รักเมืองไทย

รวมบทความวิชาการทาง สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
เพื่อเป็นเกียรติแด่ ศาสตราจารย์ ป่วย อึ้งภากรณ์ ในโอกาสอายุครบ ๖๐ ปี

สมบัติ จันทรวงศ์
รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์
บรรณาธิการ

ปก : ช่วง มูลพินิจ

รักเมืองไทย

รวมบทความวิชาการทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
เพื่อเป็นเกียรติแด่ศาสตราจารย์ ป๋วย อึ๊งภากรณ์
ในโอกาสอายุครบ ๖๐ ปี

พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๑๙ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม

ลิขสิทธิ์เป็นของโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย

บริษัทสำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด

๕๙๙ ถนนไมตรีจิต กรุงเทพมหานคร

ผู้แทนจำหน่าย

รักเมืองไทย

เล่ม ๑

สมบัติ จันทรวงศ์

รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์

บรรณาธิการ

โครงการตำรา
สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย
กรุงเทพมหานคร ๒๕๑๙

รายนามคณะกรรมการบริหารโครงการตำรา ฯ
สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย

นายป๋วย อึ๊งภากรณ์	ประธาน
นายเสน่ห์ จามริก	รองประธาน
นางสาวกุสุมา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา	กรรมการ
นายโกศล ศรีสังข์	กรรมการ
นางชลธิรา กลัดอยู่	กรรมการ
นายทักษ์ เฉลิมเตียรณ	กรรมการ
นายวิทย์ วิศทเวทย์	กรรมการ
นายสมบัติ จันทรวงศ์	กรรมการ
นางสาวสวาท เสนาณรงค์	กรรมการ
นายสังเวียน อินทรวิชัย	กรรมการ
นายสุลักษณ์ ศิวรักษ์	กรรมการ
นางสาวสดชื่น ชัยประสาธน์	กรรมการ
นายเกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม	กรรมการและเหรัญญิก
นายชาญวิทย์ เกษตรศิริ	กรรมการและเลขานุการ

สารบาญ

คำอำนวยพรของกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์
บทบรรณาธิการ
ป๋วย อึ๊งภากรณ์

ประวัติศาสตร์และการเมือง

๑. วังหน้า ๑
๒. ความคิดทางการเมืองของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และระบบพ่อขุนอุปถัมภ์ ๓๕
๓. อำนาจทางการเมืองของผู้นำทหารไทย ศึกษาเปรียบเทียบระหว่าง
จอมพล ป. พิบูลสงคราม กับจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ๘๓
๔. ลักษณะทั่วไปของข้าราชการชั้นผู้นำของไทย ๑๒๕

ปรัชญาและการเมืองในวรรณคดี

๑. ลิลิตพระลอ การศึกษาวิจารณ์ตามแนวพุทธปรัชญา ๑
๒. บทวิเคราะห์การศึกษาทางการเมืองในงานเขียนประเภทนิทานของสุนทรภู่ ๑๐๕

ครอบครัว การศึกษา และอุดมคติ

๑. บทบาทของครอบครัวที่มีต่อบุคลิกภาพของคนไทย ๑
๒. การศึกษาเพื่อการพัฒนาชนบทในประเทศไทย ๓๗
๓. อุดมคติของการดำรงชีวิตตามแนวคิดของวัฒนธรรมจีน ๗๗

การสาธารณสุขเพื่อมวลชน

๑. การสาธารณสุขเพื่อมวลชน ๑—๗๓

คำอำนวยพร

มงคลโอกาส คล้ายวันเกิด ของ ดร. ป๋วย อึ๊งภากรณ์ อธิการบดี มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ประธานคณะกรรมการ โครงการตำรา สังคมศาสตร์ และ มนุษยศาสตร์ สมาคม สังคมศาสตร์ แห่งประเทศไทย และ สมาชิกกิตติมศักดิ์ สยาม สมาคม ในพระบรมราชูปถัมภ์ เวียนมาบรรจบครบห้ารอบ เป็นอภิลักขิต สมัยที่บรรดาญาติ และ มิตร มากหลาย ปลาบปลื้มปีติ ใคร่จะแสดง ความปรารถนาดี อำนวยพร เพื่อความสุข ความเจริญ ภิยโย ยิ่งสืบไป

เมื่อข้าพเจ้าได้รับตำแหน่ง อธิการบดี มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ในปี ๒๕๐๖ ข้าพเจ้าเล็งเห็น ว่า การพัฒนาเศรษฐกิจ เป็นปัจจัยสำคัญยิ่ง แห่งนโยบาย ของชาติ คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ควรจะอยู่ในฐานะ ที่จะเพาะ นักเศรษฐศาสตร์ ให้มีคุณวัฒิ เหมาะสม แก่ ความต้องการ แห่งการดำเนินนโยบาย การพัฒนาเศรษฐกิจของชาติ ดังกล่าวแล้ว

ข้าพเจ้าแสวงหาผู้ที่จะมาเป็นคณบดี คณะเศรษฐศาสตร์ ตามความมุ่งประสงค์ ของ

ข้าพเจ้า

ข้าพเจ้า ดังที่ว่ามา ก็เห็นว่า ดร. ป๋วย อึ๊งภากรณ์ เป็นผู้เหมาะสมที่สุด แต่ไม่แน่แก่ใจว่า ท่านจะตกลงรับตำแหน่งนั้นได้หรือไม่ เพราะท่านมีหน้าที่ราชการมากมาย ซึ่งล้วนแต่เป็นหน้าที่สำคัญทั้งนั้น ข้าพเจ้านึกว่า จะต้องขอร้องท่านสักสามหน เพื่อชี้แจงความสำคัญแห่งตำแหน่งคุณบดี ตามความคิดเห็นของข้าพเจ้า ก่อนที่ท่านจะยอมตกลงรับตำแหน่ง แต่ที่ไหนได้ ข้าพเจ้าขอร้องท่านครั้งแรก ท่านก็ยอมตกลงด้วย ท่านแสดงตนว่า เป็นนักการศึกษา เห็นความสำคัญของการศึกษา และสนใจในการศึกษา เป็นที่สบใจข้าพเจ้ามาก

ส่วนการปรับปรุงคณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ก็ได้เป็นไปสมความประสงค์ของข้าพเจ้า เป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะในข้อที่เน้นความสำคัญของชนบท และมีโครงการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม สำหรับนิสิตนักศึกษามหาวิทยาลัย จะช่วยดำเนินการได้ด้วย เป็นการสอนทั้งให้มีความรู้ในหลักวิชา และให้มีประสบการณ์ในการปฏิบัติด้วย

ดร. ป๋วย อึ๊งภากรณ์ เป็นนักวิชาการ อันจะหาที่เปรียบได้ยาก, ท่านเล็งเห็นความสำคัญในการที่จะมีตำราภาษาไทย ในวิชาต่างๆ

จะนั้น

(๓)

ฉะนั้น ท่านจึงได้จัดให้มีโครงการตำรา สังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ โดยอิงอยู่กับสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย และในโอกาสที่อายุของท่านเข้าครบ ๘๐ ปี โครงการตำราพันธ์ได้กรุณาจัดพิมพ์หนังสือ "วรรณไวทยากร" ในเรื่องวิชาต่างๆ ที่ท่านเข้าสนใจ เพื่อเป็นเกียรติแก่ท่านเข้า ความกรุณาทั้งนี้ จับใจท่านเข้ายิ่งนัก

ในมงคลวาระนี้ โครงการดังกล่าวจะจัดพิมพ์หนังสือเช่นเดียวกัน เพื่อเป็นเกียรติแก่ ดร. ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ท่านเข้ามีความยินดี ขอถือโอกาสส่งความปรารถนาดี อำนวยพรมา ด้วยอานุภาพคุณพระศรีรัตนตรัย และสรรพสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายในสากลโลก ขอให้ ดร. ป๋วย อึ๊งภากรณ์ พร้อมด้วยครอบครัว จงประสบแต่ความสุขความเจริญ เพื่อสนองคุณประเทศชาติชั่วกาลนานเทอญ

นราธิป

(กรมหมื่น นราธิป พงศ์ประพันธ์)

บทบรรณาธิการ

ดูเหมือนว่าจะไม่มียุคใดสมัยใดอีกแล้วที่ความขัดแย้งทางความคิดระหว่างคนในชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งความคิดเรื่องวิถีทางของสังคม เศรษฐกิจและการเมืองของไทย จะรุนแรงและเด่นชัดยิ่งไปกว่าสมัยนี้ และก็คงจะไม่มียุคใดสมัยใดอีกเหมือนกันที่เสียงเรียกร้องให้คนไทยรักชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ หรือรักเมืองไทยโดยส่วนรวมจะดังไปยิ่งกว่าในปัจจุบันนี้ ท่ามกลางความขัดแย้งเหล่านี้ สิ่งที่อาจใช้เป็นเครื่องวัดความรุนแรงของสถานการณ์นี้ได้อย่างหนึ่งก็คือ เสียงประณามบุคคลในชาติไม่ว่าจะเป็นโดยส่วนตัวหรือเป็นกลุ่มเป็นคณะว่าไม่รักเมืองไทย ที่ดูเหมือนว่าจะดังและฟังชัดขึ้นทุกขณะ แต่ถ้าเรายอมรับว่า ชาติบ้านเมืองนั้นเป็นของบุคคลทุกคนโดยกำเนิดโดยธรรมชาติ กล่าวคือ ทุกคนมีความผูกพันที่จะรักใคร่บ้านเมืองของตนโดยธรรมชาติอยู่แล้ว ก็ชวนให้ฉงนว่าบางที่คำประณามใครคนใดคนหนึ่งหรือบุคคลบางกลุ่มบางคณะว่าไม่ได้รักเมืองไทยนั้น แท้ที่จริงแล้วก็คือ การย่นย่อของคำประณามฉบับสมบูรณ์ที่ว่า "ท่านหรือพวกท่านไม่ได้รักเมืองไทยตามอย่างหรือตามวิธีที่ฉันคิดว่าควรจะรัก" นั่นเอง การผูกขาดความรักชาติบ้านเมืองไว้เสียแต่ผู้เดียว หรือการเชื่อว่าความคิดของตนในส่วนที่เกี่ยวกับทางรอดของประเทศชาติเป็นความคิดเดียวที่ถูกต้องนั้น แม้ว่าอาจจะถือกำเนิดมาจากความปรารถนาดีต่อประเทศชาติอันควรแก่การยกย่องสรรเสริญ แต่ก็อาจกลายเป็นพิษเป็นภัยต่อบ้านเมืองได้เช่นกัน ถ้าความรู้สึกดังกล่าวรุนแรงถึงขนาดที่จะมองว่าใครอื่นที่คิดตรงกันข้ามกับตนนั้น จะต้องเป็นปฏิปักษ์ต่อชาติบ้านเมืองและต้องทำลายเสียให้หมด ประวัติของอดีตนักเผด็จการทั้งหลาย และประวัติศาสตร์ของโลกในส่วนที่เกี่ยวข้องกับระบบเผด็จการ ย่อมเป็นประจักษ์พยานในเรื่องนี้ได้เป็นอย่างดี และย่อมเป็นเครื่องยืนยันด้วยว่า ความสามัคคีซึ่งจะเป็นกำลังของชาตินั้นน่าจะหมายถึง ความสามัคคีในเรื่องของเป้าหมายเท่านั้น ส่วนความคิดต่าง ๆ อันจักต้องผสมผสานกลมกลืนกันเพื่อเป็นวิถีทางนำไปสู่เป้าหมายนั้น ๆ น่าจะเป็นสิ่งซึ่งได้มาจากหลายทิศหลายทาง ทั้งนี้ก็เพราะความแตกต่างกันของความคิดนั้น มีอยู่หลายครั้งที่มีสาเหตุสืบเนื่องมาจากการได้ประสบหรือได้รู้เห็นปัญหาหรือธรรมชาติของปัญหาที่แตกต่างกันออกไป และถ้าทหารที่ปฏิเสธไม่ยอมรับรู้ความมีตัวมีตนจริง ๆ ของข้าศึก เป็นทหารที่ดีไม่ได้ฉันใด ผู้ที่ปฏิเสธที่จะยอมรับปัญหาของชาติบ้านเมือง ว่าเป็นปัญหา จะเรียกตนเองว่าเป็นผู้รักชาติที่แท้จริงได้หรือ ความรับผิดชอบของคนไทยทุกคนอยู่ที่ไหน ถ้าไม่ใช่การยอมรับปัญหา

ว่าเป็นปัญหา และลงมือแก้ปัญหานั้น ๆ ร่วมกันอย่างที่วิญญูชนจะพึงกระทำ และวิธีการแก้ปัญหาที่เราทุกคนอาจทำได้ง่ายที่สุดวิธีหนึ่งก็คือ การปฏิบัติภารกิจของตนเองอย่างเต็มที่และจริงจัง

ในโลกของนักวิชาการหรือผู้ที่อยู่ในแวดวงของการสอนหนังสือนั้น ปัญหาเรื่องภารกิจของนักวิชาการอาจแบ่งออกได้เป็นสองประเด็น ในประเด็นแรกที่เดียว นักวิชาการมักจะถูกมองว่าอาศัยอยู่บนวิมานเหนือโลก หรืออยู่ในหอคอยงาช้างที่ห่างไกลจากสภาพความเป็นจริง แต่แท้ที่จริงแล้วไม่ว่าสิ่งที่เป็นกิจของนักวิชาการจะมีความสัมพันธ์โดยตรงหรือโดยอ้อมกับโลกแห่งความเป็นจริงในปัจจุบันมากน้อยแค่ไหน อย่างไรก็ยังดูเหมือนว่าจะมีความสำคัญน้อยกว่าประเด็นที่สองที่ว่า ในการปฏิบัติภารกิจของตนนั้น นักวิชาการได้ปฏิบัติตนเยี่ยงนักวิชาการที่แท้จริงหรือไม่เพียงใด นักวิชาการพยายามที่จะหลีกเลี่ยงการแสวงหาสัจจะอันเป็นเป้าหมายของวิชาการ ในเรื่องที่ตนคาดคะเนว่าจะได้ผลลัพธ์ที่ไม่ทำให้ตนเป็นที่นิยมของหมู่ชนหรือไม่ นักวิชาการบิดเบือนข้อมูล หรือจงใจให้ได้มาซึ่งข้อสรุปที่ตนปรารถนาจะได้ เพื่อแลกกับสิ่งตอบแทนบางอย่างหรือไม่ นักวิชาการใช้โล่ห์ของความเป็นกลางในการแสวงหาสัจจะมาปฏิเสธภาระรับผิดชอบที่จะต้องแสดงความเห็นในฐานะเป็นผู้ใช้วิชาชีพทางวิชาการต่อสังคมหรือไม่ คำตอบเหล่านี้ทั้งนักวิชาการและสังคมนี้จะต้องเป็นผู้พิจารณาเอาเอง ผู้เขียนและผู้รวบรวมบทความสำหรับหนังสือ **รักเมืองไทย** เล่มนี้ เชื่อว่าตนได้ทำหน้าที่ของนักวิชาการที่รักบ้านเกิดเมืองนอนของตนไม่ย่อหย่อนไปกว่าใครอื่นแล้วบางส่วน ด้วยการทำตนให้มีสภาพนอกเหนือจากการเป็นเสื่อนอนกินกับตำราเล็คเชอร์เก่า ๆ ไปวัน ๆ หนึ่ง และถ้าหนังสือเล่มนี้จะมีส่วนทำให้สติปัญญาของผู้ที่สนใจศึกษาได้แตกฉานยิ่งขึ้น หรือก่อให้เกิดข้อวิพากษ์วิจารณ์ถกเถียงกันต่อไปในหมู่นักวิชาการ ไม่ว่าจะในรูปของการเห็นด้วยหรือการคัดค้านก็น่าจะจัดได้ว่า เจตนารมณ์ของการจัดทำหนังสือเล่มนี้ให้เป็นเกียรติประวัติแก่ผู้ที่รักเมืองไทยด้วยการกระทำ ได้บรรลุถึงเป้าหมายหลักแล้วด้วยอีกประการหนึ่ง

ในท้ายที่สุดนี้ ทางคณะบรรณาธิการขอขอบพระคุณผู้ที่ให้ความร่วมมือเขียนบทความในหนังสือเล่มนี้ทุกท่าน และขอขอบพระคุณสำนักเลขาธิการ สมาคมสังคมศาสตร์ ฯ ที่เป็นธุระจนหนังสือเล่มนี้สำเร็จออกมาเป็นรูปเล่มได้ทันโอกาส แม้การจัดทำหนังสือเล่มนี้ จะได้ตระเตรียมกันมาตั้งแต่ปลายปี ๒๕๑๖ แต่ข้อบกพร่องก็คาดว่ามีอยู่เป็นอันมาก บรรณาธิการผู้รวบรวมขอน้อมรับผิดแต่เพียงผู้เดียว

สมบัติ จันทรวงศ์
รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์

ป๋วย อึ๊งภากรณ์

ในบรรดาผู้หลักผู้ใหญ่ของเมืองไทย ที่มีอายุอยู่ในราว ๖๐ ปี และมีเกียรติประวัติในการทำงานเพื่อสังคมและส่วนตัวอันดีงามแล้ว นายป๋วย อึ๊งภากรณ์ หรือที่คนทั่ว ๆ ไปเรียกว่าอาจารย์ป๋วยนั้น ก็เป็นบุคคลหนึ่งในจำนวนน้อยคนนัก ที่มีผลงานและการอุทิศตนเพื่อประโยชน์ของสังคมเสมอมา

นายป๋วยเป็นครูสอนหนังสือ เป็นนักเศรษฐศาสตร์ เป็นนักพัฒนา เป็นนักมนุษย-ธรรมนิยม ให้ความสนใจต่ออนาคตและโชคชะตาของประเทศชาติ และท้ายที่สุดเป็นบุคคลสำคัญ ทั้งในวงการภายในประเทศและวงการระหว่างประเทศ ที่ถูกกล่าวขวัญถึงอยู่เป็นประจำ

นายป๋วย อึ๊งภากรณ์ เกิดเมื่อวันที่ ๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๙ ที่ตลาดน้อย ใจกลางย่านธุรกิจ ของกรุงเทพ ฯ บิดาชื่อ นายซา เป็นชาวจีนอพยพเข้ามาเมืองไทย เพื่อทำอาชีพขายส่งปลา มารดาชื่อ นางเซาะเซ็ง มีเชื้อไทย—จีน ครอบครัวของนายซาและนางเซาะเซ็ง มีบุตรทั้งหมด ๗ คน เป็นชาย ๕ และหญิง ๒

ถ้าจะว่ากันโดยชาติกำเนิด นายป๋วยก็เป็น "ลูกจีน" และประสบปัญหาในเรื่องนี้เหมือน ๆ กับคนไทยเชื้อจีนจำนวนมากในประเทศของเรา นายป๋วยเล่าไว้ว่า

"เพราะชื่อเราก็เป็นจีน นามสกุลก็เป็นจีน เพื่อน ๆ ที่โรงเรียนก็ล้อว่าเป็นเจ๊ก เขาตั้งฉายาต่าง ๆ ให้เจ็บอาย เช่น เรียกผมว่าไอ้ตี๋ เวลาเตี่ยต้องลงชื่อรับทราบรายงานความประพฤติและผลสอบในสมุดประจำตัวนักเรียน เตี่ยก็เขียนภาษาไทยไม่ได้ต้องลงชื่อภาษาจีน ก่ำมีความอายเรื่องนี้มากกว่าผม ตอนหลัง ๆ ถึงกับปลอมลายมือเตี่ยเขียนเป็นภาษาไทย และเปลี่ยนชื่อให้เป็นไทยเสร็จ เตี่ยเป็นลูกชายคนที่สามของปู่ ใคร ๆ เรียกว่า "ซา" ก่ำก็เปลี่ยนให้เป็น "สา" ฟังดูแล้วเป็นชื่อไทย

อยู่โรงเรียน เราทั้งสองพยายามนักที่จะให้เพื่อน ๆ รับเราว่าเป็นคนไทย พอกลับมาบ้านและโดยเฉพาะเมื่อไปหาลุงกับเตี่ยที่แพปลา บรรดาญาติทางเตี่ยที่มาร่วมทำงานหากินกับลุงก็มักจะล้อเลียนพวกเราว่า กลายเป็นคนไทยไปเสียแล้ว พูดภาษาจีนก็ไม่ชัด กลายเป็น "ฮวนเกี๊ย" คือลูกชาวป่าเถื่อน เรายังเด็กอยู่รู้สึกอึดอัดเป็นกำลัง เพราะโดนขนาบทั้งสองด้าน ทั้งที่โรงเรียนและที่บ้าน แม่เป็นคนปลอบและให้กำลัง

ใจแก่เรา ท่านว่า "ฮวนเกี๊ย" ซีดี เกิดเมืองไทย อยู่เมืองไทย ต้องเป็นไทย ถ้าอยู่เมืองจีนเป็นคนจีนดีแล้วเข้ามาหากินในเมืองไทยกันทำไม ท่านว่าท่านเลี้ยงลูกของท่านให้เป็นคนไทยจะได้ไม่ต้องเป็นจั๊ปกัง คือกรรมกรแบกหาม อย่างญาติที่ช่างล้อเรา ไม่ต้องหาบก๋วยเตี๋ยวขายอย่างเด็ก ๆ เพื่อนบ้าน และเพื่อนเล่นของเรา และไม่ต้องเป็นอั้งยี่ สมาชิกสมาคมลับของจีนที่เป็นอันธพาล"

"ปัญหาเรื่องลูกจีนในประเทศไทยนั้น พวกเราโดยมากมักจะมองไปในทำนองว่าลูกจีนเป็นตัวปัญหา หาได้คำนึงไม่ว่าลูกจีนนั้นเองมีปัญหาของตัวอยู่ เพราะถูกอัดก๊อปปี้ทั้งด้านไทยและด้านจีน ผมคิดว่าปัญหาของลูกจีนนั้น ถ้าเราแก้ไขให้แล้วจะช่วยแก้ไขป้องกันปัญหาเรื่องลูกจีนสำเร็จไปด้วยในตัว สำหรับผมเอง แม่ได้ช่วยแก้ปัญหาให้เสร็จด้วยคาถาที่ว่า เกิดเมืองไทย อยู่เมืองไทย ต้องเป็นไทย ต้องจงรักภักดีต่อไทยแม้จะถูกเย้ยหยันต่อว่า ว่าทั้งขนบธรรมเนียมภาษาจีนของปู่ย่าและพ่อไป ก็ทนไหว เพราะแม่ชี้ทางให้ แม่เองก็ชื่อจีน มีเชื้อจีนและพูดภาษาจีนได้คล่อง รู้ขนบธรรมเนียมจีนดี เช่น เซ่นไหว้ปู่ย่าตายายพระภูมิเจ้าที่แบบจีน นั่นเป็นเรื่องของครอบครัวของสังคมไม่ใช่เรื่องสัญชาติและความจงรักภักดี ซึ่งต้องเป็นของไทยเด็ดขาด เมื่อครั้งสงครามญี่ปุ่น ผมและเพื่อน ๆ ลูกจีนอย่างผมอีกหลายคนไม่เคยลังเลใจเลยที่จะสละชีพเพื่อชาติไทย เพราะนอกจากจะเกิดเมืองไทย กินข้าวไทยแล้ว ยังได้รับทุนเล่าเรียนรัฐบาลไทย คือ เงินของชาวนาชาวเมืองไทย ไปเมืองนอก แล้วผูกพันใจว่าจะรับราชการไทยด้วย"[๑]

นายซาผู้บิดา ถึงแก่กรรมเมื่อนายป๋วยมีอายุได้ ๑๐ ขวบ ดังนั้น จึงตกเป็นหน้าที่ของนางเซาะเซ็ง ที่จะต้องเลี้ยงดูบุตรธิดาทั้งหมด มารดานั้นมีความตั้งใจอย่างแรงกล้าที่จะให้ลูก ๆ ได้รับการศึกษาอย่างดีเลิศ และก็ฝ่าฟันปัญหานั้นมาอย่างหนักหน่วง

นายป๋วยเข้าศึกษาที่โรงเรียนอัสสัมชัญในแผนกภาษาฝรั่งเศส และก็ทำคะแนนได้อย่างดีในวิชาฝรั่งเศสและวิชาคณิตศาสตร์ อันเป็นผลให้เมื่อจบการศึกษาในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ นั้น ทางโรงเรียนเก็บนายป๋วยไว้เป็นครูสอนหนังสือต่อ

อาชีพเริ่มแรกของการเป็นครูได้รับเงินเดือน ๔๐ บาท ซึ่งเป็นเงินจำนวนมากในสมัยนั้น (เสมียนพนักงานที่รับราชการได้รับเงินเดือนขั้นต้น ๑๕ บาท) ดังนั้น นายป๋วยซึ่งเป็นครูหนุ่มอายุ ๑๗ ปีก็สามารถช่วยเหลือครอบครัวได้ โดยแบ่งให้มารดาเดือนละ ๓๐ บาท และเก็บไว้ใช้เองส่วนตัวเพียง ๑๐ บาท

---

[๑] **ป๋วย อึ๊งภากรณ์ สันติประชาธรรม (สำนักพิมพ์เคล็ดไทย ๒๕๑๖), หน้า ๗–๘; "ก๋า" ในถ้อยความที่ยกมาอ้างนี้ เป็นพี่ชายคนที่สามของนายป๋วย ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นกำพล–บรรณาธิการ**

ในปี พ.ศ. ๒๔๗๗ มีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมืองขึ้น มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในสมัยนั้นเป็นตลาดวิชาที่เปิดโอกาสการศึกษาให้แก่คนไทยอย่างกว้างขวาง นักศึกษาไม่จำเป็นจะต้องเข้าเรียนเป็นประจำ และก็สามารถหาซื้อคำบรรยายไปศึกษาได้ด้วยตนเองในราคาวิชาละ ๒ บาท นายป่วยก็เป็นคนหนึ่งในจำนวนคนไทยหลายพันคนที่เข้าเป็นนักศึกษาของ ม.ธ.ก. และศึกษาไปพร้อมกับการทำงานอาชีพครู

นายป่วยจบปริญญาธรรมศาสตร์บัณฑิตในปี พ.ศ. ๒๔๘๐ และก็ได้เริ่มงานอาชีพใหม่ในธรรมศาสตร์ โดยเป็นล่ามให้กับอาจารย์ฝรั่งเศส

ในปี พ.ศ. ๒๔๘๑ เมื่อมีอายุได้ ๒๓ ปี นายป่วยสอบแข่งขันได้ทุนรัฐบาลไปศึกษาต่อทางเศรษฐศาสตร์และการคลังที่ London School of Economics ของมหาวิทยาลัยลอนดอน ประเทศอังกฤษ นางเซาะเซ็งผู้มารดาก็ถึงแก่กรรมในปีเดียวกันนั้น แต่ก็ได้ทราบแล้วว่า บุตรชายกำลังจะได้มีโอกาสไปศึกษาต่อในต่างประเทศ

ในระหว่างที่ศึกษาอยู่ที่ London School of Economics นั้น นายป่วยมีผลการเรียนดีเด่น และเป็นศิษย์เอกของศาสตราจารย์ไลออนเนล รอบบินส์ ศาสตราจารย์เฟรด เดอริก ฮาเย็ก (ซึ่งได้รับรางวัลโนเบลสาขาเศรษฐศาสตร์ในปี ๒๕๑๗) และศาสตราจารย์ฮาโรลด์ ลาสกี้ จนในที่สุดสำเร็จปริญญาตรีในปี ๒๔๘๔ โดยได้รับเกียรตินิยมอันดับหนึ่ง นับเป็นนักเรียนไทยคนเดียวที่ได้รับเกียรตินิยมอันดับหนึ่งจากสถาบันแห่งนี้ เกียรติประวัติทางการศึกษาดังกล่าวนี้ ทำให้ได้รับทุน Leverhulme Studentship เพื่อศึกษาต่อในระดับปริญญาเอกทันที

ในระยะนั้นสงครามโลกครั้งที่สองได้เกิดขึ้นในยุโรป และต่อมาสงครามก็ขยายตัวขึ้นในเอเชียโดยที่ประเทศญี่ปุ่นซึ่งเป็นตัวแทนของฝ่ายอักษะเริ่มรุกรานประเทศต่าง ๆ ในขณะเดียวกันรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ก็เข้าร่วมกับญี่ปุ่น และประกาศสงครามกับสหรัฐอเมริกาและอังกฤษเมื่อวันที่ ๒๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๕ ดังนั้น ประเทศไทยและประเทศอังกฤษจึงอยู่ในฐานะของประเทศคู่สงคราม บรรดาคนไทยในอังกฤษจะต้องถูกส่งตัวกลับประเทศทั้งหมด

การประกาศสงครามของรัฐบาลไทยได้รับการคัดค้านอย่างกว้างขวาง และก็เริ่มมีขบวนการต่อต้านขึ้นทั้งภายในและภายนอกประเทศ ซึ่งรู้จักกันดีต่อมาในนามของ **ขบวนการเสรีไทย** ขบวนการเสรีไทยภายในประเทศมีนายปรีดี พนมยงค์ เป็นผู้นำ ขบวนการเสรีไทยในสหรัฐ ฯ มี ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช อัครราชทูต เป็นผู้นำ

ขบวนการเสรีไทยในประเทศไทยและในสหรัฐ ฯ ได้รับการรับรองให้มีฐานะอย่างเป็น

ทางการจากทางฝ่ายสัมพันธมิตร ทั้งนี้เพราะนายปรีดี พนมยงค์ ในฐานะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ สามารถติดต่อกับทางสัมพันธมิตรได้ และ ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช เองก็ปฏิเสธการประกาศสงครามของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ซึ่งทำให้สหรัฐ ฯ รับรองฐานะของขบวนการนั้น แต่ในอังกฤษปรากฏว่า อัครราชทูตไทยยอมเดินทางกลับประเทศตามคำสั่งของรัฐบาล และอังกฤษเองก็ถือว่ามีสภาพสงครามกับประเทศไทย ดังนั้น ขบวนการเสรีไทยในอังกฤษจึงมิได้รับการรับรองฐานะเป็นทางการ คนไทยที่ต้องการทำงานเพื่อประเทศชาติจึงต้องอาสาสมัครเข้าทำงานในกองทัพอังกฤษ

นายป๋วยก็เป็นบุคคลหนึ่งที่อาสาเข้าทำงานนั้นใน British Army Pioneers Corps เพื่อจุดประสงค์ในการทำงานติดต่อระหว่างไทยกับสัมพันธมิตร และมีชื่อรหัสว่า "เข้ม"

จากบทความเรื่อง "ทหารชั่วคราว" ซึ่งตีพิมพ์ครั้งแรกในหนังสืองานศพ พันเอก สรรค์ ยุทธวงศ์ น้องเขย เมื่อเดือนกรกฎาคม ๒๔๘๖ นายป๋วยได้เล่าว่า เสรีไทยในอังกฤษกลุ่มหนึ่งถูกส่งไปฝึกสงครามจรยุทธ์ ที่เมืองปูนา ประเทศอินเดีย เสรีไทยกลุ่มของนายป๋วยนี้มีฉายาว่า "ช้างเผือก" (The White Elephant) ในเดือนกันยายน ๒๔๘๖ นายป๋วยได้รับเลือกให้อยู่ในหนึ่งในจำนวนสามคนแรกที่จะถูกส่งเข้าประเทศไทย เสรีไทยทั้งสามได้รับการฝึกฝนการส่งวิทยุและการสืบราชการลับ และท้ายที่สุดคือฝึกการขึ้นบกจากเรือดำน้ำ

ดังนั้น งานชิ้นแรกของนายป๋วยก็คือ เดินทางไปกับเรือดำน้ำจากลังกาเข้าอ่าวไทย เรือดำน้ำดังกล่าวต้องจอดซุ่มอยู่ถึงหนึ่งสัปดาห์ กลางวันต้องกบดานอยู่ใต้ผิวน้ำเป็นส่วนใหญ่ และจะโผล่ขึ้นมาเหนือน้ำในตอนกลางคืน นายป๋วยเล่าเหตุการณ์ตอนนี้ไว้ว่า

"... การเดินทางด้วยเรือใต้น้ำนี้มิใช่ว่าจะปราศจากเหตุการณ์ก็หามิได้ เราได้มีเวลาตื่นเต้นอยู่บ้างในเมื่อทราบว่ามีเรือใหญ่อยู่เหนือผิวน้ำ ใกล้เคียงกับที่เราจมอยู่ อาจจะเป็นเรือญี่ปุ่นหรือเรือไทยก็เป็นได้ แล้วเราก็ไม่ทราบแน่ว่าเรือลำนั้นเห็นเรือของเราหรือไม่ แต่เราได้พยายามรักษาความเงียบสงบไว้เพื่อความปลอดภัย ในเวลาเช่นนั้นทุกคนในเรือใต้น้ำจะต้องนั่งเงียบ ๆ ไม่ทำเสียงอย่างหนึ่งอย่างใด และข้าพเจ้าเองแทบจะไม่กล้าหายใจ เพราะรู้สึกว่าลมหายใจเป็นเสียงดังอย่างไม่น่าเชื่อ ..... บางทีไม่จำเป็นที่จะต้องพูดมากไปว่า เรือใต้น้ำนั้นร้อน ชีวิตน่าเบื่อหน่าย ไม่มีอะไรจะทำนอกจากนอน กิน และทอดลูกเต๋า เรานอนในเวลากลางวัน และตื่นในเวลากลางคืน เมื่อเวลาเรือลอยลำขึ้นมาเช่นนั้น ผู้โดยสารก็ได้รับอนุญาตให้ขึ้นไปบนดาดฟ้ารับอากาศบริสุทธิ์ได้... ข้าพเจ้ายังมีความรู้สึกจำได้อยู่ข้อหนึ่ง คือ เมื่อส่องกล้องดูฝั่งไทยจากเรือใต้น้ำนั้น ข้าพเจ้าจำได้ว่า ได้เห็นแผ่นดินอันเป็นที่รักของ

เราสวยงามมาก หาดทรายขาวและมีกระท่อมคนหาปลาอยู่ มีต้นไม้เป็นอันมาก ตำบลที่เราตั้งใจจะขึ้นบกนั้น รู้สึกว่าเปลี่ยวอยู่มาก ข้าพเจ้าไม่เคยไปในตำบลนั้นเลย แต่ยังรู้สึกว่าที่นั่นเป็นแผ่นดินที่รักของเรา และมีคนร่วมชาติที่รักของเราอาศัยอยู่"[๒]

แผนการขึ้นบกประเทศไทยครั้งแรกนี้ไม่ประสบผลสำเร็จ เพราะไม่ได้รับสัญญาณติดต่อจากฝ่ายที่มาคอยรับในประเทศไทย ดังนั้น เรือดำน้ำและคณะเสรีไทยของนายป๋วยจึงต้องเดินทางกลับไปลังกา

เมื่อแผนการเรือดำน้ำล้มเหลว สัมพันธมิตรก็หันไปหาวิธีใหม่ ครานี้วางแผนส่งเสรีไทยเข้าประเทศโดยทางอากาศ ใช้เครื่องบินไปทิ้งพลร่ม ดังนั้น นายป๋วยและทีมจึงต้องกลับไปฝึกการโดดร่มอีกครั้งที่อินเดีย

ในตอนนี้นายป๋วยได้รับยศเป็นร้อยโท แห่งกองทัพบกอังกฤษ และถูกส่งเข้ามาโดดร่มลงในประเทศไทย อย่างไรก็ตาม แผนการโดดร่มครั้งแรกล้มเหลว เพราะนักบินไม่สามารถจะค้นหาตำแหน่งทิ้งพลร่มได้ เนื่องจากเป็นเวลากลางคืน แสงจันทร์ข้างขึ้นไม่สว่างพอ นายป๋วยเล่าถึงเหตุการณ์ตอนนี้ว่า

"เราสามคนก็นั่งรออยู่เหนือช่องกระโดดในเครื่องบิน พร้อมที่จะไถลตัวกระโดดลงในท่ามกลางความมืด ช่องที่ว่างนั้นอยู่บนพื้นเครื่องบิน มีประตูเปิดออกใกล้ตัวเครื่องของเครื่องบิน ช่องนั้นใหญ่พอที่จะให้ผู้กระโดดไถลตัวลงไปได้พร้อมด้วยเครื่องหลังและร่มชูชีพที่อยู่บนหลัง ถ้าคำสั่ง "ลง" มีมาเมื่อใด เราก็จะ "กระโดด" ลงไปสู่ความมืดและไปสู่ยถากรรม เราคงได้นั่งอยู่ที่นั้น คือ ที่ขอบเหวนั้น เป็นเวลาประมาณหนึ่งชั่วโมง ... ข้าพเจ้ารู้สึกว่าจะเป็นหนึ่งปี ... คำนึงถึงชีวิตและมรณะ คำนึงถึงอนิจจาและอนัตตา และจากช่องกระโดดนั้น ลมเย็นกระโชกพัดเข้ามาอยู่ตลอดเวลา คงจะมีประโยชน์สำหรับจะทำให้เราแน่ใจว่า ที่ที่จะลงไปนั้นไม่ใช่นรก เพราะว่าไม่มีเปลวเพลิงอันร้อน มีแต่ลมเย็น เครื่องบินวนเวียนอยู่เรื่อย ๆ รู้สึกว่าจะไม่หยุด แต่ว่าคำสั่งให้เตรียมตัวกระโดดไม่มีเข้าหูเราเลย ผลสุดท้ายมีผู้มาตบไหล่เบา ๆ และเราได้ยินว่าเลิกกันได้ เพราะเหตุว่านักบินไม่สามารถจะหาที่ที่เราจะลงไปได้ แผนที่ก็เลวและอากาศก็มืด พวกเรากำลังเดินทางกลับไปยังกัลกัตตา"[๓]

จนกระทั่งการโดดร่มครั้งที่สองนั่นแหละ ทีมเสรีไทยทั้งสามคนจึงประสบความสำเร็จ

---

[๒] ป๋วย อึ๊งภากรณ์ "ทหารชั่วคราว," **คำพูดและข้อเขียน** (รวมสาส์น ๒๕๑๑), หน้า ๘–๙.

[๓] **เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๘–๑๙.**

และโดดลงมาที่ทุ่งนาใกล้หมู่บ้านแห่งหนึ่งในจังหวัดชัยนาท ซึ่งก็เป็นการลงผิดที่ที่กำหนดไว้ว่าจะลงไปในป่า

ทีมเสรีไทยทั้งสามถูกจับกุมโดยเจ้าหน้าที่บ้านเมืองในเวลาต่อมา และถูกนำตัวส่งเข้ากรุงเทพ ฯ โดยมีข้อหาฉกรรจ์ว่าทรยศต่อชาติ และทำจารกรรม นายป๋วยกล่าวไว้ว่า

"ต่อมาสักหนึ่งนาทีหลังจากข้าพเจ้าได้ยอมแพ้ เห็นมีประมาณ ๓๐ คน เขามัดมือข้าพเจ้าด้วยผ้าขาวม้า ต่อไปนี้ก็เป็นเวลาที่ผู้จับข้าพเจ้าจะรู้สึกสนุก โดยตะโกนร้องส่งเสียงที่ฟังเอาศัพท์ไม่ได้ ข้าพเจ้าไม่รู้ว่า เขาพูดว่าอย่างไรบ้าง เพราะต่างคนต่างก็พูดพร้อม ๆ กัน แต่คนที่ใกล้ข้าพเจ้าที่สุดดูเหมือนจะบอกข้าพเจ้าว่า ครอบครัวของข้าพเจ้าเป็นสัตว์ชั้นต่ำ และพ่อแม่ของข้าพเจ้าคงจะไม่แต่งงาน ซึ่งข้าพเจ้าเคราะห์ดีที่ยอมแพ้ มิฉะนั้น... ฯลฯ คนที่เข้ามาทีหลังเมื่อได้เห็นแน่ชัดว่า มือของข้าพเจ้าถูกมัดไพล่หลังแล้วก็หาความสนุกได้ด้วยการตบตีข้าพเจ้า และถือโอกาสสั่งสอนข้าพเจ้าด้วยถ้อยคำอันหยาบคาย... ข้าพเจ้าได้ยินเจ้าหน้าที่ถกเถียงกันอยู่บ้างและรู้สึกว่า ความเห็นของเจ้าหน้าที่ในเรื่องข้าพเจ้านั้นแตกแยกกันออกเป็น ๒ ฝ่าย ฝ่ายหนึ่งเห็นว่าข้าพเจ้าเป็นนักโทษอุกฉกรรจ์ เป็นคนทรยศต่อชาติ พยายามทำลายชาติและฆ่าเพื่อนร่วมชาติด้วยกัน อีกฝ่ายหนึ่งรู้สึกจะเป็นจำนวนเท่า ๆ กันกับฝ่ายแรกมีความกรุณา และหลังจากที่ข้าพเจ้าได้บอกเขาโดยไม่ได้บอกชื่อของข้าพเจ้าเองว่า ข้าพเจ้าเป็นนักเรียนของรัฐบาลที่รัฐบาลส่งไปอังกฤษเขาก็เชื่อข้าพเจ้า และตั้งคำถามข้าพเจ้าหลายข้อด้วยกันถึงเรื่องอนาคตและสถานะแห่งสงคราม"[๔]

งานสำคัญของนายป๋วยในครั้งนี้ก็คือ การติดต่อส่งข่าวทางวิทยุให้กับสัมพันธมิตร และนำจดหมายจากกองบัญชาการสัมพันธมิตร ไปมอบให้ผู้ถือรหัสว่า "รู้ธ" ซึ่งก็คือ นายปรีดี พนมยงค์ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ และเป็นหัวหน้าของเสรีไทยภายในประเทศ

นายป๋วยทำการติดต่อกับสัมพันธมิตร อยู่จนกระทั่งถึงเดือนพฤษภาคม ๒๔๘๘ จึงได้รับอนุญาตให้กลับไปพักในอังกฤษ และก็ได้รับเลื่อนยศให้เป็นพันตรีแห่งกองทัพอังกฤษเมื่อเดือนมิถุนายน ๒๔๘๘ (ได้เลื่อนเป็นร้อยเอกมาแล้วในเดือนกันยายน ๒๔๘๗)

การไปอังกฤษคราวนี้ มีจุดหมายที่จะเขียนวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกให้เสร็จ ในระหว่างนั้นได้แต่งงานกับนางสาวมาร์กาเรต สมิธ ซึ่งเป็นเพื่อนนักศึกษากันมาตั้งแต่สมัยเรียนปริญญาตรี โดยฝ่ายหญิงศึกษามาทางสังคมวิทยา ซึ่งต่อมาได้อุทิศเวลาให้แก่งาน

---

[๔] เล่มเดียวกัน, หน้า ๓๐–๓๑.

สังคมสงเคราะห์ สามีภรรยาคู่นี้มีบุตรชายรวม ๓ คน คือ จอน ไมตรี และใจ ตามลำดับ

วิทยานิพนธ์ปริญญาเอกเรื่องเศรษฐศาสตร์ว่าด้วยการควบคุมดีบุก ได้เริ่มเขียนตั้งแต่ปี ๒๔๘๔ เขียนเสร็จและสอบปากเปล่าเสร็จในปลายปี ๒๔๕๑ แต่มรสุมทางการเมืองทำให้ต้องเลื่อนเวลารับปริญญาเอกมาเป็นปี ๒๔๕๒ ดังที่นายป๋วยได้เล่าไว้ว่า

*"...เวลานั้น ทางการเมืองไทยโจษกันอย่างชวนเสียหายว่า ผมได้โดดร่มเข้ากรุงเทพฯ เพื่อร่วมปฏิวัติหรือปฏิวัติซ้อน พี่น้องทางกรุงเทพฯ เดือดร้อนใจ เขียนจดหมายไปบอกทางลอนดอนว่าอย่าเพิ่งเดินทางกลับ จะเป็นอันตราย เพราะเพื่อนฝูงก็ถูกจับไปหลายคน ผมจึงเข้าหาศาสตราจารย์รอบบินส์ **(Lionel Robbins)** ขออย่าเพิ่งให้มหาวิทยาลัยประกาศผลสอบไล่ได้ เพราะถ้าสอบไล่ได้แล้วก็ต้องเดินทางกลับตอนนั้นก็อาจจะอันตราย ศาสตราจารย์รอบบินส์บอกว่า หมอนี่พิกล ตั้งแต่ตั้งมหาวิทยาลัยมา มีแต่คนมาเร่งให้ประกาศผลสอบไล่ได้ นี่มาขอให้หน่วงไว้ แต่ท่านก็หน่วงให้หลายเดือน..."*[๕]

นักเรียนทุนรัฐบาลนั้น มีข้อผูกพันที่จะต้องกลับมารับราชการชดใช้ทุน แต่ข้อผูกพันดังกล่าวนี้ ก็ยกเว้นสำหรับผู้ที่เป็นเสรีไทย นายป๋วย อึ๊งภากรณ์ ก็อยู่ในข่ายนี้ เกียรติประวัติทางการศึกษาและทางการทหารระหว่างสงคราม ทำให้บริษัทธุรกิจเอกชนทั้งในและนอกประเทศหลายต่อหลายบริษัท เสนองานให้ทำ แต่นายป๋วย กลับตัดสินใจรับราชการ ดังที่เจ้าตัวได้กล่าวไว้ว่า

"... นอกจากจะเกิดเมืองไทย กินข้าวไทยแล้ว ยังได้รับทุนเล่าเรียนรัฐบาลไทย คือเงินของชาวนาชาวเมืองไทย ไปเมืองนอก แล้วผูกพันใจว่าจะรับราชการไทยด้วย..."[๖]

นายป๋วย อึ๊งภากรณ์ เข้ารับราชการในกรมบัญชีกลาง กระทรวงการคลัง ในปี ๒๔๕๒ ในขณะนั้นรัฐบาลกำลังดำเนินงานบูรณะและฟื้นฟูระบบเศรษฐกิจ ด้วยการจัดสรรทุนพื้นฐานของสังคม **(infrastructure)** ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการพัฒนาเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมต่อไป โครงการที่ดำริจะดำเนินการก็มี โครงการเขื่อนเจ้าพระยา โครงการบูรณะโรงงานรถไฟ และโครงการขยายและปรับปรุงท่าเรือ โครงการเหล่านี้ล้วนต้องอาศัยเงินกู้จากต่างประเทศในการดำเนินการทั้งสิ้น และป๋วย อึ๊งภากรณ์ ก็ได้ร่วมอยู่ใน

---

[๕] ป๋วย อึ๊งภากรณ์ **"เรียนให้เก่ง," สันติประชาธรรม (สำนักพิมพ์เคล็ดไทย ๒๕๑๖), เชิงอรรถ หน้า ๑๒๘.**

[๖] **เล่มเดียวกัน, หน้า ๘.**

คณะผู้แทนไทยซึ่งเดินทางไปเจรจาขอกู้เงินจากธนาคารระหว่างประเทศ เพื่อการบูรณะและพัฒนาการ หรือที่เรียกกันทั่วไปว่าธนาคารโลก แม้จะเป็นเพียงข้าราชการชั้นผู้น้อย แต่ความรู้ความสามารถของนายป๋วยได้มีส่วนสำคัญไม่น้อยที่บันดาลให้การกู้เงินครั้งนั้นสำเร็จลุล่วงด้วยดี และความรู้ความสามารถอีกนั่นแหละ ที่ช่วยให้ได้เลื่อนตำแหน่งหน้าที่การงานในปี ๒๔๙๖ พร้อมกันนั้น ก็ได้ดำรงตำแหน่งกรรมการบริหาร ของสภาเศรษฐกิจแห่งชาติ การที่ได้ดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ เหล่านี้ ป๋วย อึ๊งภากรณ์ได้มีบทบาทสำคัญในการกำหนดนโยบายการเงินและนโยบายการคลัง ซึ่งมีส่วนสำคัญในการช่วยฟื้นฟูระบบเศรษฐกิจไทยในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สองอย่างรวดเร็ว

เมื่อดำรงตำแหน่งรองผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทยได้เพียง ๗ เดือนเศษ มรสุมทางการเมืองก็โหมกระหน่ำ ป๋วย อึ๊งภากรณ์ อีกครั้งหนึ่ง เหตุเกิดจากจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ ต้องการ "ซื้อ" สหธนาคารกรุงเทพ จำกัด จากนายสหัส มหาคุณ แต่เนื่องจากธนาคารแห่งนั้นต้องเสียค่าปรับแก่ธนาคารแห่งประเทศไทย เป็นจำนวนหลายล้านบาท ด้วยเหตุที่ปฏิบัติฝ่าฝืนระเบียบของธนาคารแห่งประเทศไทย จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ และผู้มีอำนาจทางการเมืองในขณะนั้นต้องการให้ธนาคารแห่งประเทศไทยยกเลิกการปรับ แต่นายป๋วยไม่ดำเนินนโยบายลู่ตามลม จึงต้องออกจากตำแหน่งรองผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทยในปลายปี ๒๔๙๖ นับเป็นผู้ดำรงตำแหน่งรองผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทยในช่วงเวลาสั้นที่สุดในประวัติศาสตร์ของธนาคารกลางแห่งนี้

ในระยะไล่เลี่ยกันต่อมานั้น พล ต.อ. เผ่า ศรียานนท์ ได้พยายามบีบบังคับให้กระทรวงการคลังและธนาคารแห่งประเทศไทย ว่าจ้างบริษัทที่ตนมีผลประโยชน์เป็นผู้พิมพ์ธนบัตรไทย แทนบริษัทโธมัสเดอลารู จำกัด พระบริภัณฑ์ยุทธกิจ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังในขณะนั้น ได้ถามความเห็นนายป๋วย อึ๊งภากรณ์ และส่งไปดูกิจการของบริษัทดังกล่าวในสหรัฐอเมริกา เมื่อไปถึง นายอลัน ดัลเลส (ผู้อำนวยการคนแรกขององค์การซีไอเอ และเป็นพี่ชายของนายจอห์น ฟอสเตอร์ ดัลเลส รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศอเมริกันในสมัยประธานาธิบดีไอเซนเฮาวร์) ได้พยายามเกลี้ยกล่อมด้วยเหตุผลต่าง ๆ นานา ให้ปฏิบัติตามข้อเสนอของ พล ต.อ. เผ่า ศรียานนท์ แต่นายป๋วยเห็นว่า บริษัทดังกล่าวหามีกิจการเป็นกิจจะลักษณะอันน่าเชื่อถือแต่ประการใดไม่[๗] จึงมีบันทึกถึงรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง เสนอให้พิมพ์ธนบัตรไทยกับบริษัทโธมัสเดอลารู จำกัด ต่อไป

[๗] บริษัทต่างด้าวที่ติดต่อให้ พล ต.อ. เผ่า ศรียานนท์ เป็นนายหน้านี้ ได้หวนกลับเข้ามาอีกครั้งหนึ่งในสมัยที่นายโชติ คุณะเกษม ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง และผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย จนเกิดเป็นกรณีอื้อฉาว

การขัดขวางผลประโยชน์ของผู้ทรงอิทธิพลทางการเมืองในช่วงแห่งยุคทมิฬของการเมืองไทยครั้งนี้ ยังผลให้สวัสดิภาพแห่งชีวิตหมดสิ้นไป นายป๋วยจึงติดต่อศาสตราจารย์เฟรดเดอริก เบนแนม (ซึ่งเคยเป็นอาจารย์ในสมัยที่เรียนอยู่ที่ London School of Economics) เพื่อไปทำวิจัย ณ Chatham House ในกรุงลอนดอน แต่รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังขณะนั้นช่วยให้ได้รับตำแหน่งที่ปรึกษาทางเศรษฐกิจการคลัง ประจำสถานเอกอัครราชทูตไทยในอังกฤษแทน นายป๋วยรับตำแหน่งนี้ในปี ๒๔๙๙ ในระหว่างปี ๒๔๙๙—๒๕๐๑ นอกจากจะทำหน้าที่เป็นผู้แทนกระทรวงการคลังแล้ว ยังมีส่วนช่วยให้ไทยขายดีบุกและยางพาราแก่อังกฤษและประเทศต่าง ๆ ในยุโรปได้มากขึ้น และเมื่อไทยได้เข้าเป็นสมาชิกสภาดีบุกระหว่างประเทศ (International Tin Council) นายป๋วยก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้แทนประเทศไทยในสภาดังกล่าว และได้รับเลือกตั้งเป็นรองประธานสภาดีบุกระหว่างประเทศในปี ๒๕๐๑—๒๕๐๒ ในระหว่างที่ดำรงตำแหน่งผู้แทนไทยนี้ นายป๋วยได้แสดงความสามารถในการเจรจาให้สภาดีบุกระหว่างประเทศเพิ่มโควต้าการส่งดีบุกออกของไทย จาก ๗.๓๕% เป็น ๘.๘% จนเป็นผลสำเร็จ

ในปี ๒๕๐๑ เมื่อจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทำการรัฐประหารได้สำเร็จ ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้อำนวยการสำนักงบประมาณ ซึ่งจัดตั้งขึ้นใหม่ ได้มีการปฏิรูปการงบประมาณ จนเป็นผลให้มีการออกพระราชบัญญัติวิธีการงบประมาณ พ.ศ. ๒๕๐๒ และในปี ๒๕๐๒ นั้นเอง ก็ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้อำนวยการสำนักงานเศรษฐกิจการคลัง ทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษารัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังอีกตำแหน่งหนึ่ง

ในปลายปีเดียวกัน เกิดกรณีทุจริตเกี่ยวกับการพิมพ์ธนบัตร จนเป็นเหตุให้รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังในขณะนั้น ซึ่งดำรงตำแหน่งผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทยด้วย ต้องออกจากตำแหน่งทั้งสอง และนายป๋วย อึ๊งภากรณ์ ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย โดยดำรงตำแหน่งนี้อยู่ ๑๒ ปีจนถึงปี ๒๕๑๔ จึงได้ลาออกจากตำแหน่ง หลังจากที่เพียรพยายามลาออกหลายครั้งหลายคราว[๙] นับเป็นผู้ที่ดำรงตำแหน่งนี้นานที่สุดในประวัติของธนาคารแห่งประเทศไทย

ในระยะแรกเริ่มที่ดำรงตำแหน่งผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย นายป๋วยได้พยายามอย่างยิ่งยวด ที่จะทำให้มหาชนเชื่อถือระบบการธนาคารพาณิชย์ เพราะในปลายยุคจอมพล ป. พิบูลสงคราม ต่อเนื่องกับยุคจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นักการเมืองได้พยายามใช้อิทธิพลในการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ขณะเดียวกันบรรดาพ่อค้านักธุรกิจทั้งหลายก็พากันแสวงหาอิทธิพลทางการเมือง โดยการเข้าไปเกาะอยู่กับกลุ่ม

[๙] สันติประชาธรรม หน้า ๕๑.

การเมืองต่าง ๆ เพื่อเป็นเครื่องมือในการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจอีกทอดหนึ่ง ในยุคดังกล่าวนี้ **วิสาหกิจอิทธิพล** ได้ผุดขึ้นเป็นอันมาก วิสาหกิจอิทธิพลเหล่านี้ได้อาศัยธนาคารพาณิชย์เป็นแหล่งเงินทุนในการรวบอำนาจทางเศรษฐกิจ และแผ่ขยายสายใยของการผูกขาด ระบบการธนาคารพาณิชย์จึงเป็นระบบที่อ่อนแอ ซึ่งเป็นอันตรายต่อระบบเศรษฐกิจอย่างยิ่ง และเป็นเหตุให้มหาชนขาดความเชื่อถือในระบบการธนาคารพาณิชย์ กรณีนายธนาคารศรีอยุธยาสมคบกับผู้มีอำนาจทางการเมืองอาศัยบริษัทส่งเสริมเศรษฐกิจแห่งชาติจำกัด ในการฉ้อราษฎร์บังหลวงในปลายยุคจอมพล ป. พิบูลสงครามก็ดี กรณีนายธนาคารพาณิชย์นำเงินฝากของประชาชนไปใช้แสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัว จนเป็นเหตุให้ฐานะของธนาคารอ่อนแอ ดังกรณีธนาคารมณฑล จำกัด และธนาคารเกษตร จำกัด ก็ดี นับเป็นอุทาหรณ์ของความข้างต้นนี้

ในฐานะผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย นายป๋วย อึ๊งภากรณ์ ได้พยายามเสริมสร้างความมั่นคงให้เกิดแก่ระบบการธนาคารพาณิชย์ ไม่เพียงแต่จะเป็นตัวการที่สำคัญในการออกพระราชบัญญัติธนาคารพาณิชย์ในปี ๒๕๐๕ ตลอดจนนำเทคนิคนโยบายการเงินที่สำคัญ ๆ ดังเช่น อัตราเงินสดสำรอง (legal reserve ratio) อัตราส่วนลด (rediscount rate) เป็นอาทิ มาใช้มากขึ้นแล้ว ยังได้พยายามชักจูงนายธนาคารพาณิชย์เป็นการส่วนตัว (moral suasion) เพื่อให้ธนาคารพาณิชย์ปฏิบัติตามกฎ ระเบียบ อันจำเป็นต่อการเสริมสร้างความมั่นคงของระบบการธนาคารพาณิชย์ อาวุธที่สำคัญในการนี้ ได้แก่ สุนทรพจน์ในงานเลี้ยงประจำปีของสมาคมธนาคารไทย สุนทรพจน์เหล่านี้มักจะเน้นถึงบทบาทและความรับผิดชอบของธนาคารพาณิชย์ที่มีต่อกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมไทย และวิพากษ์วิจารณ์พฤติกรรมอันมิชอบของธนาคารพาณิชย์อย่างนุ่มนวล เช่น เตือนว่า "....รับฝากเงินเป็นระยะเวลาอันสั้น จะไปผูกพันให้กู้เป็นระยะยาวเกินไปนักมิได้...."[๙] ต่อต้านการผูกขาดและการกักตุนสินค้าด้วยการกล่าวว่า "....ผู้ใดทำการที่จะทำให้ต้นทุนการผลิตสินค้าต่าง ๆ สูงขึ้นโดยเหตุอันมิชอบ ย่อมถือได้เสมือนผู้ที่ทำลายป่าไม้อันเป็นทรัพยากรของชาติ...."[๑๐] และตำหนิธนาคารพาณิชย์บางธนาคารว่า "...บางธนาคารที่หวงตำแหน่งแชมเปี้ยน (คือ เช็คของลูกค้ากระดอนมากที่สุด) ผมใคร่ขอวิงวอนให้ดำเนินการสละตำแหน่งแชมเปี้ยนให้ผู้อื่นครองเถิด ความเชื่อมั่นในธนาคารของท่านจะดีมากยิ่งขึ้น...."[๑๑] ดังนี้เป็นต้น

---

[๙] คำพูดและข้อเขียน, หน้า ๙๗.

[๑๐] เล่มเดียวกัน, หน้า ๙๔.

[๑๑] เล่มเดียวกัน, หน้า ๙๘.

สิ่งสำคัญยิ่งกว่าอื่นใดก็คือ การป้องกันมิให้นักการเมืองเข้าไปใช้อิทธิพลในการกำหนดนโยบายของธนาคารแห่งประเทศไทย ซึ่งเป็นสถาบันที่มีความสำคัญยิ่งยวดต่อการเงินการคลังของเศรษฐกิจของไทย และอาจสรุปได้โดยไม่ผิดนักว่า ตลอด ๑๒ ปีที่ดำรงตำแหน่งผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย องค์กรแห่งนี้ได้ปลอดพ้นจากอิทธิพลทางการเมืองโดยสิ้นเชิง ซึ่งมีผลสืบเนื่องมาจนกระทั่งทุกวันนี้ อนึ่ง นายป๋วยได้พยายามที่จะเรียกร้องมิให้นักการเมืองและข้าราชการเข้าไปมีผลประโยชน์ในธุรกิจการค้า และปฏิบัติตนเป็นเยี่ยงอย่างด้วย ในการกล่าวสุนทรพจน์ในการเลี้ยงอาหารค่ำประจำปี ๒๕๐๗ ของสมาคมธนาคารไทย นายป๋วยได้กล่าวเป็นกลอน ความตอนหนึ่งว่า[๑๒]

ยังจนใจไม่รู้อยู่หนึ่งข้อ
จอมพล ถ. ท่านแถลงแจ้งเป็นเรื่อง
ท่านปรารมภ์ผมก็เห็นเด่นประเทือง
ว่าใครเฟื่องเป็นผู้ใหญ่ในราชการ
ตัวอย่างเช่นเป็นรัฐมนตรี
ไม่ควรมีการค้ามาสมาน
อย่าเกี่ยวข้องเที่ยวรับทำเป็นกรรมการ
สมาจารข้อนี้ดีจริงเจียว
ผมสงสัยไม่แจ้งจิตกิจการค้า
หมายความว่ากิจใดบ้างยังเฉลียว
กิจธนาคารท่านผู้ใหญ่จะไม่เกี่ยว
หรือจะเหนี่ยวรั้งไว้ไม่นับค้า

สุนทรพจน์ข้างต้นนี้มีผลให้จอมพลถนอม กิตติขจร ลาออกจากตำแหน่งกรรมการธนาคารพาณิชย์สองแห่ง ยกเว้นธนาคารทหารไทย จำกัด และมีบันทึกเรียกร้องให้รัฐมนตรีร่วมคณะปฏิบัติตามด้วย

นอกเหนือจากงานในตำแหน่งผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทยแล้ว นายป๋วยอึ๊งภากรณ์ ยังได้มีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมอย่างมาก โดยการดำรงตำแหน่งในหน่วยงานและคณะกรรมการที่สำคัญหลายชุด ไม่ว่าจะเป็นสำนักงานส่งเสริมการลงทุน สภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ คณะกรรมการจัดวางท่อระบายน้ำและสิ่งโสโครกและอื่น ๆ การอุทิศตนทำงานให้แก่ชาติบ้านเมืองอย่างจริงจัง จนเป็นที่เลื่องลือ ได้เป็นเหตุให้ได้รับรางวัล รามอน แมกไซไซ ในปี ๒๕๐๘

---

[๑๒] เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๐๙.

งานที่นายป่วยให้ความสนใจอย่างมากก็คือ การพัฒนาชนบท และการจัดการศึกษา นายป่วยเชื่อว่าการพัฒนาชนบท ไม่เพียงแต่จะเป็นบทบาท หน้าที่และความรับผิดชอบของรัฐบาลเท่านั้น หากทว่าเอกชนยังสามารถและควรมีบทบาทด้านนี้ด้วย ความเชื่อดังกล่าวนี้ ยังผลให้นายป่วยได้มีบทบาทในการก่อตั้งมูลนิธิบูรณะชนบทแห่งประเทศไทย และโครงการพัฒนาลุ่มแม่น้ำแม่กลอง ส่วนในด้านการศึกษา นายป่วยได้มีบทบาทสำคัญในการเร่งเร้าให้สภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติให้ความสนใจในการพัฒนาการศึกษา โดยรวบรวมผู้ที่เกี่ยวข้องกับวงการการศึกษา มาร่วมกันศึกษาถึงปัญหาของระบบการศึกษาที่เป็นอยู่และจัดทำข้อเสนอเกี่ยวกับโครงการกู้เงินเพื่อพัฒนาการศึกษาระหว่างปี ๒๕๐๘–๒๕๑๓ ข้อเสนอดังกล่าวนี้ คณะกรรมการบริหารสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติได้รับหลักการในปี ๒๕๐๖ และโครงการสำคัญที่ริเริ่มขึ้น ก็คือ โครงการพัฒนาอาชีวศึกษา และโครงการโรงเรียนมัธยมแบบประสม โดยเฉพาะโครงการแรกนั้น ธนาคารแห่งประเทศไทยได้ให้เงินกู้ร่วมกับธนาคารโลก ความสนใจงานด้านการศึกษา ได้เป็นเหตุให้นายป่วยตอบรับตำแหน่งคณบดีคณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในปี ๒๕๐๗ ในทันทีที่กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ อธิการบดีในขณะนั้น ทรงเสนอตำแหน่งให้ และพร้อมกันนั้น ก็ขอลาออกจากตำแหน่งผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย แต่ถูกยับยั้งโดยนายกรัฐมนตรีในเวลานั้น

เมื่อมาดำรงตำแหน่งคณบดีคณะเศรษฐศาสตร์ นายป่วย อึ๋งภากรณ์ ได้พยายามปฏิรูปงานที่สำคัญสองด้านด้วยกัน งานด้านหนึ่ง ได้แก่ การปรับปรุงหลักสูตรปริญญาตรี ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็นการสังคายนาครั้งยิ่งใหญ่ อันเป็นรากฐานสำคัญของการศึกษาเศรษฐศาสตร์ในมหาวิทยาลัยแห่งนั้นจนทุกวันนี้ งานอีกด้านหนึ่งได้แก่ การผลิตอาจารย์ ในระหว่างที่ดำรงตำแหน่งผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทยนั้น ท่านผู้นี้ได้ใช้วิธีกวาดนักเรียนหัวกะทิในระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย แล้วส่งไปศึกษาต่อยังประเทศต่าง ๆ เพื่อกลับมาทำงานในสถาบันสำคัญแห่งนั้น ครั้นเมื่อมาดำรงตำแหน่งคณบดีคณะเศรษฐศาสตร์ก็ใช้วิธีเดียวกัน แต่คราวนี้ข้อจำกัดมีมากกว่า เนื่องจากคนที่มีให้เลือกนั้นมีน้อยกว่า และมีความยากลำบากมากกว่าที่จะพิจารณาว่าใครมีฉันทะทางวิชาการและรักงานสอนหนังสือมากน้อยแตกต่างกันอย่างไร การเร่งผลิตอาจารย์ได้ยังผลให้จำนวนอาจารย์ประจำซึ่งมีอยู่เพียง ๔ คน ในปีการศึกษา ๒๕๐๗ เพิ่มขึ้นเป็นประมาณ ๕๐ คนในปีการศึกษา ๒๕๑๘ นอกเหนือจากการปรับปรุงหลักสูตรและการผลิตอาจารย์แล้ว ได้มีการขยายการศึกษาหลักสูตรปริญญาโท ซึ่งสอนเป็นภาษาอังกฤษ โดยเริ่มตั้งแต่ปีการศึกษา ๒๕๑๑ เป็นต้นมา แต่ที่สำคัญยิ่งกว่า ก็คือ การริเริ่มโครงการบัณฑิตอาสาสมัคร ซึ่งส่งบัณฑิตในสาขาวิชาต่าง ๆ ออกไปทำงานในชนบท

สิ่งที่ ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ย้ำอยู่เสมอก็คือ ความเป็นธรรมในสังคม และเสรีภาพของประชาชน ดังปรากฏในคำบรรยายและปาฐกถาต่างกรรมต่างวาระกันอยู่เนือง ๆ ดังเช่น เมื่อกล่าวถึงความเป็นธรรมในสังคม ได้เคยกล่าวว่า

"... ในการเพิ่มรายได้นั้น ไม่ควรที่จะให้คนมี มีจนเกินไปนัก และไม่จำเป็นที่จะต้องให้คนจน จนลงไปมาก... สุภาษิตของแมกไซไซที่ว่า ถ้าใครเกิดมามีน้อย บ้านเมืองพึงให้มาก ๆ เป็นสุภาษิตซึ่งควรจะมีประจำใจไว้..."[๑๓]

แม้พื้นฐานทางการศึกษาจะเน้นหนักทางด้านเศรษฐศาสตร์ แต่นายป๋วย ก็แตกต่างจากนักเศรษฐศาสตร์สมัยใหม่ **ส่วนใหญ่** ทั้งในด้านความคิดและความประพฤติ ทางด้านความคิด การวิเคราะห์ปัญหาเศรษฐกิจต่าง ๆ ของนายป๋วยมิได้คำนึงถึงเฉพาะแต่ปัจจัยทางเศรษฐกิจแต่เพียงอย่างเดียว แต่ให้ความสำคัญกับปัจจัยที่มิใช่ทางเศรษฐกิจ (non-economic factors) อย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง **ความเป็นมนุษย์และจริยธรรม** ดังที่เคยกล่าวไว้ว่า

"ในการพัฒนาประชาชาติ ข้อที่ควรคำนึงก็คือ ประชาชาติประกอบด้วยประชาชนที่เป็นมนุษย์ และมนุษย์แตกต่างกับสัตว์เดรัจฉานหรือตุ๊กตาของเล่น อยู่ที่มนุษย์สามารถใช้สมอง ใช้ความคิด สามารถช่วยตัวเองได้ ฉะนั้น วิธีพัฒนาหมู่ชนด้วยการลงทุนน้อยและได้ผลมากก็คือ วิธีที่จะช่วยให้มนุษย์ประชาชนนั้นสามารถช่วยตัวเองได้อย่างดี กล่าวคือ ผู้ที่มีอำนาจหน้าที่ในส่วนกลาง คือ รัฐบาล จำเป็นจะต้องเคารพในความเป็นมนุษย์ของเอกชน..."[๑๔]

หรือความอีกตอนหนึ่งว่า

"... ถ้าเราจะเรียนเป็นนักเศรษฐกิจ จะเรียนแต่เพียงเศรษฐศาสตร์ก็คงจะพอ แต่เราจะเรียนเป็นบัณฑิต เพื่อให้ได้ปริญญาเศรษฐศาสตร์บัณฑิต วิสัยบัณฑิตย่อมต้องพิจารณาเรื่องต่าง ๆ ในกรอบแห่งความเป็นจริง และความเป็นจริงแห่งสังคมศาสตร์นั้น ย่อมสัมพันธ์กันเป็นลูกโซ่ จะพิจารณาเศรษฐกิจโดด ๆ หาได้ไม่ ..."[๑๕]

ตลอดชีวิตของการรับราชการ นายป๋วย ได้เน้นอยู่เสมอว่า ความรับผิดชอบทางจริยธรรมเป็นสิ่งจำเป็นในการพัฒนาประเทศ และกล่าวเน้นถึงธรรมะทางเศรษฐกิจ ดัง

---

[๑๓] **คำพูดและข้อเขียน, หน้า ๒๖๐–๑.**

[๑๔] **เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๓๙.**

[๑๕] **"เศรษฐศาสตร์บัณฑิตที่พึงปรารถนา," สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ปีที่ ๑, ฉบับที่ ๒, (ตุลาคม ๒๕๐๖).**

ปรากฏว่าในหนังสือ **เศรษฐกิจแห่งประเทศไทย** (๒๔๙๘) ซึ่งเขียนร่วมกับคุณหญิงสุภาพ ยศสุนทร ได้อุทิศเนื้อหาหนึ่งบทสำหรับกล่าวถึงเรื่องนี้โดยเฉพาะ และสำหรับผู้ที่ใกล้ชิด มักจะได้ยินท่านผู้นี้กล่าวอยู่เนือง ๆ ว่า

"ในการแสวงหาสัจธรรมและใช้วิชาความรู้ของเรา นักเศรษฐศาสตร์ไม่เพียงแต่จักต้องรอบรู้และสามารถเท่านั้น แต่เรายังจะต้องซื่อสัตย์สุจริต และซื่อสัตย์พอที่จะเรียกร้องให้ผู้อื่นซื่อสัตย์อีกด้วย"

นายป๋วย อึ๊งภากรณ์ อาจเป็นนักเศรษฐศาสตร์คนหนึ่งในจำนวนไม่กี่คนของโลกวัตถุนิยมทุกวันนี้ ที่ "ซื่อสัตย์พอที่จะเรียกร้องให้ผู้อื่นซื่อสัตย์" และที่ดำเนินชีวิตอย่างเรียบง่าย ในขณะที่นักเศรษฐศาสตร์สมัยใหม่จำนวนมากไร้ศีลธรรมจรรยา และแสวงหาอำนาจลาภยศสักการะ เพียงเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งที่จะมาสนองความต้องการทางตัณหา ดังที่มีผู้กล่าวถึงท่านผู้นี้ว่า

"ดร. ป๋วย เป็นแบบอย่างแห่งผู้ใช้ชีวิตง่าย ๆ ผู้คุ้นเคยคงจะยืนยันได้ว่า ตลอดเวลาหลายปีที่ผ่านมานี้ สภาพชีวิตของบุคคลผู้นี้มิได้ผิดแผกแตกต่างกว่าเมื่อหลายปีก่อนเลย ภายหลังสงครามโลกครั้งที่สองใหม่ ๆ หลายคนคงจำได้ว่า ท่านสวมใส่กางเกงผ้าเวสต์ปอยท์เป็นประจำตลอดเวลาหลายปี จนกระทั่งผ้าประเภทดังกล่าวไม่มีผู้ผลิตหรือมีราคาสูง จึงหันมาใช้ผ้าธรรมดาที่จำหน่ายทั่วไป นาฬิกาข้อมือที่ใช้อยู่ก็เป็นเรือนเหล็ก และเป็นเรือนเดียวกับที่ใช้มานับสิบปี ในด้านอาหารการกินก็เช่นกัน นิยมอาหารแบบพื้น ๆ ที่เคยชอบแต่ครั้งยังเป็นนักเรียน เช่น ก๋วยเตี๋ยว ข้าวแกง ข้าวต้มกับ (ข้าวต้มกุ๊ย)..."[๑๖]

การใช้ชีวิตเยี่ยงเสรีชนและการดำรงอยู่อย่างง่าย ๆ คงเป็นผลจากแนวความคิดพื้นฐานของนายป๋วยที่ว่า เสรีภาพเป็นเงื่อนไขที่จำเป็นของความเป็นมนุษย์ของปัจเจกชน ดังที่ได้กล่าวไว้ว่า

"เสรีภาพเป็นเนื้อดิน อากาศ และปุ๋ย ที่จะทำให้พฤกษชาติแห่งความคิดเจริญเติบใหญ่ขึ้นได้ และเมื่อความคิดนำไปสู่อุดมคติ อุดมคติจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อบุคคลในสังคมสามารถใช้ความคิดอย่างเสรี ปราศจากพันธนาการของจารีตประเพณี หรืออีกนัยหนึ่ง เราต้องสนับสนุนให้มนุษย์แต่ละคนใช้ความคิดอย่างมีเสรีภาพ ชนิดที่ไม่ต้องพึงหวาดหวั่นว่าจะเป็นความคิดนอกลู่นอกทาง นั่นแหละจึงจะเป็นการสนับสนุนอุดมคติให้ถือกำเนิดได้ แม่น้ำลำห้วยยังเปลี่ยนแนวเดินได้ สมองมนุษย์อัน

[๑๖] ศุกรเลิศ "ด้วยความรักและระลึกถึง," วารสาร ธปท. ปริทัศน์, (มีนาคม ๒๕๑๖).

ประเสริฐจะแหวกแนวบ้างมิได้หรือ ในเมื่อไม่เป็นพิษเป็นภัยต่อสังคม...''[๑๗]

การเทิดทูนเสรีภาพ ทำให้ผู้ใกล้ชิดคุ้นเคยมักได้ยินนายป๋วยวิพากษ์วิจารณ์ระบบการปกครองของสหภาพโซเวียตและสาธารณรัฐประชาชนจีนอยู่เนือง ๆ

โดยมาตรฐานตะวันตก ป๋วย อึ๊งภากรณ์เป็นนักเสรีนิยม โดยมาตรฐานของฝ่ายขวาในเมืองไทย ป๋วย อึ๊งภากรณ์เป็นนักสังคมนิยม และที่ขวาจัดหน่อยก็อาจตีตรานายป๋วยว่าเป็น "คอมมิวนิสต์" แต่สำหรับฝ่ายซ้ายสุด ป๋วย อึ๊งภากรณ์ เป็นเพียงนักเสรีนิยมที่รักความเป็นธรรม ผู้ซึ่งยังคงต้องการรักษาธำรงไว้ซึ่งชนชั้นแห่งตน ไม่ว่าจะมีการตีตรา ป๋วย อึ๊งภากรณ์ อย่างไร ป๋วยก็ยังเป็นป๋วยที่รักความเป็นธรรม ป๋วยที่ต้องการเห็นเมืองไทยเปลี่ยนแปลงโดยสันติวิธี และป๋วยที่ยึดหลัก "ธรรม คือ อำนาจ" มิใช่ "อำนาจ คือธรรม" ดังจะเห็นได้จากพฤติกรรมส่วนตัว และข้อเขียนใน **จดหมายนายเข้ม เย็นยิ่ง** และ **บันทึกประชาธรรมโดยสันติวิธี**

ว่ากันด้วยมาตรฐานของคนรุ่นใหม่ ป๋วย อึ๊งภากรณ์ มีความสำนึกทางการเมืองช้ากว่าปกติ เพราะกว่าจะรู้เดียงสาก็ต่อเมื่อเดินทางไปศึกษาต่อที่อังกฤษในปี ๒๔๘๑ ซึ่งอายุปาเข้าไป ๒๒ ปีแล้ว ดังที่เจ้าตัวได้เขียนไว้ว่า

"...ผมเองไม่ได้มีเดียงสาในเหตุการณ์ต่างๆ นัก ในการเรียนปรัชญาก็เล่าเรียนไปด้วยความสนใจกับบทเรียนอย่างธรรมดา ไม่ได้คิดอะไรนอกเหนือจากนั้นไป ในการเปลี่ยนแปลงการปกครองของประเทศหรือในเรื่องสไตร์ค์ที่โรงเรียน[๑๘] *ผมมีบทบาทเพียงแบบไทยมุง คือ คอยมุงดูเขา สนุกดี ไม่ได้สำนึกว่า มีความสำคัญอย่างใด ...''*[๑๙]

แต่มาภายหลัง ก็ได้บทเรียนว่า

"...เรื่องของบ้านเมือง เป็นเรื่องที่สำคัญแก่ชีวิต อิสรภาพของคนและชาติเรามาก... ถ้ารักจะให้ดุลแห่งชีวิตของประชาชาติไทยเคลื่อนสูงขึ้นไป โดยไม่ทิ้งเสถียรภาพ ไม่มีทางอื่น ต้องร่วมกันมาก ๆ เลิกลัทธิไทยมุง ไทยบ่น ไทยมุงบ่นเสีย ชวนกัน

---

[๑๗] **อุดมคติ (มูลนิธิโกมล คีมทอง ๒๕๑๗), หน้า ๑๕.**

[๑๘] หมายถึงโรงเรียนอัสสัมชัญ นักเรียนได้เรียกร้องให้หยุดเรียนในวันพิธีพุทธศาสนา ให้มีเครื่องแบบนักเรียน ฯลฯ ทางโรงเรียนใช้อำนาจลงโทษนักเรียนให้อยู่ในระเบียบวินัย ทางฝ่ายนักเรียนโต้ตอบด้วยการไม่เข้าห้องเรียน

[๑๙] **"แตกเนื้อหนุ่มเมื่อ ๒๔๗๕," สังคมศาสตร์ปริทัศน์, (มิถุนายน ๒๕๑๕).**

ย้ายสังกัดเป็นไทยสน ไทยร่วม ไทยเรียกร้อง แล้วไทยจะเจริญ..."[๒๐]

มรสุมทางการเมืองได้เข้ามาแผ้วพาลชีวิตของป๋วย อึ๋งภากรณ์โดยตลอด แม้เมื่อจบปริญญาเอกจากมหาวิทยาลัยลอนดอน ก็ต้องร้องขอให้ทางมหาวิทยาลัยเลื่อนการประกาศผลสอบ เหตุเนื่องด้วยมีข่าวลือในเมืองไทยว่า นายป๋วยวางแผนปฏิวัติ ครั้นกลับมารับราชการในเมืองไทย ทั้ง ๆ ที่อยู่ในฐานะที่จะเสพสุขในต่างแดนได้อย่างสบาย ก็ต้องเผชิญกับอำนาจมืดและอิทธิพลทางการเมือง จนต้องจากเมืองไทยไปทำงานอยู่ในอังกฤษ เพื่อหลีกเลี่ยงภัยที่คุกคามสวัสดิภาพแห่งชีวิต ภายหลังเมื่อกลับสู่เมืองไทยอีกครั้งหนึ่ง ได้อุทิศชีวิตเพื่อประโยชน์สุขของสังคมโดยส่วนรวม เพียรพยายามร่วมกับมิตรสหายที่จะป้องกันการฉ้อราษฎร์บังหลวง และการใช้อำนาจในทางมิชอบของนักการเมืองและข้าราชการผู้ใหญ่ ซึ่งประสบผลสำเร็จในบางกรณีและล้มเหลวหลายต่อหลายกรณี เจตจำนงที่จะป้องกันการฉ้อราษฎร์บังหลวง ยังผลให้นโยบายของธนาคารแห่งประเทศไทยเป็นนโยบายจารีตนิยม ในช่วง ๑๒ ปีที่ดำรงตำแหน่งผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย เงินสำรองระหว่างประเทศได้เพิ่มขึ้นเป็นอันมาก ธนาคารแห่งประเทศไทยไม่ยอมให้นักการเมืองแตะต้องเงินสำรองส่วนนี้ อันเป็นเหตุให้นักเศรษฐศาสตร์เป็นจำนวนมากโจมตีว่า ธนาคารแห่งประเทศไทยมิได้นำเงินสำรองระหว่างประเทศมาใช้เป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาประเทศเท่าที่ควร[๒๑] แต่ประสบการณ์จากชีวิตคงสอนให้นายป๋วยซาบซึ้งว่า หากเริ่มปล่อยให้นักการเมืองเข้ามาแตะต้องเงินสำรองระหว่างประเทศเมื่อใด หายนภัยทางเศรษฐกิจย่อมเกิดขึ้นเมื่อนั้น ด้วยเหตุนี้เองนายป๋วยจึงมักจะเสนออยู่เสมอว่า ควรจะกู้เงินจากองค์การเงินทุนระหว่างประเทศแทนการใช้เงินสำรองระหว่างประเทศ เพราะนอกจากจะเป็นการระดมเงินทุนจากภายนอกประเทศแล้ว ยังได้ประโยชน์ทางวิชาการอีกด้วย เพราะองค์การที่จะอนุมัติเงินกู้ให้นั้นจะต้องเข้ามาสำรวจสภาพการณ์เศรษฐกิจและประเมินประโยชน์สุทธิที่สังคมจะได้จากโครงการนั้น ๆ นอกจากนี้ การฉ้อราษฎร์บังหลวงยังมีน้อยกว่าด้วย เนื่องจากการก่อสร้างและการซื้ออุปกรณ์ครุภัณฑ์ ใช้วิธีการประมูลระหว่างประเทศ แต่ดูเหมือนว่านายป๋วยจะมิได้ระแวงแม้แต่น้อยว่า ความช่วยเหลือระหว่างประเทศเป็นเครื่องมือของระบบจักรวรรดินิยมสมัยใหม่ ความไม่ไว้วางใจนักการเมือง ทำให้นายป๋วยมีความคิดว่า กิจการทางเศรษฐกิจประเภทใดก็ตาม ที่เอกชนสามารถดำเนินการได้ รัฐไม่ควรเข้าไปยุ่งเกี่ยว ดังที่เคยกล่าวว่า

---

[๒๐] เล่มเดียวกัน

[๒๑] อาทิ เช่น นิมิตร นนทพันธาวาทย์, "นโยบายเกี่ยวกับอัตราแลกเปลี่ยนของไทย," วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ ๕, เล่มที่ ๒, (ตุลาคม ๒๕๑๘–มกราคม, ๒๕๑๙).

"ผู้ที่มีอำนาจหน้าที่ในส่วนกลาง คือ รัฐบาล จำเป็นจะต้องเคารพในความเป็นมนุษย์ของเอกชน เคารพในศักดิ์และสิทธิ์แห่งเอกชน ที่จะริเริ่มดำเนินการได้ด้วยตนเอง ที่จะดำเนินกิจการของเขาไปได้ โดยปราศจากข้อกีดขวางในทำนองถูกเบียดเบียนแย่งชิง หรือห้ามปรามด้วยเอกสิทธิ์อันไม่ชอบธรรม..."[๒๒]

มรสุมทางการเมืองโหมกระหน่ำอีกครั้งหนึ่ง เมื่อเดินทางไปพบนายปรีดี พนมยงค์ ในปี ๒๕๑๓ หลังจากที่มิได้พบปะกันเป็นเวลานานนับสิบปี อริของนายปรีดีและผู้ที่อิจฉานายป๋วยต่างรุมเล่นงานนายป๋วย และโจมตีว่า เป็นสมุนรับใช้ของนายปรีดี ผู้รับแผนเข้ามาก่อกวนความสงบในเมืองไทย แต่มรสุมทางการเมืองที่หนักยิ่งกว่าคราวนั้น ก็คือ เมื่อคณะปฏิวัติทำการรัฐประหารตัวเองในเดือนมิถุนายน ๒๕๑๔ และเลิกล้มการปกครองระบบประชาธิปไตย เป็นเหตุให้นายป๋วย ภายใต้นาม "นายเข้ม เย็นยิ่ง" ซึ่งเป็นชื่อรหัสเมื่อครั้งเป็นเสรีไทย เขียนจดหมายถึงจอมพลถนอม กิตติขจร (พี่ทำนุ) วิงวอน "...ให้ได้โปรดเร่งให้มีกติกาหมู่บ้านขึ้นเถิดโดยเร็วที่สุด... โปรดอำนวยให้ชาวบ้านไทยเจริญมีสิทธิเสรีภาพตามหลักประชาธรรม สามารถเลือกตั้งสมัชชาขึ้นโดยเร็ว"[๒๓] แม้จะเป็นการวิงวอนขอ "กติกาหมู่บ้าน" แต่ในแง่ของชนชั้นผู้ปกครอง นี่เป็นการตบหน้าอย่างแรง สิ่งที่น่าสังเกตก็คือชื่อของ "นายเข้ม" ปรากฏขึ้นครั้งแรกในช่วงที่ไทยสูญเสียเอกราชอธิปไตย การกลับมาใช้ชื่อ "นายเข้ม" อีกครั้งหนึ่ง อาจเป็นเพราะนายป๋วยเห็นว่า การใช้อำนาจเผด็จการของคณะปฏิวัติทำให้ประชาชนขาดไร้เสรีภาพ ไม่แตกต่างไปจากคราวที่ญี่ปุ่นย่ำยีไทย แม้ว่า **จดหมายนายเข้ม เย็นยิ่ง** จะมีส่วนเกื้อหนุนให้ผู้ผักใฝ่เสรีภาพ กล้าเรียกร้องเสรีภาพมากขึ้น แต่ในอีกแง่หนึ่ง ข้อเขียนดังกล่าวก็กลายเป็นข้ออ้างของฝ่ายเผด็จการที่จะใช้กำจัดนายป๋วยเสีย และอีกครั้งหนึ่งที่มีภัยคุกคามสวัสดิภาพแห่งชีวิต จนเป็นเหตุให้นายป๋วยต้องสอนหนังสือ ณ มหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ต่อไปอีกหนึ่งปี แต่ถึงกระนั้นก็ตามเสียงข่มขู่เอาชีวิตก็ยังคงถึงอังกฤษ และด้วยเหตุดังนั้น จึงได้ลาออกจากตำแหน่งคณบดีคณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และที่ปรึกษากระทรวงการคลังในเดือนสิงหาคม ๒๕๑๕ ดังข้อความในจดหมายที่มีถึงอาจารย์คณะเศรษฐศาสตร์ว่า "วันนี้ ผมได้เขียนใบลาออกจากตำแหน่งคณบดีคณะเศรษฐศาสตร์แล้ว เพราะมาคำนึงดูว่า ลาออกเสียดีกว่าที่จะถูกให้ออก..." อย่างไรก็ตาม ในเดือนกุมภาพันธ์ ๒๕๑๖ นายป๋วยได้เดินทางแวะเข้ามาเมืองไทย ดังรายละเอียดปรากฏในบันทึก "ไป

---

[๒๒] **คำพูดและข้อเขียน,** หน้า ๑๓๙.

[๒๓] **สันติประชาธรรม,** หน้า ๕๗.

กรุงเทพ ฯ ๙—๑๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๖"[๒๔] และภายหลังการปฏิวัติวัฒนธรรมตุลาคม ๒๕๑๖ จึงกลับมาเป็นศาสตราจารย์พิเศษประจำคณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และรับตำแหน่งอธิการบดีมหาวิทยาลัยแห่งนั้นในเดือนกุมภาพันธ์ ๒๕๑๘ เป็นต้นมา หลังจากที่กรรมการสภามหาวิทยาลัยแห่งนั้นหลีกเลี่ยงที่จะเอ่ยชื่อนายป๋วยทุกครั้งที่มีการสรรหาอธิการบดี

ป๋วย อึ๊งภากรณ์ มีความฝันที่จะเห็นสังคมไทยมีการเปลี่ยนแปลงอย่างสันติ ไปสู่สังคมที่มีความเป็นธรรมมากขึ้น และไปสู่สังคมที่ประชาชนมีเสรีภาพอย่างสมบูรณ์ อาจจะไม่ผิดนักที่จะกล่าวว่าการอุทิศตนทำงานเพื่อส่วนรวม ตลอดชีวิตที่ผ่านมานี้ แม้ในยามเผ่าชราและสังขารร่วงโรยปานนี้ ทั้ง ๆ ที่มีโอกาสจะเสพสุขในชีวิตบั้นปลายเยี่ยงชนชั้นกระฎุมพีทั้งหลาย ก็เพียงเพื่อให้สังคมในโลกแห่งความฝันกลายเป็นสังคมในโลกแห่งความเป็นจริง แต่ **สันติประชาธรรม** จะเกิดขึ้นได้อย่างไร กระแสธารแห่งประวัติศาสตร์เท่านั้นที่จะบอกเราได้

---

[๒๔] เล่มเดียวกัน, หน้า ๗๕—๘๒.

ประวัติการทำงานของนายป๋วย อึ๊งภากรณ์

ชาตะ ปี ๒๔๕๕ จังหวัดพระนคร

ก. เกี่ยรติประวัติทางการศึกษา:

๒๔๘๐	ธรรมศาสตร์บัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง
๒๔๘๔	ปริญญาตรีทางเศรษฐศาสตร์ เกียรตินิยมอันดับหนึ่ง London School of Economics มหาวิทยาลัยลอนดอน
๒๔๕๒	ปริญญาเอก London School of Economics มหาวิทยาลัยลอนดอน

ข. เกี่ยรติประวัติทางการงาน:

๒๔๗๖—๒๔๘๐	ครูโรงเรียนอัสสัมชัญ
๒๔๘๐—๒๔๘๑	ล่ามอาจารย์ฝรั่งเศส มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๒๔๘๕—๒๔๘๙	รับราชการในกองทัพแห่งสหราชอาณาจักร เพื่อทำงานให้ขบวนการเสรีไทย
๒๔๕๒—๒๔๕๕	เศรษฐกร ประจำกระทรวงการคลัง
๒๔๕๖	รองผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย
๒๔๕๕—๒๕๐๒	ที่ปรึกษาเศรษฐกิจการคลัง ประจำสถานเอกอัครราชทูตไทย ณ กรุงลอนดอน
๒๕๐๑—๒๕๐๓	ผู้อำนวยการสำนักงบประมาณ สำนักนายกรัฐมนตรี
๒๕๐๓—๒๕๐๕	ผู้อำนวยการสำนักงานเศรษฐกิจการคลัง กระทรวงการคลัง
๒๕๐๒—๒๕๑๔	ผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย
๒๕๐๗—๒๕๑๕	คณบดีคณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๒๕๑๐—๒๕๑๕	ที่ปรึกษากระทรวงการคลัง
๒๕๑๔—๒๕๑๖	อาจารย์พิเศษ University College (ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็น Wolfson College) มหาวิทยาลัยเคมบริดจ์
๒๕๑๘—	อธิการบดีมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ค. เกี่ยรติประวัติทั่วไป:

๑. ศาสตราจารย์ คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

๒. สมาชิกกิตติมศักดิ์ London School of Economics มหาวิทยาลัยลอนดอน

๓. สมาชิกกิตติมศักดิ์ สยามสมาคม

๔. รางวัลแมกไซไซ ประจำปี ๒๕๐๘ สาขาบริการสาธารณะ

๕. ผู้ว่าการกิตติมศักดิ์ International Development Research Centre นครออตตาวา แคนาดา

๖. กรรมการ Board of Trustee, International Council for Educational Development นครนิวยอร์ก สหรัฐอเมริกา

๗. ประธานมูลนิธิบูรณะชนบทแห่งประเทศไทย ภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์

๘. กรรมการ Board of Trustee, East—West Center มหาวิทยาลัยฮาวาย สหรัฐอเมริกา

๙. กรรมการ Board of Trustee, International Food Policy Research Institute, Washington D.C.

๑๐. กรรมการ Board of Trustee, Asian Institute of Technology, กรุงเทพมหานคร

ง. เครื่องราชอิสริยาภรณ์

๑. Member of the Order of the British Empire, 2488

๒. มหาวชิรมงกุฎไทย ๒๕๐๕

๓. มหาปรมาภรณ์ช้างเผือก ๒๕๐๗

๔. ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ ๒๕๐๘

รักเมืองไทย

ภาค ประวัติศาสตร์และการเมือง

วังหน้า : ตำแหน่งผู้สืบราชสมบัติ ?

บทนำ

ความขัดแย้งเกี่ยวกับการสืบราชสมบัตินั้นถือได้ว่า เป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการไร้เสถียรภาพทางการเมืองในประเทศไทยแต่โบราณ ปัญหานี้ไม่เคยมีการแก้ไขอย่างเด็ดขาด ไม่ว่าในทางทฤษฎีหรือทางปฏิบัติ ซึ่งจะทำให้เกิดการส่งต่ออำนาจทางการเมืองอย่างมีระเบียบและโดยสันติวิธีได้ ดูเหมือนว่าในสมัยครั้งแรกของอยุธยา (๑๘๙๓—๒๑๑๒) นั้น จะมีประเพณีการสถาปนาพระราชโอรสองค์โต ให้ดำรงตำแหน่ง **พระราเมศวร** ซึ่งดูคล้าย ๆ ว่าจะเป็นตำแหน่งสืบราชสมบัติ และมีการส่งบรรดาพระโอรสต่าง ๆ ไปครองเมืองลูกหลวงก็ตาม แต่วิธีปฏิบัติอันนี้ก็มิได้เป็นหลักประกันว่า เมื่อพระเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่งสวรรคตแล้ว ผู้ที่ดำรงตำแหน่ง **พระราเมศวร** จะได้สืบราชสมบัติต่อ เพราะปรากฏว่าบรรดาพระโอรสต่าง ๆ นั้นมักจะยาตรากองทัพของตนเข้ามายังเมืองหลวง และทำสงครามชิงราชสมบัติกัน และการสืบอำนาจทางการเมืองก็เป็นการใช้กำลังตัดสินไปในที่สุด ตำแหน่ง **พระราเมศวร** ก็มิได้เกิดผลในการสืบราชสมบัติไม่ว่าในทางทฤษฎีหรือทางปฏิบัติแต่อย่างใด

อนึ่ง ในช่วงเวลาดังกล่าวข้างต้นนี้ ก็นับได้ว่ามีความพยายามที่จะสร้างตำแหน่งอีกอันหนึ่ง เพื่อใช้เป็นเครื่องแก้ปัญหาการสืบราชสมบัติ ตำแหน่งดังกล่าวนี้มีปรากฏในกฎ **มณเฑียรบาล** ซึ่งเชื่อกันว่าประกาศใช้ในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ (๑๙๙๑—๒๐๓๑) นั้น ได้มีการวางกฎเกณฑ์อันดับสูงต่ำของบรรดาพระราชโอรสไว้ เช่น มี **สมเด็จหน่อพระพุทธเจ้า พระมหาอุปราช** ฯลฯ แต่บรรดาตำแหน่งเหล่านี้ก็มิได้ใช้เป็นเครื่องกำหนดเรื่องการสืบราชสมบัติได้อย่างแน่ชัด

ในสมัยครั้งหลังของอยุธยา (๒๑๑๒—๒๓๑๐) ก็ได้มีความพยายามอันใหม่ที่จะสร้างสถาบันของการสืบต่อราชสมบัติ บรรดาพระโอรสมิได้ถูกส่งออกไปปกครองหัวเมืองอีกต่อไป และได้มีการตั้งตำแหน่งผู้ที่ดูเหมือนจะทำหน้าที่สืบราชสมบัติขึ้นมา ตำแหน่งดังกล่าวนี้คือ **กรมพระราชวังบวร** หรือที่เรียกกันทั่ว ๆ ไปว่า **วังหน้า** อย่างไรก็ตาม ตำแหน่ง **วังหน้า** นี้ใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพก็ในช่วงเวลาอันสั้นเท่านั้น คือในช่วงสามรัชสมัยของราชวงศ์สุโขทัย ที่ได้เข้ามาครองอำนาจทางการเมืองในอยุธยา คือจากพระ

มหาธรรมราชา ถึงพระนเรศวร และถึงพระเอกาทศรถ ซึ่งความสัมพันธ์ทางสายโลหิตในราชวงศ์ และการที่ต้องเผชิญภัยจากภายนอกคือพม่านั้น ทำให้ไม่มีปัญหาในการสืบราชสมบัติ ทั้งพระนเรศวรและพระเอกาทศรถได้ดำรงตำแหน่งวังหน้าก่อนที่จะเสวยราชสมบัติ และดูเหมือนว่าการสร้างสถาบันวังหน้านี้ขึ้นมาช่วยแก้ปัญหาการสืบต่ออำนาจการเมืองได้ชั่วคราว แต่หลังจากสมัยนี้แล้ว ถึงแม้จะมีตำแหน่งวังหน้าต่อ ๆ มา ตำแหน่งนี้ก็มิได้เป็นหลักประกันในการสืบราชสมบัติแต่อย่างใด ดังที่จะเห็นได้จากความวุ่นวายในการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองของอยุธยาจนตลอดทั้งสมัย

โดยทางทฤษฎีแล้ว ตำแหน่งวังหน้าน่าจะต้องเป็นตำแหน่งของโอรสองค์โตของพระเจ้าแผ่นดิน อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่าพระเจ้าแผ่นดินส่วนมากขึ้นมาครองราชสมบัติได้ก็ด้วยความช่วยเหลือของพระญาติพระวงศ์ ดังนั้นบ่อยครั้งที่เดียวที่พระเจ้าแผ่นดินองค์นั้น ๆ จะต้องยกตำแหน่งวังหน้าให้ญาติพระองค์ที่มีอิทธิพลเป็นการตอบแทน ซึ่งมักจะปรากฏว่าเป็นพระอนุชาเป็นส่วนใหญ่ โดยปกติแล้วในระยะเวลาที่พระเจ้าแผ่นดินองค์นั้น ๆ ขึ้นครองราชย์ บรรดาโอรสของพระองค์เองจะยังมีพระชนมายุน้อย จึงไม่มีอิทธิพลทางการเมืองใด ๆ แต่ต่อมาเมื่อโอรสทรงเติบโตขึ้น และผู้ที่ดำรงตำแหน่งวังหน้า (คือพระอนุชา) ก็ยังทรงมีชีวิตอยู่ ถึงจุดนี้ก็มักจะมีวิกฤติการณ์ทางการเมืองขึ้น กล่าวคือ พระโอรสก็มีความต้องการจะสืบราชสมบัติต่อจากพระบิดาของตน ในขณะเดียวกัน ผู้ที่ดำรงตำแหน่งวังหน้าอยู่ก็ถือได้ว่า ตนมีสิทธิที่จะสืบราชสมบัติเช่นกัน ดังนั้นความขัดแย้งทางการเมืองในประเด็นนี้ก็จะเป็นเรื่องของการต่อสู้ระหว่างอา (รวมทั้งอาจเป็นลุงก็ได้) กับหลาน ตัวอย่างเช่น ในสมัยของพระเจ้าท้ายสระ (๒๒๕๑—๒๒๗๕) พระอนุชาของพระองค์คือพระมหาอุปราช (ต่อมาเป็นพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) ซึ่งดำรงตำแหน่งวังหน้าอยู่ ก็ได้ต่อสู้ขัดขวางมิให้พระโอรสของพระเจ้าท้ายสระขึ้นครองราชย์[๑]

ลักษณะของการต่อสู้ทางการเมืองเพื่อการสืบราชสมบัตินี้เป็นสิ่งที่เห็นได้ชัด และดำเนินมาตลอดเวลาของประวัติศาสตร์อยุธยาครึ่งหลัง

วังหน้าในสมัยรัตนโกสินทร์

ดูเหมือนว่ากรุงรัตนโกสินทร์ จะรับมรดกปัญหาทางการเมืองเรื่องการสืบราชสมบัติมาจากอยุธยา ตำแหน่งวังหน้ายังคงมีอยู่ตลอดมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๕ และตำแหน่งนี้ก็ยังคงสร้างความตึงเครียดทางการเมืองในหมู่พระราชวงศ์เหมือน ๆ กับสมัยอยุธยา แต่อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่า มีความบังเอิญอย่างยิ่งที่บรรดาวังหน้าหรืออุปราชทั้งหมด (ยกเว้น รัชกาลที่ ๒ ซึ่งเป็นกรณีพิเศษที่จะกล่าวต่อไป) ทิวงคตก่อนหน้าพระ

เจ้าแผ่นดินแต่ละรัชกาล ดังนั้น รัตนโกสินทร์จึงหลีกเลี่ยงการปะทะกันในปัญหาสืบราชสมบัติไปได้ แต่นี่ก็มิได้หมายความว่าสมัยรัตนโกสินทร์นั้นจะมิได้เผชิญปัญหาเกี่ยวกับเรื่องตำแหน่งวังหน้าแต่อย่างใด ดังที่เห็นได้ชัดจากความตึงเครียดที่มีอยู่ระหว่างวังหลวง (พระเจ้าแผ่นดิน) กับวังหน้า (อุปราช) ตลอดสมัยของรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๕

ในช่วง ๕ รัชกาลแรกของสมัยรัตนโกสินทร์นั้น มีสภาพคล้าย ๆ กับสมัยปลายอยุธยา กล่าวคือ ตำแหน่งวังหน้ามิได้ตกอยู่กับโอรสของพระเจ้าแผ่นดิน (ยกเว้นในกรณีของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งต่อมาทรงเป็นรัชกาลที่ ๒ ผู้ได้ดำรงตำแหน่งวังหน้าเป็นเวลา ๓ ปีก่อนขึ้นครองราชย์) ตำแหน่งวังหน้ามักจะตกเป็นของพระญาติสนิทของพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งมักจะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ ดังนั้นปรากฏการณ์ต่อมาก็คือความขัดแย้งระหว่างวังหลวงกับวังหน้า ทั้งนี้เพราะพระเจ้าแผ่นดินส่วนใหญ่ก็ทรงหวังให้พระโอรสของพระองค์สืบอำนาจทางการเมืองต่อไป แต่เนื่องจากได้ทรงแต่งตั้งผู้อื่นดำรงตำแหน่งวังหน้าเสียแล้ว วังหน้า หรืออุปราช ก็เลยกลายเป็นเครื่องขัดขวางพระโอรส พระโอรสมักจะทรงมองผู้ดำรงตำแหน่งวังหน้าด้วยความหวาดกลัวและสงสัย ในฐานะที่ทรงเป็นพระโอรสของพระเจ้าแผ่นดินที่ครองราชย์ ก็เป็นธรรมดาที่จะทรงหวังสืบราชสมบัติต่อไป ในทางกลับกันวังหน้าหรือพระเจ้าน้องยาเธอ ซึ่งแม้จะดำรงตำแหน่งนั้นอยู่ก็รู้สึกว่าฐานะของพระองค์ไม่มั่นคง เนื่องจากพระเจ้าแผ่นดินย่อมจะสนับสนุนพระโอรสแทนที่จะสนับสนุนตนให้ครองราชย์ต่อ วังหน้าพยายามที่จะยึดตำแหน่งฐานะของตนในการที่จะรับช่วงอำนาจต่อไป ปรากฏการณ์ที่เห็นได้ชัดก็คือ ความกระอักกระอ่วนระหว่างทุก ๆ ฝ่าย ไม่ว่าจะเป็นวังหลวง วังหน้า และพระโอรส

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ พระเจ้าน้องยาเธอคือกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท (บุญมา) ได้รับตำแหน่งวังหน้า วังหน้าพระองค์นี้ทรงมีบทบาทอย่างสำคัญมากในช่วงวิกฤติการณ์หลังการเสียกรุงศรีอยุธยา ทรงร่วมกับพระเจ้าตากในการขับไล่พม่า และทรงเป็นนักรบที่มีความสามารถมากจนตลอดถึงสมัยของรัชกาลที่ ๑ ดังนั้นวังหน้าพระองค์นี้จึงทรงมีอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองค่อนข้างสูง อนึ่ง ตำแหน่งวังหน้าที่ได้ทรงเข้ารับนั้นก็ถือได้ว่ามีลักษณะพิเศษอย่างยิ่ง ดังที่ได้กล่าวแล้วว่าทรงเป็นนักรบที่สามารถ และอาจถือได้ว่าเป็นบุคคลที่ทรงมีอำนาจทางการเมืองเป็นที่สองในประเทศ พระองค์ทรงใกล้ชิดกับกองทัพอย่างยิ่ง ได้ทรงบัญชาการรบหลายครั้ง ดังนั้นจึงมีผู้ที่สนับสนุนและจงรักภักดีจากกำลังทหารเป็นจำนวนมาก อาจจะไม่น่าประหลาดใจเลยว่า วังหน้าและบรรดาข้าราชการวังหน้าจะมีความรู้สึกภาคภูมิใจ เหนือทางวังหลวงและข้าราชการในวังหลวง

ทั้งนี้เพราะได้ผ่านการสงครามมามากกว่า [๒] นอกจากนี้การที่พระองค์เข้าดำรงตำแหน่งวังหน้านั้น มิได้หมายความว่าเป็นการเข้าดำรงตำแหน่งเฉย ๆ เนื่องจากสภาพการณ์ที่ต้องปลูกสร้างเมืองใหม่ วังหน้าทรงต้องสร้างพระราชวังของพระองค์เอง กล่าวคือเป็นการเข้าดำรงตำแหน่ง และการสร้างสถาบันและสถานที่ของตำแหน่งนั้นพร้อมกันไป พระองค์ได้ทรงสร้างวังหน้าขึ้นอย่างวิจิตรพิสดาร ด้วยความปรารถนาที่ว่า เมื่อรัชกาลที่ ๑ สวรรคต พระองค์จะขึ้นครองราชย์ต่อ และจะใช้สถานที่วังหน้าเป็นวังหลวงสืบไป[๓] (บริเวณวังหน้านี้คือ โรงละครแห่งชาติ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ และบริเวณมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ทั้งหมด) อย่างไรก็ตาม ความปรารถนาของพระองค์ได้เริ่มเสื่อมคลายลง ทั้งนี้เพราะเริ่มประชวรหนักในราวปี พ.ศ. ๒๓๔๖ ก่อนที่จะเสด็จสวรรคต ก็ได้ทรงแสดงความปรารถนาที่จะให้วังของพระองค์ตกทอดต่อไปยังบรรดาทายาท และไม่ถูกโอนไปขึ้นกับวังหลวง

ดูเหมือนว่าวังหน้าพระองค์แรกก็เหมือนกับบุคคลอื่นที่มีฐานะและตำแหน่งสูงตลอดจนมีทรัพย์สมบัติทั่ว ๆ ไป คือมีความปรารถนาที่จะให้ทรัพย์สมบัตินั้นตกกับทายาทโดยตรงของตน อย่างไรก็ตาม ในกรณีเช่นนี้ก็มีความยุ่งยากในแง่ที่ว่า วังหน้านั้นถือเป็นตำแหน่งทางราชการของอุปราช เมื่อวังหน้าสิ้นไป วังหน้าองค์ใหม่ที่ได้รับสถาปนาก็จะเข้ารับตำแหน่ง รวมทั้งเข้าประทับในสถานที่วังหน้านั้นแทน ตำแหน่งทางราชการและสถานที่ก็จะมีความหมายซ้อนเป็นสิ่งเดียวกัน [๔] (คงจะสังเกตได้ว่า คำว่าวังหน้านั้นหมายถึง ตัวบุคคลและสถานที่สลับกันไปในเวลาเดียวกัน) ดังนั้นจึงเป็นการยากที่รัชกาลที่ ๑ จะทรงยอมให้ทายาทของวังหน้าพระองค์แรกอยู่ในตัววังหน้านั้นต่อไปอีก แต่รัชกาลที่ ๑ ก็ได้ทรงหลีกเลี่ยงปัญหาและความขัดแย้งอันนี้ และเมื่อทรงสถาปนาวังหน้าองค์ใหม่ คือ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล (ต่อมาทรงเป็นรัชกาลที่ ๒) ก็มิได้ทรงให้เข้าประทับในวังหน้า แต่กลับให้ไปประทับที่พระราชวังเดิม (คือวังของพระเจ้าตากสินทางฝั่งกรุงธนบุรี) ส่วนวังหน้านั้นก็ถูกปล่อยให้รกร้างไม่มีผู้อาศัยไปจนตลอดรัชกาลที่ ๑

การที่รัชกาลที่ ๑ ไม่ทรงอนุญาตให้บรรดาทายาทของวังหน้าพระองค์แรกอยู่อาศัยในวังหน้าต่อไปนั้น ก่อให้เกิดปัญหาทางการเมืองขึ้นในสมัยปลายรัชกาล แน่นอนเป็นการยากที่บรรดาทายาทจะยอมรับได้ว่า วังที่พระบิดาของตนก่อสร้างนั้นเป็นสถานที่ทางราชการและตนไม่มีสิทธิจะรับมรดก ในเรื่องนี้มิได้หมายความว่า ทายาทของวังหน้าพระองค์แรกต้องการสืบต่อตำแหน่งอุปราชแต่อย่างใด ดูเหมือนข้อเรียกร้องของทายาทเพียงเพื่อการรับมรดกทางทรัพย์สมบัติตามปกติเท่านั้น ท่าทีของทายาทนี้ทำให้เกิดความ

สงสัยว่าจะมีประเด็นทางการเมืองแอบแฝงอยู่ และภายหลังการสวรรคตของวังหน้า พระองค์แรกไม่เท่าไร ทายาทของพระองค์ คือ พระองค์เจ้าลำดวน และพระองค์เจ้าอินทปัติ รวมทั้งกลาโหมวังหน้าก็ถูกประหารชีวิตในข้อหากบฏ[๕]

ในสมัยรัชกาลที่ ๒ และ ๓ นั้น ปรากฏว่าความสัมพันธ์ระหว่างวังหลวงกับวังหน้าดำเนินไปอย่างค่อนข้างราบรื่น และผู้ที่ดำรงตำแหน่งวังหน้าองค์ที่ ๒ และที่ ๓ ก็ได้เข้าไปประจำอยู่ในพระราชวังที่เป็นตำแหน่งอันถูกทอดทิ้งให้รกร้างในสมัยรัชกาลที่ ๑ สิ่งที่น่าสนใจ คือวังหน้าทั้ง ๒ องค์นี้ได้ทรงสมรสกับพระธิดาของวังหน้าองค์แรก ซึ่งอาจจะเป็นการประสานรอยร้าวที่มีมาแต่ในอดีต กับเป็นการช่วยให้วังหน้าทั้ง ๒ องค์ต่อมาเข้าประจำในวังที่วังหน้าองค์แรกสร้างไว้ก็ได้[๖]

ในปี พ.ศ. ๒๓๙๔ เจ้าฟ้ามงกุฎทรงขึ้นครองราชย์เป็นรัชกาลที่ ๔ และสถาปนาพระเจ้าน้องยาเธอของพระองค์ เป็นสมเด็จพระปิ่นเกล้าดำรงตำแหน่งวังหน้า ตำแหน่งของพระปิ่นเกล้านับได้ว่าเป็นตำแหน่งอุปราช หรือวังหน้าที่แปลกกว่าตำแหน่งที่เคยมีมาก่อน กล่าวคือ ทรงดำรงตำแหน่งที่มีเกียรติยศเสมอพระเจ้าแผ่นดิน เหมือนดังคำกล่าวที่ทราบกันทั่วๆไปว่า ในสมัยรัชกาลที่ ๔ นั้นเมืองไทยมีพระเจ้าแผ่นดินสององค์ ฐานะของพระปิ่นเกล้าจึงมิใช่เป็นอุปราชอย่างธรรมดาที่เคยเป็นมา เหตุที่เป็นเช่นนี้อาจจะสืบเนื่องมาจากที่รัชกาลที่ ๔ ทรงเชื่อมั่นในวิชาโหราศาสตร์ และทรงเชื่อมั่นว่าพระเจ้าน้องยาเธอองค์นั้นถือกำเนิดมาเป็นพระเจ้าแผ่นดินด้วย ดังนั้นเพื่อความสงบสุขในรัชสมัย พระองค์จึงสถาปนาพระเจ้าน้องยาเธอให้ดำรงตำแหน่งวังหน้า และให้มีฐานะเป็นพระเจ้าแผ่นดินองค์ที่สอง นอกจากนี้อาจจะมาจากเหตุผลที่ว่า โดยข้อเท็จจริงแล้วพระปิ่นเกล้าทรงเป็นบุคคลที่มีอิทธิพล และชื่อเสียงรู้จักกันดีในวงการเมืองไทยมาก่อน พระปิ่นเกล้าทรงรับราชการและเกี่ยวข้องกับการปกครองมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ ซึ่งในขณะนั้นรัชกาลที่ ๔ ยังทรงผนวชอยู่ ดังนั้นในแง่ของการเมืองพระปิ่นเกล้าก็มีข้าราชบริพารและพรรคพวกสนับสนุนอยู่ไม่น้อย เช่นทรงกำกับกองทหารที่ฝึกหัดแบบตะวันตก เป็นต้น[๗] พระปิ่นเกล้าทรงรอบรู้ในวิทยาการแบบตะวันตกเป็นอย่างดี และถือว่าพระองค์เป็นบุคคลแรกที่ทรงสร้างเรือกลไฟขึ้นในประเทศไทย ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่าฐานะของพระปิ่นเกล้าในสมัยปลายรัชกาลที่ ๓ นั้นสำคัญยิ่ง อันเป็นเหตุที่รัชกาลที่ ๔ จะทรงสถาปนายกย่องฐานะให้เป็นพระเจ้าแผ่นดินองค์ที่สอง

โดยทั่วไปแล้ว ดูเหมือนว่าความสัมพันธ์ระหว่างวังหลวง (รัชกาลที่ ๔) กับวังหน้า (พระปิ่นเกล้า) ดำเนินไปด้วยดี และไม่ปรากฏว่ามีเหตุการณ์รุนแรงอย่างใดตลอดรัชสมัย ซึ่งเป็นเพราะพระปิ่นเกล้าทรงเป็นบุคคลที่สุภาพ และพอพระทัยในตำแหน่งฐานะ

ที่ได้รับ[๙] อย่างไรก็ตาม ในทางด้านของรัชกาลที่ ๔ ดูเหมือนพระองค์จะมีความรู้สึกเกี่ยวกับบทบาทที่พระเจ้าน้องยาเธอมีฐานะที่เป็นบุคคลหนึ่งที่มีความสามารถที่สุดในประเทศในขณะนั้น ซึ่งอาจจะทำให้ฐานะและเกียรติภูมิของพระองค์ด้อยลงไปได้ ดังเช่นในพระราชสารของรัชกาลที่ ๔ ถึงอัครราชทูตไทยในอังกฤษ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๐๑ รัชกาลที่ ๔ ทรงปรารภถึงทัศนคติของชาวต่างประเทศที่มีต่อวังหลวง (พระองค์เอง) และต่อวังหน้าว่า ชาวต่างประเทศในไทยมักจะมองพระองค์ในแง่ความชรา ไม่มีความสำคัญในการเมืองการปกครอง และความสัมพันธ์กับต่างประเทศ แต่ชาวต่างประเทศกลับมองพระปิ่นเกล้าว่าทรงขยันขันแข็งและรอบรู้ในวิชาการต่าง ๆ รวมทั้งเรื่องเกี่ยวกับตะวันตก[๙]

ข้อความดังกล่าวข้างต้นนั้นง่ายที่จะเข้าใจได้ว่า ทำไมรัชกาลที่ ๔ จึงทรงวิตกต่อทัศนคติของชาวต่างประเทศที่มีต่อพระองค์ เพราะว่าในฐานะของพระเจ้าแผ่นดิน การที่มีข่าวลือประเภทนี้ ทำให้พระราชอำนาจและเกียรติยศเสื่อมคลายได้ และในขณะเดียวกันก็อาจเป็นเครื่องชี้ว่ามีอำนาจใหม่อีกอันหนึ่งขึ้นมาแข่งขันกับพระองค์[๑๐] และผลที่ตามมาก็อาจทำให้รัชกาลที่ ๔ ทรงวิตกว่าบรรดามหาอำนาจเช่นประเทศยุโรปตะวันตกหรือจีน ตลอดจนบรรดาประเทศราชของไทยเอง ไม่ว่าจะเป็นลาวหรือมลายูมีทัศนคติในทางลบต่อพระองค์[๑๑]

ถึงแม้ว่าอาจจะกล่าวได้ว่า วังหน้าในสมัยรัชกาลที่ ๔ นี้มิได้สร้างปัญหาทางการเมืองกระทบกระเทือนต่อวังหลวงนัก ซึ่งอาจจะเป็นเพราะบุคลิกลักษณะของพระปิ่นเกล้าก็ตาม ก็นับได้ว่าในสมัยนี้ได้มีการเริ่มต้นปูพื้นที่จะก่อให้เกิดปัญหาต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ กล่าวคือ ฐานะของพระเจ้าแผ่นดินองค์ที่สองของพระปิ่นเกล้านั้น ได้ช่วยสร้างเสริมให้พระองค์สร้างเกียรติยศและอำนาจให้กับสถาบันวังหน้า และเป็นไปโดยปราศจากการแทรกแซงหรือขัดขวางจากวังหลวง บรรดาอุปราชหรือวังหน้าองค์ก่อน ๆ ไม่เคยอยู่ในฐานะที่จะทำได้ ยกตัวอย่างเช่น วังหน้าพระองค์แรกคือกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท และวังหน้าองค์ที่สามคือ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ ได้เคยทรงพยายามจะสร้างพระราชวังในรูปของปราสาทมียอดสูงดังที่ปรากฏอยู่ในวังหลวง แต่วังหน้าทั้งสองพระองค์ก็ถูกห้ามปรามมิให้ทำแบบนั้นด้วย เหตุผลที่ว่าลักษณะการก่อสร้างเช่นนั้นเป็นเกียรติยศที่จำกัดไว้เฉพาะในวังหลวงเท่านั้น[๑๒] แต่ในสมัยของพระปิ่นเกล้าได้มีการสร้างพระราชวังในวังหน้าอย่างใหญ่โตมโหฬาร และบรรดาสิ่งก่อสร้างเหล่านั้นก็อยู่ในฐานะที่แข่งขันได้ทัดเทียมกับวังหลวงในสมัยนั้น ตัววังหน้ามีป้อมรายรอบถึง ๑๐ ป้อม และภายในวังเองก็ประกอบไปด้วยโรงช้าง โรงม้า ปืนใหญ่และกระสุน

ดินดำ[๑๓] ตลอดจนมีกองทหารที่ได้รับการฝึกแบบตะวันตก ภายใต้การควบคุมของนายทหารอังกฤษนอกราชการ คือ โธมัส น็อกซ์ ซึ่งต่อมาดำรงตำแหน่งกงสุลอังกฤษประจำไทย และเป็นผู้มีบทบาททางการเมืองอย่างมากในสมัยรัชกาลที่ ๕ กล่าวกันว่า พระปิ่นเกล้าทรงมีกองทหารประจำถึง ๒,๗๐๐ คนที่จะเรียกใช้การได้ทันที เปรียบเทียบกับรัชกาลที่ ๔ ซึ่งทรงมีเพียง ๑,๕๐๐ คน[๑๔] ดังนั้นพระปิ่นเกล้าจึงมีกำลังทหารจำนวนมากกว่ากรมใด ๆ ในสมัยนั้น และเป็นทหารที่ได้รับการฝึกฝนอย่างดีอีกด้วย นอกจากนี้ยังทรงมีเรือกลไฟสมัยใหม่ ๒ ลำที่จอดอยู่ในแม่น้ำเจ้าพระยาหน้าพระราชวัง ซึ่งถือได้ว่าเป็นเครื่องเสริมพระราชอำนาจที่สำคัญยิ่ง

บรรดาสิ่งก่อสร้าง กองทหาร ฯลฯ ทั้งหมดนี้ ถือได้ว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่เสริมสร้างอำนาจทางการเมืองได้เป็นอย่างดี และสิ่งเหล่านี้เป็นมรดกตกทอดไปถึงพระโอรสของพระองค์ คือ กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ซึ่งจะทรงดำรงตำแหน่งวังหน้าในสมัยรัชกาลที่ ๕

วังหน้าองค์สุดท้าย

เมื่อพระปิ่นเกล้าสวรรคตในปี พ.ศ. ๒๔๐๘ ตำแหน่งวังหน้าก็ปล่อยว่างไว้[๑๕] รัชกาลที่ ๔ มิได้ทรงแต่งตั้งผู้ใดเข้าดำรงตำแหน่งนั้น อาจจะเป็นไปได้ที่รัชกาลที่ ๔ ก็คงจะทรงปรารถนาที่จะให้พระโอรสองค์โต คือ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ สืบราชสมบัติแทน และทรงปรารถนาที่จะให้เข้าดำรงตำแหน่งวังหน้าไว้ก่อน แต่เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ก็ยังทรงพระเยาว์มาก พระชนมายุเพียง ๑๒ พรรษาในขณะนั้น และยังไม่ทรงมีประสบการณ์ทางการเมืองการปกครอง พอที่จะเข้าดำรงตำแหน่งที่ค่อนข้างจะล่อแหลมทางการเมืองอันนั้น รัชกาลที่ ๔ คงจะทรงเข้าพระทัยดีพอว่า ตำแหน่งวังหน้านี้มิได้เป็นเครื่องประกันการสืบราชสมบัติแต่อย่างใด และที่จริงแล้วตำแหน่งนี้อาจจะสร้างฝ่ายตรงข้าม และการแย่งชิงอำนาจต่อผู้ดำรงตำแหน่งนั้นได้ ดังที่จะเห็นว่าเมื่อใกล้สวรรคต รัชกาลที่ ๔ ก็มิได้ทรงปรารภเรื่องเกี่ยวกับผู้สืบราชสมบัติแต่อย่างใด

เมื่อรัชกาลที่ ๔ สวรรคตนั้น บรรดาพระญาติพระวงศ์ และขุนนางผู้ใหญ่กลุ่มหนึ่งได้ร่วมประชุมกันในการที่จะเลือกสรรผู้สืบราชสมบัติสืบไป[๑๖] ดูเหมือนว่าผู้ที่มีอิทธิพลมากที่สุดในการประชุมครั้งนี้ก็คือ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ผู้ดำรงตำแหน่งกลาโหม ที่ประชุมได้ตกลงเลือกเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์สืบราชสมบัติต่อไปและให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเป็นเวลา ๕ ปี[๑๗] ในการประชุมครั้งนี้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ยังได้เสนอผู้ที่จะเป็นอุปราชหรือวังหน้าอีกด้วย นั่นคือ ได้เสนอกรมหมื่น

บวรวิไชยชาญ (พระชนมายุ ๓๑ พรรษา) โอรสองค์โตของพระปิ่นเกล้าให้ดำรงตำแหน่งวังหน้า ในที่ประชุมนี้ได้มีผู้คัดค้านการแต่งตั้งวังหน้า ทั้งนี้เนื่องจากผิดประเพณีของการแต่งตั้งที่เคยมีมา ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินที่ครองราชย์จะเป็นผู้สถาปนาวังหน้าด้วยพระองค์เอง[๑๙] แต่คำคัดค้านนี้ได้ถูกถอนออกเพราะขัดกับความเห็นของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ดังนั้น ในที่ประชุมนั้นจึงต้องตกลงในการสถาปนา เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เป็นพระเจ้าแผ่นดิน (วังหลวง) และให้กรมหมื่นบวรวิไชยชาญเป็นอุปราช (วังหน้า) ในขณะเดียวกัน[๑๙]

ความสัมพันธ์ระหว่างวังหลวงกับวังหน้าในสมัยสัชกาลที่ ๕ นี้ นับได้ว่ามีปัญหาหนักที่สุดในสมัยรัตนโกสินทร์ และเกือบจะก่อให้เกิดสงครามกลางเมืองขึ้น ความขัดแย้งระหว่างทั้งสองฝ่ายเริ่มมีตั้งแต่แรก และถึงจุดระเบิดในปี ๒๔๑๘ คือ ๗ ปีให้หลังการขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ ๕

สิ่งที่ก่อให้เกิดปัญหาระหว่างรัชกาลที่ ๕ กับวังหน้าองค์สุดท้ายนี้ก็คือ ลักษณะของสถาบันวังหน้านั่นเอง ดังที่กล่าวมาแล้วว่าสถาบันนี้ดูประหนึ่งเป็นสถาบันของการสืบราชสมบัติ แต่ผู้ดำรงตำแหน่งในสถาบันนี้มักไม่ใช่ผู้ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงปรารถนาให้ครองราชย์ต่อ ในกรณีของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญยิ่งมีปัญหามากไปกว่านั้นอีก ทั้งนี้เพราะการเข้าดำรงตำแหน่งวังหน้าอย่างผิดประเพณี ทำให้รัชกาลที่ ๕ และพระญาติตลอดจนข้าราชการฝ่ายของพระองค์ ตั้งข้อสงสัยในความชอบธรรมของการเข้าครองตำแหน่งตลอดมา[๒๐] ทัศนะเช่นนี้ก็ก่อให้เกิดความกระอักกระอ่วนและกังวลต่อวังหน้า ตลอดถึงความวิตกที่ว่าตนจะไม่มีสิทธิในการสืบราชสมบัติในกรณีที่รัชกาลที่ ๕ บังเอิญสวรรคตอย่างรวดเร็ว[๒๑]

ปัญหาความขัดแย้งระหว่างสองฝ่ายยังมีนอกเหนือไปอีกในเรื่องของอายุ และอำนาจทางกำลังทหาร เมื่อทั้งวังหลวงและวังหน้าเข้าดำรงตำแหน่งนั้น รัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระชนมายุเพียง ๑๕ พรรษา ส่วนกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญพระชนมายุ ๓๑ พรรษา ความแตกต่างด้านอายุนี้เกิดปัญหาต่อมา กล่าวคือวังหน้าทรงเป็นบุคคลที่มีความปรีชาสามารถอยู่ไม่น้อย ทั้งยังมีประสบการณ์มานานอีกด้วย ประกอบทั้งยังมีฐานสนับสนุนทางการเมืองที่สำคัญ วังหน้าทรงเกี่ยวข้องกับการเมืองการปกครองตลอดมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓[๒๒] ซึ่งก็หมายความว่าทรงคุ้นเคยกับการเมืองมาก่อนที่รัชกาลที่ ๕ จะขึ้นครองราชย์ด้วยซ้ำไป ในสมัยรัชกาลที่ ๔ เองนั้น วังหน้าองค์สุดท้ายนี้ก็ทรงควบคุมกองเรือรบของพระปิ่นเกล้า ทรงเกี่ยวข้องในกิจการกับต่างประเทศ และทรงออกแขกเมืองตลอดจนทรงรับรู้ในปัญหานโยบายต่าง ๆ ตลอดมา[๒๓] ซึ่งทั้งหมดนี้ก็หมายความว่า ใน

ด้านประสบการณ์และอายุ ทำให้วังหน้าอยู่ในฐานะที่ทรงมีความเชื่อมั่นในพระองค์อย่างมาก

ปัจจัยอีกอันหนึ่ง ซึ่งมีส่วนทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างวังหลวงกับวังหน้าก็คือการที่กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทรงเป็นอุปราชองค์แรกที่ได้รับสถาปนาให้ดำรงตำแหน่งต่อจากพระบิดาของพระองค์ ดูประหนึ่งว่าตำแหน่งวังหน้าเป็นการสืบมรดกต่อดังนั้น พระเกียรติยศและอำนาจของพระปิ่นเกล้าจึงตกทอดมาเป็นของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ วังหน้าองค์สุดท้ายอยู่ในฐานะที่ทรงบังคับบัญชากองทหาร และกองเรือที่มีประสิทธิภาพที่สุดในขณะนั้น ทรงประทับในพระราชวังที่แข็งแรง มีป้อมปราการที่สร้างมาแต่สมัยพระปิ่นเกล้า อำนาจทางทหารดังกล่าวเช่นนี้ทำให้วังหน้าองค์สุดท้ายทรงประสงค์ที่จะมีบทบาทแบบเดียวกันกับที่พระปิ่นเกล้าเคยมีในรัชกาลที่ ๔ อย่างไรก็ตาม วิธีการแบบนี้ถูกปฏิเสธโดยฝ่ายวังหลวงในข้ออ้างที่ว่ากรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทรงเป็นเพียงอุปราชธรรมดามิใช่พระเจ้าแผ่นดินองค์ที่สองอย่างเช่นพระปิ่นเกล้า และไม่อยู่ในฐานะที่มีตำแหน่งหรือกำลังทหารได้อย่างพระปิ่นเกล้าเช่นกัน ดูเหมือนว่าอำนาจทางทหารของวังหน้าจะก่อให้เกิดความตระหนกต่อรัชกาลที่ ๕ อย่างยิ่ง แต่ในขณะเดียวกัน ทางวังหน้าก็ยินยอมไม่ได้ที่จะยอมปล่อยกำลังทหารหรือเกียรติยศที่พระบิดาของพระองค์สร้างมาให้หลุดมือไป อาจกล่าวได้ว่าสภาพการณ์ของความขัดแย้งเช่นนี้คล้ายกันมากกับความสัมพันธ์ระหว่างรัชกาลที่ ๑ กับวังหน้าพระองค์แรก กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญก็เหมือนกับทายาทของวังหน้าพระองค์แรก ที่จะพยายามรักษาสิ่งที่พระบิดาของตนสร้างเอาไว้ในมือของตนเอง กรมพระราชวังบวรทรงอยู่ในฐานะที่มั่นคงกว่าทายาทของวังหน้าพระองค์แรกด้วยซ้ำไป เพราะทรงเข้าดำรงตำแหน่งวังหน้าพร้อมทั้งมีฐานอำนาจทางทหารที่จะทรงต่อรองกับรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นอย่างดี

ฐานะของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญยังมั่นคงมากขึ้นอีก ทั้งนี้เพราะทรงคุ้นเคยกับชาวต่างประเทศตะวันตกที่มีอิทธิพลอยู่ในเมืองไทยเป็นอย่างดี พระองค์ทรงมีพระสหายที่คุ้นเคยและมีอิทธิพล คือ กงสุลอังกฤษ ชื่อ โธมัส น็อกซ์ ดังที่กล่าวมาแล้ว มิตรภาพอันนี้เป็นเรื่องเก่าแก่นับตั้งแต่นายน็อกซ์ยังรับราชการฝึกทหารให้พระปิ่นเกล้า ดังนั้นการที่ทรงมีมิตรชาวต่างประเทศที่มีอิทธิพล ก็ทำให้กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญมั่นพระทัยว่า สามารถจะหาความช่วยเหลือสนับสนุนได้ในกรณีที่จำเป็น[๒๔]

อาจจะกล่าวได้ว่าในสมัยของการมีผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ๒๔๑๑—๒๔๑๖ นั้น ฐานะและผลประโยชน์ของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญไม่ถูกคุกคามแต่อย่างใด เพราะ

ทรงมีไมตรีอันดีกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้สำเร็จราชการ (ซึ่งต่อมาได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) แต่เมื่อสิ้นสมัยผู้สำเร็จราชการและรัชกาลที่ ๕ ทรงเข้าบริหารราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เอง ก็เริ่มมีผลกระทบต่อฐานะของวังหน้า รัชกาลที่ ๕ และพระเจ้าน้องยาเธอได้รวมกลุ่มกันเป็น Young Siam พวก Young Siam หรือสยามหนุ่มนี้ต้องการการปฏิรูปที่รวดเร็วและรุนแรงสำหรับประเทศ และได้พยายามจัดการบริหารในรูปที่มีการรวมอำนาจที่ศูนย์กลางอย่างมาก ซึ่งก็หมายความว่ากระทบกระเทือนต่อฐานะและผลประโยชน์ของบรรดาขุนนาง และพระราชวงศ์กลุ่มเก่า การปฏิรูปได้เริ่มต้นขึ้นด้วยการเลิกทาส เปลี่ยนแปลงกฎหมายเก่า ๆ รวมทั้งการจัดระบบการเก็บภาษีอากรแบบใหม่ มาตรการของการปฏิรูปของกลุ่มสยามหนุ่มนี้ หมายถึงว่าบรรดาขุนนางและราชวงศ์กลุ่มหนึ่งจะต้องสูญเสียผลประโยชน์ด้านการมีแรงงานไว้ใช้สอย รวมทั้งเงินภาษีอากรที่เคยได้รับมาในการศาลและเก็บภาษีแบบเก่า[๒๕] ผลก็คือ เงินภาษีอากรซึ่งในแบบเก่าที่เคยเป็นรายได้ของขุนนางตลอดจนวังหน้าก็หยุดลง กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเองก็มิได้อยู่ในรายการที่จะได้รับเงินภาษีอีกต่อไปตามระบบเดิม[๒๖] อนึ่ง ทางกลุ่มสยามหนุ่มยังได้ออกหนังสือพิมพ์ที่มีชื่อว่า **ดรุโณวาท** ซึ่งถือได้ว่าเป็นหนังสือพิมพ์ทางการเมืองฉบับแรกของไทย[๒๗] หนังสือ **ดรุโณวาท** มีบทความหลายบทที่ตั้งข้อสงสัยต่อค่านิยมและวิธีการปกครอง ตลอดจนสถาบันบางสถาบันที่มีมาแต่โบราณ ในบางครั้งก็มีบทความโจมตีตัวบุคคล ที่ทางฝ่ายสยามหนุ่มถือว่าเป็นปฏิปักษ์ขัดขวางการเปลี่ยนแปลงและปฏิรูปในเมืองไทย ฐานะของกรมราชวังบวรวิไชยชาญเองในแง่เป็นอุปราชก็ถูกปฏิเสธด้วย และมีการเสนอว่า การสืบราชสมบัติควรมีขึ้นใหม่ในรูปของการสืบสายโลหิตตามอย่างบางประเทศในยุโรปตะวันตก[๒๘]

จากจุดนี้เองที่ความสัมพันธ์ระหว่างวังหลวงและวังหน้าถึงขั้นแตกหักลง ทั้งนี้เพราะฐานะของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ในตำแหน่งอุปราชถูกตั้งข้อสงสัยมาก ประกอบทั้งรายได้ทางภาษีอากรก็ถูกตัดลงด้วย ดังนั้นกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญก็ถูกผลักดันให้อยู่ในฐานะที่จะขัดแย้งกับรัชกาลที่ ๕ ทั้งวังหลวงและวังหน้าต่างก็เตรียมกำลังทหารของตนเป็นการใหญ่ และดูประหนึ่งว่ามีท่าทีที่จะเกิดสงครามกลางเมืองกันขึ้น[๒๙] เหตุการณ์ตอนนี้แหละที่เรียกกันทั่วไปว่า "วิกฤติการณ์วังหน้า" ที่ซึ่งทำให้กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเสด็จหนีไปลี้ภัยอยู่ในสถานกงสุลอังกฤษ[๓๐] และทรงเรี่ยกร้องให้ต่างชาติโดยเฉพาะอังกฤษเข้ามาไกล่เกลี่ยกรณีพิพาท ซึ่งก็ทรงหวังว่าความสัมพันธ์ที่พระองค์มีกับชาวอังกฤษจะทำให้ได้เปรียบในการเจรจาประนีประนอม รัฐบาลอังกฤษได้ส่งเซอร์ แอนดรู คลาก ซึ่งเป็นข้าหลวงใหญ่ประจำสิงคโปร์เข้ามา ข้าหลวงใหญ่ได้ไกล่

เกลี่ยในแง่ที่ถือว่ากรณีพิพาทนั้นเป็นกรณีภายในของไทย[๓๑] บรรดาเสนาบดีผู้ใหญ่ของไทยรวมทั้งกงสุลชาวต่างประเทศต่างก็ได้ช่วยประนีประนอมจนวิกฤติการณ์วังหน้าสงบลง กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเสด็จกลับพระราชวัง และดำรงตำแหน่งเดิมต่อไปได้ มีการทำสัญญากันอย่างแน่ชัดว่า พระองค์มีฐานะเป็นเพียงอุปราชเท่านั้น มิใช่พระเจ้าแผ่นดินองค์ที่สองดังเช่นพระปิ่นเกล้า และทรงถูกห้ามมิให้มีกองทหารเกินกว่า ๒๐๐ คน[๓๒] กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทรงดำรงตำแหน่งตลอดไปจนกระทั่งทิวงคตในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ และหลังจากนั้นตำแหน่งวังหน้าก็ถูกยกเลิก สถาบันวังหน้าหรืออุปราชถูกเปลี่ยนแปลง โดยการสถาปนาตำแหน่ง **มกุฎราชกุมาร** ขึ้นแทน[๓๓]

โดยสรุป ปัญหาที่เกิดขึ้นจากการที่มีสถาบันวังหน้า เป็นปัญหาที่มาจากตัวของสถาบันนั้นโดยตรง เนื่องจากการเมืองในกลุ่มราชวงศ์เป็นไปโดยขาดเสถียรภาพ ดังนั้นตำแหน่งวังหน้าจึงมักไม่ค่อยถูกเข้าครอง โดยบุคคลที่พระเจ้าแผ่นดินประสงค์จะให้สืบราชสมบัติต่อ นอกจากนี้ตำแหน่งวังหน้าก็มิได้เป็นหลักประกันของการสืบราชสมบัติโดยสันติวิธี วิกฤติการณ์วังหน้าในปี พ.ศ. ๒๔๑๘ ซึ่งเกือบจะเกิดเป็นสงครามกลางเมืองนั้น เป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นชัดถึงปัญหาของสถาบันแห่งการเปลี่ยนแปลงอำนาจทางการเมืองจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง เมื่อมีการสถาปนาตำแหน่งมกุฎราชกุมารขึ้นมา เราก็ยังไม่สามารถสรุปได้อย่างแน่นอนว่า ปัญหาที่มีมาตั้งแต่สมัยโบราณนั้น ได้รับการแก้ไขไปด้วยการตั้งสถาบันใหม่ขึ้นมา เพราะสถาบันนี้มีเวลาน้อยมากที่จะพิสูจน์ให้เห็นชัด เวลาของการปฏิบัติอย่างจริงจังตามความหมายของการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองมีเพียง ๒๒ ปี คือ นับแต่ พ.ศ. ๒๔๕๓ ที่รัชกาลที่ ๕ สวรรคตถึงการปฏิวัติ พ.ศ. ๒๔๗๕ เท่านั้น นับแต่นั้นมาอำนาจทางการเมืองที่แท้จริงก็เปลี่ยนจากพระเจ้าแผ่นดินมาสู่รัฐบาลในรูปของการมีรัฐธรรมนูญ และเราก็เห็นว่าปัญหาการสืบมรดกทางการเมืองของไทยก็ยังแก้ไม่ตก การเปลี่ยนนายกรัฐมนตรีจากคนหนึ่งไปยังอีกคนหนึ่งนั้น ก็ยังไม่มีกฎเกณฑ์หรือประเพณีที่แน่นอน ถึงแม้ว่าจะมีรัฐธรรมนูญ มีการทดลองประชาธิปไตย มีการเลือกตั้งเป็นเวลากว่า ๔๐ ปีก็ตาม แต่การสืบมรดกทางการเมืองก็ยังคงทำกันในรูปของการใช้กำลังและอำนาจเป็นส่วนใหญ่ ดังที่เราเห็นได้จากการกบฏ ปฏิวัติและรัฐประหารอยู่เนือง ๆ กฎเกณฑ์และประเพณีที่เป็นระเบียบและสันติ ก็ยังเป็นสิ่งที่ค่อนข้างห่างไกลอยู่ดังที่เคยเป็นมาในอดีต

เชิงอรรถ

(๑) ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา, "ตำนานวังหน้า," **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๓,** ๒๕๐๙, หน้า ๕๑—๕๒.

(๒) **เพิ่งอ้าง,** หน้า ๑๑๗.

(๓) **เพิ่งอ้าง,** หน้า ๑๑๑, สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเสนอว่า วังหน้าพระองค์แรกคือกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทนั้น ทรงประสงค์ที่จะทำตามแบบอย่างของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (๒๒๗๕—๒๓๐๑) ซึ่งเมื่อขึ้นครองราชย์แล้วได้ประทับอยู่ในวังหน้าต่อไป

(๔) ในปี พ.ศ. ๒๓๕๖ เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทจะสวรรคตนั้นพระองค์ได้ทรงขอร้องต่อรัชกาลที่ ๑ ให้ทรงอนุญาตให้ทายาทของพระองค์พำนักอยู่ในวังหน้าต่อไป รัชกาลที่ ๔ ทรงอธิบายไว้ว่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทได้ทรงสาปแช่งผู้ที่ไม่ใช่ทายาทของพระองค์ที่จะเข้าพำนักในตัววังหน้า ดู จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, **ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย,** ๒๓๕๗, หน้า ๒๒.

(๕) **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา,** คลังวิทยา, ๒๕๐๖, เล่ม ๒, หน้า ๖๐๓—๖๐๕.

(๖) เป็นที่น่าสังเกตว่าการเสกสมรสกับธิดาของวังหน้าพระองค์แรกนั้นอาจจะเป็นการเลี่ยงคำสาปที่กล่าวไว้ข้างต้นด้วยก็ได้

(๗) ดำรงราชานุภาพ, "ตำนานวังหน้า," หน้า ๑๗๔.

(๘) กรมพระยาดำรง ฯ ทรงเล่าว่า พระปิ่นเกล้ามักเสด็จออกจากพระราชวังโดยปราศจากพิธีรีตอง และมักจะทรงเยี่ยมเยียนพระญาติพระวงศ์โดยมิได้แถลงล่วงหน้าเป็นการตัดปัญหายุ่งยากที่จะต้องทำการรับรองตามพระเกียรติ, "ตำนานวังหน้า," หน้า ๑๔๘ นอกจากนี้ยังเชื่อกันว่าพระปิ่นเกล้าทรงเชื่อมั่นในความยุติธรรมของพระจอมเกล้า ฯ ดังนั้น เมื่อใกล้สวรรคตจึงมิได้ทรงเรียกร้องอะไรสำหรับทายาทของพระองค์ ดู กรมศิลปากร, **พระบวรราชประวัติ,** ๒๕๐๖, หน้า ๓๖.

(๙) ดู จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชหัตถเลขา,** เล่ม ๓, ๒๕๐๖, พระราชสารหมายเลข

๓๓ ถึงพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ท้วม บุนนาค ซึ่งต่อมาเป็นเจ้าพระยาภานุวงศ์มหาโกษาธิบดี) ซึ่งเป็นทูตอยู่ที่อังกฤษในปี พ.ศ. ๒๔๐๑, หน้า ๑๐๓—๑๑๐ นี่เป็นพระราชสารที่ปรารภถึงเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างวังหลวงกับวังหน้า ที่ยาวที่สุดที่รัชกาลที่ ๔ ทรงเขียนพระราชสารนี้เกี่ยวกับเรื่องความกังวลที่ชาวต่างชาติจะมีทัศนคติที่ไม่ดีต่อพระองค์และประเทศ โดยการนำพระองค์ไปเปรียบเทียบกับพระปิ่นเกล้า พระราชสารนี้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับวงการเมืองชั้นสูงของไทยเป็นอย่างดีในระยะนั้น

(๑๐) รัชกาลที่ ๔ ทรงปรารภว่า พระปิ่นเกล้าได้ทรงกลายเป็นศูนย์กลางของความชื่นชมบารมี และทรงได้รับความสนับสนุนนิยมชมชอบ เมื่อพระปิ่นเกล้าเสด็จไปไหนก็มักจะมีคนเอาของมาถวายมากมาย อนึ่ง บรรดาเจ้าเมืองตามหัวเมืองต่าง ๆ ก็มักจะยินดีที่จะส่งลูกสาวของตนมาถวายพระปิ่นเกล้ามากกว่าที่จะมาถวายรัชกาลที่ ๔ แม้แต่ข้าราชบริพารของรัชกาลที่ ๔ เองก็มักจะเข้าใจผิดเกี่ยวกับพระชนมายุของพระองค์ และคิดว่าทรงชราภาพมากกว่าพระปิ่นเกล้านัก (พระจอมเกล้าทรงมีพระชนมายุมากกว่าพระปิ่นเกล้า ๔ พรรษา) **เพิ่งอ้าง** หน้า ๑๐๖—๑๐๗.

(๑๑) **เพิ่งอ้าง,** ๑๐๖.

(๑๒) **ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย,** ๒๔๕๗, หน้า ๒๔.

(๑๓) "ตำนานวังหน้า," หน้า ๑๔๒—๑๔๗.

(๑๔) **พระราชหัตถเลขา,** เล่ม ๓, หน้า ๑๐๕.

(๑๕) ไม่ปรากฏว่ามีการต่อสู้ขัดแย้งในเรื่องถือกรรมสิทธิ์มรดกตกทอดพระราชวังหน้าดังที่เคยเป็นมาในสมัยของรัชกาลที่ ๑ และวังหน้าพระองค์แรก พระปิ่นเกล้าได้ทรงสร้างที่พำนักเฉพาะไว้ให้กับกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ และกรมหมื่นบวรวิไชยชาญก็ทรงพำนักที่นั่น จนกระทั่งได้รับสถาปนาเป็นวังหน้าจึงทรงย้ายเข้าประทับในตัววังหน้าอย่างแท้จริง ในระหว่าง ๓ ปีจากการสวรรคตของพระปิ่นเกล้าถึงการสวรรคตของรัชกาลที่ ๔ (๒๔๐๘—๒๔๑๑) นั้น รัชกาลที่ ๔ ทรงเสด็จไปประทับที่ตัววังหน้าอยู่เนือง ๆ "ตำนานวังหน้า," หน้า ๑๕๓.

(๑๖) ในการประชุมเลือกผู้สืบราชสมบัติครั้งนี้ นอกจากจะมีบรรดาพระราชวงศ์และขุนนางผู้ใหญ่เข้าร่วมประชุมแล้ว ยังมีพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ร่วมเป็นสักขีพยานด้วย

แต่ปรากฏว่าพระที่เข้าร่วมนั้นมาจากธรรมยุตินิกายที่รัชกาลที่ ๔ ทรงตั้งขึ้น ไม่ปรากฏว่ามีพระจากมหานิกายเข้าร่วมแต่อย่างใด

(๑๗) ดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕**, ๒๕๐๔, หน้า ๑๘–๒๔.

(๑๘) **เพิ่งอ้าง,** หน้า ๒๕–๒๖.

(๑๙) เป็นการยากที่จะเข้าใจว่าทำไมกรมหมื่นบวรวิไชยชาญจึงได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งอุปราชหรือวังหน้าอย่างรวดเร็วเช่นนั้น และก็มิได้มีการถวายคำปรึกษากับรัชกาลที่ ๕ อาจจะเป็นไปได้ที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้ดำรงตำแหน่งกลาโหมต้องการที่จะรักษาอิทธิพลและอำนาจของตนด้วยการแต่งตั้งวังหน้าขึ้นมาคานอำนาจกับรัชกาลที่ ๕ ดังนั้น การสนับสนุนกรมหมื่นบวรวิไชยชาญให้ได้รับตำแหน่งก็อาจจะเป็นการประกันว่าในกรณีที่รัชกาลที่ ๕ ทรงขัดขวางอำนาจของกลาโหม ก็จะสามารถดึงความสนับสนุนจากวังหน้าให้เป็นประโยชน์กับตนได้ ดู **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๕** หน้า ๑๑๑ กรมพระยาดำรงทรงเล่าว่า รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงกล่าวไว้ว่า กลาโหมมีความประสงค์ที่จะให้กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ เข้าดำรงตำแหน่งวังหน้าตั้งแต่ก่อนการสวรรคตของรัชกาลที่ ๔ เคยเสนอต่อรัชกาลที่ ๔ ให้ทรงแต่งตั้งกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ แต่รัชกาลที่ ๔ มิได้ทรงเห็นด้วยกับคำปรึกษานั้น

อนึ่ง เห็นได้ชัดว่ากรมหมื่นบวรวิไชยชาญทรงมีไมตรีอันดีกับกลาโหม และดูเหมือนทั้งสองฝ่ายจะมีทัศนคติและความเห็นในเรื่องการเมืองไทยตลอดจนอนาคตของประเทศร่วมกัน อาจกล่าวได้ว่าทั้งสองฝ่ายนั้นรวมอยู่ในกลุ่มที่เรียกได้ว่าเป็น "Conservative Siam" ต่างกับกลุ่มที่อาจจะเรียกได้ว่าหัวรุนแรงของรัชกาลที่ ๕ ที่เป็น "Young Siam" สิ่งที่ทาง "Conservative Siam" ต้องการในการเปลี่ยนแปลงประเทศก็คือเสนอความคิดใหม่ ๆ เข้ามา แต่ในขณะเดียวกันก็ต้องการรักษาโครงสร้างทางการเมืองแบบโบราณของไทยไว้ รวมทั้งรักษาอำนาจและฐานะของกลุ่มตนไว้อีกด้วย ดู David A. Wyatt, **Politics of Reform in Thailand,** 1969, หน้า ๔๖.

นอกจากนี้ความสัมพันธ์ส่วนพระองค์ ของกรมหมื่นบวรวิไชยชาญกับกลาโหมก็มีมาแต่สมัยของพระปิ่นเกล้า พระปิ่นเกล้าและกลาโหมก็เคยร่วมศึก

สงครามในเขมรกันมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๘๔ ดู **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕** หน้า ๕๔ และเมื่อพระปิ่นเกล้าสวรรคต กรมหมื่นบวรวิไชยชาญก็ยังรักษาไมตรีอันดีกับกลาโหม มักเสด็จไปเยี่ยมเยียนกลาโหมที่บ้านในเวลาเช้าอยู่เสมอ ๆ **เพิ่งอ้าง,** หน้า ๘๒.

มีข้อน่าสังเกตอีกว่าการรีบแต่งตั้งกรมหมื่นบวรวิไชยชาญนั้นอาจเป็นเพราะรัชกาลที่ ๕ ทรงประชวรหนักในปี พ.ศ. ๒๔๑๑ คือทรงประชวรจากการเสด็จทอดพระเนตรสุริยุปราคาพร้อมกับรัชกาลที่ ๔ การเสด็จครั้งนี้ทำให้รัชกาลที่ ๔ ประชวรและสวรรคต และรัชกาลที่ ๕ เองก็ทรงอยู่ในอาการหนัก และมีการคาดคะเนว่า อาจสวรรคตหลังจากการได้รับสถาปนาเป็นพระเจ้าแผ่นดินเพียงไม่กี่วันก็ได้ ดังนั้นในกรณีที่สวรรคต กรมหมื่นบวรวิไชยชาญก็อาจได้ครองราชย์ต่อไป ซึ่งหมายความว่ากลาโหมก็จะเป็นผู้ที่มีส่วนให้กรมหมื่นบวรวิไชยชาญขึ้นครองราชย์ด้วยการเสนอตำแหน่งวังหน้าไว้ให้ก่อน ดูพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ ๕ ถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ลงวันที่ ๗ มีนาคม ๒๔๑๘ ใน ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, **สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์** ๒๕๐๔, เล่ม ๒, หน้า ๘๓๕–๘๔๑ แน่นอนความคิดเกี่ยวกับเหตุการณ์ตอนนี้ยังติดพระทัยของรัชกาลที่ ๕ อยู่นานจนกระทั่งแสดงออกในพระราชหัตถเลขาปี พ.ศ. ๒๔๑๘ ดังกล่าว ซึ่งเป็นเวลา ๗ ปีให้หลังของเหตุการณ์ในตอนนั้น

(๒๐) จะเห็นได้ว่าความชอบธรรมของกรมหมื่นบวรวิไชยชาญถูกตั้งข้อกังขาอยู่เสมอในเอกสารประวัติศาสตร์จำนวนมาก มักจะมีการพยายามทำให้ฐานะของพระองค์ด้อยลงมา เช่น ทางฝ่ายรัชกาลที่ ๕ และกลุ่มสยามหนุ่มมักจะอ้างว่ากรมหมื่นบวรวิไชยชาญนั้นไม่เหมาะสมกับตำแหน่งวังหน้า เพราะประสูติเป็นเพียงพระองค์เจ้ามิใช่เป็นเจ้าฟ้า ดังนั้นจึงไม่สมควรจะดำรงตำแหน่งวังหน้าเลย น่าสังเกตว่าข้อกังขาเช่นเดียวกันนี้มิเคยมีในกรณีอื่น เช่น กรณีวังหน้าองค์ที่ ๓ คือกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ ซึ่งก็ประสูติเป็นพระองค์เจ้าเช่นกัน ดู **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๕,** หน้า ๒๒๕.

(๒๑) ดู จดหมายของ Newman ข้าราชการกงสุลอังกฤษถึงนายน็อกซ์กงสุลอังกฤษซึ่งบังเอิญกลับไปอังกฤษในช่วงวิกฤติการณ์วังหน้า จดหมายนี้ลงวันที่ ๑๐ ธันวาคม ๒๔๑๗ อนึ่ง ในการเขียนบทความนี้ผู้เขียนใช้เอกสารต่างประเทศที่ยังไม่ได้จัดพิมพ์ประกอบ เช่น เอกสารของกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษและสหรัฐ

อเมริกา ซึ่งศาสตราจารย์ David K. Wyatt ได้ถ่ายเอกสารมาประกอบ เอกสารเหล่านี้ส่วนใหญ่จะหาได้ในเมืองไทย คือที่สถาบันไทยคดี มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ซึ่งได้ถ่ายไมโครฟิล์มมาเก็บรักษาไว้แล้ว และผู้ที่สนใจจะติดต่อขอศึกษาได้

(๒๒) เมื่อพระปิ่นเกล้าทรงเริ่มการฝึกทหารแบบฝรั่งนั้น กรมหมื่นบวรวิไชยชาญได้ทรงเกี่ยวข้องอยู่อย่างใกล้ชิด ทั้งในสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้น กรมหมื่นวิไชยชาญก็ถือได้ว่าเป็นคนโปรดของรัชกาลที่ ๓ ซึ่งหมายถึงการคุ้นเคยกับงานราชการชั้นสูงและทรงมีฐานะที่สำคัญในหมู่เจ้าด้วยกัน ดู **พระบวรราชประวัติ,** หน้า ๔๕.

(๒๓) **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๕,** หน้า ๑๒๐ กรมหมื่นบวรวิไชยชาญเคยร่วมติดตามรัชกาลที่ ๔ ในการต้อนรับแขกต่างประเทศ อาทิเช่น ทูตฝรั่งเศส ในปี พ.ศ. ๒๔๑๑ ซึ่งเสด็จทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่หว้ากอนั้น ทั้งเจ้าพ้าจุฬาลงกรณ์และกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ ก็ได้ออกแขกแนะนำต่อข้าหลวงใหญ่สิงคโปร์ เซอร์ ฮารี่ ออด (Sir Harry Ord) ในระหว่างวิกฤติการณ์รัฐตรังกานู ซึ่งยังคงเป็นประเทศราชของไทยในสมัยนั้น รัชกาลที่ ๔ เองเมื่อพยายามแก้ไขสถานการณ์อยู่ก็ได้ให้กรมหมื่นบวรวิไชยชาญมีส่วนรับรู้ด้วย แน่นอนกรมหมื่นบวรวิไชยชาญทรงทำหน้าที่แทนพระปิ่นเกล้าซึ่งประชวรอยู่ในขณะนั้น แต่ก็เห็นได้ว่าฐานะและบทบาทของพระองค์มีเป็นอย่างมากตลอดมา ดู จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จ, **พระราชหัตถเลขา,** เล่ม ๑, หมายเลข ๙, จากรัชกาลที่ ๔ ถึงกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ, หน้า ๔๐—๕๐.

(๒๔) ในระหว่างวิกฤติการณ์วังหน้า ๒๔๑๗ นั้น กงสุลอังกฤษคือนายน็อกซ์นั้นบังเอิญกลับไปอังกฤษ น่าเชื่อว่าผลของวิกฤติการณ์ครั้งนี้อาจจะออกมาแตกต่างไปมากทีเดียว ถ้าหากตัวกงสุลอยู่ในประเทศ ทั้งนี้เพราะนายน็อกซ์ย่อมจะต้องเข้ากับทางฝ่ายวังหน้าอย่างเต็มที่ ถึงแม้ว่านโยบายของรัฐบาลอังกฤษจะไม่ต้องการแทรกแซงการเมืองภายในของไทยก็ตาม แต่ก็เห็นได้ว่าบ่อยครั้งที่เดียวที่ข้าราชการอาณานิคมอังกฤษตามดินแดนต่าง ๆ มักจะจัดการปัญหาด้วยตนเอง และไม่ค่อยรอคำสั่งจากลอนดอน เนื่องจากระยะทางที่ห่างไกลและการติดต่อทำได้ยาก

(๒๕) ดู Wyatt, **Politics of Reform.....,** หน้า ๕๑—๕๔ ในหนังสือเล่มนี้มีรายละเอียดเกี่ยวกับวิกฤติการณ์วังหน้าพอสมควร ซึ่งท่านผู้อ่านคงสังเกตได้ว่าใน

บทความนี้แม้จะเป็นเรื่องวังหน้า แต่ก็จะมิได้พูดอะไรโดยตรงเกี่ยวกับวิกฤติการณ์ปี พ.ศ. ๒๔๑๗ นัก เพราะบทความนี้จะเป็นการศึกษาทางด้านปัญหาของสถาบันวังหน้า มากกว่าเป็นการศึกษาตัววิกฤติการณ์ ดังนั้น ผู้ที่สนใจควรจะดูรายละเอียดจากหนังสือของ Wyatt ซึ่งปรากฏอยู่ในหน้า ๕๐–๖๒ อนึ่ง ได้มีการเก็บความภาษาไทยเรื่องนี้ไว้ใน **จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์** ๑:๓, ๒๕๑๗ (เล่มปกสีแสด) อีกด้วย

เรื่องราวรายละเอียดในภาคภาษาไทยนั้นจะหาไม่ได้มากนัก เพราะบรรดาพงศารดารต่าง ๆ จะไม่พูดถึง อาจจะมาจากทัศนคติที่เห็นว่าไม่เป็นการสมควรที่จะเปิดเผยเรื่องราวเกี่ยวกับความแตกร้าวในอดีตก็เป็นได้ แต่ก็ยังมีข้อมูลกระจัดกระจายอยู่ทั่วไปในภาษาไทย ซึ่งพอจะเอามาใช้ศึกษาวิกฤติการณ์วังหน้าได้เหมือนกัน โดยเฉพาะหนังสือหลายเล่มของ ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม เช่น **สมเด็จพระนางเรือล่ม,** โอเดียนสโตร์, ๒๕๐๔ และ **สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์,** ๒ เล่ม, ๒๕๐๔ หนังสือทั้งสองนี้มีเอกสารชั้นต้นที่เป็นพระราชหัตถเลขาเกี่ยวกับวิกฤติการณ์วังหน้าอยู่ไม่น้อย และไม่เคยปรากฏพิมพ์ในที่อื่นมาก่อน

(๒๖) **เพิ่งอ้าง**

(๒๗) จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, พระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๗๒, หน้า ๒๒๘.

(๒๘) Wyatt, **Politics of Reform,** หน้า ๕๘ ในเรื่องเกี่ยวกับความพยายามเปลี่ยนแปลงระบบการตั้งวังหน้าเป็นมกุฎราชกุมารตามแบบแผนการสืบสายโลหิตโดยตรงนี้ เราจะเห็นได้ว่าได้มีความพยายามที่จะเสนอเหตุผลในการล้มเลิกสถาบันวังหน้า ดังจะเห็นได้จากพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ, **ทรงวิจารณ์เรื่องพระราชพงศาวดารกับเรื่องพระราชประเพณีการตั้งพระมหาอุปราช,** ๒๕๑๖,

(๒๙) Wyatt, **Politics of Reform....,** หน้า ๕๘–๖๐.

(๓๐) **เพิ่งอ้าง**

(๓๑) ดู Andrew Clark "My First Visit to Siam," **The Contemporary Review,** ๘๑, ๑๙๐๒, หน้า ๒๒๑–๒๓๐.

(๓๒) ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, **สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์,** เล่ม ๑, ๒๕๐๔, หน้า ๘๑๑—๘๑๔.

(๓๓) ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, **สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช,** แพร่พิทยา, ๒๕๑๖, หน้า ๑—๗๔.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ

ภาคผนวก

ก. พระเจ้าแผ่นดินสมัยอยุธยา (๒๑๑๒—๒๓๑๐)

๑. ๒๑๑๒—๒๑๓๓ พระมหาธรรมราชา
๒. ๒๑๓๓—๒๑๔๘ พระนเรศวร, โอรสของ ๑
๓. ๒๑๔๘—๒๑๕๓ พระเอกาทศรถ, น้องยาเธอของ ๒
๔. ๒๑๕๓—๒๑๕๓ พระศรีเสาวภาคย์, โอรสของ ๓
๕. ๒๑๕๓—๒๑๗๑ พระเจ้าทรงธรรม, โอรสของ ๓
๖. ๒๑๗๑—๒๑๗๒ พระเชษฐาธิราช, โอรสของ ๕
๗. ๒๑๗๒—๒๑๗๒ พระอาทิตยวงศ์, น้องยาเธอของ ๖
๘. ๒๑๗๒—๒๑๘๘ พระเจ้าปราสาททอง, เปลี่ยนราชวงศ์ใหม่
๙. ๒๑๘๘—๒๑๘๘ เจ้าฟ้าไชย, โอรสของ ๘
๑๐. ๒๑๘๘—๒๑๘๘ พระศรีสุธรรมราชา, น้องยาเธอของ ๘
๑๑. ๒๑๘๘—๒๒๓๑ พระนารายณ์, โอรสของ ๘
๑๒. ๒๒๓๑—๒๒๔๖ พระเพทราชา, เปลี่ยนราชวงศ์ใหม่
๑๓. ๒๒๔๖—๒๒๕๑ พระเจ้าเสือ, (โอรสของ ๑๑ หรือ ๑๒?)
๑๔. ๒๒๕๑—๒๒๗๕ พระเจ้าท้ายสระ, โอรสของ ๑๓
๑๕. ๒๒๗๕—๒๓๐๑ พระเจ้าบรมโกศ, น้องยาเธอของ ๑๔
๑๖. ๒๓๐๑—๒๓๐๑ พระเจ้าอุทุมพร, โอรสของ ๑๕
๑๗. ๒๓๐๑—๒๓๑๐ พระเจ้าเอกทัศน์, โอรสของ ๑๕

ข. อุปราชหรือวังหน้าสมัยอยุธยา (๒๑๑๒—๒๓๑๐)

๑. ๒๑๑๒—๒๑๓๓ พระนเรศวร, โอรสของ ก. ๑
๒. ๒๑๓๓—๒๑๔๘ พระเอกาทศรถ, โอรสของ ก. ๑, น้องยาเธอของ ข. ๑
๓. ๒๑๔๘—๒๑๕๓ เจ้าฟ้าสุทัศน์, โอรสของ ข. ๒
๒๑๕๓—๒๑๘๘ ตำแหน่งว่าง
๔. ๒๑๘๘—๒๑๘๘ พระนารายณ์, นัดดาของ ก. ๑๐
๒๑๘๘—๒๒๓๑ ตำแหน่งว่างตลอดสมัยพระนารายณ์
๕. ๒๒๓๑—๒๒๔๖ พระเจ้าเสือ, โอรสของ ก. ๑๑—๑๒ ?
๖. ๒๒๔๖—๒๒๕๑ เจ้าฟ้าเพชร (ต่อมาเป็นพระเจ้าท้ายสระ), โอรสของ ข. ๕

๗. ๒๒๕๑–๒๒๗๕ เจ้าฟ้าพร (ต่อมาเป็นพระเจ้าบรมโกศ), น้องยาเธอของ ๖
๒๒๗๕–๒๒๘๕ ตำแหน่งว่าง
๘. ๒๒๘๕–๒๒๕๕ เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศ, โอรสของ ๗
๒๒๕๕–๒๓๑๐ ตำแหน่งว่างจนถึงเสียกรุง

ค. อุปราชหรือวังหน้าสมัยรัตนโกสินทร์ ๒๓๒๕–๒๔๒๘

๑. ๒๓๒๕–๒๓๔๖ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท, น้องยาเธอของรัชกาลที่ ๑
๒๓๔๖–๒๓๔๕ ตำแหน่งว่าง
๒๓๔๕–๒๓๕๒ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล (รัชกาลที่ ๒)
๒. ๒๓๕๒–๒๓๖๐ กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์, น้องยาเธอของรัชกาลที่ ๒
๒๓๖๐–๒๓๖๗ ตำแหน่งว่าง
๓. ๒๓๖๗–๒๓๗๕ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์, พระเจ้าอาของรัชกาลที่๓
๒๓๗๕–๒๓๕๑ ตำแหน่งว่าง
๔. ๒๓๕๑–๒๔๐๘ พระปิ่นเกล้า, น้องยาเธอของรัชกาลที่ ๔
๒๔๐๘–๒๔๑๑ ตำแหน่งว่าง
๕. ๒๔๑๑–๒๔๒๘ กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ, โอรสของพระปิ่นเกล้า

ในรายการนี้มิได้รวมกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (รัชกาลที่ ๒) ไว้ ทั้งนี้เพื่อความสะดวกในการเรียงลำดับวังหน้าพระองค์ต่างๆ ให้ตรงกับการเรียงลำดับรัชกาลที่เป็น ๑–๒–๓–๔–๕ เราอาจจะเรียงเป็นวังหน้า ๑–๒–๓–๔–๕ ได้เทียบเคียงกัน

ง. ประกาศ

เรื่อง กรมพระราชวังบวรสถานมงคลทิวงคต

มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ให้ประกาศแก่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ในกรุงและหัวเมืองและสมณพราหมณาจารย์ อาณาประชาราษฎร ให้ทราบทั่วกันว่า ในครั้งนี้ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทิวงคตล่วงไป เป็นธรรมเนียมมาแต่เดิม ข้าราชการในพระราชวังบวรต้องลงมาสมทบรับราชการฉลองพระเดชพระคุณ ในพระบรมมหาราชวังสืบไป เป็นธรรมเนียมมีมาดังนี้

ตำแหน่งพระมหาอุปราชฝ่ายหน้า ซึ่งเป็นราชประเพณีโบราณมานั้น ในตอนเบื้องต้นของพระราชพงศาวดาร ก็มิได้ปรากฏว่า ได้ตั้งพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดเป็นพระมหาอุปราช เป็นหลายชั่วแผ่นดิน ครั้นมาถึงตอนกลางพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงตั้งตำแหน่งพระมหาอุปราชโดยมาก ที่เว้นบ้างไม่ได้ทรงตั้งหลายแผ่นดิน ครั้นมาถึงกรุงรัตนโกสินทรมหินทรายุธยานี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงตั้งพระมหาอุปราชฝ่ายหน้ามาทุกแผ่นดิน แต่พระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งได้รับตำแหน่งเป็นพระมหาอุปราชฝ่ายหน้านั้น มิได้ดำรงอยู่จนตลอดสิ้นรัชกาลโดยในเวลา เมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินไม่โปรดจะตั้งพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดเป็นพระมหาอุปราช หรือเวลาที่พระมหาอุปราชสวรรคตทิวงคตล่วงไปแล้ว ไม่ได้ทรงตั้งแต่งพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์อื่นขึ้นดำรงที่พระมหาอุปราช ตำแหน่งที่พระมหาอุปราชนั้นก็ว่างอยู่ถึงยี่สิบปีสามสิบปี หรือที่ไม่มีเลยช้านานยิ่งกว่านั้นก็มี เพราะฉะนั้นตำแหน่งที่พระมหาอุปราชนี้ไม่เป็นการจำเป็นที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินจะต้องทรงตั้งขึ้นไว้ไม่ให้ขาด เป็นธรรมเนียมเคยว่างเว้นมาแต่โบราณราชประเพณี ดังนี้

ในครั้งนี้ได้ทรงปรึกษาพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ และท่านเสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเห็นพร้อมกันว่า ตำแหน่งที่พระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลนั้น การเปลี่ยนแปลงมาหลายชั้น จนถึงกรุงสยามได้ผูกพันทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศ ซึ่งมีธรรมเนียมบ้านเมืองผิดกันกับกรุงสยาม ก็ก่อเกิดให้เป็นที่เข้าใจผิดไปต่าง ๆ ด้วยตำแหน่งข้างในกรุงสยามนั้น ก็เคลื่อนคลายมาทีละน้อย ๆ ไปยืนอยู่เหมือนอย่างแบบเมื่อแรกตั้ง ฝ่ายผู้ที่อยู่ต่างประเทศก็ไม่อาจจะเข้าใจตำแหน่งนั้นได้ชัดเจน จึงให้เกิดเป็นที่ฉงนสงสัยต่าง ๆ การบ้านการเมืองซึ่งจะเป็นการเรียบร้อย เป็นคุณ

แก่แผ่นดินอย่างใด ก็เป็นที่ขัดข้องไปหาสะดวกไม่ เป็นตำแหน่งลอยอยู่ มิได้มีคุณต่อแผ่นดินอย่างหนึ่งอย่างใด เป็นแต่ต้องใช้เงินแผ่นดิน ซึ่งจะต้องใช้รักษาตำแหน่งยศพระมหาอุปราชอยู่เปล่า ๆ โดยมาก จึงได้เห็นชอบพร้อมกันว่า ควรจะยกตำแหน่งที่พระมหาอุปราชนี้ไว้ ไม่ตั้งพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดขึ้นนั้นชอบแล้ว

จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทให้ประกาศมาเสียให้ทราบทั่วกัน อย่าให้ผู้ใดตื่นเต้นคิดอ่านวุ่นวายมุ่งหมายอย่างหนึ่งอย่าง ใด บรรดาข้าราชการในพระราชวังบวร ก็ให้สมทบเข้ารับราชการในพระบรมมหาราชวังต่อไป ควบคุมผู้คนซึ่งได้บังคับบัญชาอยู่ตามเดิมให้เป็นการเรียบร้อยอย่าให้แตกหมู่แตกพรรค เหมือนเมื่อกรมพระราชวังบวรสถานมงคลยังดำรงอยู่นั้นทุกประการ อย่าให้ผู้ใดตื่นเต้นตกใจ หรือเชื่อฟังถ้อยคำเล่าลืออย่างหนึ่งอย่างใด นอกจากหมายประกาศนี้เป็นอันขาด

ประกาศมา ณ วันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๑๐ ค่ำ ปีระกา สัปตศก ศักราช ๑๒๔๗ เป็นวันที่ ๖๑๔๒ ในกาลบัดยุบันนี้

พระยาศรีสุนทรโวหาร
เป็นผู้รับพระบรมราชโองการ
(คัดจากกฎหมายในรัชกาลที่ ๕ เล่ม ๒ หน้า ๖๒๙)

จ. ประกาศเฉลิมพระปรมาภิไธย
สมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาลเป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๒๕ พรรษา ปัตยุบันกาล โสณสังวัจฉรบุษมาศ กาลปักษ์ ฉัฐมีดิถี ศุกรวาร บริจเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์บดินทรเทพยมหามงกุฎ บุรุศรัตนราชรวิวงศ์ วรุตมพงศบริพัตร วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโตสุชาติสังสุทธเคราหณี จักรกรีบรมนารถ มหามกุฎราชวรางกูร สุจริตมูลสุสาธิต อรรคอุกฤษฐไพบูลย์ บุรพาดูลยกฤษฎาภินิหาร สุภาธิการรังสฤษดิ์ ธัญญลักษณวิจิตรโสภาคยสรรพางค์ มหาชโนตมางคประนตบาทบงกชยุคล ประสิทธิสรรพศุภผลอุดมบรมสุขุมาลย์ ทิพยเทพาวตารไพศาลเกียรติคุณอดุลพิเศษ สรรพเทเวศรานุรักษ์ วิสิฏฐศักดิสมญาพินิตประชานารถ เปรมกมลขัตติยราชประยูร มูลมุขมาตยาภิรมย์ อุดมเดชาธิการ บริบูรณ์คุณสารสยามาทินครวรุตมเมกราชดิลก มหาบริวารนายกอนันต์ มหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษสิรินทร อเนกชนนิกรสโมสรสมมต ประสิทธิวรยศมโหดมบรมราชสมบัติ นพปดลเสวตฉัตราดิฉัตร สิริรัตโนปลักษณมหาบรมราชาภิเศกาภิศิต สรรพทศทิศวิชิตชัย สกลมไหศวริยมหาสวามินทร์ มเหศวรมหินทรมหารามาธิราชวโรดม บรมนารถชาติอาชาวศัย พุทธาทิไตรรัตนสรณารักษ์อดุลยศักดิอรรคนเรศราธิบดี เมตตากรุณาสีตลหฤทัย อโนปมัยบุญการสกลไพศาลมหารัษฎาธิบดินทร์ ปรมินทรธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนารถบพิตร พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า ตามพระราชกำหนดกฎหมาย ซึ่งปรากฏนามว่ากฎมนเทียรบาล อันพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ อู่ทอง ซึ่งประดิษฐาน และดำรงกรุงทวาราวดีศรีอยุธยา ได้ทรงตั้งขึ้นไว้เมื่อปีชวดโทศก จุลศักราช ๗๒๒ ซึ่งเป็นครั้งเริ่มแรกที่จะได้จัดลำดับยศพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการทั่วไปในพระราชกำหนดนั้น ยกพระบรมราชโอรสอันเกิดด้วยพระอัครมเหสี เป็นสมเด็จหน่อพุทธเจ้า มีพระเกียรติยศใหญ่ยิ่งกว่าพระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งปรากฏตำแหน่งยศเป็นลำดับมา

ในพระราชกำหนดนั้น หาได้มีตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลมหาอุปราชฝ่ายหน้าไม่ เมื่อพิเคราะห์ดูตามจดหมายพระราชพงศาวดาร ในเบื้องต้นก็ไม่มีปรากฏว่าได้ตั้งพระมหาอุปราชฝ่ายหน้าตลอดมาหลายแผ่นดิน จนถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งได้ทรงตั้งพระราชกำหนดศักดินาพลเรือน ในจุลศักราช ๘๒๘

ปีจอ อัฐศก จึงได้มีปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า ได้ทรงประดิษฐานพระราชโอรสไว้ในที่พระมหาอุปราช ความบ่งตรงกันกับตำแหน่งนาพลเรือน ซึ่งได้ตั้งขึ้นในครั้งนั้น เป็นชั้นหลังมีกำหนดว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอซึ่งได้เฉลิมพระราชมนเทียรเป็นพระมหาอุปราชทรงศักดินาแสนหนึ่ง เป็นต้น ตำแหน่งพระมหาอุปราชเกิดขึ้น แต่ครั้นเมื่อรัชกาลต่อ ๆ มา ก็หาได้ตั้งทุกแผ่นดินทุกครั้งทุกคราวไม่ เว้นว่างอยู่หลาย ๆ สิบปีก็มี ครั้นภายหลังเมื่อประดิษฐานกรุงรัตนโกสินทรมหินทรายุธยานี้แล้ว ตำแหน่งที่พระมหาอุปราชจึงเป็นตำแหน่งซึ่งได้ตั้งทุกรัชกาล แต่มิได้มีคงที่อยู่สำหรับแผ่นดิน เป็นตำแหน่งที่สำหรับพระราชทานบำเหน็จความชอบแก่พระบรมวงศ์ ผู้มีความชอบยิ่งใหญ่เฉพาะพระองค์ ครั้นเมื่อพระมหาอุปราชผู้มีความชอบนั้นล่วงไปแล้ว ไม่มีพระบรมวงศ์พระองค์ใด ซึ่งจะมีความชอบเสมอเหมือนพระมหาอุปราชที่ล่วงไป จึงไม่ได้ทรงตั้งตำแหน่งนั้นต่อไปอีก เว้นว่างอยู่นาน ๆ จนตลอดรัชกาลทุก ๆ แผ่นดินมา

แต่ตำแหน่งพระมหาอุปราช ในครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระราชทานเกียรติยศใหญ่ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน มีพระนามเป็นต้นละม้ายคล้ายคลึงกับพระเจ้าแผ่นดิน พอประจวบกันกับที่กรุงสยามได้มีทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศ ซึ่งมีธรรมเนียมตำแหน่งยศพระบรมวงศานุวงศ์แปลกเปลี่ยนกันกับกรุงสยามยากที่จะเข้าใจได้ จึงได้แปลตำแหน่งพระมหาอุปราช ออกเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ เพื่อจะให้เข้าใจได้ง่าย ๆ แต่นั้นมาความเข้าใจของคนต่างประเทศ ก็แปลกเปลี่ยนไปต่าง ๆ ยากที่จะชี้แจงให้เข้าใจได้

ครั้นเมื่อ วันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๑๐ ค่ำ ปีระกา สัปตศก ศักราช ๑๒๔๗ ได้ทรงพระราชดำริพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์กับเสนาบดี และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย เห็นพร้อมกันว่า ตำแหน่งที่พระมหาอุปราชนี้ควรจะยกเลิกเสีย ด้วยเหตุทั้งปวงอันได้กล่าวแล้วในประกาศฉบับนั้น

บัดนี้ทรงพระราชดำริพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ กับเสนาบดีและข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเห็นพร้อมกันว่า ตำแหน่งยศสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ซึ่งเรียกว่าสมเด็จหน่อพุทธเจ้า อันได้ตั้งขึ้นไว้แต่ครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ในจุลศักราช ๗๒๒ นั้น เป็นตำแหน่งอันสมควรซึ่งจะใช้เป็นแบบอย่างสืบไปภายหน้า และเป็นตำแหน่งอันถูกต้องกันกับนานาประเทศทั้งปวง ซึ่งจะเป็นอันเข้าใจได้โดยชัดเจน จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เลิกธรรมเนียมตั้งพระมหาอุปราชฝ่ายหน้า ซึ่งมีมาในพระราชกำหนดตำแหน่งศักดินาพลเรือนนั้นเสีย คงใช้ตามพระราชกำหนดซึ่งปรากฏชื่อว่า กฎมนเทียรบาล อันได้ตั้งไว้

ในจุลศักราช ๗๒๒ นั้น

อนึ่ง ราชประเพณีแต่ก่อนมา เมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระราชกุมารพระองค์ใหญ่ มีพระชนมายุได้ ๙ พรรษา ก็ได้เคยมีการลงสรงสนาน รับพระปรมาภิไธยดำรงพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชบ้าง ยกการลงสรงเสีย มีแต่การพระราชพิธีเฉลิมพระปรมาภิไธยบ้าง เป็นแบบอย่างมาแต่โบราณ จนถึงกรุงรัตนโกสินทรมหินทรายุธยานี้ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้มีการพระราชพิธีลงสรงสนาน รับพระปรมาภิไธยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งหนึ่ง ครั้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้มีการพระราชพิธีลงสรงสนาน รับพระปรมาภิไธยในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกครั้งหนึ่งเป็นแบบอย่างมา

ในบัดนี้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าราชกุมารพระองค์ใหญ่ มีพระชนมายุได้ ๙ พรรษา สมควรที่จะได้มีการพระราชพิธีลงสรงสนานและรับพระปรมาภิไธยตามโบราณราชประเพณี จึงทรงพระราชดำริพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี ให้จัดการพระราชพิธีลงสรงตามแบบอย่างแต่ก่อน แล้วจึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ให้สถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าราชกุมารพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ อดิศวรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยวรางกูร บรมมกุฎนเรนทรสูริย์ขัตติยสันตติวงศ์ อุกฤษฐพงศวโรภโตสุชาติ ธัญญลักษณวิลาศ วิบูลยสวัสดิ์ สิริวัฒนวิสุทธิ์ สยามมกุฎราชกุมาร มุสิกนามตามตำแหน่ง ยศสมเด็จหน่อพุทธเจ้า ซึ่งมีมาในพระราชกำหนดกฎมนเทียรบาล ซึ่งได้ตั้งไว้ในจุลศักราช ๗๒๒ และให้ตรงศักดินาแสนหนึ่ง เสมอสมเด็จพระเจ้าลูกเธออันได้เฉลิมพระราชมนเทียรเป็นพระมหาอุปราชฝ่ายหน้า ซึ่งมีมาในพระราชกำหนดตำแหน่งนาพลเรือน ซึ่งได้ตั้งไว้ในจุลศักราช ๘๒๘ นั้น ขออาราธนาเทพยดาผู้มีมเหศวรศักดิ์อันประเสริฐ ซึ่งสถิตดำรงอยู่ในภูมิพฤกษอากาศกาญจนรัตนพิมานทั่วทุกแหล่งหล้าเป็นอาทิ คือ เทพยอันทรงนามสยามเทวาธิราช ซึ่งเป็นอธิบดีได้บริรักษ์บำรุงกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยานี้ และเทพยเจ้าผู้อภิบาลรักษานพปฎลมหาเศวตฉัตรสิริรัตนราไชศวริยและเทพยอันรักษารัตนบัลลังก์ พระที่นั่งบรมราชอาสน์ใหญ่น้อยในพระราชนิเวศมหาสถานทุกตำบล ทั้งเทพยเจ้าอื่น ๆ ผู้มีทิพยานุภาพมหิทธิฤทธิ์ศักดิ์สิทธิ์สิงสถิตในภูมิลำเนาแนวพฤกษบรรพตากาศพิมานทุกสถานทั่วพระราชอาณาจักร บรรดาซึ่งมีไมตรีจิต

ได้ผดุงบริรักษ์พระบรมราชวงศ์นี้สืบมาจนกาลบัดนี้ จงได้ทำนุบำรุงรักษาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชพระองค์นี้ให้ทรงพระเจริญทฤฆชนมายุพรรณสุขพลปฏิภาณสิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคล เกียรติยศอิสริยศักดิเดชานุภาพทุกประการ ขอให้พระเกียรติคุณอดุลยศปรากฏไปสิ้นกาลนานเทอญ

(คัดจากกฎหมายในรัชกาลที่ ๕ เล่ม ๒ หน้า ๖๖๓)

MY FIRST VISIT TO SIAM

The position of affairs in regard to the external relations of Siam, as disclosed in recent telegrams from Bangkok and Paris, induces me to tell, for the first time, the full story of my visit to that country in February, 1875, when I had the opportunity of composing the disputes between the Two Kings, and of making the acquaintance of the King Chulalongkorn, who had not long commenced his reign. The incident marked a turning point in Anglo-Siamese relations, and my narrative may be not without interest or practical significance at a moment when so much is being written about French and other claims in Siam, and when so little is heard on the other side of British sympathy with a most beautiful country and an attractive people of Asia. My part is to narrate the tale; it rests with the reader to apply its teaching to the present situation and draw the moral.

Soon after my arrival in 1873 at Singapore, as Governor of the Straits Settlements, the Coronation, or as he called it the Re-Coronation, of King Chulalongkorn seemed to require some formal recognition on my part, as representing a neighbouring and friendly administration. I accordingly deputed my Colonial Secretary, Mr. Birch, subsequently murdered at Perak, the Surveyor-General, Major McNair, and my Aide-de-camp, Lieutenant (now Colonel) M.Brackenbury to proceed to Bangkok to represent my Government at the Coronation ceremonies in November of that year. The French authorities at Saigon took similar steps; but I had the satisfaction of learning that my deputation, strengthened in numbers by the representatives of our Fleet and Consular Service, made an adequate show and impression at the Court of Siam. One incident of the Coronation was remarkable. The chief ceremony took place in the hall of audience, the foreigners standing in the background, and the Regent—about to yield the authority he had exercised since the death of King Mongkut in 1868—and all the courtiers kneeling or lying prostrate on the ground before a golden curtain. At a given signal the curtain was raised, disclosing the King seated on his throne, magnificently dressed, wearing the crown and the royal jewels; but striking as was this picture, a more sensational incident was reserved a denouement. The King delivered an address, and at the end of it he announced the abolition of the practice at his Court of kowtowing and lying down in the royal presence. As the words passed his lips the recumbent figures rose, and the effect was described by those present as most impressive. To change a practice of object servility into one of reasonable and dignified Court etiquette was not a bad commencement for a reign of progress and reform. It was at least an ocurrence that inclined the mind to give sympathetic consideration to any proposal or request emanating from the then young King of Siam. Fifteen months later the occasion arrived.

But before I commence my story I may extract some passages of ordinary courtesy and more permanent interest from the two communications with which King Chulalongkorn honoured me at the time. In the royal letter of 22nd November, 1873, he expressed the hope that thorough goodwill would long continue between Siam and the British Colony, with which it had the most intimate relations, and he offered me his Order of the White Elephant of Siam. In the accompanying, and more formal, document of thanks for the mission I had sent to Bangkok, he referred to the fact that at present Siam had but small means, and he went on to say that "in making changes for the development of its resources we can only proceed step by step according to our strength, and we cannot make very rapid changes." Then followed this significant and truly remarkable passage:—

> Only by the support of a powerful country can a weak one be rapidly developed, and therefore we beg that Your Excellency, appninted by H.M. Queen Victoria to govern a British Colony which is very close to Siam, will suggest and advise us as to whatever is likely rapidly and largely to develop our resources.

Nearly thirty years ago Chulalongkorn was pinning for our aid and advice. Have we ever rendered it in any practical and generous form?

On the 5th of January, 1875, I recived a telegram from our Acting Consul-General at Bangkok, informing me that the Kings were under arms, and that the First King was expected to attack the Second King, and requesting that a gunboat should be sent to protect British interests. I learnt at the same time, from the French Consul at Singapore, that the French Consul had also sent a request to Saigon for the despatch of a French man-of-war, and it was clear that a crisis of considerable gravity had arisen on the Menam with dramatic suddenness. The seriousness of the matter was fully revealed on its becoming known that the Second King had sought refuge in the British Consulate. Trade was in terrupted; a feeling of much anxiety prevailed; and disturbances be the lawless classes of the population, especially the Chinese, were apprehended. Under these circumstances it became necessary to define a policy or line of conduct that should speedily restore tranquillity and prevent the mischief spreading. In the absence of precise information as to the causes of the quarrel this was not easy, and the over-pronounced sympathy of the acting British Consul with the Second King rendered it necessary not only to ascertain the First King's views of the affair but also to proceed warily if any intervention by the British Government was to do good.

Such was the position when the Viscount de San Jannuario, Portuguese Governor of Macao, arrived at Singapore from Bangkok. He handed me the following letter from King Chulalongkorn, which gave exactly the information that was required :—

The Royal Palace, Bangkok,

January 14th, 1875.

Sir,

Although my Government is not in official communication with Your Excellency's Government concerning the late events in Siam, I cannot but feel anxious that Your Excellency should properly appreciate the facts of the case. It has fortunately happened that an exalted visitor, H. E. Visconde de San Jannuario has been on the spot and had the opportunity of seeing and knowing the truth; and I rejoice to think that he will doubtless meet Your Excellency and inform you of what has knowledge of. On Your Excellency knowing this I depend on your sympathy in my difficult position.

I am, &c.,

CHULALONGKORN R.

Accompanying the letter was a memorandum, written by the King's order and signed by him for my information, "because incorrect rumours were in circulation." All the details of the affair were clearly set forth, and the King declared that "all I had done was to provide for my own security." The closing paragraph was almost pathetic, coming from a youthful despot representing traditions of unbridled power :—

Another matter. I have been engaged in plans for the reform and improvement of my country, hoping so to gain fame. This is a good object, and there are many other matters proposed for the benefit of the country and trade which cannot be all completed in the time I have to devote to them. How shall I devise harm to Wangna (the Second King) in this base way and lose my reputation? I am willing to have it settled in any way that will end it properly. I am not desirous to have all my own way.

Clearly there was another side to the question besides that taken in the Consulate at Bangkok, where the support of the Second King as our man seemed to be the one fixed idea.

Having communicated my views on the situation to the Colonial Office, there was nothing to be done except to await the receipt of instructions. I could not do more, or less, than point out to Lord Carnarvon that, if we did not adopt a very decided policy, France would be glad to do so, and that we should have her as a nearer neighbour than she was at that moment in Saigon. It also seemed a legitimate cause for regret that an exceptionally interesting population, inhabiting a very rich and fertile country that under good management might secure India against the repetition of her periodical famines, should pass into other hands. The official reply to these representations was that I was not to proceed to Bangkok unless my presence was urgently requested by the Consul. This official formality may be translated for the general reader as expressing the hope that the trouble would blow over without any bother. The situation at Bangkok however, did not improve; the trouble did not diminish. The Second King preferred the security of our Consulate to the splendour of his palace, and his fears were kept alive by exaggerated statements made by his English and French friends to the effect that "he would never be safe in his palace again." Emboldened by the belief that he was under British protection, the Second King rejected all overtures made by King Chulalongkorn for a settlement, and proposed a counter arrangement of his own, which contained an unreasonable clause to the effect that the agreement should be signed by the British and French Consuls, which was a clear and unwarranted encroachment on the sovereign rights of the supreme king of the country.

Matters were, therefore, at a complete deadlock, when the Consul-General, acting on the provisional authority he had received from Lord Derby, then at the Foreign Office, wrote requesting me to come to Bangkok as soon as I conveniently could, because "there is little likelihood of a settlement being effected, and trade and commerce are in a great measure stopped." Immediately on the receipt of that letter I took the necessary steps to leave Singapore. At that moment Admiral Ryder happened to be anchored off Fort Canning, on his way to take up the command-in-chief on the China Station. He placed his Flag-ship, H.M.S. Vigilant, at my disposal, and acquiesced in my request to associate himself with my mission. As he would himself require the Vigilant to continue his voyage to China, it was, at the same time, arranged that my return journey should be on H.M.S. Charybdis, which was already anchored in the Menam.

On 13th February the Vigilant steamed away from Singapore, but owing to the north-east monsoon it was mid-day on the 18th before we reached the lighthouse at the mouth of the Menam. A few hours later our Acting Consul-General came on board to bring the latest news, and to give his exposition of the situation. Nothing fresh had occurred, and the exposition was based on the assumption that nothing else could be done than enforce the views of the Second King, although for reasons of prudence it might be necessary to give him a safer place of residence than Bangkok in some remote province on the borders of British Burma. The idea of composing the dispute by placing the authority of the First as the Supreme King beyond question did not seem to have occurred to anyone, the whole atmosphere of the place being impregnated with the belief that the Second King was the coming man and that Chulalongkorn was too inexperienced and too feeble in health to carry out any good intentions that he might entertain. Even if this conclusion had been accurate, the reflection might have presented itself that it was not our business to interfere in the dynastic questions of Siam. The King of admittedly inferior rank having taken refuge under our flag, all that was incumbent on us was to obtain his return in safety to his own proper residence without giving the Supreme King any cause of umbrage. The question calmly considered was one that could surely be arranged with a little patience, courtesy and mutual consideration. Such at least was my own conviction, and my first interview with H.M. Chulalongkorn fully confirmed it.

The first necessary step was to inform King Chulalongkorn of our arrival, and this I did in a letter dated 18th February, assuring him that his communications had received my earnest attention, that I was authorised by H.M.'s Government to visit his Court, and

that my good offices were at his disposal. I also begged His Majesty to entrust me with his confidence. Having heard of his indisposition, I offered the services of the medical gentleman in my suite, Dr. Randall, who had attended the King during a visit he had paid to Singapore before coming to the throne. On the following day the ships crossed the bar of the Menam, proceeding up the river towards Bangkok. On the way messages of welcome reached us from the ex-Regent Prince Suriwongse; and at last we met the royal yacht with a deputation on board from the King. The final part of our journey to the landing stage of the British Consulate was accomplished on board the King's yacht. Owing to the presence of the Second King in the Consulate. I did not take up my residence there, but returned on board the Vigilant. A long conversation with the son of the Foreign Minister, who had been to Oxford and spoke English well, enabled me to form a more decided opinion about the situation. It became clear, for example, that the First King was opposed to the Second King's having an armed force, and still more to, his proposal to increase it, but that the evils of the estrangement were fully recognised and that a settlement on any reasonable terms was sincerely desired in the Royal Palace. An audience with the King was arranged for the afternoon of the next day; but before it took place His Majesty sent me the following reply to my letters:—

The Palace, Bangkok,

20 th February, 1875.

Sir,

Yesterday, to prevent delay, I requested my Foreign Minister to give an immediate answer to the letters I had the pleasure of receiving from Your Excellency.

I now have the pleasure of congratulating Your Excellency on your arrival in Siam. I trust that the visit will lead to a life-long friendship between Your Excellency and myself.

I thank Your Excellency for the trouble you have taken in procuring black swans for me. You will be pleased to learn that I have already entered into correspondence with the Acclimatisation Society of Queensland.

I have also to thank you for your offer of the services of Dr. Randall, I am happy to say that my health since I have been under the care of my own physician, Dr. Gowan, has been very much better than formerly, but I shall be delighted to receive a visit from Dr. Randall at such time as he may fix with my private secretary.

I am, &c.,

CHULALONGKORN R.

The first audience with the King lasted nearly three hours, and it produced one practical result in inducing him to see that he should himself state the terms that he was willing to accord to the Second King,and thus assert his independence of the Council,or Senabodee, which was swayed by different interests, and certainly had no strong desire to see the difference promptly and satisfactorily arranged. The King appeared to be very much struck by my remark that I had heard many months previously of the differences between the two Kings, and had been led to anticipate the arrival of the very situation that had arisen. He displayed a very conciliatory disposition towards his royal cousin, contending that a guard of 400 men was too large for his retinue and that one of 200 would suffice. Having expressed his opinion, his Majesty went on to say that he would be very grateful if I could effect an arrangement, and asked me to draft terms for a reconciliation.

The next step was to see, or at least communicate with, the Second King, who had also sent us a letter of welcome, but whom I had studiously avoided meeting until after my interview with the First or Supreme King. He now wrote setting forth his case, which

had already been several times expounded in the despatches from the British Consulate, and requesting that an interview should be arranged between him and the Senabodee on board the Vigilant. He was evidently puffed up with the belief that his own arguments were unanswerable, and that the sole object of my mission was to endorse his pretensions.

One passage of his letter revealed that deeper issues were involved than the question of his guard and his revenues. He said that "some foolish men wishing to change the customs and usages of the country "had turned the First King against him." Clearly he was a champion of old Siam; but it was not so clear why he should expect a British representative to regard with an unfriendly eye the efforts to change and reform those old "customs and usages" by a young, intelligent and well-meaning Prince.

My reply to this letter was in the affirmative, "Provided this arrangement meet with the approval of H.M. the Supreme King of Siam. I, at the same time, invited all the Consuls to meet me in the British Consultate, and when they were assembled I told them exactly what I proposed to do with the view of effecting promptly a complete reconciliation between the two Kings, which was desirable in the interests of the commerce of all countries. My observations were received with expressions of general approbation, and I well recollect that the French Consul General declared that the question of the boundaries and political disputes of Siam had no special interest for the French Republic, and that it was a legitimate subject of interest to Great Britain. This was the more encouraging and satisfactory because the Governor at Saigon had recently been manifesting an inclination to interfere on the Menam and settle all difficulties at Bangkok in the French instead of the English language. I was, therefore, much gratified to find that I had the whole of the Consular body at my back including the representative of the United States of America, who more especially gave me loyal and cordial support, and that there was not the least rift in the international concord.

On the same night as the first audience with H.M. Chulalongkorn, the ex-Regent accompanied us on board the Vigilant and stayed to dinner. There was no doubt that this personage, who had played a considerable part in the politics and intrigues of his country, and who despite his 70 years wished to regain the ruling power, had done much to foment distrust between the two kings, and thought only of advancing his own and his family's interests. I therefore read him a lecture on the subject of sowing dissension in the Royal Family, and impressed upon him the duty of thinking of his country before everything. His grandson, Nai To, who had been for a time at Woolwich in the Royal Horse Artillery, interpreted, and I well recollect the old man pointing up dramatically to the Union Jack flying at the masthead and asking, "Does that flag ever lie?" It may be assumed that he went away impressed, for he became much less obstructive and his support of the Second King sensibly diminished.

After his departure I wrote to the King, mentioning the request of the Second King, and adding that Admiral Ryder and myself, having made ourselves thoroughly acquainted with the questions at issue, and having had the expression of H.M.'s views upon them, submitted a draft decree which we could recommend him to sign. It embodied, in our opinion, "all that was needed to enable us to advise the return of the Second King to his palace, and at the same time placed beyond doubt or cavil his Majesty's authority over the armed forces of the kingdom, and assured to his Majesty the exclusive right of controlling and regulating its finances." By this proclamation the Second King was to have the right to maintain an armed force not exceeding two hundred men, but limited to his residence wherever it might be, and the authority of the First King over all the forces and ships of the Kingdom, as well as over the finances, was fully set forth and established. The King sent an immediate reply, thanking us for the draft, saying that as a matter of form he must consult his Ministers before issuing it, and asking me to visit him again. He also requested that the Second King's visit to the Vigilant should be postponed, and as a matter of fact it became unnecesary and never took place. At the same time by another

note the King placed two of his carriages at our disposal, and deputed an officer of his Body Guard to be in attendance so that "he might immediately deliver any notes" that I might wish to send promptly.

Immediately upon the receipt of the King's letters we proceeded to the Palace, where the King received us, and after a few minutes' ordinary conversation he invited Admiral Ryder, myself and an American missionary, Mr. Chandler, whose services as interpreter were invaluable throughout all the interviews, to go upstairs with him. The draft was then discussed in all its details, and the King not only displayed complete confidence in our intentions but marked intelligence in appreciating the explanations of certain points that had appeared dubious to him. After three hours and a half conversation the draft was accepted in its integrity, and it was passed for copying in due form. At the same time the King appointed a Commission with authority to sign the arrangement with the Second King on his behalf. The members of this Commission were his uncle, Prince Bamrap, the ex-Regent Suriwongse and the members of the Senabodee, and the King concluded this warrant with the following declaration :—

> I beg you who sign these articles of Reconciliation to have full faith in me that I will assuredly devise no mischief whatever to Krom Phra Rachawang (the Second King) which would be unjust, and I will keep to these articles in every respect.

These important preliminaries were arranged on the 22nd of February, and the next day was passed in sightseeing, concluding with a boatrace which we were invited to view from the King's picnic boat, two storeys high and meant to be towed, but which on this occasion was moored to the King's landing stage. On the 24th copy of the Proclamation was ready and was sent to the Second King for his consideration, while we went to lunch with the ex-Regent and were taken by way of entertainment to see one of his daughters-in-law cremated. She had died two months before, but in Siam the dead go through a drying process before they are placed on the funeral pyre, to which the relations in due order apply the torch. That night we dined at the Consulate, and after dinner the Proclamation was discussed with the Second King, whom I then saw for the first time. After a good deal of quibbling, he assented, on finding that he could not get anything better and that the hospitality of the British Consulate could not be indefinitely extended. The same night the First King wrote me the following letter :—

Royal Palace, Bangkok,

February 24th, 1875.

My Good Friend,

My private secretary has reported his conversation with Your Excellency.

I am glad to agree that my Cousin shall return to his Palace quietly in the early morning and come to me at 11 O'clock, when, as I must meet the wishes of my own people, I think it better that only Siamese should be present at our reconciliation.

Your faithful friend,

CHULALONGKORN.

The Second King was very nervous when the time for proceeding to the Palace arrived, and I had some difficulty in reassuring him. However, we were subsequently told that the reconciliation had passed off exceedingly well in the presence of the leading nobles of Siam. In the afternoon royal carriages arrived to convey us to the Palace, where we

were to be the King's guests for a day and a night. I was the first European to whom such an invitation had been addressed. On arrival we found everything comfortably arranged ten bedrooms, two anterooms, a suite of drawing-rooms furnished in yellow satin, a dining room and even a billiard room being fitted up in an adjoining building. The King gave us a State dinner on the night of our arrival, and conversed freely and well. But the most striking incident did not take place in public. After everybody had retired and we were back in our own apartments, the King came round in the middle of the night to my room and poured into my ear his hopes and fears for his country, declaring that he wished to leave "a freed people on a freed soil," and expressing his earnest desire that he might always count on the friendly advice and protection of the British Government. Advice he may have received; but protection? It is not to Bangkok that the eulogist of British justice and statesmanship will go for the evidence of his assertions.

I left Bangkok the following evening on my return to Singapore, whence I sent to the Colonial Office the following telegram :— "4th March. Arrived to-day from Siam, having effected reconciliation between the Kings. Second King has left our Consulate with his former privileges guaranteed by decree of First King and Senabodee. Public confidence seems restored." And there, so far as official comment on the affair went, the matter ended. Not long after my return from Siam I left Singapore for India to take up the post of Minister of Public Works, and it was not till some years later that I became aware that the Colonial Office, in a despatch dated 5th May, 1875, from Lord Carnarvon, had notified my successor at Singapore of " its approval of the course of conduct" I had adopted and its "appreciation of the tact evinced in dealing with so difficult a question."

Twenty-seven years have passed away since these events. The same King is on the throne of Siam. He has made good his word in many directions. He has changed the old customs and usages. He has instituted many reforms. In both moral and material aspect there has been in his country progress. Trade, revenue, knowledge, the arts of civilisation and peace, even Siam's interest in the eyes of the world, all show progress. One thing alone has declined and gone back, British influence. To tell the whole story of the causes of that decline and retrogression would take too long, and would lead me over ground that I am debarred by official etiquette from covering, but in a few words the loss of influence may be assigned to the absence of interest, sustained effort and discriminating intelligence on our part. We have never given Siam, "the weak country, the support of the powerful country" for which King Chulalongkorn prayed in November, 1873. We have acted in a haphazard and indifferent fashion, thrusting troublesome questions, according to our traditional and inveterate habits, into official pigeon holes; where they slumber forgotten until in the course of years what was merely an inconvenience becomes a problem and a peril. The ruler of Siam was heart and soul for the British alliance. His dream by day and night was the prosperity of his kingdom under the protection of England. In no country of the Eastern world was there a more sincere admiration for and a more intense desire to imitate everything English than in Siam. If other views prevail to-day, who is to blame for it? The records of the Foreign Office and of the Government of India will show the persistent neglect and the want of sympathy that lie at the root of this estrangement.

The decline of Siamese sympathy with ourselves is not the only change at Bangkok. Twenty-seven years ago the French representative told me before the assembled Consuls that France had no interest in the boundaries and politics of Siam outside Cambodia. To-day France holds Siamese territory and claims more. I must guard myself against appearing to blame France for taking advantage of the opportunities offered her by our indifference, want of resolution, and want of foresight. She was well within her rights as understood in the law of nations. Nor do I think that she will be a bad neighbour for us in Indo-China. A cordial Anglo-French understanding for the benefit of Siam would probably be the very best arrangement in the interests of peace and of King Chulalongkorn that rema-

ins within the sphere of practical politics. But it is no longer a question of France alone. Other Governments are exceedingly active at Bangkok, and they are active in opposing British policy and trade development. If their plans are not to bear fruit in a further decline to British influence, there must be a more energetic and more sympathetic display of diplomatic skill and true statesmanship at Bangkok than we have yet exhibited.

Sir Andrew Clark

Contemporary Review, 81,
Jan. - June, 1902.

ความคิดทางการเมืองของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และระบบการเมืองแบบพ่อขุนอุปถัมภ์

เป็นเรื่องน่าแปลกใจสำหรับนักสังคมศาสตร์ในประเทศไทย ว่าไม่ค่อยจะมีผลงานทางวิชาการที่พยายามแสวงหากรอบรูปแบบความคิด (conceptual framework) เพื่อที่จะเอื้ออำนวยให้ได้มาซึ่งทฤษฎีทางสังคมและการเมืองที่สามารถจะอธิบายหรือให้ความกระจ่างต่อความเป็นมาและแนวในอนาคตของการวิวัฒนาการทางการเมืองไทย สำหรับระดับของวิชาการในประเทศไทยปัจจุบัน การแสวงหาทฤษฎีมาตรฐาน (grand theories) นั้นยังไม่เหมาะ หรือถ้าเราเชื่อนักวิชาการบางท่านแล้วมันก็จะเป็นไปไม่ได้ จากการสังเกตดูถึงสำนักความคิดต่าง ๆ ที่ได้พยายามศึกษาสังคมไทย เราจะพบว่าสามารถแยกออกได้เป็นสามสำนักใหญ่ ๆ คือ พวกที่ทำการศึกษาเนื้อหา (details) โดยมิได้มีการเอาข้อมูลที่ศึกษามาผูกกันเข้า แล้วสรุปเป็นข้อสมมติฐานหรือทฤษฎีขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งหนังสือในท้องตลาดไทยที่เขียนเกี่ยวกับประเทศไทยมักจะอยู่ในสำนักนี้[๑] การเขียนประวัติศาสตร์พงศาวดารแบบนักข่าวหนังสือพิมพ์ อาจจะเรียกได้ว่าเป็นประเพณีในการเขียนหนังสือเกี่ยวกับการเมืองไทย ซึ่งคล้าย ๆ กับการที่เรามีประเพณีการเขียนหนังสือตามแบบที่ผู้เขียนบอกเล่าประสบการณ์หรือนิทานสู่กันฟัง สำนักความคิดที่สองซึ่งอาจจะเรียกได้ว่าเป็นผลของการวิวัฒนาการทางวิชาการในต่างประเทศ ซึ่งพยายามจะสร้างทฤษฎีทางการเมืองและสังคมเพื่อที่จะอธิบายปรากฏการณ์ทางการเมืองของสังคมต่าง ๆ ในโลก โดยถือว่าสังคมใดก็ตามจะต้องอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติสังคม สังคมแต่ละสังคมมีความแตกต่างกันเพียงในรูปแบบหรือความมากน้อยของปัญหา ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดก็ได้จากผลงานของนักสังคมศาสตร์ ที่อยู่ในสำนักโครงสร้างการปฏิบัติหน้าที่ต่อระบบ (structural functionalism) ซึ่งเป็นเครื่องมือวิชาชีพ (professional tool) ที่นักรัฐศาสตร์บางท่านพยายามเอามาใช้ในการวิเคราะห์ปัญหาการเมืองไทย ผลงานของคน

---

[๑] ตัวอย่างเช่น ปลาทอง **พรรคการเมืองไทย** (กรุงเทพ ฯ: โชคชัยเทเวศร์ พ.ศ. ๒๕๐๘) สิริ เปรมจิต **ประวัติศาสตร์ไทยในระบอบประชาธิปไตย ๓๐ ปี** (กรุงเทพ ฯ: เกษมบรรณกิจ, พ.ศ. ๒๕๐๕) ไทยน้อย **ประสบการณ์ ๓๔ ปี แห่งระบอบประชาธิปไตย** (กรุงเทพ ฯ: แพร่พิทยา พ.ศ. ๒๕๐๙) และหนังสือประเภทเล่าถึงเหตุการณ์ทางการเมืองในยุคสมัยต่าง ๆ หรือผลงานของผู้นำบางท่าน เช่น เกียรติ **เรื่องของนายควง** (กรุงเทพ ฯ: พินิจประชา, พ.ศ. ๒๕๑๓) ไทยน้อย และรุ่งโรจน์ **ณ นคร นายกรัฐมนตรีกับ ๓ ผู้นำปฏิวัติ** (กรุงเทพ ฯ แพร่พิทยา, พ.ศ. ๒๕๐๗).

กลุ่มนี้พูดแล้วตรงกันข้ามกับพวกแรก คือมีกรอบรูปแบบความคิด แต่ขาดเนื้อหาเป็นเสียส่วนใหญ่ การมองการเมืองของคนกลุ่มนี้จึงดูไร้ชีวิตชีวา[๒]

นักวิชาการชาวต่างประเทศในสาขาวิชาสังคมศาสตร์ พยายามอธิบายพฤติกรรมของมนุษย์ตามหลักวิทยาศาสตร์ โดยถือว่าความประพฤติส่วนตัวของผู้นำทางการเมือง เป็นส่วนประกอบที่ไม่ค่อยจะสำคัญนัก เพราะตามความเข้าใจของเขา มนุษย์เป็นสัตว์ที่สามารถใช้เหตุผล (rational) และโดยมากแล้วจะต้องทำตามกฎต่าง ๆ ของธรรมชาติสังคม ถ้าพูดอย่างง่าย ๆ ก็คือมนุษย์เป็นเหยื่อของสิ่งแวดล้อมและสภาวการณ์ ถ้าเรามามองดูถึงผลงานของนักวิชาการ เช่น นาย Herman Kahn[๓] แล้วจะพบว่าเขาพยายามแสดงให้เราเห็นว่าสงครามนิวเคลียร์ล้างโลกจะเกิดขึ้นได้ โดยเหตุผลถูกต้องจากสภาวการณ์ที่บังคับ ซึ่งเป็นการมองปัญหาแต่เพียงด้านเดียว เพราะในขั้นสุดท้ายแล้วการตัดสินใจที่จะทำสงครามขึ้นอยู่กับตัวบุคคลผู้มีอารมณ์เป็นส่วนประกอบ ฉะนั้น การที่นักวิชาการสมัยใหม่พยายามใช้เครื่องคอมพิวเตอร์มาช่วยทำนายอนาคตของการเมืองระหว่างประเทศโดยอาศัยทฤษฎีการเล่น game และการทำ simulation นั้น บางทีแล้วอาจจะเป็นการใช้สติปัญญาไปโดยที่ผลประโยชน์ตอบแทนมีน้อย การศึกษาวิจัยการเมืองไทยโดยไม่คำนึงถึงมนุษย์ที่เป็นส่วนประกอบนั้น อาจจะไร้ความหมายและจะไม่ได้ผลเท่าที่ควร การทำสงครามของสหรัฐฯ ในเวียดนาม โดยอาศัยทฤษฎีต่าง ๆ และเครื่องคอมพิวเตอร์ ได้แสดงให้เราเห็นว่ามนุษย์เป็นสัตว์ประหลาด คือ ในบางกรณีแล้วอุดมการหรือการบิดเบือนทางอารมณ์อาจจะอยู่เหนือเหตุผลได้[๔]

---

[๒] นาย David A. Wilson ผู้อาจจะเรียกได้ว่าเป็นนักวิชาการชาวต่างประเทศคนแรก ที่พยายามศึกษาการเมืองไทยอย่างจริงจัง โดยอาศัย conceptual framework ของวิชาการ ต้องการศึกษาการเมืองไทยโดยแสวงหา "recurrent patterns of institutional behavior" การมองเช่นนี้มีคติในด้านการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่ static เพราะถึงแม้จะจริงอยู่ว่ากฎธรรมชาติสังคมมีส่วนในการกำหนดพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคม แต่เราอย่าลืมเสียว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่มีอารมณ์ และบางทีการเป็นเจ้าอารมณ์นั้นมีผลกระทบกระเทือนต่อแนวทางการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองได้ (existential aporoach to the study of politics) ซึ่งเป็นความคิดที่นักวิชาการควรนำไปพิจารณาประกอบ

[๓] Herman Kahn **On Escalation: metaphors and Senarios** (Baltimore: Penguin Books, 1968).

[๔] ถ้ามองจากแง่ของกำลังและอาวุธ พร้อมทั้งรายงานผลของสงครามจากกระทรวงกลาโหมของสหรัฐฯ ในระหว่างสงครามนั้น ประเทศเวียดนาม และชาวเวียดนามเหนือคงจะต้องแพ้สงครามแน่นอน เพราะจะทนการทิ้งระเบิดและการถูกฆ่าตายเป็นจำนวนมาก ๆ ไม่ไหว แต่สงครามเวียดนามก็ได้ยืดเยื้อมานานจนสหรัฐฯ ต้องยอมถอนทหารออกอย่างไม่ค่อยจะเป็นระเบียบ สงครามเวียดนามแสดงให้เห็นว่าความเชื่อมั่นในอุดมการของชาวเวียดนามเป็นส่วนสำคัญในการไม่ยอมแพ้ต่อกำลังทหาร และการวางแผนยุทธศาสตร์สงครามโดยนักวิชาการชาวอเมริกันที่อาศัยทฤษฎีที่สวยงามและเครื่องมือประกอบการวิจัยที่ทันสมัย

เพราะเหตุนี้ นักวิชาการรุ่นใหม่โดยเฉพาะในประเทศไทย พยายามหันมาให้ความสนใจกับการศึกษาเนื้อหาของการเมืองและพยายามสร้างทฤษฎีหรือกรอบรูปแบบความคิดที่จะมาช่วยอธิบายการเปลี่ยนแปลงและปรากฏการณ์ต่าง ๆ ของการเมืองไทย เราอาจจะเรียกได้ว่าบุคคลจำพวกนี้ อยู่ในสำนักความคิดที่จะพยายามแสวงหาทฤษฎีระดับกลาง (middle-level theories)[๕] มาช่วยให้เราเข้าใจถึงส่วนประกอบต่าง ๆ ของการเมืองได้ ซึ่งหวังว่าในอนาคตการสะสมทฤษฎีระดับกลางต่าง ๆ นี้จะช่วยให้เราสามารถเข้าใจการเมืองไทยได้ดีขึ้น และบางทีแล้วจะนำเราไปสู่จุดหมายของการศึกษาสังคมในทางวิทยาศาสตร์นั่นคือการที่เราสามารถทำนายแนวการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในอนาคตได้ (prediction of trends)[๖]

บทความนี้จะพยายามศึกษาถึงส่วนย่อยที่สำคัญส่วนหนึ่ง ซึ่งมีผลต่อระบบการเมืองไทย โดยที่จะเสนอข้อสมมติฐานและข้อสรุปเพื่อเป็นจุดเริ่มของการแสวงหาทฤษฎีระดับกลาง ซึ่งอาจจะมีประโยชน์สำหรับการศึกษาปัญหาและวิวัฒนาการทางการเมืองของประเทศไทยได้

ในสังคมที่ถูกขนานนามว่าเป็นสังคมที่ด้อยพัฒนา ไม่ใช่ว่าจะด้อยพัฒนาในทางเศรษฐกิจเท่านั้น แต่ทางการเมืองแล้วส่วนใหญ่จะเป็นสังคมที่อำนาจทางการเมืองจะอยู่ในครอบครองของบุคคลส่วนน้อย โดยที่สมาชิกอื่น ๆ ในสังคมไม่อาจจะมีส่วนร่วมในการกำหนดแนวทางการเปลี่ยนแปลงได้เลย ในกรณีนี้เราอาจจะอาศัย systems analysis approach มาช่วยอธิบายว่าในประเทศด้อยพัฒนานั้น ขอบเขต (boundaries) ของระบบการเมือง (political system) ค่อนข้างจะชัดเจน และสถาบันพร้อมกับตัวบุคคลที่อยู่ในระบบการเมืองมีจำกัด (low differentiation) สามารถมองเห็นได้ สิ่งแวดล้อม (environment) โดยทั่ว ๆ ไปจะไม่มีผลในการช่วยกำหนดนโยบายต่าง ๆ ของฝ่ายรัฐบาล นั่นคือ input จากสิ่งแวดล้อมไม่ค่อยสำคัญเท่ากับ output ของระบบการเมือง ซึ่งบางทีแล้วจะกระโดดข้ามหรือไม่ผ่าน feedback process ของระบบสังคมในรูปนี้ output จากระบบการเมืองจะมีมาก และการเรียกร้อง (demands) จากสิ่งแวดล้อมจะถูกกดเอาไว้ เพราะฐานะของรัฐบาลไม่จำเป็นที่จะต้องพึ่งการสนับสนุน (support) จากคนที่อยู่นอกระบบ ในสังคมที่มีการผูกขาดอำนาจทางการเมือง ผู้ที่คุมแนวทางและอนาคตการ

[๕] ทฤษฎีระดับกลางนี้หมายความว่า ทฤษฎีที่พยายามอธิบายถึงความสำคัญของส่วนประกอบบางส่วนของระบบการเมือง อาทิเช่น ความคิดของ Robert Merton

[๖] ในสาขาวิชาสังคมศาสตร์ การทำนายนั้นจะแน่นอนตายตัวไม่ได้ นักสังคมศาสตร์ทำได้แต่แนะแนวทางว่าอะไรอาจจะเกิดขึ้นได้

เปลี่ยนแปลงของสังคม จะมีบทบาทอย่างมาก และในขณะที่พลังต่าง ๆ ในสิ่งแวดล้อมไม่สามารถรวมตัวกันได้เพื่อที่จะมาเรียกร้องสิทธิจากรัฐบาลแล้ว การศึกษาการเมืองในสังคมนั้นจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องให้ความสนใจกับตัวบุคคลหรือกลุ่มที่ผูกขาดอำนาจทางการเมือง (อาวุธและเศรษฐกิจ) ไว้

การเมืองไทยในอดีตก็เช่นเดียวกัน อำนาจอยู่กับบุคคลกลุ่มเล็กและนโยบายทางการเมืองของผู้นำเป็นตัวแปรผันนำของการจัดระเบียบและสูตรการเมือง ฉะนั้น จึงเป็นการสำคัญที่เราจะต้องมาศึกษากรณีเฉพาะบางกรณี เช่น นโยบายทางการเมืองและความคิดทางการเมืองของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ โดยพยายามสร้างหรือรวบรวมความคิดต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการเมืองมาผูกกันเข้าเป็นรูปเป็นตัว อุดมการทางการเมืองและนโยบายต่าง ๆ เป็นผลิตผลของความคิดและปรัชญาทางการเมืองของผู้นำทางการเมือง ในมุมกลับนโยบายหลักต่าง ๆ จึงมีหน้าที่สนับสนุนและรักษาระบบการเมืองที่ได้สร้างขึ้นมาใหม่ ข้อสังเกตอีกข้อหนึ่งก็คือ รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์เป็นรัฐบาลที่ผูกขาดอำนาจทางการเมือง โดยที่คณะปฏิวัติภายใต้การนำของจอมพลสฤษดิ์ได้พยายามสร้างอุดมการทางการเมืองที่เรียกว่า "ประชาธิปไตยแบบไทย" ขึ้นมาเป็นส่วนประกอบในการสร้างฐานหลักธรรมแห่งอำนาจทางการเมือง (political legitimacy) ให้กับรัฐบาล อุดมการทางการเมืองของคณะปฏิวัติเป็นอุดมการที่ตายตัว เป็นอุดมการที่มองสังคมอย่างตายตัวมีระเบียบแบบแผน แต่สังคมไทยในระยะหลัง ๆ นี้ได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ฉะนั้น ความไม่สอดคล้อง (incongruency) ระหว่างระบบการเมืองกับความเป็นจริงของสภาพแวดล้อม จึงเป็นปัญหาที่จะต้องมีการปรับตัว กรณี ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ เป็นอาการอย่างหนึ่งที่แสดงออกว่าในระบบการเมืองและสังคมไทยนั้นมี tension และการขัดแย้งที่จำเป็นที่จะต้องปรับตัวใหม่ให้ได้มาซึ่งความสัมพันธ์อันถูกต้อง และแสวงหาความสมดุลย์ระหว่างระบบการเมืองและสภาพความเป็นจริงของระบบสังคมและเศรษฐกิจ

ตอนที่ ๑

ในการศึกษาการเมืองไทยสมัยใหม่ของไทยนั้น นักวิชาการส่วนใหญ่มักจะใช้ปี พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นจุดเริ่มต้น โดยมีความเชื่อมั่นว่าหลังจากปี พ.ศ. ๒๔๗๕ การเมืองไทยได้มีการเปลี่ยนแปลงโดยขั้นพื้นฐาน คือ ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ถูกเปลี่ยนมาเป็นระบอบประชาธิปไตยรัฐธรรมนูญ (constitutional democracy) และอำนาจทางการเมืองของกษัตริย์และกลุ่มเจ้า ได้ถูกยึดมาเป็นกรรมสิทธิ์ของคนกลุ่มใหม่ ซึ่งประกอบด้วยข้าราชการทหารและพลเรือนผู้เป็นสมาชิกในคณะราษฎร์

ถึงเราจะยอมรับว่าการเปลี่ยนแปลง พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีความหมายและสำคัญต่อการเติบโตของระบบการเมืองไทย แต่ก็ต้องไม่ลืมว่า การเปลี่ยนแปลงนั้นมิได้ก่อให้เกิดการแปรสภาพอย่างจริงจังของโครงสร้างของระบบการเมืองที่ได้ใช้กันมา อนึ่ง หลังจากปี พ.ศ. ๒๔๗๕ แล้วก็ตาม อุดมการทางการเมืองแผนใหม่ก็มิได้ปรากฏตัวขึ้นอย่างแน่ชัด เพราะถึงแม้ว่าตัวผู้ก่อการ พ.ศ. ๒๔๗๕ จะพูดถึงการอยากที่จะให้ประเทศไทยมีการปกครองระบอบประชาธิปไตยแบบตะวันตก แต่ในทางปฏิบัติแล้วก็หาทำได้สำเร็จไม่ ความไม่สำเร็จนั้นอาจจะขึ้นอยู่กับสภาพสิ่งแวดล้อมของสังคมไทย รวมทั้งสภาวะภายในของกลุ่มผู้ก่อการปฏิวัติ พ.ศ. ๒๔๗๕ เองด้วยก็เป็นได้

ภายหลังการปฏิวัติ พ.ศ. ๒๔๗๕ บุคคลสำคัญที่มีบทบาททางการเมืองเพิ่มขึ้นก็ได้แก่ หลวงประดิษฐ์มนูธรรมและจอมพล ป. พิบูลสงคราม ซึ่งทั้งสองคนนี้ก็มีความร่วมมือกันอย่างดีในการปลดเปลื้องระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ออกจากระบบการปกครองของไทย แต่ในเวลาต่อมาหลังจากที่คณะราษฎร์ได้ยึดอำนาจแล้วนั้น ความเห็นไม่ตรงกันในเรื่องภาวะผู้นำระหว่างหลวงประดิษฐ์ฯ กับจอมพล ป. ก็บังเกิดขึ้นในระยะเวลาที่ประเทศไทยกำลังเตรียมพร้อมที่จะรับประชาธิปไตยอันสมบูรณ์ตามข้อระบุของรัฐธรรมนูญ ๒๔๗๕ ฝ่ายหลวงประดิษฐ์ฯ ยังเชื่อมั่นอยู่กับความคิดแต่แรกว่า การปกครองต้องตั้งอยู่บนรากฐานของกฎหมาย แต่จอมพล ป. มีความเลื่อมใสในขบวนการฟาสซิสต์ (fascist) ตามแบบฉบับของประเทศเยอรมนี อิตาลีและญี่ปุ่น เสถียรภาพทางการเมืองในระยะสิบปีหลัง ๒๔๗๕ นั้นก็ยังรักษาไว้ได้ในเมื่อบุคคลทั้งสองยอมร่วมมือกัน

การแตกแยกระหว่างหลวงประดิษฐ์ฯ กับจอมพล ป. เกิดขึ้นในตอนปลายของสงครามโลกครั้งที่สอง[๗] ภายใต้การนำของจอมพล ป. ประเทศไทยได้ยอมร่วมมือกับประเทศญี่ปุ่นในการทำสงครามกับกลุ่มประเทศสัมพันธมิตร โดยยินยอมให้ประเทศญี่ปุ่นใช้ประเทศไทยเป็นฐานที่ใช้บุกพม่าและประเทศใกล้เคียง ส่วนกลุ่มพลเรือนภายใต้การนำของหลวงประดิษฐ์ฯ เลือกเอาทางการร่วมมือกับประเทศอังกฤษและสหรัฐอเมริกา การไม่ลงรอยกันระหว่างคนทั้งสองในทรรศนะนโยบายต่างประเทศรวมทั้งการแย่งอำนาจกัน ยังผลให้การต่อสู้เพื่ออิทธิพลทางการเมืองของกลุ่มที่สนับสนุนบุคคลทั้งสองเผ็ดร้อนยิ่งขึ้นภายหลังสงครามสงบลง

อำนาจของกลุ่มทหารบกถูกตัดลงจากการเรียกร้องของรัฐบาลประเทศอังกฤษและฝรั่งเศส พร้อมทั้งความสมยอมของกลุ่มพลเรือน ผู้มีหน้าที่บริหารประเทศไทยหลัง

[๗] ถึงแม้ว่าการขัดแย้งจะมีนับได้ตั้งแต่การที่จอมพล ป. ให้หลวงประดิษฐ์ฯ เป็นคนหนึ่งในจำนวนผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ แต่การแตกแยกเริ่มเป็นรูปเป็นร่างเมื่อหลวงประดิษฐ์ฯ ได้จัดขบวนการเสรีไทยขึ้นมาเป็นฐานอำนาจทางการเมือง

สงคราม แต่ด้วยเหตุที่ยังไม่ปรากฏแน่ชัด กลุ่มพลเรือนก็ไม่สามารถจะกำจัดอำนาจของกลุ่มทหารได้อย่างเด็ดขาด ฉะนั้นการกลับคืนมาสู่อำนาจของกลุ่มทหารบกจึงได้บังเกิดขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๙๐[๙] หลังจากที่รัฐบาลต่าง ๆ ภายใต้การนำและอิทธิพลของหลวงประดิษฐ์ฯ ต้องประสบปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำ ปัญหารัชกาลที่ ๘ สวรรคต และปัญหาความไม่พอใจของกลุ่มนายทหารในกองทัพบกที่ถูกปลดออกจากราชการหลังสงครามยุติ เมื่อกลุ่มรัฐประหาร ๒๔๙๐ ได้ดำเนินการยึดอำนาจสำเร็จแล้วก็ได้เชิญจอมพล ป. มาเป็นนายกรัฐมนตรีอีกวาระหนึ่ง และภายในเวลา ๔ ปีหลังจากนั้น กลุ่มรัฐประหาร ๒๔๙๐ ก็สามารถทำลายอำนาจของกลุ่มพลเรือน ซึ่งประกอบด้วยสมาชิกในขบวนการเสรีไทยและนายทหารในกองทัพเรือผู้สนับสนุนหลวงประดิษฐ์ฯ ทั้งนี้เราจะพูดได้ว่า ภายหลัง พ.ศ. ๒๔๙๔ ไปแล้ว การแย่งชิงอำนาจทางการเมืองเป็นเรื่องภายในของกลุ่มรัฐประหาร ๒๔๙๐ ผู้รับมรดกการบริหารประเทศมาจากกลุ่มคณะราษฎร์ ๒๔๗๕

บุคคลชั้นนำของกลุ่มรัฐประหาร ๒๔๙๐ นั้น มีความแตกต่างกับผู้ก่อการ ๒๔๗๕ โดยที่เขาเหล่านั้นส่วนใหญ่เป็นนายทหารบก และเป็นผู้ที่ไม่ได้ไปศึกษาต่างประเทศ ฉะนั้น ความเข้าใจเกี่ยวกับการเมืองของผู้นำกลุ่มใหม่นี้ จึงขึ้นอยู่กับประสบการณ์และจากการสังเกตเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในประเทศไทยทั้งนั้น เพราะเหตุดังกล่าว ผู้นำชุด ๒๔๙๐ จึงไม่มีความเชื่อมั่นหรือมีความเสน่หาต่อระบบประชาธิปไตยแบบตะวันตกเหมือนอย่างผู้ก่อการ ๒๔๗๕ ข้อสังเกตนี้จะปรากฏชัดภายหลังการยึดอำนาจของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ในปี พ.ศ. ๒๕๐๐ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของระบบการเมืองแผนใหม่อันเป็นรากฐานของกฎของเกมการเมือง ที่สะท้อนต่อความเป็นอยู่ของประชาชนไทยสืบเนื่องมาเป็นเวลา ๑๖ ปีเต็ม ภายใต้การริเริ่มของจอมพลสฤษดิ์ ความหมายของประชาธิปไตยได้ถูกจำกัดความลงมาเป็นประชาธิปไตย "แบบไทย" ซึ่งเป็นปัญหาที่นักวิชาการต้องพยายามเอามาศึกษาและวิเคราะห์

ถึงแม้ความสนใจในเรื่องนี้จะมีอยู่มากพอสมควร แต่การศึกษาการเมืองยุคจอมพลสฤษดิ์ (๒๕๐๐—๒๕๐๖) โดยมีแบบแผนนั้นยังมีไม่เพียงพอ จริงอยู่ระบบการเมืองของจอมพลสฤษดิ์ได้ถูกใช้มาหลังจากที่ตัวได้ตายไปแล้ว ภายใต้การนำของถนอมและประภาส แต่ผู้เขียนเชื่อมั่นว่าการมองดูการเมืองระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๐๐—๒๕๐๖ นั้นพอที่จะช่วยแสดงออกถึงรูปการณ์ของระบบการปกครองของประเทศไทยในสมัยปัจจุบัน (ก่อนตุลาคม ๒๕๑๖) นี้ได้ และจะช่วยชี้ถึงปัญหาที่ระบบการเมืองอันใหม่ต้องเผชิญ

การศึกษาระบบการปกครองของจอมพลสฤษดิ์นั้น จะทำจากแง่การวิเคราะห์อุดม

[๙] กรุณาดู สุชิน ตันติกุล, รัฐประหาร ๒๔๙๐ (กรุงเทพ ฯ : โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย).

การทางการเมืองของจอมพลสฤษดิ์ เพื่อที่จะช่วยให้เราเข้าใจถึงนโยบายและการกระทำของรัฐบาลในสมัยนั้น ถึงแม้ว่าความคิดของจอมพลสฤษดิ์จะมีอยู่อย่างกระจัดกระจาย แต่เราก็สามารถจะรวบรวมมาศึกษาได้ ถ้ามองดูอย่างผิวเผิน ความคิดต่าง ๆ ของจอมพลสฤษดิ์อาจจะรวมอยู่ภายใต้หลักการ "ปฏิวัติ" และหลักการ "พัฒนาประเทศ" จอมพลสฤษดิ์ได้พูดอยู่เสมอว่า การยึดอำนาจครั้งที่สองของเขาในปี พ.ศ. ๒๕๐๑ นั้นมิใช่เป็นการทำรัฐประหาร แต่เป็นการกระทำที่เป็นไปในแนวทฤษฎีของการปฏิวัติเพื่อจะนำประเทศไปสู่ความเป็นอารยะและเป็นประเทศที่พัฒนา แต่เราก็ต้องยอมเข้าใจกันเสียก่อนว่า การปฏิวัติของจอมพลสฤษดิ์ มีความหมายแตกต่างกับทฤษฎีปฏิวัติตามที่นักวิชาการตะวันตกเขาเข้าใจกัน เพราะการปฏิวัติของจอมพลสฤษดิ์มิได้พยายามก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงถึงขั้นมูลฐานของระบบสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง อนึ่ง ถ้าเรามองดูการปฏิวัติของจอมพลสฤษดิ์อย่างจริงจังแล้ว จะเห็นได้ว่า มันเป็นขบวนการที่ขัดกับการเปลี่ยนแปลงของระบบต่าง ๆ ที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น การปฏิวัติของจอมพลสฤษดิ์นั้นเป็นปฏิกิริยา เพราะเป็นการสนับสนุนการกลับไปสู่ระบบการเมืองที่ขึ้นอยู่กับความเข้าใจของคนไทยโดยทั่วไปเกี่ยวกับขนบธรรมเนียมการปกครองแต่สมัยโบราณ ระบบการเมืองนี้จะต้องพยายามรักษาสถานะเดิมของระบบสังคมไทย ซึ่งจอมพลสฤษดิ์ มีความเห็นว่าสามารถแยกออกเป็นรัฐ รัฐบาล ข้าราชการ และประชาชน

อนึ่ง บทความนี้จะพยายามแสดงให้เห็นว่า การกระทำต่าง ๆ ของจอมพลสฤษดิ์มุ่งที่จะรักษาขอบเขต (boundaries) ขององค์ประกอบของระบบการเมืองและสังคมที่ได้กล่าวมาแล้ว ฉะนั้น นโยบายสนับสนุนการพัฒนาประเทศจึงจำเป็นที่จะต้องส่งเสริมและรักษาไว้ซึ่งระบบดังกล่าว การมีนโยบายที่จะทำให้ประเทศไทยทันสมัย (modern) และพัฒนา (developed) ทำให้จำที่จะต้องจัดไปในรูปของ "extension of regime paternalism" โดยต้องระมัดระวังว่า การเปลี่ยนแปลงใด ๆ จะไม่ไปทำลายความศักดิ์สิทธิ์ของขอบเขตระหว่างองค์ประกอบของระบบสังคมกับการเมืองไทย[๙]

[๙] ขอบเขตของบทความนี้ โดยเนื้อหาพยายามชี้ถึงปัญหาต่อเนื่องที่จะเกิดขึ้นจากการเมืองที่ถูกกำหนด โดยอุดมการทางการเมืองของจอมพลสฤษดิ์ ผู้เขียนยอมรับว่ายังมีช่องโหว่อีกมากที่จะต้องศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อพูดถึงระบบการพัฒนาประเทศแล้ว เป็นสิ่งสำคัญอย่างมากในระบบการเมืองปฏิวัติของจอมพลสฤษดิ์ แต่เรื่องนี้ผู้เขียนมิได้รวมเข้าไปในขอบเขตการศึกษา เพราะจะต้องอาศัยข้อมูลอีกมากมาย และจะต้องพาดพิงไปถึงนโยบายต่างประเทศของไทย และของสหรัฐฯ ที่มีต่อภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จากแง่ของแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ บทบาทที่เห็นได้ว่าเป็นความคิดของจอมพลสฤษดิ์ คือ การเน้นในปัญหาน้ำขาดแคลนและความไม่สะดวกในการคมนาคม ซึ่งเป็นผลสะท้อนจากการมองปัญหาการเมืองในรูปของระบบพ่อขุน สำหรับผู้สนใจกรุณาดู Thak Chaloemtiarana, "The Sarit Regime, 1957-1963 : The Formative Years of Modern Thai Politics" Ph.D. Dissertation, Cornell University, 1974. Chapter V. และฉัตรทิพย์ นาถสุภา **พัฒนาการเศรษฐกิจประเทศไทย** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิทยากร, ๒๕๑๑).

เราจะสังเกตได้ว่า ปัญหาของอุดมการทางการเมืองของจอมพลสฤษดิ์นั้น เป็นสิ่งตายตัว และคงที่ (static) ดังนั้น จึงต้องประสบปัญหาเมื่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เป็นไปอย่างรวดเร็ว แผนพัฒนาของจอมพลสฤษดิ์นั้นเป็นโครงการที่ต้องการบังคับควบคุมการเปลี่ยนแปลง แต่ผลที่ตามมาก็ยากที่จะบังคับและคาดการณ์ล่วงหน้าได้ ดังนั้น อุดมการของจอมพลสฤษดิ์ที่ยึดถือว่า ระบบเศรษฐกิจ สังคมและระบบการเมืองสามารถนำเข้ามารวมกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้นั้น จึงเป็นการปฏิเสธผลของการสัมพันธ์ตอบโต้กัน (dynamic interaction) ระหว่างระบบทั้งสอง ความไม่สมดุลย์กันระหว่างการพัฒนาเศรษฐกิจกับระบบประเพณีการปกครองแบบดั้งเดิม ได้สร้างความตึงเครียดภายในสังคมไทย โดยเฉพาะภายหลังที่จอมพลสฤษดิ์ถึงแก่อสัญกรรม การแก้ไขความตึงเครียดนี้เป็นไปได้ในสองทาง คือ ระบบการเมืองจำเป็นต้องปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม หรือไม่รัฐบาลก็จะต้องใช้มาตรการบังคับเพื่อที่จะกำจัดผลของความเปลี่ยนแปลงอันนั้น ความเปลี่ยนแปลงอย่างรุนแรงในประเทศไทยเมื่อเร็ว ๆ นี้ อาจแสดงให้เห็นถึงความตึงเครียดระหว่างระบบเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง

นักวิชาการต่างประเทศที่ได้ทำการศึกษาวิจัยปัญหาการเมืองไทย ไม่ได้ให้ความสนใจอย่างเพียงพอกับบทบาทของจอมพลสฤษดิ์ในวิวัฒนาการการเมืองไทยสมัยใหม่ นาย David Wilson พยายามศึกษาการเมืองไทย โดยแสวงหาปรากฏการณ์ซ้ำซ้อนของแบบกระสวนพฤติกรรมในระบบการเมือง ส่วนนาย Frank Darling ในหนังสือเรื่อง **Thailand & The United States** มองดูปัญหาการเมืองไทยจากความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับสหรัฐฯ แต่ชื่อเรื่องของเขาควรเปลี่ยนเป็น **The United States & Thailand** เพราะเขามีความเห็นว่าการเมืองไทยนั้นส่วนหนึ่งกำหนดโดยนโยบายต่างประเทศของสหรัฐฯ และนาย Fred Riggs เขียนเรื่อง **Thailand : The Modernization of a Bureaucratic Polity** มองดูการเมืองไทยในรูปของคณาธิปไตย และ Sociograms ของนักวิจัยผู้นี้ดู ๆ แล้วเหมือนปลาหมึกหรือสัตว์ประหลาด นักวิชาการต่างประเทศส่วนใหญ่แล้วศึกษาการเมืองไทย โดยไม่คำนึงถึงบทบาทของตัวบุคคลที่มีต่อการกำหนดรูปแบบของลักษณะการเมือง ซึ่งทำให้การเข้าใจการเมืองไทยไม่ค่อยจะสมบูรณ์นัก

ข้อเสนอที่เป็นหลักในบทความนี้ คือ การเข้าใจการเมืองไทยสมัยปัจจุบันนั้น เราจะได้ความกระจ่างมากขึ้น ถ้าศึกษาถึงความคิดและการกระทำของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เพราะจอมพลสฤษดิ์มีบทบาทมากกว่าคนอื่น ๆ ในการตั้งกฎเกณฑ์ต่าง ๆ สำหรับการเมืองไทย ซึ่งแม้แต่ปัจจุบันก็ยังมีเหลืออยู่ ถ้าเราจะพูดว่าจอมพลสฤษดิ์เป็นคนที่คิดการณ์

ไกล และมีวิจารณญาณในการมองเห็นหนทางที่จะสร้างระบบสังคมและการเมืองไทยที่มีประสิทธิภาพ ก็อาจจะเป็นการพูดหรือสรุปที่ค่อนข้างจะฟังยาก แต่ผู้เขียนคิดว่าจอมพลสฤษดิ์มีความคิดบางประการเกี่ยวกับการจัดระบบสังคมการเมืองไทย[๑๐] ฉะนั้นการเข้าใจถึงความคิดทางการเมืองของจอมพลสฤษดิ์จะช่วยให้เรามองเห็นความสำคัญของนโยบายและความประพฤติของจอมพลสฤษดิ์ได้ เพราะสิ่งที่ควรจะเรียกได้ว่าเป็นอุดมการทางการเมืองกับนโยบายและการกระทำของรัฐบาลและตัวนายกรัฐมนตรีเองนั้นมีความเกี่ยวเนื่องและสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด

ขอเน้นอีกครั้งว่าผู้นำในคณะปฏิวัติ ๒๕๐๑ นั้น สืบมรดกการปกครองมาจากกลุ่มรัฐประหาร ๒๔๙๐ แต่ส่วนใหญ่เป็นบุคคลที่เป็นผลิตผลภายใน คือไม่ได้รับอิทธิพลโดยตรงจากการศึกษาในต่างประเทศ นายทหารรุ่นจอมพลสฤษดิ์ไม่ได้มีโอกาสที่จะไปเรียนต่างประเทศ เพราะสถานการณ์เศรษฐกิจโลกตกต่ำ และการขาดการสนับสนุนจากรัฐบาลอีกด้วย[๑๑] ฉะนั้น ลัทธิเสรีนิยมและประชาธิปไตยจึงเป็นความคิดที่ค่อนข้างจะไม่ศักดิ์สิทธิ์สำหรับผู้นำกลุ่มนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งนายทหารรุ่นนี้ หลังรัฐประหาร ๒๔๙๐ มีบทบาทในการเมืองไทยจากแง่ของผู้ที่กุมอำนาจไว้ และมีการแสดงความไม่ค่อยพอใจในการที่ต้องยอมรับฟังการเรียกร้องหรือคำแนะนำจากนักการเมืองฝ่ายพลเรือน ถึงแม้ว่าผู้นำฝ่ายทหารจะรับว่าการปฏิวัติ ๒๔๗๕ และการริเริ่มใช้ระบบประชาธิปไตยรัฐธรรมนูญเป็นจุดเริ่มแห่งการที่ทหารเข้ามามีบทบาทในทางการเมือง แต่อาชีพทหารและวิถีชีวิตของทหารนั้นหนักไปในทางการใช้อำนาจมาแก้ไขปัญหาขัดแย้งทางการเมือง ความล้มเหลวของคณะผู้ก่อการ ๒๔๗๕ ในการส่งเสริมให้มีการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างความคิดทางการเมืองประชาธิปไตยตะวันตก กับขนบประเพณีความเชื่อมั่นเกี่ยวกับหลักการปกครองของไทย ก่อให้เกิดระบบการเมือง ที่จำเป็นต้องพึ่งการใช้อำนาจบุญคุณส่วนตัว การเมืองระบบอุปถัมภ์และกลุ่มคณาธิปไตยการเมือง ฉะนั้นรัฐธรรมนูญฉบับต่าง ๆ ที่มีมาส่วนใหญ่แล้วจะเป็นกฎหมายที่จะเกื้อกูลสนับสนุนโครงสร้างแห่งอำนาจของกลุ่มผู้นำแต่ละยุคแต่ละสมัย จอมพลสฤษดิ์พยายามแก้ปัญหานี้โดยตั้งข้อ

[๑๐] ในที่นี้บางทีแล้วจะเป็นการฟังคำปรึกษาจากบุคคลหลายจำพวก โดยเฉพาะการให้คำแนะนำของหลวงวิจิตรวาทการ ผู้เป็นที่นับถือของจอมพลสฤษดิ์ และจอมพลสฤษดิ์ ถือว่าหลวงวิจิตร ฯ เป็นเสนาธิการในการทำการปฏิวัติ ซึ่งเป็นเรื่องที่ควรจะมีการศึกษาวิจัยให้ลึกซึ้งต่อไป

[๑๑] นายทหารไทยได้มีโอกาสไปศึกษาต่อในสหรัฐอเมริกาเป็นจำนวนมากหลังปี ๒๔๙๖ เมื่อมีการจัดระเบียบการตั้งองค์การทหารไทยใหม่ โดยทำตามแบบสหรัฐอเมริกา และการตกลงช่วยเหลือทางการทหารมีการส่งเสริมให้นายทหารไทยได้รับการฝึกอบรมจากต่างประเทศโดยเฉพาะสหรัฐอเมริกา

สังเกตว่า การเมืองไทยจะต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานของหลักการเมืองไทย และความเหมาะสมของสภาพแวดล้อม เพราะเหตุนี้เอง การยึดอำนาจครั้งที่สองของจอมพลสฤษดิ์ในวันที่ ๑๐ ตุลาคม ๒๕๐๑ จึงถูกขนานนามว่าเป็นการปฏิวัติและไม่ใช่รัฐประหาร "ปฏิวัติ" ในที่นี้ใช้ในความหมายที่แคบ คือ เพียงแต่หมายความว่าจะต้องมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงและให้เหตุผลใหม่ (rationalization) เกี่ยวกับรูปแบบการเมือง (political order) โดยมองดูสภาพสังคมไทยเป็นหลักและปรับดัดแปลงแบบฟอร์มการเมืองประชาธิปไตยตะวันตกให้เป็นประชาธิปไตยแบบไทย ๆ เราต้องยอมรับว่า จอมพลสฤษดิ์เป็นผู้นำคนแรกที่พยายามมองดูปัญหาการเมืองในรูปนี้ ซึ่งพูดได้ว่าเป็นการปรับตัว (normalization) ของระบบการปกครองของไทยหลัง พ.ศ. ๒๔๗๕ ให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมและสภาวการณ์

จอมพลสฤษดิ์เป็นคนพูดเก่ง แต่เขาไม่ใช่นักสร้างทฤษฎีทางการเมือง อุดมคติทางการเมืองของจอมพลสฤษดิ์นั้น เป็นการเข้าใจแบบชาวบ้านว่า รูปการปกครองของประเทศไทยควรเป็นอย่างไรถึงจะมีประสิทธิภาพ ทุกคนรู้กันอยู่แล้วว่า จอมพลสฤษดิ์เป็นผู้ที่มีความสามารถและเด็ดขาดในการแก้ปัญหาซึ่งหน้า แต่น้อยคนที่จะยอมรับว่าจอมพลสฤษดิ์มีอุดมคติทางการเมือง ในตอนต่อ ๆ ไปจะพยายามศึกษาอุดมคติทางการเมืองของจอมพลสฤษดิ์ และของคณะปฏิวัติ ๒๕๐๑ ว่ามีเนื้อหาและความหมายอย่างไร โดยศึกษาจากคำพูดของจอมพลสฤษดิ์เองและจากคำพูดของคนอื่น รวมทั้งเอกสารประกอบต่าง ๆ[๑๒]

การปฏิวัติ/รัฐประหารของจอมพลสฤษดิ์นั้นเป็นการท้าทายต่อระบบการปกครองของคณะผู้ก่อการ ๒๔๗๕ จอมพลสฤษดิ์พยายามมองดูการเมืองไทยจากความเข้าใจของเขาว่า อะไรคือหลักการเมืองไทย หรืออีกนัยหนึ่ง อะไรคือ political ethos ของสังคมไทย[๑๓] จอมพลสฤษดิ์เชื่อมั่นว่าการเมืองไทยต้องขึ้นอยู่กับหลักการเมืองไทย และมิใช่

---

[๑๒] เอกสารที่ใช้อ้างอิงที่นี้รวมทั้งสุนทรพจน์ของจอมพลสฤษดิ์ในโอกาสต่าง ๆ ซึ่งจะหาได้จากหนังสืองานศพ เรื่อง **ประมวลสุนทรพจน์ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ พ.ศ. ๒๕๐๒—๔ ๒๕๐๕—๒๕๐๖** คำประกาศของคณะปฏิวัติ และรายการออกวิทยุ "สองศูนย์" ในปี ๒๕๐๘ ซึ่งสำนักพิมพ์โชคชัยเทเวศร์ได้จัดพิมพ์เป็นเรื่อง **ประชาธิปไตยแบบไทย** พร้อมทั้งหนังสือเรื่อง **นโยบายทั่วไปของคณะปฏิวัติ** จัดทำโดยโรงพิมพ์วิทยากร ในปี พ.ศ. ๒๕๐๙ ถึงแม้ว่าหนังสือสองเล่มหลังจะออกหลังที่จอมพลสฤษดิ์ได้ถึงแก่อสัญกรรมไปแล้วก็ตาม แต่เนื้อหาส่วนใหญ่เป็นการเสริมความคิดของคณะปฏิวัติซึ่งจอมพลสฤษดิ์เป็นหัวเรือใหญ่ ส่วนที่แตกต่างจากความคิดของจอมพลสฤษดิ์ก็คือ การเน้นถึงกลุ่มผู้นำ (คณะปฏิวัติ) และการย้ำว่าจอมพลสฤษดิ์ไม่ใช่คณะปฏิวัติ แต่การกระทำส่วนบุคคลคือการ corruption ของจอมพลสฤษดิ์เป็นเรื่องส่วนตัว แต่หลักการใหญ่ ๆ ไม่ได้มีการดัดแปลง

[๑๓] สำหรับบทความที่ริเริ่มวิเคราะห์ความคิดทางการเมืองของจอมพลสฤษดิ์ คือ Toru Yano, "Sarit and Thailand's Pro American Policy" **The Developing Economies,** IV (September, 1963), pp. 284—299. พยายามศึกษาการเมืองไทยจากแง่ของโลกทัศน์ และ ethos ทางการเมืองของคนไทย

หลักการเมืองแบบตะวันตก จากคำพูดของอดีตรัฐมนตรีถนัด เราอาจจะมองเห็นอะไรได้บ้าง

> The fundamental cause of our political instability in the past lies in the sudden transplantation of alien institutions onto our soil without careful preparation and more particularly without proper regard to the circumstances which prevail in our homeland, the nature and characteristics of our own people, in a word the genius of our race, with the result that their functioning has been haphazard and ever chaotic. If we look at our national history, we can very well see that this country works better and prospers under an authority, not a tyrannical authority, but a unifying authority around which all elements of the nation can rally. On the contrary, the dark pages of our history show that whenever such an authority is lacking and dispersal elements had their play, the nation was plunged into one disaster after another[๑๔]

จอมพลสฤษดิ์เองก็ได้พูดไว้ว่า

> ท่านจะมองเห็นภาพอย่างชัดเจนว่า ในระยะเวลานั้น (ก่อน ๒๕๐๑) เป็นความแตกแยกอย่างรุนแรง การกล่าวร้ายใส่โทษ ความต้องการที่จะเห็นแต่เรื่องยุ่งยาก ความคิดโน้มเอียงไปทางร้าย ความตั้งใจที่จะประหารทำลายซึ่งกันและกันได้แสดงตัวออกมาทุกวิถีทาง จนกระทั่งรัฐบาลในสมัยนั้นต้องยอมรับว่า ไม่สามารถบริหารงานของประเทศชาติต่อไปได้ และจำต้องลาออก ฉะนั้น แผนอันแรกของการปฏิวัติคือต้องขจัดกวาดล้างพฤติการณ์ต่าง ๆ อันเป็นเหตุแห่งความแตกร้าวและสร้างความสามัคคีในชาติขึ้นมาให้จงได้[๑๕]

การแตกแยกทางการเมืองเป็นผลของการใช้ระบบการปกครองแบบตะวันตก โฆษกวิทยุ "สองศูนย์" ได้พูดกับประชาชนในวันที่ ๑๗ สิงหาคม ๒๕๐๘ ว่า

> คณะปฏิวัติมีความมุ่งหมายที่จะทำประเทศไทยให้เป็นประชาธิปไตย มีความมุ่งหมายจะสร้างประชาธิปไตยขึ้นในประเทศไทยให้เป็นผลสำเร็จ และเห็นว่าจะบรรลุผลตามความมุ่งหมายนี้ได้ จะต้องแก้ไขข้อผิดพลาดในอดีตนั้นเสีย... จึงทำการปฏิวัติเมื่อวันที่ ๒๐ ตุลาคม ๒๕๐๑ ยกเลิกระบอบประชาธิปไตยที่นำมาจากต่างประเทศทั้งดุ้นเสีย และเสนอว่าจะสร้างระบอบประชาธิปไตยที่เหมาะ

---

๑๔ **The Bangkok Post,** March 10, 1959.

๑๕ คณะรัฐมนตรี **ประมวลสุนทรพจน์ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ พ.ศ. ๒๕๐๒–๒๕๐๔** (กรุงเทพ ฯ: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี ๒๕๐๗), หน้า ๑๖.

กับลักษณะพิเศษและสภาวการณ์ของไทย จะสร้างประชาธิปไตยของไทย ประชาธิปไตยแบบไทย[๑๖]

และเอกสารอีกแหล่งหนึ่งแสดงความเห็นไว้ว่า

... ระบอบประชาธิปไตยที่สถาปนาขึ้นในครั้งนั้น (พ.ศ. ๒๔๗๕) โดยหลักการสำคัญ เป็นระบอบประชาธิปไตยตามแบบตะวันตก เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส แม้ว่าในกาลต่อมาจะให้มีการเปลี่ยนแปลงอีกหลายครั้งหลายหน แต่เป็นการเปลี่ยนแปลงที่ยังคงอยู่ในกรอบของประชาธิปไตยตามแบบตะวันตกอยู่นั่นเอง มิใช่เป็นการเปลี่ยนแปลงในหลักการสำคัญ จึงไม่อาจเรียกได้ว่า การเปลี่ยนแปลงเหล่านั้นเป็นการปฏิวัติ

การปฏิวัติ "๒๐ ตุลา" นั้น ถึงแม้จะเป็นการเปลี่ยนแปลงภายในระบอบประชาธิปไตย และมิใช่เปลี่ยนแปลงจากระบอบประชาธิปไตยเป็นระบอบอื่นก็ตาม... แต่เป็นการยกเลิกระบอบประชาธิปไตยตามแบบตะวันตก และสถาปนาระบอบประชาธิปไตยที่เหมาะสมกับสภาวการณ์และลักษณะพิเศษของประเทศไทยขึ้นแทน... นับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงในลักษณะของการปฏิวัติ[๑๗]

คณะปฏิวัติมีความเห็นว่าหลักการประชาธิปไตยที่ได้สถาปนาขึ้นหลัง ๒๔๗๕ เป็นสิ่งที่ได้หยิบยืมมาจากประเทศตะวันตก โดยเฉพาะประเทศอังกฤษและฝรั่งเศส และถึงแม้ว่ากาลต่อมาจะได้มีการปรับปรุง แต่ก็ได้ทำไปภายในขอบเขตของประชาธิปไตยแบบตะวันตก ฉะนั้น การเปลี่ยนแปลงทั้งหลายจึงจะถือไม่ได้ว่าเป็นการทำการปฏิวัติ ปฏิวัติ ๒๐ ตุลาคม ๒๕๐๑ เป็นขบวนการที่ทำการเปลี่ยนแปลงแบบและเนื้อหาของประชาธิปไตย ไม่ใช่เปลี่ยนระบอบประชาธิปไตย เพราะก่อนหน้านั้นผู้นำไทยเข้าใจประชาธิปไตยเพียงแต่เปลือกนอกโดยไม่มีการรู้ถึงแก่นสารเนื้อหา ฉะนั้น สำหรับคณะปฏิวัติการปรับปรุงแสวงหาเนื้อหาที่มีความหมายต่อสังคมไทย เป็นการกระทำที่ถือได้ว่าเป็นการทำปฏิวัติ และไม่ใช่รัฐประหาร[๑๘]

ในแนวเดียวกันนี้ โฆษกของคณะปฏิวัติได้พูดออกอากาศ วิทยุ "สองศูนย์" อย่างตลก ๆ ว่า

---

๑๖ **ประชาธิปไตยแบบไทย,** (กรุงเทพ ฯ : สำนักพิมพ์โชคชัยเทเวศร์, ๒๕๐๘), หน้า ๖๕ รายการวิทยุ "สองศูนย์" ๑๗ สิงหาคม ๒๕๐๘.

๑๗ **นโยบายทั่วไปของคณะปฏิวัติ,** (กรุงเทพ ฯ : สำนักพิมพ์วิทยากร, ๒๕๐๙), หน้า ๓–๔.

๑๘ **ประชาธิปไตยแบบไทย,** หน้า ๔๐.

ขอให้ระบอบประชาธิปไตยของไทย เป็นเสมือนกัลปพฤกษ์ที่หยั่งรากลึกจากแผ่นดินไทย งอกงามเติบโตใหญ่ในแสงแดดและแรงฝน ออกผลเป็นกล้วย น้ำว้า มะม่วง เงาะ มังคุด หรือทุเรียนมากกว่าจะเป็นแอปเปิ้ล องุ่น อินทผลัม บ๊วย หรือเกาลัด[๑๙]

ประชาธิปไตยตามหลักการเมืองไทยนั้น ควรจะเป็นไปในรูปที่รัฐบาลหรือฝ่ายบริหารมีอำนาจเหนือฝ่ายนิติบัญญัติ จอมพลสฤษดิ์เชื่อว่าระบบพรรคการเมืองนั้นไม่เหมาะสมกับสังคมไทย และทฤษฎีระบบผู้แทน (representation theory) ตามหลักการเมืองไทยนั้น ไม่จำเป็นที่จะต้องมีพรรคการเมืองหรือการเลือกตั้ง การเป็นตัวแทนหรือผู้แทนของประชาชนแบบไทย ๆ ไม่จำเป็นที่จะต้องได้รับเลือกมาจากประชาชนโดยตรง ดังที่จอมพลสฤษดิ์ได้ออกความเห็นไว้ว่า

แม้ว่ารัฐธรรมนูญการปกครองราชอาณาจักรจะมีข้อความสั้น ๆ น้อยมาตรา ก็ยังมีบทบัญญัติให้เอาแบบทั่วไปของระบอบรัฐธรรมนูญ คือ ประเพณีการปกครองประเทศไทยในระบอบประชาธิปไตยมาใช้... ความเป็นไปในรัฐสภาที่เรามีอยู่ในเวลานี้ ผิดกับในยามที่ใช้รัฐธรรมนูญปกติแต่เพียงว่า ไม่มีผู้แทนที่หาเสียงเลือกตั้งโดยตรงมาจากราษฎร แต่ข้าพเจ้ากล้ารับรองว่า ในกระบวนการรักษาผลประโยชน์ของราษฎร ความหวังดีต่อราษฎร และเจตนาที่จะสร้างสรรค์พัฒนาประเทศชาตินั้น สมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญที่มีอยู่ในเวลานี้ไม่ยิ่งหย่อนกว่าสมาชิกรัฐสภาในสมัยใด ๆ เราทำงานกันด้วยความสุจริตใจ ด้วยวิชาความรู้ ด้วยดุลพินิจอันเที่ยงธรรม ไม่อยู่ภายใต้อิทธิพลบีบบังคับ ไม่ต้องห่วงใยในการที่จะแสดงตนเป็นวีรบุรุษ เพื่อประโยชน์แก่การเลือกตั้งในคราวหน้า ข้าพเจ้าอาจจะยืนยันได้ว่า สมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญในปัจจุบัน แม้จะมิได้รับเลือกตรงมาจากราษฎร ก็ทำงานด้วยความซื่อสัตย์ต่อราษฎรเป็นอย่างยิ่ง[๒๐]

ความคิดของจอมพลสฤษดิ์ในด้านนี้ถูกนำมาเน้นต่อโดยคณะปฏิวัติ ในรายการวิทยุโดยผู้อภิปรายได้อ้างว่า

...ยังมีคนเข้าใจกันอยู่เสมอว่าอนาธิปไตยหรือ anarchy คือประชาธิปไตยไปเสีย เช่นนั้นก็มี เช่น กล่าวกันว่า "พูดได้ตามใจคือไทยแท้" นั่นสิจึงจะเป็นประชา

---

๑๙ Ibid.

๒๐ สฤษดิ์ ธนะรัชต์ คำปราศรัยในวันรัฐธรรมนูญและวันสิทธิมนุษยชน ๑๐ ธันวาคม ๒๕๐๓, ใน **ประมวลสุนทรพจน์, หน้า ๓๐๑.**

ธิปไตยอันสมบูรณ์ เป็นต้น อีกอย่างหนึ่งที่สำคัญก็คือตอนที่พรรคการเมืองสู้กันจนเลยธง ไม่มีระเบียบ ไม่มีวินัย ถึงกับชกปากกันในสภา นักการเมืองและหนังสือพิมพ์กลายเป็นโสเภณีไปมากมาย เปิดไฮด์ปาร์คขึ้นมาด่ากันเหมือนเด็กๆ สถานการณ์มีแต่ความวุ่นวายไร้เสถียรภาพ รวมความว่าวงการเมืองมัวแต่ทะเลาะวิวาทแย่งชิงผลประโยชน์ส่วนตัวกันจนไม่ต้องทำอะไรให้เป็นชิ้นเป็นอันให้แก่ประชาชน[๒๑]

ทั้งนี้หมายความว่าระบอบประชาธิปไตยที่มีการเลือกตั้ง มีพรรคการเมืองนั้นไม่เหมาะกับประเทศไทย เพราะจะทำให้เกิดการแตกแยกความสามัคคีในชาติ และประชาธิปไตยแบบไทยของคณะปฏิวัติ จะต้องหาทางแก้ไขข้อบกพร่องอันนี้ โดยอ้างว่า

...ในระบบพรรคของประชาธิปไตยของไทยนี้ ซึ่งมีปัญหาสำคัญที่จะต้องแก้ไขให้ตกไป คือ ทำอย่างไรจึงจะให้การต่อสู้จะหว่างพรรคการเมืองบังเกิดผลดีต่อประชาธิปไตย

การแก้ปัญหานี้ ทางหนึ่งจะต้องมีการจำกัดโดยกฎหมาย เช่น รัฐธรรมนูญบัญญัติให้แยกอำนาจบริหารออกจากอำนาจนิติบัญญัติมากขึ้น ซึ่งจะยังผลให้การเลือกตั้งมีบทบาทต่อการตั้งรัฐบาลน้อยลง เพราะผู้ที่จะเป็นรัฐมนตรีไม่จำเป็นต้องอาศัยการเลือกตั้งเป็นเงื่อนไขชี้ขาด องค์ประมุขย่อมจะทรงพระราชวินิจฉัยด้วยพระปรีชาญาณอันสุขุมคัมภีรภาพว่า ผู้ใดควรจะได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยแต่งตั้งให้เป็นนายกรัฐมนตรี หรือรัฐมนตรี ซึ่งอาจจะเป็นบุคคลที่สังกัดพรรคใดหรือไม่สังกัดพรรคใดก็ได้ แต่จะเป็นรัฐบาลในรูปใดก็ตาม ก็ย่อมจะแสดงออกซึ่งความเป็นรัฐบาลของชาติมากกว่าที่จะเป็นรัฐบาลของพรรค ทั้งนี้ย่อมเป็นเงื่อนไขอันดีที่จะทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างพรรคเปลี่ยนแปลงไป คือแทนที่จะตั้งหน้าต่อสู้กันด้วยเดียว หาเสียงกันด้วยเดียวเหมือนแต่ก่อน ก็จะกลายเป็นมีทั้งการต่อสู้และการร่วมมือ[๒๒]

อีกแง่หนึ่งก็คือ ถ้าระบบการเมืองไทยจำเป็นที่จะต้องรักษาเปลือกนอกของระบบพรรคการเมืองไว้ ความสำคัญของระบบพรรคจะต้องเปลี่ยนไป คืออำนาจทางการเมืองและการตัดสินนโยบายทางการเมืองจะต้องอยู่ในมือของฝ่ายรัฐบาล โดยที่นักการเมืองอื่นๆ จะไม่ค่อยมีบทบาทนัก หรืออาจจะเป็นเพียงแต่ตรายางประทับ และสัญลักษณ์แห่งหลัก

[๒๑] **ประชาธิปไตยแบบไทย, หน้า ๓๘, กันยายน ๑๑, ๑๙๖๕.**

[๒๒] **ประชาธิปไตยแบบไทย, หน้า ๑๑๒, กันยายน ๑, ๑๙๖๕.**

ธรรมแห่งอำนาจเท่านั้น สัญลักษณ์และหลักธรรมแห่งอำนาจอีกแหล่งหนึ่ง คือ องค์พระมหากษัตริย์ ผู้ที่จะเลือกนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรี แต่อำนาจทางการเมืองจริง ๆ นั้นจะอยู่ในกำมือของคณะปฏิวัติ และกองทัพที่มีอาวุธสนับสนุน สถาบันทางการเมืองอื่น ๆ เป็นเพียงเครื่องมือในการประทับตราให้อำนาจนั้นศักดิ์สิทธิ์

การได้มาซึ่งประชามติและการกำหนดนโยบาย ที่จะตอบสนองผลประโยชน์ของชาตินั้นจะดำเนินตามลักษณะที่ค่อนข้างจะกำกวมและไม่แน่ชัด โดยที่คณะปฏิวัติได้ป่าวประกาศว่าได้สถาปนาระบอบประชาธิปไตยแบบไทยขึ้นมาแล้วอย่างจริงจัง เพราะการเมืองมีเสถียรภาพโดยทางปฏิบัติได้ มีการแยกอำนาจบริหารและนิติบัญญัติ

> การสร้างประชาธิปไตยในด้านต่าง ๆ ได้รับผลสำเร็จ ซึ่งยังผลให้เกิดเสถียรภาพทางการเมืองขึ้นได้เช่นนี้นั้น ก็เพราะว่ารัฐบาลของคณะปฏิวัติมีวิธีการต่าง ๆ ในการรวบรวมความคิดเห็นของประชาชน มาใช้เป็นประโยชน์ในการบริหารประเทศ แม้ขณะที่ยังขาดวิธีการที่สำคัญบางอย่าง เช่น การเลือกตั้ง รัฐบาลก็ยังรวบรวมความคิดเห็นจากประชาชนได้อยู่แล้ว ต่อไปเมื่อได้ประกาศใช้รัฐธรรมนูญ ซึ่งจะยังผลให้ได้ใช้วิธีการประชาธิปไตยทุกอย่างโดยครบถ้วนแล้ว การรวบรวมความคิดเห็นจากประชาชนก็จะสมบูรณ์ยิ่งกว่านี้อีกมาก
>
> การที่ระบอบปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๐๘) สามารถรวบรวมความคิดเห็นของประชาชนมาใช้ในการบริหารประเทศ จะสร้างเสถียรภาพทางการเมืองขึ้นได้นั้น แสดงว่าระบอบนี้ซึ่งในทางการเมือง**แยกอำนาจบริหารออกจากอำนาจนิติบัญญัติมากขึ้นบ้าง** มีคุณค่าต่อปวงชนชาวไทยในทางการปฏิบัติ กล่าวคือ ระบอบนี้สามารถแสดงออกซึ่งเจตนารมณ์ของปวงชนชาวไทย
>
> ที่ว่าอำนาจอธิปไตยมาจากปวงชนชาวไทยนั้น มิใช่หมายความว่าให้ประชาชนขึ้นไปใช้อำนาจนิติบัญญัติ อำนาจบริหารหรืออำนาจตุลาการด้วยตนเอง แต่หมายความว่า อำนาจนิติบัญญัติ อำนาจบริหาร และอำนาจตุลาการนั้น เป็นอำนาจที่แสดงบทบาทเป็นตัวแทนเจตนารมณ์ของปวงชนชาวไทย
>
> ...สัมพันธภาพระหว่างอำนาจบริหารกับอำนาจนิติบัญญัติในระบอบประชาธิปไตยของไทย ซึ่งสะท้อนให้เห็นบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญนั้น (พ.ศ. ๒๕๐๑) จึงมิใช่เป็นประชาธิปไตย หากแต่เป็นวิธีการที่มีประสิทธิภาพในการทำให้อำนาจอธิปไตยมาจากปวงชนชาวไทยได้จริง จึงเป็นวิธีการที่ส่งเสริมประชาธิปไตยและส่งเสริมเสถียรภาพทางการเมือง

สัมพันธภาพระหว่างอำนาจบริหารนิติบัญญัติแบบเก่านั้น อาจเป็นประชาธิปไตยสำหรับประเทศอื่น แต่สำหรับประเทศไทยได้ทดลองใช้มาเกือบ ๓๐ ปี แล้วไม่เป็นประชาธิปไตย[๒๓]

ศัตรูทางการเมืองอันนี้ ย้ำถึงการแยกอำนาจของรัฐบาลและฝ่ายสภา โดยให้อำนาจในทางปฏิบัติให้กับรัฐบาลมากขึ้น กล่าวคือ รัฐบาลเป็นสถาบันที่จะกำหนดว่าอะไรคือเจตนารมณ์ของชาวไทยทั้งประเทศ โดยไม่ได้แสดงออกโดยชัดเจนว่ามีกลไกอะไรบ้างที่จะช่วยชี้ว่าอะไรคือเจตนารมณ์อันแท้ คณะปฏิวัติเห็นอยู่แต่เรื่องของเสถียรภาพทางการเมืองซึ่งดู ๆ แล้วในตัวของมันเอง จะเป็นเป้าหมายของการเมือง[๒๔] และถ้าสามารถรักษาเสถียรภาพทางการเมืองไว้ ก็เท่ากับตอบสนองความต้องการของประชาชนในขั้นมูลฐาน

ประชาธิปไตยแบบไทย เป็นระบบการปกครองแบบเผด็จการ เพราะว่าประชาชนไม่มีลู่ทาง (avenue) ที่จะแสดงประชามติ รัฐบาลเป็นสถาบันทางการเมืองที่ผูกขาดในเรื่องนี้ และโดยแอบอ้างว่าการทำตามเจตนารมณ์ของประชาชน คือ การเป็นรัฐบาลประชาธิปไตยในทางปฏิบัติและในเนื้อหา คณะปฏิวัติไม่สามารถที่จะสลัดประวัติการวิวัฒนาการการเมืองไทยหลัง พ.ศ. ๒๔๗๕ ได้อย่างจริงจัง เพราะคำว่าประชาธิปไตยเริ่มจะมีความศักดิ์สิทธิ์ทางการเมืองไทยและสากล จนในที่สุดได้กลายเป็น myth หรือนิยายปรัมปราไป คณะปฏิวัติพยายามแสดงให้ประชาชนเห็นว่าประชาธิปไตยเป็นระบบเดียวที่จะนำมาสู่เสถียรภาพทางการเมือง ซึ่งเป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับการพัฒนาประเทศ แต่การใช้แนวความคิดเห็นเกี่ยวกับประชาธิปไตยที่เลื่อนลอยนี้จะมีความหมายยิ่งขึ้นถ้าคณะปฏิวัติสามารถนำมาเชื่อมโยงกับความคิดและการเชื่อมั่นของประชาชน ที่มีอยู่ต่อขนบธรรมเนียม และประวัติศาสตร์ประเพณีการปกครองของไทยอันดั้งเดิม

จอมพลสฤษดิ์มีความเชื่อว่าระบบการปกครองของคณะปฏิวัติจะเข้ากับลักษณะการปกครองของไทย ซึ่งตั้งอยู่บนอุดมการว่า การปกครองเป็นเรื่องของกษัตริย์ ของเจ้านายผู้มีบุญวาสนา ประชาชนส่วนใหญ่จะไม่สนใจนักว่า ใครจะเป็นผู้นำของประชาชน

---

[๒๓] ประชาธิปไตยแบบไทย, หน้า ๗๙—๑๐๑, ๓๑ สิงหาคม ๒๕๐๘.

[๒๔] จอมพลสฤษดิ์ได้ย้ำหลายครั้งหลายคราวว่า ประเทศจะไม่เจริญถ้าขาดเสถียรภาพทางการเมือง จริงอยู่เสถียรภาพทางการเมืองเป็นสิ่งที่ทุกคนต้องการ แต่ถ้าเราจะเน้นเสถียรภาพให้มากนัก จะทำให้เรามองการณ์สั้นไป เพราะเสถียรภาพที่แอบแฝงคือการพยายามให้พลการมากดจำกัดการแตกแยกในสังคม จนเป็นการขัดกับสภาพเป็นจริงของสังคม และการแตกแยกนั้นอาจจะมีผลดีต่อการได้มาซึ่งเสถียรภาพอันใหม่ที่ในบางกรณีอาจจะสมบูรณ์กว่าและดีกว่าคือเป็นเสถียรภาพที่มีความหมายต่อประชาชน และไม่ใช่เสถียรภาพของอำนาจของฝ่ายปกครองหรือผู้มีอำนาจ

ขอเพียงแต่ว่าให้ผู้นำมีความ **เที่ยงธรรม** และความ **สุจริตใจ** อีกนัยหนึ่งคือ ระบอบมีความสำคัญน้อยกว่าความบริสุทธิ์ใจของผู้นำของประเทศ และด้วยเหตุนี้ คณะปฏิวัติภายใต้จอมพลสฤษดิ์สามารถทำหน้าที่เป็นตัวแทนของประชาชนได้ เพราะคณะปฏิวัติมีความซื่อสัตย์สุจริตต่อความต้องการของประชาชน

รูปแบบของการปกครอง "ประชาธิปไตยแบบไทย" นี้เป็นผลสะท้อนจากความคิดและความเข้าใจของจอมพลสฤษดิ์ต่อสิ่งที่คิดว่าเป็นระบบการเมืองที่ถูกต้อง และสิ่งที่คิดว่าเป็นโลกทัศน์ของคนไทยต่อการบ้านการเมือง จอมพลสฤษดิ์เป็นผู้ที่เลื่อมใสในประวัติศาสตร์มาก และเพราะเหตุที่ขบวนการสังคมประกิตของจอมพลสฤษดิ์นั้นมิได้รับอิทธิพลมาจากการไปศึกษาต่างประเทศ ความเข้าใจและเลื่อมใสในประวัติศาสตร์การปกครองไทยซึ่งมีเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว[๒๕] จากหลักฐานต่าง ๆ เราสามารถจะสรุปได้ว่าจอมพลสฤษดิ์เข้าใจว่าโครงสร้างของสังคมและการเมืองไทยนั้น แบ่งออกได้เป็นสามส่วนใหญ่ ๆ ตามแนวนอน (horizontal division) นั่นคือสังคมและการปกครองไทยแต่ดั้งเดิมจนกระทั่งปัจจุบันแยกออกเป็นส่วนประกอบของรัฐ / รัฐบาล ข้าราชการ และประชาชน ซึ่งดู ๆ ไปแล้ว ความสามัคคีปรองดองกันทางสังคมและการเมืองอันนี้จะถูกกระทบกระเทือนจากระบบประชาธิปไตยแบบตะวันตก ซึ่งมีระบบพรรคการเมืองเป็นส่วนประกอบสำคัญ เพราะว่าระบบพรรคจะทำให้เกิดการแตกแยก หรือรวมตัวเพื่อผลประโยชน์ตามแนวยืน (vertical cleavages) โดยที่พรรคการเมืองส่วนใหญ่จะต้องพยายามแสวงหาสมาชิกและการสนับสนุนจากคนทุก ๆ ประเภท ซึ่งในสายตาของจอมพลสฤษดิ์จะทำให้ชาติขาด**สามัคคีธรรม** ซึ่งเป็นหลักการที่ต้องปฏิบัติของคณะปฏิวัติ[๒๖]

ในด้าน concept และภาคปฏิบัติ รัฐบาลโดยเฉพาะตัวนายกรัฐมนตรีเองจะต้องมีบทบาทเป็นผู้นำอย่างจริงจัง เพราะภายใต้ระบบการเมืองของคณะปฏิวัติ และภายใต้การจัดโครงสร้างสังคมและการปกครองของไทย ผู้นำทางการเมืองจะต้องเป็นผู้นำที่มีอำนาจเด็ดขาด แต่อำนาจนั้นจะต้องตั้งอยู่บนหลักของความเป็นธรรม ซึ่งในสายตาของจอมพลสฤษดิ์แล้ว ความเป็นธรรมขึ้นอยู่กับตัวบุคคลที่จะทำหน้าที่เป็นผู้นำ โดยระลึกถึงว่าหน้าที่ของเขานั้น คือ การเป็นผู้นำแบบพ่อปกครองบุตร และการเป็นหัวหน้าครอบครัว ภายใต้ขอบเขตนี้ เผด็จการแบบพ่อกับลูกจะเป็นเผด็จการที่ดี (paternalism

---

[๒๕] ในแง่นี้ผู้เขียนคิดว่าหลวงวิจิตรวาทการมีส่วนเกี่ยวข้องอยู่มาก และงานเขียนต่าง ๆ ของหลวงวิจิตรฯหลังสงครามโลกครั้งที่สอง เป็นการแสวงหารูปแบบของการปกครองในสมัยโบราณที่อาจจะนำมาใช้ได้กับการพัฒนาประเทศสมัยปัจจุบันได้

[๒๖] ประมวลสุนทรพจน์, หน้า ๑๖.

และ benevolent dictatorship) ซึ่งความคิดเช่นนี้ถ้าเราถือเอาตามผลงานของกรมพระยาดำรงและหลวงวิจิตรวาทการ[๒๗] จะพบว่าการปกครองที่ว่าเป็นของไทยแท้ ๆ โดยไม่ได้ยืมมาจากเขมร อินเดีย หรือฝรั่งเขา ก็คือการปกครองแบบพ่อกับลูกของสมัยต้น ๆ กรุงสุโขทัย เพราะเหตุว่าการทำปฏิวัติของจอมพลสฤษดิ์มุ่งที่จะเลิกล้มการปกครองแบบฝรั่งโดยกลับมาทำให้เป็นของไทย ๆ การกลับไปสู่ต้นตอของระบอบการปกครองแบบพ่อปกครองลูก ซึ่งเป็นของไทยแบบดั้งเดิมนั้น เป็นการตอบสนองความต้องการของคณะปฏิวัติที่จะทำให้รูปแบบของการเมือง เข้ากับความคิดและความเข้าใจของประชาชนส่วนใหญ่เกี่ยวกับการปกครอง อนึ่ง การกลับไปหาอดีตเช่นนี้เป็นการแสวงหาหลักธรรมแห่งอำนาจ (political legitimacy) ซึ่งตั้งอยู่บนรากฐานของประวัติศาสตร์และขนบธรรมเนียมจารีตประเพณีของไทย ซึ่งคณะปฏิวัติคิดว่ายังปลูกฝังแน่นอยู่ภายใต้จิตสำนึกของคนไทยส่วนใหญ่ และจอมพลสฤษดิ์เชื่อว่าการนำเอาหลักผู้นำทางการเมืองกลับมาใช้โดยการปรับให้เข้ากับระบอบประชาธิปไตยจะนำไปสู่เสถียรภาพทางการเมืองได้[๒๘]

ในคำกล่าวเปิดการประชุมปลัดจังหวัด และนายอำเภอทั่วราชอาณาจักร ในวันที่ ๒๗ เมษายน ๒๕๐๒ จอมพลสฤษดิ์ได้กล่าวไว้ว่า

> วิชารัฐศาสตร์สมัยใหม่จะก้าวหน้าไปสักเพียงใดก็ตามที่ หลักการอันหนึ่งใน**ระบอบการปกครองแบบโบราณของไทย ยังมีคุณค่าอย่างประเสริฐและควรจะใช้อยู่เสมอ** หลักการที่ว่านี้คือการเป็นพ่อบ้านพ่อเมือง บ้านเมืองเป็นเหมือนครอบครัวใหญ่ ผู้ว่าราชการจังหวัด ปลัดจังหวัด นายอำเภอเป็นหัวหน้าครอบครัวที่ลดหลั่นกันลงมา นักปกครองต้องถือว่าพลเมืองที่อยู่ในความปกครองนั้นไม่ใช่คนอื่น แต่เป็นพี่น้องลูกหลานในครอบครัวเดียวกัน ความยากดีมีจน ความผาสุก ความเดือดร้อนที่เกิดขึ้นแก่พลเมืองเป็นเรื่องของครอบครัว จึงจำเป็นที่ผู้ปกครองจะต้องเอาใจใส่ดูแลความเป็นไปของครอบครัวใหญ่นี้อย่างใกล้ชิด ปกครองกันด้วยความรักใคร่ไมตรีเหมือนหนึ่งว่าเป็นคนในครอบครัวเดียวกัน เมื่อใดเราสามารถทำให้พลเมืองไว้วางใจรักใคร่นับถือเราอย่างเป็น

---

[๒๗] กรุณาดู สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ" ใน **ประวัติศาสตร์และการเมือง** หนังสืออ้างประกอบวิชาพื้นฐานมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และหลวงวิจิตรวาทการ **อานุภาพพ่อขุนรามคำแหง** (กรุงเทพ ฯ : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๔๙๗) ซึ่งเป็นละครอิงประวัติศาสตร์ที่ได้รับความสนใจจากประชาชน

[๒๘] ในแง่ของผู้นำนั้น ประเทศไทยจะมีพระมหากษัตริย์อยู่ และในสังคมใดสังคมหนึ่งจะมีพ่อสองคนนั้นจะไม่เหมาะ ตำแหน่งและหน้าที่ของพระมหากษัตริย์นั้นจะต้องแปลกไปกว่าการเป็นหัวหน้าครอบครัว ซึ่งปัญหาการขัดแย้งนี้จะนำมาศึกษาในตอนต่อไป

หัวหน้าครอบครัว เมื่อนั้นเราจึงจะได้ชื่อว่าเป็นนักปกครองที่ดี เราได้เคยทราบเรื่องของนักปกครองบางคนที่กล่าวกันว่าพลเมืองรักเหมือนพ่อ เวลาถูกย้ายหรือจากไปมีคนเสียดายถึงกับร้องไห้ นั่นคือนักปกครองที่ดีจริง[๒๙]

จอมพลสฤษดิ์ในฐานะเป็นหัวหน้าคณะปฏิวัติและเป็นนายกรัฐมนตรี เปรียบเหมือนพ่อของครอบครัว นั่นคือประชาชนชาวไทย และความคิดอันนี้เป็นการสะท้อนถึงความรู้สึกแบบโบราณว่า พ่อที่อยู่เหนือคนไทยทุกคนคือ พ่อขุน ผู้ปกครองด้วยความเป็นธรรมและมีเมตตาจิตต่อผู้อยู่ภายใต้การปกครอง แต่ในบางครั้งก็จะเป็นผู้ใช้อำนาจเด็ดขาดได้ถ้าคิดว่าเป็นผลดีต่อครอบครัว ดังเช่น จอมพลสฤษดิ์ได้สาธยายเอาไว้ต่อหน้าที่ประชุมกำนันเมื่อวันที่ ๒๔ ตุลาคม ๒๕๐๓ ว่ากำนันนั้นเป็นตัวประสาน และรักษาระบบเก่ากับใหม่เข้ากัน โดยที่

> .....กำนันเป็นบุคคลสำคัญมากในสายการปกครอง เป็นผู้ที่อยู่ใกล้ชิดกับราษฎร เป็นสายสัมพันธ์ระหว่างราษฎรกับรัฐบาลที่ได้รับการแต่งตั้งขึ้นมาด้วยความนิยมนับถือของราษฎรจริง ๆ เป็นผู้ที่รักษาระบอบการปกครองของเก่าและของใหม่ให้ประสานกัน เพราะว่าประเพณีการปกครองของไทยแต่โบราณมา ได้ถือระบอบพ่อปกครองลูก เราเรียกพระมหากษัตริย์ว่า "พ่อขุน" หมายความว่าเป็นพ่อที่สูงสุด ต่อมาก็มีพ่อเมือง คือผู้ว่าราชการจังหวัด ต่อไปถึงพ่อบ้าน คือกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ในที่สุดถึงพ่อเรือน คือหัวหน้าครอบครัว...
>
> แม้ในสมัยนี้จะได้มีระบบการปกครองเรียกชื่อเป็นอย่างอื่น ไม่เรียกว่า "พ่อ" เหมือนแต่ก่อน **ข้าพเจ้ายังยึดมั่นนับถือคติและประเพณีโบราณของไทยเราในเรื่องพ่อปกครองลูกอยู่เสมอ** ข้าพเจ้าเคยพูดบ่อย ๆ ว่า ชาติเป็นเหมือนครอบครัวใหญ่ ผู้ปกครองไม่ใช่อื่นไกล คือหัวหน้าครอบครัวใหญ่นั่นเอง... ต้องถือว่าราษฎรทุกคนเป็นลูกหลาน ต้องมีความอารีไมตรีจิต เอาใจใส่ในทุกข์สุขของราษฎร เท่ากับเป็นบุตรหลานในครอบครัวของตัวเอง ตัวข้าพเจ้าเองได้ยึดมั่นในหลักการนี้เป็นที่สุด ไม่ว่าจะเกิดทุกข์ภัยหรือเหตุการณ์สำคัญขึ้นที่ไหนข้าพเจ้าพยายามไปถึงที่นั่น ดูแลอำนวยการบำบัดทุกข์ภัยด้วยตนเอง ข้าพเจ้าพยายามเข้าถึงราษฎร และเอาใจใส่ในความเป็นอยู่ของราษฎรเหมือนหนึ่งว่าเป็นครอบครัวของข้าพเจ้าเองเสมอ[๓๐]

---

[๒๙] **ประมวลสุนทรพจน์**, หน้า ๓.

[๓๐] **ประมวลสุนทรพจน์**, หน้า ๔๓๗–๘.

การแสดงไมตรีจิตนั้นจะต้องมีอยู่เสมอ แม้แต่ในกรณีที่ "พ่อ" จะต้องปราบ "ลูก" ที่ทำผิด ในตอนที่จอมพลสฤษดิ์เป็นนายกใหม่ ๆ นั้น ได้มีการกวาดล้างอันธพาลกันขนานใหญ่ แต่การกระทำนั้นจอมพลสฤษดิ์คิดว่าทำไปแบบ "พ่อ" ทำกับลูก ในโอกาสปล่อยอันธพาลรุ่นแรกจอมพลสฤษดิ์ได้กล่าวให้คำโอวาทว่า[๓๑]

> ...คำว่า อันธพาล เป็นคำที่มีความหมายในทางร้าย ข้าพเจ้าไม่ได้คิดคำนี้ขึ้นเอง แต่เป็นคำที่ใช้มาก่อนสมัยปฏิวัติ... ข้าพเจ้าถามผู้ทรงความรู้ทางภาษาศาสตร์ได้รับคำอธิบายว่า "อันธพาล" นั้น ทางพระท่านหมายความว่าตกอยู่ในความมืด ใช้อำนาจมืด ประพฤติตนอย่างที่เรียกกันว่ามือมืด รวมความว่าอยู่ในทางมืด ไม่ใช่ทางสว่าง ข้าพเจ้าได้สั่งจับท่านทั้งหลายมาคุมขังไม่ใช่เพราะความเคียดแค้นเกลียดชังอะไร...
>
> ข้าพเจ้าไม่ได้เกลียดชังท่านทั้งหลาย เพราะท่านจะเป็นอันธพาลหรือเป็นอะไร ท่านก็เป็นเพื่อนร่วมชาติร่วมประเทศของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าถืออยู่เสมอว่าชาติเป็นเสมือนครอบครัวอันใหญ่ จะเป็นบุญหรือกรรมก็ตามที ข้าพเจ้าเผอิญต้องมารับหน้าที่หัวหน้าครอบครัวในเวลานี้ ข้าพเจ้าให้ความรักใคร่ไมตรีทั่วถึงกันทุกคน แต่ถ้าคนในครอบครัวนี้เองทำความเดือดร้อนแก่คนส่วนใหญ่ในครอบครัว ข้าพเจ้าก็ต้องกำราบปราบปราม การกระทำของข้าพเจ้าในการสั่งจับท่านมาคุมขัง ก็เพื่อปราบปรามให้ท่านเป็นคนดีต่อไป

จากใจความต่าง ๆ ที่ได้เสนอมานี้เป็นการแสดงให้เห็นว่า ในสูตรการเมืองการปกครองของจอมพลสฤษดิ์ สิ่งที่เป็นหัวใจของระบบก็คือตัวผู้นำ หัวหน้าครอบครัว หรือ "พ่อขุน" หน้าที่ของรัฐบาลคือต้องเป็นผู้นำที่ดีแบบพ่อปกครองลูก โดยฝ่ายปกครองมีจิตสำนึกในตัวของตัวเองว่าฝ่ายราษฎรนั้นต้องการอะไร และผลประโยชน์ส่วนรวมคืออะไร ฝ่ายนิติบัญญัติและประชาชนไม่มีส่วนโดยตรงในการกำหนดว่า ผลประโยชน์ของชาตินั้นควรจะมีอะไรบ้าง จากระบบที่ฝ่ายปกครองมีอำนาจสูงสุด[๓๒] องค์ประกอบของการเมืองที่เหลืออยู่ คือ ส่วนข้าราชการและประชาชนก็มีหน้าที่ดำเนินการตามนโยบาย

---

[๓๑] **ประมวลสุนทรพจน์,** หน้า ๒๑๔--๕ แต่ในกรณีนักโทษทางการเมืองนั้นจะดูว่าปรับเข้ากับระบบของสฤษดิ์ได้ยาก เพราะเป็นการจับกุมที่ไม่ค่อยจะมีเหตุผล แต่ในสายตาของจอมพลสฤษดิ์นั้นคิดว่าถูกเพราะกำจัดผู้ที่จะเป็นภัยต่อระบบการปกครองแบบพ่อกับลูก พวกที่ถูกจับฐานนักโทษทางการเมืองนั้นไม่เห็นด้วยกับระบบนี้และก็พยายามต่อต้านแต่ไม่ได้ผล

[๓๒] ซึ่งหลายท่านมีความเห็นว่าเป็นการเลียนแบบระบบการปกครองของฝรั่งเศสภายใต้ De Gaulle โดยที่หลวงวิจิตร ฯ เป็นคนแนะนำให้เอามาใช้

และรับเอาสิ่งอุปถัมภ์จากฝ่ายรัฐบาล[๓๓]

ข้าราชการเป็นส่วนหนึ่งของฝ่ายบริหาร และเป็นตัวแทนรับใช้คำบงการของ "พ่อขุน" ผู้นำซึ่งดู ๆ ไปแล้วข้าราชการก็คือข้ารัฐบาลไม่ใช่ข้าประชาชนตามที่มีการอยากให้ปรากฏ ข้าราชการฝ่ายพลเรือนและฝ่ายทหารจะต้องมีสามัคคีธรรม และต้องยอมรับการชี้แนวทางปฏิบัติจากรัฐบาลโดยเฉพาะตัวผู้นำ จอมพลสฤษดิ์พูดไว้ในปี พ.ศ. ๒๕๐๓ ว่า

> ...ระบอบการปกครองของไทยเราตั้งแต่โบราณมา ก็ถือว่าเจ้าบ้านผ่านเมืองเป็นหูเป็นตาของรัฐบาล ซึ่งคำโบราณพูดว่า "ต่างหูต่างตา" อันที่จริงไม่แต่เพียงต่างหูต่างตาเท่านั้น การปกครองสมัยโบราณของเรายังมีตำแหน่ง "ข้าหลวงต่างใจ" หมายความว่า พวกข้าหลวงผู้ว่าราชการยังต้องเป็นดวงใจที่ต้องตริตรึกนึกคิดแทนรัฐบาลที่อยู่ห่างไกลอีกด้วย
>
> ในสมัยนี้ก็เช่นเดียวกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัฐบาลปฏิวัติ ซึ่งข้าพเจ้าดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีอยู่นี้ ข้าพเจ้าถือว่าท่านทั้งหลายเป็นหูเป็นตา และเป็นดวงใจของข้าพเจ้าที่มอบไว้แก่ราษฎรทั้งหลาย ความผาสุกอยู่ดีกินดีของราษฎรเป็นเรื่องที่ฝังอยู่ในดวงใจของข้าพเจ้า ซึ่งจะให้ความรักเอาใจใส่แก่ราษฎร... ขอให้ท่านนึกเสมอว่าท่านเป็น "ข้าหลวงต่างใจ" เป็นตัวแทนดวงใจของข้าพเจ้า ข้าพเจ้ามีดวงใจที่รัก และสุจริตต่อประชาชนอย่างไร ขอให้ท่านรักและสุจริตใจต่อประชาชนอย่างนั้น[๓๔]

อนึ่ง ข้าราชการคือตัวแทนของพ่อขุนสฤษดิ์ และรับผิดชอบโดยตรงกับผู้นำคณะปฏิวัติ และมีบทบาทที่สนับสนุนเกื้อกูล ระบบการปกครองแบบพ่อกับลูก ซึ่งไม่เหมือนกับระบอบประชาธิปไตยแบบตะวันตก

ในสมัยปฏิวัติหน้าที่ของราษฎรคือมุ่งทำมาหากิน รัฐบาลจะเป็นตัวดูแลทุกข์สุขให้

---

[๓๓] ในสมัยจอมพลสฤษดิ์ การควบคุมฝ่ายนิติบัญญัติทำได้ง่าย เพราะจอมพลสฤษดิ์เป็นผู้คุมอำนาจทางทหารและการเมืองไทยผู้เดียว ซึ่งเมื่อเทียบกับสมัยจอมพลถนอมแล้ว การควบคุมสภาผู้แทนราษฎรนั้นทำได้ยาก เพราะอำนาจทางการเมืองต้องแบ่งให้กับคนอื่น ๆ ผู้มีบทบาทและอำนาจในคณะปฏิวัติ พร้อมกันนี้ในสมัยจอมพลถนอมสังคมไทยได้มีการเปลี่ยนแปลงไปโดยรวดเร็ว จากผลของการพัฒนาประเทศ ทางด้านการศึกษา และเศรษฐกิจ ด้วยเหตุผลทางการเมือง ซึ่งได้ริเริ่มแต่สมัยจอมพลสฤษดิ์ ผู้เขียนมีความคิดว่าถึงแม้ว่าถ้าจอมพลสฤษดิ์เองถ้าไม่ถึงอสัญกรรมก่อน ก็อาจจะประสบปัญหาอย่างที่รัฐบาลจอมพลถนอมต้องเผชิญ

[๓๔] **ประมวลสุนทรพจน์ หน้า ๑๔๗ "คำกล่าวในการเปิดประชุมผู้ว่าราชการจังหวัด และผู้บังคับการตำรวจภูธรเขต" ๑๖ มีนาคม ๒๕๐๓.**

คำขวัญต่าง ๆ ของรัฐบาลสมัยนั้นก็แสดงออกในด้านนั้น ตัวอย่างเช่น มีการขอร้องให้ประชาชนรัดเข็มขัด มุ่งทำงาน และรัฐบาลจะพยายามทำให้ "น้ำไหล ไฟสว่าง ทางดี มีงานทำ" หน้าที่ของราษฎรที่เป็น "ลูก" คือรอแบมือรับความเอ็นดูจาก "พ่อขุน" พยายามทำตัวให้เรียบร้อยทำบ้านช่องให้สะอาดสบายตา จอมพลสฤษดิ์มีความเชื่อมั่นว่าประชาชนส่วนใหญ่ควรจะทำนาทำไร่ ส่วนนโยบายการพัฒนาประเทศและการเมืองนั้น เป็นเรื่องของรัฐบาล ประเทศไทยจะต้องมีมาตรการกดดันการเคลื่อนไหวทางการเมือง (political demobilization) เพราะจะช่วยนำไปสู่เสถียรภาพทางการเมือง และการสร้างสามัคคีธรรมในชาติ

หลักใหญ่ ๆ ที่เกี่ยวกับตำแหน่ง และหน้าที่ของประชาชนในระบบปฏิวัตินั้น เราจะสามารถมองเห็นจากคำปราศรัยของจอมพลสฤษดิ์ ในเรื่องการเลิกล้มการใช้สามล้อในเขตเมืองหลวง จอมพลสฤษดิ์กล่าวว่า

> ปัญหาเรื่อรังอีกเรื่องหนึ่งคือสามล้อ ซึ่งเป็นความลำบากหนักใจของรัฐบาลมาช้านาน เรื่องที่สามล้อจะกีดขวางทำความชักช้าแก่การจราจร หรือเป็นความไม่สวยงามแก่พระนครนั้น เป็นปัญหาเล็ก ปัญหาใหญ่อยู่ที่ว่าชายฉกรรจ์ชาวหัวเมือง ชาวชนบทของเราเป็นจำนวนหมื่นจะทิ้งงานผลิตคือเกษตรกรรม มาทำงานที่ไม่ผลิต เช่น การขับขี่สามล้อนั้นเป็นความเสื่อมเสียทางเศรษฐกิจ..... อนึ่ง ในทางรัฐศาสตร์ก็ถือกันว่า การที่ชาวหัวเมือง ชาวชนบทละทิ้งภูมิลำเนาหลั่งไหลกันเข้ามาอยู่กันในพระนครนั้น เป็นสัญญาณแห่งความเสื่อมโทรม จึงจำเป็นต้องแก้ปัญหาเรื่องนี้อย่างเป็นปัญหาใหญ่ และข้าพเจ้ามีความยินดีที่เห็นว่าเราเลิกสามล้อในพระนครได้ใน พ.ศ. ๒๕๐๒ นี้อย่างเด็ดขาด และทางการได้ช่วยเหลือให้ผู้ประกอบอาชีพสามล้อ และครอบครัวไปมีที่ทำกินในนิคมชนบทและทำงานด้านผลิตต่อไป[๓๕]

การอ้างหลักรัฐศาสตร์นั้นไม่ค่อยจะมีเหตุผลนัก เพราะถ้าเรามามองดูว่าการที่คนย้ายเข้ามาอยู่ในเมืองเป็นผลดีต่อขบวนการขยายเมือง (urbanization process) ซึ่งในทางทฤษฎีก็ยอมรับว่าเป็นตัวชี้ (indicator) ถึงระดับของความเจริญของสังคม แต่การที่มีชาวชนบทเข้ามาอยู่ในเมืองมากขึ้นนั้นจะมีผลสะท้อนในทางลบได้ คือก่อให้เกิดปัญหาความต้องการของสมาชิกในสังคม (rising expectation) ปัญหางาน ปัญหาอาชญากรรม ฯลฯ ซึ่งจะเป็นภาระต่อรัฐบาล ตามคำพูดของจอมพลสฤษดิ์ข้างต้นนี้ เราเห็นว่า จอมพลสฤษดิ์

[๓๕] ประมวลสุนทรพจน์ หน้า ๑๒๗–๑๒๘.

มีความต้องการให้สังคมชุมชนอยู่คงที่ คือไม่อยากให้มีการเปลี่ยนแปลงมากนัก การเปลี่ยนแปลง (modernization and change) จะต้องเป็นไปตามนโยบายและแผนของรัฐบาลซึ่งสามารถจะควบคุมได้ ราษฎรส่วนใหญ่ควรจะอยู่ทำมาหากินแบบง่าย ๆ ไปวัน ๆ และรอให้ "พ่อขุน" ลงมาโปรด โดยไม่ควรทำปัญหาให้กับรัฐบาลมากนัก และไม่ควรเรียกร้องอะไรจากรัฐบาล ฝ่ายพ่อขุนจะเป็นคนไปตรวจดูความทุกข์สุขของประชาชน และพยายามแก้ไขตามที่เห็นสมควร

เท่าที่ได้เสนอมาทั้งหมดนี้ ก็เป็นการแสดงให้เห็นว่า การเมืองไทยในสมัยปฏิวัติเป็นการเมืองที่พยายามสร้างระบอบประชาธิปไตยแบบไทย ๆ โดยอาศัยหลักการใหญ่ ๆ ของความคิดของประชาธิปไตยสากล คืออำนาจอธิปไตยเป็นของปวงชน แต่ในทางปฏิบัติแล้ว ประชาชนไม่มีสิทธิทางการเมืองเลย แต่อำนาจอธิปไตยของประชาชนนั้นอยู่ในกำมือของหัวหน้าคณะปฏิวัติ โดยการอ้างว่าระบอบการปกครองของไทยแต่โบราณก็เป็นประชาธิปไตย เพราะตัว "พ่อขุน" ทำอะไรโดยคำนึงถึงผลประโยชน์ของชาวไทยทั้งหมด และเป็นคนที่รู้ว่าเจตนารมณ์ของประชาชนคืออะไร สรุปก็คือประชาธิปไตยแบบไทยเป็นระบบพ่อปกครองลูก เป็นระบบ paternalism เผด็จการ และลูกที่ดีนั้นจะต้องไม่ทำอะไรที่เป็นการอกตัญญูต่อพ่อที่มีความ "หวังดี" ต่อสมาชิกในครอบครัว[๓๖]

ตอนที่ ๒

จากข้อสังเกตต่าง ๆ ในตอนที่ ๑ จะเห็นได้ว่า ความคิดทางการเมืองของจอมพลสฤษดิ์เน้นในเรื่องบทบาทของผู้นำ พ่อบ้าน พ่อขุน ซึ่งเป็นตัวแทนของประชาชนในแง่ของการรู้ว่าประเทศชาติต้องการอะไร ระบบการเมืองนี้มองดูจริง ๆ แล้ว ไม่ใช่เป็นของใหม่ แต่เป็นการกระชับความประพฤติทางการเมืองไทยให้เข้ารูปร่าง คือเป็นการพยายามแก้ปัญหาขัดแย้งทางการบริหารโดยเน้นถึงสมรรถภาพของงานบริหารประเทศ จอมพลสฤษดิ์เชื่อว่าระบบรัฐสภา และการมีรัฐบาลของประชาชน โดยอาศัยการเลือกตั้งนั้นมีผลเสียต่อการบริหารงานของรัฐบาล เสถียรภาพทางการเมือง และเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาประเทศ ตามลักษณะทั่ว ๆ ไปแล้วประเทศไทยควรจะมีระบบการปกครอง

[๓๖] ความนิยมอันหนึ่งที่สำคัญในสังคมไทยก็คือ การเคารพรักผู้ให้กำเนิด โดยไม่ต้องจำเป็นที่พ่อหรือแม่แท้ ๆ จะไม่ได้เลี้ยงดู ในนิทาน นิยาย ละครและหนัง มักจะมีเรื่องที่มีตัวนำบทพยายามตามหาพ่อและแม่ หลังจากที่ได้พรากจากกันไปหลายสิบปี เพราะเหตุที่เป็นมงคลและไม่เป็นมงคล แต่ผู้ที่เป็นลูกมักจะรู้สึกปลื้มปีติ เมื่อได้พบพ่อและแม่ของตัว และเรื่องก็จะลงเอยได้โดยดี คือในครอบครัวที่มีครบทั้งพ่อแม่และลูก จะเป็นครอบครัวสมบรณ์แบบและจะเจริญมีความสุข เช่นเดียวกันนี้ ประเทศชาติและประชากร เปรียบเสมือนลูกกำพร้าที่พยายามหาพ่อก็ได้ เมื่อได้พบแล้วก็โล่งอก คิดว่าต่อไปนี้คงสบายไม่ต้องมีกังวลอีก เพราะพ่อจะจัดการให้หมด

ภายใต้ผู้นำที่เข้มแข็ง สามารถตัดสินใจได้อย่างเด็ดขาด และสามารถควบคุมข้าราชการได้ อนึ่ง การเมืองไทยภายใต้การนำของจอมพลสฤษดิ์ มีลักษณะเป็นการเมืองระบบอุปถัมภ์ องค์การธิปไตย (paternal bureaucratic polity) อย่างที่ได้เห็นกันแล้ว องค์ประกอบที่สำคัญของระบบการเมืองไทย (ลำดับตามความสำคัญ) ก็คือ รัฐบาล ข้าราชการ และประชาชน

ในทางปฏิบัติจะเห็นได้ว่า ส่วนที่สำคัญในระบบการเมืองแบบนี้ คือส่วนบน ซึ่งได้แก่รัฐ/รัฐบาล และกลุ่มข้าราชการ สถาบันประชาชนนั้นไม่มีบทบาทการเมือง แต่มีหน้าที่เป็นผู้รับบริการจากส่วนบนอย่างเดียว จากพฤติกรรมต่าง ๆ ของจอมพลสฤษดิ์ จะเห็นได้ว่า เป็นการสร้างสถานการณ์ทางการเมืองที่ทำให้ประชาชน มีความเลื่อมใสในตัวบุคคล คือ จอมพลสฤษดิ์ในฐานะที่เป็นผู้นำ หรือพ่อขุนคนใหม่นั่นเอง

การนำแบบพ่อขุนจะต้องพึ่งการสอดส่องดูแลทุกข์สุขของประชาชนโดยตรงจากตัวผู้เป็นพ่อขุน ในแง่นี้จอมพลสฤษดิ์ได้เริ่มดำเนินการทันทีหลังจากการยึดอำนาจ ภายหลังการปฏิวัติไม่กี่วันก็มีคำประกาศว่า อัตราค่าไฟฟ้าจะถูกลดลงมา[๓๗] น้ำบริโภคซึ่งขาดแคลนอยู่ในบางส่วนของกรุงเทพฯ—ธนบุรี เป็นปัญหาปากท้องซึ่งจอมพลสฤษดิ์ให้ความสนใจอย่างมาก ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๑ ได้มีการประกาศว่า ครอบครัวในบริเวณที่ขาดแคลนน้ำจะมีน้ำใช้โดยไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียมครอบครัวละ ๓๐๐ ปีบต่อเดือน[๓๘] และต่อมาคณะปฏิวัติเสนอให้มีการลดราคาค่าธรรมเนียมโทรศัพท์ ค่าโดยสารรถไฟ และค่าเล่าเรียน[๓๙] นอกจากนี้ คณะปฏิวัติ ก็ได้ประกาศว่า ภาษี และค่าธรรมเนียมบางจำพวกของรัฐบาลจะมีการปรับใหม่ให้น้อยลง ในแง่ของสวัสดิการของประชาชน รัฐบาลได้แถลงว่า จะหาหยูกยามารักษาให้ประชาชน โดยไม่คิดมูลค่าแต่อย่างใดอีกด้วย และในการช่วยเหลือข้าราชการชั้นผู้น้อย ได้มีการเสนอให้ปรับปรุงเวลาทำงานให้น้อยลง สนับสนุนเงินช่วยการเรียนของบุตรข้าราชการ และหาทุนมาให้ข้าราชการได้กู้ในอัตราดอกเบี้ยที่ต่ำ[๔๐]

ในเรื่องปัญหาปากท้องอีกเช่นกัน จอมพลสฤษดิ์เสนอให้มีการเปิดตลาดนัดตามบริเวณต่าง ๆ ทั่วกรุงเทพฯ เพื่อเป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนสามารถซื้อของได้ใน

---

[๓๗] สยามรัฐ, ๒๖ ตุลาคม ๒๕๐๑.

[๓๘] สยามรัฐ, 6 พฤศจิกายน ๒๕๐๑.

[๓๙] สยามรัฐ, ๑๓, ๑๕, ๑๖, ๒๑ พฤศจิกายน ๒๕๐๑.

[๔๐] สยามรัฐ, ๑๖ พฤศจิกายน ๒๕๐๑.

ราคาย่อมเยา แม้ราคาของกาแฟดำเย็นก็ถูกลงมาเหลือแก้วละ ๕๐ สตางค์[๔๑] นอกเหนือจากนี้จอมพลสฤษดิ์ได้มีคำสั่งให้กองทัพเรือไปหามะพร้าวมาขายให้ประชาชน ในราคาที่ถูกอีกด้วย[๔๒] ถึงแม้ว่านโยบายและข้อเสนอแนะต่าง ๆ จะไม่สัมฤทธิ์ผลดังเป้าหมายก็ตาม จอมพลสฤษดิ์สามารถทำให้ประชาชนมีความสนใจ และเรียกร้องความเลื่อมใสจากประชาชนได้สำเร็จว่า รัฐบาลคณะปฏิวัติภายใต้การนำของจอมพลสฤษดิ์นั้นเริ่มปฏิบัติงานตามแบบปฏิวัติแหวกแนวจริง

ในฐานะที่เป็นหัวหน้าครอบครัว จอมพลสฤษดิ์ต้องทำหน้าที่รักษาความเรียบร้อยภายในครอบครัวอีกด้วย นักเขียนไทยได้พยายามหาเหตุผลมาอธิบายว่าทำไมจอมพลสฤษดิ์จึงได้ให้ความสนใจกับปัญหาความเรียบร้อยไว้มาก โดยเฉพาะปัญหาอันธพาลและความสะอาดสบายตาของบ้านเมือง บางท่านได้กล่าวไว้ว่า จอมพลสฤษดิ์เป็นคนเกลียดอันธพาลมาแต่ไหนแต่ไร เพราะขณะที่เป็นเพียงนายร้อยตรีก็ได้ยิงสามอันธพาลตายที่สนามเป้าในปี พ.ศ. ๒๔๗๒[๔๓] ผู้เขียนบางคนก็ว่าตั้งแต่สมัยเด็ก ๆ แล้วจอมพลสฤษดิ์ชอบความสะอาด โดยเฉพาะในด้านการแต่งกายและการประพฤติตัว ถึงแม้ว่าสิ่งที่เกิดขึ้นในอดีตจะมีส่วนในการกำหนดค่านิยมให้กับจอมพลสฤษดิ์ได้ก็ตาม แต่เป็นการยากทางวิชาการที่เราจะสามารถนำมาวิเคราะห์ได้อย่างลึกซึ้ง อย่างไรก็ตาม ระบบการเมืองของจอมพลสฤษดิ์นั้นตั้งอยู่บนรากฐานของความสงบเรียบร้อย และความมีระเบียบ ซึ่งเราอาจจะสรุปได้ว่าสำหรับจอมพลสฤษดิ์ ความเจริญและความก้าวหน้าจะต้องเริ่มจากจรรยาธรรมที่ถูกต้อง นั่นคือ สมาชิกในครอบครัวจะต้องถูกกระหนาบและฝึกอบรมให้มีระเบียบวินัยตามประเพณีนิยม และวิจารณญาณของผู้นำ[๔๔]

ฉะนั้น หลังจากการยึดอำนาจในปี พ.ศ. ๒๕๐๑ โดยอาศัยประกาศฉบับที่ ๒๑ ของคณะปฏิวัติ มีการอ้างว่า อันธพาลนั้นเป็นภัยต่อสังคม และควรจะมีการจัดการปลดเปลื้องปัญหานี้[๔๕] การจับกุมสอบสวนและจำคุกไว้ ๓๐ วันตามประกาศฉบับนั้น จอม

---

[๔๑] สยามรัฐ, ๕, ๖ พฤศจิกายน ๒๕๐๑ มีการลดราคาน้ำตาล ถ่านและหมูด้วย

[๔๒] สยามรัฐ, ๑๒ ธันวาคม ๒๕๐๑.

[๔๓] ไทยน้อย และรุ่งโรจน์ ณ นคร นายกรัฐมนตรีคนที่ ๑๑ กับ ๓ ผู้นำปฏิวัติ (กรุงเทพ ฯ แพร่พิทยา) หน้า ๑๖.

[๔๔] ผู้เขียนเคยได้ยินอยู่เสมอทุกวันนี้ ว่าเหตุการณ์ไม่สงบต่าง ๆ ที่มีอยู่ เป็นเหตุต่อเนื่องมาจากการที่เยาวชนไทยขาดระเบียบวินัย และมีบางคนให้เหตุผลว่าเพราะทางโรงเรียนเลิกการเฆี่ยนตี และถ้าจะปราบเด็กปัจจุบันจะต้องหันกลับไปใช้มาตรการทำโทษร่างกายแบบเก่า

[๔๕] ประกาศของคณะปฏิวัติ ฉบับที่ ๒๑ ๒ พฤศจิกายน ๒๕๐๑.

พลสฤษดิ์คิดว่าไม่เพียงพอ เหล่าอันธพาลจะต้องสำนึกในความผิด และยินยอมเข้าฝึกอบรมอาชีพอีกด้วย[๔๖] อำนาจการกดขี่ประชาชนนี้ได้ถูกนำมาใช้ในการจับโจรผู้ร้ายธรรมดา พร้อมทั้งเป็นเครื่องมือขู่บังคับให้วัยรุ่นทั้งหลายให้ความสนใจ กับการประพฤติตัวตามแบบตัวอย่างประเพณีดั้งเดิมที่เคยเป็นมา วัยรุ่นทั้งหลายที่มีรสนิยมทันสมัยนิยมไว้ผมยาวทรง Elvis ใส่กางเกงขาลีบ เสื้อลายสีฉูดฉาดถูกฝ่ายเจ้าหน้าที่ตำรวจคุกคามบังคับให้ไปตัดผม เอาขวดโคล่าสอดเข้าไปในขากางเกงบ้าง (ถ้าสอดเข้าไปไม่ได้ก็จะต้องไปตัดใหม่ หรืออาจจะถูกกล่าวหาว่าเป็นอันธพาล การเต้นรำที่สวนลุมพินีที่เคยมีอยู่ประจำทุกสัปดาห์ก็ถูกสั่งปิด[๔๗] วัยรุ่นที่ไปเที่ยวเตร่ตามแหล่งบันเทิง ก็จะถูกตำรวจจับไปสอบสวน เพลงร็อคถูกห้ามมิให้นำมาเล่นในงานเลี้ยงของราชการ และสฤษดิ์ได้สั่งกำชับให้ตำรวจคอยสอดส่องดูว่ามีใครกล้าไปเต้น Twist ในที่สาธารณะบ้างหรือเปล่า การคอยคุมสอดส่องพฤติกรรมของเด็กวัยรุ่นและอันธพาลทั้งหลายนั้น เข้ากับค่านิยมของคนไทยในกรุงส่วนใหญ่ที่ว่า หน้าที่ของพ่อที่ดีคือพยายามเลี้ยงบุตรและธิดาให้เติบโตขึ้นมาตามแบบไทย ๆ คือต้องเรียบร้อยเชื่อฟังผู้ใหญ่ แต่งตัวเรียบ ๆ จะไม่เต้นรำแบบอนาจารตะวันตกอะไรต่าง ๆ เหล่านี้เป็นต้น สรุปจอมพลสฤษดิ์พยายามแสดงให้ประชาชนเห็นว่าในฐานะที่เขาเป็นหัวหน้าครอบครัว เขาต้องการให้บรรดาลูกหลานเขาประพฤติตนเป็น "ลูกผู้ดี" หรือทำตามแบบที่คนรวยและเจ้าใหญ่นายโตคิดว่าลักษณะของ "ผู้ดี" นั้นคืออะไร ถึงแม้ว่าอันธพาลและประชาชนที่ถูกจับไปจะมีจำนวนไม่มากนัก[๔๘] แต่การจับอันธพาลส่วนใหญ่แล้วทำกันในเมืองหลวง และเมืองใหญ่ ๆ ซึ่งเป็นการเรียกร้องการสนับสนุนจากคนในกรุง สรุปได้ว่า ถึงแม้นโยบายอันนี้จะเป็นการใช้พลการมาข่มขู่

[๔๖] **ประกาศของคณะปฏิวัติ ฉบับที่ ๔๓** ๑๐ มกราคม ๒๕๐๒.

[๔๗] **สยามรัฐ** ๘ มีนาคม ๒๕๐๔.

[๔๘] **สำนักนายกรัฐมนตรี ประวัติและผลงานของ ฯพณฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์** (กรุงเทพ โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี พ.ศ. ๒๕๐๗) หน้า ๕๐ จำนวนบุคคลที่ถูกจับกุมและส่งไปอบรมระหว่าง ปี พ.ศ. ๒๕๐๑ ถึง พ.ศ. ๒๕๐๖ มีดังต่อไปนี้

ปี	จำนวนถูกจับ	ขัง ๓๐ วัน	ส่งไปอบรม
๒๕๐๑	๘๙๔	๒๖๑	๖๓๓
๒๕๐๒	๒,๒๑๐	๑,๑๕๗	๑,๐๕๓
๒๕๐๓	๑,๐๑๕	๗๓๖	๗๗๙
๒๕๐๔	๘๑๖	๒๓๓	๕๓๙
๒๕๐๕	๑,๓๕๓	๕๑๕	๘๓๘
๒๕๐๖	๑,๒๕๑	๓๔๑	๘๕๒
	๗,๕๓๙	๒,๗๔๓	๔,๗๓๘

ในจำนวนนี้มี ๔๕ คนที่ได้รับการปลดปล่อยหลังการสอบสวน

กดขี่สิทธิเสรีภาพของประชาชน โดยตั้งข้อกล่าวหาว่าเป็นอันธพาลก็ตาม แต่ก็สามารถเรียกร้องความเลื่อมใสได้จากประชาชนในกรุงเป็นจำนวนไม่น้อย ผู้เชื่อว่ารัฐบาลปฏิวัตินั้นเป็นรัฐบาลของผู้ดี เป็นรัฐบาลที่จะมารักษาขนบธรรมเนียมประเพณีไว้ และจอมพลสฤษดิ์เป็น "พ่อขุน" ผู้สามารถตัดสินได้ว่า ค่านิยมทางสังคมอย่างไรบ้างที่ไม่พึงปรารถนา

การจัดล้างสะสางครอบครัวให้มีระเบียบแบบแผนของจอมพลสฤษดิ์ได้ครอบคลุมถึงส่วนประกอบอื่น ๆ อีกด้วย อาทิเช่น ได้มีการเสนอพระราชบัญญัติควบคุมการค้าประเวณี[๔๙] มีการเลิกล้มไม่ให้มีสามล้อในกรุงเทพฯ และธนบุรี เพราะสามล้อนั้นเกะกะรกหูรกตาไม่เรียบร้อย[๕๐] เพื่อสร้างความสวยความงามให้กับบ้านเมือง จอมพลสฤษดิ์ได้มีบัญชาการให้มีการทำความสะอาดถนนหนทาง จับขอทานส่งไปอบรม[๕๑] จับสุนัขที่มีอยู่ตามถนนและตรอกซอยต่าง ๆ[๕๒] ตำรวจได้ถูกกำชับให้เข้มงวดกับการจับและปรับผู้ที่ทิ้งสิ่งของบนถนน และจอมพลสฤษดิ์ก็ได้แสดงความเป็น "พ่อขุน" ของเขาโดยการจับกุมผู้ที่ละเมิดกฎหมายนี้ด้วยตนเอง ซึ่งทำให้ประชาชนโดยเฉพาะในกรุงเทพฯ มีความรู้สึกว่า จะทำอะไรลงไปก็อยู่ภายใต้การสอดส่องของ "พ่อขุน" อยู่ตลอดเวลา

จอมพลสฤษดิ์พยายามทำตัวให้เข้ากับการเป็นหัวหน้าครอบครัวที่ถูกต้อง โดยการแสดงให้คนเห็นว่าได้ให้ความสนใจกับปัญหาชีวิตประจำวันของครอบครัวด้วย ปัญหาอัคคีภัยเป็นปัญหาที่มีมาตลอดเวลาทั้งที่เป็นอุบัติเหตุและการวางเพลิง ข่าวที่เกี่ยวกับไฟไหม้นั้นเป็นที่สนใจของประชาชนโดยทั่ว ๆ ไป ซึ่งถ้าใครสามารถแสดงบทบาทในทางควบคุมปราบปรามไว้ได้ ก็จะได้รับการโฆษณาโดยระบบข่าวสารอย่างแพร่หลาย และการกระทำของจอมพลสฤษดิ์ในแง่ของการไปควบคุมการดับเพลิง และสอบสวนผู้ที่ถูกกล่าวหาว่ากระทำผิด เป็นพฤติกรรมที่สามารถเรียกร้องความสนใจ และความนิยมจากประชาชนส่วนใหญ่ได้ แม้แต่ปัจจุบันเมื่อพูดถึงจอมพลสฤษดิ์แล้วเรามักรำลึกถึงเรื่องการปราบเพลิงไหม้อยู่เสมอ แต่ถ้าเรามาศึกษากันอย่างเป็นธรรมกันแล้ว เราอาจ

---

[๔๙] **ราชกิจจานุเบกษา** ปีที่ ๗๗ ตอน ๘๙ ๑ พฤศจิกายน ๒๕๐๓.

[๕๐] ตามใจความของคำพูดเกี่ยวกับเรื่องนี้ จอมพลสฤษดิ์อ้างว่า สามล้อนั้นเกะกะถนน และผู้ที่ถีบสามล้อไม่ได้ทำประโยชน์ให้กับประเทศตามสมควร และควรจะกลับไปทำนาอย่างเดิม

[๕๑] **สยามรัฐ** ๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๒.

[๕๒] **สยามรัฐ** ๙ มกราคม ๒๕๐๗, ๖ มีนาคม ๒๕๐๓ จอมพลสฤษดิ์ได้สั่งให้ทหารช่วยจับสุนัขที่ไม่มีเจ้าของไปจัดการเสีย คนที่เป็นโรคเรื้อน ถูกส่งไปรักษาตัว และจอมพลสฤษดิ์มีงบการให้สร้างน้ำพุ ตามวงเวียนต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ เพื่อความสวยงาม

จะตั้งข้อสังเกตได้ว่า การกระทำของจอมพลสฤษดิ์ในแง่นี้ เป็นแผนการสร้างบารมีให้ตัวเองและเป็นการกระทำทางการเมืองด้วย มิใช่แต่เป็นการแสดงความห่วงใยต่อทุกข์สุขของประชาชนเพียงอย่างเดียว การปราบไฟไหม้เป็นการทำให้ประชาชนเกรงขามในตัวจอมพลสฤษดิ์ว่าพ่อบ้านคนนี้นั้นเข้มงวด และสามารถทำอะไรที่รุนแรงได้ เพราะถ้าดูจากการจับผู้ต้องหาวางเพลิง และการสอบสวนที่มีข้อมูลขัดแย้งกัน และการที่จอมพลสฤษดิ์เองเป็นทั้งโจทก์และผู้พิพากษานั้น มิให้ความยุติธรรมต่อผู้ถูกกล่าวหาวางเพลิงได้เลย[๕๓] โดยเฉพาะอย่างยิ่งไม่เป็นที่น่าแปลกใจว่าผู้ที่ถูกประหารทั้งห้าคน เพราะกรณีไฟไหม้นั้นเป็นคนจีน ซึ่งเป็นการน่าสงสัยว่าพวกห้าคนเหล่านั้นเป็นเพียงแพะรับบาปและเป็นเหยื่อทางการเมืองของจอมพลสฤษดิ์ในการสร้างบารมี "พ่อขุน" ก็ได้

การเสริมสร้างบารมีของผู้นำนี้ได้อาศัยตัวบทกฎหมาย[๕๔] มาตรา ๑๗ ของรัฐธรรมนูญฉบับปี พ.ศ. ๒๕๐๒ ได้ให้อำนาจการตัดสินดำเนินการในกรณีที่นายกรัฐมนตรี พิจารณาเห็นว่าสถานการณ์เป็นอันตรายต่อความปลอดภัยของชาติ พระมหากษัตริย์ หรือความมีระเบียบเรียบร้อยภายในประเทศ การใช้มาตรา ๑๗ นี้เป็นแหล่งของอำนาจการกระทำเด็ดขาดโดยตัวนายกรัฐมนตรี ทำให้มาตรา ๑๗ กลายเป็นสถาบันขึ้นมาและเป็นที่เกรงขามของประชาชนโดยทั่ว ๆ ไป และโดยอาศัยอำนาจทางกฎหมายนี้จอมพลสฤษดิ์ได้เอามาใช้ในการเสริมสร้างบารมีของตน และสร้างความกลัวเกรงเลื่อมใสจากประชาชนได้อีกด้วย เราอาจจะมองดูว่ามาตรา ๑๗ เป็นการให้อำนาจสนับสนุนระบบเผด็จการก็จริง แต่ภายใต้ระบบการเมืองของจอมพลสฤษดิ์นั้น มาตรา ๑๗ เป็นหลักทางกฎหมายที่จำเป็นสำหรับการปฏิบัติตามระบบการปกครองแบบพ่อขุนในสมัยใหม่ ในฐานะที่จอมพลสฤษดิ์เป็นหัวหน้าคณะปฏิวัติและเป็นหัวหน้าครอบครัว/ประเทศ จะต้องสามารถทำอะไรตามที่เห็นดีเห็นชอบได้ถูกต้องตามกฎหมาย

ฉะนั้น หลังการยึดอำนาจในปี พ.ศ. ๒๕๐๑ จอมพลสฤษดิ์สั่งให้มีการยุบสภาผู้แทนราษฎร ห้ามไม่ให้มีพรรคการเมือง มีการตรวจเซ็นเซอร์หนังสือพิมพ์ ห้ามมิให้มีการจับกลุ่มวิพากษ์วิจารณ์เรื่องการเมือง และมีการจับกุมผู้ที่ถูกสงสัยว่าเป็นคอมมิวนิสต์หรือเป็นศัตรูต่อระบบการเมืองแบบเผด็จการของคณะปฏิวัติ ในการปราบปรามกดขี่ประชาชนที่มีความคิดเห็นทางการเมืองที่ไม่ตรงกับคณะปฏิวัตินี้ ได้มีการอาศัยอำนาจตามมาตรา ๑๗ อยู่เป็นเนืองนิจ และมาตรา ๑๗ ก็ได้ถูกหยิบยกมาอ้างในการสั่งจับสั่ง

---

[๕๓] จักรวาล ชานุวงศ์ ม. ๑๗ กับ ๑๑ นักโทษประหาร (กรุงเทพ ฯ : โรงพิมพ์ ชัยชนะ ๒๕๐๗), หน้า ๔๗–๔๙.

[๕๔] Legal rational legitimacy ดู Talcott Parsons (ed), Max Weber : **The Theory of Social and Economic Organization**, (N.Y. : The Free Press, 1964).

ประหารชีวิตของบุคคลที่จอมพลสฤษดิ์คิดว่าจะมาเป็นบ่อนทำลายความมั่นคงของอำนาจของตนและระบบการเมืองที่ตนต้องการ การสั่งประหารชีวิตนักโทษการเมืองนี้ทำโดยคำสั่งนายกรัฐมนตรีเอง ซึ่งเป็นการแสดงให้ประชาชนเห็นถึงความใจเด็ดกล้าทำกล้าตัดสินใจ และการยอมรับผิดชอบแต่ผู้เดียวของท่านพ่อขุนสฤษดิ์ ได้เพิ่มความเกรงกลัวให้กับประชาชนทั่ว ๆ ไป ในจำนวนผู้ที่ถูกประหารชีวิตโดยอาศัยอ้างมาตรา ๑๗ นั้นมี ๕ คนที่สามารถจะจัดได้ว่าถูกกล่าวหามีโทษทางการเมือง[๕๕]

การเป็นพ่อขุนหรือหัวหน้าครอบครัวจะต้องหมายถึงว่า ผู้นั้นจะต้องไปเยี่ยมเยียนลูกหลาน ญาติ พี่น้อง คำพูดว่า "กรุงเทพ ฯ คือประเทศไทย" นั้นคงไม่ไกลไปจากความเป็นจริง เพราะแต่ไหนแต่ไรจนกระทั่งปัจจุบัน กรุงเทพ ฯ เป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจทางการเมือง วัฒนธรรม การศึกษา และเศรษฐกิจ และก็ยังเป็นความจริงที่ไม่อาจจะปฏิเสธได้ว่า ไม่เคยมีรัฐบาลใด ๆ ที่มีความจริงใจส่งเสริมฐานะความเป็นอยู่ของภาคต่าง ๆ ที่ห่างไกลไปจากกรุงเทพ ฯ ฉะนั้น ความคิดต่อต้านอำนาจและอิทธิพลของเมืองหลวงมักจะมาจากบริเวณที่ห่างไกลและถูกละเลย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคอีสาน ขบวนการต่อต้านอำนาจทางการเมืองของกรุงเทพ ฯ ก็มีอยู่ไม่ขาดสาย และก็ยังจะคงมีอยู่ต่อไป[๕๖]

จอมพลสฤษดิ์ได้เปรียบกว่านายกรัฐมนตรีคนก่อน ๆ ในแง่ที่สามารถอ้างได้ว่า เป็นคนอีสาน โดยที่ฝ่ายมารดาเป็นคนมุกดาหาร และจอมพลสฤษดิ์เองสมัยยังเป็นเด็กก็ได้เติบโตที่นั่น ฉะนั้นจอมพลสฤษดิ์จึงชอบประกาศว่าเป็นคนอีสาน และพยายามแสดงให้คนเห็นว่า สนใจต่อความเป็นอยู่ของพี่น้องชาวหัวเมือง โดยเฉพาะชาวอีสานอย่างจริงใจ ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะเหตุว่าสถานการณ์ในประเทศต่างๆในอินโดจีนอยู่ในสภาพที่ไม่สงบและอาจจะลุกลามเข้ามาถึงประเทศไทยก็ได้ จึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง ที่รัฐบาลจะต้องห่วงใยในเรื่องความสามัคคี และป้องกันมิให้เกิดการแตกแยกขึ้นภายในประเทศ

การเน้นถึงหลักสามัคคีธรรมในชาติ และเสถียรภาพทางการเมืองนั้น จอมพลสฤษดิ์ได้ดำเนินการไปในสองด้าน คือ ได้พยายามทำหน้าที่พ่อขุน โดยออกเดินทางไปเยี่ยมเยียน ถามทุกข์ สุข ของประชาชนในภาคต่าง ๆ และเพราะเหตุว่ารูปการของรัฐบาลเป็นไปในแบบรัฐบาลพ่อขุนอุปถัมภ์ จึงได้มีการเน้นถึงแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ซึ่งในส่วนปลีกย่อยนั้นมีแผนพัฒนาส่วนภูมิภาคด้วย และจอมพลสฤษดิ์เองเป็นประธาน

---

[๕๕] ในจำนวนนี้มี ศิลา วงศ์สิน ผู้นำกบฏผีบุญในนครราชสีมา, ศุภชัย ศรีสติ, ครอง จันดาวงศ์, ทองพัน สุทธิมาศ และรวม พร้อมวงศ์ ถูกลงโทษประหารชีวิตโดยอาศัยมาตรา ๑๗ ในข้อหาการเป็นคอมมิวนิสต์

[๕๖] กรุณาดู Charles Keyes, **Isan: Regionalism in Northeastern Thailand**, Cornell University Southeast Asia Program, Data Paper No. 65, March 1967.

กรรมการพัฒนาภาคอีสาน ในระยะเวลาที่จอมพลสฤษดิ์เป็นนายกรัฐมนตรีนั้น เขาได้ไปตรวจราชการตามภาคต่าง ๆ และได้พยายามให้ความสนใจกับปัญหาชีวิตประจำวันของประชาชน การไปตรวจราชการทางบกโดยมากจะอาศัยรถยนต์และการไปตั้งแค้มป์กลางทาง ทุก ๆ แห่งที่จอมพลสฤษดิ์ไปเขาจะให้ความสนใจกับสภาพของตลาดของแต่ละชุมชน จากการไปสำรวจสภาพความเป็นจริงในชนบทตามภาคต่าง ๆ จอมพลสฤษดิ์สรุปว่า สิ่งที่ประชาชนต้องการมากก็คือ การแก้ปัญหาน้ำขาดแคลนและปัญหาทางคมนาคม ซึ่งเป็นการเพ่งเล็งปัญหาปากท้อง[๕๗] ส่วนปัญหาความไม่พอใจของประชาชนต่อเจ้าหน้าที่ของราชการนั้นไม่มีการกล่าวถึงเลย เพราะในระบบการเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์นั้น ฝ่ายที่เป็นลูกหลานจะต้องพึ่งการตัดสินใจและการนำของผู้ทำหน้าที่เป็นหัวหน้าครอบครัว ซึ่งในที่นี้การปฏิบัติหน้าที่ของข้าราชการเป็นความรับผิดชอบของตัวนายกเอง จอมพลสฤษดิ์พยายามแสดงให้ประชาชนเห็นว่า เพราะเหตุที่เขาเป็นพ่อขุนที่ดี ประชาชนจะสามารถพึ่งพ่อขุนในการควบคุมการทำงานของข้าราชการได้

จากข้อความต่าง ๆ ที่ได้เสนอมาเป็นการแสดงให้เห็นว่า ระบบการเมืองของจอมพลสฤษดิ์มีการเน้นถึงค่านิยมทางการเมืองของไทยที่เกี่ยวกับความเลื่อมใสในระบบพ่อแม่พี่น้อง ระบบพ่อขุน ระบบผู้นำที่เด็ดขาด จอมพลสฤษดิ์ในฐานะหัวหน้าคณะปฏิวัติได้พยายามเน้นถึงบทบาทอันนี้โดยแสดงให้เห็นว่าจอมพลสฤษดิ์เป็นพ่อขุนที่ดี[๕๘] เราอาจจะถือได้ว่าลักษณะสำคัญของระบบการเมืองของจอมพลสฤษดิ์ เน้นเรื่องการเป็นผู้นำแบบพ่อปกครองลูก ซึ่งแม้แต่ในปัจจุบันก็ยังสังเกตได้ว่าค่านิยมอันนี้ยังฝังลึกอยู่ในจิตใจของคนไทยไม่ว่าในวงการใดก็ตาม

ระบบการเมืองของจอมพลสฤษดิ์ ต้องการความร่วมมือจากส่วนประกอบต่าง ๆ ของระบบด้วย ในการแสวงหาการสนับสนุนยินยอมจากประชาชน จอมพลสฤษดิ์ได้เน้นถึงการเป็นเสมือนพ่อขุน และเป็นผู้ดูแลความทุกข์สุขของประชาชนในฐานะที่เป็นหัวหน้าครอบครัว แต่จอมพลสฤษดิ์ต้องการควบคุม และส่งเสริมงานของฝ่ายข้าราชการและเป็นความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องทำให้กลุ่มข้าราชการ โดยเฉพาะข้าราชการพลเรือน

---

[๕๗] จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ "คำปราศรัยในการไปตรวจราชการภาคใต้" สำนักนายกรัฐมนตรี **ประมวลสุนทรพจน์ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ พ.ศ. ๒๕๐๒—๒๕๐๔** หน้า ๑๗๑, ๑๗๒ จอมพลสฤษดิ์ กล่าวว่า ปัญหาภาคใต้เป็นปัญหาการปล่อยปละละเลยไม่เอาใจใส่ของรัฐบาล แต่ก็เชื่อว่ายังไม่สายเกินไปที่จะแก้ไขปัญหานี้ โดยเรียกร้องให้คนไทยภาคเหนือและภาคอีสานไปตั้งรกรากทำงานอยู่ในภาคใต้

[๕๘] หลังจากจอมพลสฤษดิ์ถึงแก่อสัญกรรมและมีการเปิดเผยถึงการคอร์รัปชั่น เป็นเหตุให้รัฐบาลจอมพลถนอมและผู้นำในคณะปฏิวัติต้องเน้นว่า จอมพลสฤษดิ์ ไม่ใช่คณะปฏิวัติ และการทำอะไรต่าง ๆ นั้น เป็นเรื่องส่วนตัว ซึ่งเป็นการชี้ให้เห็นว่า ต่อ ๆ ไปจะมีการเน้นในเรื่องการนำของกลุ่ม และไม่ใช่พ่อขุนแบบจอมพลสฤษดิ์

ยอมรับว่ารัฐบาลปฏิวัติเป็นรัฐบาลที่จะทำอะไรอย่างจริงจัง เพื่อความเจริญก้าวหน้าของประเทศชาติ และเป็นสิ่งจำเป็นที่จะต้องทำให้ข้าราชการพลเรือนยอมรับว่าในสถานการณ์ขณะนั้น มีปัญหาการรักษาความปลอดภัยของประเทศและเสถียรภาพทางการเมือง ข้าราชการทหารจึงควรมีบทบาทอย่างเต็มที่ในการเป็นผู้นำการเมืองต่อไป

การแยกระบบการเมืองไทยออกเป็น ๓ ส่วนคือ รัฐ/รัฐบาล ข้าราชการ และประชาชนไม่ใช่เป็นของใหม่ แต่ในสมัยที่จอมพลสฤษดิ์เป็นนายกรัฐมนตรีนั้นเป็นสมัยแรกที่มีการพยายามทำให้ระบบการเมืองไทยเป็นไปในรูปดังกล่าว แม้แต่หลังการปฏิวัติ ๒๔๗๕ ผู้นำทางการเมืองก็ได้บริหารประเทศในนามของกลุ่มข้าราชการโดยปริยาย ความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างรัฐบาลกับกลุ่มข้าราชการนั้น เป็นลักษณะการเมืองที่ไม่อาจจะปฏิเสธได้ นาย David Wilson แสดงไว้อย่างชัดเจนเมื่อเขาเขียนไว้ว่า

> The ruling clique seizes the seats of power by a sudden coup and then uses these positions to establish and maintain its authority. But the constituencies of the members of the clique are the bureaucracy itself. [๕๙]

ถึงแม้ว่ากลุ่มนายทหารมักจะกุมอำนาจทางการเมืองไทย ซึ่งเป็นเรื่องที่ Fred Riggs ได้ศึกษาไว้อย่างละเอียดพอสมควร จากข้อมูลของ Riggs ก่อนหน้าสมัยสฤษดิ์คือระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๗๕ ถึง พ.ศ. ๒๕๐๑ จากจำนวนรัฐมนตรี ๒๓๗ นาย ๑๘๔ นายเป็นข้าราชการ ๓๘ นายไม่ได้เป็นข้าราชการ และอีก ๑๕ นายไม่สามารถจะประเมินได้ว่ามีอาชีพอะไร และจากจำนวนข้าราชการทั้งหมดนั้น ๑๐๐ คนเป็นข้าราชการพลเรือน ที่เหลืออีก ๘๔ คนเป็นข้าราชการทหาร[๖๐] ข้อมูลที่ Riggs ได้ศึกษาไว้แสดงให้เห็นว่า นักการเมืองที่ได้รับการเลือกตั้งเข้าสภาผู้แทนราษฎร มีความสำคัญน้อยกว่าข้าราชการในการกำหนดนโยบายต่าง ๆ ของรัฐบาล[๖๑] ฉะนั้นในยุคการเมืองที่ไม่มีพรรคการเมืองและการเลือกตั้ง ตำแหน่งและฐานะของกลุ่มข้าราชการ จึงสำคัญต่อการบริหารของรัฐบาล และความร่วมมือของกลุ่มข้าราชการเป็นส่วนประกอบที่จำเป็นต่ออำนาจรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์

ในเรื่องการบริหาร จอมพลสฤษดิ์ได้ดำเนินการปรับปรุงอำนาจของนายกรัฐมนตรีจากการเป็น first minister มาเป็น chief executive ถึงแม้ว่าหลัง ๒๔๗๕ อำนาจนายกรัฐมนตรีนั้นจะมีมากก็ตาม แต่จอมพลสฤษดิ์พยายามรวมศูนย์ของอำนาจ ให้เข้า

---

[๕๙] Wilson อ้างแล้ว, หน้า ๑๖๑.

[๖๐] Riggs อ้างแล้ว, หน้า ๓๑๑–๓๖๖ พร้อมทั้งนิกรุณาดู อุทัย หิรัญโต "การเมืองในประเทศไทยตามทัศนะของชาวต่างประเทศ," วารสารพัฒนาชุมชน ปีที่ ๗ พฤศจิกายน, หน้า ๓๓–๔๔.

[๖๑] Riggs อ้างแล้ว ดูตารางในหน้า ๓๑๕.

มาอยู่ภายใต้การควบคุมโดยตรง ซึ่งเป็นการปรับการบริหารงานให้เข้ากับระบบการเมืองแบบพ่อขุน ศาสตราจารย์ Wilson ได้เขียนไว้ว่า

> In the period of Marshal Sarit, changes, both legal and administrative, focussed decisions on the Prime Minister, making the position uniquely potent and crucial. The Field Marshal was willing to take forthright action on a number of matters and both sought and had thrust on him organizational control over a wide variety of activities. During his tenure as Prime Minister he served as the center of administrative dynamism. [๖๒]

หลังการปฏิวัติ ๒๐ ตุลาคม ๒๕๐๑ จอมพลสฤษดิ์มองเห็นว่า มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องปรับปรุงอำนาจและหน้าที่ของสำนักนายกรัฐมนตรี ประกาศของคณะปฏิวัติฉบับที่ ๕๗ ซึ่งเป็นฉบับสุดท้าย ได้เน้นถึงปัญหานี้โดยให้อำนาจนายกรัฐมนตรีทำการปรับปรุงงานของสำนักนายกรัฐมนตรีได้ตามความเห็นควร[๖๓] พระราชบัญญัติจัดระเบียบราชการสำนักนายกรัฐมนตรี พ.ศ. ๒๕๐๒ ได้จัดตั้งสภามหาวิทยาลัยของรัฐขึ้นมาภายใต้การควบคุมของนายกรัฐมนตรี และ พ.ร.บ. นี้เพิ่มอำนาจให้กับนายกรัฐมนตรี เป็นประธานอนุกรรมการ ก.พ. โดยตำแหน่ง ซึ่งเป็นการให้อำนาจควบคุมกิจการของข้าราชการแก่นายกรัฐมนตรีอีกด้วย

เพื่อเป็นการควบคุมดูแลและดำเนินการตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ สภาเศรษฐกิจแห่งชาติได้ถูกปรับปรุงให้เป็นสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติโดยที่นายกรัฐมนตรีเป็นประธานโดยตำแหน่ง[๖๔] ลักษณะพิเศษของสภานี้ก็คือสมาชิกส่วนใหญ่จะเป็นผู้เชี่ยวชาญทางวิชาการ เป็นการแสดงให้เห็นว่าจอมพลสฤษดิ์พยายามหาความสนับสนุนจากกลุ่มนักวิชาการให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ จอมพลสฤษดิ์ได้ปรารภว่าในสมัยปฏิวัติตำแหน่งของนักวิชาการเป็นตำแหน่งที่สำคัญ ซึ่งผิดกับอดีต เพราะผู้นำก่อน ๆ เชื่อว่าวิชาเศรษฐศาสตร์นั้นเป็นเรื่องง่ายที่ใครก็สามารถจะนำมาพูดได้ แต่จอมพลสฤษดิ์ได้ให้คำมั่นสัญญาว่าจะพยายามปรึกษาหารือกับนักวิชาการให้มาก

> วิธีการใหม่อีกอย่างหนึ่งในระบอบปฏิวัตินี้ คือให้เกียรติแก่ทางวิชาการ ซึ่งแต่ก่อนมาทางวิชาการได้เกียรติน้อย เศรษฐกิจเป็นเรื่องเกี่ยวกับสามัญสำนึก (common sense) อยู่มาก คนที่ไม่ได้เล่าเรียนศึกษาเศรษฐศาสตร์มาเลย ก็อาจพูดเรื่องเศรษฐกิจได้มาก และความเข้าใจที่ว่ารู้มากอยู่แล้ว ทำให้เกิดความคิด

---

[๖๒] Wilson อ้างแล้ว หน้า ๑๑๕.

[๖๓] จากหน่วยงาน ๑๒ หน่วยงานเพิ่มขึ้นเป็น ๒๒ หน่วยงานในปี ๒๕๐๖.

[๖๔] พระราชบัญญัติ สภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๐๒ ราชกิจจานุเบกษา ปีที่ ๗๖ ตอนที่ ๖๙ หน้า ๑.

ต่อไปว่าไม่จำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยทางวิชาการ อาจคิดเอาเองได้ ความคิดเช่นนี้ไม่มีในตัวข้าพเจ้า ข้าพเจ้าถือว่าวิชาการทุกสาขาจะต้องศึกษาค้นคว้าขึ้นมาตั้งแต่รากฐาน และคน ๆ หนึ่งหรือคณะหนึ่งจะรอบรู้ไปหมดทุกอย่างไม่ได้ จำเป็นต้องอาศัยผังความคิดเห็นของผู้ที่ศึกษาค้นคว้าจริงจังเป็นเรื่อง ๆ ไป ยึดหลักวิชาไว้แล้ววางแนวปฏิวัติตามนโยบายที่เหมาะสม ดีกว่าที่จะวางนโยบายโดยไม่นึกถึงหลักวิชาเลย ด้วยเหตุนี้ข้าพเจ้าจึงได้เรียกระดมนักวิชาการทั้งหลายเข้ามาช่วยกัน สภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติและสภาการศึกษาจึงเป็นสภาใหญ่ประกอบด้วยผู้ที่ได้เล่าเรียนศึกษามาจริงจัง และยังมีสภาวิจัยซึ่งเป็นสภาสูงสุดทางวิชาการช่วยอยู่เบื้องหลังอีกด้วย ทั้งนี้เพื่อใช้สติปัญญาที่เรามีอยู่อย่างเต็มที่ช่วยกันพัฒนาเศรษฐกิจของชาติ[๖๕]

ถึงแม้ว่าจอมพลสฤษดิ์จะยกย่องฐานะของนักวิชาการ แต่ก็ยังมีความเห็นว่ารัฐบาลต้องควบคุมการศึกษาระดับสูง โดยนำเอามหาวิทยาลัยต่าง ๆ มาสังกัดสำนักนายกรัฐมนตรี โดยตั้งสภาการศึกษาแห่งชาติมาควบคุมการของบประมาณ และการเปลี่ยนแปลงภายในของมหาวิทยาลัยต่าง ๆ[๖๖] เพื่อเป็นการแสดงให้เห็นว่ารัฐบาลนั้นสนใจในด้านวิชาการ สภาวิจัยแห่งชาติก็ได้ถูกจัดตั้งขึ้นมา โดยจอมพลสฤษดิ์เองเป็นประธานกรรมการ[๖๗]

อำนาจของนายกรัฐมนตรีนั้น มิได้ขึ้นอยู่กับการปรับปรุงการบริหารงานของสำนักนายกรัฐมนตรีเพียงอย่างเดียว จอมพลสฤษดิ์ยังเป็นทั้งผู้บัญชาการทหารสูงสุด ผู้บัญชาการทหารบก อธิบดีกรมตำรวจ และหลังจากการจัดตั้งกระทรวงพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ จอมพลสฤษดิ์เองก็ได้ยึดตำแหน่งรัฐมนตรีของกระทรวงใหม่นี้เป็นระยะเวลาหนึ่ง อำนาจหน้าที่ของตัวนายกรัฐมนตรีในระบบปฏิวัตินั้นกว้างขวางมากตามที่บ่งชัดไว้ในรายงานความก้าวหน้าของสำนักนายกรัฐมนตรี มีใจความว่า

> พฤติการณ์อันหนึ่งซึ่งเกิดขึ้นหลังการปฏิวัติ เกือบทุกประเทศและทุกสมัย จนอาจถือได้ว่าเป็นกฎธรรมดาของการปฏิวัติ คือเมื่อตั้งคณะรัฐบาลปฏิวัติขึ้นโดยหัวหน้าคณะปฏิวัติเป็นนายกรัฐมนตรีเองแล้ว ภาระในการสร้างนโยบายส่วน

---

๖๕ สภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ **แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๐๔–๒๕๐๖** (กรุงเทพฯ ๒๕๐๗), หน้า ๖.

๖๖ พ.ร.บ. โอนมหาวิทยาลัยไปสังกัดสำนักนายกรัฐมนตรี พ.ศ. ๒๕๐๒ **ราชกิจจานุเบกษา** ปีที่ ๗๖ ตอน ๘๕ หน้า ๙ วิทยาลัยประสานมิตรไม่ได้รวมอยู่ในจำนวนนี้

๖๗ พ.ร.บ. สภาวิจัยแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๐๒ **ราชกิจจานุเบกษา** ปีที่ ๗๖ ตอนที่ ๑๐๒ หน้า ๑.

มากที่สุดย่อมตกอยู่แก่นายกรัฐมนตรี หลักเรื่องความรับผิดชอบร่วมกันคงมีอยู่อย่างรัฐบาลธรรมดา แต่ลักษณะอันพิเศษของรัฐบาลปฏิวัติ ซึ่งหัวหน้าคณะปฏิวัติเป็นนายกรัฐมนตรีเองนั้น การเริ่มนโยบายส่วนมากที่สุดตกเป็นภาระของนายกรัฐมนตรี

ฉะนั้น ในระบอบของรัฐบาลปฏิวัติ อย่างเป็นอยู่ในประเทศของเราเวลานี้ จึงไม่มีใครรู้แผนเท่ากับนายกรัฐมนตรีนั่นเอง ว่าอะไรควรจะทำก่อนทำหลัง ไม่มีใครจะต้องรับผิดชอบยิ่งไปกว่านายกรัฐมนตรี ในเรื่องแบ่งสันขั้นตอนและจังหวะของงาน และด้วยเหตุนี้ จึงต้องมอบสิทธิริเริ่มไว้ให้แก่นายกรัฐมนตรีเป็นส่วนมากที่สุด[๖๘]

มองดูจากแง่ของการบริหารแล้ว อำนาจของจอมพลสฤษดิ์นั้นมีมาก แต่ทางด้านการเมืองคือฝ่ายรัฐสภา จอมพลสฤษดิ์ก็มิได้ละเว้นการปรับให้เข้ากับระบบการปฏิวัติแบบพ่อขุน นั่นคือรัฐสภาจะต้องเป็นแหล่งที่มาของหลักธรรมแห่งอำนาจทางการเมือง ส่วนประกอบของสมาชิกนั้นจะต้องสนับสนุนนโยบายต่าง ๆ ของรัฐบาล ภายใต้รัฐธรรมนูญสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญมีจำนวน ๒๔๐ คน และสภาร่างรัฐธรรมนูญจะทำหน้าที่เป็นรัฐสภาไปพลาง ๆ ก่อนที่จะมีรัฐธรรมนูญฉบับถาวร

สมาชิกในสภาร่างรัฐธรรมนูญส่วนใหญ่เป็นนายทหาร ตำรวจผู้มีความคิดเห็นตรงกันกับฝ่ายรัฐบาลปฏิวัติ จากจำนวนทั้งหมด ๒๒๐ คน ที่ได้รับการแต่งตั้งเมื่อวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๒ จำนวน ๑๐๒ คนเป็นนายทหารบก ๒๖ คนเป็นนายทหารเรือ ๒๔ คนเป็นนายทหารอากาศ ๑๘ คนเป็นนายตำรวจ และที่เหลืออีก ๕๐ คนส่วนใหญ่เป็นข้าราชการพลเรือน

ระบบการเมืองไทยหลัง พ.ศ. ๒๔๗๕ พูดได้ว่า เป็นระบบการเมืององค์การอธิปไตย (bureaucratic polity)[๖๙] David Wilson และ Fred Riggs เชื่อว่าเพราะเหตุที่รัฐบาลทุกยุคทุกสมัยมีจำนวนนายกรัฐมนตรีเป็นข้าราชการเสียส่วนใหญ่ และระบบการทำงานของข้าราชการไทยมีการปฏิบัติตามความสัมพันธ์แบบ Patron-client จึงสามารถสรุปได้ว่าสมาชิกในคณะรัฐมนตรี ทำหน้าที่เป็นตัวแทนผลประโยชน์ของข้าราชการในแต่ละกระ-

[๖๘] สำนักนายกรัฐมนตรี **รายงานความก้าวหน้าของกิจการในรอบปีที่สองแห่งการปฏิวัติ** เล่มที่ ๑ (กรุงเทพ ฯ ๒๕๐๓) หน้า ๑ สำหรับผู้สนใจกรุณาดู แสวง เสนาณรงค์ **"คณะผู้ร่วมที่ปรึกษาของนายกรัฐมนตรี"** **วารสารรัฐประศาสนศาสตร์** ปีที่ ๔ (กรกฎาคม ๒๕๐๖), หน้า ๑–๑๓ (ตุลาคม ๒๕๐๖), หน้า ๑๕๑–๑๙๐.

[๖๙] การนิยามคำนี้เป็นของ ดร. ลิขิต ธีระเวคิน

ทรวงที่ตัวสังกัดอยู่ อีกนัยหนึ่งเนื่องด้วยลักษณะของการแตกแยก (fragmentation) ภายในของระบบราชการปรากฏอยู่ จึงทำให้การสนับสนุนรัฐบาลของกลุ่มข้าราชการขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ในทางส่วนตัวของข้าราชการกับตัวแทนในรัฐบาล การไม่ยอมประสานงานระหว่างหน่วยราชการต่าง ๆ นั้น เป็นปรากฏการณ์ที่มีอยู่เป็นเนืองนิจ ข้าราชการส่วนใหญ่ รวมทั้งข้าราชการชั้นผู้ใหญ่มองดูตัวเองเป็นเพียงผู้บริหารและดำเนินการตามนโยบายของรัฐบาล โดยไม่มีส่วนในการช่วยตัดสินว่านโยบายอย่างไหนจึงจะเหมาะสม ฉะนั้นในแง่นี้ ข้าราชการส่วนใหญ่จึงขาดความภาคภูมิใจและความกระตือรือร้นในการสนับสนุนดำเนินการตามนโยบายที่รัฐบาลได้กำหนดไว้

หลังการปฏิวัติ จอมพลสฤษดิ์เห็นถึงความจำเป็นที่รีบด่วนในการเรียกร้องการสนับสนุนการปฏิวัติ และที่สำคัญกว่านี้ คือ จะต้องพยายามสร้างความสัมพันธ์อันดีงามเป็นการส่วนตัวระหว่างข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในหน่วยราชการต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจะต้องพยายามหาทางทำให้ข้าราชการพลเรือน เห็นถึงความสำคัญและความจำเป็นที่ข้าราชการทหารจะต้องเข้ามามีบทบาททางการเมือง ทั้งนี้โดยเน้นถึงหลักความมั่นคงของชาติเป็นใหญ่ และในยุคแห่งการพัฒนา จำเป็นต้องเปิดโอกาสให้ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่สามารถแสดงความคิดเห็นในเรื่องทั้งสองได้

ขบวนการสังคมประกิตของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ได้ทำโดยอาศัยสถาบันวิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร[๗๐] การที่ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ทั้งทหารและพลเรือนได้ร่วมกันอยู่ในสถาบันการศึกษาเดียวกัน ได้ร่วมกันฟังการบรรยายถึงปัญหาความมั่นคงของชาติร่วมกัน ได้มีโอกาสถกเถียงปัญหาร่วมกัน และที่สำคัญอย่างยิ่งในระยะเวลาหนึ่งปีแห่งการพบปะสังสันทน์ เป็นการช่วยส่งเสริมความเป็นปึกแผ่นของกลุ่มข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ การเข้าไปศึกษาและรับการอบรมในวิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักรถือว่าเป็นสิ่งที่มีเกียรติ และบ่งถึงความสำคัญของข้าราชการที่ได้รับเลือกไปเรียน ซึ่งเป็นการส่งเสริมความรู้สึกภาคภูมิในตำแหน่งหน้าที่ จากข้อมูลที่ได้ศึกษามาจะเห็นได้ว่า ข้าราชการพลเรือนหลายท่านแสดงความคิดเห็นว่า หลังจากที่ได้เข้ามาศึกษาอยู่ในวิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักรแล้วจึงจะเริ่มเข้าใจถึงความสำคัญของข้าราชการทหารในการปกครองประเทศ และมีการเน้นถึงความสมานสามัคคีระหว่างผู้ที่ได้เข้ามาศึกษา ใน วปอ. ส่วนด้านข้าราชการทหารได้

---

[๗๐] สำหรับการศึกษาโครงสร้างของวิทยาลัยนี้ กรุณาดู **ระเบียบกระทรวงกลาโหมว่าด้วยวิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร พ.ศ. ๒๔๙๘** โดยย่อ ๆ จะเห็นได้ว่าวิทยาลัยนี้อยู่ภายใต้การดูแลของกระทรวงกลาโหม โดยที่รัฐมนตรีกลาโหมเป็นผู้บังคับการวิทยาลัย ผู้ที่จะได้รับเลือกเข้าอบรมต้องเป็นข้าราชการชั้นพิเศษหรือเทียบเท่า โดยต้องได้รับการอนุมัติจากคณะรัฐมนตรีก่อน

แสดงความเห็นว่า การปกครองประเทศนั้นจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องอาศัยความร่วมมือจากข้าราชการพลเรือน[๗๑] สรุปแล้วบทบาทของ วปอ. ในแง่ของขบวนการสังคมประกิตของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ประสบผลสำเร็จในการสร้างความเป็นปึกแผ่นระหว่างกลุ่มข้าราชการ (ทหารและพลเรือน) และโดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญหาที่เกี่ยวกับความมั่นคงของชาติได้ถูกเน้นให้ฝังลึกอยู่ในจิตใจของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ นอกเหนือจากนี้การได้รับเลือกให้เข้าศึกษาใน วปอ. เป็นการที่รัฐบาลให้สิ่งตอบแทนโดยการส่งเสริมฐานะในสังคมให้กับข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ไม่มีบทบาทในการตัดสินนโยบายสำคัญ ๆ ของรัฐ[๗๒]

วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักรเป็นสถาบันการศึกษาที่มีเกียรติ เพราะถ้ามาสังเกตจากรายชื่อผู้สำเร็จการศึกษา และผู้ที่ได้รับปริญญากิตติมศักดิ์จะพบว่า เปรียบเสมือนการอ่านหนังสือ **ใครเป็นใครในวงการเมืองไทย**[๗๓] การที่ข้าราชการเป็นจำนวนมากได้ร่วมเรียนในสถาบันเดียวกันกับผู้ที่มีอำนาจทางการเมือง ช่วยส่งเสริมความรู้สึกการเป็นพรรคพวก และเอกลักษณ์ของหมู่ของคณะ[๗๔] ถึงแม้ว่าข้าราชการส่วนใหญ่จะไม่มีโอกาสได้ลิ้มรสอำนาจทางการเมืองก็ตาม แต่จะมีความรู้สึกว่า "คราวหน้าคงจะถึงทีของเราบ้าง" อนึ่ง การที่ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ได้รับเลือกเข้าไปศึกษาใน วปอ. เป็นการประทับตรารับรองฐานะว่าเป็นคนสำคัญในวงราชการ และในอนาคตอาจจะมีบทบาททางการเมืองก็เป็นได้ จากเหตุผลต่าง ๆ นี้ รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์จึงได้รับการสนับสนุนจากกลุ่มข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ทั้งข้าราชทหารและข้าราชการพลเรือน

ฐานแห่งอำนาจที่สำคัญของคณะปฏิวัติ ก็คือ การมีข้าราชการทหารเป็นกำลังสำคัญ หลังการปฏิวัติ ๒๕๐๑ ฝ่ายข้าราชการทหารได้เข้ามามีบทบาททางการเมืองมากขึ้น จาก

---

[๗๑] ตัวอย่างเช่น วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร หนังสือประจำปีรุ่นที่ ๘ พ.ศ. ๒๕๐๙ มีการบันทึกคำพูดของผู้ที่ได้ผ่านการศึกษาไปเกี่ยวกับทัศนะและการที่ได้เข้ามารับการอบรมร่วมกัน

[๗๒] Status เป็น political currency ที่จะสามารถ invest ได้ คือถ้าจะหลีกเลี่ยงการให้อำนาจ (authority) หรือการตอบแทนทางด้านเงินทอง ก็อาจจะให้ Status แทน สำหรับผู้ที่สนใจ กรุณาดู Warren Ilchman and Norman Uphoff, **Political Economy of Change** (Berkeley: University of California Press, 1970).

[๗๓] รายพระนามและนามผู้ที่ได้รับประกาศนียบัตร มี อาทิเช่น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระราชินี พระราชชนนี, จอมพลผิน ชุณหะวัน จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ พจน์ สารสิน ถนัด คอมันต์ หลวงวิจิตรวาทการ ซึ่งได้รับประกาศนียบัตรกิตติมศักดิ์ ในจำนวนผู้ที่สำเร็จการศึกษามี เช่น จอมพลถนอม กิตติขจร จอมพลประภาส จารุเสถียร พล.อ.อ. บุญชู จันทรุเบกษา พล อ.อ. ทวี จุลละทรัพย์ พล ต.อ. ประเสริฐ รุจิรวงศ์ ดร. บ่วย อึ๊งภากรณ์ ศ. สัญญา ธรรมศักดิ์ เป็นต้น

[๗๔] จากปี พ.ศ. ๒๔๙๙ ถึงปี พ.ศ. ๒๕๐๖ จำนวนข้าราชการที่ได้เข้ามาศึกษาทั้งหมด ๓๒๗ นาย และจากจำนวนนี้มีเพียง ๒๕ นายเท่านั้นที่ครบเกษียณอายุ หรือถึงแก่กรรม

แง่ของความคิดและการพัฒนาความสามารถเพื่อปรับให้เข้ากับสถานการณ์ใหม่นี้ เราได้เห็นแล้วว่าจากการสำรวจบทบาทของ วปอ. การที่ข้าราชการทหารเข้ารับการอบรมร่วมกับข้าราชการพลเรือนเป็นผลดีต่อการควบคุมอำนาจทางการเมืองของกลุ่มทหาร

ตั้งแต่หลังปฏิวัติ ๒๔๗๕ ทหารมีบทบาททางการเมืองมาตลอดจนกระทั่งทุกวันนี้ แต่ผู้เขียนขอตั้งข้อสังเกตไว้ว่า ในยุคของการปฏิวัติ นายทหารจำนวนมากมีโอกาสให้ความสนใจกับปัญหาการบริหารประเทศมากขึ้น แต่ความคิดเกี่ยวกับบทบาทของทหารในการเมืองไทยนั้นมีมานานแล้ว และยังฝังลึกอยู่ในจิตใจของนายทหารส่วนใหญ่ หลังรัฐประหาร ๒๔๙๐ ในสมัยที่นายควง อภัยวงศ์ เป็นนายกรัฐมนตรี ได้มีการเสนอในสภาผู้แทนว่า ทหารไม่ควรจะยุ่งเกี่ยวกับการเมือง ในโอกาสนั้น พลโท หลวงชาตินักรบได้อภิปรายมีใจความว่า "เรื่องเล่นการเมืองนั้นเป็นโรค การจะตัดให้เด็ดขาดว่าไม่ให้ทหารเล่นการเมือง มันต้องค่อยทำค่อยไป.... โรคมันเรื้อรังมานานเต็มทีแล้ว แต่ว่าทหารก็ต้องรู้การเมืองด้วยเหมือนกัน"[๗๕] เกี่ยวกับความคิดที่ว่า ทหารจะต้องรู้เรื่องการเมืองนั้น มีบทความปรากฏอยู่ในวารสาร **ยุทธโกษ** ในปี พ.ศ. ๒๔๙๒ โดยผู้เขียนให้เหตุผลไว้ว่า

> "การที่ทหารไทยสนใจในการเมืองก็แปลว่า พวกเรากำลังฝึกตนหรือบำเพ็ญตนที่จะเป็นชาวเมืองที่รู้การเมือง คือ จะเป็นพลเมืองที่ดี ที่มีความรู้เรื่องการเมืองให้สมกับที่เราเป็น "พลเมือง" ผู้มีหน้าที่พิทักษ์รักษาเอกราชของชาติบ้านเมือง....ความรักชาติอันแรงกล้าของนายทหารนี่เอง ที่ทำให้นายทหารบางนายรู้สึกสูงขึ้นเองว่าบางครั้งบางคราวตนก็มีหน้าที่พิทักษ์รักษาชะตากรรมของชาติประเทศ ด้วยวาระหนึ่ง นายทหารผู้นั้นก็ได้กลายเป็นรัฐบุรุษ หาใช่เป็นนักการเมืองไม่... เพราะนักการเมืองเขาคิดถึงแต่การเลือกตั้งครั้งข้างหน้า ส่วนรัฐบุรุษเขาคิดถึงชาติในวันข้างหน้า"[๗๖]

การสรรเสริญว่าทหารที่มาเล่นการเมืองนั้น เป็นคนประเสริฐและเสียสละ เป็นรัฐบุรุษนั้นเป็นความคิดที่เข้ากันได้ดีกับระบบการเมืองแบบพ่อขุน โดยที่ตัวพ่อขุนนั้นเป็นนายทหาร ความคิดแบบนี้ก็ยังปรากฏให้เห็นอยู่ในข้อความซึ่งเขียนในปี ๒๕๑๓

> "เมื่อมองกันด้วยบริสุทธิ์ใจแล้ว ก็จะมองเห็นว่า ทหารเป็นประชากรที่มีจิตใจสะอาด กล้าหาญ น่านับถือ... ดังนั้น ทหารจึงมีจิตใจสะอาดปาน ๆ กับพระสงฆ์

---

[๗๕] พโยม จุลานนท์ "รัฐสภากับการทหาร" **ยุทธโกษ** ปีที่ ๕๓ (เมษายน ๒๔๙๑), หน้า ๑๒๘.

[๗๖] ร.อ. เปรมชัย วิตตะ "สัญลักษณ์ของนักการเมือง," **ยุทธโกษ** ปีที่ ๕๗ (มิถุนายน ๒๔๙๒), หน้า ๘๘–๙๐.

....ไม่น่าประหลาดใจอะไรเลย ที่นักการทหารที่ดีที่สุดเท่านั้น ที่ได้เป็นพระมหากษัตริย์กันมาแต่โบราณ เมื่อเป็นเช่นนี้ สำหรับเหตุการณ์ในปัจจุบันนี้ ก็ไม่เห็นจะแปลกอะไร ถ้าทหารจะเป็นนายกรัฐมนตรีกันตลอดไป... อีกอย่างหนึ่งนั้น ถ้าทหารเป็นนายกรัฐมนตรี ความมั่นคงทางทหารก็จะกระทำได้โดยง่าย เพราะการเมืองจะต้องคล้อยตามความต้องการทางทหารอยู่ตลอดเวลา[๗๗]

ในกรณีข้างต้นผู้เขียนพยายามแสดงให้เห็นว่า ในขณะที่บ้านเมืองต้องประสบปัญหาความไม่สงบและมีภัยคุกคามจากภายในและภายนอกประเทศ ทหารจำเป็นที่จะต้องเล่นการเมือง นายทหารชั้นผู้ใหญ่อีกท่านหนึ่งได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า

"ในบางประเทศที่มีความจำเป็นจะต้องรักษาความสงบภายในให้ราบคาบอย่างเด็ดขาด นั่นหมายความว่า ฐานะทางการเมืองได้ถูกฝ่ายตรงกันข้ามพยายามก่อกวน จึงมีความจำเป็นต้องหวังพึ่งทหาร เพื่อเป็นกำลังปราบปรามผู้ก่อความไม่สงบ เพื่อให้ได้ความมุ่งหมายนั้น ก็จะต้องดำเนินการให้กิจการทหารเข้มแข็ง ดึงเอาทหารเข้ามาร่วมอยู่กับการเมือง.... ในลักษณะการเมืองซึ่งนับว่าจำเป็นมากในสถานการณ์ปัจจุบัน ผลที่ได้เราก็เห็นอยู่แล้วว่า ได้นำความมั่นคงทางการเมืองมาให้อย่างมากมาย"[๗๘]

ถึงแม้ว่าปัญหาความไม่สงบภายในของประเทศนั้น เป็นปัญหาที่อาจจะมีการถกเถียงกันได้จากหลายแง่หลายมุม แต่ในขอบเขตที่จำกัดในที่นี้ ไม่สามารถจะทำได้ อย่างไรก็ดี หลังปี พ.ศ. ๒๕๐๑ รัฐบาลคณะปฏิวัติได้อ้างว่าสถานการณ์ภายในและภายนอกไม่เป็นที่น่าไว้วางใจ ฉะนั้น รัฐบาลจะต้องให้ความสำคัญต่อการเข้ามามีบทบาทของทหารในการเมือง

เพื่อเป็นการสนับสนุนข้อสังเกตที่ว่า โดยเฉพาะในยุคของรัฐบาลปฏิวัติ นโยบายของกองทัพบกพยายามส่งเสริมให้ทหารมีความรู้กว้างขวาง ซึ่งจะครอบคลุมไปถึงปัญหาทางการเมือง และการบริหารประเทศ ปัญหาทางสังคม และเศรษฐกิจ ผู้เขียนได้ศึกษารวบรวมข้อมูลจากวารสาร **ยุทธโกษ** โดยอาศัยวิธีการที่ Maury D. Feld ใช้ในการค้นหาความสัมพันธ์ระหว่างการเปลี่ยนแปลงทางเทคนิควิทยา ที่มีต่อภาพพจน์ของ

---

[๗๗] พ.อ. จรุง ประกอบวรรณกิจ "ประชากรกับความมั่นคงของชาติ," วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร พ.ศ. ๒๕๑๓, หน้า ๗๑—๗๕.

[๗๘] พ.อ. เชวง ยังเจริญ "นโยบายการทหารของไทย," วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร พ.ศ. ๒๕๐๗, หน้า ๔๐—๔๑.

อาชีพทหารในกองทัพบกและกองทัพเรือของสหรัฐอเมริกา[๗๙] โดยตั้งข้อสมมติฐานว่า การเปลี่ยนแปลงทางเทคนิควิทยามีส่วนสำคัญในการทำให้ภาพพจน์ของอาชีพทหารเปลี่ยนไปจากความรู้สึกแบบเก่า (primitive self-conception) มาเป็นการเข้าใจในระบบแข่งขันและการจัดบริหารงานแบบพลเรือน (competitive managerial orientation) ในกรณีประเทศไทย การที่ทหารได้เข้ามามีบทบาทในการเมือง และการบริหารประเทศเป็นตัวแปรผันนำที่สำคัญต่อการสร้างภาพพจน์อันใหม่ให้แก่กลุ่มทหาร สรุปได้ว่าฝ่ายทหารได้นำเอามาตรฐานการดำเนินงานของฝ่ายพลเรือนมาประยุกต์เป็นส่วนหนึ่งของความสามารถของทหารสมัยใหม่

ตามที่ Feld ได้ชี้แจงไว้ ความแตกต่างระหว่างวารสารของเหล่าทัพต่าง ๆ กับวารสารทางวิชาการอื่น ๆ นั้นมีในขั้นมูลฐาน วารสารส่วนใหญ่แล้ว จะเปรียบเสมือนองค์กรที่จะให้การรับรองวิทยฐานะ (recognition) ต่อสมาชิกวิชาชีพที่เก่งและมีความคิดใหม่ ๆ แต่วิชาชีพทหารนั้นเป็นวิชาชีพที่มีการควบคุมมาตรฐาน ความคิด และความประพฤติที่แน่นอนตายตัว[๘๐] ทหารอยู่ใต้โครงสร้างที่ให้คำจำกัดความของความประพฤติที่ถูกต้อง ทั้งมีการกำหนดมาตรฐานต่าง ๆ สำหรับการประพฤติตัวของทหาร ในแง่นี้ วารสารทางการของทหารสามารถถือเป็นเงาสะท้อนการแสดงออกถึงความต้องการของฝ่ายผู้บังคับบัญชาว่า นายทหารควรจะรู้เกี่ยวกับเรื่องอะไรบ้าง

จากจำนวนบทความต่างๆ ในวารสาร **ยุทธโกษ** สามารถจะแยกออกเป็น ๒ ประเภทใหญ่ ๆ ได้คือ ประเภท broad professional ซึ่งเป็นบทความจำพวกที่ดึงดูดความสนใจจากนายทหารทุก ๆ คน และประเภท narrow professional ซึ่งเป็นบทความที่มีขอบเขตจำกัด และเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับปัญหาเฉพาะ บทความต่าง ๆ ที่อยู่ในประเภทแรกนั้นอาจจะแยกออกเป็นส่วนปลีกย่อยอีกได้ คือ บทความที่เขียนเกี่ยวกับเหตุการณ์ และประวัติศาสตร์ทั่วๆ ไป เรื่องกิจกรรมทั่วๆ ไปของทหาร และบทความที่เกี่ยวกับปัญหาการเมือง สังคมและเศรษฐกิจ

สังเกตดูจากตารางที่ ๑ จะเห็นได้ว่า หลังรัฐประหาร พ.ศ. ๒๔๙๐ จำนวนบทความประเภท broad professional มีมากกว่าบทความประเภท narrow professional มาก จนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๔๙๓ ความแตกต่างระหว่างจำนวนบทความสองประเภทนั้นลดน้อยลง

[๗๙] Maury D. Feld, "The Military Self-image in a Technological Environment," in Morris Janowitz, ed., **The New Military** (New York: John Wiley & Sons, Inc., 1967), pp. 159-188.

[๘๐] สำหรับผู้ที่สนใจในการศึกษาเรื่องทหารและวิชาชีพทหาร กรุณาดู Morris Janowitz, **The Professional Soldier** (N.Y.: John Wiley and Sons, 1967); Samuel Huntington, **The Soldier and the State** (N.Y.: Vintage Books, 1957), และ Samuel Huntington (ed.), **Changing Patterns of Military Politics** (N.Y.: The Free Press of Glencoe, 1962).

ตารางที่ ๑

การจำแนกบทความต่าง ๆ ใน **ยุทธโกษ** พ.ศ. ๒๔๙๐—๒๕๑๒

(คิดเป็นร้อยละของจำนวนทั้งหมด)

	2490	2491	2492	2493	2494	2495
Broad Professional	58.8	65.3	43.3	38.5	78.8	47.7
Narrow Professional	9.8	9.3	12.1	28.2	24.5	16.0
Others	31.4	25.4	44.6	33.3	36.1	36.3
	2496	**2497**	**2498**	**2499**	**2500**	**2501**
Broad Professional	25.0	23.7	14.7	หาไม่ได้	27.4	28.7
Narrow Professional	60.7	16.2	25.6	หาไม่ได้	20.5	19.1
Others	14.3	60.1	59.7	หาไม่ได้	52.1	52.2
	2502	**2503**	**2504**	**2505**	**2506**	**2507**
Broad Professional	21.9	39.0	43.9	22.0	34.9	52.5
Narrow Professional	11.9	10.0	12.1	18.0	26.5	15.4
Others	66.2	51.0	44.0	60.0	38.6	32.1
	2508	**2509**	**2510**	**2511**	**2512**	
Broad Professional	24.0	37.0	41.1	41.4	41.6	
Narrow Professional	12.0	12.0	9.0	9.9	8.1	
Others	64.0	51.0	50.9	48.7	50.3	

ทั้งนี้ อาจจะเป็นเพราะเหตุว่าหลังปี พ.ศ. ๒๔๙๐ กองทัพบกต้องการสร้างความสามัคคี ฉะนั้น บทความต่าง ๆ จึงไม่ควรเน้นถึงสิ่งที่เป็นที่สนใจของนายทหารเฉพาะกลุ่ม แต่หลังจากปี พ.ศ. ๒๔๙๓ และโดยเฉพาะในปี พ.ศ. ๒๔๙๖ จะเห็นได้ว่าจำนวนบทความที่เกี่ยวกับเทคนิควิทยาทหารและการทำสงครามมีมากขึ้น ซึ่งอาจจะเป็นเพราะว่าในระยะนั้นกองทัพไทยได้พยายามปรับปรุงโครงสร้างให้เป็นไปตามแบบสหรัฐอเมริกา แต่จะสังเกตได้ว่าหลังปี พ.ศ. ๒๕๐๐ ไป จำนวนของบทความที่เกี่ยวกับปัญหาทั่ว ๆ ไปของการทหาร การเมืองและเศรษฐกิจมีมากกว่าประเภท narrow professional

ข้อมูลทั้งหมดนี้จะเพิ่มความกระจ่างเมื่อมาศึกษาดูตารางที่ ๒ ซึ่งเป็นการแยกบทความประเภท broad professional ออกเป็น ๓ จำพวก

เป็นที่น่าสังเกตว่า หลังการยึดอำนาจของจอมพลสฤษดิ์ในปี พ.ศ. ๒๕๐๐ แล้ว จำนวนบทความที่เกี่ยวกับปัญหาสังคม การเมือง และเศรษฐกิจได้เพิ่มขึ้นเมื่อเทียบกับบทความจำพวกอื่น ๆ จากการสำรวจข้อมูลข้างบนนี้เป็นการสนับสนุนข้อสรุปในตอนต้น ๆ ว่าหลังปี พ.ศ. ๒๕๐๐ นายทหารส่วนใหญ่ได้เริ่มสนใจหรือรับรู้เกี่ยวกับปัญหาต่าง ๆ ของการบริหารประเทศ และมีการพยายามศึกษาอย่างจริงจังถึงศิลปวิทยาการเมืองและการบริหารประเทศ[๘๑] ซึ่งในปัจจุบันจะนับได้ว่าเป็นมรดกตกทอดมาจากการเข้ามามีอำนาจ

[๘๑] ในตอนแรก ๆ หลังการปฏิวัติ ๒๕๐๑ ผู้เขียนเรื่องเกี่ยวกับปัญหาสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง มักจะเป็นพลเรือน ตัวอย่างที่เห็นบ่อยครั้งก็คือ นายบุญชนะ อัตถากร แต่หลังปี ๒๕๐๘ ผู้เขียนส่วนใหญ่จะเป็นนายทหาร ซึ่งอาจจะสรุปได้ว่า นายทหารเริ่มที่จะมีความรู้เกี่ยวกับปัญหาต่าง ๆ นอกเหนือไปจากวิชาการทหาร และไม่ต้องพึ่งความรู้ความสามารถฝ่ายข้าราชการพลเรือนอีกต่อไป

ตารางที่ ๒

การจำแนกบทความ Broad professional จากตารางที่ ๑

(คิดเป็นเปอร์เซ็นต์ของจำนวนทั้งหมด)

	2490	**2491**	**2492**	**2493**	**2494**	**2495**
Historical	25.8	52.0	19.0	27.0	21.1	42.9
Military	48.4	52.0	29.0	23.0	15.8	33.3
Socio-economic-political	25.8	20.0	52.0	50.0	63.1	23.8
	2496	**2497**	**2498**	**2499**	**2500**	**2501**
Historical	50.0	42.0	41.6	หาไม่ได้	19.0	23.2
Military	42.9	21.5	0.0	หาไม่ได้	57.1	38.4
Socio-economic-political	7.1	36.4	58.4	หาไม่ได้	23.9	38.4
	2502	**2503**	**2504**	**2505**	**2506**	**2507**
Historical	22.2	25.5	25.5	11.5	14.0	25.9
Military	33.3	29.8	38.8	27.0	18.0	25.9
Socio-economic-political	44.5	44.7	36.7	61.5	68.0	48.2
	2508	**2509**	**2510**	**2511**	**2512**	
Historical	3.8	16.6	32.6	35.9	36.0	
Military	3.8	26.2	18.4	12.5	20.3	
Socio-economic-political	92.4	57.2	49.0	51.6	43.7	

ของทหารในปี พ.ศ. ๒๕๐๐ ภายใต้การนำของจอมพลสฤษดิ์

อำนาจทางการเมืองของจอมพลสฤษดิ์ขึ้นอยู่กับความสามารถที่จะรักษาความใกล้ชิดกับกองทัพบก และดูแลผลประโยชน์ความก้าวหน้าของทหารส่วนใหญ่ จากการศึกษาข้อมูลที่ได้มาจากวารสาร **ยุทธโกษ** จะเห็นได้ว่ารัฐบาลปฏิวัติได้ส่งเสริมให้ทหารมีความรู้และความสำนึกในหน้าที่ที่เกี่ยวกับปัญหาการเมืองและการบริหารประเทศ แต่การควบคุมอำนาจทหารนั้นขึ้นอยู่กับการที่จอมพลสฤษดิ์ได้นำเอานายทหารที่สนิท โดยเฉพาะนายทหารที่เคยอยู่ใต้บังคับบัญชาโดยตรง สมัยเมื่อจอมพลสฤษดิ์เป็นผู้บัญชาการกองพล ๑[๗๒] เข้ามาอยู่ในวงการเมือง โดยที่ยังรักษาตำแหน่งข้าราชการประจำและยังคุมกำลังทหารอยู่ด้วย

ในโอกาสที่จอมพลสฤษดิ์ได้รับตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบก ต่อจากจอมพลผิน

---

[๗๒] ในบรรดาคนสำคัญ ๆ ในคณะปฏิวัติ และคนที่จอมพลสฤษดิ์ไว้ใจ ส่วนใหญ่จะมาจากกองพลที่ ๑ คือเป็นนายทหารที่เคยอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของจอมพลสฤษดิ์เอง ในสมัยการยึดอำนาจ พ.ศ. ๒๔๙๐ จอมพลสฤษดิ์ซึ่งในขณะนั้นมี ยศพันเอก เป็นผู้บัญชาการกรมทหารราบที่ ๑ มีพันโทประภาส จารุเสถียร เป็นนายทหารควบคุมกำลังของกองพันทหารราบที่ ๑ ในปี ๒๔๙๑ จอมพลสฤษดิ์ ได้เลื่อนยศ เป็นพลตรี และเป็นผู้บัญชาการกองพลที่ ๑ จอมพลถนอมได้ออกจากการเป็นอาจารย์ใน ร.ร. นายร้อย จปร. มาเป็นผู้บัญชาการกรมทหารราบที่ ๑๑ ภายใต้กองพลที่ ๑ อีกด้วย พลเอกกฤษณ์ สีวะรา ก็เป็นนายทหารในกองพลที่ ๑ ภายใต้การนำของจอมพลสฤษดิ์ และความสัมพันธ์ระหว่างคนทั้งหลายเป็น เวลานานในกองพลที่ ๑ เป็นการสร้างความสัมพันธ์อันแนบกระชับระหว่างจอมพลสฤษดิ์กับคนทั้งสาม

ชุณหะวัน เมื่อวันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๗ ได้ให้คำมั่นสัญญาต่อทหารทั้งหลายว่า ในสมัยที่เขาจะเป็นผู้บัญชาการทหารบกนั้น กิจกรรมกองทัพจะต้องเจริญถึงจุดสุดยอด[๙๓] จอมพลสฤษดิ์สามารถทำให้งบประมาณประจำปีของทหารเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว และยังสามารถติดต่อขอความช่วยเหลือทางทหาร จากสหรัฐอเมริกาให้กับกองทัพได้อีกด้วย[๙๔] ขณะที่เป็นนายกรัฐมนตรี จอมพลสฤษดิ์ก็ยังไปพักอยู่ในบ้านรับรองหลังกองพลที่ ๑ อยู่เป็นประจำ และในทุกโอกาสจอมพลสฤษดิ์จะต้องพยายามไปงานต่าง ๆ ที่กองทัพบกได้จัดขึ้น โดยเฉพาะการประชุมประจำปีพิจารณาความดีความชอบ จอมพลสฤษดิ์จะไปโดยมิได้ขาด ฉะนั้นจะเห็นได้ว่าจอมพลสฤษดิ์พยายามทำทุกสิ่งทุกอย่างที่จะไม่ให้ความสัมพันธ์กับกองทัพและเหล่าทหารขาดช่วงออกไป เพราะอำนาจทางการเมืองของคณะปฏิวัติจำเป็นที่จะต้องพึ่งกำลังทหารหนุนหลัง

ในระบบการเมืองแบบพ่อขุนนี้ อาจจะมีคนตั้งคำถามว่า แล้วในสังคมไทยในรูปปัจจุบันจะมีพ่อขุนได้สองคนหรือไม่ นั่นคือตำแหน่งและหน้าที่ขององค์พระมหากษัตริย์ ซึ่งตามประวัติศาสตร์แล้วก็คือพ่อขุนของคนไทยโดยปริยาย ถ้าจอมพลสฤษดิ์จะเป็นพ่อขุนเสียเอง หน้าที่ขององค์ประมุขของชาตินั้นมีอะไรบ้าง ตำแหน่งและหน้าที่ (function) ของสถาบันพระมหากษัตริย์ในการเมืองไทยหลัง พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นปัญหาที่ยังมิค่อยมีนักวิชาการได้ทำการศึกษา David Wilson ได้กล่าวไว้ในหนังสือของเขามีใจความตอนหนึ่งว่า

> The fact that the throne is now occupied by an adult (Rama IX) who can manipulate some of the great prestige of the institution would certainly indicate that the political problem of the position of the throne must be faced. Whether

---

[๙๓] ประวัติและผลงาน หน้า ๑.

[๙๔] การแบ่งงบประมาณในสมัยจอมพลสฤษดิ์สำหรับ ๓ กระทรวง มีดังต่อไปนี้ คิดตาม % ของทั้งหมด

	๒๕๐๑	๒๕๐๒	๒๕๐๓	๒๕๐๔	๒๕๐๕	๒๕๐๖
กระทรวงศึกษา	๔.๖	๑๓.๔	๑๗.๓	๑๕.๔	๑๔.๙	๑๕.๖
กระทรวงกลาโหม	๑๐.๒	๑๙.๖	๑๗.๘	๑๖.๖	๑๖.๙	๑๕.๖
กระทรวงมหาดไทย	๗.๐	๑๖.๓	๑๕.๑	๑๕.๐	๑๓.๙	๑๔.๓

(แหล่งที่มา คำนวณจาก **ราชกิจจานุเบกษา** ๒๕๐๑–๒๕๐๖)

และหลังปี พ.ศ. ๒๔๙๗ คือหลังจากที่จอมพลสฤษดิ์ ได้เดินทางไปสหรัฐ ฯ เพื่อเจรจาเรื่องการให้การสนับสนุนการทหารจากสหรัฐฯ ต่อกองทัพไทย เงินช่วยเหลือจากสหรัฐ ฯ ได้เพิ่มขึ้นตามลำดับ (ตัวเลขเป็นล้านบาท)

๒๔๕๘	๒๔๕๕	๒๕๐๑	๒๕๐๒	๒๕๐๓	๒๕๐๔
๙๐.๙	๑๗๘.๗	๑๑๓.๑	๒๘๓.๖	๑๖๖.๖	๑๑๖.๓

(แหล่งที่มา บุญชนะ อัตถากร "ความช่วยเหลือจากต่างประเทศ กับ พัฒนาการทางเศรษฐกิจของประเทศไทย" วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร ๒๕๐๕ หน้า ๑๓๙).

the political influence of the king will gradually increase or will suddenly be cut off as it was in 1935 depends largely upon the discretion of the monarch.[๙๕]

หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ หน้าที่ทางการเมืองของสถาบันพระมหากษัตริย์มิได้มีการปรับตัวและพัฒนาให้เข้ากับระบบการเมืองประชาธิปไตยโดยสมบูรณ์ ทั้งนี้ก็เพราะพระมหากษัตริย์ไทยทั้งสองพระองค์ยังทรงพระเยาว์และมิได้ประทับอยู่ในพระนครเป็นเวลาติดต่อกันจนกระทั่งหลังปี พ.ศ. ๒๔๙๓ แต่หลังจากนั้นพระราชกรณียกิจขององค์พระมหากษัตริย์ ยังเป็นสิ่งที่เรียกร้องความสนใจจากประชาชนและบางครั้งในการที่พระองค์จะทำอะไรหรือมิได้ทำอะไรมีผลกระทบกระเทือนต่อฐานะของรัฐบาลได้ ตัวอย่างเช่น ในการฉลอง ๒๕๐๐ ปี หรือกึ่งพุทธกาลของรัฐบาลจอมพล ป. ในปี พ.ศ. ๒๕๐๐ นั้น การที่องค์พระมหากษัตริย์ไม่สามารถไปงานบางพิธี เป็นเหตุให้บางฝ่ายยกขึ้นมาโจมตี และอ้างว่าไม่ทรงพอพระทัยกับรัฐบาลจอมพล ป. และการกระทำอันนี้มีผลทางจิตใจต่อความเลื่อมใสของประชาชน ต่อรัฐบาล[๙๖]

กลุ่มผู้นำที่ทำการล้มล้างอำนาจของจอมพล ป. ในปี พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นกลุ่มที่จำเป็นต้องแสวงหาหลักธรรมแห่งอำนาจทางการเมืองในระยะยาว และแหล่งที่มาของหลักธรรมแห่งอำนาจแหล่งหนึ่งก็คือ จะต้องพึ่งการยอมรับของสถาบันพระมหากษัตริย์โดยทางการและทางอ้อม ฉะนั้น การส่งเสริมสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นสิ่งที่พึงปรารถนา เพราะการแสดงความจงรักภักดีต่อสถาบันนี้จะส่งเสริมฐานะและอำนาจของรัฐบาลปฏิวัติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มผู้นำ พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นกลุ่มที่ไม่ได้มีบทบาทในการล้มอำนาจกษัตริย์ในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ โดยตรง จึงสามารถหลีกเลี่ยงการถูกกล่าวหาว่าเป็นพวกต่อต้านเจ้า จะเห็นได้ว่า ในระบบรัฐบาลปฏิวัติ บทบาทหน้าที่และเกียรติของสถาบันพระมหากษัตริย์ได้รับการส่งเสริมมากกว่ารัฐบาลก่อน ๆ

เพื่อเรียกร้องความสนใจและความเลื่อมใสในประเทศไทยและรัฐบาลไทย การสนับสนุนให้องค์พระมหากษัตริย์และสมเด็จพระราชินีเสด็จไปเยือนประเทศต่าง ๆ นั้น ได้ผลดีกว่าการที่ตัวนายกรัฐมนตรีไปเอง เพราะตัวจอมพลสฤษดิ์และผู้นำของคณะปฏิวัติ

---

[๙๕] Wilson อ้างแล้ว หน้า ๑๑๔, ๑๑๕ แต่ Wilson มองข้ามกรณีที่ฝ่ายรัฐบาลจำเป็นต้องส่งเสริมฐานะและบทบาทของสถาบันกษัตริย์เพราะเหตุผลทางการเมือง

[๙๖] ดู สิงหาคม ซักฟอกรัฐบาลนายแปลก (ไม่มีชื่อโรงพิมพ์ และ วันที่) เป็นหนังสือที่รวบรวมงานการอภิปรายในสภาผู้แทนราษฎร ในเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๐ ในการประชุมครั้งนั้น ได้มีการกล่าวหากันซึ่งพาดพิงไปถึงสถาบันพระมหากษัตริย์ โดยที่มีสมาชิกผู้แทนราษฎรท่านหนึ่งกล่าวหาว่า หนังสือพิมพ์ ไทยเสรี ซึ่งเป็นของพลตำรวจเอก เผ่า ศรียานนท์ ได้มีการตีพิมพ์พาดหัวข่าวกระทบกระเทียบฐานะของกลุ่มพระราชวงศ์ อาทิเช่น "เจ้าผยอง" "เจ้าล้างศาสนา" "เจ้าจะตายโหง" เป็นต้น ซึ่งเป็นปฏิกิริยาต่อการที่รัฐบาลไม่ได้รับการสนับสนุนจากฝ่ายเจ้าในเรื่องงานฉลองกึ่งพุทธกาล ในปี พ.ศ. ๒๕๐๐.

คนอื่น ๆ ไม่ค่อยสันทัดในภาษาและวัฒนธรรมต่างประเทศ ฉะนั้น จะเห็นได้ว่าหลังปี พ.ศ. ๒๕๐๒ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระราชินีได้เสด็จไปเยือนประเทศเพื่อนบ้าน คือสาธารณรัฐเวียดนาม อินโดนีเซียและพม่า ในปีต่อมาทั้งสองพระองค์ก็ได้เสด็จเยือนเป็นทางการประเทศต่างๆ ในยุโรปและอเมริกา รวมทั้งหมดสิบสี่ประเทศ หลังจากนั้นก็ได้เสด็จเยือนประเทศมลายู ออสเตรเลีย นิวซีแลนด์ ญี่ปุ่นและฟิลิปปินส์ อีกด้วย การเสด็จไปต่างประเทศของทั้งสองพระองค์ เป็นที่ชื่นชมยินดีของราษฎร และผลต่อเนื่องก็คือ ราษฎรยอมรับว่ารัฐบาลปฏิวัติมีความซื่อสัตย์เคารพบูชาสถาบันพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นสถาบันทางการเมือง ประเพณี และประวัติศาสตร์ที่ประชาชนส่วนใหญ่ยังยึดมั่นอยู่[๙๗]

ในสมัยปฏิวัติ การเยี่ยมเยียนประชาชนโดยส่วนใหญ่แล้วได้กระทำโดยตัวจอมพลสฤษดิ์เองในฐานะที่เป็นพ่อขุน แต่รัฐบาลก็ได้พยายามส่งเสริมให้องค์พระมหากษัตริย์มีโอกาสแสดงพระราชดำรัสต่อประชาชนที่พาดพิงถึงนโยบายต่าง ๆ เช่น แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติไทยในทางที่ดี เพราะกระแสพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนับเป็นสิ่งที่ประชาชนโดยทั่วๆ ไปยอมรับว่าเป็นสัจจะ[๙๘] ในแง่การส่งเสริมสถาบันพระมหากษัตริย์ รัฐบาลได้พยายามเล็งเห็นถึงการที่สถาบันนี้เปรียบเสมือนสัญลักษณ์แห่งความเป็นปึกแผ่น และสามัคคีธรรมในประเทศ ในโอกาสที่จอมพลสฤษดิ์ไปตรวจราชการภาคใต้ ได้พบถึงปัญหาของความแตกต่างในเรื่องภาษา และวัฒนธรรมของชาวพื้นเมืองภาคใต้กับภาคอื่น ๆ ของประเทศ ทำให้จอมพลสฤษดิ์สำนึกว่าความแตกต่างอันนี้จะมีผลกระทบกระเทือนต่อเสถียรภาพทางการเมืองในอนาคต[๙๙] จึงได้จัดให้มีการนำผู้นำไทยมุสลิมมาเข้าเฝ้าในปี พ.ศ. ๒๕๐๔ และต่อ ๆ มาองค์พระมหากษัตริย์ก็ได้ไปในงานพิธี เมาลิด ของศาสนาอิสลามด้วย ในเรื่องอื่น ๆ เช่น การรื้อฟื้นพระราชพิธีต่าง ๆ เป็นการแสดงให้ประชาชนเห็นว่ารัฐบาลมีความจงรักภักดีต่อสถาบันนี้ พิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ เป็นพระราชพิธีมาแต่สมัยสุโขทัย ในสมัยรัชกาลที่ ๔ มีการริเริ่มพิธีทางศาสนาพุทธผสมเข้าไปด้วย คือพระราชพิธีพืชมงคล พระราชพิธีต่าง ๆ เหล่านี้ได้ล้มเลิกในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ และไม่ได้มีการรื้อฟื้นกันจนปี พ.ศ. ๒๔๙๐

[๙๗] เป็นสิ่งที่น่าสังเกตคือ การหา legitimacy ของรัฐบาลอาจจะทำได้โดยอาศัยสถาบันพระมหากษัตริย์ และการเชื่อมโยงระหว่าง ราชวงศ์ไทย กับราชวงศ์สากล สิบประเทศในยี่สิบสามเป็นประเทศที่มีกษัตริย์เป็นประมุข

[๙๘] สำหรับผู้ที่สนใจ กรุณาดู **พระราชดำรัสและพระราชโอวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชและสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินี** (กรุงเทพ ฯ โรงพิมพ์บันดาลศาสน์ ๒๕๐๗).

[๙๙] ดู เชิงอรรถที่ (๕๗) ในบทความนี้

ในสมัยที่จอมพล ป. ต้องการส่งเสริมวัฒนธรรมไทย แต่จอมพล ป. เพียงแต่ร้อฟื้นพระราชพิธีมงคล ที่ทำกันแต่ในวัด มิได้มีการทำพิธีที่ใหญ่โตแบบปัจจุบันซึ่งเป็นผลงานของจอมพลสฤษดิ์

ถึงแม้ว่าในทางตรงแล้ว พระราชกรณียกิจขององค์พระมหากษัตริย์จะไม่มีอิทธิพลต่อการเมือง แต่ในทางอ้อมนั้นมีมาก การแสดงความพอพระทัยต่อการทำงานของรัฐบาลเป็นการส่งเสริมหลักธรรมแห่งอำนาจทางการเมืองของคณะปฏิวัติ ฉะนั้น จึงไม่เป็นที่น่าแปลกใจว่าจอมพลสฤษดิ์พยายามแสดงให้เห็นว่าองค์พระมหากษัตริย์ได้แสดงความเมตตาต่อจอมพลสฤษดิ์ เช่น คราวที่ป่วย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและพระราชินีได้เสด็จไปเยี่ยมจอมพลสฤษดิ์ถึงโรงพยาบาล และพระฉายาลักษณ์อันนั้นได้มีการออกตีพิมพ์ในหน้าหนังสือพิมพ์ สรุปได้ว่า รัฐบาลปฏิวัติภายใต้การนำของจอมพลสฤษดิ์ได้พยายามส่งเสริมสถาบันพระมหากษัตริย์ เพราะสำคัญต่อฐานะทางการเมืองของรัฐบาลเองด้วย

สรุป

ถึงแม้หลังจากที่จอมพลสฤษดิ์ถึงแก่อสัญกรรม จะมีข่าวการโกงกิน การที่จอมพลสฤษดิ์มีภรรยาน้อยมากมายก่ายกองและการแย่งชิงมรดกสองพันแปดร้อยล้านบาทก็ตาม แต่ความคิดทางการเมืองและระบบการเมืองของจอมพลสฤษดิ์ก็ไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงไปมากนักในยุคที่จอมพลถนอมเป็นนายกรัฐมนตรีสืบเนื่องต่อมา[๙๐] และแม้แต่ในปัจจุบันก็ยังมีคนเลื่อมใสในระบบการเมืองแบบพ่อขุน ผู้มีความเด็ดขาดในการตัดสินแก้ปัญหา ยังมีการถกเถียงกันอยู่ทุกวันนี้ว่า จอมพลสฤษดิ์เป็นคนที่มีจิตใจเป็นนักเลงที่แท้จริง บ้านเมืองสะอาด มีการพัฒนาประเทศ ไม่มีขโมยโจร ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่า ค่านิยมทางการเมืองของคนไทยยังมีส่วนที่ยอมรับผู้นำที่เป็นแบบพ่อขุนอยู่

แต่ปัญหาทางการเมืองของระบบปฏิวัติก็คือ มิได้ให้ความสนใจกับการแก้ความขัดแย้งทางการเมือง ซึ่งเป็นผลต่อเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างของสังคม และเศรษฐกิจ แผนพัฒนาเศรษฐกิจและการศึกษาของคณะปฏิวัติได้กระตุ้นความรู้สึกทางการเมืองและความต้องการทางวัตถุของประชาชน ซึ่งปรากฏออกมาในรูปของการเรียกร้องสิทธิต่าง ๆ แต่ในระบบการเมืองของรัฐบาลปฏิวัติ การขัดแย้งเป็นสิ่งที่รัฐบาลไม่พึงปรารถนา และจะต้องใช้มาตรการเด็ดขาดมากำจัดเสีย จอมพลสฤษดิ์เน้นถึงการบริหารและการพัฒนาทางเศรษฐกิจแต่อย่างเดียว โดยไม่มีการปรับปรุงหรือสนับสนุนการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางการเมือง ความไม่ยืดหยุ่นนี้เป็นสิ่งที่มาทำลายระบบการเมืองของจอมพลสฤษดิ์ในที่สุด ความคิดทางการเมืองและระบบการเมืองของจอมพลสฤษดิ์เป็นสิ่งที่ตายตัวคงที่ คือส่วนประกอบต่าง ๆ ของระบบคือ รัฐ/รัฐบาล ข้าราชการและประชาชน มีหน้าที่ที่แต่ละส่วนจะต้องทำ และนโยบายต่าง ๆ ของรัฐบาลจะต้องดำเนินไปโดยคำนึงถึงการรักษาขอบเขตของอำนาจหน้าที่ของแต่ละส่วนไม่ให้มีการออกนอกลู่นอกทาง แต่ในสังคมที่เน้นเรื่องพัฒนานั้นจะหลีกเลี่ยงการเปลี่ยนแปลงโครงสร้าง

---

[๙๐] แต่เพราะเหตุที่มีการเปิดเผยว่า จอมพลสฤษดิ์ได้ยักยอกเงินของราชการแผ่นดินไปเป็นจำนวนมากพร้อมทั้งเหตุผลว่า หลังจากที่จอมพลสฤษดิ์ถึงแก่อสัญกรรม อำนาจทางการเมืองของคณะปฏิวัติมิได้อยู่ในกำมือของคนใดคนหนึ่ง แต่จะต้องพึ่งความร่วมมือของฝ่ายต่าง ๆ ฉะนั้นการแสวงหาพ่อขุนคนใหม่นั้นจะเป็นการยากด้วยจะเป็นเหตุให้มีการแตกแยกทางการเมืองขึ้นในการภายในของคณะปฏิวัติ จึงเห็นได้ว่าในสมัยจอมพลถนอม มีการเน้นในเรื่องการนำของคณะปฏิวัติ ซึ่งเป็นคณะพ่อขุน แต่เป็นการยากที่จะแสดงให้ประชาชนเห็นว่ากลุ่มคนนั้นเป็นพ่อขุนได้ และ leadership ภายในคณะปฏิวัติจึงเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นหลังการตายของจอมพลสฤษดิ์ แต่ความคิดหลักของจอมพลสฤษดิ์นั้นมิได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างมากนัก

ทางสังคมและเศรษฐกิจไม่ได้ ทำให้เกิดปัญหาการไม่สอดคล้อง ซึ่งภายใต้ระบบการเมืองที่คงที่ (static) นั้นไม่สามารถจะแก้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ ฉะนั้น ความไม่สมดุลย์ระหว่างระบบทั้งสองจะต้องมีการปรับตัวให้เข้ากันได้ โดยที่ระบบการเมืองจะต้องปรับตัวตาม หรือมิฉะนั้นแล้วจะต้องเกิดการใช้มาตรการรุนแรงและพลการมากดดันกำจัดปัญหาขัดแย้งต่าง ๆ ไว้ แต่ค่านิยมและความคิดทางการเมืองที่ตกทอดมาจากสมัยจอมพลสฤษดิ์นั้น ยังมีอยู่ในจิตสำนึกของคนบางกลุ่มที่เสียผลประโยชน์ การเมืองไทยปัจจุบันจึงประสบปัญหาสองด้าน คือ การแสวงหาสูตรทางการเมืองอันใหม่ พร้อมทั้งยังต้องระวังว่าคนที่ยังเชื่อในค่านิยมทางการเมืองแบบสมัยจอมพลสฤษดิ์ จะกระทำการอะไรลงไปซึ่งจะมีผลผลักดันให้การขัดแย้งไปถึงจุดแตกแยกที่มีความเข้มข้นและรุนแรง โดยหันกลับไปสู่ระบบการใช้พลการ และการกดดันการเคลื่อนไหวทางการเมือง (political demobilization) ของประชาชนส่วนใหญ่อีกครั้งหนึ่ง แต่ระบบการเมืองแบบพ่อขุนอุปถัมภ์นั้นนับวันจะล้าสมัยและใช้การไม่ได้ในปัจจุบัน เพราะสังคมไทยได้เปลี่ยนไปมาก ถึงแม้ปัญหาปากท้องและความสงบเรียบร้อยยังเป็นสิ่งที่ประชาชนประสงค์ต้องการ แต่ก็ยังมีประชาชนจำนวนไม่น้อยที่มีความเชื่อมั่นในอุดมการทางการเมืองที่ขัดกับระบบการปกครองแบบสฤษดิ์ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังเหตุการณ์ ๒๕๑๖ เป็นการแสดงให้ประชาชนเห็นว่า ทหารนั้นไม่สามารถต่อต้านความต้องการของประชาชนได้ ฉะนั้น ถ้าเราจะกลับไปสู่ระบบการเมืองแบบสฤษดิ์ ก็จะพบว่ารัฐบาลจะต้องอาศัยอำนาจกองทัพ ใช้พลการรุนแรง กำจัดบุคคลที่มีความคิดเห็นและอุดมการขัดกับระบบพ่อขุนอุปถัมภ์ และคนบางกลุ่มก็จะดำเนินการต่อต้านอย่างเต็มที่ และสงครามกลางเมืองก็อาจจะเกิดขึ้นได้ ซึ่งทุก ๆ ฝ่ายจะต้องตระหนักดีว่า การกลับไปสู่ระบบเผด็จการพ่อขุนอุปถัมภ์เป็นทางออกของชาติที่ประชาชนคนไทยจะต้องไตร่ตรองให้รอบคอบ เพราะระบบนี้จะไม่ช่วยแก้ปัญหาการเมือง สังคม และเศรษฐกิจได้อย่างจริงจังในระยะยาว และผลเสียหายก็คือ จะนำไปสู่การต่อสู้ทางการเมืองระหว่างกลุ่มการเมือง และกลุ่มอุดมการ ที่ไม่สามารถใช้เหตุผลมาตกลงกันได้ และการวิวัฒนาการทางการเมืองมีแต่จะถอยหลังกลับไปสู่ยุคมืด หรือการปฏิวัติสังคมจะเกิดขึ้นอย่างรุนแรง

ทักษ์ เฉลิมเตียรณ

อำนาจทางการเมืองของผู้นำทหารไทย :
ศึกษาเปรียบเทียบระหว่างจอมพล ป. พิบูลสงคราม กับจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์

การศึกษาทางด้านการพัฒนาทางการเมือง และการเมืองของโลกที่สามหรือของประเทศกำลังพัฒนา ส่วนใหญ่จะเน้นในด้านการสร้างชาติ (Nation-building) การสร้างสถาบันทางการเมือง การสร้างเสถียรภาพทางการเมือง[๑] มีงานน้อยชิ้นที่เน้นหรือให้ความสนใจปัญหาสำคัญที่เผชิญหน้าผู้นำทางการเมืองทั้งหลายอยู่ อันได้แก่ การสร้างอำนาจทางการเมือง การรักษาอำนาจ[๒] การที่จะให้การปกครองของตนได้รับการปฏิบัติตาม การระดมการสนับสนุนรัฐบาลจากกลุ่มต่าง ๆ และจากประชาชน การเลือกใช้นโยบายเพื่อสร้างความมั่นคงให้กับการปกครองตนเอง ในขณะที่ยังมีปัญหาหรือวิกฤติการณ์การรวมตัวในชาติ (integrations) การระดมสรรพกำลังหรือความร่วมมือของคนในชาติ และการปฏิรูปประเทศให้เป็นสมัยใหม่ (Modernization) กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ เป็นปัญหาการสร้างอำนาจของผู้นำ (Authority-building) และรักษาระบบ หรือรักษาความอยู่รอดของรัฐบาล (regime and system maintenance)

นอกจากนั้นแล้วในการศึกษาบทบาทของทหารในประเทศกำลังพัฒนา หรือในการพัฒนาทางการเมือง มักจะไม่ได้คำนึงถึงการสร้างอำนาจ และการรักษาอำนาจของผู้นำทหารเท่าไรนัก ส่วนใหญ่จะเป็นการศึกษาปัจจัยที่นำมาซึ่งการแทรกแซงทางการเมือง การสร้างสถาบันทางการเมืองของผู้นำทหาร และศึกษาถึงการจัดองค์การทหาร เป็นต้น ในขณะเดียวกัน[๓] ประวัติศาสตร์การเมืองสมัยใหม่ของไทย ครอบงำโดยทหารมาเป็นเวลานานตั้งแต่การเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี ๒๔๗๕ เป็นต้นมา แต่การศึกษา

---

[๑] เช่นงานของ Lucian Pye, **Politics, Personality and Nation-building** (New : Haven Yale University Press) ; Samuel P. Huntington, **Political Order in Changing Society** (New Haven : Yale University Press, 1968), (Princeton University Press) เป็นต้น

[๒] ในด้านนี้มีงานอย่างของ Howard Wriggins, **the Ruler's Imperative Strategies for Political Survival in Asia and Africa** (NewYork 1969), Warren F.Ilchman and Norman T. Uphoff, **The Political Economy** of Change (Berkely, 1969).

[๓] Morris Janowitz, **The Military in the Political Development of New Nations;** (Chicago 1964) ; John J. Johnson, **the Role of the Military in Underdeveloped Countries,** (Princeton, 1962), William Gutteridge, **Armed Forces in New States** (London : Oxford University Press, 1962).

เท่าที่ปรากฏเป็นไปในรูปของการลำดับเหตุการณ์ การเสนอข้อมูลใหม่ ๆ ซึ่งปิดบังไว้ในสมัยก่อน หรือไม่ก็ศึกษาถึงบทบาทของทหารในการปฏิวัติ รัฐประหารเป็นสำคัญ[๔] สำหรับการสร้างอำนาจและยุทธวิธี การรักษาอำนาจของผู้นำทหารนั้น แม้ว่าจะได้มีผู้สนใจศึกษาบ้างแต่ก็เน้นถึงปัจจัยบางประการเท่านั้น เช่น องค์การของทหาร การได้เปรียบในการมีกำลังอาวุธ เป็นต้น แต่ปัจจัยอื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาถึงยุทธวิธี การเลือกสรรปัจจัยต่าง ๆ ในการแสวงหาและรักษาไว้ซึ่งอำนาจทางการเมืองยังไม่ได้มีผู้สนใจศึกษาอย่างมีระบบ และมีแนวการวิเคราะห์ที่ชัดเจนอย่างกว้างขวางเท่าไรนัก อันจะสามารถนำไปศึกษาเปรียบเทียบกับผู้นำในประเทศอื่น ๆ ได้ต่อไป

ดังนั้น จุดมุ่งหมายของบทความนี้ ก็เพื่อเสนอคำตอบที่เป็นระบบต่อคำถามที่ว่าผู้นำทหารของไทยสร้างอำนาจ และรักษาอำนาจไว้อย่างไร อะไรเป็นปัจจัยซึ่งนำมาซึ่งความสำเร็จ ปัจจัยอะไรนำมาซึ่งความล้มเหลว โดยการศึกษาเปรียบเทียบระหว่างจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในระยะก่อนและระหว่างสงครามโลกครั้งที่สอง กับจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ โดยใช้ข้อมูลเท่าที่มีอยู่ โดยหวังว่าจะช่วยให้เข้าใจประวัติศาสตร์การเมืองไทยสมัยใหม่ได้กว้างขวางในแง่มุมต่าง ๆ มากขึ้น และอาจจะได้ข้อคิดเพิ่มเติมในด้านเกี่ยวกับพฤติกรรมของผู้นำในด้านการสร้างและรักษาอำนาจ เฉพาะอย่างยิ่งในระบบที่สถาบันทางการเมืองไม่มีความมั่นคง และความชอบธรรมยังเป็นปัญหา ความมั่นคงของรัฐบาลและระบบการเมืองยังไม่แน่นอน และการเข้ารับอำนาจและสืบต่ออำนาจทางการเมือง และการปกครองไม่มีแบบแผนแน่นอน และเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่าถูกต้อง

สำหรับผู้นำรัฐบาลที่เพิ่งเข้ารับอำนาจโดยวิถีทางที่ไม่ชอบธรรม เช่นโดยการใช้กำลังการสร้างอำนาจในการปกครอง หรือ authority เป็นความจำเป็นรีบด่วน ที่การรักษาอำนาจและการสร้างการยอมรับเป็นงานที่ผู้นำจะต้องหาทางให้ประสบผลสำเร็จ แต่การที่จะเป็นผู้นำได้ จำต้องสร้างอำนาจให้กับตัวเองมาก่อน และเมื่อเป็นผู้นำแล้ว จำต้องเสริมสร้างอำนาจให้เข้มแข็งขึ้น เพื่อจะได้รักษาความเป็นผู้นำของตนไว้ได้ ในการนี้จำต้องอาศัยทรัพยากรทางการเมือง (political resources) หลายประการ และยุทธวิธีต่าง ๆ ในการเลือกใช้ทรัพยากรเหล่านั้น เหตุที่บทความนี้เลือกศึกษาเปรียบเทียบเฉพาะกรณีของจอมพล ป. พิบูลสงคราม กับจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เพราะสองผู้นำนี้มี

[๔] ผลงานที่สำคัญก็มี เช่น ปริญญา อุดมทรัพย์ **วิเคราะห์บทบาททางการเมืองของทหารในประเทศไทย** (วิทยานิพนธ์ มหาบัณฑิต แผนกวิชาการปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ๒๕๑๔) สุชิน ตันติกุล **รัฐประหาร ๒๔๕๐** (สมาคมสังคมศาสตร์ ๒๕๑๕) Jin Vibhatakarasa, "The Military in Politics: A Study of Military Leadership in Thailand" Unpublished Ph.D thesis. University of Oregon, 1962.

บทบาทสำคัญในการกำหนดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองของไทย ได้รับอำนาจโดยการปฏิวัติรัฐประหาร และหลังจากเป็นผู้นำรัฐบาลแล้วได้สร้างอำนาจให้กับการปกครองของตน โดยอาศัยนโยบายและยุทธวิธีการสร้างอำนาจในรูปแบบต่าง ๆ

บทความนี้ต้องการจะชี้ให้เห็นว่า ทั้งจอมพล ป. และจอมพลสฤษดิ์ ได้ใช้ทรัพยากรทางการเมืองหลายประการ ในการสร้างอำนาจของตนโดยไม่ได้อาศัยกำลังทหารแต่เพียงอย่างเดียว บุคลิกของการเป็นผู้นำรัฐบาล และความชอบธรรม มีความสำคัญอย่างมากในการสร้าง และรักษาอำนาจทางการเมืองของตน และได้ใช้ทรัพยากรเหล่านี้ให้สอดคล้องกันโดยที่มีฐานอยู่บนกำลังทหารเป็นสำคัญ ในบรรดาทรัพยากรทั้ง ๔ ประการนี้ กำลังเป็นทรัพยากรสำคัญในการเข้ามามีอำนาจและเป็นผู้นำรัฐบาล แต่ความชอบธรรมเป็นทรัพยากรที่สำคัญในการรักษาการปกครองและอำนาจของตน ความชอบธรรมนี้ผู้นำทหารได้เพียงชั่วคราวเท่านั้น อันทำให้ทั้งจอมพล ป. และผู้รับอำนาจของจอมพลสฤษดิ์ หมดสิ้นอำนาจไป

๑. แนวการวิเคราะห์

อำนาจ หรือ Power เป็นส่วนสำคัญของระบบการเมือง และเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับนักการเมืองหรือผู้นำทางการเมือง อาจกล่าวได้ว่า ลักษณะหรือสิ่งที่จะทำให้เขาเป็นผู้นำทางการเมืองได้ก็คือ การที่เขามีอำนาจนั่นเอง อำนาจในความหมายนี้คือความสามารถที่จะทำให้ผู้อื่นเชื่อฟังและปฏิบัติตามได้[๕] ผู้นำจะขึ้นมาสู่ตำแหน่งสูงทางการเมือง หรือเป็นผู้นำรัฐบาล เป็นผู้นำประเทศได้ ก็ต้องรู้จักวิธีต่อสู้และสร้างสมอำนาจ โดยการรวบรวมทรัพยากรทางการเมืองไว้ในครอบครองให้ได้มากกว่าผู้อื่น และหาทางทำลายอำนาจของคู่แข่งโดยการลิดรอนทรัพยากรทางการเมืองของเขาเสีย ในขณะเดียวกันการเป็นผู้นำรัฐบาล หรือควบคุมการดำเนินงานของรัฐเป็นการครอบครองทรัพยากรทางการเมืองประเภทหนึ่ง ที่ทำให้เขามีอำนาจมากขึ้น ด้วยเหตุนี้ ความสามารถครอบครองอำนาจของรัฐโดยการเป็นผู้นำรัฐบาลเสียเอง จึงเป็นจุดประสงค์ที่สำคัญของคนที่มีความทะเยอทะยานทางการเมืองและต้องการมีอำนาจ และเมื่อได้เป็นผู้นำรัฐบาลแล้วก็ต้องพยายามอยู่ในอำนาจให้ได้ ซึ่งจะต้องใช้ปัจจัยหรือทรัพยากรทางการเมืองหลายอย่างด้วยกัน ที่สำคัญก็คือต้องมีความสามารถให้การปกครองและนโยบายของตนได้รับ

[๕] Robert Dahl ได้แยกความแตกต่างระหว่างอำนาจ (Power) กับอิทธิพล (influence) คือ อำนาจหมายถึงความสามารถในการบังคับให้ผู้อื่นปฏิบัติตาม ส่วนอิทธิพลเป็นเรื่องของความสามารถที่จะโน้มน้าวให้ผู้อื่นปฏิบัติตาม แต่ในความหมายที่ใช้ข้างบนนี้คำว่าอำนาจใช้ในความหมายกว้าง คือ รวมเอาอิทธิพลไว้ด้วย โปรดดู Robert A.Dahl, **Modern Political Analysis**, (Prentice-Hall, 1963), pp. 39—54.

การยอมรับและปฏิบัติตามจากประชาชน และการที่จะสามารถได้รับการยอมรับและเชื่อฟังเช่นนั้นได้ ผู้นำรัฐบาลจำต้องมีอำนาจใช้กำลังบังคับให้มีการปฏิบัติตามนั้นประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง ผู้นำนั้นต้องมีความชอบธรรมในสายตาของประชาชน ซึ่งจะทำให้ประชาชนปฏิบัติตามด้วยความสมัครใจ ในประการหลังนี้การใช้กำลังบังคับอาจไม่ต้องใช้เลยหรือใช้น้อยมาก

ดังนั้น เราอาจกล่าวได้ว่า บุคคลหนึ่งจะมีอำนาจมากน้อยเพียงใด ส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับว่าผู้นั้นมีทรัพยากรทางการเมือง (political resources) มากน้อยเพียงใดนั่นเอง ถ้ามีทรัพยากรทางการเมืองมากก็อาจมีอำนาจทางการเมืองได้มาก ทรัพยากรทางการเมืองนั้นเราหมายถึง เครื่องมือหรือวิธีการซึ่งบุคคลใช้เพื่อที่จะมีอิทธิพลเหนือพฤติกรรมของบุคคลอื่น[๖] อันได้แก่ ทรัพย์สมบัติเงินทอง ตำแหน่งหน้าที่การงาน ฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจ บุคลิกภาพ ความสามารถในการควบคุมการใช้กำลัง (forces) เช่น กำลังทหารหรือกำลังอาวุธอื่นใด เหล่านี้เป็นต้น

โดยปกติการแบ่งทรัพยากรทางการเมือง มักจะมีอยู่ไม่เท่ากันในระบบการเมืองทุกๆ ระบบ อันทำให้บุคคลหนึ่งได้เปรียบอีกบุคคลหนึ่ง ในการแสวงหาอำนาจทางการเมือง[๗] ความแตกต่างในเรื่องนี้อาจมาจากโอกาสในด้านต่าง ๆ ที่คนเรามีไม่เท่ากันอยู่แล้ว โดยกำเนิดหรือโดยสภาพทางสังคม เช่น เกิดในตระกูลร่ำรวย ย่อมมีโอกาสดีกว่าคนที่เกิดในตระกูลยากจน ในการเข้าถึงทรัพยากรทางการเมือง เป็นต้น นอกจากนั้นอาจจะขึ้นอยู่กับทักษะและประสิทธิภาพในการใช้ทรัพยากรทางการเมืองนั้น ๆ ด้วย ผู้ที่มีความสามารถและทักษะสูง ก็อาจใช้ทรัพยากรได้ประโยชน์เต็มที่และอาจจะแสวงหาทรัพยากรอื่น ๆ มาเพิ่มเติมให้กับตนได้มากกว่าคนที่มีความสามารถหรือทักษะต่ำ อย่างไรก็ตาม บุคคลใดจะมีทรัพยากรอยู่ในครอบครองมากน้อยเพียงใด จะมีความฉลาดหรือทักษะมากน้อยเพียงใด ทรัพยากรที่มีอยู่อาจจะมีความหมายน้อย หรือไม่มีความหมายเลยก็ได้ ถ้าผู้ใช้ไม่มีความสนใจทางการเมือง ไม่มีความสนใจที่จะใช้ทรัพยากรดังกล่าวเพื่อจุดประสงค์ทางการเมือง ผู้ที่สนใจและต้องการมีอำนาจทางการเมือง ก็จะพยายามใช้และแสวงหาทรัพยากร เพื่อประโยชน์ทางการเมืองของตนอย่างเต็มที่

ดังนั้น บุคคลใดจะมีอำนาจทางการเมืองเพียงใด ขึ้นอยู่กับทรัพยากรทางการเมืองที่เขาครอบครองอยู่ว่ามีมากน้อยเพียงใด มีความสามารถและทักษะในการใช้ทรัพยากร

---

[๖] **Ibid**, pp. 69—70.

[๗] Ilchman and Uphoff, **The Political Economy of Change**, pp. 49—51 ; Robert Dahl, **Modern Political Analysis**, pp. 15—16.

ทางการเมืองเหล่านั้นมากน้อยเพียงใด และมีความประสงค์หรือตั้งใจใช้ทรัพยากรเพื่อประโยชน์ทางการเมืองมากน้อยเพียงใด

อาจกล่าวได้ว่าทรัพยากรทางการเมืองมีอยู่หลายประเภท แต่ที่จะนำมาวิเคราะห์ในเรื่องนี้ จะขอหยิบยกแต่ทรัพยากรบางชนิดเท่านั้น โดยเฉพาะความสามารถในการควบคุมกำลังทหาร การมี authority ในฐานะเป็นผู้นำรัฐบาล การเสริมสร้างความชอบธรรม (legitimacy) และการใช้บุคลิกภาพ (personality) อันที่จริงมีทรัพยากรที่สำคัญอื่น ๆ อีก เช่น ฐานะทางสังคม และทางเศรษฐกิจ เป็นต้น แต่จะไม่ขอกล่าวโดยตรงในที่นี้

ที่เลือกเฉพาะทรัพยากรชนิดที่กล่าวมาข้างต้น ก็โดยเหตุผลที่ว่า ทรัพยากรดังกล่าวมีความสำคัญในการเสริมสร้างอำนาจของจอมพล ป. พิบูลสงคราม และจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ แต่ยังไม่ได้มีการศึกษาเปรียบเทียบอย่างเป็นระบบ จากผลงานที่มีผู้ศึกษารวบรวมจะเห็นได้ว่า บุคคลทั้งสองใช้กำลังทหารเป็นสำคัญในการขึ้นมามีอำนาจทางการเมือง และยังได้ใช้บุคลิกภาพเสริมสร้างอำนาจของตน ในขณะเดียวกันก็ได้เป็นหัวหน้ารัฐบาลและได้ใช้ตำแหน่งนี้แสวงหาอำนาจทางการเมืองให้มากขึ้น เพื่อความมั่นคงของการปกครองของตน จุดสำคัญที่ผู้นำทั้งสองที่เป็นปัญหาในการปกครองของตน และมีส่วนสำคัญในการกำหนดอำนาจทางการเมือง คือความชอบธรรม ซึ่งเป็นทรัพยากรที่สำคัญแต่ไม่ค่อยจะมีใครศึกษาไว้ สำหรับทางด้านอำนาจเศรษฐกิจซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญก็ได้มีการศึกษาไว้บ้างแล้ว ในที่นี้จะกล่าวถึงบ้าง แต่ถ้าจะศึกษาละเอียดจริง ๆ จะต้องแยกศึกษาออกต่างหาก

สำหรับการศึกษาเปรียบเทียบระหว่างจอมพล ป. พิบูลสงคราม กับจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์นั้น จะได้วิเคราะห์ถึงว่าผู้นำทั้งสองมีแบบแผนการเสริมสร้างอำนาจ และรักษาอำนาจโดยใช้ทรัพยากรดังกล่าวข้างต้นประกอบกันอย่างไร เหมือนกัน หรือแตกต่างกันอย่างไร ซึ่งอาจจะดูได้จากยุทธวิธีการต่อสู้ทางการเมืองและการเลือกดำเนินนโยบายในสมัยที่ผู้นำทั้งสองเป็นหัวหน้ารัฐบาล

กำลังทหารนับว่าเป็นทรัพยากรทางการเมืองที่สำคัญอันหนึ่ง โดยเฉพาะในประเทศที่องค์การทางการเมืองอื่น ๆ เช่น พรรคการเมือง กลุ่มพลังทางสังคมต่าง ๆ (social forces) มีความอ่อนแอ ผู้นำทหารมักจะฉวยโอกาสใช้กำลังเข้าปฏิวัติรัฐประหารยึดอำนาจการปกครองมาไว้ในมือของตนเอง ในหลายกรณีกำลังทหารอาจนำมาใช้เป็นเครื่องสนับสนุนต่อรองทางการเมือง โดยไม่จำเป็นต้องมีการใช้กำลังยึดอำนาจอย่างเปิดเผย ในประเทศตะวันตก เช่น สหรัฐอเมริกา หรืออังกฤษ ทหารไม่ได้ใช้กำลังเข้าแทรก

แซงทางการเมืองเลย แต่ก็เป็นกลุ่มผลประโยชน์ที่มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจดำเนินนโยบายของรัฐบาลอยู่ไม่น้อย โดยเฉพาะในด้านนโยบายต่างประเทศ นอกเหนือไปจากการควบคุมการใช้กำลังอาวุธที่ทำให้ทหารมีอำนาจต่อรองสูงแล้ว ผู้ที่ศึกษาในด้านอำนาจทางการเมืองของทหารยังได้เน้นถึงการจัดองค์การของทหาร ฐานะและเกียรติภูมิของทหารที่มีการยอมรับสูงในสังคมหนึ่ง ๆ ย่อมทำให้กำลังทหารเป็นทรัพยากรที่มีคุณค่าสูงได้ อย่างไรก็ตาม การใช้กำลังย่อมนำมาซึ่งผลทางด้านลบมากกว่าด้านบวก ถ้ามีการใช้กำลังแล้ว ความเสียหายที่เกิดขึ้นกับคู่ต่อสู้ทั้งสองอาจจะมากกว่าผลกำไรที่คู่กรณีจะได้รับรวมกัน และพูดไปแล้ว แม้ว่าการใช้กำลังจะก่อให้เกิดผลบ้าง แต่ผลที่ได้รับมักจะเป็นในระยะสั้น แต่อาจมีผลในทางลบในระยะยาว และถ้ามีการใช้กำลังบังคับให้มีการปฏิบัติตามอยู่เสมอ ๆ ก็อาจจะเป็นการยากที่จะเสริมสร้างการยอมรับปฏิบัติตาม

การใช้กำลังมักจะถูกจำกัดโดยโอกาสและการลงทุนที่สูง จะต้องมีการใช้คน มีการฝึกหัด การเตรียมการทางด้านวัตถุ เช่น การจัดซื้ออาวุธ รวมทั้งการบำรุงขวัญและสร้างอุดมการให้คนมีความเสียสละ และมีความกล้าหาญอดทนที่จะใช้กำลังอาวุธเข้าต่อสู้กัน จึงเป็นการลงทุนที่สูง และในขณะเดียวกันโอกาสที่จะมีการใช้กำลังก็ไม่ได้มีง่ายนัก ทั้งนี้ผู้ที่จะตัดสินใจใช้กำลังต้องยอมรับถึงผลของความเสียหาย ที่อาจจะเกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นผู้ที่ชนะหรือแพ้ก็ตาม

อย่างไรก็ตาม ผู้นำจะใช้กำลังเข้าบังคับเมื่อเห็นว่า ทรัพยากรทางการเมืองอื่น ๆ ใช้ไม่ได้ผล หรือเห็นว่าการใช้กำลังจะทำให้เขาได้ประโยชน์อย่างมาก โดยเฉพาะในระยะสั้น ๆ เพื่อให้มีการยอมรับหรือปฏิบัติตาม อย่างที่ Deutsch ได้กล่าวไว้ว่า กำลังเป็นกลไกที่จะควบคุมความเสียหาย และการหยุดยั้งการขยายตัวของการไม่เชื่อฟังหรือต่อต้าน[๙]

บุคลิกภาพ (personality) เป็นทรัพยากรทางการเมืองอันหนึ่งที่มีคุณค่าไม่น้อย ผู้นำที่มีบุคลิกภาพจูงใจหรือมีบารมี อย่างที่เรียกกันว่ามี Charisma จะสามารถได้เปรียบผู้อื่นในการหาความสนับสนุนจากประชาชนและกลุ่มต่าง ๆ ทางสังคม Max Weber เป็นผู้ใช้คำว่า charisma ก่อน แต่ให้ความหมายไว้ไม่ชัดเจนนัก แต่ก็พอจะตีความได้ว่าเป็นคุณลักษณะพิเศษตามธรรมชาติของบุคคลหนึ่ง ๆ ที่มีผู้สนับสนุนได้โดยไม่ได้อาศัย

[๙] อ้างใน Ilchman and Uphoff, **Political Economy of Change**, p. 71.

ชาติกำเนิด ตำแหน่งหน้าที่การงานและฐานะทางสังคม[๙] Weber ยอมรับว่าคุณลักษณะเช่นนี้ทำให้ผู้นำมีอำนาจปกครองประเทศได้ เป็นสิ่งที่สร้าง authority และความชอบธรรมในการปกครองได้เช่นกัน ผู้นำประเภทนี้ หรือที่ใช้บุคลิกภาพเป็นเครื่องมือทางการเมืองจะพบในระบบที่สถาบันทางการเมืองหรือระบบการเมืองยังไม่มีการรวมตัวและขาดลักษณะ institutionalization คือ ในสภาพที่มีวิกฤติการณ์ นอกจากนั้นผู้นำแบบนี้จะต้องสามารถ มีความสัมพันธ์ทางจิตใจกับประชาชนได้อย่างลึกซึ้ง จะเป็นนักปฏิวัติหรือกล้าเปลี่ยนแปลง และจะต้องสามารถทำให้การเปลี่ยนแปลงนั้น ๆ เป็นแบบแผนที่มีการประพฤติปฏิบัติที่แน่นอน[๑๐] ผู้นำหลายคนได้รับการยอมรับว่ามี charisma เช่น ฮิตเล่อร์ เนห์รู ซูการ์โน และโฮจิมินห์ เป็นต้น

แม้ว่าบุคลิกภาพจะเป็นสิ่งที่ไม่เกี่ยวกับฐานะทางเศรษฐกิจ และสังคมของผู้นำก็ตาม แต่องค์ประกอบทางด้านสังคมและเศรษฐกิจดังกล่าว อาจมีส่วนช่วยให้บุคลิกภาพ บารมี และแรงจูงใจของบุคคลนั้นเด่นขึ้น เป็นที่ยอมรับกันว่าผู้นำที่ใช้บุคลิกภาพดี อาจไม่มีลักษณะ charisma อย่างที่ Weber พูดไว้ร้อยเปอร์เซ็นต์ แต่ก็สามารถนำมาใช้เป็นเครื่องเสริมอำนาจทางการเมืองได้ บุคลิกภาพจะทำให้ผู้นำสามารถสร้างอำนาจโดยใช้ทรัพยากรอย่างอื่นน้อยลง สามารถหาความสนับสนุนจากกลุ่มต่าง ๆ ได้โดยไม่ต้องลงทุนมาก

Authority เป็นทรัพยากรทางการเมืองที่สำคัญอีกอันหนึ่ง ความหมายของ authority มีผู้ให้ไว้หลายอย่างด้วยกัน ที่สำคัญเช่น Robert Dahl ชี้ให้เห็นว่า authority เป็นการใช้อำนาจที่มีความชอบธรรมหรือมี legitimacy ซึ่งชี้ให้เห็นว่าส่วนใหญ่เป็นการใช้อำนาจตามกฎหมาย หรือการใช้อำนาจของรัฐบาลที่ประชาชนยอมรับอยู่แล้ว[๑๑] Normal H. Keehn เน้นว่า authority นั้นหมายความถึงความสามารถของรัฐบาล หรือคณะผู้ปกครองในการควบคุมให้มีการปฏิบัติตาม (compliance) และการสนับสนุน[๑๒] สำหรับ Ilchman และ Uphoff ได้ให้ความหมายว่า authority เป็นสิทธิที่จะพูดในนามของรัฐและประกาศนโยบายสาธารณะ ซึ่งอำนาจเช่นว่ามาจากการครอบครองบทบาทของ authority นั้น ๆ[๑๓] ดังนั้นผู้ที่อยู่ใน authority คือผู้ที่อยู่ในคณะรัฐบาลนั่นเอง ดังนั้น

---

[๙] Max Weber, **The Theory of Social and Economic Organization,** translated by Hendersen and Parsons (New York : 1947), p. 358.

[๑๐] กมลา 'สุขพานิช' เอกแสงศรี "โฮจิมินห์ กับผู้นำเปี่ยมด้วยบารมี" ในวารสาร **สังคมศาสตร์** เมษายน ๒๕๑๘, หน้า ๒—๗.

[๑๑] Dahl, **Modern Political Analysis,** p. 19.

[๑๒] Norman Keehn, "Building Authority : A Return to Fundamentals" **World Politics,** April, 1974.

[๑๓] Ilchman and Uphoff, **Political Econmy of Change,** p. 81.

การที่อยู่ใน authority จึงเท่ากับมีอำนาจอยู่ในมือ ไม่ขณะนี้ก็ในอนาคต ความหมายทั้งสามนี้ แม้ว่าจะใช้ถ้อยคำต่างกัน แต่ก็เน้นถึงการครอบครองอำนาจหรือสิทธิที่มีการรองรับอย่างเป็นทางการของการดำเนินนโยบายของรัฐ ตลอดจนได้ชี้ให้เห็นว่าเกี่ยวข้องกับการยอมรับหรือการสนับสนุนอย่างมากที่เดียว กล่าวคือ การมี authority จะไม่มีความหมาย ถ้าปราศจากเสียซึ่งการยอมรับ เชื่อฟัง หรือปฏิบัติตาม แต่การมี authority เช่น การได้เป็นรัฐบาล ย่อมเป็นการครอบครองทรัพยากรอย่างหนึ่งที่ทำให้เขาสามารถได้รับการยอมรับ เชื่อฟังจากประชาชนได้ง่ายขึ้น หรือสามารถแสวงหาทรัพยากรทางการเมืองอื่น ๆ ได้ง่ายกว่าที่จะไม่ได้มี authority จะเห็นได้ว่าผู้ที่อยู่ในคณะรัฐบาลย่อมมีสิทธิดีกว่าคนอื่นในการแสวงหาการสนับสนุน และความชอบธรรมจากกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม และย่อมมีโอกาสดีกว่าที่จะแสวงหาอำนาจทางการเมืองเพิ่มขึ้น

อย่างไรก็ตาม การที่จะเสริมสร้าง authority ได้นั้น ก็ต้องสร้างความยอมรับเชื่อฟังและปฏิบัติตาม (Compliance) การยอมรับและปฏิบัติตามก็อาจจะมาจากการใช้กำลังบังคับ ซึ่งเป็นเรื่องของการปฏิบัติตามที่ไม่เต็มใจ หรือไม่ก็มาจากการที่ประชาชนหรือกลุ่มต่าง ๆ ยอมรับว่าการปกครองของรัฐบาลและผู้นำนั้น ๆ มีความชอบธรรม อันจะทำให้การปฏิบัติตามเป็นเรื่องของความสมัครใจมากกว่าการบังคับ

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า ความชอบธรรมก็อาจเป็นทรัพยากรทางการเมืองได้ในแง่ที่ว่าผู้ปกครองคนใดได้รับการยอมรับจากประชาชนสูงว่าชอบธรรม ก็อาจแสวงหาทรัพยากรทางการเมืองอื่น ๆ เพิ่มพูนให้กับตนได้ง่ายขึ้น จะทำให้มีอำนาจทางการเมืองมากขึ้น ผู้นำที่มีความชอบธรรม จะใช้จ่ายทรัพยากรทางการเมืองน้อยกว่าผู้ที่ไม่มีความชอบธรรมในการแสวงหาความเชื่อฟัง และปฏิบัติตามจากประชาชนทั่วไป หรือจากกลุ่มต่าง ๆ ความชอบธรรมจะทำให้ผู้ปกครองสามารถปกครองต่อไปได้ อันจะทำให้เขามีอำนาจเหนือบุคคลอื่นได้ง่าย และสามารถเพิ่มพูนอำนาจให้แก่ตนมากขึ้น

ความชอบธรรมนี้หมายถึง การยอมรับจากประชาชนหรือกลุ่มที่มีพลังในสังคมนั้นว่า ระบบการปกครองตลอดจนผู้นำนั้นถูกต้อง[๑๔] ดังนั้นความชอบธรรมจึงเป็นเรื่องของความเชื่อ เรื่องของค่านิยมของคนในแต่ละสังคม อันอาจจะเกิดจากจารีตประเพณี การอบรมสั่งสอน หรืออุดมการทางการเมือง ในระบบซึ่งความชอบธรรมเป็นปัญหาอยู่ ผู้นำมักจะใช้วิธีการต่าง ๆ เพื่อให้ประชาชนสนับสนุนตนเพื่อสร้างความชอบธรรมขึ้นมา การสร้างความชอบธรรมอาจทำได้ด้วยการบริหารงานอย่างมีประสิทธิภาพ[๑๕] (effectiveness)

---

[๑๔] Seymour M. Lipset, **Political Man** (New York 1963), p. 64—70.

[๑๕] **Ibid.**

ถ้าสามารถสร้างประสิทธิภาพในการปกครองได้เป็นระยะเวลาหนึ่ง ประชาชนก็อาจจะค่อย ๆ ยอมรับว่าชอบธรรมมากขึ้นทีละน้อย วิธีการอีกประการหนึ่งที่ทำกันอยู่เสมอ ๆ คือ การสร้างอุดมการที่สอดคล้องกับระบบการปกครองของตน และพยายามอบรมสั่งสอนให้ประชาชนยึดมั่นในอุดมการนั้น เมื่อประชาชนเชื่อมั่นในอุดมการนั้นแล้ว ก็จะเห็นว่าการปกครองตามอุดมการนั้นมีความชอบธรรม

การแสดงออกซึ่งความชอบธรรมอาจทำได้โดยการเชื่อฟัง หรือปฏิบัติตามโดยความเต็มใจมากกว่าโดยการหวาดกลัวว่าจะถูกใช้กำลังบังคับเช่นการปฏิบัติตามกฎหมาย และนโยบายของรัฐบาล นอกจากนั้นอาจแสดงออกโดยการสนับสนุน (Support) เช่น การไปลงคะแนนเสียงหรือเสียภาษีอากรโดยเต็มใจ เป็นต้น

เนื่องจากสังคมแบ่งออกเป็นกลุ่มต่าง ๆ การสนับสนุนจากกลุ่มทางสังคมเหล่านี้จำเป็นมากในการที่ผู้นำจะขึ้นมามีอำนาจ และรักษาอำนาจไว้ในมือ และรักษาความอยู่รอดของรัฐบาลของตน โดยเฉพาะรัฐบาลที่ไม่ได้มีรากฐานมาจากประชาชนทั่วไปอย่างแท้จริง ถ้ากลุ่มใดยอมรับว่ารัฐบาลนั้นชอบธรรมก็จะให้การสนับสนุน โดยที่รัฐบาลจะเสียทรัพยากรในการแลกเปลี่ยน หรือในการบังคับแต่น้อย แต่ถ้ามีความชอบธรรมน้อยอาจจะต้องเสียทรัพยากรมาก จึงจะได้ความสนับสนุน แต่ความสนับสนุนอันหลังนี้อาจไม่ใช่มาจากความชอบธรรมโดยตรง แต่เป็นเรื่องของการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์หรือไม่ก็เป็นเรื่องใช้กำลังบังคับ แต่ถ้าทำเช่นนี้นาน ๆ เข้าความชอบธรรมก็อาจเกิดขึ้นได้

การใช้ทรัพยากรทางการเมือง เพื่อสร้างอำนาจทางการเมืองนั้น อาจดูได้จากการเลือกสรรใช้นโยบายของผู้นำรัฐบาล นโยบายอาจสะท้อนให้เห็นถึงยุทธวิธีการใช้ทรัพยากรทางการเมืองของผู้นำในการเสริมสร้างและรักษาอำนาจของตน และอาจชี้ให้เห็นถึงประสิทธิภาพของการใช้ทรัพยากรในการต่อสู้แข่งขันในด้านอำนาจกับผู้นำคนอื่น ๆ การเลือกใช้นโยบายให้เหมาะสมกับสภาพเหตุการณ์แวดล้อมทางการเมืองจะเป็นเรื่องที่ช่วยให้ผู้นำเสริมสร้างอำนาจให้กับตนได้มั่นคงมากขึ้น ผู้นำอาจจะดำเนินนโยบายเน้นถึงภัยที่จะมาจากต่างประเทศ เพื่อให้ประชาชนลืมปัญหาทางด้านเศรษฐกิจภายในประเทศ จะได้หันมาสนใจและสนับสนุนรัฐบาลด้วยความเกรงกลัวภัยจากต่างประเทศ ผู้นำอาจจะใช้นโยบายพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ เพื่อให้ประชาชนลืมสิทธิทางการเมืองที่เขาถูกลิดรอนอยู่ เป็นต้น

ดังนั้น การตัดสินใจเลือกดำเนินนโยบาย เป็นเรื่องของการชั่งระหว่างเหตุผลกับอารมณ์ หรือผลประโยชน์ส่วนตัว อาจกล่าวได้ว่านโยบายอาจกลับไปกลับมาระหว่าง

ความมีเหตุผลกับความไม่มีเหตุผล ในสภาพที่ฐานะรัฐบาลไม่มั่นคง หรือเพิ่งได้รับอำนาจมาใหม่ นโยบายอาจจะมุ่งไปในทางการเมือง คือมุ่งส่งเสริมผู้นำหรือรัฐบาลนั้น ๆ มากกว่าในเรื่องอื่น นโยบายเช่นนี้อาจจะไม่เป็นการแก้ปัญหาที่ถูกต้อง แต่เราก็ต้องยอมรับว่า การวัดอะไรถูกต้องอะไรเหมาะสมเป็นสิ่งที่กระทำได้ยาก โดยเฉพาะในด้านเกี่ยวกับปัญหาทางการเมือง มักจะยอมรับว่าไม่มีคำตอบที่ถูกต้อง มีแต่การประนีประนอมเท่านั้น เหมือนดังที่ Jacques Ellul กล่าวไว้ว่า "ปัญหาทางการเมือง มีได้แต่การประนีประนอม (accommodation) ไม่เคยมีข้อยุติ (solution) อาจจะมีการประนีประนอม การคลี่คลายปัญหา การไกล่เกลี่ย ตลอดจนวิธีการต่าง ๆ ในการใช้ authority และอื่น ๆ แต่สิ่งเหล่านี้ไม่ใช่การแก้ปัญหาในแบบเป็นข้อยุติอย่างแท้จริง"[๑๖]

การดำเนินนโยบายจึงเป็นการใช้ทรัพยากรทางการเมือง เพื่อสร้างอำนาจ เพื่อสร้าง authority และความชอบธรรมให้กับการปกครองของตน เพื่อที่จะให้ผู้นำมีอำนาจมากขึ้น และรักษาอำนาจได้อย่างมั่นคง ดังนั้น เมื่อการมีอำนาจเป็นเรื่องที่ขึ้นอยู่กับการมีทรัพยากรทางการเมือง การเลือกปฏิบัติตามนโยบายอย่างหนึ่งอย่างใด จึงเป็นการใช้ทรัพยากรอย่างหนึ่งหรือหลายอย่าง เพื่อให้ได้มาหรือรักษาไว้ซึ่งทรัพยากรทางการเมืองอันจำเป็นต่อการเสริมสร้างอำนาจทางการเมืองนั่นเอง

จากแนวความคิดข้างต้นจะเห็นได้ว่า การสร้างอำนาจและรักษาอำนาจของผู้นำขึ้นอยู่กับทรัพยากรทางการเมืองของผู้นำนั้น ๆ และความฉลาดของผู้นำในการใช้ทรัพยากรทางการเมืองให้มีประสิทธิภาพ โดยเฉพาะในด้านการแสวงหาความชอบธรรม การสนับสนุนการเชื่อฟังและการปฏิบัติตาม และการใช้รักษาและเพิ่มพูนทรัพยากรดังกล่าว จะออกมาในรูปของการตัดสินใจดำเนินนโยบายต่าง ๆ และความล้มเหลวในการใช้ทรัพยากรดังกล่าวก็จะนำมาซึ่งความล้มเหลวของการปกครองและความเป็นผู้นำของตนเช่นกัน

๒. ทรัพยากรทางการเมืองกับการสร้างอำนาจทางการเมืองของผู้นำทหารทั้งสอง

๒.๑ กำลังทหาร

ในด้านอิทธิพลทางการเมืองของกำลังทหารเป็นที่เห็นได้ชัดว่า ทั้งจอมพล ป. พิบูลสงคราม และจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ไต่เต้าขึ้นมาโดยอาศัยกำลังทหารเป็นสำคัญ แต่อิทธิพลของทหารในทางการเมืองไม่เหมือนกัน ในระยะก่อนเปลี่ยนการปกครองกับระยะหลังสงครามโลกครั้งที่สอง เมื่อพิจารณาถึงอำนาจหรืออิทธิพลของทหารแล้วจำต้องคำนึงถึงปัจจัยต่าง ๆ อันเป็นเครื่องช่วยเสริมอิทธิพลของทหารด้วย อย่างที่กล่าว

[๑๖] อ้างใน Keehn, **op.cit.**, pp. 334–335.

แล้วในตอนแรก สิ่งไรจะมีอิทธิพลแค่ไหนขึ้นอยู่กับคุณค่า (value) มีมากน้อยเพียงใด และมีประสิทธิภาพในการผลิต (productivity) แค่ไหน สามารถนำเอามาใช้แลกเปลี่ยน ความพอใจ หรือนำมาบังคับให้คนปฏิบัติได้แค่ใด สำหรับผู้ที่มีจุดมุ่งหมายจะเป็นผู้นำ ทางการเมือง จะเห็นได้ว่าในระยะก่อนเปลี่ยนการปกครอง โดยเฉพาะในระยะที่จอมพล ป. เป็นนายทหารชั้นเด็ก ๆ คนหนึ่ง อาชีพทหารนั้นเป็นโอกาสที่จะให้มีการเขยิบฐานะ ทางสังคมของคนธรรมดาเท่านั้น แต่ไม่ได้หมายถึงอำนาจทางการเมืองที่จะมีเสมอไป ในสภาพของสังคมก่อนเปลี่ยนการปกครองอำนาจทางการเมืองอยู่ที่องค์พระมหากษัตริย์ เจ้านายหรือขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่ใกล้ชิดกับองค์พระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ การที่มีผู้นำ ทหารดำรงตำแหน่งเสนาบดี หรือมีอิทธิพลทางการเมือง อาจจะไม่ใช่เพราะบุคคลนั้น เป็นทหาร แต่เพราะเป็นเจ้านายที่มีความใกล้ชิดกับองค์พระมหากษัตริย์ต่างหาก

การที่ทหารไม่ได้เข้ายุ่งเกี่ยวกับการเมืองในระยะนั้น เป็นจุดสำคัญที่ทำให้สังคมในขณะนั้นเห็นว่าอาชีพทหารไม่ใช่เป็นบันไดไต่เต้าไปสู่อิทธิพลทางการเมือง แต่กำลัง ทหารก็เป็นทรัพยากรทางการเมืองอยู่แล้ว ดังจะเห็นได้จากบทบาทของทหารที่มีไว้เพื่อ รักษาความมั่นคงของราชบัลลังก์เป็นสำคัญ นอกเหนือจากการรักษาเอกราชของประเทศ ดังนั้นจึงเป็นนโยบายสำคัญของพระมหากษัตริย์ที่ต้องควบคุมกำลังทหารไว้ให้ได้ โดย ให้อยู่ใต้การบังคับบัญชาของเจ้านาย หรือข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัย เช่น ในสมัยรัชกาลที่ ๕ การทหารอยู่ในความรับผิดชอบของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี และกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช เป็นต้น ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ก็อยู่ในความรับผิดชอบของ เจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิต (ม.ร.ว. อรุณ ฉัตรกุล) กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ และกรมพระนครสวรรควรพินิต เป็นต้น[๑๗] ทั้งนี้ก็เพื่อต้องการให้มีการใช้กำลังทหาร เพื่อรักษาระบบ ไม่ใช่มีไว้เพื่อเปลี่ยนแปลงระบบ การควบคุมเป็นไปอย่างมีประสิทธิ ภาพเสมอมาตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ที่ ๖ จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๗ การควบคุมจึง เริ่มคลอนแคลน แต่ถึงกระนั้น การใช้กำลังทหารเพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี ๒๔๗๕ ก็ยอมรับกันว่าเป็นเรื่องที่เสี่ยงมาก ไม่แน่ว่าผลที่ได้รับจะคุ้มกับทุนที่เสียไป หรือไม่

สำหรับหลังเปลี่ยนการปกครอง อิทธิพลของทหารในทางการเมืองชัดแจ้งกว่าในยุค ราชาธิปไตยมาก ทหารกลายเป็นฐานอำนาจทางการเมืองของผู้ที่จะไต่เต้าหรือแสวง อำนาจทางการเมือง จึงเป็นทรัพยากรที่มีคุณค่ามากกว่าในระยะก่อนเปลี่ยนการปกครอง

---

[๑๗] รายละเอียดของผู้บังคับบัญชาทางการทหารในสมัยราชาธิปไตย โปรดดู กระทรวงกลาโหม ที่ระลึกวัน สถาปนากระทรวงกลาโหม เมษายน ๒๔๙๖ หน้า ๒๐๐–๒๒๐ และหน้า ๔๖๕–๔๖๖.

คือสามารถให้อำนาจผลิต (productivity) สูงกว่าในการลงทุนเท่ากัน ผู้นำทางการเมืองจำต้องอาศัยทหารมากขึ้นในการต่อรอง หรือต่อสู้กับคู่แข่งทางการเมือง และต้องคอยควบคุมมิให้คนอื่นช่วงชิงทรัพยากรอันนี้ไปครอบครองได้ เนื่องจากทหารเป็นพลังสำคัญในการเปลี่ยนแปลงการปกครองได้สำเร็จ และรัฐบาลในระยะต่อมาก็ใช้พลังทหารเป็นฐานที่สำคัญในการปกครองประเทศ และรักษาความมั่นคงของระบบของตน สถาบันอื่น เช่น พรรคการเมือง และกลุ่มพรรคอิทธิพลก็มีบทบาทน้อยมาก พรรคการเมืองได้รับการจัดตั้งในระยะหลังสงครามโลกครั้งที่สอง แต่ก็มีอายุอยู่ระยะเวลาอันสั้น ส่วนการรวมกำลังเป็นกลุ่มอิทธิพลนั้นแทบเรียกได้ว่าไม่มีอยู่เลย นอกจากนี้เกียรติภูมิของทหารก็สูงขึ้นมากมีฐานะและการยอมรับสูงขึ้น อิทธิพลของนายทหารชั้นผู้ใหญ่ได้เข้าแทนที่อิทธิพลของเจ้านายในสมัยก่อน ยิ่งในระยะตั้งแต่รัฐประหาร เมื่อ ๘ พฤศจิกายน ๒๔๙๐ เป็นต้นมา อิทธิพลทางการเมืองของทหารเด่นชัดขึ้น และการปฏิวัติของจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ ในปี พ.ศ. ๒๕๐๑ ก็ยิ่งเพิ่มพูนฐานะอำนาจและบทบาทของทหารขึ้นอย่างกว้างขวางอย่างที่ไม่เคยมีมาในอดีต

ดังนั้น จะเห็นได้ว่าการใช้กำลังทหารเข้าเปลี่ยนแปลงการปกครอง ในปี ๒๔๗๕ เป็นเรื่องที่เสี่ยงมากกว่า การปฏิวัติรัฐประหารในระยะต่อมา รวมทั้งการรัฐประหารในปี ๒๔๙๐ กับการยึดอำนาจของจอมพลสฤษดิ์ ในปี ๒๕๐๐ เนื่องจากเป็นการเข้าแทรกแซงทางการเมืองครั้งแรกของทหาร ทำให้สงสัยใน productivity หรืออำนาจการผลิตจะมีเท่าใด ซึ่งผิดกับการแทรกแซงในครั้งหลังที่พอจะมองเห็นได้ว่า อำนาจการผลิตมีสูง คณะราษฎร์ที่ทำการได้สำเร็จ ก็เนื่องด้วยทรัพยากรที่รัฐบาลขณะนั้นมีอยู่ไม่ได้ถูกนำมาใช้ และสภาพแวดล้อมบางอย่างที่ทำให้รัฐบาลอยู่ในฐานะลำบากที่จะระดมทรัพยากรมาใช้ต่อต้านการยึดอำนาจ เช่น สภาพเศรษฐกิจตกต่ำ และความไม่มั่นใจที่จะกล้าเผชิญกับผลของการใช้กำลังปราบปรามคณะผู้ก่อการ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม เมื่อผู้นำทั้งสองขึ้นมามีอำนาจ ก็ได้มีการปรับปรุงกองทัพอย่างขนานใหญ่ แม้ว่าแต่ละรัฐบาลจะแถลงว่ามีจุดมุ่งหมายเพื่อปกป้องรักษาเอกราช แต่จุดมุ่งหมายอีกประการหนึ่งก็คือ เพื่อสร้างกองกำลังของตนให้เข้มแข็ง เพื่อเป็นพลังค้ำจุนรัฐบาลได้อย่างมั่นคง รัฐบาลของจอมพล ป. เองได้ยอมรับว่าจะต้องบำรุงกองทัพทั้ง ๓ ให้เข้มแข็งยิ่งขึ้น[๑๙] เมื่อไทยได้ทำสงครามต่อสู้กับฝรั่งเศสในอินโดจีน และเมื่อตัดสินใจเข้าสงครามโลกครั้งที่สองร่วมกับญี่ปุ่น ก็เป็นที่แน่ชัดว่า กิจการทหารได้รับความสนใจ

---

๑๙ โปรดดู "คำแถลงนโยบายรัฐบาล," คณะรัฐมนตรี คณะที่ ๙ นายพันเอกหลวงพิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรี ใน **ราชกิจจานุเบกษา** เล่มที่ ๕๕ พ.ศ. ๒๔๘๑, หน้า ๓๓๑๘.

เป็นพิเศษ ดังคำแถลงนโยบายของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในสมัยยังเป็นนายพันเอก หลวงพิบูล ฯ ต่อสภาผู้แทนราษฎร เมื่อวันที่ ๑๖ มีนาคม ๒๔๘๕ ว่า "โดยที่ประเทศอยู่ในสถานะสงคราม รัฐบาลจะบำรุงกองทัพบก กองทัพเรือ และกองทัพอากาศให้มีความเข้มแข็งยิ่งขึ้น ทั้งในคุณภาพและปริมาณเพื่อดำเนินการรบร่วมกับพันธมิตรของไทย ให้บรรลุถึงชัยชนะ และในการนี้จะได้แสวงหา ชักชวนให้ราษฎรทั่วไปบำรุงการทหารให้ยิ่งขึ้น"[๑๙] นโยบายดังกล่าวชี้ให้เห็นถึงความต้องการที่จะปรับปรุงกำลังทัพเพื่อการสงครามก็จริง แต่กำลังดังกล่าวจะช่วยเสริมอำนาจของรัฐบาลให้เข้มแข็งขึ้น

อันที่จริงการปรับปรุงกองทัพทั้ง ๓ ได้กระทำมาตั้งแต่จอมพล ป. เป็นเพียงรัฐมนตรีกลาโหมเท่านั้น ไม่ได้เป็นนายกรัฐมนตรี โดยได้มีการปรับปรุงขยายกำลังรบและเปลี่ยนแปลงอาวุธที่สำคัญ ๆ แนวโน้มที่จะสร้างองค์การทางการเมืองอื่นขึ้นทดแทนอย่างจริงจังก็ยังไม่ปรากฏ การเน้นการปรับปรุงกองทัพของประเทศเท่ากับเป็นการเน้นความสำคัญและเกียรติของทหาร นอกจากจะทำให้ทหารมีความสำคัญยิ่งใหญ่ในสายตาของประชาชนทั่วไปแล้ว ยังช่วยรักษาเสถียรภาพของรัฐบาลและป้องกันมิให้ใครกล้าที่จะต่อต้านได้

ในด้านกองทัพเรือมีลักษณะที่น่าสนใจคือ ได้ร่วมมือทำการปฏิวัติในปี ๒๔๗๕ ร่วมทำรัฐประหารในปี ๒๔๗๖ และร่วมปราบกบฏบวรเดชในปี ๒๔๗๖ แม้ว่าในแง่กำลังค้ำจุนรัฐบาลทหารเรือมีอำนาจน้อยกว่าทหารบก แต่ก็ได้มีส่วนร่วมเสมอมาในการต่อสู้ทางการเมืองของคณะราษฎร์ และเป็นพลังทางการเมืองที่สำคัญอันหนึ่งในระยะนั้น ผู้นำทหารเรือหลายคน ได้เข้ามายุ่งเกี่ยวทางการเมือง แต่ทุกคนดูเหมือนจะยอมรับความเป็นผู้นำของจอมพล ป. และไม่ได้ปฏิบัติตนขัดขวางแต่อย่างใด ทั้งนี้อาจเป็นเพราะนอกจากทหารเรือจะยอมรับว่า กองทัพบกยังเป็นกำลังหลักในการต่อสู้ทางการเมือง ซึ่งทำให้ผู้นำของทหารบกได้เปรียบผู้นำทหารเหล่าอื่น ๆ ในการขึ้นสู่ตำแหน่งทางการเมืองแล้ว จอมพล ป. ยังเป็นผู้ที่ได้ให้ความสนับสนุนอย่างมากในการปรับปรุงและเพิ่มพูนกำลังของกองทัพเรือ จอมพล ป. ในระยะที่ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีกลาโหม ได้ปรับปรุงกองทัพเรืออย่างขนานใหญ่ มีการต่อเรือรบที่สำคัญหลายลำ รวมทั้ง ร.ล. ธนบุรี และ ร.ล. ศรีอยุธยา[๒๐] การปรับปรุงดังกล่าวทำให้กองทัพเรือเอง พอใจในความเป็นผู้นำของจอมพล ป.

ในสมัยจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ การบำรุงกองทัพก็ได้ขยายกว้างขวางขึ้น ซึ่งมี

---

[๑๙] คำแถลงนโยบายรัฐบาล คณะรัฐมนตรีที่ ๑๐ จอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี แถลงเมื่อ ๑๖ มีนาคม ใน **ราชกิจจานุเบกษา** เล่มที่ ๕๙ พ.ศ. ๒๔๘๕, หน้า ๕๑๘.

[๒๐] อ. พิบูลสงคราม, **จอมพล ป. พิบูลสงคราม** เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มนตรี), หน้า ๒๔๗–๒๔๘.

รากฐานมาจากการปรับปรุงกองทัพบก มาตั้งแต่รัฐประหารปี ๒๔๕๐ และได้ปรับปรุงทางด้านคุณภาพให้ดีมากขึ้น และเมื่อได้มีการตกลงด้านความช่วยเหลือทางการทหารกับสหรัฐอเมริกา คุณภาพของกองทัพไทยก็ได้รับการปรับปรุงให้ดีขึ้นอย่างมาก โดยเฉพาะกองทัพบก การปรับปรุงที่สำคัญอีกประการหนึ่งในสมัยจอมพลสฤษดิ์ก็คือ การปรับปรุงในด้านสวัสดิการให้แก่ทหาร เป็นต้นว่าที่อยู่อาศัย โรงเรียนสำหรับบุตรข้าราชการกองทัพบก โรงพยาบาล การปรับปรุงในสิ่งเหล่านี้ย่อมทำให้ได้รับความสนับสนุนอย่างสูงจากบรรดาทหารทั้งหลายอย่างมาก อาจกล่าวได้ว่าการปรับปรุงกองทัพในยุคนี้กองทัพบกได้รับความสนใจมากที่สุดในฐานะที่เป็นกำลังหลัก ทั้งในทางการเมือง และในการป้องกันประเทศ ส่วนทางกองทัพเรือนับแต่กบฏแมนแฮตตันในปี ๒๔๙๔ เป็นต้นมา ก็ไม่ได้รับการพัฒนาเท่าใดนัก ความเป็นอิสระและมีอำนาจทางการเมืองก็หมดสิ้นไป และอยู่ภายใต้การควบคุมของฝ่ายทหารบกอย่างเห็นได้ชัด

ในด้านความสามารถในการควบคุมและใช้กำลังเพื่อประโยชน์ทางการเมืองนั้น อาจกล่าวได้ว่าไม่ว่ากองทัพจะมีความเข้มแข็งเพียงใดก็ตาม ผู้นำจะต้องสามารถควบคุมการใช้กำลังได้ จึงจะเกิดประโยชน์แก่ตน การเป็นทหารไม่ได้หมายความว่าจะสามารถควบคุม และใช้ทรัพยากรประเภทนี้ได้เสมอไปทุกคน การที่จะสามารถควบคุมและใช้กำลังได้นั้นขึ้นกับปัจจัยหลายอย่าง ที่สำคัญคือ การมีอำนาจบังคับบัญชาหน่วยที่ใช้กำลัง และความสนับสนุนและความเชื่อถือในหมู่ทหาร เนื่องจากกองทัพเป็นหน่วยงานที่มีวินัยเข้มงวด ทหารถูกอบรมสั่งสอนให้เชื่อฟังและปฏิบัติตามผู้บังคับบัญชาอย่างเคร่งครัด ผู้ที่คุมกำลัง เช่น ผู้บัญชากองพล ๑ แม่ทัพภาคที่ ๑ ตลอดจนผู้บัญชาการทหารบก จึงอยู่ในฐานะที่ได้เปรียบนายทหารอื่น ๆ ที่ไม่ได้คุมกำลัง แต่ก็มีหลายกรณีที่ผู้คุมกำลังไม่สามารถต้านทานนายทหารที่ไม่ได้คุมกำลังได้ ดังนั้น ความสามารถในการใช้กำลังจึงขึ้นอยู่กับบารมีของผู้นำทหาร และการยอมรับนับถือที่บรรดาทหารทั้งหลายมีต่อผู้นำทหารนั้น ๆ ด้วย ถ้าผู้ใดมีทั้งอำนาจบังคับบัญชาและบารมีแล้ว ก็ย่อมที่จะควบคุมการใช้กำลังได้มีประสิทธิภาพกว่าคนที่มีเพียงอย่างหนึ่งอย่างใด

สำหรับจอมพล ป. นั้น เมื่อกลับจากการศึกษาในฝรั่งเศส ไม่ได้ดำรงตำแหน่งคุมกำลัง แต่มาเป็นอาจารย์โรงเรียนเสนาธิการทหารบก และกรมจเรทหารบก แต่สามารถเป็นผู้นำในการใช้กำลังเข้าเปลี่ยนการปกครองได้ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะ จอมพล ป. ได้สร้างความไว้เนื้อเชื่อใจ และชื่อเสียงกับหมู่นายทหารอื่น ๆ โดยการสอนหนังสือและเขียนตำราทางด้านการทหารปืนใหญ่[๒๑] เท่ากับเป็นช่องทางสร้างอิทธิพลในหมู่ทหารได้

[๒๑] อ. พิบูลสงคราม, อ้างแล้ว, หน้า ๔๙–๕๒.

ไม่แพ้ผู้ที่คุมกำลัง ในขณะทำการเปลี่ยนแปลงการปกครอง จอมพล ป. ก็ไม่ได้ดำรงตำแหน่งทางด้านคุมกำลังแต่อย่างใด เมื่อกระทำการเปลี่ยนการปกครองสำเร็จ และเป็นผู้บัญชาการปราบปรามกบฏบวรเดชในปี ๒๔๗๖ จนราบคาบ อิทธิพลและความเชื่อถือในหมู่ทหารก็มีมากขึ้น

อย่างไรก็ตาม การมีแต่อิทธิพลและความเชื่อถือแต่เพียงอย่างเดียว ก็ไม่สามารถควบคุมการใช้กำลังทหารได้อย่างมีประสิทธิภาพ ต้องเป็นผู้บังคับบัญชาที่มีอำนาจเคลื่อนย้ายกำลังทหารด้วย เป้าหมายของจอมพล ป. ก็คือตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบกและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม ซึ่งหลังจากปราบกบฏบวรเดชเรียบร้อยแล้วไม่นานนัก จอมพล ป. ได้รับตำแหน่งเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม และรองผู้บัญชาการทหารบก ต่อมาก็ได้รับตำแหน่งผู้บัญชาทหารบก[๒๒] ผลสำเร็จนี้ถือว่า จอมพล ป. สามารถควบคุมทรัพยากรที่สำคัญไว้ได้ และเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เขาได้รับแต่งตั้งเป็นนายกรัฐมนตรีในปลายปี ๒๔๘๑

เมื่อได้เป็นผู้นำรัฐบาลแล้ว จอมพล ป. ก็ยังคงดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีกลาโหม และผู้บัญชาการทหารบกอยู่ แบบแผนการครองอำนาจเช่นนี้ ผู้นำทหารสมัยหลังก็ได้นำเอามาใช้ คือ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ กับจอมพลถนอม กิตติขจร เพื่อที่จะสามารถคุมกำลังทหารไว้ได้ และเมื่อไทยได้เข้าสงครามกับญี่ปุ่นภายหลัง ๘ ธันวาคม ๒๔๘๔ แล้ว จอมพล ป. ก็ได้ดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารสูงสุดอีกตำแหน่งหนึ่ง แต่ตำแหน่งนี้เป็นตำแหน่งเฉพาะในเวลาสงครามเท่านั้น ไม่ใช่ตำแหน่งถาวรเหมือนอย่างในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ดังนั้น ในยามสงบจอมพล ป. มีอำนาจบังคับบัญชา กองทัพเรือและอากาศ ก็โดยอาศัยตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหมเท่านั้น ซึ่งในทางปฏิบัติมีอำนาจไม่มากนัก ดังนั้น กองทัพเรือจึงมีอิสระมีอำนาจและมีคุณค่าพอสมควร

สำหรับจอมพลสฤษดิ์ ในการรัฐประหาร ๒๔๙๐ อันถือได้ว่าเป็นการเข้ายุ่งเกี่ยวทางการเมืองครั้งแรกที่แจ้งชัดนั้น ได้เป็นผู้บังคับบัญชาทำหน้าที่คุมกำลังสำคัญในกรุงเทพ ฯ อยู่แล้ว คือ เป็นผู้บังคับการกรมทหารราบที่ ๑ รักษาพระองค์[๒๓] อันเป็นฐานเสริมให้ไต่เต้าไปสู่ตำแหน่งทางทหารที่สำคัญมากขึ้น คือ ในปี ๒๔๙๑ ก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้บัญชาการกองพล ๑ ซึ่งเท่ากับเป็นผู้คุมกำลังหลักในการครองพื้นที่เขตกรุงเทพ ฯ ถ้าจะมีการยึดอำนาจโดยทหาร ดังนั้น ในระยะต่อมาผู้นำทหารคนใดจะต้องการก้าวไปสู่

---

[๒๒] อ. พิบูลสงคราม, **เล่มเดียวกัน**, หน้า ๒๔๗.

[๒๓] กองทัพบก, **ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์**, (ธนะการพิมพ์ ๒๕๐๗) หน้า ๓.

การเมืองก็มักเป็นผู้บัญชาการกองพลที่ ๑ เพื่อใช้เป็นฐานไต่เต้า เช่น ผู้นำยุคหลัง ๆ คือ จอมพลประภาส จารุเสถียร และพลเอกกฤษณ์ สีวะรา

เมื่อได้รับตำแหน่งผู้บัญชาการกองพลที่ ๑ แล้ว อำนาจทางการเมืองของจอมพล สฤษดิ์เด่นชัดขึ้น และขึ้นเป็นแม่ทัพภาคที่ ๑ และผู้บัญชาการทหารบกอย่างรวดเร็ว ในปี ๒๔๙๗ การเป็นผู้บัญชาการทหารบกก็เป็นสิ่งหนึ่งที่ทำให้เขาควบคุมการใช้กำลังได้อย่างกว้างขวาง และเป็นทรัพยากรทางการเมืองอันหนึ่ง ที่ทำให้เขาขึ้นมาเป็นผู้นำรัฐบาลได้ในปี ๒๕๐๐ เช่นเดียวกับ จอมพล ป. เมื่อปี ๒๔๘๑ เป็นที่น่าสังเกตว่า เมื่อจอมพล สฤษดิ์ได้รับเลื่อนจากแม่ทัพกองทัพที่ ๑ เป็นผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก ในปี ๒๔๙๔ และเป็นรองผู้บัญชาการทหารบกในปี ๒๔๙๕ นั้นยังคงรักษาราชการในตำแหน่งแม่ทัพกองทัพที่ ๑ อยู่ตลอดเวลา[๒๔] จนกระทั่งได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้บัญชาการทหารบก จึงได้สละตำแหน่งแม่ทัพดังกล่าว ทั้งนี้เพราะว่าตำแหน่งผู้ช่วยผู้บัญชาการก็ดี รองผู้บัญชาการก็ดี เป็นตำแหน่งที่ไม่ได้คุมกำลังโดยตรงนั่นเอง

เมื่อจอมพล สฤษดิ์ ทำการยึดอำนาจในปี ๒๕๐๐ และปฏิวัติตัวเองในปี ๒๕๐๑ ก็ได้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี และในขณะเดียวกันยังคงดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบก และดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารสูงสุดอีกตำแหน่งหนึ่ง ตำแหน่งหลังนี้เพิ่งจัดตั้งขึ้นอีกหลังจากการยึดอำนาจจากจอมพล ป. เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐ อันเป็นตำแหน่งที่จอมพล ป. ดำรงอยู่ในสมัยสงครามโลก และยุบเลิกไปเมื่อสงครามสงบ จอมพลสฤษดิ์ตั้งตำแหน่งนี้ขึ้นอีก โดยมีหน่วยงานถาวรในกระทรวงกลาโหม คือ กองบัญชาการทหารสูงสุด ทั้งนี้เพื่อจะได้คุมกองทัพทั้งสามได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น

นอกจากจะสามารถใช้ทหารโดยอาศัยอำนาจบังคับบัญชาที่มีแล้ว จอมพลสฤษดิ์ก็ใช้อิทธิพล อันเกิดจากความนับถือและไว้ใจจากบรรดาทหารที่มีต่อตนอีกด้วย แต่วิธีการสร้างความเชื่อถือเลื่อมใสผิดจากจอมพล ป. ซึ่งได้รับการศึกษาจากต่างประเทศ จอมพลสฤษดิ์ ในฐานะที่ไม่เคยศึกษาจากต่างประเทศ แต่เป็นผู้ดำรงตำแหน่งคุมกำลังมาตลอด แบบแผนการสร้างความสัมพันธ์ จึงเป็นแบบการคลุกคลีกับบรรดานายทหารชั้นรอง ๆ ใช้ความเป็นนักเลง ความเด็ดขาด ตามแบบฉบับของผู้นำทหารโดยทั่วไป เป็นที่น่าสังเกตว่าก่อนที่จะมารับตำแหน่งเป็นผู้บังคับการกรมทหารราบที่ ๑ จอมพลสฤษดิ์เป็นผู้บังคับบัญชาทหารในต่างจังหวัดมาก่อน คือที่จังหวัดลำปาง และได้ร่วมตกระกำลำบาก

---

[๒๔] กองทัพบก, เล่มเดียวกัน, หน้า ๕.

มากับทหารในแนวรบสหรัฐไทยเดิม เท่ากับเป็นการสร้างความเห็นอกเห็นใจสนับสนุนกับบรรดาทหารมากขึ้น[๒๕]

ในด้านลักษณะของการใช้กำลัง เพื่อประโยชน์ทางการเมืองนั้น อาจทำได้ทั้งการใช้กำลังเข้าบังคับโดยตรง และใช้เพื่อข่มขู่หรือเป็นเครื่องมือต่อรองทางการเมือง สำหรับในด้านการใช้กำลังโดยตรงนั้น ทั้งจอมพล ป. และจอมพลสฤษดิ์ได้ใช้การรัฐประหารหรือใช้กำลังเข้ายึดอำนาจจากรัฐบาล สำหรับในกรณีของจอมพล ป. ได้เริ่มใช้ในการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี ๒๔๗๕ และการรัฐประหารเปิดสภาผู้แทนในปี ๒๔๗๖ และได้มีบทบาทอย่างสำคัญในการนำกำลังเข้าปราบปรามกบฏบวรเดช ในปี ๒๔๗๖ เช่นกัน สำหรับจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นั้นก็ได้ร่วมในการรัฐประหาร ๒๔๙๐ และมีบทบาทสำคัญในการปราบกบฏแมนแฮตตันอันเป็นการใช้กำลังในการต่อสู้ปราบปรามผู้นำทางการเมืองฝ่ายพลเรือนและฝ่ายทหารเรือ

อย่างไรก็ตาม การใช้กำลังทหารโดยตรง เพื่อปราบปรามฝ่ายตรงกันข้าม และสร้างความมั่นคงให้กับตนเองนั้น จอมพล ป. ทำได้สำเร็จถึงระดับที่เมื่อพระยาพหลฯ ลาออกจากรัฐมนตรี เมื่อกันยายน ๒๔๘๑ จอมพล ป. ก็สามารถได้รับคะแนนเสียงข้างมากจากสภาผู้แทนราษฎรให้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี โดยไม่ต้องใช้กำลังเข้ามาบังคับโดยตรง แต่ก็มีการใช้กำลังทางอ้อม เช่น ในเดือนพฤศจิกายนกระทรวงกลาโหมได้จัดให้มีการซ้อมป้องกันภัยทางอากาศในกรุงเทพมหานคร เป็นต้น เพื่อแสดงให้เห็นถึงกำลังอำนาจของทหาร และบทบาทของจอมพล ป. ในขณะนั้นว่าเด่นกว่าผู้นำคณะราษฎร์คนอื่นๆ ทั้งที่เป็นทหารและพลเรือน ในกรณีจอมพลสฤษดิ์นั้น ผู้นำทหารที่ร่วมมือทำรัฐประหารกันมาแตกแยกกันเอง คือ เป็นฝ่ายจอมพล ป. จอมพล ผิน และพล ต.อ. เผ่าฝ่ายหนึ่ง กับจอมพลสฤษดิ์อีกฝ่ายหนึ่ง การต่อสู้ของทั้งสองกลุ่มได้บานปลายออกไปเป็นการใช้กำลังยึดอำนาจจากจอมพล ป. ในปี พ.ศ. ๒๕๐๐ และปฏิวัติอีกครั้งหนึ่งเพื่อจะได้ปกครองโดยเด็ดขาดในตุลาคม ๒๕๐๑ เป็นการใช้กำลังเข้ายึดอำนาจโดยตรงไม่ใช่โดยทางอ้อม

การใช้กำลังของจอมพล ป. และจอมพลสฤษดิ์นั้นได้รับความร่วมมือและสนับสนุนจากทหารในบริเวณกรุงเทพฯ เป็นสำคัญ ทหารในต่างจังหวัดมิได้มีส่วนร่วมด้วยเลย ยกเว้นกรณีกบฏบวรเดช และพยายามใช้กำลังเข้ายึดจุดสำคัญๆ ในกรุงเทพฯ พร้อมทั้งพยายามจู่โจมจับตัวผู้นำฝ่ายตรงข้ามให้ได้ เพื่อที่จะตัดกำลังฝ่ายตรงข้ามและย่นระยะเวลาการต่อสู้ให้เร็วที่สุด เท่ากับเป็นการชี้ให้เห็นว่า ตั้งแต่ปี ๒๔๗๕ ถึงปี ๒๕๐๐ ศูนย์

[๒๕] กองทัพบก **เล่มเดียวกัน, หน้า** ๘๓–๙๖.

อำนาจทางการเมืองมิได้เปลี่ยนแปลงเลย คืออยู่ในกรุงเทพ ฯ เท่านั้น กลุ่มพลังทางการเมืองอื่น ๆ ไม่ได้มีการพัฒนาออกไปทั่วประเทศ ยังคงอยู่แต่เฉพาะในเมืองหลวงเป็นสำคัญ

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า สำหรับผู้นำทั้งสอง กำลังทหารเป็นทรัพยากรที่สำคัญในการสร้างอำนาจทางการเมือง แต่อิทธิพลของทหารในทางการเมืองเมื่อก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี ๒๔๗๕ มีอยู่น้อยและเป็นเพียงพลังแฝง การใช้กำลังทหารเพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครอง จึงเป็นเรื่องที่เสี่ยงมากกว่าการใช้กำลังทหารเพื่อประโยชน์ทางการเมืองในระยะหลัง ในการใช้กำลังทหารเพื่อประโยชน์ทางการเมืองไม่ใช่ผู้นำทหารทุกคนจะใช้ได้ การเป็นผู้บังคับบัญชาทหารเพียงอย่างเดียวไม่เป็นเรื่องประกันความสามารถในด้านนี้ได้เสมอไป จำต้องมีบารมีและอิทธิพลพอควรในหมู่ทหารด้วย ซึ่งจะเห็นได้จากกรณีของจอมพล ป. และจอมพลสฤษดิ์

ดังนั้น บุคลิกภาพความเป็นผู้นำจึงมีความสำคัญ และผู้นำทั้งสองไม่ได้ใช้บุคลิกดังกล่าวเฉพาะแต่การควบคุมกำลังทหารเท่านั้น แต่ยังได้ใช้เพื่อสร้างความยอมรับจากกลุ่มการเมืองต่าง ๆ และจากประชาชนโดยทั่วไปอีกด้วย

๒.๒ บุคลิกภาพ

ผู้นำทั้งสองมีบุคลิกภาพที่เป็นทรัพยากรทางการเมืองที่สำคัญ และเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยเสริมอำนาจทางการเมืองของคน ทำให้ใช้ทรัพยากรทางการเมืองอื่น ๆ ได้น้อยลง กล่าวอีกนัยหนึ่ง ถ้าขาดเสียซึ่งบุคลิกภาพที่เหมาะสมและไม่มีความฉลาดพอที่จะใช้บุคลิกภาพของตนให้เป็นประโยชน์ทางการเมืองแล้ว ก็จะต้องพึ่งพาอาศัยทรัพยากรอื่น ๆ มากขึ้น

การที่จะใช้บุคลิกภาพให้เป็นประโยชน์ทางการเมืองจำต้องมีการฉายบุคลิกให้เห็นว่าเป็นผู้ที่มีบารมี โดยพยายามสร้างตนเองให้ประชาชนเห็นว่ามีความสามารถเป็นผู้นำในยามวิกฤต เป็นผู้กล้านำการเปลี่ยนแปลง และมีความสามารถสร้างความสัมพันธ์ทางจิตใจกับประชาชน

การปกครองทั้งของจอมพล ป. ในช่วงปี พ.ศ. ๒๔๘๑–๒๔๘๗ กับของจอมพลสฤษดิ์ ได้ใช้กำลังทหารเป็นพลังสำคัญ และไม่ได้สร้างสถาบันทางการเมืองอื่น ๆ เช่น พรรคการเมืองขึ้นมา ลักษณะการปกครองเช่นนี้ ตัวบุคคลมีความสำคัญไม่น้อย ทั้งจอมพล ป. และจอมพลสฤษดิ์ต่างก็เน้นตัวผู้นำด้วยกันทั้งคู่ ดังนั้น บุคลิกภาพจึงมีความสำคัญมาก สำหรับจอมพล ป. นั้น โดยทั่ว ๆ ไปเป็นคนที่มีบุคลิกภาพดี

มีรูปร่างท่าทางและหน้าตาดีเป็นที่ถูกใจคนง่าย มีความรู้ เชื่อมั่นในตนเองสูงมาตั้งแต่เป็นเด็ก เป็นคนที่มีความหนักแน่นและทำงานจริง และยังมีความคิดเฉียบแหลมอีกด้วย

ในด้านความเป็นผู้นำยามวิกฤตในขณะที่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง จอมพล ป. เป็นผู้หนึ่งที่มีความสำคัญสูง แต่ชื่อเสียงก็ยังไม่เป็นที่รู้จักกันเท่าไรนัก แต่เมื่อเป็นผู้อำนวยการปราบกบฏบวรเดชเป็นผลสำเร็จ ก็มีผลส่งให้ชื่อเสียงโด่งดังขึ้น มีคนเริ่มสนใจมากขึ้น รัฐบาลได้มีนโยบายสร้างความยิ่งใหญ่ของการปราบกบฏบวรเดช เพื่อเป็นการย้ำพลังและความถูกต้องของคณะราษฎร์ เช่น จัดสร้างอนุสาวรีย์ปราบกบฏและมีการประกอบพิธีศพวีรชนที่เสียชีวิตที่ท้องสนามหลวง ก็ยิ่งทำให้ชื่อเสียงและบุคลิกภาพของจอมพล ป. เด่นขึ้น

มีเหตุการณ์บางอย่างที่เกิดขึ้นเป็นกรณีเฉพาะกับจอมพล ป. เท่านั้น คือการถูกลอบยิงถึง ๒ ครั้งและถูกวางยาพิษอีก ๑ ครั้ง ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่ไม่มีผู้นำคณะราษฎร์คนอื่นได้เผชิญ จอมพล ป. ถูกลอบยิงครั้งแรกหลังจากเสร็จสิ้นพิธีมอบถ้วยการแข่งขันฟุตบอลที่ท้องสนามหลวง เมื่อวันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ ๒๔๗๗ แต่ได้รับบาดเจ็บเพียงเล็กน้อย ต่อจากนั้นก็ได้ถูกลอบยิงอีก ในวันที่ ๕ พฤศจิกายน ๒๔๘๑ โดยนายลี บุญตา คนใช้ภายในบ้าน แต่ก็พลาด และในวันที่ ๕ ธันวาคม ๒๔๘๑ จอมพล ป. ก็ถูกลอบวางยาพิษพร้อมทั้งหลวงยุทธศาสตร์โกศล และร้อยเอก เผ่า ศรียานนท์ ข่าวถูกวางยาพิษแพร่สะพัดออกไปอย่างรวดเร็ว และได้มีผู้นำคณะราษฎร์หลายคนได้มาเยี่ยมดูอาการของจอมพล ป.[๒๖] ข่าวเช่นนี้ย่อมทำให้จอมพล ป. เป็นเป้าของความสนใจอย่างมากของประชาชนและนักการเมืองทั้งหลายซึ่งไม่ทราบแน่ว่า การลอบสังหารทั้งหลายใครเป็นคนทำอย่างแท้จริง หรือว่าเป็นเรื่องที่สร้างขึ้นเพื่อสร้างชื่อเสียงและความสำคัญให้กับจอมพล ป. และหาทางกวาดล้างฝ่ายตรงข้ามเสีย อย่างไรก็ตาม การกระจายข่าวเหล่านี้อย่างเร้าอารมณ์ก็เป็นการดึงเอาบุคลิกภาพของจอมพล ป. ให้เด่นขึ้น และอาจก่อให้เกิดความรู้สึกในหมู่ประชาชนได้ว่า เป็นผู้มีบุญบารมีมีปาฏิหาริย์ สามารถเป็นผู้นำในยามวิกฤตได้

ในด้านการสร้างความสัมพันธ์ทางจิตใจกับประชาชน เมื่อเป็นนายกรัฐมนตรี ก็เป็นโอกาสเหมาะที่จะสร้างภาพพจน์ของความเป็นผู้นำให้เด่นชัดขึ้น เพื่อจูงใจความนิยมสนับสนุนจากประชาชน วิทยุกระจายเสียงเป็นสื่อสำคัญในเรื่องนี้ จอมพล ป. ได้ปราศรัยกับประชาชนทางวิทยุกระจายเสียงครั้งสำคัญ ๆ เพื่อเรียกร้องจูงใจให้ประชาชนสนับสนุน

---

[๒๖] วิเทศกรณีย์ (นามแฝง) **ยุคทมิฬ** (ประชาชน ๒๕๐๓), หน้า ๒๒–๒๙ ๕๗–๕๘, และ ๗๐–๗๑ และ อ. พิบูลสงคราม **จอมพล ป. พิบูลสงคราม** เล่ม ๒ หน้า ๙–๑๐, ๑๗–๑๙.

นโยบาย และในขณะเดียวกันก็พยายามสะท้อนให้เห็นถึงบุคลิกภาพของตนเอง เพื่อสร้างความเลื่อมใสในหมู่ประชาชน เช่น การปราศรัยทางวิทยุในวันที่ ๑๘ ธันวาคม ๒๔๘๑ หลังจากรับตำแหน่งเป็นนายกรัฐมนตรีแล้ว คำปราศรัยมีทั้งการแสดงความอ่อนน้อมคารวะ และแสดงความกตัญญูต่อพระยาพหลฯ ผู้เป็นนักการเมืองที่อาวุโสกว่า และในขณะเดียวกันก็แฝงไว้ซึ่งความเฉียบขาดที่จะหาทางกำจัดภัยที่มีต่อรัฐธรรมนูญ และยังเน้นถึงความต้องการที่จะทำประโยชน์ให้กับราษฎรอย่างจริงจัง[๒๗]

สุนทรพจน์และคำขวัญต่าง ๆ ในระยะต่อมา ล้วนเป็นเรื่องของการเห็นความสำคัญของผู้นำที่จะพยายามชักจูงให้เห็นว่า จอมพล ป. เป็นผู้นำที่มีความสามารถ เช่น คำขวัญที่ว่า "เชื่อผู้นำ ชาติพ้นภัย" และ "ท่านผู้นำไปทางไหน เราจะตามไปด้วย"[๒๘]

นอกจากนั้น การปรากฏตัวและปราศรัยต่อที่ชุมนุมสาธารณะ เช่น การชุมนุมเรียกร้องดินแดนคืนจากฝรั่งเศส ก็เป็นการใช้บุคลิกภาพสร้างความนิยมได้ไม่น้อยที่เดียว

หลังจากสงครามอินโดจีนได้มีการเลื่อนยศจากพลตรี เป็นจอมพลหลวงพิบูลสงคราม ข้ามยศพลโทและพลเอก ในบรรดาคนไทยทั่วไปให้คุณค่าของยศจอมพลสูงมาก และดูเหมือนจะมีผลผูกพันทางจิตใจกับคนไทยมากกว่าตำแหน่งนายกรัฐมนตรีเสียอีก บุคคลที่จะได้รับยศนี้จะกลายเป็นคนที่เป็นวีรบุรุษ เป็นผู้นำ และมีความสำคัญอย่างยิ่งยวด เพราะไม่ใช่จะมีใครได้ยศนี้โดยง่าย และจอมพล ป. ก็เป็นนายทหารคนแรกที่ได้รับยศนี้หลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นต้นมา และเป็นจอมพลคนเดียวมาตลอดจนกระทั่งหลังสงครามโลกครั้งที่สอง และด้วยยศจอมพลนี้เอง ทำให้เป็นการเพิ่มเกียรติภูมิบารมีความเป็นผู้นำแก่จอมพล ป. เป็นอย่างมาก จนกระทั่งเมื่อมีคนพูดถึงว่า "ท่านจอมพล" ก็รู้กันว่า หมายถึงจอมพล ป. นั่นเอง

สำหรับจอมพลสฤษดิ์นั้น มีคุณลักษณะหลายประการที่เสริมสร้างให้มีบุคลิกภาพและบารมีอันเป็นประโยชน์ทางการเมือง โดยทั่วไปเป็นคนที่มีความเฉียบขาด อดทน กล้าได้กล้าเสีย มีความคิดริเริ่ม ตั้งใจจริง แต่อย่างไรก็ตาม การใช้บุคลิกภาพดังกล่าวเพื่อประโยชน์ทางการเมือง ก็เป็นเรื่องสำคัญจะต้องมีการดึงหรือฉายให้ประชาชนเห็นในบุคลิกภาพนั้น (Projection of personality) เพื่อสร้างความสัมพันธ์ทางจิตใจกับประชาชนและความเลื่อมใสนิยม อันจะเป็นการสร้างความชอบธรรมและอำนาจทางการเมืองของตน

---

[๒๗] วิเทศกรณีย์ (นามแฝง), **อ้างแล้ว**, หน้า ๒๓๘–๒๔๔.

[๒๘] ศรีพนม สิงห์ทอง **๑๒ จอมพลไทย** (เกษมสัมพันธ์การพิมพ์ ๒๕๐๖), หน้า ๗๒.

ในด้านความสามารถเป็นผู้นำในยามวิกฤต จอมพลสฤษดิ์ก็มีประสบการณ์ที่เป็นประโยชน์ที่จะเป็นผู้นำในยามวิกฤตในสายตาของประชาชนได้เป็นอย่างดี ประสบการณ์ดังกล่าวนี้ที่เห็นชัดเจนจริง ๆ คือ การรบในแคว้นไทยใหญ่หรือฉานของพม่าในระหว่างสงครามโลกครั้งที่สอง ซึ่งเป็นการรบที่ยากลำบาก เพราะภูมิประเทศเป็นป่าเขา การส่งกำลังบำรุงก็ไม่ดีนัก จึงต้องอาศัยความฉลาดไหวพริบ และความเด็ดขาดในการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้า ไม่ว่าจะเป็นในด้านการรบหรือในด้านขวัญและกำลังใจของทหารในบังคับบัญชา จอมพลสฤษดิ์สามารถฝ่าฟันความลำบากนั้นมาได้ ความชื่นชมในหมู่ทหารที่เห็นว่าเขาเป็นผู้นำในยามวิกฤตได้นั้น ย่อมเป็นฐานสำคัญในการสร้างความเป็นผู้นำในยามวิกฤตในระยะต่อมาได้อย่างดี[๒๙] การมีบทบาทในการรัฐประหาร ๒๔๙๐ การปราบกบฏวังหลวงและแมนแฮตตัน ได้ทำให้บุคลิกภาพของจอมพลสฤษดิ์เด่นขึ้น และในปี ๒๕๐๐ หลังการเลือกตั้งทั่วไปแล้ว สภาพทางการเมืองมีความวุ่นวายหนักขึ้น เพราะการคัดค้านการเลือกตั้งเมื่อ ๒๖ กุมภาพันธ์ ที่มีการคดโกงอย่างกว้างขวาง ในการค้านพรรครัฐบาลหรือพรรคเสรีมนังคศิลา ทำให้กลุ่มผู้นำทางการเมืองและทหารแตกออกเป็นสองฝ่าย ในขณะที่มีการเดินขบวนประท้วงที่ทำเนียบรัฐบาล ภาวการณ์ตึงเครียดเริ่มรุนแรงขึ้นระหว่างเจ้าหน้าที่รักษาความสงบกับประชาชนผู้มาเดินขบวน และจอมพลสฤษดิ์ในฐานะผู้บัญชาการฝ่ายทหารได้เดินเข้าไปในฝูงชนที่สะพานมัฆวาฬและสั่งให้ทหารปล่อยให้ประชาชนเดินผ่านสู่ทำเนียบรัฐบาลได้ หลังจากนั้นไม่ว่าจะมีการชุมนุมประท้วงที่ใด จอมพลสฤษดิ์ได้อำนวยความสะดวกอยู่เสมอ เพียงแต่วิงวอนให้มีการกระทำที่อยู่ในความสงบเท่านั้น แต่ไม่ได้ขัดขวาง[๓๐] ด้วยเหตุนี้ จอมพลสฤษดิ์เลยกลายเป็นบุคคลที่ประชาชนและกลุ่มทางการเมืองต่าง ๆ เห็นว่าจะเป็นผู้นำที่จะเข้าแก้ไขสถานการณ์ต่าง ๆ ให้กลับดีขึ้นมาได้ เมื่อเหตุการณ์วุ่นวายเพลาลง รัฐบาลได้เลิกประกาศภาวะฉุกเฉินเมื่อ ๑๔ มีนาคม และยุบเลิกตำแหน่งผู้บัญชาการฝ่ายทหาร จอมพลสฤษดิ์ได้กล่าวต่อประชาชนทางวิทยุกระจายเสียง ในคำปราศรัยนั้นได้เสริมความเป็นผู้นำของตนกับประชาชนด้วยการลงท้ายว่า "พบกันใหม่ เมื่อชาติต้องการ"[๓๑]

ดังนั้น ในการรัฐประหารยึดอำนาจเมื่อ ๑๖ กันยายน ๒๕๐๐ จากจอมพล ป. พิบูล

---

[๒๙] โปรดดูรายละเอียดการรบของ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ในแนวรบด้านนี้ ในกองทัพบก อ้างแล้ว, หน้า ๘๓—๙๘.

[๓๐] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๘—๑๐๙.

[๓๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๘.

สงครามและคณะ จึงได้รับการสนับสนุนอย่างกว้างขวางจากประชาชนกลุ่มต่าง ๆ ในฐานะเป็นผู้นำที่มีความสามารถในยามวิกฤต

การสร้างความสัมพันธ์ทางจิตใจกับประชาชนโดยทั่วไป โดยการพยายามสร้างภาพพจน์ของการทำงานอย่างเอาจริงเอาจัง แก้ปัญหาต่าง ๆ โดยความเฉียบขาด รวดเร็ว ภายใต้การอำนวยการด้วยตนเอง เช่น ปราบการวางเพลิงด้วยตนเอง การตรวจตราดูแลความสะอาดเรียบร้อยของบ้านเมืองด้วยตนเอง และการไปตรวจราชการตามภูมิภาคต่าง ๆ โดยพักแรมในกระโจมแทนที่จะไปพักในเรือนพักรับรอง สื่อมวลชนต่าง ๆ โดยเฉพาะวิทยุและโทรทัศน์ ได้นำมาใช้เพื่อช่วยสร้างบุคลิกภาพของตนให้เป็นที่เลื่อมใสในหมู่ประชาชนโดยทั่วไปด้วย การปราศรัยที่มีน้ำเสียงหนักแน่น เฉียบขาด แฝงไว้ซึ่งความตั้งใจจริงและมีลักษณะเร้าอารมณ์ และในคำปราศรัยไม่ว่าจะเป็นโอกาสใด ส่วนใหญ่จะเน้นถึงความจงรักภักดีและเทิดทูนองค์พระมหากษัตริย์ เน้นถึงการปวารณาตัวทำงานให้กับชาติบ้านเมืองอย่างไม่คิดชีวิต และเน้นถึงความผาสุกของประชาชนว่าเป็นจุดมุ่งหมายที่สำคัญที่สุดของรัฐบาล เช่น ในคำแถลงนโยบายต่อสภาร่างรัฐธรรมนูญ จอมพลสฤษดิ์ ก็ได้กล่าวว่า "พร้อมกับนโยบายที่แถลงแล้วนั้น ข้าพเจ้ายังได้มอบชีวิตจิตใจของข้าพเจ้าและรัฐมนตรีในคณะรัฐบาลนี้เป็นเดิมพัน เพื่อสร้างความเจริญให้แก่ประเทศชาติและอำนวยความผาสุกให้แก่ประชาชนจนถึงที่สุดให้จงได้"[๓๒]

จากที่กล่าวมาแล้วจะเห็นได้ว่า ผู้นำทั้งสองได้พยายามใช้บุคลิกภาพในการเสริมสร้างอิทธิพลและอำนาจทางการเมืองของตนเป็นส่วนสำคัญอันหนึ่ง ความเป็นผู้นำในหมู่ทหารที่สามารถสร้างความนิยมและความเลื่อมใสได้ ก็โดยอาศัยบุคลิกภาพของผู้นำทั้งสองด้วย และการสร้างความนิยมในหมู่ประชาชนของผู้นำทั้งสองก็อาศัยบุคลิกภาพอยู่ไม่น้อย อย่างไรก็ตาม การสร้างอำนาจทางการเมืองจำต้องอาศัยทรัพยากรอื่น ๆ อีกที่สำคัญ คือ การครอบครอง authority ของรัฐบาล

๒.๓ การครอบครองอำนาจรัฐบาล (Authority)

การที่ผู้นำทั้งสองได้ขึ้นมาถึงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี เรียกได้ว่าเป็นผู้ครอบครองทรัพยากรทางการเมืองอันหนึ่งที่สำคัญ คือ authority ทำให้ได้เปรียบผู้นำทางการเมืองคนอื่น ๆ อยู่มาก และอยู่ในฐานะที่จะใช้ authority ในการเสริมสร้างทรัพยากรทางการเมืองอื่น ๆ เพิ่มเติมได้ เช่น ความชอบธรรม (legitimacy) อำนาจในทางเศรษฐกิจและอำนาจทางด้านใช้กำลัง เป็นต้น ดังที่ได้กล่าวไปแล้ว authority ที่ใช้จะมีมากน้อยเพียงใด

[๓๒] จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ "คำแถลงนโยบาย," อ้างแล้ว, หน้า ๒.

ขึ้นอยู่กับว่า การเชื่อฟังและการยอมรับปฏิบัติตามนโยบายของรัฐบาลมีมากน้อยเพียงใด การที่จะให้ประชาชนเชื่อฟัง authority ของรัฐบาลได้นั้น อาจทำได้ ๒ ประการ คือ ในประการแรกใช้กำลังบังคับ ทั้งในด้านกำลังทหาร การจับกุมปราบปราม ทั้งในส่วนที่ถูกต้องตามกฎหมายและในส่วนที่นอกเหนือกฎหมาย และประการที่สอง การยอมรับจากประชาชนว่ารัฐบาลหรือผู้ปกครองนั้นชอบธรรมมากน้อยเพียงใด การที่ผู้นำจะมีความยากง่ายหรือความสะดวกในการใช้กำลังบังคับก็ดี หรือการดำเนินนโยบายสร้างความชอบธรรมก็ดี เพื่อให้มีการปฏิบัติตาม authority ของตนนั้น ก็ขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายอย่าง แต่อันหนึ่งก็คือลักษณะของ authority นั่นเอง ว่าให้อำนาจตามกฎหมายแก่เขาไว้มากน้อยเพียงใด ลักษณะของ authority ที่มีอยู่เป็นเรื่องที่รวมอำนาจไว้ที่บุคคลคนเดียวอย่างมาก หรือมีการแบ่งแยก authority ไปยังหน่วยงานต่าง ๆ

เมื่อเปรียบเทียบระหว่าง authority ของรัฐบาลจอมพล ป. ในระยะก่อนและระหว่างสงครามโลกครั้งที่สองกับรัฐบาลของจอมพลสฤษดิ์แล้ว จะเห็นได้ว่า ของจอมพล ป. พิบูลสงครามนั้น มีอำนาจเด็ดขาดตามกฎหมายน้อยกว่าจอมพลสฤษดิ์มาก การบริหารงานของจอมพล ป. นั้น ยังเป็นไปตามรัฐธรรมนูญ ๑๐ ธันวาคม ๒๔๗๕ ซึ่งเป็นรูปการปกครองในระบอบรัฐสภา ดังนั้นรัฐบาลจะต้องให้ความสนใจกับสภา ฯ มาก เพราะเป็นผู้ลงมติไว้วางใจรัฐบาลให้บริหารงานได้ และมีสิทธิลงมติไม่ไว้วางใจอีกเมื่อใดก็ได้ แม้ว่าสภาผู้แทนราษฎรจะมีสมาชิกประเภทที่ ๒ ซึ่งรัฐบาลแต่งตั้งขึ้นก็ตาม แต่ก็มีสมาชิกสภาผู้แทนประเภทที่หนึ่งที่ประชาชนเลือกเข้ามา ซึ่งเป็นอิสระพอสมควรจากการครอบงำของรัฐบาล ตามความเป็นจริงแล้ว สภาผู้แทนราษฎรในระยะนั้น ก็ทำความยุ่งยากลำบากแก่รัฐบาลไม่น้อย อย่างน้อยก็สองครั้งตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๗๕ ถึง ๒๔๘๑ ที่รัฐบาลต้องลาออกไป เพราะรัฐบาลแพ้คะแนนเสียงในสภาในร่างพระราชบัญญัติที่สำคัญ ๆ และตั้งกระทู้ถามในเรื่องสำคัญ ๆ คือเมื่อ ๒๘ กรกฎาคม ๒๔๘๐ และเมื่อ ๑๑ กันยายน ๒๔๘๑[๓๓] ในการใช้กำลังในด้านการบังคับให้มีการปฏิบัติตามรัฐบาลตลอดจนกวาดล้างฝ่ายปฏิปักษ์ต่อรัฐบาล รัฐบาลมิได้มีอำนาจใช้อย่างสมบูรณ์ อย่างเช่นการกวาดล้างในปี ๒๔๘๒ แม้รัฐบาลต้องหาทางออกโดยการจัดตั้งศาลพิเศษ[๓๔] เพื่อให้การพิจารณาเป็นไปโดยรวดเร็ว แต่รัฐบาลไม่สามารถทำอะไรที่เด็ดขาดไปกว่านั้นได้ เช่น พิจารณาคดีเสียเอง เป็นต้น

---

[๓๓] รายละเอียดโปรดดู วิเทศกรณีย์, ยุคทมิฬ (ประชาคม ๒๕๐๓) หน้า ๘๘–๑๒๖, ๑๙๘–๒๐๙.

[๓๔] รายละเอียดโปรดดู พายัพ โรจนวิภาต, ยุคทมิฬ (สอ เสถบุตร ๒๕๑๕).

สำหรับจอมพลสฤษดิ์นั้น การบริหารงานอยู่ในมือของจอมพลสฤษดิ์เป็นส่วนใหญ่ ซึ่งเป็นรูปแบบการปกครองแบบเผด็จการ ในช่วงเวลาตั้งแต่การปฏิวัติเมื่อเดือนตุลาคม ๒๕๐๐ ถึง ๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๒ นั้น เป็นการปกครองโดยคณะปฏิวัติมีอำนาจสูงสุดในทุกด้านอยู่ในมือของหัวหน้าคณะปฏิวัติ คือ จอมพลสฤษดิ์ นั่นเอง เป็นการปกครองที่ไม่มีรัฐธรรมนูญ ไม่มีรัฐสภา และไม่มีคณะรัฐมนตรี เมื่อมีการประกาศใช้ธรรมนูญการปกครองชั่วคราวรัฐบาลก็ยังเป็นแบบเผด็จการ คือ มีการจัดตั้งสภาร่างรัฐธรรมนูญเพื่อทำหน้าที่ร่างรัฐธรรมนูญและนิติบัญญัติ โดยมีสมาชิกมาจากการแต่งตั้งโดยจอมพลสฤษดิ์เอง นอกจากนั้น จอมพลสฤษดิ์ยังมีอำนาจพิเศษตามมาตรา ๑๗ แห่งธรรมนูญการปกครองที่จะดำเนินการใด ๆ ก็ได้เพื่อคงไว้ซึ่งราชบัลลังก์ ความสงบสุขและศีลธรรมอันดีของประชาชน ทางรัฐบาลได้ให้เหตุผลทำนองว่า การรวมอำนาจเช่นนี้เพื่อจะได้มีการปรับปรุงการบริหารประเทศในรูปใหม่ต่อไป อันจะเหมาะสมกว่าในรูปแบบเดิมที่ใช้กันมา อย่างไรก็ตาม เป็นที่ชัดเจนว่า การปกครองแบบรวมอำนาจไว้ในมือจอมพลสฤษดิ์ โดยถือเสมือนว่าเป็นองค์อธิปัตย์แต่ผู้เดียวนั้น ก็เพื่อต้องการที่จะให้มีการใช้อำนาจในการบริหารประเทศ ปราบปรามผู้ต่อต้าน และให้มีการปฏิบัติตามนโยบายได้อย่างมีประสิทธิภาพ และสามารถใช้กำลังเพื่อบังคับให้ปฏิบัติตามผู้นำได้อย่างกว้างขวาง โดยมีกฎหมายรองรับ

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า การได้เป็นรัฐบาลย่อมทำให้ผู้นำสามารถแสวงหาอำนาจทางการเมืองได้ดีกว่ากว่าบุคคลอื่น แต่รูปแบบของรัฐบาลย่อมมีผลต่อการเสริมสร้างอำนาจและการใช้ authority ของผู้นำได้ด้วยเช่นกัน เมื่อเปรียบเทียบกันระหว่างสองผู้นำทหารนี้ จอมพลสฤษดิ์ ได้เปลี่ยนรูปแบบของรัฐบาล เพื่อให้การใช้ authority ของตนเป็นไปอย่างเด็ดขาดและกว้างขวางกว่าผู้นำในยุคอื่นใด ส่วนจอมพล ป. นั้นรูปแบบรัฐบาลทำให้การใช้ authority ของจอมพล ป. มีข้อจำกัดอยู่บ้าง แต่ก็ได้ใช้ความฉลาดของตนในการใช้ authority ได้อย่างเด็ดขาดจนมีการกล่าวว่า จอมพล ป. เป็นผู้นำที่เผด็จการไม่ยิ่งหย่อน หรือบางทีจะมากไปกว่าจอมพลสฤษดิ์เสียด้วยซ้ำไป

การมี authority ทำให้รัฐบาลสามารถใช้กำลังบังคับได้ โดยที่ทั้งสองผู้นำมีกำลังทหารสนับสนุนเป็นหลัก องค์การของทหารเปรียบเสมือนองค์กรทางการเมืองที่เป็นฐานรองรับอำนาจ และเมื่อรักษา authority ไว้ได้มากเท่าไร โอกาสจะมีทรัพยากรทางการเมืองเพิ่มขึ้นเพื่อเสริมอำนาจ (power) ของตนก็มากขึ้นเท่านั้น ดังนั้น เมื่อเป็นรัฐบาลแล้วก็ต้องรักษาความเป็นรัฐบาลไว้ได้นั่นเอง

การรักษาอำนาจและความอยู่รอดของรัฐบาลอาศัยทั้งกำลังและความชอบธรรมอัน

มากับจะนำมาซึ่งความสนับสนุนจากประชาชน องค์การทางการเมืองและกลุ่มผู้นำต่าง ๆ สำหรับกำลังได้กล่าวไปแล้วในตอนต้น ดังนั้น ที่นี้จะขอกล่าวถึงความชอบธรรม หรือ legitimacy ต่อไป

๒.๔ ความชอบธรรม (Legitimacy)

ในด้านปัญหาความชอบธรรม รัฐบาลของจอมพล ป. ในระหว่างปี ๒๔๘๑–๒๔๘๗ มีปัญหาที่แตกต่างไปจากของจอมพลสฤษดิ์ ในลักษณะที่ว่า การขึ้นมาเป็นผู้นำรัฐบาลของจอมพล ป. เมื่อ ปี ๒๔๘๑ และ ๒๔๘๕ นั้น เป็นไปตามวิถีทางรัฐธรรมนูญซึ่งยังมีการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนประเภทที่ ๑ ปัญหาการสร้างความชอบธรรมดูอย่างผิวเผินแล้วจะไม่ยุ่งยากนัก แต่การที่รัฐบาลของจอมพล ป. เป็นของคณะราษฎร์ที่ทำการล้มการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในปี ๒๔๗๕ ทำให้ประสบปัญหาความชอบธรรมอยู่ไม่น้อย ทั้งนี้แม้ว่าคณะราษฎร์จะยังคงให้มีการปกครองแบบพระมหากษัตริย์เป็นประมุข แต่ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับคณะราษฎร์ไม่ราบรื่นนัก คณะราษฎร์เองไม่ได้เน้นสถาบันกษัตริย์ว่าเป็นที่มาของความชอบธรรมของการปกครองของตน ดังจะเห็นได้จากการแถลงนโยบายของคณะรัฐบาลโดยเฉพาะของจอมพล ป. เมื่อ ๒๔๘๑ และ ๒๔๘๕ ไม่ได้กล่าวถึงเลยว่าจะสนับสนุนสถาบันกษัตริย์อย่างไร แต่กลับประกาศอย่างแจ้งชัดอีกว่า จะยึดอยู่บนหลักหกประการของคณะราษฎร์[๓๕] ส่วนของจอมพล สฤษดิ์นั้นอาจดูในแง่มีปัญหาน้อยในด้านความชอบธรรม เพราะเป็นรัฐบาลที่มีนโยบายเชิดชูองค์พระมหากษัตริย์อย่างมาก ดังที่เห็นในคำแถลงนโยบายต่อสภาร่างรัฐธรรมนูญ[๓๖] แต่ก็อาจมีปัญหาในแง่ที่ว่าเป็นรัฐบาลได้ก็โดยอาศัยกำลังยึดอำนาจจากจอมพล ป. เมื่อ ๑๖ กันยายน ๒๕๐๐ และทำการปฏิวัติโดยความเห็นชอบร่วมมือของรัฐบาลพลเอก ถนอม กิตติขจร ในวันที่ ๒๐ ตุลาคม ๒๕๐๑

ไม่ว่าปัญหาจะเป็นอย่างไรก็ตาม รัฐบาลทั้งสองได้พยายามสร้างความชอบธรรมให้เกิดขึ้นทั้งในกลุ่มผู้นำทางการเมืองต่าง ๆ และในประชาชนทั่วไป สำหรับผู้นำทางการเมืองกลุ่มต่าง ๆ นั้น อาจกล่าวได้ว่าความสนับสนุนที่กลุ่มมีต่อผู้นำรัฐบาล ย่อมเป็นสิ่งสำคัญที่เดียว ดังนั้นรัฐบาลจะต้องแสวงหาความยอมรับ และสนับสนุนจากกลุ่มต่าง ๆ ให้มากเท่าที่จะทำได้ และหาทางขจัดกลุ่มที่ไม่เห็นด้วยออกไป การสนับสนุนอาจเกิด

---

[๓๕] นายพันเอก หลวงพิบูลสงคราม, "คำแถลงนโยบาย วันที่ ๒๖ ธันวาคม ๒๔๘๑" อ้างแล้ว, หน้า ๓๓๑๘.

[๓๖] จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ "คำแถลงนโยบายของรัฐบาล วันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๒", สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี รายงานผลงานในรอบปีที่ ๕ แห่งการปฏิวัติ, หน้า ๒.

จากการยอมรับว่า ผู้ปกครองนั้นชอบธรรม อาจจะเกิดจากการได้รับประโยชน์จากการปกครองของบุคคลนั้นจนเป็นที่พอใจ อาจจะเกิดจากการใช้กำลังข่มขู่จนตนเองต้องยอมสนับสนุน

ในการแสวงหาความสนับสนุนจากกลุ่มต่าง ๆ จอมพล ป. กระทำทั้งวิธีการใช้กำลังปราบปราม และข่มขู่ฝ่ายต่อต้าน พร้อมกับสร้างความนิยมในกลุ่มผู้นำคณะราษฎร์ สำหรับกลุ่มทางการเมืองในสมัยหลังเปลี่ยนการปกครอง อาจแบ่งออกได้ คือ กลุ่มที่สนับสนุนเจ้านาย กลุ่มอนุรักษ์นิยม และกลุ่มคณะราษฎร์ ในกลุ่มคณะราษฎร์อาจแบ่งออกเป็นกลุ่มนายทหารชั้นผู้ใหญ่มี พระยาพหล ฯ พระยาทรงสุรเดช เป็นต้น กลุ่มนายทหารหนุ่มมีหลวงพิบูลสงครามเป็นผู้นำ กลุ่มทหารเรือมี หลวงสินธุ์สงครามชัย เป็นหัวหน้า และกลุ่มพลเรือน โดยมี นายปรีดี พนมยงค์ เป็นหัวหน้า[๓๗] กลุ่มเจ้านายเป็นกลุ่มที่ไม่ยอมรับความชอบธรรมของการปกครองของคณะราษฎร์ กลุ่มเหล่านี้ถูกกันออกไปจากวงการเมือง โดยระบุไว้ในรัฐธรรมนูญห้ามยุ่งเกี่ยวกับการเมือง ส่วนพระยามโนปกรณ์ ฯ และกลุ่มอนุรักษ์นิยมที่คณะราษฎร์เชื้อเชิญให้ร่วมจัดตั้งรัฐบาลนั้น ถูกขจัดออกไปโดยรัฐประหารเปิดสภาผู้แทนราษฎรในปี ๒๔๗๖ โดยพระยาพหล ฯ และจอมพล ป. เป็นผู้นำ ทำให้คณะราษฎร์มีฐานะมั่นคงขึ้น และเป็นพลังเสริมบารมีของจอมพล ป. ให้แผ่ขยายมากขึ้นด้วย หลังจากปราบกบฏบวรเดชสำเร็จ ฝ่ายต่อต้านคณะราษฎร์ก็ถูกปราบปรามลงอย่างเกือบจะราบคาบ และจอมพล ป. ในฐานะผู้อำนวยการปราบปรามกบฏกลายเป็นผู้นำที่มีชื่อเสียงเหนือผู้นำคนอื่น ๆ ขึ้นมาทันที

เมื่อจอมพล ป. ได้รับแต่งตั้งให้เป็นนายกรัฐมนตรี ได้มีการกวาดล้างกลุ่มที่คาดว่าเป็นศัตรู โดยได้จับกุมผู้ต้องหากบฏประมาณ ๕๐ คน ในจำนวนนี้มีเจ้านายที่สำคัญคือ กรมขุนชัยนาท ฯ และ พลโท พระยาเทพหัสดินทร์ และได้ลงโทษประหารชีวิตถึง ๑๘ คน[๓๘] ในจำนวนนี้มี ร้อยโท ณ เณร ตาละลักษณ์ และบุตรชายของพลโทพระยาเทพหัสดินทร์ ๒ คน รวมทั้งนายลี บุญตา คนใช้ของจอมพล ป. ที่ถูกกล่าวหาว่าลอบยิง จอมพล ป. การจับกุมลงโทษครั้งนี้มีการกล่าวในภายหลังว่า กระทำไปโดยการกลั่น

---

[๓๗] การแบ่งกลุ่มของคณะราษฎร์ โปรดดู พลโท ประยูร ภมรมนตรี **บันทึกเรื่องการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕**, (เพื่องอักษร ๒๕๑๗), หน้า ๘๖—๙๑, ๑๑๑—๑๑๖.

[๓๘] รายละเอียดคำพิพากษา โปรดดู กรมโฆษณาการ, **คำพิพากษาศาลพิเศษ พ.ศ. ๒๔๘๒ เรื่องกบฏ** (โรงพิมพ์พานิชศุภผล ๒๔๘๒).

นอกจากนี้ยังมีผลงานที่กล่าวถึงเรื่องกบฏดังกล่าวทั้งในด้านสนับสนุนและคัดค้านรัฐบาล โปรดดู เช่น พายัพ โรจนวิภาต, **ยุคทมิฬ** (สอ เสถบุตร ๒๕๑๕).

แกล้ง โดยไม่มีหลักฐานเพียงพอและการดำเนินคดีก็ไม่เป็นธรรมแก่ผู้ถูกกล่าวหา โดยมีการจัดตั้งศาลพิเศษดำเนินคดีอย่างรวบรัด อย่างไรก็ตาม ประเด็นที่ต้องการจะชี้ให้เห็นก็คือ การกวาดล้างดังกล่าวชี้ให้เห็นว่า การขึ้นมาเป็นนายกรัฐมนตรีของจอมพล ป. ยังไม่มั่นคงนัก และต้องรีบดำเนินการ มิให้มีการต่อต้านได้ การจับกุมครั้งนี้ก็อาจจะมีผลทำให้ฝ่ายต่อต้าน มีความหวาดกลัว และขยาดที่จะดำเนินการต่อต้านต่อไป และทำให้ผู้ที่สนับสนุนมีความเชื่อมั่นในตัวจอมพล ป. มากขึ้น โดยเฉพาะสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่หนึ่ง ซึ่งทำความลำบากแก่รัฐบาลของพระยาพหล ฯ เรื่อยมา

เมื่อพิจารณาดูแล้วในหมู่คณะราษฎร์ คู่แข่งคนสำคัญของจอมพล ป. คือ พระยาทรงสุรเดช ซึ่งมีอาวุโสสูงกว่าจอมพล ป. มีความรู้ ความสามารถในทางทหารเป็นที่ยอมรับกันมากคนหนึ่ง แต่อิทธิพลเริ่มลดน้อยลงหลังรัฐประหาร ๒๔๗๖ และเมื่อจอมพล ป. เป็นนายกรัฐมนตรี พระยาทรง ฯ ถูกบังคับให้เดินทางออกนอกประเทศโดยถูกกล่าวหาว่ามีส่วนร่วมกับการกบฏในปี ๒๔๘๒ ทำให้อิทธิพลของพระยาทรงสุรเดชหมดสิ้นไป[๓๙] สำหรับพระยาพหล ฯ นั้นเป็นผู้มีอิทธิพล มีคนรักใคร่นับถือมากในกองทัพบก และในคณะราษฎร์คนอื่น ๆ ด้วย นับเป็นผู้ครอบครองทรัพยากรทางการเมืองที่สำคัญ แต่แรงจูงใจทางการเมืองกล่าวได้ว่ามีน้อยกว่าของจอมพล ป. จึงไม่ได้ใช้ทรัพยากรดังกล่าวเพื่อประโยชน์ทางการเมืองเท่าใดนัก และยอมถอนตัวออกจากการเมืองในตอนหลัง จอมพล ป. เองก็ได้อาศัยบารมีของพระยาพหล ฯ ในการสร้างความสนับสนุนจากกลุ่มอื่น ๆ ในคณะราษฎร์ ที่สามารถแยกพระยาพหล ฯ ออกจากพระยาทรงสุรเดชมาเป็นพวกของตน ผู้นำทหารเรือคือมีหลวงสินธุ์สงครามชัย ไม่ได้มีความกระตือรือร้นทางการเมืองอย่างมาก ทหารเรือจึงไม่ได้รวมกลุ่มกันอย่างชัดเจน ผู้นำทหารเรือคนอื่น ๆ เช่น หลวงศุภชลาศัย หลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ และหลวงสังวรยุทธกิจ จึงต้องแสวงหากลุ่มทางการเมืองเอาเอง แต่ในตอนแรกก็ยอมรับความเป็นผู้นำของฝ่ายทหารบก สำหรับผู้นำพลเรือนยังไม่มีความเข้มแข็งพอ จำต้องยอมรับอำนาจของผู้นำฝ่ายทหารไปก่อน จากการที่ต้องใช้กำลังปราบปรามฝ่ายต่อต้าน อย่างเช่นกบฏบวรเดช เมื่อ ๒๔๗๖ เป็นสภาพที่บังคับให้ฝ่ายพลเรือนยังต้องพึ่งฝ่ายทหารอยู่มาก

ดังนั้น ในขณะที่เข้ารับตำแหน่งนายกรัฐมนตรีครั้งแรก ในเดือนธันวาคม ๒๔๘๑ จอมพล ป. สามารถรวมเอากลุ่มนี้ซึ่งมีบุคคลสำคัญ เช่น นายปรีดี พนมยงค์ นายควง อภัยวงศ์ และพล ร.อ. สินธ์ กมลนาวิน ให้ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีที่สำคัญ ๆ และให้

---

[๓๙] เรื่องราวการต่อสู้ระหว่าง พระยาทรงสุรเดช กับจอมพล ป. พิบูลสงคราม โปรดดู วิเทศกรณีย์ ยุคทมิฬ (ประชาคม) บทที่ ๑—๓, ๑๑.

ดำเนินงานได้อย่างเต็มที่ในหน้าที่ความรับผิดชอบของแต่ละคน อาจกล่าวได้ว่าความขัดแย้งระหว่างผู้นำฝ่ายทหาร กับฝ่ายพลเรือน มิได้ปรากฏจนกระทั่งญี่ปุ่นบุกในสงครามโลกครั้งที่สอง ในคณะรัฐมนตรีชุดแรกของจอมพล ป. นั้น กล่าวได้ว่าเป็นการรวมกันของผู้นำคณะราษฎร์รุ่นหนุ่มเกือบทั้งสิ้น บรรดาข้าราชการรุ่นเก่าซึ่งไม่ใช่ผู้ก่อการ ซึ่งได้รับเชิญให้ว่าการกระทรวงสำคัญ ๆ ในรัฐบาลชุดก่อน ๆ แทบไม่มีเหลืออยู่เลย[๔๐] แสดงให้เห็นถึงความสามารถของจอมพล ป. ที่รวมเอากลุ่มคณะราษฎร์ไว้ได้เกือบหมด โดยที่จอมพล ป. เป็นรัฐมนตรีกลาโหม นายปรีดี พนมยงค์ เป็นรัฐมนตรีคลัง พล ร.อ. สินธ์ กมลนาวิน (ยศนาวาเอก) เป็นรัฐมนตรีธรรมการ นายควง อภัยวงศ์ เป็นรัฐมนตรีช่วยธรรมการ พล. ร.ต. หลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ (ยศนาวาเอก) เป็นรัฐมนตรียุติธรรม หลวงอดุลเดชจรัส เป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงมหาดไทย เป็นต้น[๔๑]

สำหรับความสนับสนุนจากสภาผู้แทนราษฎรนั้นได้รับจากสมาชิกสภาผู้แทนประเภทสองซึ่งรัฐบาลแต่งตั้งขึ้น ตั้งแต่ปี ๒๔๗๖ และส่วนใหญ่ประกอบด้วยผู้ก่อการ คือ ในจำนวนสมาชิก ๗๘ คน เป็นคณะผู้ก่อการเสีย ๔๔ คน[๔๒] ต่อมาก็มีการเปลี่ยนแปลงบ้างเพราะมีผู้ลาออก เสียชีวิต แต่การแต่งตั้งคนใหม่ก็เป็นคนที่รัฐบาลเลือกแล้วทั้งสิ้น ทางด้านสมาชิกประเภทที่ ๑ ซึ่งได้รับการเลือกตั้งจากประชาชน การรวมตัวไม่เข้มแข็งเท่าไรนัก เนื่องจากขาดองค์กรอย่างพรรคการเมืองที่มีพลังการเมืองสนับสนุนอย่างเด่นชัด ไม่ได้มีทรัพยากรทางการเมืองมากพอ การจับกุมอดีตสมาชิกและสมาชิก ฯ เช่น พลโทพระยาเทพหัสดินทร์ และ ร.ท. ณ เณร ตาละลักษณ์ ในข้อหากบฏ ทำให้เป็นที่หวั่นเกรงแก่บรรดาสมาชิกประเภทที่ ๑ สมาชิกที่เป็นฝ่ายค้านชั้นนำมีเพียงไม่กี่คน เช่น นายเตียง ศิริขันธ์ นายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ และนายถวิล อุดล เป็นต้น รัฐบาลจึงสามารถคุมเสียงในสภาได้ดีเสมอมา จนกระทั่ง ๒๔๘๗ สภาผู้แทนราษฎรลงมติไม่รับร่างพระราชบัญญัติบริหารนครบาลเพชรบูรณ์ และร่างพระราชบัญญัติพุทธมณฑล ทำให้รัฐบาลของจอมพล ป. ต้องลาออกจากตำแหน่ง

สำหรับจอมพล สฤษดิ์ นั้น สภาพบ้านเมืองแตกต่างไปจากสมัยปี พ.ศ. ๒๔๘๑—

---

[๔๐] ยกเว้นมีเจ้าพระยาศรีธรรมาธิเบศ เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงต่างประเทศเพียงคนเดียว แต่ก็ดำรงตำแหน่งระยะเวลาอันสั้น คือได้ลาออกเมื่อ ๑๔ กรกฎาคม ๒๔๘๒.

[๔๑] รายชื่อคณะรัฐมนตรีชุดแรกของจอมพล ป. สมัยเป็นนายพันเอก หลวงพิบูลสงครามนี้ โปรดดู "ประกาศตั้งและแต่งตั้งรัฐมนตรี," **ราชกิจจานุเบกษา** เล่มที่ ๕๕ วันที่ ๒๐ ธันวาคม ๒๔๘๑, หน้า ๗๐๘.

[๔๒] จำนวนนี้ ผู้เขียนจัดกลุ่มเองโดยอาศัยข้อมูลจากชื่อคณะผู้ก่อการใน ประยูร ภมรมนตรี **อ้างแล้ว** หน้า ๑๑๑—๑๑๖ กับรายชื่อสมาชิกสภาผู้แทนประเภทที่สอง ที่แต่งตั้งในปี ๒๔๗๖ ในสำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร **สมุดภาพสมาชิกรัฐสภา ๒๔๗๕—๒๕๐๒.**

๒๔๘๗ ที่จอมพล ป. เรืองอำนาจ ดังเห็นได้ชัดว่า การแบ่งโครงสร้างทางสังคมให้ต่างกันมีมากขึ้น ทำให้มีกลุ่มต่าง ๆ มากขึ้น การหาความสนับสนุนไม่จำกัดอยู่แต่ในวงการทหารเท่านั้น แต่ยังรวมถึงบรรดาผู้นำในวงการราชการพลเรือน ปัญญาชน นักหนังสือพิมพ์ และพวกนักธุรกิจต่าง ๆ ด้วย ตลอดจนนักการเมืองที่เคยเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ ๑ อีกจำนวนไม่น้อย ดังนั้น จอมพล สฤษดิ์ จึงมีความลำบากไม่น้อยเมื่อเปรียบกับจอมพล ป. จอมพลสฤษดิ์ไม่ได้ใช้วิถีทางรัฐธรรมนูญในการเข้ามามีอำนาจและสร้างความสนับสนุนให้กับตน แต่ใช้อำนาจเด็ดขาดในการปกครองประเทศ โดยเปลี่ยนโครงสร้างการปกครองเสียใหม่ ปัญหาที่จอมพลสฤษดิ์เผชิญก็คือ การสร้างความชอบธรรมให้กับระบบใหม่ของตน การแสวงหาความสนับสนุนจากกลุ่มพลังต่าง ๆ และการกวาดล้างศัตรูของระบบ และของจอมพลสฤษดิ์เอง

จอมพลสฤษดิ์ ได้พยายามรวบรวมกลุ่มชนชั้นนำต่าง ๆ ไว้ในอำนาจของตนได้ โดยให้รางวัลในรูปของตำแหน่งทางการเมือง ตำแหน่งหน้าที่การงานเป็นสำคัญ และพยายามเร่งรัดปรับปรุงการพัฒนาประเทศในทุก ๆ ด้าน โดยนำเอานักวิชาการ นักเทคนิค และปัญญาชนมาร่วมทำงานดังกล่าว เพื่อสร้างการยอมรับ และสร้างความสนับสนุนให้แก่การปกครองของตน ดังนั้น จึงเป็นครั้งแรกที่นักวิชาการและบุคคลในอาชีพต่าง ๆ ได้มีบทบาทมากขึ้น ได้มีความสำคัญมากขึ้น ทำให้การต่อต้านรัฐบาลจากบุคคลเหล่านี้เป็นไปได้ลำบาก

กลุ่มที่ทำการปฏิวัติ ประกอบด้วยนายทหารที่สำคัญ ๆ ทั้งสามกองทัพ เช่น จอมพล ถนอม กิตติขจร จอมพลประภาส จารุเสถียร พลเอก กฤษณ์ สีวะรา พล ต.อ. ประเสริฐ รุจิระวงศ์ และยังมีนายทหารชั้นผู้น้อยอีกเป็นจำนวนมาก แต่ตำแหน่งรัฐมนตรีนั้นแทบจะเรียกได้ว่ามีนายทหารน้อยมาก คือ ในจำนวนรัฐมนตรีทั้งหมด ๑๔ คน มีที่เป็นนายทหารร่วมปฏิวัติกันมาเป็นรัฐมนตรีเพียง ๓ คนเท่านั้น คือ จอมพล ถนอม กิตติขจร (ยศพลเอกขณะนั้น) เป็นรัฐมนตรีกลาโหม พลตรี พงษ์ ปุณณกันต์ รัฐมนตรีคมนาคม และจอมพล ประภาส จารุเสถียร (ยศพลโท) เป็นรัฐมนตรีมหาดไทย และต่อมามี พลเอก สุรจิต จารุเศรณี เพิ่มมาอีกหนึ่งคนเท่านั้น[๔๓] นายทหารส่วนใหญ่ทั้งสามกองทัพที่สนับสนุนการปฏิวัติ หรือที่ดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ เช่น ตำแหน่งคุมกำลังทั้งหลายได้รับแต่งตั้งให้เป็นสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญ อันเป็นการตอบแทนประโยชน์ทางการเมืองอย่างหนึ่ง จะเห็นได้ว่าในจำนวนสมาชิกสภาร่าง ๒๔๐ คนเป็นนายทหารบกเสีย

[๔๓] รายชื่อรัฐมนตรีทั้งคณะ โปรดดู กองทัพบก **ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพ ฯ พณ ฯ จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์, หน้า ๑๔๖–๑๔๗.**

๙๖ คน นอกจากนั้นเป็นนายทหารเรือ อากาศ ตำรวจ ข้าราชการพลเรือน อาจารย์มหาวิทยาลัย นักกฎหมาย นักหนังสือพิมพ์ นักธุรกิจ[๔๔] อันแสดงให้เห็นถึงความพยายามที่จะรวมเอาบุคคลกลุ่มต่าง ๆ เข้ามาอยู่ในระบบให้ได้ ซึ่งก็ได้ผลสำเร็จอย่างมาก นอกจากนี้ยังได้หยิบยื่นประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจให้กับกลุ่มบุคคลชั้นนำในคณะปฏิวัติอีกด้วย เช่น การเป็นประธานและกรรมการและหุ้นส่วนทั้งที่เป็นรัฐวิสาหกิจและเอกชน และยังมีการหาประโยชน์ทางการเงินจากตำแหน่งหน้าที่การงานอย่างกว้างขวางของจอมพลสฤษดิ์เอง เพื่อนำเงินดังกล่าวไปใช้ประโยชน์ในการสร้างอิทธิพล และลูกน้องในทางการเมือง จากที่ได้มีการสำรวจและดำเนินการยึดทรัพย์จอมพลสฤษดิ์ หลังจากที่ได้ถึงแก่อสัญกรรมแล้ว ก็จะเป็นหลักฐานได้อย่างดีในด้านนี้

การสร้างความชอบธรรมอาจจะดูได้จากการปลูกฝังอุดมการที่สนับสนุนและสอดคล้องกับการปกครอง สำหรับรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้เข้ามาบริหารประเทศในปลายปี ๒๔๘๑ เป็นระยะเวลาใกล้สงครามโลกครั้งที่สองมาก นโยบายของประเทศได้หันมาเตรียมพร้อมในการสงครามอันอาจจะเกิดขึ้นในภาคพื้นเอเชียอาคเนย์ จอมพล ป. ได้เน้นให้เห็นว่า วินัยของชาติเป็นสิ่งจำเป็น และอุดมการชาตินิยมได้รับการกระตุ้นให้กว้างขวางยิ่งขึ้น โดยพยายามปลูกฝังให้ประชาชนเห็นความสำคัญของชาติ มีระเบียบวินัยและเสียสละ ช่วยกันสร้างความเป็นปึกแผ่นและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายในชาติ เน้นความยิ่งใหญ่ของชาติไทย ตั้งแต่อดีตและในปัจจุบัน เน้นการสร้างเอกลักษณ์ของคนไทย ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคนไทย โดยเน้นถึงการสร้างอุปนิสัย วัฒนธรรม ความเป็นอยู่ที่มีระเบียบเรียบร้อยและความเป็นคนขยันขันแข็ง ตามรูปแบบที่ปรากฏออกมาในนโยบายการสร้าง "รัฐนิยม"[๔๕] ทั้งนี้เพื่อสร้างความสามัคคี เพื่อขจัดอิทธิพลทางเศรษฐกิจของคนจีน และเพื่อความมั่นคงของรัฐบาล

วิธีการและนโยบายในการปลูกฝังลัทธิชาตินิยมได้กระทำออกมาในรูปต่างๆ ที่สำคัญก็มี การเปลี่ยนชื่อประเทศเป็นประเทศไทย ชื่อประชาชนและสัญชาติใช้ว่า "ไทย" ให้เรียกชาวไทย โดยไม่มีการแบ่งแยกเป็นไทยเหนือ ไทยอีสาน ไทยมุสลิม และยังได้เปลี่ยนแปลงเนื้อร้องเพลงชาติ ซึ่งใช้มาแต่ปี พ.ศ. ๒๔๗๗ ให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนชื่อประเทศไทย กับให้มีการเคร่งครัดในการเคารพธงชาติไทย เพลงชาติและเพลงสรรเสริญพระบารมี เน้นในด้านความสำคัญและเกียรติของภาษาไทยว่า การเป็นพล

[๔๔] รายชื่อสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญ โปรดดู สำนักเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร อ้างแล้ว.

[๔๕] โปรดดู ม.ล. จุลลา งอนรถ, กำเนิดและความเป็นมาของลัทธิชาตินิยมในประเทศไทย (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิตแผนกวิชาการปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ๒๕๑๓), หน้า ๖๗–๘๔.

เมืองที่ดีจะต้องศึกษาภาษาไทยอย่างน้อยในขั้นอ่านออกเขียนได้[๔๖] วิธีการอันนี้ก็เพื่อปลูกฝังความซื่อสัตย์ต่อชาติและสร้างเอกลักษณ์ของคนไทยเหมือนกันในทุกท้องถิ่นเพื่อเป็นการตัดทอนอิทธิพลของภูมิภาคนิยมให้ลดน้อยลง

นโยบายสงวนอาชีพไว้ให้คนไทย การต้านทานอิทธิพลทางเศรษฐกิจและการจำกัดถิ่นที่อยู่ของคนจีน ก็มีผลในด้านการส่งเสริมความรักความซื่อสัตย์ต่อชาติและคนไทยด้วยกัน เพื่อลดอิทธิพลทางเศรษฐกิจของชาวจีนในไทย ได้มีนโยบายสงวนอาชีพไว้ให้คนไทย โดยเฉพาะถึง ๒๗ ชนิด ในปี ๒๔๘๕ ก่อนหน้านั้นก็มีความพยายามให้รัฐบาลมีบทบาทในการควบคุมกิจการของเอกชนชาวต่างด้าวไปบ้างแล้ว เช่น การค้าข้าวโดยรัฐบาลตั้งบริษัทข้าวไทย อุตสาหกรรมเกลือและยาสูบ อุตสาหกรรมการฆ่าสัตว์ นอกจากนั้นยังได้ระบุอาณาเขตและอาชีพสำหรับคนไทย เช่น การประมงในเขตน่านน้ำไทย อาชีพขับรถรับจ้างและเรือ เป็นต้น นอกจากนั้นยังได้มีนโยบายควบคุมโรงเรียนจีน สมาคมจีนและสิ่งตีพิมพ์ของคนจีน อย่างเข้มงวดอีกด้วย[๔๗]

ในด้านสร้างความสำนึกในความสำคัญ ความเป็นปึกแผ่น ความยิ่งใหญ่ของชาติ รัฐบาลภายใต้การนำของจอมพล ป. ได้เน้นถึงความยิ่งใหญ่ของประเทศในอดีต แต่ต้องเสียดินแดนให้กับประเทศในยุโรป ทำให้คนเชื้อชาติไทยต้องแตกแยกไปอยู่ในประเทศต่าง ๆ ข้างเคียง เช่น ลาว เขมร และพม่า เป็นต้น การปลูกฝังความคิดเช่นนี้ เป็นการสอดคล้องกับนโยบายเรียกร้องดินแดนคืนจากฝรั่งเศส ในปี ๒๔๘๓ บทละครเพลงปลุกใจ คำขวัญและสุนทรพจน์ได้นำมาใช้อย่างกว้างขวางในการปลูกฝังลัทธิชาตินิยมนี้ หลวงวิจิตรวาทการเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการประพันธ์บทละครและเพลงปลุกใจ เช่น บทละครเรื่องพระราชมนู เจ้าหญิงแสนหวีมหาเทวี เลือดสุพรรณ น่านเจ้าและศึกถลาง เป็นต้น เป็นบทละครมีเพลงปลุกใจที่เป็นที่นิยมอย่างแพร่หลายจนถึงปัจจุบันนี้ เช่น เนื้อเพลงที่ว่า

เมื่อสิ้นชาติสิ้นแผ่นดินก็สิ้นคิด เรามายอมเสียชีวิตดีกว่าอยู่
ยอมศูนย์ชาติอย่าเป็นทาสของศัตรู มามาสู้ไว้ลายชาติไทยเรา[๔๘]

---

[๔๖] ดูรายละเอียดประกาศ "รัฐนิยม" ในเรื่องต่าง ๆ ใน "ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยรัฐนิยมใช้ชื่อประเทศ ประชาชน และสัญชาติ" **ราชกิจจานุเบกษา** เล่มที่ ๕๖ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๘๒ หน้า ๘๑๐ "ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยรัฐนิยมฉบับที่ ๒" **ราชกิจจานุเบกษา** เล่ม ๕๖ ๗ สิงหาคม ๒๔๘๒, หน้า ๑๒๘๑ "ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยรัฐนิยมฉบับที่ ๔" **ราชกิจจานุเบกษา** เล่มที่ ๕๖, ๙ กันยายน ๒๔๘๒ หน้า ๑๖๑๑–๑๖๑๒ และ "ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยรัฐนิยมฉบับที่ ๙," **ราชกิจจานุเบกษา** เล่มที่ ๕๗ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๘๓ หน้า ๑๕๑–๑๕๒.

[๔๗] ม.ล. จุลลา รอนรถ, อ้างแล้ว, หน้า ๗๘–๘๒.

[๔๘] หลวงวิจิตรวาทการ, **มหาเทวี** อ้างใน ม.ล. จุลลา รอนรถ หน้า ๗๑.

หรือบทเพลงที่เน้นความยิ่งใหญ่ของคนไทย กระตุ้นการรวมตัวของคนไทยในแคว้นต่าง ๆ ในประเทศใกล้เคียง เช่น

ถ้ารวมไทยได้สิ้นทุกถิ่นแคว้น คงจะเป็นปึกแผ่นสามารถมั่น
ขอให้ไทยสามัคคีต่อกัน จึงจะจรรโลงไทยให้รุ่งเรือง[๔๙]

จะเห็นได้ว่าลัทธิชาตินิยมนั้นสนับสนุนการมีอำนาจของจอมพล ป. ในลักษณะที่ว่าสอดคล้องกับลัทธิทหารนิยม โดยเน้นถึงความสำคัญของทหารที่จะช่วยป้องกันประเทศในภาวะสงคราม ทุกคนจะต้องช่วยกันป้องกันประเทศชาติ และในขณะเดียวกัน การเรียกร้องดินแดนอินโดจีนคืนจากฝรั่งเศส ทำให้ความสำคัญของทหารมีมากขึ้นกว่าที่เป็นมาในอดีต และเป็นสิ่งที่ช่วยเสริมสร้างอำนาจทางการเมืองของจอมพล ป. เสริมสร้างความชอบธรรมในการปกครองที่เน้นตัวผู้นำและทหาร อันที่จริงลัทธิทหารไทยได้มีการปลูกฝังให้กับเยาวชนมาก่อนหน้านี้แล้ว โดยการจัดตั้งยุวชนทหารขึ้นตามโรงเรียนต่าง ๆ ในปี ๒๔๗๘ โดยจอมพล ป. ในสมัยยังเป็นแค่ พ.ท. หลวงพิบูลสงคราม เพื่อฝึกฝนระเบียบวินัย และการทหาร และเพื่อเสริมสร้างลัทธิชาตินิยม และในปี ๒๔๘๐ ได้จัดตั้งกรมยุวชนทหารบกขึ้น และได้มีการเปิดรับ ยุวนารี ยุวชนโยธา และยุวชนอาชีพขึ้นใน ๒๔๘๑ การจัดตั้งยุวชนทหารเช่นนี้ เท่ากับเผยแพร่ลัทธิทหารนิยม ชาตินิยม และอิทธิพลของ จอมพล ป. เองในหมู่เยาวชน เป็นกระบวน socialization เพื่อปลูกฝังความนิยมและความถูกต้องของรัฐบาลทหารได้เป็นอย่างดี

นอกจากนั้น ยังมีความสอดคล้องระหว่างชาตินิยมกับอุดมการของคณะราษฎร์ อันจะช่วยสนับสนุนการปกครองของจอมพล ป. แม้ว่าชาตินิยมจะไม่เน้นถึงประชาธิปไตยและรัฐธรรมนูญ แต่ก็มีความสอดคล้องกับอุดมการของคณะราษฎร์ในลักษณะที่ชาตินิยมในยุคนั้นไม่ได้เน้นสถาบันกษัตริย์ ตรงกันข้ามเป็นเรื่องของความพยายามที่จะใช้ชาติเป็นหลักยึดของประชาชนแทนสถาบันกษัตริย์ จะเห็นได้ว่า ได้กำหนดให้วันที่ ๒๔ มิถุนายน อันเป็นวันเปลี่ยนระบอบการปกครองเป็นวันชาติ จัดสร้างถาวรวัตถุที่เน้นการเปลี่ยนระบอบการปกครองและความสำคัญของชาติ เช่น สร้างอนุสาวรีย์ประชาธิปไตยในปี ๒๔๘๕ และสร้างสะพานเฉลิมวันชาติ ซึ่งเท่ากับเป็นการใช้ลัทธิชาตินิยม เพื่อสร้างความชอบธรรมให้แก่การปกครองของคณะราษฎร์และรัฐบาลของจอมพล ป. เช่นกัน

การดำเนินนโยบายต่างประเทศในสมัยของรัฐบาลจอมพล ป. ในช่วงเวลา ๒๔๘๑ ถึง ๒๔๘๗ มีส่วนอย่างมากในการส่งเสริมความชอบธรรม และแสวงหาความสนับสนุนโดย

---

[๔๙] หลวงวิจิตรวาทการ, **เจ้าหญิงแสนหวี** อ้างใน ม.ล. จุลลา รอนรถ หน้า ๗๒.

ใช้ลัทธิชาตินิยม และความเป็นผู้นำของจอมพล ป. นโยบายที่สำคัญ คือ เรียกร้องดินแดนในอินโดจีนคืนจากฝรั่งเศส จนปะทุเป็นสงครามอินโดจีน ในระหว่างพฤศจิกายน ๒๔๘๓ ถึง กุมภาพันธ์ ๒๔๘๔ และการเข้าเป็นพันธมิตรกับญี่ปุ่นในมหาสงครามเอเชียบูรพา

เมื่อจอมพล ป. ได้ขึ้นมาเป็นนายกรัฐมนตรีได้ไม่กี่เดือน สงครามในยุโรปได้ปะทุขึ้น เป็นโอกาสดีที่รัฐบาลจะได้เร่งปรับปรุงกำลังทหารให้เข้มแข็งขึ้น พร้อมทั้งเสริมสร้างลัทธิชาตินิยม อันเป็นการช่วยสนับสนุนการปกครองของจอมพล ป. เอง ต่อมานโยบายการเรียกร้องดินแดนคืนก็ปรากฏชัดขึ้นเมื่อ ปี ๒๔๘๓ โดยได้ร้องขอให้มีจัดการรวมแนวเขตแดนระหว่างไทยกับอินโดจีนในด้านอีสานโดยให้ถือร่องน้ำลึกเป็นเกณฑ์ และปรับปรุงการวางแนวเขตให้เป็นไปตามธรรมชาติ ซึ่งหมายความว่า ฝรั่งเศสต้องยกฝั่งขวาของแม่น้ำตรงข้ามหลวงพระบางและปากเซ และให้ฝรั่งเศสสัญญายกแคว้นลาวกับกัมพูชาให้กับไทย ในเมื่อฝรั่งเศสเสียอำนาจการปกครองไปจากอินโดจีน เมื่อตกลงกันไม่ได้กรณีพิพาทได้กลายเป็นสงครามระหว่างไทยกับฝรั่งเศส จนกระทั่งญี่ปุ่นได้เข้ามาไกล่เกลี่ยทำสัญญาสันติภาพและปรับปรุงเขตแดน โดยฝรั่งเศสยอมคืนแคว้นหลวงพระบางบนฝั่งขวาแม่น้ำโขง แคว้นจำปาศักดิ์ และแคว้นเขมรตอนเหนือให้กับไทย[๕๐]

สงครามครั้งนี้มีผลทางการเมืองภายในประเทศที่น่าสนใจ คือ ในการรณรงค์กับฝรั่งเศส ทางรัฐบาลได้มีการระดมประชาชนให้สนับสนุน โดยการเสริมสร้างลัทธิชาตินิยมดังได้กล่าวมาแล้ว และยังจัดให้มีการเดินขบวนสนับสนุนรัฐบาลของยุวชน และนิสิตนักศึกษาจากจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย และมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์[๕๑] และเมื่อได้รับชัยชนะแล้ว อาจกล่าวได้ว่าฐานะของรัฐบาลมั่นคงอย่างมาก การยอมรับในความสามารถของรัฐบาลและผู้นำมีอยู่ทั่วไป

การเข้าสงครามกับญี่ปุ่นแม้ว่าจะเป็นการถูกบังคับก็ตาม แต่ทางรัฐบาลจอมพล ป. ก็สามารถใช้เหตุการณ์นี้สร้างความชอบธรรมให้กับการปกครองของตน ในลักษณะที่ว่าเนื่องจากเป็นระยะสงคราม จำเป็นต้องมีผู้นำที่เป็นทหารที่ควบคุมทหารได้ ระเบียบวินัย และความอุทิศเสียสละของประชาชนเพื่อช่วยเหลือกิจการของทหารเป็นสิ่งจำเป็น แต่การเข้าสงครามร่วมกับญี่ปุ่นทำให้ฐานะของรัฐบาลจอมพล ป. เริ่มมีปัญหา เพราะมีการจัดตั้งขบวนการเสรีไทยขึ้นต่อต้านญี่ปุ่น และถ้าญี่ปุ่นแพ้สงครามฐานะทางการเมือง

---

[๕๐] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๘.

[๕๑] อ. พิบูลสงคราม, จอมพล ป. พิบูลสงคราม เล่มสอง, หน้า ๑๗๐–๑๗๒.

ของจอมพล ป. จะอยู่ในภาวะที่ลำบากที่เดียว

สำหรับในสมัยจอมพลสฤษดิ์ อุดมการได้มีบทบาทมากในการสร้างความชอบธรรมให้กับการปกครองของตน แต่อุดมการมีลักษณะบางประการที่แตกต่างไปจากของจอมพล ป. คือ เน้นในด้าน พัฒนาการ ความมั่นคงของชาติ การต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสม์ และเทิดทูนสถาบันพระมหากษัตริย์ โดยพยายามจะเชื่อมโยงสาระของอุดมการในด้านต่าง ๆ นี้เข้ากับความจำเป็นในการปกครองแบบเผด็จการของตน รัฐบาลได้พยายามเน้นความสำคัญของการพัฒนาประเทศว่า เป็นจุดประสงค์ที่สำคัญของการปฏิวัติ จอมพลสฤษดิ์ได้อ้างว่าการปกครองของตนเป็นการปกครองของคณะปฏิวัติ เป็นระยะเวลาที่จะต้องมีการปฏิวัติปรับปรุงชาติ และพยายามที่จะเน้นว่าการปรับปรุงส่งเสริมกิจการต่าง ๆ ของประเทศเป็นเรื่องของการกระทำในระยะเวลาของการปฏิวัติ ความพยายามดังกล่าวได้ผลในด้านจิตวิทยา ที่อาจทำให้ประชาชนไทยได้ตระหนักว่า บ้านเมืองกำลังมีการปฏิวัติ มีการเปลี่ยนแปลง และการปฏิวัตินั้นจะเป็นวิธีการพัฒนาประเทศอย่างเร่งด่วน ดังที่ปรากฏในคำแถลงนโยบายของคณะรัฐมนตรีของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ตอนหนึ่งว่า "คณะปฏิวัติต้องเข้ายึดอำนาจการปกครอง ก็ด้วยความปรารถนาอันแรงกล้า ที่จะหาวิถีทางอันเหมาะสมในการนำประเทศไปสู่ความเจริญ มิใช่มุ่งหมายแต่เพียงว่า จะให้มีการเปลี่ยนแปลงรัฐบาล หรือแก้ไขรัฐธรรมนูญการปกครองประเทศเสียใหม่เท่านั้น"[๕๒]

ความผาสุกของประชาชนเป็นสิ่งที่จอมพลสฤษดิ์ กล่าวอ้างอยู่เสมอ ๆ ว่า เป็นจุดมุ่งหมายของการปกครองของจอมพลสฤษดิ์เอง ประชาธิปไตยก็ดี เสรีภาพก็ดี และการมีส่วนร่วมทางการเมืองก็ดี ไม่ได้รับการอ้างถึง ซึ่งทำให้เห็นไปได้ว่าจอมพลสฤษดิ์ต้องการให้ประชาชนมีความเชื่อว่าควรจะคำนึงถึงความกินดีอยู่ดี ความเจริญก้าวหน้า มากกว่าเสรีภาพและการมีส่วนร่วมทางการเมือง ความเชื่อถือดังกล่าวนี้ เป็นความเชื่อของผู้นำเผด็จการนั่นเอง

จอมพลสฤษดิ์มีความเห็นว่า ชาติก็คือครอบครัวใหญ่นั่นเอง และความผาสุกของประชาชนเป็นจุดมุ่งหมายของผู้ปกครอง ซึ่งเปรียบเสมือนพ่อบ้านพ่อเมืองของประชาชน อย่างที่ได้เคยกล่าวไว้ว่า "วิชารัฐศาสตร์สมัยใหม่จะก้าวหน้าไปสักเพียงใดก็ตามที หลักการอันหนึ่งในระบอบการปกครองแบบโบราณของไทย ยังมีคุณค่าอย่างประเสริฐ และควรจะใช้อยู่เสมอ หลักการที่ว่านี้คือการเป็นพ่อบ้านพ่อเมือง บ้านเมืองเป็นเหมือน

[๕๒] จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี "คำแถลงนโยบาย วันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๒," อ้างแล้ว หน้า ๑.

ครอบครัวใหญ่ นักปกครองต้องถือว่าพลเมืองที่อยู่ในความปกครองนั้นเป็นพี่น้องลูกหลานในครอบครัวเดียวกัน"[๕๓]

ลักษณะอันต่อมาของอุดมการในสมัยปฏิวัติ คือ ความมั่นคงของชาติ และต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสม์ อาจมองได้เป็นลักษณะหนึ่งของลัทธิชาตินิยม แต่แทนที่จะเน้นความเป็นเอกลักษณ์ ความยิ่งใหญ่ของคนไทยอย่างในสมัยของจอมพล ป. กลับเน้นในเรื่องความสามัคคีภายในชาติ เพื่อป้องกันการบ่อนทำลายของลัทธิคอมมิวนิสม์ อันเป็นระบบที่เป็นภัยต่อชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ ดังที่ปรากฏในสุนทรพจน์ของจอมพลสฤษดิ์ในที่ต่าง ๆ เช่น "ภัยอันใหญ่หลวงของชาติคือคอมมิวนิสต์ จำจะต้องขจัดภัยนี้ให้จงได้ และถ้ามิได้อาศัยอำนาจปฏิวัติ ก็ยากที่จะทำให้สำเร็จได้ด้วยวิธีอื่น"[๕๔]

ในด้านเกี่ยวกับองค์พระมหากษัตริย์ บทบาทของพระองค์ได้รับการเทิดทูนมากขึ้นกว่าในอดีต เช่น ในคำกราบบังคมทูลของจอมพลสฤษดิ์ในการสวนสนามเนื่องในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาตอนหนึ่งว่า "ปีหนึ่งผ่านมาได้ทรงแสดงพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงพระปรีชาญาณอันสุขุม แม้ว่าจะเป็นงานใหม่แผนใหม่ที่สร้างขึ้นมาด้วยการปฏิวัติ ก็ได้พระราชทานกระแสพระราชดำรัสแนะนำชี้ช่องแก่ข้าพระพุทธเจ้าและรัฐมนตรีทั้งหลาย ได้ดำเนินการทุกอย่างเพื่อความก้าวหน้าของชาติและความผาสุกของประชาชน"[๕๕] และในคำกราบบังคมทูลอีกหลายครั้ง ได้เน้นถึงความสำคัญของสถาบันพระมหากษัตริย์ เช่น "การที่ประชาชาติไทยได้รวมมาตราบเท่าทุกวันนี้นั้น ก็ด้วยเหตุที่เราได้มีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นมิ่งขวัญให้มีความสามัคคีกัน และเสียสละชีวิตเลือดเนื้อเพื่อประเทศชาตินั่นเอง ด้วยเหตุนี้พระนามของพระมหากษัตราธิราช จึงเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ อันสูงสุดประจำคนไทยทั้งชาติ และเป็นเครื่องหล่อหลอมจิตใจของคนไทยทั้งมวลเข้าด้วยกัน อย่างไม่มีวันจะแยกได้"[๕๖]

ในด้านนโยบายการบริหารประเทศซึ่งเป็นช่องทางให้รัฐบาลเสริมสร้างความชอบธรรม

---

[๕๓] จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์, "คำกล่าวเปิดการประชุมปลัดจังหวัด และนายอำเภอทั่วราชอาณาจักร ๒๗ เมษายน ๒๕๐๒," ใน คณะรัฐมนตรี, **ประมวลสุนทรพจน์ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ พ.ศ. ๒๕๐๒–๒๕๐๗** พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ฯพณฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ๑๗ มีนาคม ๒๕๐๗, หน้า ๓.

[๕๔] จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์, "คำปราศรัยในวันชาติ ๒๔ มิถุนายน ๒๕๐๒," **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๔.

[๕๕] จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ "คำกราบบังคมทูล ในการสวนสนามเนื่องในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ ธันวาคม", **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๐๒.

[๕๖] จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ "คำกราบบังคมทูลในการสวนสนามเนื่องในพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ๓ ธันวาคม ๒๕๐๕", ในกองทัพบก **ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพ ฯ พณ ฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์**, หน้า ๒๘๘.

ขึ้นมาได้ ก็สอดคล้องกับอุดมการที่กล่าวมาแล้วข้างต้น นโยบายของรัฐบาลจอมพล สฤษดิ์ เน้นในด้านประสิทธิภาพในการแก้ไขปัญหาซึ่งอาจจะนำมาซึ่งความชอบธรรมได้ นโยบายพัฒนาทางเศรษฐกิจ และการศึกษา จึงเป็นเรื่องสำคัญที่รัฐบาลสมัยนั้นเน้น จะเห็นได้จากงบประมาณด้านเศรษฐกิจและการศึกษา มาเป็นอันดับหนึ่งและอันดับสอง ตลอดเวลา เช่น ในปี ๒๕๐๓, ๒๕๐๔ และ ๒๕๐๕ เป็นต้น [๕๗] และในคำแถลงนโยบาย ต่อสภาร่างรัฐธรรมนูญ จอมพลสฤษดิ์ก็ได้กล่าวไว้ว่าในการบริหารประเทศครั้งนี้ รัฐบาล เห็นว่าจำเป็นที่จะต้องแก้ไขและปรับปรุงการเศรษฐกิจของประเทศเป็นเรื่องใหญ่ และ เป็นอันดับหนึ่ง ทั้งนี้เพื่อให้มีรายได้ที่แท้จริงสูงขึ้น ซึ่งจะทำให้ระดับการครองชีพของ ประชาชนสูงขึ้นด้วย [๕๘]

ในด้านการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าและปัญหาระยะสั้น ก็ได้พยายามทำโดยเฉียบขาด เพื่อเรียกเสียงสนับสนุนจากประชาชน และมักจะเลือกปัญหาที่ประชาชนธรรมดาประสบ อยู่ เช่น การกวาดล้างบุคคลเป็นอันธพาล ห้ามการค้าประเวณี เลิกการสูบฝิ่นหรือการ ควบคุมการดับเพลิง การรักษาความสะอาดเรียบร้อยของบ้านเมือง ตลอดจนการออก ไปตรวจราชการในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก และภาคใต้ โดยพักแรม ในกระโจมแทนบ้านพักรับรอง ก็เป็นความพยายามที่จะแสดงให้ประชาชนเห็นว่าได้แก้ ปัญหาสำคัญอย่างจริงจัง

ในด้านนโยบายต่างประเทศและความมั่นคงของประเทศ การร่วมมือกับสหรัฐ อเมริกาและการต่อต้านคอมมิวนิสต์ก็เป็นหลักอันสำคัญ ซึ่งนโยบายนี้เป็นการสนับสนุน ความมั่นคงของการปกครองของจอมพลสฤษดิ์เอง การที่ประชาชนหวาดวิตกและกลัว ในภัยคอมมิวนิสต์ซึ่งกำลังขยายวงกว้างมากขึ้นในเวียดนามและลาว จนกระทั่งมีการ ส่งหน่วยนาวิกโยธินของสหรัฐ ฯ รักษาสถานการณ์ชั่วคราวในภาคอีสาน นโยบายเช่นนี้ อาจทำให้ประชาชนทั่วไปมีความเห็นชอบในการปกครองของจอมพลสฤษดิ์ รัฐบาลได้ พยายามเชื่อมโยงให้เห็นว่าความจำเป็นต้องมีการต่อต้านและทำลายล้างลัทธิคอมมิวนิสม์ ก็เพื่อที่สามารถพัฒนาประเทศได้รวดเร็วยิ่งขึ้น นโยบายต่างประเทศและความมั่นคงของ ประเทศดังกล่าวแล้วก็เพื่อประโยชน์ในการพัฒนาประเทศนั่นเอง เป็นจุดมุ่งหมายปลาย ทางดังที่จอมพลสฤษดิ์ได้กล่าวไว้ว่า "จากการปฏิวัติของรัฐบาลปฏิวัติ และโดยการร่วม มือจากประชาชน ชาติของเรากำลังเจริญก้าวหน้าไปด้วยดี และหากไม่มีภัยเบียดเบียน

---

[๕๗] คณะรัฐมนตรี, อ้างแล้ว, หน้า ๗๖, หน้า ๒๗๑–๒๗๒.

[๕๘] จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ คำแถลงนโยบาย อ้างแล้ว, หน้า ๑.

มาจากคอมมิวนิสต์เราก็คงบรรลุจุดหมายในการพัฒนาตามแผนที่ได้กำหนดไว้" [๕๙]

จะเห็นได้ว่าทั้งนโยบายและอุดมการที่สองผู้นำเลือกมาปฏิบัติ มีผลสนับสนุนต่อรูปการปกครองของตนที่เน้นอำนาจและความเป็นผู้นำของตน โดยที่รัฐบาลของจอมพล ป. ได้ใช้อุดมการชาตินิยมและสถานการณ์สงครามเป็นเครื่องสร้างความชอบธรรมให้กับการปกครองของตนที่มีทหารเป็นพลังหนุนที่สำคัญ และจอมพลสฤษดิ์ได้ชี้ให้เห็นถึงความจำเป็นในการปฏิวัติเพื่อปรับปรุงพัฒนาประเทศ รักษาความมั่นคงของชาติและราชบัลลังก์ ซึ่งเชื่อว่าฝ่ายคอมมิวนิสต์มีความมุ่งหมายจะทำลาย เพื่อจุดประสงค์ดังกล่าว จึงจำเป็นต้องปกครองประเทศแบบรวมอำนาจไว้ที่จอมพลสฤษดิ์ แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า ในขณะที่จอมพล ป. เน้นชาติและความเป็นผู้นำของตนเป็นสิ่งยึดเหนี่ยวของประชาชน จอมพลสฤษดิ์ได้เน้นชาติและสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ

อย่างไรก็ตาม ผู้นำทั้งสองไม่ได้พยายามแปรรูปการปกครองจากแบบทหารมาเป็นพลเรือน และไม่ได้พยายามสร้างพรรคการเมืองขึ้นมาเป็นฐานแห่งอำนาจทางการเมืองอันใหม่ที่จะรับกับการขยายตัวทางการเมืองของประชาชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ ผู้นำทั้งสองยังคงยึดกองทัพเป็นฐานแห่งอำนาจ อันทำให้การปกครองไม่สามารถปรับตัวให้เข้ากับสภาพทางการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปได้ ผู้นำทางทหารโดยเฉพาะจอมพลสฤษดิ์มองเห็นว่าการเมืองเป็นเรื่องสกปรก และเป็นการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ของประเทศ ดังนั้น จึงเป็นความจำเป็นที่ทหารจะต้องเข้ามาปกครองประเทศ เพราะการปกครองในแบบรัฐบุรุษ คือ ตัดเรื่องการเมืองออกเสีย เป็นการปกครองเพื่อประชาชนอย่างแท้จริง

การปกครองดังกล่าวเป็นรูปแบบที่ไม่มีการถ่วงดุลกันภายในระบบ ทำให้ผู้นำเหลิงอำนาจและใช้อำนาจในทางที่ผิดได้ และในขณะเดียวกันก็ไม่สามารถเปิดช่องให้กับการมีส่วนร่วมทางการเมืองแก่ประชาชน ซึ่งมีมากขึ้นเมื่อสมควรเปลี่ยนแปลงเป็นสมัยใหม่มากขึ้น สภาพเช่นนี้ทำให้ความชอบธรรมลดลงและเป็นผลให้ผู้นำต้องหมดอำนาจไปในที่สุด รวมทั้งกรณีของจอมพล ป. จอมพลถนอม กิตติขจร และจอมพลประภาส จารุเสถียร ผู้รับมรดกทางการเมืองจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์

---

[๕๙] จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ โอวาทเนื่องในพิธีกระทำสัตย์ปฏิญาณตนต่อธงชัยเฉลิมพล ๘ พฤศจิกายน ๒๕๐๔ ในกองทัพบก ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ ฯพณฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์, หน้า ๒๖๙–๒๗๐.

๓. สรุป

ไม่ใช่ผู้นำทางการเมืองทุกคนจะมีความสำเร็จเสมอไปในการเสริมสร้างและรักษาอำนาจทางการเมืองของตนไว้ สำหรับกรณีของจอมพล ป. พิบูลสงคราม และจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ มีปัจจัยหลายประการที่ทำให้สามารถสร้างอำนาจทางการเมืองของตนเองขึ้นมาได้ บทความนี้ได้ชี้ให้เห็นว่า ความสามารถควบคุมกำลังทหารได้เป็นทรัพยากรอันสำคัญต่อการเสริมสร้างและรักษาอำนาจทางการเมืองของตน แต่ในขณะเดียวกันบุคลิกภาพที่มีลักษณะเป็นผู้นำ การครอบครองตำแหน่งในรัฐบาลและรูปแบบรัฐบาลตลอดจนการสร้างความชอบธรรมให้กับการปกครองของตน ก็มีส่วนสำคัญต่อการสร้างและรักษาอำนาจทางการเมืองของผู้นำทั้งสอง โดยได้ใช้ปัจจัยดังกล่าวให้สอดคล้องกันเพื่อเสริมอำนาจของตนซึ่งมีฐานอยู่บนกำลังทหารเป็นสำคัญ

เมื่อเปรียบเทียบการใช้ แสวงหา และรักษาทรัพยากรทางการเมือง เพื่อประโยชน์ทางการเมืองของผู้นำทางทหารทั้งสองนี้แล้ว จะเห็นได้ว่าในสภาพที่การเมืองเป็นเรื่องของกลุ่มชนเบื้องบนจำนวนน้อยและไม่มีองค์การทางการเมืองใดที่มีรากฐานอยู่บนประชาชนหรือแสวงหาความสนับสนุนจากประชาชนได้อย่างต่อเนื่องแล้ว อย่างเช่นสภาพทางการเมืองของไทยตั้งแต่เปลี่ยนแปลงการปกครองในปี ๒๔๗๕ มาถึง ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ กลุ่มผู้นำทางทหารอยู่ในฐานะที่ได้เปรียบกว่ากลุ่มอื่น ๆ ยิ่งฝ่ายต่อต้านเน้นการใช้กำลังแล้ว การควบคุมทหารกลายเป็นทรัพยากรทางการเมืองที่มีค่าสูง เพราะจะเป็นพลังที่สามารถหยุดยั้งความพยายามของอีกฝ่ายหนึ่งได้อย่างมีประสิทธิภาพ อันทำให้ผู้นำทางทหารมีโอกาสดีกว่าฝ่ายพลเรือนในการสร้างอำนาจทางการเมือง และเป็นพลังสำคัญในการขึ้นมาเป็นผู้นำรัฐบาล การได้เป็นผู้นำรัฐบาลย่อมเป็นการครอบครอง authority ที่สำคัญและสามารถดำเนินนโยบายต่าง ๆ อย่างชอบธรรม และมีโอกาสควบคุมกลไกของรัฐบาลเพื่อเสริมสร้างอำนาจของตนได้ดีกว่าคนอื่น ผู้นำทั้งสองสามารถใช้ความเป็นผู้นำรัฐบาลในการแสวงหาทรัพยากรทางการเมืองเพิ่มเติม และขัดขวางผู้แข่งขันอื่น ๆ อย่างไรก็ตาม ในการขึ้นมาเป็นผู้นำรัฐบาลและรักษาความเป็นผู้นำรัฐบาลของตนไว้ ทั้งสองมิได้ใช้กำลังทหารแต่อย่างเดียว บุคลิกภาพของการเป็นผู้นำและความพยายามสร้างความชอบธรรม และยอมรับจากกลุ่มทางการเมืองและประชาชน ก็เป็นปัจจัยสำคัญในด้านนี้

ในระบบการปกครองที่ไม่ได้เน้นที่องค์การทางการเมือง เช่นพรรคการเมือง อย่างระบบการเมืองไทยในสมัยจอมพล ป. และจอมพลสฤษดิ์ ลักษณะของผู้นำมีความ

สำคัญไม่น้อย และทั้งสองผู้นำก็ได้ใช้บุคลิกของตนในการดึงดูดความนิยมสนับสนุน ในด้านความชอบธรรมนั้น มีส่วนสำคัญมากในการรักษาอำนาจของตนได้ตลอดไป สำหรับผู้นำทั้งสอง กำลังอาจจะจำเป็นกว่าความชอบธรรมในการขึ้นมาเป็นผู้นำรัฐบาล แต่การที่จะรักษาการปกครองของตน (regime maintenance) ให้อยู่ได้ จำต้องอาศัยความชอบธรรมเป็นสำคัญ ความชอบธรรมจะสร้างได้ยากหรือง่ายก็ขึ้นอยู่กับรูปแบบของรัฐบาลว่าจะสอดคล้องกับความต้องการ อุปนิสัย และค่านิยมของประชาชนมากน้อยเพียงใด รัฐบาลทั้งของจอมพล ป. และจอมพลสฤษดิ์ เป็นแบบที่จำกัดการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน แต่เน้นในด้านประสิทธิภาพการบริหารงานและพยายามชักจูงประชาชนให้สนับสนุนรัฐบาล โดยใช้อุดมการและนโยบายที่เหมาะสมกับลักษณะการปกครองของตนที่มีพื้นฐานบนกำลังทหารมากกว่า เป็นเรื่องของการให้โอกาสมีส่วนร่วมทางการเมืองโดยเสรี

การหมดอำนาจของผู้นำทางทหารไม่ว่าจะเป็นอย่างจอมพล ป. หรือจอมพลถนอม และจอมพลประภาสก็ตาม อาจขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายประการ แต่จากการศึกษาการสร้างอำนาจทางการเมืองของผู้นำทั้งสองข้างต้นนี้ ทำให้ได้ข้อคิดว่า การสูญเสียอำนาจของผู้นำทางทหารอาจจะอยู่ที่ปัญหาความชอบธรรมและการยอมรับในอำนาจของตน แม้ว่าทั้งจอมพล ป. และจอมพลสฤษดิ์ จะได้พยายามสร้างความชอบธรรมให้กับการปกครองของตนก็ตาม แต่ก็ไม่สามารถสร้างได้อย่างมั่นคงและถาวร การยอมรับในรัฐบาลเป็นเรื่องชั่วคราว เพราะรัฐบาลเอง ในด้านการสร้างความชอบธรรมได้เน้นในด้านประสิทธิภาพของรัฐบาลมากกว่าการมีส่วนร่วมของประชาชนในทางการเมือง จอมพล ป. เน้นถึงความยิ่งใหญ่ของชาติ จอมพลสฤษดิ์เน้นการแก้ไขปัญหาของประเทศด้วยความรวดเร็วเด็ดขาด เมื่อใดก็ตามที่การบริหารงานเสื่อมลงโดยที่ไม่สามารถรักษาประสิทธิภาพของรัฐบาลในการบริหารงานได้อย่างต่อเนื่องกันนานพอสมควรแล้ว ปัญหาการยอมรับจากประชาชนและกลุ่มทางการเมืองก็จะเกิดขึ้น

ในกรณีของจอมพล ป. พิบูลสงคราม เมื่อญี่ปุ่นเริ่มพ่ายแพ้ ความหวังที่จะสร้างประเทศไทยให้ยิ่งใหญ่ก็สลายตามไปด้วย กลุ่มทางการเมืองต่าง ๆ ที่เคยสนับสนุนจอมพล ป. หันไปสนับสนุนกลุ่มเสรีไทย ของนายปรีดี พนมยงค์ มากขึ้น โดยเฉพาะในสภาผู้แทนราษฎร อิทธิพลของจอมพล ป. ลดน้อยลงมาก นโยบายร่วมมือกับญี่ปุ่นและการปกครองแบบอำนาจนิยม หรือแบบเชื้อผู้นำของจอมพล ป. อาจจะเหมาะสมในระยะสงครามเท่านั้น และรัฐบาลจะได้รับความนิยมมากขึ้นถ้าญี่ปุ่นชนะสงคราม แต่กลับปรากฏว่าญี่ปุ่นเป็นฝ่ายเริ่มพ่ายแพ้สงคราม และเริ่มเห็นชัดขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๘๗ ความ

นิยมในตัวจอมพล ป. ก็สั่นคลอนตามไปด้วย แม้ว่าจอมพล ป. เองได้พยายามหันไปเตรียมต่อสู้กับญี่ปุ่น แต่ไม่สามารถแข่งกับเสรีไทยได้ เพราะได้เตรียมต่อสู้มานานและยังได้รับการสนับสนุนจากฝ่ายสัมพันธมิตรอีกด้วย

ญี่ปุ่นเองซึ่งสนับสนุนรัฐบาลจอมพล ป.มาตลอด ได้ตระหนักถึงความคลอนแคลนของรัฐบาลจอมพล ป. เช่นกัน และได้ลดความสนับสนุนลง ดังนั้น เมื่อจอมพล ป. แพ้คะแนนเสียงในสภาผู้แทนราษฎรในปี พ.ศ. ๒๔๙๗ ก็จำเป็นต้องลาออกไปเพราะขาดพลังที่จะมาสนับสนุน แม้ว่าจอมพล ป. มีกำลังทหารอยู่ในมือในฐานะที่เป็นผู้บัญชาการทหารสูงสุด แต่ไม่สามารถนำมาเป็นพลังต่อสู้ทางการเมืองได้ เพราะจะต้องเผชิญกับพวกเสรีไทยซึ่งมีมหาอำนาจตะวันตกสนับสนุนอยู่ และอิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตกมีมากขึ้นเรื่อย ๆ ในภูมิภาคแถบนี้ ในขณะที่ญี่ปุ่นเริ่มพ่ายแพ้ จากเหตุการณ์จะเห็นได้ว่ากำลังทหารไม่สามารถใช้ค้ำจุนอำนาจได้เท่ากับความชอบธรรม

ส่วนของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ด้วยเหตุที่จอมพลสฤษดิ์ สิ้นชีพไปเสียก่อนที่จะหมดอำนาจ แต่อาจจะดูได้จากผู้รับทอดอำนาจ คือ จอมพลถนอม กิตติขจร และจอมพล ประภาส จารุเสถียร ทั้งสองผู้นำนี้ดำเนินการปกครองประเทศตามหลักของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ยกเว้นช่วงระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๑๑—๒๕๑๔ โดยเป็นการปกครองที่จำกัดการมีส่วนร่วมทางการเมือง และเป็นแบบที่ Static คือ ไม่สามารถปรับเข้ากับการเปลี่ยนแปลงของสังคมได้ เป็นการปกครองแบบเผด็จการที่อำนาจทางการเมืองอยู่ในมือของบุคคลไม่กี่คน ยิ่งมีฐานอำนาจอยู่บนกำลังทหาร และระบบราชการ การปกครองในระบบนี้เชื่อว่า ผู้ปกครองประเทศสามารถทราบถึงความต้องการของประชาชนได้เป็นอย่างดี และถ้ารัฐบาลสามารถทำให้ประชาชนกินดีอยู่ดีแล้ว รัฐบาลแบบนี้จะคงอยู่ได้เรื่อยไป อย่างไรก็ตาม เวลาได้พิสูจน์ให้เห็นแล้วว่าไม่จริงเสมอไป ความล้มเหลวของผู้นำทางทหารทั้งสองขึ้นอยู่กับระบบการเมืองที่ Static เกินไปจนไม่สามารถแก้ไขปัญหาของประเทศ และตอบสนองข้อเรียกร้องของประชาชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ นอกจากนั้น การฉ้อราษฎร์บังหลวงและกอบโกยผลประโยชน์เข้าตัวเองและพรรคพวกทำให้การยอมรับจากประชาชนน้อยลง และประสิทธิภาพการดำเนินงานของรัฐบาลก็ตกต่ำลงด้วย แม้ว่าผู้นำทั้งสองมีอำนาจคุมกำลังทหารอยู่ก็ตาม แต่ก็ไม่สามารถนำมาใช้รักษาอำนาจของตนได้ และต้องสูญเสียอำนาจไปในที่สุด เมื่อวันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ อันเป็นเหตุการณ์ที่ชี้ให้เห็นว่า กำลังทหารเป็นทรัพยากรทางการเมืองที่มีน้ำหนักน้อยกว่าความชอบธรรมในการรักษาอำนาจทางการเมือง

การมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน เป็นอีกวิธีหนึ่งที่จะช่วยสร้างความชอบ

ธรรมให้กับการปกครองได้ โดยเฉพาะในระบบที่ประชาชนกำลังเริ่มมีความตื่นตัวทางการเมือง แต่จะต้องมีการแก้ไขปรับปรุงสถาบันทางการเมืองที่สามารถจะรับกับการขยายตัวของการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ มิฉะนั้นแล้วสภาพไร้เสถียรภาพทางการเมืองจะเกิดขึ้นได้ การสร้างสถาบันทางการเมืองที่สามารถจะเผชิญและกลืนการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน และสามารถรักษาเสถียรภาพทางการเมืองได้อย่างมีประสิทธิภาพได้ไม่ง่ายนัก ผู้นำทางทหารมักจะแก้ปัญหาความวุ่นวายทางการเมืองอันเกิดจากการตื่นตัวทางการเมืองของประชาชน ด้วยการจำกัดและลิดรอนการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนเสียมากกว่าที่จะปรับปรุงสถาบันทางการเมืองให้เหมาะสมกับการตื่นตัวทางการเมืองดังกล่าว และด้วยวิธีการอันนี้เอง ผู้นำทางทหารทั้งหลายต้องหมดอำนาจไป

ที่กล่าวมาแล้วนี้หาได้เป็นข้อยุติแต่อย่างใดไม่ ตรงกันข้ามเป็นเรื่องของความพยายามที่จะศึกษาเกี่ยวกับอำนาจ และพฤติกรรมทางการเมืองของผู้นำทางการเมืองของไทยในแง่มุมต่าง ๆ มากขึ้น เพื่อจะกระตุ้นให้มีการศึกษาวิเคราะห์ในรายละเอียดต่อไป อันจะช่วยให้มีการพัฒนาการศึกษาที่เป็นระบบเกี่ยวกับการเมืองไทยมากขึ้น

สุจิต บุญบงการ

ลักษณะทั่วไปของข้าราชการชั้นผู้นำไทย :

การศึกษาคุณลักษณะทางสังคมวิทยาและการศึกษาและแบบกระสวนของการเลื่อนชั้น

บทนำ

นักสังคมศาสตร์ทั้งชาวไทยและต่างประเทศได้สรุปผลการวิจัยและการวิเคราะห์เกี่ยวกับประเทศไทยว่า จากวิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์ กล่าวคือ ความพยายามของผู้นำไทยในอดีตในการพัฒนาประเทศ เพื่อให้พ้นจากการเป็นเมืองขึ้นของมหาอำนาจตะวันตกในศตวรรษที่ ๑๘ และต้นศตวรรษที่ ๑๙ ทำให้นำไปสู่การพัฒนาระบบราชการเพื่อเป็นกลไกในการบริหารประเทศ แต่ความสำเร็จของระบบราชการที่เกิดขึ้นโดยไม่ได้มีความพยายามสร้างระบบการเมือง หรือโครงสร้างการเมืองอื่น เป็นต้นว่า สถาบันทางการเมืองในระบอบประชาธิปไตย เช่น พรรคการเมือง การเลือกตั้ง สภานิติบัญญัติ จึงทำให้ระบบราชการ ซึ่งมีลักษณะเป็นองค์การธิปไตย (Bureaucracy) มีความเป็นปึกแผ่น เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองเกิดขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ ซึ่งทำให้ระบบการเมืองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ถูกทำลายลง และกลายเป็นระบบที่กษัตริย์อยู่ใต้รัฐธรรมนูญ ช่องว่างอำนาจที่เกิดขึ้น (เนื่องจากกษัตริย์และขุนนางถูกลดอำนาจลง) ไม่สามารถจะแทนที่ได้โดยสถาบันการเมืองอื่น ทำให้ข้าราชการซึ่งเป็นสถาบันที่เจริญรุ่งเรืองที่สุดเข้าทำหน้าที่วางนโยบาย และการตัดสินปัญหาต่าง ๆ ของประเทศ ผนวกกับระบอบประชาธิปไตย ซึ่งล้มลุกคลุกคลานมาตลอด เนื่องจากการยึดอำนาจโดยการรัฐประหารของทหาร ยังผลให้การเมืองไทยอยู่ในสภาพที่มีระบบราชการเป็นตัวแสดงบทบาทที่สำคัญที่สุด ถึงกับมีการกล่าวว่า ประเทศไทยคือ รัฐข้าราชการ (Bureaucratic Polity)

การมีลักษณะเป็นข้าราชการนั้นหมายความว่า ข้าราชการซึ่งตามแบบฉบับในอุดมคติ (Ideal Type) ของ Max Weber นั้นต้องเป็นผู้ที่ปฏิบัติตามนโยบาย ซึ่งตัดสินโดยองค์กรอื่น เช่น ฝ่ายบริหาร ซึ่งออกมาเป็นกฎหมายโดยผ่านฝ่ายนิติบัญญัติ พูดอีกนัยหนึ่ง ข้าราชการมีหน้าที่ปฏิบัติตามนโยบาย และมีความเป็นกลางทางการเมือง แต่เมื่อสถาบันในระบอบประชาธิปไตยคือสภานิติบัญญัติ ซึ่งประกอบด้วยสมาชิกที่ประชาชนเลือกขึ้นมาทำหน้าที่ตัดสินและวางนโยบายของรัฐขาดไป ประกอบกับอำนาจทางการเมืองเท่าที่เป็นมาในอดีต มักอยู่ในมือของเผด็จการทหารกลุ่มน้อย ซึ่งไม่มีความรู้เกี่ยวกับกิจการ

บ้านเมือง โดยเฉพาะในเรื่องที่เป็นความรู้เฉพาะเจาะจง ซึ่งต้องอาศัยการเรียนรู้และประสบการณ์ จึงเปิดโอกาสให้ข้าราชการชั้นผู้นำเสนอแนะนโยบายที่ตนต้องการ รูปการณ์ก็เป็นว่า ข้าราชการทำหน้าที่ทั้งวางนโยบายและปฏิบัติตามนโยบายของตน ถึงแม้ว่าในการวางนโยบายนี้จะมีขอบเขตจำกัด แต่ก็กล่าวได้ว่า ข้าราชการซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้าน สามารถจะชักสายใยอยู่เบื้องหลังการกำหนดนโยบายได้ไม่น้อย[๑]

จากการวิเคราะห์ดังกล่าวมาแล้วนั้น จะเห็นว่า ระบบข้าราชการเป็นสถาบันทางการเมืองที่สำคัญอย่างมาก จะเห็นว่า แม้หลังเหตุการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ เป็นต้นมา ข้าราชการยังมีบทบาทอย่างมากในการเมืองไทย แม้หลังการเลือกตั้งแล้วก็คาดว่าอิทธิพลของข้าราชการยังมีความสำคัญอย่างมาก เพราะการบริหารประเทศนั้นจะดำเนินโดยขาดข้าราชการ ซึ่งทำหน้าที่บังคับใช้กฎหมาย และปฏิบัติตามนโยบายของฝ่ายบริหารไม่ได้ กล่าวอีกนัยหนึ่ง ข้าราชการคือแขนขาของรัฐบาล ถ้าแขนขาขาดประสิทธิภาพไม่ให้ความร่วมมือ การดำเนินงานของฝ่ายบริหารย่อมประสบความล้มเหลว

เนื่องจากระบบราชการมีความสำคัญ และมีผลทางการเมืองดังกล่าวมาแล้ว ได้มีการศึกษาเกี่ยวกับระบบราชการอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะนักวิชาการชาวตะวันตก นักวิชาการที่ได้ศึกษาเกี่ยวกับระบบข้าราชการที่มีการอ้างอิงกันมาก คือ Fred Riggs และ William Siffin[2] แต่มีข้อน่าสังเกต คือ การศึกษาของนักวิชาการทั้งสองท่านใช้แนวการศึกษาแบบมุ่งวิเคราะห์การพัฒนาของโครงสร้าง (structural development) แบบมหภาพ (Macro-scopic) การกล่าวถึงระบบราชการไทย โดยนักวิชาการอื่น ๆ ก็มักจะมองในแนวเดียวกันนี้ เท่าที่ปรากฏยังไม่มีการศึกษาอย่างจริงจังถึงลักษณะทั่ว ๆ ไปของข้าราชการชั้นผู้นำ[๓] กล่าวคือ การมองดูคุณลักษณะทางสังคมวิทยา (sociological attributes) ของข้าราชการ เช่น อาชีพบิดา ระดับการศึกษา ศาสนา ฯลฯ รวมทั้งแบบกระสวน (pattern) ของการเลื่อนตำแหน่ง การย้ายที่ทำงาน ฯลฯ การขาดการศึกษาในด้านนี้ ทำให้เกิดช่องว่างในทางความรู้เกี่ยวกับข้าราชการไทย การมองดูที่โครงสร้างอย่างเดียวย่อมไม่ได้ภาพที่สมบูรณ์ ด้วยเหตุนี้ผู้เขียนจึงได้ให้ความสนใจและได้ทำการค้นคว้าวิจัยเกี่ยวกับข้าราชการผู้นำไทย โดยเน้นที่รายละเอียดต่าง ๆ เกี่ยวกับภูมิหลัง และการทำงานของข้าราชการชั้นผู้นำไทย[๔]

นอกจากเหตุผลดังกล่าวแล้ว ข้อที่จะพึงได้จากการวิจัยเกี่ยวกับภูมิหลังและการทำงานของข้าราชการไทย คือ ประการแรก ข้อมูลที่เกี่ยวกับภูมิหลังและการทำงานของข้าราชการชั้นผู้นำจะช่วยให้เห็นภาพความแตกต่างของภูมิหลัง และการทำงานของข้าราชการชั้นผู้นำว่า มีความแตกต่างกันเพียงไร พูดง่าย ๆ ก็คือ ทำให้ทราบว่าข้าราชการ

ชั้นผู้นำมีส่วนประกอบ (components) อะไรบ้าง เป็นลูกข้าราชการ ลูกชาวนา ลูกพ่อค้า ร้อยละเท่าไร ส่วนใหญ่อยู่ในเกณฑ์อายุเท่าไร ภูมิหลังการศึกษามีอะไรบ้าง เป็นต้น ฯลฯ ซึ่งจะทำให้เห็นภาพของข้าราชการชั้นผู้นำไทยดีขึ้น

ประการที่สอง การรู้ภูมิหลังและการทำงานของข้าราชการชั้นผู้นำจะช่วยให้วิเคราะห์ถึงระบบการเมืองไทยได้หลายแง่ ตัวอย่างเช่น ถ้าข้าราชการชั้นผู้นำส่วนใหญ่มาจากภูมิหลังครอบครัวแบบเดียวกัน เช่น ส่วนใหญ่เป็นลูกข้าราชการ ก็จะชี้ให้เห็นว่า ระบบข้าราชการไทยเป็นระบบปิด กล่าวคือ ไม่เปิดโอกาสให้คนที่มาจากภูมิหลังครอบครัวอื่นเข้ามาทำงาน และยังชี้ไปว่า มีการเล่นพวกและสร้างตัวตายตัวแทนภายในระบบ (inbreeding) ซึ่งย่อมแนะต่อไปว่า การไม่เปิดโอกาสให้คนนอกเข้ามา ย่อมทำให้ระบบมีแนวโน้มอนุรักษ์นิยม รักษาประเพณี ค่านิยม และปทัสถาน (norm) แบบเก่า ปิดตาต่อการปรับปรุงแก้ไข ฯลฯ ภูมิหลังการศึกษาของข้าราชการชั้นผู้นำ ก็จะเป็นตัวชี้เกี่ยวกับระบบได้ ตัวอย่างเช่น ถ้าข้าราชการส่วนใหญ่มาจากสถานศึกษาแห่งเดียว ดังเช่นข้าราชการญี่ปุ่นที่สำคัญ ๆ ส่วนมากมาจาก Tokyo Imperial University ก็หมายความว่าข้าราชการชั้นผู้นำได้สร้างอาณาจักรปิดขึ้น และย่อมมีการถือสีเล่นพวกอย่างมาก ดังนั้นการที่จะเปิดโอกาสให้บุคคล "แปลกหน้า" ที่จบการศึกษาจากที่อื่นก็ย่อมจะไม่เกิดขึ้นหรือเกิดขึ้นโดยข้อยกเว้น ดังนี้ย่อมแสดงถึงการขาดการคำนึงถึงความยุติธรรมทางสังคม การเล่นพวกแบบระบบศักดินา (feudalistic system) ฯลฯ การทราบถึงอายุของข้าราชการชั้นผู้นำก็อาจนำไปสู่การวิเคราะห์ที่น่าสนใจ เช่น ถ้าข้าราชการชั้นผู้นำส่วนใหญ่มีอายุอยู่ในเกณฑ์สูง กล่าวคือ อายุมาก เช่น ๕๕ ปีขึ้นไปก็อาจจะเป็นการแนะว่าระบบนั้นเป็นระบบที่เต็มไปด้วยผู้สูงอายุ ซึ่งหมายถึงการใช้ระบบอาวุโสในการเลื่อนชั้นมากกว่าใช้บุคคลที่มีความสามารถ และทำงานมีประสิทธิภาพ แม้อายุจะน้อยก็ตาม การที่ระบบเต็มไปด้วยผู้สูงอายุยังชี้ให้เห็นอีกว่า อาจมีแนวโน้มที่จะมีทัศนคติแบบอนุรักษ์นิยม พยายามรักษาไว้ซึ่งสภาพคงที่ และขัดขวางต่อการเปลี่ยนแปลงในทางที่อาจจะดีกว่า

วิธีการเก็บข้อมูล

การเก็บข้อมูลใช้วิธีคัดรายละเอียดต่าง ๆ จากประวัติข้าราชการชั้นพิเศษทุกคน โดยคัดจาก ก.พ. ๗ ซึ่งเป็นเอกสารเกี่ยวกับประวัติข้าราชการที่กองทะเบียนประวัติ สำนักงานข้าราชการพลเรือน ข้อที่จะท้วงติงได้ก็คือ ก.พ. ๗ มักจะไม่ทันสมัย กล่าวคือ อาจคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง เพราะมักไม่มีการเพิ่มเติมให้ทันสมัย เป็นต้นว่า ข้าราชการ

บางท่านไปศึกษาต่อและได้คุณวุฒิเพิ่มเติม แต่ไม่ได้ส่งเรื่องให้ทาง ก.พ. ทราบ ข้อนี้ก็มีส่วนจริง แต่โชคดีที่ตอนเก็บข้อมูลนั้น (ปี พ.ศ. ๒๕๑๗) ทางกองทะเบียนประวัติเพิ่งเสร็จจากการติดตามข้อมูลเพิ่มเติมจากกระทรวงทบวงกรมต่าง ๆ เพื่อให้ข้อมูลทันสมัยยิ่งขึ้น เจ้าหน้าที่กองทะเบียนประวัติยืนยันว่า ข้อมูลที่ได้นั้นค่อนข้างจะสมบูรณ์ จะมีข้อผิดพลาดก็ตกในราว ๕%

สำหรับข้าราชการตุลาการนั้น หลักฐานไม่ได้อยู่ที่ ก.พ. จึงได้ทำการคัดจากสมุดประวัติของข้าราชการที่แผนกการเจ้าหน้าที่ กระทรวงยุติธรรม

ข้าราชการกระทรวงศึกษาธิการแบ่งออกเป็นข้าราชการพลเรือนสามัญ และข้าราชการครู ประวัติข้าราชการครูก็ขอคัดจากกรมที่เกี่ยวข้อง ส่วนข้าราชการพลเรือนก็คัดจาก ก.พ.

ข้อที่น่าสังเกตก็คือ ข้าราชการตำรวจนั้นถือเอาข้าราชการที่มียศตั้งแต่พันตำรวจเอกพิเศษขึ้นไปเป็นชั้นพิเศษ

ข้อมูลทั้งหมดคัดโดยเจ้าหน้าที่ของหน่วยราชการที่เกี่ยวข้อง โดยทำงานวันหยุดราชการ ทั้งนี้ได้ผลเป็นที่น่าพอใจเป็นอย่างมาก ความร่วมมือของเจ้าหน้าที่ผู้รับผิดชอบทำให้งานวิจัยชิ้นนี้ดำเนินไปได้โดยราบรื่น

การวิเคราะห์ข้อมูลแบ่งออกเป็น ๒ ขั้น คือ จัดแยกแยะข้อมูล (data processing) ซึ่งได้แก่การแบ่งข้อมูลออกเป็นกลุ่ม และจัดเป็นหมวดหมู่ตามตัวแปรที่ต้องการและการเจาะบัตร ขั้นที่ ๒ คือ ขั้นวิเคราะห์ (data analysis) ซึ่งเป็นการคำนวณผลออกมาโดยดูการแจกแจงความถี่ (frequency distribution) และการทำตารางไขว้ (cross-tabulation) ของข้อมูล เพื่อใช้ในการวิเคราะห์กับทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ต่อไป

จำนวนข้าราชการชั้นพิเศษในกระทรวงต่าง ๆ

จำนวนข้าราชการชั้นพิเศษ ซึ่งเป็นข้าราชการชั้นสูงสุดในระบบข้าราชการไทย ย่อมชี้ให้เห็นความสำคัญของกระทรวงต่าง ๆ กล่าวคือ กระทรวงใดมีข้าราชการชั้นพิเศษมากก็ชี้ให้เห็นว่า กระทรวงนั้นมีขอบข่ายของงานกว้างขวาง และทางรัฐให้ความสำคัญแก่กระทรวงนั้น ๆ ซึ่งการที่รัฐเน้นความสำคัญนี้ไม่จำเป็นต้องไปตามหลักเหตุผล (rationality) เพราะรัฐอาจเน้นความสำคัญ โดยอุดมการหรือปรัชญาเป็นหลัก ตัวอย่างเช่น ในประเทศที่มีโครงสร้างเศรษฐกิจ เป็นเกษตรกรรมเป็นหลัก จำนวนหน่วยงานที่เกี่ยวกับเรื่องเกษตรกรรมอาจน้อยกว่าด้านอื่น

ตารางที่ ๑
จำนวนข้าราชการชั้นพิเศษแยกแยะตามกระทรวง

กระทรวงหรือเทียบเท่า	ร้อยละ	จำนวน
มหาดไทย	๒๘.๕๕	๖๑๗
ทบวงมหาวิทยาลัย	๒๓.๔๗	๕๐๗
ยุติธรรม - ตุลาการ	๑๗.๓๒	๓๗๔
- สามัญ	๐.๑๙	๔
ศึกษาธิการ - ครู	๕.๒๐	๑๑๒
- สามัญ	๑.๖๒	๓๕
สำนักนายกรัฐมนตรี	๔.๔๘	๙๗
เกษตรและสหกรณ์	๔.๑๒	๘๙
สาธารณสุข	๓.๙๔	๘๕
การคลัง	๒.๗๓	๕๙
ต่างประเทศ	๒.๒๒	๔๘
คมนาคม	๒.๒๒	๔๘
อุตสาหกรรม	๑.๖๗	๓๖
พาณิชย์	๑.๓๔	๒๙
ทบวงอิสระ	๐.๙๓	๒๐
รวม	๑๐๐.๐๐	๒,๑๖๐

จากตารางที่ ๑ จะเห็นว่า จำนวนข้าราชการชั้นพิเศษที่มากที่สุดได้แก่ กระทรวงมหาดไทย (๒๘.๕๕%) ซึ่งเป็นผลมาจากการพัฒนามาตามประวัติศาสตร์การปกครองของไทย และยังสะท้อนให้เห็นหลักปรัชญาการปกครองแบบรวมศูนย์ ซึ่งมีผลมาตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปฏิรูปการปกครองอย่างขนานใหญ่ในปี พ.ศ. ๒๔๓๕ เพื่อรวบรวมอำนาจไว้ส่วนกลาง โดยมีสถาบันสำคัญยิ่งเป็นเครื่องมือในการดำเนินงานปฏิรูป ซึ่งได้แก่กระทรวงมหาดไทย ภายใต้กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ปรัชญาหลักของการปฏิรูปปี พ.ศ. ๒๔๓๕ คือการขจัดอำนาจผู้นำท้องถิ่นและตำแหน่งเจ้าเมือง และใช้ผู้ว่าราชการซึ่งกินเงินเดือนจากรัฐบาลกลางเป็นผู้ปกครองมณฑลและจังหวัดต่าง ๆ ในระบบที่เรียกว่า เทศาภิบาล จุดประสงค์ของการจัดการปกครองแบบรวมศูนย์ก็เพื่อสร้างชาติ (Nation-Building) ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวในรูปของรัฐชาติ (Nation-State) และเพื่อหลีกเลี่ยงต่อการคุกคามของมหาอำนาจอังกฤษและฝรั่งเศสซึ่งอาจฉวยโอกาสเข้าทำความตกลงกับเจ้าเมืองผู้ปกครองนครต่าง ๆ ในหัวเมือง จึงต้องสร้างประเทศให้เป็นรัฐชาติ ซึ่งอำนาจปกครองจากส่วนกลางไปถึง[๕] กระทรวงมหาดไทยมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งต่อการปกครองประเทศ และความสำคัญดังกล่าวยังคงเหมือนเดิมในปัจจุบัน เพราะแม้จะมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. ๒๔๗๕ ก็

เป็นการเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างอำนาจเบื้องบน ระบบการปกครองพื้นฐานโดยการส่งผู้ว่าราชการจังหวัด นายอำเภอ ฯลฯ ไปปฏิบัติราชการในจังหวัดต่าง ๆ ยังเป็นอยู่มาจนถึงปัจจุบัน[๖]

นอกจากนี้ กรมตำรวจซึ่งเป็นกรมที่สำคัญอย่างมากในการรักษาความสงบภายใน ก็อยู่ในกระทรวงมหาดไทย จะเห็นได้ว่า กระทรวงมหาดไทยแทบจะเป็นกระทรวงหลักของการปกครองในประเทศไทยในปัจจุบัน

ขณะเดียวกับที่พยายามสร้างรัฐชาติขึ้นก็มีความจำเป็นต้องใช้ขบวนการผสมผสานกลมกลืน (assimilation) เพื่อให้คนในชาติซึ่งแตกต่างกันด้วยเผ่าพันธุ์ ภาษาและวัฒนธรรมให้มีความต่างกันน้อยที่สุด วิธีหนึ่งก็คือ การศึกษาของไทยก็เป็นการศึกษาแบบรวมศูนย์ หลักสูตรถูกกำหนดโดยกระทรวงศึกษาธิการ ครูในหัวเมืองทุกคน ทั้งโรงเรียนรัฐบาลและโรงเรียนราษฎร์ ใช้ภาษากรุงเทพ ฯ ในเวลาสอน ดังนั้น จะเห็นได้ว่า กระทรวงที่มีบทบาทสำคัญอีกกระทรวงหนึ่ง คือ กระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งจากตารางที่ ๑ จะเห็นว่า มีข้าราชการชั้นพิเศษที่เป็นข้าราชการครู และข้าราชการพลเรือนสามัญประมาณ ๗%

จำนวนข้าราชการชั้นพิเศษที่มากอีกหน่วยหนึ่ง คือ ทบวงมหาวิทยาลัย ซึ่งได้แก่ มหาวิทยาลัยต่าง ๆ ของรัฐ จะเห็นได้ว่า ข้าราชการอาจารย์ก็คือข้าราชการที่ทำหน้าที่เช่นเดียวกับกระทรวงศึกษาธิการ แต่อาจจะต่างกันที่ระดับของวิชาที่สอน ข้อที่น่าสังเกตก็คือ ข้าราชการอาจารย์มีความคล่องตัวกว่าในการเลื่อนขั้น เพราะไม่จำเป็นต้องมีตำแหน่งจึงจะเลื่อนขั้นได้เหมือนข้าราชการพลเรือนสามัญ ดังนั้น จำนวนข้าราชการชั้นพิเศษจึงมีมาก นอกจากนี้ ผู้เป็นอาจารย์ในมหาวิทยาลัยส่วนใหญ่มักจะมีระดับการศึกษาสูง กล่าวคือ จบปริญญาโทและเอกเป็นจำนวนไม่น้อย การเริ่มต้นรับราชการอาจเริ่มต้นในอัตราเงินเดือนที่สูงกว่า โอกาสที่จะเป็นชั้นพิเศษจึงมีมาก

จากตารางที่ ๑ จะเห็นว่า ข้าราชการตุลาการชั้นพิเศษมีกว่า ๑๗% ซึ่งเป็นอัตราที่สูง ข้อนี้อธิบายได้ว่า ข้าราชการตุลาการเริ่มต้นรับราชการตำแหน่งชั้นโท แต่จะเลื่อนเป็นชั้นเอกภายในหนึ่งปี ซึ่งต่างกับข้าราชการอื่น (ยกเว้นข้าราชการกรมอัยการ กระทรวงมหาดไทย) ดังนั้น ความรวดเร็วของการเป็นชั้นพิเศษจึงมีมาก

จำนวนข้าราชการชั้นพิเศษที่เหลือในตารางที่ ๑ นั้นจะเห็นว่า ส่วนใหญ่อยู่ในอัตราที่ต่ำกว่า ๕% ซึ่งรวมกันแล้วต่ำกว่า ๒๕% หรือเพียง ๑ ใน ๔ ของที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

ข้อที่น่าสังเกตอย่างยิ่ง คือ ประเทศไทยมีเศรษฐกิจหลัก คือ เกษตร ประชากรใน

ชนบทมีถึง ๘๕% แต่กระทรวงที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับเรื่องเกษตรกรรม คือ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ มีข้าราชการชั้นพิเศษเพียง ๔.๑๒% (ดูตารางที่ ๑) ซึ่งชี้ให้เห็นว่า รัฐไม่ได้ให้ความสำคัญเท่าที่ควร หรือการงานที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรถูกกระทรวงอื่นแย่งไปทำด้วย เช่น กระทรวงมหาดไทย เป็นต้น ทำให้การตั้งกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ก่อให้เกิดการซ้ำซ้อนของงานขึ้น ซึ่งอาจทำให้กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ไม่เจริญเท่าที่ควร

ภูมิหลังทางครอบครัวของข้าราชการ—การเคลื่อนไหวทางสังคมระหว่างรุ่น (Intergenerational Mobility)

วิธีที่จะวัดดูว่าสังคมหนึ่ง ๆ มีอัตราการเคลื่อนไหวทางสังคม (social mobility) มากหรือน้อยนั้น ดูได้จากการเคลื่อนไหวทางสังคมระหว่างรุ่น กล่าวคือ ดูว่าบุคคลที่มีอาชีพที่ถือว่า "ชั้นสูง" หรือ "ดี" นั้น มีบิดาที่มีอาชีพที่ไม่ "สูง" เท่า หรือ "ดี" น้อยกว่าในที่นี้มีข้อน่าสังเกตสองประการ ประการแรกคือ การเคลื่อนไหวทางสังคมนั้นมักจะดูจากการเคลื่อนไหวทางอาชีพ (occupational mobility) ถึงแม้จะมีทางอื่น เช่น การที่แต่งงานกับคนมีศักดิ์ศรีทางสังคมสูงกว่าจนยกตัวเองสูงตาม ประการที่สอง คืออาชีพที่ "สูงกว่า" หรือ "ดีกว่า" นั้น ตัดสินโดยเจือปนด้วยค่านิยมของสังคม ซึ่งหมายความว่าสังคมถือว่าดีกว่า ซึ่งอาจแยกออกเป็นสองแง่คือ "ดีกว่า" หรือ "สูงกว่า" ในแง่ของรายได้ หรือผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ เช่น ลูกมีฐานะรวยกว่าพ่อ พ่อเป็นกรรมกร แต่ลูกเป็นเจ้าของบริษัทใหญ่โต แต่รายได้หรือผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจอย่างเดียวย่อมไม่เพียงพอต่อการที่จะตัดสินว่าเป็นการ "สูงกว่า" หรือ "ดีกว่า" เช่น คนเลี้ยงเป็ดที่มีรายได้ดีกว่าอธิบดี ก็ไม่อาจถือว่าอาชีพ "สูงกว่า" หรือ "ดีกว่า" ดังนั้น จึงต้องดูในแง่ค่านิยมของสังคมด้วยว่า ให้ความยกย่องนับถืออาชีพนั้น ๆ แค่ไหน ตัวอย่างเช่น ตำแหน่งผู้พิพากษา "สูงกว่า" คนขายก๋วยเตี๋ยว แม้รายได้คนขายก๋วยเตี๋ยวจะดีกว่าหรือในกรณีหมอกับช่างไม้ ย่อมจะเห็นได้ชัดว่า หมอนั้นเป็นอาชีพที่มีเกียรติและอาจมีรายได้ดีกว่าช่างไม้ ดังนั้น ถ้าลูกช่างไม้เรียนจนจบหมอก็คงไม่มีใครเถียงว่าเป็นการเคลื่อนไหวทางสังคมระหว่างรุ่น แต่ปัญหามีว่า เราจะเอาค่านิยมเป็นหลักหรือจะเอารายได้ทางเศรษฐกิจเป็นหลัก หรือจะเอาทั้งสองอย่างรวมกัน ปัญหาดังกล่าวนี้ เดิมไม่สู้จะมีปัญหา เพราะคนที่ถือว่าเป็นคนชั้นสูงของสังคมมักจะมีฐานะทางเศรษฐกิจดีด้วย เช่น ขุนนางที่มียศเป็นพระยา พระ หลวง ก็มักจะมีข้าทาสบริวารไร่นาสาโทด้วย แต่สังคมปัจจุบันนั้นต่างกัน ปลัดกระทรวงอาจจนกว่าคนขายก๋วยเตี๋ยว ดังนั้น ถ้าจะมี

ผู้เฒ่าว่า การที่ลูกพ่อค้ามาได้ดิบได้ดีเป็นข้าราชการนั้น ไม่ถือว่าเป็นการขยับชั้นทางสังคม เช่น พ่อเป็นประธานบริษัท แต่ลูกเป็นข้าราชการอัยการ ก็ไม่เห็นว่าจะดีกว่ากัน แถมรายได้อาจน้อยกว่าพ่อ ถ้าจะอ้างว่าตามค่านิยมไทยนั้น ลูกซึ่งเป็นข้าราชการย่อมมีเกียรติและศักดิ์ศรีดีกว่า ข้ออ้างนี้อาจใช้ไม่ได้แล้วในปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาดูว่า การที่จะเป็นอัยการได้นั้นต้องรับการศึกษาสูง คือ จบนิติศาสตร์บัณฑิต และจบเนติบัณฑิต ส่วนประธานบริษัทอาจเรียนรู้จากประสบการณ์เท่านั้น เพื่อให้มีข้อยุติ ผู้เขียนขอสันนิษฐานไว้ว่า การที่ลูกพ่อค้าและลูกชาวนารับราชการจนได้ชั้นพิเศษถือว่าเป็นการขยับชั้นหรือเคลื่อนไหวทางสังคมระหว่างรุ่น ส่วนกรณีดังกล่าวข้างต้นอาจถือว่าเป็นกรณียกเว้น ซึ่งคงมีไม่มากนัก เหตุที่ถือว่าการที่ลูกพ่อค้าหรือชาวนาได้เป็นข้าราชการชั้นพิเศษ เป็นการเคลื่อนไหวทางสังคมระหว่างรุ่นนั้น ก็เพราะว่า ข้าราชการเป็นบุคคลที่ถือได้ว่า ทั้งในประวัติศาสตร์และแม้ในปัจจุบัน ยังเป็นบุคคลที่สังคมถือว่ามีอาชีพที่มีเกียรติ ข้อสำคัญคือ บุคคลเหล่านี้มีการศึกษาที่จัดว่าอยู่ในขั้นดี และข้อสำคัญคือ มีอำนาจที่จะทำอะไรมีผลต่อสังคมได้ ดังนั้น แม้รายได้หรือผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจะไม่ดีมาก ถ้าเทียบกับนักธุรกิจ แต่ก็จัดว่าเป็นชนชั้นนำ (elite) ของสังคม

จากตารางที่ ๒ จะเห็นว่า จากจำนวนข้าราชการพลเรือน ๒,๑๖๐ คน ข้าราชการเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นลูกข้าราชการ (ข้าราชการพลเรือน ข้าราชการทหาร ข้าราชการตำรวจ

ตารางที่ ๒

อาชีพบิดาของข้าราชการชั้นพิเศษ

อาชีพบิดา	ร้อยละ	จำนวน
รับราชการพลเรือน	๓๓.๕๗	๗๒๕
รับราชการทหาร	๔.๗๗	๑๐๓
รับราชการตำรวจ	๑.๙๐	๔๑
รับราชการอื่น ๆ	๐.๗๔	๑๖
ค้าขาย	๓๑.๔๔	๖๗๙
ทำนาทำไร่	๕.๖๐	๑๒๑
รับจ้าง	๐.๑๘	๔
อื่น ๆ	๙.๙๕	๒๑๕
ไม่ระบุ	๑๑.๘๔	๒๕๖
รวม	๑๐๐.๐๐	๒,๑๖๐

หมายเหตุ ข้าราชการรวม ๔๐.๙๘ %
ค้าขาย ๓๑.๔๔ %
ทำนาทำไร่ ๕.๖๐ %

และข้าราชการอื่น ๆ) ประมาณ ๔๑% หรือมากกว่า ๒ ใน ๕ ส่วนข้าราชการที่มีบิดาเป็นลูกพ่อค้านั้นมีประมาณ ๓๑% ซึ่งนับว่าอยู่ในจำนวนสูง ข้อน่าสังเกตยิ่งคือ ข้าราชการซึ่งเป็นลูกชาวนาชาวไร่มี ๕.๖% ส่วนที่ไม่ระบุอาชีพบิดามีประมาณ ๑๒% ปัญหาก็คือ ๑๒% นี้อาจมีอาชีพทำนาอยู่แต่เจ้าตัวอาจจะอาย จึงไม่ยอมระบุ

ข้อที่น่าสะดุดใจก็คือ จำนวนข้าราชการที่มีบิดารับราชการเป็นอัตราที่สูงมาก ซึ่งชี้ให้เห็นว่า ระบบตัวตายตัวแทน (inbreeding) มีอยู่มากในวงราชการ ถึงแม้ว่าจะไม่มีข้อมูลบอกว่า บิดาของข้าราชการเหล่านี้มีตำแหน่งอะไรบ้าง แต่การที่พ่อเป็นข้าราชการต่อมาลูกเป็นข้าราชการ ทำให้เห็นว่า มีความสัมพันธ์ระหว่างภูมิหลังของคนที่เกิดในครอบครัวข้าราชการกับการไต่เต้าขึ้นไปเป็นชนชั้นนำ (elite) ของสังคม ซึ่งอะไรเป็นเหตุผลสำคัญจะพูดที่หลัง ข้อที่น่าสะดุดใจอย่างมาก คือ อัตราการเคลื่อนไหวทางสังคมของลูกชาวนาชาวไร่ ถ้าเราถือว่าประชากรมากกว่า ๘๐% ของไทยอยู่ในชนบทและมีอาชีพหลักคือเกษตรกรรม แต่จากชนชั้นนี้มีเพียงประมาณ ๕.๖% เท่านั้นที่มีการขยับชั้นทางสังคม ดังนั้น ตามสัดส่วนแล้ว จะเห็นว่ามีอัตราต่ำมาก จำนวนลูกข้าราชการที่มาจากภูมิหลังพ่อค้า นักธุรกิจก็จัดว่าสูง (๓๑.๔๔%) ซึ่งมีเหตุผลที่จะอธิบายภายหลัง

ก่อนที่จะอธิบายถึงสาเหตุที่ข้าราชการจำนวนมากเป็นลูกข้าราชการนั้น ขอชี้แจงให้ทราบว่า สภาพการณ์ดังกล่าวนี้ไม่ใช่กรณีเฉพาะที่เกิดขึ้นในประเทศไทยเท่านั้น มีสภาพการณ์ในลักษณะคล้ายกันในปากีสถานและพม่า จากการศึกษาชิ้นหนึ่งพบว่า ตั้งแต่ปี ค.ศ. ๑๙๔๘–๑๙๖๔ จำนวนข้าราชการรุ่นใหม่ที่เข้าทำงานในตำแหน่งผู้นำในระบบราชการของปากีสถานเป็นลูกข้าราชการเกือบ ๖๐% เป็นลูกพ่อค้าประมาณ ๑๐% ส่วนที่เหลือเป็นลูกเจ้าของที่ดิน ครู นักกฎหมาย และนายแพทย์ ข้าราชการที่เป็นลูกชาวนาเกือบจะไม่มีเลย หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ข้าราชการรุ่นใหม่ของปากีสถานประมาณ ๙๘.๕% (จากจำนวนข้าราชการทั้งหมด ๓๙๘ คน) มาจากครอบครัวที่มีวิชาชีพ (professional families)[๗] ในพม่านั้น จากการสุ่มตัวอย่าง ข้าราชการชั้นกลางและชั้นสูงในปี ค.ศ. ๑๙๖๒ พบว่ามี ๕๑% ที่บิดามีอาชีพรับราชการและมากกว่า ๓๖% ที่มีปู่เป็นข้าราชการ[๘]

การรับช่วงอาชีพนำไปสู่การสืบสายของการเป็นชนชั้นผู้นำ บุคคลซึ่งเกิดและเติบโตในครอบครัวข้าราชการย่อมจะมีโอกาสได้รับการศึกษาที่ดี ทั้งในบ้านและในโรงเรียนมากกว่าคนรุ่นเดียวกัน ซึ่งอยู่ในครอบครัวอาชีพอื่น การศึกษาที่ดีเกือบจะเป็นการประกันความสำเร็จในระบบราชการ เพราะว่าความสำเร็จในอาชีพมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับความสำเร็จในการศึกษา ดังนั้น ภูมิหลังทางครอบครัวจึงมีบทบาทอย่างมากในความสำเร็จทางการศึกษา[๙] ซึ่งจะนำไปสู่การขยับชั้นทางอาชีพ Seymour Lipset

และ Reinhard Bendix กล่าวว่า ภูมิหลังครอบครัวมีบทบาทในการกระตุ้นและส่งเสริมการศึกษาของบุคคล[๑๐] และเหตุผลมีอยู่ ๒ ประการ ประการแรกคือ ความเป็นไปได้ในทางเศรษฐกิจ บุคคลซึ่งมีอาชีพดีและมีรายได้ดีย่อมสามารถส่งเสียให้ลูกมีการศึกษา[๑๑] ครอบครัวจน ๆ ซึ่งต้องวุ่นวายอยู่กับการทำมาหากินย่อมยากที่จะคิดส่งลูกไปเรียนต่อถึงขั้นมหาวิทยาลัย เหตุผลประการที่สองมีความสัมพันธ์กับคุณค่านิยม ชนชั้นที่ต่างกันมีคุณค่านิยมต่างกันในด้านการย้ำถึงความสำคัญของการศึกษา จากการศึกษาชิ้นหนึ่งในสหรัฐอเมริกาได้ชี้ให้เห็นว่า มีความเห็นที่แตกต่างกันระหว่างชนชั้นซึ่งแตกต่างกันในทางเศรษฐกิจและสังคม ในเรื่องความสำคัญของการศึกษาขั้นมหาวิทยาลัยว่า เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับความสำเร็จในอาชีพหรือไม่ จากการศึกษาชิ้นนี้ได้ค้นพบว่า มีความสัมพันธ์ระหว่างฐานะทางเศรษฐกิจ อาชีพ การศึกษา กับการย้ำถึงความสำคัญของการศึกษาขั้นมหาวิทยาลัย ผู้ซึ่งมีฐานะทางเศรษฐกิจดี มีอาชีพสูง และจบการศึกษาขั้นมหาวิทยาลัยได้ย้ำถึงความสำคัญของการศึกษาขั้นมหาวิทยาลัยต่อลูกหลานมากกว่าชนชั้นต่ำกว่า การเน้นถึงความสำคัญของการศึกษาขั้นมหาวิทยาลัยว่า เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับความสำเร็จในชีวิตของลูกหลานนั้น ปรากฏว่า เป็นผู้มีฐานะดี ๖๘% ส่วนผู้มีฐานะทางการเงินน้อยกว่าที่เน้นความสำคัญดังกล่าวมีเพียง ๓๕% และเป็นผู้ที่มีอาชีพจัดอยู่ในขั้นสูง ๗๔% ส่วนผู้ที่มีอาชีพชาวนาเน้นถึงความสำคัญดังกล่าวมีเพียง ๔๗% และเป็นผู้สำเร็จการศึกษาขั้นมหาวิทยาลัยมีถึง ๗๒% ที่เน้นถึงความสำคัญดังกล่าว ส่วนผู้จบการศึกษาชั้นมัธยมมีเพียง ๓๖% เท่านั้น[๑๒] การให้ความสำคัญแก่การศึกษาระดับมหาวิทยาลัยที่ต่างกันนี้ยังปรากฏอยู่ในหมู่ของเด็ก ๆ ในชนชั้นที่ต่างกันด้วย เด็ก (อายุ ๑๔–๒๐) ทั้งเพศชายและเพศหญิงในครอบครัวที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีได้เน้นถึงความสำคัญของการศึกษาขั้นมหาวิทยาลัยมากกว่า[๑๓] เด็กซึ่งมาจากครอบครัวที่ต่ำกว่า นอกจากนี้ยังมีความแตกต่างกันในด้านอาชีพที่จะเลือกในอนาคตของเด็กที่อยู่ในชนชั้นที่ต่างกัน ในลักษณะแนวเดียวที่กล่าวมาแล้วข้างต้น[๑๔]

ภายใต้ภาวะที่คนซึ่งมาจากครอบครัวข้าราชการมีโอกาสได้รับการศึกษาดีทั้งในบ้านและในโรงเรียนนี้ ย่อมเป็นเรื่องธรรมดาที่ลูกข้าราชการจะมีโอกาสดีกว่าที่จะเข้ารับราชการ จำนวน ๕.๖% ที่เป็นลูกชาวนาที่สามารถก้าวไปสู่ตำแหน่งสูงนั้น อาจจะเนื่องมาจากความสามารถเป็นพิเศษ ความขยันหมั่นเพียร และการเปิดของระบบที่มีอยู่บ้างอย่างไรก็ตาม ไม่มีข้อมูลว่าจำนวนเท่าไรของ ๕.๖% นี้เป็นลูกเจ้าของที่ดินผู้มีฐานะดี ถ้ากรณีเป็นเช่นนั้น กล่าวคือ ลูกชาวนาเหล่านั้นเป็นลูกเจ้าของที่ดิน ความสำเร็จก็อาจจะเกิดจากฐานะทางเศรษฐกิจของครอบครัว สำหรับผู้ซึ่งมาจากครอบครัวธุรกิจการค้า

นั้น เป็นกรณีที่ต่างกับครอบครัวชาวนา เนื่องจากฐานะทางเศรษฐกิจคนเหล่านี้อาจจะได้รับการศึกษาดี ดังนั้น คนเหล่านี้จึงมีโอกาสดีที่จะมีการเคลื่อนไหวทางสังคมไปสู่ขั้นสูง ความจริงแล้ว อัตราการเคลื่อนไหวทางสังคมของคนเหล่านี้มีท่าทีที่เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เมื่อมีการศึกษาในมหาวิทยาลัยเพิ่มขึ้น ตัวอย่างเช่น จากสถิตินักศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ จากหน่วยวัดผลปี พ.ศ. ๒๕๑๗ ปรากฏว่ามีภูมิหลังเป็นลูกพ่อค้า ๔๗.๐๕% เป็นลูกข้าราชการ ๑๔.๑๕% เป็นลูกเกษตรกร ๔.๑๕% เป็นลูกกรรมกรรับจ้าง ๔.๖% นอกนั้นเป็นลูกนายแพทย์ พยาบาล ทนายความ ครู ทำงานบริษัท ห้างร้าน อาชีพอิสระ

ข้อที่น่าสังเกตอีกข้อหนึ่งก็คือ การแจกแจงความถี่ของภูมิหลังของข้าราชการชั้นพิเศษนี้ใกล้เคียงกับการศึกษาข้าราชการชั้นปลัดกระทรวง รองปลัดกระทรวง อธิบดี และรองอธิบดี ของกระทรวงมหาดไทย กระทรวงศึกษาธิการ และสำนักนายกรัฐมนตรี กล่าวคือ จากการศึกษาดังกล่าว ปรากฏว่าข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เป็นลูกข้าราชการ ๔๘% ลูกพ่อค้า ๒๑% ลูกชาวนา ๑๘.๐%[๑๕] ซึ่งแสดงให้เห็นว่า แบบกระสวน (pattern) ดังกล่าวเป็นลักษณะทั่ว ๆ ไปของวงราชการไทย

ภูมิลำเนาเดิมของข้าราชการชั้นนำ

ความรู้เกี่ยวกับภูมิลำเนาของข้าราชการชั้นผู้นำ จะทำให้เราเห็นการเคลื่อนไหวทางสังคม จำแนกตามภูมิศาสตร์ ซึ่งจะทำให้สามารถวิเคราะห์ได้หลายด้าน ตัวอย่างเช่น ถ้าผู้นำส่วนใหญ่มาจากท้องที่แห่งเดียว อาจตีความได้ว่า โอกาสการศึกษามีไม่ทั่วถึงทั้ง

ตารางที่ ๓

ภูมิลำเนาเดิมของข้าราชการชั้นพิเศษแยกแยะตามภาคและจังหวัด

ภาคและจังหวัดสำคัญ	ร้อยละ	จำนวน
กลาง	๒๙.๔๙	๖๓๗
กรุงเทพ ฯ	๓๘.๗๐	๘๓๖
เหนือ	๘.๘๐	๑๙๐
เชียงใหม่	๒.๐๔	๔๔
ตะวันออกเฉียงเหนือ	๗.๙๖	๑๗๒
อุบลราชธานี	๑.๔๘	๓๒
ใต้	๘.๕๒	๑๘๔
สงขลา	๒.๕๐	๕๔
ไม่ระบุ	๐.๕๑	๑๑
รวม	๑๐๐.๐๐	๒,๑๖๐

ประเทศ หรือมีการเล่นพวกพ้องตามภูมิภาค หรือมีอคติในเรื่องเผ่าพันธุ์ในการคัดเลือกเข้าทำงาน ซึ่งทำให้เข้าใจได้ว่า สังคมนั้นมีปัญหาในด้านการผสมกลมกลืน แต่นี้ก็ไม่ได้หมายความว่า เราสามารถจะคาดว่ามีการจำแนกชนชั้นผู้นำจากสถานที่ต่าง ๆ ในจำนวนเท่า ๆ กัน ในทุกสังคมย่อมจะมีความไม่สมดุลย์สำหรับเรื่องนี้อยู่บ้าง

จากตารางที่ ๓ จะเห็นว่า ภูมิลำเนาของข้าราชการที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ มี ๓๘.๗๐% และอยู่ในภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพ ฯ) ๒๕.๔๕% ซึ่งรวมแล้วภูมิลำเนาเดิมของข้าราชการอยู่ในภาคกลาง (รวมกรุงเทพ ฯ) ถึง ๖๘.๑๕% ตัวเลขนี้ชี้ให้เห็นชัดว่า โอกาสของคนที่อยู่ในเมืองหลวงและใกล้เมืองหลวงที่จะได้เต้าได้ดิบได้ดีทางราชการมีสูงมาก ซึ่งเหตุผลข้อนี้จะพูดถึงที่หลัง ข้อที่น่าสังเกต คือ ภูมิลำเนาของข้าราชการที่อยู่ทางภาคใต้ ภาคเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือนั้นมีอัตราพอ ๆ กัน (ภาคใต้ ๑๑. ๐๒% ภาคเหนือ ๑๐.๘๕% ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ๙.๔๔%) ซึ่งถ้าเทียบกับการศึกษาข้าราชการชั้นปลัดกระทรวง รองปลัดกระทรวง อธิบดี และรองอธิบดีของกระทรวงมหาดไทย สำนักนายกรัฐมนตรี และกระทรวงศึกษาธิการ จะเห็นได้ว่า การแจกแจงความถี่ของภูมิลำเนาเดิมของข้าราชการเหล่านี้ออกมาในแนวเดียวกันอย่างใกล้เคียงมาก กล่าวคือ ภูมิลำเนาเดิมอยู่ภาคกลาง ๖๘% ส่วนภาคอื่น ๆ ภาคละ ๙%[๑๖]

ข้อที่น่าสังเกต คือ จำนวนข้าราชการที่ภูมิลำเนาเดิมอยู่ในกรุงเทพ ฯ มีเกือบ ๔๐% หรือประมาณ ๒ ใน ๕ ซึ่งจัดว่าอยู่ในเกณฑ์สูง เพราะกรุงเทพ ฯ มีประชากรประมาณ ๔ ล้าน หรือประมาณ ๑๐% ของพลเมืองทั้งหมด แต่ปรากฏว่า จาก ๑๐% นี้มีข้าราชการชั้นพิเศษซึ่งเป็นคนกรุงเทพ ฯ ดั้งเดิมเกือบ ๔๐% ซึ่งก็ไม่ใช่เรื่องน่าแปลก เพราะนี่เป็นสภาพของประเทศด้อยพัฒนาทั่ว ๆ ไป กล่าวคือ มักมีเมืองใหญ่เพียงเมืองเดียว คือ เมืองหลวง กรุงเทพมหานครเป็นศูนย์กลางของที่ทำการรัฐบาล เป็นแหล่งรวมกิจกรรมทางวัฒนธรรม สถาบันการศึกษา สื่อสารมวลชน การคมนาคม และการค้า โอกาสของคนที่อยู่กรุงเทพ ฯ ที่จะได้ประโยชน์จากสิ่งเหล่านี้โดยเฉพาะในเรื่องการศึกษา ย่อมมีมากกว่าคนที่อยู่ต่างจังหวัด นอกจากนี้ คงจำกัดได้ว่า ข้าราชการชั้นผู้นำเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นลูกข้าราชการ ถึงแม้จะไม่มีข้อมูลบอกว่าบิดาของข้าราชการเหล่านี้เป็นข้าราชการชั้นไหน แต่ก็คาดได้ว่า คงมีจำนวนไม่น้อยที่เป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งปกติมักจะย้ายเข้าประจำอยู่ในกระทรวงทบวงกรมต่าง ๆ ในกรุงเทพ ฯ ดังนั้น จำนวนข้าราชการชั้นผู้นำที่มีภูมิลำเนาอยู่ในกรุงเทพ ฯ จึงมีมาก

ถ้ามองดูแต่ละภาคก็จะเห็นว่า ภาคกลางเป็นภาคที่ข้าราชการชั้นผู้นำมีภูมิลำเนาอยู่มากที่สุด เหตุผลสำคัญก็อยู่ที่ข้อเท็จจริงที่ว่า ภาคกลางเป็นภาคที่อยู่ใกล้เมืองหลวง ซึ่ง

เห็นได้ชัดว่า คนที่อยู่ในภาคนี้จะเข้าศึกษาต่อในกรุงเทพมหานครได้สะดวกกว่าและใช้เงินน้อยกว่าผู้ที่อยู่ไกลออกไป นอกจากนี้ บุคคลที่อยู่ใกล้เมืองหลวงย่อมได้ประโยชน์จากด้านต่าง ๆ คล้ายกับผู้ที่อยู่ในเมืองหลวง แม้จะต่างกันในปริมาณ คนที่อยู่ในภาคกลางอยู่ใกล้กับศูนย์กลางทางการศึกษาและวัฒนธรรม ดังนั้น จึงมีโอกาสเข้าถึงความเจริญมากกว่าผู้ที่อยู่ไกลออกไป จากข้อมูลดังกล่าวทำให้เห็นว่า มีความสัมพันธ์ระหว่างการเคลื่อนไหวทางสังคมกับที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ การอยู่ใกล้เมืองหลวงทำให้ได้อาชีพที่ดี โดยสันนิษฐานว่าตัวประกอบอื่นเท่ากัน แต่ข้อที่ต้องระวังก็คือ ตัวแปรผันเกี่ยวเนื่องด้วยสถานที่ตั้งทางภูมิศาสตร์นี้จะมีน้ำหนักแค่ไหน เนื่องจากเราได้วิเคราะห์มาแล้วว่า คนที่เกิดในครอบครัวชั้นสูง ย่อมมีโอกาสและค่านิยมที่เอื้ออำนวยต่อการเคลื่อนไหวทางสังคม และเราได้พบว่า ข้าราชการชั้นผู้นำมีภูมิหลังครอบครัวดีอยู่มาก และส่วนใหญ่อยู่ภาคกลาง ดังนั้น ย่อมยากที่จะระบุแน่ชัดว่าตัวแปรผันตัวใด ภูมิหลังครอบครัวหรือสถานที่ภูมิศาสตร์เป็นตัวสำคัญที่มีผลต่อการเคลื่อนไหวทางสังคม ถ้าจะกล่าวอย่างหลวม ๆ ก็พูดได้ว่า สำคัญทั้งคู่ แต่ภูมิหลังครอบครัวน่าจะสำคัญกว่า เพราะคนที่อยู่ใกลกรุงเทพ ฯ แต่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีหรือรับการศึกษาดี ย่อมสามารถส่งลูกเข้าเรียนต่อกรุงเทพ ฯ ได้ และน่าจะมีค่านิยมที่เห็นความสำคัญของการศึกษาและการศึกษาต่อมากกว่าคนที่มีฐานะยากจน กล่าวโดยสรุปก็คือ สถานที่ทางภูมิศาสตร์ใกล้เมืองหลวงเป็นตัวแปรผันผนวกที่ช่วยเสริมการเคลื่อนไหวทางสังคม

ตารางที่ ๔

เปรียบเทียบภูมิลำเนาเดิมของข้าราชการชั้นผู้นำ

ภาค	ข้าราชการชั้นพิเศษ (%)	จำนวนจังหวัด	ประชากร (ล้าน)[๑๗]
กลาง	๖๘.๑๙	๒๗	๑๕.๗ (๓๘.๑%)
เหนือ	๑๐.๘๔	๑๔	๗.๖ (๑๘.๔%)
ตะวันออกเฉียงเหนือ	๙.๔๔	๑๖	๑๔.๑ (๓๔.๑%)
ใต้	๑๑.๐๒	๑๔	๓.๙ (๐๙.๔%)
ไม่ระบุ	๐.๕๑	–	–
รวม	๑๐๐.๐๐ (๒,๑๖๐)	๗๑	๔๑.๓ (๑๐๐.๐%)

เนื่องจากข้าราชการชั้นผู้นำส่วนใหญ่มาจากภาคกลาง แสดงให้เห็นว่า มีการไม่สมดุลย์เกิดขึ้นในภูมิศาสตร์ ซึ่งคงเนื่องจากว่า ข้าราชการและนักธุรกิจส่วนใหญ่อยู่ในภาคกลาง และเนื่องจากว่า การเคลื่อนไหวทางสังคมไปสู่ฐานะผู้นำมีผลมาจากภูมิหลังทางครอบครัว ดังนั้น ไม่เป็นเรื่องผิดปกติที่ข้าราชการชั้นผู้นำส่วนใหญ่มีภูมิลำเนาในภาคกลาง ความไม่สมดุลย์นี้เกิดจากภูมิหลังครอบครัวมากกว่าเกิดจากการลำเอียงกันใน

ด้านท้องถิ่น และเท่าที่ผู้เขียนทราบ การรับคนเข้ารับราชการโดยใช้ภูมิลำเนาเดิมเป็นหลักเกณฑ์พิจารณา เพื่อลำเอียงกันตามท้องถิ่นไม่ใช่เรื่องที่ปฏิบัติกัน ซึ่งทั้งนี้คงเกิดจากเหตุผลสองประการ ประการแรก คือ ระบบราชการไทยมีส่วนใช้ความสามารถเป็นเกณฑ์ในการรับคนเข้า ซึ่งส่วนใหญ่ใช้วิธีสอบแข่งขัน เหตุผลประการที่สอง คือ ระบบราชการยังทำหน้าที่รักษาระบบสังคมและการผสมผสานคนในชาติ (system maintenance and national integration) โดยการกลืนคนจากท้องถิ่นต่าง ๆ เข้าไปในระบบ ความไม่สมดุลย์ดังกล่าวไม่เคยเป็นปัญหาการเมืองและคงไม่กี่คนที่รู้ว่ามีความไม่สมดุลย์นี้อยู่

ข้อที่น่าสังเกตอย่างยิ่งก็คือ จำนวนข้าราชการที่มีภูมิลำเนาเดิมในภาคใต้ ภาคเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือนั้น เมื่อเทียบสัดส่วนกับจำนวนประชากรแล้ว จะเห็นว่าข้าราชการชั้นผู้นำที่มาจากภาคใต้มากที่สุด (๑๑.๐๒% ต่อพลเมือง ๓.๔ ล้าน) ส่วนภาคเหนือรองลงมา (๑๐.๘๔% ต่อพลเมือง ๗.๖ ล้าน) ภาคตะวันออกเฉียงเหนือน้อยอย่างเห็นได้ชัด (๔.๔๔% ต่อพลเมือง ๑๔.๑ ล้าน) ซึ่งทั้งนี้คงเนื่องจากภาวะเศรษฐกิจของภาคซึ่งมีผลต่อการศึกษา ภาคใต้นั้นเป็นที่ทราบกันดีว่ามีทรัพยากรประเภทเหมืองแร่และยางพารา ภาคเหนือก็มีไม้สัก ส่วนภาคตะวันออกเฉียงเหนือค่อนข้างจะยากจนและกันดาร

อายุ ศาสนา และเพศ

การได้ข้อมูลแจกแจงความถี่อายุของข้าราชการชั้นผู้นำ จะทำให้เราวิเคราะห์ได้ดังนี้ ตัวอย่างเช่น ถ้าผู้นำของประเทศใดประกอบด้วยผู้สูงอายุเป็นส่วนใหญ่ ก็จะวิเคราะห์ได้ว่า ประการแรก ระบบการปกครองนั้นเป็นระบบชราภาพนิยม (gerontocratically-oriented system) ซึ่งหมายความว่า การเลื่อนตำแหน่งจะใช้ความอาวุโสเป็นหลักมากกว่าการใช้ความสามารถหรือทักษะ ประการที่สอง ผู้อยู่ในอำนาจมักจะเป็นอนุรักษ์นิยม เพราะคนเรายิ่งสูงอายุยิ่งจะอนุรักษ์นิยม หรือหัวโบราณมากขึ้น ไม่อดกลั้นต่อความคิดที่แตกต่าง ชอบรักษาสภาพคงที่ รักษาเสถียรภาพและสวัสดิการ[๑๙]

ดังนั้น ในระบบชราภาพนิยม จึงมีแนวโน้มที่ผู้อยู่ในอำนาจจะไม่ตอบสนองต่อความคิดใหม่ ๆ ซึ่งลักษณะเช่นนี้ย่อมขัดขวางต่อการพัฒนาประเทศ นอกจากนี้ยังมีโอกาสที่จะเกิดความตึงเครียดและความอัดอั้นใจ (frustration) ของผู้นำชั้นรอง ๆ ผู้ซึ่งมีอายุน้อยกว่า เพราะความคิดและข้อเสนอของตนไม่ได้รับฟัง[๑๙]

ข้อมูลเกี่ยวกับศาสนานั้น ย่อมชี้ให้เห็นได้ว่า มีความสมดุลย์หรือไม่ในการที่คนใน

ศาสนาต่าง ๆ มีโอกาสเข้าทำงานเพื่อไต่เต้าบันไดสังคม ถ้าเกิดการไม่สมดุลย์อย่างมาก ก็น่าจะเกิดจากเหตุผลหลายประการ แต่ที่น่าเป็นไปได้คือ การตั้งข้อรังเกียจกันเพราะศาสนาและลัทธิความเชื่อ ดังนั้น ข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องนี้จึงมีความสำคัญอยู่มาก

ส่วนข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องเพศนั้นก็จะชี้ให้เห็นสภาพของระบบสังคม ประเพณี และค่านิยมที่เกี่ยวกับการแบ่งเพศ เป็นต้นว่า ถ้าข้าราชการชั้นผู้นำทั้งหมดหรือเกือบทั้งหมดเป็นเพศชาย ก็อาจแสดงให้เห็นว่าสังคมนั้นเป็นสังคมที่กีดกันเนื่องด้วยเรื่องเพศอยู่มาก ซึ่งชี้ให้เห็นต่อไปว่า ค่านิยมของสังคม ตัวบทกฎหมาย และเรื่องอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับเพศจะออกมาในรูปใด

ตารางที่ ๕

อายุข้าราชการชั้นพิเศษทุกกระทรวงและเทียบเท่า

กลุ่มอายุ	ร้อยละ	จำนวน
๔๐ และต่ำกว่า	๓.๓๘	๗๓
๔๑ – ๔๔	๑๒.๔๐	๒๖๘
๔๕ – ๔๙	๒๕.๔๒	๕๔๙
๕๐ – ๕๔	๒๗.๙๒	๖๐๓
๕๕ – ๕๙	๒๔.๘๖	๕๓๗
๖๐	๖.๐๒	๑๓๐
รวม	๑๐๐.๐๐	๒,๑๖๐

หมายเหตุ ตัวกลางอายุ ๕๐.๓

จะเห็นว่า ข้าราชการที่มีอายุตั้งแต่อายุ ๕๐–๖๐ ปีมีถึง ๕๘.๘๐% ซึ่งจัดว่าสูงมาก ส่วนข้าราชการชั้นผู้นำที่จัดว่าอยู่ในกลุ่มอายุน้อย คือ ๔๐ และต่ำกว่า และ ๔๑–๔๔ ปีนั้นมี ๑๕.๗๘% พวกที่จัดว่ากลาง ๆ คือ ๔๕–๔๙ ปี มี ๒๕.๔๒% ทั้งนี้อธิบายได้ว่า การที่ข้าราชการชั้นผู้นำเกือบ ๖๐% หรือ ๓ ใน ๕ อยู่ในระหว่างอายุ ๕๐–๖๐ ปีนั้นก็เนื่องจากว่าระบบราชการเป็นระบบที่ใช้อาวุโสเป็นเกณฑ์ คนที่รับราชการนาน ๆ ได้เลื่อนชั้นตามปกติย่อมจะไต่เต้าจนถึงชั้นพิเศษ เมื่ออายุราชการมากขึ้น ส่วนข้าราชการอายุน้อยซึ่งมีจำนวนไม่มากนั้นก็อาจเนื่องมาด้วยระดับการศึกษา เพราะคนรับการศึกษาได้ปริญญา เช่น ปริญญาโท หรือ ปริญญาเอก และผู้ได้รับการศึกษาจากต่างประเทศย่อมมีโอกาสได้ก้าวขึ้นมาเร็วกว่าคนรับการศึกษาขั้นธรรมดา

ตารางที่ ๖

การศึกษา

อายุ	ปริญญาโทและเอก	ปริญญาตรีและอนุฯ	รวม
51 ปีขึ้นไป	๒๓.๔%	๗๖.๖%	๑๐๐.๐๐% (n = ๑,๐๘๘)
ต่ำกว่า ๕๑	๔๓.๗%	๕๖.๓%	๑๐๐.๐๐% (n = ๑,๐๑๓)

N = 2,160
Observed Chi-sq. = 97.39 Df. = 1
Expected Chi-sq. (.001) = 10.82
CC. = .210
CC./max.CC. = .298

หมายเหตุ ไม่ระบุการศึกษา ๕๙ ราย

ตารางที่ ๗

การศึกษาภายในและจากนอกประเทศ

การศึกษา

อายุ	เรียนนอก	เรียนใน	รวม
51 ปีขึ้นไป	๒๕.๑๗%	๗๔.๘๓%	๑๐๐.๐๐% (n = ๑,๑๔๔)
ต่ำกว่า ๕๑	๔๓.๕๐%	๕๖.๕๐%	๑๐๐.๐๐% (n = ๑,๐๑๖)

N = 2,160
Observed Chi-sq. = 80.75
Expected Chi-sq. (.001) = 10.82
CC. = .189
CC./max.CC. = .267

จะเห็นได้จากตารางที่ ๖ และตารางที่ ๗ ว่า ในกลุ่มที่มีอายุมาก (ซึ่งใช้ตัวกลางอายุ ๕๐.๓ ปัดเป็น ๕๑ เป็นเขตแบ่ง) มีผู้จบการศึกษาขั้นสูง ปริญญาโทและเอก ๒๓.๔% ส่วนผู้มีอายุน้อยจบปริญญาโทและเอก ๔๓.๗% และในกลุ่มอายุมากจบปริญญาตรีและต่ำกว่า ๗๖.๖% ส่วนในกลุ่มอายุน้อยจบปริญญาตรีและต่ำกว่า ๕๖.๓%

สำหรับการจบการศึกษาจากนอกประเทศและภายในประเทศก็เช่นเดียวกัน ในกลุ่มอายุมากจบการศึกษาจากนอกประเทศ ๒๕.๑๗% ในขณะที่กลุ่มอายุน้อยจบจากนอกประเทศ ๔๓.๕๐% และในกลุ่มอายุมากที่จบการศึกษาจากภายในประเทศมี ๗๔.๘๓%

ขณะที่ในกลุ่มอายุน้อยจบการศึกษาภายในประเทศ ๕๖.๕๐%

จากการทดสอบทางสถิติ (X^2 test และ Contigency Coefficient) ชี้ให้เห็นว่า มีความสัมพันธ์อย่างแข็งระหว่างการจบการศึกษาขั้นสูง การจบการศึกษาจากต่างประเทศกับการไต่เต้าไปสู่ฐานะข้าราชการชั้นผู้นำในหมู่คนที่มีอายุน้อย หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ วิธีที่จะแข่งขันกับข้าราชการที่มีอาวุโสกว่าก็คือ การเรียนจบการศึกษาที่สูงกว่า และจากสภาพการศึกษาที่ดีกว่า ซึ่งข้อเท็จจริงดังกล่าวนี้ชี้ให้เห็นว่า ระบบราชการไทยก็เน้นถึงหลักความสามารถอยู่ในเขตที่กว้างพอสมควร

ตารางที่ ๙

การนับถือศาสนาของข้าราชการชั้นพิเศษ

ศาสนา	ร้อยละ	จำนวน
พุทธ	๙๒.๗๓	๒,๐๐๓
อิสลาม	๐.๒๗	๖
คริสต์	๐.๓๒	๗
อื่นๆ	–	–
ไม่ระบุ	๖.๖๗	๑๔๔
รวม	๙๙.๙๙	๒,๑๖๐

จะเห็นว่า กว่า ๙๐% ของข้าราชการชั้นผู้นำนับถือศาสนาพุทธ ส่วนศาสนาอื่นนั้นมีไม่ถึง ๑% ที่เป็นเช่นนี้เพราะประเทศไทยเป็นเมืองพุทธ ซึ่งมากกว่า ๙๐% เรียกตัวเองว่าพุทธศาสนิกชน ส่วนจะเป็นพุทธมามกะแบบไหนนั้นจะไม่ขอพูดถึง ดังนั้น จึงเป็นเรื่องปกติวิสัยที่มีข้าราชการที่ถือพุทธจำนวนสูงเช่นนั้น ข้อที่น่าสังเกตอย่างยิ่งคือจำนวนที่ไม่ได้ระบุว่านับถือศาสนาใดนั้นน่าจะเกิดจากเหตุผลสำคัญ คือ ไม่ยอมระบุเพราะนับถือศาสนาอื่น และเกรงว่าถ้าระบุเอาไว้อาจมีผลต่อความก้าวหน้าในทางราชการ ซึ่งความจริงแล้ว การรังเกียจศาสนาเป็นการปฏิบัติที่ไม่ค่อยมีในเมืองไทย อย่างไรก็ตาม อาจจะเกิดจากความรู้สึกที่เกิดเอง

เพศและการเป็นข้าราชการชั้นผู้นำ

มีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า ในสังคมไทยนั้น สตรีเพศมีบทบาทมากในวงสังคม ทั้งในระดับทั่วไป เช่น การใช้แรงงานสตรี[๒๐] และบทบาทของสตรีในฐานะผู้นำในวงราชการและธุรกิจ ตัวอย่างที่เห็นได้จากการสังเกตในสังคมปัจจุบันก็คือ จำนวนอาจารย์มหาวิทยาลัยที่เป็นสตรีเพศมีมากจนชาวต่างประเทศ เช่น ชาวอเมริกันเกิดความฉงน ใน

สังคมไทยยังเปิดโอกาสให้สตรีมีบทบาทในด้านต่าง ๆ เช่น ในวงการแพทย์ วงการศึกษา วงการราชการ นักธุรกิจหญิงที่มีชื่อดัง และภริยาของนักการเมืองซึ่งอยู่เบื้องหลังคอยชักใยบทบาทต่าง ๆ เหล่านี้เป็นสิ่งที่ยังไม่มีการวิจัยอย่างแท้จริง แต่จากการวิจัยจำนวนข้าราชการชั้นพิเศษในงานชิ้นนี้ปรากฏว่า จำนวนข้าราชการชั้นผู้นำที่เป็นหญิงมากกว่า ๑๐% ซึ่งถ้าเทียบสัดส่วนกับจำนวนข้าราชการชั้นผู้นำที่เป็นชายแล้ว ประมาณ ๑ ใน ๑๐ แต่ถ้าเทียบกับประเทศอื่น ๆ เช่น ประเทศญี่ปุ่น ซึ่งแทบจะไม่มีข้าราชการหญิงชั้นผู้นำเลย[๒๑] จำนวน ๑๐% ของข้าราชการชั้นผู้นำไทยที่เป็นสตรีเพศ กล่าวได้ว่าค่อนข้างสูง แต่ทั้งนี้ก็ไม่ได้หมายความว่า จำนวนข้าราชการชั้นผู้นำสตรีควรจะหยุดเพียงแค่นี้

ตารางที่ ๙

การจำแนกเพศของข้าราชการชั้นพิเศษ

เพศ	ร้อยละ	จำนวน
ชาย	๘๙.๑๖	๑,๙๒๖
หญิง	๑๐.๘๔	๒๓๔
รวม	๑๐๐.๐๐	๒,๑๖๐

การศึกษาของข้าราชการชั้นพิเศษ

Lipset และ Bendix กล่าวว่า มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดระหว่างความสำเร็จในด้านการศึกษากับความสำเร็จในอาชีพในสังคมอุตสาหกรรม ซึ่งมีการทำงานในรูปองค์การธิปไตย (bureaucracy)[๒๒] คำกล่าวนี้เป็นความจริงแม้ในสังคมจีนโบราณ ในประเทศไทยนั้นการศึกษา และโดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาจากประเทศตะวันตก[๒๓] มีผลอย่างสำคัญต่อการกำหนดการเคลื่อนไหวทางสังคมของคนไทย ทันทีที่ได้รับการศึกษาชั้นสูง อนาคตของการเป็นชนชั้นผู้นำของบุคคลนั้นก็แทบจะเป็นสิ่งที่แน่นอน ปรากฏการณ์นี้เกิดจากสองเหตุ เหตุที่หนึ่งคือ กฎอุปสงค์ อุปทาน จำนวนบุคคลที่ได้รับปริญญาชั้นสูง (โทและเอก) มีน้อย จำนวนผู้ศึกษาในมหาวิทยาลัยก็มีน้อย เมื่อเทียบสัดส่วนกับจำนวนประชากรทั้งหมด เหตุผลข้อที่สองนั้น สัมพันธ์กันโดยตรงกับการอยู่รอดของระบบ ถ้าระบบจะอยู่รอดได้จะต้องใช้คนที่มีคุณภาพ วุฒิดี ในกิจการของรัฐ คนหนุ่ม ๆ ที่รับการศึกษาเหล่านี้ เมื่อเข้ารับราชการก็จะกลายเป็นคนชนชั้นผู้นำในระบบ

จากตารางที่ ๑๐ นี้จะเห็นว่า จำนวนข้าราชการชั้นพิเศษที่จบปริญญามีถึง ๙๓.๒๕% และในจำนวนนี้ผู้จบปริญญาโทและเอกมีถึง ๓๒.๑๔% ซึ่งนับว่าสูงมาก จำนวนข้าราช

ตารางที่ ๑๐

การศึกษาของข้าราชการชั้นพิเศษ

การศึกษา	ร้อยละ	จำนวน
ต่ำกว่าปริญญาตรี	๖.๗๑	๑๔๕
ปริญญาตรี	๕๔.๖๗	๑,๑๘๑
ปริญญาโท	๒๒.๓๒	๔๘๒
ปริญญาเอก	๙.๘๒	๒๑๒
วิทยาลัยทหาร	๖.๔๘	๑๔๐
รวม	๑๐๐.๐๐	๒,๑๖๐

หมายเหตุ จบปริญญาตรี หรือ เทียบเท่า 93.29%
จบนอก 33.10% จำนวน 715 คน (จบนอกหมายถึงอาจจบในด้วย แต่ไปเรียนต่อ)
จบใน 66.90% จำนวน 1,445 คน

การชั้นพิเศษที่จบชั้นปริญญา ๘๓.๒๘% นี้ เมื่อเปรียบเทียบกับการศึกษาข้าราชการชั้นปลัดกระทรวง รองปลัดกระทรวง อธิบดี และรองอธิบดี หรือเทียบเท่าของกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงมหาดไทย และสำนักนายกรัฐมนตรี ซึ่งมีผู้จบปริญญา ๘๔% ซึ่งนับว่าใกล้เคียงมาก[๒๔] ในจำนวนผู้ที่จบปริญญานี้มีผู้ที่จบจากต่างประเทศ กล่าวคือ เรียนจบจากต่างประเทศหรือจบภายในประเทศ แล้วไม่ศึกษาต่อต่างประเทศ ๓๓.๑๐% จำนวนที่จบปริญญาโทและเอก ๓๒.๑๔% นี้สูงอย่างน่าประทับใจ ซึ่งปรากฏการณ์นี้อาจจะเกิดจากข้อเท็จจริงที่ว่า การได้ปริญญาชั้นสูงโดยเฉพาะชั้นปริญญาเอกไม่เพียงแต่มองได้ในแง่ประโยชน์ที่จะได้รับเท่านั้น แต่ยังมองในแง่เกียรติและศักดิ์ศรี ซึ่งในสังคมไทยขณะนี้การได้ปริญญาเอกมีคำว่า ด๊อกเตอร์นำหน้าได้กลายเป็นสัญลักษณ์แสดงสถานภาพทางสังคม ในทำนองเดียวกับตำแหน่งในระบบศักดินา

ถึงแม้ว่าจำนวนข้าราชการไทยที่จบชั้นปริญญาเป็นตัวเลขที่น่าประทับใจ ก็ไม่ใช่กรณีเฉพาะที่มีประเทศไทยเท่านั้น สภาพการณ์คล้าย ๆ กันนี้มีในประเทศกำลังพัฒนาอื่น ๆ ด้วย ตัวอย่างเช่น ข้าราชการชั้นสูงและชั้นกลางของพม่า ตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ เป็นต้นมา ผู้ที่จบปริญญามีถึง ๘๕.๘%[๒๕] หรือในประเทศพัฒนาแล้วอย่างญี่ปุ่น ข้าราชการชั้นสูงและชั้นกลางตั้งแต่ปี ๑๘๔๘–๑๘๕๘ เป็นผู้จบปริญญาถึง ๘๘.๘%[๒๖] การที่ข้าราชการชั้นพิเศษเป็นผู้ที่จบขั้นปริญญาอย่างมากนี้ เกิดจากการมีโอกาสได้ศึกษาต่อด้วย

ซึ่งทั้งนี้เป็นเพราะนโยบายของระบบราชการที่เปิดโอกาสให้ข้าราชการขวนขวายหาความรู้ และประสบการณ์เพิ่มเติม ซึ่งจากตารางที่ ๑๑ จะเห็นได้ชัดว่า การมีโอกาสศึกษาต่อเมื่อรับราชการแล้วมีถึง ๕๐% และศึกษาต่อต่างประเทศ ดังได้กล่าวมาแล้วมีถึง ๓๒.๕% และจากตารางที่ ๑๒ จะเห็นว่า ข้าราชการชั้นผู้นำที่เริ่มรับราชการ โดยมีวุฒิ

ตารางที่ ๑๑
เคยศึกษาต่อเมื่อรับราชการแล้ว

ศึกษาต่อ	ร้อยละ	จำนวน
ไม่เคย	๔๙.๙๖	๑,๐๗๙
เคย ๑ ครั้ง	๓๓.๔๗	๗๒๓
เคย ๒ ครั้ง	๑๑.๕๗	๒๕๐
เคย ๓ ครั้ง	๑.๕๗	๓๔
เคย ๔ ครั้ง	๐.๓๒	๗
ไม่ระบุ	๓.๑๑	๖๗
รวม	๑๐๐.๐๐	๒,๑๖๐

เคยศึกษาต่อต่างประเทศหรือไม่

การศึกษาต่างประเทศ	ร้อยละ	จำนวน
ไม่เคย	๖๖.๗	๑,๔๔๐
เคย	๓๒.๙	๗๑๑
ไม่ระบุ	๐.๔	๙
รวม	๑๐๐.๐	๒,๑๖๐

ตารางที่ ๑๒
เมื่อรับราชการครั้งแรกมีวุฒิการศึกษา

ระดับการศึกษา	ร้อยละ	จำนวน
ต่ำกว่าปริญญาตรี	๓๒.๒๗	๖๙๗
ปริญญาตรีภายใน	๔๖.๕๓	๑,๐๐๕
ปริญญาตรีภายนอก	๓.๘๔	๘๓
ปริญญาตรีภายในและภายนอก	๐.๗๔	๑๖
ปริญญาโทภายใน	๐.๓๒	๗
ปริญญาโทภายนอก	๔.๒๑	๙๑
ปริญญาโทภายในและภายนอก	๐.๐๕	๑
ปริญญาเอกภายใน	๐.๐๕	๑
ปริญญาเอกภายนอก	๒.๗๘	๖๐
ปริญญาเอกภายในและภายนอก	–	–
วิทยาลัยทหาร	๕.๘๓	๑๒๖
ไม่ระบุ	๓.๓๘	๗๓
รวม	๑๐๐.๐๐	๒,๑๖๐

การศึกษาต่ำกว่าปริญญาตรีมีถึง ๓๒.๒๗% แต่ผลสุดท้ายกลับปรากฏว่า ได้รับการศึกษาอย่างต่ำปริญญาตรีหรือเทียบเท่ากว่า ๙๓% ซึ่งแสดงให้เห็นว่า การมีโอกาสได้ปรับปรุงตนเองของข้าราชการ โดยการศึกษาต่อจนจบปริญญาตรีมีมาก [จาก ๓๒.๗๗% (จำนวน ๖๙๗) ซึ่งไม่ได้จบปริญญาตรีมาเหลือเพียง ๖.๗๑% (จำนวน ๑๔๕) หมายความว่า โอกาสของการปรับปรุงตนเอง โดยการศึกษาต่อจนได้อย่างต่ำปริญญาตรีมี ๗๓.๔%]

เมื่อดูจากการศึกษาต่างประเทศ (สำหรับผู้จบจากต่างประเทศ) และสถาบันการศึกษา (สำหรับผู้ที่จบภายในประเทศ) จากตารางที่ ๑๓ และ ๑๔ ข้างล่างนี้

ตารางที่ ๑๓

ประเทศที่ข้าราชการไปเรียนต่อ (ตรี โท เอก)

ประเทศ	ร้อยละ	จำนวน
สหรัฐ ฯ	๗๑.๑๐	๕๙๖
อังกฤษ	๑๑.๔๐	๙๕
ฝรั่งเศส	๕.๔๐	๔๕
ฟิลิปปินส์	๕.๐๐	๔๒
ญี่ปุ่น	๒.๖๕	๒๒
เยอรมนี	๑.๐๐	๙
ออสเตรเลีย	๐.๙๖	๘
อื่น ๆ ในยุโรป	๐.๘๔	๗
แคนาดา	๐.๒๔	๒
อินเดีย	๐.๒๔	๒
จีน	๐.๒๔	๒
รวม	๙๙.๐๗	๘๓๐

หมายเหตุ จำนวน ๘๓๐ ซึ่งต่างจาก ๗๑๕ เดิม เพราะบางคนได้ทั้งโท เอก จึงนับซ้ำกัน การศึกษาต่อในบางประเทศ เช่น ออสเตรเลียมีน้อย เพราะสมัยนั้นยังไม่นิยมไปเรียน

ตารางที่ ๑๔

ปริญญาภายใน

สถาบัน	ร้อยละ	จำนวน
ธรรมศาสตร์	๔๙.๓	๙๐๙
จุฬา ฯ	๒๑.๒๗	๓๙๑
ธรรมศาสตร์และจุฬา ฯ	๐.๗	๑๔
อื่น ๆ	๒๘.๔๑	๕๒๔
รวม	๙๙.๖๘	๑,๘๓๘

จะเห็นได้ชัดว่า ในจำนวนผู้ที่จบจากต่างประเทศนั้น ประเทศสหรัฐฯ เป็นประเทศที่ผู้เป็นข้าราชการชั้นพิเศษไปศึกษามากถึง ๗๑.๑๐% รองลงมาได้แก่ประเทศอังกฤษ (๑๑.๔๐%) ฝรั่งเศส (๕.๔๐%) และประเทศอื่นตามลำดับ การที่ข้าราชการส่วนใหญ่จบจากสหรัฐอเมริกานี้อาจเกิดจากข้อเท็จจริงที่ว่า สหรัฐอเมริกามีมหาวิทยาลัยมากทั้งขนาดและมาตรฐานต่าง ๆ กัน การเข้าศึกษาต่อก็ทำให้สะดวก และข้อสำคัญที่สุดคือหลังสงครามโลกครั้งที่สองเป็นต้นมา ได้มีการติดต่อระหว่างสหรัฐอเมริกากับประเทศไทยมากขึ้น มีคนไทยไปศึกษาต่อยังประเทศสหรัฐอเมริกามากขึ้นโดยมีทุนการศึกษาต่าง ๆ มาก ทั้งจากรัฐบาลไทยและจากประเทศสหรัฐอเมริกา เช่น ทุนมูลนิธิฟุลไบรท์ อีสต์เวสต์–เซ็นเตอร์ เป็นต้น

สำหรับผู้ที่จบภายในประเทศนั้นจะเห็นได้จากตารางที่ ๑๔ ว่า จบจากธรรมศาสตร์เกือบ ๕๐% จากจุฬาฯ ๒๑.๒๗% จากที่อื่น ๆ ๒๘.๔๑% ซึ่งก็อธิบายได้ว่า เดิมมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์เป็นตลาดวิชา โอกาสการได้เข้าสมัครเรียนขณะรับราชการไปด้วยย่อมมีได้ ดังนั้น จึงไม่น่าแปลกใจที่ประมาณครึ่งหนึ่งของข้าราชการชั้นพิเศษจบจากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ตัวเลขดังกล่าวนี้อาจเปลี่ยนไปในอนาคต เพราะมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ไม่ได้เป็นตลาดวิชาอีกต่อไป

การเลื่อนขั้นในระบบราชการ

การเลื่อนขั้นในระบบราชการ อาจจะแตกต่างกันไปในกรณีเฉพาะบุคคล กล่าวคือข้าราชการบางคนอาจได้รับการเลื่อนขั้นรวดเร็วเพราะความสามารถหรือเพราะเข้าใจการหาความรุ่งเรืองในระบบราชการ เป็นต้นว่า รู้จักทำให้ผู้บังคับบัญชารักหรือชอบและช่วยส่งเสริมให้ตนเจริญก้าวหน้า หรือทั้งสองอย่างรวมกัน แต่ที่จะเสนอข้อมูลและการวิเคราะห์ต่อไปนี้ เป็นการพยายามเสนอให้ดูแบบกระสวนของการเลื่อนขั้นของข้าราชการโดยที่ข้อมูลมีจำกัด จึงดูได้เฉพาะช่วระยะเวลาว่าการเลื่อนขั้นแต่ละขั้น เช่น ตั้งแต่ชั้นจัตวาไปเป็นชั้นตรี หรือจากชั้นตรีไปเป็นชั้นโทใช้เวลานานเท่าไร และส่วนใหญ่มีแบบกระสวนอย่างใด ก่อนจะกล่าวถึงระยะเวลาที่ใช้ในการเลื่อนขั้น จะขอเสนอข้อมูลบางประการที่เกี่ยวกับการเข้ารับราชการของข้าราชการชั้นผู้นำ

จากตารางที่ ๑๕ จะเห็นว่า ข้าราชการชั้นผู้นำ ๔๖.๖๗% เริ่มรับราชการในระดับชั้นตรี และ ๓๕.๔๕% เริ่มรับราชการในระดับชั้นจัตวา ซึ่งข้อมูลนี้ทำให้เห็นว่าจากตารางที่ ๑๐ ที่เกี่ยวกับการศึกษาของข้าราชการ ปรากฏว่า ข้าราชการที่จบอย่างต่ำปริญญาตรีหรือเทียบเท่า มีกว่า ๙๓% ซึ่งก็น่าจะขัดกับการที่มีข้าราชการเริ่มรับราชการโดยอยู่ใน

ตารางที่ 15

รับราชการครั้งแรกมียศเทียบเท่า

ยศเทียบเท่า	ร้อยละ	จำนวน
ชั้นจัตวา	๓๙.๔๙	๘๕๓
ชั้นตรี	๔๖.๖๗	๑,๐๐๘
ชั้นโท	๑๒.๘๓	๒๗๗
ชั้นเอก	๐.๔๒	๙
ชั้นพิเศษ	๐.๒๓	๕
ไม่ระบุ	๐.๓๖	๘
รวม	๑๐๐.๐๐	๒,๑๖๐

ระดับชั้นจัตวาถึง ๓๙.๔๙% ข้อนี้อธิบายได้ว่า โอกาสการศึกษาต่อหลังรับราชการแล้วมีมาก ดังนั้น การที่ข้าราชการเกือบ ๔๐% เริ่มต้นด้วยชั้นจัตวา (ซึ่งหมายความว่าไม่ได้จบปริญญา) แต่ลงท้ายกลับได้อย่างต่ำปริญญาตรีกว่า ๕๓% ทำให้เห็นว่า การมีโอกาสปรับปรุงตนเองด้วยการเรียนต่อมีมาก ดูตารางที่ ๑๑

สำหรับผู้ที่เริ่มรับราชการโดยระดับชั้นโท มี ๑๒.๘๓% และชั้นเอก ๐.๔๒% เป็นข้อมูลที่ดูจะขัดกับข้อเท็จจริงที่ว่า ข้าราชการตุลาการซึ่งปกติเริ่มรับราชการโดยมียศชั้นเอกมี ๑๗.๓๒% (ดูตารางที่ ๑) ข้อนี้อาจอธิบายได้ว่า ข้าราชการตุลาการเมื่อผ่านการสอบคัดเลือกแล้วจะต้องอยู่ในตำแหน่งเทียบเท่าชั้นโทหนึ่งปีก่อนจะปรับเป็นชั้นเอก

ส่วนข้าราชการที่เริ่มต้นเป็นข้าราชการชั้นพิเศษเลยนั้น เกิดจากการเข้ารับราชการในฐานะผู้ทรงคุณวุฒิ กล่าวคือ เป็นบุคคลที่หน่วยราชการต้องการ จึงรับเข้าทำงานโดยเริ่มต้นจากชั้นพิเศษ โดยอาศัยกฎ ก.พ. ที่เปิดช่องไว้ หรือเกิดจากการโอนจากข้าราชการทหาร โดยเทียบชั้นเป็นชั้นพิเศษ ซึ่งความจริงก็ไม่ถูกต้อง เพราะตอนที่เป็นทหารยศชั้นต่ำ ๆ ก็เป็นข้าราชการแล้ว แต่เจ้าตัวคงหมายถึงการรับราชการพลเรือนโดยเริ่มจากชั้นพิเศษซึ่งมีไม่มาก (๐.๒๓%)

การเลื่อนขั้นจากชั้นจัตวาเป็นชั้นตรี ชั้นตรีเป็นชั้นโท ชั้นโทเป็นชั้นเอก ชั้นเอกเป็นชั้นพิเศษ มีแบบกระสวนของช่วงระยะเวลาที่น่าสังเกต

จากตารางที่ ๑๖ จะเห็นว่า ระยะเวลาของการเลื่อนขั้นจากชั้นจัตวามาเป็นชั้นตรี จากชั้นตรีมาเป็นชั้นโท จากชั้นโทมาเป็นชั้นเอกนั้น การแจกแจงความถี่ของของผู้ที่ได้เลื่อนชั้นโดยใช้เวลา ๑ ปี ถึง ๖ ปี ไม่แตกต่างกันมาก กล่าวคือ จำนวนของผู้ที่ได้เลื่อนชั้นใน ๑ ปี ใน ๒ ปี ใน ๓ ปี จนถึง ๖ ปี นั้นออกมาพอ ๆ กัน แต่สำหรับการเลื่อนชั้นจากชั้นเอกมาเป็นชั้นพิเศษนั้น จำนวนของผู้ที่ได้เลื่อนชั้นใน ๑ ปีมีน้อย ๐.๒๘% และจำนวน

ตารางที่ 16

ระยะเวลาในการเลื่อนชั้น

เวลา	จัตวา–ตรี	ตรี–โท	โท–เอก	เอก–พิเศษ
ต่ำกว่า ๑ ปี	–	๐.๑๔	–	–
๑ ปี	๖.๙๙	๑๒.๒๗	๘.๐๖	๐.๒๘
๒ ปี	๕.๔๖	๘.๙๔	๖.๑๑	๑.๗๑
๓ ปี	๔.๕๔	๑๒.๒๗	๖.๙๙	๒.๔๑
๔ ปี	๔.๑๗	๑๐.๗๙	๗.๘๒	๓.๓๘
๕ ปี	๔.๗๒	๙.๗๗	๗.๗๓	๖.๓๙
๖ ปี	๓.๗๐	๑๐.๒๒	๙.๑๗	๗.๘๗
๗ ปีขึ้นไป	๙.๒๑	๒๐.๒๘	๕๑.๓๐	๗๖.๒๕
เริ่มต้นอย่างต่ำชั้นตรี	๖๐.๑๔	เริ่มต้นชั้นโท ๑๓.๕๗	เริ่มต้นชั้นเอก ๐.๔๒	เริ่มต้นชั้นพิเศษ ๐.๒๓
ไม่ระบุ	๑.๐๗	๑.๗๕	๒.๔๐	๑.๔๘
รวม	๑๐๐.๐๐	๑๐๐.๐๐	๑๐๐.๐๐	๑๐๐.๐๐
จำนวน	(๒,๑๖๐)	(๒,๑๖๐)	(๒,๑๖๐)	(๒,๑๖๐)

ของผู้เลื่อนชั้นใน ๒, ๓, ๔, ๕ และ ๖ ปีก็มีมากขึ้นตามลำดับ พูดง่าย ๆ คือ โอกาสการเลื่อนขั้นอย่างรวดเร็วเกิดขึ้นได้ยาก ส่วนมากต้องใช้เวลา ข้อที่น่าสังเกตคือ การเลื่อนขั้นที่ต้องใช้เวลา ๗ ปีขึ้นไปนั้นแตกต่างกันดังนี้ คือ จากชั้นจัตวา–ตรี ที่ต้องใช้เวลา ๗ ปีขึ้นไปมี ๙.๒๑% ตรี–โท ๒๐.๒๘% โท–เอก ๕๑.๓๐% เอก–พิเศษ ๗๖.๒๕% ซึ่งชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ชั้นเอก และโดยเฉพาะชั้นพิเศษนั้นใช้เวลาในการเลื่อนชั้นมาก ซึ่งทั้งนี้ก็ย่อมมีข้อยกเว้นสำหรับผู้ที่ได้ปริญญาสูง เช่น ปริญญาเอก อาจได้เลื่อนขั้นจากโท–เอก ภายใน ๒ ปี แต่ในการเลื่อนจากเอก–พิเศษก็คงต้องใช้เวลานาน กล่าวคือ ใช้เวลาต่ำกว่า ๗ ปี มีไม่ถึง ๒๕% (คิดจากการเลื่อนชั้นเอก–พิเศษต้องใช้เวลา ๗ ปีขึ้นไป ๗๖.๒๕%)

ถ้ามองในรูปแบบที่กล่าวมาจะเห็นว่า ข้าราชการชั้นพิเศษ ซึ่งเป็นข้าราชการชั้นสูงสุด เป็นข้าราชการที่อยู่ในตำแหน่งสูง ต้องใช้คุณวุฒิและเวลามาก ดังปรากฏจากข้อมูลที่ยกมา คือ ข้าราชการชั้นพิเศษทั้งประเทศ (ไม่นับข้าราชการทหาร) มีเพียง ๒,๑๖๐ ท่าน ในจำนวนข้าราชการกว่าสองแสนคน ซึ่งประมาณ ๑% ของข้าราชการพลเรือนทั้งหมด

การเปลี่ยนงานในหน่วยงานต่าง ๆ

การที่ข้าราชการทำงานอยู่ในที่เดียวตลอดนั้น อาจเกิดจากความรู้สึกที่ต้องการฝังรากในกรมหรือกระทรวงนั้น ๆ การสับเปลี่ยนหรือย้ายตำแหน่งจากกรมหนึ่งไปยังอีก

กรมหนึ่ง หรือโดยเฉพาะการย้ายกระทรวงจะเกิดขึ้นในกรณีที่มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของระบบราชการ เช่น การยุบเลิกกรมหรือกระทรวง หรือการตั้งกระทรวง หรืออาจจะเกิดจากการที่ถูกขอยืมตัวไปใช้งานในกรมหรือกระทรวงอื่น หรือการย้ายอาจจะเกิดขึ้นเนื่องจากไม่สามารถจะทนอยู่ในที่เดิม เพราะไม่ถูกกับผู้บังคับบัญชาหรือเพื่อนร่วมงานในบางกรณี การย้ายไปอาจเพื่อมุ่งหวังตำแหน่งสูงโดยเฉพาะในกรณีการตั้งหน่วยงานใหม่ หรืออาจย้ายไปรับงานใหม่เพื่อเป็นบันไดของการไต่เต้าไปสู่ตำแหน่งที่ดีกว่า เช่น การย้ายเข้าเป็นอาจารย์มหาวิทยาลัย และเมื่อระดับชั้นสูงแล้วก็จะขอโอนไปรับรับราชการกรมหรือกระทรวงอื่น

การย้ายหรือไม่ย้ายนั้นมองได้ทั้งแง่ดีและแง่เสีย แง่ดีคือการที่ให้โอกาสข้าราชการเรียนรู้งานในด้านต่าง ๆ หรือเลือกงานที่ตรงกับวิชาที่เรียนมา หรือตรงกับงานที่ตนชอบและคิดว่าจะมีทางก้าวหน้า นอกจากนี้ยังแสดงถึงความคล่องตัวของระบบด้วย ในแง่เสียก็คือ การย้ายงานนั้นแสดงให้เห็นว่า องค์การและระบบนั้น ๆ ไม่สามารถจะดึงคนให้อยู่ได้ หรืออาจเพราะจำนวนผู้มีความสามารถมีน้อยจนถึงกับต้องแย่งตัวกัน ทำให้เกิดขัดกันระหว่างงานหรือองค์การ และอาจเป็นผลเสียต่อองค์การด้วย

ตารางที่ ๑๗

การย้ายกระทรวงและกรม

จำนวนครั้ง	ร้อยละ	จำนวน
อยู่ในกรมเดียวตลอด	๔๗.๙๖	๑,๐๓๙
ย้ายระหว่างกรมภายในกระทรวง		
๑ ครั้ง	๗.๗๘	๑๖๘
๒ ครั้ง	๒.๒๗	๔๙
๓ ครั้ง	๐.๗๙	๑๗
๔ ครั้ง	๒.๔๕	๕๓
ย้ายระหว่างกระทรวง		
๑ ครั้ง	๓๐.๑๔	๖๕๑
๒ ครั้ง	๖.๖๒	๑๔๓
๓ ครั้ง	๑.๕๓	๓๓
๔ ครั้ง	๐.๒๓	๕
๕ ครั้งขึ้นไป	๐.๒๓	๕
รวม	๑๐๐.๐๐	๒,๑๖๐

จากตารางที่ ๑๗ จะเห็นว่า ข้าราชการชั้นผู้นำไทยที่ไม่มีการย้ายกรมเลยมี ๔๗.๙๖% แต่ย้ายระหว่างกรมภายในกระทรวงมี ๑๓.๒๕% ย้ายระหว่างกระทรวงมี ๓๘.๗๕% ซึ่ง

การย้ายระหว่างกรมภายในกระทรวงหรือการย้ายกระทรวงตามข้อมูลที่ให้มาตัดสินไม่ได้ว่ามากน้อยเพียงใด เพราะไม่มีข้อมูลอื่นมาเปรียบเทียบ แต่ถ้าจะพูดอย่างสามัญสำนึก จำนวน ๔๐% ที่มีการย้ายกระทรวงนี้น่าจัดว่าอยู่ในขั้นสูง เพราะถ้าร้อยละ ๔๐ ย้ายที่ทำงานจากกระทรวงหนึ่งไปยังอีกกระทรวงหนึ่ง (ความจริงย้ายกระทรวง ๒ ครั้ง ๖.๖๒%) ก็หมายความว่า ในร้อยคนของข้าราชการชั้นพิเศษมี ๔๐ คนที่เปลี่ยนงานโดยย้ายไปยังหน่วยงานอื่นซึ่งจัดว่าอยู่ในอัตราที่สูง ส่วนปรากฏการณ์ดังกล่าวจะเป็นผลดีหรือผลเสียอย่างไรต่อระบบราชการนั้น ไม่มีหลักฐานและข้อมูลพอที่จะวิเคราะห์ได้

สรุป

จากการศึกษาวิเคราะห์ดังกล่าวมาแล้ว ปรากฏว่า ระบบการเมืองการปกครองที่เริ่มมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีผลสืบเนื่องมาจนถึงโครงสร้างของระบบราชการในปัจจุบัน ตัวอย่างเช่น ความใหญ่โตในรูปขององค์การและกำลังคนที่ปรากฏอยู่ในกระทรวงมหาดไทย ซึ่งมีกรมทั้งหมดถึง ๑๓ กรม และมีข้าราชการชั้นพิเศษถึง ๒๘.๕๕% ซึ่งมากกว่า ๑ ใน ๔ ของข้าราชการชั้นพิเศษทั้งประเทศ แทบจะกล่าวได้ว่า กระทรวงมหาดไทยเป็นกระทรวงที่บริหารประเทศไทยโดยแท้จริง กิจกรรมของกระทรวงมีขอบเขตกว้างขวาง ตั้งแต่การรักษาความสงบเรียบร้อย การพัฒนาชุมชน การศึกษา การเกษตร ฯลฯ จนทำให้รู้สึกว่า ถ้ายุบกระทรวงอื่นเสียให้เหลือแต่กระทรวงมหาดไทยเพียงกระทรวงเดียว การบริหารประเทศก็คงดำเนินต่อไปได้ สภาพการณ์อันนี้สะท้อนให้เห็นถึงการขาดดุลยภาพในการพัฒนาหน่วยงานของระบบ ซึ่งน่าจะมีการแก้ไข ตัวอย่างเช่น กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ซึ่งต้องมีกิจการเกี่ยวข้องกับชนส่วนใหญ่ของประเทศ น่าจะมีกำลังคนและหน่วยงานขยายใหญ่กว่าเท่าที่เป็นอยู่ ซึ่งมีข้าราชการชั้นพิเศษเพียง ๔.๑๒%

เมื่อมีการตรวจสอบภูมิหลังทางครอบครัวข้าราชการชั้นผู้นำ ปรากฏว่า ข้าราชการชั้นผู้นำเหล่านี้เป็นบุคคลที่มาจากครอบครัวข้าราชการถึง ๔๐.๔๘% ซึ่งชี้ให้เห็นว่า มีลักษณะสืบอาชีพกันในวงราชการมาก ส่วนข้าราชการที่บิดามีอาชีพเป็นพ่อค้ามี ๓๑.๔๔% อันนี้สะท้อนให้เห็นว่า บุคคลที่มาจากครอบครัวค้าขายก็มีส่วนขยับชั้นทางสังคมมาก ซึ่งคงเนื่องจากอำนาจทางเศรษฐกิจ ข้อที่น่าสังเกตอย่างยิ่ง คือ ข้าราชการชั้นผู้นำที่มาจากครอบครัวชาวไร่ชาวนามีเพียง ๕.๖๐% ซึ่งจัดว่าต่ำมาก เมื่อคำนึงถึงสัดส่วนของชาวกสิกรที่มีถึง ๘๐% ของพลเมืองทั้งประเทศ

ข้าราชการชั้นผู้นำที่มีภูมิลำเนาอยู่ในภาคกลางมีถึง ๖๘.๑๕% หรือมากกว่า ๓ ใน ๔ ของข้าราชการทั้งหมด ซึ่งชี้ให้เห็นว่า ภาคกลางเป็นภาคที่อาจจะได้เปรียบในแง่การมีโอกาสในการขยับชั้นทางสังคม แต่เมื่อคำนึงถึงข้อเท็จจริงที่ว่า ข้าราชการจำนวนกว่า ๗๐% มาจากครอบครัวข้าราชการ และครอบครัวพ่อค้า ซึ่งน่าจะอยู่ในเมืองหลวง ซึ่งเป็นเขตที่เจริญ ทำให้คิดว่า ปรากฏการณ์ดังกล่าวอาจเกิดจากลักษณะทางภูมิหลังครอบครัวมากกว่าเหตุผลทางภูมิศาสตร์

อายุของข้าราชการชั้นผู้นำส่วนใหญ่อยู่ในระหว่าง ๕๐–๖๐ ปี (๕๘.๘๐%) หรือประ-

มาณ ๓ ใน ๕ ของข้าราชการทั้งหมด ปรากฏว่า ผู้ที่อายุน้อยนั้น มักจบการศึกษาชั้นสูง (ปริญญาโท–เอก) และจบการศึกษาจากต่างประเทศ จากการทดสอบจากสถิติพบว่า มีความสัมพันธ์ระหว่างระดับการศึกษาและการจบการศึกษาจากต่างประเทศ กับการได้เป็นข้าราชการชั้นผู้นำ กล่าวคือ ผู้มีอายุน้อยก็อาจเลื่อนขั้นได้เร็ว ถ้าหากมีระดับการศึกษาสูงหรือจบจากต่างประเทศ

ข้าราชการชั้นผู้นำส่วนใหญ่ (๕๒.๗๓%) เรียกตัวเองว่า พุทธศาสนิกชน ศาสนาอื่นมีน้อยมาก ซึ่งก็เป็นปรากฏการณ์ธรรมดา เพราะประชาชนชาวไทยส่วนใหญ่นับถือหรืออ้างว่านับถือศาสนาพุทธ ข้าราชการชั้นผู้นำ ๘๕.๑๖% เป็นชาย ส่วนที่เป็นหญิงมี ๑๐.๘๔% ซึ่งจัดว่าน้อยมากเมื่อเทียบสัดส่วนกันแล้ว แต่ถ้าเทียบกับประเทศอื่น เช่น ญี่ปุ่น ก็จัดว่าอยู่ในขั้นสูงพอสมควร

สำหรับการศึกษาของข้าราชการชั้นผู้นำนั้น จบปริญญาตรี ๕๔.๖๗% จบปริญญาโท ๒๒.๓๒% และจบปริญญาเอก ๙.๘๒% สรุปคือ จบอย่างต่ำปริญญาตรี ๙๓.๒๕% และจบจากต่างประเทศ ๓๓.๑๐% ซึ่งจากตัวเลขดังกล่าว ชี้ให้เห็นว่า ระดับการศึกษาของข้าราชการชั้นผู้นำไทยอยู่ในขั้นสูงมาก ทั้งนี้เพราะการใช้ความสามารถเป็นเกณฑ์การตัดสิน และเพราะโอกาสในการปรับปรุงตนเองด้วยการศึกษาต่อมีมาก

สำหรับประเทศที่ข้าราชการไปศึกษาต่อนั้น เป็นประเทศสหรัฐอเมริกาเสีย ๗๑.๑๐% อังกฤษ ๑๑.๔๐% ฝรั่งเศส ๕.๔๐% ซึ่งจะเห็นว่า สหรัฐอเมริกามีมากเป็นอันดับหนึ่ง สำหรับผู้ที่จบปริญญาภายในประเทศ เกือบครึ่งหนึ่งจบจากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ที่เป็นเช่นนี้เพราะมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์เดิมเป็นตลาดวิชา ข้าราชการที่ไม่ได้จบชั้นปริญญามีโอกาสขวนขวายศึกษาจนจบขั้นปริญญาตรี ดังนั้น จำนวนผู้ที่จบจากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์จึงมีมาก

การเลื่อนชั้นในระบบราชการนั้น จากข้อมูลที่ได้มา ปรากฏว่า การเลื่อนชั้นจากชั้นจัตวาเป็นชั้นตรีนั้นใช้เวลา ๑ ปี ๒ ปี จนถึง ๗ ปี มีจำนวนแจกแจงความถี่พอ ๆ กัน กล่าวคือ จำนวนผู้ที่ได้เลื่อนชั้นภายใน ๑ ปี ๒ ปี ๓ ปี จนถึง ๗ ปี ไม่แตกต่างกันมาก การเลื่อนชั้นจากชั้นตรีเป็นชั้นโทก็อยู่ในลักษณะเดียวกัน ยกเว้นจำนวนผู้ที่ใช้เวลา ๗ ปีขึ้นไป มีมากกว่า กล่าวคือ ๒๐.๒๘% การเลื่อนชั้นจากชั้นโทเป็นชั้นเอกนั้นที่ใช้เวลาตั้งแต่ ๑–๖ ปีมีจำนวนไม่แตกต่างกัน แต่จำนวนผู้ที่ใช้เวลาตั้งแต่ ๗ ปีขึ้นไปมี ๕๑.๓๐% กล่าวคือ มากกว่าครึ่งหนึ่งต้องใช้เวลา ๗ ปีขึ้นไปถึงจะได้เลื่อนชั้น การเลื่อนชั้นจากชั้นเอกเป็นชั้นพิเศษก็อยู่ในลักษณะเดียวกับชั้นโทเป็นชั้นเอก กล่าวคือ จำนวนผู้ที่ใช้

เวลาตั้งแต่ ๑—๖ ปีมีพอ ๆ กัน แต่จำนวนผู้ที่ใช้เวลาเลื่อนชั้น ๗ ปีขึ้นไปมีถึง ๗๖.๒๕% หรือกว่า ๓ ใน ๔ ดังนี้จะเห็นว่า ช่องระยะเวลาที่จะเลื่อนจากชั้นโทเป็นชั้นเอก จากชั้นเอกเป็นชั้นพิเศษ ใช้เวลานานปี

การย้ายกระทรวงและกรมของข้าราชการชั้นผู้นำมีดังนี้ คือ จำนวนผู้ที่ไม่ได้ย้ายไปไหนเลยมี ๔๗.๕๖% ย้ายระหว่างกรมภายในกระทรวงเดียวกันมี ๑๓.๒๕% ย้ายระหว่างกระทรวงมี ๓๘.๗๕% ซึ่งตัดสินใจไม่ได้แน่นอนลงไปว่าจะมีผลดีหรือผลเสียต่อการทำงานและระบบงาน

ผลที่ได้จากการศึกษาวิเคราะห์ชั้นนี้ชี้ให้เห็นคุณลักษณะทางสังคมวิทยา ภูมิหลังการศึกษา การเลื่อนชั้น แบบกระสวนของการทำงานของข้าราชการชั้นผู้นำของไทย ข้อค้นพบต่าง ๆ ดังกล่าวมา ช่วยให้เราเข้าใจโครงสร้างระบบราชการไทยดีขึ้น ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อผู้ที่ต้องการวางนโยบายเพื่อปรับปรุงหรือปฏิรูประบบราชการดังกล่าว

ลิขิต ธีระเวคิน

เชิงอรรถ

๑. แต่นี่ไม่ใช่ลักษณะเฉพาะของระบบราชการไทย แม้ในประเทศที่พัฒนาแล้ว เช่น ประเทศอังกฤษ และฝรั่งเศส ข้าราชการก็มีบทบาทในการวางนโยบายของรัฐอย่างสำคัญยิ่ง ดู Gerain Parry, **Political Elite** (New York: Praeger Publishers, Inc., 1969), pp. 81—82.

๒. Fred Riggs, **Thailand: The Modernization of a Bureaucratic Polity** (Honolulu: East-West Center Press, 1967); William Siffin, **The Thai Bureaucracy Institution: Change and Development** (Honolulu: East-West Center Press, 1966).

๓. จะมีศึกษาอยู่บ้างก็ได้แก่ผู้นำชั้นสูงระดับบริหารระดับชาติ ดู H.D. Evers และ T.H. Silcock, "Elite and Selection," ใน T.H. Silcock, (ed.) **Thailand: Social and Economic Studies in Development** (Canberra: Australian National University Press, 1967), p. 89.

๔. ทุนสำหรับการวิจัยได้จากมูลนิธิฟอร์ด ซึ่งผู้เขียนขอขอบคุณไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย

๕. ดู Likhit Dhiravegin, **Political Attitudes of the Bureaucratic Elite and Modernization in Thailand** (Bangkok: Thai Watana Panich Press, Co., Ltd., 1973), pp. 12—15.

๖. กระทรวงมหาดไทยประกอบด้วยกรมทั้งหมด ๑๓ กรม ดังต่อไปนี้ สำนักงานปลัดกระทรวง สำนักนโยบายและแผนมหาดไทย กรมราชทัณฑ์ กรมพัฒนาชุมชน กรมแรงงาน กรมที่ดิน กรมการปกครอง กรมประชาสงเคราะห์ กรมตำรวจ กรมโยธาธิการ กรมอัยการ สำนักงานเร่งรัดพัฒนาชนบท และสำนักผังเมือง

๗. Ralph Braibanti, "The Higher Bureaucracy of Pakistan," in Ralph Braibanti (ed.) **Asian Bureaucratic Systems Emergent from the British Imperial Tradition** (Durham, N.C.: Duke University Press, 1966), p. 269 and Table II.

๘. James F. Guyot, "Bureaucratic Transformation in Burma," in Ralph Braibanti, (ed.) **Asian Bureaucratic Systems Emergent from the British Imperial Tradition** (Durham, N.C.: Duke University Press, 1966), p. 425, Table 6.

๙. Seymour Lipset and Reinhard Bendix, **Social Mobility in Industrial Society** (Berkeley: University of California Press, 1967), p. 227ff.

๑๐. **Ibid.**, pp. 189—199.

๑๑. สำหรับข้าราชการนั้นยังมีสิทธิเบิกค่าเล่าเรียนบุตรได้ด้วย นอกจากนี้ การมีโอกาสส่งลูกเข้าโรงเรียนดี ๆ เพราะความเกรงใจในฐานะและตำแหน่งก็มีมาก

๑๒. Herbert H. Hyman, "The Value Systems of Different Classes," in Reinhard Bendix and Seymour Lipset (eds.) **Class, Status, and Power,** 2nd. ed., (New York: The Free Press, 1966), pp. 488—499, esp. Table 1.

๑๓. **Ibid.,** Table 4.

๑๔. **Ibid.,** pp. 493—495.

๑๕. ดู Dhiravegin, **op.cit.,** p. 19, Table 3.1.

๑๖. **Ibid.,** p.23, Table 3.4.

๑๗. **บัญชีแสดงจำนวนราษฎรและจำนวนบ้าน,** กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย (๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๗), เอกสารโรเนียว

๑๘. ข้าราชการนั้นเมื่ออายุมากขึ้นจะมีทัศนคติและพฤติกรรมแบบอนุรักษ์นิยม Cf. Anthony Downs, **Inside Bureaucracy** (Boston: Little, Brown and Company, 1967), chapter 9 and pp. 267—268., Samuel Stouffer ได้พบว่า มีความสัมพันธ์แบบปฏิภาคกลับระหว่างอายุและความอดกลั้น (tolerant) อายุยิ่งมาก ความอดกลั้นยิ่งมีน้อย Samuel Stouffer, **Communism, Conformity and Civil Liberties: A Cross-Section of the Nation Speaks Its Mind** (New York: Doubleday and Company, Inc., 1955).

๑๙. Cf. Clude Ake, **A Theory of Political Integration** (Illinois: The Dorsey Press, 1967), pp. 25—29.

๒๐. ดู อดุล วิเชียรเจริญ, "ค่านิยมสังคมไทย," **วารสารธรรมศาสตร์** ปีที่ ๒ เล่มที่ ๑ (มิถุนายน—ตุลาคม ๒๕๑๔), หน้า ๑๕๑—๑๕๖.

๒๑. ดู Akira Kubota, **Higher Civil Servants in Postwar Japan : Their Social Origins, Educational Background, and Career Patterns** (Princeton, N.J.: Princeton University, 1969), p. 94.

๒๒. Lipset and Bendix, **op.cit.,** p. 227. See also Bruce K. Eckland, "Academic Ability, Higher Education, and Occupational Mobility," **American Sociological Review,** Vol. 30, No. 5 (October 1965), pp. 735—746; Cf. Robert M. Marsh, "Values, Demand and Social Mobility, "**American Sociological Review,** Vol. 28, No. 4, (August 1963), pp. 565—575.

๒๓. Evers and Silcock, **op.cit.,** pp. 84—104.

๒๔. Dhiravegin, **op.cit.,** p. 29.

๒๕. Guyot, **op.cit.,** p. 425, Table 6.

๒๖. Kubota, **op.cit.**, p. 68, Table 20.

หนังสือของโครงการตำรา ฯ ที่มีจำหน่ายในขณะนี้

๑. **ชุดวรรณไวทยากร** (เล่มย่อย – ปกอ่อน)

พุทธธรรม (พระศรีวิสุทธิโมลี)	๒๕ บาท
วรรณคดี (มล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ และ เจตนา นาควัชระ)	๒๕ บาท
ภาษาศาสตร์ (พระมหาเสถียรพงษ์ และ วิจินตน์ ภาณุพงศ์)	๒๕ บาท
เศรษฐศาสตร์ (ประชุม โฉมฉาย จิรายุ อิศรางกูร ฯ และ อรัญ ธรรมโน)	๒๕ บาท
นิติศาสตร์และการต่างประเทศ (หยุด แสงอุทัย และ วรพุทธิ ชัยนาม)	๑๘ บาท
วารสารศาสตร์ (สุภา ศิริมานนท์ และ สุรัตน์ นุ่มนนท์)	๑๘ บาท
การศึกษา (ส. ศิวรักษ์ สิปปนนท์ เกตุทัต เอกวิทย์ ณ ถลาง และ รจิต บุรี)	๒๐ บาท
รัฐศาสตร์ (สุจิต บุญบงการ ปราโมทย์ นาครทรรพ และ กมล สมวิเชียร)	๒๐ บาท
ปรัชญา (วิทย์ วิศทเวทย์ พินิจ รัตนกุล และ โกศล สินธวานนท์)	๑๘ บาท
ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม (เตช บุนนาค พัทยา สายหู และ แถมสุข นุ่มนนท์)	๑๘ บาท
วรรณไวทยากร ชนิด ๒ เล่มชุด ปกอ่อน ๑๗๕ บาท ปกแข็ง	๒๗๕ บาท

๒. **วิธีการศึกษาสังคมมนุษย์กับตัวแบบสำหรับศึกษาสังคมไทย** (สนิท สมัครการ) ๑๘ บาท

๓. **การวัดในการจัดงานบุคคล** (สวัสดิ์ สุคนธรังษี) ๔๐ บาท

๔. **วิธีเชิงปริมาณสำหรับฝ่ายจัดการ** (เอกชัย ชัยประเสริฐสิทธิ) ๓๕ บาท

๕. **เศรษฐศาสตร์มหภาค เล่ม ๑** (สุพันธ์ โตสุนทร) ๓๕ บาท

๖. **เศรษฐศาสตร์มหภาค เล่ม ๒** (สุพันธ์ โตสุนทร) ๒๐ บาท

๗. **วิเคราะห์รสวรรณคดีไทย** (มล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ) ๔๐ บาท

๘. **ภูมิศาสตร์ประเทศไทย** (สวาท เสนาณรงค์) ๓๕ บาท

๙. **ทฤษฎีสื่อสารมวลชน** (เกษม ศิริสัมพันธ์) ๒๐ บาท

๑๐. **ปรัชญา (แปล)** (วิทย์ วิศทเวทย์) ๑๕ บาท

๑๑. **ปรัชญาการเมือง** (ส. ศิวรักษ์) ๓๕ บาท

๑๒. **ปรัชญากรีก** (ปรีชา ช้างขวัญยืน) ๒๕ บาท

๑๓. **ยูโทเปีย** (สมบัติ จันทรวงศ์) ๑๕ บาท

๑๔. **ประวัติศาสตร์ยุโรป** (นิออน สนิทวงศ์ และ นันทา โชติกะพุกกะณะ) ๔๕ บาท

๑๕. **เอเชียตะวันออกยุคใหม่ เล่ม ๑** (เพ็ชรี สุมิตร) ๕๓ บาท

๑๖. **เอกสารการเมืองการปกครองของไทย** (ชัยอนันต์ สมุทวณิช และ ขัตติยา กรรณสูต) ๗๐ บาท

๑๗. **ลักษณะการเมือง** (สุเทพ อัตถากร) ๕๖ บาท

๑๘. **จักรวรรดินิยมญี่ปุ่น** (เสน่ห์ จามริก) ๓๒ บาท

๑๙. **ครูเทพ ชุดชีวิตและงาน** (ชลธิรา กลัดอยู่ บรรณาธิการ) ๑๕ บาท

๒๐. **นมส. ชุดชีวิตและงาน** (สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร์ บรรณาธิการ) ๑๕ บาท

หมายเหตุ หนังสือข้างต้นทุกเล่ม สั่งซื้อได้ที่ ศึกษิตสยาม (๑๗๑๕ ถนนพระราม ๔ กท. ๕) หรือที่ สารสยาม (ตรอกนคร ถนนมหาราช กท. ๒)

หนังสือลำดับต่อไปของโครงการตำรา ฯ

๑. ความเป็นมาของคำ สยาม ไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ

๒. เอเชียตะวันออกยุคใหม่ เล่ม ๒

๓. ประวัติศาสตร์พม่า

๔. บทบาททางการเมืองของหนังสือพิมพ์ไทย

๕. ลัทธิคอมมิวนิสม์ในภาคทฤษฎีและปฏิบัติ

๖. ประวัติการประพันธ์นวนิยายไทย

รักเมืองไทย

ภาค ปรัชญาและการเมืองในวรรณคดี

คำชี้แจง

ผู้เขียนตัดสินใจวิจัยวรรณคดีเรื่อง **ลิลิตพระลอ** ในแง่ปรัชญาเพื่อเสนอให้โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์จัดพิมพ์เป็นหนังสือที่ระลึก ในโอกาสที่ศาสตราจารย์ ป๋วย อึ๊งภากรณ์ มีอายุครบหกสิบปี เพราะพิจารณาเห็นว่า วรรณคดีเรื่องนี้มีปัญหาขัดแย้งในเรื่องของคุณค่ามากเป็นพิเศษ การเสนอทัศนะทางวิชาการออกไปในท่ามกลางกระแสความคิดที่ปะทะกันค่อนข้างรุนแรง ระหว่างแนวอนุรักษ์นิยมและแนวสังคมนิยม ย่อมเป็นการปฏิบัติภารกิจในฐานะนักวิชาการด้านวรรณคดี ซึ่งแม้จะเป็นการเสี่ยงอย่างยิ่งต่อความไม่เห็นด้วยของทั้งสองฝ่าย แต่ก็เห็นว่าเป็นสิ่งจำเป็น

หลังจากที่ได้ลงมือสืบค้นข้อมูลไปบ้างแล้ว ก็พอดีกับได้รับมอบหมายจากอาจารย์ ดร. วิภา (เสนานาญ) กงกะนันท์ ผู้ร่วมสอนวิชาสัมมนาทฤษฎีวรรณคดีวิจารณ์ขั้นปริญญาเอกแก่ผู้เขียน ให้ทดลองศึกษาลิลิตพระลอ ด้วยหลักการทางปรัชญาเช่นกัน

จึงกล่าวในที่นี้ได้ว่า รายงานผลการวิจัยเรื่อง "ลิลิตพระลอ : การศึกษาวิจารณ์ตามแนวพุทธปรัชญา" เกิดขึ้นและสำเร็จเรียบร้อยลงได้ด้วยวัตถุประสงค์สองประการ วัตถุประสงค์หลัก คือ การเสนอทัศนะใหม่ ๆ ทางด้านวรรณคดีวิจารณ์เพื่อบริการสังคม อันเป็นการสนองแผนงานของโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ และวัตถุประสงค์รอง คือ เพื่อใช้เป็นผลงานประกอบการศึกษา "ในระบบ" อันเป็นงานอดิเรกของผู้เขียน

อาจจะเป็นเพราะได้แจ้งวัตถุประสงค์ทั้งสองประการ ให้ผู้สอนได้รับทราบมาตั้งแต่ต้น รายงานการวิจัยเรื่องนี้ จึงได้รับการแนะนำและตรวจแก้จากผู้สอนอย่างละเอียด ถือได้ว่า เป็นความกรุณาอย่างยิ่ง ขอขอบพระคุณอาจารย์วิภาไว้ในที่นี้เป็นอย่างสูง

พร้อมกันนี้ ก็ขอขอบพระคุณ อาจารย์ ดร. สมบัติ จันทรวงศ์ อาจารย์บัณฑร อ่อนดำ อาจารย์จารุณี เขมิยาทร และอาจารย์ นิตยา มาพึ่งพงศ์ ซึ่งได้กรุณาอ่าน วิจารณ์ และให้คำแนะนำที่มีค่าหลาย ๆ ประการ อย่างไม่เป็นทางการ เป็นผลให้งานวิจัยชิ้นนี้มีระบบ และมีขั้นตอนการเสนอที่เข้าใจง่ายขึ้น

ก่อนการจัดพิมพ์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทยร่วมกับคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ได้จัดให้มีการวิจารณ์ผลงานวิจัยนี้อย่างเป็นทางการ เพื่อให้มี

ทัศนวิจารณ์แตกแขนงหลากหลายยิ่งขึ้น โดยศาสตราจารย์พิเศษ ดร. วิทย์ ศิวะศริยานนท์ อาจารย์สุธิวงศ์ พงษ์ไพบูลย์ และ อาจารย์ดวงมน ปริปุณณะ ขอขอบพระคุณสถาบันและบุคคลที่ได้กล่าวนามมาข้างต้นโดยทั่วถึงกัน

ผู้เขียนรับรู้ตั้งแต่ก่อนลงมือวิจัยจนกระทั่งถึงบัดนี้ว่า ยากที่จะมีผู้เห็นด้วยกับทัศนวิจารณ์และผลการวิจัย ดังที่ผู้วิจารณ์ท่านหนึ่งกล่าวว่า การใช้พุทธปรัชญาวิจารณ์วรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอเป็นการเสี่ยงอย่างยิ่ง ผู้เขียนใคร่จะเสริมว่า งานวิจัยชิ้นนี้มีลักษณะเหมือนกับการยืนยันว่า สีดำเป็นส่วนผสมของอณูสีขาว หรือผู้หญิงโสเภณีบริสุทธิ์ยิ่งกว่าสาวพรหมจารี หรือนักรบของประชาชนใจดีมีเมตตายิ่งกว่าพระ ฯลฯ

หากงานวิจัยชิ้นนี้มีส่วนดีอยู่บ้างแก่วงการวรรณคดีและสังคมไทย ขอให้ผู้อ่านทุกท่านได้โปรดนำไปใช้ให้เป็นประโยชน์ ส่วนข้อบกพร่องผิดพลาดทุกประการผู้เขียนขอน้อมรับไว้เพื่อพิจารณา เพื่อเป็นแนวทางสำหรับการทำงานทางด้านวรรณคดีวิจารณ์ให้แตกแขนงต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง ตราบใดที่เสรีภาพทางวิชาการยังคงมีอยู่ในสังคมไทย

ชลธิรา กลัดอยู่
แผนกวิชาภาษาไทย
คณะอักษรศาสตร์ จุฬา ฯ
๖ มกราคม ๒๕๑๙

ลิลิตพระลอ : การศึกษาวิจารณ์ตามแนวพุทธปรัชญา

บทที่ ๑

บทนำ

ประมวลทัศนะวิจารณ์ที่มีต่อลิลิตพระลอ

ลิลิตพระลอ เป็นวรรณคดีโบราณของไทยซึ่งเป็นที่รู้จักกันดี นักวรรณคดีหลายท่านเห็นว่าวรรณคดีเรื่องนี้มีค่าสูงส่งเป็นอย่างยิ่ง เช่น ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ เห็นว่า

"พระลอลิลิตสมบูรณ์ด้วยความเป็นเอก ในลักษณะกวีนิพนธ์อันเป็นยอดแห่งลิลิต"[๑]

ความเป็นเอกดังกล่าวนี้ ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ เน้นให้เห็นชัดเจนยิ่งขึ้นว่า "ถ้าผู้ใดต้องการจะได้พบวรรณศิลป์บริสุทธิ์ ไม่ใช่วรรณกรรมสังคม ไม่ใช่วรรณกรรมประวัติศาสตร์ ก็จะได้พบได้เห็นในลิลิตพระลอนี้..... ผู้ใดจะอ่านพระลอต้องอ่านเอาความไพเราะ ถ้าอ่านแล้วไม่รู้สึกว่าไพเราะจะหวังได้อย่างอื่นก็น่าจะผิดหวัง ผู้ใดจะอ่านพระลอ จงอ่านถ้อยคำที่ร้อยกรองประดุจพวงมาลาอันหาที่ติไม่ได้ เป็นเครื่องจรุงใจ ขัดเกลาอารมณ์ธรรมดาให้กลายเป็นอารมณ์รื่นเริงเหนือธรรมดานั่นเถิด"[๒]

เพราะคุณค่าทางศิลปะการประพันธ์อันเป็นที่ประจักษ์ชัดประการหนึ่ง และกวีผู้รจนาเองก็ได้ระบุไว้อย่างตรงไปตรงมาและจริงใจอีกประการหนึ่งว่า

เป็นศรีแก่ปากผู้ ผจงฉันท์
คือคู่มาลาสรร เรียบร้อย
เป็นถนิมประดับกรรณ ทุกเมื่อ
กลกระแจะ ต้องน้อย หนึ่งได้แรงใจ ฯ[๓]

---

[๑] ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์, ประชุมวรรณคดีไทย ภาค ๒—พระลอลิลิต (พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๔๙๗), หน้า ๑.

[๒] ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, วิเคราะห์รสวรรณคดีไทย (พระนคร : โครงการตำราสมาคมสังคมศาสตร์ ฯ, ๒๕๑๗), หน้า ๖๗—๖๘.

[๓] พระวรเวทย์พิสิฐ, คู่มือลิลิตพระลอ (พระนคร : จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๐๔), หน้า ๓๕๘.

วรรณคดีเรื่องนี้จึงดูเหมือนจะได้รับความสนใจเป็นอย่างสูงในแง่ของกระบวนการประพันธ์เชิงศิลป์เป็นอันดับแรก แง่อื่น ๆ ดูเหมือนจะไม่มีผู้ให้ความสำคัญเท่าใดนัก ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณเอง ถึงกับกล่าวว่า การอ่านพระลอนั้น "จะหวังได้อย่างอื่นก็น่าจะผิดหวัง"[๔] ส่วนในตำรา **ประวัติวรรณคดีไทยสำหรับนักศึกษา** เปลื้อง ณ นคร ก็ได้ชี้แนวทางศึกษาวรรณคดีเรื่องนี้ไว้ว่า

> "เรื่องพระลอ... เป็นอุทาหรณ์แห่งความรักอย่างรุนแรง แนวคิดของเรื่องเพ่งอยู่ที่ความรักจุดเดียว... ในการศึกษาเรื่องนี้ ควรจะหนักไปในทางศึกษาสำนวนโวหาร ลีลาการแต่ง และคำภาษาโบราณยิ่งกว่าอย่างอื่น การผูกเรื่องไม่มีอะไรซับซ้อน ขนบธรรมเนียมหรือเรื่องทางประวัติตำนานก็ไม่มีอะไรที่น่าสนใจ"[๕]

อันที่จริง วงการศึกษาวรรณคดีไทย เป็นหนี้บุญคุณนักวรรณคดีทั้งสองท่านที่กล่าวนามมาข้างต้นเป็นอย่างยิ่ง ไม่มีผู้ใดจะปฏิเสธได้ว่า ผลของความอุตสาหะวิริยะในการศึกษาวิจารณ์วรรณคดีไทยของท่านทั้งสองเป็นประโยชน์ต่อวงการศึกษาวรรณคดีไทยในหลาย ๆ ด้าน ผู้เขียนเองก็มีความเห็นคล้อยตามนักวรรณคดีทั้งสองท่านหลายประเด็น ขณะเดียวกันก็มีความเห็นแย้งในบางประเด็นซึ่งไม่น่าจะแปลกอะไร หากพิจารณาในแง่ของศาสตร์แห่งวิชาวรรณคดีวิจารณ์

ความเห็นแย้งที่มีต่อวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอที่ปรากฏในบทวิจารณ์นี้ ผู้เขียนมิได้ประสงค์จะหักล้างทัศนะของนักวรรณคดีทั้งหลาย ทั้งที่ได้เอ่ยนามและมิได้เอ่ยนามในที่นี้ หากเป็นการเพิ่มเสริมทัศนะทางวรรณคดีวิจารณ์ ในการศึกษาวรรณคดีเฉพาะเรื่องเล่มนี้ ซึ่งมีผู้กล่าวขวัญถึงทั้งในเชิงบวกและเชิงลบ ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ความเด่น (ในที่นี้ยังมิได้หมายถึงความดี) ของวรรณคดีเรื่องนี้ มีหลักฐานยืนยันพิสูจน์ได้แน่ชัด วรรณคดีสโมสรสมัยรัชกาลที่ ๖ ยกย่องคุณค่าของวรรณคดีเรื่องนี้ว่าเป็นยอดของวรรณคดีประเภทลิลิต[๖] สมาคมวรรณคดีซึ่งก่อตั้งระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๔—

---

[๔] อ้างแล้วในเชิงอรรถ ๒.

[๕] เปลื้อง ณ นคร, **ประวัติวรรณคดีไทยสำหรับนักศึกษา** (พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๐), หน้า ๑๔๖—๑๔๗.

[๖] พระวรเวทย์พิสิฐ, "คำนำ," **คู่มือลิลิตพระลอ**, หน้า (ข).

๒๔๗๕ ก็ยังคงหยิบยกเรื่องนี้มาพิจารณาคุณค่านั้น[๗] สมาคมค้นวิชาแห่งประเทศไทยก็ให้ความสนใจศึกษาวรรณคดีเรื่องนี้ ดังปรากฏในวารสารของสมาคมฉบับเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๘[๘] นับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๐ เป็นต้นมา จนกระทั่งปัจจุบัน บทวิจารณ์วรรณคดีเรื่องนี้ปรากฏอยู่ทั่วไปในวารสารต่าง ๆ เช่น **วรรณคดีสาร ปาริชาติ อักษรสาส์น วิทยาสาร วงวรรณคดี ภาษาและหนังสือ อักษรศาสตร์พิจารณ์** ฯลฯ ตำราทุกเล่มก็ไม่เคยละเลยที่จะกล่าวถึง และในปัจจุบัน ก็ยังคงมีการวิพากษ์คุณค่าวรรณคดีเรื่องนี้แพร่หลายในหนังสือประวัติวรรณคดีไทยและวารสารบางฉบับ

ผู้เขียนเองก็ได้เคยวิจารณ์วรรณคดีเรื่องนี้ไว้ในด้านสุนทรียภาพทั้งเนื้อหาและรูปแบบ **ในวรรณคดีของปวงชน**[๙] ซึ่งก็ได้มีนักวิจารณ์แนวสังคมนิยมแสดงทัศนะคัดค้านไว้ เช่น อำนวยชัย ปฏิพัทธ์เผ่าพงศ์[๑๐] วิทยากร เชียงกูล[๑๑] และที่วิจารณ์ขยายความอย่างเป็นกิจลักษณะน่าสนใจยิ่งได้แก่ บทความชื่อ "วิจารณ์แห่งวิจารณ์" ของ อุทิศ ประสานสภา[๑๒]

---

[๗] "สมาคมวรรณคดี" นี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นผู้ประทานกำเนิด มีอายุราวสองปี เมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕ สมาคมนี้ก็ดูเหมือนจะสลายตัวไปโดยอัตโนมัติ สมาชิกสมาคมฯ ซึ่งเข้าร่วมประชุมและดำเนินกิจการมาโดยตลอด เช่น กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, พระยาอนุมานราชธน, พระราชธรรมนิเทศ, พระวรเวทย์พิสิฐ, พระพินิจวรรณกร, พระสารประเสริฐ, หลวงวิจิตรวาทการ, พราหมณ สุพรหมัณย ศาสตรี, เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, พระยาอุปกิตศิลปสาร, ขุนวิจิตรมาตรา ฯลฯ

การวินิจฉัยคุณค่าของลิลิตพระลอ ว่าเป็นเอกในบรรดาหนังสือลิลิตทั้งหลาย มีปรากฏในบันทึกรายงานการประชุมสมาคมวรรณคดี ครั้งที่ ๕, วันเสาร์ที่ ๓๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๕, ที่ราชบัณฑิตยสภา: ผู้เสนอคำวินิจฉัย คือ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ผู้สนับสนุนคือพระวรเวทย์พิสิฐ รายละเอียดโปรดอ่านในหนังสือ **บันทึกสมาคมวรรณคดี**, สมัยที่ ๕, วันที่ ๒๑ มิถุนายน ๒๔๗๕.

[๘] ในบทความเรื่อง "การสอบสวนการแต่งลิลิตพระลอ," โดย ม.ร.ว. สุมนชาติ สวัสดิกุล.

[๙] ชลธิรา กลัดอยู่, "สุนทรียภาพในลิลิตพระลอ," **วรรณคดีของปวงชน** (พระนคร : ฝ่ายวิชาการ ส.จ.ม., ๒๕๑๗), หน้า ๗๑–๑๑๒.

[๑๐] อำนวยชัย ปฏิพัทธ์, "บทวิจารณ์วรรณคดีของปวงชน," **สังคมศาสตร์ปริทัศน์**, ธันวาคม ๒๕๑๗.

[๑๑] วิทยากร เชียงกูล, บทวิจารณ์วรรณคดีของปวงชน," **วารสารธรรมศาสตร์**, ปีที่ ๕ เล่มที่ ๑, มิถุนายน–กันยายน ๒๕๑๘.

[๑๒] บทความนี้เป็นการวิจารณ์ ชลธิรา กลัดอยู่, **วรรณคดีของปวงชน**
"วิจารณ์แห่งวิจารณ์" ตีพิมพ์ครั้งแรกเป็นฉบับย่อใน **นิตยสารประชาชน**, ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๑, พฤษภาคม ๒๕๑๘, หน้า ๘๖–๙๗. อ่านฉบับเต็มได้จาก อุทิศ ประสานสภา, **โต้ลัทธิแก้ไทย–วิจารณ์แห่งวิจารณ์**, สำนักพิมพ์ประกายไฟ ไหม้ลามทุ่ง, กันยายน ๒๕๑๘, หน้า ๗๗–๑๓๕.
มีเหตุผลชวนให้เข้าใจว่า "อุทิศ ประสานสภา" เป็นนามปากกาของผู้ใช้นามปากกาว่า "นายผี", "อินทรายุธ", "ศรีอินทรายุธ" นามจริงคือ อัศนีย์ พลจันทร์ ซึ่งเป็นผู้บุกเบิกการวิจารณ์วรรณคดีแนวสังคมนิยมในประเทศไทย.

ความหลากหลายของทัศนะวิจารณ์ที่มีต่อลิลิตพระลอ อาจแบ่งออกได้เป็นสองกระแส คือ กระแสเสนอ และกระแสต้าน นักวรรณคดีในกลุ่มกระแสเสนอมีบทบาทสำคัญในด้านเสนอแนววิจารณ์เชิงประวัติ (Historical approach) และยกย่องคุณค่าด้านศิลปะการประพันธ์ ซึ่งครอบคลุมไปถึงความเป็นเอกทางด้านการสื่ออารมณ์ (Impressionistic approach) ส่วนนักวรรณคดีในกลุ่มกระแสต้าน มีบทบาทสำคัญในด้านเสนอแนววิจารณ์เชิงสังคมนิยม (Marxist criticism) และวิพากษ์คุณค่าของวรรณคดีเรื่องนี้ในเชิงลบ ผู้จุดความคิดเชิงลบนี้ได้แก่ "อินทรายุธ" ในวารสารอักษรสาส์น (ช่วง พ.ศ. ๒๔๕๓–๒๔๕๖) ดังปรากฏในบทความชื่อ "ลิลิตพระลอ..... วรรณคดีศักดินา" ว่า

"เราไม่ได้แต่งขึ้นเพื่อกล่อมอารมณ์ประชาราษฎร์..... เพราะผู้แต่งเป็นกวีแห่งราชสำนักไม่ใช่กวีแห่งประชาชน... ลิลิตเรื่องพระลอจึงเป็นศิลปกรรมที่รับใช้กษัตริย์ บำเรอกษัตริย์ บำเรอไปในด้านกามารมณ์ของชนชั้นปกครองอย่างเต็มกำลังและมอมประชาชนให้มัวเมาอยู่ใต้บารมีของชนชั้นปกครอง"[๑๓]

อีกครั้งหนึ่งที่ต้องกล่าวย้ำว่า ในเชิงแห่งวรรณคดีวิจารณ์ ความเห็นขัดแย้งต่อวรรณคดีเรื่องเดียวกัน ทั้งในด้านของลักษณะและคุณค่า เป็นเหตุการณ์ที่อาจจะเกิดขึ้นได้และไม่มีผลร้ายแรงแต่อย่างใด ตราบใดที่เสรีภาพแห่งการแสดงออกซึ่งความคิดเห็นยังคงมีอยู่อย่างเต็มที่ ผู้อ่านจะเป็นผู้ไตร่ตรองและประเมินค่าของวรรณคดีเรื่องหนึ่ง ๆ ด้วยวิจารณญาณส่วนตน ซึ่งอาจทั้งได้รับและไม่ได้รับอิทธิพลจากทั้งกระแสเสนอและกระแสต้าน

ในท่ามกลางกระแสเสนอและกระแสต้านนี้ วรรณคดีวิจารณ์อีกแนวหนึ่งได้ก้าวเข้ามาในวงการศึกษาวรรณคดีไทย นั่นคือ การศึกษาวิจารณ์วรรณคดีในแนวดิ่ง ซึ่งยังไม่อาจจัดกลุ่มและเรียกว่าเป็น "กระแส" ได้ เพราะเพิ่งเป็นระยะพักตัว แนววิจารณ์เช่นนี้อุบัติขึ้นเพราะความตระหนักถึงสิ่งที่นักวรรณคดีทั้งสองกระแสละเลย มองข้าม หรืออาจยังไม่ทันได้กระทำ คือ การศึกษาวิจารณ์วรรณคดีในเชิงวิเคราะห์ตามที่แต่ละชิ้นงานเป็นอยู่จริง เพื่อมองหาความจริงเท่าที่มันมีปรากฏอยู่ (Contextual reading) โดยไม่มองข้ามรายละเอียดใด ๆ แม้คำเพียงคำเดียว (Close reading) จากนั้นจึงตีความ ทำความเข้าใจวรรณคดี (Interpretation) ซึ่งอาจนำความรู้จากภายนอกเข้าไปประกอบ เมื่อเห็นว่ามีความจำเป็นหรือเมื่อเห็นว่าอาจทำให้เข้าถึงวรรณคดีได้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น เช่น ความรู้ทาง

---

[๑๓] บทวิจารณ์นี้พิมพ์ครั้งแรกใน **วารสารอักษรสาส์น** ฉบับเดือนเมษายน ๒๔๙๓ ปัจจุบันโปรดหาอ่านได้จาก **อินทรายุธ** (อัศนีย์ พลจันทร์), **ข้อคิดจากวรรณคดี** (พระนคร: ศูนย์กลางนักเรียนแห่งประเทศไทย, ๒๕๑๘).

มานุษยวิทยา สังคมวิทยา จิตวิทยา และปรัชญา เป็นผลให้มีการวิจารณ์วรรณคดีแนวต่าง ๆ เช่น แนวมานุษยวิทยา (Anthropological approach) แนวสังคมวิทยา (Sociological approach) แนวจิตวิทยา (Psychological approach) แนวปรัชญา (Philosophical approach) และอื่น ๆ

การศึกษาวิจารณ์วรรณคดีในแนวดังนี้ แม้จะไม่ใช่อุบัติการใหม่สำหรับทางตะวันตก หรือสำหรับบางประเทศที่มีความก้าวหน้าทางวิชาการในเอเชีย เช่น ญี่ปุ่น แต่ก็ดูเหมือนจะค่อนข้างใหม่สำหรับสังคมไทย เพราะเหตุที่อยู่ในระยะพัฒนาประการหนึ่ง ผลงานวิจารณ์จึงยังไม่ดีเด่นนัก และเพราะเหตุที่การวิเคราะห์ในแนวดังทำให้พบข้อน่าสังเกตเกี่ยวกับวรรณคดีไทยบางข้อ ซึ่งแต่เดิม "ต้อวัฒนธรรม"[๑๔] บดบังไว้อีกประการหนึ่ง[๑๕] ทำให้เกิดมี "กระแสโต้" ที่ค่อนข้างรุนแรงไม่น้อย[๑๖] อย่างไรก็ตาม ตราบใดที่ยังคงมีการศึกษาวรรณคดี ตราบใดที่ยังมีผู้สนใจวรรณคดี และตราบใดที่วิชาการแผนใหม่ยังคงเคลื่อนไหวถ่ายทอดอยู่ เป็นที่คาดการณ์ได้ว่า การศึกษาวิจารณ์วรรณคดีไทยในแนวดังคงจะเป็นที่นิยมขึ้นเรื่อย ๆ เพราะกระแสเสนอเชิงประวัติ เชิงศิลปะการประพันธ์ และเชิงอารมณ์ ดูเหมือนจะใกล้ถึงจุดอิ่มตัว และนักวิจารณ์แนวนี้ใกล้จะหมดไปและหมดรุ่นคน ไม่อาจจะเกาะกลุ่มกันแน่นหนาเช่นเดิมได้[๑๗] ส่วนกระแสต้านเชิงสังคมนิยมในปัจจุบันก็มีแนวโน้มว่าจะรุนแรงยิ่งขึ้นทุกที แม้จะด้วยเจตนาดี เพื่อสร้างสรรค์สังคมใหม่ แต่ผู้วิจารณ์บางรายก็ขาดความเป็นธรรม ตีความด้านเดียว และอ่านวรรณคดีไม่ลึกซึ้ง

---

๑๔ ผู้เขียนหมายความว่า เพราะบางคนถูก "วัฒนธรรมดั้งเดิม" ครอบงำไว้อย่างฝังรากลึก จึงไม่อาจมองเห็นข้อน่าคิดบางประการ หรืออาจจะปฏิเสธข้อเท็จจริงบางประการในวรรณคดี ที่มีผู้จุดประเด็นขึ้นให้ขบคิด

๑๕ ดู "ความก้าวร้าวของตัวละครในเรื่องขุนช้างขุนแผน" โดย ชลธิรา (สัตยาวัฒนา) กลัดอยู่, ในวิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต เรื่อง การนำวรรณคดีวิจารณ์แผนใหม่แบบตะวันตกมาใช้กับวรรณคดีไทย, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬา ฯ, ๒๕๑๓ (อัดสำเนา); "แก่นแท้ของลิลิตพระลอ" โดยอัมพร ชวนปรีชา และ "อิทธิพลของวรรณคดีที่มีผลต่อสังคมไทยในทางลบ" โดย สุดารัตน์ เสรีวัฒน์ ใน ศาสตร์และศิลปะแห่งอักษร (พระนคร: ชุมนุมวิชาการอักษรศาสตร์และสำนักพิมพ์พิมเณศ, ๒๕๑๕).

๑๖ โปรดอ่าน ศุภร บุนนาค, "การยัดเยียดปมวิปริตทางเพศให้แก่วรรณคดีไทย," วารสารภาษาและหนังสือ, ฉบับที่ ๘, ๑๒ สิงหาคม ๒๕๑๖ ซึ่งสุชาติ เมอเรย์ เขียนโต้กลับไปใน "จิตวิทยากับวรรณคดีไทย," วารสารภาษาและหนังสือ, ฉบับที่ ๑๐, ๑ มกราคม ๒๕๑๗.
และ ศุภร บุนนาค, "มรดกไทย," วารสารภาษาและหนังสือ, ฉบับที่ ๑๒, ๓๑ พฤษภาคม ๒๕๑๗.

๑๗ ผู้เขียนยังคงเห็นว่า แนววิจารณ์เชิงประวัติและศิลปะการประพันธ์ มีประโยชน์ควรจะได้สืบทอดต่อไป แต่ทั้งนี้ควรปรับปรุงให้ทันสมัย ให้มีลักษณะทางวิชาการมากขึ้น และที่สำคัญก็คือให้เหมาะและใช้ประโยชน์ได้กับสภาพสังคมใหม่ทั้งในปัจจุบันและอนาคต.

เท่าที่ควร[๑๙] นับเป็นการจุดความคิดให้นักวรรณคดีรุ่นใหม่ พยายามแสวงหาแนวทางวิจารณ์วรรณคดีที่สมสมัย เพื่อร่วมเดินทางไปสู่การสร้างสรรค์วรรณกรรมและสังคมใหม่ในอนาคตที่ดีกว่าเดิม[๑๙]

เฉพาะเรื่องลิลิตพระลอนั้น เมื่อผู้เขียนได้ทดลองศึกษาวิเคราะห์ในแนวดิ้ง อ่านเจาะชิ้นงานโดยผ่านคำทุกคำอย่างละเอียด ผู้เขียนเชื่อมั่นว่าผู้เขียนได้ "อย่างอื่น" นอกเหนือจากความไพเราะและศิลปะการประพันธ์ สิ่งที่ได้รับน้อาจเรียกในชั้นแรกว่า "ความเข้าใจในปรัชญาชีวิตอย่างลุ่มลึก ของกวีผู้รจนาลิลิตพระลอ"

ข้อคิดทางปรัชญาที่มีต่อลิลิตพระลอ

แม้วรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอจะมีผู้วิพากษ์วิจารณ์ไว้มาก แต่ก็ดูเหมือนจะมีผู้สนใจวิจารณ์วรรณคดีเรื่องนี้ในแง่ปรัชญากันไม่มากนัก ทั้งน้อาจจะมีสาเหตุเช่นที่ ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ตั้งข้อสังเกตว่า

> "การวิจารณ์เชิงปรัชญาเกือบไม่มีเลยในประเทศไทย เพราะทุกคนพากันเห็นตรงกันว่า กวีของไทยทุกคนนับถือพุทธศาสนา[๒๐] ...ไทยเราไม่นำปรัชญาไปใช้ในวรรณคดี เพราะเราพอใจกับปรัชญาชีวิตของเรา ซึ่งเดินตามแนวของพุทธศาสนา ในเมื่อเราไม่มีความอัดอั้นกับปัญหาปรัชญา เราก็ไม่รำพันเรื่องปรัชญาในวรรณคดีของเรา เราก็มีแต่เรื่องรูป รส กลิ่น เสียง เพราะพระของเราท่านเทศน์เรื่องปรัชญา คือ เรื่องสัจธรรม ความปรวนแปร ความไม่เป็นตัวตน ความทุกข์ของสังสารวัฏอยู่แล้ว ไม่จำเป็นที่กวีจะต้องไปแข่งกับท่านสอนกันในเรื่องนี้อีก เราว่าชีวิตวันหนึ่ง ๆ ก็ได้แค่นี้ เราจึงปรุงใจกันด้วยความไพเราะของถ้อยคำให้ถึงที่สุดที่เราจะทำได้[๒๑]

---

[๑๙] โปรดอ่าน "วรรณคดีไทย จะเผาหรือไม่", **ปีตุภูมิ**, ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๔, ๑๘ กันยายน ๒๕๑๗; และรังสรรค์ ประชาศิลป์ "กระแสทวนทางวรรณคดี: ยุทธวิธีที่หลอกลวง" เสียงใหม่, ๓๑ ตุลาคม, ๑, ๒, ๕, ๗, ๘ พฤศจิกายน ๒๕๑๗.

[๑๙] โดยนัยนี้ หมายความว่า ผู้เขียนเห็นประโยชน์ของแนววิจารณ์เชิงสังคมนิยม แต่ควรจะได้มีการปรับปรุงให้สุขุม รอบคอบ และเป็นวิชาการมากกว่าที่เป็นอยู่ ผลงานทางวรรณคดีวิจารณ์แนวสังคมนิยม เช่น ของ อินทรายุธ, บรรจง บรรเจิดศิลป์, และที่ปกร แม้จะเคลื่อนไหวมาก่อนร่วม ๑๐–๒๐ ปี ดูมีภูมิแน่นหนา มีลักษณะเป็นวิชาการรอบคอบ และมีเหตุผลข้อมูลชัดเจนมากกว่างานของนักวิจารณ์แนวเดียวกันนี้ ที่ตีพิมพ์เผยแพร่ในช่วง พ.ศ. ๒๕๑๗–๒๕๑๘ เช่น ของเสถียร จันทิมาธร (ใน **คนเขียนหนังสือเล่ม ๒**), ทัศนะ แสงนาม (ในคำนำ **คลื่นลูกเดิม**), มานพ แก้วสนิท, สันทัด ปฏิมากรรม, โกสุม หักทองขวาง (ในนิตยสารตราชู), และ รังสรรค์ ประชาศิลป์ (ในหนังสือพิมพ์ **เสียงใหม่**) ฯลฯ.

[๒๐] **วิเคราะห์รสวรรณคดีไทย**, หน้า ๑๔.

[๒๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒๐๘–๒๐๙.

ในหนังสือเรื่อง **วิเคราะห์รสวรรณคดีไทย** ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ได้ให้คำแนะนำที่มีค่ายิ่งว่า ในวรรณคดีไทยมีคำกล่าวที่ขัดกับพุทธศาสนา เช่น คำสอนของฤาษีแก่สุดสาครว่า "แม้ใครรักรักมั่งชังชังตอบ" แต่นักอ่านโดยมากไม่สังเกต คำแนะนำนี้อยู่ในหัวข้อที่ว่าด้วยเรื่องการวิจารณ์เชิงปรัชญา[๒๒] แสดงว่า ม.ล. บุญเหลือก็ประสงค์จะกระตุ้นให้นักอ่านหันมาสนใจวรรณคดีไทยกันในเชิงปรัชญาบ้างเหมือนกัน แต่เมื่อพิจารณาจากข้อสังเกตที่ยกมาเสนอไว้ข้างต้นก็ดูเหมือน ม.ล. บุญเหลือจะมีทัศนะว่า กวีไทยไม่สนใจปรัชญานัก เพราะพอใจกับปรัชญาชีวิตของเราซึ่งเดินตามแนวพุทธศาสนา จึง "ไม่รำพันเรื่องปรัชญา" ในวรรณคดีของเรา และปรุงใจกันด้วยความไพเราะของถ้อยคำ และโดยความบังเอิญหรือเจตนาก็ตาม ในหนังสือเล่มเดียวกันนี้ ม.ล. บุญเหลือก็ได้วิเคราะห์รสวรรณคดี เรื่องลิลิตพระลอในเชิงแห่งความไพเราะอย่างสูงส่งตรงตามที่ได้ตั้งข้อสังเกตไว้

ผู้เขียนเห็นคล้อยตามทัศนะของ ม.ล. บุญเหลือ เป็นอย่างยิ่ง ในแง่รสแห่งความไพเราะอย่างเอกของวรรณคดีเรื่องนี้ แต่ขณะเดียวกันก็รู้สึกไม่สบายใจนักที่ได้พบว่ามีผู้เห็นว่าวรรณคดีเรื่องนี้ ไม่มีปรัชญา มีแต่ความไพเราะ หวังได้อย่างอื่นก็น่าจะผิดหวัง[๒๓] หรือไม่มีอะไรน่าสนใจ[๒๔]

อย่างไรก็ตาม ก็ได้มีนักวรรณคดีบางท่านตั้งข้อสังเกตในเชิงปรัชญากับวรรณคดีเรื่องนี้บ้างเหมือนกัน ในหัวข้อเรื่อง "วรรณคดีวิจารณ์กับปรัชญา" เจตนา นาควัชระ แสดงทัศนะไว้ ดังนี้

> "ถ้าเราถือว่าวรรณคดีเป็นที่รวมแห่งปรัชญามนุษย์ สามารถที่จะหยั่งถึงแก่นของชีวิตมนุษย์ ความเป็นไปในโลกนี้ ภพนี้ ในจักรวาล หรือแม้แต่ในโลกหน้าภพหน้า การนำปรัชญามาใช้ในการศึกษาวรรณคดีจึงเป็นสิ่งที่จะต้องเป็นไปได้โดยอัตโนมัติ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ เนื้อหาของวรรณคดีชวนให้อ่านให้คิดไปในเชิงปรัชญา เช่น ถ้าเราอ่านหนังสือเรื่องหนึ่ง เป็นเรื่องที่แสดงให้เห็นถึงเคราะห์กรรมของตัวเอกในเรื่องนั้น ซึ่งเป็นเรื่องของชะตากรรมที่ไม่อยู่ในอำนาจมนุษย์ มนุษย์ไม่อาจต่อสู้ต้านทานได้ เรื่องแบบนี้มิใช่เป็นเรื่องบันเทิงเริงรมย์ธรรมดาเสียแล้ว แต่เป็นเรื่องที่ทำให้เราต้องคิดกว้างออกไปถึงสภาพของมนุษย์

---

[๒๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.

[๒๓] อ้างแล้วในเชิงอรรถที่ ๒.

[๒๔] อ้างแล้วในเชิงอรรถที่ ๕.

และพฤติกรรมของมนุษย์โดยทั่วไป เราจะอดถามตัวเองไม่ได้ว่า ทำไมเหตุการณ์จึงเป็นไปในรูปนั้นรูปนี้ ผู้อ่านที่เป็นพุทธอาจจะคิดไปถึงเรื่องของกรรม ผู้อ่านที่มีแนวความคิดทางศาสนาอื่น อาจจะคิดไปถึงพระเจ้าซึ่งมีอำนาจเหนือมนุษย์ทั้งปวง ตัวอย่างเรื่องของไทยที่อาจจะชวนให้นักวิจารณ์ใช้ความคิดทางปรัชญาเข้ามาประกอบการพิจารณาก็มีอยู่ไม่น้อย.....ตัวอย่างที่เห็นได้เด่นชัดที่สุดก็คือ ลิลิตพระลอ ต้นเรื่องเดิมดังที่สันนิษฐานกัน อาจจะมีเค้าความจริงจากประวัติศาสตร์อยู่บ้าง ในขั้นต้นอาจจะแต่งขึ้นมาในรูปนิทานชาวบ้าน ซึ่งเน้นหนักไปในเรื่องของเวทมนตร์คาถา **แต่ลิลิตพระลอฉบับที่เราอ่านกันทุกวันนี้เป็นวรรณกรรมที่กล่าวได้ว่า มีปรัชญาที่ลึกซึ้งเกี่ยวกับชีวิตมนุษย์ เป็นเรื่องของชะตากรรมที่หลีกเลี่ยงไม่ได้** เราได้วิจารณ์พระลอในแง่สำนวนโวหาร ในแง่ที่ว่าใครเป็นผู้แต่ง ในแง่ของนิรุกติศาสตร์กันมามากแล้ว จึงอาจจะหันมาสนใจวรรณกรรมเรื่องนี้ในแง่ของปรัชญาบ้าง"[๒๕]

ข้อเสนอ ของ เจตนา นาควัชระ ที่ว่าให้ลองนำลิลิตพระลอมาวิจารณ์ในเชิงปรัชญาบ้าง เพราะวรรณคดีเรื่องนี้มีปรัชญาลึกซึ้งเกี่ยวกับชีวิตมนุษย์ น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งโดยบังเอิญทัศนะนี้ตรงกับข้อสังเกตส่วนตัวของผู้เขียนดังได้กล่าวไว้ข้างต้นว่า กวีผู้รจนาลิลิตพระลอมีความเข้าใจในปรัชญาชีวิตอย่างลุ่มลึก นับได้ว่าเป็นแรงส่งเสริมให้ผู้เขียนมีความสนใจและความมั่นใจที่จะทดลองวิจารณ์วรรณคดีเรื่องนี้ในแง่ปรัชญา ขณะเดียวกัน ทัศนะที่ เจตนา นาควัชระ แสดงไว้ว่า วรรณคดีเรื่องนี้ "เป็นเรื่องของชะตากรรมที่หลีกเลี่ยงไม่ได้" ก็เป็นทัศนะที่ท้าทายต่อการตีความเป็นอย่างยิ่ง เพราะชวนให้เข้าใจว่า ชีวิตของตัวละครในเรื่องนี้ "ถูกกำหนด" จึงหลีกเลี่ยงไม่ได้ คำถามที่ชวนให้พินิจพิจารณาต่อไปก็คือ ถ้าเช่นนั้น ตัวละครในเรื่องนี้ "ถูกกำหนดโดยใครหรือโดยอะไร"

นักวรรณคดีวิจารณ์อีกท่านหนึ่ง ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นผู้วางรากฐานวิชาวรรณคดีวิจารณ์ในประเทศไทย ได้แก่ วิทย์ ศิวะศริยานนท์ ก็มีความสนใจไม่น้อยที่จะพิจารณาลิลิตพระลอในแง่ปรัชญา ทัศนะทางปรัชญาของวิทย์ ศิวะศริยานนท์ คล้ายคลึงกับเจตนา นาควัชระ ดังที่ได้ชี้ให้เห็นแก่นสำคัญของลิลิตพระลอว่า เป็น

"a curious combination of detached musings on human destiny, fatalism

---

[๒๕] เจตนา นาควัชระ, "วรรณคดีวิจารณ์และการศึกษาวรรณคดี," วรรณไวทยากร ชุดวรรณคดี (พระนคร; โครงการตำราสมาคมสังคมศาสตร์ ฯ, ๒๕๑๕), หน้า ๑๗–๑๘.

and resignation and twinges of conscience." [26]

อย่างไรก็ตาม ทัศนะเชิงปรัชญาข้างต้น เป็นเพียงส่วนประกอบของบทความใหญ่ เพื่อแสดงให้เห็นว่า วรรณคดีประจำชาติไทยเรื่องที่สำคัญมีอะไรบ้าง มิได้มุ่งที่จะวิจารณ์ลิลิตพระลอในแง่ปรัชญาโดยตรง

ส่วนบทความเรื่อง "วรรณคดีวิจารณ์กับปรัชญา" ของเจตนา นาควัชระ ก็เป็นบทความวิชาการที่แนะแนวทางและให้ความรู้เกี่ยวกับความเป็นมาของวิชาวรรณคดีวิจารณ์ของตะวันตก มิใช่บทวิจารณ์วรรณคดีไทยโดยตรงเช่นกัน ทัศนะที่แสดงออกมาจึงเป็นการจุดไฟความคิดให้เกิดความคิดที่ต่อเนื่องงอกงามออกไป สำหรับบทวิจารณ์ "วิเคราะห์ลิลิตพระลอ" ของ ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ก็ได้แสดงทัศนะหนึ่งที่มีต่อวรรณคดีเรื่องนี้ในเชิงของความประทับใจ (Impressionistic approach) ซึ่งในตอนท้ายของหนังสือได้ชี้แจงไว้อย่างน่ายกย่องเป็นอย่างยิ่ง แสดงให้เห็นความเข้าใจที่ถูกต้องในศาสตร์แห่งวรรณคดีวิจารณ์ว่า ผู้อ่านหนังสือเล่มนี้ควร "หาข้อคิดเห็นค้านหรือทักหรือเพิ่มเติมออกไป" [๒๗]

ข้อสังเกตเกี่ยวกับความเชื่อในลิลิตพระลอ

ตามที่ได้กล่าวนำว่า ลิลิตพระลอ เป็นวรรณคดีซึ่งแสดงปรัชญาชีวิตไว้อย่างลึกซึ้งเค้าโครงซึ่งค่อย ๆ ดำเนินเรื่องให้ตัวละครเดินทางไปสู่จุดจบคือความตาย อันก่อให้ผู้อ่านจำนวนไม่น้อยเกิดความสงสัยและพยายามใฝ่หาคำตอบนั้น ผู้เขียนมีความเห็นว่ากวีผู้รจนาได้พยายามให้คำตอบอย่างสมบูรณ์แจ่มแจ้งอยู่ในตัวของมันเอง ซึ่งอาจจะสังเกตได้ด้วยการสกัดพิเคราะห์จากเงื่อนปมหลาย ๆ แห่ง ทั้งจากรายละเอียดของเนื้อเรื่องจากคำพูดและพฤติกรรมของตัวละคร จากวิธีการดำเนินเรื่อง และการลำดับเรื่องราวและจากทัศนคติของกวีเองที่สอดแทรกออกมาผ่านคำบรรยายอันละเอียดรัดกุม

ผู้อ่านลิลิตพระลอโดยทั่วไปมักจะมีความรู้สึกว่า "ชีวิตในลิลิตพระลอดำเนินไปอย่างน่าเศร้าสลด เพราะไปลงเอยด้วยความตายอันน่าสะพึงกลัว ซึ่งไม่น่าจะเกิดขึ้นได้เลยสำหรับผู้ที่มียศศักดิ์สูงส่งถึงปานนั้น....."

ข้อสังเกตนี้เขียนขึ้นเป็น "ภาษาคน" ซึ่งน่าจะนำมาวิเคราะห์ตีความด้วย "ภาษา

---

[26] Witt Siwasriyanon, "Thai Indigenous Literature," An abridged version of the article has appeared in **Hemisphere of Australia.**

[๒๗] **วิเคราะห์รสวรรณคดีไทย,** หน้า ๒๑๒.

ธรรม" ได้[๒๘] แต่ก่อนที่จะถึงขั้นนั้น น่าจะได้สำรวจอย่างคร่าว ๆ เสียก่อนว่า ได้เคยมีผู้ใดตีความวรรณคดีเรื่องนี้ในแง่ความเชื่อทางศาสนาบ้างหรือไม่ อย่างไร

อาจกล่าวได้ว่า มีนักวรรณคดีจำนวนไม่น้อยเหมือนกันที่ได้พยายามพิจารณาค้นหาความเชื่อทางศาสนาในวรรณคดีเรื่องนี้ ผลของการพิจารณาอาจแบ่งออกเป็น ๓ แนว คือ

แนวแรก ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับศาสนาในลิลิตพระลอว่า มีหลักฐานความเชื่อภูตผีปีศาจ เช่น พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต ทรงตั้งข้อสังเกตว่า

"ในแง่โคลงและเนื้อเรื่อง ความย่อมปรากฏว่าเป็นเรื่องที่มาแต่เหนือ อ้างหลักฐานทางความเชื่อถือในภูตผีปีศาจและทางขนบธรรมเนียม เป็นต้น"[๒๙]

แนวที่สอง ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับศาสนาในลิลิตพระลอไว้ในเชิงผสมผสาน ไม่ลงความเห็นแน่นอนตายตัว เช่น ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ตั้งข้อสังเกตในเชิงสังคมวิทยาว่า

"สังคมที่กล่าวถึงในสังคมพระลอ เป็นสังคมก่อนที่คนไทยตั้งเป็นชาติไทย คนกับผีในสมัยพระลอดูมีชีวิตร่วมกันใกล้ชิดต่อกันง่าย เกือบจะง่ายกว่ามนุษย์ที่อยู่ต่างเมืองกัน ทั้งเรื่องมีกล่าวถึงพระรัตนตรัยแห่งเดียวตอนใกล้จะจบ ในบทร่ายกล่าวถึงการปลงศพพระลอ นอกจากนั้นก็มีความเชื่อในบุพกรรม ปู่เจ้าสมิงพรายใช้บุพกรรมเป็นข้อแก้ในการที่สนับสนุนให้พระลอสมสู่มากับพระเพื่อนพระแพง...มีการกล่าวถึงการทำทาน ซึ่งเป็นการจบด้วยการรำลึกถึงศาสนา แต่การทำบุญที่ว่านี้ จะเป็นการทำบุญตามพุทธานุศาสน์ ข้อใดหรือทำตามประเพณีของลัทธินิกายใด ผู้อ่านในสมัยนี้ก็ไม่อาจทราบจากลิลิตได้ แม้แต่จะทำการค้นคว้าทางประวัติศาสตร์อย่างถี่ถ้วน ก็สงสัยว่าจะไม่ทราบเกี่ยวกับความเชื่อของสังคมพระลอได้อย่างถูกต้องแท้จริง คงจะได้เพียงสันนิษฐานว่า เป็นพุทธศาสนาเพราะอ้างถึงพระรัตนตรัยอยู่ครั้งหนึ่ง"[๓๐]

แนวที่สาม ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับศาสนาในลิลิตพระลอว่า แสดงออกถึงแนวคิดทาง

---

[๒๘] แนวความคิดเรื่องความแตกต่างระหว่าง "ภาษาคน" และ "ภาษาธรรม" ในที่นี้ ได้แรงบันดาลใจจาก Buddhadāsa Bhikkhu, **Two Kinds of Language : Dharmic Language—Language of One who knows, Human Language—Language of One who know not,** Buddha-Nigama Chiang Mai, B.E. 2517.

[๒๙] **วารสารแห่งสมาคมค้นวิชาประเทศไทย,** ฉบับภาษาไทย เล่ม ๓, สิงหาคม ๒๔๘๘, หน้า ๑๑๕.

[๓๐] **วิเคราะห์รสวรรณคดีไทย,** (พระนคร : โครงการตำราสมาคมสังคมศาสตร์ ฯ, ๒๕๑๗), หน้า ๗๗—๗๘.

พุทธศาสนา เช่น ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ วินิจฉัยคุณค่าของวรรณคดีเรื่องนี้ไว้ในเชิงแห่งพุทธศาสนาว่า

"พระลอลิลิตสมบูรณ์ด้วยความเป็นเอก ในลักษณะกวีนิพนธ์อันเป็นยอดแห่งลิลิต ซึ่งตามท้องเรื่องเพียบพร้อมด้วยโวหารกวีนิพนธ์ที่แสดงออกให้เห็นความมีอำนาจ ความกตัญญู ความรัก ความหลง ความผูกอาฆาตพยาบาท ความเศร้าโศก ความตาย อันเป็นกฎแห่งอนิจจัง ที่เป็นจุดจบของเรื่องเป็นคติธรรมสอนใจให้ผู้อ่านได้สำนึกในโลกธรรมทั้ง ๘ ประการ แล้วยังแสดงขัตติยมานะของพระลอ พระเพื่อนพระแพง แสดงความกตัญญูรู้คุณและความกล้าหาญของนายแก้วนายขวัญ นางรื่นนางโรย ๔ พี่เลี้ยง ผู้พลีชีพป้องกันเจ้านายของตนอีกด้วย ก็แหละความกตัญญูกตเวทีต่อเจ้านายและผู้เป็นบุพการีนั้น เป็นธรรมแห่งบุคคลที่หาได้ยากในโลก ถ้ามีอยู่ในผู้ใด ย่อมทำให้เบื้องต้นของผู้นั้นดำรงชีพอยู่ด้วยความเจริญและมีสุคติภพในเบื้องปลาย"[๓๑]

ข้อสังเกตเกี่ยวกับความเชื่อทางศาสนาในวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอทั้งสามแนวข้างต้นนี้ นับว่ามีค่าต่อการศึกษาวิเคราะห์ในเชิงปรัชญาเป็นอย่างยิ่ง ผู้เขียนมิได้เห็นด้วยกับทั้งหมด แต่เห็นด้วยกับบางส่วนซึ่งเป็นประเด็นหลัก ดังจะได้อธิบายขยายความต่อไป

ในการอ่านวรรณคดีเรื่องหนึ่ง ๆ นั้น เราอ่านตั้งแต่ต้น ติดตามพฤติกรรมของตัวละครไปเรื่อย ๆ โดยอนุญาตให้ผู้แต่งเรื่องเป็นผู้นำเราไปทีละขั้นตอนตามที่ผู้แต่งต้องการจนกระทั่งถึงจุดจบ เส้นทางจากจุดจบนั้น แท้ที่จริงอาจจะเป็นเส้นทางที่ไม่ยืดยาวเท่าใดนัก และอาจจะเดินทางไปถึงได้ในชั่วระยะเวลาอันสั้น แต่เพื่อความสนุกเพลิดเพลิน บางครั้งผู้แต่งก็อาจจะพาเราแวะเวียนไปตามสถานที่ต่าง ๆ บางทีก็เลี้ยวซ้ายไปไกล บางทีก็ย้อนกลับแล้วค่อยเดินทางต่อ บางทีเลี้ยวขวาไปแล้วไม่ย้อนกลับ หากเดินอ้อมลัดเลาะไปสู่เส้นทางสายเดิม เพื่อมุ่งตรงไปจุดหมายปลายทางได้ ด้วยวิธีการอย่างนี้นี่เอง ที่ผู้อ่านประหนึ่งถูกผู้แต่งหลอกล่อ พาเลี้ยวววกวนเสียจนบางครั้งผู้อ่านหลงทาง เข้ารกเข้าพงไปเป็นบางคน แต่บางคนก็ตามรอยผู้แต่งไปสู่จุดหมายปลายทางได้

ผู้เขียนมีความเชื่อมั่นว่า ตัวละครที่ถูกฆ่าตายในเรื่องนี้ (เฉพาะที่เป็นตัวเอก มีบทบาทสำคัญ) ซึ่งมีอยู่ด้วยกันทั้งหมด ๘ คน คือ พระลอ พระเพื่อนพระแพง นางรื่นนางโรย นายแก้ว นายขวัญ และเจ้าย่า เป็นตัวละครที่มีชีวิต จิตใจ และพฤติกรรมความตายของคนทั้งแปดนี้สามารถสืบสาวจากจุดความตายนั้นไปจนถึงต้นเหตุได้อย่าง

---

[๓๑] ประชุมวรรณคดีไทยภาค ๒ พระลอลิลิต, (พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๔๙๗), หน้า ๑–๒.

เป็นกระบวนการ และทุกขั้นตอนของกระบวนการนั้นสามารถให้เหตุผลอธิบายได้อย่างเป็นวิทยาศาสตร์ (หมายความว่า มีระบบ มีเหตุผล)

ข้อคิดที่ว่าผลและเหตุแห่งความตายของตัวละคร ในเรื่องพระลอสามารถสืบสาวไปจนถึงต้นตอได้อย่างเป็นวิทยาศาสตร์นั้น คงจะมีบางท่านเห็นด้วย เพราะเห็นได้ชัดว่าเกือบตลอดทั้งเรื่องมีบรรยากาศของของอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ เวทมนตร์ ไสยศาสตร์ และผีสางเทวดา ทั้งหมดนี้เป็นภาพที่แสดงออกมาให้เห็นอย่างเด่นชัด และมีส่วนชักใยให้ตัวละครต้องถึงแก่ความตาย สิ่งเหล่านี้มิใช่วิทยาศาสตร์ หากเป็นความเชื่อ พิสูจน์และจับต้องไม่ได้ (แม้ในสังคมปัจจุบัน) ความตายในเรื่องพระลอจึงเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ เพราะมีอำนาจเหนือธรรมชาติเข้ามาเกี่ยวข้อง นี่เป็นทัศนะหนึ่งซึ่งผู้เขียนใคร่จะตั้งข้อสังเกตว่า เป็นไปได้ไหมถ้าจะคิดว่า **ประการหนึ่ง** อาจจะเกิดขึ้นเพื่อความสนุกเพลิดเพลินในการเดินทางติดตามเรื่อง กวีผู้รจนาจึงสอดใส่ลงไปอย่างสนุกสนานมีชีวิตชีวา และ **ประการที่สอง** อาจจะเกิดขึ้นจากความเชื่อดั้งเดิมที่มีอยู่จริงในสังคมไทยสมัยหนึ่ง (ซึ่งผู้แต่งจะเชื่อหรือไม่เชื่อเรื่องนี้ เป็นเรื่องที่จะได้พินิจพิจารณาใคร่ครวญกันต่อไป)

ในแง่ของความเชื่อดั้งเดิมเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาตินั้น วงวิชาการปัจจุบันได้พยายามให้คำอธิบายต่าง ๆ กัน เช่น **นักจิตวิทยา** หลายสำนักต่างเห็นพ้องต้องกันว่า เกิดขึ้นจากความกลัว ทั้งต่อสิ่งที่อยู่ภายนอก เช่น ปรากฏการณ์ธรรมชาติ และความกลัวในสิ่งที่อยู่ภายในจิตใจตนเอง เช่น ความปรารถนา สัญชาตญาณ และมโนธรรม จากนั้นกลไกทางจิตจะแปรความกลัวนั้น ให้เกิดจินตนาการในรูปแบบสัญญลักขณ์ต่าง ๆ เลิฟคราฟท์ (H.P. Lovecraft) ให้คำอธิบายธรรมชาติของจิตใจมนุษย์อย่างง่าย ๆ สั้น ๆ ว่าความกลัวที่มีพลังรุนแรงมาแต่โบราณของมนุษย์ คือ ความกลัวในสิ่งที่ตนไม่รู้จัก

> "The oldest and strongest emotion of mankind is fear, and the oldest and strongest kind of fear is fear of the unknown."[32]

ฟรอยด์อธิบายละเอียดเพิ่มเติมขึ้นในแง่ของสาเหตุแห่งความกลัว ความกลัวในสิ่งเหนือธรรมชาติ เกิดจากความเชื่อเรื่องวิญญาณและความเก็บกด :

> "The fear of the supernatural has 2 sources : first, it is the survival of the ancient animistic beliefs, such as the faith in the omnipotence of thought and in instantaneous wish fulfilments. Second, it arises from repressed infantile complexes"[33]

นักวิจารณ์วรรณคดีบางคนเห็นคล้อยตาม และนำมาใช้ในการอธิบายวรรณคดีที่มี

---

[32] Peter Penzoldt, **The Supernatural in Fiction** (New York : Humanities Press, 1965), p. 5.

[33] **Ibid.**, op. cit.

เนื้อหาเกี่ยวกับความเชื่อในปรากฏการณ์เหนือธรรมชาติด้วย เช่น Dorothy Scarborough นำมาใช้อธิบายว่า ความนิยมอ่านเรื่องทำนองนี้แสดงว่ามีพื้นฐานสืบเนื่องมาจากจิตใจมนุษย์ :

"This continuing presence of weird literature shows the popular demand for it and must have some basis in human psychosis."[34]

Peter Penzoldt นำมาใช้อธิบายในแง่ของการแต่งว่าเป็นวิธีการเอาชนะความกลัวอย่างหนึ่ง :

"a means of overcoming certain fears in the most agreeable fashion."[35]

ส่วน **นักมานุษยวิทยา** อธิบายที่มาของความเชื่อว่าเป็นระบบตอบสนองความต้องการจำเป็นทางจิตใจของมนุษย์[๓๖] ไทเลอร์ (E.B. Tyler) อธิบายให้เราเข้าใจยิ่งขึ้นว่า มนุษย์สนองความต้องการจำเป็นนี้ออกมาขั้นแรกในรูปของบุคลาธิษฐาน[37] และมาเร็ตต์ (R.R. Marett) ยืนยันว่า ระบบความเชื่อเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาตินี้เป็นที่มาของศาสนาต่าง ๆ ซึ่งในขั้นแรกยังเลื่อนลอยเพราะมีพื้นฐานมาจากอารมณ์ ยังไม่มีความเป็นเหตุเป็นผลเท่าใดนัก[38]

ในเรื่องของความเชื่อนี้ **นักสังคมวิทยา** พยายามแยกให้เห็นความแตกต่างระหว่างความเชื่อทางไสยศาสตร์ (Magic) กับศาสนา (Religion) ต่าง ๆ กันออกไป Malinawski ชี้ให้เห็นว่า ความเชื่อทางไสยศาสตร์และศาสนามีเหตุเกิดอย่างเดียวกัน แต่แตกต่างกันในแง่ที่ว่า ไสยศาสตร์ใช้ "กลวิธี" บางประการ เพื่อวัตถุประสงค์พิเศษเฉพาะเป็นกรณี ๆ ไป ส่วนศาสนามีเป้าหมายเป็นของตนเอง :

"Magic and Religion both arise from emotional needs; they are man's way of facing the situations that he cannot control. Magic supplement technique, as when a young man uses it to make his girl kind to him. Magic then, is directed to specific ends. Religion, in contrast, provides, in the religious act, its own end; it gives man reassurance in facing the uncontrollable universe."[39]

---

[34] **Ibid.**, op. cit.

[35] **Ibid.**, p. 7.

[๓๖] จุรี จุลละเกศ, **มานุษยวิทยาเบื้องต้น**, (พระนคร : เกษตรศาสตร์, ๒๕๑๔), หน้า ๘๘.

[37] Lucy Mair, **An Introduction to Social Anthropology** (London : Oxford University Press, 1965), p.189.

[38] **Ibid.**, p. 190.

[39] **Ibid.**, p. 199.

คำจำกัดความของคำว่า "ศาสนา" และ "ไสยศาสตร์" ของ Durkheim ขยายความให้เราเข้าใจยิ่งขึ้นว่า ศาสนามีศูนย์รวม ดำเนินการเพื่อประโยชน์ของสังคมโดยส่วนรวม ส่วนไสยศาสตร์จะไม่มีศูนย์รวม ดำเนินการโดยบุคคลเพื่อประโยชน์ส่วนบุคคล

"**Religion** : a unified system of beliefs and practices relative to sacred things, that is to say things set apart and forbidden - beliefs and practices which unite into one single moral community called a church all those who adhere to them."

"**Magic**: has no church, it is performed by individuals for the benefit of other individuals. Magic is antisocial, it is practised by individuals to gain their private ends."[40]

นักสังคมวิทยาส่วนมากโดยเฉพาะสำนักของมาลินอสกี้ มีความเห็นว่าในความหมายแบบสังคมวิทยา สิ่งที่ทำหน้าที่ทางศาสนาในบางสังคม บางทีก็ไม่ใช่ศาสนาในความหมายของนักปรัชญาศาสนา เช่น หากพิจารณาในด้านรูปแบบ ไสยศาสตร์มิใช่ศาสนา เพราะใช้เป็นชั่วครั้งชั่วคราว แต่ในด้านหน้าที่ทางสังคม (Social function) ไสยศาสตร์ทำหน้าที่อย่างเดียวกับศาสนา หรือทำหน้าที่แทนศาสนา คือ เป็นที่พึ่งทางใจ ทำให้มนุษย์มีความหวัง[๔๑]

พิจารณาจากทัศนะทางจิตวิทยา มานุษยวิทยา และสังคมวิทยา ดังได้แสดงมาทั้งสิ้น นี้จะเห็นได้ชัดว่า นักวิชาการทั้งสามแขนงวิชามีความเห็นพ้องต้องกันว่า ความเชื่อดั้งเดิมในเรื่องภูตผีปีศาจ หรือความเชื่อในปรากฏการณ์เหนือธรรมชาติว่า เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือความเชื่อทางไสยศาสตร์ แท้ที่จริงมีบ่อเกิดมาจากจิตใจของมนุษย์ คือ ความไม่เข้าใจ ความกลัว การสนองความต้องการจำเป็นทางใจ แล้วกำหนดขึ้นด้วยจินตนาการ สร้างสรรค์ออกมาด้วยกระบวนการทางจิตใจที่ซับซ้อน ปรากฏออกมาเป็นรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งเป็นสัญญลักขณ์หรือบุคลาธิษฐาน

พุทธปรัชญา กับการตีความลิลิตพระลอ

ถ้าเราหันกลับมาพิจารณาในแง่ของพุทธปรัชญาบ้าง เราก็จะพบว่า เพราะ **ชีวิต** ประกอบด้วยอวัยวะต่าง ๆ และพฤติกรรมทางร่างกาย (รูป) ความรู้สึกสุขทุกข์หรือเฉย ๆ (เวทนา) การกำหนดรู้ และจดจำสิ่งต่าง ๆ ได้ (สัญญา) คุณสมบัติของจิตที่ทำให้ความคิดดีหรือชั่ว (สังขาร) และการรับรู้ทางประสาทต่าง ๆ ได้แก่ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สึกสัมผัส การคิดนึก (วิญญาณ) ชีวิตก็ย่อมมีปัญหา

---

[40] Ibid., pp. 198—199.

[๔๑] เก็บความจาก บุญสนอง บุญโยทยาน, **มนุษย์กับสังคม** (พระนคร : ธรรมศาสตร์, ๒๕๑๕), หน้า ๑๐๒—๑๐๓.

ตัวก่อปัญหา คือความอยาก (ตัณหา) ได้แก่ ความอยากได้สิ่งสนองความต้องการทางตา หู จมูก ลิ้น กาย (กามตัณหา) ความอยากเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ (ภวตัณหา) ความอยากไม่ให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ (วิภวตัณหา) **สิ่งที่คอยผสมโรงให้มีปัญหายิ่งขึ้น** คือ ความยึดมั่นถือมั่น (อุปาทาน) ได้แก่ ความยึดมั่นในสิ่งที่สนองความต้องการทางประสาททั้งห้า ความยึดมั่นอย่างเหนียวแน่นในความคิดที่สนองความต้องการของตน ความยึดมั่นในความเชื่อและการปฏิบัติที่งมงายไร้ผล เช่น **ยึดมั่นในประเพณี พิธีกรรม สิ่งศักดิ์สิทธิ์** ความยึดมั่นว่ามีตัวตนที่แท้จริงอยู่[๔๒]

ความเชื่อเรื่อง ผีสางเทวดา ปรากฏการณ์เหนือธรรมชาติ อำนาจเวทมนตร์คาถา อิทธิฤทธิ์ ปาฏิหาริย์ รูปแบบพิธีกรรมทางไสยศาสตร์ พ่อมดแม่มดหมอผี ฯลฯ ที่มีปรากฏอยู่ทั่วไปในสังคมต่าง ๆ ก็ย่อมจะมีกำเนิดและวิวัฒน์มาจาก **ชีวิต** ซึ่งมี **ตัณหา** และ **อุปาทาน** นั่นเอง ตามหลักพุทธธรรม วิเคราะห์กระบวนการเกิดปัญหาของชีวิต (คือปัญหาต่าง ๆ ในโลก) ว่า

> "รากฐานของความอยาก และความยึดมั่นถือมั่น ก็คือความไม่รู้ไม่เข้าใจอย่างแท้จริง (อวิชชา) เกี่ยวกับชีวิตซึ่งต้องเป็นไปตามกฎไตรลักษณ์[๔๓] เมื่อมีความไม่รู้เป็นทุนเดิม ทำให้ประสาทสัมผัสทั้ง ๖ (ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) แปลความหมายของสิ่งที่รับรู้มาอย่างผิด ๆ การรับรู้อย่างผิด ๆ ทำให้เกิดความพอใจบ้าง ไม่พอใจบ้าง ถ้าพอใจก็อยากได้ อยากเป็น ถ้าไม่พอใจก็อยากหลีกพ้น เมื่อเกิดความอยาก ก็เกิดความยึดมั่นถือมั่น ดังนั้น จึงเกิดเจตนาที่จะกระทำการต่าง ๆ ซึ่งล้วนแต่เป็นการสร้างปัญหา หรือความทุกข์ทั้งสิ้น"[๔๔]

เมื่อตีความจากแง่พุทธปรัชญาดังกล่าวข้างต้น ก็น่าตั้งเป็นข้อสมมติฐานขึ้นมาได้ว่า บรรดาปรากฏการณ์เหนือธรรมชาติ พิธีกรรมทางไสยศาสตร์ ผู้มีบทบาทแสดงปรากฏการณ์เหนือธรรมชาติ หรือผู้ประกอบกิจกรรมไสยศาสตร์ ในวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ ย่อมมีกำเนิดมาจากชีวิต ที่มีความอยาก และความยึดมั่นถือมั่น และมีพื้นฐานแห่งอวิชชา จึงทำให้แปลความหมายของสิ่งที่รับรู้มาอย่างผิด ๆ ก่อให้เกิด **ปัญหา**[๔๕] ซึ่งเป็น

---

๔๒ เก็บความจากหนังสือประกอบจุลนิทรรศการ **ผ่าตัดพุทธศาสนา,** ฝ่ายวิชาการองค์การนักศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๗, หน้า ๑๕—๑๙.

๔๓ พุทธธรรมว่าด้วยเรื่องไตรลักษณ์ จะอธิบายและนำไปใช้อย่างละเอียดในบทต่อ ๆ ไป

๔๔ **ผ่าตัดพุทธศาสนา,** หน้า ๑๙—๒๐.

๔๕ คำว่า "ปัญหา" ในที่นี้ ใช้แทนคำว่า "ทุกข์" ซึ่งยังไม่ประสงค์จะใช้ในบทนี้ แต่จะใช้คำว่า "ทุกข์" แทน "ปัญหา" ในบทต่อ ๆ ไป ทั้งนี้เพื่อประโยชน์ต่อการทำความเข้าใจเป็นขั้น ๆ ตามลำดับ

ผลสืบเนื่องให้เกิด **เจตนา** ที่จะกระทำการต่าง ๆ ต่อไป[๔๖]

หากพยายามหักล้างความเชื่อที่ว่า ปรากฏการณ์เหนือธรรมชาติ พิธีกรรมทางไสยศาสตร์และผู้ประกอบพิธีกรรม เป็นสิ่งที่อยู่เหนือเหตุผลหรือคำอธิบายได้แล้ว ก็ย่อมจะกล่าวได้ว่าปู่เจ้าสมิงพราย พร้อมทั้งอำนาจอันเหลือหลายของปู่เจ้า การทำเสน่ห์เล่ห์กล การที่พระลอต้องเสน่ห์ ฯลฯ เป็นสิ่งที่อธิบายได้ด้วยเหตุผลเช่นกัน

เหตุผลที่ผู้เขียนจะนำมาใช้อธิบาย ตีความเหตุการณ์ต่าง ๆ ต่อไป คือ พุทธปรัชญา เพราะพิจารณาเห็นว่า แม้ลิลิตพระลอจะอบอวลไปด้วยกลิ่นอายของความเชื่อดั้งเดิมและไสยศาสตร์ แต่ก็มีร่องรอยมากพอที่จะยืนยันว่า กวีผู้รจนาลิลิตพระลอ มีปรัชญาความเชื่อเฉพาะตน ซึ่งแหวกวงล้อมของความเชื่อดั้งเดิม (แม้จะหลีกหนีอิทธิพลความเชื่อดั้งเดิมไม่พ้นก็ตาม) ปรัชญาความเชื่อเฉพาะตนนั้น คือ พุทธปรัชญา

การพิสูจน์ว่ากวีรจนาลิลิตพระลอด้วยอิทธิพลความเชื่อแบบพุทธปรัชญา จะดำเนินไปเป็นขั้น ๆ คือ ขั้นที่หนึ่ง พิจารณาว่า องค์ประกอบของชีวิตในลิลิตพระลอได้แก่อะไรบ้าง ? ขั้นที่สอง พิจารณาประกอบการตีความว่า สิ่งกำหนดชีวิตในลิลิตพระลอคืออะไร ? และขั้นที่สาม พินิจพิจารณาว่า ชีวิตในลิลิตพระลอเป็นไปอย่างไร? หากคำตอบที่ได้เป็นไปตามแนวพุทธธรรม ก็ย่อมจะสรุปได้ว่า สมมติฐานที่ตั้งไว้ข้างต้นถูกต้อง

บทที่ ๒

องค์ประกอบของชีวิตตามแนวพุทธธรรมกับการพรรณนาชีวิตในลิลิตพระลอ

เมื่อเราเห็นฝูงปลาลอยหงายท้องไหลเอื่อยมาตามลำน้ำแม่กลอง เรารับรู้ว่าหลายชีวิตตายไป เมื่อเราพบซากสุนัขกลางถนน เราสำนึกว่ามันถูกรถทับ เมื่อเราอ่านพบในหน้าหนังสือพิมพ์ว่าหญิงสาวสวยนอนน้ำลายฟูมปาก มีซองยานอนหลับอยู่หัวเตียง และในอุ้งมือเกร็งนั้น มีจดหมายลาตายที่เขียนค้างไว้ เราเข้าใจว่าเธอฆ่าตัวตายด้วยความประสงค์ของตนเอง

ทั้งสามรายนี้ล้วนแล้วแต่เป็นชีวิต ครั้งหนึ่งเคยหายใจได้ กินได้ นอนได้ ถ่ายได้ สุขได้ ทุกข์ได้ หากจะพยายามหาคำตอบว่า ใครเป็นผู้ลิขิตชีวิตทั้งสามให้พบจุดจบเดียวกัน คือ "ความตาย" แต่ในอาการต่าง ๆ กัน คำตอบเช่น รายแรกตายเอง รายที่สองตายโดยบังเอิญ และรายที่สามตายโดยเจตนา เป็นคำตอบที่สรุปอย่างง่ายดายเกินไป อาจมี

[๔๖] คำว่า "เจตนา" ในที่นี้ หมายถึง มโนกรรม ซึ่งอาจเป็นเหตุให้เกิดกายกรรมและวจีกรรม ต่อไปได้

คำตอบอื่นซึ่งรับฟังได้ แต่ก็อาจจะค้านได้ เช่น รายแรกตายเพราะบังเอิญว่ายเข้ามาในลำน้ำแม่กลอง รายที่สองอาจเจตนานอนให้รถทับเพราะทนหิวท้องกิ่วไปตามถนนไม่ไหว หรืออาจจะถูกทับโดยเจตนาก็ได้ เพราะดูนักเที่ยวไปกัดชาวบ้านเขา และรายที่สาม เราแน่ใจได้อย่างไรว่าเธอฆ่าตัวตาย หลักฐานที่ชวนให้คิดเช่นนั้นอาจจะถูกทำขึ้นเพื่ออำพรางฆาตกรตัวจริงให้ปลอดภัยก็ได้

ที่กล่าวไปทั้งสิ้นนี้เป็นการวิจารณ์ชีวิต ถึงแม้ว่าจะฟังดูประหนึ่งว่าไม่ใช่เรื่องสลักสำคัญ ยังไม่อาจหาข้อสรุปได้ แต่มันก็คือ **การหาความรู้**[๔๗] **การหาความจริง**[๔๘] และถ้าเราคิดต่อไปอีก เช่น ผู้ทำให้น้ำเน่าเป็นคนชั่ว ใจคอโหดร้าย การตายดีกว่าอยู่อย่างหิวโหย และการหนีจากชีวิตดีกว่าทนทุกข์ทรมาน ก็ยิ่งเห็นได้ชัดว่า เป็น **การตีความชีวิต** และเป็น **การประเมินความหมาย** หรือคุณค่าของชีวิต[๔๙]

การพิจารณาหาความรู้ การสำรวจหาความจริง และการประเมินคุณค่า ทั้งสามประการนี้เป็นขอบเขตแห่งวิชาปรัชญา โดยนัยนี้ จึงน่าจะกล่าวได้ว่า มนุษย์ทุกคนมีคุณสมบัติเป็นนักปรัชญาอยู่ในตนเอง แต่ระดับความลึกซึ้งอาจจะต่างกันออกไป

ลิลิตพระลอ เป็นเรื่องราวของชีวิต หลายชีวิตในเรื่องมีร่างกายทึ่งดงาม มีความรู้สึกสุขบ้าง ทุกข์บ้าง มีความกำหนดรู้ในหน้าที่ความรับผิดชอบของตน มีความนึกคิดดีชั่วต่าง ๆ และมีความรู้สึกสัมผัสทั้งทางกายและทางใจ ทั้งหมดนี้รวมตัวกันเข้าเป็นชีวิตแสดงพฤติกรรมต่าง ๆ แล้วลงท้ายด้วยจุดจบ คือ ความตายเหมือน ๆ กัน หากเราจะพยายามพิจารณาค้นหาความรู้ ความจริง และความหมายหรือคุณค่าของชีวิตในเรื่องนี้ เราก็อาจจะเริ่มต้นด้วยคำถามง่าย ๆ เพื่อเป็นแนวทางไปสู่ข้อสรุปว่า

ชีวิตประกอบขึ้นด้วยอะไร ?

หากพิจารณาในแง่ของพุทธธรรม คำถามนี้ตอบได้ด้วย "เบญจขันธ์" พระพุทธเจ้าตรัสว่า ชีวิตประกอบขึ้นด้วยองค์ประกอบ ๕ ชนิด เรียกทางธรรมว่า เบญจขันธ์ คือ

"๑. **รูป (Corporeality)** ได้แก่ ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด ร่างกายและพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย หรือสสารและพลังงานฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติ และพฤติกรรมต่าง ๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้น

---

[๔๗] พิจารณาในแง่ของวิชาปรัชญา หมายถึง ญาณวิทยา (Epistemology)

[๔๘] หมายถึง ภววิทยา (Ontology) หรืออภิปรัชญา (Metaphysics)

[๔๙] หมายถึง คุณวิทยา (Axiology)

๒. **เวทนา (Feeling)** หรือ **Sensation** ได้แก่ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ ซึ่งเกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ

๓. **สัญญา (Perception)** ได้แก่ ความกำหนดได้ หรือหมายรู้ คือ กำหนดรู้อาการหรือเครื่องหมายลักษณะต่าง ๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์นั้น ๆ ได้

๔. **สังขาร (Mental Formation)** ได้แก่ องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต ที่ปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่ว หรือเป็นกลาง ๆ โดยมีเจตนาเป็นตัวนำ เช่น ศรัทธา สติ หิริโอตตัปปะ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ปัญญา โมหะ โทสะ โลภะ มานะ ทิฐิ อิสสา มัจฉริยะ เป็นต้น

๕. **วิญญาณ (Consciousness)** ได้แก่ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ"[๕๐]

เมื่อนำเอาองค์ประกอบของ ชีวิต ตามแนวพุทธธรรม มาพิจารณาลักษณะการพรรณนาถึง ชีวิต ในลิลิตพระลอ เราจะเห็นได้ว่า กวีผู้รจนาอธิบายสภาพชีวิตในเรื่องตรงกับชีวิตตามแนวพุทธธรรมอย่างน่าพิศวง เช่น เมื่อเริ่มกล่าวถึงพระลอ กวีเริ่มต้นด้วย "รูป"[๕๑] ของพระลอว่า

"รอย**รูป**อินทรหยาดฟ้า มาอ่าองค์ในหล้า
แหล่งให้คนชม แลฤๅ"[๕๒] (หน้า ๑๒)

จากนั้นก็อธิบายส่วนประกอบของรูปธรรมทั้งหมด หรือนัยหนึ่งร่างกายว่ามีลักษณะเป็นอย่างไรบ้าง เช่น เอว หน้า ตา หู แก้ม จมูก ปาก รูปทั้งหมดนี้รวมกันแล้ว "งามเลิศงามล้วนแล้ รูปต้องติดใจ บารนี" นับว่าสอดคล้องกับพุทธธรรมอธิบายว่า **เวทนา** หรือความรู้สึกสุขทุกข์และเฉย ๆ เกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ ในลำดับต่อมากวีได้พรรณนาว่า รูปของพระลองดงามเลื่องลือจนกลายเป็นนามธรรม ซึ่งกวีใช้คำว่า "โฉม"

---

[๕๐] พระศรีวิสุทธิโมลี, "พุทธธรรม," **วรรณไวทยากร** (พระนคร: โครงการตำราสมาคมสังคมศาสตร์, ๒๕๑๕), หน้า ๑๔–๑๕.

[๕๑] โปรดสังเกต คำว่า "รูป" มิใช่คำภาษาไทย เป็นคำภาษาบาลี เมื่อพิจารณาว่าลิลิตพระลอแต่งขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้น กวีจะต้องเป็นผู้รู้ภาษาบาลี จึงสามารถนำคำในภาษานี้มาแต่งเป็นวรรณคดีได้ ภาษาบาลีเข้ามามีอิทธิพลในภาษาไทยก็โดยการผ่านมาทางวรรณคดีพุทธศาสนา โดยนัยนี้ เราก็อาจจะพิจารณาแง่หนึ่งได้ว่า กวีเป็นผู้ศึกษาพุทธศาสนา สมมติฐานนี้ จะได้รับการยืนยันด้วยข้อมูลในขั้นตอนต่อไปของบทวิจารณ์นี้

[๕๒] บทประพันธ์จากลิลิตพระลอทุกบท ที่นำมาแสดงในบทวิจารณ์นี้ ใช้ฉบับของพระวรเวทย์พิสิฐ, **คู่มือลิลิตพระลอ** (พระนคร: จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๐๔).

แทน โฉมของพระลออันเกิดแต่รูปได้ไปกระทบใจพระเพื่อนพระแพงจนเกิด "เวทนา" ขึ้น ซึ่งสวมรับกับคำอธิบายตามแนวพุทธธรรมอีกเช่นเดียวกัน ดังคำโคลงว่า

"เล่าลือ**โฉม**ท้าวทั่ว เมืองสรอง
ขจรข่าวถึง**หู**สอง พี่น้อง
ระทวยดุจวัลย์ทอง ครวญใคร่**เห็น**นา
โหยละห้อยในห้อง อยู่เหยียมฟังสาร" (หน้า ๑๖)

ความรู้สึก "โหยละห้อย" นี้เกิดขึ้นจากรูปของพระลอ ซึ่งกวีพรรณนาอย่างให้สำคัญยิ่งกับกระบวนการที่ทำให้เกิดเวทนา คือ ให้นามธรรมแห่งรูปของพระลอ (คือ "โฉม") เข้ามากระทบประสาทสัมผัส ๒ ใน ๖ คือ "หู" ซึ่งระบุไว้ชัดแจ้ง และ "ใจ" ซึ่งกวีใช้คำแสดงความรู้สึกแทนว่า กระทบแล้วทำให้เกิดอารมณ์ "โหยละห้อย" นอกจากนี้ยังได้ให้ความสำคัญต่อกระบวนการขั้นต่อไป คือ การกำหนดรู้ถึงจิตใจแห่งตนเอง "สัญญา" ที่แสดงออกในที่นี้คือคำพรรณนาที่ว่า "ครวญใคร่เห็นนา" คำอธิบาย เรื่อง**สัญญา** ในตำราพุทธธรรมอีกเล่มหนึ่งทำให้เราเข้าใจความหมายของกระบวนการนี้ดียิ่งขึ้น กล่าวคือ

> "The third is the Aggregate of Perceptions. Like sensations, perceptions also are of six kinds, in relation to six internal faculties and the corresponding six external objects. Like sensations, they are produced through the contact of our six faculties with the external world. It is the perceptions that recognize objects whether physical or mental" [53]

จะเห็นได้ว่าการกำหนดรู้ (สัญญา) ที่แสดงออกมาในโคลงข้างต้น เน้นประสาทสัมผัส ๒ ใน ๖ เช่นเดียวกับกรณีของเวทนา "ใจ" ยังคงเป็นแกนสำคัญ แต่อาการที่แสดงออกมา คือ สัมผัสทางหูไม่อาจจะทำให้เป็นที่พอใจได้ พระเพื่อนพระแพงต้องการสัมผัสขั้นต่อไป คือ ด้วยการเห็นทาง "ตา"

ต่อจากนั้น พี่เลี้ยงซึ่งแก่กล้ากว่า มีประสบการณ์ในชีวิตมากกว่าก็ช่วยเสริมให้ความมั่นใจว่า ตนสามารถจัดการให้ประสาทสัมผัสทั้ง ๖ ของพระเพื่อนพระแพง ได้กระทบกับประสาทสัมผัสทั้ง ๖ ของพระลอได้ หมายความว่าจะจัดการให้ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ของทั้งสองฝ่ายได้มีโอกาสมาสัมผัสกัน ดังคำพูดว่า

"สิ่งนี้น้องแก้วอย่า โศกา นะแม่
เผื่อจักขออาสา จุ่งได้
ฉันใดราชจักมา **สมสู่ สองนา**
จักสื่อสารถึงให้ หากรู้เป็นกล ฯ" (หน้า ๒๐)

---

[53] Walpola Rahula, **What The Buddha Taught** (Bedford : Gordon Fraser, 1972) p. 22.

เป็นเรื่องชวนให้คิดใคร่ครวญเป็นอย่างยิ่งว่า ในการดำเนินเรื่องตอนนี้ กวีจะไม่ใช้คำว่า "สมสู่" ก็น่าจะได้ เช่น เพียงแต่บอกว่าจะจัดการให้พระลอเดินทางมาหา แต่เหตุใดกวีจึงใช้คำนี้ คำตอบที่น่าจะเป็นไปได้มี ๒ ข้อ คือ ข้อแรก ใช้โดยบังเอิญ และข้อหลัง ใช้โดยจงใจ ถ้าจะถามว่าเหตุใดจึงจงใจใช้คำนี้ คำตอบที่สมบูรณ์ที่สุดเท่าที่คิดได้ในขณะนี้ก็คือ เพราะคำนี้เป็นคำเดียวที่สามารถอธิบายการสัมผัสกันครบอายตนะทั้ง ๖ ได้

ในการทำความเข้าใจลิลิตพระลอตามแนวพุทธธรรมต่อไป ผู้เขียนคิดว่ามีความจำเป็นอย่างยิ่ง ที่จะต้องพยายามหาคำตอบให้สิ่งที่ฉุกใจให้คิดใคร่ครวญ เมื่อตั้งคำถามข้างต้นแล้ว หากได้รับคำตอบว่า กวีใช้คำว่า "สมสู่" โดยบังเอิญ ก็ดูเหมือนจะไม่มีความจำเป็นที่จะเพียรพยายามวิจารณ์ต่อไป เพราะในเมื่อคำตอบหนึ่งเป็น "ความบังเอิญ" ได้ อีกทุกคำตอบก็อาจจะเป็น "ความบังเอิญ" ไปทั้งสิ้น ถ้าเป็นเช่นนั้นแล้ว เราย่อมไม่อาจจะทำความเข้าใจวรรณคดีเรื่องนี้ได้อย่างลึกซึ้ง แล้วก็จะเข้าถึงคุณค่าเพียง "ความไพเราะ" ที่กระทบ "หู" เท่านั้น

เมื่อเหตุการณ์ดำเนินมาถึงขั้นให้คำมั่นสัญญาว่าจะจัดการให้ได้ "สมสู่" แล้ว ก็ดูเหมือนกับว่า คำอธิบายว่าด้วยองค์ประกอบของชีวิตอีกประการหนึ่ง คือ **สังขาร** เป็นเรื่องที่ทำความเข้าใจได้ไม่ยากนัก ราหุล เก็บความจากพระไตรปิฎกอธิบายส่วนหนึ่งของชีวิตว่าด้วยเรื่องสังขารอย่างแจ่มแจ้ง ว่า

> "The fourth is the aggregate of Mental Formations. In this group are included all volitional activities both good and bad. What is generally known as Karma comes under this group. The Buddha's own definition of Karma should be remembered here ; 'O bhikkhus, it is volitional (cetanā) that I call Karma. Having willed, one acts through body, speech and mind.' Volition is 'mental construction, mental activity. Its function is to direct the mind in the sphere of good, bad or neutral activities.' Just like sensations and perceptions, volition is of six kinds, connected with the six internal faculties and the corresponding six objects (both physical and mental) in the external world. Sensations and perceptions are not volitional actions. They do not produce karmic effects. It is only volitional actions - such as attention (manasikāra), will (chanda), determination (adhimokkha), confidence (saddhā), concentration (samādhi), wisdom (paññā), energy (viriya), desire (rāga), repugnance or hate (paṭigha), ignorance (avijjā), conceit (māna), idea of self (sakkāyadiṭṭhi) etc. - that can produce karmic effects. There are 52 such mental activities which constitute the Aggregate of Mental Formations."[54]

ประเด็นสำคัญที่ใคร่ตั้งข้อสังเกตไว้ในที่นี้ก็คือ พระพุทธองค์ เรียกการกระทำโดยมี "เจตนา" ว่า "กรรม" หรือนัยหนึ่งเจตนาทำให้เกิดกรรม และทั้งหมดนี้คือคำอธิบายชีวิตในแง่ของสังขาร หมายความว่าสังขารทำให้เกิดกรรม ราหุลได้อธิบายเพิ่มเติมต่อไป

---

[54] **Ibid.**, p. 22–23.

ด้วยว่า ในคัมภีร์พระไตรปิฎก หลายข้อความ หลายแห่ง คำว่า สังขาร มีความหมายกว้างขวางมาก ถึงขนาดเป็น "Anything in the world"[55] หากตีความตามนัยนี้ ชีวิตตามนัยแห่งพุทธธรรม คือ "ทุกสิ่งทุกอย่าง" ด้วย และทุกสิ่งทุกอย่างในโลกนี้เองที่ทำให้เกิดกรรม

การแสดงออกให้เห็น "สังขาร" ตามความหมายที่ราหุลตีความไว้มีปรากฏมากมายในลิลิตพระลอ ความนึกคิดทั้งดีและชั่วคลุกเคล้ากันอยู่ในขั้นตอนที่นางรื่นนางโรยพยายามเอาใจเจ้านายโดยการทำให้พระเพื่อนพระแพงสมหวัง เช่น

๑. **หิริ–โอตตัปปะ** ความเกรงกลัวต่อความผิดและความละอายต่อบาป

สังขารข้อนี้แสดงออกมาอย่างชัดแจ้ง ในใจอันเยาว์ยิ่งของพระเพื่อนพระแพง และได้สื่อออกมาเป็นวาจาซื่อ ๆ ว่า

"ความคิดผิดรีตได้ ความอาย พี่เอย
หญิงสื่อชักชวนชาย สู่หย้าว
เจ็บเผื่อว่าแหนงตาย ดีกว่า ไส้นา
เผื่อหากรักท้าวท้าว ไป่รู้จักเผื่อ ฯ" (หน้า ๒๑)

๒. **วิริยะ** ความเพียรพยายาม (โปรดสังเกตว่า ราหุล ตีความวิริยะ เป็นพลัง energy)

สังขารข้อนี้เห็นได้ชัดจากพฤติกรรมของนางรื่นนางโรย เริ่มตั้งแต่ใช้คนไปปฏิบัติภารกิจ คือ

"ข้าจะใช้ชาวในผู้สนิท ชิดชอบอัชฌาสัย ไปซื้อขายวายล่อง แล้วให้ท่องเที่ยวเดิน สรรเสริญสองโฉมศรี ทั่วบุรีพระลอ ขับซอยอยศอ้าง ลือลูกกษัตริย์เจ้าช้างสองอ่อนยศไท้เรือง รุ่งนา" (หน้า ๒๓)

จากนั้น ก็ "แสวงหายายมด ไปจรดผู้ยายำ จำเอาแต่ผู้สิทธิ์" (หน้า ๒๕) เมื่อยายมดปฏิเสธไม่ยอมทำให้ พี่เลี้ยงทั้งสองก็มิได้ย่อท้อต่ออุปสรรค เดินทางไปหาหมออีกสามคนซึ่งเป็นศิษย์ปู่เจ้าสมิงพราย หมอทั้งสามปฏิเสธ ก็ไม่เลิกล้มความตั้งใจ เดินทางเข้าป่าทึบเพื่อไปหาปู่เจ้า ฯ อันถือได้ว่าเป็นหนทางสุดท้าย กวีผู้รจนาพยายามเน้นให้เห็น "วิริยะ" ของพี่เลี้ยงเป็นอย่างมาก เช่น ใช้ให้หมอเตือนว่า "ทางไกล" สองนางก็ไม่ย่อท้อ ยามเดินทาง ต้องออกจากวังแต่เช้าและต้องขี่ช้างไปลำพังสองคน ก็ไม่แสดงที่ท่า

---

[55] **Ibid.** op. cit.

ถดถอย ในป่าลึกนั้น กวีก็พรรณนาให้เห็นภาพความน่ากลัวหลายประการ ซึ่งเน้นให้เห็น "วิริยะ" ของสองนางมากยิ่งขึ้น เช่น

> "แลลิงบ่างชะนี ผีกู่ก้องน่ากลัว หัวพองอยู่คะคร้าม เสือสางด้ามด้อมทาง แรดควายขวางขัดอยู่ หมู่กระทิงเที่ยวป่า วัวลานล่าเล็มไพร หมีหมูไปคะคล้าย นางช้างผ้ายคะคล่ำ บ่ร้กี่ล่ำตามสาร งูพะพานพิษกล้า งูเหลือมคว้ารัดควาย เยียงผาผายปบป่าย... เอ็นดูสองนางตกใจกลัว ระรัวหัวอกสั่น ลั่นทะทึกทะทาว สราวตามหมอผะผ้า" (หน้า ๔๓–๔๔)

พี่เลี้ยงทั้งสองต้องไปตามวิงวอนขอความช่วยเหลือจากปู่เจ้าสมิงพรายอีกไม่น้อยกว่าสองครั้ง กวีจึงยินยอมดำเนินเรื่องให้พระลอออกเดินทางไปหาพระเพื่อนพระแพง การที่ทั้งสองฝ่ายได้พบกัน ได้สมรักกัน จึงเป็นความเพียรพยายามของนางรื่นนางโรยอย่างไม่อาจปฏิเสธได้ แม้ตามท้องเรื่องจะบรรยายว่า ปู่เจ้าสมิงพรายได้กระทำกิจกรรมหลายอย่างหลายประการที่ไม่เป็นไปแบบปกติธรรมดา (ซึ่งจะได้ตีความในบทที่ ๓ ต่อไป)

ในเกณฑ์วินิจฉัยความหมายและคุณค่าของพุทธธรรม พระราชวรมุนี ได้อธิบายไว้อย่างน่าสนใจว่า

> "ธรรมที่เป็นกุศลกับอกุศลเป็นปัจจัยกันได้ หมายความว่า ความดีเป็นปัจจัยของความชั่วได้ และความชั่วก็เป็นปัจจัยของความดีได้ กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล อกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล... อันนี้เป็นไปตามหลักเป็นเรื่องของสัจธรรมที่เดียว"[๕๖]

วิริยะของนางรื่นนางโรย เป็นกุศลเจตนาเพื่อเจ้านายของตน แต่ก็เป็นปัจจัยให้เกิดปัญหาอย่างใหญ่หลวงต่อไป ส่วนหิริโอตตัปปะนั้นมีอยู่ในใจของพระเพื่อนพระแพงจริง แต่ก็มิได้มีกำลังแรงเท่า "กามฉันทะ" อันเกิดจาก "ราคะ" และ "โมหะ" ทั้งสามอย่างนี้ ในทางกลับกันก็เป็นแรงส่งให้พี่เลี้ยงทั้งสองมีวิริยะระดับสูงอย่างไม่น่าเชื่อ เป็นเหตุให้เกิดผลอื่น ๆ ตามมา เช่น ก่อให้ผู้อื่นทุกข์ ตนเองทุกข์ และในตอนสุดท้ายเมื่อเจ้าย่าทุกข์ถึงขนาดมีโทสจริตเข้าครอบงำมิอาจยับยั้งอารมณ์ได้ จึงก่อกรรมอันรุนแรง เป็นผลให้ชีวิตทั้ง ๗ ต้องถึงจุดจบ และตนเองก็ตายตกตามกันไป แต่กรรมอันเป็นอกุศลหรือความชั่วทั้งสิ้นนี้ ก็กลับเป็นปัจจัยให้เกิดกุศลหรือความดีในทัศนะของกวีขึ้นมาได้อย่าง

---

[๕๖] พระราชวรมุนี, เกณฑ์วินิจฉัยความหมายและคุณค่าของพุทธธรรม (พระนคร : โครงการตำราสมาคมสังคมศาสตร์, ๒๕๑๗), หน้า ๒๙.

น่าประหลาด คือ เมืองสรวงกับเมืองสรองซึ่งเป็นศัตรูกันก็กลับกลายเป็นมิตรซึ่งกันและกัน เพราะร่วมในทุกข์เดียวกัน ดังคำบรรยายว่า

"หนสมเด็จพิชัยพิษณุกร ภูธรทำดุจเดียว เที่ยวสงสารเสน่หาให้ไปมาบมิขาด บอกพระราชกำหนด กฎหมายวันอันบรรจุธาตุสองกษัตรีราชแต่งการ ดูพิศาลสองสิมา เป็นมโหฬาราดิเรก อเนกทานทั่วหล้า ทุกทั่วชนถ้วนหน้า สถิ่นเทือนทำบุญ ส่งนา ฯ" (หน้า ๓๕๕)

ดังนั้น ความสำนึกในเหตุแห่งทุกข์ แห่งกรรม แห่งความตายของลูกของทั้งสองฝ่าย อาจเรียกได้ว่าเป็นลักษณะหนึ่งของวิญญาณ หนึ่งในองค์ประกอบของชีวิตตามนัยแห่งเบญจขันธ์ ซึ่งถ้าทำความเข้าใจกับคำวิญญาณให้มีความหมายตรงกับคำ "Consciousness" คงทำให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น[๕๗]

การสำรวจชีวิต ในลิลิตพระลอ เพียงบางชีวิต และเพียงบางส่วนของชีวิต ตามคัลลองแห่งพุทธธรรม ดังกล่าวไปทั้งสิ้นข้างต้น ทำให้สรุปความเห็นได้ว่า

หากพิจารณาวรรณคดีว่าเป็นการจำลองชีวิต เป็นการเลียนแบบชีวิตตามแนววรรณคดีโศกนาฏกรรมตะวันตก "ความสมจริง" (Realistic) ดูเหมือนจะเป็นคำวิพากษ์คุณค่าแบบรวบยอดที่ดีที่สุดสำหรับวรรณคดีเรื่องนี้ แต่อาจจะไม่ดื่มด่ำนักสำหรับความรู้สึกนึกคิดของคนไทย การสำรวจชีวิตในลิลิตพระลอตามแนวพุทธปรัชญาว่าด้วยเรื่องชีวิต อันประกอบขึ้นด้วยเบญจขันธ์ ทำให้เราประจักษ์ชัดว่า ลิลิตพระลอมีลักษณะบางประการที่เหนือยิ่งกว่าความสมจริง เพราะผู้แต่งได้เสนอสัจจะแห่งชีวิตไว้อย่างน่าสนใจ จะโดยบังเอิญหรือโดยเจตนาก็ตาม สัจจะแห่งชีวิตในลิลิตพระลอ ตรงกับสัจธรรมว่าด้วยองค์ประกอบแห่งชีวิตตามคัลลองของพุทธธรรม อย่างแนบแน่น กลมกลืน และแจ่มชัด ประการหนึ่งได้ตั้งเป็นสูตรไว้แล้วก็แต่งพรรณนาเรื่องตามขั้นตอนของสูตรนั้น ชวนให้เข้าใจว่ากวีผู้รจนาวรรณคดีเรื่องนี้ มีความเข้าใจในเรื่องของชีวิตถึงขั้นสัจธรรมตามแนวพุทธธรรม

ข้อสรุปดังกล่าวอาจขยายความเพื่อยืนยันสมมติฐานที่ตั้งขึ้นได้ว่า

การนำธรรมชาติของชีวิต (ในแง่องค์ประกอบของชีวิต) ตามแนวพุทธธรรม มาตีความชีวิตในลิลิตพระลอเพียงบางชีวิตและบางส่วนของชีวิตอย่างคร่าว ๆ นั้น ช่วยให้

---

[๕๗] เพราะส่วนมาก เมื่อใช้คำ "วิญญาณ" คนไทยทั่วไปมักจะใช้ในความหมายของ "สิ่งที่ออกจากร่างกายเมื่อเจ้าของร่างกายสิ้นชีพ" ซึ่งเป็นความหมายที่ไม่ตรงกับความหมายทางพุทธธรรม

เรามีพื้นฐานความเข้าใจว่า แท้ที่จริง แต่ละชีวิตในเรื่อง ก็ประกอบขึ้นด้วยส่วนต่าง ๆ ของชีวิตที่เหมือนกันคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งรวมเรียกว่า เบญจขันธ์ ชีวิตในลิลิตพระลอประกอบขึ้นด้วยส่วนต่าง ๆ เหล่านี้อย่างครบถ้วน ปัญหาที่ชวนให้คิดในขั้นนี้ก็คือ กวีรจนาขึ้นได้ด้วยความบังเอิญ หรือด้วยความเข้าใจความรู้เรื่องนี้ แม้เราไม่อาจจะยืนยันอย่างแน่ชัดว่า กวีเจตนาพรรณนาให้เห็นว่า ชีวิตประกอบขึ้นด้วยเบญจขันธ์ แต่ความรู้ในเรื่องนี้คงจะเข้ามาถึงสังคมไทยแล้วตั้งแต่สมัยโบราณ[๕๘] เพราะฉะนั้น ย่อมเป็นไปได้ที่ผู้แต่งลิลิตพระลอเข้าใจเรื่องเบญจขันธ์ เหตุผลแบบนี้ดูเหมือนจะไม่ถูกต้องตามหลักตรรกวิทยานัก เพราะเป็นการสรุปอย่างง่ายดายจนเกินไป แต่ถ้ามีหลักฐานอื่นที่สามารถยืนยันได้ว่า บางคนในสังคมไทยมีความรู้ความเข้าใจในเรื่องเบญจขันธ์ ได้แสดงออกซึ่งความรู้นั้นก่อนหน้าสมัยที่แต่งลิลิตพระลอ หลักฐานเช่นที่ว่าอาจช่วยสนับสนุนให้สันนิษฐานได้อย่างมั่นใจขึ้นได้บ้างว่ากวีมีความรู้เรื่องนี้จริง

ลิลิตพระลอเป็นวรรณคดีที่แต่งขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้น หลังสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งหมายความว่า หลังการแต่งมหาชาติคำหลวง (พ.ศ. ๒๐๒๕) ซึ่งเป็นวรรณคดีเรื่องเกี่ยวกับพุทธศาสนาของไทย[๕๙] แต่คำอธิบายเรื่องขันธ์ดูเหมือนจะไม่มีปรากฏตรง ๆ ในมหาชาติคำหลวง ครั้นสืบสาวไกลขึ้นไปอีก เราจะพบว่ามีวรรณคดีเกี่ยวกับพุทธศาสนาอีกเรื่องหนึ่งซึ่งแต่งขึ้นในสมัยสุโขทัย คือ เรื่อง **ไตรภูมิพระร่วง** (พ.ศ. ๑๘๘๘)[๖๐] เมื่ออ่านวิเคราะห์วรรณคดีเรื่องนี้อย่างละเอียด จะพบว่าผู้แต่ง (พระมหาธรรมราชาลิไทย) ได้อธิบายให้ความเข้าใจกำเนิดแห่งชีวิตอย่างละเอียดถึง ๒ แห่ง คือ ทั้งในนรกภูมิและมนุสสภูมิ สรุปความได้ว่า ชีวิตซึ่งถือกำเนิดจากครรภ์มารดานั้นเกิดจาก "กลละ" ซึ่งมีขนาดเล็กที่สุดเทียบเท่าขนาดเซลล์ที่เล็กที่สุดตามภาษาชีววิทยา กลละนั้นประกอบขึ้นจาก "รูป ๒๘" คือ ปฐวี อาโป เตโช วาโย จักขุ โสต ฆาน ชิวหา กาย มน รูป สัทท คันธรส โผฏฐัพพ อิตถีภาว บุรุษภาว หทย ชีวิตินทรีย อาหาร ปริจเฉท กายวิญญัตติ วจีวิญญัตติ มโนวิญญัติ ลหุตา อุปัจจโย สันตติ รูปปัสส ชรโต ฯ[๖๑]

เมื่อพิจารณาตามข้อมูลที่ปรากฏอยู่ข้างต้นก็น่าจะตั้งเป็นข้อสังเกตได้ว่า ผู้แต่งลิลิตพระลออาจมีความรู้ความเข้าใจเรื่ององค์ประกอบของชีวิตตามแนวพุทธธรรมจริง โดย

---

[๕๘] ตามจารึก "เย ธมฺมา ฯ" ซึ่งพบที่นครปฐม ตัวอักษรแบบเดียวกับจารึกสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ราว พ.ศ. ๓๐๐

[๕๙–๖๐] ผู้เขียนมีเหตุผลเฉพาะตัวที่ยังไม่ขอเรียกวรรณคดีเรื่องนี้ตรง ๆ ว่า "วรรณคดีพุทธศาสนา" เช่นที่เรียกกันในตำราวรรณคดีไทยทั่วไป จนกว่าจะได้พิสูจน์ด้วยตนเองว่า เป็นวรรณคดีที่รจนาขึ้นตรงตามหลักพุทธศาสนาที่แท้จริง

[๖๑] **ไตรภูมิพระร่วง** (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๕), หน้า ๗–๑๐, ๗๐–๗๒.

เฉพาะอย่างยิ่งเมื่อพิจารณาจากทั้งเนื้อเรื่อง สถานที่ และภาษาที่ใช้ ลิลิตพระลอก็มีลักษณะของ "ไทยทางเหนือ" อย่างสมบูรณ์ทั้งในด้านฉากของเรื่อง ชื่อสถานที่ และสำนวนภาษา หากพิจารณาว่าผู้แต่ง (จะเป็นราชะองค์ใดก็ตามของฝ่ายอยุธยา) แต่งขณะประทับอยู่พิษณุโลกก็ไม่ไกลกันนักกับสุโขทัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางการเมือง การถ่ายทอดความรู้ความเข้าใจในเรื่องหลักธรรมของพุทธศาสนาจากสุโขทัยไปอยุธยา ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้อย่างยิ่ง[๖๒]

เมื่อพิจารณามาถึงขั้นนี้ อาจกล่าวได้ว่า ข้อสมมติฐานที่ว่า กวีรจนาลิลิตพระลอขึ้นด้วยพื้นฐานความเข้าใจพุทธศาสนาบางประการ เช่น เบญจขันธ์ เป็นสิ่งที่พิสูจน์ได้ทั้งจากตัวรายละเอียดในชิ้นงาน หลักพุทธธรรมว่าด้วยเรื่ององค์ประกอบของชีวิตตามข้อเขียนของนักศาสนา[๖๓] ปัจจุบัน และข้อมูลว่าด้วยเรื่องกำเนิดของชีวิตตามข้อเขียนของนักศาสนาสมัยสุโขทัย

บทที่ ๓

กรรมกำเนิดจากชีวิต

กรรมกำหนดชีวิต และ ชีวิตอยู่เหนือบุพกรรม

เมื่ออ่านลิลิตพระลอจบ หลายคนคงมีคำถามบางข้อวนเวียนอยู่ในความรู้สึกนึกคิด ข้อหนึ่งที่อาจจะถามตรงกันก็คือ ทำไมชีวิตของพระลอ รวมทั้งพระเพื่อนพระแพง นายแก้วนายขวัญ นางรื่นนางโรย เรื่อยไปจนถึงเจ้าย่าจึงต้องพบจุดจบเช่นนั้น แก้วขวัญรื่นโรยรับใช้และรบเพื่อป้องกันเจ้านายจนถึงแก่ความตาย พระลอและพระเพื่อนพระแพงพบจุดจบด้วยภาวะที่ไม่เหมือนใคร คือ

> "ไล่ฟอนฟันผันแทง แวงวัดตัดหัวขา ดูมหิมาทั้งสาม งามเงื่อนดังราชสีห์ คระวีอาวุธองอาจ ด้วยอำนาจ บมิกลัว แย้มยิ้มเล่นหัวพลาง กางกรรอนรำรบ น้าวพิภพสำทับ เขาขับกันเข้ารอบรอบ ดุจหอบฟางทอดไฟ เขาอยู่แต่ไกลมิใกล้ ให้โทรมยิงสามกษัตริย์ ธเอาดาบวัดกระจัดกระจาย เขาเข้าหลายเหลือป้อง

---

[๖๒] ผู้สนใจประเด็นนี้อย่างลึกซึ้ง โปรดอ่าน Chanvit Kasetsiri, "Buddhism and Political Integration in Early Ayuthaya : 1350—1448.
วารสารโบราณคดี ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๔, ๒๑ มิถุนายน ๒๕๑๖, หน้า ๔๓๕—๔๕๗.

[๖๓] ในที่นี้หมายถึงผู้สนใจและศึกษาศาสนาอย่างจริงจังลึกซึ้ง เช่นเดียวกับคำว่า "นักวรรณคดี" ในรายงานการวิจัยนี้ หมายถึงผู้สนใจ และศึกษาอย่างจริงจังลึกซึ้ง

จึงปืนต้องพระองค์ สองอนงค์บมิกลัว เอาตัวออกรับปืน ยืนอยู่กับจอมราช เขาก็เร่งสารศรพิษ ติดสามกษัตริย์สะพรั่ง เลือดตกหลั่งถั่งลง สามพระองค์อิงกัน ผันหน้าต่อศัตรู พิศดูดั่งนฤมิตร สิ้นชีพิตพร้อมกัน ยืนอยู่ฉันบมิตาย"

เมื่อพระเอกนางเอกตายแล้ว เราอาจจะยุติความสนใจแต่เพียงเท่านั้น แต่แท้ที่จริงยังมีความตายของผู้อื่นตามมาอีกหลายคน และลงท้ายด้วยความตายที่น่าสยดสยองของเจ้าย่าผู้บัญชาให้ทหารฆ่าพระลอ ดังข้อความว่า

"แต่ตนย่าดอกไสร้ให้แล่ ใช่แม่ตัวเจ้าหล้า ธให้ฆ่าให้ลำบาก ลากเอาศพเสีย เสร็จ ธก็เสด็จยังลูกไท้ ไห้บ่รู้กี่ไห้ โอ้ลูกแก้วกับตน พ่อเอย" (หน้า ๓๒๘)

คำถามที่ควรพิจารณาหาคำตอบในที่นี้ คือ

"อะไร เป็นสิ่งกำหนดชีวิตในลิลิตพระลอ"

เมื่อวิเคราะห์ลิลิตพระลอโดยละเอียด ได้พบว่ามีอยู่บางตอนที่ให้คำตอบตรง ๆ เช่น คำรำพึงของปู่เจ้าสมิงพรายเมื่อนางรื่นนางโรยเดินทางไปขอความช่วยเหลือในป่าลึก

"ปู่ก็ธิญาณเล็งดู กูจะช่วยควรมิควร รู้ทั้งมวลทุกอัน ด้วยผลกรรม์เขาแต่ก่อน ทำหย่อนหย่อนตึงตึง ส่วนถึงถึงบมิหยุด เท่าว่าจะพลันหยุดพลันม้วย ด้วยผลกรรมของเขาเอง แต่เพรงเขาทั้งสอง ทำบุญปองจะไจ้ ขอได้พึ่งบุญกู....." (หน้า ๔๘–๔๙)

สรุปสั้น ๆ ในขั้นแรกได้ว่า "กรรม กำหนดชีวิตพระเพื่อนพระแพง"[๖๔]

คนไทยรู้จักและคุ้นเคยกับคำว่า "กรรม" ดี แต่ความเข้าใจเรื่องกรรมของคนทั่วไปจะตรงกับหลักของพุทธธรรมหรือไม่ คลาดเคลื่อนมากน้อยเพียงใดนั้น ยังมิได้มีการสำรวจให้แน่ชัด นักศาสนาหลายท่านเคยตั้งข้อสังเกตว่า คนไทยปัจจุบันส่วนมากเข้าใจคำว่ากรรมคลาดเคลื่อนไปจากหลักพุทธศาสนา เช่น พระศรีวิสุทธิโมลี เคยตั้งข้อสังเกตไว้ว่า

"ยกตัวอย่างในประเทศไทยนี้ เมื่อพูดถึงคำว่า กรรม ความเข้าใจของคนทั่วไปก็จะเพ่งไปยังกาละส่วนอดีต เจาะจงเอาการกระทำในชาติที่ล่วงแล้วหรือชาติก่อน ๆ บ้าง เพ่งไปยังปรากฏการณ์ส่วนผล คือนึกถึงผลที่ปรากฏในปัจจุบันของการกระทำในอดีตบ้าง เพ่งไปยังแง่ที่เสียหายเลวร้ายคือการกระทำชั่วฝ่ายเดียวบ้าง เพ่งไปยังอำนาจแสดงผลร้ายของการกระทำชั่วในชาติก่อนบ้าง และโดย

---

[๖๔] โปรดสังเกตว่า ชีวิตของตัวละครเอกอีก ๖ ชีวิต และผู้อื่นที่เกี่ยวข้อง กวีมิได้ให้คำตอบไว้ในที่นี้ว่าตายเพราะอะไร

มากเป็นความเข้าใจตามแง่ต่าง ๆ เหล่านี้รวม ๆ กันไปทั้งหมด ซึ่งเมื่อพิจารณาตัดสินตามหลักกรรมที่แท้จริงในพุทธธรรมแล้ว จะเห็นได้ชัดว่าเป็นความเข้าใจที่ห่างไกลจากความหมายที่แท้จริงเป็นอันมาก"[๖๕]

ข้อสังเกตข้างต้น ดูเหมือนจะยังมิได้มีคำตอบที่แน่ชัดสำหรับคำว่ากรรม เพียงแต่กล่าวว่า กรรมตามความหมายที่คนเข้าใจกันทั่วไปนั้นห่างไกลหลักกรรมที่แท้จริงในพุทธธรรม ในอีกตอนหนึ่ง นักศาสนาท่านเดียวกันนี้ให้คำจำกัดความอย่างย่นย่อ กะทัดรัดว่า

"สังขาร (กรรม) ภพ เป็นกรรม คือกระบวนการกระทำหรือกรรมทั้งหลายที่ปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไปต่าง ๆ" [๖๖]

คำจำกัดความข้างต้นมิได้ระบุเรื่องชาติที่ล่วงมาแล้ว ชวนให้เข้าใจว่า กรรม ตามหลักพุทธธรรม ไม่เชื่อเรื่องชาติปางก่อน แต่ก็ได้ให้ความกระจ่างเพิ่มเติมว่าในบางพุทธพจน์แสดงให้เห็นว่าพระพุทธองค์มิได้ปฏิเสธกรรมเก่า แต่ให้คำอธิบายเพิ่มเติมในเชิงแห่งเหตุและปัจจัยว่า

"พุทธพจน์เหล่านี้ มิได้ปฏิเสธกรรมเก่า เพราะกรรมเก่าก็ย่อมมีส่วนอยู่ในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย และย่อมมีผลต่อปัจจุบัน สมกับชื่อที่ว่าเป็นเหตุปัจจัยด้วยเหมือนกัน แต่มันก็เป็นเรื่องของเหตุปัจจัยอยู่นั่นเอง ไม่ใช่อำนาจนอกเหนือจากธรรมชาติอะไรที่จะไปยึด ไปหมายมั่นฝากโชคชะตาไว้ให้[๖๗] .....ในแง่กรรมเก่าให้ถือเป็นบทเรียน และรู้จักพิจารณาเข้าใจตนเองตามเหตุผล ไม่คอยเพ่งโทษแต่ผู้อื่น มองเห็นพื้นฐานของตนเองที่มีอยู่ในปัจจุบันเพื่อรู้จักที่จะแก้ไข ปรับปรุงและวางแผนสร้างเสริมความเจริญก้าวหน้าต่อไปได้ถูกต้อง"[๖๘]

วิเคราะห์จากคำอธิบายข้างต้น คำว่า "กรรมเก่า" ตามนัยแห่งพุทธธรรม จึงไม่น่าจะตรงกับคำว่า "ชะตากรรม" ของพราหมณ์ และคำว่า Fate ของคริสต์ศาสนา กรรมเก่าจึงมิได้มาจากอำนาจลึกลับ หรืออำนาจเบื้องบน แท้ที่จริงเป็น "ผลแห่งกรรมที่แล้ว ๆ มานั่นเอง" มีพุทธพจน์ตอนหนึ่งกล่าวไว้อย่างกระจ่างว่า

"สัตว์ทั้งหลาย มีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด

---

[๖๕] พระศรีวิสุทธิโมลี "พุทธธรรม", วรรณไวทยากร (พระนคร: โครงการตำราสมาคมสังคมศาสตร์ฯ, ๒๕๑๕)' หน้า ๑๐.

[๖๖] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๑.

[๖๗] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๗.

[๖๘] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๐.

มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้ทรามและประณีต"[๖๙]

นักศาสนาอีกท่านหนึ่ง อธิบายลึกซึ้งลงไปอีกถึงเรื่องกรรม ตามหลักพุทธศาสนาที่ท่านยืนยันว่าถูกต้อง ซึ่งไม่ค้านกับคำจำกัดความหรือคำอธิบายที่ได้ยกมาแสดงทั้งสิ้นข้างต้น ดังนี้

"สำหรับเรื่องกรรมนั้น หลักที่กล่าวว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว และบุคคลผู้ทำเป็นผู้ได้รับผลกรรมนั้น เป็นหลักที่มีมาก่อนพุทธกาล และมีกันทั่วไปจนแทบจะกล่าวได้ว่า มีอยู่ในทุกศาสนาใหญ่ ๆ ฉะนั้น การที่จะยึดถือเอาว่าหลักเรื่องกรรมเพียงเท่านี้ เป็นหลักของพุทธศาสนานั้น เป็นเรื่องที่น่าหัวเราะ ทั้งนี้เพราะข้อเท็จจริงมีอยู่ว่า พุทธศาสนาต้องการจะแสดงเรื่องกรรมด้วยเหมือนกัน แต่ต้องการที่จะแสดงมากไปกว่านั้น คือแสดงอย่างสมบูรณ์ที่สุดว่า ผลกรรมเพียงเท่านั้น หรือตามหลักที่กล่าวนั้นเป็นเพียงมายา ยึดถือไม่ได้ และที่ยิ่งไปกว่านั้นอีก คือ เราสามารถประพฤติกรรมที่ ๓ ที่สามารถลบล้างอำนาจของกรรมดีกรรมชั่วนั้นเสียได้โดยสิ้นเชิง แล้วเป็นผู้อยู่เหนือกรรมโดยประการทั้งปวง และการปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลนิพพานนั่นแหละ คือกรรมที่ ๓ ดังที่ได้กล่าวแล้วดังนี้ ถ้ากล่าวอย่างนี้ จึงจะเป็นการกล่าวเรื่องกรรม ตามหลักแห่งพุทธศาสนาที่ถูกต้อง เพราะว่าหลักพระพุทธศาสนาขั้นสูงสุดนั้น มีความมุ่งหมายที่จะช่วยมนุษย์ให้รอด คือให้อยู่**เหนือความที่จะต้องเป็นไปตามกรรม**"[๗๐]

เมื่อสังเคราะห์ความหมายของ "กรรม" ตามนัยแท้แห่งพุทธธรรม ดังแสดงมาทั้งสิ้นข้างต้น เราอาจกำหนดคำจำกัดความ (Definition) ของคำว่ากรรม ได้ดังนี้[๗๑]

---

[๖๙] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๑ (ม.อุ. ๑๔/๕๗๙/๓๗๖).

[๗๐] พุทธทาสภิกขุ, **ตัวกูของกู** (พระนคร : สมชายการพิมพ์, ๒๕๑๖), หน้า ๔–๕.

[๗๑] คำจำกัดความในที่นี้กำหนดตามแนวทางของ John Hosper, "Meaning and Definition" **Introduction to Philosophical Analysis** (Los Angeles: Routledge and Kegan Paul Ltd., 1953).

คำจำกัดความ	๑)	เป็นความหมายแบบ	Denotation
,,	๒)	,,	Ostensive
,,	๓)	,,	Physical defining characteristic
,,	๔)	,,	Quality defining characteristic
,,	๕)	,,	Activity defining characteristic
,,	๖)	,,	Relative defining characteristc
,,	๗)	,,	Causal definition
,,	๘)	,,	Existence characteristic
,,	๙)	,,	Accompanying characteristic

กรรมคือ

๑) การกระทำ

๒) ผลของการกระทำ

๓) สิ่งที่ทำทั้งทางกาย วาจา ใจ

๔) สิ่งที่ดีก็ได้ ชั่วก็ได้ ไม่ดีไม่ชั่วก็ได้

๕) สิ่งที่มีสาเหตุ และก่อให้เกิดผล

๖) สิ่งที่หมุนเวียน ต่อเนื่อง เป็นปัจจัยอุดหนุนแก่กัน

๗) สิ่งที่เกิดจากกิเลส อันได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน และยังให้เกิดกิเลสต่อไป

๘) สิ่งที่มีอยู่จริงแต่ก็ทำลายได้

๙) สิ่งที่อาจสืบเนื่องมาจากชาติปางก่อน

เมื่อถึงตอนท้ายเรื่อง กวีผูกเรื่องให้ตัวละคร ๗ ตัว คือ พระลอ พระเพื่อนพระแพง นายแก้วนายขวัญ และนางรื่นนางโรย "ถึงกรรม" และเจตนาใช้ในคำบรรยายว่า สามกษัตริย์ "เสวยกรรม" หากเรานำเอาคำจำกัดความตั้งแต่หมายเลข ๑) ถึงหมายเลข ๙) มาอธิบายสาเหตุแห่งความตายของตัวละครทั้ง ๗ เราก็จะเห็นได้ว่าเข้ากันได้อย่างสนิท อธิบายได้อย่างแจ่มแจ้งชัดเจนที่สุด คำจำกัดความหมายเลข ๙) มิได้มีความจำเป็นที่จะต้องใช้เลยแม้แต่น้อย กรรมของทั้งพระเพื่อนพระแพง พระลอ แก้วขวัญรื่นโรย เกี้ยวเนื่อง โยงใย เป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กัน ไม่มีพฤติกรรมใดที่ไม่อาจเข้าข่ายที่กำหนดไว้ทั้ง ๙ ข้อ ที่น่าสนใจยิ่งไปกว่านั้นก็คือ คำจำกัดความทั้ง ๙ ข้อนี้ สามารถใช้อธิบายทั้งกรรมที่เป็นไปตามธรรมชาติ และทั้งกรรมที่ดำเนินไปโดยอิงความเชื่อในกิจกรรมและปรากฏการณ์เหนือธรรมชาติได้

หากเราไม่หยุดคิดเพียงเท่านี้ แต่พิจารณาเลยไปถึงการ "เสวยกรรม" ของเจ้าย่าด้วย เราก็ยิ่งเห็นวัฏจักรแห่งกรรมชัดเจนขึ้นเป็นลำดับ ความตาย (กรรม) ของคนทั้ง ๗ เกิดขึ้นเพราะทั้งการกระทำ (กรรม) ของคนทั้ง ๗ เอง (ซึ่งเกี้ยวเนื่องเป็นลูกโซ่ เป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กัน) และเกิดขึ้นเพราะการกระทำ (กรรม) ของเจ้าย่า ซึ่งสืบเนื่องมาจากผลของการกระทำ (กรรม) ที่พ่อพระลอทำต่อปู่พระเพื่อนพระแพง กรรมที่เจ้าย่าทำต่อคนทั้ง ๗ เป็นเหตุแห่งความตาย (กรรม) ของเจ้าย่า ซึ่งเป็นผลมาจากการกระทำ (กรรม) ของพ่อพระเพื่อนพระแพง.....

เมื่อวิเคราะห์พฤติกรรมของตัวละครมาจนถึงขั้นนี้ เราจะพบความจริงประการหนึ่งว่าแท้จริงวัฏจักรแห่งกรรมยังไม่จบ แม้เรื่องพระลอจะจบลงไปแล้วอย่างบริบูรณ์ก็ตาม

เพื่อยืนยันข้อเสนอข้างต้น และเพื่อให้การตีความเรื่อง "กรรม" และ "ผลกรรม" ตามแนวพุทธปรัชญาชัดเจนยิ่งขึ้น จะได้วิเคราะห์ส่วนที่เป็นเนื้อเรื่องและเค้าโครงเรื่องอย่างละเอียด พร้อมกับยกตัวอย่างคำประพันธ์ประกอบ ดังนี้

เหตุ[๗๒] เกิดขึ้นเมื่อพระลอมี **รูปกาย** งดงามยิ่ง ถึงขนาด "โฉมอภิลาสสระสม ดินฟ้าชมบรู้แล้ว โฉมพระลอเลื่องแก้ว กว่าท้าวแดนดิน ... โฉมผจญสามแผ่นแพ้ งามเลิศงามล้วนแล้รูปต้องติดใจ" (หน้า ๑๑–๑๒) เสียงเล่าลือถึงโฉมของพระลอขจรข่าวไปถึงหูของพระเพื่อนพระแพง จนทำให้สองนางเป็นไข้ใจเพราะเกิด **ความอยาก** ครวญใคร่ที่จะได้เห็นพระลอ จนถึงขนาดอกอ่อนระทวยไหม้สรากหน้าตาหมอง รื่นโรยอาสากระทำการ ๒ ประการ คือ ๑) สื่อสาร "จักสื่อสารถึงไท้หากรู้เป็นกล" (หน้า ๒๐) และ ๒) กระทำเสน่ห์ "มดหมอแห่งใดสิทธิ์ จักสู่ ธแม่ ให้ลอบลองท้าวแล้ อยู่ได้ฉันใด" (หน้า ๒๑)

จะเห็นได้ว่า **มโนกรรม** ของพระเพื่อนพระแพง ทำให้พี่เลี้ยงมี **วจีกรรม** คือ รับปากคำว่าจะจัดการให้ จากนั้นก็เกิด **วจีกรรม** ขั้นสำคัญ คือชาวในผู้สนิทของพี่เลี้ยงได้ไป "สรรเสริญสองโฉมศรีทั่วบุรีพระลอ ขับซอยอยศอ้าง ลือลูกกษัตริย์เจ้าช้าง สองอ่อนไท้ยศเรือง รุ่งนา ฯ" (หน้า ๒๓)

รูปโฉมของพระเพื่อนพระแพงจะงดงามจริงหรือไม่ แต่วจีกรรมอันใช้จิตวิทยาอย่างยิ่งยวด คือ "อย่าคิดอย่าควรถวิล ถึงยาก แลนา... อย่าใคร่อย่าคิดเคือง สวาทไหม้... สองราชควรท้าวไท้ ธิราชผู้มีบุญ" (หน้า ๒๔–๒๕) มิได้ทำให้พระลอเพียงแต่เกิด **กามตัณหา** เท่านั้น หากเกิด **อุปาทาน** ยึดมั่นในตนเองด้วย

"ฟังสารสองหนุ่มหน้า	จอมราชควรคิดอ้า
อะคร้าว หัวใจ	ท่านนา (อะคร้าว แปลว่า หยิ่งยศ ภูมิใจ)
มลักนึกในคะแคล้ว	ผิพี่มีบุญแก้ว
พี่เพียงไปสม	เจ้านา" (หน้า ๒๖)

พระลอไม่เพียงแต่มี **มโนกรรม** ดังกล่าวข้างต้น หากได้ทำ **วจีกรรม** ด้วย คือ แต่งโคลงแสดงให้เห็นความปรารถนา (ทางกาม) ของพระองค์ ฝากกลับไปให้พระเพื่อนพระแพง

"ท้าวจำนองโคลงอ้าง	โคลงบพิตรเจ้าช้าง
ชื่นแท้ใดเทียม	เทียบนา

[๗๒] "เหตุ" ในที่นี้ เป็น "เหตุประการหนึ่ง" มิได้หมายความว่าเป็น "เหตุเริ่มแรก"

เรียมฟังสารอ่านอ้าง อันผจง กล่าวนา
ถนัดดั่งเรียมเห็นองค์ อะเคื้อ
สองศรีสมบูรณ์บง กชมาศ ภูเอย
นอบแนบสองข้างเนื้อ แนบเนื้อชมเชย" (หน้า ๒๗—๒๘)

ต่อจากนั้น พระลอก็ได้แสดง **กายกรรม** เบื้องต้น เป็นการแสดงอาการให้ผู้สื่อข่าวเห็นและรับรู้ความปรารถนาของพระองค์ ทั้งหมดนี้ กวีบรรยายอย่างจงใจให้เห็นว่าเป็น **เจตนา** โดยตรงของพระลอเลยทีเดียว

"พระกรเกยผากไท้ มือลูบทรวงไล้ไล้
ทำเล่ห์ให้เขาเห็น
เป็นปริศนาแล้วไสร้ ธก็ให้เลี้ยงดูโดยขนาด" (หน้า ๒๘—๒๙)

วจีกรรมและกายกรรมอันเกิดจากมโนกรรมนั้น ได้เดินทางกลับมาถึงพระเพื่อนพระแพงโดยผ่านทางนางรื่นนางโรยอีกครั้งหนึ่ง ถ้าเราอ่านวิเคราะห์คำอย่างถี่ถ้วนจะเห็นว่ากวีเลือกคำมาแต่งอย่างประณีตโดยเจตนาที่จะแสดงให้ผู้อ่านเข้าใจว่า "กรรมทั้งสาม" อันเกิดแต่ "กรรมของพระเพื่อนพระแพงและนางรื่นนางโรย" นั้น ได้เดินทางกลับมาสู่ที่เดิม (หรือจุดเริ่มต้น) อย่างครบถ้วน

"เขาก็ลาพระบาทเมื้อเมือง หน้ารุ่งเรืองชมชื่น ไปบอกแก่นางรื่นนางโรย
โดยยุบล **ทุกสิ่ง** จึ่งสองนางพี่เลี้ยง ทูลแด่สองเนื้อเกลี้ยง **ถี่ถ้วน** สารแสดง"
(หน้า ๒๙)

เมื่อวจีกรรมตามที่ได้สัญญากับพระเพื่อนพระแพง ได้แปรเป็นการกระทำเสร็จเรียบร้อยครบถ้วนตามกระบวนการแล้ว นางรื่นนางโรยจึงได้เริ่มลงมือกระทำการที่ได้สัญญาไว้อีกข้อหนึ่ง คือ ดำเนินการกระทำเสน่ห์ ในที่นี้มิได้ประสงค์จะปฏิเสธว่า ไม่มีการกระทำเสน่ห์ แต่ใคร่จะเสนอแนะให้พิจารณาว่า สมมติว่าเราอ่านข้ามขั้นตอนของการทำเสน่ห์ไปเสีย ไปถึงตอนที่ว่า

"ฝันเห็นพระเพื่อนไท้ แพงทอง
สองแนบนอนแนมสอง ตราบไท้
สองศรีกรตระกอง กอดราช แลนา
ชวนชักไปไล้ไล้ สู่บ้านเนื่องสอง" (หน้า ๖๘)

สามัญสำนึกย่อมตอบเราได้ว่า การได้ข่าวความงามเจ้าหญิงพี่น้องสององค์ทั้งงามถึงขนาด

"โฉมสองเหมือนหยาดฟ้า ลงดิน
งามเงื่อนอัปสรอินทร์ สู่หล้า" (หน้า ๒๔)

ย่อมเป็นผลให้ฝ่ายชายซึ่งเป็นถึงกษัตริย์ รูปงาม ยศยิ่ง ปรารถนาอย่างจริงจังได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเมื่อหญิงทั้งสองนั้นเป็นเจ้าหญิงของเมืองซึ่งเป็นอริกัน ความเป็นอริระหว่างทั้งสองเมืองนี้ มิได้เป็นการทะเลาะเบาะแว้งระหว่างชาวเมือง มิได้มีปัญหาเรื่องเขตแดน หากเกิดจากเหตุที่ยิ่งใหญ่กว่านั้น คือ พ่อของฝ่ายชายซึ่งเป็นประมุขของบ้านเมือง ไปฆ่าปู่ของฝ่ายหญิงซึ่งเป็นประมุขของบ้านเมืองเช่นเดียวกัน ปัญหานี้ย่อมเป็นอุปสรรค ทำให้พระลอรับรู้ว่า เป็นความปรารถนาที่จะสมหวังได้ยาก อุปสรรคมิได้จะมีเพียงจากญาติพี่น้องของฝ่ายหญิงเท่านั้น แม้ญาติพี่น้องของฝ่ายตนเองก็คงจะขัดขวางมิให้กระทำตามความปรารถนาได้ พิจารณาในแง่จิตวิทยา การเก็บกดความรู้สึกปรารถนาไว้ในส่วนลึกของจิตใจ ความปรารถนานั้นย่อมแสดงออกมาในรูปของจิตใต้สำนึก คือ ความฝันได้ อาการเมื่อตื่นจากฝันที่กวีบรรยายไว้เป็นไปอย่างธรรมชาติมาก เป็นอาการของคนที่มีความทุกข์อันเกิดจากความปรารถนา และไม่อาจจะกระทำการใดให้สมปรารถนานั้น

"พระทองผทมตื่นขึ้น สะดื้นเหือนสะอื้น
ประหว่าโอ้โหยหา" (หน้า ๖๘)

วาจาที่พระลอกล่าวตอบนางบุญเหลือก็แสดงว่ามีสติสัมปชัญญะครบถ้วนบริบูรณ์ มิได้มีอาการหรือท่าทีลังเล ไม่เข้าใจว่าตนเป็นอะไร หากได้ระบุออกมาอย่างแน่ชัดว่า "วันนี้ตัวข้าสั่น ใจข้าปั่นผัดผัน คืนนี้ฝันเห็นถนัด ว่าสองกษัตริย์เพื่อนแพงทอง นอนแนบสองข้างข้า หน้าแนบหน้าอิงอร สองสอดกรกอดเกื้อ โลมลูบเชื้อเชิญไป ใจข้าไหวดังจะผก อกข้าปั่นดังจะคว่ำ ทุกข์บ่รู้กี่สำแสนเศร้า" (หน้า ๖๙)

มีข้อน่าสังเกตว่าภาพความฝันนั้น เป็นภาพที่แสดงออกซึ่งความรู้สึกทางเพศ อันเป็นกามตัณหา ซึ่งย่อมเกิดขึ้นได้ตรงตามหลักจิตวิทยา (เทียบได้กับ Libido ของสำนักจิตวิเคราะห์ซิกมุนด์ ฟรอยด์) การระบุชื่อพระเพื่อนพระแพงอย่างแน่ชัดก็แสดงว่าพระลอสำนึกดีว่าตนปรารถนาใคร เมื่อมารดามาถามด้วยตนเอง จึงเป็นโอกาสอันดีพระลอจึงขออนุญาตทันทีที่เล่าอาการและความรู้สึกของตน จนว่า "จักใคร่เต้าไปหาเยียวลูกลาแม่ ณ เกล้า ขอบพิตรพระเจ้า ท่านท้าวเอ็นดูลูกรา" (หน้า ๖๙)

ทันทีที่ได้ฟังคำขออนุญาต พระนางบุญเหลือก็แสดงออกซึ่งความเศร้าโศกอย่างรุนแรง แสดงว่า ไม่เห็นชอบต่อความปรารถนาของพระลอถึงขนาด "ถนัดดั่งใจลาญ

สวาทไหม้ น้ำตาท่านคือธาร แถวถั่ง ลงนา ไห้บ่รู้กี่ไห้ สะอื้นอาดูร" (หน้า ๗๐) อารมณ์อันรุนแรงนี้ไม่เพียงแต่แสดงออกมาด้วยอาการร้องไห้อย่างหนักหน่วง กวีได้บรรยายให้เราเห็นภาพความรุนแรงนั้นชัดเจนยิ่งขึ้น คือ "**ตือก** โอ้ลูกแก้ว กลอยใจ แม่เอย เจ้าแม่มาเป็นใด ดั่งนี้" และทันทีนั้นก็สั่งการทันที ขั้นตอนของการสั่งแสดงให้เห็นว่า พระนางบุญเหลือห่วงเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นในอนาคต มากกว่าห่วงอาการไม่สบายของลูก และลำดับความคิดที่แสดงออกมานั้น แสดงให้เห็นขั้นตอนของความคิดว่า มุ่งเยียวยาด้วยตัวยาก่อนที่จะแก้ด้วยวิธีการทางไสยศาสตร์ ดังบทโคลงนี้

"นายแก้วอย่าช้าเร่ง	ไปหา
เร็วเร่งพระโหรมา	**อย่าช้า**
หาหมู่แพทย์ยาหา	หมอภูต มานา
หาแม่มดถ้วนหน้า	หมู่แก้กฤตยา" (หน้า ๗๑)

จะเห็นได้ว่า ลำดับขั้นตอนของการอาศัยไสยศาสตร์นั้น ไม่ว่าจะเป็นฝ่ายพระเพื่อนพระแพง หรือฝ่ายพระลอ ไสยศาสตร์เป็นอันดับรอง การกระทำชนิดที่เห็นผลชัดเจนกลับเป็นอันดับแรก จะเป็นเพราะไสยศาสตร์หรือไม่ก็ตาม พระลอก็ปรารถนาพระเพื่อนพระแพง ตั้งแต่แรกที่ได้ข่าว ซึ่งข่าวนั้นก็เป็นผลจากการกระทำอันดับแรกของฝ่ายพระเพื่อนพระแพงเอง โดยยังมิได้มีพิธีกรรมทางไสยศาสตร์เข้ามาเกี่ยวข้อง

การใช้วิธีการทางไสยศาสตร์แก้ปัญหาในลิลิตพระลอ มีทั้งสองฝ่าย ฝ่ายพระนางบุญเหลือดูไม่มีบทบาทสำคัญเท่าใดนัก เพราะเป็นฝ่ายรับ แต่ฝ่ายนางรื่นนางโรยเป็นฝ่ายรุก ปู่หมอสิทธิชัยซึ่งเรียกได้ว่าเก่งที่สุดของฝ่ายรับมีฐานะเป็นคนธรรมดา ๆ ที่สามารถประกอบพิธีกรรมทางไสยศาสตร์ได้ และเมื่อได้พยายามแก้ด้วยพิธีกรรมทุกวิถีทางแล้ว เช่น "ให้ท้าวสรงอุทกมนต์ร์ ...เสวยโอสถประสิทธิ์ อันมีฤทธิ์พิเศษ สระพระเกศพระสกนธ์ ตั้งมณฑลสามชั้น ปั้นในไว้อารักษ์ กลางไว้ยักษ์บริบาล ทวารนอกไว้ปีศาจ อากาศไว้ภูตคณา...เบิกสมโภชพิธี เบิกบายศรีทำขวัญราช" (หน้า ๘๐) พิธีกรรมต่าง ๆ เหล่านี้ดูเหมือนทำให้พระลอสงบลงได้ชั่วระยะหนึ่ง แต่แล้วก็มีอาการคลุ้มคลั่งขึ้นมาใหม่ โดยเหตุที่ได้ทำพิธีจนถึงที่สุดแล้ว ปู่หมอสิทธิชัยจึงยอมแพ้ แล้ว "ทูลแด่ออกนางชนนี ฟังคดีอัศจรรย์ ว่าจะกันกันบ่ได้.....ที่รู้สุดที่สิ้น จักกัน ทุกเทพผีสางสรรพ์พ่ายแพ้" (หน้า ๘๐–๘๒) พระนางบุญเหลือโศกเศร้ามาก และยังคงใช้คำอธิบายเพื่อให้ตนสบายใจเช่นเดิมเหมือนทุกครั้งว่า "ยาหยูกเขาแรงนัก...ผีสางเขาส่งซ้ำ" พระลอถึงขนาดหลับละเมอและทูลวอนขออนุญาตชนนีอีกถึงสองครั้ง โดยเหตุที่ครั้งแรกบอกตรง ๆ ว่าจะไปหาพระเพื่อนพระแพง ก็ถูกทานทัดอย่างรุนแรงและถูกอ้างว่าฝ่ายโน้น

ทำเสน่ห์ การขออนุญาตสองครั้งหลังจึงใช้วิธีบิดเบือนว่าจะไปเที่ยวเล่นในป่า พระนางบุญเหลือก็รู้ว่าพระลอหลอก กวีผู้รจนาก็เจตนาแสดงให้เห็นว่าพระนางบุญเหลือรู้เท่าทัน เพราะแต่งให้พระนางบุญเหลือรำพึงว่า "ปากว่าจะไปชมช่อไม้ ครั้นไปจะไปสมสองนาฏแลนา ใส่เล่ห์วอนไจ้ใจ้ จักห้ามฉันใด" (หน้า ๙๗)

เมื่อเห็นว่าหมดหนทางเข้าจริง ๆ แล้ว พระนางบุญเหลือก็เรียกหา "โหร" และ "ปู่หมอสิทธิชัย" อีกครั้งหนึ่ง โหรว่า "จะห้ามเจ้า แผ่นหล้าฤๅคง" ส่วนปู่หมอสิทธิชัยว่า "แม้นเทพมาทานทัด บ่ได้" คำตอบนี้แสดงว่า "ฝ่ายรับ" ยอมรับรู้แล้วว่า การที่พระลอมีความปรารถนาเช่นนั้น มีสาเหตุมาจาก "อำนาจที่เหนือยิ่งกว่าอำนาจของเทพ" คำตอบของปู่หมอสิทธิชัยบ่งให้เรารู้สึกได้ว่า นี่เป็นทัศนคติของกวีผู้รจนาด้วย คือ ประสงค์จะชี้ให้เห็นว่า จุดกำเนิดของอาการพระลอ มิใช่ "ฟ้ากำหนด" หรือ "อำนาจใด ๆ จากภายนอก" มากำหนด หากแต่เป็นความปรารถนาอันแรงกล้าของพระลอเอง กวีใช้คำว่า "ความจริง" ผ่านคำพูดของพระลอว่า

"ข้ารำพึงอื้นแท้ จะบอก**ความจริง**แล้
พระห้ามขัด**ใจ** ลูกนา" (หน้า ๙๙)

เหตุเกิดที่แท้จริงนั้น กวีระบุว่ามาจากใจ และย้ำให้เห็นชัดเจนอีกครั้งหนึ่งว่า

"พระเอย**หัวใจข้า** คิดใคร่ไปเห็นหน้า
เพื่อนไท้แพงทอง" (หน้า ๙๙)

จะเห็นได้ว่า พระลอสำนึกอยู่ตลอดเวลาว่าตนต้องการอะไร ตลอดช่วงเวลาที่ได้ข่าวความงามพระเพื่อนพระแพง จนกระทั่งถึงเข้าร่วมพิธีกรรม "แก้กฤตยา" พระลอไม่เคยเอ่ยวาจาว่าตนถูกกระทำ "กฤตยา" เลย ส่วนพระนางบุญเหลือเมื่อ "ยอม" รับรู้ความจริงแล้วก็เปิดเผยความรู้สึกของหัวใจอย่างหมดเปลือก ซึ่งเป็นการอธิบายให้เราเข้าใจว่า เหตุใดพระนางบุญเหลือจึงเศร้าโศกเสียใจมากผิดปกติ ถึงขนาด "ไห้บ่รู้กี่ให้...ตือก" และเรียกหา "โหร" ก่อนอะไรอื่นทั้งหมด ดังที่ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ในตอนต้น

ความรู้สึกสะเทือนใจของพระนางบุญเหลืออย่างรุนแรง เป็นอาการที่เกิดจาก "ความสังหรณ์ใจ" ที่ชอบด้วยเหตุผล เมื่อคลายจาก **อวิชชา** และเกิด **ปัญญา** แล้ว เหตุผลก็พรั่งพรูออกจากปากเพื่อใช้ในการแก้ปัญหาแทนการแก้ปัญหาตามพิธีทางไสยศาสตร์

"เจ้าไปแล้วเจ้าจัก คืนเมือ ลูกเอย
เนื้อสู่เสือฤๅเสือ **จักไว้**

ฟังคำพ่อคิดเหลือ เหลือที่ คิดนา
คิดบ่ได้ล้วนได้ แต่ร้อนฤๅเสบย" (หน้า ๑๐๐)

เหตุผลไม่เพียงแต่ออกมาในรูปของข้อความเปรียบเทียบ (analogy) ข้างต้นเท่านั้น หากเป็นคำอธิบายตรงไปตรงมาตามที่เป็นอยู่จริงด้วย

"ร้อยท้าวทูลบาทเบื้อง บุญขจร
พระบู่เขาเรารอน **ขาดเกล้า**
เขาคุมเคี่ยดจักหลอน ทำโทษ แทนนา
ฤๅพ่อจักไปเข้า สู่เงื้อมมือเข็ญ" (หน้า ๑๐๓)

คำโต้ตอบระหว่างแม่ลูกในช่วงต่อไป เป็นกุญแจสำคัญที่ชี้ให้เราทราบว่า กวีผู้รจนาเรื่องนี้มีพื้นฐานความเชื่อแบบพุทธเป็นอย่างมาก ในที่นี้ ยังมิได้หมายความว่ากวีเข้าใจอย่างถ่องแท้ถึงแก่นแท้ของพุทธธรรม กวีเข้าถึงพุทธธรรมได้ถึงระดับไหน ถูกต้องหรือคลาดเคลื่อนในประเด็นใดบ้าง เป็นเรื่องที่จะต้องพินิจพิจารณากันต่อไป แต่ถ้าพิจารณาคำโคลงที่แม่ลูกสนทนาโต้ตอบกัน ก็เห็นได้ชัดว่า กวีเจตนาใช้ "ภาษาธรรม" อธิบายความรู้สึกนึกคิดและความปรารถนาจากส่วนลึก เช่น

พระลอ : "**ถึงกรรม**จักอยู่ได้ ฉันใด พระเอย
กรรมบ่มิมีใคร ฆ่าข้า
กุศลส่งสนองไป ถึง**ที่ สุข**นา
บาปส่งจำตกช้า ช่วยได้ฉันใด
ผิว่าไปถึงแล้วและ **ถึงกรรม์** ก็ดี
ตกนรกแสนศัลย์ หมื่นไหม้
เสวยสุขโสด**เสวย**สวรรค์ **พรหเมศ** ก็ดี
บอยู่เลยลาไท้ ธิราชแล้วจักไป"

บุญเหลือ : "ทาบตือกไห้พ่าง **เมื่อมรณ์**
คำแม่สอนสุดสอน บ่ได้
รอย**กรรมราช**จักหลอน จักล่อ พระฤๅ
รู้เท่ารู้เว้นไว้ คลั่งคลุ้มมัวเมา
จำศีลบท่อยถ้วน เจ็ดวัน ลูกเอย
คลังคลี่**ทาน**ผลบั่น เท่าฟ้า
ขอลูกมี**ใจธรรม์** ชายชอบ ใจนา

แม่จึงได้เจ้าหล้า แม่แล้สุดใจ
สุดใจสุดแม่ห้าม ภูธร
สอนบฟังคำสอน จักเต้า
หนักใจหนักอาวรณ์ **ทุกข์**ใหญ่ หลวงนา
แม่อยู่ตั้งแต่เศร้า โศกร้อนฤาเสบย"

พระลอ : "รอย**กรรม**จักจากเจ้า จอมกษัตริย์
รอย**บาป**เพรงจำพลัด ออกท้าว
พระ**คุณ**ไป่แทนขัด ใจดั่ง นี้นา
ยาหยูกเขาโน้มน้าว ลูกให้ไหลหลง"

บุญเหลือ : "จงเจริญศรีสวัสดิ์เรือง เดชา
ทุกข์โศกโรคไภยา อย่าพ้อง
ศัตรูหมู่พาลา พาลพ่าย ฤทธิ์พ่อ
เสวย**สุข**อย่าเคืองข้อง ขุ่นแค้น**อารมณ์**" (หน้า ๑๐๔—๑๑๓)

บทสนทนาภาษาธรรมดังยกตัวอย่างไปทั้งสิ้นนี้ มีศัพท์ธรรมปรากฏอยู่อย่างเห็นได้ชัดว่า น่าจะได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนาโดยตรง[๗๓] เฉพาะคำว่า "กรรม" ในที่นี้ปรากฏอยู่ถึง ๕ แห่ง ซึ่งพอจะแยกแยะได้ว่า มีความหมายในแง่ของการใช้คำไม่ตรงกัน คือ ถ้าใช้ว่า "ถึงกรรม" น่าจะหมายความว่าตาย[๗๔] แต่ถ้าใช้ "กรรม" เฉย ๆ ไม่มีคำว่า "ถึง" ขยาย จึงจะมีความหมายตรงตามความหมายของพุทธธรรม ดังได้แสดงความหมายสังเคราะห์ไว้แล้ว มีข้อน่าสังเกตว่า ถ้าเข้าใจความหมายของคำว่า "กรรม" ตรงตามหลักพุทธธรรมแล้ว กลับมาพิจารณาการใช้วลี "ถึงกรรม" ในลิลิตพระลอว่าหมายถึงความตาย เราก็จะประจักษ์ว่ากวีผู้รจนาเข้าถึงแก่นแท้ของ "กรรม" ตามหลักพุทธธรรมเป็นอย่างยิ่ง

ข้อน่าสังเกตอีกประการหนึ่งก็คือ กวีใช้ในที่หนึ่งว่า "กรรมราช" ซึ่งน่าจะหมายถึงกรรมของพระลอ และตีความต่อไปได้สองแง่ คือ กรรมที่พระลอทำไว้เอง หรือกรรม

---

๗๓ ผู้เขียนเก็บศัพท์ธรรมเฉพาะที่เห็นว่าสำคัญตลอดเรื่องในลิลิตพระลอ พบว่ามีสถิติที่น่าสนใจ ดังนี้
บุญ (๒๗) — บาป (๖)
ทุกข์ (๑๗) — สุข (๙)
กรรม (๑๑) — กาม (๑๑)
กุศล (๒) — ศีล (๒) — ทาน (๒)

๗๔ พระวรเวทย์พิสิฐ ก็แปล "ถึงกรรม เสวยกรรม" ว่า ตาย

เก่าในชาติก่อนที่ส่งผลมาถึงชาตินี้ แต่เมื่อพิจารณาในอีกบทหนึ่ง กวีใช้ว่า "รอยกรรม" คู่กับ "รอยบาป" แต่เฉพาะคำว่ารอยบาปมีคำ "เพรง" ขยาย ซึ่งมีความหมายแสดงอดีต หากมองในแง่นิรุกติศาสตร์ เราก็น่าจะตั้งข้อสมมติฐานประการหนึ่งได้ว่า กวีท่านนี้นิยมที่จะใช้คำ "เพรง" ขยาย เพื่อแสดงอดีต หากเป็นเช่นนั้นจริง คำว่า "กรรม" ถ้าไม่มี "เพรง" ขยาย ก็น่าจะหมายถึงกรรมปัจจุบัน ไม่มีความหมายของอดีตเข้ามาเกี่ยวข้อง ข้อสมมติฐานนี้ สามารถพิสูจน์ได้ด้วยการพิจารณาการใช้คำว่า "กรรม" ทุกคำที่ปรากฏในเรื่อง ซึ่งเมื่อสำรวจแล้วก็ปรากฏว่า น่าจะเป็นสมมติฐานที่ถูกต้อง กล่าวคือ กวีใช้คำว่ากรรมอีก ๖ ครั้ง ใช้ในความหมาย "ตาย" ได้แก่

"ผิว่ไปและ **ถึงกรรม์** ดีกว่า คืนพ่อ" (หน้า ๑๖๒)
"เจ้าช้างจึงรู้ลบัด ว่าสามกษัตริย์ **เสวยกรรม**" (หน้า ๓๒๗–๓๒๘)
"หนหลังเกรงแหล่งหล้า พระบาทคิดหนหน้า อยู่เกล้า **เสวยกรรม**" (หน้า ๓๕๐)

ใช้คำว่า "กรรม" โดยมีคำแสดงอดีต ๒ ครั้ง คือ "ด้วย **ผลกรรม์ เขา แต่ก่อน**...ด้วย **ผลกรรม** ของเขาเอง **แต่เพรง** เขาทั้งสอง" (หน้า ๔๘) อีก ๑ ครั้งที่เหลือปรากฏข้อความว่า "**กรรม** ใดดลออกไท้ ไท้รักราชเอารส" (หน้า ๓๔๗) ซึ่งน่าจะตีความว่ามีความหมายตรงกับ "กรรม" ตามแนวพุทธธรรม

การวิเคราะห์ในแนวดังที่ได้ทำมาทั้งสิ้น โดยอาศัยการตีความหมายตามแนวพุทธธรรม คงเพียงพอที่จะให้คำตอบได้อย่างหนักแน่นพอสมควรว่า กวีผู้รจนาลิลิตพระลอได้แสดงให้เห็นสัจธรรมแห่งชีวิตบางประการ คือ

กรรม กำเนิดจาก ชีวิต
และ
กรรม กำหนด ชีวิต

อย่างไรก็ตาม ยังคงมีปัญหาคั่งค้างอยู่ในใจบางประการคือ "กรรม" ในที่นี้ครอบคลุมช่วงเวลามากน้อยเพียงใด เช่น กรรมเก่าแต่ชาติปางก่อนของบุคคลหนึ่งมีหรือไม่ และมีส่วนกำหนดชีวิตของบุคคลผู้นั้นหรือเปล่า เพื่อค้นหาคำตอบนี้ เราอาจเริ่มจากปัญหาพื้นฐานเสียก่อนว่า

ชีวิตอยู่เหนือกรรมหรือไม่

อันที่จริงปัญหานี้เป็นปัญหาสากล และอาจจะหาคำตอบและทำความเข้าใจได้ง่ายขึ้น ถ้าแปลคำถามภาษาธรรมนี้ให้เป็นภาษาคนหรือนัยหนึ่งภาษาสากล คือ

ชีวิตมีเสรีภาพหรือไม่

ถ้าจะมีผู้กล่าวว่า "ชีวิตในลิลิตพระลอมีเสรีภาพ" คำกล่าวนี้ย่อมมีความหมายตรงข้ามกับที่มีผู้เคยกล่าวว่า "ลิลิตพระลอฉบับที่เราอ่านกันทุกวันนี้ มีปรัชญาที่ลึกซึ้งเกี่ยวกับชีวิตมนุษย์**เป็นเรื่องของชะตากรรมที่หลีกเลี่ยงไม่ได้**"[๗๕] ในขั้นตอนนี้ จะได้ทำการวิเคราะห์พฤติกรรมของตัวละครในลิลิตพระลอ เพื่อหาคำตอบที่เหมาะสมที่สุด

แต่เดิมดูเหมือนเราจะเชื่อกันว่า มนุษย์ไม่มีเสรีภาพมาตั้งแต่เกิด ทางตะวันตกเชื่อว่าพระเป็นเจ้าเป็นผู้สร้างโลกสร้างมนุษย์ มนุษย์จึงดำเนินชีวิตไปตามประสงค์ของพระผู้เป็นเจ้า ประเด็นเรื่องเสรีภาพของชีวิตตามแนวความคิดของทางตะวันออกก็มีต่าง ๆ กันออกไป เช่น ความเชื่อดั้งเดิมเรื่องจิตวิญญาณและผีสางเทวดาอารักษ์ ทำให้คนเชื่อว่าสิ่งเหนือธรรมชาติเหล่านี้สามารถบันดาลให้ชีวิตมนุษย์เป็นไปอย่างไรก็ได้ จึงต้องมีการเซ่นสรวงบูชา เพื่อให้ปกป้องคุ้มครองตนให้มีความสุข มีความสำเร็จ อีกสาขาหนึ่งของความเชื่อที่มีผู้นิยมกันอย่างแพร่หลาย คือ เชื่อว่า "พรหมลิขิต" หรือมนุษย์มี "ชะตากรรม" ถูกกำหนดมาแล้วตั้งแต่เกิด นอกจากนี้คนจำนวนไม่น้อยก็เชื่อเรื่องกรรมเก่า เพราะถือว่าแม้กายสลาย วิญญาณจะไม่ดับ และจะไปจุติในร่างใหม่ เพื่อชดใช้กรรมเก่าแต่ชาติปางก่อนของตน เมื่อวิชาการสาขาต่าง ๆ เจริญขึ้น ความรู้สึกนึกคิดและขอบเขตแห่งประสบการณ์ของมนุษย์ก็มีมากขึ้นกว่าเดิม การค้นพบทางวิทยาศาสตร์แผนใหม่ทำให้มนุษย์สามารถค้นหาคำตอบให้กับสิ่งที่เคยไม่เข้าใจกันมาแต่เดิมได้ ปรัชญาความคิด ความเชื่อเกี่ยวกับมนุษย์และการดำรงชีวิตจึงมีผู้พยายามตีความเสียใหม่ในรูปแบบความเชื่อต่าง ๆ นานา โดยผสมผสานกับวัฒนธรรมดั้งเดิม และสิ่งแวดล้อมของสังคมนั้น ๆ ด้วย

วิวัฒนาการของการหาคำตอบเกี่ยวกับชีวิตมีต่าง ๆ กัน เช่น นักปรัชญาธรรมชาตินิยม (Naturalist) ปฏิเสธความมีอยู่ของพระผู้เป็นเจ้า อมฤตภาพของวิญญาณ และสิ่งที่มีอยู่เหนือธรรมชาติ โดยถือว่าธรรมชาติเป็นความแท้จริง ซึ่งประกอบด้วยพลังงานหลายรูปต่าง ๆ กัน เช่น ความร้อน แสงสว่าง การเคลื่อนที่ ไฟฟ้าและแม่เหล็ก ซึ่งเปลี่ยนรูปกลับไปกลับมาได้ แนวความเชื่อของธรรมชาตินิยมซึ่งจำเป็นต้องชี้ให้เห็นเด่นชัดในที่นี้ก็คือ ธรรมชาตินิยมถือว่า จิตเป็นปรากฏการณ์ของสมอง จึงไม่มีเสรีภาพและความริเริ่ม ด้วยเหตุนี้ เจตนา และการกระทำของมนุษย์จึงมีเหตุทางกายกำหนดไว้อย่างแน่ชัด[๗๖]

---

[๗๕] เจตนา นาควัชระ, อ้างแล้วในเชิงอรรถ ๒๕.

[๗๖] เก็บความจาก อมร โสภณวิเชษฐวงศ์, **ปรัชญาเบื้องต้น** (พระนคร: รามคำแหง, ๒๕๑๕), หน้า ๑๗๙–๑๘๐.

ตามนัยนี้ เราจะเห็นได้ชัดว่า นักปรัชญากลุ่มนี้เชื่อว่ามนุษย์ "ถูกกำหนด" (Determined) มาตั้งแต่เกิด จึงไม่มีเจตจำนงเสรี (Free will) แต่ธรรมชาตินิยมก็ยอมรับในกฎแห่งเหตุและผล ถือว่าการที่ "ชีวิตถูกกำหนด" นั้น สามารถสืบสาวไปถึงต้นเหตุได้

หากนำแนวคิดของธรรมชาตินิยมมาเปรียบเทียบกับแนวทัศนะจิตวิเคราะห์ ก็ดูกลมกลืนไปด้วยกันได้ดี เมื่อเอ่ยถึงเสรีภาพหรือเจตจำนงเสรีของมนุษย์ นักจิตวิเคราะห์จะเห็นว่าสิ่งที่เราเรียกกันว่า "เจตจำนงเสรี" เป็นมายา พฤติกรรมของมนุษย์ถูกกำหนดตั้งแต่ก่อนมนุษย์จะรู้เดียงสา เพราะเห็นได้จากหลักฐานทั่วไปว่า บุคลิกลักษณะของมนุษย์จะไม่เปลี่ยนแปลงหลังอายุ ๕ ปี หรือในหลายกรณีหลังอายุ ๓ ปี จิตแพทย์จึงไม่สนใจคำพูดของนักปรัชญาสำนักที่เชื่อว่ามนุษย์มีเสรีภาพ เพราะความต้องการของคนเราเป็นสิ่งที่ถูกกำหนด และอำนาจในจิตใต้สำนึกเป็นสิ่งผลักดันให้ต้องการหรือไม่ต้องการทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง นักปรัชญาบางคนก็เห็นคล้อยตามแนวทัศนะจิตวิเคราะห์ และบางคนถึงกับเชื่อมั่นว่า "จิตใต้สำนึกเป็นนายของชะตาชีวิต และเป็นผู้กำหนดการกระทำของคนแต่ละคน"[๗๗] อย่างไรก็ตาม เราจะเห็นได้ว่า โดยเหตุที่มนุษย์มีจิตใต้สำนึกต่าง ๆ กันเหมือนกันบ้าง แตกต่างกันบ้าง มากน้อยต่างกันบ้าง นักปรัชญาแนวนี้เชื่อว่ามนุษย์มีระดับของเสรีภาพ และคนที่จิตใจปกติเป็นคนที่มีเสรีภาพมากที่สุด

ปรัชญาสาขาอัตถิภาวนิยม (Existentialism) เป็นกลุ่มที่เชื่อมั่นและยืนยันในเสรีภาพของชีวิตมากที่สุดในกลุ่มปรัชญาตะวันตก ถือว่า มนุษย์ย่อมเป็นตัวของตัวเอง มีเสรีภาพและความรับผิดชอบของตนเอง มนุษย์ในฐานะเป็นสิ่งมีจิตใจ ย่อมกำหนดตัวเองได้ในการดำรงชีวิต มนุษย์กำหนดการกระทำของตนเอง ไม่มีพลังภายนอกมากำหนด... เสรีภาพในทัศนะของสำนักอัตถิภาวนิยม คือ การกำหนดตัวเอง ที่จะเลือกทำและจงใจทำบางสิ่งบางอย่างเพื่อบรรลุถึงความดีของตัวเอง การเลือกและเจตนาเกิดมาจากอัตตามีตัวเองเป็นเหตุ และอัตตาเป็นสิ่งเสรี ที่สามารถมีเจตจำนงเสรีได้ แต่มิได้หมายความว่ามีอำนาจที่จะเลือกอะไรก็ได้ตามใจชอบ ซาร์ตร (Jean Paul Sartre) นักปรัชญาที่เด่นที่สุดคนหนึ่งในกลุ่มนี้ แสดงข้อคิดที่น่าสนใจว่า "ถ้าข้าพเจ้าไม่เชื่อว่าพระผู้เป็นเจ้าเป็นผู้สร้างคุณค่า ก็ต้องมีใครสักคนหนึ่งเป็นผู้สร้าง และใครสักคนหนึ่งนั้นก็ไม่ใช่ใครที่ไหนนอกจากตัวเราเอง เพราะแต่เดิมนั้น ชีวิตไม่มีความหมาย เราเป็นผู้ให้ความหมายแก่ชีวิตเอง และคุณค่าของชีวิตก็ไม่ใช่อะไรอื่นนอกจากความหมายที่เราให้"[๗๘] สิ่งที่

---

[๗๗] เก็บความจากพินิจ รัตนกุล, **รวมบทความปรัชญา** (พระนคร : ธรรมศาสตร์, ๒๕๑๖), หน้า ๑๑–๑๒.

[๗๘] ตัดตอนและเก็บความจาก **ปรัชญาเบื้องต้น** (อ้างแล้ว) หน้า ๒๘๖–๒๘๗, ๓๗๓–๓๘๓.

น่าสนใจอีกประการหนึ่ง คือ เป้าหมายทางปรัชญาของซาร์ตร มีว่า ต้องการให้จิตมนุษย์พ้นจากความคิด พ้นจากประสบการณ์ และพ้นจากพระผู้เป็นเจ้า ไปสู่ความว่างหรือความไม่มีอะไรทั้งสิ้น เขามองเห็นความทุกข์ แล้วให้พยายามต่อสู้เอาชนะความทุกข์

ปัจจุบัน เป็นที่ยอมรับกันว่า พุทธปรัชญา เป็นปรัชญาสาขาที่เด่นมากที่สุดสาขาหนึ่งของโลกตะวันออก หากพิจารณาเปรียบเทียบกับพุทธปรัชญาบ้าง เราจะพบว่า พระพุทธเจ้าทรงมีทัศนะตรงกับธรรมชาตินิยมในแง่ที่ว่า มนุษย์มีพื้นฐานจิตใจต่าง ๆ กัน ดังความเปรียบเรื่องดอกบัวพ้นน้ำ เหนือน้ำ ปริ่มน้ำ และใต้น้ำ ในส่วนของจิตใจส่วนลึกก็สามารถเปรียบเทียบกับทัศนะจิตวิเคราะห์ได้หลายประเด็น เพียงแต่เรียกชื่อต่างกันและจัดหมวดหมู่ต่างกัน ตัวอย่างเช่น เรื่องกามตัณหาเทียบได้กับ Libido ภวตัณหาเทียบได้กับ Life instinct และวิภวตัณหาเทียบได้กับ Death instinct เป็นต้น แต่ส่วนประกอบของชีวิตหรือนัยหนึ่งพื้นฐานจิตใจมนุษย์ทั้งหมดนี้ พระพุทธเจ้าเห็นว่ามนุษย์สามารถขัดเกลาชำระล้างจิตให้บริสุทธิ์ได้ กฎแห่งกรรมแสดงให้เห็นความเข้าใจในกฎแห่งเหตุและผล ไตรลักษณ์ อันได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นพุทธธรรมซึ่งมีลักษณะพิเศษเฉพาะ และการเสนออริยสัจจ์ ๔ เป็นกุญแจสำคัญที่ทำให้เราเข้าใจว่า ตามแนวทางพุทธธรรมนั้น มนุษย์มีเสรีภาพต่อตนเองอย่างเต็มเปี่ยม เช่น ชีวิตในลิลิตพระลอ แต่ธรรมชาติคือไตรลักษณ์ทำให้มนุษย์รู้สึกเหมือนว่าถูกรัดรึงประหนึ่งปราศจากเสรีภาพ แต่เสรีภาพก็อาจจะเกิดขึ้นได้ ถ้ามนุษย์รู้เท่าทันความเป็นไปของชีวิตและเลือกที่จะเอาชนะทุกข์ ตามแนวพุทธธรรม คำตอบที่ว่ามนุษย์หรือนัยหนึ่งชีวิตมีเสรีภาพสามารถกำหนดเจตจำนงเสรีได้ ซึ่งถ้าจะใช้ "ภาษาธรรม" ก็กล่าวได้ว่า "ชีวิต อยู่เหนือกรรม" จึงเป็นบันไดไปสู่การทำความเข้าใจพฤติกรรมของตัวละครในเรื่องลิลิตพระลอว่ามิได้ประสบชะตากรรมชนิดที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ ตัวละครทุกตัวมีกรรมทั้งของตัวเอง หมายความว่า ตนเองเป็นผู้ก่อ แต่ผลจากกรรมของผู้อื่นหรือจากภายนอกก็มิได้จำกัดเสรีภาพ หรือเจตจำนงเสรีของตัวละครใดเลยแม้แต่ตัวเดียว

หลายชีวิตในลิลิตพระลอ ล้วนแล้วแต่กำหนดชีวิตของตนเองด้วยตนเอง และด้วยเจตนาของตนเอง พระเพื่อนพระแพงเลือกที่จะเป็นฝ่ายดำเนินการ ทั้ง ๆ ที่รู้ว่า "ผิดรีต" ในการ "ชักชายสู่เหย้า" อาจจะมีผู้ตั้งคำถามว่า พระเพื่อนพระแพงไม่ได้เลือกที่จะรักพระลอปรารถนาพระลอ เป็นความรู้สึกที่ถูกกำหนด คำตอบก็มีได้หลายแนว เช่น ในแง่ของสามัญสำนึก เราอาจจะกล่าวได้ว่า พระเพื่อนพระแพงมีโอกาสที่จะได้พบกษัตริย์หรือเจ้านายอื่น ๆ ได้ในฐานะลูกของเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดินจะรักใครก็ได้ แต่ทั้งสองนางก็เลือกรักพระลอ ความรักเกิดขึ้นจากการเลือกภายในกลไกของจิตใจโดยอัตโนมัติ ในแง่ของ

ปรัชญา คำอธิบายของซาร์ตรที่ว่า "มนุษย์ คือเสรีภาพ เพราะมนุษย์สามารถแยกตัวเองออกมาและ **ตั้งคำถาม** สิ่งนี้เป็นเสรีภาพพื้นฐานของมนุษย์ ฯ ติดตัวมนุษย์มาตั้งแต่เกิด"[๗๙] ก็เอามาใช้อธิบายประกอบได้ เพราะทันทีที่ข่าวโฉมของพระลอขจรถึงหูสองพี่น้อง ก็ปรากฏว่า

"พระแพงพระเพื่อนเพี้ยง พิศวง
นับอยู่ในใจจง จอดไท้
มลักเห็นดอกกลหลง **ฉงนอยู่ ไส้นา**
อกอ่อนระทวยไหม้ สรากหน้าตาหมอง" (หน้า ๑๖)

ความวุ่นวายในจิตใจ หรือนัยหนึ่งความขัดแย้งที่ปรากฏขึ้นในใจ ก็เป็นเครื่องแสดงว่า สองนางรู้สึก คิด และรู้ว่าไม่ควร แล้วก็สับสนวุ่นวายอยู่ภายในใจ ซึ่งในวาระแรกพระเพื่อนพระแพงก็เลือกที่จะไม่บอกใคร เลือกที่จะเจ็บปวด และเลือกที่จะตายดีกว่าให้ใครได้รู้ว่าตนมีความรู้สึกปรารถนาพระลอ

"สองพี่นึกในไว้ แต่ถ้าเผาเผื่อ
เจ็บเผื่อเหลือแผ่นดิน นะพี่ หลากกระบิลในแหล่งหล้า นะพี่ บอกแล้ว จะไว้หน้าแห่งใด นะพี่ อายแก่คนให้ท่านหัว นะพี่ แหนงตัวตาย **ดีกว่า** นะพี่ สองพี่อย่าถามเผื่อนะพี่ เจ็บเผื่อเหลือที่พร้อง โอ้เอ็นดูรักน้อง อย่าซ้ำ จำตาย หนึ่งรา"
(หน้า ๑๘–๑๙)

คำพูดที่ว่า "ดีกว่า" เป็นกุญแจสำคัญที่สุดที่ไขให้เห็นชัดว่า ได้เกิดมีการตั้งคำถามถามตนเอง แล้วตนก็ตัดสินใจที่จะไม่บอกใครเพราะเห็นว่าเป็นการดีกว่า เมื่อพี่เลี้ยงเซ้าซี้จะถามให้ได้คำตอบจริง ๆ พระเพื่อนพระแพงก็ยังคงเลือกที่จะไม่เอ่ยชื่อพระลอตรง ๆ หากให้คำตอบอ้อม ๆ ว่า "เสียงล่ือเสียงเล่าอ้าง อันใดพี่เอย.....สองพี่คิดเองอ้า อย่าได้ถามเผื่อ"

รื่นโรยตอบทันทีว่า "สิ่งนี้น้องแก้วอย่า โศกา นะแม่ เผื่อจักขอ **อาสา** จุ่งได้" การขัน "อาสา" ของรื่นโรยแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า เป็นเจตจำนงเสรีที่ชัดแจ้ง เป็นผู้กำหนด "กรรม" ด้วยตนเอง ทั้งสองพี่เลี้ยงเลือกและตัดสินใจด้วยตนเองที่จะจัดการเรื่องนี้ ซึ่งก่อให้มี "ผลกรรม" ตามมา

ถ้าหันกลับมาพิจารณาด้านพระลอบ้าง เราจะเห็นเจตจำนงเสรีที่ชัดแจ้งไม่ยิ่งหย่อน

---

[๗๙] ยุทธ ศักดิ์เดชยนตร์, **สังคมศาสตร์ : ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับสังคมมนุษย์** (พระนคร : ธรรมศาสตร์, ๒๕๑๕), หน้า ๕๒.

ไปกว่ากัน พระลอขออนุญาตพระนางบุญเหลือตรง ๆ เป็นครั้งแรกว่า จะไปหาสองนางอีกสองครั้งลวงด้วยการขออนุญาตไปเที่ยวป่า แม้ตามเนื้อเรื่องจะปรากฏว่า ที่พระลอเป็นเช่นนี้เพราะ "ความจริง" จาก "หัวใจ" คือ ความปรารถนาจะไปหาสองนาง และได้ยืนยันว่า ถึงไปตายก็จะไป เหตุการณ์ข้างหน้าจะเป็นอย่างไรก็ยอมทั้งสิ้น ขอเพียงให้ได้ไปพบนางเท่านั้น ก็แสดงว่าเป็นผู้กำหนดกรรมด้วยตนเองเช่นเดียวกัน เจตจำนงของพระลอลดลงมากที่เดียวเมื่อเริ่มออกเดินทาง ไปได้ไม่ไกลเท่าไรนัก พระลอก็เริ่มลังเล แสดงให้เห็นถึงสติสัมปชัญญะอันบริบูรณ์ รู้ตัวอยู่ตลอดเวลาว่ากำลังทำอะไร สิ่งนั้นอันตรายแค่ไหน

"จักไปบ่อใคร่แคล้ว เทพี พี่เอย
จักใคร่คืนคิดศรี ฝ่ายหน้า
ไปดื่อย่าไปดี ใดดั่ง นี้นา
คิดเร่งอ้างว้างว้า ห่วงหน้าคิดหลัง (หน้า ๑๔๒)

ถึงยามค่ำคืน พระลอก็ยังคงคิดไตร่ตรอง ที่จะเลือกไปหรือเลือกกลับ

"หัวใจหนึ่งโหยหา สองเพื่อน แพงนา
ใจหนึ่งนึกนางห้อง หนุ่มหน้าพระสนม" (หน้า ๑๕๐)

รุ่งเช้าเริ่มออกเดินทางต่อ ผ่านไปตามป่าไม้นานาพรรณ พระลอก็ยังคงคิดตรองไม่ตกอยู่นั่นเอง

"คำนึงหลังห่วงหน้า ใจพี่เพี้ยงเป็นบ้า" (หน้า ๑๕๕)

เมื่อไปถึงสุดเขตแดนพระลอก็บัญชาให้บรรดาผู้ติดตามเดินทางกลับ และสั่งเสียอย่างอาลัยอาวรณ์ ประโยคที่แสดงความขัดแย้งความลังเลก็ยังคงปรากฏอยู่

"ไปหน้าคิดใคร่ไส้ คืนหลัง" (หน้า ๑๖๓)

ฉากที่แสดงให้เห็น "ทางเลือก" ของพระลอแสดงออกมาอย่างชัดแจ้งที่สุด คือตอนที่พระลอเดินทางมาถึงแม่น้ำกาหลง พระลอสับสนวุ่นวายอยู่ในใจอย่างโศกสลด ถึงขนาดหันกลับไปปรึกษาพี่เลี้ยงว่า

"**อย่าไปพะหน้าจัก** คืนเมือ ฤๅพี่
หาสมเด็จบุญเหลือ เลิดไท้
จรทกจรเทอน**เขือ** **วานช่วย ริรา**
บาปสิ่งใดจำให้ ลูกร้อนใจถึง" (หน้า ๑๗๓)

คำตอบของนายแก้วนายขวัญ แสดงให้เห็นเสรีภาพในการเสนอความคิดอย่างชัดแจ้ง ซึ่งเป็นการยืนยันว่ามนุษย์น่าจะอยู่เหนือกรรมได้ตามแนวพุทธธรรม ทั้งสองตอบด้วยวาจาที่เห็นได้ชัดว่า ผ่านกระบวนการความคิดด้วยปัญญาแล้ว (แต่อาจจะขาดหลักจิตวิทยา) คือ

"ข้าบาทยืนยลชอบ อย่าเยี่ยวลอบไปเลย ควรเสวยสวัสดิ์ครองด้าว
ด้วยสมเด็จน้องท้าว ออกท้าวชนนี ท่านเทอญ" (หน้า ๑๗๓)

แต่พระลอก็ยังไม่สามารถเอาชนะใจตนเองได้ ในที่สุดก็ใช้วิธีการ "เสี่ยงน้ำ" ซึ่งเป็นสัญญลักขณ์แสดงให้เห็นเสรีภาพในการเลือกอย่างแจ่มชัดอีกครั้งหนึ่ง เงื่อนไขของการเสี่ยงเห็นได้ชัดว่า กำหนดขึ้นโดยใช้ธรรมชาติให้เป็นประโยชน์แก่ใจข้างที่ปรารถนา

"ผิกูจะคลาไคล บรอด คืนนา
น้ำจุ่งเวียนวนแท้ รอดไส้จงไหล" (หน้า ๑๗๖)

ครั้นวางพระโอษฐ์ น้ำก็เวียนวนเห็นแก่ตา ผู้เขียนคิดว่า กวีจงใจสร้างภาพนี้ขึ้นเพื่อชี้ให้เห็นว่า พระลอได้เลือกที่จะไป แม้จะรู้ว่าความตายรออยู่ข้างหน้า ซึ่งได้ตอกย้ำให้ผู้อ่านเห็นเจตจำนงเสรีของพระลอ หรือการกำหนดชีวิตตนเองอย่างไม่มีข้อสงสัยใด ๆ เหลืออยู่เลย เพราะพระลอเก็บความไว้ "บให้คนรู้เรื่อง" แล้วขึ้นจากน้ำกลั้นกลืนความทุกข์และความแน่ใจว่าตนต้องไปตาย ไม่ได้รอดชีวิตกลับคืนมาแน่ ๆ แล้วก็ออกเดินทางต่อไป

บุคลิกที่ต่างกันระหว่างพระลอกับพระเพื่อนพระแพง คือ ฝ่ายหญิงดูเหมือนจะตัดสินใจได้ง่ายและเร็วกว่า เมื่อตัดสินใจเลือกที่จะกระทำการใดแล้ว ไม่เคยลังเล แต่ทำการรุดหน้าต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง ดังจะเห็นได้จากบทบาทของฝ่ายหญิง เมื่อตัดสินใจเลือกที่จะชักนำพระลอมาหาแล้ว ไม่เคยลังเลเลย หากพยายามใช้วิริยะอุตสาหะทุกวิถีทาง ส่วนฝ่ายชายนั้น ถึงแม้ว่าจะแสดงเจตจำนงเสรีในการเลือกที่จะไปหาฝ่ายหญิง แต่ก็สับสน ลังเล ท้อถอย เปลี่ยนใจกลับไปกลับมาเป็นระยะ ๆ [๙๐] เมื่อถึงวาระสุดท้าย เจตจำนงเสรีก็แสดงออกมาให้เห็นเด่นชัดตามบุคลิกที่ต่างกันดังกล่าว ฝ่ายหญิงทั้ง ๔ คน เลือกที่จะสู้มากกว่าหนี ทั้ง ๆ ที่มองจากรูปการณ์มีทางที่จะหนีได้ เพียงแต่แสดงตัวว่าเป็นใคร ทหารที่รุมล้อมอยู่ก็จะไม่ยิง แต่ฝ่ายหญิงกลับแสดงความเข้มแข็งถึงขนาดแต่งกายเป็นชาย เพื่อให้สู้รบได้สะดวกรัดกุมเคียงบ่าเคียงไหล่ชาย พระเพื่อน

[๙๐] ซึ่งอาจตีความอีกแง่หนึ่งได้ว่า เพราะฝ่ายชายเป็นผู้ใหญ่กว่า มีประสบการณ์ชีวิตมากกว่า สามารถเล็งเห็นการณ์ไกล และรู้ล่วงหน้าเป็นอย่างดีว่าจะต้องเกิดปัญหาร้ายแรง

พระแพงก็เป็นฝ่ายเอ่ยปากแสดงความเข้มแข็งก่อน แสดงให้เห็นว่ากำหนดชีวิตของตนเองเลือกที่จะตายก่อนพระลอด้วยซ้ำไป

"สองนางจึงชมชื่น ยื่นใจจริงบมิช้า เผื่อข้าก็กษัตรีย์ชาติ ใจบมิขลาดกลัวตาย
บมิเอาชายอื่นเป็นคู่ บมิให้ไทดูช้า บมิให้ข้าดูแคลน ครั้นพระเมื่อแมนเมืองฟ้า
เผื่อข้าตายตามราช พระบาทอย่าอาลัย" (หน้า ๓๑๙)

ฝ่ายพี่เลี้ยงทั้งชายหญิงก็เลือกตายด้วยตนเองเช่นกัน ดังวาจาว่า

แก้ว–ขวัญ : "ขันอาสาเจ้าหล้า เผื่อข้าแจ้งใจฉวาย ขอตายก่อนพระองค์"

รื่น–โรย : "แม้สามกษัตริย์สู่ฟ้า เผื่อจะเป็นข้าผู้ใด ใครเขาจะเกรงจะขาม ขอตาย
ตามเจ้าตน อยู่เมืองบนด้วยไท้ ไว้ยศให้คนชม" (หน้า ๓๑๙)

คำพูดที่เด่นที่สุด แสดงให้เห็นเจตจำนงเสรีอันเด็ดเดี่ยวที่สุด มาจากฝ่ายพระเพื่อนเมื่อพี่เลี้ยงตาย พระลอแสดงความชื่นชม แล้วรำพึงว่า "เยี่ยวเรามิเหมือนได้" นางประกาศอย่างเด็ดเดี่ยวพร้อมทั้งชักชวนพระลอให้เลือกตาย ดีกว่าอยู่อย่างอายผู้คนว่า[๙๑]

"ดังฤๅเผื่อกษัตริย์จะกลัวตาย ไว้ความอายบรู้แล้ว
สิ้นชีวิตฤๅแคล้ว อยู่เคล้าฤๅคลา พระเอย ฯ

พระแกล้วพระอยู่เกล้า ยาไฉน
เผื่อจะตายฤๅไคล คลาดไท้
พระเอยอย่าอาลัย เยี่ยวอยู่ เลยนา
ตายเมื่อใดจักได้ ดั่งนี้ฤๅมี" (หน้า ๓๒๔–๓๒๕)

ฉากสุดท้ายของการรบ แสดงให้เห็นอย่างประจักษ์ชัดอีกวาระหนึ่ง ว่าเมื่อพระลอถูกปืน พระเพื่อนพระแพงยังมีโอกาสเลือกที่จะมีชีวิตอยู่ แต่ทั้งสองนางก็เลือกตาย ดังนี้

"เขาเข้าหลายเหลือบ่อง จึงปืนต้องพระองค์
สองอนงค์บมิกลัว เอาตัวออกรับปืน
ยืนอยู่กับจอมราช เขาก็เร่งสาดศรพิษ
ติดสามกษัตริย์สะพรั่ง เลือดตกหลั่งถั่งลง
สามพระองค์อิงกัน ผันหน้าต่อศัตรู
พิศดูดังนฤมิตร สิ้นชีพิตพร้อมกัน"

---

[๙๑] เป็นที่น่าสังเกตว่า วรรณคดีไทยหลายเรื่อง สะท้อนให้เห็นค่านิยม "เลือกตาย" ดีกว่า "อายผู้คน" จนชวนให้เชื่อว่า เป็นค่านิยมของสังคมไทยโดยตรง

ฉากการ "เลือกที่จะตาย" ของสามกษัตริย์และสี่พี่เลี้ยงนี้ ผู้ที่ไม่เชื่อเรื่องเสรีภาพและเจตจำนงเสรีของมนุษย์ก็อาจจะอธิบายไปต่าง ๆ นานาได้ เช่น ผู้เชื่อเรื่องพรหมลิขิต ก็อาจอธิบายว่า พระพรหมลิขิตชีวิตทั้ง ๗ ไว้เช่นนี้ ผู้เชื่อเรื่องกรรมเก่าก็อาจอธิบายว่าเพราะชาติก่อนคนทั้ง ๗ เคยร่วมทำกรรมไว้ จึงต้องมารับผลแห่งกรรมในชาตินี้พร้อม ๆ กัน และผู้ที่เชื่อเรื่องจิตใต้สำนึก ก็อาจจะอธิบายว่าเป็นเพราะสัญชาตญาณมุ่งตายสามารถเอาชนะสัญชาตญาณมุ่งเป็นได้ ทั้งนี้อาจสืบเนื่องมาจากจิตใต้สำนึกที่ตระหนักว่าได้กระทำสิ่งซึ่งไม่พึงทำอย่างร้ายแรงจึงลงโทษตนเองอย่างไร้สำนึก

แต่ถ้าเราเชื่อว่ามนุษย์มีเสรีภาพอย่างแน่วแน่ ที่จะแสดงออกซึ่งเจตจำนงอันเสรีด้วยการตัดสินใจของตนเอง คำบรรยายและถ้อยคำสนทนาตลอดจนพฤติกรรมของตัวละครในลิลิตพระลอก็สอดคล้องกลมกลืนไปได้กับแนวความเชื่อนี้ ซึ่งถ้าให้นักปรัชญากลุ่มอัตถิภาวนิยมอธิบาย ก็อาจจะมีคำอธิบายสั้น ๆ แต่กะทัดรัดที่สุดว่า เพราะ

"Every man exists in his own right and can find his own realities."[82]

การใช้พุทธปรัชญาประกอบกับปรัชญาอัตถิภาวนิยมเป็นแนวทางหาคำตอบ ดังได้วิเคราะห์มาที่ละขั้น แสดงให้เห็นอย่างชัดแจ้งว่า ชีวิตในเรื่องลิลิตพระลอมีเสรีภาพมีทางเลือกกำหนดชีวิตของตนเองด้วยตนเองได้ และแต่ละชีวิตก็แสดงออกซึ่งเจตจำนงเสรีอย่างแจ่มชัด แม้ในเรื่องที่คนส่วนมากมักจะหลักหนี คือ ความตาย ปรัชญาชีวิตในเรื่องนี้จึงมิใช่เรื่องของชะตากรรมที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ หากเจ้าของชีวิตเป็นผู้กำหนดชะตากรรมของตนเองด้วยตนเองโดยมีปัจจัยอื่นเข้ามาเกี่ยวเนื่องร้อยสอดเป็นลูกโซ่ เป็นเหตุเป็นผลแก่กัน สามารถกล่าวด้วยภาษาธรรม ซึ่งแหวกกรอบความเชื่อดั้งเดิม คือ

ชีวิตอยู่เหนือบุพกรรม

ปรัชญาชีวิต ซึ่งแสดงไว้อย่างแจ่มชัด ว่า "ชีวิตอยู่เหนือกรรมเก่าแต่ชาติปางก่อน" ในวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ เป็นปรัชญาที่ตรงตามสัจธรรมในพุทธปรัชญา คือ มนุษย์

---

[82] Danziger & Johnson, "Philosophy," **An Introduction to literary Criticism** (Boston : D.C. Health and Co., 1968), p. 149.

คำอธิบายเกี่ยวกับเสรีภาพ และเจตจำนงเสรีของมนุษย์ตามแนวของซาร์ตร สามารถนำมาใช้อธิบายทางเลือกและการตัดสินใจของตัวละครทั้ง ๗ ในลิลิตพระลอได้อย่างน่าสนใจ เช่น

๑. "ชีวิตมนุษย์ประกอบด้วยการตัดสินใจ ไม่ใช่เรื่องของการบังเอิญ ด้วยเหตุนี้มนุษย์จึงรับผิดชอบต่อชีวิตของตนเองอย่างเต็มที่" (เช่น ตัวละครทั้ง ๗ ตัดสินใจทำการทุกอย่างด้วยตนเอง)

๒. "ไม่มีสิ่งใดไม่ว่าจะเป็นสิ่งในตัวหรือนอกตัวมนุษย์ ที่จะบั่นมนุษย์ได้โดยปราศจากความยินยอมของมนุษย์ สิ่งภายในตัวเช่นอารมณ์ต่าง ๆ หรือจิตใต้สำนึก และแม้แต่สัญชาตญาณ ไม่อาจกำหนดการกระทำของเราได้ หากเราไม่ยินยอม การที่อารมณ์ต่าง ๆ เช่น อารมณ์เศร้า มีอำนาจเหนือเรา ก็เพราะเรายอมให้มันมีอำนาจเช่นนั้น เราไม่ใช้ความสามารถที่มีอยู่เอาชนะมัน"

สามารถบงการชีวิตของตนเองด้วยตนเองได้ ถ้าจิตใจและวิธีการนั้นเป็นไปเพื่อกรรมดี ผลก็ย่อมเป็นกรรมดี แต่ถ้าจิตใจและวิธีการนั้นเป็นไปเพื่อกรรมชั่ว ผลก็ย่อมเป็นกรรมชั่ว และในขั้นสุดท้าย ถ้าจิตใจและวิธีการนั้นเป็นไปเพื่อกรรมไม่ดีไม่ชั่ว ผลก็ย่อมเป็นกรรมไม่ดีไม่ชั่ว ดังที่พระศรีวิสุทธิโมลีอธิบายว่า

"การสั่งสอนธรรมของพระพุทธเจ้า ทรงมุ่งผลในทางปฏิบัติ ให้ทุกคนจัดการกับชีวิตที่เป็นอยู่จริง ๆ ในโลกนี้ และเริ่มแต่บัดนี้ ความรู้ในหลักที่เรียกว่ามัชเฌนธรรมเทศนาก็ดี การประพฤติธรรมตามมรรคาที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทาก็ดี เป็นสิ่งที่ทุกคนไม่ว่าจะอยู่ในสภาพและระดับชีวิตอย่างใด สามารถเข้าใจและนำไปใช้ให้เป็นประโยชน์ได้ตามสมควรแก่สภาพและระดับชีวิตนั้น ๆ ถ้าความห่วงใยในเรื่องชีวิตหลังจากโลกนี้มีอยู่ ก็จงทำชีวิตแบบที่ต้องการนั้นให้เกิดมีเป็นจริงเป็นจังแน่นอนขึ้นมาเสียในชีวิตนี้ที่เดียว จนมั่นใจในตนเองโดยไม่ต้องกังวลห่วงใยในโลกหน้านั้นเลย ทุกคนมีสิทธิเท่าเทียมกันโดยธรรมชาติที่จะเข้าถึงผลสำเร็จเหล่านี้ แม้ว่าความสามารถจะต่างกัน ทุกคนจึงควรได้รับโอกาสเท่าเทียมกันที่จะสร้างผลสำเร็จนั้นตามความสามารถของตน และความสามารถนั้นก็เป็นสิ่งดัดแปลงเพิ่มพูนได้ จึงควรให้ทุกคนมีโอกาสที่จะพัฒนาความสามารถของตนอย่างดีที่สุด และแม้ว่าผลสำเร็จที่แท้จริงทุกคนจะต้องทำด้วยตนเอง โดยตระหนักในความรับผิดชอบของตนอย่างเต็มที่ แต่ทุกคนก็เป็นอุปกรณ์ในการช่วยตนเองของคนอื่นได้"[๙๓]

(เช่น นางรื่นนางโรย ดำเนินการชักนำพระลอให้หลงใหลพระเพื่อนพระแพงได้ ก็ด้วยความยินยอมของทั้งพระเพื่อนพระแพงและพระลอเอง)

๓. "เสรีภาพของมนุษย์ไม่มีขอบเขตจำกัด ไม่มีอะไรจะเป็นอุปสรรคที่แท้จริงต่อเสรีภาพของเราได้ แม้แต่ความตาย"

(เช่น พระลอเดินทางไปทั้ง ๆ ที่รู้ว่าเดินทางไปตาย แต่ความตายที่รออยู่เบื้องหน้าอย่างแน่นอนนั้นก็มิได้มีอำนาจขวางกั้นเจตจำนงเสรีของพระลอ)

๔. "เสรีภาพ ความรับผิดชอบ และความประหวั่นพรั่นพรึง ความกระวนกระวายใจเป็นสิ่งที่แยกออกจากกันไม่ได้"

(เช่น พระลอเลือกที่จะเดินทางไปหาสองนาง แต่ความรับผิดชอบ คือ ความห่วงใยบ้านเมืองและมารดาติดตามไปทุกฝีก้าว ทำให้เกิดความกระวนกระวายใจ และความรับรู้ว่าความตายรออยู่เบื้องหน้าก็ก่อให้เกิดความประหวั่นพรั่นพรึง ทั้งหมดนี้ผสมผสานกันอยู่ในใจพระลอระหว่างเดินทาง)

๕. "เสรีภาพเป็นสิ่งที่ต้องสาป หมายความว่า เราไม่สามารถเลือกเกิด โดยปราศจากเสรีภาพ เพราะฉะนั้นมนุษย์ คือเสรีภาพ เพราะมนุษย์สามารถแยกตัวเองออกมาและตั้งคำถามกับตัวเอง"

(เช่น พระลอ ถามตัวเองอยู่ตลอดเวลา ระหว่างการเดินทางว่าจะไปหรือจะกลับดี ทั้งยังถามโดยใช้วิธี"เสี่ยงน้ำ" ว่าไปแล้วจะเป็นอย่างไร แล้วก็ตัดสินใจแม้จะเป็นการเดินทางไปสู่ความตายก็ตาม)

[๙๓] พระศรีวิสุทธิโมลี, "พุทธธรรม," วรรณไวทยากร, (พระนคร : โครงการตำราสมาคมสังคมศาสตร์ ฯ, ๒๕๑๕), หน้า ๗.

เมื่อเราสามารถหาคำตอบได้ว่า สิ่งกำหนดชีวิตในลิลิตพระลอ คือ กรรม กรรมทั้งหลายในเรื่องมีกำเนิดมาจากตัวละครทั้งหลายในวาระโอกาสต่างๆ กัน เป็นเหตุเป็นปัจจัยต่อกัน และเมื่อพิจารณาจากรายละเอียดทุกขั้นตอนในเนื้อเรื่อง เราได้พบว่ากวีผู้รจนาลิลิตพระลอได้แสดงเงื่อนปมไว้มากมาย เพื่อที่จะยืนยันว่า ชีวิตในเรื่องมีโอกาสที่จะเลือกกระทำหรือไม่กระทำอะไรก็ได้ แต่ตัวละครทั้งหลายได้เลือกที่จะกระทำ "กรรมชั่ว" จึงได้รับผลกรรมที่เลวร้ายอย่างไม่น่าจะเกิดขึ้น จึงน่าจะสรุปได้ว่า นอกเหนือจากความเข้าใจในเรื่อง "เบญจขันธ์" ดังได้พิสูจน์มาแล้ว กวียังมีความเข้าใจในเรื่อง "กรรม" อย่างลึกซึ้ง แม้ในเรื่องลิลิตพระลอจะอบอวลไปด้วยบรรยากาศความเชื่อดั้งเดิม เช่น ผีสางเทวดา ความเชื่อในไสยศาสตร์และความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ แต่กวีก็ได้แหวกกรอบความเชื่อเหล่านั้น ด้วยการเสนอเรื่องราวที่ดำเนินไปด้วย "กฎแห่งกรรม" ในความหมายที่ถูกต้องตรงกับแก่นแท้ของพุทธปรัชญา คือเน้นให้เห็นว่ากรรมกำเนิดจากชีวิต ชีวิตเป็นผู้กำหนดกรรม และชีวิตสามารถอยู่เหนือกรรมได้ ยิ่งไปกว่านั้นกวียังได้แสดงที่ท่าที่น่าสนใจอย่างยิ่งว่า ภายใต้เงื่อนไขของความเชื่อเรื่อง "บุพกรรม" ซึ่งมีอยู่อย่างผังรากลึกนั้น กวีได้ปฏิเสธ "บุพกรรม" อยู่ในที ด้วยการพยายามร้อยสอดรายละเอียดแห่งชีวิตทุกขั้นตอน ว่าดำเนินและเป็นไปจนถึงจุดจบ เพราะ "กรรมในปัจจุบัน" มิใช่ "บุพกรรม" เช่นที่คนทั้งหลายในสังคมนั้นในขณะนั้นเชื่อถือกัน

บทที่ ๔

ธรรมชาติแห่งชีวิตตามแนวพุทธธรรม กับ การแสดงภาพชีวิต และความเป็นไปแห่งชีวิตในลิลิตพระลอ

พระพุทธองค์ทรงชี้แนะว่า ความต้องการทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ซึ่งเป็นผลให้ชีวิต มีปฏิกิริยาลูกโซ่ออกไปได้มากมายนั้น เป็นสิ่งที่ทำให้จบสิ้นได้ด้วยการ "ดับทุกข์" ผู้จะดับทุกข์ได้นั้นจะต้องเป็นผู้ที่มีความรู้เท่าทันในเรื่องของทุกข์ สืบสาวไปได้ถึงเหตุแห่งทุกข์ ความดับทุกข์ และหนทางไปสู่ความดับทุกข์ (รวมเรียกว่า อริยสัจจ์ ๔ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) ในตำราศีลธรรมทั่วไปอธิบายว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้สิ่งนี้ ขณะเดียวกัน ถ้าเราอ่านหนังสือเกี่ยวกับพุทธศาสนาอื่นๆ ประกอบด้วย เราจะพบว่านักศาสนาบางท่าน อาทิ พุทธทาสภิกขุ ได้ยืนยันไว้ในที่หลายแห่งว่า สิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้คือ "อริยสัจจ์สมบูรณ์แบบ" ซึ่งมีชื่อเรียกว่า "ปฏิจจสมุปบาท" และได้กล่าวว่า "ปฏิจจสมุปบาท เป็นเรื่องที่ลึกซึ้งที่สุด เป็นหัวใจของพุทธศาสนา หรือตัวแท้ของ

ศาสนา"[๘๔] นักศาสนาอีกท่านหนึ่ง คือ พระศรีวิสุทธิโมลี ให้คำจำกัดความว่า คือ "การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกัน ๆ จึงเกิดมี"[๘๕] และได้ให้คำอธิบายขยายความว่า

"ปฏิจจสมุปบาท คือ หลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา ... พุทธดำริกล่าวถึงหลักธรรม ๒ อย่าง เป็นคำสรุปได้ว่า เป็นกระบวนการเกิด--ดับของทุกข์ มีความมุ่งหมายเพื่อแสดงความเกิด--ดับของทุกข์ ...หลักปฏิจจสมุปบาทแสดงให้เห็นอาการที่สิ่งทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยต่อกันเป็นรูปกระแส"[๘๖]

นอกจากนี้ พระศรีวิสุทธิโมลี ได้อธิบายโยงไปถึงหลักธรรมอีกหมวดหนึ่ง ดังนี้

"มีหลักธรรมใหญ่อยู่ ๒ หมวด ที่ถือได้ว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ คือ ไตรลักษณ์ และปฏิจจสมุปบาท ความจริงธรรมทั้ง ๒ หมวดนี้ถือได้ว่าเป็นกฎเดียวกัน แต่แสดงในคนละแง่หรือคนละแนวเพื่อมองเห็นความจริงอย่างเดียวกัน คือ ไตรลักษณ์ มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลายซึ่งปรากฏให้เห็นว่าเป็นอย่างนั้นในเมื่อสิ่งเหล่านั้น เป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันตามหลักปฏิจจสมุปบาท ส่วนหลักปฏิจจสมุปบาท ก็มุ่งแสดงถึงอาการที่สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันเป็นกระแส จนมองเห็นลักษณะได้ว่าเป็นไตรลักษณ์"[๘๗]

คำว่า "ไตรลักษณ์" อาจให้คำจำกัดความได้ว่า "ลักษณะโดยธรรมชาติ ๓ อย่างของสิ่งทั้งปวง ได้แก่ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา"[๘๘] ซึ่งพระศรีวิสุทธิโมลีให้คำอธิบายไว้ว่า

๑) **อนิจจตา (Impermanence)** ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่คงตัว ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไป

๒) **ทุกขตา (Conflict)** ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลาย

---

[๘๔] พุทธทาสภิกขุ, **ปฏิจจสมุปบาทคืออะไร** (พระนคร : ธรรมบูชา, ๒๕๑๔), หน้า ๒.

[๘๕] พระพุทธพจน์ว่า "เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น"

[๘๖] พระศรีวิสุทธิโมลี, "พุทธธรรม," **วรรณไวทยากร** อ้างแล้ว, หน้า ๓๓.

[๘๗] เก็บความเรื่องนี้จาก "พุทธธรรม," อ้างแล้ว.

[๘๘] "พุทธธรรม," หน้า ๑๙.

ตัว ภาวะที่กดดันและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้น เปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยตัณหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยากไปยึด ด้วยตัณหาอุปาทาน

๓) **อนัตตตา (Soulessness หรือ Non-Self)** ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตนที่แท้จริงของมันเอง"[๘๙]

จะเห็นได้ว่า หมวดธรรมที่สำคัญทุกหมวดเท่าที่ได้พยายามเสนอความคิดรวบยอดมาทั้งสิ้นไม่ว่าจะเป็น ธรรมหมวดอริยสัจจ์ ๔ หรือหมวด ปฏิจจสมุปบาท หรือหมวดไตรลักษณ์ กล่าวถึงเรื่องสำคัญเรื่องหนึ่งตรงกัน คือ เรื่องของ "ทุกข์" ทุกข์จึงเป็นสิ่งที่พุทธปรัชญากล่าวถึงบ่อยครั้ง และถือเป็นประเด็นที่ให้ความสนใจมากเป็นอย่างยิ่ง พระศรีวิสุทธิโมลี กล่าวว่า

"คำว่าทุกข์ มีความสำคัญและมีบทบาทมากในพุทธธรรม"[๙๐]

ถ้าเราย้อนกลับไปทบทวนเรื่องลลิตพระลอ แล้วตั้งคำถามเป็นระยะ ๆ ไปว่า เมื่อพระเพื่อนพระแพงได้ข่าวความงามของพระลอ ชีวิตพระเพื่อนพระแพงเป็นอย่างไร... เมื่อพระลอเกิดความรู้สึกทางกาม "ฉันใดจักได้ไปสมสู่ น้องไท้" ชีวิตพระลอเป็นอย่างไร.....เมื่อพระนางบุญเหลือรู้ว่าพระลอต้องการไปหาสองนาง ชีวิตพระนางบุญเหลือเป็นอย่างไร ..... เมื่อพระลอออกเดินทางแล้ว ระหว่างการเดินทาง ชีวิตพระลอเป็นอย่างไร ..... ผู้อยู่ข้างหลังเป็นอย่างไร ..... พระเพื่อนพระแพงระหว่างที่รอคอยอยู่อย่างกระวนกระวายเป็นอย่างไร ..... เมื่อสองพี่เลี้ยงหญิงและสองพี่เลี้ยงชายได้สนุกน้ำสนุกบกแล้วเป็นอย่างไร..... เมื่อพระลอได้สมสองนางแล้วได้เวลาที่สองนางต้องกลับเข้าวัง ทั้งสามชีวิตเป็นอย่างไร..... เมื่อเจ้าย่ารู้ข่าวเรื่องไม่งามในวัง ชีวิตเจ้าย่าเป็นอย่างไร... เมื่อชีวิตทั้ง ๗ ถึงแก่ความตายชีวิตที่เหลืออยู่เป็นอย่างไร.....

คำตอบที่สั้น กระชับ ได้ความหมายตรงตามความจริงที่ปรากฏในเรื่อง คือ"เป็นทุกข์"

เราไม่อาจปฏิเสธได้ว่า คำว่า "ทุกข์" นี้เป็นภาษาธรรม ศัพท์ธรรมนี้มีปรากฏอยู่ในลลิตพระลอ เช่นเดียวกับคำ "กรรม" ดังได้วิเคราะห์อย่างละเอียดในบทที่แล้ว เมื่อทดลองสำรวจปรากฏว่า กวีผู้รจนานิยมใช้คำนี้มาก หากมองในเชิงสถิติ เฉพาะคำว่า "ทุกข์" นี้มีปรากฏในลลิตพระลอถึง ๑๗ ครั้ง และถ้าเทียบกับคำที่มีความหมายตรงกัน

---

[๘๙] "พุทธธรรม," หน้า ๒๐–๒๑.

[๙๐] "พุทธธรรม," หน้า ๔๒.

ข้าม (ความหมายตาม "ภาษาคน") ปรากฏว่ามีคำว่า "สุข" เพียง ๘ ครั้งเท่านั้น พุทธทาสภิกขุ ได้เคยให้คำอธิบายเรื่องคำว่า "ทุกข์–สุข" ตามภาษาธรรมว่า

> "ในภาษาปฏิจจสมุปบาท จะไม่มีคำว่า "สุข" จะมีแต่คำว่า "ทุกข์" และดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เพราะไม่มุ่งจะแสดงสุข ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งสัสตทิฏฐิ[๙๑] เว้นแต่จะกล่าวโดยภาษาคน คือ เอาภาวะไม่มีทุกข์นั้น เป็นความสุข เพื่อประโยชน์แก่การสอนศีลธรรมเท่านั้นเอง"[๙๒]

ความหมายของคำว่า "ทุกข์" ลึกซึ้ง กว้างขวาง เหตุเกิด ที่มา ภาวะ และจุดจบ อาจอธิบายด้วยภาษาธรรมและภาษาคนได้อย่างไม่รู้จักจบสิ้น ในที่นี้ จะสรุปให้เห็นง่าย ๆ ด้วยตัวอย่างจากลิลิตพระลอ กวีผู้รจนาได้อธิบายไว้ด้วย "ภาษากวี" โดยไม่ผิดหลักพุทธธรรมเลยแม้แต่น้อย ชวนให้คิดว่า กวีน่าจะได้รับอิทธิพลของแนวความคิดเรื่องทุกข์จากพุทธธรรมอย่างแน่นอน

ส่วนคำว่า "กาม" ตามแนวพุทธธรรม ดูเหมือนจะมีความหมายกว้างขวางกว่าที่เราเข้าใจกันทั่วไป คือ หมายถึง ความต้องการทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ความหมายสั้น ๆ เพียงเท่านี้ ดูเหมือนจะมีผลกว้างไกลออกไปเป็นปฏิกิริยาลูกโซ่ซึ่งไม่รู้จักจบสิ้น แต่พระพุทธองค์ก็ได้ทรงชี้แนะแนวทางไว้ให้ว่า ปฏิกิริยาลูกโซ่นั้นจบสิ้นได้ กระบวนการอธิบายเรื่องนี้แตกแยกแขนงออกเป็นหมวดธรรมต่าง ๆ มากมาย ซึ่งน่าจะนำมาใช้ตีความลิลิตพระลอได้

สมมติว่าเราจะตั้งข้อสังเกตว่า "ทุกข์" ตามแนวพุทธธรรม เป็นสิ่งที่เกิดจาก "กาม" แล้ว ลองนำข้อสังเกตนี้มาสำรวจว่า กวีผู้รจนาพระลอเข้าใจความหมายของทุกข์ตามแนวพุทธธรรมแง่หนึ่ง ตามที่กำหนดไว้ข้างต้นหรือไม่ เราอาจจะพิจารณาจากบทประพันธ์ต่อไปนี้

"**ทุกข์**ธิดาเท่าฟ้า	เห็นแต่พระเจ้าข้า
พระปู่เจ้าองค์เดียว	
ขับเขยื่องมาแต่เช้า	สองให้เชิญพระเจ้า
โปรดเปลื้อง**ทุกข์**หลาน	ท่านเทอญ
เชิญช่วยการลุแล้ว	เงินและทองกองแก้ว

[๙๑] คือ "ความรู้สึกเป็นตัวเป็นตน เป็นของของตน จนยึดมั่นอยู่เหนียวแน่นเป็นประจำ" คำจำกัดความของพุทธทาสภิกขุ, **ปฏิจจสมุปบาทคืออะไร**, อ้างแล้ว.

[๙๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

อเนกข้าขอถวาย
กามกัลหายเหิ่มไหม้ พระช่วยพระชักให้
ลอราชพ้นความตาย" (หน้า ๔๗–๔๘)

นางรื้นนางโรยอธิบายให้ปู่เจ้าสมิงพรายฟังว่า พระเพื่อนพระแพง เจ้านายของตน กำลังเป็น "ทุกข์เท่าฟ้า" จะต้อง "ตาย" เพราะทุกข์ที่มีอยู่อย่างใหญ่หลวงนี้ แต่ถ้าปู่เจ้าช่วยชักนำให้พระลอมาหา ก็จะพ้นความตาย ทั้งนี้เพราะ "กามกัลหายเหิ่มไหม้"

จะเห็นว่า "ภาษากวี" มิได้ค้านกับข้อสังเกตที่เสนอไว้ข้างต้นเลยว่า เหตุแห่งทุกข์ คือ กาม ซึ่งอาจจะอธิบายด้วย "ภาษาธรรม" ตามแนวทางของปฏิจจสมุปบาทได้ว่า

ทุกข์	**มาจาก**	**กาม**
กาม	มาจาก	ตัณหา
ตัณหา	มาจาก	เวทนา
เวทนา	มาจาก	ผัสสะ
ผัสสะ	มาจาก	อายตนะ
อายตนะ	มาจาก	นามรูป
นามรูป	มาจาก	วิญญาณ
วิญญาณ	มาจาก	สังขาร
สังขาร	มาจาก	อวิชชา[๙๓]

ฝ่ายข้างพระลอนั้นกวีกำหนดให้คำว่า "ทุกข์" ออกมาจากวาจาของพระลอโดยตรงทีเดียว ครั้งแรกที่ใช้คำว่าทุกข์กับพระลอนั้น กวีก็ยังคงกำหนดให้ "กามตัณหา" เป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ของพระลออย่างแจ่มชัด แม้ว่าจะไม่ได้ใช้คำว่า "กาม" ตรง ๆ ดังคำพูดต่อไปนี้

"ท้าวทูลแด่แม่ ณ หัว วันนี้ข้าตัวสั่น ใจข้าปั่นผัดผัน คืนนี้ฝันเห็นถนัด ว่าสองกษัตริย์เพื่อนแพงทอง นอนแนบสองข้างข้า หน้าแนบหน้าอิงอร สองสอดกรกอดเกื้อ โลมลูบเชื้อเชิญไป ใจข้าไหวดังจะผก อกข้าปั่นดังจะคว่ำ ทุกข์บรู้กี่สำแสนเศร้า" (หน้า ๖๕)

สูตรปฏิจจสมุปบาท ดังได้แสดงไว้ในกรณีของพระเพื่อนพระแพง ก็ยังคงนำมาใช้

---

[๙๓] สูตรนี้กำหนดแบบปฏิโลม ยึดตามแนวใน **ปฏิจจสมุปบาทคืออะไร,** หน้า ๑๕. โปรดพิจารณาเปรียบเทียบกับการตีความ "เบญจขันธ์" ในบทที่ ๒ ของผู้เขียน จะเห็นว่าลงรอยกันได้สนิท แม้จะมีจุดเริ่มต้นและหมวดธรรมต่างกัน

อธิบายเหตุเกิดแห่งทุกข์ของพระลอได้ คือ สืบสาวไปได้ถึง "อวิชชา" เช่นกัน

พุทธทาสภิกขุ อธิบายไว้ว่า อวิชชา คือ

"ความไม่รู้ในทุกข์
ความไม่รู้ในเหตุให้เกิดทุกข์
ความไม่รู้ในความดับแห่งทุกข์
ความไม่รู้ในทางให้ถึง **ความดับแห่งทุกข์**"[๙๔]

วลี "ดับทุกข์" นี้ เป็นภาษา "พุทธธรรม" มีความหมายที่แท้จริงตรงดิ่งลึกลงไปถึงเป้าหมายสูงสุดของชีวิตตามแนวพุทธธรรม คือ "นิพพาน" น่าเสียดายที่เราไม่พบคำว่า "นิพพาน" ในวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ[๙๕] แต่เราอาจจะถือได้ว่า ในเมื่อแนวคิดเรื่อง "ดับทุกข์" มีปรากฏในเรื่อง กวีผู้รจนาลิลิตพระลอจึงน่าจะรู้จักแนวคิดเรื่อง "นิพพาน" แม้ว่าจะยังไม่เข้าใจ หรือเข้าถึงไม่ได้ หรือเห็นว่าไม่สอดคล้องกับเนื้อเรื่องจึงไม่สอดใส่เอาไว้ก็ตามที

ที่กล่าวว่า แนวคิดเรื่อง "ดับทุกข์" มีปรากฏในลิลิตพระลอนั้น มีประจักษ์พยานเป็นวลี "ดับทุกข์" โดยตรง มีใช้ในเรื่อง ๑ ครั้ง คือตอนที่พระลอไปลาชายาก่อนออกเดินทางเมื่อลักษณวดีคร่ำครวญ กวีได้พรรณนาเป็นบทโคลงที่น่าสนใจอย่างยิ่งว่า

"เห็น**โศก**เพิ่ม**โศก**ท้าว กลอยนาง
พลางพระโลมนุชพลาง ปลอบน้อง
อย่า**โศก**จะเป็นลาง ในพฤกษ์ ไพรนา
ดับทุกข์ดับเทวษข้อง ขุ่นแค้นเสียโฉม" (หน้า ๑๒๙)

ทัศนคติของกวีซึ่งแสดงออกมาผ่านคำบรรยายตอนนี้น่าใคร่ครวญเป็นที่สุด "โศกเพิ่มโศก" นี้มีลักษณะตรงตามหลักปฏิจจสมุปบาทเลยทีเดียว คือ "อาการที่สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุเป็นปัจจัยสืบต่อกันเป็นกระแส"[๙๖] และ "การที่ทุกข์เกิดขึ้นและดับไปนั้น มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่อาศัยกันและกัน"[๙๗] และถ้าพิจารณา

---

[๙๔] **ปฏิจจสมุปบาทคืออะไร,** หน้า ๓๙.

[๙๕] แต่คำว่า "นิพพาน" มีปรากฏในไตรภูมิพระร่างและศิลาจารึกโบราณหลายหลัก ก่อนหน้าการแต่งลิลิตพระลอ ด้วยหลักฐานนี้ เราอาจกล่าวได้ว่า ในสมัยที่กวีรจนาลิลิตพระลอ แนวคิดเรื่อง "นิพพาน" เข้ามาถึงสังคมไทยแล้วอย่างแน่นอน.

[๙๖] "พุทธธรรม," หน้า ๑๙.

[๙๗] **ปฏิจจสมุปบาทคืออะไร,** หน้า ๔.

ตามรูปศัพท์ "ปฏิจฺจ" แปลว่า อาศัย ส่วน "สมุปฺปาท" แปลว่า เกิดขึ้นพร้อม รวม แปลว่า เป็นเรื่องของสิ่งที่อาศัยกันและเกิดขึ้นพร้อม ก็ตรงกับความเป็นไปของ "โศก เพิ่มโศก" สิ่งที่น่าสังเกตและไม่ควรมองข้ามไปก็คือ คำ "โศก" เป็น "ศัพท์ธรรม" มิใช่ภาษาไทยแท้แต่โบราณ เช่นเดียวกับศัพท์ธรรมอื่น ๆ เช่น "รูป" "กรรม" "ทุกข์" ดังได้วิเคราะห์มาเป็นขั้น ๆ แล้ว สิ่งที่น่าสนใจยิ่งไปกว่านั้นก็คือ คำว่า โศก นี้ มีปรากฏในกระบวนการของปฏิจจสมุปบาท ตามหลักพุทธธรรมด้วย ดังนี้

"อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา	เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ	เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ	เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ	เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส	เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
ผสฺสปจฺจยา เวทนา	เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
เวทนาปจฺจยา ตณฺหา	เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ	เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
อุปาทานปจฺจยา ภโว	เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
ภวปจฺจยา ชาติ	เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
ชาติปจฺจยา ชรามรณํ	เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี
.....	.....

โสกปริเทว**ทุกฺข**โทมนสฺสุปายาสา สมฺภวนฺติ ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ จึงมีพร้อม

เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหติ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้จึงมีได้ ด้วยประการฉะนี้"[๙๘]

กระบวนการที่แสดงไว้ข้างต้นนี้เป็นเพียงครึ่งหนึ่งของกระบวนการเท่านั้น คือ เป็นกระบวนการเกิดขึ้นแห่งความทุกข์ (และความโศก ฯลฯ) อีกครึ่งหนึ่งเป็นกระบวนการ "ดับทุกข์" ดังนี้

"อวิชฺชายเตฺวว อเสสวิราคนิโรธา	เพราะอวิชชาสำรอกดับไปไม่เหลือ
สงฺขารนิโรโธ	สังขารจึงดับ
สงฺขารนิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ	เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ

[๙๘] "พุทธธรรม" หน้า ๓๖. (วินย. ๔/๑—๓/๑—๕; สํ. นิ. ๑๖/๑—๓, ๑๔๔/๑, ๗๘ ฯลฯ).

วิญฺญาณนิโรธา นามรูปนิโรโธ	เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ
นามรูปนิโรธา สฬายตนนิโรโธ	เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ
สฬายตนนิโรธา ผสฺสนิโรโธ	เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ
ผสฺสนิโรธา เวทนานิโรโธ	เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
เวทนานิโรธา ตณฺหานิโรโธ	เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ
ตณฺหานิโรธา อุปาทานนิโรโธ	เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ
อุปาทานนิโรธา ภวนิโรโธ	เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ
ภวนิโรธา ชาตินิโรโธ	เพราะภพดับ ชาติจึงดับ
ชาตินิโรธา ชรามรณํ	เพราะชาติดับ ชรามรณะจึงดับ

.....

โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา นิรุชฺฌนฺติ ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจ ก็ดับ

เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส นิโรโธ โหติ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้[๙๙]

เมื่อพิจารณาจากกระบวนการปฏิจจสมุปบาทข้างต้น เปรียบเทียบกับคำโคลงบางบทในลิลิตพระลอ ก็มีแนวโน้มชวนให้เข้าใจว่า กวีรู้เท่ากันในเหตุแห่งทุกข์ การที่กวีกำหนดให้ตัวละครของเรื่องพูดว่า "ดับทุกข์ดับเทวษ" ก็ยิ่งชวนให้เข้าใจว่า กวีได้รับอิทธิพลมาจากแนวคิดของพุทธปรัชญาอย่างแน่นอน

ผู้เขียนมีความรู้สึกอย่างจริงใจว่า โคลงบทนี้มีลักษณะยั่วล้ออย่างลึก ๆ เป็นความสนุกทางปัญญาของกวี ที่จงใจสร้างบทสนทนาผ่านคำปลอบประโลมของพระลอให้ลักษณวดี "ดับทุกข์" ทั้ง ๆ ที่ทุกข์นั้นมีสาเหตุมาจากทุกข์ของพระลอ แต่พระลอไม่เคย "สอนตนเอง" ให้ดับทุกข์ ทั้ง ๆ ที่รู้ว่า ถ้าตนดับทุกข์เสียคนเดียว นอกจากตนเองจะหมดทุกข์แล้วแม่และเมียก็จะไม่มีทุกข์ด้วย

นักวรรณคดีซึ่งเชี่ยวชาญทางวรรณคดีตะวันตกจำนวนไม่น้อย เมื่อนำเอาลักษณะวรรณคดีตะวันตกมาสำรวจวรรณคดีไทย มักจะพบว่า มีหลายอย่างที่ตรงกัน และบางอย่างก็ดูเหมือนจะไม่มีปรากฏในวรรณคดีไทย เมื่อสังเกต "สาร" ในโคลงที่ได้ยกตัวอย่างมาข้างต้น ผู้เขียนมีจิตประหวัดถึงลักษณะวรรณคดีอย่างหนึ่ง คือ Irony ครูบาอาจารย์บางท่านเคยตั้งข้อสังเกตกับผู้เขียนว่า หา Irony ได้ยากเหลือเกินในวรรณคดีไทย ผู้เขียน

[๙๙] "พุทธธรรม," หน้า ๓๗.

ยังไม่ได้สำรวจวรรณคดีไทยทั่วไปในแง่นี้อย่างเฉพาะเจาะจง จึงยังไม่เห็นด้วยและก็มิได้เห็นค้าน[๑๐๐] แต่ถ้าพิจารณาเฉพาะเรื่องลิลิตพระลอ ผู้เขียนเห็นว่าอุดมสมบรณ์ไปด้วย Irony ตัวอย่างเรื่องพระลอสอนเมื่อให้ดับทุกข์เป็น Irony ระดับลึกมาก ผู้ที่เห็นคล้อยตามผู้เขียนว่าวรรณคดีเรื่องนี้แต่งขึ้นโดยได้รับอิทธิพลจากพุทธปรัชญา จึงจะเห็นด้วยกับข้อสังเกตนี้ แต่ถ้าเราจะหาตัวอย่างที่เข้าใจได้ง่ายกว่านี้ ผู้เขียนก็เชื่อมั่นว่าหาได้ไม่ยากเย็นเลย เป็นต้นว่า เรารู้ว่าจุดจบของเรื่องพระลอ คือ ความตาย ทั้งผู้อ่านและผู้แต่งก็รู้เรื่องนี้ ถ้าอ่านวิเคราะห์ในแนวดิ่งอย่างละเอียดเราจะพบว่า กวีย้ำล้อเรื่องความตายตลอดเวลา โดยผ่านคำพูดของตัวละครที่สำคัญทุกตัว ในหลายวาระหลายฉาก จนเป็นที่น่าสังเกต เช่น

เพื่อนแพงพูด :— "ไข้ใจแต่จักตาย ดีกว่า ไส้นา
สองพี่นึกในไว้ แต่ถ้าเผาเผื่อ" (หน้า ๑๘)
— "แหนงตัวตายดีกว่า นะพี่ ... โอ้เอ็นดูรักน้อง อย่าซ้ำจำตาย หนึ่งรา" (หน้า ๑๙)
— "หญิงสื่อชักชวนชาย สู่หย้าว
เจ็บเผื่อว่าแหนงตาย ดีกว่า ไส้นา
เผื่อหากรักท้าวท้าว ไปรู้จักเผื่อ" (หน้า ๒๑)
— "ค่อยกระซาบคำเกลี้ยง แก่พี่เลี้ยงทั้งสอง ความเผื่อปองคลาดแคล้วแม้บ่สมชู้แก้ว พรุ่งนี้เผื่อตาย" (หน้า ๒๑๒)
— "มาจะตีตนตายจุ่งแล้ว สองพระพี่เลี้ยงแก้ว ยกย่างช้าเยี่ยใดดั่งนี้" (หน้า ๒๖๐)
— "ฟังคำราชร้อน ฤๅวาย
มาจะตีตนตาย จุ่งแล้ว (หน้า ๓๐๕)
— "เยี่ยใดพระอยู่ช้า พระจะละให้ข้า พี่น้องตรอมตาย" (หน้า ๓๑๐)

รื่นโรยพูด :— "ข้าไหว้ฤวายชีวิต เผื่อข้าชิดข้าเชื่อ เพื่อดังฤๅเหตุใด ธไม่ไว้ใจเท่าเผ้า" (หน้า ๑๕)
— "พระเอยเผื่อข้ามา จักตายช้าตายหมอก" (หน้า ๕๐)

---

[๑๐๐] อันที่จริงในวรรณคดีเสภาเรื่อง ขุนช้างขุนแผน ตอนที่นางพิมพูดกับพลายแก้วว่า "อดข้าวดอกนะเจ้าชีวิตวาย ไม่ตายดอกเพราะอดเสน่หา" ก็น่าจะจัดว่าเป็น Irony เพราะนางวันทองถูกประหารก็เพราะทั้งขุนแผน ขุนช้าง และนางวันทองเอง ไม่อาจจะอดเสน่หาได้ หากมีการสำรวจอย่างจริงจังอาจจะได้ข้อยุติว่า วรรณคดีไทยพรั่งพร้อมด้วย Irony ก็เป็นได้

— "เชิญเร่งเร็วมาแล้ว อยู่ช้าเผื่อตาย" (หน้า ๒๕๑)
— "สองนางซบแนบเนื้อ สองนาย
พระเอยจักผาย คลาดแคล้ว
พระไปจากเสมอตาย ที่หนึ่ง แลพ่อ
รักเร่งมาพลันแก้ว ช่วยน้องอย่านาน" (หน้า ๒๕๐)

ทั้งหมดที่ยกตัวอย่างมานี้ น่าจะถือได้ว่าเป็นบทยั่วล้อเสียดสีของผู้แต่ง ที่ดูที่เหมือนกับจะรู้กันกับผู้อ่าน แต่ตัวละครเองไม่ได้รู้ตัวเลยว่าตนจะตาย เป็นที่น่าสังเกตว่ากวีสร้างบท Irony เรื่องความตาย ผ่านทางคำพูดของตัวละครฝ่ายหญิงเท่านั้น เพราะฝ่ายหญิงเป็นฝ่ายชักนำ และไม่ได้คิดไกลไปถึงจุดจบ อาจจะเพราะไม่ทันคิดหรือเพราะไม่รู้เหตุการณ์ในอดีตก็ได้ ผิดกันกับฝ่ายผู้ชายที่รู้บัญหา และได้เตรียมใจรับบัญหานี้ตั้งแต่แรก จึงมีทุกข์ที่ต่างกับทุกข์ของฝ่ายหญิง (กวีจึงสร้างบท Irony เรื่อง "ดับทุกข์" ให้ฝ่ายชาย)

คำพูดหรือคำบรรยายว่าด้วยเรื่อง "ความตาย" ปรากฏในลิลิตพระลอนอกเหนือจากที่ยกตัวอย่างไปข้างต้นถึง ๓๔ แห่ง (ไม่ได้เป็น Irony ไปเสียทั้งหมด) ชวนให้ฉุกใจคิดว่า กวีไม่น่าจะรจนาขึ้นด้วยความบังเอิญหรือกลอนพาไป หากเป็นไปได้ด้วยความสำนึกตน กลั่นกรองแล้วและสอดร้อยลงไปด้วยเจตนา เป็นไปได้หรือไม่ถ้าเราจะคิดว่า กวีเจตนาสื่อสารทางอ้อม โดยผ่านคำพูดและพฤติกรรมของตัวละครว่า มนุษย์ มักไม่รู้เท่าทัน "สภาพชีวิต" และ "ความเป็นไปแห่งชีวิต" ทั้งของตนและของผู้อื่น เมื่อพระเพื่อนพระแพงมี "ทุกข์" เพราะ "อวิชชา" อันสืบเนื่องมาจากปัจจัยหลายประการ เช่น ความเยาว์ต่อความเป็นไปแห่งชีวิต ตัณหา ราคะ โมหะ และไม่รู้กฎแห่ง "เหตุ–ผล อันเกี่ยวเนื่องอาศัยซึ่งกันและกัน" นางรื่นนางโรย ซึ่งมีประสบการณ์ในชีวิตมากกว่า แม้ว่าจะหาทางแก้บัญหา แต่เพราะอวิชชาอีกเหมือนกัน จึงมี "อุปาทาน" ความยึดมั่นถือมั่น จงรักภักดีในทางที่ผิด ชักนำเจ้านายให้มีทุกข์ยิ่งขึ้น ส่วนพระลอนั้น ประสบการณ์ในชีวิตซึ่งมีมากกว่า ดูเหมือนพระลอจะรู้เหตุและรู้ไกลไปถึงผล แต่เพราะ "อวิชชา" อีกนั่นเอง จึงไม่อาจจะสกัดกั้นตัณหาได้ อีกทั้งอุปาทานก็มีมาก ทิฐิ มานะ ทำให้ตัดสินใจเดินทางต่อไป ทั้ง ๆ ที่ได้เกิดความลังเล เพราะมีโอกาสไตร่ตรองระหว่างการเดินทางแล้ว

ข้อคิดที่ว่า กวีรู้เท่าทันสภาพชีวิตว่ามีทุกข์ และเหตุแห่งทุกข์มาจากอะไร ตลอดจนยั่วล้อไปไกลถึงขนาดให้ผู้กำลังเป็นทุกข์–เป็นปัจจัยให้ผู้อื่นทุกข์ (คือ พระลอ) สอนให้ผู้อื่น (ลักษณวดี) "ดับทุกข์" โดยที่ตนเองซึ่งรู้เท่าทันกลับ "ไม่ดับ" ด้วยตนเองนั้น

ชวนให้หันกลับมาพิจารณาโคลงอีกบทหนึ่ง ซึ่งได้เคยหยิบยกมาพิจารณาตีความแล้วในแง่ที่ว่า กวีเจตนาแสดงเหตุแห่งทุกข์ว่ามาจาก "กาม" นางรื่นนางโรย ดั้นด้นเดินทางไปหาปู่เจ้าสมิงพรายถึงในป่าลึก เพื่อแก้ "ทุกข์" ให้เจ้านายของตน พร่ำรำพันให้ปู่เจ้าเห็นใจว่า "ทุกข์ชิดาเท่าฟ้า" และวิงวอนให้ปู่เจ้าช่วย "เปลื้องทุกข์"

"ขับเขียวมาแต่เช้า สองให้เชิญพระเจ้า
โปรดเปลื้องทุกข์หลาน ท่านเทอญ" (หน้า ๔๗)

ผู้เขียนอาจจะคิดลึกมากมายจนเกินไปก็ได้[๑๐๑] แต่ใคร่จะตั้งข้อสังเกตว่า กวีเจาะจงใช้คำว่า "เปลื้อง" มิได้ใช้คำว่า "ดับ" ประหนึ่งจะสงวนให้คำว่า "ดับทุกข์" เป็นคำที่มีความหมายพิเศษเฉพาะและทำหน้าที่ตามแนวพุทธธรรม นอกจากนี้ ยังอาจจะตีความไปไกล ถึงขั้นที่ว่า ปู่เจ้า ซึ่งมองในแง่พุทธธรรม เป็นบุคลาธิษฐานที่ผสมผสานขึ้นจากอวิชชาของมนุษย์หลายประการ คือ

๑. **เป็นความเชื่อที่สืบเนื่องมาจากความเชื่อเรื่องวิญญาณ** ไม่ว่าจะเป็นคน สัตว์ พืช สิ่งของ ปู่เองเป็นผู้บอกว่า เป็นเทพประจำภูเขา

"เรานี้เราเทพเจ้า จอมผา ใหญ่นา
เขาใส่สมญาเรา ปู่เจ้า
แรงบุญส่งสนองมา พูนเพิ่ม แลแม่
เสวยพิภพลาญเข้า ชั่วฟ้าล่มกัลป์" (หน้า ๖๓)

๒. **เป็นความเชื่อเรื่องอำนาจเวทมนตร์คาถา พิธีกรรมทางไสยศาสตร์** เพราะมีหลายฉากที่ปู่เจ้ากระทำพิธีกรรมแบบเดียวกับพ่อมดหมอผี เช่น

"ปู่เอาไม้เลี้ยงไม่ไล่ ไม้ไผ่ไขว่ลูกลม เขียนพระตนกลมอยู่กลาง เขียนสองนางข้างแลองค์ สองอนงค์กอดรูปท้าว โน้มน้าวชักชวนมา ยันต์มายารายรอบ" (หน้า ๖๖)

๓. **เป็นความเชื่อเรื่องเจ้าแห่งธรรมชาติ เจ้าป่า เจ้าผี อำนาจสูงสุดเหนือเทวดาทั้งมวล** ดังคำบรรยายว่า

"ปู่รำพึงถึงเทพดา หากันมาแต่ป่า มาแต่ท่าแต่น้ำ มาแต่ถ้ำแต่คูหา ทุกทิศมานั่งเฝ้า พระปู่เจ้าทุกตำบล ตนบริพารทุกหมู่ ตรวจตราอยู่ทุกแห่ง ปู่แต่งพระพนัศบดีศรีพรหมรักษ์ยักษกุมาร บริพารภูตปีศาจ..." (หน้า ๘๕)

---

๑๐๑ เพราะอาจพิจารณาได้อีกแง่หนึ่งว่า กวีใช้ "เปลื้องทุกข์" แทนที่จะใช้ "ดับทุกข์" เพราะฉันทลักษณ์บังคับให้จำเป็นต้องใช้วรรณยุกต์โท.

๔. **เป็นความเชื่อเรื่องอมฤตภาพแห่งวิญญาณ ความเที่ยงแท้ ความไม่สูญสลาย** ดังอาจจะตีความจากคำบรรยายนี้

> "มลักเห็นโฉมปู่เจ้า แปรรูปเถ้าหงอกสกาว คิ้วขาวขนตาเผือก กระเหลือกกลับเป็นบ่าว พึงมล่าวโฉมกล้องแกล้ง งามอรรแถ้งโถงเถง ทรงนักเลงเสสรวล สรคราญครวญงามฉนัด ระบัดเป็นกลางแก่ ตระแหน่รูปลักษณะที่ มีมารยาทเสี่ยมสาร" (หน้า ๔๖–๔๗)

หากวินิจฉัยจากการที่ใช้คำว่า "เปลื้องทุกข์" ทั้ง ๆ ที่กวีรู้จักคำ "ดับทุกข์" และได้เคยใช้ในแง่ที่ "บุคคลเป็นผู้ดับทุกข์ด้วยตนเอง" ก็หมายความว่า กวีเห็นว่าอำนาจเหนือธรรมชาติเหล่านี้ ไม่สามารถดับทุกข์ได้ อย่างมากก็เพียงแต่ช่วย "เปลื้องทุกข์" ให้ชั่วครั้งชั่วคราว ชั่วระยะหนึ่งเท่านั้น แล้วมนุษย์ก็จะยังคงเป็นทุกข์ต่อไปอีก หากมิได้ทำการดับทุกข์ด้วยตนเอง ดังจะเห็นได้ว่า ปู่เจ้า (ถ้าสามารถช่วยได้จริง โดยถือตามเนื้อเรื่องที่กวีรจนาไว้) ได้ช่วยให้พระลอเดินทางไป "สู่สม" พระเพื่อนพระแพงสำเร็จตามที่สองพี่เลี้ยงวอนขอ แต่พระเพื่อนพระแพงก็มิได้พ้นจากทุกข์ เช่น จากกันเมื่อตะวันตกดินทั้ง ๆ ที่รู้ว่าถึงเวลากลางคืนก็จะได้พบกันและสมสู่กันใหม่ ทั้งสองฝ่ายก็ยังคงทุกข์ถึงขนาดจะ "ตรอมตาย" หากพิจารณาตามโครงเรื่อง ทั้งสองฝ่ายก็มิได้อยู่ร่วมกันตามที่ปรารถนา เพราะถูกฆ่าตายเสียก่อน ช่วงเวลาตามที่ "ภาษาคน" เรียกว่า "สุข" มีสั้นนิดเดียวเท่านั้น ที่น่าสนใจยิ่งไปกว่านี้ก็คือ แม้ในยามที่ทั้งสองฝ่ายกำลังมีความสุข (ตามภาษาคน) กวีก็ยังได้รจนาให้เห็นอย่างแจ่มแจ้งว่ามี "ทุกข์" (ตามภาษาธรรม) ปรากฏอยู่

> "บมลายสมรเร่งเร้ง ฤทธิรงค์
> สองอ่อนระทวยองค์ ละห้อย
> ความรักดุจทิพยสรง โสรจชื่น
> บัดชื่นบัดเศร้าสร้อย สร่างสร้อยสรดใส" (หน้า ๒๕๓)

ถ้าสังเกตคำว่า "บัด" ทั้งในแง่เสียงและความหมาย เราจะยิ่งเห็นได้ชัดว่า แม้ในสภาพการณ์เช่นนี้ อันเป็นสภาพที่ทั้งสองฝ่ายโหยหามาโดยตลอด ก็ยังมีทุกข์ ความสุข (ตามภาษาคน) อาจมีเพียงชั่วแวบของวินาทีเท่านั้น ต่อคำถามที่ว่า "ชีวิตในลิลิตพระลอเป็นไปอย่างไร" รายละเอียดที่ได้วิเคราะห์ไปทั้งสิ้น เป็นสิ่งยืนยันว่า กวีผู้รจนาลิลิตพระลอได้ให้คำตอบไว้ด้วยตนเอง คือ

"ชีวิตเป็น ทุกข์" และ

"ชีวิตเป็นไปอย่างไม่เที่ยงแท้แน่นอน"

หากนำภาษาธรรมเข้ามาเปรียบเทียบเพื่อประโยชน์ในการสรุปทัศนะที่ได้แสดงไว้ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น เราก็อาจจะได้คำตอบว่า

พุทธธรรมแสดงให้เห็นธรรมชาติของชีวิตว่า ชีวิตเป็น อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา (ไตรลักษณ์) กวีผู้รจนาลิลิตพระลอ ได้แสดงให้เห็น "อนิจจตา" แห่งชีวิต เริ่มตั้งแต่จุดที่เล็กที่สุด ซึ่งดูเหมือนกับจะไม่มีความสำคัญใด ๆ ต่อตัวเรื่องเลย คือ ความแตกดับแห่งขันธ์ของปู่พระเพื่อนพระแพง แก้วขวัญ–รื่นโรย และลงท้ายด้วยความตายของเจ้าย่า ตัวละครแต่ละตัว ประหนึ่งเป็นตัวแทนของมนุษย์ในภาวะต่าง ๆ เช่น ผู้มียศศักดิ์สูงสุดในแผ่นดิน ผู้ที่สวยที่สุดในจักรวาล (โฉมผจญสามแผ่นแพ้) ไม่ว่าหญิงหรือชายธรรมชาติของความไม่เที่ยงแท้แน่นอนเป็นไปทั้งในคนแก่ (เจ้าย่า) และคนหนุ่ม (พระลอพระเพื่อนพระแพง) ทั้งในผู้มียศศักดิ์และบุคคลธรรมดา (มนตรีและทหารหลายคน ตายทั้งในฉากต้นเรื่องและท้ายเรื่อง) ทุกอย่างเป็นไปตามธรรมชาติของชีวิต คือ "อนิจจตา"

ในแง่ของ "ทุกขตา" กวีผู้รจนาก็ได้แสดงทัศนะไว้ตลอดเรื่อง ธรรมชาติของชีวิตเป็นทุกข์ ปรารถนาสิ่งใดก็ทุกข์ สมหวังแล้วก็ยังทุกข์ ทุกช่วงระยะของชีวิตเป็นทุกข์ แม้ตายไปก็ก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้ที่ยังมีชีวิตอยู่

ส่วนในแง่ของ "อนัตตตา" นั้น ดูเหมือนกวีจะยังเข้าใจไปไม่ถึงความไม่มีตัวตนแท้จริงของชีวิต หลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นว่าเป็นเช่นนี้ คือ

ประการที่ ๑) ไม่มีส่วนใดในวรรณคดีเรื่องนี้ ที่มีคำ "อนัตตตา" ปรากฏอยู่ ซึ่งแตกต่างจากคำว่าทุกข์ ซึ่งมีปรากฏอยู่มากมาย และคำว่าอนิจจตาก็มีปรากฏอยู่เป็นจุดเด่น เป็นวาจาของพระลอที่ฝากไว้ให้ลักษณวดีก่อนออกเดินทางว่า

"ใดใดในโลกล้วน **อนิจจัง**
คงแต่บาปบุญยัง เที่ยงแท้
คือเงาติดตัวตรัง ตรึงแน่น อยู่นา
ตามแต่บุญบาปแล้ ก่อเกื้อรักษา" (หน้า ๑๒๓)

ประการที่ ๒) พิจารณาในแง่เค้าโครงเรื่อง เนื้อเรื่องและพฤติกรรมของตัวละคร ก็ไม่ปรากฏว่ามีส่วนใด ตอนใด ที่แสดงธรรมชาติของอนัตตตา ถ้าจะพยายามพิจารณาเข้าข้างกวีว่า ในเมื่อกวีเข้าใจความหมายของชีวิต ในแง่อนิจจตาและทุกขตา ได้อย่างลึกซึ้งเหลือเกิน จนสามารถถ่ายทอดออกมาเป็นเรื่องราวที่ใช้ภาษากวีได้อย่างจับใจ เพราะ

ฉะนั้น กวีก็น่าจะเข้าใจและเข้าถึงหลักธรรมชาติเรื่องอนัตตาด้วย เพียงแต่ว่าเป็นธรรมชาติที่คนธรรมดาเข้าใจได้ยาก กวีจึงได้ละเว้นเสีย ข้อคิดนี้ก็มีแง่มุมที่ค้านได้ เพราะถ้าเพียงแต่พิจารณาจากโคลงข้างต้น ซึ่งกวีแสดงทัศนคติผ่านพระลอว่า "บาปบุญเป็นสิ่งเที่ยงแท้" และประกอบกับในที่บางแห่ง กวีแสดงให้เห็นอย่างเจือจางว่ายังคงมีความเชื่อในเรื่องวิญญาณ ภูตผี เทพ เวทมนตร์ ไสยศาสตร์ นรก สวรรค์ หลงเหลืออยู่บ้าง ก็ดูเหมือนจะเป็นหลักฐานเพียงพอที่จะยืนยันว่า ความเข้าใจของกวีเกี่ยวกับพุทธปรัชญาเรื่องไตรลักษณ์ยังไม่ถึงขั้นอนัตตา

หากมองจากกระบวนการของปฏิจจสมุปบาท อันเป็นกระบวนการเป็นไปของชีวิต ซึ่งมีเหตุผลและปัจจัยอาศัยกันเป็นทอด ๆ และเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์โยงใยซึ่งกันและกัน เป็นเหตุเป็นผลแก่กัน ก็อาจกล่าวได้ว่า กวีเข้าใจความเป็นไปของชีวิตในเรื่องของเหตุปัจจัย และผลมากที่เดียว ไม่ว่าจะพิจารณาจากการวางโครงเรื่องที่กระชับรัดกุมเป็นเหตุเป็นผลต่อกัน หรือจากรายละเอียดของเนื้อเรื่อง ชีวิต และพฤติกรรม ของตัวละคร ไม่มีส่วนใดที่ไม่สมเหตุผล ไม่มีตัวละครใดก่อเหตุแล้วไม่เกิดผล และไม่มีตัวละครใดรับผลกรรมใดโดยสืบสาวหาสาเหตุไม่ได้ ที่สำคัญคือไม่มีตัวละครใดที่ปราศจากทุกข์และไม่หาทางแก้ไขทุกข์ แต่แทนที่จะใช้มรรค ๘ การแก้ไขทุกข์ในลิลิตพระลอกลับเดินทวนย้อนกระบวนการของปฏิจจสมุปบาท กลับไปหาอวิชชาอันก่อให้เกิดทุกข์ซ้ำแล้วซ้ำอีกเป็นลูกโซ่ เห็นได้ชัดว่าตัวละครหลายตัวพยายามจะแก้ทุกข์หรือปลดเปลื้องทุกข์เหมือนกัน แต่เพราะอวิชชาจึงวนกลับไปหาทุกข์เช่นเดิม มีข้อน่าสังเกตประการหนึ่ง คือ กวีได้แสดงทัศนคติว่า มนุษย์สามารถอยู่เหนือกรรม บงการชีวิตของตนเองได้ และในบางตอน (แต่เป็นส่วนน้อยมาก) ที่ได้มีการขจัดทุกข์ในทางที่ถูกต้อง แต่ก็ดำเนินไปไม่ถึงขั้นที่เป็นเป้าหมายโดยตรงของพุทธธรรม เช่น ตอนที่พระลอพบพระเพื่อนพระแพงในวาระแรกและพี่เลี้ยงได้ "ปิดม่าน หับทวาร" ให้แล้ว พี่เลี้ยงทั้งสี่คนก็นั่ง "แต่ไกลกามไหม้ สวาทเพี้ยงไฟฟอน" แต่ก็ควบคุมกามตัณหาไว้ได้ชั่วระยะหนึ่ง

"รัญจวนสมรหมื่นกลั้น	เพราะเพื่อภักดีหมั้น	จึงกลั้นใจคง
รู้อายองค์ยากแท้	ผิบ่รู้อายแท้	ง่ายพ้นประมาณ
งานสำราญอยู่เหล้น	เร่งว่าร้ายแรงเต้น	โลดร้ายฤาอาย
ทั้งหลายชี้กำด้น	ทำบ่รู้รุกร้น	ฝ่ายร้ายฤาแคลง
แรงรักแรงราคร้อน รนสมร...	ขืนข่มใจไว้ได้	เพื่อตั้งภักดี...
สี่คนคิดชอบถ้อย	สอนสั่งกันค้อยค้อย	สร้างร้อนไฟกาม

(หน้า ๒๘๔—๒๘๗)

เมื่อพิจารณาไปจนถึงขั้นอริยสัจจ์ ก็อาจกล่าวได้ว่า อาศัยความเข้าใจในองค์ประกอบของชีวิต (เบญจขันธ์) อย่างดียิ่ง ธรรมชาติของชีวิต (ไตรลักษณ์) ส่วนที่เป็นทุกขตา และอนิจจตา ความเป็นไปแห่งชีวิต (ปฏิจจสมุปบาท) บางขั้นตอน กวีสามารถสะท้อนภาพ "ความทุกข์" ออกมาได้อย่างเป็นจริงเป็นจังและสมเหตุสมผล โดยมีกระบวนการเกี่ยวเนื่องกันได้เป็นอย่างดี การอธิบายเหตุแห่งทุกข์ (สมุทัย) ก็เป็นไปอย่างชัดแจ้งทั้งในส่วนรายละเอียดของเนื้อเรื่องและการกำหนดโครงเรื่อง การดำเนินเรื่อง ไม่มีการดับทุกข์ตามหลักอริยมรรคเกิดขึ้นในเรื่อง หากกวีได้แสดงให้เห็นว่า ด้วยอวิชชา มนุษย์พยายามแก้ทุกข์หรือเปลื้องทุกข์ แต่ก็เหมือนกับเป็นข่ายมัดตัวล้อมกรอบให้แน่นหนายิ่งขึ้น จนนำไปสู่ทุกข์ที่มีระดับและปริมาณสูงยิ่งขึ้นทุกที่จนกระทั่งถึงจุดจบคือความดับแห่งขันธ์ แต่อกุศลกรรมหลายประการก็ได้กลับเป็นปัจจัยให้ตัวละครที่ยังมีชีวิตได้สติมีความยั้งคิดระงับโทสจริตได้ เป็นผลให้ปฏิกิริยาลูกโซ่หยุดทวนย้อนไปหาอวิชชาเช่นที่เคยเป็นมา ไม่เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ก่อทุกข์อันที่เกี่ยวเนื่องอีกต่อไป ส่วนแนวคิดเรื่องหนทางไปสู่ความดับทุกข์ตามแนวอริยสัจจ์ ไม่ปรากฏเด่นชัดนัก ไม่มีหลักฐานใดที่จะยืนยันได้ว่ากวีเจตนาจะสะท้อนหรือแสดงธรรมข้อนี้

บทที่ ๕

บทสรุปและข้อเสนอแนะคุณค่าของลิลิตพระลอ กับการวิจารณ์วรรณคดีตามแนวพุทธปรัชญา

การศึกษาวิจารณ์ลิลิตพระลอที่ได้เสนอมาตามลำดับขั้นนี้ อาจกล่าวได้ว่าเป็น "การพินิจสาร" ระดับลึก ด้วยการวิเคราะห์ในแนวดิ่งอย่างละเอียด โดยให้ความสนใจและตีความคำทุกคำแล้วนำผลที่ได้จากการตีความมาสำรวจตรวจสอบอย่างเข้มงวด ด้วยทัศนะสองกระแส คือ **กระแสที่หนึ่ง** จากทีทรรศน์ (View point) อันหลากหลายของนักวรรณคดี และนักวิจารณ์ที่ได้เคยแสดงไว้ต่อวรรณคดีเรื่องนี้ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ (วรรณคดีสโมสร) เรื่อยมาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน (ตำรา วารสาร หนังสือพิมพ์ หนังสือปกอ่อน) และ**กระแสที่สอง** จากแนวทัศนะทางปรัญชา โดยเน้นหนักที่พุทธปรัชญา ทั้งนี้ได้เลือกสรรมาใช้แต่เฉพาะที่เชื่อมั่นว่าเป็นแก่นสำคัญของพุทธธรรม ได้แก่ เบญจขันธ์ กรรม ไตรลักษณ์ อริยสัจจ์ และปฏิจจสมุปบาท

ผลของการตรวจสอบปรากฏว่า กวีผู้รจนาลิลิตพระลอ ได้แสดงให้เห็นปรัชญาชีวิตอันลึกซึ้งของมนุษย์ ใช้พุทธปรัชญาเป็นพื้นฐานและเป้าหมายที่สำคัญ โดยมีความเชื่อ

แบบพราหมณ์และความเชื่อดั้งเดิมของสังคมไทยเป็นส่วนประกอบ ทั้งนี้ได้ปรุงรสไว้อย่างกลมกล่อม ร้อยกรองคำ ความคิดและเรื่องราวไว้อย่างประณีตบรรจง ด้วยวัตถุประสงค์ที่จะให้ผู้ฟังได้รับ "แรงใจ" เมื่อรจนาเสร็จแล้ว ดูเหมือนกวีก็รู้สึกตระหนักถึงคุณค่าอันลึกซึ้งของผลงานสร้างสรรค์ชิ้นนี้ และได้แสดงความภาคภูมิใจออกมาเป็นโคลงส่งท้ายว่า

"เป็นศรีแก่ปากผู้ ผจงฉันท์
คือคู่มาลาสรร เรียบร้อย
เป็นถ้อยถนิมประดับกรรณ ทุกเมื่อ
กลกระแจะต้องน้อย หนึ่งได้แรงใจ" (หน้า ๓๕๘)

ผลของการศึกษาวิจารณ์ตามแนวพุทธปรัชญา ทำให้เราประจักษ์ถึงข้อน่าสังเกตอันสำคัญยิ่งประการหนึ่ง คือ วรรณคดีเรื่องนี้ น่าจะแต่งขึ้นในช่วงที่มีการ "ต่อสู้" กันทางความคิดระหว่างความเชื่อดั้งเดิม ความเชื่อแบบพราหมณ์ พุทธศาสนาแบบ "ชาวบ้าน" และ "นวทัศน์ทางพุทธปรัชญา"

เมื่อเปรียบเทียบกับวรรณคดีไทยเรื่องอื่น ๆ ที่น่าจะแต่งขึ้นในสมัยใกล้เคียงกัน คือ สมัยอยุธยาตอนต้น ได้แก่ มหาชาติคำหลวง อนิรุทธ์คำฉันท์ สมุทรโฆษคำฉันท์[๑๐๒]

อาจกล่าวได้ว่า กวีผู้รจนาลิลิตพระลอ เป็น "ขบถต่อยุคสมัย" นั้นอย่างอาจหาญ ในหลายประเด็น คือ

๑) แสดงให้เห็นว่ามนุษย์มีเสรีภาพทางความรู้สึกนึกคิดและการกระทำ[๑๐๓] เป็นการต่อต้านจารีตนิยม

๒) แหวกวงล้อมของบรรยากาศความเชื่อที่ไม่เป็นวิทยาศาสตร์ ด้วยการเสนอ "นวทัศน์ทางพุทธปรัชญา" เป็นการต่อต้าน ความเชื่อเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติ ไสยศาสตร์ ชะตากรรม (พรหมลิขิต) และบุพกรรม

การขบถต่อยุคสมัยดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าในด้านแนวคิดพุทธปรัชญา กับปรัชญาวัตถุนิยม อาจจะเดินทางไปร่วมกันได้ อุดมการสังคมนิยมมีเป้าหมายขจัดการกดขี่ขูดรีด

---

[๑๐๒] วรรณคดีทั้งสี่เรื่องนี้ ผู้เขียนได้วิจัยด้านประวัติวรรณคดีแล้ว สรุปผลการวิจัยได้ว่า ล้วนเป็นวรรณคดีที่แต่งขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้น ผู้สนใจโปรดอ่าน ชลธิรา กลัดอยู่, รายงานการวิจัยวิชาสัมมนาวรรณคดีอยุธยาตอนต้น, เสนอบัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ๒๕๑๗.

[๑๐๓] อุทิศ ประสานสภา ก็ได้ยืนยันทัศนะนี้ไว้อย่างแจ่มชัด ใน "วิจารณ์แห่งวิจารณ์," อ้างแล้วในเชิงอรรถที่ ๑๒, หน้า ๑๐๓–๑๐๔.

ทางชนชั้น พุทธธรรมมุ่งขจัดการกดขี่ขูดรีดเบียดเบียนทั้งทางใจและทางกายของคนทุกชั้น โดยมีเป้าหมายไปสู่ความไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งใด ๆ ซึ่งก็หมายความว่าไม่ยึดชนชั้นด้วย การวิจารณ์วรรณคดีแนวสังคมนิยมมุ่งยกย่องคุณค่าวรรณคดีที่กระตุ้นชี้แนะแนวไปสู่ชีวิตที่ดีกว่า การแสดงให้เห็นสัจธรรมในชีวิตหลายประการในลิลิตพระลอ เช่น ชีวิตเป็นทุกข์ เป็นอนิจจตา การกระทำมีเหตุและก่อให้เกิดผล กรรมที่เกิดจากอวิชชา เช่น การหมกมุ่นอยู่ในกามราคะย่อมนำชีวิตไปสู่จุดจบ และมนุษย์สามารถบังคับตนเองได้ กำหนดชีวิตตนเองให้อยู่เหนือกรรมได้ ทั้งหมดนี้มิได้แสดงว่าลิลิตพระลอเป็นวรรณคดีที่มีส่วนกระตุ้นชี้และแนะแนวทางไปสู่ชีวิตที่ดีกว่าหรือ (โดยเฉพาะสำหรับยุคสมัยนั้น)

ตามนัยนี้ ลิลิตพระลอจึงมีคุณค่าด้านอื่น ๆ นอกเหนือไปจากคุณค่าด้านสุนทรียภาพ เช่น อาจจะใช้เป็น "เครื่องมือสืบค้น" ในระดับหนึ่ง[๑๐๔] เพื่อทำความรู้จักและทำความเข้าใจสังคมไทยในอดีต ในด้านสังคมวิทยา มานุษยวิทยา และปรัชญา

เป็นที่ยอมรับอย่างเป็นทางการว่า สังคมไทยเป็นสังคมพุทธศาสนา สังคมไทยตั้งแต่เริ่มตั้งเป็นประเทศก็ได้รับอิทธิพลของพุทธศาสนามาแล้วไม่ต่ำกว่า ๗๐๐ ปี วรรณคดีไทยเป็นผลของสังคมไทย แต่งขึ้นโดยคนไทยซึ่งอยู่ใต้อิทธิพลของพุทธศาสนาแบบผสมผสาน คือ มีทั้งความเชื่อเรื่องผีสางเทวดา พระเจ้าในศาสนาพราหมณ์ ชะตากรรม พรหมลิขิตและบุพกรรม การศึกษาวิจารณ์วรรณคดีไทยโดยใช้หลักธรรมของพุทธปรัชญาเข้าสำรวจลักษณะและคุณค่า จึงเป็นสิ่งที่น่าจะเป็นไปได้ และเหมาะสมสอดคล้องกับสภาพสังคมไทยและลักษณะวรรณคดีไทย แต่นักวิจารณ์ผู้จะทดลองใช้แนวนี้ควรจะต้องศึกษาพุทธปรัชญาให้เข้าใจอย่างถ่องแท้ ไม่ควรจะมองแค่ระดับศีลธรรมเท่านั้น ควรศึกษาทำความเข้าใจให้ถึงขั้นสูงกว่าระดับศีลธรรมด้วย เพราะมิได้ยากเย็นเกินกว่าความพยายามที่จะเข้าใจ ในสังคมพุทธกาลซึ่งวิทยาศาสตร์แผนใหม่ไม่เจริญเท่าปัจจุบัน ผู้คนอยู่ในสังคมที่พอกพูนด้วยอวิชชาในอำนาจลึกลับมากมาย ก็ยังมีคนจำนวนไม่น้อยเข้าถึงปรมัตถธรรม และบางคนก็สามารถตรัสรู้สัจธรรมแห่งชีวิตได้

ได้เคยมีนักวรรณคดีบางท่านประเมินคุณค่าวรรณคดีเรื่องนี้ในแง่พุทธศาสนาบ้างเหมือนกัน แต่ระดับการประเมินบางส่วนยังคงอยู่เพียงขั้นศีลธรรม เช่น ยกย่องขัตติยมานะของพระลอ พระเพื่อนพระแพง ความกตัญญูรู้คุณต่อเจ้านายของพี่เลี้ยงทั้งสี่[๑๐๕] ซึ่งหากนำปรัชญาชั้นสูงกว่านั้นเข้ามาสังเกต ก็จะพบว่า แท้ที่จริงสิ่งที่นักวรรณคดีท่านนี้

---

[๑๐๔] สำนวนอุทิศ ประสานสภา, อ้างแล้ว.

[๑๐๕] ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์, ประชุมวรรณคดีไทย ภาค ๒ พระลอลิลิต (พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๔๙๗), หน้า ๑–๒.

ยกย่องคุณค่าไว้เป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้องตามแก่นแท้ของพุทธธรรม เพราะ "ขัตติยมานะ" คือ "อุปาทาน" อันสืบเนื่องมาจาก "ตัณหา" และสืบสาวขึ้นไปได้เรื่อย ๆ จนถึงอวิชชาตามหลักปฏิจจสมุปบาท เป็นผลให้เกิด "ทุกข์" หรือ "ความกตัญญู" ก็เป็น "เวทนา" และ "อุปาทาน" ที่ใช้ไปในทางที่ผิดเพราะอวิชชา ดังปรากฏในท้องเรื่องว่า เพราะความกตัญญูอาสาเจ้าในทางที่ผิดของนางรื่นนางโรยนี้เอง จึงทำให้ทั้งเจ้านายและตนเองมี "ทุกข์" และนำไปสู่จุดจบที่น่าสลดใจซึ่งไม่น่าจะเกิดขึ้น ทั้ง ๆ ที่สามารถหลีกเลี่ยงได้

การมองพุทธศาสนาเพียงขั้นศีลธรรม มีประโยชน์อย่างยิ่ง และสมควรเอาไปใช้ให้เป็นประโยชน์ได้ในวิชาการหลายแขนงและในการดำรงชีวิตส่วนตน ถ้าผู้ใช้มีประสบการณ์และความเข้าใจในชีวิตมากพอ แต่ถ้าผู้ใช้หรือผู้รับมีพื้นฐานความเข้าใจชีวิตไม่มากพอ ศีลธรรมซึ่งตีความแบบครึ่ง ๆ กลาง ๆ อาจทำให้เกิดค่านิยมที่ผิด เป็นผลร้ายต่อทั้งส่วนตัวและส่วนรวมได้

หากนำพุทธธรรมขั้นสูงกว่าระดับศีลธรรมมาตีความ และประเมินค่าวรรณคดีไทยที่วงวิชาการเรียกว่าเป็น "วรรณคดีพุทธศาสนา" หลาย ๆ เรื่อง เช่น ไตรภูมิพระร่วง มหาชาติคำหลวง เวสสันดรชาดก ปัญญาสชาดก ฯลฯ[๑๐๖] เราอาจจะพบทั้งส่วนที่ถูกต้องตามหลักพุทธศาสนา และส่วนที่บิดเบือนไปอย่างสุดโต่ง ซึ่งอาจเป็นส่วนสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้สังคมไทยปัจจุบันยังไม่เป็นเมืองพุทธอย่างแท้จริง[๑๐๗] ผลการวิจารณ์ตีความวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอตามแนวพุทธปรัชญา ก็ดูเหมือนจะชี้ให้เราตระหนักอย่างชัดแจ้งว่าตลอดระยะเวลาประมาณ ๕๐๐ ปีที่ผ่านมา การต่อสู้ทางความคิดระหว่างความเชื่อดั้งเดิมทั้งภูตผีปีศาจและไสยศาสตร์ ความเชื่อแบบพราหมณ์ และแนวทัศนะทางพุทธปรัชญาซึ่งขัดแย้งกัน เช่นเรื่องบุพกรรมในสังคมไทยยังไม่สิ้นสุด ความเชื่อสองแบบแรกและความเชื่อเรื่องบุพกรรมยังคงมีอิทธิพลสูงในสังคมไทยทั้งระดับชาวบ้าน ชนชั้นกลาง ชนชั้นสูง ชนชั้นที่มีการศึกษา (ทางวิทยาการแผนใหม่อย่างดียิ่ง) และแม้แต่ชนชั้นปกครอง

สภาพการณ์ที่เป็นเช่นนี้ หากเป็นไปเพราะอวิชชาโดยบริสุทธิ์ใจ ถ้าผู้ที่เป็น "พุทธ" และผู้ที่นับถือพุทธศาสนาแต่ยังไม่เป็น "พุทธ" พยายามตกลงทำความเข้าใจกัน สังคม

---

[๑๐๖] สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, ได้ตีความ **ปฐมสมโพธิกถา** ด้วยพุทธธรรมชั้นสูงไว้อย่างดียิ่ง โปรดอ่าน สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, **พุทธศาสน์** (สงขลา : มงคลการพิมพ์ ๒๕๑๗).

[๑๐๗] ดังที่ได้มีการจัดอภิปรายในหัวข้อเรื่อง "เมืองไทยเป็นเมืองพุทธจริงหรือ" ในงานสัปดาห์ผ่าตัดพุทธศาสนา วันที่ ๒๖ สิงหาคม ๒๕๑๗ ผู้ร่วมอภิปราย ๓ ใน ๔ ท่าน ได้แก่ อาจารย์จำนงค์ ทองประเสริฐ อาจารย์บัณฑร อ่อนดำ และพระมหาจัด คงสุข ลงความเห็นว่า หากพิจารณาในแง่ปรัชญาแก่นแท้ของพุทธศาสนา เมืองไทยยังไม่เป็นเมืองพุทธที่แท้จริง, **ผ่าตัดพุทธศาสนา**, ฝ่ายวิชาการองค์การนักศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๗, หน้า ๔๔–๔๙.

ไทยคงมีสภาพดีขึ้นได้ แต่หากสภาพการณ์ที่เป็นเช่นนี้ เป็นไปเพราะเจตนา ความขัดแย้งชนิดที่นำไปสู่การปะทะกันทั้งทางความคิด และการใช้กำลังก็ย่อมจะต้องเกิดขึ้นและนับวันจะรุนแรงขึ้นอย่างแน่นอน

ในแง่ของการเรียนการสอนโดยตรง โดยเหตุที่ปัจจุบัน การเรียนการสอนวรรณคดีไทยนับวันจะมีปัญหาพอกพูนขึ้นเรื่อย ๆ ซึ่งมีสาเหตุมาจากทั้งเนื้อหาของหลักสูตร วิธีการสอน ผู้สอน อันเป็นปัญหาภายในวงการศึกษาเอง และทั้งปัญหาภายนอก คือ ปัญหาสังคมและการเมือง ซึ่งสืบเนื่องมาจากปัจจัยสำคัญหลายประการ โดยเฉพาะความแตกต่างทางด้านเศรษฐกิจ การปรับปรุง การเรียน การสอนวรรณคดีจึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง เพื่ออนาคตที่ดีกว่า เราน่าจะสอนให้นักเรียนนักศึกษารู้จักวิพากษ์วิจารณ์หรือประเมินคุณค่าอดีตได้มากกว่าที่เป็นอยู่เดิม การวิจารณ์วรรณคดีไทยตามแนวพุทธปรัชญาอาจจะเป็นทางแก้ปัญหา (ทางหนึ่ง) ที่เหมาะสมสอดคล้องกับสภาพสังคมไทยปัจจุบัน ซึ่งรับอิทธิพลพุทธศาสนามาแต่โบราณ แต่ทั้งนี้ทั้งผู้เรียนและผู้สอนหรือผู้กำหนดหลักสูตร ตลอดจนผู้เขียนตำราวรรณคดี (โดยเฉพาะแบบเรียนชั้นประถมศึกษาและมัธยมศึกษา) จะต้องทำงานหนักอย่างยิ่ง คือ ไม่เพียงแต่ศึกษาทำความเข้าใจพุทธปรัชญาให้ถึงแก่นแท้เท่านั้น หากคงต้องสู้รบกับตนเองอย่างเหน็ดเหนื่อยที่เดียว เพื่อกำจัดอวิชชาของตนเองออกไปให้เหลือน้อยที่สุดเท่าที่จะทำได้

โดยเหตุที่สังคมซึ่งได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนามาแต่โบราณ และปัจจุบันก็ยังคงนับถือพุทธศาสนาอยู่ ยังมีอีกเป็นจำนวนไม่น้อย โดยเฉพาะประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งต่างก็มีวรรณคดีเป็นของตนเองบ้าง ได้อิทธิพลจากแหล่งอารยธรรมดั้งเดิม คือ อินเดีย และจีน เช่นเดียวกับไทยบ้าง การวิจารณ์วรรณคดีตามแนวพุทธปรัชญาจึงอาจจะนำไปใช้กับวรรณคดีของชาติต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้เช่นเดียวกัน ผลของการศึกษาวิจารณ์และเปรียบเทียบวรรณคดีที่มีต้นตอเดียวกัน ได้อิทธิพลจากปรัชญาที่คล้ายคลึงกัน อาจเป็นประโยชน์ทางด้านวิชาการอย่างยิ่ง ทั้งในด้านที่ทำให้เรามองเห็นลักษณะเฉพาะของวรรณคดีประจำชาติหนึ่ง ๆ และในด้านสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา อันอาจเป็นผลโน้มนำไปถึงความเข้าใจอันดีต่อกันระหว่างประเทศ เพื่อประโยชน์สุขของประชาชน เพื่อขจัดสงคราม เพื่อสันติสุขของมวลมนุษย์ อันเป็นเป้าหมายเบื้องต้นประการหนึ่งของพุทธศาสนา

ชลธิรา กลัดอยู่

สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย
จัด ณ วันอาทิตย์ที่ ๗ ธันวาคม ๒๕๑๘
ศูนย์สารนิเทศ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

ภาคผนวก

รายงานการค้นคว้าเพื่อเสริมให้เห็น

อิทธิพลของพุทธธรรมในลิลิตพระลอ

ด้วยหลักการทางวรรณคดีเปรียบเทียบ

ตอนที่หนึ่ง

เปรียบเทียบลิลิตพระลอ กับ วรรณคดีเรื่องพระลอต่างสมัย

ถ้าเราถือว่า **รามายณะ** เป็นวรรณคดีอินเดียที่ได้รับความนิยมในหมู่คนไทยยุคก่อนอย่างแพร่หลาย โดยพิจารณาจาก **รามเกียรติ์** ฉบับต่าง ๆ เช่น **สีดาคำฉันท์** ในสมัยอยุธยาตอนต้น **พาลีสอนน้อง ทศรถสอนพระราม** ในสมัยอยุธยาตอนปลาย **รามเกียรติ์** ฉบับพระเจ้ากรุงธน ฉบับรัชกาลที่ ๑ ฉบับรัชกาลที่ ๒ และฉบับรัชกาลที่ ๖ ก็กล่าวได้ว่า **พระลอ** เป็นวรรณคดีตำนานพื้นบ้านของไทยที่ได้รับความนิยมมากที่สุดเรื่องหนึ่งในหมู่คนไทยยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ นอกจาก **ลิลิตพระลอ** ซึ่งแต่งขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้นแล้ว เท่าที่สำรวจต้นฉบับพบ มีเรื่องพระลอฉบับแต่งเป็นคำประพันธ์อีก ๓ สำนวน คือ

๑) บทละครเรื่องพระลอนรลักษณ์ พระบวรราชนิพนธ์ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ ในรัชกาลที่ ๓

๒) บทละครเรื่องพระลอ สำนวนเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลานกุญชร) แต่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕

๓) บทละครเรื่องพระลอ พระนิพนธ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ แต่งขึ้นเมื่อราว พ.ศ. ๒๔๕๑ ในตอนปลายรัชกาลที่ ๕

ทั้งสามสำนวนนี้ล้วนแล้วแต่มีลิลิตพระลอเป็นต้นแบบ ดังที่ทางกรมศิลปากร ผู้ชำระและจัดพิมพ์ต้นฉบับ ก็ได้ยืนยันไว้ว่า "บทละครเรื่องพระลอทั้ง ๓ สำนวนนี้ ล้วนแต่ได้เค้าโครงเรื่องมาจากลิลิตพระลอทั้งสิ้น"[๑] แต่ทั้งสามสำนวนก็มีลักษณะพิเศษเฉพาะที่แตกต่างกัน และแตกต่างจากลิลิตพระลอในบางประเด็น เมื่อได้ศึกษาวิเคราะห์แต่ละสำนวนอย่างละเอียด ดังจะแสดงให้เห็นต่อไปนี้

การขึ้นต้นเรื่อง

การขึ้นต้นเรื่องพระลอทั้ง ๔ สำนวน มีความแตกต่างกัน คือ

บทละครเรื่องพระลอนรลักษณ์ สำนวนพระบวรราชนิพนธ์ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ[๒] ขึ้นต้นเรื่องโดยการกล่าวถึงพระลอทันที ว่า

(ช้า) เมื่อนั้น พระลอเลิศลบสบไสมย
ครอบครองศฤงฆารผ่านโภไคย ในพิไชยแมนสรวงสืบมา
โฉมยงองค์เอกมเหษี ชื่อลักษณ์วดีเสน่หา
นักสนมนับพันกัลยา ดังดาราล้อมดวงพระจันทร์
พระองค์ทรงธรรม์ทศพิธ ไม่เพี้ยนผิดเยี่ยงอย่างแต่ปางก่อน
ทรงบำรุงสาสนาถาวร ราษฎรแสนศุขสนุกสบาย
มีเมืองขึ้นใหญ่น้อยร้อยเศษ ต่างประเทศไปมาค้าขาย
พระกำราบปราบปรามโจรผู้ร้าย เหือดหายห่างตัวกลัวอาญา
พร้อมหมู่เสนาพฤฒามาตย์ ประยูรญาติพระวงศ์พงศา
มากมีรี้พลช้างม้า ดังศรีอยุธยาธานี ฯ ๑๐ คำ ฯ (หน้า ๑๑๕)[๓]

จะเห็นได้ว่า ผู้แต่งได้รวบเอาประเพณีไหว้ครูของวรรณคดีไทย เช่น การชมเมือง ชมกษัตริย์เข้าไว้ด้วยกันได้อย่างกระชับ โดยผ่านการชมเมืองแมนสรวงและชมพระลอ ลักษณะการขึ้นต้นเรื่องโดยกล่าวถึงตัวละครเอกโดยทันที ย่อมเหมาะสำหรับการละคร (เพื่อการเล่นละครจริง ๆ) ซึ่งปรากฏว่า บทละครเรื่องพระลอ สำนวนเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์[๔] ก็ขึ้นต้นเรื่อง คล้ายคลึงกัน ดังนี้

มาจะกล่าวบทไป ถึงพระลองามลบสบสถาน
ได้เถลิงถวัลยราชโอฬาร กับนงคราญองค์ลักษณ์วดี
เป็นปิ่นปักนัคเรศเขตบูรพ์ทิศ บัจจามิตรน้อมประณตบทศรี
มีเมืองขึ้นมากมายหลายธานี ต่างมีบรรณาการภิวันท์
พระครองภพจบนครขจรเดช ดังองค์อำมเรศรังสรรค์
เป็นที่เจริญใจในสามัญ ทุกเขตขัณฑ์บันลือรูปทรง
กิตติศัพท์ขับซอยอโฉม งามประโลมลานจิตพิศวง
ในพื้นแผ่นแดนจังหวัดขัตติยวงศ์ ไม่งามแม้นเหมือนองค์ภูบาล ฯ ๘ คำ ฯ
(หน้า ๒๔๓)

บทละครเรื่องพระลอ สำนวนพระนิพนธ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์[๕] ขึ้นต้นเรื่องให้มีลักษณะเป็นละคร (เพื่อใช้เล่นจริง ๆ) เป็นการดึงดูดความสนใจของผู้ชม ด้วยการกระโดดข้ามเรื่องไปขึ้นต้นเรื่องที่พระเพื่อนพระแพงเตรียมรับปู่เจ้า ดังบทต่อไปนี้

ตอนต้น

ฉากที่ ๑ ปู่เจ้าเข้าวัง

(ฉากรูปในพระตำหนัก พระเพื่อนพระแพง ตั้งตั่งทองสำหรับปู่เจ้า และตั้งเครื่องบวงสรวงสังเวย ตัวละคอน มีสองนางประทับ ณ สุวรรณอาสน์)

(ร้องลำญวนเคล้า รับมโหรี) เมื่อนั้น สองพระราชบุตรีศรีเมืองสรอง
เนาอุไรรัตนาสน์ประสาททอง เตรียมรับรองพระปู่จะสู่วัง
เทียบตั่งทองรองลาดดาดเพดาน เขนยฟูกผูกม่านตระการกั้ง
จัดเทียนธูปบุปผามาลาทั้ง เทวสังเวยตั้งบนเตียงคำ ฯ ๔ คำ เจรจา
(หน้า ๑๔๕)

เมื่อหันกลับมาพิจารณาการขึ้นต้นเรื่องของลิลิตพระลอ อันเป็นสำนวนแบบฉบับดั้งเดิม มีข้อน่าสังเกตที่สำคัญอย่างยิ่ง คือ หลังจากที่ได้ไหว้ครู ชมเมือง ชมกษัตริย์ (ซึ่งเข้าใจว่าเป็นสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ หรือไม่ก็สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒) แล้ว กวีเริ่มเรื่องที่ท้าวแมนสรวงว่า

(ร่าย) กล่าวถึงขุนผู้ห้าว นามท่านท้าวแมนสรวง เป็นพระยาหลวงผ่านเผ้า เจ้าเมืองสรวงมีศักดิ์ ธมีอัคเทพีพิลาส ชื่อนางนาฏบุญเหลือ ล้วนเครือท้าวเครือพระยา สาวโสภาพระสนม ถ้วนทุกกรมกำนัล มนตรีคัลคับคั่ง ช้างม้ามั่งมหิมา โยธาเดียรดาษหล้า หมู่ทกล้าทหาร เผ้าภูบาลนองเนือง เมืองออกมากมียศ ท้าวธมีเอารสราชโปดก ชื่อพระลอดิลกล่มฟ้า ทิศตะวันออกหล้า แหล่งไหล้สีมา ท่านนา ฯ (หน้า ๒)

การขึ้นต้นเรื่องที่บิดาของตัวละครเอก ไม่น่าจะเกิดขึ้นเพียงเพราะกวีประสงค์จะแนะนำให้รู้จักตัวละครว่ามีใครบ้าง เป็นใคร มาจากไหน เพราะหลังจากแนะนำให้รู้จักบิดามารดาของฝ่ายพระเพื่อนพระแพง โดยท้าวความไปถึงปู่คือพิมพิสาครราช ในร่ายบทต่อไปแล้ว กวีได้สละเวลาแต่งร่ายบทสำคัญต่อไปอีกถึง ๓ บท จึงได้เริ่มกล่าวถึงพระลอโดยตรงในลักษณะที่ตรงกับสำนวนในบทละครสองเรื่องแรกที่ได้ยกตัวอย่างไปข้างต้น

ความสำคัญในร่าย ๓ บทนั้น คือ ท้าวแมนสรวงยกกองทัพไปจะชิงเมืองสรองเป็นเมืองขึ้น ในการรบครั้งใหญ่ระหว่างสองเมือง ซึ่งเมืองสรวงของฝ่ายพระลอเป็นฝ่ายจุดชนวนนั้น พิมพิสาครราช เจ้าเมืองสรอง ปู่ของพระเพื่อนพระแพง ถึงขนาด

"พระบาทขาดคอช้าง" แต่ท้าวพิไชยพิษณุกร พ่อของพระเพื่อนพระแพงกันเมืองเอาไว้ได้ ท้าวแมนสรวงจึงได้ยกทัพกลับไป เหตุการณ์สำคัญทั้งหมดนี้ทำให้ทั้งสองเมืองเป็นศัตรูกันสืบมา แม้จนถึงสมัยที่พระลอได้ขึ้นครองเมือง และเพราะเหตุดังกล่าวจึงเป็นผลให้เจ้าย่าของพระเพื่อนพระแพง ซึ่งยังคุมอาฆาตในเรื่องเดิมนั้น บัญชาให้นายทหาร—ข้าเก่า คุมไพร่พลไปฆ่าลูกศัตรู ยังให้เกิดโศกนาฏกรรมในตอนท้ายเรื่อง

การละเลยไม่กล่าวถึงสาเหตุแห่งโศกนาฏกรรม ในบทละครทั้งสามสำนวน มิได้เกิดขึ้นโดยที่ผู้แต่งไม่รู้ หากผู้แต่งคงจะได้ละไว้ในฐานที่เข้าใจกันทั่วไป การขึ้นต้นเรื่องผิดไปจากสำนวนเดิมเช่นนี้ มิได้ทำให้เค้าโครงเรื่องเสียหายหรือขาดตกบกพร่องไป แต่ก็สะท้อนให้เราเห็นว่า ผู้แต่งทั้งสามสำนวนมิได้รู้สึกว่า ตอนที่ละเลยไปเป็นตอนสำคัญของเรื่องตอนหนึ่ง ถือได้ว่าเป็นจุดกำเนิดแห่งปมโศกนาฏกรรมในตอนจบ การศึกษาในเชิงวรรณคดีเปรียบเทียบ ทำให้เห็นเด่นชัดว่า กวีผู้รจนาสำนวนดั้งเดิม ให้ความสำคัญกับจุดกำเนิดนี้ค่อนข้างมากทีเดียว จึงได้นำมาแสดงไว้ในตอนต้นเรื่อง พรรณนาฉากการรบครั้งสำคัญนี้ไว้อย่างชัดเจน ทำให้ผู้ฟังผู้อ่านโดยทั่วไป ที่สนใจกฎแห่งเหตุผล สามารถสืบสวนหาต้นตอแห่งเหตุการณ์อันน่าเศร้าสลดในตอนท้ายเรื่องได้ ถ้าอ่านและฟังโดยละเอียดตั้งแต่ต้นเรื่อง

> การศึกษาลิลิตพระลอ ด้วยหลักการทางปรัชญา ทำให้ได้ข้อสรุปว่า
> "กรรมกำเนิดจากชีวิต กรรมกำหนดชีวิต
> สิ่งกำหนดชีวิตในลิลิตพระลอ คือ กรรม
> กรรมทั้งหลายในเรื่องมีกำเนิดมาจากตัวละครทั้งหลายในวาระโอกาสต่าง ๆ กัน"[๖]

นับเป็นการยืนยันอยู่ในทีว่า การขึ้นต้นเรื่องด้วยการแสดงให้เห็นการกระทำ (กรรม) อันเป็นจุดกำเนิดให้ตัวละครเอกในเรื่อง "ถึงกรรม" หรือ "เสวยกรรม" (สำนวนในลิลิตพระลอ) นั้น กวีมิได้รจนาขึ้นด้วยความบังเอิญ หากน่าจะเป็นความจงใจ ซึ่งย่อมชวนให้สันนิษฐานว่า เป็นความจงใจที่เกิดขึ้นเพราะกวีได้รับอิทธิพลความคิดความเชื่อบางประการประกอบกับวิจารณญาณส่วนตน และเราสามารถยืนยันว่าอิทธิพลความคิดความเชื่อนั้น คือ อิทธิพลของพุทธธรรม จากการศึกษาลิลิตพระลอด้วยหลักการทางปรัชญาดังปรากฏในรายงานนั่นเอง

การถงท้ายเรื่อง

น่าเสียดายอย่างยิ่งที่บทละครเรื่องพระลอสำนวนพระบวรราชนิพนธ์ พบต้นฉบับถึงตอนที่พระลอลาลักษณวดีเท่านั้น ทำนองเดียวกันสำนวนเจ้าพระยา ฯ เท่าที่หอสมุด

แห่งชาติมีต้นฉบับก็จบลงที่หมอสิทธิชัยทูลพระนางบุญเหลือว่าสุดปัญญาที่จะรักษาพระลอได้ มีสำนวนที่สันนิษฐานกันว่า เป็นของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ด้วย ปรากฏอยู่ต่อท้ายสำนวนพระบวรราชนิพนธ์ เริ่มตั้งแต่ตอนลักษณวดีครวญถึงตอนพระลอและนายแก้วนายขวัญเดินทางไปถึง "สวนมาลี" ของพระเพื่อนพระแพง[๗] ซึ่งก็ไม่ถึงตอนลงท้ายเรื่องเช่นกัน บทละครเรื่องพระลอที่ใช้เปรียบเทียบให้เห็นความแตกต่างที่สำคัญในการลงท้ายเรื่อง จึงมีเพียงสำนวนเดียว คือ สำนวนพระนิพนธ์ฯ ปรากฏว่าสำนวนพระนิพนธ์ฯ จัดให้ "ฉากพิฆาตพระลอ" เป็นฉากสุดท้าย (ฉากที่ ๖ ของ "ตอนท้าย") และดำเนินเรื่องให้จบลงตอนพระนางดาราวดีรู้ข่าวการตายของพระเพื่อนพระแพง มเหสีองค์ที่ ๑ ถึงที่ ๖ และกำนัลอีก ๔ คน ร่วมกันครวญ แล้วลงท้ายก่อนปิดม่านดังนี้

> (ลูกคู่รับพร้อมกัน) โอ้พระเพื่อนแพงทอง สองพระยุพราชของข้าพระบาท นิเอ๋ย สิ้นแม่เจ้าเสียแล้ว ใครเลยจะอุ่นเกล้าฯ (หน้า ๒๓๗)

เมื่อเปรียบเทียบกับลิลิตพระลอ กวีผู้รจนาแต่ดั้งเดิมยังคงดำเนินเรื่องต่อไปว่า ท้าวพิชัยพิษณุกรให้พานางดาราวดีไปพักผ่อน แล้วพระองค์ก็มีบัญชาให้จัดงานศพเป็นการใหญ่ ส่งทูตไปทูลพระนางบุญเหลือ พระนางบุญเหลือครวญ แล้วแต่งทูตกลับไปร่วมพิธีศพด้วย ในตอนนี้มีความบรรยายว่า

> "ครั้นแล้วการสำเร็จ สมเด็จบพิตรธให้สำรับ ประดับเครื่องอันจะรับธาตุพระบาท ธจึ่งให้แบ่ง ธาตุสามกษัตริย์แห่งละกึ่ง ครึ่งไว้หอพระญาติ ธาตุกึ่งให้แขกรับ ธก็ให้ประดับมรรคา รัถยารวดอลงกฎ รจนาไปถึงแดน ให้แห่แหนส่งธาตุ ส่วนพระบาทบุญเหลือกษัตริย์ ให้ประดับรัถยามารจนารับพระธาตุ ยังรัตนราชธานีบุรีสรวงสะพิศาล ธก็แต่งกุฎาคารปราสาท ผจงไว้ธาตุสามกษัตริย์ ถัดสองข้างซ้ายขวา รจนามนทีรแล้ว ขวาขุนแก้วแลนางรื่น ซ้ายหมื่นขวัญแลนางโรย ท้าวธแต่งโดยใจภักดิ์ มหึ่มานักพันแพ่ง แต่งอเนกนุประการ ถวายพระทานจอมกษัตริย์ แด่พระรัตนตรัย ไชคลังทานทั่วหล้า ถ้วนหน้ารับแล้วไส้ ธก็ให้ประดิษฐาน อลังการสถูปเจดีย์ สามกษัตริย์มหิมา ซ้ายขวาสถูปพี่เลี้ยง เพียงจะปือแหล่งหล้า สู่เมืองฟ้าเมืองบน หนสมเด็จพิชัยพิษณุกร ภูธรทำดุจเดียว เทียวส่งสารเสน่หา ให้ไปมาบมิขาด บอกพระราชกำหนด กฎหมายวันอันบรรจุพระธาตุ สองกษัตริย์ราชแต่งการ ดูพิศาลสองสิมา เป็นมโหฬารดิเรก อเนกทานทั่วหล้า ทุกทั่วชนถ้วนหน้า สถิ่นเที่อนทำบุญ ส่งนาฯ

ต่อจากนี้ก็มีการส่งท้ายด้วยโคลงซึ่งจัดว่าเป็นเรื่องราวอันเป็นที่สุดแห่งเรื่องพระลอ คือ

ทุกขุนทุกไพร่ฟ้า มูลนาย
ทุกทั่วทั้งหญิงชาย แหล่งหล้า
ทำบุญส่งบุญถวาย ถึงราช แลนา
สวามิภักดิ์ตั้งหน้า รุ่งรู้เห็นบุญ ฯ (หน้า ๑๑๙)

ประเด็นที่ควรพิจารณาในบทประพันธ์ข้างต้น ได้แก่การที่กวีผู้รจนาดำเนินเรื่องให้ลงท้ายด้วยการติดต่อกันฉันมิตรระหว่างสองเมืองซึ่งเคยเป็นศัตรูกัน การขมวดเรื่องเช่นนี้ยืนยันให้เห็นว่า กวีเห็นความผิดพลาดบกพร่องของการเป็นศัตรู จองล้างจองผลาญกัน จึงไม่ยอมจบเรื่องเพียงแค่ตัวละครเอกตาย หากได้แต่งต่อด้วยจิตที่เป็นกุศลอย่างยิ่ง ในขณะที่กวีในชั้นหลัง เมื่อนำมาแต่งเป็นบทละคร ไม่เห็นความสำคัญของการคืนดีกันเสียแล้ว ว่าเป็นสิ่งจำเป็น พิจารณาในรูปการละคร น่าจะแต่งต่อได้อีกฉากหนึ่งโดยไม่เสียลักษณะการละคร แต่กวีก็ได้ละเว้นเสีย ในส่วนของรายละเอียดตอนท้ายเรื่องซึ่งกวีผู้รจนาลิลิตพระลอไม่มองข้ามเช่นนี้ ช่วยยืนยันว่า ลิลิตพระลอไม่ใช่เรื่องที่มุ่งแสดงความรัก ความใคร่ ความโศก และความตายอย่างดาด ๆ เพียงให้อ่านหรือฟังได้อย่างสนุกเพลิดเพลิน หากกวียังมีจุดมุ่งหมายบางอย่างแฝงอยู่ จึงได้ลงท้ายเรื่องไว้เช่นที่กล่าว หากจะสันนิษฐานว่า กวีมุ่งที่จะแสดงข้อคิดหรือคติธรรมบางอย่างด้วย ก็คงจะไม่เป็นการยัดเยียดจนเกินไปนัก ซึ่งเมื่อพิจารณาเปรียบเทียบกับการศึกษาวิจารณ์ลิลิตพระลอด้วยหลักการทางปรัชญา ก็ได้คำตอบในประเด็นนี้ว่า

> "ความดีเป็นปัจจัยของความชั่วได้ และความชั่วก็เป็นปัจจัยของความดีได้ กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล อกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล.....เป็นไปตามหลัก เป็นเรื่องของสัจธรรม.....เมืองสรวงกับเมืองสรองซึ่งเป็นศัตรูกันก็กลับกลายเป็นมิตรซึ่งกันและกัน เพราะร่วมในทุกข์เดียวกัน"[๙]

ข้อคิดที่สันนิษฐานว่ากวีเจตนาแสดง จึงนับว่าเป็นข้อคิดที่ได้รับอิทธิพลจากพุทธธรรม ซึ่งมองเห็นได้ชัดเมื่อศึกษาด้วยหลักการทางปรัชญา

นอกจากนี้หากเรากลับไปอ่านวิเคราะห์ลิลิตพระลอตอนลงท้ายเรื่อง ตามที่ได้ตัดตอนมาแสดงไว้ข้างต้นโดยละเอียด จะเห็นประจักษ์พยานของการเขียนภายใต้อิทธิพลของสังคมพุทธศาสนาอย่างชัดเจนยิ่งขึ้น ซึ่งนับเป็นการช่วยเสริมให้เห็นว่า กวีได้รจนาลิลิตพระลอภายใต้อิทธิพลของพุทธธรรมอย่างแน่นแฟ้น กล่าวคือ กวีได้บรรยายถึงคติความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับคนตายซึ่งเป็นแบบพุทธศาสนา เพราะได้กล่าวถึงบูชาพระธาตุ

การแยกพระธาตุเป็นส่วน ๆ การสร้างสถูปเจดีย์กุฎาคาร การทำบุญอุทิศให้ผู้ตาย การให้ทาน และการอ้างถึงพระรัตนตรัยอย่างชัดแจ้ง

กาลลำดับเรื่อง

ไม่เพียงแต่มีความแตกต่างกันในด้านการขึ้นต้นเรื่องกับการลงท้ายเรื่องเท่านั้น บทละครเรื่องพระลอมีความแตกต่างอย่างสำคัญจากลิลิตพระลอสำนวนเดิมในด้านการลำดับเรื่องด้วย บทละครสำนวนพระบวรราชนิพนธ์ลำดับเรื่องให้ฝ่ายพระลอเป็นผู้ได้ยินกิตติศัพท์ความงามของพระเพื่อนพระแพงก่อน ผู้ขับซอยอยศสองนางนั้น เป็นการขับโดยปกติธรรมดา มิใช่เป็นแผนของนางรื่นนางโรยเช่นสำนวนเดิม ดังบทที่ว่า

(ร่าย) ข้าได้ข่าวว่าลาวแขวงเหนือ ลงเรือล่องมาค้ากรุงใต้[๑๐]
ขับซอเสนาะเพราะสุดใจ เลื่องลือเข้าไปจนในวัง
บรรดาข้าเฝ้าเหล่าที่อยู่ ผู้ใดใครรู้เห็นมั่ง
แม้นเหมือนอย่างว่าถ้าจริงจัง เอาตัวมาว่าฟังสักเวลา ฯ๔ คำฯ

(หน้า ๑๑๕)

เมื่อบรรดาเสนี ตำรวจเวร ตำรวจเลว ไปตามพวกลาวซอมาได้แล้วในลักษณะบังคับ ดังบทว่า

เจ้าฤๅคนขับมีรับสั่ง มาไปในวังสั่งเมื่อกี้
เข้าจับมือถือไหล่ไปเดี๋ยวนี้ เร่งกันตลีตลานมา ฯ๔ คำฯ เชิด

(หน้า ๑๒๐)

พระลอก็มีดำรัสว่า

อ้ายเหล่านี้ดอกฤๅที่ลือกัน ชาววังสรรเสริญมันนักหนา
ชมว่ากลอนประดิษฐ์คิดขันขัน ดีจริงจะได้ให้รางวัล
บอกมันว่าไปจะใคร่ฟัง ฯ๔ คำฯ เจรจา

(หน้า ๑๒๐)

เมื่อลาวขับซอชมโฉมพระเพื่อนพระแพงแล้ว ก็มีบทบรรยายยืนยันอีกว่า พระลอเป็นฝ่ายได้กิตติศัพท์ความงามของสองนางมาก่อน จึงได้มีบัญชาให้ไปตามตัวลาวมาซอให้แน่ใจ

เมื่อนั้น พระโฉมยงทรงฟังกระแสเสียง
พอพระไทยไพเราะห์เพราะเพรียง กล่าวเกลี้ยงกลอนประดิษฐ์คิดผูกพัน

ในคำซอยอโฉมพระแพงเพื่อน	ว่างามเหมือนสุรางค์นางสวรรค์
จริงเหมือนคำเขาเล่าลือกัน	ทรงธรรม์ต้องจิตติดใจ
.....	.....
(โอ้ไท้) โอ้เจ้าเสาวภาคย์ของพี่เอ๋ย	ไฉนเลยจะได้ชมสมสอง
แต่พลบค่ำคร่ำครวญถึงนวลน้อง	จนย่ำยามสองฆ้องประโคม
แต่ข่าวคำล่ำลือแล้วมิหนำ	**พี่มาซ้ำฟังซอยอรูปโฉม**
เหมือนพระเมรุเอนทับทรวงโทรม	แสนโทมนัศนึกไม่นิทรา
แล้วเคลิ้มคลุ้มกลุ้มจิตรผิดสังเกต	ภูวเรศรัญจวนหวนหา
อาไลย์ในสองวนิดา	สุดแสนเสน่หาอาวรณ์

(หน้า ๑๒๑—๑๒๒)

การลำดับเรื่องผิดแผกไปจากสำนวนเดิมเช่นนี้ ผู้เขียนไม่แน่ใจนักว่ากวีมีเจตนาอย่างไร แต่ได้พบข้อน่าสังเกตบางประการว่า บทละครเรื่องพระลอสำนวนพระบวรราชนิพนธ์นี้ ดำเนินเรื่องโดยใช้บทบาทของพระลอเป็นแกนกลางของเรื่อง ซึ่งอาจจะเป็นกลวิธีการละครสมัยรัชกาลที่ ๓ ก็เป็นได้ คือ ให้ฝ่ายชายเป็นตัวละครเอก ฝ่ายหญิงเป็นส่วนประกอบที่ไม่สำคัญ นับว่าแตกต่างจากกลิลิตพระลอเป็นอย่างยิ่ง เพราะสำนวนเดิมนั้นดำเนินเรื่องโดยตัดภาพกลับไปกลับระหว่างฝ่ายเมืองสรวงและเมืองสรอง ที่สำคัญก็คือฝ่ายเมืองสรองหรือฝ่ายพระเพื่อนพระแพงเป็นผู้เริ่มลงมือปฏิบัติการก่อน เนื่องจากได้ยินกิตติศัพท์รูปโฉมของพระลอดังบทโคลงที่ว่า

ขับซอยอราชเสียร	ทุกเมือง
ลือเล่าพระลอเลื่อง	ทั่วหล้า
โฉมบาบพิตรเปลื่อง	ใจโลกย์
สาวหนุ่มฟังเป็นบ้า	อยู่เพียงโหยหน ฯ
เล่าลือโฉมท้าวทั่ว	เมืองสรอง
ขจรข่าวถึงหูสอง	พี่น้อง
รทวยดุจวัลย์ทอง	ครวญใคร่ เห็นนา
โหยลห้อยในห้อง	อยู่เหยียมฟังสาร ฯ

(หน้า ๔—๕)

กวีผู้รจนาลิลิตพระลอให้ความสำคัญกับบทบาทของฝ่ายหญิงเป็นอย่างยิ่ง เมื่อสองนางเป็นไข้ใจอย่างหนัก กวีก็ดำเนินเรื่องให้สองพี่เลี้ยงอาสาจัดการให้ได้สมปรารถนา

คือ ส่งคนไปขับซอยอโฉมสองนางให้พระลอได้รับรู้กิตติศัพท์ความงามของสองนางโดยเจตนา จากนั้นจึงได้มี "แผนสอง" และ "แผนสาม" ตามมา คือไปหา "ยายมด" และ "ยายมด" ส่งต่อไปหาปู่เจ้าสมิงพราย พิธีกรรมของปู่เจ้าสมิงพรายก็เกิดขึ้นโดยเจตนา ซึ่งเป็นพฤติกรรมที่ผิงใจผู้อ่านผู้ฟังส่วนใหญ่ว่าเป็นอำนาจเหนือธรรมชาติ มีอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์น่าสนใจ อีกทั้งกวีผู้รจนาลิลิตพระลอก็ได้ให้ความสำคัญกับบทบาทของปู่เจ้าสมิงพรายมากที่เดียว เราจึงมักจะผิงใจว่า พระลอมีอาการผิดปกติไปเพราะอำนาจเหนือธรรมชาติ แต่ลำดับเรื่องที่ได้แสดงมาข้างต้น ไม่ว่าจะเป็นสำนวนเดิมหรือสำนวนพระบวรราชนิพนธ์ (แม้จะต่างกัน) ยืนยันว่า การที่พระลอหรือพระเพื่อนพระแพง "เป็นไปตามกรรม" จึง "ถึงกรรม" และ "เสวยกรรม" นั้น เป็นกรรมอัน (มีส่วน) เกิดจาก "เจตนา" และเจตนานั้นก็เกิดจากรูปโฉมอันงดงามเลื่องลือของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง "กระทบหู" ของอีกฝ่ายหนึ่ง ซึ่งสำนวนเดิมแสดงไว้อย่างแจ้งชัดว่า จุดเริ่มต้นอยู่ที่รูปโฉมของฝ่ายชาย บันดาลให้ฝ่ายหญิงมีเจตนากำหนดกรรม (ส่งคนไปขับซอ) และพิธีกรรม (ของปู่เจ้าสมิงพราย) ซึ่งส่งผลให้มีกรรมอื่น ๆ ตามมา เช่น การเดินทาง การลักลอบสมสู่ และการฆ่า ทั้งหมดนี้เมื่อพิจารณาจากลำดับเรื่องของสำนวนเดิม เป็นกรรมที่ "บุพกรรม" มีส่วนกำหนดให้ต้องเป็นไปเช่นนั้นด้วย แต่ "บุพกรรม" นี้มิใช่กรรมเก่าแต่ชาติปางก่อน (ชีวิตก่อนชีวิต—ด้วยวิญญาณเดิม) ของพระลอหรือพระเพื่อนพระแพง หากเป็น "กรรมเก่า" ที่พ่อและปู่ของแต่ละฝ่ายได้ร่วมกันสร้างไว้

ลำดับเรื่องที่มี เหตุ และ ผล เกี่ยวเนื่อง โยงใยและซ้อนต่อกันไปอย่างเป็นระบบเช่นนี้ น่าจะเกิดขึ้นโดยความประสงค์ของกวีผู้รจนาสำนวนดั้งเดิม ผู้ที่รับสารนี้ได้อย่างแม่นยำ คือเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ เพราะจากการศึกษาเปรียบเทียบอย่างละเอียดปรากฏว่า บทละครสำนวนเจ้าพระยา ฯ มีลำดับเรื่องตรงกับสำนวนดั้งเดิมทุกขั้นตอน (เท่าที่ต้นฉบับดำเนินเรื่องไปถึง) ส่วนบทละครสำนวนพระนิพนธ์นั้น ดังที่ได้กล่าวพาดพิงไว้บ้างแล้ว ผู้แต่งจัดลำดับเรื่องโดยเน้นความสนุกเพลิดเพลินเป็นใหญ่ ในตอนต้น ๆ เรื่องซึ่งมีรายละเอียดที่สำคัญ เพราะเป็นจุดกำเนิดของผลกรรมทั้งหลายในเรื่องตามสำนวนดั้งเดิม ปรากฏว่าถูกตัดออกไปเกือบหมดสิ้น ตัวละครที่สำคัญของตอนต้น (หรือองก์ต้น) ของบทละครสำนวนพระนิพนธ์ กลับกลายเป็นปู่เจ้าสมิงพรายดังที่มีลำดับฉากว่า

ฉากที่ ๑ ปู่เจ้าเข้าวัง
ฉากที่ ๒ ปู่เจ้ายกลูกลมและธงสามชาย

ฉากที่ ๓ พระลอต้องเสน่ห์
ฉากที่ ๔ เจ้าปู่แต่งทัพผี
ฉากที่ ๕ ทัพผีปู่เจ้าปล้นแมนสรวง
ฉากที่ ๖ พระลอคลั่งจนจากเมืองแมนสรวง
ฉากที่ ๗ พระลอจากแมนสรวง

แม้จะแสดงให้เห็นเพียงกวีผู้แต่งลำดับฉากข้างต้น มิได้ยกรายละเอียดในฉากมาแสดงไว้ ก็คงเพียงพอที่จะสะท้อนให้เห็นว่า เรื่องพระลอในชั้นหลังได้ละเลยหรือมองข้ามความสำคัญบางประการ ที่กวีผู้รจนาสำนวนแรกบรรจงสอดใส่ไว้ ทำให้ "สาระสำคัญ" ขาดหายหรือบิดเบี้ยวไป แต่ก็มิได้เป็นความบกพร่องมากมายนัก เพราะบทละครสำนวนเจ้าพระยาฯ มีส่วนดีชดเชยไว้มากทีเดียว จนกล่าวได้ว่า เป็นบทละครเรื่องพระลอสำนวนที่เด่นที่สุด มีเอกลักษณ์มากที่สุด และมีรูปการละครน่าสนใจที่สุด นอกจากนี้ ลำดับเรื่องของบทละครสำนวนนี้ ยังเป็นประจักษ์พยานที่สะท้อนให้คนรุ่นหลัง (ซึ่งอาจจะเป็นคนรุ่นใหม่ที่เชื่อถือในกฎเกณฑ์แห่งเหตุผล) เข้าใจว่า เรื่องพระลอประทับใจผู้อ่านผู้ฟัง (และผู้ชม) ทั่วไป ที่บทบาทของปู่เจ้า อิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์อันพิสดารของปู่เจ้า ตลอดจนพิธีกรรมทางไสยศาสตร์ เพื่อทำเสน่ห์เล่ห์กลของปู่เจ้า อันเป็นเรื่องที่อธิบายได้ยาก ชวนให้เข้าใจและเชื่อถือว่าเป็นอำนาจเหนือธรรมชาติจนแทบจะลืมไปว่า สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นเพราะธรรมชาติมนุษย์ อันประกอบขึ้นด้วย รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ซึ่งบันดาลให้มนุษย์ซึ่งก็มีธรรมชาติเป็นบุถุชน คือ ปรารถนาใน รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส กระทำการบางอย่างโดยเจตนา ก่อให้เกิดกรรมต่าง ๆ และผลกรรมอันน่าสลดใจในบั้นท้ายเพราะแรงของ "บุพกรรม" อันสามารถอธิบายได้ เพราะกวีผู้รจนาสำนวนดั้งเดิมได้ให้รายละเอียด สอดแทรกไว้อย่างประณีตบรรจงทุกขั้นตอน มีลำดับเรื่องอันจัดระบบไว้อย่างดียิ่งโดยเจตนา

การศึกษาลิลิตพระลอ ด้วยหลักการทางปรัชญา ทำให้เห็นอิทธิพลของพุทธธรรมชัดเจนขึ้นว่า กวีผู้รจนาลิลิตพระลอ อาจแต่งเรื่องให้มีลำดับเรื่องดังได้วิเคราะห์ไปข้างต้น ด้วยความเข้าใจอย่างลึกซึ้งในเรื่องเบญจขันธ์ และกฎแห่งกรรมขั้นปฏิจจสมุปบาท[๑๑] แต่เพราะกวีตระหนักว่าเป็นเรื่องที่รับได้ยากในท่ามกลางบรรยากาศความเชื่อสมัยนั้น จึงได้ใช้วิธีสร้างสัญลักษณ์ หรือบุคลาธิษฐานขึ้นมาช่วยเสริมให้เป็นที่ยอมรับและเข้าใจได้ง่ายขึ้น โดยใช้ความสนุกเพลิดเพลินไพเราะเป็นเครื่องชี้นำ ขณะเดียวกันก็แฝงกุญแจไว้ให้ไขเงื่อนปมแห่งอวิชชา ในส่วนต่าง ๆ ของเรื่องมากมายพอสมควรทีเดียว[๑๒]

ลักษณะตัวละคร

ลักษณะตัวละครเกือบทุกตัวในลิลิตพระลอ มีความซับซ้อน มีชีวิตชีวา เมื่อกวีบรรยายว่าใครสวย สวยอย่างไร เราจะเห็นภาพความงดงามนั้นอย่างจริงจังแจ่มชัดในมโนภาพ เมื่อใครมีทุกข์ เราจะรู้สึกถึงความทุกข์นั้น ด้วยความเข้าถึงในอารมณ์ ด้วยความเข้าใจและเห็นใจ เมื่อตัวละครใดแสดงพฤติกรรมอย่างไร เราจะมองเห็นอิริยาบถเกือบจะทุกช่วงของความเคลื่อนไหวอย่างสมจริง เมื่อเปรียบเทียบกับบทละครทั้งสามสำนวน ผู้เขียนมีความเห็นว่า กวีในชั้นหลัง "ทาบไม่ติด" มิหนำซ้ำยังได้ทำให้ลักษณะตัวละครบางตัวบิดเบี้ยวไปเป็นอย่างมาก

เฉพาะบทละครสำนวนเจ้าพระยา ฯ นั้น กล่าวได้ว่า เป็นลิลิตพระลอฉบับย่อส่วน ลักษณะตัวละครโดยส่วนรวมตรงกับสำนวนเดิม เพียงแต่ไม่ลึกซึ้งเท่าเทียมสำนวนเดิม ความสมจริงจึงลดลงตามส่วนด้วย

ส่วนบทละครสำนวนพระบวรราชนิพนธ์ สังเกตเห็นได้ชัดว่าได้รับอิทธิพลจากลักษณะบทละครนอกสมัยรัชกาลที่ ๒ มาก ตัวเอกกลายเป็นตัวละครชนิดดาดดื่น พระลอเปลี่ยนบุคลิกเป็นผู้ชายธรรมดา ๆ (ที่ค่อนข้างน่าชัง) ตามแนวของบทละครนอก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในตอนที่จะยกตัวอย่างต่อไปนี้

พอเหลือบมาเห็นหน้ามเหษี
ทำไมมาหมอบเฝ้าเคล้าคลึง
ทั้งตาหมอสิทธิไชยก็ไม่ชั่ว
ลูกเขาเมียเขามาเล้ารุม
อีเหล่าสาวสวรรค์ก็หนักหนา
ฉวยได้พระแสงแกว่งไกว
(สับไท) เหม่เหม่มเหษีเอก
ลอยหน้าพากัน
หมอเถ้าเข้าแอบ
ท่วงทีมีชู้
ชีวิตคงม้วย
พระไล่ฟาดฟัน

สับเอยสับปลับ
อีเจ้ามารยา

เอ๊ะนางนี่ชรอยจะคอยหึงษ์
ดูประหนึ่งจะระวังนั่งคอยคุม
ไว้ตัวดูราวกับเจ้าหนุ่ม
แกล้งคุมเหงข้าฤาว่าไร
หูตาจับกันกูมันไส้
เลี้ยวไล่พิฆาฏฟาดฟัน ฯ ๑๐ คำ ฯ เชิด
โหยกเหยกทั้งเหล่าอีสาวสวรรค์
เย้ยหยันเยาะกู
ทำแยบคายอยู่
กูรู้เท่าทัน
ลงด้วยพระขรรค์
พลันวุ่นไป ฯ ๖ คำ ฯ

ยังกลับกลอกหลอกล้อต่อหน้า
ว่าให้ได้อาย

คารมข่มผัว เล่นตัวใจหาย
ฆ่าเสียให้ตาย เสียดายทำไม
เมียชู้กูมาก ไม่ยากหาได้
ฉวยพระขรรค์ไชย เลี้ยวไล่เทวี ฯ ๖ คำ ฯ

(หน้า ๑๓๐—๑๓๑)

บทบาทของพระลอตอนนี้เป็นอาการซึ่งอาจจะอ้างได้ว่า มิใช่พระลอตัวจริง หากเป็นไปเช่นนี้เพราะฤทธิ์สลาเหิน แต่ถ้าเทียบกับลิลิตพระลอตอนเดียวกัน ฤทธิ์สลาเหินทำให้พระลอมีอาการ ดังนี้

ครั้นท่านได้หยิบเสวย แลนา บนานเลยลอราช แลนา
ใจจะขาดรอนรอน แลนา ถึงสายสมรพี่น้อง
คิดบลุเลยข้อง ขุ่นแค้นอาดูร ฯ

ท้าวทูลธิราชไท้ ชนนี
ไหว้บาทบงกชศรี ใส่เกล้า
ข้าพระอยู่มามี ใจเหนื่อย พระเอย
จักใคร่ลาพระเจ้า เที่ยวเหล้นพนาสณฑ์

พระลอลาบ่ได้ ทนทุกข์ อยู่นา
บัดนั่งบัดนอนลุก ละห้อย
ไอศวรรย์บ่เป็นสุข เสวยโศก ไส้นา
โหยคนึงเสน่ห์สร้อย บ่ได้สร่างเสบย ฯ

(หน้า ๒๙—๓๐)

น่าเสียดายที่ "สภาพทุกข์" เช่นนี้ ไม่ปรากฏในบทละครสำนวนพระนิพนธ์ด้วย ทั้ง ๆ ที่สำนวนนี้สามารถจำลองสภาพทุกข์บางตอนในเรื่องได้ดีพอสมควร ในตอนเดียวกันนี้ สำนวนพระนิพนธ์กลับจำลองสภาพพระลอให้เหมือนสำนวนพระบวรราชนิพนธ์อย่างชนิดที่เห็นได้ชัดว่า เลียนให้เหมือน คือ

(ร้องลำลาวเล็กตัดสร้อย)
แรงฤทธิ์วิทยาสลาเหิน บังเอิญร้อนทุรนด้วยมนตร์ผี
ผ่าวคะนึงถึงสองเทวี เร่าฤดีกระสับกระส่ายไปมา
แว่วสำเนียงเหมือนเสียงทูลเตือน ว่าพระเพื่อนพระแพงเตือนละห้อยหา
ประหลาดแล้วน้องแก้วพี่ตามมา ผ่านฟ้าเผ้าชะแง้แลตะลึง

พอเหลือบมาสบหน้ามเหสี เอ๊ะนางนี่ชะรอยจะคอยหึง
ทำไมมานั่งตะบอยคอยเคล้าคลึง ดูประหนึ่งนายระวังนั่งคุม
ทั้งตาหมอสิทธิชัยก็ไม่หยอก กลับกลอกทำราวกะเจ้าหนุ่ม
ลูกเขาเมียเขามาเร้ารุม รุมมะตุ้มตัณหาน่าแค้นใจ
ข้างอีเหล่าสาวสนมก็อมหื่น แทบจะขืนตาครูกูหมั่นไส้
ฉวยได้พระแสงแกว่งไกว เลี่ยวไล่พิฆาตฟาดฟัน ฯ ๑๐ คำ ฯ

(ร้องลำลาวพวน) เหม่เหม่ มเหสีเอก โหยกเหยกเอาอย่างอีแม่สาวสวรรค์
ลอยหน้าพากัน เย้ยหยันเยาะกู
หมอเฒ่าเคล้าเคล้น หน้าทะเล้นเหลือดู
แดะแด่แส่ชู้ กูรู้เท่าอีมัน
ชีวิตคงม้วย ลงด้วยคมขรรค์
ฉิวฉุนหุนหัน ไล่ฟันวุ่นไป ฯ

อีเอยอีใจชั่ว ยังเล่นตัวตะบอยหน้า
ชาติหญิงแพศยา ว่าให้กูอาย
คารมข่มขู่ คบชู้สู่ชาย
แก่เฒ่าไม่เลือก ดั้นเลือกตาลาย
ฆ่าเสียให้ตาย เสียดายมึงไย
เมียชู้กูมาก ไม่ยากหาใหม่
เงื้อพระแสงแกว่งไกว เลี่ยวไล่พัลวัน ฯ เชิด

(หน้า ๑๗๐—๑๗๑)

การดัดแปลงให้เรื่องพระลอกลายเป็นบทละคร ไม่เพียงแต่ทำให้ตัวละครสำคัญเช่น พระลอมีลักษณะบิดเบี้ยวไป ตัวละครที่บิดเบี้ยวไปอย่างมากอีกตัวหนึ่งคือ เจ้าย่า ในลิลิตพระลอ เจ้าย่าซึ่งแม้จะใจเหี้ยมพอที่จะสั่งฆ่าพระลอ ก็เป็นหญิงชราธรรมดา ๆ ซึ่งรักหลานอย่างยิ่ง ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าย่ากับพระเพื่อนพระแพงเป็นไปอย่างแนบแน่น ดังจะเห็นได้จากตอนสองนางไปลาเจ้าย่า ดังนี้

สองท้าวยังย่าไท้ ทูลทรง
พระบาทสองศรีผจง ใส่เกล้า
สองเสด็จแนบแนมองค์ อิงแท่น
ละเลี่ยนสองเพี้ยมเผ้า ย่าต้องติดใจ ฯ

ย่าชมหลานแก้วยอด เยาวมาลย์
สองดุจบงกชบาน ใหม่หน้า
สองศรีลำเภาพาล เพ็ญภาค กูเอย
นวดย่าได้แรงอ้า อ่อนรู้ถือถนอม ฯ

ชูหน้าสองหนุ่มหน้า เชยชม
สองอ่อนงามสระสม ใช่น้อย
ใจดีอ่อนอุดม ใครคู่ สองนา
สองนวดฟั้นค้อยค้อย ย่าได้แรงรมย์ ฯ

อย่ากดใจฟั้นย่า นานนัก
อุส่าห์เยียวสองภักดิ์ ใฝ่ไข้
สองนางรื่นโรยรัก ษาอย่า ลืมนา
เตือนอ่อนสรงเสวยไล้ ลูบแป้งผัดผิว ฯ

เผื่อข้าแฝงบาทไหว้ บทมาลย์
สุขสิ่งใดปูนปาน เปรียบได้
พิศพักตรดุจบัวบาน ฤๅใคร่ คลายเลย
เสมออมฤตไล้ ลูกแล้ลืมเมือ ฯ

สองเจ้ารักย่าให้ ติดใจ บารนี
อ้าอีกฟังเสียงใส อ่อนพร้อง
สองศรีกล่าวเสนาะใด จักดุจ นี้นา
เสมออมฤตต้อง ย่าได้แรงจริง ฯ

ย่ารักมิใคร่ให้ ไกลตัว
เยียวย่าเตือนเพราะกลัว เกลือกไข้
ย่าสงวนยิ่งสงวนหัว ใจย่า ไส้นา
เทียรย่าเตือนไข้ไข้ อย่าน้อยใจเขือ ฯ

อิริยาบถสี่ไส้ สงวนองค์ อ่อนเอย
นอนนั่งยืนเดิรจง อย่าเว้น
สองศรีสมบูรณ์บง กชมาศ กูเอย
นอนนั่งยืนเดิรเหล้น แต่งให้เสมอกัน ฯ

(หน้า ๘๕—๘๖)

เพราะความรักความห่วงใยความผูกพันอย่างยิ่ง ดังที่กวีได้รจนาวาจาของเจ้าย่าว่ารักสองหลานยิ่งกว่าหัวใจ เมื่อลูกศัตรูมาลอบรักใคร่ ความรักนั้นจึงโหมให้ความแค้นที่แฝงฝังอยู่นานกระพือขึ้นจนเกิดโศกนาฏกรรมครั้งใหญ่ขึ้นได้ เมื่อเปรียบเทียบกับบทละครสำนวนพระนิพนธ์ อันเป็นสำนวนเดียวที่เดินเรื่องไปจนถึงบทบาทของเจ้าย่า เราจะเห็นเจ้าย่าในบทละคร มีลักษณะแตกต่างจากเจ้าย่าในลิลิตพระลอเกือบจะเรียกได้ว่า "ขาวเป็นดำ"

(ร้องลำเขมรอกโครง) เมื่อนั้น พระนางเฒ่าเจ้าย่าพ้าเมืองสรอง
ประทับอาสน์ราชสำนักตำหนักทอง ทรงปกครองเลี้ยงพระราชธิดา
พระเพื่อนพี่แพงน้องสองอ่อนไท้ ยอดหทัยเสมือนเกล้าพระเจ้าย่า
ครั้นแม่เจ้าเฒ่าห่วงอมตรอมโรคา มอบสองราพี่เลี้ยงเคียงประคอง
ถึงงกเงิ่นดำเนินไหนไม่ถนัด ยังโลภจัดหึงจัดตุบัดตุป่อง
หมกมุ่นหมักอัคติคอยตริปอง แต่จะจองวิหิงสาอยู่ตาปี ฯ ๖ คำ ฯ เจรจา

(ใช้ข้าไทให้เก็บกวาด และบ่นปอดแปดไป ฤทธิ์ตระหนี่ ตรวจตราข้าหลวงที่ไปเก็บขนอนตลาด อากรสวน หางข้าวค่านา ปากลำสำเภา ข้าราชการเลกสมเลกเชลย ลูกหนี้กู้จำนำ โลภอาหาร ภาวนาพลางด่าพลางเหลวเละ ริษยาหึงนางดาราวดีศรีสะใภ้ และพระสนม กระเบียดกระตัก ท้าวพิชัยพิษณุกรว่า ลวงหลานจะอภิเษกเอง รับของกำนัล เดินความภาษีอากร ตั้งตำแหน่งขุนนาง) เพลงฉิ่ง นางออก ลา

(ร้องลำเขมรเป่าใบไม้) เมื่อนั้น พระเพื่อนแพงบังอรอัปสรศรี
เสด็จถึงพระตำหนักพระพันปี คลานเข้าไปอัญชลีบาทบงสุ์
พระเจ้าย่าปราศรัยกอดรัด จุมพิตนัดดาพลางมอารามหลง
อยู่งานพัดปฏิบัติผลัดสององค์ องค์หนึ่งทรงอยู่งานนวดบำเรอ ฯ ๔ คำ ฯ เจรจา

(ร้องลำเขมรคางเหลือง) เมื่อนั้น พระเจ้าย่าทำท่าปั้นเป่อ
เฝ้าชมพระหลานจ้อออเออ ตรัสเพ้อเจ้อเหลวไหลไชยชอน
กำชับนางรื่นโรยโกยกำชับ ตรัสแล้วกลับตรัสซ้ำสั่งสำส่อน
ประทานโอวาทบอกยอกย้อน แต่ล้วนคลอนบ้วนเปี้ยนเวียนวง ฯ ๔ คำ ฯ เจรจา

(หน้า๒๑๐—๒๑๑)

บทบาทบิดเบี้ยวไปจากสำนวนเดิมของเจ้าย่า ยังคงดำเนินต่อไปในบทละครสำนวนพระนิพนธ์อีกหลายฉาก เจ้าย่าในบทละครกลายเป็นตัวชูโรงของตอนท้าย (องก์ท้าย) ซึ่งมีถึง ๖ ฉาก เป็นทั้ง ตัวตลก ตัวผู้ร้าย เจ้าเล่ห์แสนกล อย่างน่าเกลียดน่าชัง เมื่อหันกลับไปเปรียบเทียบกับสำนวนเดิม ข้อแตกต่างอย่างสำคัญนี้ยืนยันให้เห็นความเข้าใจโลกและชีวิตอย่างลึกซึ้งของกวีผู้รจนาลิลิตพระลอ ไม่ปรากฏว่ามีตอนใดเลยที่ส่อทัศนคติประณามพฤติกรรมของเจ้าย่า การเปรียบเทียบให้เห็นการสร้างลักษณะตัวละครออกมาแตกต่างกัน โดยเฉพาะตัวพระลอและเจ้าย่า สะท้อนให้เห็นว่า กวีผู้รจนาลิลิตพระลอเข้าใจชีวิตและความเป็นไปของชีวิตอย่างถึงขนาด ซึ่งเมื่อศึกษาลิลิตพระลอด้วยหลักการทางปรัชญา เราก็ได้คำตอบที่ชัดแจ้งว่า กวีน่าจะได้รับอิทธิพลของพุทธธรรมในเรื่องความเป็นไปของชีวิตตามแนวพุทธธรรมว่า ชีวิตเป็นทุกข์ และชีวิตเป็นอนิจจัง กวีจึงได้แสดงสภาพชีวิตไว้อย่างเข้าใจ เห็นใจ ไม่ประณามและไม่เห็นว่าเป็นสภาพตลกขบขัน เช่นที่ปรากฏในบทละคร [๑๓]

การศึกษาวิเคราะห์และวิจารณ์ในเชิงวรรณคดีเปรียบเทียบ ทำให้ได้ข้อสรุปที่น่าสนใจว่า ความแตกต่างที่สำคัญระหว่าง ลิลิตพระลอ กับ วรรณคดีเรื่องพระลอที่แต่งต่างสมัยรวมสามสำนวน ได้แก่การที่ ลิลิตพระลอ มีลักษณะพิเศษผุดเด่นขึ้นมาเหนือวรรณคดีเรื่องพระลอสำนวนอื่น ๆ ทั้ง ๆ ที่ทุกสำนวนมี "เค้าโครงเรื่อง" เหมือนกัน มาจากพิมพ์เดียวกัน

ลักษณะพิเศษประการแรก ได้แก่การที่ ลิลิตพระลอ มีลำดับเรื่องเป็นขั้นตอนที่มีระบบชวนให้เข้าใจว่า กวีได้บรรจงจัดลำดับเรื่องเช่นนั้นโดยเจตนา ซึ่งเป็นผลให้รายละเอียดของเนื้อเรื่องมีลักษณะสมเหตุสมผล ไม่มีพฤติกรรมหรือผลกรรมใด ๆ ในเรื่องที่สืบสาวหาต้นตอของสาเหตุไม่ได้

ลักษณะพิเศษประการที่สอง คือ การที่ลิลิตพระลอ มีตอนขึ้นต้นเรื่อง ซึ่งแสดงจุดกำเนิดแห่งจุดจบของตัวละคร เป็นการยืนยันว่าความตายของตัวละครมิได้เกิดขึ้นจากกรรมเก่าแต่ชาติปางก่อนของตัวละคร หากเกิดจากบุพกรรมซึ่งบรรพบุรุษของตัวละครได้สร้างไว้

ลักษณะพิเศษประการที่สาม คือ การที่กวีผู้รจนา ลิลิตพระลอ สร้างลักษณะตัวละครขึ้นด้วยความเข้าใจอย่างลึกซึ้งในสภาพชีวิตและความเป็นไปแห่งชีวิต ลิลิตพระลอจึงได้สะท้อนให้เห็นทัศนคติของกวีว่า เข้าถึงและเข้าใจในความทุกข์และความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของชีวิต

ลักษณะพิเศษประการที่สี่ คือ การที่กวีลงท้ายเรื่องด้วยกุศลกรรมนานาประการ เช่น ให้สองเมืองที่เป็นศัตรูคืนดีกัน ทั้งกษัตริย์และราษฎรทำบุญให้ทานกันขนานใหญ่ ชวนให้สรุปได้ว่า กวีไม่น่าจะรจนาลิลิตพระลอขึ้นเพื่อความเพลิดเพลินใจในเค้าเรื่องอันชวนติดตามและความไพเราะของคำประพันธ์เท่านั้น หากคงจะได้มีจุดประสงค์อื่นด้วย ซึ่งเมื่อพิจารณาจากลักษณะพิเศษอื่น ๆ ประกอบเข้าด้วยกัน ก็น่าจะลงมติได้ว่า กวีมีเจตนาเผยแพร่คติธรรมเกี่ยวกับชีวิตบางประการด้วย

การศึกษาลิลิตพระลอ (ฉบับของหอพระสมุดวชิรญาณ) ด้วยหลักการทางปรัชญา ดังปรากฏเป็นรายงานเรื่อง "ลิลิตพระลอ : การศึกษาวิจารณ์ตามแนวพุทธปรัชญา" ช่วยยืนยันให้แลเห็นอย่างชัดเจนว่า ลักษณะพิเศษหลาย ๆ ประการของลิลิตพระลอ ดังได้แสดงรายละเอียดมาทั้งสิ้นด้วยวิธีการทางวรรณคดีเปรียบเทียบ เป็นผลเนื่องมาจากการที่กวีผู้รจนาลิลิตพระลอได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนา คติธรรมที่ปรากฏในลิลิตพระลอจึงเป็นคติธรรมตามแนวพุทธธรรม ไม่ว่ากวีจะเจตนาเผยแพร่หรือไม่ก็ตาม

ตอนที่สอง

เปรียบเทียบ ลิลิตพระลอ กับ วรรณคดีที่แต่งร่วมสมัย

การพิจารณาว่า ลิลิตพระลอ เป็นวรรณคดีร่วมสมัยกับวรรณคดีเรื่องใดบ้างนั้น ในที่นี้ จะถือตามผลการวิจัยที่ผู้เขียนได้ทำไว้[๑] ซึ่งมีข้อสรุปว่า ลิลิตพระลอ เป็นวรรณคดีสมัยอยุธยาตอนต้น แต่งในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ อาจเป็นคนเดียวกับผู้แต่งสมุทรโฆษคำฉันท์ อนิรุทธ์คำฉันท์ มหาชาติกัณฑ์กุมาร–มัทรี แต่แต่งเมื่อมีอายุมากแล้ว น่าจะเป็นผู้ที่มีความเข้าใจพุทธศาสนาค่อนข้างลึกซึ้ง อาจอยู่ในเพศบรรพชิต ขณะเดียวกันก็เป็นราชวงศ์ด้วย[๒]

ส่วนวรรณคดีร่วมสมัยกับลิลิตพระลอตามรายงานผลการวิจัยนั้น แบ่งออกได้เป็น ๕ ประเภท คือ

๑) วรรณคดีการเมือง ได้แก่ ลิลิตโองการแช่งน้ำ ลิลิตยวนพ่าย
๒) วรรณคดีพุทธศาสนา ได้แก่ มหาชาติคำหลวง
๓) วรรณคดีนิราศ ได้แก่ นิราศสีดา กำสรวลโคลงดั้น ทวาทศมาสโคลงดั้น
๔) วรรณคดีนิทาน ได้แก่ เสือโคคำฉันท์ อนิรุทธ์คำฉันท์ สมุทรโฆษคำฉันท์ (ลิลิตพระลอ จัดอยู่ในประเภทนี้)
๕) วรรณคดีตำรา ได้แก่ กาพย์สารวิลาสินี กาพย์คันถะ

ในที่นี้ จะได้ตั้งข้อสมมติฐานว่า โดยเหตุที่ ลิลิตพระลอ แต่งขึ้นในสมัยเดียวกันกับวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ เหล่านี้ ถ้าเราสามารถหาหลักฐานได้ว่า วรรณคดีเหล่านี้ล้วนแล้วแต่มีอิทธิพลของพุทธศาสนาปรากฏอยู่ ลิลิตพระลอก็ย่อมจะต้องมีอิทธิพลของพุทธศาสนาปรากฏอยู่ด้วย

ผู้เขียนขอแสดงหลักฐานว่ามีอิทธิพลของพุทธศาสนาปรากฏอยู่ในวรรณคดีร่วมสมัยของลิลิตพระลอทุกเรื่อง โดยเรียงตามลำดับเวลาที่แต่ง (ซึ่งอาศัยผลของการวิจัยที่ได้อ้างไว้แล้วเช่นกัน) ดังนี้

ลิลิตโองการแช่งน้ำ

พิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา เป็นพิธีที่ไทยรับมาจากพราหมณ์ ลิลิตโองการแช่งน้ำ จึง

อบอวลไปด้วยกลิ่นอายของลัทธิพราหมณ์ แม้กระนั้นก็ยังมีการอ้างถึง พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ อย่างชัดเจน แสดงให้เห็นการรับอิทธิพลของพุทธศาสนาเข้ามาใช้แม้ในพิธีพราหมณ์ ดังคำประพันธ์ว่า

มารเพี้ยด**ไททศพล**ช่วยดู **ไตรแดนจักร**อยู่ค้อย
ธรรมมารคประเสยกช่วยดู ห้าร้อยเทียรแมนเดี่ยว
อเนกถ่อง**พระสงฆ์**ช่วยดู เชี่ยวจรรยายิ่งได้ [๓]

มหาชาติคำหลวง

โดยเหตุที่วรรณคดีเรื่องนี้เป็นวรรณคดีที่แปลแต่งโดยตรงจาก เวสสันดรชาดก ฉบับภาษาบาลี อันเป็นชาดกในพุทธศาสนาโดยตรง ลักษณะการแปลแต่ง เป็นการถอดภาษาบาลีออกเป็นคำประพันธ์ไทยครบทุกชนิด คือ ร่าย กาพย์ ฉันท์ โคลง กลอน (และกลบทชนิดต่าง ๆ) คาถาต่อคาถา เนื้อเรื่องเป็นเรื่องราวชักนิยายว่าเป็นชาติสุดท้ายของพระพุทธเจ้า ก่อนที่จะมาเกิดเป็นเจ้าชายสิทธัตถะในศากยวงศ์ แนวคิดสำคัญของเรื่องอันถือได้ว่าเป็นพุทธธรรมที่เป็นแก่นสำคัญของเรื่องนี้ได้แก่ การให้ทาน

วรรณคดีเรื่องนี้ จึงเป็นการรับอิทธิพลจากวรรณคดีพุทธศาสนาโดยตรง

นิราศสีดา

วรรณคดีคำฉันท์เรื่องนี้ รับเค้าเรื่องมาจากรามายณะ ตอนพระรามครวญเมื่อพลัดพรากจากนางสีดา ความเชื่อแบบพราหมณ์มีอยู่มากมาย แต่ก็มีร่องรอยของการรับอิทธิพลจากพุทธศาสนาปรากฏอยู่ เช่นตอนที่เปรียบว่า

คิดคือบุรุษยหนึ่ง แลเอาดาบอันคมดี
มาผ่ากายแยกเอาจิตร์ลี แลควักจักษุทั้งสอง [๔]

ความเปรียบนี้ ตรงกับความฝันของพระนางมัทรีในเวสสันดรชาดก (ซึ่งได้รับการแปลถ่ายทอดไว้อย่างละเอียดในมหาชาติคำหลวงด้วย) เมื่อไปอยู่บรรณศาลาที่เขาวงกต ก่อนหน้าที่ชูชกจะเดินทางไปถึง เพื่อขอกัณหาชาลี

เสือโคคำฉันท์

วรรณคดีเรื่องนี้ นำเค้าเรื่องมาจากปัญญาสชาดก ซึ่งแม้ทางพม่าจะถือว่าเป็นชาดกนอกพุทธศาสนา แต่ทางไทยเราถือว่าเป็นชาดกที่เกิดขึ้นเพราะอิทธิพลของพุทธศาสนาโดยตรง

อนิรุทธ์คำฉันท์

คำฉันท์เรื่องนี้ได้เค้ามาจากมหาภารตะ ซึ่งสะท้อนให้เห็นความเชื่อแบบพราหมณ์ในแก่นสำคัญของเรื่อง แต่ร่องรอยของอิทธิพลพุทธศาสนาก็ปรากฏอย่างชัดแจ้งในตอนท้ายเรื่อง กวีตั้งความปรารถนาตามความเชื่อแบบพุทธศาสนานิกายหินยาน และเป้าหมายสุดท้ายคือนิพพาน ดังคำประพันธ์ต่อไปนี้

ครั้นคำฉันท์ก็เสร็จ แลสำเร็จก็เร่งเขียน
จึ่งเสร็จสำเร็จเพียร จำนงจิตตจินดา
ขอจงอุปถัมภก การซึ่งอันปรารถนา
อสังขัตยธรรมา จงตรัสแจ้งมโนใน
จงเผด็จเกลศรา คธิกสาลจงกษัย
นฤพยาธินฤภัย นิราลัยนิรันดร
นฤทุกข์นฤโศก นฤโรคอาวรณ์
เปนสวัสดิสุนทร มิศศกโสภา
แม้นไป บ ได้ดล อสังขัตยธรรมา
บุญญาธิการา ขออุดหนุนในสันดาน
ขอสถิตยในสัจ จพิพัฒนโอฬาร
นั้นข้าจงใสสานต์ ในคุณศีลทานา
ขอจงเจริญสวัส ดิพิพัฒนเมธา
ขอจงเจริญอา ยุสมอาตมยืนยง
อรอรรถอาคม กิจใดอันใจจง
ขอธารจำนง สิทธิตราบนฤพาน ฯ[๕]

ความปรารถนาที่กวีได้ตั้งไว้นี้ แสดงให้เห็นความเข้าใจในพุทธธรรมอย่างลึกซึ้ง ซึ่งขอทำหมายเหตุไว้ในที่นี้ว่า ผู้เขียนเชื่อมั่นว่ากวีท่านนี้เป็นผู้รจนาลิลิตพระลอ (โดยมีหลักฐานในผลงานวิจัยที่ได้อ้างแล้ว)

กำสรวลโคลงดั้น

แม้จะเป็นวรรณคดีนิราศ พรรณนาถึงความรักความใคร่ แต่ก็มีอิทธิพลศาสนาปรากฏอยู่เกือบจะตลอดเรื่อง เริ่มตั้งแต่ตอนชมเมืองอยุธยา เช่น

พรายพรายพระธาตุเจ้า จยรจันทร แจ่มแฮ

ไตรงโลกยเลงคือโคม ค่ำเช้า
พิหารระบยงบรรพ รจเรข เรืองแฮ
ทุกแห่งห้องพระเจ้า น่งงเนือง ฯ
ศาลาอเนกสร้าง แสนเสา โสดแล
ธรรมาสนจูงใจเมือง สู่พ้า
พิหารย่อมฉลักเฉลา ฉลุแผ่น ไซร้นา
พระมาศเหลื้อมเหลื้อมหล้า หล่อแสง ฯ[๖]

ในการเปรียบเทียบเรื่องการพลัดพราก กวีได้อ้างถึงเรื่องราวใน สูตรธนูชาดก และ สมุทรโฆษชาดก ในปัญญาสชาดกด้วย ดังนี้

เพรงพลดดนรนาถสร้อย สี่ดา
ยังคอบคืนสำสอง เศกไท้
สูตรธนูประพาพอง พดดจาก จยรแฮ
ยังคอบคืนหว้ายได้ สู่สำ สองสำ ฯ

ผยองม้ามณีกากเกื้อ ฤทธี ก็ดี
สองสุ่งสองเสวอยรมย แท่นไท้
เพรงพินธุมดีพลดด พระโฆษ
ขอนขาดสองหว้าวไส้ จากจยร ฯ[๗]

ลิลิตยวนพ่าย

ไม่มีปัญหาใด ๆ สำหรับลิลิตยวนพ่าย แม้กวีจะอ้างถึงเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ถึง ๑๑ องค์ แต่ในบทยอพระเกียรติก็แสดงให้เห็นอิทธิพลของความเชื่อและความรู้ในพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งแนบแน่น พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถที่ปรากฏในลิลิตเรื่องนี้ก็ได้รับอิทธิพลพุทธศาสนาโดยตรง เช่น "สรรเพ็ชญ์ จอมธรรม ฯลฯ" กวีแสดงให้เห็นความรู้ในพุทธศาสนาโดยตรงจนกลายเป็นวรรณคดีที่เข้าใจยาก แต่ก็มีท่านผู้รู้ได้ทำคำอธิบายไว้อย่างละเอียดดียิ่งแล้ว[๘] ในที่นี้จะได้ยกตัวอย่างให้เห็นพอสถานประมาณว่ากวีแสดงข้อธรรมะอย่างลึกซึ้ง เช่น

จตุโรบาเยศแจ้ง จตุรงค์
แจ้งจตุรฤทธิฌาน ทั่วแท้

จตุราริยสัตยทรง ทายาทย์
แจ้งจตุรผลแก้ ยวดชาญ

เบ็ญจพุทธราศบั้น เบ็ญจางค์
เบ็ญจมารเบ็ญญา ผ่าแผ้ว
เบ็ญจาพิทธยางค์ คณาเนก
เบ็ญจนิวรณ์แร้วร้าง ร่างเห็น ฯ[๙]

ทวาทศมาสโคลงดั้น

นอกจากทวาทศมาสจะมีโคลงหลายบทที่อ้างถึงเรื่องราวและตัวละครในปัญญาสชาดก เช่นเดียวกับที่ปรากฏในกำสรวลโคลงดั้นแล้ว ยังมีโคลงอีกบทหนึ่งซึ่งยืนยันความเชื่อในพุทธศาสนาอย่างแน่นแฟ้น คือ

จงนิรภัยพยาธิแล้ว นิรศัลย์ โศกแฮ
นีรโรคโรคาคม ไปล่เปลื้อง
จงเสวอยมไหศวรรย สบสิ่ง
เท่าต่อเสวอยสุขเบื้อง บ่าวด้าวนิรพาณ ฯ[๑๐]

สมุทรโฆษคำฉันท์

สมุทรโฆษคำฉันท์ในที่นี้ หมายถึง ตอนต้น ที่เชื่อกันว่าแต่งโดยพระมหาราชครู แต่ผู้เขียนเชื่อว่าแต่งโดยกวีผู้รจนาลิลิตพระลอ

นอกจากสมุทรโฆษคำฉันท์จะได้เค้าเรื่องมาจากปัญญาสชาดกโดยตรง ซึ่งแสดงว่าได้รับอิทธิพลพุทธศาสนาอย่างชัดแจ้ง วรรณคดีเรื่องนี้ยังมีข้อน่าสังเกตที่สำคัญ คือ ในบทไหว้ครู กวีแสดงให้เห็นศรัทธาในพุทธศาสนาอย่างลุ่มลึกว่า

พระศรีศรีสรศาสดา มีพระมหิมา นุภาพพ้นตยาคี
เนื่องนาคอสุรกษัตรีย์ โอนมณีโมลี บำบวงในบาทกมล
โปรดโลกทั้งภูวมณฑล ท่าวพรหมบดล ก็ถึงแก่สรณบคลา
ข้านบน้อมด้วยใจสา— ทรทูลบาทา รพินทุพระมุนีวร [๑๑]

วรรณคดีสมัยอยุธยาตอนต้นทั้ง ๔ เรื่องนี้ มีหลักฐานยืนยันให้เห็นอิทธิพลพุทธศาสนาอย่างชัดแจ้งมากบ้าง น้อยบ้าง ที่รับมาโดยตรงก็มี ที่รับมาโดยอ้อมก็มี ที่ไม่เกี่ยวกับพุทธศาสนาเลย แต่แสดงให้เห็นความคิด ความเชื่อ ความรู้ ในพุทธศาสนา ก็มีไม่น้อย

ในเมื่อลิลิตพระลอก็เป็นวรรณคดีที่แต่งในสมัยเดียวกันกับวรรณคดีทั้ง ๙ เรื่องดังกล่าวข้างต้น ลิลิตพระลอก็ย่อมจะต้องเป็นวรรณคดีที่ได้รับอิทธิพลของพุทธศาสนาไม่น้อยเช่นกัน

การที่จะสำรวจว่า ลิลิตพระลอรับอิทธิพลพุทธธรรมข้อไหน มากน้อยเพียงใดนั้น ลำพังการอ่านในเชิงวิเคราะห์แต่เพียงอย่างเดียว อาจจะทำให้มองเห็นข้อธรรมที่แฝงอยู่ไม่ชัดเจน หากมีเครื่องมือช่วยในการอ่านพิจารณา ก็อาจจะทำให้สกัดออกมาได้อย่างถูกต้องครบถ้วน

การศึกษาลิลิตพระลอด้วยหลักการทางปรัชญา ดังปรากฏในรายงาน ฯ ช่วยขยายให้เราเข้าใจว่า ลิลิตพระลอไม่เพียงแต่เป็นวรรณคดีที่ได้รับอิทธิพลของพุทธศาสนา เช่นเดียวกับวรรณคดีร่วมสมัยหลาย ๆ เรื่องดังกล่าวข้างต้น หากเป็นวรรณคดีที่แสดงพุทธธรรมด้วย (จะโดยเจตนาหรือไม่ก็ตาม) และเมื่อได้ทดลองนำพุทธปรัชญามาสำรวจตรวจสอบเพื่อยืนยันความแน่ใจ (นอกเหนือจากการตั้งคำถามเพื่อหาคำตอบในเชิงปรัชญาว่า กวีแสดงความรู้ในเรื่องอะไร แสดงความจริงของอะไร และกวีตีความหมายของความรู้และความจริงที่แสดงไว้อย่างไร[๑๒] ตลอดจนการวิเคราะห์ภาษากวีในเชิงปรัชญาว่ามีความหมายที่ล้ำลึกหลากหลายต่าง ๆ กันอย่างไร[๑๓]แล้ว) ก็ได้คำตอบอย่างชัดเจนว่า กวีแสดงให้เราเห็นว่ามีความรู้ในเรื่องเบญจขันธ์ มีความเข้าใจและความเชื่อในกฎแห่งกรรม ว่าเป็นไปตามหลักปฏิจจสมุปบาท กวีแสดงสัจธรรมแห่งพุทธศาสนาว่า ชีวิตเป็นทุกข์ และชีวิตผันแปรอยู่ตลอดเวลา ไม่เคยมีอะไรเที่ยงแท้แน่นอน คำตอบเหล่านี้จัดว่าเป็นแนวคิดระดับลึกของเรื่องลิลิตพระลอ ซึ่งยากที่จะมองเห็นได้ ถ้าขาดวิธีการศึกษาโดยใช้หลักการทางปรัชญาเข้าช่วยส่องให้เห็น เพื่อสกัดออกมาให้เด่นชัด

ตอนที่สาม

พุทธธรรม : เครื่องชี้นำกวีสมัยอยุธยาตอนต้น

ถ้าเราตั้งปัญหาว่า อะไรเป็นเครื่องชี้นำกวีระดับแนวหน้าของสังคมไทยยุคปัจจุบัน คำตอบย่อมจะต้องได้แก่ ปรัชญาวัตถุนิยม และอุดมการสังคมนิยม กวีไทยได้รับอิทธิพลปรัชญาและอุดมการดังกล่าวมาตั้งแต่ระยะต้นพุทธศักราช ๒๔๙๐ เริ่มโดย นายผี นายสาง เปลื้อง วรรณศรี และทวีปวร ฯลฯ สืบทอดโดย จิตร ภูมิศักดิ์ ศรี สารคาม ฯลฯ ปัจจุบันนำโดย สถาพร ศรีสัจจัง รวี โดมพระจันทร์ วิสา คัญทัพ ฯลฯ

ถ้าเราหันกลับไปตั้งปัญหาว่า อะไรเป็นเครื่องชี้นำกวีระดับแนวหน้าของสังคมไทยสมัยอยุธยาตอนต้น ประจักษ์พยานมีอยู่ว่า วรรณคดีทุกเรื่องของสมัยนั้นเท่าที่พบต้นฉบับในปัจจุบัน สะท้อนให้เห็นสังคมที่มีทั้งความเชื่อดั้งเดิมเรื่องผีสางเทวดา ความเชื่อแบบพราหมณ์ และความเชื่อแบบพุทธ เราพอจะหาคำตอบได้หรือไม่ว่า ในหมู่กวีความเชื่อใดเป็นความเชื่อที่มีอิทธิพลสูงสุด

ผู้เขียนใคร่จะยืนยันว่า ความเชื่อในพุทธธรรม ค่อนข้างจะมีอิทธิพลในหมู่กวีสมัยอยุธยาตอนต้น นอกเหนือจากหลักฐานที่ว่า ในบรรดาวรรณคดีที่แต่งสมัยนี้ทั้ง ๕ เรื่อง มีคติความเชื่อเรื่องพุทธศาสนาปรากฏอยู่ และบางเรื่องกวีก็ได้แสดงให้เห็นศรัทธาอย่างลุ่มลึกต่อพุทธธรรม เช่น ขอให้ได้นิพพานนั้น ผู้เขียนมีหลักฐานสำคัญอีกชิ้นหนึ่งที่แสดงอย่างชัดแจ้งว่า พุทธธรรม เป็นเครื่องชี้นำกวีสมัยอยุธยาตอนต้น

ดังที่ได้กล่าวเกริ่นนำไว้ในตอนที่แล้วว่า ในสมัยอยุธยาตอนต้นนั้นมีวรรณคดีประเภทตำราอยู่สองเรื่อง คือ **กาพยสารวิลาสินี** และ **กาพยคันถะ** คำว่า "ตำรา" ในที่นี้ความหมายจำกัดเฉพาะว่า คือ ตำราแต่งคำประพันธ์ (เนื่องจากในสมัยอยุธยาตอนต้นมีตำราอย่างอื่นด้วย เช่น ตำราพิชัยสงคราม ตำราช้าง ฯลฯ) ทั้งสองเรื่องแสดงแบบแผนฉันทลักษณ์ของคำประพันธ์ชนิดต่าง ๆ ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับคำประพันธ์ที่เรารู้จักกันดีในชื่อโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน ร่าย ชนิดต่าง ๆ แต่เรียกชื่อต่างกับปัจจุบัน กวีเรียกคำประพันธ์ทุกชนิดว่า "กาพย" ซึ่งตรงกับความนิยมของอินเดียแต่โบราณ จากนั้นถึงขนานนามกาพย์ไว้นานาชนิด แสดงแผนผังทั้งด้วยภาษาบาลีและภาษาไทย แล้วก็แสดงตัวอย่างเป็นภาษาไทยประกอบทุกชนิด

โดยทั่วไปกวีนิพนธ์ประกอบขึ้นด้วย รูปแบบ และเนื้อหา เมื่อวิเคราะห์ตำราทั้งสองเรื่องโดยละเอียด พบว่าในด้านของเนื้อหานั้นไม่เป็นที่น่าสงสัยแต่อย่างใดเลยว่า กวีทั้งหลายในยุคนั้นรับเอาความคิดความเชื่อจาก "ตำราครู" สองเรื่องนี้ เช่นเดียวกับที่ได้รับรูปแบบ (หมายถึงฉันทลักษณ์) มาใช้อย่างแพร่หลาย พิจารณาตั้งแต่บทไหว้ครู ครูกวีผู้เขียนตำรากาพยสารวิลาสินี ไหว้ครูนำเรื่องว่า

ไตรทวาบทพระชินสีห์ ผจญบาบี อเนกมารโยธา
ฉลาดเหนสรัพสรรพภาษา นับได้อัษฎา รสโลกยโวหาร
ข้าไหงว้นพธรรมตระการ บริยัตติพิศาล ธรทศทศธรรม์
ไหงว้ทั้งพระสงฆ์อรหันต์ นฤเกลศนิรันตร์ นิราศม้วยมุลทิน
กาพย์กลอนบุราณกระบิล ขบวนอาจินต์ และมื่อเนกนานา
เพื่อฤาบสัมฤทธิ์ปราถนา แห่งชนนิกรา อันญาณช้าเคล้ิมเขลา
ข้าชื่สารพุทธสำเนา ใดดีสรรค์เอา ที่กาพยาจารย์
เลือกเอาแต่กลอนแก่นสาร มากล่าวดำนาน โดยมคธภาษา
พิจิตรนามคันถา คัมภีรภาพมา คือสารวิลาสินี
กอปด้วยลักษณมี กาพยจรี ตะสรหละสรหลวยเอาใจ
เพื่อให้ผู้เคล้อมทราบใน ลักษณพิไสย มฤธุรกาพย์เกลากลอน [๑]

บทไหว้ครูสั้น ๆ ข้างต้นนี้ เป็นกุญแจไขให้เห็นความสำคัญหลายประการ คือ

๑) แม้ว่าตำราแต่งคำประพันธ์ในสมัยอยุธยาตอนต้นจะมี ๒ เรื่อง คือ กาพยสารวิลาสินี และกาพยคันถะ แต่ทั้งสองเรื่องนี้เขียนขึ้นโดยครูคนเดียวกัน

๒) แม้ว่าวรรณคดีสมัยอยุธยาตอนต้นจะสะท้อนให้เห็นทั้ง ความเชื่อดั้งเดิม ความเชื่อแบบพราหมณ์ และความเชื่อแบบพุทธ แต่ครูกวี ซึ่งน่าจะเป็นผู้นำกวีในยุคนั้น และมีอิทธิพลอย่างยิ่งต่อกวีในยุคนั้น ไหว้พระพุทธเจ้าองค์เดียว

๓) การไหว้พระไตรรัตน์ ในความหมายว่าได้แก่ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ สะท้อนให้เห็นว่าได้รับอิทธิพลพุทธศาสนานิกายหินยาน ซึ่งเน้นในเรื่อง กรรม ทุกข์ และมีการบรรลุนิพพานเป็นเป้าหมายสูงสุด

๔) ครูกวีท่านนี้ได้แสดงอาการรับรู้ว่า คนในสมัยนั้นมี "ญาณช้าเคล้อมเขลา" (ท่านได้แต่งคาถาบาลีกำกับไว้ด้วยว่า "ชนานำ มันฑปัญญานำ")

๕) ได้มีการระบุอย่างชัดแจ้งว่ามีเจตนา "ชื่สารพุทธสำเนา ใดดีสรรค์เอา" (ความ

สำคัญดังกล่าวข้างต้นบางข้อ กวีได้ตอกย้ำให้เห็นชัดเจนยิ่งขึ้น เช่น ได้ไหว้ครูไว้ในตอนนำตำรากาพยคันฉะเป็นการยืนยันความสำคัญข้อ ๒) ว่า

พระไตรรัตน์รุ่งเร้า เรืองวรรณ
ทรงพระคุณอนันต์ นั่นนี้
ขอนบหัตถ์เคียมคัล ทุกเมื่อ
จักกล่าวกาพยคันฉะชี้ ชื่ออ้างออกนาม

(หน้า ๑๗๔)

ตอนลงท้ายตำรากาพยสารวิลาสินี กวีได้ยืนยันความสำคัญ ข้อ ๓) และ ๕) ดังนี้

ประเภทกาพย์สิบห้า ประการ
เลือกเอาแต่แก่นสาร **ประดับไว้**
จงไปสำเร็จฐาน ตามดับ
ผู้ทรงญาณจงให้ สู่ได้กาพย์กลอน
ขบวรกาพย์แต่งด้วย ปัญญาใด
เปนแก่นสารเอาใจ ที่แล้ว
ปัญญานั้นจงไป ตกแต่ง อาตมา
ให้มีปัญญาอย่าแคล้ว **ต่อเท้านฤพาน**
ปัญญาใดแลคิดแต่ง ขบวรครู
ให้ผู้จะทำดู จึ่งได้
เมื่อพระเมตไตรตู จงเกิด
ปัญญานั้นจงให้ **ตรัสเปนอรหันต**

(หน้า ๑๗๒—๑๗๓)

ในบรรดาตัวอย่างกาพย์ ๑๕ ชนิด ในกาพยสารวิลาสินี ซึ่งครูกวีท่านนี้ยืนยันว่า เจตนาชี้ "สารพุทธสำเนา" และ "เลือกเอาแต่แก่นสารประดับไว้" อันเป็นความสำคัญ ข้อ ๕) นั้น เท่าที่พิจารณาอย่างละเอียด ปรากฏว่า มีตัวอย่างกาพย์จิตรลดาและมหาจิตรลดาเท่านั้นที่ไม่ได้แสดงแก่นสารว่าเป็น "พุทธ" แท้ คือ

พระจันทรเพงแผ้ว สรัทกาล
ชช่วงโชติพรายงาม รุ่งฟ้า
ให้ชนชื่นบานนิตย์ ทุกหมู่

รัศมีเรืองกล้าแหล่ง (แห่งห้อง) เวหา[๒]

(หน้า ๑๕๗—๑๕๘)

แต่ก็มีข้อน่าสังเกตว่า ความในตัวอย่างโคลงข้างต้น อาจจะเป็นความเปรียบ เพราะในวรรณคดีพุทธศาสนา โดยเฉพาะในคัมภีร์สัทธรรมปุณฑริกสูตร อันถือกันว่าเป็นหัวใจของพุทธศาสนา ก็มักจะเปรียบว่า พระธรรมของพระศากยมุนีแผ่กระจายไปทั่ว ประดุจแสงอาทิตย์และแสงจันทร์ ซึ่งสาดส่องไปทั่วพื้นพิภพ ไม่เลือกเหล่าชั้นวรรณะ[๓]

ในบรรดาตัวอย่างกาพย์ที่เหลืออีก ๑๓ ชนิด ล้วนแล้วแสดงแก่นสารสำคัญที่เกี่ยวเนื่องด้วยพุทธศาสนาทั้งสิ้น ดังจะแสดงไว้ให้ประจักษ์ชัด ดังนี้

ตัวอย่างกาพย์วิชชุมาลีและมหาวิชชุมาลี

ข้าแต่พระพุทธเกล้า มุนินทร์
ลายลักษณพระบาท วิจิตร
ชนนิกรไหว้อาจิณ คืนค่ำ
ตั้งกระหม่อมข้านิตย์ (ต่อ) เท่า (เมื่อ) มรณ์

(หน้า ๑๕๕—๑๕๖)

ตัวอย่างกาพย์สินธุมาลีและมหาสินธุมาลี

ข้าแต่พระพุทธเจ้า ใจปราชญ์
รัศมีองค์โอภาส รุ่งฟ้า
พระสุรเสียงเพราะฉลาด โลมโลก
สัตบุรุษทั่วหล้า ชมนิตย์ (ชื่อธรรม)

(หน้า ๑๕๘—๑๖๐)

ตัวอย่างกาพย์นันททายีและมหานันททายี

พระสุริยทรงเดช เสด็จฉาย
หาวหนพรายพรายเรือง รุ่งเร้า
ปทุมกรผายกลีบ รสคลี่
เฉกพระพุทธเจ้า เตือนโลก (ให้เห็นธรรม)

(หน้า ๑๖๐—๑๖๑)

ตัวอย่างกาพย์วชิรปันตี

ข้าแต่พระมีภาคย์ พี่ระมากแผ้วบาป

ที่พึ่งทราบสัตบุรุษ เปนสัมพุทธวรญาณ
เสวยนฤพานอันติยะ ชาญพรรษะทั้งห้า
สั่งสอนหล้านิรันดร์ จงรักษ์สรรพสัตว์
ด้วยมหาการุญ

หน้า (๑๖๒)

ตัวอย่างกาพย์มหาวชิรบันตี

แดนเกล้าเจ้าไตรภพ พระคุณตระหลบชัชวาล
ได้นฤพานประเสริฐ ภาคยอันเลิศทรงเพียร
มีพระเกียรติอนันต์ ตรัสแก่สธรรม์สรหละ
ข้าไหว้พระจอมญาณ ผู้ให้นฤพานยิ่งไตรภพ

(หน้า ๑๖๔)

ตัวอย่างกาพย์พรหมคีติ

สรรเพ็ชญ์ศาสดา ม้วยราคาในไตรภพ
สำนักนิสัตวสรพ หมู่อนาถในสงสาร
ข้ามสัตวเหลือตรา อันนานาจากกันดาร
เปนครูเปนอาจารย์ บอกมรรคาอันบริสุทธิ์
คือโมกขมรคา และกุศลอันล้ำอุด
ดมเดชคือพุทธ์ จงรักษาประชากร

(หน้า ๑๖๕)

ลักษณะแสดงศรัทธาในพุทธศาสนาอย่างยิ่งยวด ยังคงปรากฏในตัวอย่างอื่น ๆ อีกมาก เช่น ตัวอย่างกาพย์มัณฑุกคติ ตุรงคธาวีและมหาตุรงคธาวี เฉพาะในตัวอย่างกาพย์กากคติ มีข้อความบางตอนน่าสนใจยิ่งขึ้นไปอีก คือ

ข้าขอบังคม บัวบาทอุดม มีศรีเกรียงไกร
เต็มในพระบาท บมีผู้ใด จะเสมอจอมไตร ภพเกล้าโลกา
พระผู้ล้ำเลิศ ไตรโลกประเสริฐ ด้วยภาคยวา
พ้นที่จะเปรียบ จะเทียบฤทธา เกียรติเจษฎา ยิ่งกว่าพระอาจารย์
กิเลสทั้งพัน ห้าร้อยนิรันตร์ สำหรับสงสาร
เสียสิ้นพินาศ ด้วยมารคญาณ ย่อมเหนแก่นสาร **ปิ่นเกล้ากระวี**

ข้านบบัวบาท รัศมีเรืองอาตม์ เสมอดังธุลี
ติดในพระบาท พระพุทธชินสีห์ ใส่เกล้าโมลี แห่งข้านิจจกาล ฯ

(๑๗๑—๑๗๒)

ตัวอย่างที่ได้แสดงไปมากมายข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ข้อสมมติฐานที่ได้ตั้งไว้น่าจะถูกต้อง คือ พุทธธรรมค่อนข้างจะมีอิทธิพลสูงสุดในหมู่กวีสมัยอยุธยาตอนต้น เพราะกวีส่วนใหญ่ก็คงจะได้ถือตำรากาพย์เป็นแบบอย่าง ในเมื่อครูกวีผู้แต่งตำรากาพย์แสดงศรัทธาในพุทธธรรมอย่างสูงสุดเช่นนี้ พุทธธรรมก็ย่อมจะมีอิทธิพลค่อนข้างมากต่อกวีทั้งหลายผู้แต่งตามตำรากาพย์ ยิ่งไปกว่านั้น คำว่า "ปิ่นเกล้ากระวี" ก็ประหนึ่งจะเป็นเครื่องยืนยันว่า พุทธธรรมไม่เพียงแต่จะมีอิทธิพลต่อกวีเท่านั้น หากยังเป็นเครื่องชี้นำกวีอย่างสำคัญด้วย

มีตัวอย่างกาพย์ในตำรากาพยคันถะอีกตอนหนึ่ง ซึ่งครูกวีนิรนามท่านนี้แสดงแก่นสารพุทธธรรมประการหนึ่งไว้ค่อนข้างชัดเจน คือ

ตัวอย่างกาพย์รัสสปักษ์

คชพลายหลงเล่ห์ช้าง	พังลวง
ละเพื่อนฝูงทั้งปวง	ป่าไม้
ติดบาศต่อกามขวง	เคียมราค
ถึงทุกข์หวดงวงหง้วง	เง่อเศร้าซึมมัน
ชนใดหลงเล่ห์เกือ	กลกาม
ลุเล่ห์กิเลสราม	รื่นเร้า
ชนนั้นจะพ้นความ	ทุกข์ฤๅ
กระวีพึงเว้นข้าม	แห่งห้วงกามา

(หน้า ๑๗๕—๑๗๖)

แนวคิดในตัวอย่างกาพย์ข้างต้น จัดว่าเป็นแนวคิดที่สำคัญที่สุดแนวคิดหนึ่งในลิลิตพระลอ ซึ่งกวีมักจะเรียกพระลอว่า "เจ้าช้าง" สิ่งที่พ้องกันอย่างสำคัญเช่นนี้ ผู้เขียนไม่อยากจะเชื่อว่าเป็น "ความบังเอิญ"

อีกทั้งเมื่อพิจารณาเปรียบเทียบกับผลการศึกษาที่ได้ทำมาเป็นลำดับขั้น เริ่มด้วยการใช้หลักการทางปรัชญาศึกษาวิจารณ์ลิลิตพระลอ จนพบว่า กวีได้แสดงให้เห็นพุทธธรรมที่สำคัญอันถือเป็นแก่นหลักของพุทธศาสนาหลายประการ ต่อมาได้ทำการศึกษาลิลิต

พระลอด้วยวิธีการทางวรรณคดีเปรียบเทียบ ทั้งกับวรรณคดีเรื่องพระลอสำนวนต่างสมัย และกับวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ ที่แต่งร่วมสมัยกับพระลอ ดังปรากฏในสองตอนแรกของบทความนี้ ลงท้ายด้วยการสำรวจวิเคราะห์ตำราแต่งคำประพันธ์สองเรื่องในสมัยอยุธยาตอนต้น ซึ่งน่าจะถือได้ว่า เป็นคู่มือสำคัญของกวีในยุคนั้น ผลสรุปของการศึกษาแต่ละขั้นตอน ไม่มีส่วนใดที่ค้านกันเลย ทุกขั้นตอนได้ข้อสรุปออกมาตรงกัน และเสริมกันและกันอย่างแน่นแฟ้นว่า

คติธรรมในลิลิตพระลอมีอยู่จริง
คติธรรมนั้นเป็นไปตามแนวพุทธธรรม
และอิทธิพลของพุทธธรรมในลิลิตพระลอเกิดขึ้นโดยเจตนารมณ์ของกวี
ซึ่งสันนิษฐานได้ว่าเป็นความนิยมของยุคสมัยนั้น

เชิงอรรถของตอนที่หนึ่ง

(๑) "คำนำ" ของกรมศิลปากร, **ชุมนุมเรื่องพระลอ,** พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางพยอม ชวลิตธำรง, ๕ มีนาคม ๒๕๑๓, หน้า ๔.

(๒) ในการวิจารณ์ตลอดทั้งบทความต่อไปนี้ จะเรียกสำนวนนี้ว่า "สำนวนพระบวรราชนิพนธ์"

(๓) บทประพันธ์เรื่องพระลอทุกตอนที่ยกมาแสดงในบทความนี้ คัดจากหนังสือ **ชุมนุมเรื่องพระลอ,** อ้างแล้วในเชิงอรรถที่ ๑.

(๔) ในการวิจารณ์ตลอดทั้งบทความต่อไปนี้ จะเรียกสำนวนนี้ว่า "สำนวนเจ้าพระยา ฯ

(๕) ในการวิจารณ์ตลอดทั้งบทความต่อไปนี้ จะเรียกสำนวนนี้ว่า "สำนวนพระนิพนธ์"

(๖) โปรดอ่านรายละเอียดใน รายงานเรื่อง "ลิลิตพระลอ : การศึกษาวิจารณ์ตามแนวพุทธปรัชญา" บทที่ ๓.

(๗) โปรดดู **ชุมนุมเรื่องพระลอ,** ระหว่างหน้า ๑๓๕–๑๔๓.

(๘) บทละครสำนวนพระนิพนธ์ แบ่งออกเป็น ๓ ตอน (องก์) คือ

ตอนต้น มีทั้งสิ้น ๗ ฉาก จับเอาตอนปู่เจ้าเข้าวังเป็นฉากแรก จบลงด้วยตอนพระลอจากแมนสรวง

ตอนกลาง มีทั้งสิ้น ๕ ฉาก จับเอาตอนพระลอข้ามแม่น้ำกาหลงเป็นฉากแรก จบลงด้วยตอนเข้าสวนเมืองสรอง

ตอนท้าย มีทั้งสิ้น ๖ ฉาก จับเอาตอนพระเพื่อนพระแพงทูลลาเจ้าย่าเป็นฉากแรก จบลงด้วยตอนพิฆาตพระลอเป็นฉากสุดท้าย

(๙) โปรดอ่านรายละเอียดในรายงาน ฯ, หน้า ๒๑–๒๒.

(๑๐) มีข้อน่าสังเกตว่า บทละครสำนวนนี้ผิดเพี้ยนไปจากเดิมมาก เพราะตามที่ปรากฏในสำนวนเดิมและหลักฐานทางโบราณคดี เมืองสรวงของพระลออยู่ค่อนไปทางเหนือของเมืองสรอง (ผู้สนใจโปรดดูแผนที่ใน ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์, ประชุมวรรณคดีไทยภาคพิเศษ **ยวนพ่ายโคลงดั้น,** มิตรสยาม, ๒๕๑๓) แต่บทละครสำนวนพระบวรราชนิพนธ์ปรับให้เข้ากับทิศทางของเมืองหลวงปัจจุบัน คือ ทำ

ประหนึ่งว่า พระลออยู่กรุงศรีอยุธยา หรือกรุงเทพ ฯ ฝ่ายพระเพื่อนพระแพงเป็น "ลาวแขวงเหนือ"

(๑๑) ในที่นี้ ผู้เขียนใคร่ขออนุญาตหมายเหตุส่วนตัวว่า กวีมิได้แสดงความเข้าใจในเรื่องกฎแห่งกรรมแบบเดียวกับ ท. เลียงพิบูลย์.

(๑๒) โปรดอ่านรายละเอียดในรายงาน ฯ, บทที่ ๒.

(๑๓) โปรดอ่านรายละเอียดในรายงาน ฯ, บทที่ ๔.

เชิงอรรถของตอนที่สอง

(๑) ชลธิรา กลัดอยู่, "รายงานผลการวิจัยวิชาสัมมนาวรรณคดีอยุธยาตอนต้น," เสนอบัณฑิตวิทยาลัย, จุฬา ฯ, ๒๕๑๗. (ยังไม่ได้พิมพ์เผยแพร่)

(๒) ข้อสรุปนี้ อยู่ในบทสรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ, อ้างแล้วข้างต้น.

(๓) **ประกาศแช่งน้ำโคลงห้า** (พระนคร : ศรีเมืองการพิมพ์, ๒๕๑๒) หน้า ๕.

(๔) **นิราษสีดา** ฉบับอัดสำเนา ของแผนกภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬา ฯ, หน้า ๔.

(๕) **อนิรุทธคำฉันท์** ฉบับวังหน้ามหาศักดิพลเสพย์ (พระนคร : ภักดีประดิษฐ์, ๒๔๘๐) หน้า ๘๒.

(๖) **คู่มือกำสรวลศรีปราชญ์** (พระนคร : จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๐๓) หน้า ๑๑.

(๗) เล่มเดียวกัน, อ้างแล้ว, หน้า ๖๕—๖๖.

(๘) ผู้สนใจโปรดอ่าน ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์, ประชุมวรรณคดีไทยภาคพิเศษ **ยวนพ่ายโคลงดั้น** (พระนคร : มิตรสยาม, ๒๕๑๓).

(๙) **โคลงยวนพ่าย** (พระนคร : จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๐๒) หน้า ๕.

(๑๐) **ทวาทศมาส** (พระนคร : จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๐๕) หน้า ๕๑.

(๑๑) **สมุทรโฆษคำฉันท์** (พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๐๓) หน้า ๑.

(๑๒) ดังที่เสนอไว้ในรายงาน ฯ, หน้า ๑๖.

(๑๓) เช่นที่แสดงตัวอย่างไว้ในรายงาน ฯ, หน้า ๒๘.

เชิงอรรถของตอนที่สาม

(๑) **ชุมนุมตำรากลอน,** ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ (พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๔) หน้า ๑๕๑—๑๕๒.

(๒) ในที่นี้ ผู้เขียนจัดพิมพ์ตัวอย่างเสนอไว้อย่างรวบรัด เพื่อประหยัดเนื้อที่และเวลา (แห่งห้อง) เวหา หมายความว่า ถ้ากาพย์ลงสองคำในวรรคสุดท้าย คือ "เวหา" เป็นลักษณะกาพย์จิตรลดา, ถ้ากาพย์ลงสี่คำในวรรคสุดท้าย คือ "แห่งห้อง เวหา" เป็นลักษณะกาพย์มหาจิตรลดา.

(๓) ผู้สนใจโปรดอ่าน ชลธิรา กลัดอยู่, "สัทธรรมปุณฑริกสูตร : การศึกษาวิจัยเชิงวรรณคดีวิจารณ์," เอกสารการวิจัยเสนอแผนกภาษาไทย, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬา ฯ, ๒๕๑๘. (ยังไม่ได้พิมพ์เผยแพร่)

บรรณานุกรม

จุรี จุลละเกศ. **มานุษยวิทยาเบื้องต้น.** มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๑๔.

เจตนา นาควัชระ. "วรรณคดีวิจารณ์และการศึกษาวรรณคดี," **วรรณไวทยากร ชุดวรรณคดี.** โครงการตำราสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๕.

ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์. **ประชุมวรรณคดีไทยภาค ๒ พระลอลิลิต.** ไทยวัฒนาพาณิช, ๒๔๙๗.

ชลธิรา กลัดอยู่. "การนำวรรณคดีวิจารณ์แผนใหม่แบบตะวันตกมาใช้กับวรรณคดีไทย," วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬา ฯ, ๒๕๑๓. (อัดสำเนา) รายงานการวิจัยขั้นปริญญาเอก วิชาสัมมนาวรรณคดีอยุธยาตอนต้น, เสนอบัณฑิตวิทยาลัย จุฬา ฯ, ๒๕๑๗. (ยังไม่ได้เผยแพร่)

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. "พุทธศาสนาและการรวมทางการเมืองสมัยอยุธยาตอนต้น: ๑๘๙๓—๒๐๑๗," **วารสารโบราณคดี.** ปีที่ ๔, ฉบับที่ ๔, ๒๑ มิถุนายน ๒๕๑๖.

ธานีนิวัติ, พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. "บันทึกท้ายเรื่องสอบสวนการแต่งลิลิตพระลอ," **วารสารสมาคมค้นวิชาแห่งประเทศไทย.** ฉบับภาษาไทย เล่ม ๓. สิงหาคม ๒๔๘๘.

บุญสนอง บุณโยทยาน. **มนุษย์กับสังคม.** มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๕.

บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, ม.ล. **วิเคราะห์รสวรรณคดีไทย.** โครงการตำราสมาคมสังคมศาสตร์ ฯ, ๒๕๑๗.

เปลื้อง ณ นคร. **ประวัติวรรณคดีไทยสำหรับนักศึกษา.** ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๐.

พินิจ รัตนกุล. **รวมบทความปรัชญา.** มหาวิทยาธรรมศาสตร์, ๒๕๑๖.

พุทธทาสภิกขุ. **ตัวกู ของกู.** สมชายการพิมพ์. ๒๕๑๖.

ปฏิจจสมุปบาทคืออะไร. ธรรมบูชา, ๒๕๑๔.

มนุษย์. ธรรมบูชา, ๒๕๑๗.

ศิลปะแห่งการครองชีวิต. ธรรมบูชา, ๒๕๑๗.

สอนพระพุทธศาสนาผ่านทางคัมภีร์ไบเบิล. ธรรมบูชา, ๒๕๑๔.

หากคอมมูนิสต์เข้ามา พุทธศาสนาก็ยังคงอยู่ได้. องค์การฟื้นฟูศาสนา, ๒๕๑๗.

อภิธรรมคืออะไร. ธรรมบูชา, ๒๕๑๗.

เหนือวิทยาศาสตร์. ธรรมบูชา, ๒๕๑๗.

ยุทธ ศักดิ์เดชยนตร์. **สังคมศาสตร์ : ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับสังคมมนุษย์.** มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๕.

ลิไทย, พระมหาธรรมราชา. **ไตรภูมิพระร่วง.** คลังวิทยา, ๒๕๑๕.

วรเวทย์พิสิฐ, พระ. **คู่มือลิลิตพระลอ.** จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๐๔.

วรรณคดีไทย. จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๐๒.

ศรีวิสุทธิโมลี, พระ. "พุทธธรรม," **วรรณไวทยากร.** โครงการตำราสมาคมสังคมศาสตร์ ฯ ๒๕๑๕.

ศุภร บุนนาค. "การยัดเยียดปมวิปริตทางเพศให้วรรณคดีไทย,"
"มรดกไทย,"
วารสารสมาคมภาษาและหนังสือ. ๒๕๑๖—๒๕๑๗.

สุมนชาติ สวัสดิกุล, ม.ร.ว. "สอบสวนการแต่งลิลิตพระลอ," **วารสารสมาคมค้นวิชาแห่งประเทศไทย.** ฉบับภาษาไทย เล่ม ๓, สิงหาคม ๒๔๘๘.

เสถียร จันทิมาธร. "วิวัฒนาการร้อยกรองปัจจุบัน," **วิวัฒนาการวรรณกรรมไทย.** ชุมนุมวรรณศิลป์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๑๗.

ราชวรมุนี, พระ. **เกณฑ์วินิจฉัยความหมายและคุณค่าของพุทธธรรม.** โครงการตำราสมาคมสังคมศาสตร์ ฯ, ๒๕๑๗.

อมร โสภณวิเชษฐวงศ์. **ปรัชญาเบื้องต้น.** มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๑๕.

อัมพร ชวนปรีชา. "แก่นแท้ของเรื่องพระลอ," **ศาสตรและศิลปแห่งอักษร.** พิฆเณศ, ๒๕๑๕.

"อินทรายุธ" (นามแฝง). **ข้อคิดจากวรรณคดี.** ศูนย์กลางนักเรียนแห่งประเทศไทย, ๒๕๑๗.

"อุทิศ ประสานสภา" (นามแฝง). **โต้ลัทธิแก้ไทย—วิจารณ์แห่งวิจารณ์.** สำนักพิมพ์ประกายไฟไหม้ลามทุ่ง, ๒๕๑๘.

ผ่าตัดพุทธศาสนา. ฝ่ายวิชาการองค์การนักศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๗.

BIBLIOGRAPHY

Buasri, Saroj. **A Philosophy of Education for Thailand : The Confluence of Buddhism and Democracy.** Ministry of Education, 1970.

Buddhadāsa Bhikkhu. **Another Kind of Birth.** Sivaphorn, B.E. 2517.

Appearance and Reality. The Sublime Life Mission, 1971.

Dhamma : The World Saviour. Mahamakut-Rajavidyalaya Printing Press, B.E. 2512.

Two Kinds of Language. Chiang Mai Buddha-Nigama, B.E. 2517.

Why Were We Born? Sublime Life Mission, B.E. 2517.

Danziger & Johnson. **An Introduction to Literary Criticism.** D.C. Heath and Co., 1968.

Hall, Lawrence Sargent. **A Grammar of Literary Criticism.** Macmillan Co., 1965.

Hosper, John. **Introduction to Philosophical Analysis.** Routledge & Kegan Paul Ltd., 1953.

Ling, Trevor. **Buddha, Marx, and God.** Macmillan Co., 1966.

Mair, Lucy. **An Introduction to Social Anthropology.** Oxford University Press, 1965.

Penzoldt, Peter. **The Supernatural in Fiction.** Humanities Press, 1965.

Rahula, Walpola. **What the Buddha Taught.** Gordon Fraser, 1972.

Scott, Wilbur. **Five Approaches of Literary Criticism.** Collier-Macmillan Ltd., 1962.

Wellek & Warren. **Theory of Literature.** Harcourt Brace & World, Inc., 1956.

บทวิเคราะห์การศึกษาทางการเมือง
ในงานเขียนประเภทนิทานของสุนทรภู่

๑. บทนำ

เป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปว่า วรรณคดีประเภทจักร ๆ วงศ์ ๆ หรือนิทานพื้นบ้านที่เป็นที่นิยมกันของชาวไทยในสมัยก่อนนั้น ส่วนใหญ่แล้วมักจะมีการดำเนินเรื่องไปในทำนองเดียวกันหมด คือ จะเริ่มต้นด้วยการที่ตัวเอกของเรื่องซึ่งเป็นชายและเป็นโอรสกษัตริย์ต้องพลัดพรากจากบ้านเมืองไปด้วยเหตุอันใดอันหนึ่ง และในระหว่างนี้พระเอกของเรื่องก็จะได้รับอาวุธคู่มือหรือได้รับการศึกษาจนเชี่ยวชาญในศิลปวิทยาอย่างใดอย่างหนึ่ง (ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นศิลปะในการต่อสู้สงคราม) เสียก่อน จากนั้นการผจญภัยของตัวเอกก็จะเริ่มขึ้นอย่างเอาจริงเอาจังโดยที่ส่วนมากก็มักจะเกี่ยวพันกับการแย่งชิงบ้านเมืองหรือคู่ครองกับผู้ร้ายในท้องเรื่อง แล้วจึงจบลงด้วยการที่ตัวเอกได้ชัยชนะเหนือปรปักษ์และได้อยู่ครอบครองเมืองกับนางเอกต่อไป ส่วนถ้าจะมีการดำเนินเรื่องต่อไปอีกก็ยังคงยึดการดำเนินเนื้อเรื่องแบบเดียวกันต่อไป เพียงแต่เปลี่ยนตัวเอกรุ่นพ่อมาเป็นรุ่นลูกเท่านั้นเอง

ด้วยเหตุนี้เอง จึงไม่เป็นที่น่าประหลาดใจแต่อย่างใด ที่ถึงแม้ว่าการศึกษาจะเป็นช่วงสำคัญของเนื้อเรื่องของวรรณคดีไทยเกือบจะทุกเรื่อง แต่ผู้อ่านปัจจุบันก็แทบจะไม่ได้อะไรจากการพรรณนาถึงการศึกษาของตัวเอกในวรรณคดีไทยเลย เพราะถึงแม้ว่าจินตนาการของกวีในแง่นี้จะแตกต่างกันออกไปอย่างกว้างขวางเมื่อกล่าวถึงอาวุธวิเศษหรือมนต์คาถาชนิดต่าง ๆ แต่โดยส่วนรวมแล้ว การศึกษาในวรรณคดีไทยประเภทนี้ก็ยังคงเป็นการศึกษาศิลปะในการรบพุ่งเป็นส่วนใหญ่ และมักจะเป็นเรื่องของอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ที่ห่างไกลจากความเป็นจริงของสังคมอยู่มาก

จริงอยู่ ถ้าจะพิจารณาจากแง่ที่ว่า การเมืองในสมัยก่อนหรือการเมืองที่กวีส่วนมากวาดภาพไว้นั้นเป็นการเมืองที่ **ปิด** คือ ถ้าจะพิจารณาว่าเฉพาะบุคคลเพียงบางกลุ่มเท่านั้นที่มีโอกาสแสวงหาอำนาจทางการเมืองแล้ว ก็จะเห็นได้ทันทีว่าการบรรลุถึงฐานะดังกล่าวเป็นเรื่องที่อยู่นอกเหนือขอบเขตของการศึกษาสำหรับเตรียมตัวเป็นผู้ปกครอง เพราะฐานะดังกล่าวเป็นสิ่งที่ได้มาโดยกำเนิด กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ เฉพาะผู้ที่มีชาติกำเนิด

เป็นกษัตริย์อยู่แล้วเท่านั้นที่จะได้รับการศึกษาเพื่อเตรียมตัวเป็นกษัตริย์ต่อไป นั่นคือสิทธิในการเป็นผู้ปกครองนั้นไม่ใช่ปัญหาที่วรรณคดีไทยพาดพิงถึง เพราะฉะนั้น การกล่าวถึงการศึกษาของโอรสกษัตริย์โดยให้ความสำคัญเฉพาะการสู้รบ ตลอดจนการเรียนรู้เวทมนตร์คาถาต่าง ๆ จึงดูเป็นเรื่องที่สมเหตุสมผล เพราะอย่างน้อยที่สุดหลักฐานทางประวัติศาสตร์ก็ย่อมเป็นเครื่องยืนยันได้เป็นอย่างดีว่า ผู้ปกครองกับผู้นำทางทหารของสังคมโบราณนั้นมักจะเป็นบุคคลคนเดียวกัน คือเมื่อพิจารณาในแง่นี้ก็จะเห็นได้ว่า "การเมือง" ที่ปรากฏในงานเขียนของกวีโบราณนั้น มักจะเป็นการเมืองในแง่ของการพิทักษ์รักษาสิทธิอันเป็นที่ยอมรับกันอยู่แล้ว หรือเป็นการพิทักษ์รักษาความเป็นระเบียบเรียบร้อยของสังคมมากกว่าอย่างอื่น เช่น การแย่งชิงบ้านเมืองคืนมาจากพวกกบฏหรือเจ้าต่างเมือง หรือการต่อสู้กับมารร้ายที่คุกคามความสงบสุขของสังคมการเมืองใดสังคมหนึ่ง และในเมื่อปัญหาเรื่องความชอบธรรมไม่ใช่ปัญหาสำคัญ ผู้อ่านก็แทบจะทราบอยู่ตลอดเวลาว่า ฝ่ายใดจะเป็นฝ่ายที่ได้ชัยชนะในขั้นสุดท้าย

แต่การเมืองไม่ใช่การต่อสู้กันระหว่างอำนาจของของวิเศษสองอย่าง หรือระหว่างธรรมกับอธรรมเพียงแค่นั้น ในทางเป็นจริง องค์ประกอบด้านตัวบุคคลย่อมมีความสำคัญและมีอิทธิพลต่อผลลัพธ์ของทางการเมืองอยู่ไม่น้อย แต่เราก็จะเห็นได้ว่า ลักษณะสำคัญประการต่อมาที่มักจะไม่ค่อยปรากฏในตอนที่ว่าด้วยการศึกษาของวรรณคดีไทยโบราณก็คือ การศึกษาในแง่ของการอบรมบุคลิกภาพหรืออุปนิสัยตามแบบฉบับที่ถูกต้องจริงอยู่สำหรับแบบฉบับของบุคคลที่กวียกย่องนั้น ผู้อ่านคงพิจารณาดูได้จากการยกย่องหรือสรรเสริญลักษณะของตัวละครที่เป็นพระเอกหรือนางเอกของเรื่องนั้นเอง แต่ถึงกระนั้นก็ดี ความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษาที่เป็นทางการ แบบฉบับหรือคุณธรรมที่ตัวเอกของเรื่องยึดถือหรือควรปฏิบัติ กับความสำเร็จทางการเมืองเท่าที่ปรากฏในวรรณคดีไทย ดูเหมือนว่าจะยังไม่ได้รับการวิเคราะห์อย่างจริงจังว่า มีความสัมพันธ์กันโดยตรงหรือขัดแย้งกันบ้างอย่างไร

งานเขียนของสุนทรภู่ได้รับการหยิบยกมาวิเคราะห์เป็นกรณีเฉพาะในที่นี้ ก็ด้วยเหตุผลหลายประการ ประการแรกที่เดียวนั้นอยู่ที่ว่า ความนิยมในงานเขียนของสุนทรภู่นั้นดูเหมือนจะมาจากคนทุกชั้นและมีอยู่ทุกสมัยไม่เสื่อมคลาย จนอาจกล่าวได้ที่เดียวว่า สุนทรภู่เป็นกวีผู้มีอิทธิพลข้ามศตวรรษโดยแท้ เพราะในขณะที่สุนทรภู่มีงานเขียนปรากฏมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๔๘ (เกิดเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๒๙ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และตายเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๙๘ ในสมัยรัชกาลที่ ๔) จนถึงปี พ.ศ. ๒๓๙๒ งาน

เขียนของสุนทรภู่ก็ได้รับความนิยมเรื่อยมาจนปัจจุบัน[๑] โดยเฉพาะอย่างยิ่งต้องเป็นที่ยอมรับกันว่า สุภาษิต คำพังเพย คำคม หรือที่อาจเรียกรวม ๆ ได้ว่า "คำเชิงอ้างอิง"[๒] ของสุนทรภู่นั้น เป็นสิ่งที่จดจำกันติดปากทั่วไปจริง ๆ และในเมื่อความเป็นอมตะของคำเชิงอ้างอิงเหล่านี้ ไม่ใช่เป็นเพราะความสามารถทางการประพันธ์ของกวีแต่เพียงอย่างเดียว หากขึ้นอยู่กับว่า มหาชนจะให้ความนิยมนำมาใช้ในภาษาหรือไม่ คือ เฉพาะตอนที่มีผู้นิยมเท่านั้นที่จะตกเหลือค้างมาเป็นสุภาษิต นี่ก็ย่อมหมายความว่า การศึกษาแง่ใดแง่หนึ่งของความคิดของสุนทรภู่ ซึ่งรวมถึงการศึกษาคำเชิงอ้างอิงเหล่านี้เท่าที่เกี่ยวข้องด้วย จะเป็นวิถีทางหนึ่งที่จะช่วยให้เราเข้าใจความคิดความอ่าน ความเชื่อ ขนบธรรมเนียมของบุคคลในสมัยนั้นในส่วนที่เกี่ยวข้องกับสิ่งที่เราศึกษาได้เป็นอย่างดี[๓] ประการที่สอง ถ้าความนึกคิดและภาษาของคนไทยสมัยปลายอยุธยากับต้นรัตนโกสินทร์ยังคงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเป็นส่วนใหญ่แล้ว และถ้าเราสามารถยึดสุนทรภู่เป็นตัวแทนของคนต้นสมัยรัตนโกสินทร์ได้ การที่คนไทยส่วนใหญ่ยังคงให้ความนิยมงานเขียนของสุนทรภู่อยู่ จึงดูเหมือนจะหมายความว่าจะไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงที่สลักสำคัญในด้านความคิดความอ่านของคนไทยจนกระทั่งเมื่อไม่กี่ปีมานี้เอง (คือเมื่อคนรุ่นใหม่เริ่มมีปฏิกิริยาต่อต้านวรรณกรรมไทยโบราณอย่างรุนแรง ซึ่งรวมถึงงานเขียนของสุนทรภู่อยู่ด้วย โดยกล่าวว่าวรรณคดีไทยส่วนใหญ่เป็นวรรณกรรมของพวก "ศักดินา" หรือเป็นงานเขียน

---

[๑] กรณีนี้น่าสนใจมาก เพราะผู้ที่นิยมอ่านงานของสุนทรภู่ในระยะแรก ๆ นั้น น่าจะเป็นคนจำนวนน้อยและต้องเป็นผู้ที่มีฐานะและอยู่ในชั้นสูงพอสมควร เพราะมิเช่นนั้นแล้วก็คงจะอ่านหนังสือไม่ออก อย่างไรก็ดี เมื่อการศึกษาขยายออกไปถึงคนต่างระดับมากขึ้น และเริ่มมีการพิมพ์หนังสือ งานของสุนทรภู่ (ซึ่งได้รับการตีพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๓) ก็ได้รับความนิยมเสมอมา สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ใน **อธิบายว่าด้วยเรื่องพระอภัยมณีของสุนทรภู่** ตอนหนึ่งว่า "เมื่อข้าพเจ้ายังย่อมเยาว์ เป็นสมัยแรกที่มีหนังสือเรื่องพระอภัยมณีพิมพ์ขายครั้งนั้น เห็นคนชั้นผู้ใหญ่ทั้งผู้ชายผู้หญิงพากันชอบอ่านเรื่องพระอภัยมณีแพร่หลายถึงจำกลอนในเรื่องพระอภัยมณีไว้กล่าวเป็นสุภาษิตได้มากบ้างน้อยบ้างแทบจะไม่เว้นตัว (**พระอภัยมณี** ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่มหนึ่ง, สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๖, หน้า ๕๓) และเท่าที่ทราบ งานเอกของสุนทรภู่ก็ได้รับการตีพิมพ์ซ้ำเป็นระยะอยู่เสมอมาจนปัจจุบัน สำหรับงานประเภททุติยภูมิที่เขียนเกี่ยวกับงานของสุนทรภู่ก็มีปรากฏมาอยู่เป็นประจำเช่นกัน เช่น เจือ สตะเวทิน, **สุนทรภู่**, (โรงพิมพ์สุทธิสารการพิมพ์, กรุงเทพ ฯ ๒๕๑๖).

[๒] สุริยา รัตนกุล, "คำเชิงอ้างอิง สุภาษิต คำพังเพย คำคม และวลีสำเร็จรูป," **วารสารธรรมศาสตร** (มิถุนายน–กันยายน, ๒๕๑๗), หน้า ๑๒๒–๑๔๑.

[๓] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๔๐.

ซึ่งมุ่งรับใช้ปรนเปรอเฉพาะชนชั้นปกครอง)[๔] การวิเคราะห์ความคิดความอ่านของสุนทรภู่ในส่วนที่เกี่ยวกับการเมือง จึงน่าจะสะท้อนให้เราได้เข้าใจความคิดของคนไทยในส่วนดังกล่าวได้บ้างพอสมควร ประการที่สาม ในขณะที่บรรดากวี "ศักดินา" ทั้งหลายล้วนแล้วแต่เป็นผู้ที่เติบโตมาในรั้วในวัง หรือเรียกได้ว่าเป็น "ศักดินา" โดยกำเนิดทั้งสิ้น สุนทรภู่เองกลับเป็นเพียงสามัญชนซึ่งมีโอกาสได้อยู่ใกล้ชิดกับทั้งกษัตริย์และชาวบ้านธรรมดาๆ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือว่า ฐานะของสุนทรภู่นั้นมีลักษณะเป็นทั้งกวีและ **ผู้อยู่ใต้ปกครอง** มากกว่ากวีเอกของไทยคนอื่น ๆ ซึ่งมักจะเป็นผู้ปกครอง หรือสมาชิกของชนชั้น **ผู้ปกครอง** ก่อนแล้ว จึงเป็นกวีที่หลัง นอกจากนี้ก็ดูเหมือนว่าสุนทรภู่เองก็เคยถูกภัย "การเมือง" ถึงกับต้องตกระกำลำบากมาแล้วด้วย[๕] ลักษณะเฉพาะเช่นนี้ของสุนทรภู่จึงทำให้น่าเชื่อได้ว่า งานเขียนของสุนทรภู่น่าจะสะท้อนภาพพจน์และความคิดความอ่านของสังคมทั้งมวลในส่วนที่เกี่ยวกับการเมืองได้ดีกว่างานของกวีท่านอื่น ๆ ซึ่งอาจถูกตั้งข้อรังเกียจว่ามีแต่สำนึกของชนชั้นผู้ปกครอง[๖] และในประการสุดท้าย วิธีการเขียนกลอนของสุนทรภู่ ซึ่งเรียกกันว่า กลอนตลาดนั้น นอกจากสำนวนกลอนจะมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการทำให้งานของสุนทรภู่เป็นที่นิยม และติดปากกันในหมู่ประชาชน

---

[๔] ดูตัวอย่างเช่น สันทัด ปฏิมากรรม, "วรรณคดีไทย วรรณคดีของใคร" ใน **รวมพลัง** (ศูนย์กลางนักเรียนแห่งประเทศไทย), ฉบับที่ ๓, ๒๕๑๖ หน้า ๒๐–๒๔; โกสุม หักทองขวาง "วรรณกรรมกับสังคมไทย" ใน **ตราชู** (คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์) ปีที่ ๑ ฉบับ ที่ ๑, ๒๕๑๗, หน้า ๗๗–๘๒; มานพ แก้วสนิท, "วรรณคดีไทย : ความสงสัยของคนรุ่นใหม่"ใน **ตราชู** (คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์), ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๓, ๒๕๑๗ หน้า ๔๔–๕๒; บทความ "วรรณคดีไทย จะเผาหรือไม่", **ปีตุภูมิ**, ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๔, ๒๕๑๗, หน้า ๑๐–๑๘; บทความ "ชำแหละอิเหนา วรรณกรรมศักดินา," **ปีตุภูมิ**, ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๖, ๒๕๑๗, หน้า ๓๑–๓๙; แต่งานที่มีอิทธิพลที่สุดเห็นจะเป็นงานประเภทนี้ของ จิตร ภูมิศักดิ์ ซึ่งใช้นามปากกาต่าง ๆ กัน เช่น "ทีปกร" **ศิลปะเพื่อชีวิต–ศิลปะเพื่อประชาชน**, (สำนักพิมพ์หนังสือ, ๒๕๑๖); "สมชาย ปรีชาเจริญ" "ภาพยนตร์เรื่องศรีปราชญ์ และข้อน่าคิด", **กวีการเมือง**, (แนวร่วมนักศึกษาเชียงใหม่, ๒๕๑๗), หน้า ๑๐๗–๑๑; และ "ทีปกร," "บทบาทของวรรณคดีของพระมหามนตรี"; **ทีปกร : ศิลปินนักรบของประชาชน**, (ชมรมหนังสือแสงตะวัน, ๒๕๑๗), หน้า ๙๙–๑๐๓ และที่จัดว่าเป็นต้นตอของแนวความคิดทำนองนี้ ซึ่งมีอิทธิพลต่อคนรุ่นใหม่อย่างยิ่ง คือ งานวิจารณ์วรรณคดีของ อัศนี พลจันทร์ ในนามปากกาต่าง ๆ เป็นต้นว่า "อินทรายุทธ" **ข้อน่าคิดจากวรรณคดี** (ศูนย์กลางนักเรียนแห่งประเทศไทย, ๒๕๑๗).

[๕] สำหรับประวัติของสุนทรภู่โดยทั่ว ๆ ไป โปรดดู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ประวัติสุนทรภู่**, ใน **พระอภัยมณี** (ฉบับหอสมุดแห่งชาติ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๖), หน้า ๑–๔๔.

[๖] โปรดเปรียบเทียบข้อคิดนี้กับคำพูดของ มาคิอาเวลลี ในคำอุทิศของ **Prince** ที่ว่า "...อุปมาดังการที่ผู้วาดภาพภูมิประเทศจะต้องอยู่บนที่ราบอันต่ำเพื่อที่จะได้เรียนรู้ธรรมชาติของขุนเขาและที่สูง และเพื่อที่จะศึกษาที่ต่ำ ก็ต้องอยู่บนยอดเขา ในทำนองเดียวกันผู้ที่จะเรียนรู้ธรรมชาติของประชาชนได้เป็นอย่างดี ก็ต้องเป็นผู้ปกครอง และถ้าจะรู้ธรรมชาติของผู้ปกครองได้ดี ก็ต้องเป็นสามัญชนธรรมดา" ดู Niccolo Machiavelli, **Prince**, (A Bilingual Edition, Trans. & edited by Mark Musa : St. Martin's Press, 1964), p. 3 สำหรับคำแปลภาษาไทยเป็นของผู้เขียน

แล้ว ก็ยังเป็นการง่ายต่อการศึกษาด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเปรียบเทียบกับงานเขียนของกวีท่านอื่น ๆ ซึ่งเขียนออกมาในรูปของกาพย์หรือโคลง

๒. ขอบเขตของการศึกษาและการเมือง

ก่อนที่จะวิเคราะห์ว่า สุนทรภู่มองการศึกษาและความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษากับการเมืองว่าเป็นอย่างไร ก็จำเป็นอยู่เองที่จะต้องพิจารณาว่าสุนทรภู่คิดว่าอะไรคือขอบเขตของความรู้ หรือพูดง่าย ๆ ก็ว่าสุนทรภู่คิดว่าอะไรเป็นสิ่งที่เราอาจเรียนรู้ได้ อะไรเป็นสิ่งสำคัญที่เราทุกคนต้องรู้ ต้องยอมรับ และอะไรที่เป็นไปได้และเป็นไปไม่ได้ เพราะทั้งการเมืองและการศึกษาย่อมมุ่งถึงสิ่งที่เป็นไปได้ ไม่ใช่สิ่งที่อยู่นอกเหนืออำนาจของมนุษย์ที่จะทำได้ และถึงแม้ว่า บทวิเคราะห์นี้จะมุ่งจำกัดอยู่เฉพาะงานเขียนประเภทเดียวของสุนทรภู่ แต่จากการศึกษางานเขียนของสุนทรภู่ทั้งหมด[๗] จะเห็นได้ชัดเจนว่า

---

[๗] ลำดับเวลาก่อนหลังของงานเขียนสุนทรภู่นั้นยังไม่เป็นที่ตกลงกันในวงนักวรรณคดีของไทย แต่ผู้เขียนคิดว่าในการเขียนพาดพิง หรือการอ้างอิงถึงงานของสุนทรภู่นั้น ถ้าเป็นไปได้ก็ควรจะเป็นไปตามลำดับก่อนหลัง ในที่นี้จึงขออ้างไปตามลำดับงานเขียนของสุนทรภู่ที่ปรากฏอยู่ใน ภาคผนวก ของบทศึกษานี้ อย่างไรก็ดี เพื่อให้สามารถเข้าใจความสำคัญหรือน้ำหนักของประเด็นที่กำลังวิเคราะห์อยู่นี้ ซึ่งมีปรากฏในงานชิ้นต่าง ๆ ของสุนทรภู่ได้ดียิ่งขึ้น จึงขอพิจารณาแบ่งประเภทงานสุนทรภู่ออกเป็นประเภทใหญ่ ๆ ๔ ประเภท ดังต่อไปนี้ คือ

๑. **งานเขียนประเภทจินตนาการ** หมายถึงงานเขียนประเภทนิทาน ไม่ว่าจะเป็นนิทานคำกลอน หรือบทละคร อันได้แก่ **โคบุตร ลักษณวงศ์ พระอภัยมณี สิงหไตรภพ** และ **พระอภัยนุราช** ลักษณะสำคัญของงานเขียนประเภทนี้อยู่ที่ว่า ถึงแม้สุนทรภู่อาจจะได้ความคิดเกี่ยวกับโครงเรื่องตลอดจนลักษณะต่าง ๆ ของตัวละครเอก รวมทั้งเหตุการณ์สำคัญ ๆ บางตอนมาจากเค้าโครงเรื่องอื่น ๆ หรือจากเรื่องจริงก็ตาม (ดู กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **"อธิบายว่าด้วยเรื่องพระอภัยมณีของสุนทรภู่"** ในพระอภัยมณี (ฉบับหอสมุดแห่งชาติ สำนักพิมพ์คลังวิทยา, พระนคร ๒๕๐๖) หน้า ๕๓–๖๓ แต่งานประเภทนี้ก็ยังต้องอาศัยจินตนาการของสุนทรภู่เป็นหลักสำคัญ และในเมื่อสุนทรภู่จะเลือกผูกเรื่องให้เป็นไปอย่างใดก็ได้ ก็น่าจะสันนิษฐานต่อไปได้ว่า ถ้ากวีอย่างสุนทรภู่ จะมีปัญหาเรื่องข้อจำกัดทางสังคมกับการแสดงออกของกวีในฐานะเป็นพลเมือง หรือเป็นหน่วยหนึ่งของสังคมสมัยนั้นอยู่แล้ว สุนทรภู่ก็น่าจะมีอิสระทางความคิดได้มากที่สุดเมื่อเขียนงานประเภทนี้ เพราะไม่ว่าสุนทรภู่จะแต่งเรื่องล้ำสมัยไปอย่างใด ก็จะไม่มีใครรู้สึกว่าเป็นพิษเป็นภัยที่จริงจัง

๒. **งานเขียนประเภทจินตนาการภายในกรอบ** งานเขียนประเภทนี้ ได้แก่ บทนิราศต่าง ๆ ลักษณะสำคัญของงานเขียนประเภทนี้อยู่ที่ว่า เนื้อเรื่องจะถูกจำกัดอยู่ในกรอบของแบบของคำประพันธ์ คือ มีแก่นอยู่ที่การคร่ำครวญถึงหญิงคนรัก และการพรรณนาถึงสิ่งที่ได้พบเห็นในการเดินทาง (วัชรี รมยะนันท์, **ลิลิตและนิราศ**, โรงพิมพ์พิฆเนศร์, ๒๕๑๗) หน้า ๑๑๘–๒๐ ดังนั้น เมื่อเปรียบเทียบงานเขียนประเภทจินตนาการแล้ว ความคิดอิสระของผู้เขียนในส่วนที่เกี่ยวกับสังคมก็น่าจะมีน้อยกว่า เพราะการพรรณนาส่วนใหญ่จะมีจำกัดอยู่เฉพาะการพรรณนาฉากต่าง ๆ ที่ผู้เขียนได้พบเห็นโดยพาดพิงไปถึงคนรักเท่านั้น คือ มิได้ออกมาเป็นเรื่องเป็นราว แต่ในแง่ความในใจของผู้เขียนที่พาดพิงถึงลักษณะบางประการของสังคมแล้ว แม้ว่าจะเป็น "กระพี้" ในนิราศ คือรำพันถึงโดยบังเอิญ แต่ความรู้สึกของกวีที่ปรากฏออกมาในงานประเภทนี้ก็น่าจะมีความเปิดเผยและตรงไปตรงมา มากกว่าในกรณีของงานเขียนประเภทแรก งานเขียนประเภทนี้ ได้แก่ **นิราศเมืองแกลง นิราศพระบาท นิราศภูเขาทอง นิราศเพชรบุรี นิราศพระ**

รากฐานทางความคิดของสุนทรภู่ก็มีลักษณะเช่นเดียวกันกับชาวไทยในสมัยนั้น ซึ่งเป็นพุทธศาสนิกชนแบบไทย ๆ ที่มีความเชื่อในอำนาจแห่งกรรม แบบยอมรับโดยไม่มีเงื่อนไข คือ ยอมรับว่าตัวการของการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่สุด คืออำนาจแห่งกรรม งานเขียนของสุนทรภู่จึงเป็นงานที่เขียนขึ้น โดยมีความเข้าใจอยู่แล้วว่าผู้อ่านเองก็เชื่อและยอมรับในสิ่งเดียวกัน คำว่า บาป บุญ กุศล ผลบุญ วาสนา ฯลฯ ซึ่งบ่งถึงความเชื่อในอำนาจแห่งกรรม มิเป็นแต่เพียงคำที่พบมากที่สุดในงานเขียนของสุนทรภู่ส่วนใหญ่เท่านั้น หากแต่ว่า คำว่า "เวร" หรือ "กรรมเก่า" ยังคงเป็นสิ่งที่ทั้งสุนทรภู่เองและตัวละครของสุนทรภู่ไม่ว่าจะเป็นตัวพระ ตัวนาง ผู้ดี หรือ ผู้ร้าย อ้างถึงหรือใช้อธิบายทุกครั้งที่มีการเปลี่ยนแปลงของเหตุการณ์ เช่น ใน **โคบุตร** สุนทรภู่ก็ใช้ "กรรมเก่า" เป็นจุดดำเนินเรื่องว่า

แห่นดงรัง นิราศวัดเจ้าฟ้า นิราศสุพรรณบุรี นิราศพระประธม และน่าจะรวมถึง **บทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน** และ **บทเสภาพระราชพงศาวดาร** เข้าไปด้วย เพราะในงานเหล่านี้สุนทรภู่ไม่ได้แต่งเรื่องเอง สุนทรภู่เพียงแต่ดัดแปลงและสอดใส่อารมณ์ความรู้สึกอื่นเข้าไปเท่านั้น

๓. **งานเขียนประเภทสั่งสอนหรือแสดงความในใจ** งานเขียนประเภทนี้ สุนทรภู่เขียนโดยมีวัตถุประสงค์ที่เด่นชัด คือ ระบายความในใจ หรืออบรมสั่งสอนไม่ว่าจะเป็นในเรื่องของการวางตัวของสตรีให้เหมาะสม วิธีการดำรงชีวิตของเจ้านาย และแม้แต่หลักภาษาไทยสำหรับเด็ก และเมื่อพิจารณาในแง่นี้แล้ว ก็น่าเชื่อได้ว่า งานประเภทนี้ อันได้แก่ **สุภาษิตสอนหญิง สวัสดิรักษา เพลงยาวถวายโอวาท รำพันพิลาป ไชยสุริยา** มีความสำคัญมากต่อการเข้าใจความรู้สึกของสุนทรภู่ที่มีต่อสังคมที่เป็นอยู่จริง สำหรับ **กาพย์พระไชยสุริยา** นั้นดูเหมือนว่าจะมีลักษณะพิเศษอยู่ตรงที่เจตนาของสุนทรภู่ที่ปรากฏชัดนั้นเป็นการสอนภาษาไทย โดยใช้นิทานเป็นเครื่องมือ เพราะสุนทรภู่เองกล่าวไว้ในตอนต้นว่า

ข้าเจ้าเอา ก ข เข้ามาต่อ ก กามี
แก้ไขในเท่านี้ ดีมิดีอย่าตรีชา
จะร่ำดำต่อไป พอล่อใจกุมารา

และในตอนจบว่า

ก ข ก กา ว่าเวียน หนูน้อยค่อยเพียร
อ่านเขียนผสม กม เกย

อย่างไรก็ดี ผู้รู้ส่วนใหญ่ให้ความสำคัญกับ **กาพย์พระไชยสุริยา** มาก เพราะมีการบรรยายถึงความเหลวแหลกของสังคมชั้นสูงไว้ แต่ถ้าจะจัดเป็นนิทาน **กาพย์พระไชยสุริยา** ก็เป็นนิทานที่สั้นที่สุด ในบรรดางานเขียนประเภทนิทานของสุนทรภู่ ทำให้ชวนคิดว่า **กาพย์พระไชยสุริยา** อาจเป็นนิทานแต่เพียงรูปแบบเท่านั้น คือน่าจะเป็นงานประเภทแสดงความในใจมากกว่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้อสังเกตอีกประการหนึ่งอยู่ที่ว่า **กาพย์พระไชยสุริยา** เป็นงานเขียนชิ้นเดียวของสุนทรภู่ ที่กล่าวถึงการแตกของเมือง ว่าเนื่องมาจากเหตุการณ์ภายใน ไม่ใช่การกระทำของศัตรูภายนอกอย่างที่ปรากฏในงานอื่น ๆ

๔. **งานเขียนประเภทประกอบหรือสวยงาม** ในงานเขียนประเภทนี้ มิเพียงแต่จินตนาการของสุนทรภู่จะถูกจำกัดโดยเนื้อหาของเรื่องที่ถูกกำหนดมาอย่างตายตัวแล้วเท่านั้น หากแต่ว่าวัตถุประสงค์หลักของการเขียนยังดูเหมือนว่าจะอยู่ที่ความสวยงามของสำเนียงกลอน ซึ่งมักจะมีการนำไปประกอบกับศิลปะอื่น ๆ อีกด้วย เช่น **นิราศอิเหนา บทเห่เรื่องพระอภัยมณี บทเห่จับระบำ เรื่องโคบุตร บทเห่เรื่องกากี**

จะร่ำปางนางสวรรค์เสวยสุข อยู่ปรางค์มุขพิมานสโมสร
เผยพระแกลแลดูแผ่นดินดอน เห็นไกรสรคลอดลูกในหิมวา
ผลกรรม นำจิตให้พิศวาส นุชนาถจะใคร่มีโอรสา
เห็นพระสุริโยทัยเธอไคลคลา กัลยานึกไปดังใจปอง
แม้นสามีมิได้เหมือนพระอาทิตย์ ไม่ขอคิดสมสู่เป็นคู่สอง
ผลกรรม จำจากวิมานทอง นางก็ต้องจุติด้วยใจตน

ตรงนี้ จะสังเกตได้ว่า สุนทรภู่ไม่จำเป็นต้องอธิบายเลยว่า **ผลกรรม** ของนางนั้นมาจากไหน อย่างไร หรือใน **ลักษณวงศ์** ตัวเอกของเรื่อง คือ สักษณวงศ์ ซึ่งตามท้องเรื่องมีอายุเพียงแปดขวบ ก็ยังกล่าวไว้เมื่อพลัดพรากจากมารดาของตนว่า

โอ้สงสารผ่านเกล้าเจ้าประคุณ มาสิ้น**บุญ**เสียจริงริมสิงขร
อุตส่าห์เซซังมาในป่าดอน พอหยุดนอนลงวันนี้ก็มีภัย
....
เจ้าประคุณทูลเกศของลูกเอ๋ย มาละเลยลูกไว้ให้โหยหา
จะตายเปล่าไม่ได้เห็นพระมารดา นี่เนื้อว่า **กองกรรม** มาจำเป็น

และก็คงจะมีผู้อ่านเพียงไม่กี่คนที่จะฉุกสงสัยว่า ผู้กล่าวคำเหล่านี้คือเด็กอายุแปดขวบและเด็กขนาดนั้นจะเข้าใจในเรื่องของกรรมแล้วหรือ? ในงานเขียนประเภทนิราศนั้น ก็ปรากฏมีคำพวก "กรรม บุญ วาสนา" อยู่ทั่วไป และก็มีอยู่หลายตอนที่สุนทรภู่กล่าวถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริง ๆ และอ้างถึงเคราะห์กรรมว่าเป็นต้นเหตุของความทุกข์ของตน เช่น ใน **นิราศเมืองแกลง** สุนทรภู่รำพึงถึงนางที่ตนรักว่า

เหมือนไร้คู่อยู่ข้างกำแพงวัง จะเกี้ยวมั่งก็จะเฆี่ยนเอาเจียนตาย
ทั้งนี้เพราะ **เคราะห์กรรม** กระทำไว้ นึกอะไรจึงไม่สมอารมณ์หมาย

หรือใน **รำพันพิลาป** สุนทรภู่ก็กล่าวถึงชีวิตของตนตอนตกระกำลำบากว่า

ทั้งบ้านทั้งวังวัดเป็นศัตรู .....
....
..... จะโทษใคร **เคราะห์กรรม** จึงจำทน

แต่ความเชื่อในเรื่องเคราะห์กรรมที่มีความสำคัญต่อบทวิเคราะห์นี้ ก็คือ ความเชื่อที่ว่าอำนาจของกรรมนั้นเป็นสิ่งที่ไม่มีใครหรืออะไรจะขัดขวางได้ เพราะกรรมนั้นเป็นสิ่งประจำตัวบุคคลทุกผู้ทุกเหล่า ดังปรากฏใน **พระอภัยมณี** ว่า เมื่อตอนที่ท้าวสิลราชกับ

พวกเรือแตกไปขึ้นเกาะแก้วพิสดารนั้น แม้แต่ผู้วิเศษที่สามารถหยั่งรู้เหตุการณ์ในอนาคตของมนุษย์อย่างพระโยคี ก็ไม่อาจแก้ไขชะตากรรมของพระองค์ได้ กล่าวคือ

พระโยคีมีศีลได้ยินถาม พิเคราะห์ตามสังเกตข้างเพทไสย
รู้ประจักษ์ทักแท้แน่แก่ใจ เหตุเพราะพระอภัยจะได้เมีย
อันท้าวไทไพร่พลคนทั้งหลาย จะวอดวายเวทนาประดาเสีย
ทั้งนี้เพราะเคราะห์กรรมมาย้ำเยีย จึงไกล่เกลี่ยกล่าวคำเป็นท่ามกลาง

นอกจากความหลีกเลี่ยงไม่ได้ของอำนาจแห่งกรรมประจำตัวบุคคลแล้ว ความเชื่อที่ว่ามนุษย์ทุกคนมีกรรมประจำตัวอยู่นี้ ก็ยังเป็นสิ่งที่สุนทรภู่เชื่อว่าผู้อ่านทุกคนก็คงจะยอมรับเช่นกัน เพราะฉะนั้น นี่ก็คือความจริงของชีวิตอย่างหนึ่งซึ่งไม่จำเป็นต้องมีการสั่งสอนอบรมอย่างเป็นทางการ ในทางตรงกันข้าม ความไม่แน่นอนแห่งชีวิตนี้ เป็นสิ่งที่เราเห็นได้จากคำพูดของตัวละครต่าง ๆ ในงานเขียนของสุนทรภู่ อย่างใน **พระอภัยมณี** เมื่อพราหมณ์ทั้งสามปลอบศรีสุวรรณให้คลายเศร้าจากการจากไปของพระอภัยมณีนั้น ก็กล่าวว่า

อันกำเนิดเกิดมาในหล้าโลก สุขกับโศกมิได้สิ้นอย่าสงสัย

หรือเมื่อศรีสุวรรณปลอบนางเกศรา ตอนที่ตนจะออกจากเมืองรมจักรนั้นก็ว่า

พระเล้าโลมโฉมฉายสายสมร อย่าอาวรณ์ทุกข์เทวศถึงเชษฐา
ถึงยากง่ายหมายว่าตามแต่เวรา **ด้วยเกิดมามิได้พ้นคนผู้ใด**
อันทุกข์โศกโรคภัยในมนุษย์ ไม่รู้สุดสิ้นลงที่ตรงไหน
เหมือนกงเกวียนกำเกวียนเวียนระไว จงหักใจเสียเถิดเจ้าเยาวมาลย์

หรือ ใน **ลักษณวงศ์** เมื่อนางสุวรรณอำภาต้องโทษประหารนั้น เพชฌฆาตก็ปลอบนางว่า

..... แม่อย่าโศกเศร้านักเลยโฉมฉาย
เมื่อ **ถึงกรรม** แล้วก็จำจะวอดวาย อันความตายนั้นไม่พ้นทั้งธรณี

แต่นี่ไม่ได้หมายความว่า มนุษย์จะไม่มีทางหนีรอดจากห้วงแห่งสงสารหรือบ่วงกรรมนี้เสียเลย สุนทรภู่ก็เช่นเดียวกันกับชาวไทยพุทธทั่ว ๆ ไปที่สามารถอ้างถึงมรรคแปดและทางบรรลุนิพพานอย่างกว้าง ๆ ได้ ดังจะเห็นได้ว่า งานเขียนของสุนทรภู่นั้นเต็มไปด้วยคำสอนทางศาสนาพุทธที่ย้ำแล้วย้ำอีก ถึงหลักการตัดให้พ้นจากห้วงกรรม นี่อาจเป็นเพราะว่าสุนทรภู่เองเคยบวชเป็นพระอยู่หลายพรรษา และอย่างน้อยที่สุดงานเขียนของสุนทรภู่ก็จะสะท้อนให้เห็นอย่างชัดแจ้งว่า สุนทรภู่เข้าใจถึงจุดมุ่งหมายของศาสนาพุทธ

ได้ดีพอสมควร เช่น ใน **นิราศภูเขาทอง** นั้น สุนทรภู่กล่าวว่า "ทำบุญบวชกรวดน้ำขอสำเร็จ **พระสรรเพชญ์โพธิญาณประมาณหมาย**" และ ใน **นิราศวัดเจ้าฟ้า** ก็กล่าวว่า

ขอเดชะพระกุศลปรนนิบัติ ที่หนูพัดพิศวาสพระศาสนา
มาเคารพพบพุทธปฏิมา เป็นมหาอัศจรรย์ในสันดาน
ขอผลาอานิสงส์จงสำเร็จ **พระสรรเพชญ์พ้นหลงในสงสาร**

และอีกตอนหนึ่งในนิราศเรื่องเดียวกัน ก็ว่า

อสุรธรรม **กรรมฐาน** ประหานเหตุ หวนสังเวชว่าชีวังจะสังขาร์
อันอินทรีย์วิบัติอนัตตา ที่ป่าช้านี้แลเหมือนกับเรือนตาย
กลับหายกลัวมัวเมาไม่เข้าบ้าน พระนิพพานเพิ่มพูนเพียงสูญหาย
อันรูปเหมือนเรือนโรคให้โศกสบาย แล้วต่างตายตามกันไปมั่นคง

หรืออย่างในงานเขียนประเภทนิทาน เช่น ใน **พระอภัยมณี** พระโยคีก็บอกกับนางผีเสื้อสมุทรซึ่งติดตามพระอภัยมณีมาถึงเกาะแก้วพิสดารว่า

จงตัดบ่วงห่วงใยอาลัยลาญ อย่าปองผลาญลูกผัวของตัวเลย
ทั้งนี้เพราะ**เคราะห์กรรม**ทำให้วุ่น จึงสิ้น**บุญวาสนา**สีกาเอ๋ย
เห็นมิได้ไปอยู่เป็นคู่เชย ด้วยสองเคยปลูกเลี้ยงกันเพียงนั้น
อย่าคบคิดติดตามด้วยความโกรธ จะเป็นโทษกับสีกาเมื่ออาสัญ
จงยับยั้งฟังคำรูปรำพัน ไป**สวรรค์นฤพาน**สำราญใจ

หรือ เมื่อพระอภัยมณีออกบวชในตอนจบของเรื่อง**พระอภัยมณี** ก็ได้ให้เทศนาแก่ลูกเมียว่า

วิสัยสัตว์สิ้นพิภพล้วนศพผี
ย่อมสะสมถมจังหวัดปฐพี ไพร่ผู้ดีที่เป็นคนไม่พ้นตาย
พระนิพพานเป็นสุขสิ้นทุกข์ร้อน เปรียบเหมือนนอนหลับไม่ฝันท่านทั้งหลาย
สิ้นถวิลสิ้นทุกข์เป็นสุขสบาย มีร่างกายอยู่ก็เหมือนเรือนโรคา
ทั้งแก่เฒ่าสาวหนุ่มย่อมลุ่มหลง ด้วยรูปทรงลมเล่ห์เสน่หา
เป็นผัวเมียเคลียคลอครั้นมรณา ก็กลับว่าผีสางเหินห่างกัน
จงหวังพระปรมาศิวาโมกข์ เป็นสิ้นโศกสิ้นสุดมนุษย์สวรรค์
เสวยสุขทุกเวลาทิวาวัน เหลือจะนับกัปกัลป์พุทธันดร

อย่างไรก็ดี ตัวละครของสุนทรภู่ก็ไม่มีใครบรรลุนิพพานหรือพ้นจากห้วงกรรมไปได้ ใน

ทางตรงกันข้ามสุนทรภู่กลับแต่งให้ตัวละครของตนต้องเข้ามาวุ่นวายในโลกแห่งโลกีย์อยู่ตลอดเวลา ซึ่งถ้าจะมองในแง่ของผู้แต่งนิยายประโลมโลกีย์แล้ว นี่เป็นเรื่องจำเป็น เพราะเรื่องของความรัก โกรธ เกลียด โลภ หลง เป็นเรื่องที่สนุกสนานและผู้อ่านนิยมชมชอบ นอกจากนั้นแล้ว การผูกเรื่องให้เป็นเรื่องของโลกนี้ก็ดูเหมือนว่าจะเป็นสิ่งที่สอดคล้องกับความเป็นจริงด้วย และเพราะผู้ที่จะบรรลุถึงความหลุดพ้นนั้นย่อมมีอยู่น้อยเต็มที การพูดถึงเรื่องของชีวิตในโลกนี้จึงเป็นเรื่องที่ใกล้ตัวมากกว่าเรื่องนอกโลก ดังจะเห็นได้ว่า สุนทรภู่เองก็ยอมรับว่า แม้นิพพานควรจะเป็นยอดปรารถนา แต่สำหรับมนุษย์ส่วนมากแล้ว สิ่งที่ปรารถนากันก็คือ ความสุขสบายในโลกนี้เท่านั้น เพราะฉะนั้นใน **นิราศสุพรรณ** ซึ่งแม้ว่าจะเขียนในขณะที่บวชอยู่ สุนทรภู่เองจึงกล่าวว่า

ขอเดชะพระพุทธเจ้า จงเห็น
อุตส่าห์มาเช้าเย็น ยากไร้
ปรารถนาว่าจะเป็น บัจเจกพุทธ ภูมิเอย
บุญช่วยด้วยให้ได้ ดุจข้าอาวรณ์

ยังไปไม่พ้นภพ สงสาร
ขอปะพระศรีอาริย์ อีกหล้า
ตราบถึงซึ่งพระนิพพาน ภายภาค หน้าเอย
ขอสุขทุกข์โศกเศร้า สิ่งร้ายหายสูญ

ในเมื่อชีวิตของมนุษย์ในโลกนี้ย่อมมีการเปลี่ยนแปลงและความไม่แน่นอนเป็นแกน ชุมชนของมนุษย์ไม่ว่าจะเป็น นคร ประเทศ หรือโลกมนุษย์ทั้งโลก ก็ไม่อาจหยุดอยู่กับที่ได้เช่นกัน เพราะชุมชนมนุษย์ไม่ว่าจะมีขนาดใหญ่เล็กต่างกันอย่างไร ก็ย่อมมีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกันทั้งสิ้น ดูเหมือนว่า ข้อเขียนของสุนทรภู่ที่แสดงออกถึงหลักการอันนี้อย่างแจ่มชัดที่สุด จะมีอยู่ใน **พระอภัยมณี** คือ เมื่อตอนที่กรุงลงกาเกิดแผ่นดินไหวนั้น นางยุพาผกาได้อธิบายว่า โลกมนุษย์ประกอบด้วยธาตุทั้งสี่ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ถ้าหากว่า

ธาตุทั้งสี่นี้สุภาพเรียบราบรื่น จะชุ่มชื่นชูใจทั้งไอศวรรย์
แม้ธาตุทั้งสี่วิบัติอัศจรรย์ จะมีอันตรายทั่วทุกตัวคน

สำหรับวิถีทางที่จะทำให้ธาตุทั้งสี่สงบ ก็อยู่ที่

ให้ไพร่ฟ้าข้าเผ้าทั้งท้าวไท ตั้งอยู่ในศีลสัตย์สวัสดี
ทั้งบวงสรวงดวงชาตาสุรารักษ์ ซึ่งพิทักษ์ทวาทศราศรี
ปลูกศาลรอบขอบจังหวัดตั้งบัตรพลี คนกาลีลอยสะเดาะเคราะห์บุรินทร์

ตัดโลโภโมหะละเมียผัว กินแต่ถั่วผักงารักษาศีล
ไหว้ลมไหว้ปลาไหว้พ้าดิน ถ้วนปีหนึ่งจึงจะสิ้นมลทินภัย

แต่นางละเวงเห็นว่า วิธีแก้เช่นว่านี้ย่อมไม่อาจปฏิบัติได้ เพราะ

.....ตำหรับบังคับขาด ประชาราษฎร์หรือมันจะละวิสัย
ต้องถือศีลกินบวชกันรวดไป เห็นไม่ได้ดังตำราทั้งธานี

ด้วยเหตุนี้นางรำภาจึงสรุปว่า

.....วิสัยไตรดายุค ย่อมเป็นศึกแล้วเป็นสุขทุกกรุงศรี
เมื่อถึงคราวชาวบุรินทร์อยู่กินดี ก็ไม่มียุคเข็ญย่อมเว้นวาย
เมื่อถึงคราวชาวนครจะร้อนนั้น จะป้องกันฉันใดก็ไม่หาย

ข้อที่น่าสนใจสำหรับบทวิเคราะห์นี้ อยู่ที่ว่าในเมื่อทั้งชีวิตมนุษย์และ "ชีวิต" ของชุมชนมนุษย์ย่อมไม่อยู่นิ่ง การเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงจากดีไปร้ายและร้ายไปดีจึงย่อมเกิดขึ้นเสมอ จริงอยู่สุนทรภู่ไม่ได้ปฏิเสธว่า ทางออกของมนุษย์ทั้งในฐานะปัจเจกชน และทางออกของมนุษย์ในฐานะเป็นชุมชนจะไม่มีหรือล่วงรู้ไม่ได้ แต่ในเมื่อทางออกเหล่านั้นในทางปฏิบัติแล้วเป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ นี่ก็ย่อมหมายถึงการจำกัดขอบเขตของความรู้และความพยายามของมนุษย์ให้แคบลงมาโดยปริยาย กล่าวคือ มนุษย์โดยทั่วไปไม่สามารถจะล่วงรู้ทางออกของตนในอันที่จะพ้นทุกข์ของทั้งส่วนตัวและส่วนรวมได้จริง ๆ คือ จริงถึงขนาดนำมาปฏิบัติให้ได้ผลคือบรรลุนิพพานได้[๙] ความรู้และการศึกษาของมนุษย์ในความเข้าใจของสุนทรภู่จึงน่าจะจำกัดตัวเองอยู่เฉพาะแต่สิ่งที่เป็นไปได้ นั่นคือความรู้ที่ทำให้มนุษย์ผู้ไม่สามารถหลุดพ้นจากโลกไป สามารถเอาตัวรอด และมีความสุขได้ในโลกที่ไม่แน่นอนนี้ (เพราะฉะนั้น แม้แต่ในงานเขียนประเภทนิทาน สุนทรภู่ก็ไม่เคยวาดภาพของบุคคลหรือสังคมที่ "หลุด" พ้นจากห้วงสงสาร) แต่อะไรคือ "สิ่ง" ที่มนุษย์ควรรู้ เพื่อว่า "แม้นยังไปไม่ถึงที่พระนฤพาน ขอสำราญราคีอย่าบีฑา" **(นิราศวัดเจ้าฟ้า)**

คำตอบน่าจะเป็นว่า ความรู้ที่จะช่วยให้มนุษย์มีความสุขในโลกนี้ ก็คือ ความรู้ใน "สิ่ง" ที่ทำให้มนุษย์ไม่สามารถจะ ".....สำเร็จ พระสรรเพชญ์พ้นหลงในสงสาร" ไปได้

[๙] การล่วงรู้ในที่นี้อาจเปรียบเทียบได้กับหลักการของโสเกรตีสที่ว่า คุณธรรมคือปัญญาหรือความรู้ (Virtue is knowledge.) ซึ่งก่อให้เกิดหลักการต่อไปว่าผู้ที่ "รู้" แจ้งจะไม่ประพฤติผิด หรือผู้ที่ทำชั่วเป็นผู้ที่กระทำไปโดยไม่เจตนา เพราะจะไม่มีใครเจตนาทำชั่ว ซึ่งเป็นการทำให้ตนเสื่อมเสีย และทั้งหมดนี้อาจเปรียบได้กับคำสอนในศาสนาพุทธที่ว่า อวิชชาคือบ่อเกิดของความทุกข์

นั่นเอง เพราะในประการแรกที่เดียว "สิ่ง" นั้นย่อมเป็นสิ่งที่มนุษย์ทุกคนมีเหมือน ๆ กัน แต่การล่วงรู้ถึงสิ่งที่มนุษย์มีร่วมกันอย่างธรรมดา ๆ เช่นว่า มนุษย์ทุกคนต้องการอากาศหายใจนั้น ไม่น่าจะเป็นเรื่องที่ต้อง "เรียน" หรือ "ศึกษา" กัน หรือน่าจะมีส่วนช่วยให้มนุษย์เอาตัวรอดได้ในโลก เพราะฉะนั้นในประการที่สอง สิ่งที่มนุษย์มีร่วมกันนั้นจะต้องเป็นสิ่งที่มีความสำคัญและมีความหมายต่อชีวิตมนุษย์มากกว่านี้ คือ มีความหมายถึงขนาดที่ทำให้มนุษย์ต้องเป็นมนุษย์อย่างที่เป็นอยู่นี้ด้วย สิ่งนี้คืออะไร ในข้อเขียนของสุนทรภู่? อะไรคือเหตุการณ์ที่ชี้ถึงปัญหาของมนุษย์ในลักษณะเช่นว่านี้ ดูเหมือนว่าในงานเขียนของสุนทรภู่ทั้งหมดตอนที่ใกล้เคียงที่สุดกับสถานการณ์เช่นว่านี้ อยู่ตรงตอนที่นางละเวงทราบจากนางยุพาผกาว่า ตามตำราแล้วแผ่นดินไหวหมายถึงว่า "จะเกิดยุคยุทธนาโกลาหล" ในกรุงลงกา แต่ทั้ง ๆ ที่รู้วิธีแก้ไข นางละเวงเองก็เห็นว่าเป็นไปไม่ได้ เพราะ "ประชาราษฎร์หรือมันจะละวิสัย" กล่าวคือ เหตุร้ายกำลังจะเกิดขึ้นกับมนุษย์ แต่ทั้ง ๆ ที่รู้ล่วงหน้า มนุษย์ก็ไม่อาจแก้ไขอะไรได้ เพราะมนุษย์ไม่สามารถจะ "ละวิสัย" ของตนเองได้ วิสัยของมนุษย์จึงเป็น สิ่ง ที่ดึงถ่วง รั้งให้มนุษย์ยังคงทนทุกข์ทรมานในโลกนี้ต่อไป วิสัยของมนุษย์จึงเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่มีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการกำหนดหรือควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ และเป็นสิ่งที่มีความสัมพันธ์โดยตรงกับชุมชนและกับโลกมนุษย์ทั้งโลก แต่เมื่อนางละเวงไม่เชื่อว่าประชาชนจะละวิสัยของตนได้สำเร็จ นางละเวงก็ย่อมรู้ว่า วิสัยของประชาชนคืออะไร วิสัยก็ต้องเป็นสิ่งที่เรียนรู้ได้ และเพราะฉะนั้น "วิสัย" ก็คือ สิ่งที่มนุษย์ควรเรียนรู้เพื่อความอยู่รอดของมนุษย์เองในโลกนี้ หรือกล่าวโดยสรุปได้ว่าวิสัยของมนุษย์และของโลก คือ สิ่งที่น่าจะเป็นเนื้อหาของการศึกษาของมนุษย์นั่นเอง

แต่ "วิสัย" ที่สุนทรภู่ใช้ในงานเขียนของตนนั้น มีความหมายอย่างไรกันแน่

ใน **โคบุตร** ซึ่งเป็นงานเขียนชิ้นแรกของสุนทรภู่นั้น คำว่า วิสัย **คำแรก** (และเป็นคำเดียวเท่าที่ปรากฏใน **โคบุตร** ฉบับที่มหาหรีด เรืองฤทธิ์ ชำระสอบทาน) มีปรากฏอยู่ตรงตอนที่อรุณกุมารมาแจ้งให้ท้าวพรหมทัตผู้บิดาทราบว่า นางอำพันทำเสน่ห์ เป็นเหตุให้โคบุตรลงโทษนางมณีสาครพี่สาวของตน และเพราะฉะนั้นตนก็จะไปหาพี่สาว ท้าวพรหมทัตตอบว่า เนื่องจากอรุณกุมารกับนางมณีสาครเป็นพี่น้องกัน ถ้าโคบุตรเห็นอรุณกุมารไปหา ก็อาจมีความระแวงได้ ถึงตอนนี้สุนทรภู่เขียนว่า

อรุณฟังบังคมพระบิตุเรศ ซึ่งโปรดเกศตรัสความตามวิสัย

คำว่า "วิสัย" ในที่นี้ดูเหมือนจะหมายถึงว่า ท้าวพรหมทัตกล่าวทักท้วงในฐานะที่เป็นพ่อ

หรือโดยธรรมชาติของผู้ที่เป็นพ่อ[๙] แต่จากการพิจารณาวิธีการใช้คำว่า วิสัย ในงานเขียนของสุนทรภู่ทุกประเภทนั้น อาจกล่าวได้ว่า วิสัยในความเข้าใจของสุนทรภู่นั้นมีวิธีการใช้หรือมีความหมายอยู่อย่างน้อยด้วยกัน ๓ ความหมาย คือ

(๑) วิสัย หมายถึง ธรรมชาติหรือลักษณะปกติ ไม่ว่าจะเป็นของสัตว์ ของมนุษย์ หรือของสรรพสิ่ง เช่น ใน **ลักษณวงศ์** เมื่อลักษณวงศ์ชวนให้นางกินรีไปอยู่ด้วยกันในวัง นางกินรีก็ตอบในทำนองที่อ้างถึงธรรมชาติของมนุษย์และสัตว์ที่แตกต่างกันว่า

อันข้าน้อยสุดรักพระทรงฤทธิ์ เห็นสุดคิดที่จะตามเสด็จได้
ด้วยเป็น**สัตว์**เชื้อวงศ์อยู่พงไพร ผิด**วิสัย**ที่จะอยู่กับผู้คน

ใน **พระอภัยมณี** เมื่อพระอภัยมณีเกี้ยวนางเงือก คำตอบของนางเงือกก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน คือ

ซึ่งทรงฤทธิ์คิดปองจะครองคู่ แสนอดสูสารพัดจะบัดสี
วิสัยสัตว์มัจฉาอยู่วารี จะยินดีด้วยมนุษย์นั้นสุดกลัว

หรือใน **พระอภัยมณี** อีกเช่นกัน เมื่อกล่าวถึงธรรมชาติมนุษย์โดยทั่วไปนั้น สุนทรภู่ใช้คำว่า

..... **วิสัย**สามัญทั่วทุกตัวคน
ที่รักกันสรรเสริญเจริญสิ้น ที่ชังนินทาแถลงทุกแห่งหน

หรือเมื่อมังคลาเห็นนางอสุนีบาตมีกำลังมหาศาลทั้ง ๆ ที่รูปร่างเล็กนิดเดียว ก็รำพึงว่า

เห็นท่วงทีมีฤทธิ์นิมิตไว้ ตาม**วิสัย**สารพางค์นางสวรรค์

หรือเมื่อบรรยายถึงการกลัวภัยสงครามของชาวเมือง สุนทรภู่ใช้คำว่า

ฝ่ายโยธาข้าเฝ้าชาวผลึก เมื่อเกิดศึกซ่อนหนีตาม**วิสัย**

ใน **สุภาษิตสอนหญิง** สุนทรภู่ก็ใช้ว่า

จะหาคู่สู่สมนิยมหวัง จงระวังชั่วช้าอัชฌาสัย
ที่ชายดีนั้นก็มีอยู่ถมไป ใช่**วิสัย**เขาจะชั่วไปทั่วเมือง

ใน **รำพันพิลาป** สุนทรภู่กล่าวว่า

วิสัยเราเล่าก็ไม่สู้ใฝ่สูง นางฟ้าฝูงไหนเล่ามาเข้าฝัน

---

[๙] โปรดเปรียบเทียบกับความหมายของคำว่า วิสัย ซึ่งพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓ หน้า ๘๔๓ ให้ไว้ว่า วิสัย หมายถึง "ขอบ เขต แดน ลักษณะที่เป็นอยู่"

ส่วนการใช้คำว่าวิสัย เมื่ออ้างถึงธรรมชาติของโลกหรือของสรรพสิ่งก็มี เช่น คำพูดของท้าวทศวงศ์ที่ปลอบนางสุวรรณมาลี ใน **พระอภัยมณี** เมื่อตอนพบปะกันว่า

อย่าโศกนักหักใจเสียให้คลาย แม้นมิตายคงได้พบประสบกัน
วิสัยโลกโศกสุขทุกข์ธุระ ย่อมพบปะไปกว่าจะอาสัญ

หรือ เมื่อพระอภัยมณีสมสู่กับนางผีเสื้อนั้น สุนทรภู่บรรยายว่า

สมพาสยักษ์รักร่วมภิรมย์สม เหมือนเด็ดดมดอกหญ้าพอได้กลิ่น
เป็นวิสัยในภพธรณินทร์ ไม่สุดสิ้นเสน่หาประเวณี

ใน **รำพันพิลาป** สุนทรภู่ก็กล่าวว่า

อันโลกีย์วิสัยที่ในโลก ความสุขโศกสิ้นกายก็หายสูญ

(๒) วิสัย อาจจะไม่หมายถึงลักษณะตามธรรมชาติ แต่หมายถึงลักษณะความถูกต้องตามระเบียบแบบแผน หรือประเพณีที่มีมาก่อนก็ได้ เช่น ใน **สิงหไตรภพ** เมื่อนางเทพกินราเห็นว่า สิงหไตรภพมัวแต่ลุ่มหลงเสน่ห์ของนางเองจนไม่ได้ออกว่าราชการเลยนั้น นางจึงท้วงติงว่า

จงโปรดเกล้าเหล่าอาณาประชาราษฎร์ เชิญพระบาทออกบำรุงชาวกรุงศรี
ตาม**วิสัยในจังหวัดปฐพี** ให้เป็นที่พึ่งอำมาตย์มาตยา

ใน **พระอภัยมณี** เมื่อสามพราหมณ์ปรึกษากับศรีสุวรรณถึงกรณีที่พระอภัยมณีหายไปจากกองทัพ ก็กล่าวว่า

แม้พระองค์หลงไปอยู่กับผู้หญิง ไหนจะนึ่งเสียให้เราเข้ากรุงศรี
จะห้ามปราม**ตามวิสัยเป็นไมตรี** ในพรุ่งนี้ก็คงแจ้งที่แคลงใจ

หรือ เมื่อพระอภัยมณีปรึกษากันกับศรีสุวรรณถึงการที่จะให้สินสมุทรแต่งงานกับอรุณรัศมี และให้ไปเป็นอุปราชเมืองผลึกนั้น สุนทรภู่ใช้คำว่า

จะเลิกทัพกลับคืนไปพารา แต่งวิวาห์สินสมุทรกับบุตรี
ช่วยบำรุงกรุงผลึกเฉลิมราช อุปราชว่าขานการกรุงศรี
ตามวิสัยในจังหวัดปฐพี จะเห็นดีด้วยกันหรือฉันใด
ศรีสุวรรณอัญชลีพระพี่เจ้า ซึ่งโปรดเกล้านี้ก็งาม**ตามวิสัย**

ใน **นิราศภูเขาทอง** สุนทรภู่กล่าวถึงสาวมอญว่า

ถึงเกร็ดย่านบ้านมอญแต่ก่อนเก่า ผู้หญิงเกล้ามวยงาม**ตามภาษา**

เดี๋ยวนี้มอญถอนไรจุกเหมือนตุ๊กตา ทั้งผัดหน้าจับเขม่าเหมือนชาวไทย
โอ้สามัญผันแปรไม่แท้เที่ยง เหมือนอย่างเยี่ยงชายหญิงทั้ง**วิสัย**

ใน **นิราศวัดเจ้าฟ้า** สุนทรภู่เอ่ยถึงชื่อตลาดว่า

ตลาดแก้วแล้วแต่ล้วนสวนสล้าง เป็นชื่ออ้างออกนามตาม**วิสัย**

ใน **เสภาพงศาวดาร** สุนทรภู่บรรยายถึงสารขององค์สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ที่มีไปถึงพระเจ้าบุเรงนองว่า

ซึ่งพระน้องต้องประสงค์ช้างเผือกผู้ เป็นของคู่บุญบำรุงชาวกรุงศรี
อัน**วิสัยในจังหวัดปฐพี** ผู้ใดมีบุญญาภินิหาร

(๓) วิสัย หมายถึง ฐานะทางสังคมของบุคคล ไม่ว่าจะเป็นในแง่ของ อาชีพ ชนชั้น ตำแหน่ง หน้าที่ หรือความสามารถ เช่น ใน **สิงหไตรภพ** เมื่อนางนาฏมาตุรงค์ อยากทราบข่าวคราวของนางแก้วกินรี ก็เรียกโหรให้มาดูชะตาให้ ตอนนี้สุนทรภู่เขียนว่า

โหรรับสั่งตั้งเลขลงเปกเปาะ จึงพิเคราะห์ฤกษ์ยามตาม**วิสัย**
(คือตามวิสัยโหร)

หรือใน **พระอภัยมณี** เมื่อพระอภัยมณีขอฝากนางเงือกไว้กับโยคีนั้น สุนทรภู่บรรยายว่า

พระโยคีมีฤทธิ์ประสิทธิ์กล้า ด้วยเมตตาตอบความตาม**วิสัย**
เป็นไรมีที่ธุระพระอภัย มิให้ใครลามลวนกวนสีกา
(คือ ตามวิสัยของผู้ทรงศีล)

หรือ เมื่อพระอภัยมณีเตรียมรบศึกลงกา ก็มีการบรรยายถึงเสนาเมืองผลึกว่า

แล้วสั่งพระอนุชาเสนาผลึก ล้วนเคยศึกสงครามตาม**วิสัย**
(คือตามวิสัยของทหาร)

หรือ เมื่อชาวบ้านไปขอให้พระปีโปช่วยนางละเวงนั้น พระปีโปกล่าวถึงผู้อยู่ในฐานะกษัตริย์ว่า

.....อย่าประมาทชาติกษัตริย์ เหลือจำกัดกลความตาม**วิสัย**

หรือ เมื่อนางละเวงสอนทศพิธราชธรรมให้มังคลาผู้บุตร ก็มีตอนหนึ่งที่กล่าวว่า

หนึ่งเอ็นดูผู้ที่มีความชอบ **รางวัลตอบตามวิสัยเจ้าไอศวรรย์**

อย่างไรก็ดี จากการวิเคราะห์ความหมายและวิธีการใช้คำว่า วิสัย ของสุนทรภู่ที่

กล่าวมาแล้วนี้ทั้งหมด จะเห็นได้ว่า "วิสัย" นั้นไม่เพียงแต่จะอธิบายสภาพความเป็นไปตามธรรมชาติของมนุษย์หรือของสรรพสิ่ง ดังเช่น การกล่าวว่า "อันวิสัยในพิภพแม้รบกัน ก็หมายมั่นจะใคร่ได้ชัยชนะ" เท่านั้น หากแต่ "วิสัย" ยังเป็นมาตรฐานควบคุมการปฏิบัติตนของมนุษย์ในสังคม คือ มีลักษณะกำหนดแนวทางอีกอย่างหนึ่งด้วย ในแง่หลังนี้ วิสัย อาจจะหมายความเพียงแค่ ขอบเขตความสามารถตามธรรมชาติ คือ หมายถึงว่ามนุษย์ต้องปฏิบัติตนให้สอดคล้องกับธรรมชาติของตน หรือต้องไม่ประพฤติปฏิบัติในสิ่งที่พ้นวิสัย หรือเกินกำลังก็ได้ ดังเช่น เมื่อเสนาเมืองผลึกทูลขอรับผิดต่อนางมณฑา เนื่องจากไม่สามารถป้องกันเมืองผลึกจากการโจมตีของวายุพัฒน์และหัสกันได้นั้น สุนทรภู่บรรยายว่า

นางพระยาว่ากูเป็นผู้หญิง ไม่รู้สิ่งศึกเสือเหลือวิสัย (ของหญิง)

หรือ วิสัย อาจจะหมายถึง ความจำเป็นตามธรรมชาติก็ได้ เช่น เมื่อนางละเวงต่อว่าพระสังฆราชที่ไม่ยอมดูแลมังคลา ปล่อยให้ไปก่อศึกกับเมืองผลึกขึ้นนั้น

บาทหลวงว่า **วิสัย** ในมนุษย์ ฟันจะหลุดแล้วก็ห้ามปรามไม่ไหว
ห้ามเกศาว่าอย่าหงอกยังนอกใจ มันขึ้นหงอกออกจนได้มันไม่ฟัง

หรือ วิสัย อาจหมายถึงแบบแผนหรือแนวปฏิบัติทางสังคมที่มนุษย์ต้องปฏิบัติตาม หรือยกย่องยอมรับก็ได้ อย่างเช่น การกล่าวว่า "**วิสัย**วงศ์พงศ์กษัตริย์ขัตติยา ย่อมตรึกตราจะบำรุงซึ่งกรุงไกร" เป็นต้น ซึ่งในกรณีหลังนี้ ถ้าจะพิจารณาในแง่ของการห้ามปราม ก็จะเห็นลักษณะแนวทางเช่นว่านี้ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น เช่น ใน **สิงหไตรภพ** เมื่อตอนที่สิงหไตรภพกำลังจะออกจากเมืองมารันไปเมืองโกญจานั้น ก็ได้มีคำสั่งไว้กับเสนาว่า

สั่งกุมภัณฑ์บรรดาเสนาใน เราจะไปอยู่บำรุงกรุงโกญจา
ต้องห่างบาทมาตุรงค์คิดสงสาร จึงมอบการนัคเรศให้เชษฐา
อยู่แทนเราเอาธุระอสุรา ให้เพิ่มผาสุกสวัสดิ์กำจัดภัย
จงสัตย์ซื่อถือบทตามกฎหมาย อย่าคิดร้ายทุจริต**ผิดวิสัย**

ใน **พระอภัยมณี** เมื่อโหรทำนายฝันของพระสุริโยทัยในส่วนที่เกี่ยวกับการมาของชีเปลือยก็กล่าวว่า

ซึ่งแร้งสาบคาบแก้วมาแล้วหาย คือคนร้ายรูปจริต**ผิดวิสัย**

และเมื่อตอนที่ท้าวสุริโยทัยจับตัวชีเปลือยได้นั้น สุนทรภู่บรรยายว่า

จอมกษัตริย์ตรัสกริ้วกระทืบบาท เหวยอ้ายชาติทุจริต**ผิดวิสัย**

หรือ เมื่อตอนที่มังคลาคิดจะต่อสู้กับบิดามารดา คือพระอภัยมณีและนางละเวงนั้น ก็ปรากฏว่า

ส่วนผู้รู้ผู้วิเศษเห็นเหตุใหญ่ **ผิดวิสัยในมนุษย์สุดอาสา**
จะสู้พ่อต่อต้านผลาญมารดา จะนินทาทั่วจังหวัดปฐพี

แต่ที่สำคัญยิ่งไปกว่านี้ก็คือว่า การกระทำผิดวิสัยนั้นมิเพียงแต่จะเป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติดังกล่าวต้องได้รับผลตอบแทนในทางร้ายจากมนุษย์ด้วยกันเท่านั้น หากแต่การกระทำที่ผิดวิสัยยังจะส่งผลให้บุคคลดังกล่าวต้องได้รับกรรมหรือหมดวาสนาไปด้วย ดังปรากฏใน **พระอภัยมณี** เมื่อตอนท้าววาหุโลมสั่งให้ปล่อยตัวนายด่านไป เพื่อให้โอกาสมารบกับพระองค์นั้น ราหูแม่ทัพของท้าววาหุโลมเองได้กล่าวกับนางเสาวคนธ์ หรือพระอัคนีว่า

อันองค์ท้าวเจ้าวาหุโลมราช **จะสิ้นวาสนาคิดผิดวิสัย**
ให้ธานีมีศึกไม่ตรึกไตร จะพาไพร่พลตายวายชีวัน

ด้วยเหตุนี้ การเรียนรู้ "วิสัย" จึงน่าจะเป็นสิ่งที่สำคัญอย่างยิ่งสำหรับการมีชีวิตอยู่รอดในโลกนี้ แต่วิสัย ในแง่ของระเบียบปฏิบัติอันเป็นมาตรฐานแห่งความถูกต้อง ความเหมาะสมนั้น ก็มิใช่สิ่งเดียวที่มนุษย์ใช้เป็นหลักในการปฏิบัติตน จากการศึกษางานเขียนของสุนทรภู่ทั้งหมดนั้นจะเห็นได้ว่า คำเชิงอ้างอิง[๑๐] หรือคำสอนของสุนทรภู่นั้นมักจะมีคำว่า "ปางก่อน ประเพณี ประเวณี ธรรมดา สามัญ ตำรา โบราณ ผู้ใหญ่ ขนบ สำเนา ทำนอง ประสา ปางหลัง คัมภีร์ ธรรมเนียม" ประกอบอยู่ด้วยเสมอ และลักษณะที่เด่นชัดที่สุดของคำกล่าวประเภทสั่งสอนที่ปรากฏในงานเขียนของสุนทรภู่ก็คือ การอ้างถึงความเก่าแก่ ความโบราณของความคิดนั้น ๆ ดังจะเห็นได้จากคำพูดใน **พระอภัยมณี** อยู่ตอนหนึ่งว่า

คำโบราณ ท่านว่าคิด **ผิดตำรา** ไปเบื้องหน้าจะลำบากได้ยากเย็น[๑๑]

และแม้แต่ตัวบทกฎหมายเองก็ยังต้องควบคู่กันไปกับความเก่าแก่ ดังปรากฏในคำสอนเรื่องทศพิธราชธรรมที่นางละเวงมีไปให้มังคลาผู้บุตรอยู่ตอนหนึ่งว่า

---

[๑๐] โปรดดู สุริยา รัตนกุล, "คำเชิงอ้างอิง : สุภาษิต คำพังเพย คำคม และวลีสำเร็จรูป," วารสารธรรมศาสตร์ (มิถุนายน–กันยายน ๒๕๑๗), หน้า ๑๒๒–๑๔๑. ในที่นี้ คำเชิงอ้างอิง ไม่ใช่สุภาษิต คำพังเพย คำคมและวลีสำเร็จรูปรวมกันไปหมด แต่บ่งถึงลักษณะสั่งสอน คือ หมายถึง สุภาษิต และถ้อยคำสั่งสอนเท่านั้น

[๑๑] โปรดเปรียบเทียบกับคำกล่าวใน นิราศเมืองแกลง ที่ว่า
คำโบราณท่านผูกถูกทุกสิ่ง เขาว่าลิงจองหองมันพองขน

อนึ่งบทกฎหมายอย่าคลายเคลื่อน อย่าลดเลื่อนละอย่างแต่ปางหลัง

นอกจากนี้แล้ว ก็มีอยู่หลายตอนที่เดียวที่ส่อให้เห็นว่า ในความคิดของสุนทรภู่นั้น วิสัยกับ ความเก่าแก่โบราณนั้น เป็นสิ่งที่สอดคล้องกันไปแยกออกไม่ได้ ดังเช่น ก่อนที่ราหูจะกล่าวกับนางเสาวคนธ์ (พระอัคนี) ว่า "อันองค์เจ้าท้าววาหุโลมราช จะสิ้นวาสนาคิด **ผิดวิสัย**" นั้น ราหูได้รำพึงกับตนเองว่า

พอรู้ข่าวท้าวปล่อยคนโทษมา ทั้งมีตราสั่งกำชับให้จับเป็น
เห็นวิปริตผิดอย่างแต่ปางก่อน ราษฎรจะได้ทุกข์เกิดยุคเข็ญ

หรือ เมื่อสุดสาครบกับวายุพัฒน์ผู้บุตรนั้น วายุพัฒน์ก็พ้อว่า

จะมัดผูกลูกเต้าให้เขาอื่น ไม่ผิดขื่นจะว่าผิดคิดไฉน
ส่วนพวกพ้องของท่านเข้ากันไป **ผิดวิสัยธรรมดาในฟ้าดิน**
แม้พ่อแม่แลเห็นลูกเหลนหลาน ย่อมสงสารมีจิตคิดถวิล
แต่ร้ายกาจชาติเสือเหลือทมิฬ ก็ไม่กินลูกหลานวงศ์ว่านเครือ
นี่ว่าพ่อก็จะมาฆ่าลูกหลาน **ผิดโบราณ**ร้ายกล้ายิ่งกว่าเสือ

เพราะฉะนั้น เมื่อกล่าวโดยสรุปก็จะได้ว่า ในขณะที่อำนาจแห่งกรรมและวิสัยของมนุษย์และสรรพสิ่งมีความสัมพันธ์ต่อกัน และมีผลกระทบโดยตรงต่อตัวมนุษย์ ความสามารถของมนุษย์ที่จะหยั่งรู้อิทธิพลของอำนาจกรรมและวิสัยนั้นกลับมีแตกต่างกัน กล่าวคือ เมื่อเอ่ยถึงกรรมนั้น มนุษย์ส่วนมากมีความรู้เฉพาะแต่เพียงอย่างกว้าง ๆ เท่านั้นว่ากรรมคืออะไร มีผลอย่างไร และก็รู้ได้อย่างกว้าง ๆ อีกเช่นกันว่า เราควรจะหลีกหนีอำนาจแห่งกรรมอย่างไร แต่มนุษย์ไม่อาจบอกได้เป็นกรณีเฉพาะไปว่า มนุษย์ได้กระทำกรรมอะไรไว้ก่อน และสิ่งนั้นจะส่งผลมากระทบต่อตัวมนุษย์ในปัจจุบันอย่างไร ที่ไหน เมื่อไร นั่นก็คือ มนุษย์ยอมรับอำนาจแห่งกรรมว่าอยู่นอกเหนือการคาดคะเนของมนุษย์ สำหรับบุคคลธรรมดาโดยทั่วไปนั้น อำนาจของกรรมเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น ไม่คงที่ และไม่อาจเอาชนะได้ แต่นี่ก็ไม่ได้หมายความว่า เมื่อยอมรับอำนาจแห่งกรรมแล้วมนุษย์จะมีชีวิตอยู่ในโลกนี้อย่างปราศจากความรู้ใด ๆ ที่สามารถใช้เป็นหลักในการดำรงชีวิตเอาเสียเลย เพราะ "วิสัย" ไม่ว่าจะในความหมายใดนั้น เป็นสิ่งที่มนุษย์สามารถหยั่งรู้ได้ วิสัยของมนุษย์และของสรรพสิ่งจึงเป็นสิ่งที่สอนกันได้ (โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเมื่อวิสัย กับลักษณะความเก่าแก่โบราณ มักมีความสอดคล้องกันอย่างที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น) เช่น ใน **พระอภัยมณี** เมื่อนางละเวงขอนางยุพาผกากับนางสุลาลี่วันจากพระปีโปนั้น ก่อนให้ตัวไปพระปีโปได้ให้โอวาทว่า

แล้วก็พานารีทั้งพี่น้อง เข้าในห้องให้**ตำราวิชาการ**
กลสตรีวิสัยในมนุษย์ **ให้สิ้นสุดสอนสั่ง**เหมือนดังหลาน

หรือ เมื่อกล่าวถึงพระมังคลานั้น สุนทรภู่ก็ได้บรรยายไว้ว่า

อันองค์พระมังคลาปรีชาชาญ หนุ่มประมาณชันษาสิบห้าปี
รู้วิสัยไตรเพทประเทศถิ่น ภูมิแผ่นดินทั้งทวาทศราศี

ด้วยเหตุนี้ สิ่งที่สุนทรภู่กำหนดให้เป็นเนื้อหาของการศึกษาอย่างเป็นทางการในงานเขียนของตน ก็น่าจะจำกัดอยู่เฉพาะภายใต้หัวข้อเรื่องของวิสัย (ซึ่งต่อไปนี้จะใช้ในแง่ที่มีความหมายรวม ๆ กันไป) และการศึกษาตามตำราโบราณดังที่ได้กล่าวมาแล้วเท่านั้น ส่วนที่ว่าการศึกษาดังกล่าวจะออกมาในรูปไหน อย่างไร และการศึกษานั้น ๆ จะมีส่วนสัมพันธ์กับความสำเร็จในทางการเมือง หรือไม่อย่างไรนั้น เป็นสิ่งที่จะได้พิจารณากันต่อไป

ลักษณะสังคมและการเมือง

อย่างไรก็ดี ก่อนที่จะได้พิจารณาความหมาะสมของการศึกษากับการเมืองของสุนทรภู่ จำเป็นที่จะต้องทราบขอบเขตและลักษณะของการเมืองอย่างที่สุนทรภู่เข้าใจเสียก่อน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเราจะต้องทราบว่า อำนาจแห่งกรรมซึ่งสุนทรภู่ถือว่าเป็นสิ่งที่ทรงอานุภาพมากที่สุดในการกำหนดชีวิตมนุษย์นั้น มีส่วนในการกำหนดลักษณะของสังคมอย่างกว้าง ๆ และลักษณะการเมืองอย่างไรบ้าง จากการวิเคราะห์งานเขียนของสุนทรภู่จะเห็นได้ว่า สิ่งแรกที่ดูเหมือนว่าจะเป็นผลจากอำนาจแห่งกรรมที่มีต่อบุคคลก็คือ เพศและฐานะของแต่ละบุคคลที่แตกต่างกันออกไปในชุมชนหนึ่ง ๆ เพราะเพศและฐานะนั้นบุคคลได้มาโดยกำเนิดซึ่งต้องถือว่าได้มาโดย "กรรม" ในแง่นี้สุนทรภู่สะท้อนลักษณะของสังคมในสมัยของตน ซึ่งเป็นสังคมของชนสองชั้นใหญ่ ๆ คือ ชนชั้นผู้ดี และไพร่ได้อย่างชัดเจน ดังปรากฏว่าในงานเขียนประเภทนิทานนั้น ความแตกต่างกันระหว่างเจ้าหรือกษัตริย์ฝ่ายหนึ่งกับไพร่อีกฝ่ายหนึ่งนั้น เป็นสิ่งที่เห็นได้ง่ายมาก ลำพังผิวพรรณ รูปร่างหน้าตาและกิริยาอย่างเดียวก็เพียงพอที่จะบอกได้ว่าใครเป็นใคร เช่น ใน **โคบุตร** งานชิ้นแรกของสุนทรภู่นั้น เมื่อโคบุตรแรกพบกับนางมณีสาครและอรุณกุมารกลางป่า ก็ปรากฏว่า

จึงเรียกสองกุมาราเข้ามาชิด พลางพินิจพี่น้องทั้งสองศรี
งามจริตกิริยากุมารี ดังมณีเมขลาวิไลทรง

ชมกุมารน้องชายก็เชิดโฉม งามประโลมดังเทพกรรไลหงส์
ชะรอยเป็นจักรพรรดิขัตติยวงศ์

ใน **พระอภัยมณี** เมื่อท้าวทศวงศ์เห็นศรีสุวรรณกับสามพราหมณ์ครั้งแรกนั้น ก็คิดว่า

เจ้าหนุ่มน้อยนวลละอองเหมือนทองทา ดูดวงหน้าเนตรขนงดังวงเดือน
ทั้งสามพราหมณ์งามราวดาวประดับ ถูกสำรับกันกระไรใครจะเหมือน
ลูกผู้ดีมิใช่คนพลเรือน

แม้แต่พวกพี่เลี้ยงของนางเกษราก็ลงความเห็นว่า ศรีสุวรรณเป็นวงศ์กษัตริย์ ด้วยเหตุผลว่า

ซึ่งเห็นความว่ามิใช่เป็นไพร่เลว เพราะองค์เอวอ้อนแอ้นสะโอดองค์

แต่ในสังคมหนึ่ง ๆ นั้น มิเพียงแต่จะมีการแบ่งแยกที่สำคัญระหว่างบุคคลสองกลุ่มดังกล่าวมาแล้วเท่านั้น แม้แต่ "วิสัย" ของคนสองประเภทก็ย่อมแตกต่างกันออกไปด้วย เพราะฉะนั้น ใน **พระอภัยมณี** ท้าวทศวงศ์จึงตรัสกับมเหสีของพระองค์เกี่ยวกับศรีสุวรรณว่า

เห็นท่วงทีศรีสุวรรณนั้นจำนง ในโฉมยงยุพเรศเกษรา
นี่แน่เจ้าเราจะทำกระไรได้ **วิสัยไพร่กับกษัตริย์ขัดนักหนา**

ข้อที่น่าสังเกตประการแรก ก็คือว่า การขัดกันของ "วิสัย" ในที่นี้ ดูเหมือนว่าจะไม่ได้หมายความถึงเฉพาะแต่แบบปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมประเพณีเท่านั้น เพราะเมื่อพระมังคลาถามบรรดาขุนนางว่าจะทำอย่างไรดี กับการที่พระอภัยมณีผู้บิดาส่งสารมาตักเตือนถึงเรื่องที่จะทำให้เกิดศึกสงครามขึ้นในหมู่ญาตินั้น พวกขุนนางตอบว่า

เหลือปัญญาข้าพเจ้าเหล่าอำมาตย์ ด้วยเป็นชาติเชื้อปิ่นบดินทร์สูร
อัน**วิสัย**ในพระวงศ์พงศ์ประยูร แล้วแต่ทูลกระหม่อมจอมโลกา

กล่าวคือ "วิสัย" ในกรณีหลังนี้ ดูเหมือนจะบอกว่ามีความแตกต่างระหว่าง "ธรรมชาติ" ของเจ้าและของไพร่อยู่จริง ๆ ทั้ง ๆ ที่ความสัมพันธ์ระหว่างบิดากับบุตร หรือการทะเลาะวิวาทกันในวงญาตินั้นน่าจะเกิดขึ้นโดยไม่จำกัด คือถ้ามนุษย์ทุกคนมีธรรมชาติของความเป็นคนเหมือน ๆ กันหมด ก็ไม่น่าจะ "เหลือปัญญา" ของอำมาตย์ที่จะเข้าใจและให้คำปรึกษาแก่มังคลาได้

"ความไม่อาจเอื้อม" ของคนต่างชั้นกันนี้ดูเหมือนว่าจะสะท้อนให้เห็นถึงและเป็นผลมาจากหลักความเชื่อที่ว่า ความสงบสุขของสังคมและของตัวบุคคลย่อมขึ้นอยู่กับว่า

บุคคลแต่ละคนรักษาหน้าที่ สถานะ และความสัมพันธ์ในรูปแบบที่ถูกต้องต่อกันและกันในสังคมได้เคร่งครัดแค่ไหน ลักษณะของสังคมที่มีโครงสร้างความสัมพันธ์ของบุคคลที่แน่นอนและตายตัวเช่นนี้ปรากฏออกมาในงานเขียนของสุนทรภู่อยู่ตลอดเวลา และในรูปแบบที่ต่าง ๆ กัน เช่น ใน **สิงหไตรภพ** เมื่อนางเทพกินราทะเลาะตบตีกับนางสร้อยสุดานั้น

ต่างเข้าด้วยช่วยเจ้าทั้งสาวแก่ เสียงเซ็งแซ่สู้กันสนั่นไหว
เจ้าต่อเจ้าสาวใช้ต่อสาวใช้ ต่างผลักไสสู้กันประจัญรับ

ใน **พระอภัยมณี** เมื่อนางอรุณรัศมีโต้เถียงกับนางรำภาสะหรีอยู่ ก็ปรากฏว่า

ท้าวทศวงศ์โองการห้ามหลานรัก **จะขายพักตร์พูดจากับทาสี**

หรือเมื่อนางรำภาสะหรีพ้อศรีสุวรรณนั้น สุนทรภู่ก็บรรยายไว้ว่า

พระมีศักดิ์รักไหนก็ได้คล่อง **จะปกครองคู่ไพร่เห็นไม่สม**
กษัตราหาแต่ราชบุตรีชม อย่านิยมอย่างเช่นน้องมิต้องการ

ข้อที่น่าสังเกตประการต่อมา ก็คือว่า ในสังคมที่มีโครงสร้างเช่นนี้ สิ่งที่สังคมยกว่าสูงกว่านั้นอาจถูกทำลายลงได้จริง ๆ โดยสิ่งที่ต่ำกว่า เช่น ใน **โคบุตร** เมื่อโคบุตรรบกับท้าวหัสกัณฑ์นั้น โคบุตรไม่อาจเอาชนะท้าวหัสกัณฑ์ได้ ร้อนถึงเทวดาต้องปลอมเป็นแมลงวันบินมาบอกให้ไปหาพญาลิงมาสู้กับท้าวหัสกัณฑ์ และเมื่อพญาลิงรบกับท้าวหัสกัณฑ์จริง ๆ ก็ปรากฏว่า

จมประดักยักษ์เจ็บลงร้องคราง ลิงไล่ล้างมารร้ายวายชีวา
จนสิ้นรูปกายสิทธิ์ฤทธิเดช **จะอ่านเวทไม่ชะงัดด้วยสัตว์ม่า**

ใน **พระอภัยมณี** เมื่อนางยุพาและนางสุลาลีวันจะเข้ามาแย่งตัวสินสมุทรและสุดสาครคืนมาจากกองทัพของนางสุวรรณมาลี แต่ถูกขวางด้วยเวทมนตร์ของทิศาปาโมกข์นั้น

สองนางใช้ย่องตอดตาบอดบัง กลับเข้าหลังกองทัพที่พลับพลา
น้าวธนูผู้หญิงขึ้นยิงข้าม **หลังคาพราหมณ์ไพร่นายทั้งซ้ายขวา**
ภูมิเจ้าที่หนีออกนอกพลับพลา **เสียงโศกาแซ่ซ้องก็กก้องไป**

ด้วยเหตุนี้เอง จึงไม่น่าประหลาดใจแต่อย่างใดที่ในขณะที่จินตนาการของสุนทรภู่มีอยู่อย่างกว้างขวางและอย่างน่าอัศจรรย์ในหลาย ๆ เรื่อง[๑๒] แต่สุนทรภู่ก็ดูเหมือนว่าจะ

[๑๒] ดูตัวอย่างจาก เสงี่ยม คุมพวาส **จินตนาการของสุนทรภู่**, (รวมสาส์น :พระนคร ๒๕๐๘) ซึ่งกล่าวถึงเรื่องใหญ่ ๆ ไว้ เช่น พฤกษศาสตร์ สัตวศาสตร์ ผู้หญิง ประวัติศาสตร์ โหราศาสตร์ วิทยาศาสตร์ ศาสนศาสตร์ ฯลฯ ไว้ แต่ไม่มีเรื่องของสังคมที่แปลกออกไป

ยอมรับเอาโครงสร้างของสังคมในสมัยของตน คือ ในสมัยที่การเลื่อนฐานะทางสังคม (Social Mobility) มีน้อยมาก มาเป็นกรอบจำกัดขอบเขตของจินตนาการของตน ซึ่งก็เป็นผลมาจากการที่ยอมรับว่า อำนาจแห่งกรรมเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ไม่มีใครห้ามได้นั่นเอง เพราะฉะนั้น จึงไม่ปรากฏว่าสุนทรภู่ได้แต่งเรื่องไปในทำนองที่ตัวเอกของเรื่องสามารถไต่เต้าจากบุคคลธรรมดา ๆ ขึ้นมาเป็นกษัตริย์ไว้เลย (คือยังไม่ต้องถึงขนาดว่าจะมีคนเลวใช้ความชั่วช้าของตนเป็นบันไดขึ้นมาเป็นกษัตริย์ หรือมีกษัตริย์เลว ๆ ปกครองบ้านเมืองแต่อย่างใด)

อันที่จริง สุนทรภู่ก็เกือบจะทำให้มีข้อยกเว้นเกิดขึ้นเหมือนกัน เพราะใน **สิงหไตรภพ** นั้น สุนทรภู่วางโครงเรื่องให้ท้าวอินณุมาศซึ่งไม่มีบุตรรับลูกโจร คือ คงคาประลัย มาเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม เนื่องจาก

เห็นเด็กนักนรลักษณ์วิไลโฉม งามประโลมโสภาจะหาไหน
นวลละอองต้องลักขณาใน จะเป็นใหญ่ยศยิ่งบุรุษชาย

แต่ชีพราหมณ์ โหรา และเสนาทั้งหลายค้านตามแบบของผู้ที่ยึดมั่นในความคงตัวของลำดับชั้นและจิตใจของบุคคลในสังคมอันตายตัวว่า

..... ไม่ต้องในธรรมดาทั้งสากล
อันน้ำเนื้อเชื้อโจรประทุษจริต ทมิฬจิตไม่รู้จักในมรรคผล
อุเบกษาทารุณในคุณคน ทรชนเช่นชาติพยัคฆา

ฝ่ายท้าวอินณุมาศก็โต้กลับว่า

เราการุญด้วยเป็นบุญกุมารา ลักขณามิใช่โจรใจฉกรรจ์
อันพงศ์เผ่าเหล่าร้ายวายชีวิต นี่เด็กนิดหนึ่งเท่านี้ไม่อาสัญ
แม้นโจรเลี้ยงก็จะเกี่ยงข้างโจรพลัน นี่มิทันปะปนด้วยคนพาล
เหมือนคำพระเทศนาท่านว่าขาด ใครเคยคบปราชญ์ก็เป็นปราชญ์ในสัณฐาน
ใครคบพาลก็จริตติดเป็นพาล .....
..... พระบาลีตรงตัวจะกลัวไย

การอ้างคำสอนของศาสนาพุทธมาประกอบคำโต้แย้งนี้นับว่าสำคัญยิ่ง เพราะดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ทั้งสุนทรภู่และคนอ่านต่างก็เป็นพุทธศาสนิกชนเหมือนกัน เพราะฉะนั้น หลังจากการอ้างศาสนาพุทธเช่นนี้แล้ว ถ้าสุนทรภู่จะแต่งให้คงคาประลัยกลายเป็นคนดีขึ้นมาก็คงจะไม่สร้างข้อตะขิดตะขวงใจอย่างใดแก่ใคร ๆ ทั้งสิ้น เพราะอย่างน้อยที่สุดผู้ที่

อุปการะคงคาประลัย ก็เป็นกษัตริย์ และนอกจากนั้นแล้ว ก็ยังเป็นการส่งเสริมสนับสนุนคำสอนในศาสนาพุทธด้วย[๑๓] แต่ในที่สุด สุนทรภู่ก็แต่งตามแบบเดิม คือ ให้คงคาประลัยเป็นคนสันดานชั่วมาแต่กำเนิด และที่สุดก็เนรคุณเอากับท้าวอินณุมาศอย่างแสนสาหัส และสิ่งที่เราได้จาก **สิงหไตรภพ** ก็ดูเหมือนว่าจะเป็นการย้ำอย่างหนักแน่นถึงภัยพิบัติอันเกิดจากการเกลือกกลั้วของตนต่างชั้นในสังคม ไม่ใช่ความเชื่อของศาสนาพุทธที่ว่า "กรรม" ที่ประกอบในโลกปัจจุบันก็มีความหมายต่อชีวิตปัจจุบันด้วย

ในด้านโครงสร้างแห่งอำนาจของสังคม นี่หมายความถึง การยอมรับรูปแบบการปกครองว่ามีเพียงแบบเดียวเท่านั้น จุดศูนย์รวมแห่งอำนาจที่ถูกต้องและสูงสุดอยู่ที่ตัวพระมหากษัตริย์แต่เพียงผู้เดียว ผู้ใดเป็นผู้ที่มีความชอบธรรมหรือสิทธิในการปกครองบ้านเมืองไม่ใช่ปัญหาในสายตาของสุนทรภู่ ในทางตรงกันข้าม ความสงบสุขของสังคมเท่าที่ปรากฏในงานเขียนประเภทนิทานของสุนทรภู่นั้น ดูเหมือนจะขึ้นอยู่กับว่า ผู้ที่โดยชาติกำเนิดควรเป็นกษัตริย์ได้เป็นกษัตริย์จริง ๆ หรือเปล่า เพราะแม้แต่ปรากฏการณ์ของฟ้าดิน หรือธรรมชาติจะเป็นปกติสุขหรือไม่ ก็ยังดูเหมือนว่าจะขึ้นอยู่กับบารมีของพระมหากษัตริย์ด้วย ดังปรากฏในคำกราบทูลของพราหมณ์จินดา และชัยสุริยาต่อสิงหไตรภพ ใน **สิงหไตรภพ** ว่า

ด้วยเดชะพระเดชปกเกศช่วย อุดมด้วยไร่นาได้ฟ้าฝน
ทั้งเหนือใต้ไพร่ฟ้าประชาชน ทุกตำบลบันเทิงเริงสำราญ

ปัญหาเรื่องการที่ตัวกษัตริย์เองจะประพฤติชั่ว และก่อให้เกิดความทุกข์ยากขึ้นในสังคมนั้นไม่มี[๑๔] นอกจากนี้แล้ว เพื่อที่จะประกันความมั่นคงแห่งลักษณะโครงสร้างของ

---

[๑๓] น่าเชื่อว่าสุนทรภู่ในตอนแรกอาจจะคิดอย่างนี้แล้วมาเปลี่ยนใจ เปลี่ยนเนื้อเรื่อง **สิงหไตรภพ** เอาในตอนหลังก็ได้ เพราะเมื่อบรรยายที่มาของคงคาประลัยในตอนแรกเริ่มเลยทีเดียวนั้น สุนทรภู่กล่าวว่า

จนลูกนั้นชันษาได้เจ็ดขวบ กรรมประจวบโจราจะสังขาร์
บุญกุมารจะได้ผ่านพระพารา ถึงกรุงแก้วโกญจาเที่ยววงเวียน

ซึ่งคำว่า **บุญ** ในที่นี้น่าจะหมายถึงว่า คงคาประลัยจะต้องเป็นคนดี หรือมีบุญที่ดีอยู่ ไม่น่าจะหมายถึงการได้บุญมาเนรคุณและชิงบ้านเมืองเอาทีหลัง นอกเสียจากว่า **บุญ** ในที่นี้จะหมายถึงว่าผลแห่งกรรมดีที่คงคาประลัยเคยทำมากำลังส่งผลอย่างที่เรียกว่า เสวยผลบุญ

[๑๔] อาจมีข้อโต้แย้งได้ว่า ข้อยกเว้นที่สำคัญก็คือ **กาพย์พระไชยสุริยา** ที่สุนทรภู่บรรยายถึงความเหลวแหลกของสังคมชั้นสูง แต่ปัญหาที่น่าสนใจก็คือว่า เนื้อเรื่อง **กาพย์พระไชยสุริยา** ที่สุนทรภู่บอกว่าสอดใส่เข้าไป "เพียงล่อใจกุมารา" ให้ติดตามอ่านนั้น สะท้อนความจงใจที่จะบรรยายเหตุการณ์ได้เทียบเท่ากับการบรรยายความรู้สึกอื่น ๆ ที่สุนทรภู่สอดแทรกมาในการรำพันถึงหญิงที่ตนรักอย่างที่ปรากฏในงานประเภทนิราศได้หรือไม่ และถ้าเป็นได้ ปัญหาที่น่าคิดก็คือว่า สุนทรภู่จงใจบรรยายถึงสมัยของใคร

สังคมดังกล่าว ก็ยังปรากฏว่าในงานเขียนประเภทนี้ของสุนทรภู่ จะมีเทพยดาหรือผู้ศักดิ์สิทธิ์ที่คอยพิทักษ์รักษาตัวละครเอกของเรื่องอยู่เสมอ เช่น ใน **ลักษณวงศ์** เมื่อท้าวพรหมทัตสั่งให้ประหารชีวิตนางสุวรรณอำภาและลักษณวงศ์นั้น ก็ปรากฏว่า

เดชะสัตย์อธิษฐานบันดาลถึง วิมานเมืองดาวดึงส์ท้าวโกสีย์
ทิพอาสน์ร้อนนักดังอัคคี แท่นมณีแข็งกระด้างดังศิลา

ใน **สิงหไตรภพ** เมื่อคงคาประลัยคิดขบถต่อท้าวอินณุมาศ และพยายามจับสองกษัตริย์มาฆ่าเสีย ก็ปรากฏว่า

พอร้อนถึงดาวดึงส์แดนดุสิต แท่นสถิตเทวราชก็หวาดไหว
จึงเยี่ยมบัญชรชั้นวิมานชัย เห็นสองไทจอมกรุงแก้วโกญจา
เธอเลี้ยงลูกโจรร้ายจะวายชีพ พระอินทร์รีบจากดาวดึงสา
ถึงแท่นทองอุ้มสองกระษัตรา ระเห็จมาห้องหิมวันต์พลัน

หรือในมุมกลับกัน เมื่อคงคาประลัยแย่งอำนาจจากท้าวอินณุมาศนั้น ก็ปรากฏว่า

ตั้งแต่คงคาประลัยมันได้เมือง ก็ขัดเคืองทุกอาณาประชาชน
ด้วยเสนาข้าเฝ้านั้นเหล่าโลภ เหลือละโมบมีแต่ล่อข้างฉ้อฉล
ปรึกษาความกดกินแต่สินบน จนฝูงคนทุกข์ตรอมระกำใจ
ทั้งเขตขัณฑ์บรรดาประชาราษฎร์ คิดถึงท้าวอินณุมาศแล้วร้องไห้

แต่ลักษณะที่สำคัญยิ่งของความตายตัวของโครงสร้างของสังคม ซึ่งรวมถึงสิทธิอำนาจสูงสุด ในการปกครองของกษัตริย์ดังกล่าวที่สะท้อนออกมาให้เห็น ก็คือว่า การเปลี่ยนแปลงใด ๆ อันมีผลกระทบต่อศูนย์แห่งอำนาจนั้น ถ้าจะมีก็เป็นแต่เพียงการเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากเหตุของตัวบุคคลเป็นสำคัญ หาใช่สิ่งที่เกิดจากการผลักดันของสังคมโดยส่วนรวมไม่ ลักษณะที่ว่านี้ปรากฏให้เห็นในงานของสุนทรภู่เสมอมา เช่น ใน **โคบุตร** เมื่อท้าวพรหมทัตถูกแย่งชิงอำนาจนั้น สุนทรภู่บรรยายว่า

ครั้นอยู่มาตาพราหมณ์ปุโรหิต **ครองโลภจิตนึกเจตนาหมาย**
เฒ่าชรามีบุตรบุรุษชาย เมียนั้นตายจากอกไปหกปี
คิดการศึกนึกจะเป็นกระษัตริย์ ผ่านสมบัติบ้านเมืองให้เรืองศรี
ทั้งลูกจะครองนุชพระบุตรี ได้แทนที่พรหมทัตกระษัตรา

จะเห็นได้ว่า ความคิดที่จะแย่งราชสมบัติของปุโรหิตนั้น เป็นความคิดที่มีลักษณะลอย ๆ จากสังคม คือเป็นความคิด ความโลภของปุโรหิตคนเดียวที่ไม่มีส่วนเกี่ยวข้องแต่อย่างใดกับความคิดหรือการกระทำของสมาชิกอื่น ๆ ในสังคม ใน **สิงหไตรภพ** ก็เช่นเดียวกัน

เมื่อคงคาประลัยคิดขบถต่อท้าวอินณุมาศนั้น ความคิดดังกล่าวก็ไม่ใช่ความคิดที่เป็นผลมาจากสังคมโดยส่วนรวม อันที่จริงสุนทรภู่ทำให้ความคิดดังกล่าวกลายเป็นความคิดเนรคุณตาม "พงศ์เผ่า" เสียด้วยซ้ำ เพราะ

ฝ่ายคงคาประลัยใจฉกาจ	**หินชาติเชื้อโจรกำแหงหาญ**
นึกทะนงตามพงศ์สันดานพาล	แต่ทราบสารแสนรันทดสลดใจ
ชนนีมีครรภ์โอรสราช	โหรเขาคาดว่าจะยิ่งยศมะไห
อันตัวเราเล่าจะอยู่ในกรุงไกร	แล้วมิใช่ลูกเกิดอุทรเธอ
.....	.....
ถ้าไว้ช้าน่าที่จะอับประมาณ	**ต้องคิดผลาญเสียแต่ต้นกลอย่างนี้**

นอกจากนี้แล้ว ถ้าจะพิจารณาจากแง่มุมของสังคม พฤติกรรมดังกล่าวนี้ยังเป็นสิ่งที่ขัดต่อ "วาสนา" ขัดต่อ "กรรม" อีกด้วย ดังปรากฏใน **โคบุตร** ว่าเมื่อท้าวพรหมทัตได้นครคืนมานั้น ได้สั่งให้เอาตัวพราหมณ์ปุโรหิต และบุตรไปถ่วงทะเลเสีย โดยให้

พวกดาบแดงแซงเดินกระหนาบข้าง	ขยับย่างจูงพราหมณ์มาตามถนน
ตีฆ้องแล้วให้ร้องประจานตน	ทั้งสองคนพ่อลูกเหมือนอย่างลิง
เสียงหม่อง ๆ ร้องว่าเจ้าข้าเอ๋ย	อย่าดูเยี่ยงข้าเลยทั้งชายหญิง
ข้าพ่อลูกทุจริตทำผิดจริง	กบฏชิงสมบัติกระษัตรา
ทั้งชาวบ้านร้านตลาดก็กลาดเกลื่อน	ร้องเรียกเพื่อนวิ่งกรูมาดูหน้า
ทั้งธานีมิได้มีใครเวทนา	**มันอยากชิงวาสนาสาแก่ใจ**

*ย่อม*เป็นที่ประจักษ์ชัดว่า การที่สุนทรภู่ยอมรับโครงสร้างของสังคมว่ามีลักษณะดังกล่าวมาแล้วนั้น มีผลสำคัญอย่างยิ่งในการจำกัดขอบเขตของการเมืองลง มิเพียงแต่ในด้านเนื้อหาเท่านั้น หากแต่ยังครอบคลุมถึงชั้นของคนที่มีบทบาททางการเมืองด้วย แต่การกำหนดชั้นของบุคคลที่มีส่วนในทางการเมืองว่ามีอยู่เฉพาะกษัตริย์นั้น เมื่อพิจารณาโดยถ่องแท้แล้ว จะพบว่ายังมีผลกระทบต่อไปถึงการจำกัดเนื้อหาทางการเมืองลงอีกชั้นหนึ่งด้วย เช่น การที่ปัญหาทางเศรษฐกิจไม่ใช่ปัญหาในงานเขียนประเภทนิทานของสุนทรภู่ อาจเป็นเพราะ "กษัตริย์" ไม่มีปัญหาในทางเศรษฐกิจ เหมือนอย่างปัญหาของชาวบ้านธรรมดา ๆ หรืออาจเป็นเพราะว่าในสมัยของสุนทรภู่นั้น ไม่มีปัญหาทางเศรษฐกิจที่กระทบกับสังคมโดยส่วนรวมทั้งสังคม ด้วยเหตุนี้เอง จึงไม่น่าประหลาดใจแต่อย่างใดที่ผลงานของสุนทรภู่ประเภทนี้ไม่ได้สะท้อนความทุกข์ยากที่อาจเกิดขึ้นได้ในชีวิตจริงของบุคคล นอกเหนือไปจากความทุกข์ที่เกิดจากความรัก โกรธ เกลียด หลง

ของตัวละครเอกเลย[๑๕] ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดที่สุด ก็คือ การวาดภาพชุมชนทางการเมืองในจินตนาการทุกเมืองว่า เป็นเมืองที่ปราศจากปัญหาทางเศรษฐกิจ และเป็นเมืองที่มีแต่ความสุขสบาย เช่น ใน **สิงหไตรภพ** สุนทรภู่บรรยายถึงเมืองต่าง ๆ ว่า

แต่ปางหลังยังมีบุรีเรือง ชื่อว่า **เมืองโกญจา** สถาวร
....
สำราญรอบขอบคันนิคมเขต **ทั่วประเทศพิณเพาทย์ไม่ขาดเสียง**

และ

จะกล่าวเรื่องเมือง **วิเรน** ริมเมรุมาศ เป็นเชื้อชาติเทวดารักษาศีล
เกษมสันต์หรรษาทั้งธานินทร์ ชาวเมืองกินทิพรสถือทศธรรม์
ทั้งถิ่นฐานบ้านเมืองล้วนเครื่องแก้ว **เป็นเลิศแล้วรุ่งเรืองดังเมืองสวรรค์**

ใน **พระอภัยมณี** ก็ว่า

แต่ปางหลังยังมีกรุงกษัตริย์
สมมุติวงศ์ทรงนามท้าวสุทัศน์ ผ่านสมบัติ **รัตนา** นามธานี
อันกรุงไกรใหญ่ยาวสิบเก้าโยชน์ ภูเขาโขดเป็นกำแพงบุรีศรี
สพรึบพร้อมไพร่ฟ้าประชาชี **ชาวบุรีหรรษาสถาวร**

หรือ

จะกล่าวเรื่องเมือง **ผลึก** ราชฐาน .....
....
อันไพร่ฟ้าประชาชนออกล้นหลาม **นิคมคามประเทศล้วนเศรษฐี**
ทั้งโหราพฤฒามาตย์ราชกวี **ชาวบุรีเริงรื่นทุกคืนวัน**

หรือ

ฝ่ายลำหนึ่งถึง **ลมาน** สถานถิ่น .....
....
อันดินแดนถิ่นฐานทุกบ้านช่อง **บังเกิดทองเกิดเพชรทั้งเจ็ดสี**
อีกกระทึกตึกตั้งด้วยมั่งมี ชาวบุรีก็มิได้ทำไร่นา
เก็บเงินเก็บทองกองทรัพย์ไว้นับซื้อ โคกระบือม้าช้างต่างภาษา
ใครไปขายได้แพงแรงราคา เรือลูกค้าเข้าเมืองนั้นเนืองไป

ในเมื่อความยากไร้ทางเศรษฐกิจไม่ใช่ปัญหาทางการเมือง ก็ไม่น่าประหลาดใจแต่

[๑๕] นี่ไม่ได้หมายความว่า สุนทรภู่เองไม่รู้หรือไม่เคยประสบกับปัญหาในทางเศรษฐกิจในชีวิตจริงเลย โปรดดูคำอธิษฐานบนบานของสุนทรภู่ที่มีปรากฏใน **นิราศพระบาท นิราศภูเขาทอง** ประกอบ

อย่างใดที่สุนทรภู่จะย้ำปัญหาทางการเมืองที่เหลือ ซึ่งได้แก่ ปัญหาความมั่นคงของรัฐว่าเป็นหน้าที่หลักของผู้ปกครอง เพราะฉะนั้น ใน **พระอภัยมณี** เมื่อพระอภัยมณีและศรีสุวรรณจะลาไปศึกษาวิทยาการนั้น ท้าวสุทัศน์ (ซึ่งเป็นกษัตริย์ปกครองบ้านเมืองอยู่แล้ว) ได้กล่าวว่า

พ่อจะแจ้งเจ้าจงจำ **คำโบราณ** **อันชายชาญเชื้อกษัตริย์ขัตติยา**
ย่อมพากเพียรเรียนไสยศาสตร์เวท สิ่งวิเศษสืบเสาะแสวงหา
ได้ป้องกันอันตรายนัครา **ตามกษัตริย์ขัตติยาอย่างโบราณ**

ความเชื่อที่ว่าพระมหากษัตริย์เป็นหลักของสังคม และความกังวลของกษัตริย์หรือสมาชิกของชนชั้นผู้ปกครองที่มีต่อปัญหาด้านความมั่นคงที่มีปรากฏให้เห็นอยู่ตลอดเวลา เช่น เมื่ออุศเรนจะออกไปตามหานางสุวรรณมาลีกับท้าวสิลราช ซึ่งหายไปในทะเลนั้น นางมณฑามเหสีท้าวสิลราชก็ให้เสนามาบอกอุศเรนว่า

ด้วยกรุงไกรไม่มีจอมกษัตริย์ จบจังหวัดมณฑลให้หม่นหมอง
จะขอเขยขึ้นไปมอบให้ครอบครอง **ช่วยปกป้องไพร่ฟ้าประชาชน**

ข้างอุศเรนก็ตอบว่า

ซึ่งองค์พระชนนีมีรับสั่ง ให้ระวังเวียงชัยไอศวรรย์
จะแบ่งพลเภตราสักห้าพัน **อยู่ป้องกันนัครา**ให้ถาวร

หรือ เมื่อศรีสุวรรณลานางเกษราจะออกไปตามหาพระอภัยมณีนั้น ก็ได้กล่าวปลอบประโลมนางว่า

ซึ่งเกรงว่าข้าศึกจะฮึกหาญ **มารุกรานรบพุ่งถึงกรุงศรี**
ทั้งสามพราหมณ์ความรู้ธนูดี ยิงได้ที่ละเจ็ดลูกถูกไพริน
พี่แต่งไว้ให้รักษาอาณาจักร .....

หรือ เมื่อศรีสุวรรณปลอมสารของท้าวสุทัศน์ไปให้พระอภัยมณีโดยหวังจะให้พระอภัยมณีออกจากเมืองลงกานั้น ก็มีใจความว่า

แต่พลัดพรากจากเขตนิเวศน์สถาน ก็เนิ่นนานตั้งแต่คอยละห้อยหา
ไม่เห็นหายฝ่ายเราเฒ่าชรา มีโรคามาเบียดเบียนทุกเดือนปี
จะอาสัญวันใดก็ไม่รู้ ไม่มีผู้จะบำรุงซึ่งกรุงศรี
ถ้าศึกเสือเหนือใต้พวกไพรี **มาย่ำยีเขตแดนจะแค้นเคือง**
พวกไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินสิ้นทั้งหลาย **ทั้งหญิงชายทุกข์ตรอมจนผอมเหลือง**

3. การเตรียมตัวเป็นกษัตริย์ : เครื่องมือหรือการศึกษา

แน่นอนที่สุด จากที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด มิได้หมายความว่า หน้าที่ป้องกันบ้านเมืองเป็นหน้าที่เพียงอย่างเดียวของผู้ปกครอง หน้าที่ที่สำคัญอีกประการหนึ่งของกษัตริย์ดูเหมือนจะเป็นหน้าที่รักษาความยุติธรรมและบำรุงศาสนา เช่น ใน **พระอภัยมณี** เมื่อพระอภัยมณีไปอยู่เสียที่กรุงลงกานั้น สุนทรภู่บรรยายภารกิจของนางสุวรรณมาลีในขณะนั้นว่า

เบิกสุวรรณปัญชรสุนทรถาม ถึงข้อความเกี่ยวค้างแต่ปางหลัง
เหล่าลูกขุนทูลละอองอ่านฟ้องดัง นางทรงฟังโจทก์จำโนทความ
แล้วสอบคำจำเลยเคยชำระ ต้องบทพระอัยการวิถารถาม

หรือ เมื่อนางสุวรรณมาลีมีสารถึงพระอภัยมณี ก็อ้างว่า

พระศาสนาสามัญทุกวันนี้ ก็ไม่มีใครบำรุงให้รุ่งเรือง
พฤฒามาตย์ราษฎรเดือดร้อนสิ้น อกแผ่นดินจะเป็นบ้าพ้าจะเหลือง

ใน **อภัยนุราช** สุนทรภู่บรรยายถึงเหตุการณ์ตอนที่ท้าวอภัยนุราชหลงเสน่ห์นางศรีสาหงจนไม่ยอมออกว่าราชการว่า

ไม่เห็นพระเสด็จออกข้างหน้า พวกเสนาน้อยใหญ่เข้าไต่ถาม
ราษฎรร้อนใจดังไฟลาม เพราะถ้อยความมีคู่ความอุทธรณ์
ทั้งตีกลองร้องทุกข์พลุกพล่าน ความโรงศาลเก่าแก่แซ่สลอน
ไม่รู้ที่ชี้ขาดราษฎร ยิ่งซับซ้อนเก่าใหม่แน่นในวัง

แต่การเน้นความสำคัญนั้น ดูเหมือนว่าจะอยู่ที่หน้าที่การป้องกันบ้านเมืองมากกว่าอย่างอื่น ทั้งการศึกษาของโอรสกษัตริย์ที่ปรากฏในวรรณกรรมไทยโบราณส่วนใหญ่มักจะมีลักษณะเช่นว่านี้ คือ เน้นการศึกษาวิธีการรบเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตาม จากการวิเคราะห์งานเขียนประเภทนิทานของสุนทรภู่ ปรากฏว่า งานเขียนของสุนทรภู่ประเภทนี้แสดงลักษณะของวิวัฒนาการทางความคิดที่แปลกและน่าสนใจกว่างานเขียนประเภทเดียวกันโดยกวีผู้อื่นอยู่มาก กล่าวคือ ใน **โคบุตร** ซึ่งเป็นงานเขียนชิ้นแรกของสุนทรภู่นั้น ตัวเอกของเรื่องคือ โคบุตร มีลักษณะเป็นกึ่งเทพเจ้า (half god) เพราะเป็นบุตรของพระอาทิตย์กับนางอัปสร และอาจเป็นเพราะเหตุที่โคบุตรเป็นกึ่งเทพนี่เองที่ทำให้บทบาทของการศึกษาแบบเป็นทางการไม่มีปรากฏในเรื่องนี้เลย นอกจากนั้นแล้ว สิ่งที่โคบุตรได้รับจากพระอาทิตย์ผู้บิดา ก็ยังมีลักษณะของเครื่องมือหรืออาวุธมากกว่าการศึกษา กล่าวคือ

พระอาทิตย์นิรมิตเครื่องประดับ ให้เสร็จสรรพล้วนเทพรังสรรค์
เป็นเครื่องทิพศาสตราสารพัน ให้**ป้องกัน**อยู่ในกายกุมารา
รณรงค์คงทนด้วยกายสิทธิ์

สำหรับวัตถุประสงค์หรือประโยชน์ของ "เครื่องมือ" นั้น ก็เป็นไปตามสูตรของวรรณคดีไทยประเภทนี้โดยทั่ว ๆ ไป คือ เป็นสิ่งที่เกี่ยวพันกับการทำลายหรือการรักษาชีวิต คือ

อันเครื่องทรงที่ในองค์พระลูกยา ล้วนเทพศาสตราอันเกรียงไกร
จะรบราญรณรงค์เข้ายงยุทธ์ ไม่พักหาอาวุธอย่าสงสัย
เครื่องประดับรับรบอรินทร์ภัย เหาะเหินได้รุ่งเรืองด้วยเครื่องทรง

ส่วนการศึกษาทางการเมือง หรือการเตรียมตัวให้เป็นกษัตริย์ปกครองบ้านเมืองต่อไปก็ไม่ปรากฏว่าได้รับการเอ่ยถึงแต่อย่างใด เพราะโคบุตรไม่มีบ้านเมืองของตัวเองอยู่ก่อน ความสำคัญของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินหรือประชาชนในเรื่องนี้อาจกล่าวได้ว่าแทบไม่มีอยู่เลย เพราะทั้งบ้านเมืองและผู้คน พระอาทิตย์ผู้บิดาต้องเนรมิตให้ทุกอย่าง ดังปรากฏว่า

อธิษฐานอ่านเวทพระสุริยัน หิมวันต์เรียบราบเหมือนปราบแล้ว
เกิดสถานบ้านเมืองอันโอภาส สามปราสาทวาวแวมทองแกมแก้ว
....
เป็นไพร่พลชนชาติทาสหญิงชาย ดูมากมายพร้อมพรั่งทั้งวังเวียง

ต่อมาใน **ลักษณวงศ์** ตัวเอกของเรื่องมีลักษณะที่แตกต่างออกไปจากโคบุตร คือเป็นโอรสกษัตริย์ธรรมดา ไม่ใช่เทพ เพราะฉะนั้น จึงจำเป็นที่จะต้องได้รับการศึกษาเสียก่อน แต่ถึงกระนั้นก็ดี การศึกษาของลักษณวงศ์ก็มีเป้าหมายคล้ายคลึงกัน คือ เป็นการศึกษาศิลปวิทยาในการรบพุ่งนั่นเอง และสุนทรภู่ดูเหมือนจะยอมรับเป็นหลักสากลว่า การทหารกับการปกครองบ้านเมืองนั้นเป็นของคู่กัน เพราะเมื่อลักษณวงศ์พบพระฤาษีนั้น

หน่อกษัตริย์นมัสการพระทรงธรรม์ กรรแสงศัลย์เล่าเรื่องแต่แรกมา
พระมารดาข้าพลัดกำจัดจาก ความลำบากหลานรักนี้หนักหนา
พบพระองค์จงช่วยชูชีวา **ขอศึกษาเป็นศิษย์พระทรงญาณ**

ซึ่งก็ย่อมหมายความว่า พระฤาษีนั้นรู้ดีว่า ลักษณวงศ์เป็นโอรสกษัตริย์ การศึกษาที่ฤาษีจะให้แก่ลักษณวงศ์จึงต้องสอดคล้องกับบทบาทของกษัตริย์ นั่นก็คือฝึกการรบจนกระทั่ง

กุมารลักษณวงศ์ก็ทรงฤทธิ์ แสนประสิทธิ์มนต์เวทวิเศษศรี
ชำนิชำนาญการณรงค์จะราวี พระฤาษีให้ศรพระขรรค์ชัย

ครั้นเมื่อลักษณวงศ์คิดถึงมารดา และประสงค์จะไปช่วยมารดาให้พ้นจากมือมาร จึงปรากฏคำสอนของพระฤาษีที่อาจตีความหมายว่า เป็นคำสอนที่มุ่งถึงความประพฤติของบุคคล (นอกเหนือจากการรบพุ่ง) ขึ้นมาว่า

อันความรักมักเสียความรู้สิ้น ใครดูหมิ่นมักม้วยลงเป็นผี
นั่นแหละหลานการกลในโลกีย์ คือดนตรีรูปรสสุคนธา
อันโลกีย์นี้หลานประมาณสาม คือรสกามรสกลิ่นรสภักษา
ยังไม่หวานปานรสวาจา เป็นชายอย่าหมิ่นชายระคายแคลง [๑๖]

แต่ถึงกระนั้นก็ดี สิ่งที่พระฤาษีย้ำในตอนท้ายก็ยังคงเป็นเรื่องของการรบพุ่งอยู่ดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งการลงท้ายว่า

"อย่าพลาดพลั้งจงระวังพระขรรค์ศร เมื่อยามนอนเจ้าอย่าตื่นให้เที่ยงสาย
สิ้นอาวุธแล้วเหมือนสุดชีวาวาย" .....

นั้น ทำให้คำสอนที่เกี่ยวด้วยความรู้โดยส่วนรวมนั้นกลายเป็นสิ่งที่ไร้ค่าไป เพราะถ้า "สิ้นอาวุธแล้วเหมือนสุดชีวาวาย" ก็เท่ากับว่าพระฤาษีให้ความสำคัญกับอาวุธหรือเครื่องมือ ซึ่งเป็นของนอกกายยิ่งกว่าความรู้ ซึ่งน่าจะเป็นสิ่งที่ติดตัวไปได้เสมอ ไม่ว่าอะไรจะเกิดขึ้น

ใน **สิงหไตรภพ** ก็เช่นเดียวกัน เมื่อพินทุกุมารเอาสิงหไตรภพและพราหมณ์จินดาไปเลี้ยงนั้น

พระยายักษ์รักบุตรแสนทวี ให้สองศรีเรียนเวทวิเศษมนต์
แม้ไพรีมีมาให้กล้าหาญ จึงโอมอ่านวิทยาเป็นห่าฝน
ให้มืดมิดปิดแสงพระสุริยน บรรดาคนข้าศึกไม่เห็นกาย
แม้นศาสตราอาวุธจะถูกเข้า ให้เสกเป่าลงแล้วก็แผ้วหาย

หรือ ในกรณีการศึกษาของรามวงศ์ ก็ยังคงมีลักษณะเน้นศิลปะการรบพุ่งอยู่นั่นเอง ดังปรากฏว่า

---

[๑๖] ข้อที่น่าสังเกต ณ ที่นี้อยู่ที่ว่า ในขณะที่เนื้อหาของคำสอนส่วนใหญ่จะเน้นให้ลักษณวงศ์รู้จักภัยของ "โลกีย์" แต่สุนทรภู่กลับย้ำว่า "รสกามรสกลิ่นรสภักษา" ก็ยังไม่หวานเท่ารสคำพูด ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าก่อให้เกิด "ความสุขใจ" มากกว่าอย่างอื่น การเน้นความสำคัญของ "วาจา" และ "จิตใจ" นี้จะได้นำมากล่าวต่อไป

ครั้นเติบใหญ่ให้เรียนเขียนหนังสือ แล้วฝึกปรือสงครามตามประสงค์
ขี่ช้างม้ากล้าหาญชาญณรงค์ ได้เครื่องทรงท้ายไทยอัยกา
ใส่เกือกเกราะเหาะได้ด้วยกายสิทธิ์ .....

เพราะฉะนั้น โดยสรุปแล้ว ใน **โคบุตร ลักษณวงศ์** และ **สิงหไตรภพ** นี้ สุนทรภู่ดูจะยังคงยึดถือตามแนวเดิมอยู่มากในแง่ของความคิดเกี่ยวกับการเมือง คือสุนทรภู่มองการเมืองว่า เป็นเรื่องของความมั่นคง และการใช้กำลังการรบเข้าเป็นเครื่องตัดสิน ดังนั้น จึงมองการศึกษาทางการเมืองเพื่อเตรียมตัวเป็นกษัตริย์ ว่าเป็นแต่ความรู้ในทางปฏิบัติ คือ เป็นเรื่องของการรบพุ่ง หรือการเสาะแสวงหาสิ่งวิเศษที่บันดาลผลในด้านการรบ แต่เมื่อเขียน **พระอภัยมณี** ซึ่งผู้อ่านส่วนมากยกย่องกันว่าเป็นงานชิ้นเอกที่สุดของสุนทรภู่นั้น ความคิดของสุนทรภู่ในส่วนที่เกี่ยวกับการเมืองและการศึกษาทางการเมืองนั้น เริ่มมีส่วนเปลี่ยนแปลงไปอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งเราจะเห็นความสัมพันธ์ระหว่างความสำเร็จทางการเมืองกับการรอบรู้ "วิสัย" ในลักษณะที่กล่าวมาแล้วข้างต้นได้ชัดขึ้น อีกทั้งการวิเคราะห์ **พระอภัยมณี** ก็ดูเหมือนว่าจะสะท้อนให้เห็นวิธีการมองการเมืองจากแง่มุมของกวี ในฐานะกวี (คือผู้ชำนาญในการใช้ถ้อยคำ) ซึ่งได้แก่ การเน้นความสำคัญของการใช้ถ้อยคำได้อย่างแจ่มแจ้งที่สุด

พระอภัยมณี เป็นงานเขียนที่ได้รับการยกย่องมากที่สุดของสุนทรภู่ ข้อดีของงานเขียนชิ้นนี้ มีผู้กล่าวไว้ในที่ต่าง ๆ มากมาย เช่น สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีความเห็นว่า **พระอภัยมณี** นั้น เป็นหนังสือเรื่องยาวที่แต่งดีทั้งกลอนและความคิดที่ผูกเรื่อง ซึ่งจัดได้ว่าแปลกจากเรื่องอื่น ๆ ทั้งยังเป็นเรื่องที่สุนทรภู่ตั้งใจแต่งโดยประณีต และได้พยายามเอาเรื่องราวของต่างประเทศที่ได้ยินได้ฟังมาสอดแทรกเข้าไว้ไม่น้อย โดยเฉพาะ ".....ข้อที่ดียิ่งของหนังสือพระอภัยมณี อยู่ที่แต่งพรรณนาอัชฌาสัยของบุคคลต่าง ๆ กันอย่างหนึ่ง คนไหนวางอัชฌาสัยไว้อย่างไรแต่แรก จะกล่าวถึงในแห่งใด ๆ ต่อไป คงให้อัชฌาสัยเป็นอย่างนั้นอยู่ทุกแห่งไป"[๑๗] แต่ถ้าพิจารณาจากแง่มุมของการศึกษาและความสำเร็จทางการเมือง ก็จะพบด้วยเหมือนกันว่า **พระอภัยมณี** เสนอ "เครื่องมือ" หรือการศึกษาทางการเมืองแบบใหม่ ๆ ไว้เช่นเดียวกัน โดยได้เสนอไว้ควบคู่กันไป กับรูปแบบของการศึกษาและความสำเร็จทางการเมืองแบบเดิมอยู่ตลอดเวลา

อันที่จริงแล้ว เราอาจกล่าวได้ว่า ลักษณะผสมของการศึกษาทางการเมืองแบบเก่า

---

๑๗ กรมสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, **อธิบายว่าด้วยเรื่องพระอภัยมณี ของสุนทรภู่**, ใน **พระอภัยมณี** (ฉบับหอสมุดแห่งชาติ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๖), หน้า ๖๒.

และแบบใหม่นี้มีควบคู่กันมาตั้งแต่ตอนเริ่มเรื่องเลยทีเดียว เพราะเมื่อเริ่มเรื่องนั้น ท้าวสุทัศน์กล่าวกับพระอภัยมณีและศรีสุวรรณว่า

พ่อจะแจ้งเจ้าจงจำคำ**โบราณ**	อันชายชาญเชื้อกษัตริย์ขัตติยา
ย่อมพากเพียรเรียนไสยศาสตร์เวท	**สิ่งวิเศษสืบเสาะแสวงหา**
ได้บ้องกันอันตรายนัครา	ตามกษัตริย์ขัตติยาอย่าง**โบราณ**
.....	จงรีบรัดเสาะแสวงแห่งสถาน
หาทิศาปาโมกข์ชำนาญชาญ	**เป็นอาจารย์พากเพียรเรียนวิชา**

จะเห็นได้ว่า ลักษณะของการเมืองที่มีปรากฏในคำสั่งของท้าวสุทัศน์ที่ย้ำถึงหน้าที่บ้องกันบ้านเมืองของกษัตริย์ตลอดจนการเสาะแสวงหา "สิ่งวิเศษ" นั้น เป็นไปตามรูปแบบเดิมของการเมืองและการศึกษาที่มีปรากฏอยู่ในงานในระยะแรก ๆ เช่น **โคบุตร ลักษณวงศ์** และ **สิงหไตรภพ** ทั้งสิ้น อีกทั้งคำตอบของพระอภัยมณีและศรีสุวรรณที่ว่า

".....	ลูกคิดมาจะประมาณก็นานครัน
หวังแสวงไปตำแหน่งสำนักปราชญ์	ซึ่งรู้ศาสตราเวทวิเศษขยัน"

ก็ดูเหมือนจะบ่งเป็นนัยว่า ทั้งพระอภัยมณีและศรีสุวรรณต่างก็มีความเข้าใจอยู่แล้วพอสมควรว่า หน้าที่ของกษัตริย์มีอะไร และอะไรคือวิชาที่โอรสกษัตริย์ควรศึกษา อย่างไรก็ดี เมื่อเปรียบเทียบระหว่างพระอภัยมณีและศรีสุวรรณแล้ว ก็จะเห็นได้ว่า ศรีสุวรรณน่าจะเป็นตัวแทนของรูปแบบการศึกษาแบบเดิมมากกว่าพระอภัยมณี เพราะความคิดของศรีสุวรรณที่ว่า

".....การกลศึก	น้องนี้นึกรักมาแต่ไหนไหน
ถ้าเรียนรู้รำกระบองได้ว่องไว	จะชิงชัย**ข้าศึกไม่นึกเกรง**"

นั้นดูสอดคล้องได้เป็นอย่างดีกับหน้าที่ของกษัตริย์อย่างที่เข้าใจกัน นอกจากนี้ ข้อน่าสังเกตที่สำคัญยิ่งอยู่ที่ว่า พราหมณ์พรหมผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชากระบี่กระบองให้กับศรีสุวรรณนั้นรู้อยู่แล้วว่า ศรีสุวรรณเป็นโอรสกษัตริย์ (ตามคำกล่าวว่า "พระบิดาข้าบำรุงซึ่งกรุงไกร บัญชาให้เที่ยวหาวิชาการ") และทั้งดูเหมือนว่า พราหมณ์พรหมและศรีสุวรรณต่างก็เข้าใจดีอยู่แล้วว่า วิชาการรบพุ่งเป็นวิชาของกษัตริย์หรือเหมาะกับกษัตริย์ เพราะฉะนั้น พราหมณ์พรหมไม่จำเป็นต้องสาธยายความวิเศษของวิชาการกระบี่กระบองให้ศรีสุวรรณฟัง นอกเหนือจากที่มีประกาศไว้หน้าสำนักแต่อย่างใด ในทางตรงกันข้าม พราหมณ์พรหมเพียงแต่ "..... ไต่ถามนามวงศ์ถึงพงศา สนทนาปรีดิ์เปรมเกษมสรวล" แล้วก็ ".....ถึงยามดึกฝึกสอนในการยุทธ์ เพลงอาวุธดาบดั้งให้ตั้งท่า" เลย แต่

ในกรณีของพระอภัยมณีนั้น จัดได้ว่าเป็นเรื่องที่ใหม่จริง ๆ เพราะความคิดของพระอภัยมณีที่ว่า "เพลงดนตรีนี้ดีจริง" เพราะ "ได้ดับโศกสูญหายทั้งชายหญิง" นั้น ทำให้ชวนนึกว่า ความคิดเกี่ยวกับภาระของกษัตริย์ของพระอภัยมณีนั้นมีลักษณะแตกต่างจากของศรีสุวรรณมาก เพราะในขณะที่ศรีสุวรรณเน้นถึงการป้องกันอันตราย อันอาจกล่าวได้ว่า เป็นการมอบความสุขให้แก่ประชาชนในด้านความปลอดภัยทางร่างกายและทรัพย์สิน พระอภัยมณีกลับดูจะคำนึงถึงความสุขของประชาชนในด้านจิตใจ คือ การ "ได้ดับโศกสูญหายทั้งชายหญิง" เป็นใหญ่

ในอีกแง่มุมหนึ่ง คือ เมื่อพิจารณาจากแง่มุมของผู้สอน ทั้งพรหมพราหมณ์ และพินทพราหมณ์ต่างก็เป็นอาจารย์ในแบบเดิมที่หวงวิชา คือ เมื่อสอนวิชาก็ต้องสอนในที่ลับไม่ให้ใครเห็น ดังปรากฏว่าเมื่อสอนวิชาตีกระบองให้กับศรีสุวรรณนั้น พรหมพราหมณ์สอนโดย "**ถึงยามดึก**ฝึกสอนในการยุทธ์ เพลงอาวุธดาบดั้งให้ตั้งท่า" ส่วนข้างพินทพราหมณ์ผู้สอนพระอภัยมณีก็ต้อง "**เข้าในห้อง**หัดเพลงบรรเลงพิณ..... แล้วพาไป **ยอดเขา** เข้าให้เป่าปี่" และทั้งคู่ต่างก็เป็นอาจารย์ที่หวงวิชาไว้ให้กับเฉพาะชนชั้นสูงเหมือน ๆ กัน ดังคำของพินทพราหมณ์ว่า

"ซึ่งดนตรีดีค่าไว้ถึงแสน เพราะหวงแหนกำชับไว้ขับขัน
ใช่ประสงค์ตรงทรัพย์สิ่งสุวรรณ **จะป้องกันมิให้ไพร่ได้วิชา**
ต่อกษัตริย์เศรษฐีที่มีทรัพย์ มาคำนับจึงได้ดังปรารถนา"

นอกจากนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่า เมื่อศรีสุวรรณเรียนวิชากระบองจบแล้ว พรหมพราหมณ์ก็เพียงแต่มอบอาวุธคู่มือ และคืนแหวนกับอวยชัยให้พรแก่ศรีสุวรรณเท่านั้นเป็นพอ สุนทรภู่ไม่ได้บรรยายถึงการสั่งสอนอบรมอะไรควบคู่กันไปกับเพลงอาวุธอีก เพราะการเรียนรู้วิชาการรบพุ่งนั้นดูเหมือนว่าจะเป็นคำสอนอยู่ในตัวแล้ว แต่เมื่อเปรียบเทียบกับการเรียนดนตรีของพระอภัยมณีแล้ว จะเห็นได้ว่าการศึกษาของสองพี่น้องนี้มีลักษณะต่างกันอยู่บ้าง เพราะ

สิ้นความรู้ครูประสิทธิ์ไม่ปิดบัง **จึงสอนสั่งอุปเท่ห์เป็นเล่ห์กล**
ถ้าแม้นว่าข้าศึกมันโจมจับ จะรบรับสารพัดให้ขัดสน
เอาปี่เป้าเล้าโลมน้ำใจคน **ด้วยเล่ห์กลโลกาห้าประการ**
คือรูปรสกลิ่นเสียงเคียงสัมผัส **เกิดกำหนัดลุ่มหลงในสงสาร**
ให้ใจอ่อนนอนหลับดังวายปราณ จึงคิดอ่านเอาชัยเหมือนใจจง

ซึ่งอาจตีความได้ว่า ความรู้ของพระอภัยมณีนั้นอาจแบ่งออกได้เป็นสองระดับ คือ ใน

ระดับแรก เป็นความรู้ในทางปฏิบัติจริง ๆ นั่นก็คือ ความชำนาญในการเป่าปี่หรือดีดพิณ ซึ่งมีลักษณะเดียวกับการรบพุ่ง และในการนี้ก็จำเป็นต้องมีเครื่องมือที่ดี คือ "...ปี่ที่เป่าเพราะเสนาะเสียง ยินสำเนียงถึงไหนก็ไหลหลง" แต่ทั้งนี้ทั้งนั้น ความสำเร็จอันแรกนี้ย่อมขึ้นอยู่กับความรู้ในระดับที่สอง นั่นก็คือ ความรู้ใน "เล่ห์กลโลกาห้าประการ คือ รูปรสกลิ่นเสียงเคียงสัมผัส" เพื่อว่าจะได้ "เอาปี่เป่าเล้าโลมน้ำใจคน" ได้ หรือถ้าจะกล่าวว่าการเรียนรู้ดนตรีของพระอภัยมณี คือการศึกษาสิ่งซึ่งทำให้ "เกิดกำหนัดลุ่มหลงในสงสาร" หรือ การศึกษา "วิสัย" ของมนุษย์ในความหมายแรกเป็นใหญ่ก็คงจะไม่ผิดนัก เพราะดังจะได้เห็นต่อไปว่าเพลงปี่ของพระอภัยมณีนั้นไม่เพียงแต่จะทำให้คนฟังหลับเท่านั้น หากแต่ยังอาจปลุกให้บุคคลตื่นได้ด้วย อีกทั้งเพลงปี่ของพระอภัยมณีก็เป็นแต่เพียงทำนอง ไม่ใช่คำร้องที่จะบรรยายได้เป็นเรื่องเป็นราว การเป่าปี่ให้ผู้ได้ฟังเกิดอารมณ์คล้อยไปตามที่ผู้เป่าเจตนา เช่น

ในเพลงปี่ว่าสามพี่พราหมณ์เอ๋ย	ยังไม่เคยชมชิดพิสมัย
ถึงร้อยรสบุบผาสุมาลัย	จะชื่นใจเหมือนสตรีไม่มีเลย
พระจันทร์จรสว่างกลางพโยม	ไม่เทียบโฉมนางงามเจ้าพราหมณ์เอ๋ย
แม้นได้แก้วแล้วจะค่อยประคองเคย	ถนอมเชยชมโฉมประโลมลาน

ดังนี้ ก็ต้องหมายความว่า พระอภัยมณีมีความรู้ความเข้าใจใน "วิสัย" ของบุรุษเพศอยู่ถึงขนาดที่จะสามารถเป่าปี่น้าวโน้มให้พราหมณ์ทั้งสาม และศรีสุวรรณ (ซึ่งตามเรื่องไม่น่าจะเป็นผู้ที่มีประสบการณ์เกี่ยวกับความรักหรือสตรีมาก่อน) ต้อง "หวาดประหวัดสตรีฤดีดาล ให้ซาบซ่านเสียวสดับจนหลับไป"[๑๘]

ข้อที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งในเรื่องความแปลกใหม่ของวิชาเป่าปี่นี้ ก็คือว่า วิชาดนตรีของพระอภัยมณีนั้นแม้จะไม่มีผลต่อการ "ป้องกันอันตรายนัครา" โดยตรง แต่พินทพราหมณ์ก็ได้แสดงให้เห็นแล้วว่า วิชานี้สามารถนำไปใช้ป้องกันอันตรายได้ไม่แพ้วิชากระบองของศรีสุวรรณ และตามท้องเรื่องแล้วก็ดูเหมือนว่า วิชาดนตรีซึ่งในที่นี้แล้วเนื้อแท้ก็คือ การเรียนรู้ "วิสัย" หรือธรรมชาติของมนุษย์นั้นจะให้ประโยชน์แก่หน้าที่กษัตริย์มากกว่าวิชาการรบพุ่งเสียอีก[๑๙] สำหรับข้อที่น่าสังเกตประการสุดท้ายที่เกี่ยวโยงกับเรื่องนี้อยู่ที่ว่า การศึกษาของพระอภัยมณีและศรีสุวรรณนั้นมีลักษณะธรรมดาสามัญ

---

[๑๘] น่าสังเกตว่า กวีอย่างตัวสุนทรภู่เองก็มีความสามารถที่จะโน้มน้าวจิตใจของบุคคลให้หวั่นไหวตามไปกับจินตนาการของกวีด้วยเหมือนกัน เพราะฉะนั้น จะหมายความว่า กวี เป็นผู้ที่สามารถหยั่งรู้ "วิสัย" หรือ ธรรมชาติของมนุษย์ได้เหมือนกันหรือเปล่า ?

[๑๙] โปรดดูโดยเฉพาะอย่างยิ่ง หน้า ๑๔๕–๔๗.

ผิดแปลกจากการศึกษาของโอรสกษัตริย์ในเรื่องอื่น ๆ อยู่มาก ตรงที่ทั้งปี่และกระบองที่อาจารย์มอบให้ใช้นั้น ไม่ใช่เครื่องมือ "วิเศษ" หรือกายสิทธิ์แต่อย่างใด ความรู้ของตัวละครทั้งสองจึงมีลักษณะเป็น **ความรู้** จริง ๆ และนี่ก็ต้องนับว่าเป็นของใหม่อย่างหนึ่งใน **พระอภัยมณี**

อย่างไรก็ตาม เนื้อเรื่องของ **พระอภัยมณี** แสดงออกถึงความแปลกและใหม่ของความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษากับการเมืองให้เห็นเด่นชัดที่สุด เมื่อปรากฏว่าท้าวสุทัศน์ ซึ่งเป็นกษัตริย์อยู่จริง ๆ ไม่พอใจในทั้งวิชาดนตรีและเพลงอาวุธ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคำกล่าวของท้าวสุทัศน์ที่ว่า

"อันดนตรีปี่พาทย์ตะโพนเพลง เป็นนักเลงเหล่าโลนเล่นโขนหนัง
แต่พวกกูผู้หญิงที่ในวัง มันก็ยังเรียนร่ำได้ชำนาญ"

นั้น แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่า ในสายตาของท้าวสุทัศน์ผู้สูงศักดิ์แล้ว วิชาการดนตรีเป็นวิชาที่ไม่มีประโยชน์ ไม่มีแก่นสาร ซ้ำยังเป็นวิชาของชนชั้นต่ำอย่าง "นักเลงเหล่าโลนเล่นโขนหนัง" และเป็นวิชาของเพศที่ต่ำ คือวิชาที่แม้แต่สตรีก็ยังอาจมีความเก่งกาจได้ การไม่พอใจต่อวิชาดนตรีจึงดูเป็นสิ่งที่มีเหตุผลอย่างยิ่ง[๒๐] แต่การที่ท้าวสุทัศน์ไม่พอใจกับการศึกษาของศรีสุวรรณ โดยกล่าวว่า "อันวิชาอาวุธและโล่เขน ชอบแต่เกณฑ์ศึกเสือเชือทหาร" นั้น ออกจะเป็นเรื่องที่น่าประหลาดอยู่ไม่น้อย[๒๑] เพราะการป้องกัน

---

[๒๐] การดำเนินเรื่องของสุนทรภู่ให้พระอภัยมณีเป็นตัวเอกของเรื่อง จึงมีลักษณะแปลกอยู่ไม่น้อย แต่ก็คงจะไม่แปลกนักถ้าข้อสังเกตในเชิงอรรถที่ (๑๙) มีมูลความจริง

[๒๑] นักอักษรศาสตร์บางคนเห็นว่าท้าวสุทัศน์ไม่พอใจศรีสุวรรณ เพราะการสู้รบเป็นเรื่องของทหารเลว หรือเป็นเรื่องของแม่ทัพนายกองธรรมดา ไม่ใช่เรื่องของกษัตริย์ กล่าวคือ พระมหากษัตริย์จะทรงบัญชาการรบมากกว่าออกรบเสียเอง หรือถ้าพระมหากษัตริย์จะศึกษาเพลงอาวุธก็น่าจะศึกษาอาวุธของกษัตริย์ เช่น ธนู หรือดาบมากกว่ากระบองซึ่งเป็นอาวุธของทหารเลว ดู สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร์ **พระอภัยมณี, การศึกษาในเชิงวรรณคดีวิจารณ์** (สมาคมห้องสมุดแห่งประเทศไทย, พระนคร, ๒๕๑๘) หน้า ๕๔, ๘๘. ข้อน่าสังเกตในที่นี้อยู่ที่ว่าแม้แต่กระบองก็ดูเหมือนว่าจะเป็นอาวุธใหม่ในวรรณคดีไทย อย่างน้อยที่สุดก็สำหรับตัวเอก (พระเอก) ของเรื่องดังจะเห็นได้ว่าอาวุธของพระเอกในเรื่องละครหรือนิทานที่มีมาก่อนพระอภัยมณี มีอยู่มากมายแต่ก็ไม่ใช่กระบอง เช่น

๑. **ศร** ตามพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถานให้ความหมายว่า "อาวุธชนิดหนึ่งใช้ยิงด้วยกำลังสายให้ลัดลูกแล่นออกไป ลูกธนู ลูกหน้าไม้ ดันธนู"

ปรากฏว่า พระเอกในละครที่ใช้ ศร คือ

ก. สมุทรโฆษ จาก**สมุทรโฆษคำฉันท์** ดังความว่า

"พระแผลงศรศรรุกรอน ย่อยยับรถถอน บรรดายกก็หักเหินลง"

ข. พระราม ดังปรากฏว่ามีศรอยู่ ๔ เล่ม คือ พรหมมาสตร์ อัคนิวาต ฯลฯ จากเรื่อง **รามเกียรติ์**

๒. **พระขรรค์** ตามพจนานุกรม ฯ ให้ความหมายว่า "ศัสตราวุธชนิดหนึ่ง มีคมสองข้าง ที่กลางทั้งหน้าและหลังเป็นสันเล็กคล้ายคมรูปหอก ด้ามสั้น"

อันตรายนั้น ดูเหมือนจะเป็นที่ยอมรับกันว่า เป็นเรื่องสำคัญยิ่งของกษัตริย์ จริงอยู่ท้าวสุทัศน์อาจจะมองว่าผู้ที่ศึกษาอาวุธมาแล้วจะเป็นผู้ที่อยากออกสงครามอยู่ตลอดเวลา ซึ่งก็ย่อมจะหมายความว่า ตัวท้าวสุทัศน์เองเป็นกษัตริย์ที่ใฝ่สันติภาพอยู่มาก แต่นี่ก็ไม่ได้หมายความว่าผู้ที่ศึกษาวิชาการรบพุ่งมาจะมีประโยชน์เฉพาะการรุกราน และไม่สามารถใช้ความรู้นั้นในทางป้องกันได้ คำโต้แย้งของท้าวสุทัศน์ในกรณีหลังนี้ จึงนับว่าเป็นข้อโต้แย้งที่แปลกมาก ส่วนข้อสังเกตที่น่าสนใจตามมาอีกประการหนึ่งก็คือว่า ในขณะที่ท้าวสุทัศน์บอกได้ว่าตนไม่พอใจวิชาใด แต่ท้าวสุทัศน์ซึ่งเป็นกษัตริย์ปกครองบ้านเมืองอยู่จริง ๆ ก็ไม่ได้บอกพระอภัยมณีและศรีสุวรรณเลยว่า วิชาที่กษัตริย์ควรศึกษานั้นคืออะไร การดำเนินเรื่อง **พระอภัยมณี** ในระยะแรกนี้จึงอาจจะพิจารณาว่าเป็นการทดสอบดูก็ได้ว่า ศาสตร์ของกษัตริย์นี้คืออะไรกันแน่ และแท้ที่จริงแล้ว จุดเริ่มต้นของการผจญภัยใน **พระอภัยมณี** ก็ดูเหมือนว่าจะอยู่ที่การเสาะแสวงหาวิชานี่เอง ดังปรากฏว่าเมื่อพระอภัยมณีและศรีสุวรรณพบกับสามพราหมณ์นั้น สองโอรสกษัตริย์แนะนำตัวเองว่า

เราชื่ออภัยมณีศรีสุวรรณ	เป็นพงศ์พันธุ์จักรพรรดิสวัสดี
.....	.....
พระบิตุเรศขับไล่มิให้อยู่	**ว่าเรียนรู้ตำราชาติวาสนา**
เราพี่น้องสองคนจึงซนมา	**หวังจะหาแห่งครูผู้ชำนาญ**
ด้วยจะใคร่ได้ถามตามสงสัย	**วิชาใดจึงจะดีให้วิตถาร**
ที่สมศักดิ์จักรพรรดิพิสดาร	**จะคิดอ่านเรียนร่ำเอาตำรา**

ตัวละครที่ถือพระขรรค์เป็นอาวุธ คือ

ก. พระคาวี **เสือโคคำฉันท์** หรือ บทละครนอกเรื่อง **คาวี** ดังความว่า

"พระคาวีถอดขรรค์มุนี ชุบอวยอันมี นุภาพด้วยสิทธิศักดิ์

ข. พระอนิรุทธ์ หรือ พระอุณรุท จากเรื่อง **อนิรุทธ์คำฉันท์** และบทละครเรื่อง**อุณรุท** ดังความว่า "ยักษ์เสียทีพระทรงเดช พระโจนจับจิกเกศไว้ได้

เงื้อดเง็อพระแสงขรรค์ชัย หมายใจจะล้างชีวี"

ค. พระสังข์ศิลปไชย จากบทละครนอกเรื่อง **สังข์ศิลปไชย** ดังความว่า

"ว่าพลางทางชักพระขรรค์แก้ว จะเชือดคอเสียแล้วให้ลับชื่อ" และ "พระสังข์วางพระขรรค์ให้หรรษา"

๓. **ดาบ** คือ มีดยาวชนิดหนึ่ง ใช้ในการสู้รบ ตัวละครที่ใช้อาวุธดาบ มีเรื่องเดียวคือ พระลอ จาก **ลิลิตพระลอ** ดังความว่า

"ให้โทรมยิงสามกษัตริย์ ธก็เอา**ดาบ**วัดกระจัดกระจาย"

๔. **กริช** คือ มีดสองคม รูปคด ปลายแหลม ตัวละครที่ใช้อาวุธนี้ คือ อิเหนา จากบทละครเรื่อง**อิเหนา** และตาหลัง จากบทละครเรื่อง **ตาหลัง**

๕. **ไม้เท้าและเกือกแก้ว** ปรากฏว่า เป็นอาวุธของพระสังข์ทอง จากเรื่อง **สังข์ทอง**

และจะเห็นได้ว่า มีกรณีการศึกษาของพระอภัยมณีคนเดียวเท่านั้น ที่ดูออกจะแหวกแนวในสายตาของคนอื่น ๆ ดังคำพูดของพราหมณ์วิเชียรว่า

ซึ่งองค์พระอนุชาเรียนอาวุธ เข้ายงยุทธ์ข้าก็เห็นจะเป็นผล
แต่ดนตรีนี้ดูไม่ชอบกล ข้าแสนสนเท่ห์ในน้ำใจจริง

แน่นอนที่สุด อาจมีผู้แย้งได้เสมอว่าที่พราหมณ์วิเชียรพูดเข้าข้างการศึกษาวิชาอาวุธและสงสัยในคุณค่าของวิชาดนตรีดังกล่าว ก็เพราะความรู้ของพราหมณ์วิเชียรเองก็คือศาสตร์ในการรบ ดังคำกล่าวว่า "ข้าแข็งขันยิงธนูสู้ไพริน ยิงออกไปได้ทีละเจ็ดลูก" แต่การผจญภัยของศรีสุวรรณหลังจากที่พระอภัยมณีถูกนางผีเสื้อลักพาเอาตัวไปแล้วนั้น ก็ดูเหมือนจะพิสูจน์ให้เห็นอย่างชัดแจ้งว่า ศิลปะในการรบพุ่งนั้นเป็นศิลปะหรือความรู้ที่จำเป็นของกษัตริย์ เพราะศรีสุวรรณอาสาท้าวทศวงศ์และรบชนะท้าวอุเทนได้ก็ด้วยฝีมือกระบอง และแม้เมื่อไม่พอใจที่ศรีสุวรรณแสดงตนว่ารักใคร่ในตัวนางเกศราพระธิดา แต่ท้าวทศวงศ์ก็ยังไม่วายต้องรำพึงว่า

ครั้นจะให้พระธิดายุพาพักตร์ จะเสียศักดิ์กษัตรานำบัดสี
แม้นมิให้อยู่ในบูรี เสียดายฝีมือณรงค์ทรงกำลัง

นี่แสดงถึงความสำคัญของศิลปะในการรบพุ่ง และเป็นการพิสูจน์อย่างถ่องแท้ว่า การขึ้นครองราชย์เมืองรมจักรเป็นกษัตริย์ของศรีสุวรรณนั้นเป็นไปได้ (คือ อย่างน้อยที่สุดก็ไม่ถูกท้าวอุเทนฆ่าตายเสียก่อน) ก็ด้วยศิลปะแห่งการรบพุ่ง ดังปรากฏในที่สุดว่าท้าวทศวงศ์ก็ต้องกล่าวกับข้าเฝ้าว่า

จะเสกราชบุตรีกับศรีสุวรรณ ให้ครองขัณฑเสมาพาราเรา
ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินสิ้นทั้งหลาย **จะได้พลอยสบายเพราะบุญเขา**
สารพัดศัตรูไม่ดูเบา .....

ความง่ายดายในการได้ทั้งคนรักและการเอาชนะศัตรู หรือลักษณะการเป็นไปตามสูตรของการศึกษาในนิยายไทยแบบเดิม คือ เนื้อเรื่องของ **พระอภัยมณี** ในตอนที่เกี่ยวด้วยศรีสุวรรณนี้ ถ้านำมาเปรียบเทียบกับการขึ้นครองเมืองผลึกของพระอภัยมณีแล้ว จะเห็นได้ว่า เป็นปรากฏการณ์ที่แตกต่างกันอย่างมาก กล่าวคือ การผจญภัยของพระอภัยมณีนั้นไม่ใช่การสู้รบกับศัตรู เพราะพระอภัยมณีนั้นถูกนางผีเสื้อซึ่งหลงรักลักพาเอาตัวไปอยู่ด้วยโดยไม่มีทางหนี จริงอยู่ การเอาตัวรอดของพระอภัยมณีจากเงื้อมมือนางผีเสื้อนั้น ในขั้นสุดท้ายแล้วอาจจัดได้ว่า เป็นผลของความสามารถทางการเป่าปี่ และการรู้วิสัยของนางผีเสื้อสมุทร เพราะเมื่อจวนตัว พระอภัยมณีก็ใช้เพลงปี่เป่าจนนางผีเสื้อ

ขาดใจตาย แต่เมื่อพิจารณาโดยถ่องแท้แล้วก็จะเห็นว่า การเอาตัวรอดของพระอภัยมณีนั้นขึ้นอยู่กับการยอมรับความจริง และความฉลาดเจรจาของพระองค์อยู่ไม่น้อย กล่าวคือ ในประการแรกที่เดียว เมื่อตระหนักว่าไม่มีทางเลี่ยงจากการต้องอยู่กินกับนางผีเสื้อนั้น สิ่งแรกที่พระอภัยมณีทำ ก็คือ ขอให้นางผีเสื้อให้สัตย์ปฏิญาณว่า จะไม่ทำร้ายตนเสียก่อน ซึ่งนางผีเสื้อก็กล่าวคำสาบาน (อันจัดได้ว่าเป็นการทำสัญญาข้อตกลงข้างเดียว) ว่า

แม้นโว้เว้เนรคุณพระทูนหัว อันเป็นผัวเพื่อนรักสมัครสมาน
ขอทุกเทพเทวัญจงบันดาล ประหารผลาญชีวาตม์ให้ขาดรอน
จนสุดสิ้นดินฟ้าสุธาทวีป ไม่สิ้นชีพก็ไม่เสื่อมสโมสร

ทั้ง ๆ ที่พระอภัยมณีเองก็เคยลั่นวาจาไว้ก่อนแล้วว่า

ถึงมาตรแม้นม้วยมุดสุดชีวาตม์ อย่าหมายมาดว่ากูจะสู่สม
สัญชาติยักษ์ไม่สมัครสมาคม แล้วทุดถ่มน้ำลายไม่ไยดี [๒๒]

และถึงแม้ว่า พระอภัยมณีจะไม่ได้เป็นต้นคิดอุบายให้นางผีเสื้อไปอยู่ที่ป่าเสียก่อน เพื่อว่าตนจะได้หนีไปล่วงหน้า แต่พระอภัยมณีก็เป็นนักแสดงที่ชำชอง พอที่จะ "ครั้นพลบค่ำทำรักนางยักษ์ร้าย" ทั้ง ๆ ที่กำลังจะคิดหนีอยู่ อีกทั้งเมื่อนางผีเสื้อฝันร้าย พระองค์ก็สวมรอยแสดงที่ทำว่าห่วงใย และไม่เพียงแต่จะหลอกให้นาง ".....ไปค้างป่า ได้ล่วงหน้าไปเสียบ้างจะยังชั่ว" ตามคำแนะนำของตาเงือกเฒ่าเท่านั้น หากแต่พระอภัยมณียังหลอกให้นางผีเสื้อต้องไป "...อยู่ผู้เดียวที่ตีนเขา **แล้วอดข้าวอดปลากระยาหาร**" ให้ครบสามคืนสามวันเสียด้วย และเมื่อสินสมุทรร้องไห้เพราะรู้แน่ว่าพระอภัยมณีกำลังจะหนีจากแม่ พระอภัยมณีก็ไหวตัวทันพอที่จะทำให้นางผีเสื้อเข้าใจไปอย่างอื่น ด้วยการแกล้งห้ามว่า "จะวอนตามเขาไปไยในไพรสัณฑ์ อยู่เป่าปี่ตีเกราะเสนาะครัน" หรือเมื่อตอนเกี้ยวนางเงือก (ซึ่งจะเป็นมารดาของสุดสาครต่อไปนั้น) และนางเงือกกล่าวว่าวิสัยของคนกับสัตว์ย่อมต่างกัน พระอภัยมณีก็ฉลาดพอที่จะอ้างว่า

ประเวณีมีทั่วทุกตัวสัตว์ **ไม่จำกัดห้ามปรามตามวิสัย**
นาคมนุษย์ครุฑาสุราลัย สุดแต่ใจปรองดองจะครองกัน

ทั้ง ๆ ที่ตามความเป็นจริงแล้ว คำอ้างของนางเงือกและคำที่พระอภัยมณียกขึ้นมากล่าวนั้น น่าจะหมายความว่า สัตว์ทุกชนิดต่างก็มีการสมสู่ระหว่างชนิดเดียวกันเหมือนกันทั้ง

[๒๒] การไม่ดิ้นดันถือศักดิ์ถือศรีของพระอภัยมณีนี้จัดได้ว่าเป็นลักษณะเฉพาะที่น่าสนใจมาก เมื่อเปรียบเทียบกับพฤติกรรมของกษัตริย์อื่น ๆ ที่ปรากฏในงานเขียนของสุนทรภู่ โปรดดูหน้า ๑๕๘–๑๖๔.

นั้น แต่ก็ไม่ใช่การสมสู่ระหว่างคนกับสัตว์ที่ต่างธรรมชาติกันอย่างพระอภัยมณีกับนางเงือก (ซึ่งก็อาจนับได้ว่าเป็นของแปลกอีกอย่างหนึ่งใน **พระอภัยมณี**)

จะอย่างไรก็ตาม ย่อมเป็นสิ่งที่ปฏิเสธไม่ได้ว่า พระอภัยมณีได้ครองเมืองผลึกในลักษณะที่แตกต่างจากการขึ้นครองเมืองรมจักรของศรีสุวรรณ คือ ไม่ได้ขึ้นครองราชย์ด้วยการอาศัยสิ่งที่ตนร่ำเรียนมาอย่างศรีสุวรรณเลย หากแต่ได้ครองเมืองก็เพราะ นางมณฑามารดาของนางสุวรรณมาลีหลงในรูปโฉมของพระอภัยมณี

จึงยกย่องสององค์พระทรงธรรม์ ช่วยบ้องกันน้องยามาธานี
..... เชิญพระบาทบงกชบทศรี
เป็นปิ่นเกล้าชาวประชาทั้งธานี จะพึ่งพาบารมีพระสืบไป

ด้วยเหตุนี้ แม้แต่พระอภัยมณีเองก็ยังต้องกล่าวตอบคำเชื้อเชิญดังกล่าวว่า "แต่ข้านี้มิได้ทำซึ่งความชอบ ไม่ควรมอบสมบัติพัสถาน" แต่ในเมื่อการเมืองเป็นเรื่องผูกขาดของผู้มีอำนาจเพียงไม่กี่คน

พระมารดาพาเดินดำเนินนาด มาปราสาทเนาวรัตน์จำรัสไข
จึงมอบราชสมบัติทั้งฉัตรชัย ให้อยู่ในปราสาททองอันรองเรือง

การที่สุนทรภู่สามารถเขียนให้พระอภัยมณีได้เป็นกษัตริย์ครองเมือง โดยที่ชาวเมืองผลึกเองไม่รู้เรื่องด้วยเลย และก็เป็นที่ยอมรับกันของผู้อ่าน**พระอภัยมณี** (จะมีใครสักกี่คนที่รู้สึกตะขิดตะขวงใจที่อยู่ ๆ พระอภัยมณีก็ได้ครองเมืองผลึก) นั้น น่าจะสะท้อนให้เห็นถึงความรู้สึกของผู้อ่านได้เป็นอย่างดีว่า ชาวเมืองผลึกและผู้อ่านในฐานะบุคคลธรรมดาสามัญในสมัยนั้น อยู่ห่างไกลจากการรับรู้กิจกรรมทางการเมืองของเจ้าบ้านผ่านเมืองมากแค่ไหน หรือถ้าจะมองในมุมที่กลับกัน ก็เป็นที่น่าสังเกตว่า ไม่เพียงแต่สุนทรภู่ไม่ได้เขียนให้พระอภัยมณีใช้ความรู้ของตน (ซึ่งไม่ใช่ความรู้ของกษัตริย์) นำตัวไปสู่การเป็นกษัตริย์ได้เท่านั้น ในทางตรงกันข้าม การได้ครองราชย์ของพระอภัยมณีกลับสะท้อนให้เห็นถึงคติ และความเป็นไปแบบเดิมออกมาอย่างเคร่งครัดที่สุด กล่าวคือ เหตุผลส่วนหนึ่งที่พระอภัยมณีได้เป็นกษัตริย์ ก็เพราะว่า พระอภัยมณีเป็นโอรสกษัตริย์รูปงาม และเพราะบ้านเมืองเป็นของบุคคลกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งเพียงกลุ่มเดียว

ในเมื่อการได้มาซึ่งอำนาจของพระอภัยมณีนั้น ไม่อาจมีการวิเคราะห์ให้เกี่ยวโยงกับการศึกษาของพระอภัยมณีได้ อาจเป็นเพราะการเขียนให้กษัตริย์เป็นนักดนตรี ก็ดูจะแหวกแนวพออยู่แล้ว การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษากับการเมืองใน**พระอภัยมณี** จึงควรที่จะมุ่งที่การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ดังกล่าวกับการบ้องกันนคร

(ซึ่งเป็นภาระโดยตรงของกษัตริย์) และแท้ที่จริงแล้วก็มีความสำคัญไม่แพ้การได้มาซึ่งอำนาจเหมือนกัน เพราะกษัตริย์จะเป็นกษัตริย์ก็ต่อเมื่อกษัตริย์นั้นไม่เพียงแต่จะมีสิทธิต่อราชบัลลังก์เท่านั้น หากแต่ว่าต้องมีความสามารถพอที่จะรักษาราชบัลลังก์ไว้ด้วย ในกรณีของพระอภัยมณีก็เช่นเดียวกัน พระองค์ได้เมืองผลึกมาอย่างง่ายดาย ในขณะที่การรักษาไว้นั้นดูเหมือนว่าจะเป็นปัญหาที่ยิ่งใหญ่ที่สุด เพราะในทันทีที่ได้นั่งเมือง พระอภัยมณีก็คาดว่าจะมีศึกอุศเรนมาจากเมืองลงกาเป็นมั่นคง พระองค์จึงออกประกาศว่า

.....	ว่าใครมีวิทยาวิชาการ
ทั้งล่องหนทนคงเข้ายงยุทธ์	เพลงอาวุธเข้มแข็งกำแหงหาญ
รู้ตำราฟ้าดินสิ้นชำนาญ	ประกอบการกลศึกที่ลึกลับ
ให้มาเป็นข้าเฝ้าเราจะเลี้ยง	ให้ชื่อเสียงรุ่งเรืองเครื่องประดับ

บุคคลที่มีบทบาทสำคัญที่สุดในการรักษาเมืองผลึกให้ปลอดภัยจากศัตรู จนอาจจะกล่าวได้ว่าเป็นตัวละครผู้แสดงความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษากับความสำเร็จทางการเมืองในช่วงนี้ ก็คือ นางวาลี ตัวละครของสุนทรภู่ตัวนี้ มีลักษณะของการผสมครึ่ง ๆ กลาง ๆ ระหว่างความเก่าแก่ตามแบบฉบับกับความแปลกใหม่ของสุนทรภู่อยู่อย่างครบถ้วน คือ ในขณะที่นาง "เป็นเชื้อพราหมณ์ความรู้ของผู้เฒ่า แต่ก่อนเก่าเดิมบุราณนานหนักหนา" นางก็เป็นตัวแทนของความรู้หรือการศึกษาหรือปัญญาที่แปลกออกไปอยู่ด้วย กล่าวคือ นางเป็นหญิงและเป็นหญิงรูปชั่วตัวดำเสียด้วย

จริงอยู่ สุนทรภู่เขียนว่า ความรู้ของนางวาลีอยู่ที่ "รู้ฤกษ์พาฟ้าดินสำแดงเหตุ ทั้งไตรเพทพิธีคัมภีร์ไสย" แต่การวิเคราะห์ความสำเร็จของนางนั้นจะชี้ให้เห็นว่า ความสำเร็จของนางอยู่ที่การรู้วิสัยของมนุษย์และความช่างเจรจาของนางเป็นสำคัญ ซึ่งก็ไม่ต่างอะไรกับความรู้ทางดนตรี และความช่างเจรจาของพระอภัยมณีนั่นเอง[๒๓] ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อเสนาหน้าท้องพระโรงเมืองผลึกดูหมิ่นนางว่าเป็นแต่เพียงผู้หญิง ไม่ควรจะมาอาสาสงครามนั้น นางได้ให้คำตอบซึ่งบ่งถึงความฉลาดและความรู้ในระดับที่เหนือกว่าศิลปะแห่งการรบพุ่งธรรมดา ๆ อย่างชัดเจน กล่าวคือ เมื่อเสนาถามว่า วิชา "ยิ่งกว่า

---

[๒๓] นางวาลียืนยันว่า ความรู้ของนางไม่ใช่ความรู้ในการสู้รบ แต่เป็นวิชาที่สูงกว่านั้น ดังคำพูดว่า

วิสัยคนทนคงเข้าสงคราม เป็นแต่ความรู้ไพร่เขาใช้แรง
อันวิชาข้านี้ดีกว่านั้น .....

จุดสำคัญอยู่ที่ว่า นางดูเหมือนจะแยกศิลปะในการรบพุ่งออกจาก "ความรู้" ของนาง โปรดเปรียบเทียบเชิงอรรถนี้กับคำถามของท้าวทศวงศ์ที่ถามศรีสุวรรณเมื่อตอนอาสารบท้าวอุเทนว่า

ซึ่งจะปราบศัตรูกู้พารา ด้วยวิชาความรู้ หรือ สู้รบ

คน รู้ผ่อนปรนปราบศึกได้ลึกซึ้ง" ของนางคืออะไร "เป็นเวทมนตร์ทนดีหรือมีแรง หรือฟันแทงไม่เข้าจงเล่าความ" นางกลับหัวเราะเยาะและกล่าวว่า

วิสัยคนทนคงเข้าสงคราม เป็นแต่ความรู้ไพร่เขาใช้แรง
อันวิชาข้านี้ดีกว่านั้น ของสำคัญใครเล่าเขาจะเล่าแถลง
แม้นพระองค์ทรงศักดิ์รักแสดง มิควรแพร่งพรายให้ไพร่ฟัง

ข้อที่น่าสังเกตจากคำกล่าวข้างต้น ก็คือว่า นางวาลีแยกแยะระหว่างความรู้อย่างที่นางมีและความรู้ประเภทใช้กำลังเข้าสู้รบ และนางได้บ่งให้เห็นว่า วิชาความรู้ของนางนั้นเหนือกว่าความรู้ประเภทแรกมากมายนัก[๒๔] และด้วยเหตุดังกล่าว จึงไม่บังควรเปิดเผยให้คนธรรมดาสามัญอย่างเสนารู้ถ้อยคำเช่นว่านี้จากปากของสตรี โดยเฉพาะสตรีซึ่งรูปชั่วตัวดำอย่างนางวาลี ดูเหมือนว่าจะทำให้เสนาไม่พอใจอยู่บ้าง เพราะฉะนั้น คำตอบของเสนาจึงเป็นไปในทำนองตัดบทว่านางเป็นผู้หญิง ซ้ำยังทำเป็นปิดบัง จึงไม่ควรนำเข้าเฝ้าเลย แต่ถึงตอนนี้นางวาลีแสดงให้เห็นว่าตนรู้กฎหมายด้วยการอ้างว่า

อันสงครามตามบทพระอัยการ ใครผิดผลาญชีวันให้บรรลัย
ใครทำชอบกอบให้เป็นใหญ่ยิ่ง ถึงชายหญิงก็ไม่ว่าหามิได้

และลงท้ายด้วยการย้ำว่า นี่ไม่ใช่กิจของเสนา แต่เป็นเรื่องของกฎหมายของกษัตริย์ "หรือหญิงไปฆ่าชายไม่วายวาง" ต่อจากนั้นนางวาลีก็ขู่ว่าไม่ให้เฝ้าก็จะไปเสีย ซึ่งเท่ากับเป็นการโยนความผิดให้กับเสนาข้าเฝ้าที่คอยกีดขวาง เหล่าเสนาอำมาตย์จึงจำต้องพานางเข้าเฝ้าพระอภัยมณี ครั้นเมื่อพบพระอภัยมณี นางวาลีก็กล่าวแบ่งแยกอีกครั้งระหว่างการใช้กำลังกับการใช้ปัญญา โดยกล่าวว่า

..... อันเรี่ยวแรงวิ่งเต้นเห็นไม่ไหว
แม้นผ่านเกล้าเอาแต่ที่ให้มีชัย เห็นจะได้ดังประสงค์พระทรงธรรม์

ครั้นเมื่อพระอภัยมณีถามว่า จะเอาชนะศึกอย่างไร นางวาลีเพียงแต่ตอบว่า "ศึกไม่มีที่จะว่าล่วงหน้าไป ก็ยังไม่ต้องตำราวิชาการ"[๒๕] ต่อมาเมื่อพระอภัยมณีตกลงแต่งตั้งนาง

---

[๒๔] นางวาลีมิใช่คนแรกใน **พระอภัยมณี** ที่แบ่งแยกระหว่างความรู้กับการรบพุ่ง เพราะท้าวทศวงศ์ได้ถามศรีสุวรรณเมื่อตอนอาสาศึกท้าวอุเทนว่า "ซึ่งจะปราบศัตรูกู้พารา ด้วยวิชาความรู้หรือสู้รบ" ซึ่งคำตอบของศรีสุวรรณก็คือ "ชำนาญในไตรเพทวิเศษครบ จะรุกรบราวีให้มีชัย" ส่วนความรู้ของนางวาลี คือ "รู้ฤกษ์พาฬ์ดินสำแดงเหตุ ทั้งไตรเพทพิธีคัมภีร์ไสย" ถ้าพิจารณาอย่างเผิน ๆ อาจเข้าใจได้ว่า วิชาของนางวาลีคือ **วิชาหมอดู** แต่จะปรากฏต่อไปว่า ความสามารถของนางเป็นความสามารถในการหยั่งรู้ใน "วิสัย" ของมนุษย์ ซึ่งเหนือกว่าการทำนายทายทักดินฟ้าอากาศมาก

[๒๕] นี่แสดงว่า ความรู้ของนางวาลีไม่ใช่จำกัดอยู่เฉพาะแค่วิชาทำนายทายทักอย่างแน่นอน

วาลีเป็นที่ปรึกษา นางวาลีกลับขอเป็นพระมเหสีแทน ถึงตอนนี้ ทั้งตัวพระอภัยมณีและขุนนางต่างก็พากันหัวเราะเยาะนางวาลีเป็นการใหญ่ แต่แทนที่นางวาลีจะอาย นางกลับตอบว่า

.....**ข้าน้อยนี้รูปชั่ว**	**ก็รู้ตัวมั่นคงไม่สงสัย**
แต่แสนงามความรู้อยู่ในใจ	**เหมือนเพชรไพฑูรย์ผ้าไม่ราคี**
แล้วหมายว่าฝ่าพระบาทก็มีห้าม	**ล้วนงามงามเคยประนตบทศรี**
แต่หญิงมีวิชาเช่นข้านี้	ยังไม่มีใครเคยเลยทั้งนั้น
จึงอุตส่าห์มายอมน้อมประนต	ให้พระยศใหญ่ยิ่งทุกสิ่งสรรพ์
บรรดาผู้รู้วิชาสารพัน	จะหมายมั่นพึ่งพาบารมี
แม้นทรงศักดิ์รักโฉมประโลมสวาท	**ไม่เลี้ยงปราชญ์ไว้บำรุงซึ่งกรุงศรี**
ก็ผิดอย่างทางทำเนียบประเวณี	**เห็นคนดีจะไม่มาสามิภักดิ์**
ขอพระองค์ทรงตริกให้ลึกซึ้ง	เป็นที่พึ่งแผ่ไปทั้งไตรจักร
อันรูปหญิงพริ้งเพริศล้ำเลิศลักษณ์	**ดีแต่รักรอนราญการโลกีย์**

คำตอบของนางวาลีนี้อาจพิจารณาแบ่งออกได้เป็นสามส่วน ในส่วนแรกเป็นการบอกให้พระอภัยมณีรู้ว่านางนั้นรู้จักตนเองดีว่าไม่ใช่คนรูปงาม อีกนัยหนึ่ง นี่เป็นการบอกพระอภัยมณีให้รู้ว่า การที่นางขอเป็นพระมเหสีพระอภัยมณีนั้น ไม่ใช่เพื่อให้ความสุขแก่พระอภัยมณีในด้านโลกีย์ ถ้าพระอภัยมณีคิดเช่นนั้น ก็หมายความว่าพระองค์เข้าใจผิด เพราะนางทราบดีว่า พระอภัยมณีมีนางห้ามที่มีรูปโฉมโนมพรรณสวยสะอาดตามากมาย ในส่วนที่สอง นางบอกว่า นาง "อุตส่าห์**มายอม**น้อมประนต" ก็เพื่อให้เกียรติยศของพระอภัยมณีทวียิ่งขึ้น คือ เพื่อที่ว่าผู้รู้คนอื่น ๆ จะได้มาพึ่งบารมีของพระอภัยมณีอีก นี่อาจหมายความว่า นางถือตนว่าดีเลิศกว่าผู้รู้คนอื่น ๆ หรืออาจเป็นเพราะผลที่จะได้รับจากกิตติศัพท์การรับเลี้ยงนางของพระอภัยมณีก็ได้[๒๖] และในส่วนที่สาม เป็นการสรุปผลของสองตอนแรกว่า ถ้าพระอภัยมณีไม่รับเลี้ยงนางก็เท่ากับว่าพระอภัยมณีมองสตรีจากแง่ของโลกีย์เท่านั้น คือ "ดีแต่รักรอนราญการโลกีย์" ทั้งหมดนี้เป็นการโยนภาระให้แก่พระอภัยมณีให้อยู่ในฐานะที่จะต้องพิสูจน์ตนเองทั้งสิ้น คือ ต้องพิสูจน์ว่าพระองค์เป็นกษัตริย์ที่ดี เพราะฉะนั้น ถึงแม้ว่านางวาลีจะยังไม่ได้ทำความดีความชอบอะไรเลย พระอภัยมณีก็ต้องยอมรับนางเป็นพระสนม แต่ถ้าจะกล่าวว่านางวาลีใช้แต่เพียง **วาจา** จนได้เป็นพระสนมก็คงจะไม่ถูกนัก เพราะวาจาของนางวาลีนั้นเป็นวาจาที่สอดคล้องกัน

[๒๖] เพราะปรากฏว่า แต่นั้นมาข้าเฝ้าเหล่าอำมาตย์ ประชาราษฎร์รู้แจ้งแถลงไข
ว่าทรงฤทธิ์คิดบำรุงซึ่งกรุงไกร น้ำพระทัยรักผู้รู้วิชา

ในการหยั่งรู้สภาพ ฐานะ ความรู้สึก และขนบธรรมเนียมประเพณีอันเกี่ยวข้องกับบุคคลที่นางเจรจาด้วย ไม่ว่าจะเป็นเสนาข้าเฝ้า หรือตัวพระอภัยมณีเอง

นางวาลีมีโอกาสแสดงปัญญาให้พระอภัยมณีประจักษ์แบบมีผลอย่างชัดแจ้ง ก็ตอนที่นางสุวรรณมาลีไม่ยอมสึกชีตามคำอ้อนวอนของพระอภัยมณี อย่างไรก็ดี นางก็ฉลาดพอที่จะไม่อวดฉลาด คือ มิได้ขันอาสาโดยตรง หากแต่ใช้วิธีขับกล่อมเท้าความถึงพระอุณรุท นางอุษา พระไพร และนางยักษ์จาก **อนิรุทธ์คำฉันท์** ให้พระอภัยมณีฟัง เพื่อเป็นการบอกพระอภัยมณีทางอ้อมว่านางเข้าใจปัญหาของพระอภัยมณีดี เมื่อพระอภัยมณีขอให้ช่วย นางวาลี ก็ดำเนินการสั่งจัดเตรียมพิธีอภิเษกอย่างเร่งด่วน ผลก็คือ นางสุวรรณมาลีรีบลาสึกออกมาแต่งงานกับพระอภัยมณีทันที ความสำเร็จของนางวาลีในตอนนี้ไม่ได้อยู่ที่คำพูด หากอยู่ที่ความสามารถในการอ่านจิตใจของคู่กรณีและบุคคลที่เกี่ยวข้องตลอดจนสถานการณ์โดยทั่วไป ในประการแรกที่เดียว นางวาลีทราบว่า พระอภัยมณีและนางสุวรรณมาลีรักกัน และนางสุวรรณมาลีทิฐิมานะอยู่จึงไม่ยอมลาสึกมาแต่งงานด้วย การสั่งให้จัดพิธีอภิเษกในขณะที่นางสุวรรณมาลียังเป็นชีอยู่และโดยไม่รู้เรื่องราวมาก่อน จึงทำให้นางสุวรรณมาลีไม่แน่ใจว่าพระอภัยมณีจะแต่งงานกับใคร แต่ในประการสำคัญก็คือ ความสามารถของนางวาลีในการอ่านความรู้สึกของนางมณฑามารดาของนางสุวรรณมาลี ซึ่งไม่เพียงแต่เป็นกังวลว่า พระอภัยมณีจะไปแต่งงานกับนางวาลีเท่านั้น หากแต่นางยังมีเหตุผลทางการเมืองที่จะกลัวต่อไปด้วยว่า ถ้าพระอภัยมณีแต่งงานกับนางวาลี ก็เท่ากับว่านางได้ยกเมืองผลึกให้กับคนอื่นแท้ ๆ คือ คนที่ไม่ได้มีอะไรเกี่ยวข้องกับนางเลย ดังปรากฏคำพูดของนางต่อนางสุวรรณมาลีว่า

นางวาลีมิใช่ชั่วเขาตัวโปรด	จะเป็นโสดสูงเสริมเฉลิมศักดิ์
ผู้ดีเดิมเหิมฮึกทำคึกคัก	จะต้องหักทบทับอับประมาณ
เหมือนครั้งนี้วิวาห์ถ้ามิสึก	**เมืองผลึกก็จะแหลกต้องแตกฉาน**
สงสารเหล่าเผ่าพงศ์พวกวงศ์วาร	เคยสำราญราษฎรจะร้อนนัก

ความสามารถในการหยั่งรู้ "วิสัย" ของสรรพสิ่งและของบุคคลนี้เองทำให้นางวาลีสามารถผลักภาระ การริเริ่ม หรือการปฏิบัติตามที่นางประสงค์ได้ ในการทำงานครั้งสุดท้ายให้กับพระอภัยมณี คือ เมื่อคราวศึกอุศเรนก็เช่นเดียวกัน นางวาลีรู้ว่าพระอภัยมณีนั้นเป็นคนใจอ่อน เพราะฉะนั้น เมื่อจับอุศเรนได้ ก็คงจะปล่อยไปอีกเพราะถือว่าเคยมีบุญคุณกันมา ทั้งนางสุวรรณมาลีก็มีความสำนึกในบุญคุณเดิมของอุศเรน ก็คงจะไม่ขัดขวาง ในขณะที่อุศเรนนั้นเป็นแม่ทัพใหญ่ เปรียบเหมือน งู หรือ จระเข้ หรือ เสือ ที่ถ้าปล่อยไปแล้วก็คงจะหวนกลับมาทำร้ายอีก นางจึง "จะพลิกพลิ้วชิวหาเป็นอาวุธ ประหารบุตร

เจ้าลงกาให้อาสัญ" การที่จะใช้คำพูดฆ่าคนนั้น หมายความว่านางวาลีจะต้องรู้จักนิสัยใจคอหรือธรรมชาติของอุศเรนเป็นอย่างดี และทั้ง ๆ ที่ไม่เคยรู้จักอุศเรนมาก่อน แต่นางวาลีก็รู้ว่าวิสัยของกษัตริย์โดยส่วนใหญ่เป็นอย่างไร นางรู้ว่าวิสัยกษัตริย์รักยศรักเกียรติ[๒๗] ทางที่จะทำร้ายอุศเรนจึงอยู่ที่การซ้ำเติมอุศเรน ซึ่งเสียยศเสียศักดิ์และอับอายที่รบแพ้ และถูกจับตัวได้อยู่แล้วให้ช้ำหนักเข้าไปอีก นางจึงเริ่มต้นด้วยการบอกให้อุศเรนรู้ผ่านทางการบอกพระอภัยมณีว่า เจ้ากรุงลงกาผู้บิดา ถูกธนูสามดอกและซ้ำเติมไปว่า

"คงบรรลัยไม่ข้ามสามราตรี ขอตามตีให้กระทั่งเมืองลงกา"

เมื่อพระอภัยมณีตอบตามที่นางคาดคะเนไว้ว่า ให้รอไว้ก่อน เพราะยังเป็นห่วงเป็นใยอุศเรนอยู่ นางก็ได้ที่แกล้งทำเป็นชะเง้อดู "แล้วทำว่าถ้าจะโปรดยกโทษไว้ ก็ปล่อยให้ไปรักษาบิดาเธอ" เพียงแค่นี้อุศเรนซึ่งทั้งเจ็บทั้งอายอยู่แล้ว เมื่อรู้สึกว่ามี "อีหญิงเลวแลเหมือนเงาะมาเยาะหยัน" ก็แค้นใจถึงกับอกแตกตายไปทันที โดยที่ทั้งพระอภัยมณีและนางสุวรรณมาลีต่างก็ไม่รู้เลยว่านี่เป็นผลจากเจตนาของนางวาลี

บทบาทของนางวาลีจบไปไล่ ๆ กับชีวิตของอุศเรนเหมือนกัน เพราะปีศาจของอุศเรนพยาบาทและเข้าสิง แต่ก็จะเห็นได้ว่านางวาลีได้ทำให้การขึ้นครองราชย์ของพระอภัยมณีทั้งสมบูรณ์ กล่าวคือ การได้อภิเษกสมรสกับนางสุวรรณมาลี และมั่นคง คือ การเอาชนะศึกอุศเรน ด้วยสติปัญญาของนางเพียงอย่างเดียว และสติปัญญาของนางวาลีเท่าที่ได้วิเคราะห์มา ก็คือ ความสามารถที่จะหยั่งรู้ "วิสัย" ของบุคคลในความหมายที่กว้างที่สุด บวกกับความสามารถในการเจรจาของนางนั่นเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งน่าสังเกตว่าตลอดชีวิตการรับราชการ นางวาลีไม่เคยใช้อิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ที่วิเศษหรือศักดิ์สิทธิ์แต่ประการใด และทั้ง ๆ ที่ "รู้ฤกษ์พาฬ้าดินสำแดงเหตุ ทั้งไตรเพทพิธีคัมภีร์ไสย" แต่นางวาลีกลับไม่รู้วันตายของตน จุดเด่นของนางวาลีอยู่ที่ "ปัญญา" ไม่ใช่อาวุธหรือสิ่งวิเศษอย่างใด

ความสำคัญของ "ปัญญา" เมื่อเปรียบเทียบกับ "กำลัง" หรือ "ศิลปะในการรบพุ่ง" ซึ่งโอรสกษัตริย์มักศึกษากันนั้น ปรากฏออกมาให้เห็นอีกครั้งเมื่อนางละเวงคิดแก้แค้นเมืองผลึก แทนเจ้ากรุงลงกาผู้พ่อและอุศเรนผู้พี่ เพราะเมื่อนางละเวงปรารภกับขุนนางเรื่องศึกเมืองผลึกนั้น เหล่าขุนนาง

จึงทูลความตามธรรมเนียมเจียมปัญญา บรรดาข้าบาทในราชการ
ก็เรียนรู้อยู่คงเข้ายงยุทธ์ เพลงอาวุธป้องปัดประหัตประหาร

---

๒๗ โปรดดูหน้า ๒๔๓–๕๐.

กับพิชัยสงครามตามโบราณ[๒๘] ไม่ทราบการกลศึกที่ลึกลับ
อันนักปราชญ์ราชครูผู้สำเร็จ คือสมเด็จสังฆราชพระบาทหลวง
รู้วิสัยไตรยุคทุกกระทรวง แล้วก็ล่วงรู้ประมาณการสงคราม
ทั้งดินฟ้าอาเพศเหตุวิบัติ[๒๙]

นี่เป็นการแยกแยะระหว่างผู้ที่ใช้กำลังกับผู้ที่ใช้ปัญญา ซึ่งในตอนนี้ตัวแทนของฝ่ายปัญญาก็คือ พระสังฆราช ส่วนคำสอนของพระสังฆราชที่ให้ต่อนางละเวงก็คือ "จะต้องตรองตรึกตราวิชาหญิง สละทิ้งเสียทั้งตราพระราหู" ซึ่งพระสังฆราชเฉลยว่า

อันดวงตราราหูคู่นคร ข่าวขจรเจริญมาเนิ่นนาน
ทุกด้าวแดนแสนรักจักใคร่ได้ เขียนบอกไปในกระดาษราชสาส์น
แม้นใครรับดับร้อนช่วยรอนราญ **จะเชิญท่านผ่านผดุงกรุงลงกา**
ซึ่งเรียนรู้ผู้หญิงสิ่งสังวาส ให้ฉลาดเหลือเอกเหมือนเมขลา
จำลององค์ลงกระดาษให้บาดตา เอาชื่อตราชื่อกรุงจรุงพจน์
กับรูปวาดราชสาส์นการสรรเสริญ ไปเที่ยวเชิญท้าวพระยาคงมาหมด
ได้ใช้เล่นเช่นเขาว่าเสนามด **เพราะรักยศรักหญิงช่วยชิงชัย**
....
ไม่เหนื่อยใจไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน **ใช้แต่ลิ้นก็พอเห็นจะเป็นการ**

ข้อที่น่าสังเกตอย่างยิ่งอยู่ที่คำสรุปของพระสังฆราชที่ว่า"ใช้แต่ลิ้นก็พอเห็นจะเป็นการ" เพราะนี่ดูเหมือนว่าจะเป็นวิธีเดียวกันกับวิธีของนางวาลี อันที่จริงแล้ว วิธีการดำเนินงานของพระสังฆราชก็มีลักษณะเดียวกัน คือ อาศัยหลักว่า ต้องดำเนินการด้านการพูดให้สอดคล้องกับวิสัยของกษัตริย์ทั่ว ๆ ไป ซึ่งย่อมปรารถนาทั้งสตรีและอาณาจักร อันนับเป็นแรงกระตุ้นอันหนึ่งและประกอบกับความรักในเกียรติยศอีกแรงหนึ่ง เพราะฉะนั้นจะเห็นได้ว่า เจ้าลมานเมื่อฟังคำทูตเมืองลงกานั้น ก็รำพึงว่า "ได้เมียใหม่ได้ทั้งเมืองลงกา" และเมื่อหลงเสน่ห์นางละเวงเข้าก็คิดว่า "จำจะรีบรบพุ่งกรุงผลึก ให้เสร็จศึกสมคิดที่จิตหมาย" วิธีการนี้นำไปสู่เหตุการณ์ตอนศึกเก้าทัพตีเมืองผลึกไปในที่สุด และถึงแม้ว่าพระอภัยมณีจะชนะสงครามเก้าทัพไปได้ แต่ถ้าจะพิจารณากันอย่างจริงจังแล้วก็คงจะเห็นได้ว่า ทางกรุงลงกาก็ไม่ได้พ่ายแพ้หรือสูญเสียอะไรไป และถ้าจะว่ากันไปแล้ว "พระอภัยได้ชนะเพราะพระเวท แสนวิเศษสานนคนขยัน" มากกว่าทางด้านปัญญา

---

[๒๘] โปรดเปรียบเทียบความรู้ดังกล่าวกับการศึกษาของศรีสุวรรณ, สินสมุทร, สุดสาคร, มังคลา, วลายุดา และวายุพัฒน์

[๒๙] โปรดเปรียบเทียบคำพรรณนาความรู้ของพระสังฆราชกับของนางวาลี

ซึ่งดูเหมือนว่าทางกรุงลงกาจะยังคงเหนือกว่าฝ่ายเมืองผลึกอยู่

ถึงตอนนี้เป็นที่น่าสังเกตว่า การศึกษาของโอรสกษัตริย์รุ่นต่อ ๆ มา เช่น สินสมุทร และสุดสาครนั้นกลับไปมีลักษณะแบบเดิม คือ สินสมุทรขณะเมื่ออยู่ในถ้ำกับพระอภัยมณีและนางผีเสื้อนั้น ก็เรียนวิชากับพระอภัยมณีโดยพระอภัยมณี "สอนให้เป่าปี่มีวิชาเพลงศัสตราสารพัดหัดชำนาญ" แต่เมื่อมาอยู่ที่เกาะแก้วพิสดารกับพระโยคีนั้นก็

ให้ลูกน้อยค่อยเพียรเรียนวิชา ตามประสาไสยเพทพระเวทมนตร์
พระโยคีมีจิตคิดสงสาร สอนกุมารสารพัดไม่ขัดสน
ที่ลึกล้ำสำหรับแก้อับจน ค่อยฝึกฝนสอนกันทุกวันไป

จนเมื่อจะรบกับโจรสลัดสุหรั่งนั้น สินสมุทรก็กล่าวถึงการศึกษาของตนว่า

.....การจะราญรบ ลูกรู้จบการศึกได้ฝึกฝน
พระโยคีวิเศษให้เวทมนตร์ ทั้งคงทนแทงฟันไม่บรรลัย
แม่ผีเสื้อเมื่ออยู่ในคูหา ให้มนต์ข้าทิ้มนุษย์ยุดไม่ไหว

ซึ่งทั้งหมดนี้ดูเหมือนว่า จะเป็นการย้ำถึงกำลังและเวทมนตร์มากกว่าอย่างอื่น จริงอยู่ สินสมุทรสามารถเป่าปี่ให้คนหลับได้ แต่ก็มิได้ปรากฏว่าพระอภัยมณีเคยสอนสินสมุทรถึงการหยั่งรู้วิสัยของมนุษย์อย่างที่พินทพราหมณ์เคยสอนพระอภัยมณีไว้เลย นอกจากนี้แล้ว ยังเป็นที่ประจักษ์ชัดว่า สินสมุทรถนัดการใช้กำลังเข้าสู้รบมากกว่าที่จะเป่าปี่ ในขณะที่พระอภัยมณีเองเคยบอกกับศรีสุวรรณว่า "วิสัยพี่นี้ชำนาญแต่การปาก มิให้ยากพลไพร่ใช้หนังสือ"

ในกรณีของสุดสาครก็เช่นเดียวกัน สุดสาครศึกษาวิชากับพระโยคีที่เกาะแก้วพิสดารโดยพระโยคี

สอนให้หลานอ่านเขียนร่ำเรียนไป แล้วก็ให้วิทยาวิชาการ
รู้ล่องหนทนคงเข้ายงยุทธ์ **เหมือนสินสมุทร** พี่ยาทั้งกล้าหาญ

นอกจากนี้แล้ว สุดสาครยังมีอาวุธหรือเครื่องมือซึ่งมีลักษณะเป็นกลาง ในแง่ของผู้ใช้ คือ ม้ามังกรและไม้เท้า ซึ่งถึงแม้ว่าจะมีความศักดิ์สิทธิ์ แต่ก็เป็นสิ่ง "สำหรับมือถือไว้อย่าให้ห่าง" เพราะคนอื่นอาจนำไปใช้ได้[๓๐] ความไม่สมบูรณ์ของการศึกษาประเภทนี้

[๓๐] การที่ซีเปลือยรำพึงกับตนเองเมื่อพบสุดสาครว่า "แม้นลวงได้ ไม้เท้า ที่ถือมา จะ ขี่ม้ามังกรได้ดังใจจง" บ่งอย่างแจ้งชัดถึงลักษณะความเป็นแค่ "เครื่องมือ" ที่มีลักษณะเป็นกลางสำหรับผู้ใช้ของ ไม้เท้าและม้ามังกร โปรดดูตอนที่สุดสาครกำลังจะถูกเสน่ห์นางสุลาลีวันด้วยใน **พระอภัยมณี** ฉบับกรมศิลปากร, เล่มสอง, หน้า ๑๑๖.

ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจน เมื่อสุดสาครหลงเข้าเมืองผีดิบ[๓๑] จนกระทั่งต่อมาเมื่อถูกชีเปลือยหลอกผลักตกเหวไปนั่นแหละ สุดสาครจึงได้รับการอบรมจากโยคีในสิ่งซึ่งน่าจะถือได้ว่า เป็นการศึกษาเรื่องของโลกอย่างแท้จริง กล่าวคือ

แล้วสอนว่าอย่าไว้ใจมนุษย์ มันแสนสุดลึกล้ำเหลือกำหนด
ถึงเถาวัลย์พันเกี่ยวที่เลี้ยวลด ก็ไม่คดเหมือนหนึ่งในน้ำใจคน
มนุษย์นี้ที่รักอยู่สองสถาน บิดามารดารักมักเป็นผล
ที่พึ่งหนึ่งพึ่งได้แต่กายตน เกิดเป็นคนคิดเห็นจึงเจรจา
แม้นใครรักรักมั่งชังชังตอบ ให้รอบคอบคิดอ่านนะหลานหนา
รู้สิ่งไรไม่สู้รู้วิชา **รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี**

กลอนตอนนี้ของสุนทรภู่ดูเหมือนว่าจะเป็นตอนที่ได้รับการกล่าวขวัญถึง และอ้างถึงบ่อยที่สุด แต่โดยทั่ว ๆ ไปแล้ว แนวคิดเกี่ยวกับบทกลอนตอนนี้มักจะเน้นอยู่เฉพาะแต่บาทสุดท้าย คือตอนที่ว่า "รู้สิ่งไรไม่สู้รู้วิชา รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี" ว่าเป็นคำสอนสำคัญของสุนทรภู่ โดยมีการแตกแยกออกเป็นสองฝ่าย พวกแรกนั้นตีความว่า สุนทรภู่สอนให้เห็นแก่ตัว สอนให้คนเอาตัวรอดถ่ายเดียวโดยไม่คำนึงถึงสิ่งอื่นใด ส่วนอีกพวกหนึ่งเห็นว่าพวกแรกนั้นไม่เข้าใจคำของสุนทรภู่ เพราะฉะนั้น จึงตีความเจตนาของสุนทรภู่ผิดไป ทั้ง ๆ ที่ตามความจริงแล้ว คำกล่าวของสุนทรภู่ที่ว่า "รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี" นั้นหมายถึงว่า "มีความรู้นั้นดี แต่ยอดดีคือ ใช้ความรู้ให้อยู่ในศีลธรรม"[๓๒] อย่างไรก็ดี เมื่อพิจารณาโดยรอบคอบแล้ว ก็จะเห็นได้ว่า การเน้นเฉพาะคำกลอนบาทสุดท้ายก็ดี ตลอดจนการตีความคำกลอนดังกล่าวไปในทิศทางใดทิศทางหนึ่งข้างต้นนั้น ต่างก็น่าจะถือว่า เป็นการย้ำและการตีความที่พลาดเป้าหมายด้วยกันทั้งสิ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ถ้าผู้ตีความจะอ้างว่า เราจะต้องตีความสุภาษิตตาม "สถานการณ์เป็นหลักสำคัญ"[๓๓] ทั้งนี้ก็เพราะ ถ้าคำนึงถึงสถานการณ์เป็นหลัก ก็จะพบว่า การที่สุดสาครเสียทีแก่ชีเปลือยก็เนื่องมาจากว่า สุดสาครไม่เข้าใจเจตนาและวิสัย หรือจิตใจของคนอย่าง

---

[๓๑] โปรดเปรียบเทียบกรณีของสุดสาครตอนหลงเข้าเมืองผีดิบกับพระอภัยมณีเมื่อถูกนางผีเสื้อสักพาเอาตัวไป จะเห็นได้ว่าถึงแม้ว่านางผีเสื้อจะแปลงกายจน "สกนธ์กายดังกินนรนวลหงส์" แต่พระอภัยมณี "นึงพินิจพิศดูรู้ว่ายักษ์ ด้วยแววจักษุหายทั้งซ้ายขวา"

[๓๒] ดู เจือ สตะเวทิน, สุภาษิตไทย, (โรงพิมพ์สุทธิสารการพิมพ์, พระนคร, ๒๕๑๗), หน้า ๒๒; นายตำรา ณ เมืองใต้ (นามปากกา), เล่าเรื่องพระอภัยมณี, พระนคร (ไทยวัฒนาพานิช, ๒๔๙๗), หน้า ๑๙๔—๕; และชัยอนันต์ สมุทวณิช, สรรนิพนธ์ของเทียนวรรณ, (องค์การนักศึกษามหาวิทยาลัยรามคำแหง, พระนคร, ๒๕๑๗), หน้า ๗๗—๘ ซึ่งอ้างถึงความเห็นของเทียนวรรณว่า "สุนทรภู่หมายถึงนิพพาน และที่ว่าเอาตัวรอดนั้นคือทาง สู่นิพพาน"

[๓๓] เจือ สตะเวทิน, สุภาษิตไทย, หน้า ๒๓.

ชีเปลือย และด้วยเหตุนี้เอง การที่สุนทรภู่เขียนให้พระโยคีสอนสุดสาครให้เข้าใจต่อไปว่า "อย่าไว้ใจมนุษย์" เป็นสิ่งแรก จึงเป็นสิ่งซึ่งเหมาะสมที่สุด เพราะพระโยคีสอนสุดสาครให้เข้าใจต่อไปว่า ความรักที่แท้จริงหาได้จากบิดาและมารดาเท่านั้น ไม่ใช่ความห่วงใยจอมปลอมจากคนอย่างชีเปลือย นอกจากนี้แล้ว สำหรับสิ่งที่จะเป็นที่พึ่งแก่ตนนั้น ในท้ายที่สุดแล้วก็ไม่ใช่บิดามารดา หรือตัวพระโยคี หากแต่เป็นการพึ่งตัวเอง ในแง่นี้การศึกษาของสุดสาครไม่ว่าจะมากมายสักเพียงไหนก็ยังไม่อาจถือได้ว่าสมบูรณ์ จนกว่าสุดสาครจะรู้จักพึ่งตนเอง และดังได้กล่าวมาแล้วว่า "จิตใจ" ของมนุษย์เป็นสิ่งซึ่งยากจะวัด ความผิดพลาดของสุดสาครนั้นก็เช่นเดียวกัน กล่าวคือ เป็นเพราะสุดสาครพูดโดยไม่ทันคิดถึงน้ำใจของคนที่ตัวเองจะพูดด้วย สุดสาครจึงควรคิดก่อนพูด และควรจะยึดหลักง่าย ๆ ว่า "ใครรักรักมั่งชังชังตอบ" แต่ที่สำคัญที่สุดก็คือ การที่สุดสาครควรจะสำนึกว่า การที่มีวิชาความรู้นั้น แม้จะเป็นสิ่งประเสริฐ แต่สิ่งที่ประเสริฐกว่าก็คือ การใช้สติปัญญาและปฏิภาณมาประกอบกับวิชาการเพื่อการรักษาตัวเอง เมื่อพิจารณาในแง่นี้ก็จะเห็นว่า การที่จะมองว่าสุนทรภู่สอนคนให้เห็นแก่ตัวอย่างโดด ๆ นั้นไม่น่าจะถูกนัก และในทำนองเดียวกัน การที่จะตีความหมายว่า สุนทรภู่สอนศีลธรรมหรือทางนิพพานให้กับสุดสาครในที่นี้ ก็น่าจะเป็นสิ่งที่ยิ่งขัดกับสถานการณ์อยู่มาก เพราะในขณะนั้นพระโยคีกำลังพูด กำลังสอนให้สุดสาครเข้าใจโลก เข้าใจเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับตน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผู้ตีความดังกล่าวน่าจะเป็นผู้ที่มองข้ามคำกล่าวที่ขัดกับพุทธศาสนาที่ปรากฏอยู่ในคำสั่งสอนนี้ คือ ตอนที่ว่า "ใครรักรักมั่งชังชังตอบ" ไปสิ้น[๓๔] แต่ที่สำคัญที่สุดก็น่าจะยังเป็นจุดที่ว่าคำสอนนี้เป็นการสอนให้สุดสาครตระหนักถึงความสำคัญของการหยั่งรู้ใจ รู้วิสัยของมนุษย์ซึ่งจะนำไปสู่การรักษาเอาตัวรอดในที่สุด และนี่ก็ดูเหมือนว่าจะเป็น "ปัญญา" ที่สูงกว่าวิชาธรรมดา ๆ[๓๕]

อย่างไรก็ดี เมื่อสุดสาครเข้าเมืองการเวกนั้นได้ศึกษาเพิ่มเติมอีก โดยศึกษาร่วมกับนางเสาวคนธ์ และผู้ที่เป็นอาจารย์ก็คือ ทิศาปาโมกข์ (ซึ่งปรากฏต่อมาภายหลังว่าเป็น

---

[๓๔] ดู ประจักษ์ ประภาพิทยากร, **เบื้องหลังการแต่งพระอภัยมณี** (โอเดียนสโตร์, พระนคร, พ.ศ. ๒๕๑๓), หน้า ๑๓๘–๑๔๓ และดู ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, **วิเคราะห์รสวรรณคดีไทย** (โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย : กรุงเทพมหานคร, ๒๕๑๗), หน้า ๑๔.

[๓๕] เราอาจพิจารณาคำสรุปดังกล่าวได้จากมุมกลับกันเหมือนกัน คือ การมองว่าชีเปลือยรู้ว่าสุดสาคร "มันเรืองฤทธิ์เวทวิเศษไฉน" แต่ตัวเองไม่มีฤทธิ์ เพราะฉะนั้น จึง **"ดำริพลางทางลวงดูท่วงที"** จน

สุดสาครอ่อนศักดิ์ไม่หนักหน่วง	ถูกลมลวงเล่าแจ้งแถลงไข
ที่ความรู้ครูสอนแต่ก่อนไร	รำพันให้แจ้งจิตไม่ปิดบัง

นี่จะหมายความได้หรือไม่ว่า ความสามารถที่มีฤทธิ์สูงสุด ก็คือ ความสามารถในการเจรจา

ศิษย์ของพระโยคีที่อยู่เกาะแก้วพิสดารอีกที) แต่การศึกษาของสุดสาครและนางเสาวคนธ์นั้นมีลักษณะของแบบเดิม ๆ ไว้อย่างครบถ้วน คือ

กระบวนศึกฝึกฝนชนกุญชร ต่างราญรอนเรียนครูให้รู้ครบ
รำกระบี่ตีกระบองดาบสองข้าง ทั้งจักรขว้างโล่ห์เขนได้เจนจบ

ในช่วงนี้ ลักษณะความสำคัญของสิ่งวิเศษ ซึ่งเป็นเครื่องมือของโอรสกษัตริย์ในรูปเดิม ๆ ก็กลับมาอีก ดังจะเห็นได้ว่า ขณะออกตามพระอภัยมณี สุดสาครปราบผีเสื้อยักษ์ได้ และโดยที่รู้ว่าตาของผีเสื้อยักษ์นี้เป็นของกายสิทธิ์ จึงมอบให้แก่เสาวคนธ์และหัสไชยใช้รักษาตัวและเพิ่มกำลัง และเมื่อสินสมุทรจับสิงโตได้ ก็มอบให้กับเสาวคนธ์และหัสไชยนำไปใช้ในการรบเหมือนกัน ดังปรากฏเป็นกลอนว่า

แต่จะผูกลูกสิงโตสองตัวนั้น ช่วยทำขวัญให้พระน้องทั้งสองศรี
มันหนังเหนียวเขี้ยวทองแดงเร็วแรงดี จะได้ขี่เข้าณรงค์ทำสงคราม

สำหรับลักษณะพิเศษของการศึกษาของพระอภัยมณีนั้น แสดงตัวเองออกมาให้เห็นอีกครั้งหนึ่งทางด้านการศึกระหว่างเมืองผลึกกับกรุงลงกา เมื่อปรากฏว่า หลังจากสงครามเก้าทัพแล้ว ทางเมืองผลึกก็กลับเป็นฝ่ายรุกบ้าง คือ เป็นฝ่ายนำทัพไปประชิดกรุงลงกา จนกระทั่งพระอภัยมณีได้เผชิญหน้ากับนางละเวงจนถึงรบพุ่งกัน[๓๖] แต่เมื่อพบกันแล้วพระอภัยมณีก็กลับ "ยิ่งเพ่งพิศ**ฤทธิ์สุคนธ์เข้าดลใจ** จึงปราศรัยส่งภาษากับนารี" จน "นางฟังตรัสมธุรสพจนารถ เสียวสวาทหวานหูไม่รู้หมาย" นั่นก็คือ แม้ว่าพระอภัยมณีจะถูกเสน่ห์นางละเวงเข้า แต่เพลงปี่ที่พระอภัยมณีเรียนมาและคำพูดของพระอภัยมณีก็มีผลทำให้นางละเวงเองต้อง

คิดกำหนัดอัดอั้นหวั่นวิญญา นึกนึกน่าจะใคร่ปะพระอภัย
เธอพูดดีปี่ดังฟังเสนาะ จะฉอเลาะลูบต้องทำนองไหน
แม้ถนอมกล่อมกลอกเหมือนดอกไม้ จะชื่นใจน้องยาทุกราตรี
ยิ่งกลับฟังวังเวงเพลงสังวาส ยิ่งหวั่นหวาดวิญญามารศรี
ตะลึงลืมปลื้มอารมณ์ไม่สมประดี ด้วยเพลงปี่เป่าเชิญให้เพลินใจ

เพราะฉะนั้น ถ้าจะมีใครกล่าวว่า คู่อริทั้งสองแทนที่จะรบกัน กลับมามัวสนใจอยู่แต่

---

[๓๖] นางละเวงเมื่อได้เห็นทหารนอนหลับ เพราะเสียงปี่ของพระอภัยมณีนั้น ก็รำพึงว่า "แล้วนึกแค้นแม้นปะพระอภัย จะชิงชัยแก้แค้นแทนบิดา" ส่วนข้างพระอภัยมณีก็คิดว่า

"นางคนนี้ดีทายาทบังอาจใจ อยู่ที่ไหนหนอแกล้งแปลงเป็นชาย
หรือลูกสาวเจ้าลงกามีตราแก้ว จึงกล้าแกล้วแคล้วคลาดประมาทหมาย
จะตามติดคิดล้างให้วางวาย .....

เฉพาะการโลกีย์ก็ดูออกจะเป็นการสรุปความเห็นที่เร็วเกินไป เพราะเหตุการณ์ตอนนี้ดูเหมือนจะบ่งไปในทางตรงกันข้าม คือ เป็นเรื่องของการต่อสู้ที่คู่ต่อสู้ทั้งสองต่างก็ใช้อาวุธหรือปัญญาที่แตกต่างไปจากกำลังอาวุธธรรมดา ๆ ต่างหาก กล่าวคือ นางละเวงใช้เสน่ห์ล่อให้พระอภัยมณีหลง แต่แทนที่จะหาโอกาสฆ่าฟันเมื่อพระอภัยมณีหลง นางละเวงเองกลับหลงน้ำคำและเพลงปี่ของพระอภัยมณี ซึ่งเกี่ยวนางละเวงก็เพราะหลงเสน่ห์นางละเวง คือนางละเวงกลับเป็นอย่างที่พระสังฆราชเกรงไว้ตั้งแต่แรกว่า เมื่อ

เสกสุคนธ์ปนยาแก้วตามนุษย์ แม้บุรุษเห็นพักตร์รักไม่หาย
ยิ่งถูกมือหรือว่าได้เข้าใกล้กาย **คนนั้นตายด้วยได้เพราะใจรัก**
....
แต่ฝึกตัวมั่วชายวุ่นวายนัก **ใจจะรักเขาเข้าบ้างระวังใจ**

และถึงแม้ว่า พระปี่โปจะบอกอุบายแก้เพลงปี่ของพระอภัยมณีให้ว่า

เพราะมีหูอยู่ก็ปี่มีศักดา **แม้หูหาไม่ปี่ไม่มีฤทธิ์**
วิสัยคนทนคงเข้ายงยุทธ์ ฤทธิ์รุทร์แรงร้ายกายสิทธิ์
แม้เพลิงกาฬผลาญแผ่นดินสิ้นชีวิต อำนาจฤทธิ์ย่อมแพ้แก่ปัญญา

ก็ไม่มีผลแต่อย่างใด เพราะนางละเวงเองก็คิดอย่างที่นางรำภากล่าวไว้ คือ

ถึงเขารักหากว่าข้าพเจ้า ไม่รักเขาฆ่าได้ให้เป็นผี
แม้นรักเขาถ้าจะฆ่าก็ปรานี เห็นเต็มทีทำไมไม่ได้เลย

เพราะฉะนั้น ก็ไม่น่าประหลาดใจอะไรที่สงครามระหว่างเมืองผลึกกับกรุงลงกาจะกลายเป็นสงครามที่ไม่มีที่ท่าว่าจะแตกหักลงไปได้ อันที่จริงแล้ว พระสังฆราชเองก็ดูเหมือนจะยอมรับความจริงข้อนี้อยู่เหมือนกัน ดังจะเห็นได้จากคำพูดที่มีกับนางละเวงว่า

รูปก็รู้อยู่วิสัยใจผู้ชาย มันหลงตายติดกับเหมือนหลับตา
อันลมปี่ดีแต่เพราะเสนาะหู **ที่จะสู้ลมปากยากนักหนา**
แต่ความรักมักจะออกกระบอกตา จะเป็นข้าพวกเขาชาวชมพู

ข้อที่น่าสังเกตเพิ่มเติมที่อาจได้จากการวิเคราะห์บทบาทของตัวละครต่าง ๆ ที่ปรากฏในศึกกรุงลงกานี้ ก็คือ ความสำคัญของการพูด โดยเฉพาะการฉลาดพูดว่าจำเป็นต้องมีควบคู่กันไปกับปัญญาเพื่อความสำเร็จ ดังจะเห็นได้ว่า ถ้าจะเปรียบเทียบระหว่างนางวาลีกับพระสังฆราชแล้วนางวาลีประสบผลสำเร็จมากกว่า[๓๗] และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ถ้า

[๓๗] สุนทรภู่บรรยายสรุปการประคารมระหว่างพระสังฆราชกับนางยุพาผกา ซึ่งเข้าข้างนางละเวงในอันที่จะไม่ทำอันตรายพระอภัยมณีว่า **"ฝ่ายฝรั่งสังฆราชฉลาดมาก แต่ฝีปากอ่อนแอแพ้ผู้หญิง"**

จะเปรียบเทียบระหว่างฝ่ายกรุงลงกากับเมืองผลึกแล้ว ก็จะเห็นได้ว่า แม้เมื่อฝ่ายพระอภัยมณีจะตีด่านดงตาลอันเป็นด่านชั้นนอกของกรุงลงกาแตกแล้ว ทางกรุงลงกา คือ พระสังฆราชก็ยังมีกลศึกที่ถ้าปฏิบัติตามจริง ๆ ก็น่าจะเอาชนะได้ คือ กลอุบายให้นางละเวงหลอกให้พระอภัยมณีเข้าปี่สะกดทัพตัวเองแล้วฆ่าพระอภัยมณีซึ่งกำลังหลงเสน่ห์นางละเวง และในตอนนั้น นางละเวงแม้ว่าจะถูกคำพูดของพระอภัยมณี เมื่อพบกันครั้งแรกทำเอาใจอ่อนไปบ้าง แต่ก็ยังไม่ถึงขนาด คือ ยังคงจะคิดฆ่าพระอภัยมณีอยู่ ดังปรากฏคำบรรยายว่า

นางทรงฟังสังฆราชฉลาดล้ำ แม้ตามคำเอาชนะพอจะได้
แค้นแต่ตัวกลัวจะปะพระอภัย จะอ่อนใจเสียไม่ฆ่าด้วยการุญ
แล้วแค้นว่าฆ่าพ่อไม่ขอพบ คิดจะรบรวดเดียวเฉียวฉุน

แต่เพื่อให้เป็นไปตามแผนดังกล่าว นางจำต้องส่งสาส์นถึงพระอภัยมณี และก็ได้รับสาส์นจากพระอภัยมณีเกี้ยวตอบมาอีก อำนาจของคำพูดที่มีอยู่ในสาส์นของพระอภัยมณีนั้นทำให้นางละเวงซึ่งน่าจะรู้ว่าพระอภัยมณีกำลังหลงเสน่ห์ของตนกลับต้อง

.....ถอนสะอื้น สุดจะขืนข่มรักหักประหาร
คิดจะฆ่าพระอภัยเห็นได้การ แต่สงสารสาราที่อาวรณ์

ข้างฝ่ายพระอภัยมณี แม้ว่าจะอยู่ในขณะกำลังหลงเสน่ห์นางละเวง ก็ยังสามารถเขียนเป็นสาส์นถึงศรีสุวรรณได้ว่า

ไฉนพระอนุชาพาทหาร มารอนราญรบพุ่งกรุงสิงหล
ให้ลำบากยากใจแก่ไพร่พล ทุกตำบลบ้านเมืองเครื่องสำราญ
อันตัวเราเอาแต่ปากมาฝากรัก ได้องค์อัครเรศประเทศสถาน

นี่ย่อมหมายความว่า พระอภัยมณีเองก็แยกแยะระหว่างการใช้ปากกับการใช้กำลังอยู่ในใจ[๓๙] แต่ที่สำคัญกว่านั้น ก็คือว่า แม้พระอภัยมณีจะไม่รู้ว่าตนถูกเสน่ห์ของนางละเวง คือ ไม่รู้ว่าทำไมจึงรักนางละเวง แต่พระองค์ก็พยายามที่จะนำให้นางละเวงรับรักอย่าง

---

๓๙ ก่อนหน้านั้น พระอภัยมณีพูดว่า

วิสัยพี่นี้ชำนาญแต่การปาก มิให้ยากพลไพร่ใช้หนังสือ

อีกตอนหนึ่งก็ว่า

พระเชษฐาว่าเราตีด้วยผีปาก ไม่เหนื่อยยากโยธาหามิได้

สุดความสามารถ และได้ใช้สติปัญญาของตนเพื่อจุดประสงค์นี้อย่างเต็มที่[๓๙] ยิ่งกว่านั้น เมื่อถูกบีบบังคับโดยสถานการณ์ คือ การที่ศรีสุวรรณยกทัพมาประชิดเมืองลงกา พระอภัยมณีก็ยังรู้ตัวพอที่จะอ้างได้ว่า พระองค์เพียง "เอาแต่ปากมาฝากรัก" ก็ประสบผลสำเร็จทางการเมือง คือ "ได้องค์อัคเรศประเทศสถาน" ซึ่งดีกว่าการใช้กำลังของศรีสุวรรณเสียอีก ลักษณะที่ขัดกันของการศึกษาแบบเดิมและการศึกษาแบบใหม่ของศรีสุวรรณกับพระอภัยมณีที่ปรากฏออกมาให้เห็นตั้งแต่ต้นจนกระทั่งการขึ้นครองเมืองของตัวละครเอกทั้งสองนี้ ได้ปรากฏออกมาให้เห็นอย่างชัดเจนอีกครั้งหนึ่งที่นี้ และถ้าจะเอาผลลัพธ์สุดท้ายเป็นเครื่องวัดความสำเร็จกันแล้ว ก็คงเป็นการยากที่จะปฏิเสธว่า พระอภัยมณีไม่ได้ประสบผลสำเร็จทางการเมือง คือ ถ้าจะพิจารณาง่าย ๆ ว่า นางละเวงนั้นเจตนาหลอกให้พระอภัยมณีหลงเสน่ห์ตน เพื่อจะได้ฆ่าพระอภัยมณีล้างแค้นให้บิดาเสีย แต่ปรากฏผลว่า ตัวนางละเวงเองกลับไปหลงลมปากของพระอภัยมณีเข้า จนในที่สุดความสัมพันธ์ระหว่างเมืองผลึกกับกรุงลงกานั้นกลับเป็นไปในรูปที่ว่า พระอภัยมณีครองเมืองผลึก ส่วนนางละเวงซึ่งก็เป็นพระมเหสีของพระองค์ครองกรุงลงกา ดังนี้ ก็ต้องนับว่าผีปากของพระอภัยมณีทำให้พระองค์ "ได้องค์อัคเรศประเทศสถาน" จริง ๆ หรืออย่างน้อยที่สุดก็ตราบเท่าที่นางละเวงยังครองกรุงลงกาอยู่ เพราะสงครามระหว่างสองนครนี้ไม่ได้เกิดขึ้นอีกเลย จนกระทั่งมังคลาขึ้นครองกรุงลงกาสืบแทนนางละเวง

จากที่กล่าวมาแล้วนี้ทั้งหมดจะเห็นได้ว่า ถ้าจะพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างเมืองผลึกกับกรุงลงกาในแง่ของการเมืองอย่างที่เข้าใจกันโดยทั่ว ๆ ไป ก็จะพบว่าสิ่งซึ่งมีผลกระทบต่อสภาวะสงครามของสองนครนี้อย่างสำคัญ เป็นสิ่งสืบเนื่องมากจากการใช้ปัญญา (การล่วงรู้วิสัย) การใช้กลอุบาย การใช้ปากทั้งสิ้น อิทธิฤทธิ์ เวทมนตร์ ตลอดจนเครื่องมือและอาวุธกายสิทธิ์ทั้งหลายมีผลน้อยมากในแง่นี้ เช่น เมื่อคราวอุศเรนตีเมืองผลึกก็เป็นเพราะปัญญาและอุบายของนางวาลีทำให้อุศเรนถูกจับได้และอกแตกตายไปในที่สุด และเมื่อเจ้าลมมานตีเมืองผลึกนั้นเป็นผลมาจากปัญญาและการวางอุบายของพระสังฆราชบาทหลวง ซึ่งก็ส่งผลต่อไปจนถึงศึกเก้าทัพตีเมืองผลึกด้วย จริงอยู่

---

[๓๙] เมื่อศรีสุวรรณเป็นห่วงพระอภัยมณีที่ตกไปอยู่ท่ามกลางข้าศึก และได้ถามสามพราหมณ์ ว่าพระอภัยมณีจะปลอดภัยหรือไม่ เจ้าพราหมณ์ตอบว่า

.....	ดูทำนองนางละเวงก็เกรงขาม
ด้วยสุจริตคิดอ่านการสงคราม	จึงทำตามตัวถนัดเป็นสตรี
ไปลวงล่อพอได้พาเธอมาไว้	หมายมิให้รบพุ่งเอากรุงศรี
.....	.....
ฝ่ายพระพี่ผีปากที่ฝากรัก	ก็แหลมหลักเหลือดีในปี่เสมอ
ผู้หญิงคงงงวยลงอวยเออ	จะฆ่าเธอที่ไหนได้ลงไม่ตาย

พระอภัยมณีสามารถเอาชนะศึกเก้าทัพและได้นำเอาสงครามมาสู่กรุงลงกาในที่สุด แต่แทนที่จะสามารถ "ล้อมลงกาฆ่านายให้วายชนม์ เหมือนตัดต้นเสียแล้วปลายก็ตายตาม" ให้เด็ดขาดไปแบบเดียวกับที่ปรากฏในงานเขียนประเภทเดียวกันเรื่องอื่น ๆ[๔๐] ก็ปรากฏว่า การใช้อุบาย หรือการเน้นที่บทบาทของปัญญามีผลให้การรบ การใช้กำลังอาวุธเข้าตัดสินนั้นมีความสำคัญรองลงไป คือถ้าจะพิจารณาจากฝ่ายของพระอภัยมณีก็จะเห็นได้ว่า ทั้ง ๆ ที่กองทัพของศรีสุวรรณสามารถตีด่านทั้งหลายที่ล้อมรอบกรุงลงกาแตกสิ้น แต่กลอุบายของฝ่ายกรุงลงกาก็สามารถทำให้ชัยชนะเหล่านั้นเป็นหมันไปสิ้น หรือถ้าจะพิจารณาจากแง่ของฝ่ายกรุงลงกาก็จะพบในทำนองเดียวกันว่า ทั้ง ๆ ที่พระสังฆราชสามารถคิดอุบายทำให้ได้ตัวพระอภัยมณีมา แต่ศิลปะการพูดของพระอภัยมณีก็ทำให้ฝ่ายกรุงลงกามีสภาพไม่ต่างอะไรกับการ "เป็นข้าพวกเขาชาวชมพู"

ความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างสิ่งที่เป็นการเมืองในความเข้าใจของสุนทรภู่กับการใช้ปัญญา ใช้อุบาย ใช้ปากนี้ ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนที่สุด ในสาส์นที่นางสุวรรณมาลีส่งไปให้นางละเวง โดยเฉพาะที่น่าสนใจยิ่งอยู่ที่ว่า นี่ดูเหมือนจะเป็นครั้งเดียวในงานเขียนของสุนทรภู่ทั้งหมดที่สุนทรภู่ใช้คำว่า "การเมือง" ดังมีความว่า

ถึงโฉมยงองค์ละเวงวัณลาราช	กษัตริย์ชาติเชื้อหญิงในสิงหล
เหมือนจามรีที่รู้จักรักษาสกนธ์	ไม่แปดปนต่างภาษาเป็นราคี
ไปรบพุ่งกรุงผลึกเป็นศึกสู้	คนเขารู้เพื่องพุ้งทั้งกรุงศรี
ได้ภิเษกเอกฉัตรสวัสดี	**หรือไม่มีการเมืองให้เลื่องลือ**

และน่าสังเกตด้วยว่า "การเมือง" ในที่นี้ไม่น่าจะหมายถึง กิจการบ้านเมืองอย่างที่เข้าใจกันโดยทั่วไป[๔๑] หากแต่น่าจะหมายถึงการสมคบคิดวางอุบายหรืออะไรทำนองนั้นมากกว่า โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อพิจารณาจากเนื้อเรื่องที่นางสุวรรณมาลีพาดพิงถึง นั่นคือ การวางอุบายให้กษัตริย์ทั้งหลายมารุมรบเมืองผลึกโดยเอาตัวเองและกรุงลงกาเป็นเครื่องล่อ

อย่างไรก็ดี ถ้า "การเมือง" ในแง่ของการวางแผน การสมคบคิด การใช้อุบาย

---

[๔๐] โปรดเปรียบเทียบดูการรบระหว่างเมืองผลึกและกรุงลงกา กับการรบระหว่างโคบุตรกับทศกัณฐ์ใน โคบุตร หรือระหว่างลักษณวงศ์กับท้าววิรุณมาศ ใน ลักษณวงศ์ หรือระหว่างสิงหไตรภพ กับท้าวจัตุพักตร ใน สิงหไตรภพ ซึ่งมีผลเด็ดขาดแตกต่างกันมาก

[๔๑] เมื่อพระอภัยมณีไปศึกกรุงลงกานั้น นางสุวรรณมาลีผ่นร้าย และกลัวไปว่า "หรือว่าการบ้านเมืองจะเคืองเข็ญ" นี่น่าจะหมายถึง "การเมือง" ในขอบเขตที่เราเข้าใจ นั่นคือ ปัญหาเรื่องการป้องกันบ้านเมือง หรือการรักษาความยุติธรรม และการบำรุงศาสนา

(ซึ่งก็ล้วนแล้วแต่เป็นเรื่องที่ต้องอาศัยปัญญาทั้งสิ้น) มีความสำคัญและมีความสัมพันธ์กับ "การเมือง" ในแง่ที่กว้างกว่าดังได้กล่าวมาแล้ว ปัญหาสำคัญที่เราต้องพิจารณาต่อไปก็คือว่า ความสำเร็จของการเมืองนี้ ต้องอาศัยปัญญาหรือความรู้ในเรื่องอะไร

๔. วิสัยกับความสำเร็จทางการเมือง

จากที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดนั้นจะเห็นได้ว่า ถ้าจะกล่าวอย่างกว้าง ๆ ก็ต้องว่า การวางแผน วางอุบาย หรือการใช้คำพูด (เพลงปี่) โน้มน้าวความรู้สึกของบุคคลนั้นย่อมต้องใช้ความรู้เกี่ยวกับ "วิสัย" ของมนุษย์และสรรพสิ่งในความหมายที่กว้างที่สุด แต่ถ้าจะจำกัดขอบเขตลงมาบ้าง ความรู้ใน "วิสัย" ของมนุษย์ในส่วนที่เกี่ยวกับการเมืองก็คือความรู้ในวิสัยขององค์ประกอบหลักของสังคม นั่นคือ ความรู้เกี่ยวกับวิสัยของกษัตริย์และวิสัยของผู้อยู่ใต้ปกครองโดยทั่ว ๆ ไป

เหตุที่จำเป็นต้องรู้ทั้งวิสัยของผู้ปกครองและผู้อยู่ใต้ปกครองนั้น เป็นเรื่องที่เห็นได้ง่าย เพราะ "การเมือง" นั้นไม่ว่าจะเข้าใจในแง่ใดและไม่ว่าการเมืองนั้นจะ "ปิด" หรือ "เปิด" สักเพียงใด เนื้อหาของการเมืองย่อมต้องเกี่ยวพันถึงบุคคลทั้งสองกลุ่มอย่างไม่ต้องสงสัย เพราะหน้าที่หลักของกษัตริย์ ก็คือ ต้อง "อุปถัมภ์บำรุงชาวกรุงไกร" เพื่อ "ให้เย็นใจไพร่ฟ้าประชาชน" และด้วยเหตุที่กษัตริย์ต้องมีภาระดังกล่าวนี้เอง กษัตริย์จึงต้องยึดหลักว่า "ผู้ใดดีมีวิชาเอามาเลี้ยง" ส่วนทางฝ่ายผู้อยู่ใต้ปกครอง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผู้ที่รับใช้กษัตริย์นั้น ก็ต้องจดจำคำของพระปี่โปไว้ว่า

"...อย่าประมาทชาติกษัตริย์ เหลือจำกัดกลความตามวิสัย
เมื่อดีเย็นเช่นมหาชลาลัย โกรธเหมือนไฟฟุนฟอนให้ร้อนทรวง"

วิสัยของกษัตริย์ที่ปรากฏเด่นชัดที่สุดในงานเขียนของสุนทรภู่ และที่มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับความสำเร็จหรือความล้มเหลวทางการเมืองอย่างหนึ่ง ก็คือ ความหยิ่งหรือความรักในเกียรติ (Pride) ที่แสดงออกมาในรูปของการกล้าตัดสินใจกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่งลงไป ทั้ง ๆ ที่ผู้กระทำรู้ดีว่า นั่นคือ การตัดสินใจตาย (ซึ่งโดยปกติแล้วก็เป็นการกล้าออกรบศึกนั่นเอง) แต่เหตุที่การแสดงความกล้าหาญในรูปนี้กลายเป็นความหยิ่งไป ก็เนื่องจากว่าผู้ตัดสินใจตายไม่อ้างถึงความรู้สึกของตนเองเป็นหลักอย่างเดียว แต่มักอ้างถึงทัศนะของผู้อื่นเป็นสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งความกลัวว่าการเลือกทางออกทางอื่นซึ่งแม้จะมีเหตุผลมากกว่า จะทำให้ตนเป็นที่หัวเราะเยาะของผู้อื่น ของ

สังคมและของจักรวาล นั่นคือ ความตายนั้นถึงแม้ว่าจะเป็นที่กลัวกันโดยทั่วไป[๔๒] แต่ความกลัวว่า ผู้อื่นจะคิดว่าตนเป็นคนขลาด ซึ่งจะทำให้ตนกลายเป็นคนไร้เกียรติไร้ยศนั้นยิ่งใหญ่กว่า ใน **โคบุตร** เมื่อโคบุตรพานางอำพันหนีจากเมืองกาหลงนั้น ท้าวหลวิราช

ได้ฟังสารให้ระคายเสียดายยศ ดังแสงกรดกรีดศอให้ตักษัย

---

[๔๒] ความสำคัญของชีวิตหรือในทางตรงกันข้าม การกลัวตายหรือการเอาความตายมาขู่นั้นมีปรากฏให้เห็นอยู่เสมอในงานเขียนของสุนทรภู่ เช่น

ใน **โคบุตร** เมื่อโคบุตรรบชนะพญาลิงนั้น พวกลิงร้องขอชีวิตว่า "ประทานโทษโปรดเถิดพระทรงฤทธิ์ ขอชีวิตไว้อย่าฆ่าให้อาสัญ" หรือเมื่อหัศกัณฐ์ถูกพญาลิงฆ่านั้น ก่อนตายหัศกัณฐ์รำพึงว่า

โอ้เสียดายชลสายกระแสเชี่ยว เคยมาเที่ยวปรีดิ์เปรมเกษมสันต์
ยามสบายเคยเล่นไม่เว้นวัน ประภาสพรรณมัจฉากุมภาพาล
โอ้นับปีนับเดือนจะเลื่อนลับ มิได้กลับมาชมกระแสสาร
โอ้เสียดายคูหาในบาดาล เคยสำราญเช้าเย็นอยู่เป็นนิจ

ใน **ลักษณวงศ์** เมื่อท้าววิรุณมาศได้ฟังคำท้าทายของโหรว่า จะต้องตาย ถ้าขืนรบกับลักษณวงศ์ ทำให้ท้าววิรุณมาศ

กอดพระหัตถ์ทัศนาบรรดาสนม เคยเชยชมแนบชิดพิสมัย
โอ้ตัวตายแล้วจะวายสวาทไป ชลนัยน์คลอเนตรเจ้ากรุงมาร
แต่อาลัยสาวสวรรค์มิทันหาย ซ้ำเสียดายปรางค์มาศราชฐาน
ดูละม้ายเมืองแมนแดนวิมาน แก้วประพาลมรกตทับทิมแกม
....
เสียดายวังทั้งท้องพระโรงรื่น เคยครึกครื้นแตรสังข์ประดังเสียง
....
เสียดายแต่บัลลังก์ที่นั่งเย็น เคยนั่งเล่นลมเฉื่อยระเรื่อยริน
....
ยิ่งเศร้าหมองตรองตรมอารมณ์ตรึก คะนึงนึกแล้วก็น่าน้ำตาตก
โอ้นับวันแล้ววังจะร้างรก ใครจะยกเมืองยักษ์เห็นสุดคิด

ใน **พระอภัยมณี** เมื่อพระอภัยมณีจำใจต้องอยู่กับนางผีเสื้อนั้น ก็ได้ขอให้นางผีเสื้อให้สัญญาเสียก่อนว่า

แม้นโว้เว้เนรคุณพระทูลหัว อันเป็นผัวเพื่อนรักสมัครสมาน
ขอทุกเทพเทวัญจงบันดาล ประหารผลาญชีวาตม์ให้ขาดรอน

หรือเมื่อเข้าเมืองการเวกนั้น ซีเปลือยก็ชู้ชาวเมืองซึ่งรังเกียจตนว่า

แม้กลัวตายชายหญิงอย่านึงช้า จงออกมานั่งข้างทางถนน
กูจึงจะประพรำด้วยน้ำมนต์ ให้รอดพ้นความตายสบายใจ
คนทั้งนั้นได้ยินก็สิ้นเกลียด อุตส่าห์เบียดเสียดกันเสียงหวั่นไหว
....
นางสาวแก่แม่หม้ายใจขี้ขลาด ร้องกรีดกราดกราบนบนั่งซบไหว้
ด้วยกลัวตายหายเกลียดรังเกียจใจ .....

พระฮึดฮัดตรัสกริ้วเสนาใน เอ็งมิใช่ช้างงาปรีชาชน
ถึงใครดีมีฤทธิ์ให้ล้นฟ้า อยู่สุธาแล้วไม่อาจขยาดย่น
เวลารุ่งพรุ่งนี้จะกรีพล ตามประจญจับตัว**ไม่กลัวตาย**

แต่ในกรณีของท้าวหลวิราชนี้ เหล่ามนตรีซึ่งเห็นฤทธิ์โคบุตรมาแล้วปฏิเสธไม่ยอมไปรบด้วย ถึงแม้ว่าจะต้องถูกตัดหัวก็ตาม อีกทั้งยังกล่าวแนะว่า

แล้วดูองค์ทรงภุชกับบุตรี ควรเป็นที่คู่ควรสงวนนาม
ทั้งสมทรงวงศาศักดาเดช มงกุฎเกศตรีภพจบสยาม

นี่ทำให้ท้าวหลวิราช "หยุดคิดดับเดือดค่อยเหือดหาย" ไปได้ ซึ่งก็นับว่าเป็นกรณีที่พิเศษอยู่มาก เพราะใน **ลักษณวงศ์** เมื่อลักษณวงศ์ลาพระฤาษีและนางเกสรไปตามหามารดานั้น นางเกสรร้องขอให้ลักษณวงศ์รอไปก่อน คำตอบของลักษณวงศ์ก็คือ

พี่รีบจรแล้วพี่จะรีบกลับ จะมารับดวงจิตขนิษฐา
ครั้นจะนิ่งก็เหมือนทิ้งพระมารดา ให้ก่นกินน้ำตาจนตรอมตาย
เทพเจ้าก็จะชวนกันสรวลเย้ย พระน้องเอ๋ยอดสูไม่รู้หาย
ใครเลยเขาจะเห็นว่าเป็นชาย แม้นวอดวายเสียดีกว่ามีชนม์

ตรงนี้น่าสังเกตว่า ลักษณวงศ์พูดเหมือนกับว่า ใคร ๆ เฝ้าจับตาดูตนอยู่ตลอดเวลา เพราะฉะนั้น ความรู้สึกอับอายถ้าไม่ได้ไปช่วยมารดาจึงติดตนไปอยู่เสมอ ไม่ว่าจะอยู่ที่ไหน ในเมืองหรือกลางป่า หรือท้าววิรุญมาศ เมื่อฟังคำทำนายของโหรที่ห้ามออกรบกับลักษณวงศ์นั้น ก็ให้นึกเสียดายชีวิต เสียดายความสุขต่าง ๆ มากมาย แต่ในที่สุดก็คิดไปในทำนองเดียวกันกับลักษณวงศ์ในตอนที่กล่าวมาแล้วว่า

..... ครั้นจะงดสงครามมิตามติด
ก็อับอายเทวาสุราฤทธิ์ ทศทิศก็จะหมิ่นประมาทพลอย
เมื่อถึงกรรมจำวายชีวาวาตม์ เป็นชายชาติช้างงาไม่ราถอย

ครั้นเมื่อออกรบและแพ้จริง ๆ คือ เริ่มต้นด้วยการเสียช้างพระที่นั่งไป ท้าววิรุญมาศถึงกับรำพันว่า "ครั้งนี้กลับอัปราอรินภัย โอ้ที่ไหนจะชนะสงครามมัน" แต่ทั้ง ๆ ที่รู้ว่าแพ้แน่ ๆ ท้าววิรุญมาศก็ยัง "แล้วแข็ง**จิตคิดอายเป็นชายชาติ** เผ่นผงาดด้วยกำลังดังกังหัน" จนถูกลักษณวงศ์ฆ่าตายไปในที่สุด หรือตัวลักษณวงศ์เอง เมื่อตอนที่นางเกสรถูกมหิงสาวิชาธรลักพาเอาตัวไปนั้น ลักษณวงศ์ก็รำพึงรำพันถึงนางเกสรต่าง ๆ นานามากมาย แต่แล้วก็จบลงด้วยคำพูดว่า

เสียแรงเรืองฤทธิรณจนลือชา มาเสียเมียแนบอุรา**น่าอับอาย**

....

อันครั้งนี้**สุดอาย**หัวอกโศก **ทั้งตรีโลกก็จะชวนกันสรวลสัน**

ชอบแต่ฟาดฟันกายให้ตายพลัน ครองชีวันยืนอยู่หรือดูดี

ใน **สิงหไตรภพ** เมื่อท้าวเทพาสูรรู้ว่ามีกองทัพยกมาประชิดเมืองนั้น ก็

.....หนักจิตให้คิดพรั่น ด้วยไม่ทันคิดอ่านการไฉน

แล้วหวนฮึกนึกมานะในพระทัย ถึงบรรลัยไว้ชื่อให้ลือชา

และเมื่อสั่งเสียนางเทพกินนรา มเหสีนั้น ท้าวเทพาสูรก็สั่งว่า

ศึกเพียงนี้ที่ยังพอจะต่อต้าน พลมารมากมายทั้งซ้ายขวา

ขาดแต่เทพอาวุธยุทธนา ทั้งโรยราแรงน้อยถอยกำลัง

ถึงชีวันบรรลัยคงไว้ยศ ให้ปรากฏชื่อชายเมื่อภายหลัง

หรือเมื่อท้าวกาลเนตรจะออกรบกับรามวงศ์ แต่ถูกมเหสีทัดทานไว้ว่าลางไม่ดีนั้น ท้าวกาลเนตรก็ไม่ยอมฟัง จนกระทั่งท้าวกาลเนตรประสบกับลางร้ายเอง คือ

..... เห็นกาเหยี่ยวแร้งร่อนว่อนไสว

เสียงโห่ทั้งสังข์แตรปรวนแปรไป เหมือนร้องไห้แซ่ซ้องสยองเย็น

เป็นสายรุ้งพุ่งลงที่ตรงพักตร์ เสื้อเมืองยักษ์หญิงแก่ให้แลเห็น

ร้องห้ามว่าอย่าไปนะศีรษะกระเด็น แล้วกลับเป็นลมลับวับวิญญา

ลางร้ายดังกล่าวทำให้ท้าวกาลเนตรต้อง

เสียดายวงศ์พงศ์พันธุ์สวรรยา กลับเหลียวหลังตั้งตาดูธานี

นิจจาเอ๋ยเคยอยู่แม้นกูม้วย ใครจะช่วยสร้างเสริมเฉลิมศรี

....

สงสารสุดบุตรีจะวิวาห์ กลับเป็นข้าศึกแสนที่แค้นเคือง

คิดถึงพระมเหสียิ่งวิโยค จะซ้ำโศกทรวงตรอมซบผอมเหลือง

อสุรศักดิ์ยักษ์มารทั้งบ้านเมือง จะแค้นเคืองคิดสลดระทดใจ

อย่างไรก็ตาม ทั้ง ๆ ที่ความเสียดายชีวิตมากถึงขนาดที่ท้าวกาลเนตรต้อง "ถอนสะอื้นกลืนกลั้นอั้นอัดอก น้ำตาตกซกโทรมชะโลมไหล" แต่ท้าวกาลเนตรก็ไม่อาจถอยทัพกลับได้เพราะ "จะกลับทัพอับประยศเสียยศไกร ถึงบรรลัยไว้ชื่อให้ลือชา"

ใน **พระอภัยมณี** ความรักในเกียรติในยศตามแบบที่ได้กล่าวมาแล้ว คือถึงขนาดมองข้ามความสมเหตุสมผล ความรอบคอบและชัยชนะในระยะยาวนั้น ก็มีปรากฏให้เห็นอย่างชัดแจ้งเช่นกัน เช่น เมื่อท้าวอุเทนยกทัพมารบเพื่อเอาตัวนางเกศราไปนั้น ท้าวทศวงศ์ซึ่งชราแล้ว ก็

.....	โทมนัสทุกข์ตรอมจนผอมเหลือง
เสนาในไพร่นายก็ตายเปลือง	เห็นบ้านเมืองแม่นมั่นจะอันตราย
นึกจะส่งองค์ธิดาให้ข้าศึก	**แล้วกลับนึกอดสูไม่รู้หาย**
หวนมานะกษัตราปรีชาชาย	**ถึงเป็นตายไว้ชื่อให้ลือชา**

ครั้นเมื่อศรีสุวรรณอาสารบกับท้าวอุเทน แต่ท้าวทศวงศ์ยังไม่ค่อยแน่ใจนั้น ศรีสุวรรณก็พูดย้ำกับท้าวทศวงศ์ว่า "ซึ่งจะส่งองค์พระบุตรีนั้น ทมิฬมันจะประมาทพระบาทได้" หรือเมื่อศรีสุวรรณออกรบกับสินสมุทรและถูกสินสมุทรจับได้ แล้วศรีสุวรรณแลเห็นแหวนของสินสมุทรทำให้นึกถึงพระอภัยมณีจนน้ำตาไหล จนสินสมุทรหัวเราะเยาะเอาว่า "เมื่อกลัวตายไยทะนงมาสงคราม"

ศรีสุวรรณหันหุนฉุนพิโรธ	กำลังโกรธตรัสว่าเจ้าอย่าหยาม
ถึงบรรลัยไว้ชื่อให้ลือนาม	**ไม่กลัวความตายดอกบอกจริงจริง**
จงเร่งมาฆ่าตีเอาชีวาตม์	**เราก็ชาติชายใช่น้ำใจหญิง**

หรือการที่อุศเรนรบกับสินสมุทรนั้น ถึงแม้จะมองว่าอุศเรนรบเพราะต้องการนางสุวรรณมาลี แต่เราก็ต้องยอมรับว่านางสุวรรณมาลีเป็นคู่หมั้นของอุศเรนมาก่อน และโดยถูกต้องตามประเพณีทุกอย่าง การที่อุศเรนทำศึกจึงไม่ใช่เพราะนิสัยพาล แต่เป็นการกระทำเพื่อรักษาเกียรติของตน เพราะฉะนั้น เมื่อพระอภัยมณีเตือนว่าสินสมุทรเป็นคนมุทะลุและมีทั้งผีมือและกำลัง อุศเรนก็ตอบว่า "เราก็ชายหมายมาดว่าชาติเชื้อ ถึงปะเสือก็สู้ดูสักหน" หรือเมื่ออุศเรนยกทัพมาตีเมืองผลึกและเสียทีกลของนางวาลีถูกจับตัวได้นั้น คำพูดของอุศเรนที่พูดกับพระอภัยมณี ก็แสดงให้เห็นชัดว่า ความกล้า (ความไม่กลัวตาย) กับความอายนั้นเป็นสิ่งที่มีควบคู่กันไปอยู่ตลอดเวลา เช่น

เราก็ชายหมายมาดว่าชาติเชื้อ	**ไม่เอื้อเฟื้อฝากตัวไม่กลัวตาย**
จงห้ำหั่นปั่นเกล้าเราเสียเถิด	จะไปเกิดมาใหม่เหมือนใจหมาย
แกล้งจ้วงจาบหยาบช้าพูดท้าทาย	**จะใคร่ตายเสียให้ลับอับประมาณ**

หรือ เมื่อท้าววาหุโลมรบแพ้พระอัคนี (นางเสาวคนธ์) ถูกจับตัวได้ แต่พระอัคนีไม่ฆ่าจะปล่อยตัวไปนั้น ท้าววาหุโลม

จึงเอื้อนอรรถตรัสตอบว่าขอบใจ **แต่เราไม่ขอตัวไม่กลัวตาย**
ด้วยเสี่ยทัพกับท่านรำคาญจิต **อยู่ไปคิดอดสูไม่รู้หาย**
จงฆ่าตีชีวิตให้วอดวาย **จะสู้ตายเสียให้ลับอับประมาณ**

และใน **อภัยณุราช** เมื่อท้าวอภัยณุราชถูกเสน่ห์ของนางศรีสาหง และเข้าข้างนางศรีสาหงเมื่อทะเลาะกับนางทิพย์มาลีมเหสีเดิมนั้น นางทิพย์มาลีก็พ้อว่า

แม้นเอ็นดูอยู่ที่ว่าเป็นข้าเก่า โทษอีเฒ่าหัวเสื้อเหลือหลาย
ขอใส่บททดแทนที่แสนร้าย **อย่าให้อายอดสูชาวบุรี**

และเมื่อท้าวอภัยณุราชกลับโกรธนางทิพย์มาลีหนักขึ้น นางทิพย์มาลีจึงกล่าวว่า

เสียแรงน้องรองบาทไม่คลาดคลา ต้องต่ำต้อยน้อยหน้าอีกาลี
เหมือนละลดยศศักดิ์อัคเรศ **จงห้ำหั่นบั่นเกศเกศี**
ไม่ขออยู่ดูหน้าชาวธานี .....

ข้อที่น่าสังเกตอย่างยิ่งประการหนึ่งจากการเกลียดกลัวความอายและเทิดทูนเกียรติยศของกษัตริย์ที่สุนทรภู่บรรยายมา ก็คือว่า สิ่งที่น่าอับอายกับสิ่งที่ผิด สิ่งที่ไม่ถูกต้องนั้นมีลักษณะใกล้เคียงกันมาก จนอาจกล่าวได้ว่า ในทัศนะของกษัตริย์แล้ว อะไรก็ตามที่ทำให้เกิดความอับอายขายหน้าขึ้น ก็คือ สิ่งที่ไม่ถูกต้อง เช่น ใน **โคบุตร** เมื่อโคบุตรจับได้ว่านางอำพันทำเสน่ห์นั้น ก็ดำริจะให้ประหารชีวิตนางอำพันเสีย เมื่ออรุณกุมารทูลขอชีวิตนางอำพัน โคบุตรกล่าวว่า

แต่อำพันนั้นไว้มันไม่ได้ **มันทำให้อายชาวบุรีศรี**
จนหลงโกรธลงโทษนางมณี เจ้ากับพี่แทบจะขาดสิ้นญาติกัน

จะเห็นได้ว่าในสายตาของโคบุตรนั้น ความผิดของนางอำพันประการแรกก็คือ การทำให้โคบุตรต้องอับอายชาวเมือง ส่วนความผิดฐานทำให้โคบุตรหลงโกรธนางมณีสาครและเกือบผิดใจกับอรุณกุมารนั้นมาทีหลัง และเพื่อที่จะเปลี่ยนใจโคบุตร อรุณกุมารได้อ้างถึงความจริงที่ว่านางอำพันกำลังตั้งครรภ์ และการฆ่าเด็กที่ไม่มีความผิดก็จะทำให้โคบุตรเป็นที่ติฉินนินทาของชาวเมืองเช่นกัน ดังปรากฏเป็นคำกลอนว่า

อรุณกราบสารภาพด้วยผิดพลั้ง ฉันให้ยั้งไว้พระโรงอันเรืองศรี
ด้วยคิดเห็นครหาเป็นราคี เพราะเทวีทรงครรภ์กุมารา
เป็นน้ำเนื้อเชื้อวงศ์ของทรงฤทธิ์ ไม่มีผิดกุมารังพลอยสังขาร์
ราษฎรก็จะค่อนจำนรรจา ว่าเข่นฆ่าโอรสอยู่ในครรภ์

ใน **พระอภัยมณี** เมื่อท้าวสุทัศน์ทราบว่า พระอภัยมณีไปเรียนวิชาดนตรี และศรีสุวรรณไปเรียนวิชากระบี่กระบองมานั้น ก็ดุด่าสองพี่น้องว่า

ลูกกาลีมีแต่จะ**ขายหน้า** ช่างชั่วช้าทุจริตผิดวิสัย
จะให้อยู่เวียงวังก็จังไร **ชอบแต่ไสคอส่งเสียจากเมือง**

ข้อที่น่าสังเกตไม่ได้มีอยู่เพียงว่า ท้าวสุทัศน์โกรธพระอภัยมณีและศรีสุวรรณที่ไปเรียนวิชาดังกล่าวมา อันทำให้ตนต้องอับอายขายหน้าเท่านั้น หากแต่อยู่ที่ว่าท้าวสุทัศน์ยังไม่ได้เอ่ยปากไล่พระอภัยมณีและศรีสุวรรณอย่างจริงจัง เพียงแต่บอกว่า ควรจะ หรือน่าจะขับไล่ออกจากเมืองเท่านั้นเอง แต่ทั้งพระอภัยมณีและศรีสุวรรณนั้น **"อัปยศอดสูเสนาใน"** จึงปรึกษากันว่า

พระกริ้วกราดคาดโทษว่าโฉดเขลา พี่กับเจ้านี้ก็เห็นไม่เป็นผล
อยู่ก็อายไพร่ฟ้าประชาชน ผิดก็ด้นดั้นไปในไพรวัน

หรือเมื่อนางละเวงได้รับสาส์นจากนางสุวรรณมาลีแทงใจดำเข้า ก็รำพึงว่า

แต่ความในใจจริงก็ชิงเขา เนื้อความเรามันจึงเสียเขาเปรียหงาย
จะเกลื้อนกลบทบทับให้กลับกลาย พอแก้อายหมู่อำมาตย์ราษฎร

โดยสรุปแล้ว ความรักในเกียรติยศหรือความหยิ่ง จึงเป็นสิ่งที่กษัตริย์เทิดทูนมากที่สุด และในทางตรงกันข้าม สิ่งที่กษัตริย์รังเกียจที่สุด ก็คือ ความอัปยศ และความอัปยศที่กษัตริย์รังเกียจที่สุดก็คือ การถูกมองว่าเป็นคนขลาด เพราะฉะนั้น กษัตริย์ก็จะกระทำทุกอย่าง ยอมเสียสละทุกอย่างแม้แต่ชีวิตเพื่อหลีกเลี่ยงความอับอายและเพื่อรักษาเกียรติยศ ถึงแม้ว่าในหลาย ๆ กรณี การยอมสละชีวิตเช่นนั้น เมื่อพิจารณาจากแง่มุมของความสำเร็จหรือเป้าหมายที่กษัตริย์ควรจะประสงค์แล้ว จะเป็นการตัดสินใจที่ผิดพลาดอย่างยิ่ง เช่น ในการรบศึก เป้าหมายของกษัตริย์น่าจะเป็นการรักษาชีวิตของตนเอง[๔๓] รักษาบ้านเมืองเอาไว้ด้วยการเอาชนะศัตรู การประหารข้าศึกมากกว่าที่จะเป็นการรบเพื่อรักษาชื่อเสียง เพื่อพิสูจน์ให้โลกรู้ว่าตนเป็นคนกล้า เป็นคนที่รักเกียรติมากกว่าชีวิตของตนเอง แต่กษัตริย์ในงานเขียนของสุนทรภู่มักจะปฏิบัติในทางตรงกันข้าม คือ ขอตายเพียงเพื่อ "ไว้ชื่อให้ลือชา" มากกว่าจะมาคิดว่า อะไรคือสิ่งที่ควรกล้า อะไรคือสิ่งที่ควรกลัว การที่ความคิดจะป้องกันบ้านเมืองให้ตลอดรอดฝั่งกลับต้องมาที่หลังความคิดส่วนตัวของ

---

[๔๓] เมื่อแรกพบกับนางละเวงนั้น พระอภัยมณีกล่าวว่า
เจ้ารบพุ่งมุ่งหมายทำร้ายพี่ จึงเบ่าปี่ห้ามทัพให้หลับไหล
รักษาตัวกลัวชีวันจะบรรลัย โดยวิสัยสงครามตามโบราณ

กษัตริย์ที่จะรักษาเกียรติของตนไว้ไม่ว่าอะไรจะเกิดขึ้นแก่ตน และจะมีผลกระทบต่อไปยังนครของตนอย่างไร จึงไม่ต่างอะไรกับการกล่าวว่า ความรักในเกียรติยศของกษัตริย์ซึ่งมักแสดงออกด้วยการกล้าตายนั้น เป็นเป้าหมายในตัวของมันเองมากกว่า ที่จะเป็นเพียงสิ่งที่มีควบคู่กันไปหรือเป็นเครื่องรับใช้เป้าหมายทางการเมือง และในขณะที่ผู้อยู่ใต้ปกครองโดยทั่วไปแล้วไม่มีบทบาทสำคัญอะไรทางการเมืองเลย ความรู้สึกของผู้อยู่ใต้ปกครอง หรือ "ชาวบุรี" กลับเป็นสิ่งที่ผู้ปกครองต้องอดที่จะคำนึงถึงเสียไม่ได้ เมื่อคำนึงถึง "เกียรติยศ" ของตน

ทางด้านของผู้อยู่ใต้ปกครองนั้นเล่า วิสัยของผู้อยู่ใต้ปกครองซึ่งเกี่ยวข้องกับทางการเมืองเท่าที่ปรากฏในงานเขียนของสุนทรภู่ก็คือ ความหยิ่งในเกียรติที่แสดงออกด้วยการไม่กลัวตายเช่นกัน แต่ในขณะที่ผู้ปกครองคิดถึงเกียรติของตนแต่ผู้เดียว จึงถือหลักว่า "ถึงวอดวายไว้ชื่อให้ลือชา" "เกียรติยศ" ของผู้อยู่ใต้ปกครองนั้นดูเหมือนว่าจะอยู่ที่การได้รับใช้ผู้ปกครองเป็นใหญ่ เพราะเกียรติยศของผู้อยู่ใต้ปกครองนั้นมาจากการได้รับใช้ผู้ปกครอง ดังปรากฏใน **พระอภัยมณี** เมื่อตอนที่พระอภัยมณีขึ้นครองเมืองผลึก และเตรียมตัวรบกับอุศเรนนั้น พระอภัยมณีได้ให้มีประกาศเชิญชวนให้ผู้มีวิชาการมาเข้ารับราชการด้วย โดยกล่าวว่า "ให้มาเป็นข้าเผ้าเราจะเลี้ยง ให้ชื่อเสียงรุ่งเรืองเครื่องประดับ" และสุนทรภู่ได้บรรยายต่อไปว่า

ฝ่ายฝูงคนชนบททุกบ้านช่อง	ย่อมเนืองนองนับโอดเป็นโกฏิแสน
.....	.....
ต่างเหิมฮึกศึกษาวิชาการ	**จะคิดอ่านเอาเจียดเกียรติยศ**
.....	.....
ล้วนคนดีมีวิชาสารพัน	**มาทุกวันมิได้วายฉวายตัว**

ในทำนองเดียวกัน เมื่อนางละเวงชักชวนชาวบ้านป่าสิกคารนำมาทำราชการด้วยนั้น นางกล่าวว่า

มาพบปะจะใคร่ได้ไปไว้ด้วย	**จะได้ช่วยกันบำรุงซึ่งกรุงศรี**
ให้ปรากฏยศศักดิ์ด้วยภักดี	พอเป็นที่ปรึกษาให้ถาวร

หรือ เมื่อมังคลาคิดจะเกลี้ยกล่อมผู้รู้ตำราวิชาการมาทำราชการกับตนนั้น ก็ให้ทำคำประกาศว่า

.....	พวกนักปราชญ์เปรียบเหมือนเพชรทั้งเจ็ดสี
ไม่มีทองรองรับเป็นเรือนมณี	รัศมีไม่สว่างกระจ่างตา

เหมือนคนดีมีครูซึ่งรู้รอบ **ไม่ทำชอบช่วยกษัตริย์ขัดยศฐา**
ต้องตกอับลับชื่อไม่ลือชา ดังจินดาไร้เรือนก็เหมือนกัน

ส่วนเกียรติยศอันสูงสุดของผู้อยู่ใต้ปกครองก็ดูเหมือนว่าจะมาจากการรับใช้ผู้ปกครองอย่างเต็มกำลัง จนถึงขนาดยอมถวายชีวิต ดังปรากฏว่า เมื่อกองทัพเมืองผลึกยกมาประชิดด่านดงตาล บรรดานายทหารรักษาด่านคิดว่าควรจะบอกให้นางละเวงทราบทันที แต่อิเรนเจ้าเมืองเห็นว่ายังไม่ควรทำเช่นนั้น เพราะ

เราเป็นชายฝ่ายเจ้าเป็นสตรี **ชีวิตมีมีให้องค์ออกสงคราม**
อายุเราเล่าก็จวนหกสิบห้า **ถึงแม้ว่าวายวางลงกลางสนาม**
สู้บรรลัยไว้ชื่อให้ลือชา

หรือเมื่อสั่งเสียนางรัมภาสะหรีบุตรี อิเรนก็กล่าวว่า

แม้พ่อตายภายหลังจะสั่งเจ้า จงไปเฝ้านางวัณลามารศรี
สามิภักดิ์รักษัตริย์สวัสดี **จะได้มีเกียรติยศปรากฏไป**

นอกจากกรณีของนางวาลีที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ตัวอย่างที่แสดงว่าผู้ซึ่งล่วงรู้ในวิสัยซึ่งเกี่ยวข้องกับทางการเมืองของผู้ปกครองและผู้อยู่ใต้ปกครอง สามารถจะนำความรู้ดังกล่าวประกอบกับความสามารถในการเจรจามาใช้ประโยชน์ได้เป็นอย่างดี ก็คือ การผจญภัยของนางเสาวคนธ์ใน **พระอภัยมณี** กล่าวคือ เมื่อนางเสาวคนธ์หนีจากเมืองการเวก[๔๔]นั้น นางปลอมตัวเป็นฤาษี และเดินทางเข้าเขตเมืองวาหุโลมซึ่งเป็นทางผ่านไปเมืองโรมวิสัย ที่ด่านนี้เองนางและพรรคพวกเกิดทะเลาะวิวาทกับพวกนายด่าน ซึ่งเป็นพวกนอกศาสนาพุทธ จนตัวนายด่านถูกลูกศรเข้าที่ปากสลบไป เมื่อบุตรนายด่านมาขอดูศพนายด่าน นางเสาวคนธ์ก็แกล้งทำพิธีชุบชีวิตให้นายด่านโดยบุตรนายด่านสัญญาว่าถ้านางชุบชีวิตบิดาได้จริง ๆ จะยอมนับถือศาสนาพุทธ นายด่านเมื่อฟื้นขึ้นมาก็ยอมนับถือศาสนาพุทธด้วยอีกคนหนึ่ง ในขณะเดียวกันพวกของนายด่านที่รบแพ้ไปบอกความแก่เมืองวาหุโลมว่าโจรตีด่านแตก ส่วนนายด่านตาย แต่พอพวกนายด่านทั้งหลายเตรียมการจะไปจับโจร ก็มีหนังสือของนายด่านคนแรกอีกฉบับหนึ่งบอกมาขอเบิกด่านให้กับพระฤาษีและพวกซึ่งสามารถชุบชีวิตคนได้ไปเมืองโรมวิสัย ครั้นท้าววาหุโลมทราบความก็โกรธนายด่าน เพราะ

---

[๔๔] เหตุผลที่นางเสาวคนธ์หนีก็เพราะ

ครั้นจะอยู่บุรีร่วมภิเษก ไม่เป็นเอกอายหญิงชาวสิงหล
....
เป็นมนุษย์สุดจะรับความอับอาย ไปสู้ตายเสียให้พ้นคนนินทา

.....	มันสามารถมีหนังสือรับฤาษี
สรรเสริญเกินสังเกตอันเหตุนี้	เห็นท่วงที่ถ่ายเททำเล่ห์กล
ที่รบราฆ่าฟันมันไม่บอก	ทำย้อนยอกแยบคายเป็นสายสน
มันเชื่อถือฤาษีว่ามีมนต์	**จะปลอมปล้นเมืองเราเป็นเจ้านาย**

จึงสั่งให้ราหูเจ้าเมืองตะวันออกไปปราบ ถึงตรงนี้น่าสังเกตว่า เหตุผลของท้าววาหุโลมที่สั่งการไปดังกล่าวนั้น ไม่ได้มีอยู่เฉพาะแต่ว่ามีความสับสนในรายงานของนายด่านเท่านั้น หากแต่อยู่ตรงที่นายด่านไปนับถือฤาษี คือ นับถือศาสนาพุทธ "ซึ่งไม่ใช่ศาสนาประจำรัฐ" และน่ากลัวว่าจะมารุกรานเมืองวาหุโลม อันนับเป็นเหตุผลทางการเมืองเข้าไว้ด้วย ข้างนายด่านเมื่อทราบความก็รีบมาปรึกษานางเสาวคนธ์ว่าจะทำอย่างไรดี เพราะเห็นที่ตนจะต้องยอมตายตามพระราชอาญาเสียเป็นแน่แท้ ถึงตอนนี้ ปัญหาของนางเสาวคนธ์อยู่ที่ว่าจะเจรจาอย่างไร จึงจะทำให้นายด่านคิดสู้ ปัญหานี้นับว่าเป็นปัญหาใหญ่เพราะวิสัยของผู้อยู่ใต้ปกครองที่ดี ก็ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า คือ การยึดถือเอาความจงรักภักดีถึงขนาดยอมสละชีวิตเพื่อเจ้านายเป็นสำคัญ การที่จะยุให้นายด่านสู้ จึงจำเป็นต้องทำไปโดยไม่ให้ขัดกับความรู้สึกอันนี้ของนายด่านหรือผู้อยู่ใต้ปกครองที่ดี และด้วยเหตุนี้นางเสาวคนธ์จึงสรรเสริญการกล้าตายตามคำสั่งของเจ้านายให้นายด่านฟังเสียก่อน คือ "เสแสร้งแกล้งตอบว่าขอบใจ ที่รักใคร่เจ้านายสู้วายปราณ" แต่ในขณะเดียวกันนางเสาวคนธ์ก็พูดต่อไปว่า

แต่ตัวดีมิได้ผิดเขาคิดโกรธ	จะฆ่าโคตรพลอยถูกทั้งลูกหลาน
ไม่ไต่ถามความสัตย์ปฏิญาณ	ผิดโบราณเรื่องราวท้าวพระยา

จะเห็นได้ว่า นี่เป็นการหยิบยกเอาปัญหาทางการเมืองที่สำคัญที่สุดปัญหาหนึ่งในขอบเขตของโครงสร้างทางการเมืองแบบเดิมมาพิจารณา นั่นคือ การตั้งปัญหาว่าผู้อยู่ใต้ปกครองควรจะปฏิบัติตามคำสั่งของผู้ปกครองหรือไม่ ถ้าผู้ปกครองนั้นออกคำสั่งโดยไม่ชอบ ข้อน่าสังเกตอย่างยิ่งก็คือว่า มาตรฐานแห่งความถูกต้องที่นางเสาวคนธ์อ้างถึงเพื่อวิจารณ์การกระทำของท้าววาหุโลมผู้เป็นกษัตริย์ในที่นี้ คือ "ผิดโบราณเรื่องราวท้าวพระยา"[๔๕] ซึ่งก็ไม่ต่างอะไรกับการกล่าวว่า ตัวนายด่านโดยส่วนตัว ไม่ได้เป็นผู้วินิจฉัยการกระทำของท้าววาหุโลมผู้เป็นกษัตริย์ แต่ตัวท้าววาหุโลมเองละเมิดวิสัยของผู้อยู่ในฐานะกษัตริย์ หลังจากที่ทำให้นายด่านหายข้องใจว่าตนไม่ได้เป็นผู้เบี่ยงเบนจากวิสัยของผู้อยู่ใต้ปกครองที่ดีก่อนได้แล้ว นางเสาวคนธ์จึงกล่าวถึงความสามารถที่จะป้องกันตนเองได้ไว้ว่า

[๔๕] โปรดเปรียบเทียบเหตุการณ์ตอนนี้กับเชิงอรรถที่ ๑๑.

อนึ่งเล่าเราก็ถือเป็นฤาษี ไม่ฆ่าตีชีวิตริษยา
จะต่อสู้ดูฝีมือให้ลือชา คิดรักษาครอบครัวอย่ากลัวมัน
ทำไมกับทัพทมิฬเหมือนรี้นล่อง มาเข้ากองไฟฟ้าจะอาสัญ

การอ้างถึงเกียรติ การอ้างถึงครอบครัวและความสามารถที่จะต่อสู้ป้องกันตน ทำให้นายด่านพลอยเห็นจริงไปด้วยว่า ท้าววาหุโลม "ไม่ใช่ถามความจริงมากริ่งโกรธ จะลงโทษถึงขบถผิดกฎหมาย" อย่างไรก็ดี เมื่อราหูเจ้าเมืองตะวันออกยกทัพมาถึงนั้นก็ได้เจรจากับนายด่านซึ่งเตรียมสู้อยู่อีกว่า

ท่านชุบเลี้ยงเพียงนี้มีเครื่องยศ **เป็นขบถเจ้านายไม่อายหรือ**
....
เร่งเปิดรับทัพเราเข้าบุรี จะพ้นที่โทษทัณฑ์ไม่บรรลัย

จะเห็นได้ว่า ราหูอ้างถึงเกียรติยศ ซึ่งนายด่านได้รับจากการเป็นข้ารับใช้ท้าววาหุโลม เพราะฉะนั้น การกระทำของนายด่านจึงขัดกับหลักการ "อาสาเจ้าจนตัวตาย" จากนั้นก็อ้างถึงการที่จะพ้นโทษได้ชีวิตเป็นประการที่สอง อันเป็นการพูดจากทัศนะของผู้ปกครอง ครั้นเมื่อนายด่านขอผัดผ่อนให้ราหูไปบอกเรื่องของตนแทน ราหูก็เจรจาจากทัศนะของผู้ปกครองอีกว่า

..... **จึงว่าเจ้านี้คิดผิดวิสัย**
ตัวเป็นข้าถ้าไม่สู้กับภูวไนย ควรขึ้นไปทูลความแต่ตามตรง

เมื่อนายด่านปรึกษาความกับนางเสาวคนธ์แล้ว ก็ยอมไปมอบตัวกับราหู โดยกล่าวว่า "ข้าคนซื่อถือมั่นกตัญญู ไม่รบสู้จะไปเฝ้าเจ้าชีวิต" จะเห็นได้ว่า ถึงตอนนี้นายด่านกลับไปยึดมั่นตามวิสัยของผู้อยู่ใต้ปกครองที่ดีอีกครั้งหนึ่ง แต่นางเสาวคนธ์ซึ่งอ่านใจกษัตริย์ออก ได้เขียนคำสั่งให้คนสนิทแอบปลอมตัวไปกับนายด่านด้วย[๔๖] เมื่อท้าววาหุโลมสั่งให้นำตัวนายด่านไปประหารโดยไม่ฟังคำกราบทูลของนายด่านเลย คนสนิทของนางเสาวคนธ์ก็เปิดหนังสือที่นางเสาวคนธ์มอบมา และแจ้งความแก่นายด่าน นายด่านก็กระทำการตามอุบายของนางเสาวคนธ์ คือ

เห็นชายหญิงวิ่งพรูมาดูชม พอผู้คนตื่นร้องแกล้งร้องอึง
เดิมให้หามาเฝ้ากลับเอาโทษ ไม่มีโจทก์จับจะฆ่าใส่คาขึง

---

๔๖ นางเสาวคนธ์เองกล่าวถึงเหตุการณ์ตอนนี้ว่า

อันนายด่านฉันให้ไปมิได้ห้าม ด้วยจับยามเห็นว่ายังไม่สังขาร์
ให้หนังสือถือไปมาลัยมาลา ใช้ปัญญาดูสักครั้งจะอย่างไร

รู้กระนี้มิมาเป็นข้ามึง **จะดื้อดึงชิงเอาทั้งด้าวแดน**
แม้รู้สู้กูจะต่อให้พ่อลูก จับไปผูกพันธนาตัดขาแขน
ถึงกูตายฝ่ายลูกจะผูกแค้น มาทดแทนทรกรรมให้หนำใจ
จงบอกกล่าวเจ้ามึงให้พึงรู้ **แม้กูสู้หรือน้ำหน้าจะฆ่าได้**
....
..... จนทราบถึงองค์ท้าวเจ้านคร

จะเห็นได้ว่า แผนการของนางเสาวคนธ์อยู่ที่การกำหนดให้นายด่านพูดถึงสิ่งที่กษัตริย์โดยทั่วไปมีความสำนึกมากที่สุด นั่นคือ การสำนึกในเกียรติยศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกียรติยศในฐานะกษัตริย์ผู้กล้าหาญ ซึ่งมีควบคู่กันไปกับความเกรงกลัวว่าจะถูกมองเป็นคนขลาด เพราะฉะนั้น เมื่อท้าววาหุโลมทราบความเข้าจึงคิดว่า

แม้ฆ่าตายฝ่ายอำมาตย์ราษฎร **จะขอดค่อนว่ามันมาแล้วฆ่าฟัน**
จะปล่อยไปให้มันสู้ดูสักพัก **ให้เห็นศักดาเดชทุกเขตขัณฑ์**

เพราะฉะนั้น จึงสั่งปล่อยตัวนายด่านไปให้เตรียมตัวมาสู้กัน ข้างนายด่านก็ยิ่งแกล้งทำให้กระเทือนจิตใจท้าววาหุโลมมากยิ่งขึ้น ด้วยการกล่าวถากถางว่า

..... **แม้ไม่สู้กูว่าในยมิใช่ชาย**
กลัวแต่พระจะไม่แน่พูดแต่ปาก หรือจะอยากให้เราริบให้ฉิบหาย
สิบห้าวันนั้นจะมาฆ่าให้ตาย แกล้งท้าทายจะให้ถอดรอดชีวี

ท้าววาหุโลมโกรธมาก สั่งให้ปล่อยตัวไปพร้อมกับธงสำคัญ อนุญาตให้นายด่านทำการขบถได้ นายด่านจึงรอดตัวกลับมาหานางเสาวคนธ์ และกองทัพของนางเสาวคนธ์ก็ตีด่านแตกพร้อมกับได้สมัครพรรคพวกเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ โดยวิธีการจับตัวแม่ทัพได้แต่ไม่ฆ่า คือ ได้ราหู ตรีเมฆ มาเป็นพวก จนในที่สุดก็รบกับกองทัพของท้าววาหุโลม[๔๗] ท้าววาหุโลมเสียทีถูกนางเสาวคนธ์จับตัวได้ จึงขอให้ฆ่าตนเสีย แต่นางเสาวคนธ์ยกชีวิตให้ โดยหยิบยกเอาคำโบราณขึ้นมาว่า

---

[๔๗] เมื่อราหูเข้ากับนางเสาวคนธ์มารบกับตรีเมฆนั้น ตรีเมฆด่าราหูว่า
..... ไยไปเข้านับถือพระฤาษี
เสียแรงท้าวเจ้าจังหวัดปฐพี ประทานที่บ้านเมืองและเครื่องยศ
ต่อมาพระกาลด่าตรีเมฆว่า
ตัวเป็นข้าผ่าพระบาทบดินทร์สูร ได้เพิ่มพูนยศศักดิ์อัครฐาน
เคยถือน้ำทำสัตย์ปฏิญาณ กินเมืองด่านแดนประเทศเขตนคร
เหตุไฉนใจคอจึงทรยศ เป็นขบถบพิตรอดิศร

ธรรมดาสามัญในสันดาน　　**คำโบราณว่าไว้แต่ไรมา**
อันต่อตีมีแต่แพ้ชนะ　　**มิใช่จะเสียชาติวาสนา**

.....　　.....
โอรสพระมเหสีเป็นที่รัก　　**ไม่หน่วงหนักเสียดายจะวายปราณ**

แต่ท้าววาหุโลมก็ไม่ยอม

.....　　จึงโต้ตอบตามวิสัย **น้ำใจหาญ**
เราก็รู้อยู่บ้างทางโบราณ　　เป็นชายชาญชอบแต่ตามจามรี
สงวนศักดิ์รักยศสู้ปลดปลิด　　รักชีวิตเหมือนไม่รักยศศักดิ์ศรี[๔๘]

เหตุการณ์ตอนนางเสาวคนธ์เดินทางไปเมืองโรมวิสัยนี้ มักจะถูกมองว่าเป็นเหตุการณ์ตอนที่อ่อนที่สุดของเรื่อง **พระอภัยมณี**[๔๙] แต่ถ้าพิจารณาในแง่การเมืองแล้ว เหตุการณ์ตอนนี้ เป็นตอนที่แหวกแนวที่สุดตอนหนึ่งของเรื่องทีเดียว เพราะถ้าจะว่ากันไปจริง ๆ แล้ว นี่เป็นตอนเดียวที่ฝ่าย "ขบถ" ต่อกษัตริย์ผู้ปกครองประสบผลสำเร็จในการขบถ นี่เป็นตอนเดียวที่ผู้อยู่ใต้ปกครองเริ่มสงสัยในความชอบธรรมของคำสั่งของผู้ปกครอง และการที่นางเสาวคนธ์ได้นายด่านราหู ตรีเมฆ มาเป็นพวกจนถึงขนาดกล้ายกทัพมารบกับกษัตริย์ของตนเองนั้นเล่า ก็สะท้อนให้เห็นว่า เกียรติยศอันเกิดจากการ "อาสาเจ้าจนตัวตาย" นั้น อาจจะไม่ใช่ทุกสิ่งทุกอย่างเสมอไป อย่างน้อยที่สุดก็จากทัศนะของผู้อยู่ใต้ปกครอง[๕๐] จริงอยู่ เหตุผลหนึ่งที่มีน้ำหนักของความแหวกแนวดังกล่าวอาจจะ

[๔๘] น่าสังเกตอย่างยิ่งว่า ตัวละครที่อาจถือได้ว่าเป็นตัวแทนของปัญญาใน **พระอภัยมณี** ปฏิบัติหรือสั่งสอนไปในทางที่ไม่เห็นด้วยกับความเชื่อแบบนี้ทั้งคู่ เช่น นางวาลีไม่อายที่ถูกพระอภัยมณี และเหล่าเสนาหัวเราะเยาะข้อเสนอของนางที่ว่า จะมาขอเป็นมเหสีของพระอภัยมณี ส่วนนางเสาวคนธ์ (เมื่อปลอมเป็นพระอัคนี) ได้สั่งสอนวาโหมโอรสท้าววาหุโลมอยู่ตอนหนึ่งว่า

"ใครข้องขัดทัดทานอย่าหาญฮึก　　ค่อยตรองตรึกชอบผิดคิดหน่วงหนัก"

ซึ่งเป็นหลักการที่ท้าววาหุโลมปฏิเสธที่จะทำตาม

[๔๙] นายตำรา ณ เมืองใต้, **เล่าเรื่องพระอภัยมณี**, หน้า ๔๓๖.

[๕๐] เมื่อแรกยุยงนายด่านให้คิดสู้กับท้าววาหุโลมนั้น นางเสาวคนธ์พูดพาดพิงถึงครอบครัวของนายด่านที่จะต้องพลอยลำบากไปกับโทษทัณฑ์ของท้าววาหุโลมด้วยว่า **"คิดรักษาครอบครัวอย่ากลัวมัน"** และเมื่อกองทัพของนางเสาวคนธ์ปะทะกับกองทัพของท้าววาหุโลมนั้น ท้าววาหุโลมด่าราหูว่า "..... อุเหม่ อ้ายโว้เว้กลับไปถือพวกฤาษี" ข้างราหูก็ตอบว่า **"..... ข้าพเจ้าเข้าด้วยนี้ เพราะเสี่ยทีเธอไม่ล้างให้วางวาย"** ซึ่งขัดกับความเข้าใจของท้าววาหุโลมเป็นอย่างมาก เพราะ

พระเดือดด่าราหูอ้ายงูเฒ่า　　**กลับหลอกเจ้าจองหองนี่ใจหาย**
อันคนดีที่เขารักเจ้านาย　　**ถึงวอดวายไว้ชื่อให้ลือชา**

มีน้อยจนไม่มีใครสังเกตได้นั้น ก็เนื่องมาจากว่า การ "ขบถ" ที่ประสบผลสำเร็จนี้เป็นการขบถที่หนุนโดยตัวเอกข้างดีของเรื่อง และเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในต่างประเทศ แต่ถ้าจะพิจารณาต่อไปว่า ท้าววาหุโลมรักเกียรติยศของตนยิ่งกว่าชีวิต ยิ่งกว่าครอบครัวของตนเอง ไม่ต่างอะไรกับศรีสุวรรณหรือท้าวทศวงศ์ แล้วก็ชวนให้คิดต่อไปว่า ปัญหาเรื่องความไม่ชอบธรรมของคำสั่งของผู้ปกครองที่ผู้อยู่ใต้ปกครองอาจรู้สึก ความห่วงใยในครอบครัวของตนคงเป็นสิ่งที่มีอยู่จริง คือ ถึงแม้ว่าสุนทรภู่ไม่อาจเขียนให้กษัตริย์ ไม่ว่าจะเป็นกษัตริย์ไทยหรือกษัตริย์ต่างชาติเป็นคนที่ไม่รักเกียรติ แต่อย่างน้อยที่สุด การที่สุนทรภู่เขียนให้การขบถต่อท้าววาหุโลมประสบผลสำเร็จ ก็เป็นการสะท้อนให้เห็นความจริงในโลกอย่างหนึ่งว่า ผู้อยู่ใต้ปกครองอาจไม่ยอมรับว่า คำสั่งของผู้ปกครองนั้นเป็นสิ่งที่ชอบธรรมเสมอไปก็ได้ อย่างไรก็ดี ความรู้สึกเช่นนี้ ปกติแล้วจะไม่แสดงออกมา เพราะความเชื่อที่ว่า "อาสาเจ้าจนตัวตาย" นั้นเป็นสิ่งที่ยอมรับกันโดยทั่วไป เว้นเสียแต่ว่า จะมีผู้ที่เข้าใจวิสัยของผู้คนและของโลกและฉลาดเจรจาอย่างนางเสาวคนธ์ มาช่วยแนะทางให้ความรู้สึกเช่นนั้นแสดงตนออกมา นี่จึงเท่ากับเป็นการย้ำความสำคัญของการล่วงรู้วิสัยของผู้คนและการฉลาดเจรจาที่มีควบคู่กันไปกับความสำเร็จทางการเมืองอีกครั้งหนึ่ง

แต่นอกเหนือจากการล่วงรู้วิสัยของผู้ปกครองและผู้อยู่ใต้ปกครองแล้ว อะไรอีกเล่าที่ผู้ประสงค์จะประสบความสำเร็จทางการเมืองควรจะมี เมื่อพิจารณาจากบทบาทของตัวละครซึ่งเป็นตัวแทนของปัญญาใน **พระอภัยมณี** แล้ว จะเห็นได้ว่า นอกจากความเฉลียวฉลาดล่วงรู้ในวิสัยของมนุษย์และสรรพสิ่งและความฉลาดในการเจรจาแล้ว สิ่งที่ตัวละครเหล่านี้ย้ำว่า เป็นองค์ประกอบสำคัญของความสำเร็จทางการเมืองหรือการสู้รบก็คือ ความเด็ดขาดในการกระทำนั่นเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ถ้าจะจำกัดขอบเขตของการเมืองในที่นี้ลงมาแค่การสงครามระหว่างสองนคร คือ ระหว่างเมืองผลึกกับกรุงลงกา ก็จะยิ่งเห็นได้ชัดยิ่งขึ้นว่า การขาดความเด็ดขาดในการกระทำตามเป้าหมายที่ได้ตั้งไว้นี่แหละที่ทำให้การสงครามของสองนครนี้ยืดเยื้อออกไป เช่น เมื่อพระอภัยมณีจับอุศเรนได้เป็นครั้งที่สอง (เมื่อตอนอุศเรนยกทัพมาตีเมืองผลึก) แล้วให้ฆ่าเสียเลย ไม่มามัวพะวงอยู่ว่ามีบุญคุณต่อกัน นางวาลีที่ปรึกษาเอกของตนก็จะยังคงไม่ตาย[๕๑] ในทางตรงกันข้าม ถ้าจะพิจารณาจากการกระทำของนางวาลี ก็จะเห็นได้ว่า นางวาลีเอาจริงเอาจัง

[๕๑] พระอภัยมณีเองเคยบอกกับอุศเรนว่า "ค่อยคิดอ่านการศึกให้ลึกลับ แม้นจะจับก็ให้มั่นคั้นให้ตาย" อีกทั้งตนเองเคยช่วยชีวิตอุศเรนเป็นการตอบแทนมาแล้วครั้งหนึ่ง เมื่อคราวสินสมุทรรบกับอุศเรนและสินสมุทรจับอุศเรนได้ แต่พระอภัยมณีขอให้ปล่อยตัวไป จึงน่าจะถือได้ว่า ได้หมดบุญหมดคุณกันแล้ว และควรจะทำการปราบปรามอุศเรนอย่างข้าศึกได้เต็มที่

มากนับตั้งแต่การฆ่าเจ้ากรุงลงกาด้วยธนูและฆ่าอุศเรนด้วยคำพูด ทั้งนี้ก็เพราะนางยึดมั่นในหลักที่ว่า

ประเพณีตึงให้หลังหัก — มันก็มักทำร้ายเมื่อภายหลัง
จระเข้ใหญ่ไปถึงน้ำมีกำลัง — เหมือนเสือขังเข้าถึงดงก็คงร้าย
อันแม่ทัพจับได้แล้วไม่ฆ่า — ไปข้างหน้าศึกจะใหญ่ขึ้นใจหาย
ต้องตำรับจับให้มั่นคั้นให้ตาย — **จะทำภายหลังยากลำบากครัน**

หรือแม้พระโยคีซึ่งอาจถือได้ว่า เป็นตัวแทนของปัญญาที่สูงสุด[๕๒] เมื่อมาห้ามทัพกษัตริย์ทั้งหลายนั้น ก็ได้กล่าวเป็นเชิงตัดสินว่า

ด้วยแรกเริ่มเดิมนั้นนางวัณลา — จะลวงฆ่าพระอภัยเสียให้ตาย
ข้างโน้นมีปี่เป้าเป็นเจ้าเล่ห์ — ฝ่ายข้างนี้มีเสน่ห์เหมือนนึกหมาย
แต่สตรีดีกว่าจึงพาชาย — ให้หลงตายติดขังอยู่วังใน
แต่ลูกสาวเจ้าลงกาไม่ฆ่าเสีย — **ยอมเป็นเมียนั้นคิดผิดวิสัย**

น่าสังเกตว่า พระโยคีไม่ได้กล่าวว่า การที่นางละเวงคิดจะฆ่าพระอภัยมณีนั้นเป็นสิ่งที่ผิด[๕๓] ในทางตรงกันข้าม พระโยคีกล่าวว่า การที่นางละเวงเองไม่ฆ่าพระอภัยมณีเสียกลับไปยอมเป็นเมียพระอภัยมณีนั่นแหละ ที่ "ผิดวิสัย" ของการทำศึกสงครามกัน และทำให้สงครามยืดเยื้อออกไปจนเป็นปัญหาที่อาจกล่าวได้ว่า ไม่มีฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งชนะโดยเด็ดขาด

แม้ในกรณีของเสาวคนธ์ เมื่อท้าวฯหุโลมส่งราหูมาปราบตนกับนายด่าน และราหูเสียที่ถูกจับได้ แต่นางเสาวคนธ์ไม่ฆ่าจนราหูยอมเป็นพวก นางเสาวคนธ์ก็มิได้หยุดยั้งอยู่เพียงแค่นั้น กลับกล่าวกับราหูว่า

..... — ท่านย่อมรู้ความจริงทุกสิ่งสรรพ์
อันชิงชัยได้ชนะจะละกัน — **ชื่อว่าจับไม่มั่นคั้นไม่ตาย**

---

[๕๒] น่าจะถือได้ว่า พระโยคีเป็นตัวแทนของปัญญาที่สูงสุดใน **พระอภัยมณี** เพราะนอกจากจะเป็นผู้ทรงศีลที่มีบุญคุณต่อตัวละครเกือบทุกตัวใน **พระอภัยมณี** แล้ว ยังเป็นอาจารย์ของตัวเอกหลายคนรวมทั้งเป็นอาจารย์ของทิศาปาโมกข์ผู้เป็นที่เคารพของเมืองการเวก และเป็นอาจารย์ของสุดสาคร และโดยเฉพาะนางเสาวคนธ์อีกทีหนึ่งด้วย นอกจากนี้แล้วถ้าจะนับอาวุโสกัน พระโยคีก็เป็นผู้ที่มีอาวุโสมากที่สุด เหตุการณ์ตอนห้ามทัพนั้น เห็นได้ว่าพระโยคีเป็นผู้เดียวซึ่งอยู่ในฐานะที่จะคลี่คลายสถานการณ์ที่น่ากลัวว่าจะไม่มีทางออกได้สำเร็จ

[๕๓] พระโยคีเองสอนสุดสาครว่า "แม้นใครรักรักมั่งชังชังตอบ" และพระอภัยมณีนั้นก็ด้วยวัตถุประสงค์ที่จะ "ไปปราบปรามแว่นแคว้นแดนสิงหล ล้อมลงกาฆ่านายให้วายชนม์" จึงได้ยกทัพมาประชิดกรุงลงกา

ท่านไปด้วยช่วยกำชับเป็นทัพหน้า ปราบบรรดาเมืองทมิฬทั้งสิ้นหลาย[๕๔]

นั่นคือ นางเสาวคนธ์จะไม่หยุดจนกว่าจะได้ไปถึงตัวท้าววาหุโลม และปราบท้าววาหุโลมเสียก่อน จริงอยู่นางเสาวคนธ์ไว้ชีวิตท้าววาหุโลม นั่นอาจเป็นเพราะว่า เป้าหมายของนางเสาวคนธ์ไม่ใช่เป้าหมายทางการเมืองที่แท้จริง เพราะนางปรารถนาเพียงแต่จะเดินทางไปถึงเมืองโรมวิสัยเท่านั้น แต่ในอีกประการหนึ่งนั้น ในเมื่อนางเสาวคนธ์รู้วิสัยของกษัตริย์อย่างท้าววาหุโลม จึงวางอุบายให้ท้าววาหุโลมปล่อยตัวนายด่านได้ถูก นางก็คงจะรู้ต่อไปอีกว่าถ้ารบชนะท้าววาหุโลม ท้าววาหุโลมก็คงจะไม่ยอมมีชีวิตอยู่ต่อไป การบรรยายความของสุนทรภู่เมื่อท้าววาหุโลมขอตายดีกว่าอยู่ จึงบอกแต่เพียงว่า นางเสาวคนธ์ "สงสาร" และ "สมเพช" แต่ไม่ได้บอกว่าประหลาดใจแต่อย่างไรที่ผู้แพ้ แม้เมื่อผู้ชนะจะละชีวิตให้ จะเลือกเอาการตายดีกว่าการมีชีวิตอยู่

๕. บทสรุป

ผู้รู้ท่านหนึ่งได้กล่าวไว้ว่า เราอาจมองกวีนิพนธ์เล่มใดเล่มหนึ่งได้สามแง่[๕๕] คือ ในประการแรก เป็นแง่ศิลปะแท้ ๆ อันได้แก่การพิจารณาดูว่างานกวีนั้นแต่งขึ้นตามหลักของคำประพันธ์และมีความไพเราะเพราะพริ้งหรือไม่เพียงใด สมกับที่จะยกย่องว่าเป็นวัตถุศิลปะหรือไม่ ในประการที่สอง เราอาจพิจารณาในแง่ที่ว่า งานกวีนิพนธ์นั้น ๆ เป็นหลักฐานในการพรรณนาความเป็นไป ความคิดความอ่าน และเหตุการณ์ความเคลื่อนไหวของสังคมในสมัยนั้น ๆ ได้มากน้อยเพียงใด ซึ่งในแง่นี้จะเห็นได้ว่ากวีอยู่ใต้อิทธิพลของสังคมที่ตนเองเป็นส่วนหนึ่งอยู่ไม่มากก็น้อย ส่วนในประการสุดท้ายนั้นตรงกันข้ามกับแง่ที่สอง กล่าวคือ งานกวีนิพนธ์ชิ้นหนึ่ง ๆ ย่อมสะท้อนความคิดเห็นและมโนคติของตนเองออกมาเสมอ ไม่ว่าจะโดยรู้ตัวหรือไม่ก็ตามที อันจัดได้ว่าเป็นการแสดงอิทธิพลของกวีที่มีต่อสังคม เพราะเมื่อผู้อ่านได้อ่านงานนิพนธ์ที่สอดแทรกทัศนคติหรือโลกทัศน์ของกวีเข้าไปด้วย ก็อาจมีความคิดเห็นคล้อยตามผู้แต่งไปได้บ้างไม่มากก็น้อย โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้านักประพันธ์หรือกวีนั้นเป็นที่นิยม มีคนอ่านงานมากเท่าไร ความคิดอ่านของเขาก็ย่อมมีโอกาสแสดงอิทธิพลต่อสังคมมากขึ้นเท่านั้น แต่ถ้าจะเอามาตรฐานสามข้อดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นนี้ มาวัดบทวิเคราะห์งานเขียนประเภทนิทานของ

[๕๔] เฉพาะกลอนบาทนี้ อาจพิจารณาได้ว่า เป็นการบังคับทางอ้อมให้ราหูแสดงตนออกมาอย่างเต็มที่ว่าอยู่ข้างนางเสาวคนธ์

[๕๕] วิทย์ ศิวะศริยานนท์, **วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์**, (พระนคร : สมาคมภาษาและหนังสือ ๒๕๑๔), หน้า ๑๘๖–๗.

สุนทรภู่ก็จะเห็นได้ว่า ในแง่แรกคือในแง่ของศิลปะแท้ ๆ นั้น ไม่ได้อยู่ในขอบเขตของบทวิเคราะห์นี้ จุดที่น่าสนใจอยู่ที่การพิจารณางานเขียนประเภทนี้ของสุนทรภู่ในแง่ที่สองและแง่ที่สามมากกว่า กล่าวคือ ในแง่ที่สองอันเป็นเรื่องของการสะท้อนสภาพลักษณะและความนึกคิดเกี่ยวกับการเมืองของสังคมไทยในสมัยนั้น จะเห็นได้ว่า งานดังกล่าวของสุนทรภู่สะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนว่า สังคมการเมืองในยุคสมัยที่สุนทรภู่มีชีวิตอยู่นั้นเป็นสังคมการเมืองที่ปิด คือ การเมืองเป็นเรื่องของกษัตริย์และผู้ใกล้ชิดแต่เพียงกลุ่มเดียว และขอบเขตของการเมืองก็มีจำกัด แม้แต่ปัญหาทางเศรษฐกิจก็ดูเหมือนว่าจะไม่ใช่ปัญหาที่เกี่ยวโยงถึงสังคมส่วนรวมโดยตรง ปัญหาการคิดขบถต่อต้านอำนาจกษัตริย์ ถ้าจะมีก็เป็นเรื่องส่วนตัวของคนไม่กี่คนที่ไม่มีส่วนเกี่ยวข้องกับปัญหาในสังคม การแบ่งแยกระหว่างกิจกรรมของผู้ปกครองกับผู้อยู่ใต้ปกครองจึงทำได้ง่าย และถ้าการเมืองจะมีส่วนสัมพันธ์โดยตรงกับผู้อยู่ใต้ปกครองแล้ว ก็มีอยู่ให้เห็นอย่างเด่นชัดในกรณีเดียว คือ เมื่อเกิดสงคราม เพราะในยามศึกนั้น กิจกรรมร่วมกันระหว่างผู้ปกครองและผู้อยู่ใต้ปกครอง คือ การป้องกันนครนั้นเป็นสิ่งที่จำเป็น และหน้าที่หลักของผู้ปกครองก็คือ การป้องกันนคร ด้วยเหตุนี้เอง จึงไม่น่าประหลาดใจแต่อย่างใดที่สุนทรภู่จะเขียนเรื่องเกี่ยวกับการป้องกันนครให้เกี่ยวโยงกับการศึกษาของกษัตริย์ แต่ปัญหาเรื่องใครจะเป็นผู้มีอำนาจทางการเมือง หรือปัญหาว่ากษัตริย์ได้อำนาจมาโดยไม่ชอบหรือใช้อำนาจโดยไม่ชอบนั้นไม่ปรากฏว่ามีอยู่ในงานเขียนของสุนทรภู่เลย

สำหรับที่เกี่ยวกับการศึกษานั้น โดยที่หน้าที่ป้องกันบ้านเมืองเป็นหน้าที่หลักของกษัตริย์ จึงไม่น่าแปลกใจอะไรอีกเช่นกันที่ศิลปะการรบพุ่งหรือการเสาะแสวงหาของวิเศษที่ใช้ป้องกันบ้านเมืองจะเป็นสิ่งที่โอรสกษัตริย์ต้องทำ[๕๖] สุนทรภู่เองก็ยอมรับเอาความคิดดั้งเดิมนี้มาเหมือนกันในงานเขียนประเภทนิทานตอนต้น ๆ อนึ่ง โดยที่หน้าที่ป้องกันบ้านเมืองย่อมต้องการความกล้าหาญเป็นหลักอยู่ด้วย ความกล้าหาญจึงดูเหมือนว่าจะเป็นคุณธรรมสูงสุดที่ผู้ปกครองทุกคนมี อย่างไรก็ดี ถึงแม้ว่าความกล้าหาญของผู้ปกครองเท่าที่ปรากฏในงานเขียนของสุนทรภู่นั้น จะเป็นสิ่งที่ผู้ปกครองจะขาดเสียมิได้ แต่ก็ดูเหมือนว่าความกล้าหาญที่แสดงออกมานั้น จะเป็นความกล้าหาญที่มีรากฐานอยู่

---

[๕๖] แม้แต่ใน เพลงยาวถวายโอวาท ซึ่งจัดอยู่ในงานประเภทสั่งสอนหรือแสดงความในใจและเป็นโอกาสที่อาจกล่าวได้ว่า สุนทรภู่กำลังกล่าวถึงการศึกษาของสมาชิกชั้นผู้ปกครองในยุคนั้น สุนทรภู่ก็บรรยายไว้ว่า

อุตส่าห์เรียนเขียนอ่านบุราณราช	ไสยศาสตร์สงครามตามประสงค์
.....	.....
อนึ่งแยบยลกลความสงครามศึก	ย่อมเหลือลึกล้ำมหาชลาสินธุ์
เร่งฝึกฝนกลการผลาญไพริน	ให้รู้สึกรู้มั่นกันนินทา

บนสิ่งอื่นที่มิใช่เหตุผลทางการเมือง และเป็นสิ่งที่กษัตริย์เทิดทูนให้อยู่เหนือความอยู่รอดของสังคมการเมืองเสียด้วยซ้ำ นั่นก็คือ ความรักในเกียรติยศของกษัตริย์ซึ่งควบคู่กันไปกับความละอายที่จะถูกโลกมองว่าเป็นคนขลาด ความกลัวต่อความละอายดังกล่าวนี้ผลักดันให้กษัตริย์ "กล้า" หรือเลือกที่จะตาย ทั้ง ๆ ที่รู้แน่อยู่แก่ใจว่าการแสดงออกซึ่งความกล้าดังกล่าวนั้น จะไม่ก่อให้เกิดผลดีทางการเมืองแต่อย่างใด เช่น การออกรบทั้งที่รู้ว่าจะต้องพ่ายแพ้ถึงขนาดต้องเสียชีวิตแน่ ๆ นั้น ไม่อาจอธิบายได้ว่าจะก่อให้เกิดผลดีทางการเมืองอย่างไร เพราะจุดประสงค์ของการรบนั้นน่าจะเป็นไปเพื่อรักษาชีวิตตนและทำลายชีวิตของศัตรูมากกว่าที่จะออกรบเพื่อรักษาชื่อเสียงไว้ ถึงแม้ว่าตนเองจะต้องตายไป คุณธรรมที่กษัตริย์ในนิทานของสุนทรภู่น่าจะมีแต่ขาดไป ทั้ง ๆ ที่เป็นสิ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่งยวดต่อความสำเร็จทางการเมือง ก็คือ การยอมรับสภาวะความเป็นจริง การยอมรับความพ่ายแพ้ หรือความอัปยศชั่วครั้งชั่วคราวเพื่อชัยชนะในบั้นปลาย หรือซึ่งอาจกล่าวไว้อย่างสั้น ๆ ว่า คือการรู้จักผ่อนสั้นผ่อนยาวนั่นเอง แต่การเลือกความตายที่มีเกียรติ ซึ่งไร้ประโยชน์ทางการเมือง เหนือความอัปยศนั้น อาจอธิบายได้ถ้าเราเข้าใจว่า จากสายตาของสุนทรภู่นั้น กษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ถือเอานครเป็นภาระของตนแต่ผู้เดียวอย่างแท้จริง ในระดับของผู้อยู่ใต้ปกครองก็เช่นเดียวกัน ความรักเกียรติยศเป็นสิ่งซึ่งเทิดทูนกันไว้สูงสุด อย่างไรก็ดี ในกรณีของผู้อยู่ใต้ปกครองนี้มีข้อแตกต่างที่น่าสังเกตอยู่บ้างตรงที่ว่า ความกล้าหาญและความรักเกียรติรักยศแบบยอมตายที่ผู้อยู่ใต้ปกครองแสดงออกนี้ ถึงแม้ว่าในบางครั้งอาจกล่าวได้ว่าเป็นสิ่งที่ไม่จำเป็น หรือเป็นสิ่งที่เกินเลยไปก็จริง แต่เมื่อเทียบกับการยอมสละชีวิตของผู้ปกครองแล้ว ก็ยังดูเหมือนว่าจะเป็นการกระทำที่มีความหมายในทางการเมืองมากกว่า เพราะผู้อยู่ใต้ปกครองได้รับเกียรติยศสูงสุด ก็ต่อเมื่อกล้าตายเพื่อผู้ปกครอง หรือตามคำสั่งของผู้ปกครองซึ่งอาจถือได้ว่า เป็นตัวแทนของนครหรือของชุมชนการเมืองในทางปฏิบัติ[๕๗] ในขณะที่การสละชีวิตของผู้ปกครองนั้นมักเป็นไปเพื่อ "เกียรติยศ" ของตนแต่ผู้เดียว จริงอยู่ ถึงแม้ว่านั่นจะเป็นการกล้าตายเพื่อบางสิ่งบางอย่างที่สูงกว่าผลประ-

---

[๕๗] ตัวอย่างบุคคลในประวัติศาสตร์ ซึ่งได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้กล้าหาญ และซื่อสัตย์ในแง่นี้ ก็คือ พันท้ายนรสิงห์ ดังปรากฏคำพูดของพันท้ายนรสิงห์ ใน **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา** (กรุงเทพ ฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา ๒๕๑๖ เล่ม ๒), หน้า ๑๘๘ ว่า

"..ขอพระราชทานซึ่งทรงพระกรุณาโปรดข้าพระพุทธเจ้าดังนี้ ดูทำเป็นเล่นไป คนทั้งหลายจะล่วงครหาติเตียนได้ ขอพระองค์จงทรงพระกรุณาโปรดตัดศีรษะข้าพระพุทธเจ้าโดยฉันจริงเถิด อย่าให้เสียขนบธรรมเนียมในพระราชกำหนดไปเลย ข้าพระพุทธเจ้าจะขอกราบทูลฝากบุตรภรรยาแล้ว ก็จะกราบถวายบังคมลาตายไป โดยลักษณะยถาโทษอันกราบทูลไว้"

โยชน์ทางวัตถุธรรมดา ๆ แต่ก็ยังอาจจัดได้ว่า เป็นเรื่องของการเห็นแก่ส่วนที่สูงที่สุดของตนว่าอยู่เหนือผลประโยชน์ส่วนรวมอยู่นั่นเอง ในแง่นี้งานเขียนของสุนทรภู่ก็ไม่แตกต่างอะไรจากงานเขียนประเภทเดียวกันนี้ ที่แต่งโดยกวีอื่น ๆ เท่าไร ดังจะเห็นได้ว่าตัวอย่างเรื่องการรักศักดิ์ศรีมากกว่ากลัวตายจากวรรณคดีไทยเรื่องต่าง ๆ นั้น มีอยู่มากมาย เช่นใน

(ก) รามเกียรติ์ (พระนิพนธ์ของรัชกาลที่ ๒)

๑. ตอนพาลีรบกับสุครีพ พระรามแผลงศรมาฆ่าพาลี เมื่อพาลีรู้ว่าพระรามคือพระนารายณ์ซึ่งมาลงโทษตนเพราะผิดสาบานเรื่องแย่งนางดาราของน้องชาย (สุครีพ) มาเป็นของตน พาลีก็ยอมตายโดยดี แม้พระรามจะทรงยกโทษให้โดยขอเลือดพาลีเพียงครึ่งหยดสังเวยปลายศรเท่านั้น พาลีก็ปฏิเสธ เพราะกลัวความอับอายมากกว่ากลัวตาย ดังคำกลอนว่า

เมื่อนั้น พระยาพานรินเรืองศรี
จึงสนองบัญชาพระจักรี ข้านี้ก็นับว่าเป็นชาย
ประกอบยศศักดิ์สุริยวงศ์ เผ่าพงศ์อัมรินทร์เรืองฉาย
จะไว้แผลกับตัวนั้นกลัวอาย เทวาทั้งหลายจะไยไพ
กรรมแล้วก็สู้วายปราณ จะให้อับประมาณกระไรได้
ขอบังคมลาภูวไนย ไปยังสวรรค์ชั้นฟ้า ฯ

๒. ตอนกุมภกรรณล้ม เมื่อพระรามแผลงศรอัคนิวาตทำลายกองทัพไพร่พลและรถทรงของกุมภกรรณแล้ว กุมภกรรณหมดทางสู้ รู้แน่ว่าต้องแพ้ แต่ก็มานะสู้ต่อไป ดังคำกลอนว่า

เมื่อนั้น น้องท้าวทศเศียรยักษา
สิ้นรถสิ้นทศโยธา อสุราประหวั่นพรั่นใจ
ให้ย่อท้อมิใคร่จะต่อฤทธิ์ แล้วคิดมานะขึ้นมาได้
ตัวกูชาติชายอาชาไนย ฤทธิไกรเลิศลบธาตรี
มาตรแม้นตัวตายจะไว้ยศ ให้ปรากฏฟากฟ้าราศี
จะเสียดายอะไรแก่ชีวี ถึงที่แล้วก็จำจะวายปราณ
คิดแล้วกวัดแกว่งพระแสงศร สำแดงฤทธิรอนกำลังหาญ
ทำอำนาจผาดโผนโจนทะยาน ขึ้นรอนราญบนรถพระรามา ฯ

๓. ตอนอินทรชิตเข้ามาลาแม่ ก่อนยกทัพออกไปรบกับพระรามอีกหน การไปรบครั้งนี้

อินทรชิตรู้ว่าต้องไปตาย เพราะตนเองสิ้นอาวุธหมดแล้วทั้งศรวิษณุปาณัม ศรนาคบาศ และศรพรหมาสตร์ รวมทั้งเสียกองทัพและรถทรงด้วย

เมื่อนั้น — อินทรชิตสุริยวงศ์ยักษี
เห็นพระมารดาโศกี — ชุลีกรกราบบาทแล้วทูลไป
ตัวลูกเกิดมาเป็นชายชาญ — **จะกลัวการสงครามกระไรได้**
ถึงกรรมแล้วจำจะบรรลัย — ไม่คิดเสียดายชีวา
มาตรแม้นถึงตายจะไว้ศ — **ให้ปรากฏเกียรติไปภายหน้า**
..... — .....
สั่งแล้วน้อมเศียรบังคมทูล — นเรนทร์สูรบิตุเรศยักษา
ตัวลูกก็เป็นชาติอาชา — **จะกลัวมรณาอย่าพึงคิด**
อันซึ่งเกิดมาเป็นรูปกาย — ไม่เว้นตายด้วยพรหมลิขิต
จะอาสาพระองค์ทรงฤทธิ์ — **กว่าจะสิ้นชีวิตในครั้งนี้**
..... — ..... ฯ

๔. **ตอนทศกัณฐ์ล้ม** เมื่อหนุมานได้กล่องดวงใจของทศกัณฐ์ และมีลางให้เห็นว่าทศกัณฐ์จะต้องตาย ขัตติยมานะทำให้ทศกัณฐ์ออกรบโดยไม่ยินยอมส่งนางสีดาถวายคืนแก่พระราม แม้จะเป็นหนทางเดียวที่จะรอดตายได้ เพราะ

ตัวกูเป็นวงศ์พรหมเมศ — เลื่องชื่อลือเดชทุกทิศา
วันนี้จะสิ้นชีวา — จะให้เกียรตินั้นปรากฏไว้
ตราบเท่ากัลปาพ้าดิน — สิ้นทั้งสามภพสบสมัย

และบอกนางมณโฑด้วยเหตุผลเดียวกันว่า

จึงว่าเจ้าผู้ร่วมชีวิต — สุดคิดที่จะอ้อไพร่
อันสัตว์เกิดมาในสงสาร — จะหนีพระกาลได้ก็ใช่ที่
ถึงกรรมจำสิ้นชีวี — มารศรีจะให้ส่งนางสีดา
จะรู้ที่ส่งไปกระไรได้ — ดวงใจพี่ยอดเสน่หา
อดสูดูร้ายแก่เทวา — **นักสิทธ์วิทยานาคินทร**
จะว่าพี่กลัวรามลักษณ์ — **ไตรจักรจะล่วงนินทาสิ้น**
เราเป็นสุริยวงศ์พรหมินทร์ — **จะให้โลกดูหมิ่นนั้นจนใจ**
สู้ตายไม่เสียดายชีวัน — **จะย่อท้อต่อมันกระไรได้**
ตัวพี่ก็ชายอาชาไนย — **ไม่คิดอาลัยแก่ชีวี** ฯ

(ข) ลิลิตพระลอ

เมื่อพระลอเสด็จออกจากเมืองสรวงแล้ว แต่ยังไม่พ้นเขตแดน ทรงลังเลว่าจะไปต่อดีหรือจะกลับเมือง พี่เลี้ยงทั้งสองนาย คือ นายแก้ว นายขวัญ ก็รีบทูลว่าเห็นชอบเสด็จกลับเมือง แต่พระลอก็ให้เหตุผลว่า แม้นไปเมืองสรอง ก็ต้องได้รับภัยเพราะเป็นข้าศึก แต่จะกลับเมือง ก็กลัวว่าคนทั้งหลายจะนินทาว่าพระองค์เป็นคนขลาด ดังคำประพันธ์ว่า

จักไปจักเปลี่ยวข้าง ทรชน
ครั้นจะคืนเยียวคน กล่าวร้าย
ว่าท้าวปีนสากล ใจขลาด นักนา
พูลโทษทุรยศหว้าย ว่าร้ายแหนงตาย ฯ

(ค) ราชาธิราช

ตอนสมิงนครอินท์ไปให้เจ้าฝรั่งมังฆ้องดูตัว สมิงนครอินท์รู้ว่าจะตกอยู่ในวงล้อมของข้าศึก ถ้าพม่าคิดรุมทำร้าย ตัวเองก็คงต้องตาย แต่สมิงนครอินท์ก็ยอมไปและคิดว่าถ้ามีการทำร้ายตน ก็จะขอสู้ตายไว้ชื่อให้ปรากฏ ไหน ๆ จะต้องตายแล้ว ก็ขอไว้ลายให้เต็มที่ ดังความว่า

> ฝ่ายสมิงนครอินท์ถวายบังคมลาสมเด็จพระเจ้าราชาธิราชออกมา ณ ค่ายที่อยู่ของตัว แล้วจึงคิดว่าพรุ่งนี้เราจะไปให้พระเจ้ามณเฑียรทองทอดพระเนตรนั้น ครั้นจะนั่งไปในเรือลอยอยู่กลางน้ำ พระเจ้ามณเฑียรทองและเสนาบดีทั้งปวงก็จะคิดเห็นว่าเกรงกลัวอยู่ ซึ่งเราจะย่อท้อกลัวสติปัญญาฝีมือทหารพม่านั้นหามิได้ เกรงแต่พระเจ้ามณเฑียรทองจะไม่โปรดให้ไปเผ้าถึงพลับพลา แม้นเป็นดังนั้นเราจะคิดอ่านว่ากล่าวไปเผ้าให้ถึงที่เสด็จออก ในท่ามกลางเสนาข้าทหารทั้งปวงจงได้ **ถึงพระเจ้ามณเฑียรทองและทแกล้วทหารทั้งปวงจะคิดทำร้ายประการใด เราคงจะสู้รบจนสิ้นชีวิต จะสำแดงความกล้าให้ปรากฏเป็นเกียรติยศไว้ในแผ่นดิน** ให้เป็นเยี่ยงแก่ทแกล้วทหารสืบไปภายหน้า แต่ตัวเราเปรียบดังอสรพิษ จำจะซ่อนรักษาเขี้ยวของตัวไปด้วย...

(ง) ขุนช้างขุนแผน

ตอนศึกเมืองเชียงใหม่ พระเจ้าเชียงใหม่ เมื่อรู้ข่าวว่าทัพของแสนตรีเพชรกล้าแตกกระจัดกระจายและผีบ้านผีเมืองก็พากันหนีหมด ทรงรู้สึกหวาดหวั่นแต่ด้วยขัตติยมานะทำให้คิดตั้งทัพรับขุนแผนและพลายงามอยู่ในเมือง จัดเตรียมค่ายประตูรบให้แข็งแรง

พระเจ้าเชียงใหม่ฟื้นตื่นนิทรา ลุกผวาหวั่นหวาดพระทัยไหว
ก็ทราบว่าผีบ้านย่านผีไพร อยู่ไม่ได้หนีออกนอกบุรี
แสนวิตกอกเมืองจะเคืองเข็ญ ต้องยากเย็นผู้คนจะป่นปี้
นี่เพราะกูทำความไม่งามดี ไปชักให้ไพรีมีขึ้นมา
แล้วหวนมานะนึกกลับฮึกเหิม อายุกูก็เยี่ยมหกสิบห้า
ถึงจะครองเมืองไปก็ไม่ช้า ไม่ขายหน้ายอมไทยให้อับประมาณ
อันชาติเสือถึงจะตายลายก็อยู่ ให้ใครดูรู้ชาติว่าอาจหาญ
ชาติกษัตริย์ถึงจะป่นจนวายปราณ มิให้พานชื่อชั่วว่ากลัวใคร
ถึงชีวันบรรลัยจะไว้ยศ ให้ปรากฏทั่วโลกวิสัย
เหมือนทศเศียรสุริย์วงศ์ทรงฤทธิไกร ถูกลักล้วงดวงใจไปให้ราม
แม้นรักชีวิตรักวงศ์จะส่งนาง เธอสู้ตายวายวางไม่คิดขาม
จึงเลื่องชื่อลือยศปรากฏนาม มีเรื่องความในนิพนธ์จนทุกวัน
ถ้ากลัวเขาเราส่งสร้อยทองให้ ก็คงไม่เกิดเข็ญเป็นมหันต์
สู้บรรลัยไว้ยศเหมือนทศกัณฐ์ ให้ลือลั่นชั่วหล้าฟ้าแลดิน
ตริพลางทางเสด็จออกข้างหน้า ดำรัสสั่งเสนาทั้งปวงสิ้น
ให้คอยระวังระไวพวกไพริน เราเอาเวียงเชียงอินท์เป็นเรือนตาย ฯ

(จ) อิเหนา

ตอนศึกวิหยาสะกำ–ท้าวกะหมังกุหนิง อิเหนาได้ยกทัพมาช่วยรบป้องกันเมืองดาหา ตามรับสั่งของท้าวกุเรปันพระราชบิดา เมื่อทัพทั้งสองเจอกันในสนามรบ ท้าวกะหมังกุหนิงบอกให้อิเหนายกทัพกลับไปเพราะไม่ใช่เรื่องของอิเหนา อิเหนากลับตอบว่า

เมื่อนั้น ระเด่นมนตรีตอบตามประสงค์
ซึ่งจะให้เรายกจตุรงค์ คืนคงกรุงไกรนั้นไม่ควร
อับอายไพร่ฟ้าประชาชน เสนีรี้พลจะแช่สรวล
ฤๅหมายไม่สมคะเนเรรวน จึงชวนพูดจาหย่าทัพ
อย่าพักพูดอุบายให้ตายใจ ท่านมิยกคืนไปก็ไม่กลับ
รี้พลจะพลอยย่อยยับ เรากับระตูมาสู้กัน
จะได้ดูฤทธีผีมือ ให้ลือชื่อในชวาเขตขัณฑ์
ฤๅรักตัวกลัวจะม้วยชีวัน บังคมคัลจะให้คืนไปพารา ฯ

ข้อสังเกตสำหรับผู้อ่านปัจจุบันน่าจะอยู่ที่ว่า แม้จนกระทั่งปัจจุบันนี้ คนไทยส่วน

ใหญ่ก็ยังคงยึดคติที่อาจกล่าวรวม ๆ ว่า เป็นความรักในศักดิ์ศรีของตนอยู่มาก การเทิดทูนศักดิ์ศรีของตนแบบที่ตีความกว้างหรือแคบเสียจนแม้แต่การจะถูกมองหน้า หรือกระทบไหล่โดยไม่บังเอิญของผู้อื่น ว่าเป็นสาเหตุเพียงพอที่จะต้องกู้ศักดิ์ศรีตน และโดยที่ทั้งสองฝ่ายต่างก็มีศักดิ์ศรีพอ ๆ กัน จึงต้องตัดสินกันด้วยการฆ่าฟันกันให้ล้มตายไปข้างหนึ่งนั้น ก็เป็นสิ่งที่เราได้ยินได้พบเห็นอยู่บ่อย ๆ จนน่าคิดต่อไปว่า จะเป็นไปได้หรือไม่ที่ค่านิยมดังกล่าวนี้ของคนไทยได้ถูกนำไปใช้ เพื่อผลประโยชน์ทางการเมืองมาหลายต่อหลายครั้งแล้วในประวัติศาสตร์ไทย[๕๘] และโดยที่ผู้ใช้เองนั้นก็อาจจะอยู่ใต้อิทธิพลของค่านิยมดังกล่าวด้วยเหมือนกันก็ได้

ในแง่ที่สามว่าด้วยมโนคติหรือความคิดส่วนตัวของกวีนั้นเล่า สุนทรภู่ได้รับการยกย่องเป็นอย่างมาก เช่น การบรรยายถึงหีบเสียงที่ไขเครื่องกลแล้วบรรเลงดนตรีได้เอง ซึ่งในสมัยของสุนทรภู่ไม่มี จนกระทั่งอีกห้าสิบปีต่อมาจึงได้เกิดเครื่องกลไกชนิดนี้ขึ้น หรือสำเภายนต์ของพราหมณ์โมราซึ่งมีลักษณะสะเทินน้ำสะเทินบก หรือการบรรยายถึงเรือกำปั่นขนาดยักษ์ของโจรสุหรั่ง ฯลฯ[๕๙] แต่นักอักษรศาสตร์บางท่านวิจารณ์ว่า การมุ่งไปที่จินตนาการล้ำสมัยของสุนทรภู่อย่างที่กล่าวมาแล้ว และยกย่องว่าเป็นอัจฉริยภาพที่เด่นที่สุดนั้นเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้อง เพราะแม้ว่าภาพที่กวีวาดภาพขึ้นนั้นจะยังไม่มีปรากฏในสมัยนั้นก็จริง แต่ก็มีสิ่งที่สร้างความบันดาลใจในความคิดนั้น ๆ ได้ เช่น การวาดภาพเรือกำปั่นของโจรสุหรั่ง ก็น่าจะมีต้นเหตุมาจากการที่สุนทรภู่ได้คุ้นเคยกับเรือกำปั่นที่เข้ามาติดต่อค้าขายกับกรุงเทพ ฯ ในสมัยนั้น "ความคิดฝันในลักษณะเช่นนี้ก็เป็นเพียงสิ่งที่เพิ่มเติมความแปลกเล็ก ๆ น้อย ๆ ให้แก่เรื่อง จึงไม่ได้เป็นจินตนาการในระดับสูงที่ควรนำมายกย่องเป็นอัจฉริยภาพของสุนทรภู่ จินตนาการที่ควรยกย่องนั้นอยู่ที่การสร้างระบบสัญลักษณ์อันซับซ้อน และเกี่ยวเนื่องกับเรื่องโดยตลอด อันเป็นความสามารถชั้นอัจฉริยะอย่างแท้จริง" เช่น สัญลักษณ์ที่แสดงออกมาในรูปของทะเลและเพลงปี่[๖๐] อย่าง

---

[๕๘] น่าสังเกตว่า การปลุกปั่นให้คนไทยเกิดความรู้สึกชาตินิยมในสมัยของจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็น "ผู้นำ" การสร้างสถานการณ์ให้มีการกระทบกระทั่งกันระหว่างไทยกับกัมพูชา ในสมัยของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ กรณีความบาดหมางกันระหว่างไทยกับลาวและไทยกับเขมรเมื่อเร็ว ๆ นี้ ล้วนแล้วแต่เป็นเรื่องที่ทำได้ง่ายและได้ผลสำหรับผู้ที่ประสงค์จะใช้ประโยชน์ทางการเมืองเสมอ จริงอยู่ อาจมีผู้แย้งได้ว่านโยบายสร้างศึกนอกบ้านเพื่อให้เกิดความสามัคคีภายในนั้นเป็นสิ่งที่กระทำกันอยู่ทั่วไป แต่ก็น่าสังเกตเพิ่มเติมว่าในขณะที่ในสังคมไทยมีการเรียกร้องให้แสดงความก้าวร้าวได้ง่ายและบ่อย การเรียกร้องให้มีสันติภาพซึ่งน่าจะเป็นสิ่งที่ทุกคนต้องการ กลับเป็นสิ่งที่ไม่ค่อยได้กระทำกัน และผู้ที่กระทำก็ถูกหาว่าเป็นผู้ทรยศไปเสียเลย

[๕๙] ดูตัวอย่างเช่น ประจักษ์ ประภาพิทยากร, **เบื้องหลังการแต่งพระอภัยมณี**, (พระนคร : โอเดียนสโตร์ ๒๕๑๓), หน้า ๑๐๙–๑๒๗.

[๖๐] สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร์, **พระอภัยมณี**, หน้า ๓๒๔.

ไรก็ดี ในขณะที่นักอักษรศาสตร์อาจจะถกเถียงกันว่าจินตนาการแบบไหน ตอนไหนของสุนทรภู่ที่ควรแก่การยกย่อง ก็เป็นที่น่าสังเกตว่าความคิดเห็นของสุนทรภู่ที่ปรากฏในงานเขียนประเภทนิทานและในส่วนที่เกี่ยวกับการเมืองนั้นไม่ได้รับความสนใจเลย ทั้ง ๆ ที่ก็มีอยู่หลายตอนที่อาจกล่าวได้ว่า สุนทรภู่เขียนล้อเลียนความเป็นอยู่ของสังคมชั้นสูงในสมัยนั้น เช่น การกล่าวถึงการเล่นเพื่อนของนางกำนัลในราชสำนัก ซึ่งน่าจะเป็นเรื่องที่ล่วงรู้กันอยู่ทั่วไป เพราะมีปรากฏอยู่ทั้งใน **ลักษณวงศ์** และ **พระอภัยมณี** หรือการกล่าวประชดประชันถึงความไม่เดียงสาของข้าราชสำนัก เช่น ใน **ลักษณวงศ์** มีว่า•

นางชาววัง แหวกม่านประสานเสียง เห็นช้างเคียงฉวยคว้าพฤกษามาหัก
เห็นอะไรก็ให้กำเริบรัก **ไม่รู้จักหมามุ้ยเอามือทิ้ง**
ละอองลูกถูกเนื้อมันเหลือเล่ห์ สมคะเนเกาสนุกลุกทะลึ่ง

หรือแม้แต่การกล่าวพาดพิงถึงการที่เจ้านายข่มเหงผู้อื่นเพราะเป็นเจ้านายนั้น น่าจะเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นเป็นปกติวิสัย เช่น ใน **ลักษณวงศ์** สุนทรภู่เขียนไว้ว่า

สาวสนมมาเห็นผลก็วนวิ่ง เข้าช่วงชิงกันเก็บลูกหญ้าหวาย
ชิงกันพลางทางผลักกันวุ่นวาย **นี่เจ้านายหรือข่มเหงไม่เกรงใจ**

ใน **สิงหไตรภพ** ก็ปรากฏว่า

ฝ่ายยักษีพี่เลี้ยงพระหน่อนาถ เป็นแผลหน้าพยาบาทไม่ขาดหาย
พ่อของมันนั้นก็ฆ่าเจ้าตาย **อ้ายลูกชายยังซ้ำแกล้งทำกู**

หรือใน **พระอภัยมณี** ก็ปรากฏว่า

ฝ่ายโจรไพรใจพาลชาญฉลาด หมิ่นประมาทตอบความตามภาษา
แต่ขุนนางยังเบียดเบียนชาวพารา **จะมาว่าแต่เราเป็นชาวดง**

ครั้นถ้าจะมีการวิพากษ์วิจารณ์สุนทรภู่ในแง่นี้ ก็มักจะออกมาในรูปของการโจมตีของคนรุ่นใหม่ว่า งานของสุนทรภู่เป็นงานที่มุ่งรับใช้ชนชั้นศักดินาแต่เพียงอย่างเดียว คือ ถึงสุนทรภู่อาจจะแสดงความไม่พอใจชนชั้นผู้ปกครองออกมาบ้างก็เป็นเพียงบางครั้งบางคราว เฉพาะเมื่อสุนทรภู่เองรู้สึกอึดอัดกับความอยุติธรรมหาใช่การต่อสู้กับระบบทั้งระบบอย่างเอาจริงเอาจังไม่[๖๑] แต่จะเป็นไปได้หรือไม่ว่า การที่จินตนาการของสุนทรภู่ในส่วนที่เกี่ยวกับการเมืองไม่ได้รับความสนใจ หรือถูกมองไปในแง่ลบแต่เพียงด้านเดียวนั้นเป็นเหตุเนื่องมาจากความจริงที่ผู้อ่านมักจะมองข้ามไป นั่นก็คือ ความจริงที่ว่าสุนทรภู่

---

๖๑ จิตร ภูมิศักดิ์, "การต่อสู้ทางศิลปะและวัฒนธรรม" ใน **กวีการเมือง**, (แนวร่วมนักศึกษาเชียงใหม่ : ๒๕๑๗), หน้า ๑๘๘–๙๐.

เขียนนิทานและนิทานเป็นเรื่องสนุกสนาน จึงทำให้จินตนาการของสุนทรภู่ในแง่นี้ ไม่ว่าจะในรูปของการวิจารณ์สังคมหรือการวาดภาพในอนาคต ถ้าจะปรากฏออกมาบ้าง ต้องเลื่อนรางไป เพราะความสนุกสนานของเนื้อเรื่องเอง ตัวอย่างที่เห็นได้ง่าย ก็เช่น การกำหนดให้ผู้หญิงใน **พระอภัยมณี** มีฐานะสูงเท่าเทียมผู้ชายทุกประการ และให้ความสามารถและฐานะของผู้หญิงเป็นที่รับรองของสังคมตามท้องเรื่อง อันเป็นข้อที่แตกต่างจากวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ มาก เพราะวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ นั้น แม้จะให้ผู้หญิงครองเมือง หรือเป็นแม่ทัพ หรือมีอำนาจในบ้านเมือง แต่ก็มักอยู่ในลักษณะที่แปลงเป็นชายด้วยอำนาจวิเศษอย่างใดอย่างหนึ่ง[๖๒] โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ถ้าจะพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษากับการเมืองที่ปรากฏใน **พระอภัยมณี** ก็จะเห็นได้ว่า นี่เป็นของใหม่ที่ควรแก่การสนใจยิ่ง เพราะในเมื่อสุนทรภู่ยอมรับความจำกัดของขอบเขตทางการเมืองตามที่ปรากฏมาในงานเรื่องอื่น ๆ ว่าเกี่ยวด้วยเฉพาะเรื่องการป้องกันบ้านเมือง และยอมรับว่า เรื่องดังกล่าวส่วนใหญ่แล้วเป็นภารกิจของกษัตริย์ (คือเป็นเรื่องที่กวีหรือผู้อยู่ใต้ปกครองอย่างสุนทรภู่ไม่มีสิทธิเข้าไปยุ่งเกี่ยวหรือเปลี่ยนแปลง) เนื้อหาของ "การเมือง" ที่เหลือให้สุนทรภู่สังเกตดูได้ก็ต้องมีลักษณะแคบลงมา คือ เป็นแต่เพียงกระบวนการสมคบคิดวางอุบายให้เป็นไปตามความต้องการของผู้มีสิทธิในทางการเมืองเท่านั้นเอง[๖๓] เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า การจำกัดขอบเขตของการเมืองลงมาเช่นนี้ไม่เพียงแต่จะทำให้การเมืองมีลักษณะแคบจนอาจเทียบได้กับคำจำกัดความของนักรัฐศาสตร์รุ่นใหม่บางคนที่ว่า การเมืองคือ "ใครได้อะไร เมื่อไร และอย่างไร" เท่านั้น[๖๔] หากแต่ยัง

---

[๖๒] สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร์, **พระอภัยมณี**, หน้า ๒๗๕ ; และโปรดเปรียบเทียบกับฐานะของสตรี ใน**พระอภัยมณี** กับตามที่สุนทรภู่กล่าวไว้ใน **สุภาษิตสอนหญิง** สำหรับตัวอย่างที่แสดงว่าลักษณะของนิทานอาจบดบังภาพสะท้อนบางอย่างได้แก่ กรณีตัวละครและตัวบุคคลใน **พระอภัยมณี** กล่าวคือ มีผู้รู้บางท่านเชื่อว่าท้าวสุทัศน์ใน **พระอภัยมณี** คือรัชกาลที่สอง เพราะสุนทรภู่กำหนดวันสวรรคตของท้าวสุทัศน์ตรงกับวันเสด็จสวรรคตของรัชกาลที่สอง คือวันพุธ เดือนแปด แรม ๑๑ ค่ำ ปีวอก (ดูธนิต อยู่โพธิ์, "ตัวละครและเหตุการณ์ในเรื่องพระอภัยมณี" หน้า ๑๗) แต่ก็เป็นที่น่าสังเกตว่าท้าวสุทัศน์ดูเหมือนว่าจะเป็นกษัตริย์พระองค์เดียวที่สวรรคตโดยเหตุตามธรรมชาติ แต่ถ้าท้าวสุทัศน์ คือรัชกาลที่สองจริงแล้ว ก็น่าแปลกใจที่สุนทรภู่บรรยายการสวรรคตของท้าวสุทัศน์ไว้ดังนี้ คือ

จะกลับกล่าวท้าวสุทัศน์ขัตติเยศ	มงกุฎเกศรัตนามหาสถาน
ครองประเทศเขตแคว้นแสนสำราญ	พระชนมานร้อยยี่สิบปีปลาย
ให้ลืมหลงสรงเสวยพาลเลยละ	ลมปะทะพระทัยมิใคร่หาย
คนแก่เฒ่าสาวใหญ่มิให้กราย	คิดระคายเคืองขัดพระหัทยา
ชอบพระทัยใช้สอยแต่สาวสาว	**ที่รุ่นราวรู้หลักโปรดหนักหนา**
ลืมบรรหมลมจับวับวิญญา	**พอเวลาไก่ขันสวรรคต**

[๖๓] ดูหน้า ๒๔๒–๓.

[64] Harold Lasswell, **Politics : Who Gets What, When, How,** (Cleveland and New York: Maridian Books, The World Publishing Company, 1958).

ทำให้กิจกรรมการเมืองมีลักษณะที่น่าอันตรายด้วย เพราะนี่คือการเมืองในระดับปฏิบัติกันจริง ๆ จัง ๆ ไม่ใช่เรื่องของการคาดคะเนถึงเป้าหมายของสังคม ส่วนผลที่ตามมาในเรื่องของการศึกษาก็ดูเหมือนว่าจะสอดคล้องเข้าเป็นอย่างดีกับลักษณะของการเมืองในแง่ปฏิบัติดังกล่าวแล้ว เพราะการสมคบคิดวางอุบายจะสำเร็จได้ก็ต่อเมื่อกลอุบายนั้นสอดคล้องกับธรรมชาติจิตใจและ "วิสัย" ของมนุษย์ ซึ่งเป็นสิ่งที่สุนทรภู่ก็เสนอให้ศึกษาและที่น่าสนใจก็คือว่า ความรู้ในสิ่งเช่นว่านี้ไม่น่าจะจำกัดอยู่เฉพาะแต่กษัตริย์ที่จะเรียนรู้ได้ ในทางตรงกันข้ามผู้ที่เป็นตัวแทนของความรู้หรือปัญญาในแง่นี้ เช่น นางวาลี นางเสาวคนธ์ นั้นเป็นสตรีเสียด้วยซ้ำ (ส่วนพระอภัยมณีนั้น ถึงจะเป็นกษัตริย์ก็เป็นกษัตริย์ที่มีวิชาของไพร่เป็นหลัก)[๖๕] สมดังที่ได้มีผู้ตั้งข้อสังเกตว่าใน **พระอภัยมณี** นี้ การสร้างประสบการณ์ให้แก่ตัวละครนั้น สุนทรภู่เน้นถึงความฉลาดเฉลียวรอบคอบในการพิจารณาและหยั่งใจคนมากกว่าอย่างอื่น รวมทั้งเมื่อกล่าวถึงอันตรายก็เป็นอันตรายที่จะเกิดขึ้นจากคนธรรมดามากกว่าอันตรายที่จะเกิดจากสัตว์ร้าย หรืออำนาจเหนือธรรมชาติอย่างอื่น ๆ[๖๖] กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ในเมื่อเนื้อหาของการเมืองจริง ๆ ไม่ใช่เรื่องของเป้าหมายปลายทาง หรือปัญหาเรื่องความชอบธรรมในการปกครอง แต่เป็นระดับของการต่อสู้หักล้างเอาชนะกันระหว่างสองนคร หรือระหว่างบุคคลสองกลุ่ม ซึ่งมักแสดงตนออกมาในรูปที่รุนแรงที่สุด คือ สงครามแล้ว ก็ไม่น่าแปลกแต่อย่างใดที่การวางแผนสมคบคิดจะเป็นลักษณะเฉพาะของ "การเมือง" เมื่อมองจากสายตาของผู้อยู่ในฐานะอย่างสุนทรภู่หรือผู้ดูคนอื่น ๆ ที่ไม่มีสิทธิเข้าไปตัดสินนโยบาย นอกจากจะเป็นผู้มีส่วนร่วมเมื่อนโยบายต่าง ๆ ได้ถูกตัดสินไปแล้ว

แต่ความรู้ในวิสัยของโลกและมนุษย์แต่เพียงอย่างเดียว ก็ไม่พอเพียงที่จะช่วยให้บุคคลประสบผลสำเร็จในการสมคบวางแผนอุบาย เพราะเราได้เห็นมาแล้วว่า ถ้าตัดเรื่องพลกำลังที่เหนือกว่ากันอย่างเด็ดขาดออกไปแล้ว ผู้ที่จะประสบผลสำเร็จใน "การเมือง" ของสุนทรภู่นั้น ไม่ใช่คนที่ฉลาดในสมองอย่างพระสังฆราช หากแต่จะต้องเป็น

---

[๖๕] ธนิต อยู่โพธิ์ "ตัวละครและเหตุการณ์ในเรื่องพระอภัยมณี" ใน **พระอภัยมณีของสุนทรภู่ภาคจบบริบูรณ์**, กรมศิลปากรชำระเพิ่มเติม เล่ม ๔, (พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า ๒๕๐๘), หน้า ๑๑–๑๒ กล่าวไว้ว่า "ดูเหมือนท่านสุนทรภู่จะสมมติตัวท่านเองให้เป็นพระอภัยมณี และสร้างลักษณะให้เป็นผู้เชี่ยวชาญในการเบ่าปี่ .... และการชำนาญในทางเบ่าปี่นี้อาจเทียบได้กับความเชี่ยวชาญในการแต่งกลอน เพลงยาว หรือกลอนสุภาพ ซึ่งกล่าวว่าเป็นลักษณะพิเศษของสุนทรภู่ด้วย"

[๖๖] สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร์, **พระอภัยมณี**, หน้า ๖๑.

คนที่ฉลาดในการเจรจาอย่างนางวาลี พระอภัยมณี หรืออย่างนางเสาวคนธ์ด้วย[๖๗] ซึ่งในการย้ำถึงความสำคัญของลมปากนั้น สุนทรภู่ก็ดูเหมือนว่าจะสะท้อนถึงค่านิยม และข้อเท็จจริงที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งของสังคมไทยที่ตกทอดกันมา จนกระทั่งปัจจุบัน และส่วนที่น่าจะมีความหมายสำคัญไม่แพ้กัน ก็คือ การกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับนักวิชาการ เพราะถ้าจะมองในแง่หนึ่งนั้น ก็จะเห็นได้ว่าสุนทรภู่มองโลกในแบบเดิมว่าบุคคลธรรมดา ๆ ถึงแม้ว่าจะมีวิชาความรู้ ก็ต้องพึ่งพาอาศัยกษัตริย์เพื่อเป็นเกียรติแก่ตน[๖๘] แต่ถ้าจะมองในอีกมุมหนึ่งแล้ว นี่ก็คือ การกล่าวว่ากษัตริย์ย่อมไม่สมบูรณ์ในตัวเอง คือ เป็นการเน้นถึงความจำเป็นที่กษัตริย์จะต้องมีผู้ช่วย ถ้าจะเป็นกษัตริย์ที่สมบูรณ์[๖๙] และน่าเชื่อได้ว่า ทัศนะเช่นว่านี้มิได้สะท้อนเฉพาะแต่ความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับกวีในส่วนที่เป็นงานทางด้านกวีเท่านั้น หากน่าจะสะท้อนถึงความสัมพันธ์ของกษัตริย์กับกิจการบ้านเมืองโดยทั่วไปด้วย[๗๐]

---

[๖๗] สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร์, **พระอภัยมณี**, หน้า ๘๙, ๑๐๑ มีความเห็นว่า การเขียนพระอภัยมณี ให้ตัวเอกของเรื่องมีวิชาดนตรี คือ เป่าปี่นั้น ไม่ได้หมายความว่าสุนทรภู่เห็นว่า วิชาดนตรีหรือวิชาศิลปะนั้นเป็นเอกแต่อย่างใด หากแต่เป็นการแสดงความเชื่อของสุนทรภู่ที่ว่า วิชาใดก็ตามถ้าได้ศึกษาอย่างจริงจังแล้ว ย่อมมีประโยชน์แก่ผู้ศึกษาทั้งสิ้น นอกจากนั้นแล้ว วิชานี้ยังเป็นวิชาศิลปะเหมือนกับการแต่งกาพย์กลอน แต่การที่สุนทรภู่จะแต่งให้พระเอกของเรื่องเก่งกาพย์กลอนนั้นก็คงจะสร้างเรื่องลำบาก อย่างไรก็ตาม บทวิเคราะห์นี้มีความเห็นว่าวิชาดนตรีหรือวิชาเป่าปี่นั้น น่าจะเป็นสัญลักษณ์ของอำนาจความดึงดูดใจ อำนาจในการโน้มน้าวจิตใจของผู้ฟังหรือผู้อ่านที่สุนทรภู่พบเห็นในชีวิตประจำวัน คือ การพูดเจรจามากกว่าอย่างอื่น

[๖๘] ดูหน้า ๑๖๕–๖

[๖๙] น่าสังเกตว่า ในงานเขียนประเภทนิทานของสุนทรภู่ไม่เคยปรากฏว่า ปราชญ์หรือผู้มีความรู้ไปถวายตัวขอรับใช้กษัตริย์ก่อน มีแต่กษัตริย์ที่ต้องเชิญชวนก่อน และโปรดสังเกตดูคำอุปมาอุปไมยของมังคลาเมื่อตอนเชิญชวนให้ผู้มีวิชามาทำราชการกับตน ซึ่งมีอยู่ว่า

.....	พวกนักปราชญ์เปรียบเหมือนเพชรทั้งเจ็ดสี
ไม่มีทองรองรับเป็นเรือนมณี	รัศมีไม่สว่างกระจ่างตา
เหมือนคนดีมีครูซึ่งรู้รอบ	ไม่ทำชอบช่วยกษัตริย์ขัดยศฐา
ต้องตกอับลับชีวีไม่ลือชา	**ดังจินดาไร้เรือนก็เหมือนกัน**

โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเปรียบเทียบนักปราชญ์ว่าเป็นเพชรและกษัตริย์ว่าเป็นเพียงเรือนแหวน และโปรดเปรียบเทียบบทอุปมานี้กับที่มีปรากฏใน **เพลงยาวถวายโอวาท** ซึ่งสุนทรภู่เปรียบว่า

"อันนักปราชญ์ราชครูเหมือนคูหา เป็นที่อาศัยสกุลประยูรหงส์"

เพราะจะเห็นได้ว่า ที่นี่นักปราชญ์ดูจะมีฐานะต่ำกว่าผู้ปกครอง แต่ก็น่าจะเป็นที่เข้าใจได้ง่าย เพราะ**เพลงยาวถวายโอวาท** เป็นงานเขียนประเภทสั่งสอน หรือแสดงความในใจที่สุนทรภู่ทำให้กับบุคคลชั้นเจ้านายที่มีตัวมีตนจริง ๆ อย่างไรก็ดี อาจารย์ สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร์ ได้กรุณาแนะนำเพิ่มเติมว่า แม้แต่ใน **เพลงยาวถวายโอวาท** การที่สุนทรภู่เปรียบนักปราชญ์ซึ่งรวมถึงตัวเองเข้าไว้ด้วย ว่าเป็นเพียง "คูหา" นั้น อาจจะมีความหมายไม่ต่างอะไรกับการเปรียบเทียบนักปราชญ์ว่าเป็นเพชรอย่างใน **พระอภัยมณี** เท่าไรนัก เพราะ "คูหา" ย่อมคงทนถาวรกว่า "หงส์"

[๗๐] ดู **พระอภัยมณี** ตอนที่นางละเวงส่งคำสอนเรื่องทศพิธราชธรรมไปให้มังคลาผู้โอรส ซึ่งแสดงถึงความไม่สมบูรณ์ของกษัตริย์

อย่างไรก็ดี ที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดนี้ก็ดูเหมือนว่า จะเป็นขอบเขตที่ไกลที่สุดที่จินตนาการของสุนทรภู่ในแง่นี้จะไปได้ แต่เมื่อเปรียบเทียบกับจินตนาการล้ำยุคล้ำสมัยอื่น ๆ ของสุนทรภู่แล้ว ก็อาจกล่าวได้ว่า มโนคติของสุนทรภู่ในแง่นี้มีไม่มากนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ถ้าจะพิจารณาว่าในฐานะของกวีผู้มาจากสามัญชน แต่ได้อยู่ใกล้ชิดกับองค์พระมหากษัตริย์อย่างสุนทรภู่นั้น สุนทรภู่น่าจะสะท้อนอะไรได้มากกว่านี้มาก แต่เมื่อพิจารณาดูความสัมพันธ์ระหว่างกวีและพระมหากษัตริย์แล้วก็จะเห็นได้ว่า ความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นความสัมพันธ์ที่ทำให้กวีอยู่ในฐานะที่ผิดแปลกไปจากความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับผู้อยู่ใต้ปกครองคนอื่น ๆ อยู่มาก กล่าวคือ ถึงแม้ว่าในฐานะสามัญชนธรรมดา ๆ นั้น กวีไม่อาจเทียบได้กับพระมหากษัตริย์เลย ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องเกียรติความมั่งคั่ง อำนาจ ฯลฯ แต่อาจจะเป็นเพราะว่าความเป็นกวีมีค่าเท่ากับปัญญาหรือความฉลาดก็เป็นได้ จึงทำให้พระมหากษัตริย์แทบทุกพระองค์ต้องเข้ามายุ่งเกี่ยวในวงการกวี ไม่โดยการเป็นกวีเสียเองก็โดยการอุปถัมภ์เลี้ยงดูกวี นอกจากนั้นแล้ว เมื่อเข้ามาอยู่ในราชสำนัก ในฐานะของกวีต่อกวี กวีก็อาจมองตนเองว่าเท่าเทียมหรือเหนือกว่าพระมหากษัตริย์ (ในเชิงกวี) ก็เป็นได้ ยิ่งกว่านั้นในเมื่อกวีต้องทำงานโดยอิสระ ทำงานด้วยใจรักคือบริการของกวี ไม่ใช่สิ่งที่กษัตริย์อาจบีบบังคับเอาได้ดังใจ โอกาสที่จินตนาการของกวีจะออกมาได้โดยไม่มีขอบเขตจำกัด จึงน่าจะเป็นไปได้มาก อย่างไรก็ตาม ก็ดูเหมือนว่าจะเป็นความรู้สึกทั่ว ๆ ไปว่า มโนคติของกวี เช่น สุนทรภู่ไม่ได้มีกว้างขวางในทุก ๆ เรื่อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องของการเมืองดังกล่าวมาแล้ว แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นก็อาจเป็นไปได้ว่าที่เกิดความรู้สึกเช่นนั้นขึ้นก็เพราะลักษณะของฐานะกวีเอง ซึ่งอยู่ใกล้ชิดกับกษัตริย์ ได้มีโอกาสเห็นนิสัยของกษัตริย์ว่ามีลักษณะ "เมื่อดีเด่นเช่นมหาชลาลัย โกรธเหมือนไฟฟุนฟอนให้ร้อนทรวง" หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ถึงกวีจะมีความรู้สึกแรงกล้าสักเพียงไรตนมีสิ่งที่พระมหากษัตริย์ไม่อาจจะมีได้ หรือใช้อำนาจบีบบังคับเอาไปเป็นของตนได้ แต่กวีก็ย่อมรู้สึกเป็นอย่างดีถึงอำนาจอันท่วมท้นของกษัตริย์ที่ล้อมรอบตัวกวีอยู่ การที่อิทธิพลของสังคมที่มีต่อกวีมีมากและชัดแจ้งกว่านี้เองที่อาจจะทำให้มโนคติของกวีเองถูกจำกัดลงไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องของการเมืองที่กวีอาจมีโอกาสได้พบเห็นอยู่เป็นประจำว่า เพียงแต่การที่บุคคลประพฤติตนไม่ให้เป็นที่พอใจของกษัตริย์ (โดยไม่ต้องพูดถึงเรื่องของการเปลี่ยนแปลงระบบ) ก็อาจประสบเคราะห์กรรมอย่างใหญ่หลวงได้ง่าย ๆ ดังที่ตัวสุนทรภู่เองก็เคยต้องประสบภัยจากอำนาจทางการเมืองมาแล้ว

ในอีกประการหนึ่งนั้น อาจเป็นได้ว่า ถึงแม้กวีอาจจะได้ถ่ายทอดมโนคติของตนในส่วนที่เกี่ยวกับการเมืองหรือสังคมออกมา (ไม่ว่าจะมากหรือน้อย) บ้าง แต่ความคิด

นั้น ๆ ก็ถูกทำให้เลือนลางไปบางส่วนด้วยลักษณะ "นิทาน" ของกวีนิพนธ์นั้น ๆ เสีย แต่ที่สำคัญที่สุด ก็อาจเป็นเพราะว่า มโนคติในส่วนที่เกี่ยวกับการเมืองของกวีนั้น ถูกจำกัดโดยขอบเขตทางความคิดของสังคมไทยในสมัยนั้น และแม้แต่ในสมัยต่อ ๆ มานั่นเอง[๗๑] กล่าวคือ สังคมไม่อาจมองเห็นมโนคติของกวีในแง่ที่กว้างหรือลึกซึ้งกว่ามโนคติของตนเองได้ และตัวอย่างที่เห็นได้ชัดที่สุดก็คือ การที่สังคมไม่เห็นความสำคัญของความสัมพันธ์ระหว่างเป้าหมายของการศึกษา หรือปัญญา ซึ่งสุนทรภู่กำหนดไว้ว่า ได้แก่ "วิสัย" ของโลกของมนุษย์ ของจักรวาล กับความสำเร็จในทางการเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งความสำคัญของการเสนอเป้าหมายทางการศึกษาแบบใหม่นี้จะเห็นได้ง่ายขึ้น ถ้าเราจะพิจารณาว่า การศึกษาวิสัยหรือธรรมชาติอย่างที่สุนทรภู่เสนอมานั้นเป็นการศึกษาตัวมนุษย์เอง ซึ่งถ้าจะเปรียบเทียบกับรูปการศึกษาแบบเดิม อันได้แก่ แสวงหาสิ่งวิเศษหรือศึกษาศิลปะในการรบพุ่ง ที่เฉพาะชนชั้นผู้ปกครองเท่านั้นจึงจะมีสิทธิศึกษาได้แล้วก็เท่ากับว่า นี่เป็นการดึงเอาสิ่งที่มีความสำคัญที่สุดในการดำรงชีวิตทางโลกของมนุษย์นอกเหนือจากวิชาชีพลงมาให้อยู่บนพื้นดินที่ทุกคนอาจศึกษาได้โดยทั่วถึงกันนั่นเอง

โดยสรุป ถึงแม้ว่าในหลายกรณีสุนทรภู่จะเพียงแต่สะท้อนให้เราเห็นถึงความรู้สึกนึกคิดและทัศนคติของสังคมไทยแบบเดิม แต่ค่านิยมเดิม ๆ เช่นนี้ก็เป็นสิ่งที่เราควรจะเข้าใจให้ถ่องแท้ ก่อนที่จะคิดถึงสิ่งที่ควรจะเปลี่ยนในกาลข้างหน้า เพราะจะอย่างไรก็ตามอดีตก็จะยังคงเป็นส่วนหนึ่งของตัวเราเองอยู่เสมอ แต่กรณีของการศึกษาปัญญาและวิสัยกับความสำเร็จทางการเมืองเท่าที่ปรากฏใน **พระอภัยมณี** นั้น ดูเหมือนว่าสุนทรภู่ซึ่งถึงแม้ว่าจะไม่ได้ตั้งใจ แต่ในลักษณะที่ขัดกับขนบความเชื่อเดิม ๆ ก็ได้สะท้อนให้เราเห็นว่า การที่จะต้องศึกษาวิสัยหรือธรรมชาติของตัวมนุษย์เองนั้น เป็นสิ่งหลีกเลี่ยงไม่ได้

สมบัติ จันทรวงศ์

---

[๗๑] โปรดเปรียบเทียบการเจรจาระหว่างคงคาประลัย (ตัวโกง) กับ ท้าวอินณุมาศ **ในสิงหไตรภพ** เมื่อคงคาประลัยขบถและท้าวอินณุมาศถามว่าทำไมจึงทำเช่นนั้น คงคาประลัยตอบว่า

เป็นเจ้านายช่างไม่อายอำมาตย์มั่ง	เอาความหลังขึ้นลำเลิกเลี้ยงรักษา
ก็ใครใช้ให้เลี้ยงจงบอกมา	**หรือว่าข้าจ้างวานประการใด**
ตระกูลเรามิใช่เหล่าระยำยาก	สมบัติมากเสียกว่านี้เป็นไหน ๆ
ท่านจัณฑาลผลาญพ่อเราบรรลัย	ไม่สาใจกลับประจานว่าโจรจร

กับการเจรจาระหว่างสินสมุทรกับอุศเรนใน **พระอภัยมณี** คือ เมื่ออุศเรนขอนางสุวรรณมาลีคืนนั้น พระอภัยมณีพูดอะไรไม่ได้ ทั้ง ๆ ที่รักนางสุวรรณมาลี ทั้งนี้ก็เพราะอุศเรนช่วยเหลือรับตนขึ้นสำเภามา แต่สินสมุทรกลับตอบว่า

.....	ถึงเราเล็กก็ไม่ส่งอย่าสงสัย
รับบิดามาก็ช่างใครเป็นไร	**หรือข้าใช้สอยเจ้าให้เอามา**

เป็นที่น่าเชื่อว่า ผู้อ่านส่วนใหญ่อาจจะเอ็นดูสินสมุทร หรือรู้สึกเฉย ๆ กับคำพูดของสินสมุทร แต่ส่วนใหญ่คงจะรู้สึกเกลียดชังคงคาประลัย ทั้ง ๆ ที่พฤติกรรมของตัวละครสองตัวนี้โดยเนื้อแท้แล้วไม่มีอะไรแตกต่างกันเลย

ภาคผนวก

ลำดับงานนิพนธ์ของสุนทรภู่

ที่	ชื่อเรื่อง	ประเภท	เวลาแต่ง	หมายเหตุ
๑	โคบุตร	นิทานคำกลอน	ราว พ.ศ. ๒๓๔๐	ก. ตามการสันนิษฐานของฉันท์ ขำวิไล (ดู ๑๐๐ **ปีของสุนทรภู่** หน้า ๕๘๘).
			ในรัชกาลที่ ๑	ข. สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ ทรงสันนิษฐานว่า "เรื่องโคบุตรนี้ สำนวนดูเหมือนจะแต่ง **ถวายเจ้าวังหลังองค์ใดองค์หนึ่ง** เป็นหนังสือ ๘ เล่ม สมุดไทย จะแต่งในคราวเดียวทั้งนั้น หรือแต่งหลายครั้งหลายคราวข้อนี้หาทราบไม่ แต่ว่าแต่งไม่หมดเรื่อง กลอนเรื่องอื่นของสุนทรภู่ดูสำนวนเป็นชั้นหลังเรื่องโคบุตรทั้งนั้น" **สรุปว่า ทรงสันนิษฐานว่า โคบุตรคงแต่งในสมัยรัชกาลที่ ๑ เพราะในระยะนี้สุนทรภู่มีชีวิตอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของเจ้านายในกรมพระราชวังหลัง**
			แต่งก่อน พ.ศ. ๒๓๕๐	ค. เล่ากันมาว่า โคบุตรแต่งก่อนนิราศเมืองแกลง (ดู **ประวัติคำกลอนสุนทรภู่**, หน้า ๘๑).
๒	นิราศเมืองแกลง	นิราศ	ต้นปี พ.ศ. ๒๓๕๐	— นักวรรณคดีหลายคนลงความเห็นเหมือนกัน เช่นกรมพระยาดำรงฯ พ. ณ ประมวญมารค

ที่	ชื่อเรื่อง	ประเภท	เวลาแต่ง	หมายเหตุ
				(ดู **ประวัติคำกลอนสุนทรภู่**, หน้า ๒๗), ฉันท์ ขำวิไล (ดู **๑๐๐ ปีของสุนทรภู่**, หน้า ๘๑). เป็นต้น
๓	นิราศพระบาท	นิราศ	ปลายปี พ.ศ. ๒๓๕๐	— อ้างถึงแล้ว (หลักฐานเหมือนกันกับ ใน ๒)
๔	ลักษณวงศ์	นิทานคำกลอน	ราว พ.ศ. ๒๓๕๐ เป็นต้นไป ราว พ.ศ. ๒๓๕๐—๒๓๕๒ ราว พ.ศ. ๒๓๕๐	ก. เล่าสืบต่อกันมาว่า แต่งหลังนิราศพระบาท (ดู **ประวัติคำกลอนสุนทรภู่**, หน้า ๑๐๑). ข. พิจารณาจากสำนวนการแต่ง คงอยู่ในระยะเดียวกับงานที่แต่งก่อนรับราชการ และคาดว่าแต่งราว พ.ศ. ๒๓๕๐—๒๓๕๒ (ดู **ประวัติคำกลอนของสุนทรภู่**, หน้า ๑๓๘). ค. ฉันท์ ขำวิไล สันนิษฐานว่าหลังจากกลับจากพระบาทแล้ว สุนทรภู่คงพ้นหน้าที่มหาดเล็กของพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ และคง "จะเร่ร่อนไปเข้าพรรคพวกบอกดอกสร้อยสักวา หรือเข้าคณะนายบุญยัง เป็นคนบอกบทละครก็ได้ คงจะได้แต่งเรื่องที่เรียกกันว่าจักร ๆ วงศ์ ๆ ไว้บ้าง ในระยะนี้... (จะยังไม่ถึงเรื่องพระอภัยมณี) ดำเนินชีวิตไปตามอัธยาศัยของตนตลอดมา จนปรากฏในภายหลังว่าได้เดินทางไปอยู่เมืองเพชรบุรี

ที่	ชื่อเรื่อง	ประเภท	เวลาแต่ง	หมายเหตุ
				ก่อนปีระกา ๒๓๕๖" (ดู ๑๐๐ **ปีของสุนทรภู่**, หน้า ๑๓๕).
			ในสมัยรัชกาลที่ ๓	ง. สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ ทรงสันนิษฐานว่าสุนทรภู่แต่งเรื่องนี้ในขณะที่ตกยาก ต้องลอยเรือแต่งกลอนในสมัย**รัช**กาลที่ ๓
			ในสมัยรัชกาลที่ ๓	จ. ในโคลงลิลิตมหามกุฎราชคุณานุสรณ์ พระนิพนธ์กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ มีโคลง ๒ บท (ดู **ประวัติคำกลอนสุนทรภู่**, หน้า ๑๓๗). รวมความว่าสุนทรภู่นำเรื่องที่เจ้าฟ้ามงกุฎ (รัชกาลที่ ๔) ทรงเศร้าโศกจนถึงน้ำพระเนตรคลอ เมื่อสดับปกรณ์เพราะพระองค์เจ้านฤมล พระธิดาของกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ซึ่งทรงรู้จักคุ้นเคยได้สิ้นพระชนม์มาแต่งเป็นเรื่องลักษณวงศ์ ขณะนั้นเจ้าฟ้ามงกุฎยังทรงผนวชอยู่ในรัชสมัยของรัชกาลที่ ๓
๕	จันทโครบ (ถึงเข้าถ้ำมุจลินท์)	นิทานคำกลอน	ราว พ.ศ. ๒๓๕๐—๒๓๖๒ (ก่อนรับราชการ)	— ดู **ประวัติคำกลอนสุนทรภู่**, หน้า ๕๕๔.
๖	สุภาษิตสอนหญิง	สุภาษิต	ราว พ.ศ. ๒๓๕๐—๒๓๖๒ (ก่อนรับราชการ)	ก. ฉันท์ ขำวิไล บอกว่า "เรื่องนี้ที่ออกชื่อตัวเองว่า สุนทรภู่ เข้าใจว่าแต่งในวัยหนุ่มเข้ารับราชการเป็นขุนสุนทรโวหาร"

ที่	ชื่อเรื่อง	ประเภท	เวลาแต่ง	หมายเหตุ
				(ดู **๑๐๐ปีของสุนทรภู่**, หน้า๘๒).
			ในสมัย รัชกาลที่ ๑	ข. พ.ณ ประมวญมารค สันนิษฐานไว้ในหน้า ๕๕๔, **ประวัติคำกลอนสุนทรภู่**
๗	สิงหไตรภพ (ตอนต้น)	นิทานคำกลอน	ในสมัย รัชกาลที่ ๒	นักวรรณคดีส่วนมากมีความเห็นพ้องกัน เช่น กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นายธนิต อยู่โพธิ์ และ พ.ณ ประมวญมารค (ดู **ประวัติคำกลอนสุนทรภู่** หน้า ๕๕๔).
๘	พระอภัยมณี (ตอนต้น) ถึงตอนศรีสุวรรณ	นิทานคำกลอน	ในสมัย รัชกาลที่ ๒ ระหว่างติดคุก ราว พ.ศ. ๒๓๖๔	หลักฐานเช่นเดียวกับ ๗
๙	เสภาขุนช้างขุนแผน ตอนกำเนิดพลายงาม	เสภา	ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ราว พ.ศ. ๒๓๖๕—๒๓๖๗ คือ แต่งหลังจากออกจากคุก	นักวรรณคดีหลายคนลงความเห็นว่า แต่งหลังจากพ้นโทษ เพราะความในเสภากล่าวถึงการติดคุกและเกร็ดชีวิตที่รัชกาลที่ ๒ ทรงโปรดปรานตน สุนทรภู่ออกจากคุกราวปี พ.ศ. ๒๓๖๕
๑๐	สวัสดิรักษา	สุภาษิตหรือคำสอน	ประมาณ พ.ศ. (๒๓๖๔)—๒๓๖๗	ก. เป็นการสันนิษฐาน ของกรมพระยาดำรง ฯ และนักวรรณคดีส่วนมากเห็นด้วย ว่าแต่งถวายเจ้าฟ้าอาภรณ์ ในรัชกาลที่ ๒
			ราว พ.ศ. ๒๓๘๕—๒๓๙๘	ข. พ.ณ ประมวญมารค สันนิษฐานว่า แต่งถวายกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ เมื่อได้รับ

ที่	ชื่อเรื่อง	ประเภท	เวลาแต่ง	หมายเหตุ
				อุปถัมภ์จากเจ้านายในวังหน้า ตอนบั้นปลายของชีวิต
๑๑	นิราศภูเขาทอง	นิราศ	พ.ศ. ๒๓๗๑ พ.ศ. ๒๓๗๓	ก. กรมพระยาดำรงฯ และ พ.ณ ประมวญมารค ตลอดจนนักวรรณคดีส่วนมากเชื่อว่า นิราศภูเขาทองแต่งใน พ.ศ. ๒๓๗๑ ข. ฉันท์ ขำวิไล สันนิษฐานว่าแต่งใน พ.ศ. ๒๓๗๒ หลังเพลงยาวถวายโอวาท (ดู **๑๐๐ ปีของสุนทรภู่** หน้า ๒๓๔—๒๓๕)
๑๒	เพลงยาวถวายโอวาท	คำสอน	พ.ศ. ๒๓๗๒ —๒๓๗๓	— เรื่องเวลาแต่งไม่เป็นปัญหา แต่ขัดแย้งกันในเรื่องที่ว่า ระหว่างนิราศภูเขาทอง กับเพลงยาวถวายโอวาท อะไรแต่งก่อนแต่งหลัง พ.ณ ประมวญมารค และกรมพระยาดำรงฯ ว่านิราศภูเขาทองแต่งก่อน แต่ฉันท์ ขำวิไล เห็นแย้งกัน
๑๓	นิราศเพชรบุรี	นิราศ	พ.ศ. ๒๓๗๔	— เดิมเชื่อว่านิราศเรื่องนี้เป็นนิราศเรื่องสุดท้ายของสุนทรภู่ ว่าแต่งราว พ.ศ. ๒๓๘๘ (ดู **ชีวิตและงานของสุนทรภู่,** กรมพระยาดำรง ฯ) แต่ พ.ณ ประมวญมารค (ดู **ประวัติคำกลอนสุนทรภู่,** หน้า ๒๕๗—๒๕๘). และฉันท์ ขำวิไล (ดู **๑๐๐ ปีของสุนทรภู่,** หน้า ๒๕๗—๒๗๘) เห็นว่าแต่งใน พ.ศ. ๒๓๗๔

ที่	ชื่อเรื่อง	ประเภท	เวลาแต่ง	หมายเหตุ
๑๔	นิราศพระแท่นดงรัง	นิราศ	พ.ศ. ๒๓๗๖	– สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรง ฯ และฉันท์ ขำวิไล เชื่อว่า เป็นงานของสุนทรภู่ (ดู ๑๐๐ **ปีของสุนทรภู่**, หน้า ๒๕๘–๓๓๐). แต่ ธนิต อยู่โพธิ์ และ พ.ณ ประมวญมารค คิดว่าไม่ใช่งานสุนทรภู่แต่ง (ดู **ประวัติคำกลอนสุนทรภู่** หน้า ๓๐๖).
๑๕	นิราศวัดเจ้าฟ้า	นิราศ	พ.ศ. ๒๓๗๕	ก. กรมพระยาดำรง ฯ ทรงบอกไว้ใน **ชีวิตและงานของสุนทรภู่** ว่า สุนทรภู่แต่งใน พ.ศ. ๒๓๗๕ พ.ณ ประมวญมารค ก็เห็นด้วย ดังคำสนับสนุน ใน**ประวัติคำกลอนสุนทรภู่**, หน้า ๒๘๐–๓๐๗ ข. ฉันท์ ขำวิไล คิดว่า นิราศวัดเจ้าฟ้า แต่งขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๗๗ (ดู ๑๐๐ **ปีของสุนทรภู่**, หน้า ๓๓๐).
๑๖	นิราศสุพรรณบุรี	นิราศ	พ.ศ. ๒๓๗๕ พ.ศ. ๒๓๘๔	ก. พ.ณ ประมวญมารค สันนิษฐานว่า สุนทรภู่แต่งนิราศสุพรรณเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๕ (ดู **ประวัติคำกลอนของสุนทรภู่**, หน้า ๓๓๗). ข. นักวรรณคดีเป็นจำนวนมากเชื่อว่าแต่งในปี พ.ศ. ๒๓๘๔
๑๗	พระอภัยมณี (ต่อ)	นิทานคำกลอน	ราว พ.ศ. ๒๓๘๐	– ดู **ประวัติคำกลอนสุนทรภู่**, หน้า ๓๕๑.
๑๘	สิงหไตรภพ (ต่อ)	นิทานคำกลอน	ราว พ.ศ. ๒๓๘๓	– ดู **ประวัติคำกลอนสุนทรภู่**, หน้า ๓๕๖.

ที่	ชื่อเรื่อง	ประเภท	เวลาแต่ง	หมายเหตุ
๑๙	นิราศพระประธม	นิราศ	พ.ศ. ๒๓๘๔ พ.ศ. ๒๓๘๕	– พ.ณ ประมวญมารค คำนวณไว้ (ดู **ประวัติคำกลอนสุนทรภู่,** หน้า ๓๕๗). – แต่กรมพระยาดำรง ฯ และ ฉันท์ ขำวิไล หักลบปีอายุของสุนทรภู่และตาบ ลูกชาย แล้วคิดว่าแต่งในปี ๒๓๘๕
๒๐	รำพันพิลาป	นิราศ	พ.ศ. ๒๓๘๕	– ฉันท์ ขำวิไล เห็นว่าแต่งในพ.ศ. ๒๓๘๕ (ดู ๑๐๐ **ปีของสุนทรภู่,** หน้า ๒๕๕) และ พ.ณ ประมวลมารค ก็เห็นพ้องด้วย (ดู **ประวัติคำกลอนสุนทรภู่,** หน้า ๑๕๖).
๒๑	ไชยสุริยา	นิทานคำกาพย์	พ.ศ. ๒๓๘๓ –๒๓๘๕	– ดู **ประวัติคำกลอนสุนทรภู่,** หน้า ๔๓๔–๕.
๒๒	นิราศอิเหนา	นิราศ	ประมาณ พ.ศ. ๒๓๘๕-๘๓	– ดู **ประวัติคำกลอนสุนทรภู่,** หน้า ๔๗๒.
๒๓	บทเห่เรื่องพระอภัยมณี ส่วนบทเห่จับระบำ บทเห่เรื่องโคบุตร บทเห่เรื่องกากี	บทเห่กล่อมพระบรรทม	ประมาณ พ.ศ. ๒๓๘๕–๘๖ ในสมัยรัชกาลที่ ๒ หรือราว พ.ศ. ๒๓๗๕ –๒๓๗๘ เมื่ออยู่ในการอุปการะของพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ	– ดู เล่มเดียวกัน, หน้า ๔๓๕. – ตามการสันนิษฐานของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่ง พ.ณ ประมวญมารคก็คิดว่าเป็นไปได้ที่บทเห่เหล่านี้ จะแต่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๒ (**ประวัติคำกลอน ฯ,** หน้า ๔๓๕).

ที่	ชื่อเรื่อง	ประเภท	เวลาแต่ง	หมายเหตุ
๒๔	อภัยณุราช	บทละคร	ราว พ.ศ. ๒๓๘๕—๒๓๙๘	— กรมพระยาดำรง ฯ สันนิษฐานว่าเป็นงานที่สุนทรภู่แต่งถวายพระองค์เจ้าดวงประภา พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว — แต่ พ.ณ ประมวญมารคและนักวรรณคดีบางคนว่า พระยาเสนาภูเบศร์ ศิษย์สุนทรภู่เป็นผู้แต่งและสุนทรภู่เป็นผู้ขัดเกลาสำนวนให้
๒๕	เสภาพระราชพงศาวดาร	เสภา	ประมาณ พ.ศ. ๒๓๙๗	— กรมพระยาดำรง ฯ ทรงสันนิษฐานว่าแต่งใน ปี พ.ศ. ๒๓๙๗ (ดู **ประวัติคำกลอนสุนทรภู่**, หน้า ๔๕๐).

หนังสือของโครงการตำรา ฯ ที่มีจำหน่ายในขณะนี้

๑. **ชุดวรรณไวทยากร** (เล่มย่อย – ปกอ่อน)

พุทธธรรม (พระศรีวิสุทธิโมลี)	๒๕ บาท
วรรณคดี (มล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ และ เจตนา นาควัชระ)	๒๕ บาท
ภาษาศาสตร์ (พระมหาเสถียรพงษ์ และ วิจินตน์ ภาณุพงศ์)	๒๕ บาท
เศรษฐศาสตร์ (ประชุม โฉมฉาย จิรายุ อิศรางกูร ฯ และ อรัญ ธรรมโน)	๒๕ บาท
นิติศาสตร์และการต่างประเทศ (หยุด แสงอุทัย และ วรพุทธิ ชัยนาม)	๑๘ บาท
วารสารศาสตร์ (สุภา ศิริมานนท์ และ สุรัตน์ นุ่มนนท์)	๑๘ บาท
การศึกษา (ส. ศิวรักษ์ สิปปนนท์ เกตุทัต เอกวิทย์ ณ ถลาง และ รจิต บุรี)	๒๐ บาท
รัฐศาสตร์ (สุจิต บุญบงการ ปราโมทย์ นาครทรรพ และ กมล สมวิเชียร)	๒๐ บาท
ปรัชญา (วิทย์ วิศทเวทย์ พินิจ รัตนกุล และ โกศล สินธวานนท์)	๑๘ บาท
ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม (เตช บุนนาค พัทยา สายหู และ แถมสุข นุ่มนนท์)	๑๘ บาท
วรรณไวทยากร ชนิด ๒ เล่มชุด	ปกอ่อน ๑๗๕ บาท ปกแข็ง ๒๗๕ บาท

๒. **วิธีการศึกษาสังคมมนุษย์กับตัวแบบสำหรับศึกษาสังคมไทย** (สนิท สมัครการ) ๑๘ บาท

๓. **การวัดในการจัดงานบุคคล** (สวัสดิ์ สุคนธรังษี) ๔๐ บาท

๔. **วิธีเชิงปริมาณสำหรับฝ่ายจัดการ** (เอกชัย ชัยประเสริฐสิทธิ) ๓๕ บาท

๕. **เศรษฐศาสตร์มหภาค เล่ม ๑** (สุพันธ์ โตสุนทร) ๓๕ บาท

๖. **เศรษฐศาสตร์มหภาค เล่ม ๒** (สุพันธ์ โตสุนทร) ๒๐ บาท

๗. **วิเคราะห์รสวรรณคดีไทย** (มล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ) ๔๐ บาท

๘. **ภูมิศาสตร์ประเทศไทย** (สวาท เสนาณรงค์) ๓๕ บาท

๙. **ทฤษฎีสื่อสารมวลชน** (เกษม ศิริสัมพันธ์) ๒๐ บาท

๑๐. **ปรัชญา (แปล)** (วิทย์ วิศทเวทย์) ๑๕ บาท

๑๑. **ปรัชญาการเมือง** (ส. ศิวรักษ์) ๓๕ บาท

๑๒. **ปรัชญากรีก** (ปรีชา ช้างขวัญยืน) ๒๕ บาท

๑๓. **ยูโทเปีย** (สมบัติ จันทรวงศ์) ๑๕ บาท

๑๔. **ประวัติศาสตร์ยุโรป** (นิออน สนิทวงศ์ และ นันทา โชติกะพุกกะณะ) ๔๕ บาท

๑๕. **เอเชียตะวันออกยุคใหม่ เล่ม ๑** (เพ็ชรี สุมิตร) ๕๓ บาท

๑๖. **เอกสารการเมืองการปกครองของไทย** (ชัยอนันต์ สมุทวณิช และ ขัตติยา กรรณสูต) ๗๐ บาท

๑๗. **ลักษณะการเมือง** (สุเทพ อัตถากร) ๕๖ บาท

๑๘. **จักรวรรดินิยมญี่ปุ่น** (เสน่ห์ จามริก) ๓๒ บาท

๑๙. **ครูเทพ ชุดชีวิตและงาน** (ชลธิรา กลัดอยู่ บรรณาธิการ) ๑๕ บาท

๒๐. **นมส. ชุดชีวิตและงาน** (สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร์ บรรณาธิการ) ๑๕ บาท

หมายเหตุ หนังสือข้างต้นทุกเล่ม สั่งซื้อได้ที่ ศึกษิตสยาม (๑๗๑๕ ถนนพระราม ๔ กท. ๕) หรือที่ สารสยาม (ตรอกนคร ถนนมหาราช กท. ๒)

หนังสือลำดับต่อไปของโครงการตำรา ฯ

๑. ความเป็นมาของคำ สยาม ไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ

๒. เอเชียตะวันออกยุคใหม่ เล่ม ๒

๓. ประวัติศาสตร์พม่า

๔. บทบาททางการเมืองของหนังสือพิมพ์ไทย

๕. ลัทธิคอมมิวนิสม์ในภาคทฤษฎีและปฏิบัติ

๖. ประวัติการประพันธ์นวนิยายไทย

รักเมืองไทย

ภาค ครอบครัว การศึกษา และอุดมคติ

บทบาทของครอบครัวที่มีต่อบุคลิกภาพของคนไทย

๑. บทนำ

ครอบครัวเป็นหน่วยทางสังคมที่เก่าแก่ที่สุด และมีความสำคัญต่อชีวิตมนุษย์เป็นอันมาก ไม่เคยมีปรากฏในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติที่แสดงให้เห็นว่ามนุษย์สามารถดำรงชีพและสืบพันธุ์ต่อเนื่องกันมาได้ โดยปราศจากสถาบันทางสังคมที่เรียกว่า "ครอบครัว" (แม้แต่สังคมคอมมิวนิสต์) ครอบครัวเป็นหน่วยหรือสถาบันทางสังคมที่มีมาตั้งแต่เริ่มเกิดมี "มนุษย์" (ประมาณหนึ่งล้านปีมาแล้ว) ครอบครัวยังมีอยู่ในสังคมมนุษย์ทุกสังคมในปัจจุบัน และผู้เขียนเชื่อมั่นว่าครอบครัวจะคงมีอยู่กับมนุษย์และสังคมมนุษย์ตลอดไป ตราบเท่าที่มนุษยธรรมยังคงมีอยู่กับมนุษย์โดยทั่วไป

ทำไมครอบครัวจึงเป็นหน่วยทางสังคมที่อยู่กับมนุษย์และสังคมมนุษย์ตลอดมา? คำตอบก็คือว่า เพราะครอบครัวทำหน้าที่อันจำเป็นต่าง ๆ ให้แก่มนุษย์หลายประการด้วยกันนั่นเอง หน้าที่อันจำเป็นต่าง ๆ เหล่านี้มีอยู่กับครอบครัวมนุษย์ทุกครอบครัวและทุกสังคม จนเราอาจจะเรียกได้ว่าเป็น "หน้าที่สากลของครอบครัว" (universal functions of the family) ถือว่าเป็นหน้าที่ซึ่งมีแพร่หลายอยู่ทั่วไป จนพอจะเรียกได้ว่าเป็นปรากฏการณ์ "สากล" ยังไม่มีสถาบันทางสังคมอื่นใดที่จะทำหน้าที่อันจำเป็นเหล่านี้ได้ดีเท่ากับสถาบัน "ครอบครัว" ด้วยเหตุนี้ครอบครัวจึงยังคงมีอยู่

อย่างไรก็ดี ก่อนที่เราจะเข้าไปพิจารณาว่าหน้าที่สากลของครอบครัวมีอยู่ประการใดบ้าง สิ่งที่เราควรจะเริ่มต้นก็คือ การให้คำจำกัดความของคำว่า "ครอบครัว" เสียก่อน ในทางสังคมมานุษยวิทยา ครอบครัวหมายถึง กลุ่มบุคคลที่รวมกันโดยอาศัยความสัมพันธ์ทางสายเลือด (biological) ประการหนึ่ง และ/หรือโดยอาศัยความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นจากการแต่งงาน (conjugal) อีกประการหนึ่ง กลุ่มคนที่รวมกันอยู่นี้จะมีมากน้อยเพียงใดก็ได้แล้วแต่ "แบบ" (type) ของครอบครัว (นี่ก็แสดงว่าครอบครัวของมนุษย์ในสังคมต่าง ๆ นั้นมีได้หลายแบบ และอาจแตกต่างกันออกไปได้แล้วแต่วัฒนธรรมของแต่ละสังคม) อย่างไรก็ดี แบบที่เป็น "พื้นฐาน" (basic) ของครอบครัวทั่วไปก็คือครอบครัวแบบ "เนื้อแท้" (nuclear family) หรือบางคนก็เรียกเอาตรง ๆ เลยว่าเป็นครอบครัว "เบื้องต้น" (elementary family) ครอบครัวแบบนี้ ตามปกติก็ประกอบด้วยพ่อ แม่ และลูก ๆ ของเขาเป็นสำคัญ พ่อ แม่และลูก ๆ นี่แหละ คือกลุ่มบุคคลที่เราเรียกว่าเป็น "พื้นฐาน" หรือเป็น "เนื้อแท้" ของครอบครัวมนุษย์โดยทั่วไป สมาชิกอื่น ๆ นอกจากนี้

อาจประกอบเข้ามาอีก และกลายเป็นครอบครัวอีกแบบหนึ่งขึ้นมา ซึ่งในทางสังคมมานุษยวิทยานิยมเรียกว่า "ครอบครัวขยาย" (extended family) ครอบครัวขยายก็มีแยกซอยออกไปอีกหลายอย่าง แต่เราไม่สามารถจะนำมาพิจารณาโดยละเอียด ณ ที่นี้ได้เพราะจะเป็นการยืดยาวเกินไป (ท่านผู้สนใจโปรดคอยอ่าน "มีเงินก็นับว่าน้องมีทองก็นับว่าพี่: ระบบครอบครัวและเครือญาติของไทย" โดยผู้เขียน กำลังอยู่ในระหว่างจัดพิมพ์)

มนุษย์ตามปกติธรรมดาแล้วจะต้องเป็นสมาชิกของครอบครัวใดครอบครัวหนึ่งเสมอประการแรกที่เดียว เมื่อเราเกิดมาเราก็จะต้องเป็นสมาชิกของครอบครัวที่ผู้บังเกิดเกล้าของเราเป็นสมาชิกอยู่ก่อน ครอบครัวเช่นนี้ เราเรียกว่า "ครอบครัวโดยกำเนิด" (the family of orientation) คนที่เกิดมาแล้วหาครอบครัวโดยกำเนิดของตนไม่พบ นับว่าเป็นการเริ่มต้นชีวิตที่น่าเศร้าอย่างยิ่ง คนโชคร้ายเหล่านี้มีอยู่บ้างเป็นส่วนน้อยในสังคมมนุษย์ทั่วไป (อย่างเช่น เกิดมากำพร้าพ่อแม่แต่เล็ก ๆ หรือแม่มีลูกหาพ่อไม่พบ อาศัยคลอดที่โรงพยาบาลแล้วหลบหนีทิ้งลูกไป ฯลฯ) เมื่อเขาเติบใหญ่ขึ้นจะมีบุคลิกภาพที่ผิดแปลกไปจากคนที่เติบโตมาในครอบครัวของตน

เมื่อได้ทราบความหมายของคำว่าครอบครัวชัดเจนพอสมควรแล้ว เราก็จะมาพิจารณาถึงหน้าที่สากลของครอบครัวกันต่อไปว่ามีอยู่ประการใดบ้าง ขอย้ำว่า หน้าที่สากลของครอบครัวนั้นมีอยู่กันทุกครอบครัวของทุกสังคมมนุษย์ แต่วิธีการปฏิบัติหน้าที่อาจแตกต่างกันออกไปแล้วแต่ธรรมเนียมประเพณี หรือ "วัฒนธรรม" (culture) ของแต่ละสังคม วัฒนธรรมเราก็ทราบแล้วว่าเป็นกฎเกณฑ์กำหนดพฤติกรรมทางสังคมของมนุษย์ในแต่ละสังคม แม้ว่าวัฒนธรรมจะมีขึ้นเพื่อสนองความต้องการการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ในสังคมและเพื่อความอยู่รอด รวมทั้งความเจริญรุ่งเรืองของสังคมด้วยก็ตาม แต่เนื่องจากสังคมมนุษย์แต่ละสังคมอาจอยู่ในภูมิประเทศ และมีสภาวะแวดล้อมทางธรรมชาติ รวมทั้งทรัพยากรต่าง ๆ แตกต่างกันออกไปได้ มีประวัติศาสตร์และพัฒนาการที่แตกต่างกันฉะนั้น วัฒนธรรมของสังคมต่าง ๆ จึงอาจแตกต่างกันไปได้มากมาย ความจริงข้อนี้รวมถึงวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับครอบครัว เครือญาติ และการทำหน้าที่จำเป็นต่าง ๆ ของครอบครัวด้วย และนี่คือสาเหตุสำคัญประการหนึ่งซึ่งทำให้บุคลิกภาพหรือนิสัยใจคอแนวคิดและวิธีการมองโลกของคนในสังคมต่าง ๆ แตกต่างกันออกไป สำหรับในบทความนี้ผู้เขียนมิอาจพิจารณาถึงวัฒนธรรมของสังคมต่าง ๆ ได้ นอกจากวัฒนธรรมไทยและเฉพาะที่เกี่ยวกับเรื่องการทำหน้าที่จำเป็นต่าง ๆ ของครอบครัว อันมีผลต่อการเสริมสร้างบุคลิกภาพของคนไทยโดยทั่ว ๆ ไปเท่านั้น เมื่อได้ชี้แจงให้เข้าใจข้อจำกัดบางประการของบทความนี้แล้ว เราก็จะได้มาพิจารณากันถึงหน้าที่สากลของครอบครัวต่อไป

หน้าที่สากลของครอบครัวมีอยู่ด้วยกัน ๔ ประการ คือ

๑. **หน้าที่ในการผลิตสมาชิกใหม่ให้แก่สังคม** (reproduction unit) คือ ครอบครัวเป็นหน่วยทางสังคมที่ทำให้มนุษย์เกิดมา การร่วมเพศระหว่างสามีกับภรรยาจึงเป็นกิจกรรมที่สำคัญประการหนึ่งของสมาชิกผู้ใหญ่ของแต่ละครอบครัว แม้ว่าบางครอบครัวอาจเพิ่มสมาชิกผู้เยาว์โดยการขอรับเลี้ยงบุตรบุญธรรมได้ก็ตาม แต่การผลิตสมาชิกใหม่โดยวิธีธรรมชาติยังเป็นที่นิยมแพร่หลายอยู่ทั่วไป ปัจจุบัน แม้ว่าความรู้ต่าง ๆ เกี่ยวกับเรื่องการคุมกำเนิดและการวางแผนครอบครัว จะมีส่วนช่วยควบคุมจำนวนสมาชิกใหม่ของแต่ละครอบครัวให้เป็นไปตามที่ต้องการได้ก็ตาม แต่ครอบครัวมนุษย์ในสังคมชาวไร่ชาวนาเป็นจำนวนมาก ต่างก็ยังสมัครใจที่จะให้ธรรมชาติเป็นผู้กำหนดขนาดของครอบครัวตนอยู่เช่นเดิม และมักจะมีธรรมเนียมนิยมในหลาย ๆ สังคมที่กำหนดว่า ถ้าครอบครัวใดไม่มีบุตร (โดยเฉพาะบุตรชาย) ครอบครัวนั้นอาจไม่เจริญรุ่งเรืองเท่าที่ควร อย่างไรก็ดีถึงแม้จะนิยมมีบุตรมากหรือบุตรน้อยก็ตาม ครอบครัวต่าง ๆ ก็ย่อมพร้อมที่จะทำหน้าที่ในข้อนี้ได้เสมอ และเมื่อได้แต่งงานกันแล้วหญิงผู้เป็นภรรยาจะปฏิเสธมิให้สามีของตนร่วมเพศด้วยนั้นย่อมไม่ได้ ด้วยเหตุนี้การผลิตสมาชิกใหม่ให้แก่สังคมจึงถือได้ว่าเป็นหน้าที่สากลข้อแรกของครอบครัว

๒. **หน้าที่ในการอบรมเลี้ยงดูสมาชิกผู้เยาว์** (child rearing and training) หน้าที่ข้อนี้แม้เป็นหน้าที่ซึ่งสืบเนื่องต่อมาจากหน้าที่ในข้อแรก คือเมื่อได้ผลิตสมาชิกใหม่ออกมาแล้วก็จะต้องเลี้ยงดูให้เจริญเติบโตและจะต้องอบรมสั่งสอนให้มีความรู้ความคิดเหมือนอย่างคนทั่วไป เป็นความจริงที่ยอมรับกันในทางสังคมมานุษยวิทยามานานแล้วว่า ลูกคนนั้นหากไม่ได้รับการเลี้ยงดูและอบรมสั่งสอนจากคนด้วยกัน แม้ว่าเวลาเกิดมาจะมีลักษณะทางร่างกายครบองค์ประกอบของคนทุกอย่างทุกประการ ก็หาได้ทำให้เขาได้กลายมาเป็นคนอย่างเราท่านทั้งหลายไม่ [ตัวอย่างที่ทราบกันดีในเรื่องนี้ก็ได้แก่กรณีของ "เด็กหมาป่า" (wolf child) ซึ่งเป็นลูกมนุษย์แต่ถูกหมาป่าคาบไปเลี้ยง เติบโตขึ้นมามีนิสัยเหมือน "แม่" หมาป่าไม่มีผิด คือเดินสี่ขาเห่าหอน พูดไม่ได้ กินเนื้อดิบ ๆ และกลัวมนุษย์] นอกจากนั้นในวงการสังคมมานุษยวิทยาก็ทราบกันดีว่า ภาวะความเป็นเด็กอ่อน คือภาวะที่ยังช่วยตัวเองไม่ได้ของลูกคนนั้นมีอยู่ยาวนานกว่าภาวะเดียวกันของลูกสัตว์ประเภทอื่นใดทั้งหมด ความจริงข้อนี้มีผลอย่างสำคัญต่อการสร้างบุคลิกภาพของผู้ใหญ่ในสังคม เพราะเมื่อเด็กต้องอาศัยการเลี้ยงดูและอบรมจากครอบครัวหรือพ่อแม่และญาติพี่น้องที่ใกล้ชิดนานมากเท่าใด โอกาสในการที่เด็กจะได้รับเอานิสัยต่าง ๆ จากคนที่อยู่ใกล้ชิดกับตนมากหรือจากคนที่ตนรักมากเท่าใดก็มีเพิ่มมากขึ้นเท่านั้น

คนไทยโบราณของเราก็รับรู้ความจริงในเรื่องนี้เช่นกัน ดังมีคำพังเพยกล่าวว่า "ดูช้างให้ดูหาง ดูนางให้ดูแม่" แต่โดยที่ผู้เขียนไม่มีความรู้เรื่องช้างดีพอจึงไม่อาจแปลความหมายของคำพังเพยวรรคแรกให้ถูกต้องได้ แต่ "ดูนางให้ดูแม่" นั้นพอแปลได้ คือว่าในสมัยก่อนแม่และลูกสาวมักจะใกล้ชิดกันเป็นพิเศษ เพราะแม่อยู่บ้านทั้งวันเลี้ยงลูก ส่วนพ่อหรือสามีออกไปทำงานในไร่นา ถ้ามีลูกชายตอนเด็กก็มักจะไปวิ่งเล่นตามลำพังกับเพื่อนชายด้วยกัน พอโตหน่อยสามารถทำงานได้ก็ต้องช่วยพ่อทำงานในไร่นา ส่วนลูกสาวแม้ว่าจะโตเป็นสาวก็ยังอยู่ใกล้ชิดกับแม่ช่วยแม่ทำงานบ้าน ฉะนั้น นอกจากแม่จะสอนและอบรมเรื่องต่าง ๆ ให้แก่ลูกสาวแล้ว การที่ลูกสาวได้อยู่ใกล้ชิดกับแม่ตลอดเวลาย่อมได้เห็นพฤติกรรมของแม่ในแง่มุมต่าง ๆ และก็มักจะจดจำและปฏิบัติตามไปเองโดยไม่รู้สึกตัว และด้วยเหตุนี้ลูกสาวไทยในสมัยโบราณจึงมักจะมีนิสัย หรือ "บุคลิกภาพ" เหมือนแม่เกือบร้อยเปอร์เซ็นต์เต็ม จนกระทั่งกลายมาเป็นคำพังเพยเตือนใจว่า "ดูนางให้ดูแม่" ถ้าถือจริงจังตามคำพังเพยนี้ ลูกสาวที่แม่ไม่ดีย่อมจะหาสามีได้ยาก

หน้าที่เกี่ยวกับการอบรมเลี้ยงดูบุตรนี้เป็นภาระสำคัญของบทความนี้ ซึ่งเราจะพิจารณาโดยละเอียดต่อไปในแง่ของวิธีการเลี้ยงดูอบรมเด็กไทยซึ่งมีผลอย่างสำคัญ ต่อการเสริมสร้างบุคลิกภาพของคนไทย

๓. **หน้าที่ทางด้านเศรษฐกิจ** (economic function) ครอบครัวมนุษย์ทุกครอบครัวต้องทำหน้าที่นี้ ในสมัยโบราณเมื่อมนุษย์ยังอยู่ในท้องไร่ท้องนา ป่าเขาเป็นจำนวนมากนั้น ครอบครัวทุกครอบครัวมักจะทำหน้าที่ในด้านการผลิตอาหารและแสวงหาเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ เอาเองทั้งนั้น ต่อมาเมื่อมีสังคมเมืองเกิดขึ้น มีอุตสาหกรรมเกิดขึ้น ผู้คนมาอาศัยอยู่ในเมืองกันมากเข้า และอาชีพรับจ้างทำงานตามสำนักงานต่าง ๆ รวมทั้งการทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมและอาชีพการให้บริการอื่น ๆ ก็เพิ่มมากขึ้น ครอบครัวในเมืองแต่ละครอบครัวจึงมักจะไม่ได้ทำหน้าที่เป็นหน่วยในการผลิตโดยตรง และมักจะใช้เงินค่าจ้างที่ได้รับมาไปซื้อหาอาหาร เครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ เอาจาก"ตลาด" การผลิตอาหารก็อาจทำได้แบบบริษัทหรือห้างหุ้นส่วน แม้กระนั้นก็ตาม ครอบครัวในชนบทจำนวนไม่น้อยยังทำหน้าที่เป็นหน่วยผลิตอาหารและทรัพยากรอย่างอื่นโดยตรง อย่างไรก็ดี แม้ครอบครัวในเมืองจะได้ละเลยต่อการทำหน้าที่ผลิตอาหาร หรือสินค้า เพราะมีระบบการผลิตแบบโรงงานอุตสาหกรรมเกิดขึ้นมาแทนที่แล้วก็ตาม แต่ครอบครัวทุกครอบครัวไม่ว่าจะเป็นในเมืองหรือในชนบทก็ตาม ก็ยังคงทำหน้าที่เป็นหน่วยบริโภคอยู่อย่างเต็มที่ และด้วยเหตุนี้หน้าที่ทางด้านเศรษฐกิจของครอบครัวจึงยังคงมีอยู่ทั่วไป และถือว่าเป็นหน้าที่จำเป็นประการหนึ่ง เพราะสมาชิกของครอบครัวไม่ว่าจะเป็นเด็ก ผู้ใหญ่ หรือคนแก่ ก็ต้องกินต้องใช้ คือ ต้อง "บริโภค" ด้วยกันทั้งนั้น ถ้าครอบครัว

ไม่มีรายได้หรือทรัพย์สินสำหรับบริโภคเพียงพอ ความเป็นครอบครัวก็อาจสั่นคลอนลงได้ ด้วยเหตุนี้ การทำหน้าที่ทางเศรษฐกิจอย่างดีจึงเป็นหน้าที่จำเป็นข้อหนึ่งของครอบครัว

๔. **หน้าที่ช่วยเหลือและให้ความอบอุ่นใจแก่สมาชิกของครอบครัว** (protection and psychological function) หน้าที่ในข้อนี้พอจะแยกออกได้เป็น ๒ ลักษณะ แต่ก็เกี่ยวเนื่องกันจึงได้รวมเอาไว้ในหัวข้อเดียวกัน ลักษณะแรกได้แก่การให้ความช่วยเหลือแก่สมาชิก รวมทั้งการให้ความคุ้มครองป้องกันภยันตรายด้วย การช่วยเหลืออาจเกิดขึ้นได้ เมื่อสมาชิกบางคนของครอบครัวได้รับความเดือดร้อนขึ้นมา อาทิ ลูกชายไปโรงเรียน แต่เพื่อน ๆ ชวนไปสูบเฮโรอีน ตำรวจจับได้ พ่อแม่ก็จะต้องไปวิ่งเต้นจัดการช่วยเหลือด้วยประการต่าง ๆ บางครั้งแม้จะฝ่าฝืนกฎหมาย อย่างเช่น การให้สินบนเจ้าพนักงานเพื่อให้มีการปล่อยตัวลูกชายของตนออกมาก็ยังทำ บางครอบครัวยอมลงทุนขนาดหนัก แม้จะเสี่ยงชีวิตหรือทรัพย์สินมากมายเท่าไรก็ยอม เพียงเพื่อให้ได้แก้แค้นแทนสมาชิกของครอบครัวบางคน ซึ่งถูกทำร้ายหรือถูกฆ่าตายโดยสมาชิกของครอบครัวอื่น ดังเรามักจะพบเห็นหรือได้ยินได้ฟังบ่อย ๆ ในกรณีของครอบครัวคู่อาฆาต เป็นต้น

นอกจากการช่วยเหลือและให้ความคุ้มครองแก่สมาชิกทางด้านร่างกายและทรัพย์สินแล้ว ครอบครัวยังทำหน้าที่เป็นหน่วยให้กำลังใจหรือหน่วยบำรุงขวัญอย่างดีแก่สมาชิกของครอบครัวอีกด้วย ดังที่เราก็ทราบกันดีแล้วว่า ครอบครัวนอกจากจะเป็นสถานที่ซึ่งคนเราอาศัยเกิดและเติบโตมาแล้ว ครอบครัวยังเป็นสถานที่ซึ่งคนเราอาศัยตายอีกด้วย ครอบครัวในชนบทส่วนใหญ่มักจะเป็นที่อยู่อาศัยของคนชราด้วย นอกจากนั้น เวลาสมาชิกมีเรื่องเดือดร้อนใจ เสียใจ เศร้าโศกในเรื่องต่าง ๆ ใครจะมาปลอบใจ หรือให้ความอบอุ่นใจได้ดีเท่ากับสมาชิกของครอบครัวเดียวกันย่อมไม่มี ด้วยเหตุนี้หน้าที่จำเป็นอีกประการหนึ่งของครอบครัว จึงได้แก่หน้าที่ทางด้านการให้ความอบอุ่นแก่สมาชิก

ครอบครัวสมัยใหม่โดยเฉพาะครอบครัวของสังคมตะวันตกสมัยปัจจุบันจะไม่ใคร่ให้ความสำคัญทางด้านจิตใจแก่สมาชิกของครอบครัวอย่างเพียงพอ เพราะว่าสมาชิกแต่ละคนมักจะชอบไปแสวงหา "ความสุข" จากสังคมภายนอกกันเองตามลำพัง ผลที่ติดตามมาประการหนึ่งก็คือว่า คนในสังคมสมัยใหม่เป็นโรคจิต และโรคประสาทเพิ่มขึ้นอย่างมากมาย อัตราการฆ่าตัวตายก็สูงขึ้นเรื่อย ๆ โดยเฉพาะในหมู่คนสูงอายุซึ่งมักจะถูกทอดทิ้งให้อยู่ตามลำพัง พยานหลักฐานต่าง ๆ เหล่านี้ย่อมเป็นเครื่องชี้ได้ดีประการหนึ่งว่า ลำพังแต่ความอุดมสมบูรณ์ทางด้านทรัพย์สินและร่างกายเท่านั้นยังไม่เพียงพอ สำหรับความต้องการของมนุษย์ซึ่งเป็นสัตว์ที่รู้จักคิด (Homo Sapiens) และในขณะเดียวกันก็มีจิตใจและอารมณ์ความรู้สึกละเอียดอ่อนอย่างมากด้วย (a sentient being) ผลดีของ

สิ่งนี้ก็คือว่า มนุษย์สามารถสร้างศิลปะต่าง ๆ ได้งดงาม วิจิตรพิสดารมาก แต่ผลร้ายของมันก็คือว่า มนุษย์อาจเป็นโรคประสาทและโรคจิตได้ง่ายและได้มากกว่าสัตว์ประเภทอื่น ๆ มนุษย์อาจเป็นโรคที่สัตว์ประเภทอื่นไม่เคยเป็น คือ เป็นโรค "ประสาทหลอน" หรือโรคกลัวมโนภาพของตนเอง

หน้าที่สากลของครอบครัวทั้งสี่ข้อ ดังที่ได้กล่าวมาโดยย่อข้างต้นนี้ เป็นการแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของสถาบันทางสังคมซึ่งเราเรียกว่า "ครอบครัว" ว่ามีอยู่ต่อชีวิตมนุษย์มากมายเพียงไร และด้วยเหตุนี้เราจึงได้พบว่า ครอบครัวนั้นได้มีอยู่กับมนุษย์และสังคมมนุษย์เรื่อยมา แต่คนสมัยใหม่บางกลุ่มกลับมองข้ามความสำคัญของครอบครัวไป บางคนอาจจะเห็นว่าชีวิตในครอบครัวเป็นภาระมากกว่าที่จะถือว่าเป็นอภิสิทธิ์ และพยายามจะแสวงหาอิสระเสรีภาพต่าง ๆ เอาเองจากสังคมภายนอกครอบครัว แต่ผลสุดท้ายก็มักจะพบว่า ถ้าไม่ลงเอยด้วยการเป็นโรคจิตหรือโรคประสาทแบบใดแบบหนึ่งก็มักจะต้อง "กลับมาตายรัง" เสียเป็นส่วนมาก ผู้ที่ไปรอดก็มักจะต้องไปสร้าง "ครอบครัว" ของตนขึ้นมาใหม่ หรือไม่ก็มักจะต้องไปอาศัยอยู่กับสถานที่ซึ่งมีสภาวะคล้ายคลึงกับ "ครอบครัว" อยู่นั่นเอง

โดยที่ครอบครัวและมนุษย์ เป็นสิ่งซึ่งอยู่กันมานานนับได้เป็นล้านปี (ตั้งแต่สมัยที่มนุษย์ยังไม่เป็นมนุษย์เต็มที่ คือ สมัยที่ยังอยู่ในสภาพของ Australopithecus ก็พบพยานหลักฐานว่าอยู่กันเป็นครอบครัวแล้ว) ฉะนั้น จึงอาจเป็นไปได้ว่าความเปลี่ยนแปลงหรือวิวัฒนาการทางด้านพันธุกรรม (genetics) ของมนุษย์อาจมุ่งส่งเสริมให้มนุษย์จำเป็นต้องพึ่งพิงภาวะของความเป็นครอบครัวมากขึ้นก็อาจเป็นได้ ฉะนั้น ความเบื่อหน่ายหรือความรังเกียจต่อชีวิตครอบครัวของคนจึงอาจจะถือได้ว่า เป็นสัญญาณอันตรายเบื้องต้นที่จะเป็นเครื่องเตือนให้รู้ว่าตนอาจกำลังเดินทางไปสู่ความเป็นโรคจิตหรือโรคประสาทก็อาจเป็นได้ อย่างไรก็ดี ถ้าหากต้องทนอดกลั้นอยู่กับชีวิตครอบครัวที่บกพร่องในหน้าที่สำคัญประการข้างต้นอย่างมากและเป็นเวลานาน ก็อาจทำให้กลายเป็นโรคจิตโรคประสาทได้เช่นเดียวกัน ทำอย่างไรจึงจะทำให้ครอบครัวได้ทำหน้าที่จำเป็นต่าง ๆ ได้อย่างสมบูรณ์? นี่คือปัญหาใหญ่ของคนปัจจุบัน ซึ่งผู้เขียนไม่อาจตอบได้ในบทความนี้ นอกจากจะพยายามชี้ให้เห็นถึงบทบาทของครอบครัวในการทำหน้าที่ตามข้อสอง คือ เฉพาะการเลี้ยงดูและอบรมเด็ก อันจะมีผลต่อการเสริมสร้างบุคลิกภาพของผู้ใหญ่ในสังคมเท่านั้น โดยจะยกตัวอย่างจากสังคมไทยและสังคมอื่น ๆ บ้าง เป็นเครื่องประกอบการพิจารณาตามหลักทฤษฎี

๒. แนวทฤษฎีเกี่ยวกับความสำคัญของการเลี้ยงดูเด็ก (Theoretical Guide on Child Rearing & Training)

นักจิตวิทยา นักสังคมวิทยา และนักมานุษยวิทยาที่สนใจทางด้านบุคลิกภาพ (personality) และการพัฒนาบุคลิกภาพ (personality development) ของคน ต่างก็ยอมรับว่าอิทธิพลของประสบการณ์ในวัยเด็กมีความสำคัญต่อการเสริมสร้างบุคลิกลักษณะของผู้ใหญ่ด้วยกันทั้งนั้น แต่ก็ยังเห็นไม่ลงรอยกันอยู่ในแง่การเน้นถึงความสำคัญของประสบการณ์ในวัยเด็ก และพอจะแบ่งแยกออกได้เป็น ๒ กลุ่มใหญ่ ๆ ด้วยกัน คือ กลุ่มแรก คือ พวกที่มีความเชื่อว่าประสบการณ์ในวัยเด็ก โดยเฉพาะตั้งแต่แรกเกิดมาจนถึงอายุประมาณ ๕—๖ ขวบนั้น มีอิทธิพลเป็นอย่างมากต่อการเสริมสร้างบุคลิกลักษณะของผู้ใหญ่ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือว่า บุคลิกภาพของผู้ใหญ่จะเป็นแบบใดนั้นถูกกำหนด (ในลักษณะสำคัญ ๆ) มาแล้ว ตั้งแต่ตอนเป็นเด็กซึ่งยังอยู่ในระหว่างการเลี้ยงดูและอบรมสั่งสอนของบิดามารดาหรือญาติพี่น้องที่ใกล้ชิดเป็นส่วนใหญ่ กลุ่มนี้เห็นว่าประสบการณ์ในระยะหลัง ๆ โดยเฉพาะในเมื่อเป็นผู้ใหญ่แล้วมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงบุคลิกภาพของคนได้น้อยมากหรือแทบจะไม่มีอิทธิพลเลยก็ว่าได้ กลุ่มนี้จึงได้เน้นถึงความสำคัญของวิธีการเลี้ยงดูและอบรมเด็กในสังคมต่าง ๆ ซึ่งมีวัฒนธรรมไม่เหมือนกัน และในชนชั้นต่างๆ (classes) ซึ่งอยู่ในสังคมเดียวกัน แต่มี "แบบดำเนินชีวิต" (life style) ที่แตกต่างกัน โดยเฉพาะวิธีอบรมเลี้ยงดูลูกที่แตกต่างกัน ว่าเป็นสาเหตุ (cause) สำคัญที่ "ปั้น" บุคลิกภาพของผู้ใหญ่ให้แตกต่างกันออกไปได้หลายอย่างหลายประการ

ผู้นำคนสำคัญของนักทฤษฎีกลุ่มนี้ได้แก่นักจิตวิทยานามอุโฆษ ชาวเวียนนา ผู้มีชื่อว่า ซิกมุนด์ ฟรอยด์ (Sigmund Freud) แนวคิดของฟรอยด์นี้ได้เป็นที่นิยมกันมากในหมู่นักมานุษยวิทยาที่สนใจทางด้าน "ลักษณะประจำชาติ" (national character) อาทิ รู้ท เบเนดิก (Ruth Benedict) และ คอรา ดูบัวส์ (Cora Du Bois) เป็นต้น สำหรับรายละเอียดของทฤษฎีนี้เราจะได้พิจารณากันต่อไปภายหลัง

ส่วนอีกกลุ่มหนึ่ง เราอาจจะเรียกได้ว่าเป็นกลุ่มของนักสังคมวิทยาหรือกลุ่มที่มีความโน้มเอียงไปทางด้านสังคมวิทยา (sociological orientation) กลุ่มนี้ถือว่าประสบการณ์ในวัยเด็กนั้นมีความสำคัญต่อการเสริมสร้างบุคลิกภาพของผู้ใหญ่อยู่มาก แต่มิใช่เป็นสาเหตุที่แท้จริงแต่เพียงอย่างเดียว นักคิดกลุ่มนี้มีความเห็นว่า นอกจากประสบการณ์ในวัยเด็กแล้ว ประสบการณ์ในวัยรุ่นและในวัยผู้ใหญ่ในฐานะที่เป็นสมาชิกของชนชั้นที่แตกต่างกัน มีอาชีพแตกต่างกัน การแสดงบทบาทต่าง ๆ ที่แตกต่างกันออกไป และการมีสถานภาพทางสังคม (social status) ที่แตกต่างกันออกไป ก็มีอิทธิพลอยู่ไม่น้อยต่อการ

เสริมสร้างปรุงแต่งบุคลิกภาพของผู้ใหญ่ แน่นอนที่ว่านักสังคมวิทยาส่วนมาก (ถ้าไม่ทั้งหมด) ย่อมมีความเห็นคล้อยตามแนวทฤษฎีนี้

สำหรับผู้เขียนซึ่งเป็นนักมานุษยวิทยาคนหนึ่งมีความเห็นว่า อิทธิพลของประสบการณ์ในวัยเด็กมีความสำคัญต่อบุคลิกภาพของผู้ใหญ่มาก โดยเฉพาะในระดับจิตใต้สำนึก (unconscious level) แต่ในระดับจิตสำนึก (conscious level) แล้ว ประสบการณ์ในเรื่องชนชั้น สภาพสังคม และอาชีพการงาน ก็มีส่วนหรือมีอิทธิพลไม่น้อยต่อการเสริมสร้างบุคลิกภาพของผู้ใหญ่ อย่างไรก็ดี ก่อนที่เราจะมุ่งพิจารณารายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ต่อไป เราควรมาทำความเข้าใจในความหมายของคำว่า "บุคลิกภาพ" (personality) จิตใต้สำนึก (unconscious mind) และจิตสำนึก (conscious mind) เสียก่อน ว่ามีความหมายที่แท้จริงอย่างไร โดยเฉพาะที่จะมุ่งใช้ในข้อเขียนนี้

คำว่า "บุคลิกภาพ" มีคนให้คำนิยามไว้มากมาย ครั้นจะนำเอามาเขียนไว้ในที่นี้เสียทั้งหมด ก็จะเป็นการยืดยาวเกินไป และก็ดูจะไม่มีประโยชน์เท่าที่ควร ฉะนั้น แทนที่จะเสนอคำจำกัดความต่าง ๆ ผู้เขียนจะขอเสนอลักษณะเด่น ๆ หรือสาระสำคัญของคำว่า "บุคลิกภาพ" แทนคำจำกัดความ ซึ่งบางครั้งแทนที่จะทำให้เราเข้าใจความหมายได้ชัดเจนขึ้น กลับทำให้เรางงมากยิ่งขึ้นก็มี

ประการแรกที่เดียว สิ่งที่เราควรจะเข้าใจก็คือว่า คำว่า "บุคลิกภาพ" (personality) นั้นก็เช่นเดียวกับคำที่ทำหน้าที่เป็นตัวแทนของแนวคิดหรือทฤษฎีทั้งหลาย คือเป็นคำที่เกิดขึ้นจากการบัญญัติศัพท์ทางวิชาการจิตวิทยา เป็นคำที่นักจิตวิทยาคิดขึ้นเพื่อเป็นตัวแทนแนวคิดเกี่ยวกับพฤติกรรมบางประการของคน ด้วยเหตุนี้คำว่า "บุคลิกภาพ" จึงเป็นสิ่งที่เราไม่อาจสังเกตหรือมองเห็นได้โดยตรง เพราะเกิดขึ้นมาจากการ "คิดสร้าง" (abstraction) ของนักจิตวิทยา การ "คิดสร้าง" นี้ไม่ใช่ความคิดฝันหรือความนึกคิดธรรมดา หากแต่เป็นการคิดสร้างขึ้นมาจากผลของการสังเกตการณ์จากของจริง คือ จากพฤติกรรม (behavior) ของมนุษย์ พฤติกรรมหรือการกระทำต่าง ๆ ของมนุษย์ ซึ่งเป็นสิ่งที่เราอาจสังเกตศึกษาโดยตรงได้ แต่บุคลิกภาพเป็นภาพของพฤติกรรมหลาย ๆ ประการรวมกันเข้ามา เป็นภาพที่นักจิตวิทยา หรือนักสังคมศาสตร์สาขาที่เกี่ยวข้องอาทิ นักมานุษยวิทยาและนักสังคมวิทยาสร้างขึ้นมาเพื่อช่วยหรือใช้เป็นสื่อความคิด หรือใช้ประกอบการสร้างทฤษฎีเกี่ยวกับพฤติกรรมของคน ด้วยเหตุนี้เราจึงอาจกล่าวได้ว่า บุคลิกภาพนั้นเป็นสิ่งที่นักสังคมศาสตร์สร้างโดยการอนุมาน (infer) เอามาจากของจริง คือพฤติกรรมของมนุษย์ แต่ก็มิได้หมายความว่า พฤติกรรมของมนุษย์ทุกอย่างทุกประการจะกลายมาหรือรวมกันเข้ามาเป็นบุคลิกภาพของคนเสียทั้งหมดก็หามิได้

ปัญหาที่เราจะพิจารณากันต่อไปก็คือว่า พฤติกรรมอะไรบ้างหรือพฤติกรรมชนิดใดจึงจะเอามาสร้างเป็นบุคลิกภาพของคนได้

พอมาถึงขั้นนี้ก็ขอแยกเสียเลยว่า พฤติกรรมของคนนั้นบางอย่างก็อาจสังเกตเห็นได้โดยตรง แต่บางอย่างก็สังเกตโดยตรง (คือใช้ประสาทของคน อาทิ ตา หู สัมผัส ฯลฯ) ไม่ได้ อย่างเช่นพฤติกรรมทางด้านความคิดของมนุษย์ ซึ่งเป็นการทำงานของระบบประสาทและสมองอยู่ภายในตัวเรา กระบวนการทำงานทางด้านความคิด เราสังเกตโดยตรงไม่ได้ เราต้องอนุมานเอาจากท่าทางภายนอกของเขา อย่างเช่น เห็นเขากำลังนั่งเอามือเท้าคาง ตามองไปข้างหน้าอย่างไม่มีจุดหมาย หรือเห็นเขาเดินวนเวียนไปมาอยู่ในห้อง เราก็อนุมานเอาตามความเคยชินว่า เขากำลังคิดอะไรอยู่ (ความจริงเขาอาจจะไม่ได้คิดอะไรเลยก็ได้) พฤติกรรมแบบที่เราไม่อาจสังเกตได้โดยตรงนี้ เราอาจจะเรียกว่า เป็นพฤติกรรมส่วนใน (internal behavior) พฤติกรรมแบบนี้เราจะไม่ถือว่าเป็นสาระสำคัญในการสร้างความหมายของบุคลิกภาพ ณ ที่นี้ เพราะยากแก่การศึกษาสังเกต เราจะเอาแต่เฉพาะพฤติกรรมภายนอก (overt behavior) ของคนเท่านั้น มาประกอบการสร้างบุคลิกภาพขึ้นมา และพฤติกรรมภายนอกที่เราสามารถศึกษาสังเกตได้โดยตรงนี้ จะต้องเป็นพฤติกรรมประเภทที่ **เกิดขึ้นเป็นประจำ** หรือ **เกิดขึ้นซ้ำ ๆ ซาก ๆ** จนเราพอจะสร้างเป็น "แบบแผน" (pattern) ได้ ถ้าจะพูดเชิงสถิติก็อาจกล่าวได้ว่า เฉพาะพฤติกรรมที่มี "โอกาสจะเกิดขึ้นได้อีกมาก" (high probability of occurance) นั่นเอง

เหตุที่เราสนใจศึกษาเฉพาะพฤติกรรมแบบนี้ก็เพราะว่า ประการแรกที่เดียวเป็นการง่ายแก่การศึกษาสังเกต และนอกจากนั้นก็เพราะเหตุว่า บุคลิกภาพนั้นย่อมมีความคงทนหรือมีแบบแผนยั่งยืนพอสมควร พฤติกรรมที่เกิดขึ้นชั่วครั้งชั่วคราว หรือพฤติกรรมที่แตกต่างกันไปตามสถานการณ์ซึ่งเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว และเป็นสถานการณ์ที่เกิดขึ้นเพียงครั้งเดียว ย่อมไม่อยู่ในข่ายที่เราจะนำเอามาเป็นองค์ประกอบของบุคลิกภาพได้ ยกตัวอย่าง หลังจากที่เราได้สังเกตนาย ก. อยู่นานพอสมควรจนเราแน่ใจว่านาย ก. มีนิสัยเด่น ๆ ดังนี้ คือ ขี้เหนียว เจ้าชู้ ชอบเอาเปรียบคนอื่น และละโมบ เราก็จะพอมองเห็นภาพรวมของนาย ก. ได้ว่าเป็นคนอย่างไร "ภาพรวม" ของนาย ก. ซึ่งเกิดขึ้นจากการศึกษาสังเกตของเราเช่นนี้ คือ สิ่งที่เราเรียกว่า "บุคลิกภาพ" (personality) ของนาย ก. ตามความหมายที่เรามุ่งจะใช้ในที่นี้

ข้อที่น่าสังเกตก็คือว่า กว่าที่เราจะแน่ใจว่า นาย ก. เป็นคนขี้เหนียว หรือมีนิสัยขี้เหนียว (คำว่า "นิสัย" ก็หมายความถึงพฤติกรรมที่เกิดขึ้นซ้ำแล้วซ้ำอีกจนปรากฏเป็น "แบบแผน" นั่นเอง) นั้น นาย ก. จะต้องแสดงพฤติกรรมแสดงถึงความขี้เหนียวของเขา

ต่อเราหรือต่อคนอื่นมากครั้งจนเราแน่ใจว่าความขี้เหนียวของเขามิใช่ "เหตุบังเอิญ" เช่นเดียวกันกับความเจ้าชู้ การชอบเอาเปรียบคนและความละโมบ เราก็จะต้องสังเกตจนแน่ใจเสียก่อน พฤติกรรมต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วเราอาจสังเกตเห็นได้โดยตรงและไม่ยากนัก

อย่างไรก็ดี บุคลิกภาพอาจมีได้ ๒ แง่ คือ บุคลิกภาพของคนแต่ละคนดังตัวอย่างข้างต้น และบุคลิกภาพของคนแต่ละสังคมหรือของคนแต่ละชาติ ซึ่งเป็นผลวิจัยหาสถิติพฤติกรรมเด่น ๆ ที่เกิดขึ้นตามวัฒนธรรมของคนแต่ละชาติ โดยอนุโลมตามวิธีการศึกษาบุคลิกภาพของคนแต่ละคน รวมทั้งการศึกษาถึงแบบแผนทางวัฒนธรรมของแต่ละสังคมประกอบด้วย บุคลิกภาพของสังคมนี้ ส่วนมากเรารู้จักกันในนาม "ลักษณะประจำชาติ" (national character) บ้าง "บุคลิกลักษณะพื้นฐาน" (basic personality) บ้าง และ "บุคลิกลักษณะตัวแบบ" (model personality) บ้าง แม้ว่าความหมายของคำทั้งสามจะแตกต่างกันอยู่บ้าง แต่ก็ไม่ใช่สาระสำคัญที่เราจะนำมาพิจารณาโดยละเอียด ณ ที่นี้ (นักศึกษาที่สนใจเพิ่มเติมในเรื่องนี้อาจไปศึกษาต่อโดยตรงได้ในทางมานุษยวิทยาโดยเฉพาะในสาขา psychological anthropology) และสำหรับบทความนี้ผู้เขียนจะขอเลือกใช้แต่เฉพาะคำว่า "ลักษณะประจำชาติ" (national character) เท่านั้น โดยจะมุ่งพิจารณาว่าลักษณะประจำชาติหรือนิสัยเด่น ๆ ของคนไทยโดยส่วนรวมมีอยู่ประการใดบ้าง

ส่วนคำว่า "จิตใต้สำนึก" (unconscious mind) และคำว่า "จิตสำนึก" (conscious mind) นั้น เราก็จะให้คำนิยามแต่เพียงย่อ ๆ พอเป็นแนวทางสำหรับการพิจารณาประเด็นปัญหาของเราต่อไปเท่านั้น สำหรับนักศึกษาที่สนใจรายละเอียดลึกซึ้งมากกว่านี้ก็ย่อมจะต้องไปศึกษาต่อทางด้านจิตวิทยาโดยเฉพาะในสาขาที่เรียกว่า "Freudian Psychology" ซึ่งรวมทั้งพวกที่เรียกว่า "Neo-Freudian" ด้วย ตามแนวคิดของฟรอยด์ ภาวะทางจิตของคนเราอาจแบ่งแยกออกได้เป็นสองส่วนใหญ่ ๆ คือ สิ่งที่เรียกว่า "จิตใต้สำนึก" ส่วนหนึ่งและสิ่งที่เรียกว่า "จิตสำนึก" อีกส่วนหนึ่ง ในคนปกติธรรมดา (หมายถึงอยู่ในภาวะที่สติยังสมบูรณ์อยู่ หรืออย่างที่ภาษาอังกฤษใช้คำว่า "normal" นั่นแหละ) ภาวะของจิตสำนึกจะบงการพฤติกรรมต่าง ๆ ของคนอยู่เป็นส่วนใหญ่ถ้าไม่ทั้งหมด แต่ในคนที่เป็นโรคประสาทหรือโรคจิต กล่าวกันว่า ภาวะของจิตใต้สำนึกได้เข้ามามีอิทธิพลต่อพฤติกรรมต่าง ๆ ของคนมากขึ้นตามลำดับของความรุนแรงของโรค แนวคิดหรือข้อสมมติฐาน (hypothesis) เกี่ยวกับพฤติกรรมของคนแบบนี้ ได้นำไปสู่เทคนิควิธีในการรักษาโรคจิตตามแบบของฟรอยด์ ซึ่งจิตแพทย์ทางตะวันตกส่วนใหญ่ใช้กันอยู่ คือ วิธีสะกดจิตให้คนไข้เล่าเรื่องประสบการณ์ในวัยเด็กให้ฟัง เพราะตามแนวคิดของฟรอยด์นั้น ดังที่เราก็ทราบแล้วว่า ประสบการณ์วัยเด็กมีอิทธิพลต่อบุคลิกภาพของผู้ใหญ่มาก และประสบ

การณ์วัยเด็กนี้จะถูกฝังอยู่ภายใต้จิตใต้สำนึกมิได้หายไปไหน

ในคนที่ภาวะทางจิตสมบูรณ์หรือเป็นปกติดี ก็จะไม่ถูกรบกวนจากภาวะของจิตใต้สำนึกจนทนไม่ได้ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะเหตุว่า ภาวะของจิตใต้สำนึก (ประสบการณ์ในวัยเด็ก) กับภาวะของจิตสำนึก (ประสบการณ์ในวัยต่อมาจนถึงเป็นผู้ใหญ่) มีสภาพคล้องจองกลมกลืนไปด้วยกันได้ก็ได้ แต่ในคนที่ประสบปัญหาทางด้านสุขภาพจิตหรือเป็นโรคประสาทและโรคจิตนั้น กล่าวกันว่าเป็นเพราะภาวะของจิตใต้สำนึกขัดแย้งกับภาวะของจิตสำนึก ถ้าถูกภาวะของจิตใต้สำนึกครอบงำอย่างเต็มที่ คน ๆ นั้นก็อาจจะตกอยู่ในสภาพที่คนทั่ว ๆ ไปเรียกว่า "คนบ้า" นั่นเอง และผู้ที่ตกอยู่ในสภาพเช่นนี้มักจะเป็นผลสืบเนื่องมาจากประสบการณ์อันไม่ดีในวัยเด็กแทบทั้งสิ้น อาทิ ถูกทอดทิ้ง ถูกทารุณด้วยวิธีการต่าง ๆ เป็นต้น ในเรื่องจิตสำนึกกับจิตใต้สำนึกนี้ ฟรอยด์ได้กล่าวเปรียบเทียบเป็นคำคมไว้ว่า เปรียบได้เหมือนก้อนน้ำแข็งลอยอยู่ในมหาสมุทร สิ่งที่มนุษย์เราสามารถมองเห็นได้ คือ ส่วนที่ลอยอยู่เหนือน้ำ (จิตสำนึก) เท่านั้น แต่ส่วนที่จมอยู่ใต้น้ำ (จิตใต้สำนึก) เราหามองเห็นไม่ แต่ถึงอย่างไรทั้งสองส่วนก็ประกอบเป็นก้อนน้ำแข็งนั้นอยู่นั่นเอง

เราจะยุติการพิจารณาความหมายของคำต่าง ๆ ไว้เพียงแค่นี้ เพราะคิดว่าเท่าที่ได้พิจารณากันมาแล้วนี้ ก็นับว่าได้ความหมายพอสมควรแก่เรื่องที่เรามุ่งจะพิจารณากันต่อไป คือ แนวคิดเรื่องอิทธิพลของประสบการณ์ในวัยเด็กที่มีต่อบุคลิกภาพของคนผู้ใหญ่ ซึ่งเป็นแนวคิดของฟรอยด์ เราอาจจะเรียกอย่างหลวม ๆ ว่า เป็นทฤษฎีของฟรอยด์ (Freudian Theory) ก็ได้ แต่ถ้าจะกล่าวอย่างเคร่งครัดตามหลักการวิจัยทางวิทยาศาสตร์แล้ว แนวคิดนี้ก็เป็นเพียง "ข้อสมมติฐาน" (hypothesis) และก็เป็นข้อสมมติฐานที่ยากแก่การทดสอบเสียด้วย แต่ถึงอย่างไรข้อสมมติฐานของฟรอยด์ก็เป็นคำกล่าวที่น่าฟัง ซึ่งจะได้นำมาย่อเฉพาะสาระสำคัญไว้ดังต่อไปนี้

๑. ข้อสมมติฐานหรือทฤษฎีของฟรอยด์เกี่ยวกับเรื่องอิทธิพลของประสบการณ์ในวัยเด็กนี้ มักจะรู้จักกันในหมู่นักจิตวิทยาว่า เป็น "ทฤษฎีแห่งสัญชาตญาณ" (Theory of Instincts)

๒. สัญชาตญาณ (instincts) นั้น ย่อมมีอยู่ในคนเช่นเดียวกับที่มีอยู่ในสัตว์ทั่ว ๆ ไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งในคนวัยแรกเกิดซึ่งการเรียนรู้ทางวัฒนธรรมต่าง ๆ ยังไม่เริ่ม พฤติกรรมโดยสัญชาตญาณจึงย่อมจะมีอยู่อย่างหนาแน่น แต่ต่อมาภายหลังการเรียนรู้ทางวัฒนธรรมในเรื่องต่าง ๆ ได้มีส่วนช่วยขัดเกลาหรือเปลี่ยนแปลงแบบแผนทางพฤติกรรมให้เป็นไปตามวัฒนธรรมของแต่ละสังคม แต่สัญชาตญาณต่าง ๆ นั้นยังคงอยู่ ซึ่งอาจ

"จม" หรือนอนนิ่งอยู่ภายในจิตใต้สำนึกก็เป็นได้ (และจะแสดงออกมาอย่างเต็มที่ในกรณีของ"คนบ้า" ซึ่งพฤติกรรมถูกครอบคลุมโดยจิตใต้สำนึกดังกล่าวแล้ว)

๓. สัญชาตญาณอาจมีได้หลายอย่าง แต่ที่ฟรอยด์เน้นถึงมาก คือ สัญชาตญาณทางเพศ (sexual instinct) และพลังของมัน ซึ่งฟรอยด์เรียกว่า "ลิบิโด" (libido) และอาจพอเทียบเคียงได้กับคำว่า "ตัณหา" ของไทยเรา

๔. พลังที่ขับดันอยู่ภายในสัญชาตญาณทางเพศ หรือที่ฟรอยด์ เรียกว่า "ลิบิโด" นี้ได้ก่อให้เกิดมีพฤติกรรมต่าง ๆ ที่มุ่งจะแสวงหาความพึงพอใจอย่างสูงสุด (persuit of maximum satisfaction) และในขณะเดียวกันก็มุ่งที่จะหลีกเลี่ยงให้ห่างไกลจากภาวะแห่งความเจ็บปวดทั้งปวง (avoid pain)

๕. ในวัยเด็กของมนุษย์ (คือตั้งแต่แรกเกิดไปจนถึงอายุประมาณ ๕—๖ ขวบ) นั้น ฟรอยด์กล่าวว่า เป็นวัยที่อาจเปลี่ยนแปลงปรับปรุงได้ง่ายที่สุด (highly plastic) พูดอย่างง่าย ๆ ก็คือว่า พลังภายในสัญชาตญาณทางเพศของเด็กนั้นเราอาจจะ "ปั้น" หรือ "ปั่น" ให้เป็นอย่างไรหรือไปทางไหนก็ได้

๖. "ความพึงพอใจอย่างสูงสุด" (maximum satisfaction) ของคนผู้ใหญ่ตามความคิดของฟรอยด์ ได้แก่ การได้ร่วมเพศ แต่สำหรับเด็กในวัยดังกล่าว (แรกเกิดถึงประมาณ ๕—๖ ขวบ) ฟรอยด์กล่าวว่าอาจได้รับความพึงพอใจสูงสุดได้สามทางด้วยกัน คือ ระยะแรก ๆ ได้จากการดูด (oral) และการขับถ่าย (anal) แต่พอโตขึ้นหน่อยก็ได้จากการ "เล่น" อวัยวะสืบพันธุ์ (genital) ความพึงพอใจต่าง ๆ ของเด็กดังกล่าวนี้ตามความเห็นของฟรอยด์ เปรียบได้เท่ากับการที่คนผู้ใหญ่ได้รับความพึงพอใจสูงสุดจากการร่วมเพศ

๗. โดยเหตุที่สัญชาตญาณในวัยเด็กอยู่ในสภาพที่ง่ายแก่การ "ปั้น" หรือ "ปั่น" ดังกล่าวแล้ว การมุ่งกระทำเพื่อให้ได้มาซึ่งความพึงพอใจอย่างสูงสุดของเด็กจึงอาจเปลี่ยนแปรไป อาจยับยั้งไว้ก่อน หรืออาจข่มหรือกดเอาไว้ภายใน โดยอาจหันไปสนใจเรื่องอื่นแทนก็ได้

ด้วยเหตุนี้ประสบการณ์ในวัยเด็กหรือวิธีการเลี้ยงดูหรืออบรมเด็กในแต่ละครอบครัวย่อมจะมีผลอย่างสำคัญต่อการสร้างบุคลิกภาพของผู้ใหญ่ขึ้นมา ซึ่งฟรอยด์ได้แยกอธิบายตามระยะต่าง ๆ ที่ได้แบ่งไว้ และขอนำเอามาถ่ายทอดโดยย่อไว้ ดังนี้

ก. ระยะการแสวงหาความพึงพอใจทางปาก (oral stage) เราอาจกล่าวได้ว่า ปาก คือ อวัยวะที่สำคัญที่สุดประการหนึ่งของคนเราที่ช่วยให้เราได้รับความพึงพอใจในหลายแง่หลายมุม นับตั้งแต่เกิดไปจนถึงตาย แต่สำหรับฟรอยด์แล้ว เขาเห็นว่าปากมีความ

สำคัญต่อเด็กทารกมากที่สุด เด็กทารกได้เริ่มเรียนรู้ และสำรวจโลกด้วยปากเป็นอันดับแรก นับตั้งแต่การใช้ปากดูดนม ดูดมือ และดูดสิ่งของอย่างอื่น ถ้าเราสังเกตเด็กแรกเกิดเราจะพบว่า ไม่ว่าอะไรก็แล้วแต่ถ้าแกจับฉวยได้จะต้องเอาเข้าปากเพื่อดูดกลืนเสมอ ความพึงพอใจอย่างสูงสุดต่อการได้ดูดกลืนจึงเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับบุคลิกลักษณะของคนในประการแรก และในเรื่องนี้ฟรอยด์ได้เสนอว่า ถ้าเด็กได้รับความพึงพอใจอย่างเต็มที่จากการได้ดูดนม (คือไม่ถูกขัดขวางหรือยับยั้งบ่อย ๆ หรือหิวแล้วก็ยังไม่ได้ดูด เพราะยังไม่ถึงเวลา อะไรต่าง ๆ เหล่านี้) เด็กจะพัฒนานิสัยหรือเกิดมีความมั่นใจว่าสิ่งต่าง ๆ ในโลกนี้จะดำเนินไปด้วยดีด้วยความราบรื่น ยิ่งถ้ามารดาให้ความอบอุ่นแก่เด็กอย่างเพียงพอ คือ มีการอุ้มและอยู่ใกล้ชิดตลอดเวลา คอยประคบประหงมระวังมิให้ตื่นตกใจกลัวโดยไม่จำเป็นด้วยแล้ว เด็กนั้นก็จะกลายเป็นผู้ที่มองโลกในแง่ดีมีบุคลิกลักษณะแบบ "เชื่อใจคนอื่น" (trust personality) มักจะคิดเสมอว่าคนทั่วไปเป็นคนดี ไว้ใจได้ มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่และมีความรู้สึกว่าตนเองเก่งหรือมีความสามารถสูงกว่าคนทั่วไป ด้วยเหตุนี้จึงมีความเชื่อมั่นในตนเองมาก และมักจะคิดว่าตนสามารถทำอะไร ๆ ได้เสมอ นอกจากนั้น เด็กยังจะมีความรู้สึกรักและบูชาแม่ของตนเป็นอย่างมากอีกด้วย แม่จึงกลายมาเป็นสัญลักษณ์ของความดีงามทางสังคมไป

ในทางตรงกันข้าม หากเด็กทารกไม่ได้รับความพึงพอใจจากการดูดนมอย่างเต็มที่ โดยการถูกยับยั้ง ขัดขวางบ่อย ๆ อย่างเช่นกำลังหลับตาดูดนมอย่างสบาย หัวนมก็ถูกกระชากออกอย่างกะทันหัน หรือหิวแล้วก็ยังไม่ได้ดูดนมเช่นนี้เป็นต้น และถ้าแม่เลี้ยงดูอย่างปล่อยปละละเลยด้วยแล้ว ประสบการณ์ทำนองนี้ย่อมจะนำไปสู่การพัฒนานิสัยอีกแบบหนึ่งที่เดียว คือเด็กจะเริ่มมีความคิดว่าโลกนี้ช่างไม่น่าไว้วางใจเสียเลย เอาแน่นอนอะไรไม่ใคร่ได้ ผลต่อมาก็คือว่า เด็กจะเริ่มมีความรู้สึกวิตกกังวลหรือมีความกระวนกระวายใจบ่อย ๆ รวมทั้งขาดความมั่นใจในตนเอง และเมื่อโตขึ้นก็จะกลายเป็นคนไม่รู้จักพอ หรือไม่พึงพอใจอะไรสักอย่าง (เนื่องจากการขาดความไว้วางใจในสิ่งต่าง ๆ สืบเนื่องมาจากการไม่ได้รับความพึงพอใจในการดูดนมในวัยทารกเป็นสำคัญ) นอกจากนั้นยังจะกลายเป็นคนที่ไม่กล้าทำอะไรโดยตัวเอง มักจะชอบคิดฝันมากกว่าทำ (เพราะขาดความเชื่อมั่นในตนเอง)

ระยะแห่งความพึงพอใจจากการดูดกลืนนี้ จะรวมทั้งวิธีการให้นมและการอดนมหรือ "หย่า" นมของเด็กด้วย สิ่งเหล่านี้ นอกจากแต่ละครอบครัวจะปฏิบัติแตกต่างกันออกไปสุดแต่ความเอาใจใส่ของพ่อแม่แต่ละคู่แล้ว วัฒนธรรมที่แตกต่างกันออกไปในเรื่อง

เหล่านี้ก็มีผลในการทำให้ "ลักษณะประจำชาติ" ของคนแต่ละชาติแตกต่างกันออกไปอีกด้วย

ข. ระยะขับถ่าย **(anal stage)** ส่วนมากจะเกี่ยวกับการอบรมหรือการฝึกหัดเด็กให้รู้จักขับถ่ายให้เป็นไปตามแบบแผนในทางวัฒนธรรมของแต่ละสังคม และมักจะรู้จักกันแพร่หลายในวงการมานุษยวิทยาว่าเป็นระยะ "การฝึกอบรมวิธีใช้ห้องน้ำ" **(toilet training)** ในระยะนี้ก็เช่นเดียวกับในระยะแรก คือ ฟรอยด์เห็นว่าการที่ลำไส้เต็ม (อึ่ม) และการได้ขับถ่ายอย่างสบายเมื่อร่างกายมีความต้องการ คือ ความพึงพอใจอย่างสูงสุดประการหนึ่งในวัยเด็ก (คนไทยเราดูเหมือนจะยอมรับความจริงข้อนี้เหมือนกัน เพราะห้องส้วมเรามักนิยมเรียกว่า "สุขา") ฉะนั้น การได้รับความพึงพอใจอย่างเต็มที่จากการขับถ่าย (คือไม่ถูกขัดขวาง ยับยั้ง หรือทำให้ตระหนกตกใจจนเกินไป ฯลฯ) ย่อมจะนำไปสู่การพัฒนาบุคลิกภาพแด่นแบบหนึ่ง แต่ถ้าถูกอบรมเข้มงวดหรือลงโทษรุนแรง เด็กอาจพัฒนานิสัยอีกแบบหนึ่งได้ อย่างไรก็ดี โดยที่พ่อแม่ย่อมไม่อาจยอมให้เด็กถ่ายโดยไม่เลือกเวลาและสถานที่แตกต่างกัน ย่อมนำไปสู่บุคลิกลักษณะของผู้ใหญ่ที่แตกต่างกันด้วย

ถ้ามีการลงโทษรุนแรงหรือฝึกอบรมในเรื่องนี้เข้มงวดมากนัก เด็กอาจจะไม่ใคร่ยอมขับถ่าย และจะกลายเป็นคนท้องผูกเป็นประจำเวลาโตขึ้น (ผลกระทบทางด้านร่างกาย) แต่ในทางด้านจิตใจและบุคลิกภาพนั้น เมื่อโตขึ้นเด็กก็จะกลายเป็นคนขี้เหนียว เจ้าระเบียบ หยุมหยิมเกินกว่าเหตุ รวมทั้งเป็นคนหวาดระแวง มีความกระวนกระวายใจคล้ายกับถูกอะไรกดดันอยู่ภายในตลอดเวลา กล่าวกันว่าคนที่มีนิสัยชอบจัดโน่นจัดนี่อยู่ตลอดเวลา ชอบทำรายการต่าง ๆ ชอบจัดแฟ้ม วางแผน และจัดทำโปรแกรมต่าง ๆ อยู่เรื่อย ๆ แม้ว่าการทำสิ่งเหล่านี้จะไม่ได้ประโยชน์เท่าที่ควรหรือไม่ใช่สิ่งจำเป็นเลยก็ตามนั้น ในวัยเด็กได้ผ่านประสบการณ์ที่ไม่ดีเกี่ยวกับการฝึกอบรมในเรื่องขับถ่าย คือ อาจถูกฝึกมากเกินไปหรือถูกลงโทษอย่างรุนแรงก็ได้

ในทางตรงกันข้าม ถ้าการฝึกเป็นแบบอะลุ้มอล่วย ค่อยเป็นค่อยไป ค่อยสอน ค่อยแนะนำ (ซึ่งหมายถึงว่าพ่อแม่อาจต้องเหนื่อยมากหรืออดทนต่อความไม่เป็นระเบียบของเด็กมากหน่อย) เด็กก็อาจจะพัฒนานิสัยไปอีกแบบหนึ่ง คือ กลายเป็นคนเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ (บางรายอาจถึงขั้นสุรุ่ยสุร่าย) ชอบแสดงตนต่อสังคมด้วยการให้ของขวัญ และชอบจัดงานเลี้ยงต่าง ๆ เป็นต้น

นอกจากนั้นผลของการฝึกอบรมในเรื่องการขับถ่ายนี้ยังมีไปอีกไกล เพราะการฝึกอบรมเช่นนี้ก็เท่ากับเป็นการฝึกให้รู้จักยอมสละเพื่อสังคม หรือยอมสละความสุขของตนเพื่อคนอื่นด้วยนั่นเอง เมื่อเป็นผู้ใหญ่ขึ้นมาจึงมักจะทำอะไรตามแนวทางหรือกฎเกณฑ์

ของสังคมเสมอ การ "เล่น" อุจจาระในวัยเด็ก (ซึ่งเป็นความพึงพอใจอย่างหนึ่งแต่สังคมไม่ยอมรับ) จึงถูกเปลี่ยนมาเป็นการกระทำอย่างอื่นที่สังคมอนุญาต อาทิการทำเครื่องปั้นดินเผา การระบายสี การแกะสลักและแม้แต่การทำครัว การฝึกอบรมหรือการวางนิสัยเกี่ยวกับการขับถ่ายยังมีผลโดยตรงต่อการสร้างนิสัยให้รู้จักว่าเมื่อใดควรอดทน อดกลั้น และในสถานการณ์อย่างไรตนจึงจะ "ปล่อย" ได้อย่างเต็มที่ ตามความพอใจของตน เป็นการฝึกคนให้เริ่มรู้จักรับผิดชอบต่อตนเองและต่อสังคมในเบื้องต้น รวมทั้งการฝึกหัดให้รู้จักความน่ารังเกียจและความอับอายต่าง ๆ ด้วย

ค. ระยะเริ่มสนใจอวัยวะเพศ (genital zone) เมื่อเด็กมีอายุระหว่าง ๓–๕ ขวบ เด็กจะเริ่มหันมาสนใจกับอวัยวะเพศของตน ตอนแรก ๆ ก็เมื่อตนทำการบีสสาวะ ต่อมาก็พบว่าอวัยวะเพศอาจ "แข็งตัว" ได้ หรืออาจก่อให้เกิดความรู้สึกพึงพอใจอย่างมากเมื่อได้สัมผัสกับบริเวณอวัยวะเพศ พลังภายใน หรือ "ลิบิโด" จึงขยายอาณาเขตมาถึงบริเวณอวัยวะเพศอีกส่วนหนึ่งด้วย เด็กเริ่มค้นพบว่า อาณาบริเวณน้อย ๆ นี้ที่แท้แล้วสามารถให้ความสุขและความพึงพอใจแก่ตนได้มากที่สุดตั้งแต่เริ่มเติบโตขึ้นมาเรื่อย ๆ รวมทั้งเป็นบริเวณที่จะต้องสร้างความสัมพันธ์กับบุคคลอื่นด้วย ด้วยเหตุนี้ในวัยต่อมาอวัยวะเพศจึงเป็นส่วนที่รวมอารมณ์และความรู้สึกตื่นตัวทางเพศ (erotism) อย่างสำคัญที่สุดของมนุษย์ และเป็นส่วนที่ยากแก่การวางวินัยอย่างยิ่ง ในระยะนี้การได้ลูบคลำจับเล่น รวมการได้ "สำเร็จความใคร่ด้วยตนเอง" (masturbation) จึงเป็นพฤติกรรมที่นำความพึงพอใจอย่างสูงสุดมาให้แก่เด็ก แทนที่การดูดและการขับถ่ายในระยะต้น ๆ การได้รับความสุขอย่างเต็มที่ หรือการมีโอกาสได้แสวงหาความสุขจากอวัยวะเพศของตนในตอนนี้ ถือได้ว่าเป็นการวางรากฐานความสุขทางเพศในวัยต่อมาจนถึงความเป็นผู้ใหญ่ และทั้งนี้ย่อมรวมถึงทัศนคติต่าง ๆ ในเรื่องเพศโดยทั่ว ๆ ไปด้วย

ด้วยเหตุนี้ การขัดขวางโอกาสแห่งการได้รับความพึงพอใจอย่างเต็มที่ของเด็กในวัยนี้จากการ "เล่น" อวัยวะเพศของตน (หรือของเพื่อน) รวมทั้งการ "สำเร็จความใคร่ด้วยตนเอง" ด้วยแล้ว จึงย่อมจะก่อให้เกิดทัศนคติที่ไม่ดีต่อเรื่องทางเพศในวัยต่อมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้าบิดามารดาลงโทษรุนแรงก็อาจทำให้เด็กกลายเป็นคนที่มีความหงุดหงิดหรือรู้สึกวิตกกังวลในเรื่องทางเพศนี้มากเกินไป เมื่อเติบโตเป็นผู้ใหญ่ขึ้นมาจะกลายเป็นคนขี้อาย (เพศตรงข้าม) อย่างมาก กลายเป็นคนอ่อนแอ ชอบพึ่งหรืออาศัยคนอื่นอยู่เสมอ และขาดความมั่นใจในตนเอง ตรงกันข้ามหากเด็กถูกปล่อยให้ได้รับความพึงพอใจอย่างเต็มที่ในการ "เล่น" อวัยวะเพศของตนเอง หรือได้รับการแนะนำสั่งสอนแบบไม่ขัดขวางหรือเข้มงวดจนเกินไป เด็กก็จะกลายเป็นผู้ใหญ่ที่มีบุคลิกภาพที่เข้มแข็ง เชื่อมั่น

หรือมั่นใจในตนเอง และมีความกล้าหาญพอที่จะเผชิญโลกหรือบุคคลเพศตรงกันข้ามทั้งในเรื่องเพศ และเรื่องอื่น ๆ ด้วยความมั่นใจ

เหล่านี้คือลักษณะสำคัญ ๆ ของบุกคลิกภาพผู้ใหญ่ ซึ่งเป็นผลมาจากประสบการณ์ในวัยเด็ก ในระยะที่สามอันเป็นระยะที่สำคัญมากระยะหนึ่ง แม้ว่าแนวคิดต่าง ๆ ของฟรอยด์ในเรื่องนี้จะยังอยู่ในขั้น "ข้อสมมติฐาน" เป็นส่วนใหญ่ แต่นับเป็นเวลานานถึงประมาณครึ่งศตวรรษแล้วที่ฟรอยด์ได้เสนอข้อความเหล่านี้ขึ้นมา และก็ได้ถูกโจมตีจากคนธรรมดาซึ่งไม่เห็นด้วยมากมาย แต่ในบรรดานักสังคมศาสตร์ทั้งหลาย ก็ยังหามีบุคคลใดที่สามารถหักล้าง "ข้อสมมติฐาน" ต่าง ๆ เหล่านี้ของเขาได้โดยแท้จริงแม้แต่คนเดียวไม่ และด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงจะยึดถือแนวคิดของฟรอยด์ในเรื่องนี้เป็นเครื่องนำทางหรือเป็นครอบทางทฤษฎี (theoretical framework) สำหรับวิเคราะห์บุคลิกภาพของผู้ใหญ่ไทย โดยเฉพาะในแง่ของ "ลักษณะประจำชาติ" ไทยต่อไป อย่างไรก็ดี ขอย้ำว่า ประสบการณ์ในวัยต่อมาก็มีความสำคัญอยู่ไม่น้อย โดยเฉพาะในระดับจิตสำนึก และนอกจากนั้น บุคลิกภาพของคนแต่ละคนก็ย่อมจะแตกต่างกันไปได้อีกตามประสบการณ์ทางครอบครัวของแต่ละคน แต่ความแตกต่างเหล่านี้ข้าพเจ้าถือว่า เป็นเรื่องของระดับ (degree) เท่านั้น คือ เป็นเรื่องใครมีมากหรือน้อยกว่ากันเท่านั้น มิใช่เป็นเรื่องแตกต่างแบบของคนละชนิด (kind) ซึ่งไม่น่าจะเป็นไปได้ เพราะคนไทยโดยทั่วไปย่อมอยู่ภายใต้วัฒนธรรมไทย ซึ่งมีกฎเกณฑ์ใหญ่ ๆ แบบเดียวกัน

นอกจากทฤษฎีหรือแนวคิดของฟรอยด์ดังกล่าวมาแล้ว แนวคิดทางด้านสังคมวิทยาอาทิ การเป็นสมาชิกของชนชั้นใดชั้นหนึ่งของสังคมย่อมมีส่วนโน้มน้าวบุคลิกภาพของคนไปได้บ้าง เพราะ "ค่านิยม" (values) และ "แบบการดำเนินชีวิต" (life style) ของคนแต่ละชนชั้นย่อมจะแตกต่างกันออกไปบ้างไม่มากก็น้อย แนวคิดทางด้านสังคมวิทยาดังกล่าวนี้ เราก็จะนำเอามาพิจารณาประกอบด้วย เพื่อช่วยเป็นเครื่องอธิบายความแปรผัน (variation) ของบุคลิกภาพที่เบนเบี่ยงออกไปจาก "ลักษณะประจำชาติ" ซึ่งเป็นแกนกลางของบุคลิกภาพของคนแต่ละชาติ หรือแต่ละวัฒนธรรมโดยส่วนรวม

๓. การนำเอาข้อสมมติฐานของฟรอยด์ไปทดสอบในสังคมต่าง ๆ

ก่อนที่เราจะพิจารณาวิเคราะห์ แนวทางพัฒนาบุคลิกภาพของคนไทยโดยส่วนรวมจะเป็นการดีกว่า ถ้าเราจะเอาผลงานของนักสังคมศาสตร์อื่น ๆ ซึ่งได้ศึกษาวิเคราะห์บุคลิกภาพของคนในสังคมต่าง ๆ ตามแนวคิดของฟรอยด์นี้อยู่ก่อนแล้วมาพิจารณากันเสียชั้นหนึ่งก่อน ทั้งนี้อย่างน้อยก็เพื่อเป็นตัวอย่างเปรียบเทียบกับสิ่งที่เราจะกระทำการ

วิเคราะห์ในสังคมไทยเราต่อไป โดยข้าพเจ้าจะนำมาเล่าเพียงย่อ ๆ แต่เพียง ๒—๓ กรณีเท่านั้น

กรณีแรกที่ใคร่จะนำมาถ่ายทอดไว้ ณ ที่นี้แต่เฉพาะผลการวิเคราะห์ที่สำคัญบางส่วนคือ การศึกษาของ ดร. คอรา ดูบัวส์ (Cora DuBois) นักมานุษยวิทยาอเมริกันซึ่งได้เข้าไปศึกษาชีวิตของชาวอะลอร์ (Alorise) ซึ่งเป็นชาวเกาะของประเทศอินโดนีเซีย การศึกษานี้ ดร. ดูบัวส์ ได้ใช้เวลาอยู่ในหมู่บ้านกับชาวเกาะนี้นานถึง ๑๘ เดือน ระหว่าง ปี ค.ศ. ๑๙๓๘—๓๙ ก่อนศึกษาเธอต้องเรียนภาษาต่าง ๆ เพิ่มเติมถึงสามภาษา คือ ภาษาดัทช์ (ฮอลันดา) ภาษามลายู และภาษาพื้นเมืองของชาวอะลอร์เอง เธอได้ใช้เทคนิควิธีทางจิตวิทยาหลายอย่างเพื่อช่วยในการเก็บข้อมูล รวมทั้งการใช้ "Rorchach test" ด้วย นอกจากนั้นเธอก็ยังได้รวบรวมเอา "ประวัติชีวิต" (life history) ของชาวอะลอร์ไว้ด้วย ข้อมูลที่ได้จากเทคนิควิธีต่าง ๆ ทางจิตวิทยา ได้นำเอาไปให้นักจิตวิทยาสังคมที่มีชื่อเสียง ๓ คน วิเคราะห์แยกกัน โดยต่างฝ่ายต่างไม่ทราบผลการวิเคราะห์ของคนอื่น แต่ผลออกมาคล้ายคลึงกันอย่างมาก จนทำให้มั่นใจได้ว่า มีความน่าเชื่อถือได้มากที่เดียว และต่อไปนี้คือข้อมูลและผลการวิเคราะห์บางส่วน

ผู้หญิงชาวอะลอร์ทำหน้าที่เป็นผู้ผลิตอาหาร หรือหาอาหารมาเลี้ยงครอบครัวด้วยการทำไร่ทำนา หรือไม่ก็หาเก็บผักพืชต่าง ๆ ตามท้องทุ่ง ส่วนพวกผู้ชายมักจะยุ่งกับธุรกิจในด้านการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าประเภทหมู กลอง และฆ้อง การแบ่งงานกันทำตามเพศดังกล่าวนี้มีผลอย่างสำคัญต่อการพัฒนาบุคลิกภาพของชาวอะลอร์ นับตั้งแต่เป็นเด็กทารกเรื่อยมา เพราะว่าแม่นั้นจะต้องกลับไปสู่ท้องทุ่งเพื่อทำงานในไร่นาตามเดิม หลังจากคลอดลูกแล้วเพียง ๑๐ วัน ถึงสองสัปดาห์ ลูก ๆ จึงถูกเลี้ยงดูโดยญาติคนอื่น ซึ่งอาจเป็นพ่อ พี่ชาย พี่สาว หรือปู่ย่าตายายแล้วแต่กรณี นอกจากนั้นเวลาเด็กหิวนมและร้องหญิงอื่นที่อยู่ในหมู่บ้านอาจ "ให้นม" ของเธอแก่เด็กได้ แต่การให้นมเด็กแบบนี้ก็มิได้มีอยู่เสมอไป (เพราะผู้หญิงส่วนมากต้องออกไปทำงานในไร่นา นอกจากคนป่วยหรือผู้ที่เพิ่งจะคลอดลูกใหม่ ๆ) ฉะนั้น เด็กทารกจึงมักจะไม่ได้รับความพึงพอใจจากการดูดนมอย่างเต็มที่ แม้ว่าเมื่อแม่กลับจากนาแม่มักจะให้นมลูกอย่างเต็มอิ่ม และให้ความอบอุ่นแก่ลูกอย่างเต็มที่ก็ตาม แต่ในเวลากลางวันลูกก็มักจะอดนมหรือหิวอยู่เสมอ นอกจากนั้นบางวันตอนเย็นแม่ยังยุ่งเรื่องการทำอาหารและงานบ้านอื่น ๆ อีก ผลก็คือเด็กทารกชาวอะลอร์โดยทั่ว ๆ ไปมักจะไม่ได้รับความพึงพอใจในการดูดนม

มีการใช้วิธีการบางอย่างทดแทนความขาดแคลนในเรื่องการดูดนม คือ ผู้เลี้ยงเด็กชาวอะลอร์มักจะลูบคลำหรือจับอวัยวะเพศของเด็กเล่น ทำให้เด็กได้รับความพึงพอใจ

บางส่วน ทดแทนการขาดแคลนความสุขทางปาก การฝึกอบรมทางด้านการขับถ่าย (toilet training) ในหมู่ชาวอะลอร์ปรากฏว่า ไม่ค่อยจะเข้มงวดนักในระยะที่เด็กยังเดินไม่ได้ นอกจากนั้นก็ยังไม่ปรากฏว่ามีความพยายามใด ๆ ที่จะสอนให้เด็กพูดหรือสอนให้เด็กเดินในหมู่ชาวอะลอร์เลย แต่เด็กชาวอะลอร์ก็เริ่มเดินได้ในเมื่อเด็ก ๆ มีอายุประมาณระหว่างสิบสองถึงสิบแปดเดือน การให้เด็ก "หย่า" นมหรือการให้เด็กอดนม (weaning) ส่วนมากก็มักจะเป็นภายหลังจากที่เด็กเดินได้แล้ว

คอรา ดูบัวส์ ได้สังเกตเห็นว่า ระยะเวลาตั้งแต่เด็กเริ่มเดินได้ไปจนถึงอายุประมาณ ๕—๖ ขวบ เป็นระยะเวลาที่เด็กชาวอะลอร์ตกอยู่ในภาวะแห่งความกดดันทางอารมณ์ (stress) มากที่สุด ในระยะนี้ ความผิดหวังทางปาก (oral frustration) ก็จะยังคงมีอยู่ต่อไป แต่ที่ยิ่งกว่านั้นก็คือระยะนี้เด็ก ๆ จะถูกปล่อยให้อยู่ตามลำพัง (ไม่มีคนคอยอุ้มเหมือนแต่ก่อน) จึงมักจะขาดความอบอุ่นที่เคยได้จากการสัมผัสในระยะก่อน ๆ ด้วย เมื่อแม่ออกไปทำงานในไร่นา เด็ก ๆ ก็จะถูกปล่อยไว้ในหมู่บ้านตามลำพังเกือบทั้งวัน ตั้งแต่เช้าจรดเย็น (ประมาณ ๘.๐๐ น. ถึง ๑๘.๐๐ น.) แม้ว่าจะมีญาติผู้ใหญ่บางคนคอยดูแลหาอาหารให้กิน แต่เด็ก ๆ บางคนก็หิวโซ ถ้าหากแม่เกิดมี "น้อง" ขึ้นมาอีกระหว่างที่ลูกยังเล็กอยู่ การอดนมของลูกคนโตก็จะถูกเร่งให้เร็วขึ้นกว่าปกติ อย่างไรก็ดี โดยทั่ว ๆ ไปแล้ว เด็กมักจะอดนมและได้รับการฝึกอบรมเกี่ยวกับการขับถ่ายเรียบร้อย เมื่อพวกเขามีอายุราว ๆ สามขวบ

การหลอกเด็กและการข่มขู่เด็กด้วยวิธีการต่าง ๆ มีปรากฏอยู่แพร่หลายทั่วไปในสังคมของชาวอะลอร์ อย่างเช่น บางครั้งแม่อาจแสดงว่าตนรักเด็กอื่นมากกว่าลูกของตนอันเป็นการยั่วยุให้ลูกตนแสดงความอิจฉาริษยาออกมา นอกจากนั้นผู้ใหญ่บางคนชอบข่มขู่ให้เด็กตกใจด้วยการใช้วาจาบ้าง ใช้อาวุธบ้าง (อย่างเช่น ถือมีดเดินมุ่งเข้าหาเด็กทำท่าคล้าย ๆ กับจะฆ่าหรือตัดอวัยวะสำคัญบางส่วน) แม้ว่าการทำดังนี้ ผู้ใหญ่มุ่งจะล้อเด็กเล่น แต่เด็กมักจะตกใจกลัวอย่างจริงจัง

การสอนหรือการวางวินัยทางด้านเพศไม่ได้ทำอย่างตรงไปตรงมา พวกเด็ก ๆ ชาวอะลอร์สามารถทำการ "สำเร็จความใคร่ด้วยตนเอง" (masturbation) อย่างเปิดเผยในที่สาธารณะโดยผู้ใหญ่มิได้ดุด่าห้ามปราม นอกจากนั้นพอเด็ก ๆ อายุประมาณ ๕ ขวบก็มักจะรู้เรื่อง "ความลับ" ทางเพศของผู้ใหญ่หมดสิ้นแล้ว (แสดงว่าเด็ก ๆ อาจได้รู้เห็นกิจกรรมทางเพศของผู้ใหญ่ในครอบครัวของตนก็ได้) เด็ก ๆ มักจะนอนกับแม่จนกว่าอายุถึง ๗—๘ ขวบ แต่ถ้ามีลูกเกิดใหม่ลูกคนโตก็อาจถูกให้ไปนอนกับญาติผู้ใหญ่คนอื่น ๆ

อาทิ ปู่ย่า ตายาย คนใดคนหนึ่งก็ได้แล้วแต่กรณี

สิ่งที่คอรา ดูบัวส์ สังเกตเห็น เกี่ยวกับการแสดงออกทางพฤติกรรมของเด็ก ๆ ชาวอะลอร์ คือสิ่งที่ดูบัวส์เรียกว่า "ความสะเทือนอารมณ์อย่างรุนแรง" (temper tantrums) โดยเด็กมักจะแสดงความโกรธโมโหฉุนเฉียวอย่างรุนแรงเสมอ และพบบ่อย ๆ มากจนถือว่าเป็นปรากฏการณ์ธรรมดาสามัญในหมู่เด็กของชาวอะลอร์โดยทั่วไป ตัวอย่างเช่น ตอนเช้าก่อนที่แม่จะออกไปทำงานในไร่นา เด็กจะร้องและวิ่งตามแม่ แต่พอตามไม่ทัน เด็กก็จะทุ่มตัวลงกลิ้งเกลือกอยู่กับพื้น และมักจะเอามือทุบดิน หรือทุบหัวตัวเองพร้อมทั้งร้องไห้อย่างรุนแรง มีอยู่รายหนึ่ง ดูบัวส์จับเวลาได้ว่า เด็กร้องในอาการแบบนี้หลังจากที่แม่จากไปทำงานแล้วนานถึงยี่สิบนาทีจึงหยุด แต่อย่างไรก็ตาม พฤติกรรมแบบนี้จะหายไปเมื่อเด็กมีอายุได้ประมาณ ๕—๖ ขวบ

จากประสบการณ์ต่าง ๆ ในวัยเด็ก โดยเฉพาะการขาดความอบอุ่นจากการเลี้ยงดูของมารดา และการไม่ได้รับความพึงพอใจอย่างเต็มที่จากการดูดนม ได้ทำให้พบว่า ผู้ใหญ่ชาวอะลอร์มักจะมีบุคลิกภาพแบบขาดความไว้วางใจต่อโลก และเต็มไปด้วยความระแวงสงสัยต่อคนอื่น ไม่ว่าคนอื่นนั้นจะเป็นชาวอะลอร์ด้วยกันเอง หรือชาวต่างถิ่นก็ตาม นอกจากนั้นบิดามารดาก็มิได้ปรากฏว่าเป็นบุคคลในอุดมคติของชาวอะลอร์เลย (คือมิได้รักยกย่องบูชาบิดามารดามากนัก) ทางด้านศิลปะและความสนใจต่อโลกภายนอกก็ไม่ใคร่พบว่ามีอยู่ในหมู่ชาวอะลอร์ ส่วนมากมักจะเต็มไปด้วยความกลัว ขี้อาย และมักจะหวาดระแวงอยู่เสมอไม่ว่าจะอยู่ที่ใดและอยู่กับใคร บุคลิกภาพแบบนี้ของชาวอะลอร์เป็นที่เข้าใจกันว่า สืบเนื่องมาจากประสบการณ์อันไม่สมหวังหลายประการของชาวอะลอร์นั่นเอง

นอกจากกรณีของชาวอะลอร์แล้ว นักมานุษยวิทยาและนักจิตวิทยาหลายคนได้ทำการศึกษาถึง "ลักษณะประจำชาติ" ของชาวญี่ปุ่น ซึ่งจะขอนำผลการศึกษาบางตอนเฉพาะที่เห็นว่าน่าสนใจมาถ่ายทอด แต่เพียงย่อ ๆ ไว้ ดังต่อไปนี้

ในปี ค.ศ. ๑๙๔๓ จี. กอเรอร์ (Geoffry Gorer) นักเขียนชาวอังกฤษซึ่งได้ศึกษาวิธีการวิจัยทางมานุษยวิทยาจากนักมานุษยวิทยาชาวอเมริกันที่มีชื่อเสียงอาทิ ดร.รู้ท เบเนดิค (Ruth Benedict) ดร. มากาเร็ท มีด (Margaret Mead) ได้ตีพิมพ์ข้อสรุปเกี่ยวกับการศึกษาคนญี่ปุ่นของเขาโดยชี้ให้เห็นว่า การที่ชาวญี่ปุ่น โดยส่วนรวมมีลักษณะนิสัยชอบแสดงพฤติกรรมทางด้านพิธีกรรม การรักษาความสะอาดและเน้นถึงการรักษาระเบียบต่าง ๆ อย่างมากนั้น เป็นผลที่สืบเนื่องมาจากการได้รับการฝึกอบรมในเรื่องการขับถ่าย

(toilet training) ในวัยเด็กเข้มงวดเกินไป ต่อมา ดร. เวสตัน ลาบาร์ (Weston La Barre) นักมานุษยวิทยาชาวอเมริกันก็ลงความเห็นเป็นทำนองเดียวกัน อันเป็นเหตุให้นักมานุษยวิทยาชาวตะวันตกในระยะเวลาต่อมาสนใจศึกษาญี่ปุ่นมากขึ้น เพราะอยากจะทราบว่าการฝึกอบรมในเรื่องการขับถ่ายของชาวญี่ปุ่นนั้นเข้มงวดมากจริงหรือไม่ ในปี ค.ศ. ๑๙๕๐—๕๑ มากาเร็ท นอร์เบค (Margaret Norbeck) ได้เข้าไปทำการศึกษาในหมู่บ้านชาวประมงของชาวญี่ปุ่นแห่งหนึ่งนานถึง ๙ เดือน และได้เขียนรายงานการสังเกตศึกษาของเธอเกี่ยวกับวิธีการฝึกอบรมเด็กในเรื่องการขับถ่ายของครอบครัวชาวประมงญี่ปุ่นหมู่บ้านนั้นไว้บางตอน ดังนี้

ตามปกติแล้วการฝึกอบรมในเรื่องการขับถ่ายจะเริ่มกระทำ เมื่อเด็กมีอายุย่างเข้าเดือนที่หก แต่ถ้าเด็กมีอายุถึงหกเดือนในฤดูหนาว การฝึกอบรมก็จะเลื่อนไปอีก (จนกว่าฤดูหนาวจะผ่านพ้นไปเสียก่อน) ทุกวันเด็ก (ระหว่างฝึกอบรม) จะถูกถอดเครื่องแต่งตัวออกบางส่วน แล้วก็ถูกจับให้นั่งส้วมของครอบครัว ซึ่งเป็นของเด็กโดยเฉพาะ (ถ้าเป็นของไทยก็คงนั่งกระโถน) วันละหลาย ๆ ครั้ง (ไม่ว่าเด็กจะปวด "อึ" หรือไม่ก็ตาม เพราะเด็กยังพูดไม่ได้ ผู้ใหญ่จึงต้องกะเอาเอง) นอกจากการทำดังกล่าวแล้ว นอร์เบคก็ไม่เห็นมีการฝึกโดยวิธีอื่นอีก เมื่อเด็กปัสสาวะรดที่นอนหรือเปียกผ้าอ้อม เธอก็ไม่พบว่าเด็กจะถูกด่าว่า หรือถูกบิดามารดาแสดงกิริยาอาการเกรี้ยวกราดหรือลงโทษแต่อย่างใด เมื่อเด็กเริ่มพูดได้แล้วแม่จะสอนให้เด็กจำคำพูดไว้บอกแม่ หลังจากที่พบว่าเด็กได้อุจจาระ หรือปัสสาวะรดตนเองแล้ว พอเด็ก ๆ อายุถึงสองขวบ เด็ก ๆ จะรู้จักบอกแม่เมื่อปวด "อึ" หรือปวด "ฉี่" แต่ในตอนกลางคืนยังอาจมีการ "รด" ที่นอนอยู่บ้างจนกว่าเด็ก ๆ จะโตถึงสามขวบ ปัญหาเหล่านี้จึงจะหมดไป

สิ่งที่นักสังคมศาสตร์ถกเถียงกันมากก็คือ การฝึกอบรมเด็กขนาดนี้ถือว่าเป็นการฝึกอบรมแบบ "เข้มงวด" (severe training) หรือไม่ และก็ยากแก่การหาคำตอบที่ยุติได้อย่างไรก็ดี ผู้เขียนไม่เคยทราบว่าครอบครัวไทยได้มีการแก้ผ้าเด็กออกวันละหลาย ๆ ครั้งแล้วจับให้นั่งกระโถนโดยเด็กจะปวด "อึ" หรือไม่ก็ตาม ส่วนมากแล้วถ้าเป็นเด็กขนาดอายุ ๖—๗ เดือน ก็คงต้องปล่อยให้ "ราด" ให้ "รด" กันไปก่อนจนกว่าเด็กจะเริ่มรู้เรื่อง คือพูดได้ จึงจะเริ่มค่อย ๆ ฝึกอบรมกันไปจนกว่าเด็กจะรู้จักขับถ่ายเป็นที่เป็นทางและเป็นเวลา บางรายอาจจะกินเวลานานถึงสี่ห้าขวบหรือมากกว่านั้นอีกก็ได้ แล้วแต่ครอบครัวไหนจะ "โอ๋" ลูกของตนมากแค่ไหน

นอกจากนั้น ยังปรากฏจากการศึกษาของไว้ท์ติ้งและไชยด์ (Whiting and Child) ซึ่งพบว่าการฝึกอบรมในเรื่องการขับถ่ายในสหรัฐอเมริกา ก็อยู่ในระดับที่เรียกได้ว่าเข้มงวด

เหมือนกัน เมื่อเปรียบเทียบกันสังคมอื่น ๆ โดยเฉพาะสังคม "ดั้งเดิม" (primitive societies) ต่าง ๆ คือ พบว่าครอบครัวชนชั้นกลางในสหรัฐอเมริกา เริ่มฝึกอบรมเกี่ยวกับการขับถ่ายเมื่อเด็กมีอายุเกินกว่าหกเดือนไปสักเล็กน้อย สำหรับสังคม "ดั้งเดิม" บางสังคม [สังคมของชาว "บีนา" (Bena) ในแอฟริกา] การฝึกอบรมในเรื่องนี้จะไม่เริ่มต้นจนกว่าเด็กจะมีอายุเกือบจะถึงหกขวบทีเดียว อย่างไรก็ดี ถ้าพิจารณาโดยทั่ว ๆ ไปแล้ว ก็จะพบว่าพวกสังคมดั้งเดิมเหล่านี้จะเริ่มฝึกอบรมเกี่ยวกับการขับถ่ายเมื่อเด็ก ๆ มีอายุระหว่างขวบครึ่งถึงสองขวบครึ่งเป็นส่วนใหญ่

หากว่าทฤษฎีของฟรอยด์ในเรื่องที่เกี่ยวกับผลกระทบ หรืออิทธิพลของการฝึกอบรมเรื่องการขับถ่ายนี้เป็นความจริง คนอเมริกันก็คงจะมีพฤติกรรมแบบ "ไม่อาจยับยั้งได้" (compulsive behavior) ในหลาย ๆ กรณี คล้ายคลึงกับคนญี่ปุ่นเป็นแน่ แต่สิ่งที่น่าคิดประการหนึ่งก็คือว่า ประสบการณ์ทางการเมืองของคนอเมริกันกับคนญี่ปุ่นผิดกัน คือว่าคนอเมริกันอยู่ในระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยตลอดมา แต่คนญี่ปุ่นตกอยู่ภายใต้การปกครองระบอบทหารที่เข้มงวดและมีอำนาจมากมานาน และน่าจะเป็น "สถานการณ์ทางสังคม" ภายนอกครอบครัวที่มีผลทำให้ "ลักษณะประจำชาติ" ของคนญี่ปุ่นและคนอเมริกันผิดแปลกแตกต่างกันไปบ้างก็ได้ และบางทีก็อาจจะช่วยอธิบายได้อีกทางหนึ่งว่าทำไมคนญี่ปุ่นจึงรวมเอาลักษณะแห่งความ "ยับยั้งไม่อยู่" (compulsiveness) ในเรื่องของความสะอาด ความขยัน ความรักธรรมชาติ พิธีกรรมต่าง ๆ เข้าไว้มากกว่าคนอเมริกัน ซึ่งสังคมของเขาเน้นหนักในเหตุผล เสรีภาพ และเอกชนนิยม (individualism) มากกว่าสังคมญี่ปุ่นซึ่งมีวัฒนธรรมที่ให้ความสำคัญแก่กลุ่มผู้มีอำนาจ ไม่ว่าจะเป็นในแง่ของสังคม การเมือง กลุ่มสังคญาติ (clan) และครอบครัวก็ตาม คนญี่ปุ่นโบราณจึงแทบจะไม่ต้องคิดหาทางเลือกเลยก็ว่าได้ เพราะระเบียบของสังคมได้กำหนดบทบาท (role) ที่ตนจะต้อง "แสดง" ตามสถานภาพต่าง ๆ (status) ไว้หมดแล้ว จนตนไม่อาจเลือกปฏิบัติอย่างอื่นได้ ด้วยเหตุนี้ลักษณะแบบปัจเจกชนนิยม (individualism) ในญี่ปุ่นจึงมีอยู่น้อยมาก ในเมื่อเปรียบเทียบกับสังคมและวัฒนธรรมของสหรัฐอเมริกา

เท่าที่ได้นำตัวอย่างการศึกษาวิจัยของนักมานุษยวิทยาและนักจิตวิทยา ซึ่งได้นำเอาข้อสมมติฐานต่าง ๆ ของฟรอยด์ในเรื่องประสบการณ์ในวัยเด็กที่มีต่อบุคลิกภาพของผู้ใหญ่แต่ละสังคมมาเสนอต่อท่านผู้อ่านไว้แต่เพียงย่นย่อนี้ ก็เพื่อต้องการที่จะแสดงให้เห็นว่า ข้อสมมติฐานต่าง ๆ ของฟรอยด์ในเรื่องนี้ เป็นที่สนใจในวงวิชาการทางด้าน "พัฒนาการบุคลิกภาพ" (personality development) มากน้อยเพียงไร ทั้งนี้ โดยมิได้

กล่าวถึงอิทธิพลของฟรอยด์ทางด้าน "จิตวิทยาคลินิค" (clinical psychology) หรือพวกจิตผิดปกติทั้งหลายซึ่งเขามีอิทธิพลโดยตรงอยู่เลย

ต่อไปนี้เราจะเข้ามาพิจารณาถึงวิธีการเลี้ยงดู และอบรมเด็กในสังคมไทยเรา โดยพยายามจะใช้ "ทฤษฎี" ของฟรอยด์เข้าช่วยอธิบายร่วมกับ "ทฤษฎี" ทางด้านสังคมวิทยาที่ว่าด้วยอิทธิพลของชนชั้นและ "แบบดำเนินชีวิต" (life style) รวมทั้ง "สถานการณ์ทางสังคม" (social situation) ต่าง ๆ ด้วย

๔. ลักษณะของครอบครัวและวิธีการเลี้ยงดูและอบรมเด็กไทย (Thai Family and Methods of Child Rearing and Training)

โดยหลักเกณฑ์ทางด้านมานุษยวิทยา ลักษณะของครอบครัวไทยโดยทั่วไปอาจจัดเข้าอยู่ในแบบที่เรียกว่า "ครอบครัวเนื้อแท้" (nuclear family) หรือ "ครอบครัวขั้นต้น" (elementary family) ครอบครัวแบบนี้ โดยอุดมคติก็จะประกอบด้วยพ่อแม่และลูก ๆ เท่านั้น แต่ในทางที่ปรากฏตามความเป็นจริง โดยเฉพาะในสังคมไทยเรา ครอบครัวของไทยนอกจากจะประกอบด้วยพ่อแม่และลูก ๆ แล้ว ยังมักจะมีญาติพี่น้องคนอื่นอาศัยอยู่ด้วย (บางรายก็เพียงชั่วคราว แต่บางรายก็อยู่จนตายไปเลยก็มี) โดยเฉพาะญาติใกล้ชิด อาทิ พ่อตาแม่ยาย น้องภรรยา หรือน้องสามี (บางคน) เป็นต้น แต่การที่มีญาติบางคนอาศัยอยู่ด้วยก็มิได้ทำให้ครอบครัวของไทยกลายเป็น "ครอบครัวแบบขยาย" (extended family) ไปแต่อย่างใด เพราะ (๑) สามีหรือพ่อยังคงทำหน้าที่เป็นหัวหน้าครอบครัวอยู่ (๒) ครอบครัวมีทรัพย์สินเป็นสัดส่วนของตนเอง และ (๓) ญาติที่อยู่ในครอบครัวมีฐานะเป็นเพียง "ผู้อาศัย" เท่านั้น แม้จะมีสิทธิออกความเห็นและทำการต่าง ๆ ในครอบครัวอยู่ไม่น้อย แต่มักจะเป็นเรื่องของความเกรงอกเกรงใจในความเคารพนับถือและรักใคร่ฉันญาติสนิทมากกว่าอย่างอื่น (ท่านผู้อ่านที่สนใจในรายละเอียดมากกว่านี้ โปรดคอยอ่าน "มีเงินก็นับว่าน้อง มีทองก็นับว่าพี่ : ระบบครอบครัวและเครือญาติของไทย" โดยผู้เขียน กำลังอยู่ระหว่างการจัดพิมพ์)

โดยที่ครอบครัวไทยส่วนใหญ่มักจะมีญาติอาวุโส (ปู่ ย่า หรือ ตา ยาย) และญาติที่อ่อนวัยกว่า (น้องสามี หรือน้องภรรยา) อยู่ด้วย หรืออยู่ใกล้เคียงเป็นส่วนใหญ่ เด็กไทยที่เกิดมาส่วนมากจึงมักจะถูกเลี้ยงดูและได้รับการอบรมบางส่วนจากญาติเหล่านี้ด้วยไม่มากก็น้อย แล้วแต่สัมพันธภาพระหว่างหัวหน้าครอบครัวกับญาติที่อาศัยอยู่ว่าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งได้มีอิทธิพลเหนือกว่าอีกฝ่ายหนึ่งมากน้อยเพียงใด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ครอบครัวที่สามีภรรยาต้องช่วยกันหาเลี้ยงชีพอย่างเต็มที่ทั้งสองคนแล้ว เด็ก ๆ ก็มักจะถูกเลี้ยงโดย

ญาติเหล่านี้เป็นส่วนใหญ่ ด้วยเหตุนี้ ญาติเหล่านี้จึงมีอิทธิพลต่อการพัฒนาบุคลิกภาพของเด็กไทยด้วยไม่น้อยที่เดียว

ในเรื่องวิธีการเลี้ยงดูและอบรมเด็กของไทย ซึ่งเราจะได้พิจารณากันต่อไปนี้ ผู้เขียนใคร่ขอชี้แจงในเบื้องต้นเสียก่อนว่า หลักฐานการวิจัยศึกษาตามแนวนี้ของไทยยังมีอยู่น้อยและกระทำกันอย่างผิวเผินมาก นอกจากรายงานการศึกษาทางมานุษยวิทยาของนักมานุษยวิทยาชาวตะวันตกสองสามท่าน และมักจะเป็นการศึกษาแบบพรรณนาความ (descriptive) แล้ว ก็ยังไม่ปรากฏว่ามีนักสังคมศาสตร์ท่านใดที่ได้ลงมือศึกษาถึงบุคลิกภาพของคนไทยแบบที่เคยทำกับคนญี่ปุ่น หรืออย่างในกรณีของชาวอะลอร์ดังได้ยกตัวอย่างมาแล้วเลย ฉะนั้น สิ่งที่ผู้เขียนจะกล่าวถึงต่อไปและพยายามสร้างสัมพันธภาพระหว่างประสบการณ์ในวัยเด็กกับบุคลิกภาพผู้ใหญ่ของไทยขึ้นมานั้น จึงเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์ของผู้เขียนในฐานะที่เป็นคนไทย (และเป็นนักมานุษยวิทยาด้วย) ที่ได้เห็นวิธีการเลี้ยงดู และอบรมเด็กไทยในครอบครัวต่าง ๆ มาบ้างไม่น้อย ประกอบกับรายงานการศึกษาของนักมานุษยวิทยาอีกด้วยเท่านั้น และด้วยเหตุนี้ข้อเสนอต่าง ๆ ในข้อเขียนนี้จึงน่าจะถือแต่เพียงว่าเป็นข้อสมมติฐาน (hypotheses) เท่านั้น มากกว่าที่จะถือว่าเป็นข้อเท็จจริง ซึ่งได้ผ่านการทดสอบมาโดยถ่องแท้แล้ว อย่างไรก็ดี ถ้าข้อเขียนนี้จะมีส่วนช่วยกระตุ้นให้นักสังคมศาสตร์ของไทย โดยเฉพาะนักจิตวิทยา และนักมานุษยวิทยาที่สนใจทางด้านบุคลิกภาพทำการวิจัยศึกษาเพิ่มเติมในเรื่องเหล่านี้ ก็นับว่าผู้เขียนได้บรรลุวัตถุประสงค์สำคัญประการหนึ่งที่ได้เขียนบทความนี้ขึ้นมา

ต่อไปนี้ เราจะเริ่มมาพิจารณาถึงวิธีการเลี้ยงดูและอบรมเด็กไทย โดยจะเริ่มจากครอบครัวของชาวไร่ชาวนา หรือชาวบ้านนา (peasant family) ก่อน เพราะเป็นครอบครัวของคนส่วนใหญ่ของสังคมไทย และนอกจากนั้น ก็จะพิจารณาถึงครอบครัวของคนไทยชั้นกลาง (middle class family) ซึ่งประกอบด้วยพวกข้าราชการ พ่อค้า นักธุรกิจ ที่มีฐานะและรายได้อยู่ในระดับปานกลาง (ประมาณเดือนละ ๓,๐๐๐—๘,๐๐๐ บาท) และมีระดับการศึกษาปานกลางด้วย (ม. ๘ หรือ ม.ศ. ๕ ถึงจบมหาวิทยาลัย) อย่างไรก็ดี ครอบครัวของชนชั้นจน อาทิ ข้าราชการชั้นผู้น้อยและคนงาน ซึ่งมีรายได้ต่ำกว่าเดือนละ ๓,๐๐๐ บาท และมีการศึกษาต่ำกว่าชนชั้นกลางก็จะได้นำมาพิจารณาประกอบด้วยเฉพาะบางประเด็นปัญหาที่ผู้เขียนมีความแน่ใจพอสมควรเท่านั้น

ก. **ความพึงพอใจในระยะดูดกลืน** (oral stage) ภาวะแห่งการเลี้ยงดูเด็กในระยะแรก ๆ ของครอบครัวชาวนาไทย ดูไม่ใคร่จะแตกต่างไปจากลักษณะของการเลี้ยงดูเด็กของชาวอะลอร์เท่าใดนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การขัดจังหวะหรือการต้องถูกระงับการดูด

นมเป็นบางเวลาเนื่องจากแม่ต้องออกไปช่วยทำงานในไร่นากับสามี ซึ่งมักจะเกิดขึ้นกับครอบครัวของชาวไร่ชาวนาชั้นจนเสมอ แต่สำหรับครอบครัวของชาวไร่ชาวนาชั้นกลางและชั้นรวยแล้ว ลูก ๆ จะได้รับความพึงพอใจจากการดูดนมอย่างเต็มที่ เพราะแม่ไม่ได้ออกไปทำงานในไร่นา แต่แม่จะอยู่กับบ้านเกือบตลอดเวลา ดูแลบ้านช่องทำงานบ้านและงานครัว ฉะนั้น แม่และลูก ๆ จึงอยู่ใกล้ชิดกันเกือบตลอดเวลา ความพึงพอใจในการได้ดูดนมจากอกแม่จึงมีอยู่ในระดับสูง สำหรับครอบครัวชาวไร่ชาวนาโดยทั่วไปแล้ว การเลี้ยงลูกด้วยน้ำนมของแม่ตลอดไป จนกว่าเด็กจะหย่านมหรืออดนม เป็นวิธีการที่แพร่หลายที่สุด การให้นมก็ไม่ถือเวลา ส่วนมากแล้วก็มักจะให้เมื่อลูกร้อง

การร้องของเด็กในวัยที่ยังพูดไม่ได้มีความหมายต่อแม่อยู่ ๒—๓ ประการ คือ หิว ทำที่นอน (ผ้าอ้อม) เปรอะ ไม่สบายปวดท้อง หรือไม่ก็ตกใจกลัวอะไรสักอย่าง แต่โดยที่การทำที่นอนเปรอะก็สังเกตเห็นได้ง่าย และการร้องด้วยความตกใจกลัวก็มักร้องอีกแบบหนึ่ง และมักจะหยุดเมื่อแม่มาอุ้มและปลอบประโลม และเด็กก็มักจะหยุดร้องทันทีเมื่อเด็กได้ดูดนม เว้นแต่กรณีที่เด็กไม่สบาย แม้ได้ดูดนมก็จะคายออกและร้องอยู่ต่อไปด้วยเหตุนี้ การทดสอบประการแรกของแม่เมื่อลูกร้องก็คือ การให้นม ถ้าเด็กหยุดร้องและดูดนมด้วยความสบายใจจนหลับไป แม่ก็แน่ใจได้ว่าเด็กร้องเพราะหิวนม ฉะนั้นจึงกลายมาเป็นธรรมเนียมของการเลี้ยงลูกของไทยประการหนึ่ง คือจะให้นมเมื่อเด็กร้องเสมอ การให้นมจึงไม่มีเวลาแน่นอน ขึ้นอยู่กับเสียงร้องของเด็ก คนไทยทั่ว ๆ ไปมักจะสันนิษฐานว่า เด็กร้องจะต้องมีเหตุ ถ้าเด็กอิ่มสบายดีจะไม่ร้อง

นอกจากเหตุสองประการดังกล่าวแล้ว ถ้าเด็กร้องมากในตอนกลางคืนเวลาดึก ๆ แม้จะให้นมแล้วก็ยังไม่หยุดร้อง พ่อแม่ชาวไร่ชาวนาทั่ว ๆ ไปมักจะพากันคิดว่าเด็กอาจจะถูก "ผี" รบกวนก็ได้ บางคนจึงมีการจุดธูปจุดเทียนบูชาพระ ผู้ที่มีคาถาก็ว่าคาถาไล่ผีต่าง ๆ เนื่องจากคนไทยส่วนใหญ่มีความเชื่อในเรื่องวิญญาณและผี มีที่ชอบกินตับไตไส้พุงเด็กคือ "ผีปอบ" แม้ปัจจุบันนี้ความเชื่อแบบนี้ก็ยังไม่สูญสิ้นไป ความจริงแล้วเด็กอาจท้องอืด ท้องผูกหรือปวดท้อง เนื่องจากดูดนมมากเกินไปก็ได้ เพราะเด็กจะนอนกับแม่ พอเด็กร้องนิดร้องหน่อยแม่ก็มักจะจับเอาหัวนม "ยัดปาก" คล้าย ๆ กับปิดปากไม่ให้ร้องนั่นแหละ เด็กจึงอาจจะได้ดูดนมมากเกินไปก็ได้

สำหรับครอบครัวของชนชั้นกลางในเมืองปัจจุบัน แม่มักไม่นิยมให้ลูกดูดนมตนเอง (เพราะกลัวนมยานจะไม่สวย ทั้ง ๆ ที่ตอนคลอดใหม่ ๆ แม่ย่อมมีน้ำนมโดยธรรมชาติก็จะปล่อยให้มันไหลทิ้งไปก็มี) กลับนิยมให้ลูกดูดนมขวดแทน แต่วิธีการให้นมก็เป็นเหมือนเดิม คือ มักจะให้เมื่อเด็กร้อง นอกจากบางครอบครัวที่ได้รับอิทธิพลของวิธีการ

เลี้ยงดูเด็กแบบตะวันตกก็จะให้นมเป็นเวลา การให้เด็กดูดนมขวดไม่มีความแตกต่างจากการดูดนมแม่ในแง่ของการสนองความพึงพอใจทางด้านดูดกลืนอย่างสำคัญแต่ประการใด แต่ความแตกต่างในแง่ของการได้รับความอบอุ่นจากการกกกอดของแม่ย่อมมีอยู่มาก เพราะเมื่อแม่ให้นมจากอกแม่ แม่ได้สัมผัสและลูบคลำลูกด้วย และลูกก็ได้สัมผัสลูบคลำแม่ด้วยเช่นกัน ความผูกพันทางด้านจิตใจระหว่างแม่และลูกจึงมีอยู่ต่อกันอย่างลึกซึ้งมาก ผิดกับการให้นมขวด เพราะแม่อาจให้โดยไม่ต้องสัมผัสลูกเลยก็ได้ เว้นแต่ในระยะแรกเกิดซึ่งเด็กยังไม่อาจจับขวดนมดูดเองได้ ยิ่งถ้าแม่ต้องออกไปทำงานนอกบ้านและเหนื่อยกลับมาด้วยแล้ว โอกาสที่ลูกจะได้รับความอบอุ่นจากการสัมผัสของแม่ก็น้อยลงไปอีก จึงเป็นธรรมดาที่เด็ก ๆ จะพัฒนาความสัมพันธ์ทางจิตใจอย่างลึกซึ้งกับคนเลี้ยง ซึ่งอาจเป็นคนใช้หรือญาติผู้หญิงคนใดคนหนึ่งมากกว่าแม่ของตนได้เสมอ

ส่วนในครอบครัวของคนชั้นจนในเมืองนั้น โดยที่พ่อแม่ต่างก็มัวยุ่งอยู่กับเรื่องของการทำมาหากินเสียมาก ลูก ๆ จึงมักจะไม่ใคร่ได้รับความพึงพอใจจากการดูดนม นอกจากนั้น ภาวะความขาดแคลนและขัดสนทางเศรษฐกิจมักจะเป็นเหตุให้แม่มีอารมณ์เสียอยู่เสมอ เสียงร้องของลูกก็ยิ่งทำให้แม่มีอารมณ์เสียมากขึ้น จึงมักจะแสดงความเกรี้ยวกราดเอากับลูกอยู่เนือง ๆ ผลก็คือ เด็กมักจะต้องเผชิญกับภาวะความตึงเครียดทางอารมณ์อยู่บ่อย ๆ ทำให้มีพฤติกรรมแบบที่ คอร์รา ดูบัวส์ เรียกว่า "temper tantrums" ดังเราจะพบเด็กบางคนนอนกลิ้งเกลือกร้องไห้นาน ๆ เมื่อแม่ต้องจากไป เป็นต้น เหล่านี้คือ ลักษณะแปรผัน (variation) บางประการของวิธีการเลี้ยงดูเด็กในระยะแรกของครอบครัวไทย ซึ่งอยู่ในสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมที่แตกต่างกัน

เมื่อเด็กโตขึ้นมาอีกหน่อยประมาณตั้งแต่ ๖ เดือนเรื่อยมา ก็มีการให้อาหารอ่อน ๆ อย่างอื่นเสริมน้ำนม ที่แพร่หลายทั่วไปก็คือ กล้วยน้ำว้าบดให้ละเอียดและข้าวสุกบดผสมเกลือและน้ำนิดหน่อย แต่การดูดนมก็ยังมีอยู่เรื่อยไปจนกว่าเวลาหย่านมหรืออดนม

การหย่าหรืออดนมของเด็กไทยไม่มีกำหนดเวลาแน่นอนเช่นเดียวกับการให้นม และมักจะขึ้นอยู่กับสถานการณ์ภายในครอบครัวมากกว่าเหตุอื่น สถานการณ์สำคัญที่จะทำให้มีการอดนมเร็วหรือช้า ก็ได้แก่ เด็กที่จะเกิดตามมาและสุขภาพของแม่

ถ้าแม่มี "น้อง" ขึ้นมาอีกคน ลูกคนโตก็จะต้องหยุดนมหรือหย่านมเมื่อมีน้องใหม่ มีเหมือนกันที่แม่ใจดีและสมบูรณ์มากสามารถให้ลูกดูดนมพร้อมกันทั้งสองคนได้ แต่ก็มีไม่มาก โดยทั่ว ๆไปแล้วเมื่อมีน้องใหม่ ลูกคนโตก็จะต้องหย่านม ฉะนั้น การหย่านมจึงอาจจะเริ่มเมื่อเด็กอายุได้เพียง ๒ ขวบก็มี แต่สำหรับครอบครัวที่ให้นมขวด ปัญหา

เรื่องนี้ไม่เกิดเพราะดูดนมขวดกันคนละขวด หากมีลูก "ห่าง" ลูกคนโตก็จะดูดนมแม่ต่อไปเรื่อย ๆ คอนราด คิงสฮิลล์ (Konrad Kingshill) ซึ่งศึกษาชาวบ้านกู่แดง ที่ลำพูน ได้รายงานข่าวว่า เขาได้พบเด็กอายุ ๓ ขวบยังดูดนมแม่อยู่ นอกจากนั้นชาวบ้านยังบอกว่า เด็กบางคนดูดนมแม่จนถึงอายุสิบขวบก็มี (หน้า ๕๔) ผู้เขียนเองก็เคยพบเด็กหญิงลูกสุดท้องคนหนึ่งดูดนมแม่จนกระทั่งถึงอายุ ๑๒ ขวบ (แม้ว่าขณะนั้นนมแม่ก็แห้งและไม่มีน้ำนมแล้วก็ตาม แต่เด็กคนนั้นก็ยังดูดอยู่ด้วยความพึงพอใจ) ฉะนั้น ในเรื่องการหย่านม (weaning) ก็เช่นเดียวกับเรื่องการให้นม คือไม่มีกำหนดเวลาแน่นอน สุดแล้วแต่สถานการณ์ ถ้าเป็นลูกสุดท้องอาจดูดนมจนถึงสิบกว่าขวบก็ได้ แต่โดยทั่ว ๆ ไปแล้ว เด็กไทยอายุระหว่าง ๒–๕ ขวบ ก็อาจจะถูกฝึกให้อดนมได้

วิธีการทำให้เด็กหย่านมสำหรับเด็กเล็กเขาจะใช้พวกยาที่มีรสขมทาหัวนม พอเด็กดูดจะรู้สึกขมและร้องไห้ และในที่สุดเด็กจะไม่ยอมดูดนมอีกต่อไป แต่สำหรับเด็กโตหน่อยอาจใช้วิธีพูดจาบอกกล่าวให้ทราบ ซึ่งชาวบ้านนาส่วนมากมักจะพูดเป็นเชิงล้อเลียนให้ได้อาย เช่น "อายุ ๕ ขวบแล้วยังดูดนมแม่อีกหรือ อะไร้ ช่างน่าไม่อายเลย ดูซิ โตจวนจะเป็นหนุ่ม (สาว) อยู่แล้วก็ยังไม่ยอมอดนม" ด้วยคำพูดทำนองนี้ผสมกับการขัดขืนของแม่ในบางครั้ง นาน ๆ เข้าเด็กก็จะเลิกราไป คือ หยุดดูดนมและหันไปหาความพึงพอใจในด้านอื่นแทน การให้เด็กอดนมในครอบครัวไทยโดยทั่วไป จึงเป็นแบบค่อยเป็นค่อยไป และมิได้เกิดจากการห้ามโดยตรง แต่เกิดจากอุบายของผู้ใหญ่ซึ่งมักจะเน้นในเรื่องของความอับอาย และด้วยการทำให้บริเวณหัวนมไม่เป็นที่พึงปรารถนาของเด็กอีกต่อไป

โดยสรุป เราอาจกล่าวได้ว่า เด็กไทยส่วนใหญ่มักจะได้รับความพึงพอใจจากการดูดกลืนอยู่ในระดับสูง เว้นแต่ในครอบครัวที่มีปัญหาทางเศรษฐกิจและครอบครัวซึ่งมารดาต้องออกไปทำงานนอกบ้านตลอดเวลา เด็กก็อาจไม่ได้รับความพึงพอใจในด้านการดูดนมอย่างเพียงพอ ระยะเวลาการดูดนมก็มักจะยาวนาน และการให้นมก็ไม่มีความเข้มงวดในเรื่องเวลา ด้วยเหตุนี้ ถ้ามองโดยส่วนรวม เด็กไทยจึงน่าจะได้รับความพึงพอใจในด้านนี้อยู่มากทีเดียว

ข. **การฝึกอบรมในเรื่องการขับถ่าย** (toilet training) โดยทั่วไป เราอาจกล่าวได้ว่าครอบครัวของไทยไม่ใคร่เข้มงวดหรือพิถีพิถันในเรื่องนี้เท่าใดนัก การฝึกอบรมก็มักจะทำแบบค่อยเป็นค่อยไป และด้วยเหตุนี้จึงไม่มีกำหนดเวลาแน่นอน อย่างไรก็ดี เป็นที่ทราบกันทั่วไปในสังคมไทยว่า การฝึกอบรมเกี่ยวกับการขับถ่ายจะยังไม่เริ่มขึ้น จนกว่าเด็กจะ "รู้ภาษา" พอสมควรเสียก่อน หมายความว่า เด็กจะต้องพูดได้แล้ว และตาม

ปกติก็จะไม่เริ่มฝึกจนกว่าเด็กจะมีอายุราว ๆ ๒ ขวบขึ้นไป การฝึกจะเริ่มด้วยการหัดให้เด็กบอกแม่หรือญาติผู้ใหญ่ที่อยู่ใกล้ชิดว่า ตน "ปวด" ปัสสาวะหรืออุจจาระ เป็นการฝึกหัดความอดกลั้นในระยะสั้นก่อน นอกจากนั้น ผู้ใหญ่ก็มักจะแนะนำสถานที่ที่เหมาะสมสำหรับการขับถ่าย สำหรับในเรื่องสถานที่นี้ย่อมจะแตกต่างกันไปตามสถานะทางเศรษฐกิจและสังคมของแต่ละครอบครัว ถ้าเป็นครอบครัวชาวบ้านทั่วไป ซึ่งมักจะอยู่เรือนไม้กระดานมีใต้ถุนสูง สถานที่ปัสสาวะของเด็กอาจเป็น "ร่อง" ไม้กระดานแห่งหนึ่งแห่งใดก็ได้ แต่ที่เหมาะสมก็คงเป็นร่องที่ในบริเวณห้องน้ำ (ถ้ามี) หรือบริเวณที่ใช้อาบน้ำ แต่สำหรับครอบครัวชนชั้นกลาง การใช้กระโถนรู้สึกว่าจะแพร่หลายมาก และสะดวกสำหรับเด็กเล็กไม่ว่าจะเป็นเรื่องการขับถ่ายปัสสาวะหรืออุจจาระก็ตาม อย่างไรก็ดี เด็ก ๆ ที่พอจะช่วยตัวเองในเรื่องเหล่านี้ได้ดีพอสมควร ก็มักจะมีอายุเลย ๒ ขวบไปแล้ว สำหรับเด็กอายุต่ำกว่านั้นการถ่ายปัสสาวะและอุจจาระไม่เป็นที่เป็นทางถือว่าเป็นของธรรมดาสามัญ ที่ทุกครอบครัวยอมรับ ส่วนมากแล้วแม่มักจะทำหน้าที่เช็ดล้างทำความสะอาดให้เสมอ แต่ในครอบครัวของชนชั้นกลาง หน้าที่นี้อาจเป็นของหญิงรับใช้ภายในบ้านมากกว่า

โดยที่การฝึกอบรมเกี่ยวกับการขับถ่ายของเด็กในครอบครัวไทยเป็นไปแบบค่อยเป็นค่อยไปเช่นนี้ ผลประการหนึ่งก็คือว่า ในระหว่างที่เด็กยังเล็ก ๆ อยู่ (อายุไม่เกิน ๒ ขวบ) นั้น เด็กไทยมักจะได้รับความพึงพอใจในด้านการขับถ่ายอย่างเต็มที่ คือ พอใจจะ "ฉี่" หรือ "อึ" เมื่อใดและสถานที่ใดก็มักจะทำได้ โดยไม่ถูกดุด่าว่ากล่าวอย่างรุนแรงแต่อย่างใด แม่ซึ่งตามปกติทำหน้าที่ทำความสะอาดร่างกายลูกจึงมีภาระมาก จนมีคำกล่าวที่ทราบกันทั่วไปในหมู่บ้านชาวนาว่า "เลี้ยงลูกกว่าจะโตแต่ละคนนั้น แม่ก็คงจะได้กินขี้ลูกเข้าไปสักก้อนโตเท่าหัวแม่มือได้" หมายความว่า แม่จะต้องมาล้างอุจจาระของลูกบางเวลาที่แม่กำลังรับประทานอาหารอยู่ และชาวนาทั่วไปมักกินข้าวด้วยมือ ล้างอุจจาระลูกอาจหมดบ้างไม่หมดบ้าง ก็ใช้มือมา "เปิบ" ข้าวเข้าปากอีก รับประทานอาหารแต่ละครั้งจึงอาจกินอุจจาระลูกไปด้วยครั้งละเล็กละน้อย ฉะนั้น กว่าลูกจะโตพ้นภาระของแม่ในเรื่องการเช็ดล้างอุจจาระให้ แม่อาจได้รับประทานอุจจาระลูกรวมกันไปเป็นก้อนโตพอสมควรก็ได้ ด้วยความรักและทะนุถนอมลูกอย่างนี้ จึงควรที่ลูกจะสำนึกถึงบุญคุณอันหาที่เปรียบมิได้ของแม่อยู่เสมอ

อย่างไรก็ดี สำหรับแม่บางคนที่ไม่มีความอดทนพอและไม่คุ้นเคยกับภาวการณ์แบบนี้ (โดยเฉพาะสำหรับลูกคนแรกเมื่อแม่ยังเป็นสาวและมีความอายหรือรักสวยรักงามมากอยู่) ก็ย่อมจะพบว่าการที่ตนต้องมาคอยล้างคอยเช็ดปัสสาวะและอุจจาระของลูกบ่อย ๆ

นั้น เป็นของไม่น่าทำเท่าใดนัก ด้วยเหตุนี้แม่บางคนจึงมักจะพอใจเมื่อลูกของตนไม่ถ่ายอุจจาระบ่อยนัก หรือบางครั้งพอเห็นเด็กถ่ายต่อหน้าแขกหรือญาติคนอื่น หรือในเวลาที่ตนกำลังรับประทานอาหารหรือแต่งตัวอยู่ก็มักจะแสดงอาการไม่พอใจ เกรี้ยวกราดหรือส่งเสียงดัง เป็นเหตุให้เด็กตกใจทำให้ระงับการขับถ่ายลงกลางคันก็ได้ ถ้าแม่ทำเช่นนี้บ่อย ๆ เด็กจะกลายเป็นคนท้องผูกและไม่สบายไปก็ได้ การที่เด็กท้องผูกถ่ายอุจจาระยาก ย่อมทำให้เด็กไม่สบายทั้งทางด้านร่างกายและจิตใจ จะสังเกตเห็นว่าภาษาไทยเรามีคำว่า "ขี้เหนียว" ซึ่งหมายถึงคนที่ใจคอคับแคบหวงทรัพย์เกินขนาด ผู้เขียนไม่ทราบว่าคำ ๆ นี้มีที่มาจากการสังเกตภาวะเกี่ยวกับการขับถ่ายของเด็กหรือไม่ ถ้ามาจากภาวะที่สังเกตเห็นตอนเด็กท้องผูกซึ่งถ่ายอุจจาระไม่ใคร่ออกจึงเรียกว่า "ขี้เหนียว" แล้ว ต่อมาเอามาใช้กับความหมายถึงคนตระหนี่ทรัพย์เกินเหตุ ก็แสดงว่า แนวความคิดของคนไทยในเรื่องนี้มีส่วนคล้ายคลึงกับของฟรอยด์อยู่บ้างเหมือนกัน ถ้าความ "ขี้เหนียว" ของคนเป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่พ่อแม่ช่วยทำให้เด็กท้องผูก ตอนที่เด็กยังต้องการความพึงพอใจจากการขับถ่ายอยู่

โดยสรุป ในเรื่องเกี่ยวกับการฝึกอบรมการขับถ่ายนี้ ครอบครัวของไทยโดยทั่ว ๆ ไปไม่ใคร่พิถีพิถันและก็ไม่เข้มงวดมากนัก ส่วนใหญ่แล้วจะค่อยฝึกค่อยสอนจนพอเด็กอายุประมาณ ๕–๖ ขวบ เด็กก็จะสามารถเข้าใจและช่วยตัวเองได้ตลอด การอดกลั้นการขับถ่ายในเวลาและสถานที่ที่ไม่สมควรก็สามารถควบคุมได้ รวมทั้งการไม่มีสสาวะรดที่นอนตอนหลับด้วย (แต่ข้อยกเว้นอาจมีสำหรับเด็กบางคน ซึ่งน่าจะเป็นเรื่องของความผิดปกติทางด้านร่างกายหรืออารมณ์มากกว่าเป็นผลมาจากการฝึกอบรม)

ค. **ประสบการณ์เรื่องเพศในวัยเด็ก (genital stage)** ครอบครัวไทยส่วนใหญ่ไม่นิยมสอนความรู้เรื่องเพศให้แก่เด็ก คนไทยส่วนมากมักจะคิดว่าเรื่องเพศโดยเฉพาะการร่วมเพศเป็นของสกปรก เป็นเรื่องลามก อย่างน้อยก็เป็นเรื่องที่น่าอับอาย โดยเฉพาะเด็ก ๆ แล้วไม่ควรรู้เรื่อง ไม่ควรปฏิบัติเลยทีเดียว ผู้ใหญ่ไทยมักจะสันนิษฐานไว้ก่อนว่า เด็ก ๆ ไม่มีความรู้สึกและไม่มีความต้องการทางด้านเพศ ฉะนั้น ความแตกต่างประการหนึ่งระหว่างเด็กกับผู้ใหญ่ สำหรับคนไทยโดยทั่ว ๆ ไปก็ คือ เด็กไม่มีความรู้สึกและไม่มีความต้องการด้านเพศ แต่ผู้ใหญ่มีความรู้สึกและต้องการร่วมเพศ และโดยเหตุที่เชื่อกันว่า ความรู้สึกและความต้องการทางด้านเพศนี้ เป็นของไม่ดี ไม่บริสุทธิ์ ลามก และน่าอับอาย เพราะเป็นเรื่องของตัณหา ซึ่งในทางพุทธศาสนามุ่งจะจำกัดหรือกำจัดให้หมดสิ้นไปเลย (ถ้ายังมีตัณหาอยู่ก็ไม่อาจไปถึงนิพพานได้) ความแตกต่างระหว่างเด็กกับผู้ใหญ่ก็เลยกลายเป็นเรื่องของความแตกต่างระหว่างความบริสุทธิ์ ไร้เดียงสา น่ารักใคร่ น่า

ทะนุถนอม กับความไม่บริสุทธิ์ ความมีราคีและเศร้าหมองต่าง ๆ ซึ่งหมายถึงผู้ใหญ่เมื่อเป็นเช่นนี้เด็ก ๆ จึงมักจะถูกกีดกันขัดขวาง หรือถูกลงโทษอย่างรุนแรงได้ เมื่อพบว่ากำลังแสวงหาความพึงพอใจจากการ "เล่น" อวัยวะเพศของตนและ/หรือของเพื่อน

สำหรับในครอบครัวของชาวไร่ชาวนาส่วนใหญ่ ซึ่งความรู้ทางเพศแบบวิทยาศาสตร์ยังไม่แพร่หลาย เด็ก ๆ มักจะถูกขู่ด้วยประการต่าง ๆ ถ้าผู้ใหญ่พบว่ามีความรู้สึกทางเพศหรือจับอวัยวะเพศเล่นก็มักจะขู่ว่า "บัสสาวะไม่ออกบ้าง" หรือ "จะถูกฟ้าผ่า" บ้าง ถ้าเป็นกรณีที่เห็นว่า "ทำผิด" รุนแรง โดยเฉพาะในกรณีของเด็กหญิง พ่อแม่บางคนอาจเฆี่ยนตีและกักบริเวณก็ได้ ส่วนในสังคมของคนชั้นกลางซึ่งเป็นคนที่มีการศึกษาสมัยใหม่มากหน่อย พ่อแม่อาจไม่ใคร่เข้มงวดเรื่องนี้กับเด็กชายมากนัก แต่สำหรับเด็กหญิงแล้วก็คงจะเข้มงวดมากไม่แตกต่างไปจากครอบครัวของชาวไร่ชาวนาเท่าใดนัก สำหรับครอบครัวของชนชั้นที่มีรายได้น้อยและมีการศึกษาต่ำ พ่อแม่ไม่ใคร่ได้มีโอกาสอบรมและดูแลลูก ๆ เท่าที่ควร เพราะต่างก็มัวยุ่งอยู่กับปัญหาทางเศรษฐกิจ เด็ก ๆ จึงมีโอกาสได้แสวงหาและทดลองในเรื่องของเพศมากกว่าเด็กในครอบครัวของชนชั้นอื่น อย่างไรก็ดี ถ้าพ่อแม่พบเข้า เด็กก็จะถูกดุด่าและลงโทษรุนแรงเช่นกัน โดยเฉพาะเด็กหญิง

สรุปแล้ว ในเรื่องประสบการณ์ทางด้านเพศของเด็กไทยมักจะปรากฏว่า เด็กไม่ได้รับความพึงพอใจเลย การที่เด็กถูกขู่ ถูกลงโทษและได้รับการบอกเล่าอย่างผิด ๆ ในเรื่องเหล่านี้ ย่อมมีผลอย่างสำคัญต่อจิตใจของเด็กไม่น้อย โดยเฉพาะอย่างยิ่งทัศนคติและพฤติกรรมทางด้านเพศเมื่อโตเป็นผู้ใหญ่ขึ้น ดังเรามักจะพบว่า หนุ่มสาวไทยส่วนใหญ่ขัดอายเพศตรงกันข้ามมาก จนไม่กล้าแสดงออกถึงความรู้สึกและความต้องการทางเพศอย่างเปิดเผย แต่ในขณะเดียวกันพฤติกรรมทางเพศแบบปิดบังซ่อนเร้นกลับมีอยู่ดาษดื่นทั่วไป

ง. **การให้ความสำคัญแก่เด็กจนเกินขนาด** (child-centered) วิธีการเลี้ยงดูและอบรมเด็กอีกอย่างหนึ่งของไทย ที่มีผลโดยตรงต่อบุคลิกภาพของผู้ใหญ่ คือ การที่พ่อแม่และญาติพี่น้องมักจะให้ความสำคัญแก่เด็กมากเกินขนาดไป แบบที่เรารู้จักกันทั่วไปว่า "โอ๋" เสียจนลูกเสียคนไปเลย ในที่นี้ผู้เขียนมุ่งหมายถึงการที่ครอบครัวบางครอบครัวโดยเฉพาะครอบครัวผู้มีฐานะปานกลางและค่อนข้างดีที่รักลูกไม่ถูกวิธีด้วยความคิดที่ไม่ต้องการเห็นลูกของตน "ลำบาก" จึงให้คนเอาอกเอาใจเด็กด้วยประการต่าง ๆ จนเด็กได้กลายเป็น "นาย" คนอื่นไปหมดแม้แต่พ่อแม่ของตนเอง เมื่อเป็นเช่นนี้เด็กจึงกลายเป็นคนที่เห็นแก่ตัวมากที่สุด (self-centered) พอโตเป็นผู้ใหญ่ จึงชอบคิดว่าตนเป็นใหญ่กว่า

คนอื่นเสมอ ชอบแต่คนพะนอเอาใจ และมักจะคิดถึงประโยชน์ของตนเป็นที่ตั้งจนไม่อาจคิดถึงเรื่องอื่นใดได้ การเลี้ยงดูและอบรมเด็กแบบนี้นับว่ามีอยู่ไม่น้อยที่เดียวในครอบครัวที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีของไทย ผู้เขียนเห็นว่าเป็นวิธีที่ควรปรับปรุงแก้ไข เพราะเป็นการผลิตสมาชิกที่เลวให้แก่สังคม การรักและให้ความสำคัญแก่เด็กพอสมควร พร้อมทั้งสอนให้เด็กรู้จักพึ่งตนเองและให้ความสำคัญแก่คนอื่นด้วยจึงน่าจะเป็นวิธีที่เหมาะสมกว่า เพราะชีวิตของคนผู้ใหญ่นั้นจะต้องอยู่ร่วมและทำงานร่วมกับผู้อื่นเป็นอันมาก

จ. **ค่านิยมทางวัฒนธรรมเด่น ๆ** (dominant cultural values) ที่ใช้อบรมเด็กไทย ก็มีอาทิ การสอนให้เชื่อ เคารพผู้ใหญ่หรือผู้มีอำนาจเหนือกว่าตนนับแต่พ่อแม่ ครูบาอาจารย์ เจ้านาย ข้าราชการเรื่อยขึ้นไปจนถึงพระเจ้าแผ่นดิน การสอนให้รู้จักอ่อนน้อมถ่อมตน รู้จักระงับความต้องการที่ไม่ดี (ที่ขัดกับธรรมเนียมนิยมของสังคม) ต่าง ๆ โดยเฉพาะการรู้จักข่มโทสะ ความเป็นคนใจเย็นได้รับการยกย่องมากว่าเป็นคุณสมบัติที่เด่นอันหนึ่งของคนที่จะประสบความสำเร็จในชีวิต ความขยันขันแข็ง รู้จักเก็บออมก็ได้รับการสั่งสอนบ้าง แต่ครอบครัวไทยจำนวนไม่น้อยที่เดียวที่ยังนิยมว่า ความ "เก่ง" โดยธรรมชาตินั้น เป็นเรื่องที่ดีเด่นกว่าคนที่ขยันแล้วประสบความสำเร็จ นอกจากนั้น การรู้จักรักษาความสะอาดโดยเฉพาะความสะอาดของร่างกาย เครื่องแต่งตัวและบ้านเรือนของตนเองถือว่าสำคัญมาก แต่การทิ้งสิ่งของหรือขยะมูลฝอยตามถนนหนทางและในสถานที่สาธารณะต่าง ๆ กลับไม่มีครอบครัวใดถือว่าเป็นเรื่องสำคัญที่จะต้องอบรมสั่งสอนลูกของตน แนวปฏิบัติเรื่องทางสายกลางและความเชื่อในเรื่องของกรรม แม้ว่าจะลดความสำคัญลงมากสำหรับคนไทยสมัยใหม่ แต่สำหรับชาวไร่ชาวนาทั่วไปยังยึดมั่นในเรื่องเหล่านี้อย่างเหนียวแน่น รวมทั้งความเชื่อในเรื่องโชคลาง ปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ก็ยังคงมีอยู่ทั่วไป

โดยสรุป เราอาจจะกล่าวได้โดยทั่วไปว่า วิธีการฝึกอบรมเด็กไทยทำให้เด็กไทยได้รับความพึงพอใจจากการดูดกลืนและขับถ่ายในระดับสูง แต่ประสบการณ์ทางเพศในวัยเด็กมักจะเป็นไปในทางลบมากกว่า นอกจากนั้นค่านิยมและวิธีการสั่งสอนในเรื่องสังคมและวัฒนธรรมอน ๆ มักจะมุ่งเน้นในเรื่องของ "เอกชนนิยม" (individualism) มาก รวมทั้งการให้ความสำคัญแก่เด็กมากเกินไปอีกด้วย

๕. บุคลิกภาพส่วนรวมหรือ "ลักษณะประจำชาติ" (National Characters) ของไทย

จากผลสรุปของวิธีการเลี้ยงและอบรมเด็กไทยที่เสนอไว้ในตอนที่แล้ว เราก็พอจะสร้างภาพบุคลิกภาพของคนไทยโดยส่วนรวม ตามแนวทฤษฎีของฟรอยด์ได้ ดังนี้

ก. การที่เด็กได้รับความพึงพอใจจากการดูดกลืนในระดับสูงย่อมจะพัฒนาบุคลิกภาพแบบเป็นผู้ที่มองโลกในแง่ดี มีความเชื่อมั่นว่าคนอื่นเป็นผู้ที่ไว้ใจได้ มีความนิยมบูชาในมารดาของตน และมีความเชื่อมั่นในตนเอง

ข. การที่เด็กได้รับการฝึกอบรมในเรื่องขับถ่ายอย่างไม่เข้มงวด จนเป็นแผลให้เด็กได้รับความพอใจทางด้านนี้อย่างสูงนั้น ย่อมจะส่งเสริมบุคลิกภาพแบบความเป็นคนที่มีความมั่นใจในตนเอง แต่ในขณะเดียวกันก็ขาดระเบียบและชอบความหรูหราฟุ่มเฟือย แสดงออกเป็นพฤติกรรมเด่น ๆ อาทิ ชอบจัดงานรื่นเริง พบปะสังสันทน์ และแจกของขวัญต่าง ๆ

ค. การที่เด็กไม่ได้รับความพึงพอใจในการแสดงออก เพื่อสนองความพึงพอใจทางเพศตามประสาเด็ก รวมทั้งได้รับการข่มขู่และลงโทษต่าง ๆ ย่อมจะส่งผลให้มีการพัฒนาบุคลิกภาพแบบที่มีความวิตกกังวลในเรื่องเพศอย่างมาก ไม่กล้าเผชิญหน้ากับเพศตรงกันข้าม ขี้อาย และมักนิยมหาความสุขทางเพศด้วยการฝันหวาน (fantacy) มากกว่าการแสวงหาความสุขจากเพศตรงข้ามโดยตรง แต่โดยเหตุที่สังคมไทยมีทางออกในเรื่องเพศนี้มาก โดยเฉพาะสถานที่ซึ่งอาจปฏิบัติกิจทางเพศแบบลับ ๆ มีอยู่มากมาย ฉะนั้น แม้ว่าชายไทยจะไม่กล้าเผชิญความจริงในเรื่องนี้กับหญิงดี แต่เขาก็มีทางผ่อนคลายความวิตกกังวลในเรื่องเพศนี้กับหญิงโสเภณีซึ่งมีอยู่ดาษดื่นทั่วไปได้ แต่สำหรับเพศหญิงแล้วย่อมลำบากมาก และแทบจะไม่มีทางผ่อนคลายความวิตกกังวลในเรื่องนี้เลยก็ว่าได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ แนวโน้มของคนที่เป็นโรคจิตหรือโรคประสาทเกี่ยวกับความไม่สมหวังในเรื่องเพศ ก็ย่อมจะมีอยู่มาก โดยเฉพาะเพศหญิง

ง. การที่เด็กได้รับการเอาอกเอาใจมาก ย่อมจะพัฒนาบุคลิกภาพแบบเอกชนนิยมขึ้นในระดับที่สูงมาก แต่ค่านิยมในเรื่องความเกรงใจ ความอ่อนน้อมถ่อมตน และทางสายกลางได้มีส่วนเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมในที่สาธารณะของคนไทยในเรื่องนี้ลงไป จนดูประหนึ่งว่าคนไทยไม่ใคร่มีความต้องการเด่นมากนัก แต่ในส่วนลึกของหัวใจหรือในความรู้สึกที่แท้จริงแล้ว ความนิยมยกย่องตนเองของคนไทยแบบที่เรียกว่า "self-centered" นั้นมีอยู่ในระดับที่สูงมากจริง ๆ การแสดงออกในพฤติกรรมทางด้านการแต่งกาย การรักษาหน้า และเรื่องเกี่ยวกับความอับอายต่าง ๆ ย่อมเป็นเครื่องยืนยันถึงความจริงในข้อนี้ได้เป็นอย่างดี

เมื่อรวมเอาลักษณะเด่น ๆ ของทั้งสี่ข้อข้างต้นมาประมวลเข้าด้วยกัน เราก็อาจพอมองเห็นภาพ "ลักษณะประจำชาติ" ของคนไทยได้ ดังนี้: **คนไทยโดยส่วนรวมมีความ**

เชื่อมั่นในตนเอง และนิยมยกย่องตนเองมาก มีความไว้วางใจคนอื่น และมักจะมองโลกในแง่ดี แต่ก็รักความสุรุ่ยสุร่ายฟุ่มเฟือย ขาดระเบียบวินัย มีความวิตกกังวลในเรื่องเพศมาก

ปัญหาที่เราควรจะพิจารณากันต่อไปก็คือว่า "ภาพรวม" หรือ "ลักษณะประจำชาติ" ของคนไทย ซึ่งผู้เขียนได้พยายามวิเคราะห์ตามแนวทฤษฎีของ ฟรอยด์ ดังกล่าวแล้วเป็นความจริงมากน้อยเพียงใด ในเรื่องนี้ผู้เขียนก็ได้เคยออกตัวไว้แต่ตอนต้นแล้วว่า ข้อเสนอต่าง ๆ ของผู้เขียนในบทความนี้น่าจะถือแต่เพียงว่าเป็น "ข้อสมมติฐาน" สำหรับการวิจัยอย่างแท้จริงในขั้นต่อไปก็เหมาะสมกว่า อย่างไรก็ดี ข้อสนับสนุนทางอ้อมพอจะมีอยู่บ้างจากการศึกษาของนักมานุษยวิทยาชาวตะวันตกบางท่านในเรื่องที่เกี่ยวกับบุคลิกภาพโดยส่วนรวมของคนไทย อย่างเช่น ข้อเขียนของ จอห์น เอมบรี (John Embree) ซึ่งเรียกสังคมไทยว่า "ระบบสังคมที่มีโครงสร้างหลวม" (the loosely structured social system) ในเรื่องที่เกี่ยวกับลักษณะประจำชาติไทย เอมบรี เขียนไว้บางตอนดังนี้ ลักษณะประการแรกของวัฒนธรรมไทยที่คนต่างประเทศ โดยเฉพาะชาวตะวันตก ญี่ปุ่น และเวียดนาม จะสังเกตเห็นได้โดยง่ายก็คือ พฤติกรรมแบบเอกชนนิยม (individualism) ของคนไทย ยิ่งอยู่เมืองไทยนานเท่าใด ก็ยิ่งจะสังเกตเห็นพฤติกรรมแนวนี้เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ คนไทยนั้นขาดความเสมำ่เสมอ ขาดระเบียบวินัยโดยตั้งใจ และไม่ชอบทำงานร่วมกับคนอื่นอย่างเห็นได้ชัด เปรียบเทียบกับญี่ปุ่น ประเทศไทยขาดความมีระเบียบและขาดวินัย เปรียบเทียบกับคนอเมริกัน คนไทยไม่เคารพในกฎเกณฑ์ของฝ่ายบริหาร และไม่มีความสำนึกในเรื่องเวลาแบบที่มีอยู่ในสังคมอุตสาหกรรม (ท่านผู้อ่านที่สนใจรายละเอียดเพิ่มเติมมากกว่านี้ โปรดอ่าน **Loosely Structures Social System : Thailand in Comparative Perspective,** ed. by Hans-Dieter Evers, Yale University Southeast Asia Studies, 1969) นอกจากเอมบรีก็มี ฟิลลิปส์ (Herbert P. Phillips) ซึ่งได้ศึกษาถึงบุคลิกภาพของชาวนาไทยที่ ตำบลบางชัน (อำเภอมีนบุรี จังหวัดกรุงเทพมหานคร) ซึ่งเป็นชาวไทยพุทธ โดยใช้เทคนิคทางจิตวิทยาแบบที่เรียกว่า SCT (Sentence Completion Test) โดยได้ทดสอบค่านิยมสำคัญๆ ของคนไทยหลายประการ อาทิ เรื่องความเชื่อถือเจ้าหน้าที่ ความอ่อมน้อม ความใจเย็น ความรู้สึกโกรธ กลัวและวิตกกังวลต่าง ๆ สิ่งหนึ่งที่พอจะถือได้ว่าเป็นการสนับสนุนข้อเสนอลักษณะประจำชาติไทยของผู้เขียน ก็คือ ในเรื่องของความเชื่อมั่นในตนเองและการมองโลกในแง่ดี ชาวนาไทยมีความวิตกกังวลในเรื่องต่าง ๆ น้อยกว่าคนอเมริกัน และมักจะยอมรับสถานการณ์ต่าง ๆ ด้วยความสงบ เมื่อได้พยายามแก้ไขอย่าง "เต็มที่" แล้ว (ท่านที่สนใจในรายละเอียดเพิ่มเติมโปรดอ่าน

Phillips, Herbert P. **Thai Peasant Personality.** Berkeley & Los Angeles, University of California Press, 1965) อย่างไรก็ดี ทั้งเอมบรีและฟิลลิปส์ มิได้กระทำการศึกษาเกี่ยวกับประสบการณ์ทางเพศของคนไทยแต่อย่างใด ฉะนั้น จึงไม่ทราบถึงความวิตกกังวล หรือความกดดันต่าง ๆ ที่มีอยู่ภายในจิตสำนึกของคนไทยในเรื่องนี้ แม้กระนั้นในส่วนที่พาดพิงมาถึงก็ปรากฏว่า มีความถูกต้องตรงกันอย่างน่าพอใจ และเพื่อที่จะให้เราได้มีความมั่นใจยิ่งขึ้น ผู้เขียนจึงใคร่ขอเสนอให้มีการศึกษาวิจัยในเรื่องเหล่านี้ โดยนักสังคมศาสตร์ของไทยโดยตรงต่อไป

๖. ลักษณะประจำชาติกับการพัฒนาประเทศ (National Character and National Development)

เมื่อเร็ว ๆ นี้ บรรดานักสังคมศาสตร์ที่สนใจปัญหาการพัฒนาประเทศ โดยเฉพาะการพัฒนาเศรษฐกิจ ได้ให้ความสนใจเกี่ยวกับลักษณะประจำชาติหรือค่านิยมเด่น ๆ ในแต่ละวัฒนธรรมมากขึ้น ส่วนมากมักจะมีความเห็นคล้ายคลึงกันว่า ค่านิยมเด่น ๆ หรือลักษณะประจำชาติของแต่ละชาติมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับอัตราการพัฒนาเศรษฐกิจของแต่ละประเทศ ได้มีการยกตัวอย่างถึงสังคมต่าง ๆ ในยุโรปตะวันตก ซึ่งส่วนมากเป็นประเทศที่พัฒนาแล้วว่า ที่เป็นเช่นนั้นเป็นเพราะประชากรส่วนใหญ่มีค่านิยมเด่น ๆ ในเรื่องของการออมทรัพย์ การลงทุนและแข่งขันกันทำงานด้วยความขยันขันแข็ง นอกจากนั้นประเทศในเอเชียที่ประสบความสำเร็จในการพัฒนาเศรษฐกิจอย่างรวดเร็ว คือ ประเทศญี่ปุ่น ก็พบว่าประชาชนญี่ปุ่นส่วนใหญ่มีความขยันขันแข็งอดทน อดออม และมีระเบียบวินัยดีมาก เมื่อได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่อย่างไร ก็จะพยายามทำจนเต็มความสามารถ และถือเอาผลสำเร็จของงานเป็นที่ตั้งมากกว่าที่จะถือเอาความสำคัญของตนเป็นใหญ่ ส่วนประเทศอื่น ๆ ที่ไม่ใคร่ประสบความสำเร็จในการพัฒนาประเทศ โดยเฉพาะการพัฒนาเศรษฐกิจนั้น เป็นเพราะลักษณะประจำชาติหรือค่านิยมเด่น ๆ ของสังคมมิได้ส่งเสริมการพัฒนาเศรษฐกิจ เช่น ค่านิยมในเรื่องความสุรุ่ยสุร่าย ขาดระเบียบวินัย และความไม่รู้จักค่าของเวลา เป็นต้น

ดูเหมือนจะไม่มีข้อสงสัยใด ๆ เหลืออยู่เลยว่า ค่านิยมเด่น ๆ หรือลักษณะประจำชาติซึ่งเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมของคนในชาติ จะไม่มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับการพัฒนาเศรษฐกิจของแต่ละประเทศ นิสัยต่าง ๆ เมื่อเกิดแล้วก็ยากแก่การแก้ไข เพราะบางส่วนได้ติดอยู่ภายในส่วนลึกของจิตใจ แบบที่เราเรียกกันว่าเป็นจิตใต้สำนึก (ภาษาไทยธรรมดา เรียกว่า "สันดาน" นิสัยแบบที่กลายเป็น "สันดาน" จึงยากแก่การแก้ไขอย่างยิ่ง) ซึ่งจะคอยกดดันหรือผลักดันให้เรากระทำการตามความบงการของมันอยู่เสมอ

จนยากที่เราจะฝ่าฝืนได้ พฤติกรรมแบบนี้ในภาษาอังกฤษเรียกว่า "compulsive behavior" จะเห็นได้ว่า คนญี่ปุ่น คนอเมริกัน และคนในประเทศที่พัฒนาแล้วอื่น ๆ มักจะมี compulsive behavior แบบขยันขันแข็งและแข่งกันดีเด่นในผลงานแบบที่ McClelland เรียกว่า "Achievement Orientation" คือมุ่งมานะเพื่อความสำเร็จอันสูงส่ง แต่ในสังคมที่ด้อยพัฒนาคนส่วนใหญ่กลับมีความกดดันที่จะสุรุ่ยสุร่ายและฟุ่มเฟือย เพื่อแสดงว่าตนเหนือกว่าคนอื่นอยู่เสมอ (แม้ว่าในการงานจะไม่มีผลสำเร็จดีเด่นเลยก็ตาม) ถ้าไม่มีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงลักษณะนิสัยบางประการเหล่านี้เสียบ้าง โอกาสในการที่จะประสบความสำเร็จในการพัฒนาประเทศก็มีอยู่น้อยมาก

การแก้ไขนิสัย หรือ "สันดาน" อันบั่นทอนการพัฒนาเศรษฐกิจนั้น ตามความคิดของผู้เขียนเห็นว่า วิธีที่จะให้ได้ผลดีที่สุดจะต้องเริ่มที่วิธีการเลี้ยงดูและอบรมเด็ก เพราะเด็กนั้นย่อมพร้อมที่จะรับอยู่เสมอ ปัญหาจึงอยู่ที่ผู้ที่จะให้ว่าเราจะให้อะไรแก่เด็ก ด้วยเหตุนี้ผู้เขียนจึงขอสรุปแต่เพียงสั้น ๆ ว่า บทบาทของครอบครัวนั้นมีมากมายเหลือเกิน โดยเฉพาะในด้านการพัฒนาบุคลิกภาพของผู้ใหญ่ในสังคม ทฤษฎี หรือข้อสมมติฐานและตัวอย่างการศึกษาวิจัยต่าง ๆ ที่ผู้เขียนนำมาเสนอไว้แต่โดยย่อในบทความนี้ คงจะมีส่วนช่วยให้ท่านผู้อ่านที่สนใจได้ทราบวิธีการต่าง ๆ อยู่แล้วพอสมควร ท่านผู้ใดอยากจะให้บุตรหลานของท่านมีบุคลิกภาพเมื่อคราวเติบใหญ่อย่างไร ก็โปรดเลือกใช้เอาตามที่เห็นสมควร ด้วยความเชื่อมั่นตามแนวคิดที่เสนอมานี้ ผู้เขียนจึงขอจบบทความนี้ด้วยประโยคที่ว่า "ถ้าลูกไม่ดี พ่อแม่ย่อมจะหนีความผิดไปไม่ได้ **แน่นอน**"

สนิท สมัครการ

บรรณานุกรม

ก. ภาษาอังกฤษ

Barnouw, Victor.

Culture and Personality. Homewood, Ill: Dorsey Press, 1934.

Benedict, Ruth.

Patterns of Culture. Boston: Houghton Mifflin, 1934.

Thai Culture and Behavior. Uppublished wartime study. Cornell Data Paper No. 4, 1946.

DuBois, Cora.

The People of Alor (Vol. I & II). New York: Harper Torchbooks. 1944.

Haring, Douglas G. eD.

Personal Character and Cultural Milieu : A Collection of Readings. New York : Syracuse University Press, (3 ed. 1956), 1949.

Honigmann, John J.

Personality in Culture. New York : Haprer & Row, 1967.

Kaufman, Howard Keva.

Bangkhuad : A Community Study in Thailand. New York: J.J. Augustin, 1960.

Kingshill, Konrad.

Kudaeng - The Red Tomb : A Village in Northern Thailand. Bangkok : Siam Society, 1960.

Kluckhohn, Clyde and Henry A. Murray Eds.

Personality in Nature, Society and Culture. New York : Alfred A. Knopf, 1962.

La Barre Weston.

"Some Observations on Character Structure in the Orient : the Japanese" **In Psychiatry** Vol. 8, 1945.

Mcclelland, David C.

The Achieving Society. Princeton, N.J : D. Van Nostrand, 1961.

Phillips, Herbert P.

Thai Peasant Personality. Berkeley & Los Angels : University of California Press, 1965.

Wallace, Anthony F.C.

Culture and Personality. New York : Random House, 1961.

Weber, Max.

The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. Translated by Talcott Parsons. New York : Charles Saribner's Sons (1958 — paperbound), 1930.

ข. ภาษาไทย

สนิท สมัครการ

วิธีศึกษาสังคมมนุษย์กับตัวแบบสำหรับสังคมไทย. กรุงเทพ: สำนักพิมพ์ สมาคมสังคมศาสตร์ ๒๕๑๗.

มีเงินก็นับว่าน้อง มีทองก็นับว่าพี่: ระบบครอบครัวและเครือญาติของไทย (ยังอยู่ในระหว่างจัดพิมพ์)

การศึกษาเพื่อการพัฒนาชนบทในประเทศไทย*

๑. ความเบื้องต้น : ความไร้ประโยชน์ของกลยุทธ์การพัฒนาสมัยใหม่

วิธีการดั้งเดิม ที่ใช้ในการพิจารณาหัวข้อเฉกเช่นหัวข้อของบทความนี้ มักจะเริ่มด้วยการชี้ให้เห็นว่า รูปแบบของการรับนักเรียนเข้าโรงเรียนเท่าที่เป็นอยู่นั้น มีส่วนช่วยเพิ่มประสิทธิภาพในการผลิต และรายได้ในภาคชนบทอย่างไร หรือไม่ และแล้วจึงข้ามไปอภิปรายว่า การเปลี่ยนแปลงในด้านหลักสูตร การรับนักเรียน หรือระบบการศึกษา อะไรบ้างที่จักมีบทบาทสำคัญยิ่งในการก่อให้เกิดรายได้ในภาคชนบท

อย่างไรก็ตาม วิธีการวิเคราะห์ดังกล่าวนี้ ตามทัศนะของผู้เขียน เป็นวิธีการที่ไม่น่าพึงพอใจอย่างยิ่ง ทั้งนี้เพราะเหตุว่า แนวความคิดทั้งที่เกี่ยวกับการศึกษาและการพัฒนา ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปนั้น ไม่เพียงแต่จะเป็นแนวความคิดที่ตั้งอยู่บนรากฐานของสมมติฐานที่ผิดๆ เท่านั้น หากทว่ายังเป็นประโยชน์ในการบรรลุเป้าหมายที่สามารถแสดงเป็นตัวเลขและสถิติอย่างง่าย ๆ เท่านั้นอีกด้วย แท้ที่จริงนั้นมนุษย์เป็นทั้งมรรคและผลของการพัฒนา

การไม่ให้ความสำคัญแก่คุณภาพของชีวิต และความสุข ความพึงพอใจของมนุษย์จนกระทั่งปัจจัยทั้งสองนี้มีความสำคัญน้อยมาก ในกระบวนการพัฒนาและการศึกษานั้น สะท้อนให้เห็นโรคร้ายที่คุกคามประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก ดูเหมือนจะมีเหตุผลที่สำคัญอยู่สองประการสำหรับแนวโน้มเช่นว่านี้ในประเทศไทย ในประการแรก เป็นผลจากความพยายามที่มีมากขึ้นในการประเมินความก้าวหน้าออกเป็นตัวเลข ทั้งนี้เพื่อให้การเปรียบเทียบอย่างมีเป้าหมายเป็นไปได้ ในขณะที่การประเมินการผลิต หรือการรับนักเรียนทำได้ค่อนข้างง่าย แต่การประเมินความยุ่งเหยิงในสังคม ความเข้าใจตนเอง ความแตกแยกทางวัฒนธรรม คุณภาพของชีวิต หรือความสงบสุข ออกเป็นตัวเลขนั้น เป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้เลย ด้วยเหตุดังนี้ เป้าหมายต่าง ๆ ของเราจึงแสดงเป็นตัวเลข โดยอาศัยสมมติฐาน (ซึ่งตามปกติมิได้มีการพิสูจน์ให้เห็นจริงและมักจะผิด) ที่ว่า ความสำเร็จในการบรรลุเป้าหมายที่สามารถแสดงเป็นตัวเลขเหล่านี้ จักนำไปสู่ความสำเร็จในการบรรลุเป้าหมายที่คำนึงถึงค่าแห่งความเป็นมนุษย์มากกว่านี้ ในประการที่สอง เป็นผลจากความ

---

* บทความนี้เขียนเป็นภาษาอังกฤษ ผู้แปลเป็นภาษาไทย คือ นางสาวพิกุล ธนะพรพันธุ์ และนายรังสรรค์ ธนะพรพันธุ์

สลับซับซ้อนที่มีมากขึ้นของสังคมสมัยใหม่ จนกระทั่งโลกถูกแบ่งออกเป็นกลุ่มผู้ชำนัญพิเศษกลุ่มย่อย ๆ โดยที่กลุ่มผู้ชำนัญพิเศษแต่ละกลุ่มมีภาษาของตนเอง และแวดล้อมตนเองด้วยความเชื่อที่หลงผิดที่ตนเองพยายามปกป้อง ที่ยิ่งร้ายกว่านั้นก็คือกลุ่มผู้ชำนัญพิเศษแต่ละกลุ่มมักจะกำหนดหลักเกณฑ์แห่งความสำเร็จของตนเอง หลักเกณฑ์ที่เลือกใช้เหล่านี้ หาได้เลือกขึ้นด้วยเหตุผลที่ว่า ความสำเร็จตามหลักเกณฑ์นั้น ๆ จักช่วยเพิ่มสวัสดิภาพของสังคม หากด้วยเหตุผลที่ว่า เป็นความสนใจเฉพาะของผู้ปฏิบัติการในสาขาวิชานั้น ๆ อาทิเช่น ความสำเร็จในการจัดการศึกษา มักจะได้รับการนิยามให้หมายถึงการเพิ่มจำนวนนักเรียน โดยมิพักต้องพิจารณาว่า สิ่งที่นักเรียนได้เรียนนั้น เป็นสิ่งที่ไร้ประโยชน์เพียงใด ในทำนองเดียวกัน ความสำเร็จทางการแพทย์ก็มักจะวัดจากจำนวนโรคใหม่ ๆ ที่ค้นพบวิธีการเยียวยา และจำนวนผู้ป่วยที่ได้รับการรักษาให้หายขาดจากอาการป่วย โดยมิพักต้องพิจารณาว่า การเยียวยารักษาดังกล่าวจักทำให้คนไข้ต้องพึ่งพิงหมอตลอดไปหรือไม่ ความสำเร็จทางด้านการขนส่งมักจะพิจารณาจากการเพิ่มความเร็วในการเดินทาง โดยมิพักต้องพิจารณาว่า ประชาชนจักต้องใช้เวลาในการเดินทางเป็นสัดส่วนเพิ่มขึ้นหรือไม่ และท้ายที่สุดและร้ายแรงที่สุด นักเศรษฐศาสตร์ประเมินความสำเร็จของประเทศด้วยผลิตภัณฑ์มวลรวมของชาติ (Gross Domestic Product) ที่เพิ่มขึ้น ดุลการชำระเงินระหว่างประเทศที่ดีขึ้น หรือการพัฒนาอุตสาหกรรม โดยมิพักต้องพิจารณาว่า ความสำเร็จเหล่านี้อาจทำให้สวัสดิการทางเศรษฐกิจลดน้อยถอยลง และบ่อยครั้งมักจะเป็นเช่นนั้น สำหรับความชำนัญพิเศษเฉพาะสาขาวิชาเหล่านี้ อาจเป็นไปได้ที่จะกำหนดเป้าหมายที่คำนึงถึงตัวมนุษย์ ('people-oriented' goals) ซึ่งยากที่จะแสดงเป็นตัวเลข และยากยิ่งกว่าที่จะประสบผลสำเร็จอย่างน่าชื่นชม อาทิเช่น เราอาจกำหนดและควรจะกำหนดเป้าหมายทางการแพทย์ในการลดจำนวนการป่วยของประชาชน และด้วยเหตุดังนั้นเท่ากับเป็นการลดความจำเป็นที่จักต้องมีหมอ ทำนองเดียวกัน เราอาจกำหนดและควรจะกำหนดเป้าหมายทางด้านการขนส่ง ในการลดจำนวนเวลาของสังคมที่ใช้ในการเดินทาง และขณะเดียวกันในการลดทรัพยากรที่ไม่อาจหาใหม่ได้ที่ต้องใช้หมดไปในการขนส่ง โดยจำกัดอยู่ในระดับต่ำสุดเท่าที่จะต่ำได้ ฯลฯ

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า บรรทัดฐานของความสำเร็จที่เลวร้ายที่สุดเป็นบรรทัดฐานที่นักเศรษฐศาสตร์นิยามไว้ ทั้งนี้เพราะนักเศรษฐศาสตร์ได้ละเลยปัจจัยที่สำคัญของมนุษย์และแสดงทุกสิ่งทุกอย่างออกมาในรูปของเงินและสิ่งของ แต่แล้วบรรทัดฐานเกี่ยวกับความก้าวหน้าที่นักเศรษฐศาสตร์กำหนดขึ้นกลับเป็นที่ยอมรับของผู้นำทางการเมืองส่วนใหญ่ หากเราได้พินิจพิเคราะห์แผนพัฒนา ซึ่งมีเป้าหมายที่จะเพิ่มรายได้ประ-

ชาชาติ ปรับปรุงดุลการชำระเงินระหว่างประเทศ เพิ่มการส่งสินค้าออกและการพัฒนาอุตสาหกรรมตลอดจนสร้างทุนพื้นฐานของสังคม (infrastructure) อันจำเป็นแก่การจำเริญเติบโตทางเศรษฐกิจ โดยที่มนุษย์เพียงแต่ถูกอ้างถึงด้วยสถิติในฐานะที่เป็นแรงงาน กำลังคน ผู้บริโภคและผู้ออม เราย่อมอดรู้สึกมิได้ว่า โดยผลของความสลับซับซ้อนอย่างมหาศาลของสังคมและวัฒนธรรมมนุษย์ และความแตกต่างในด้านความต้องการของมนุษย์ ทำให้หาทางออกด้วยการเล่นเกมอย่างง่าย โดยการสมมติว่า ตารางสถิติมีความสำคัญยิ่งกว่าความสุข ความพึงพอใจของมนุษย์ ขอให้พิจารณาตัวอย่างเฉกเช่น การตั้งโรงงานทอผ้าแห่งใหม่ ซึ่งอาศัยอุปกรณ์การผลิตที่ทันสมัยที่สุดที่นำเข้าจากต่างประเทศ ใช้วัตถุดิบที่ซื้อจากต่างประเทศ อาศัยผู้ชำนัญการจากต่างประเทศ และว่าจ้างคนงานชาวไทยจำนวนเล็กน้อย ซึ่งต้องทำงานอย่างจำเจ ขณะเดียวกันผลผลิตและกำไรที่ได้จากการประกอบการส่วนใหญ่ต้องส่งออกนอกประเทศ การตั้งโรงงานตามตัวอย่างนี้จักช่วยการพัฒนาประเทศที่แท้จริงได้อย่างไร จักช่วยลดความทุกข์เข็ญของคนไทยที่ยากจน เพิ่มความเสมอภาค ช่วยให้คนไทยมีชีวิตผสมกลมกลืนกับสิ่งแวดล้อม และเพิ่มสันติสุขได้ละหรือ

นักคิดทั้งหลายไม่เชื่อว่า พัฒนาการทางเศรษฐกิจดังที่ปฏิบัติกันในประเทศไทยในปัจจุบันจะสามารถแก้ปัญหาใด ๆ ได้ ทั้งนี้เนื่องจากหลายประเทศก็มีขบวนการพัฒนาเช่นเดียวกับเรา ทั้งยังมีมาก่อนหน้านี้กว่า ๕๐ ปีแล้ว อาทิเช่น สหรัฐอเมริกา (ซึ่งปัจจุบันใช้ทรัพยากรประเภทที่เมื่อใช้หมดไปแล้ว ไม่อาจหาใหม่มาชดเชยได้ ประมาณเกือบครึ่งหนึ่งของที่มีอยู่ในมนุษยโลก) ยังคงมีปัญหาความยากจน ในขณะเดียวกับที่มีการใช้ทรัพยากรอย่างสูญเปล่า ปัญหายาเสพติด อาชญากรรม ตลอดจนการหมดค่านิยมซึ่งมนุษย์ต้องยึดถือในระหว่างการดำเนินชีวิต ความผิดหวังในเรื่องนี้เห็นได้ชัดว่าเกิดกับประเทศที่เจริญแล้วส่วนใหญ่ในโลก

หากพิจารณาในแง่หนึ่ง โลกทุกวันนี้ตกอยู่ในวัฏจักรแห่งความชั่วร้าย คนเป็นจำนวนมากเริ่มตระหนักมากขึ้นว่า ฉากพัฒนาเท่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบันจักสร้างสมปัญหาให้มนุษย์มากขึ้น แทนที่จักช่วยแก้ปัญหาที่มีอยู่ แต่ถึงกระนั้นก็ตาม มีเหตุผลสำคัญสองประการที่ผลักดันให้มุ่งพัฒนาเศรษฐกิจมากขึ้นทุกที ในประการแรก เป็นที่หวั่นเกรงกันว่า หากการจำเริญเติบโตหยุดยั้งลง อาจเกิดการพังทลายและความโกลาหล และในประการที่สอง ซึ่งสำคัญยิ่งกว่า ก็คือ เหตุผลข้อเดียวที่จักสนับสนุนความไม่เสมอภาคทั้งภายในและระหว่างประเทศ ก็โดยการกล่าวอ้างว่า ความไม่เสมอภาคเป็นเพียงปรากฏการณ์ชั่วคราว และหากสามารถกระตุ้นให้มีการจำเริญเติบโตต่อไป ความไม่เสมอภาคเหล่านั้น

จักมลายไป เหตุผลในประการที่สองนี้เป็นที่ยอมรับกัน ทั้ง ๆ ที่ประจักษ์พยานข้อเท็จจริงที่มีอยู่ได้ชี้ให้เห็นว่า การพัฒนาเกิดขึ้นควบคู่กับความไม่เสมอภาคที่มีมากขึ้น ทั้งภายในและระหว่างประเทศ อาทิเช่น ในเมืองไทยนั้น รายได้ประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ซึ่งเป็นภูมิภาคที่ยากจนที่สุดของประเทศ) เกือบจะแน่นอนว่าลดลงในขณะที่รายได้ประชาชนในกรุงเทพมหานครเพิ่มขึ้น

สิ่งที่ยุ่งยากใจยิ่งกว่าก็คือ ไม่เพียงแต่เราจักต้องเผ้ามองประเทศดุจดังเมืองไทยที่มุ่งสู่กระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจตามมรรควิธีดั้งเดิม ซึ่งเราทราบแก่ใจดีว่าไม่อาจเพิ่มพูนความสุขความพึงพอใจของมนุษย์ได้มากนักเท่านั้น หากทว่าเรายังทราบแก่ใจดีอีกด้วยว่าเมืองไทยไม่อาจมีการพัฒนาด้านวัตถุได้สูงเท่าเทียมกับที่เป็นอยู่ในสหรัฐมเมริกา หรืออังกฤษ โดยมิพักต้องกล่าวถึงระดับการพัฒนาขั้นสูงขึ้นไป อันจักนำมาซึ่งความเสมอภาคและความพึงพอใจ ซึ่งเป็นระดับที่มิได้มีการระบุอย่างกระจ่างชัด ทั้งนี้เนื่องจากทรัพยากรประเภทแร่ธาตุมีอยู่อย่างจำกัด และมีความสามารถอันจำกัดในการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมเป็นพิเศษ ขอให้พิจารณาถ้อยคำของเอฟเวอเรตต์ ไรเมอร์ (Everett Reimer) ดังต่อไปนี้

"การยกมาตรฐานการบริโภคของโลกให้อยู่ในระดับเดียวกับสหรัฐ ฯ ย่อมหมายถึงการเพิ่มอัตราการเผาผลาญเชื้อเพลิงขึ้น ๕๐ เท่า เพิ่มการใช้เหล็กอีก ๑๐๐ เท่า การใช้แร่อื่น ๆ อีกประมาณ ๒๐๐ เท่า และในขณะที่โลกสามารถไปถึงระดับนั้นจริงแล้ว สหรัฐฯ ก็จะก้าวล้ำไปอีก ๓ เท่า ทำนองเดียวกัน ประชากรของโลกจะเพิ่มขึ้นจากเดิมอีกสามเท่าตัว ดังนั้น ผลที่ได้จากโครงการนี้จึงดูเหลวไหลพอ ๆ กับที่มาของมัน"

ดังนั้น ทุกวันนี้ประเทศต่าง ๆ ในโลกรวมทั้งประเทศไทย ดูเหมือนจะกำลังเร่งรีบมุ่งไปสู่เป้าหมายซึ่งไม่มีส่วนเพิ่มพูนคุณภาพของชีวิต และความสุขความพอใจของมวลมนุษย์ ทั้งเป้าหมายที่ว่านี้ยังเป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้อย่างเห็นได้ชัด

อารยธรรมวัตถุนิยมและวิทยาการที่กำลังครอบคลุมโลกปัจจุบันค่อนข้างจะใหม่ กล่าวคือ มีอายุเพียงประมาณ ๑๐๐ ปี หรือกว่านั้น และแม้จะเห็นได้ชัดว่าจะมีปัญหา ก็ยังมีการโอ้อวดอย่างแพร่หลายว่า ณ ช่วงเวลาแห่งวิวัฒนาการนี้ มนุษย์ได้มีมรรควิธีในการแก้ปัญหาทั้งปวงในจักรวาลอยู่เรียบร้อยแล้ว หากกิจกรรมหนึ่งกิจกรรมใดประสบความล้มเหลว คำตอบของผู้ที่เล็งการณ์ข้างดีก็คือ การขยายกิจกรรมนั้น ๆ หากระบบการศึกษาไม่อาจบรรลุเป้าหมายที่กำหนดไว้ได้ คำตอบก็คือ เราจักต้องมีการศึกษามากขึ้น ในขณะนี้ แพทย์ได้มีส่วนเพิ่มพูนจำนวนโรคมากพอ ๆ กับจำนวนโรคที่พบวิธีการเยียวยา หนทางแก้ไขก็โดยการเพิ่มพูนจำนวนแพทย์ เมื่อการพัฒนาเศรษฐกิจไม่อาจก่อให้

เกิดสังคมที่มีความเสมอภาค เราจักต้องมีการพัฒนาเศรษฐกิจมากขึ้น และเมื่อประยุกต วิทยาสมัยใหม่กำลังทำลายความเป็นมนุษย์ และก่อปัญหาสิ่งแวดล้อมเป็นพิษ เราจัก ต้องมีประยุกตวิทยาเพิ่มขึ้นเพื่อแก้ปัญหาเหล่านี้ ฯลฯ

เมื่อมองย้อนกลับไปในประวัติศาสตร์ เราจะได้เห็นอารยธรรมหลายยุคหลายสมัยซึ่ง เฟื่องฟูขึ้นแล้วก็พินาศไป (ทำนองเดียวกับการเกิด แก่ เจ็บ ตาย อันเป็นแนวความคิด แบบวัฏสงสารของพุทธศาสนา) อารยธรรมซึ่งสร้างนครวัด ปิระมิด หรือโบสถ์ที่โรม ล้วนแต่สูญหายไปแล้วทั้งสิ้น ดูเหมือนว่าปัจจัยที่ก่อให้เกิดความเสื่อมของอารยธรรม เหล่านี้มีอยู่ ๒ ประการ คือ ประการแรก อารยธรรมเหล่านี้มีข้อสมมติว่า สิ่งแวดล้อม ธรรมชาติที่มีอยู่นั้นจักต้องใช้ให้หมดไป และด้วยเหตุดังนั้น ในช่วงหลายศตวรรษที่ ผ่านมาทรัพยากรที่มีส่วนช่วยเสริมส่งการพัฒนาของอารยธรรมถูกใช้ทำลายไปเสียสิ้นแล้ว (จะเห็นได้ว่าสิ่งปรักหักพังของอารยธรรมโบราณได้ถูกค้นพบในทะเลทราย หรือบริเวณ ที่แห้งแล้ง) ปัจจัยประการที่สองก็คือ ในขณะที่กำเนิดของอารยธรรมเหล่านี้เป็นผลจาก ความเฟื่องฟูของแนวความคิดใหม่ ๆ แต่ยิ่งนานวันเข้า อารยธรรมนั้น ๆ ก็ยิ่งมีความ คล่องตัวน้อยลง

กระบวนการเดียวกันนี้ดูเหมือนจะกำลังเกิดขึ้นแก่อารยธรรมวัตถุนิยมตะวันตก ซึ่ง กำลังทำลายสิ่งแวดล้อมทั่วโลก และกำลังใช้ทรัพยากรประเภทที่หาใหม่ไม่ได้ให้หมดไป อย่างชนิดสูญเปล่ามากยิ่งขึ้น แม้ตามข้อเท็จจริง มนุษย์ตระหนักดีว่าสิ่งนี้กำลังเกิดขึ้น และตระหนักดีว่าในอนาคต (ซึ่งไม่มีใครทำนายไว้อย่างเฉพาะเจาะจง) การพังทลาย จักต้องเกิดขึ้น แต่ถึงกระนั้นก็ตาม ระบบที่เป็นอยู่ก็ดูเหมือนว่าจะขาดความคล่องตัว จนไม่อาจเปลี่ยนแปลงวิถีทางได้

เมื่อเปรียบเทียบกับประเทศที่พัฒนาแล้ว ประเทศไทยยังโชคดีอยู่ ทั้งนี้เนื่องจากใน อาณาบริเวณนอกกรุงเทพ ฯ และภูมิภาคที่ได้รับการพัฒนาแล้วบางภูมิภาคนั้น ระบบ ค่านิยมทางวัตถุของโลกตะวันตกยังมิได้ครอบงำระบบค่านิยมของสังคมไทยอย่างสมบูรณ์ ยิ่งไปกว่านั้น ประเทศไทยก็ยังโชคดีกว่าประเทศที่กำลังพัฒนาอื่น ๆ ตรงที่ยังไม่ประสบ กับปัญหาที่แก้ไม่ตกเกี่ยวกับความยากจน อันเกิดจากประชากรล้นประเทศ ดังนั้น จึง พอจะหากลยุทธ์การพัฒนาแผนใหม่ หากมีความเคลื่อนไหวทางการเมืองเพื่อการนี้ ซึ่ง มีจุดมุ่งหมายอยู่ที่การลดความทุกข์ยาก เพิ่มคุณภาพของชีวิตและความสุข ความพึงพอ ใจ และเพิ่มพูนการผสมกลมกลืนระหว่างประชากรกับสิ่งแวดล้อม

ปัจจัยพื้นฐานของกลยุทธ์การพัฒนาแนวนี้จะพบได้ในปรัชญาพุทธศาสนา ด้วยการมุ่ง

จำกัดขอบเขตของตัณหา และหลีกเลี่ยงความเกินพอดี เน้นทางด้านการพัฒนาจิตใจตนเองของปัจเจกชน (ซึ่งตรงกันข้ามกับวัตถุ) พัฒนาอย่างช้า แทนที่จะกระโจนไปข้างหน้าอย่างรวดเร็ว และแสวงหาความผสมกลมกลืน แทนที่จะแข่งขันและขัดแย้งกัน

หากกล่าวด้วยถ้อยคำง่าย ๆ ก็คือ ความพึงพอใจเป็นความสมหวังอันเกิดจากการได้สิ่งที่มาสนองตัณหา กล่าวอีกนัยหนึ่ง ความพึงพอใจอาจเพิ่มขึ้นได้ หากมิใช่ด้วยการเพิ่มความสมหวังก็ด้วยการลดตัณหา รูปแบบของการพัฒนาในโลกตะวันตกนั้น มุ่งเพิ่มความพึงพอใจ ด้วยการเพิ่มตัณหา โดยหวังว่าวิธีการเช่นนี้จักนำมาซึ่งการเพิ่มความสมหวังในสัดส่วนที่สูงขึ้น (ซึ่งโดยข้อเท็จจริง ความพึงพอใจมีแนวโน้มจะลดลง เนื่องจากตัณหาเพิ่มขึ้นเร็วกว่าความสมหวัง) ในทางตรงกันข้าม พุทธปรัชญาได้เสนอแนะกลยุทธ์ในการเพิ่มความพึงพอใจ ด้วยการลดตัณหา เพื่อว่าสัดส่วนของตัณหาที่ได้รับการสนองตอบ จะได้เพิ่มขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงมิได้

พัฒนาการและระบบค่านิยมของตะวันตกมุ่งถึงความเป็นที่สุด กล่าวคือ รวยที่สุด เร็วที่สุด ใหญ่ที่สุด รู้มากที่สุด เหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งที่ดีที่สุด ในขณะที่ปรัชญาพุทธสอนว่าการดำเนินตามทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) เป็นวิธีลดความทุกข์ และให้ความพึงพอใจที่ได้ผลดีกว่า

พัฒนาการของโลกตะวันตกชี้ให้เห็นว่า ความพอใจได้มาจากของนอกกาย ส่วนพุทธปรัชญากลับแลเห็นว่า ความพอใจที่แท้จริง เกิดขึ้นได้ภายในด้วยการรู้จักตนเอง สมาธิและปัญญา

พุทธปรัชญามีข้อสมมติว่า สรรพสิ่งจักเปลี่ยนแปลงไปทีละน้อย และว่านี่เป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติ ทว่าแผนพัฒนาปัจจุบันกลับมีข้อสมมติว่า ประเทศและประชากรสามารถกระโดดจากสภาพการณ์หนึ่ง (สังคมโบราณ) ไปเป็นอีกสภาพการณ์หนึ่ง ซึ่งมีความแตกต่างกันโดยสิ้นเชิง (สังคมวัตถุนิยมและประยุกตวิทยาแผนใหม่)

ในประการสุดท้าย ชาวตะวันตกเชื่อว่า มนุษย์สามารถเอาชนะและควบคุมสิ่งแวดล้อมของตนได้ ในขณะที่พุทธปรัชญากลับกล่าวว่า มนุษย์เป็นเพียงส่วนหนึ่งของจักรวาล ทุกส่วนมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด และด้วยเหตุดังนั้น มนุษย์จึงต้องใช้ชีวิตให้กลมกลืนกับสิ่งแวดล้อม

ก่อนที่รัฐบาลจะสามารถกำหนดกลยุทธ์ เพื่อเปลี่ยนแปลงทิศทางของการพัฒนา จากกลยุทธ์ที่ยึดถือระบบคุณค่าแบบวัตถุนิยม ไปเป็นกลยุทธ์ที่ยึดถือระบบคุณค่าแบบพุทธนั้น จักต้องเข้าใจเสียก่อนว่า ทำไมค่านิยมทางด้านวัตถุในปัจจุบันจึงเป็นที่ยอมรับกัน

อย่างกว้างขวาง ทั้งนี้เนื่องจากมีประเทศเพียงไม่กี่ประเทศ และปัจเจกชนเพียงไม่กี่คนที่ถูกบังคับให้ยอมรับระบบคุณค่าดังกล่าวนี้ เราพอจะอธิบายอย่างสั้น ๆ และง่าย ๆ ด้วยเหตุผล ๘ ประการ คือ

๑. มนุษย์บางคนมีตัณหาที่สืบทอดกันมาในการให้ได้มาซึ่งอำนาจ ดังจะเห็นได้ชัดว่าในอดีตและปัจจุบัน ประเทศที่มีความก้าวหน้าทางวัตถุมีอำนาจมากกว่าประเทศที่ไม่มีความก้าวหน้าทางวัตถุ (แม้ว่าในอนาคตอาจไม่จำต้องเป็นเยี่ยงนี้)

๒. อำนาจกับฐานะที่สูงส่งทางสังคมมีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกัน ประเทศที่มีอำนาจในโลกก็มีฐานะสูงทางสังคมและอุดมไปด้วยวัตถุต่าง ๆ และเนื่องจากมนุษย์มีความต้องการฐานะในสังคมโดยสันดาน (เช่นเดียวกับสัตว์อื่น ๆ) จึงพยายามไขว่คว้าโดยการเป็นเจ้าของวัตถุต่าง ๆ มากขึ้น

๓. ผู้ที่มีอำนาจและมีฐานะทางสังคมสูง ไม่มีความสนใจในค่านิยมเก่า ๆ โดยเห็นว่า ค่านิยมเหล่านั้นมีความสำคัญเป็นอันดับรอง

๔. เมื่อมีการคมนาคมติดต่อกันขึ้น ก็เริ่มมีการถ่ายทอดความคิดเห็นใหม่ ๆ ถึงกัน ซึ่งมีผลในการทำลายความเชื่อมั่นเก่า ๆ เหลือไว้เพียงความสับสน และการพยายามหาค่านิยมบางอย่างที่พอจะยึดถือไว้ได้

๕. เนื่องจากกลุ่มชนชั้นนำในภาคตัวเมืองที่ได้รับการศึกษา หรือโน้มน้าวไปทางด้านตะวันตกเห็นแก่กำไรและความเจริญเติบโตมาก จึงมีส่วนชักนำ (ด้วยการโฆษณาโดยตรง หรือการยกตัวอย่างโดยอ้อม) ให้หลายคนแสวงหาสิ่งเหล่านั้นมากยิ่งขึ้น (ส่วนหนึ่งเพื่อแข่งขันกับผู้อื่น)

๖. ประชาชนไม่เคยถูกขอให้ตอบคำถามที่ตรงประเด็น อาทิเช่น เมื่อพูดถึงการปรับอากาศ ประชาชนถูกถามว่า ชอบอากาศเย็นหรืออากาศร้อน แทนที่จะถูกถามว่าชอบอากาศเย็นในห้องสี่เหลี่ยม แล้วถูกตัดขาดจากชุมชนใด ๆ หรือชอบอากาศร้อนภายในบ้านที่อากาศถ่ายเทได้สะดวก อุดมด้วยต้นไม้ และแวดล้อมด้วยครอบครัวและมิตรสหาย

๗. ความสลับซับซ้อนของสังคมตะวันตกสมัยใหม่ และความจำเป็นในการแยกแยะสรรพสิ่งออกเป็นกลุ่มของผู้ชำนัญพิเศษ ยังผลให้มีคนเพียงไม่กี่คนที่ได้ศึกษาและตระหนักถึงนัยอย่างกว้างทางสังคมและวัฒนธรรมของการพัฒนา ที่เกิดขึ้นในทางหนึ่งทางใด

๘. ในประการสุดท้าย ซึ่งเป็นเหตุผลสำคัญยิ่งกว่าเหตุผลอื่นใด ก็คือ ประชาชนที่มาจากสังคมที่มีสิ่งแวดล้อมแบบโบราณ มักจะมีความรู้สึกเป็นปมด้อย เมื่อได้ประสบพบเห็นผลิตภัณฑ์อันใหญ่โต ซับซ้อนและน่ามหัศจรรย์ของอุตสาหกรรมที่อาศัยประยุกตวิทยาสมัยใหม่ เมื่อชาวนาสามัญเพิ่งพานพบสังคมเมืองที่อุดมด้วยประยุกตวิทยาสมัยใหม่ ก็มักจะบังเกิดความงุนงงและความตระหนกทางวัฒนธรรม (cultural shock) และสูญสิ้นความเชื่อถือในระบบคุณค่าดั้งเดิม

ผู้เขียนได้ใช้เนื้อที่จำนวนมากในการกล่าวถึงปัญหาของการพัฒนาโดยส่วนรวม ทั้งนี้เพราะเหตุว่าเราจักต้องพิจารณาการพัฒนาชนบท ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของกลยุทธ์การพัฒนาทั้งหมดอย่างหลีกเลี่ยงมิได้ โดยส่วนตัวแล้ว ผู้เขียนมิได้เชื่อว่ารูปแบบการการพัฒนาที่ดำเนินอยู่ในเมืองไทยในปัจจุบันนั้น จะเป็นไปได้หรือสามารถนำไปสู่การเพิ่มพูนความสุข ความพึงพอใจและคุณภาพของชีวิตคนไทยส่วนใหญ่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนไทยที่อาศัยอยู่ในภาคชนบทได้ ด้วยเหตุฉะนี้ ในเนื้อความต่อไปนี้ผู้เขียนจักพยายามร่างกลยุทธ์การพัฒนาชนบท ซึ่งยึดถือหลักการของพุทธศาสนา โดยพิจารณาวิวัฒนาการจากสภาพการณ์ ทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของชาวชนบท ที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ยิ่งกว่าที่จะถอนรากถอนโคนระบบคุณค่าเก่า และนำระบบคุณค่าใหม่ทั้งหมดมาใช้แทน และโดยพิจารณาถึงโอกาสที่จะเป็นไปได้ในระยะยาว เมื่อคำนึงถึงความหาได้ยากของทรัพยากรในมนุษยโลก นับเป็นเรื่องที่ประจักษ์ชัดอย่างแน่นอนว่า การเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงในด้านทิศทางของการพัฒนา จากการเน้นถึงการพัฒนาวัตถุและการกระตุ้นตัณหาของกลุ่มชนชั้นนำอย่างไม่มีที่สิ้นสุด มาเป็นการเน้นถึงความต้องการที่แท้จริงของชนส่วนใหญ่เช่นนี้ ย่อมก่อให้เกิดการคัดค้านอย่างมากมาย และด้วยเหตุดังนั้น จึงจำต้องอาศัยการเคลื่อนไหวทางการเมืองที่เข้มแข็ง หากต้องการให้มีการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้

หลังจากที่กล่าวถึงโครงร่างของกลยุทธ์สำหรับการพัฒนาชนบทแล้ว ผู้เขียนจะข้ามไปพิจารณาถึงผลกระทบของระบบการศึกษาปัจจุบันของไทย (ทั้งระบบการศึกษาอย่างเป็นทางการและอย่างไม่เป็นทางการ) ที่มีต่อพัฒนาการดังกล่าวนี้ และท้ายที่สุด จะสรุปด้วยการให้ข้อเสนอแนะนานัปการ ในการเปลี่ยนแปลงระบบการศึกษา เพื่อว่าการศึกษาจักได้มีบทบาทสำคัญในการเกื้อหนุนกลยุทธ์การพัฒนาชนบทที่เสนอขึ้นนี้

๒. การพัฒนาชนบท

นอกจากสาธารณรัฐประชาชนจีนแล้ว ก็พอจะกล่าวได้ว่ามีประเทศที่อยู่ในระหว่างการพัฒนาเพียงไม่กี่ประเทศ ที่ประสบความสำเร็จในการพัฒนาชนบท แม้จะวัดการ

พัฒนาดังกล่าวด้วยแนวความคิดทางเศรษฐศาสตร์ที่ยึดถือกันก็ตาม โดยเฉลี่ยแล้ว ผลผลิตและรายได้ต่อบุคคลในชนบทมีอัตราการเพิ่มที่ต่ำกว่าในเมือง และเมื่อลองพิจารณาผลเสียของการพัฒนาที่มีต่อความสัมพันธ์ในครอบครัว ต่อระบบค่านิยม และด้านอื่น ๆ ของสังคมและต่อวัฒนธรรมที่มีอยู่ในปัจจุบันแล้ว ก็พอจะกล่าวได้อย่างกว้าง ๆ ว่า ผลกระทบโดยส่วนรวมที่เกิดจากความพยายามที่จะพัฒนาชนบทเป็นผลในทางลบ แต่แน่ละย่อมมีความสำเร็จ **เล็ก ๆ น้อย ๆ** และโดดเดี่ยว ซึ่งตามปกติเกิดขึ้นในชนบทที่มั่งคั่งและมักจะขึ้นอยู่กับความพยายามในการดำเนินการของกลุ่มคนที่ทุ่มเทชีวิตจิตใจในการทำงานกลุ่มเล็ก ๆ แต่ตัวอย่างที่กล่าวนี้หาได้ลบล้างผลเสียโดยทั่วไปอันเกิดจากงานพัฒนาชนบทส่วนใหญ่ให้หมดไปแต่ประการใดไม่

บางทีเหตุผลสำคัญของความล้มเหลวโดยทั่วไปดังกล่าวนี้ อาจจะอยู่ที่ทวิลักษณะ (dualistic) ของสังคมไทย ทั้งทางด้านวัฒนธรรมและเศรษฐกิจ (ซึ่งเป็นลักษณะที่คล้ายคลึงกับประเทศด้อยพัฒนาอื่น ๆ) ในโลกตะวันตก วัฒนธรรมที่เกิดจากพื้นฐานทางด้านอุตสาหกรรม ประยุกตวิทยาสมัยใหม่ และวัตถุนิยม ได้ค่อย ๆ พัฒนาจากวัฒนธรรมที่มีอยู่เดิม เป็นเวลาประมาณหรือกว่าศตวรรษ ในขณะที่เมืองไทย (กรุงเทพ ฯ) วัฒนธรรมประเภทนี้ได้ถูกสร้างให้มีขึ้น และมีความสัมพันธ์แต่เพียงน้อยนิดกับวัฒนธรรมดั้งเดิม การพัฒนาภาคตัวเมืองและภาคอุตสาหกรรมจำเป็นที่จักต้องมีเงื่อนไขพิเศษ กล่าวคือ จักต้องมีระบบการขนส่ง การศึกษา และการจัดองค์การแบบพิเศษซึ่งมิใช่ระบบพื้นเมือง และจักต้องมีอุปนิสัยในการทำงานและในการดำเนินชีวิตชนิดพิเศษอีกด้วย ด้วยเหตุที่เมืองไทยพยายามจะกระโจนจากสภาพการณ์ที่เป็นอยู่เดิม ไปสู่สังคมอุตสาหกรรมที่ใช้ประยุกตวิทยาสมัยใหม่แบบที่มีอยู่ในทศวรรษ ๑๙๗๐ จึงหลีกเลี่ยงมิได้ที่จักต้องสร้างระบบทวิลักษณ์ (dualistic system) โดยที่มีคนจำนวนกระจิริดมีส่วนดำเนินงานของภาคสมัยใหม่ (modern sector) มีอุปนิสัยในการทำงาน วิถีการดำเนินชีวิต รูปแบบการบริโภค และแม้แต่กระบวนการใช้ความคิดแบบตะวันตก ในขณะที่ชนส่วนใหญ่ยังคงดำรงชีวิตเยี่ยงปางก่อน เว้นแต่เพียงว่าความเชื่อมั่นในระบบคุณค่าที่มีมาแต่อดีตได้ถูกทำลายหรือกำลังถูกทำลายไปจนหมดสิ้น

โดยเหตุที่ฐานอำนาจในสังคมไทยไม่สู้กว้างนัก อำนาจรวมกระจุกอยู่ในมือของชนชั้นนำกลุ่มเล็ก ๆ ที่อาศัยอยู่ในเมือง ด้วยเหตุดังนั้น ทรัพยากรที่มีอยู่โดยจำกัด จึงถูกใช้ไปกับสิ่งที่เป็นสัญลักษณ์ของการพัฒนาแบบตะวันตกก่อน เช่น รถยนต์ ถนนหนทาง บ้านที่มีเครื่องปรับอากาศ โรงกลั่นน้ำมัน เป็นต้น สิ่งเหล่านี้เองที่ทำให้แหล่งทรัพยากรในชนบทต้องหมดไป และกลับเพิ่มความยากจนและความขาดแคลนมากขึ้น (เพราะ

ชาวชนบทเพียงไม่กี่คนเท่านั้นที่สามารถบรรลุถึงสัญลักษณ์ของความก้าวหน้าเหล่านั้น) และสิ่งเหล่านี้เองที่เป็นเหตุให้เกิดการอพยพของชาวชนบทเข้าสู่ตัวเมือง อันนำไปสู่ปัญหาการว่างงานในเมือง และความจำเป็นที่จะต้องขยายทุนพื้นฐานของตัวเมือง (นับแต่เรื่องที่อยู่อาศัย ระบบประปา การระบายน้ำ โรงเรียน และโรงพยาบาล เป็นต้น) ปัญหาการว่างงานในเมืองมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับชนชั้นนำทางการเมือง ดังนั้น จึงมีเหตุให้ทรัพยากรรวมกระจุกอยู่ในนครหลวงและบริเวณรอบ ๆ มากยิ่งขึ้น ทั้งนี้ เพื่อควบคุมพลังผลักดันทางการเมือง ด้วยการสร้างทุนพื้นฐานของสังคม (infrastructure) และสถานที่ทำงานราคาแพง (เมื่อถัวเฉลี่ยต่อหัว) ผลก็คือ ความยากจนในชนบทมีมากขึ้น และเร่งเร้าให้มีการอพยพเข้าสู่ตัวเมืองมากขึ้น

ออกจะเป็นการโชคร้าย ที่การตัดสินใจเกี่ยวกับการพัฒนาประเทศในเมืองไทย อาศัยสมมุติฐานของตะวันตกที่กำหนดไว้ล่วงหน้าแล้ว แทนที่จะยึดถือผลการศึกษาปัญหาที่แท้จริง โดยคำนึงถึงความเป็นมนุษย์ อาทิเช่น เงินจำนวนมหาศาลใช้ไปในการสร้างสะพานลอยบนทางหลวง และการขยายถนนสายดินแดง—ซอยอโศก เพียงเพื่อแก้ปัญหาความคับคั่งทางจราจรในกรุงเทพ ฯ ซึ่งได้ผลแต่เพียงเล็กน้อย ทั้ง ๆ ที่เงินจำนวนเดียวกันนี้อาจนำไปซื้อรถจักรยานแจกจ่ายแก่ประชาชนในกรุงเทพ ฯ ได้ทุกคน เพื่อว่าจะได้ห้ามรถยนต์วิ่งในท้องถนน อย่างไรก็ตาม ด้วยเหตุผลเพียงว่าโลกตะวันตกมีทางหลวงพิเศษ เมืองไทยจึงจำต้องมีสิ่งอำนวยความสะดวกสำหรับรถยนต์ในนครหลวงอย่างเพียงพอ เพียงเพื่อให้ได้ชื่อว่าเป็นเมือง "ทันสมัย" แม้จะไม่เหมาะสมกับมนุษย์ก็ตาม

ด้วยเหตุดังนี้ ศูนย์ของกรุงเทพมหานครและเมืองบางเมือง โดยสาระสำคัญแล้วเป็นผลผลิตของสังคมตะวันตก ซึ่งอยู่รอดได้ด้วยการขูดรีดทรัพยากรจากภาคชนบท การขูดรีดดังกล่าวนี้มีอยู่หลายรูปแบบ รูปแบบแรกได้แก่ การขูดรีดในรูปอาณานิคมดั้งเดิม โดยกลุ่มผู้มีอำนาจในนครหลวงต้องพึ่งพาวัตถุดิบและแรงงานราคาถูกจาก "อาณานิคม" (ชนบท) และพึ่งพาผลผลิตของอาณานิคมเพื่อส่งเป็นสินค้าออก (เช่นข้าว) ทั้งนี้เพื่อว่าชนชั้นนำในนครหลวงจะได้มีรายได้ในรูปเงินตราต่างประเทศสำหรับบริโภคสินค้าฟุ่มเฟือยจากต่างประเทศ การขูดรีดในรูปแบบที่สองก็โดยการที่กรุงเทพมหานครดึงดูดเอาส่วนใหญ่ของผู้คนที่มีความทะเยอทะยานสูงจากภาคชนบทเข้าสู่นครหลวง ทั้งนี้ก็ด้วยกรุงเทพมหานครมีอนาคตที่แจ่มใสกว่า "เนื่องจากทุกสิ่งทุกอย่างเกิดขึ้นในกรุงเทพ ฯ" ผลก็คือ ทำให้ชนบทขาดแคลนกำลังคนประเภทที่จักมีส่วนช่วยพัฒนาชนบท การขูดรีดในรูปแบบที่สามก็คือ การขูดรีดโดยตรงซึ่งมีมากขึ้นเรื่อยๆ คนเมืองที่ปราดเปรื่องมักจะเอารัดเอาเปรียบชาวชนบทด้วยเหตุที่ชาวชนบทขาดความเข้าใจสถาบันสมัยใหม่ประเภท

ต่าง ๆ จึงถือโอกาสคดโกง (แม้ว่าตามแนวความคิดเกี่ยวกับความยุติธรรมของชนชั้นกระฎุมพี จะถือเป็นการคดโกงหรือไม่ก็ตาม แต่ชาวชนบทก็ยังคงถูกคดโกงอยู่) การขูดรีดในรูปแบบที่สี่ ซึ่งอาจเป็นรูปแบบที่สำคัญที่สุด ก็คือ การขูดรีดในด้านระบบคุณค่า (value exploitation) สถาบันสมัยใหม่ทั้งปวง (เช่น โรงเรียน) ไม่ว่าจะตั้งใจหรือไม่ก็ตาม มักจะถือว่า ระบบคุณค่าดั้งเดิมล้าสมัยและไร้ประโยชน์ และพยายามสร้างระบบคุณค่าใหม่ ซึ่งแท้จริงนั้นใช้ได้เฉพาะแต่ผู้ที่อาศัยอยู่ในภาคที่ทันสมัย (modern sector) ของสังคมเท่านั้น ด้วยเหตุดังนั้น จึงเกิดความใฝ่ฝันและการคาดหวังในภาคชนบท ทั้งๆ ที่ไม่อาจเป็นจริงได้ ผลก็คือ ก่อให้เกิดความยุ่งเหยิงโกลาหลในชนบทอย่างรวดเร็ว

ผู้เขียนได้เน้นในตอนต้นว่าการพัฒนาชนบทซึ่งเน้นถึงความเป็นมนุษย์ จักเกิดขึ้นได้ก็ด้วยวิธี **วิวัฒนาการ** แบบค่อยเป็นค่อยไปเท่านั้น แต่ดูเหมือนว่า วิวัฒนาการดังกล่าวนี้จะเป็นไปไม่ได้ถ้าหากว่ายังคงมีการ **สร้าง** ภาคที่ทันสมัยและแปลกแยก (alien modern sector) ในนครหลวงและเมืองอื่น ๆ

ดังนั้น เงื่อนไขที่จำเป็นสำหรับการพัฒนาชนบท ก็คือ จักต้องมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของการพัฒนา เพื่อมิให้เกิดช่องว่างทางด้านปริมาณระหว่างเมืองกับชนบท หรือมิฉะนั้น (กล่าวโดยนัยแห่งถ้อยคำ) จักต้องมีการสร้างระบบกำแพงและทางเชื่อมโยงแคบ ๆ รอบเมืองใหญ่ เพื่อให้การพัฒนาชนบทดำเนินการได้อย่างจริงจัง ไม่ว่าจะเป็นมรรควิธีหนึ่งมรรควิธีใดในสองมรรควิธีนี้ มิใช่เรื่องง่ายที่จะดำเนินการ แต่ถ้าหากเราต้องการพัฒนาชนบทอย่างแท้จริง (ซึ่งตรงกันข้ามกับวิธีการขยายตัวเมืองและการพัฒนาอุตสาหกรรมในเขตชนบท ซึ่งโดยสถิติแล้วเป็นไปไม่ได้และเกือบจะกล่าวได้ว่าเป็นสิ่งที่ไม่พึงปรารถนา) เงื่อนไขดังกล่าวนี้ก็เป็นสิ่งจำเป็นอย่างที่สุด

ผู้เขียนใคร่จะอธิบายว่า เหตุไฉนมรรควิธีทั้งสองที่กล่าวข้างต้นนี้จึงมีความสำคัญ ยิ่งอุตสาหกรรมขนาดย่อมของท้องถิ่น ซึ่งมีงานชนิดสร้างสรรค์ และคำนึงถึงความเป็นมนุษย์สำหรับคนงานด้วยการใช้วัตถุดิบภายในท้องถิ่นนั้น ไม่อาจพัฒนาขึ้นเพื่อแข่งขันกับอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ที่ทันสมัย ซึ่งมีงานที่ต้องทำอย่างจำเจและมิได้คำนึงถึงความเป็นมนุษย์ และมีงบประมาณสำหรับการโฆษณาและการตลาดจำนวนมหาศาล การคมนาคมที่มีมากขึ้น (ถนนและสื่อมวลชน) ไม่เพียงแต่กรุยทางสำหรับการขูดรีดให้แก่ภาคตัวเมืองเท่านั้น หากทว่ายังช่วยกรุยทางสำหรับการย้ายถิ่นที่อยู่ และเป็นเหตุให้การเปลี่ยนแปลงระบบคุณค่าชนิดค่อยเป็นค่อยไปไม่อาจเกิดขึ้นได้อีกด้วย การศึกษาสมัยใหม่ (ซึ่งคิดค้นและบริหารโดยผู้ที่อยู่ในนครหลวง) ช่วยเกื้อหนุนให้ความใฝ่ฝันและความคาดหวังมีมากขึ้น โดยที่คนส่วนใหญ่มิอาจบรรลุความใฝ่ฝันและความคาดหวังดัง

กล่าวนี้ได้ ขณะเดียวกันนั้น การศึกษาสมัยใหม่ได้มีส่วนตัดขาดผู้ที่สามารถผ่านเข้าสู่ระบบออกจากชุมชนในชนบท คุณค่าทางการแพทย์สมัยใหม่ (ที่ว่าจำเป็นต้องมีหมอเพื่อรักษาคนไข้) ช่วยทำลายความเชื่อมั่นของชาวชนบทที่มีต่อหมอพื้นบ้าน โดยที่ไม่มีทางเลือกอย่างอื่น (หมอไม่ชอบทำงานในชนบท) ระบบการขนส่งสมัยใหม่ (รถบรรทุก รถโดยสารและรถยนต์) ทำให้ชาวชนบทต้องพึ่งพิงผู้ที่สามารถซื้อพาหนะเหล่านี้มากยิ่งขึ้น ทั้ง ๆ ที่แต่ก่อนนี้ คนส่วนใหญ่สามารถสรรหาพาหนะสำหรับการขนส่งของตนเองได้

กล่าวอีกนัยหนึ่ง ตามความรู้สึกของผู้เขียน การที่มีการสื่อสัมพันธ์ระหว่างเมืองที่เจริญทันสมัยกับชนบทนั้น ดูเหมือนว่า โดยสาระสำคัญแล้ว มีผลให้ประชาชนในชนบทมีโอกาสผิดหวังมากยิ่งขึ้น ในขณะเดียวกันนั้น ก็มีส่วนทำลายความรู้สึกในความสำคัญของปัจเจกชน และความภาคภูมิใจในชุมนุมชนของตนเอง ผู้เขียนมิได้กล่าวหาว่าผลผลิตทั้งปวงของประยุกตวิทยาสมัยใหม่ เป็นของเลวร้ายเสียทั้งหมด หรือมิได้เสนอความเห็นว่า จักต้องแยกสังคมชนบทออกจากสังคมเมืองโดยเด็ดขาด ผู้เขียนเพียงแต่มีความเห็นว่า ในการนำนวกรรมสมัยใหม่เข้าสู่ชนบทนั้น จักต้องเลือกสรรโดยพิจารณาถึงนัยทั้งโดยตรงและโดยอ้อมอย่างระมัดระวัง

ลักษณะพื้นฐานของกลยุทธ์การพัฒนาชนบทอีกด้านหนึ่ง ซึ่งมีความสัมพันธ์กัน ก็คือ ในท้องถิ่นที่มีขนาดเล็กและมีสภาพการณ์ทางสังคม เศรษฐกิจและวัฒนธรรมคล้ายคลึงกันนั้น จักต้องปล่อยให้คนในท้องถิ่นนั้น ค้นหาสาเหตุของความทุกข์เข็ญเอง (บางทีอาจต้องอาศัยความช่วยเหลือขั้นต่ำจากคนนอกท้องถิ่นนั้น) และแสวงหามรรควิธีในการขจัดต้นเหตุแห่งความทุกข์ยากเหล่านี้ ปัญหาเหล่านี้ครอบคลุมทั้งปัญหาความยากจน การขาดแคลนอาหาร ทุโภชนาการ ความเฉื่อยชา การขาดสุขลักษณะ ปัญหาสุขภาพอนามัย ปัญหาการกดขี่ขูดรีด ปัญหาความยากลำบากในการปรับตัวเพื่อการเปลี่ยนแปลง ปัญหาความสัมพันธ์ในสังคมและแม้แต่ปัญหาการเพิ่มขึ้นของประชากร หากชาวชนบทเริ่มรู้จักสิ่งแวดล้อมของตนเองมากขึ้นเพียงใด ก็จะตระหนักถึงปัญหาที่มีมากขึ้นเพียงนั้น กลยุทธ์การพัฒนาซึ่งเน้นถึงการพัฒนาชุมชนในชนบท ควรจะมุ่งแก้ปัญหาเหล่านี้ มากกว่าที่จะคำนึงถึงดัชนีทางสถิติเกี่ยวกับการจำเริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และการแก้ปัญหาควรจะคำนึงถึงเรื่องต่อไปนี้

(ก) การแก้ปัญหาจะต้องเป็นไปในรูปของวิวัฒนาการจากสภาพการณ์ที่เป็นอยู่จริงๆ มากกว่าที่จะเป็นการสร้างสิ่งใหม่ ๆ ให้เกิดขึ้น

(ข) การแก้ปัญหาจักต้องคำนึงถึงความผสมกลมกลืนกับภาวะแวดล้อม

(ค) การแก้ปัญหา จักต้องส่งเสริมคุณค่าทางสังคมและวัฒนธรรมดั้งเดิม ที่เป็นประโยชน์ให้คงอยู่ต่อไป

(ง) การแก้ปัญหาไม่ควรจะพึ่งพิงความช่วยเหลือระยะยาวจากนอกชุมนุมชน

(จ) การแก้ปัญหาจักต้องไม่เกื้อหนุนให้เกิดตัณหาและความคาดหวังใหม่ ๆ ชนิดที่ไม่อาจได้รับการสนองหรือเป็นจริงได้ขึ้นอีก

ด้วยเหตุฉะนี้ ผู้เขียนจึงไม่ส่งเสริมให้มีกระบวนการพัฒนาชนบทชนิดที่ไม่มีจุดจบ ตรงกันข้ามผู้เขียนเสนอให้ใช้กระบวนการพัฒนา ซึ่งมุ่งให้ประชาชนแก้ปัญหาที่ก่อความทุกข์ยากด้วยตนเอง โดยที่จะไม่ไปสร้างปัญหาใหม่ซึ่งไม่อาจแก้ไขเยียวยาได้ภายในสิ่งแวดล้อมของชนบท ผู้เขียนใคร่ที่จะเห็นสังคมที่ปราศจากปัญหาความยากจนอย่างสมบูรณ์ สังคมที่ไม่มีปัญหาความไม่เสมอภาค (โดยที่ความไม่เสมอภาคในตัวของมันเองก่อให้เกิดตัณหาที่ไม่อาจได้รับการสนองตอบ และก่อให้เกิดความทุกข์เข็ญ) สังคมที่มีช่องทางที่จะมีการจ้างงานชนิดสร้างสรรค์ และบรรลุเป้าหมาย สังคมที่ทุนพื้นฐาน (infrastructure) ช่วยให้ประชาชนมีสันติสุข และสังคมที่ประกอบด้วยชุมนุมชนที่พึ่งพาตนเองได้

หลายคนอาจเห็นว่า ผู้เขียนกำลังฝันถึงสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ แต่ผู้เขียนก็ใคร่ขอตอบว่า การมีปรัชญาการพัฒนาชนิดซึ่งเป็นไปได้ในระยะยาว และสามารถทำให้ประชาชนมีความสุขความพอใจมากขึ้น ย่อมดีกว่าการยึดถือปรัชญาการพัฒนา ชนิดซึ่งเมื่อศึกษาอย่างลึกซึ้งแล้วไม่เพียงแต่จะลดความสุข ความพอใจ ของมนุษย์เท่านั้น หากทว่ายังนำมาซึ่งความพังทลายและความโกลาหลในสังคมอีกด้วย ปรัชญาการพัฒนาที่เสนอนี้ย่อมไม่อาจดำเนินการได้ทันทีทันใด แต่ถึงกระนั้นก็ตาม ก็อาจใช้เป็นบรรทัดฐานในการพิจารณาประเมินข้อเสนอเกี่ยวกับการพัฒนาในปัจจุบัน และแม้ในขณะนี้ ก็ยังมีโครงการบางประเภท ซึ่งสอดคล้องกับปรัชญาการพัฒนาที่เสนอนี้ ดำเนินการอยู่บ้างแล้ว (อาทิ เช่น โครงการบูรณะชนบท โครงการการศึกษาเพื่อชีวิต)

๓. ระบบการศึกษาของไทยกับการพัฒนาชนบท

ถ้าหากเป็นที่ยอมรับกันว่า มนุษย์เป็นทั้งมรรคและผลของการพัฒนา และถ้าหากเป็นที่ตกลงกันว่า การทุ่มพัฒนาชนบท ควรจะเน้นถึงการเปลี่ยนแปลงชนิดค่อยเป็นค่อยไป ซึ่งเกิดขึ้นภายในชุมชนเอง ความข้อนี้ย่อมมีนัยว่า เราจักต้องมีรูปแบบการพัฒนาการศึกษารูปแบบหนึ่งรูปแบบใดโดยเฉพาะ

ในการพูดถึงเรื่องต่อไปนี้ จำเป็นจะต้องแยกแยะความแตกต่างระหว่างการศึกษาที่มีอยู่ภายในชนบท (การประถมศึกษาและการศึกษาผู้ใหญ่) กับการศึกษาที่มีอยู่ภายนอกชนบท ซึ่งอาจจัดขึ้นเพื่อสร้างบุคลากรสำหรับการพัฒนาชนบท หรือมิฉะนั้นก็จัดขึ้นเพื่อให้โอกาสในการศึกษาต่อแก่ชาวชนบท (การมัธยมศึกษาและอุดมศึกษา)

สิ่งที่ควรจะเน้นในตอนแรกเริ่มนี้ก็คือ การศึกษามิได้มีความหมายเท่ากับการไปโรงเรียน การศึกษาอาจเกิดขึ้นในโรงเรียน อาจอาศัยโครงการอย่างไม่เป็นทางการ และอาจได้รับอิทธิพลอย่างไม่เป็นทางการจากปัจจัยต่าง ๆ (ครอบครัว มิตรสหาย ตลาด โรงภาพยนตร์ นิทาน สโมสร วัด ฯลฯ) เมื่อพิจารณาในแง่ของขุมความรู้และความเข้าใจของปัจเจกชน ปัจจัยกลุ่มสุดท้ายที่กล่าวถึงนี้ ย่อมมีความสำคัญมากที่สุด แต่ถึงกระนั้นก็ตาม เมื่อพิจารณาถึงการเปลี่ยนแปลงการดำเนินการด้านการศึกษาย่อมมีความสำคัญมากอยู่

กลยุทธ์การพัฒนาชนบทในแนววิวัฒนาการ โดยมุ่งเอาชุมชนเป็นศูนย์กลาง ดังกล่าวข้างต้นนี้ ถ้าจะให้ดีแล้ว ระบบการศึกษาขั้นมูลฐานในชนบท ควรจะมีลักษณะต่อไปนี้

(๑) ควรจะให้ชุมชนมีบทบาทในการกำหนดหลักสูตรของตนเอง และหลักสูตรควรจะร่างขึ้นโดยคำนึงถึงความรู้ชนิดที่มีอยู่ในชนบท ยิ่งกว่าที่จะพยายามสร้างระบบความรู้ใหม่ทั้งหมด

(๒) ระบบการศึกษาควรจะมีส่วนสร้างเอกลักษณ์ของชุมชน และความภาคภูมิใจในชุมชนของตน และควรจะเกื้อหนุนให้เกิดความเข้าใจในสภาพแวดล้อมภายในท้องถิ่นของตน ไม่ว่าจะเป็นสภาพแวดล้อมทางกายภาพ ทางธรรมชาติ ทางสังคม และทางวัฒนธรรม

(๓) ส่วนหนึ่งของหลักสูตร ควรจะเน้นถึงปัญหาที่ร้ายแรงที่สุดที่มีส่วนก่อความทุกข์เข็ญแก่ประชาชน และระบบการศึกษาควรจะให้มีการสอนและการฝึกฝนทักษะพื้นฐานอันจำเป็นแก่การแก้ปัญหาเหล่านี้ อีกทั้งควรจะช่วยให้เกิดความรู้สึกเคารพนับถือการใช้แรงงานแรงกาย

(๔) ระบบการศึกษาควรจะเกื้อหนุนให้ปัจเจกชนมีความมั่นใจในตนเอง และมีหูตากว้างขวาง ทั้งควรจะเกื้อหนุนให้ปัจเจกชนสามารถคิดด้วยตัวของตัวเอง

(๕) ระบบการศึกษาควรจะเกื้อหนุนให้มีความต้องการในการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง และช่วยให้มีทักษะอันจำเป็นต่อการเรียนรู้ตลอดชีพ (เช่น ความสามารถในการอ่านออกเขียนได้)

(๖) ครูควรจะผสมกลมกลืนอยู่ภายในชุมชน และจักต้องมีทักษะและความรู้อันเป็นประโยชน์ต่อการแก้ปัญหาที่สำคัญที่สุด ซึ่งมีส่วนก่อความทุกข์เข็ญในชุมชน

(๗) เมื่อพิจารณาถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับประเทศชาติ ระบบการศึกษาควรจะส่งเสริมให้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางการเมืองและทางวัฒนธรรมของชาติ และจักต้องเอื้ออำนวยให้ประชาชนมีโอกาสเคลื่อนย้ายจากชุมชนของตนไปสู่ส่วนอื่นของประเทศ โดยที่จักต้องไม่ก่อให้เกิดความใฝ่ฝันและความคาดหวัง ซึ่งไม่อาจเป็นจริงได้

(๘) ท้ายที่สุด ระบบการศึกษาจักต้องมีความคล่องตัวในทุก ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นกาลเทศะของชั้นเรียน เพื่อว่าจะได้ไม่ไปกระทบกระเทือนรูปแบบการทำงานและกิจกรรมทางสังคมที่มีอยู่ และเพื่อว่าหลักสูตรจะสามารถเปลี่ยนแปลงตามกาลเวลา เพื่อสนองตอบต่อปัญหาและภววิสัยที่เปลี่ยนแปลงไป

ตราบใดก็ตามที่ยังคำนึงถึงการพัฒนาจิตใจและปัญหาของบัจเจกชน วัดของพุทธ สุเหร่าของอิสลาม และโบสถ์ของคริสต์ ควรจะมีบทบาทรับผิดชอบในเรื่องนี้ต่อไป

ทั้งหมดที่กล่าวมานี้เป็นเป้าหมายและหลักเกณฑ์ในอุดมคติ ซึ่งคงยากที่จะทำได้ในสังคมใด ๆ แต่ถึงกระนั้นก็ตาม การประเมินสัมฤทธิ์ผลของระบบการศึกษาขั้นมูลฐานของไทย โดยอาศัยหลักเกณฑ์ข้างต้นนี้ คงเป็นเรื่องน่าสนใจไม่น้อย

ก่อนที่จะประเมินระบบการศึกษาของไทย ควรจะได้กล่าวถึงบทบาทของการมัธยมศึกษาและอุดมศึกษา ในกระบวนการพัฒนาชนบทแบบวิวัฒนาการซึ่งยึดถือชุมชนเป็นศูนย์กลางเสียก่อน แต่ก่อนที่จะกล่าวถึงเรื่องนี้ ควรจะเน้นให้เห็นว่า จุดมุ่งหมายสำคัญของการมัธยมศึกษาและการอุดมศึกษามิได้อยู่ที่การเกื้อหนุนการพัฒนาชนบท แต่อยู่ที่การผลิตกำลังคน "พิเศษ" ที่จำเป็นต่อการพัฒนาภาคตัวเมืองที่ทันสมัย แม้กระนั้นก็ตาม ระบบการศึกษาขั้นสูงสามารถมีบทบาทในการนำประชาชนจากชนบทและให้ความรู้สมัยใหม่เพิ่มเติม อันจำเป็นต่อการแก้ปัญหาของชนบท โดยที่ไม่ไปแยกประชาชนออกจากสิ่งแวดล้อมทางสังคมและทางกายภาพของเขา ระบบการศึกษาขั้นสูงยังมีบทบาทในการฝึกอบรมผู้ที่จะไปฝึกอบรมประชาชนในชนบทอีกทอดหนึ่ง และในประการสุดท้าย ระบบการศึกษาขั้นสูงควรจะช่วยให้ประชาชนในภาคตัวเมืองที่ทันสมัยมีความเข้าใจเกี่ยวกับชีวิตในชนบท ปัญหาในชนบท และมีความเห็นอกเห็นใจชาวชนบท

๓.๑ ความสำเร็จของระบบโรงเรียนไทยในปัจจุบัน

เมื่อพิจารณาถึงระบบโรงเรียนในปัจจุบัน ทั้งในแง่ของกำเนิดการ บุคลากร การ

บริหาร และการหาเงินมาใช้จ่าย ไม่เป็นเรื่องน่าประหลาดใจที่จะพบว่า โดยหลักเกณฑ์ข้างต้น ระบบโรงเรียนของไทยมิได้ประสบผลสำเร็จมากนัก

ระบบโรงเรียนอย่างเป็นทางการ ซึ่งมี "ครู" สอน "นักเรียน" เกี่ยวกับทักษะในการอ่านและเขียนหนังสือและทักษะในการคิดเลข ปรัชญาทางศาสนาและศีลธรรมจรรยา ตลอดจนวิชาการแขนงอื่น ๆ ภายในกำแพงสี่ด้านของห้องเรียนนั้น ได้เริ่มมีขึ้นมากว่า ๒,๐๐๐ ปี เพื่อที่จะให้ชนชั้นผู้ปกครองมีภูมิหลังแตกต่างไปจากประชาชนส่วนใหญ่ และไทยได้นำระบบนี้มาใช้เมื่อศตวรรษเศษที่ผ่านมา ด้วยเหตุผลทำนองเดียวกัน อย่างไรก็ตาม โดยผลของการทำให้สังคมเป็นสังคมประชาธิปไตยมากขึ้น (democratization) ในประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก (ซึ่งเริ่มมาตั้งแต่ต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ และสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน) ได้มีความพยายามและยังคงมีต่อไป ในการทำให้ระบบการศึกษาเป็นประชาธิปไตย ด้วยการขยายระบบการศึกษาที่มีอยู่ (ซึ่งคิดขึ้นเพื่อฝึกอบรมชนชั้นนำ) เพื่อให้สามารถจัดการศึกษาแก่ประชาชนในสัดส่วนที่เพิ่มขึ้นทุกที ๆ

ดังนั้น จึงไม่น่าประหลาดใจว่า เมื่อระบบการศึกษาที่มุ่งผลิตชนชั้นนำขยายตัวอย่างรวดเร็ว (โดยที่มีการเปลี่ยนแปลงด้านหลักสูตร วิธีการ หรือโครงสร้างแต่เพียงเล็กน้อย) จนกระทั่งสามารถปกแผ่ครอบคลุมเกือบทั่วไป ก็ยิ่งมีส่วนถ่ายทอดคุณค่าและทัศนคติ (เช่น ให้นิยมงานที่ใช้ความคิดมากกว่างานที่ใช้กำลังกาย) และแม้กระทั่งทักษะและความรู้ ชนิดที่ไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงที่มีอยู่ในสังคมมากขึ้นทุกที

เมื่อเราพิจารณาถึงพลังในการให้การศึกษาทั้งมวล (โดยที่การศึกษามีความหมายอย่างกว้าง) ซึ่งรัฐบาลทุ่มให้แก่ภาคชนบท เราอาจรู้สึกแปลกใจที่พบว่า มีจำนวนครูซึ่งได้รับการอบรม เพื่อสอนวิชาการแขนงต่าง ๆ ให้แก่นักเรียนในภาคชนบท มากกว่าจำนวนบุคลากรที่ทำงานด้านการพัฒนาการศึกษาด้านอื่น (อาทิเช่น ผู้ที่ทำงานด้านการส่งเสริมการเกษตร พนักงานอนามัย พัฒนากร ฯลฯ) ถึงสิบเท่า ผู้เขียนรู้สึกลำบากใจที่จะสรรหาเหตุผลมาสนับสนุนว่า เหตุใดจึงต้องใช้ทรัพยากรในการสอนวิชาการแขนงต่าง ๆ ให้แก่นักเรียนมากมายถึงเพียงนี้ ทั้ง ๆ ที่หนทางแก้ไขปัญหาที่ก่อความทุกข์เข็ญแก่ชาวชนบทอย่างฉับพลันนั้น หาได้อยู่ที่การจัดการศึกษาอย่างเห็นได้ชัด และทั้ง ๆ ที่ทรัพยากรมีอยู่อย่างจำกัด

ในประการสุดท้าย เมื่อเราพิจารณาถึงรูปแบบการบริหารการศึกษาและรูปแบบการหาเงินมาเพื่อจัดการศึกษาที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน เราจะเห็นได้ว่า เป็นระบบที่รวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางอย่างมาก ทั้งยังถูกควบคุมโดยชนชั้นนำในภาคตัวเมืองที่ทันสมัย ซึ่งมัก

จะได้รับการศึกษาจากตะวันตก ตราบจนกระทั่งบัดนี้ (แต่อาจจะมิใช่อนาคต ทั้งนี้เนื่องจากคณะกรรมการวางพื้นฐานเพื่อการปฏิรูปการศึกษาได้ให้ข้อเสนอแนะที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการกระจายอำนาจเกี่ยวกับการบริหารการศึกษาและการพัฒนาหลักสูตร และการหาเงินมาใช้จัดการศึกษา) เรามีหลักสูตรแห่งชาติซึ่งใช้ร่วมกันเพียงหลักสูตรเดียว ซึ่งร่างขึ้นในกรุงเทพมหานคร โดยที่เป้าหมายของหลักสูตรส่วนใหญ่ได้มาจากหลักสูตรที่สอนกันในโรงเรียนในสหรัฐอเมริกา (การที่มีหลักสูตรเดียวบังคับใช้ทั้งประเทศเช่นนี้เกิดจากข้อเท็จจริงที่ว่า คนเป็นจำนวนมากเชื่อว่า ความเสมอภาคหมายถึงการมีสิ่งต่าง ๆ เหมือนกัน) หน่วยงานบริหารส่วนกลางขาดความมั่นใจในตัวครูในแต่ละท้องถิ่น จึงกำหนดให้สอน "ตามหนังสือ" โดยมีการสอบบ่อยครั้ง เพื่อตรวจสอบ "มาตรฐาน" ของนักเรียน ท้ายที่สุด การระดมสรรพกำลังเพื่อจัดการศึกษาก็เป็นไปในทิศทางที่ว่าทรัพยากรทางด้านการศึกษารวมกระจุกอยู่ในภาคตัวเมืองและภูมิภาคที่ค่อนข้างเจริญแล้วของประเทศ (ซึ่งเป็นภูมิภาคที่ผู้บริหารในภาคทันสมัยมีความเห็นอกเห็นใจ) แม้ในระดับประถมศึกษา โรงเรียนในภาคตัวเมืองที่ร่ำรวยได้รับจัดสรรงบประมาณรายจ่ายต่อหัวสูงกว่าโรงเรียนในภาคชนบทที่ยากจนถึงห้าเท่า

บัดนี้ ขอให้หันมาวิเคราะห์หลักเกณฑ์เฉพาะสำหรับการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาชนบทตามมรรควิธีที่กล่าวข้างต้น จะเห็นได้ว่า

(๑) ระบบการประถมศึกษาในภาคชนบท มิได้เปิดโอกาสให้สามัญชนมีส่วนร่วมกำหนดว่าควรจะเรียนอะไร และมิได้คำนึงถึงภูมิหลังและความรู้ที่แตกต่างกันของนักเรียนที่มาจากส่วนต่าง ๆ ของประเทศ ซึ่งเริ่มเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่หนึ่ง ตรงกันข้ามกลับมีข้อสมมติ (อย่างผิด ๆ) ว่า นักเรียนทั้งหมดจักต้องเริ่มต้นจากจุดเดียวกัน แม้ว่านักเรียนบางคนจะไม่เคยเห็นตัวอักษรหรือไม่เคยได้ยินมาก่อนเลย โดยที่หลักสูตรมิได้คำนึงถึงความรู้และประสบการณ์ที่มีอยู่ก่อนของนักเรียน จึงต้องเสียเวลาไปเป็นอันมากก่อนที่จะได้เรียนรู้อะไรจริง ๆ ทั้งผู้ที่ต้องออกจากโรงเรียนกลางคันก่อนที่จะจบชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ มักจะเสียเวลาไปโดยเปล่าประโยชน์ในโรงเรียน ตรงกันข้าม หากหลักสูตรได้ร่างขึ้นโดยคำนึงถึงความรู้ที่นักเรียนมีอยู่ก่อนแล้ว ถึงจะต้องออกจากโรงเรียนกลางคันหลังจากที่ได้เรียนเพียง ๑–๒ เดือน นักเรียนก็คงได้ประโยชน์บางสิ่งบางอย่าง

(๒) กล่าวโดยทั่วไป ระบบการประถมศึกษาในภาคชนบทมิได้พิจารณาโรงเรียนในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของชุมชน (โรงเรียนมักจะตั้งอยู่บนถนนซึ่งห่างไกลจากหมู่บ้านเพื่อสะดวกแก่การตรวจสอบ) ครูมักจะได้อาศัยอยู่ในหมู่บ้าน แต่ถึงจะอยู่รวมกับชาวบ้านก็มักจะแตกต่างผิดกับชาวบ้านและคิดต่างจากชาวบ้าน การเรียนการสอนทั้งปวง

กระทำกันในห้องเรียน โดยที่มิได้พยายามแม้แต่น้อยที่จะใช้สิ่งแวดล้อมทางการศึกษาที่มีอยู่อย่างสมบูรณ์ภายในหมู่บ้านให้เป็นประโยชน์ การสอนเน้นในด้านวิชาการ และหลักสูตรก็เป็นหลักสูตรของภาคตัวเมืองที่ทันสมัย โดยที่มีความสัมพันธ์กับภววิสัยในท้องถิ่นแต่เพียงเล็กน้อย การท่องจำวิชาในสิ่งที่ครูสอนจะได้รับผลตอบแทน (ในเวลาสอบ) โดยที่มิได้คำนึงถึงความสำนึกที่มีต่อชุมชน แต่ที่ร้ายที่สุดก็คือ ระบบโรงเรียนมีข่าวสารที่ซ่อนเร้นว่า การใช้กำลังกายเป็นกิจกรรมที่มีความสำคัญอันดับรอง และผู้ที่มี "ความดี" ทั้งหลายควรจะไต่เต้าบันไดแห่งการศึกษา และออกจากหมู่บ้านไปสู่ตำแหน่งที่มั่นคงในเมือง ระบบโรงเรียนยังมีส่วนก่อให้เกิดความตึงเครียดภายในครอบครัวและสังคมท้องถิ่น เนื่องจากเด็กนักเรียนจะมีความรู้สึก "ทันสมัย" และอยู่เหนือบิดามารดาและผู้สูงอายุที่ "โง่เง่า" และท้ายที่สุด การฝันหวานซึ่งเกิดจากโรงเรียน มีส่วนกระตุ้นให้เกิดการย้ายถิ่นจากชนบทสู่ตัวเมืองมากขึ้น

(๓) แม้จนบัดนี้ ระบบการประถมศึกษาในชนบทปัจจุบัน ยังหาได้มีความพยายามที่จะชี้ให้เห็นถึงปัญหาที่ร้ายแรงที่สุดในชนบท หรือร่างหลักสูตรที่ให้ความสำคัญแก่ปัญหาเหล่านี้แต่ประการใดไม่ (นอกเหนือจากการศึกษาผู้ใหญ่ ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป) นอกจากนี้ ระบบการประถมศึกษาได้มีส่วนสร้างความรู้สึกรังเกียจการใช้แรงกายอย่างแน่นอน ท้ายที่สุด ยังไม่มีงานปฏิบัติการในโรงเรียนประถม หรือการเรียนรู้ทักษะชนิดที่จะเป็นประโยชน์แก่เด็กนักเรียนภายหลังจากที่ออกจากโรงเรียน เนื้อหาของหลักสูตรเพียงสัดส่วนอันเล็กน้อยในเมืองไทยที่กล่าวถึงเรื่องเกษตรกรรม สุขภาพอนามัย โภชนาการ สุขลักษณะ การสร้างบ้าน การประดิษฐ์สิ่งต่าง ๆ ภายในบ้าน หรือการวางแผนครอบครัว แม้ว่าสิ่งเหล่านี้จะเป็นทักษะแห่งชีวิตประเภทที่เป็นประโยชน์ต่อชนส่วนใหญ่หากต้องการปรับปรุงคุณภาพของชีวิตก็ตาม

(๔) ระบบการสอนกล่าวได้เกือบทั่วไปว่าเป็นการบรรยายและการท่องจำ มีคำตอบ "ถูกต้อง" เพียงคำตอบเดียว ซึ่งครูรู้ คำตอบอื่นใดที่เด็กนักเรียนเป็นผู้ตอบจะ "ผิด" เสมอ แม้ว่าคำตอบนั้นจะใช้จินตนาการเพียงใดก็ตาม หลักสูตรเน้นถึงการสอนข้อเท็จจริง และมิได้ส่งเสริมการใช้ความคิด แต่ส่งเสริมการใช้ความจำ จนดูเสมือนหนึ่งว่านักเรียนเป็นเพียงถังเปล่าที่ครูจะถ่ายเทข้อเท็จจริงให้เท่านั้น โดยที่นักเรียนมีหน้าที่แต่เพียงคอยอุดรูรั่วในถังนั้นเท่านั้น ไม่มีความพยายามแม้แต่น้อยที่จะส่งเสริมให้เด็กใช้สติสัมปชัญญะ (conscientization ตามวิธีการของเปาโล แฟร) หรือที่จะช่วยให้นักเรียนตระหนักถึงความขัดแย้งแห่งความเป็นอยู่ในปัจจุบัน ท้ายที่สุด ด้วยเหตุที่จุดมุ่งหมายสำคัญของการประถมศึกษาอยู่ที่การเตรียมคนสำหรับการศึกษาขั้นสูงต่อไป และ

ด้วยเหตุที่ระบบการศึกษาทั้งหมด มีสภาพเสมือนหนึ่งการศึกษาต่อเนื่องจากชั้นประถมศึกษาปีที่หนึ่งจนถึงระดับอุดมศึกษา สิ่งสำคัญที่ ๙๙% ของเด็กในชนบทผู้ซึ่งไม่มีโอกาสเรียนถึงระดับมหาวิทยาลัยได้เรียนรู้ก็คือ การประสบความล้มเหลว และความล้มเหลวนั้นเป็นความผิดพลาดของตนเอง

(๕) โดยเหตุที่การไปโรงเรียนเป็นสิ่งที่น่าเบื่อ และสิ่งที่ได้เรียนรู้มีความสำคัญน้อยกว่าประกาศนียบัตรที่ได้ โดยเหตุที่นักเรียนมีแนวโน้มที่จะคิดว่า เมื่อได้เรียนวิชาหนึ่งวิชาใดแล้ว ก็เป็นอันจบสิ้น และโดยเหตุที่ข้อเท็จจริงที่ถูกต้องทั้งมวลจักต้องมาจากครูผู้สอน โรงเรียนจึงมิได้ช่วยเสริมสร้างความต้องการในการศึกษาต่อแม้แต่น้อย แม้ว่าโรงเรียนจะมีส่วนช่วยสร้างเสริมความต้องการประกาศนียบัตรชั้นสูงขึ้นไปก็ตาม แม้เมื่อพิจารณาถึงความสามารถในการอ่านออกเขียนได้ ซึ่งเป็นจุดประสงค์หลักของการประถมศึกษาในปัจจุบัน ผลการวิจัยเมื่อเร็ว ๆ นี้ก็แสดงให้เห็นว่า ส่วนใหญ่ของเด็กที่มาจากชนบทอันห่างไกล ไม่สามารถอ่านออกเขียนได้อีกต่อไป ภายหลังจากที่ออกจากโรงเรียนเพียงสามปี ความข้อนี้ไม่น่าประหลาดใจแต่ประการใด เมื่อคำนึงถึงข้อเท็จจริงที่ว่า เด็กเหล่านี้มาจากสิ่งแวดล้อมที่ไม่ต้องใช้หนังสือและมักจะไม่มีสิ่งที่ตรงต่อประเด็นสำหรับอ่านภายหลังจากที่จบจากโรงเรียน และจะยิ่งประหลาดใจน้อยลงไปอีก หากได้ทราบว่าแม้แต่ผู้สำเร็จชั้นมัธยมในสหรัฐอเมริกาประมาณ ๑๐% ไม่สามารถอ่านเขียนหนังสือได้ดี

(๖) กล่าวโดยทั่วไป ผู้ที่เข้าศึกษาในวิทยาลัยครูมักมาจากครอบครัวชนชั้นกลางระดับต่ำในภาคตัวเมืองหรืออาณาบริเวณที่มีสภาพเป็นเมือง และสมัครเข้าเรียนมิใช่เพราะต้องการเป็นครู แต่เพราะไม่อาจสอบเข้าโรงเรียนมัธยมศึกษาสายสามัญได้ การฝึกอบรมในวิทยาลัยครูเน้นหนักทางด้านวิชาการ และแม้จะมีความพยายามปรับปรุงแก้ไขเมื่อไม่นานมานี้ก็ตาม แต่ก็ยังมีการเน้นแต่เพียงเล็กน้อยในการฝึกฝนให้ครูในอนาคตมีทักษะอันจำเป็น เพื่อให้ผู้มีอาชีพนี้มีบทบาทสำคัญในการช่วยแก้ปัญหาของท้องถิ่น ผลการวิจัยทางสังคมวิทยาที่มีอยู่ชี้ให้เห็นว่า แม้ว่าครูมักจะเป็นสมาชิกของชุมชนที่มีผู้นับหน้าถือตา แต่ชาวบ้านก็มักจะปรึกษาครูเฉพาะแต่เรื่องการศึกษาเท่านั้น และมิได้ปรึกษาเรื่องอื่น การเปิดสอนภาคค่ำในวิทยาลัยครูเมื่อไม่นานมานี้ (ตามผลการวิจัยของกรมสามัญศึกษา) มีผลเสียอย่างสำคัญ ไม่เฉพาะแต่ในด้านคุณภาพของการฝึกอบรมเท่านั้น (วิทยาลัยครูเกือบจะกลายเป็นโรงงานผลิตประกาศนียบัตร โดยที่ครูบาอาจารย์บางคนต้องทำงานตั้งแต่ ๖.๐๐ หรือ ๗.๐๐ น. จนถึง ๒๑.๐๐ น.) หากทว่ายังก่อผลเสียต่อการประถมศึกษาในชนบททั้งหมดอีกด้วย ครูจะออกจากโรงเรียนตั้งแต่เวลา ๑๓.๐๐ หรือ

๑๔.๐๐ น. เดินทางไปวิทยาลัยครูเพื่อเรียนหลักสูตรที่เน้นหนักด้านวิชาการ กว่าจะกลับถึงบ้านก็เกือบเที่ยงคืน และใช้เวลาส่วนใหญ่ของเวลาที่มีเพียงเล็กน้อยในชั้นเรียนตระเตรียมทำการบ้านสำหรับการศึกษาในวิทยาลัยครู

(๓) เมื่อพิจารณาแต่เพียงผิวเผิน อาจคิดว่า ระบบการประถมศึกษาซึ่งบังคับใช้เหมือนกันตลอดทั้งประเทศที่มีอยู่นี้ อย่างน้อยที่สุดอาจมีผลในการส่งเสริมให้มีเอกลักษณ์และเอกภาพแห่งชาติ แต่เมื่อได้พินิจพิเคราะห์ต่อไปแล้ว ก็หาได้บรรลุเป้าหมายดังกล่าวแต่ประการใดไม่ ความข้อนี้เกิดจากสาเหตุนานัปการ กล่าวคือ ในประการแรกในภูมิภาคที่มีชนกลุ่มน้อย (อาณาบริเวณใกล้พรมแดนกัมพูชาและมาเลเซีย และในหมู่ชาวเขา) มักจะมีความรู้สึกกันว่า ระบบโรงเรียนพยายามจะทำลายศาสนาและวัฒนธรรมท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวไทยมุสลิมในภาคใต้จะมีความรู้สึกต่อต้านโรงเรียนอย่างยิ่ง ทั้งนี้เนื่องจากภาษาที่ใช้สอนในโรงเรียนเป็นภาษาไทย และครูส่วนใหญ่พูดได้แต่ภาษาไทย ในประการที่สอง โดยเหตุที่การศึกษาในท้องถิ่นที่ห่างไกลมักจะมีคุณภาพเลว จนแม้กระทั่งสัมฤทธิผลของนักเรียนในการทดสอบมาตรฐาน มิได้ดีกว่าที่คาดว่าจะเป็นหากนักเรียนจะตอบคำถามอย่างเดาสุ่ม ในท้องถิ่นบางแห่ง เด็กนักเรียนมีปัญหาด้านทุโภชนาการและโรคภัยไข้เจ็บอย่างร้ายแรงจนกระทั่งไม่สามารถรับรู้สิ่งที่ครูกำลังสอน แม้จะตรงต่อภววิสัยแห่งชีวิตของตนก็ตาม (ซึ่งโดยข้อเท็จจริงมิได้ตรงต่อภววิสัย) ในประการที่สาม ผลการวิจัยเมื่อเร็ว ๆ นี้ได้ชี้ให้เห็นว่า ในท้องถิ่นชนบทที่ห่างไกลประมาณ ๘๐% ของบิดามารดานักเรียนไม่ทราบว่าทำไมจึงต้องส่งลูกไปโรงเรียน นอกจากเหตุผลที่ว่าถูกบังคับตามกฎหมาย และในภูมิภาคบางแห่งผู้ปกครองจะย้ายถิ่นที่อยู่เพียงเพื่อหลบเลี่ยงกฎหมายการศึกษาภาคบังคับ เมื่อพิจารณาถึงผลของการจัดการศึกษาที่มีต่อเอกภาพของชาติ ระบบการศึกษาได้ก่อให้เกิดความไม่เสมอภาคในโอกาสแห่งการศึกษาระหว่างเด็กในเมืองกับเด็กที่โชคไม่ดีที่เกิดในชนบท แม้แต่ในกรณีที่คุณภาพของการศึกษาและการจัดสรรทรัพยากรเพื่อจัดการศึกษาเหมือนกันก็ตาม แต่เด็กที่มาจากครอบครัวชนชั้นกลางในเมืองจะประสบผลสำเร็จในการศึกษาในโรงเรียนมากกว่า ทั้งนี้เนื่องจากเด็กเหล่านี้อยู่ในสิ่งแวดล้อมที่มีหนังสือและมีบิดามารดาที่มีความคาดหวังสูง แต่ในกรณีของเด็กที่มาจากชนบท ถึงจะมีความฝันหวานเหมือนกับเด็กในเมือง แต่โอกาสที่ความฝันจะเป็นความจริงเกือบไม่มีเลย (ในบรรดานักศึกษาระดับมหาวิทยาลัย มีเพียง ๖% เท่านั้นที่มาจากครอบครัวเกษตรกรรม ซึ่งอาจเป็นครอบครัวเกษตรกรรมที่มีฐานะดี) ความคาดหวังที่ไม่อาจเป็นจริงเหล่านี้ ย่อมเอื้ออำนวยให้พลังทางการเมืองที่มุ่งก่อให้เกิดความแตกแยกเข้ามาแทรกแซงได้

(๘) ในประการสุดท้าย ระบบการศึกษาในปัจจุบัน ซึ่งมีหลักสูตรชนิดบังคับใช้เหมือนกันทั่วประเทศ (ซึ่งมีการแก้ไขครั้งสุดท้ายในปี พ.ศ. ๒๕๐๓) มีอัตราการสอบตกซ้ำชั้นที่สูง มีระบบการบริหารที่รวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง มีวิธีการวัดผลที่เน้นถึงการสอบอย่างเป็นทางการ และมีภาคการศึกษาและชั่วโมงการสอนที่ตายตัวเช่นนี้ โดยตัวของมันเอง ย่อมเป็นระบบที่ขาดความคล่องตัวอย่างประจักษ์ชัด

ดังนั้น กล่าวโดยสรุปแล้ว ดูเหมือนว่า เมื่อพิจารณาเกือบทุก ๆ ด้านแล้ว ระบบการประถมศึกษาอย่างเป็นทางการในปัจจุบัน มิได้มีผลเกื้อกูลการพัฒนาชนบทแต่อย่างไร หรือมิฉะนั้นก็ก่อผลเสียต่อการพัฒนาชนบทในแนวทางที่เสนอข้างต้น ทั้งนี้เพราะเหตุว่า ระบบดังกล่าวนี้มีแนวโน้มที่จะชี้นำว่า มรรควิธีเดียวที่จะเกื้อกูลความก้าวหน้าของปัจเจกชน ก็คือการออกจากชุมชนชนบท ไต่เต้าบันไดแห่งการศึกษา เพื่อเข้าทำงานนั่งโต๊ะที่มีความมั่นคงในเมือง โดยที่โอกาสที่จะเป็นจริงนั้นมิได้เปิดให้ ดังนั้น ระบบการประถมศึกษาอย่างเป็นทางการในปัจจุบัน จึงได้สร้างชนหนุ่มสาวรุ่นใหม่ผู้ซึ่งไม่มีทั้งความปรารถนาและทักษะในการเกื้อหนุนการพัฒนาชนบท โดยฝันหวานและมีความทะเยอทะยานที่จะเข้าไปรับจ้างทำงานในเมือง ซึ่งยากที่จะเป็นไปได้ เมื่อผู้เขียนกล่าวถึง "ระบบการศึกษาที่เป็นอยู่" นั้น เป็นที่เห็นได้โดยชัดแจ้งว่า ผู้เขียนมิได้กล่าวพาดพิงถึงครูผู้เสียสละจำนวนไม่มากนัก ซึ่งพยายามที่จะช่วยพัฒนาเด็กนักเรียนที่ตนดูแล และช่วยพัฒนาชุมชนที่ตนอาศัยอยู่ แม้ว่าจะมีข้อจำกัดทางด้านการบริหารและข้อจำกัดในระบบราชการที่ต้องเผชิญก็ตาม ตัวอย่างของครูประเภทนี้หาได้ทำให้ข้อสรุปของผู้เขียนผิดไปแต่ประการใดไม่ แต่แสดงให้เห็นเพียงว่า การปรับปรุงสิ่งต่าง ๆ ให้ดีขึ้นนั้น แท้ที่จริงแล้วอยู่ในวิสัยที่จะเป็นไปได้

คราวนี้ หันมาพิจารณาถึงระบบการมัธยมศึกษาและการอุดมศึกษาบ้าง โดยเหตุที่การศึกษาในระดับสูงนี้ มีข้อผิดพลาดเหมือนกับระดับประถมศึกษา กล่าวคือ วิธีการสอนมิได้เน้นถึงการสนทนาโต้ตอบระหว่างครูกับนักเรียน หลักสูตรเน้นหนักทางด้านวิชาการมากเกินไป มิได้เน้นถึงการทำงานภาคปฏิบัติและอื่น ๆ และโดยเหตุที่โรงเรียนระดับที่สูงกว่าประถมศึกษาส่วนใหญ่อยู่ในเมือง และมีลักษณะเป็น "วัง" ที่สร้างด้วยคอนกรีต ("วัง" ในความหมายของเด็กชนบท ผู้ซึ่งต้องอาศัยอยู่ในกระท่อมไม้) ด้วยเหตุดังนั้น การศึกษาระดับมัธยมและอุดมจึงยากที่จะผลิตคนประเภทที่จะช่วยเป็นตัวการในการพัฒนาชนบท และยากที่จะชี้ให้นักเรียนนักศึกษาอื่น ๆ เห็นภววิสัยและปัญหาที่เกิดในชนบทได้ ข้อสรุปนี้จะเป็นจริงยิ่งขึ้นเมื่อได้ทราบข้อเท็จจริงที่ว่า นักศึกษาระดับมหาวิทยาลัยส่วนใหญ่มาจากภาคตัวเมืองและอาณาบริเวณรอบ ๆ ตัวเมือง หลักสูตรที่

สอนในมหาวิทยาลัยก็พยายามร่างให้ใกล้เคียงกับหลักสูตรในมหาวิทยาลัยอเมริกันมากที่สุด (โดยเฉพาะอย่างยิ่งสาขาวิชาชีพในมหาวิทยาลัยต่าง ๆ) และกระบวนการศึกษาทั้งหมดก็ยึดถือการสอบเป็นแกนกลาง โดยที่นักศึกษาส่วนใหญ่ถือว่าการสอบเป็นผลบั้นปลายของการศึกษา

กิจกรรมนอกหลักสูตร ซึ่งจัดโดยนักศึกษา (บางครั้งได้รับความช่วยเหลือจากอาจารย์) เท่านั้น ที่มีส่วนพยายามให้เกี่ยวพันกับปัญหาที่ชนส่วนใหญ่ผู้ยากไร้เผชิญอยู่ในชนบท และที่มีส่วนพยายามช่วยแก้ปัญหาเหล่านั้น การตั้งค่ายอาสาพัฒนาและขบวนการประชาธิปไตยต่าง ๆ อย่างน้อยที่สุดได้มีส่วนช่วยให้นักศึกษาได้เข้าใจชีวิตในชนบทเป็นจำนวนมากขึ้นทุกที แม้ว่ากิจกรรมเหล่านี้จะมิได้มีส่วนช่วยภาคชนบทมากนักก็ตาม (ในบางกรณีกลับก่อผลเสียหายในการกระตุ้นให้เยาวชนในชนบทออกจากชุมชนของตน)

๓.๒ ความสำเร็จบางประการในการจัดการศึกษาอย่างไม่เป็นทางการ

ในปัจจุบัน อาจจะกล่าวได้ว่า ในบรรดากิจกรรมทั้งปวงที่มีจุดมุ่งหมายเกี่ยวกับการศึกษาที่มีอยู่ในเมืองไทย โครงการเกี่ยวกับการศึกษาอย่างไม่เป็นทางการ (ซึ่งใช้ทรัพยากรน้อยกว่า ๑๐% ของทรัพยากรที่ใช้จัดการศึกษาในชนบทตามความหมายอย่างกว้าง) เพียงไม่กี่โครงการเท่านั้น ที่ประสบผลสำเร็จในการเกื้อกูลการพัฒนาชนบท อาทิเช่น โครงการการพัฒนาชุมชน โครงการบูรณะชนบท โครงการฝึกอบรมทักษะบางประเภท โครงการการศึกษาผู้ใหญ่ ฯลฯ

การให้ข้อสรุปทั่วไปเกี่ยวกับการศึกษาอย่างไม่เป็นทางการในเมืองไทยนั้น เป็นสิ่งที่ทำได้ยาก ทั้งนี้เนื่องจากระบบการศึกษาอย่างไม่เป็นทางการแตกแยกเป็นโครงการที่มีความสัมพันธ์กับชนบทและประชาชนในชนบทมากกว่า ๕๐ โครงการ (ซึ่งเป็นโครงการขนาดเล็กทั้งหมด) โดยกระจัดกระจายอยู่ตามหน่วยงานต่าง ๆ ทั้งที่เป็นหน่วยราชการและองค์การเอกชน มากกว่า ๑๒ แห่ง แม้กระนั้นก็ตาม เราอาจตั้งข้อสังเกตได้ ๒ ประการ คือ ในประการแรก โดยเหตุที่โครงการเหล่านี้เป็นโครงการขนาดเล็ก จึงทำให้มีความคล่องตัวมากกว่าระบบโรงเรียนอย่างเป็นทางการ ในประการที่สอง แม้ว่าในอดีตการศึกษาอย่างไม่เป็นทางการถือว่าเป็นเพียงการเลียนแบบระบบการศึกษาอย่างเป็นทางการ โดยที่มีจุดมุ่งหมาย หลักสูตรและวิธีการสอนคล้ายคลึงกัน แต่เมื่อไม่กี่ปีมานี้ ได้มีความพยายามที่จะมีการริเริ่มที่สำคัญหลายอย่างหลายประการ จนในบัดนี้อาจถือได้ว่า

โครงการการศึกษาอย่างไม่เป็นทางการได้เสนอแนวทางใหม่ ซึ่งหากสามารถพิสูจน์ให้เห็นได้ว่ามีประสิทธิผล ก็อาจเป็นเยี่ยงอย่างของระบบการศึกษาอย่างเป็นทางการได้

ผู้เขียนจะกล่าวถึงโครงการการศึกษาเพื่อชีวิต (Functional Literacy Program) ซึ่งเป็นโครงการการศึกษาอย่างไม่เป็นทางการที่ประสบผลสำเร็จมากโครงการหนึ่ง เพื่อที่จะได้ให้แนวความคิดเกี่ยวกับประเภทของความริเริ่มใหม่ ๆ ที่นำมาใช้

โครงการนี้ร่างขึ้นโดยคำนึงถึงสิ่งจำเป็นพื้นฐานอย่างน้อย ๔ ประการ คือ

(๑) จักต้องพัฒนาความสามารถในการคิดเป็น[๑]

(๒) จักต้องมีลักษณะที่จะกระตุ้นนักศึกษาให้มีส่วนร่วมในห้องเรียน และศึกษาต่อจนสำเร็จ

(๓) จักต้องช่วยให้ผู้เรียนมีทรัพยากรที่จะให้ได้มาซึ่งแนวความคิด และข้อมูลอันตรงต่อภาวะแวดล้อม และช่วยให้ผู้เรียนสามารถแก้ปัญหาในชีวิตประจำวัน แต่ทั้งนี้ไม่ควรช่วยตัดสินใจแก้ปัญหาแทนโดยตรง

(๔) จักต้องมีความคล่องตัว ทั้งในด้านเนื้อหาและในด้านการจัดองค์การ ตลอดจนวิธีการสอน

ขั้นต้นเริ่มด้วยการสร้างหลักสูตรใหม่ กระบวนการดังกล่าวนี้เริ่มต้นด้วยการสำรวจ ค.ท.ป. (ความรู้ ทัศนคติ และการปฏิบัติ) ในหมู่บ้านต่าง ๆ ในเขตสองจังหวัด (ลำปางและแพร่) นักวิจัยจากกรุงเทพฯขึ้นไปยังหมู่บ้านพร้อมกับแบบสอบถาม และสัมภาษณ์ชาวบ้าน โดยพยายามสืบเสาะว่า มีปัญหาอะไรเกิดขึ้นบ้าง และมีภววิสัยอะไรบ้างที่ก่อให้เกิดปัญหาเหล่านี้ หลังจากการสำรวจ ค.ท.ป. สิ้นสุดลงแล้ว ได้สอบถามผู้มีอาชีพในท้องถิ่น (นักเกษตรศาสตร์ พนักงานอนามัย ฯลฯ) เพื่อให้ระบุว่า มีปัญหาอะไรบ้างที่ชาวบ้านต้องเผชิญในเขตดังกล่าว และจากแหล่งข้อมูลทั้งสองแหล่งนี้ ได้มีการจัดลำดับความสำคัญของปัญหาจำนวน ๗๓ ปัญหา จากนั้นเจ้าหน้าที่ศึกษาธิการ และผู้มีอาชีพเกี่ยวกับการศึกษาจึงได้ถกกันถึงปัญหาเหล่านี้ เพื่อค้นหาดูว่า หากผู้เรียนได้อ่าน

[๑] คนบางคนเห็นว่า "การคิดเป็น" หมายถึง การรู้จักคิดอย่างวิพากษ์วิจารณ์ บางคนหมายถึง การรู้จักคิดอย่างมีเหตุมีผล และบางคนหมายถึง การรู้จักแก้ปัญหา แท้ที่จริงนั้น "การคิดเป็น" มีความหมายครอบคลุมขบวนการทั้งหมดนี้ หรือมากกว่านั้น ผู้ที่สามารถ "คิดเป็น" จะสามารถเข้าถึงปัญหาในชีวิตประจำวันอย่างเป็นระบบ จะสามารถรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับวิธีการปฏิบัติต่าง ๆ อย่างกว้างขวางที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ และจะสามารถประเมินคุณค่าของวิธีการปฏิบัติแต่ละวิธี โดยคำนึงถึงคุณค่า ความสามารถ ภววิสัย ความสัมพันธ์กับสังคมของตน และความเป็นไปได้ของแนวทางแก้ปัญหาแต่ละทาง

ตำราและถกเถียงกันตามวิธีการ "คิดเป็น" แล้วจะมีการปฏิบัติอะไรเกิดขึ้นบ้าง และเพื่อค้นดูว่า จำเป็นจะต้องมีข้อมูลอะไรบ้างที่จำเป็นแก่การที่จะโน้มน้าวให้มีการปฏิบัติอย่างมีประสิทธิผล การพัฒนาแนวความคิดที่ตรงต่อสภาพที่เป็นจริงในภาวะแวดล้อมของท้องถิ่นนั้น ๆ (อาทิเช่น ไม่มีประโยชน์ที่จะแนะนำให้ชาวบ้านไปหาหมอรักษาโรคเด็กเมื่อลูกป่วย) เป็นสิ่งที่อยู่ในความสนใจอย่างยิ่ง หลังจากนั้น ศึกษานิเทศทางด้านการศึกษาผู้ใหญ่ของท้องถิ่นและเจ้าหน้าที่ทางการศึกษาผู้ใหญ่อื่น ๆ จึงร่างหลักสูตรขึ้นโดยอาศัยแนวความคิดเหล่านี้ ขณะเดียวกันก็พยายามที่จะให้มีหลักประกันโดยอ้อมให้ผู้เข้าเรียนมีความสามารถในการอ่านเขียนหนังสือ และการคิดเลขอยู่ในระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ วิชาหนึ่ง ๆ ใช้เวลาเรียน ๒๐๐ ชั่วโมง (ซึ่งตามปกติต้องใช้เวลา ๖ เดือนจึงจะจบ) ซึ่งใช้เวลาครั้งละ ๒½ ชั่วโมง เป็นจำนวน ๓ ครั้งต่ออาทิตย์ จะพัฒนาออกเป็นบัตร ๒๒๐ ใบ (ซึ่งจะแจกให้นักเรียนทีละใบ เพื่อให้ทราบถึงความรู้ที่เพิ่มพูนขึ้น)

มีการอบรมครูที่สอนวิชาต่าง ๆ ตามโครงการนี้ (คนเหล่านี้อาจเป็นครูตามโรงเรียนหรือใครก็ได้ในหมู่บ้าน ซึ่งอย่างน้อยมีความรู้จบชั้นประถมศึกษาปีที่ ๗) การอบรมมีจุดมุ่งหมายที่จะแนะนำวิธีการสอนวิธีใหม่ (อย่างน้อยที่สุด ก็ใหม่สำหรับเมืองไทย) ซึ่งครูมีหน้าที่น้อยกว่าวิธีการสอนแบบบรรยาย แต่มุ่งกระตุ้นให้มีการถกเถียงระหว่างนักเรียนในเรื่องหนึ่งเรื่องใด กล่าวอีกนัยหนึ่ง ครูมีฐานะเป็นผู้อำนวยความสะดวก มากกว่าที่จะเป็นครู การฝึกอบรมกระทำกันในจังหวัดที่ครูมีภูมิลำเนาอยู่

ครูเหล่านี้มีความรับผิดชอบที่จะต้องกลับไปยังหมู่บ้านของตน เพื่อค้นหาสถานที่สำหรับการสอนวิชานั้น ๆ (ซึ่งอาจจะเป็นโรงเรียน โบสถ์ หรือบ้านของประชาชน) และชักจูงให้ชาวบ้านเข้าเรียน

หลังจากที่ดำเนินโครงการได้หนึ่งปี ได้มีการประเมินผลอย่างระมัดระวังเกี่ยวกับสัมฤทธิผลของผู้เรียน ทั้งทางด้านการอ่านหนังสือ และการคิดเลข (ผลที่ได้ดีกว่าวิธีการสอนดั้งเดิม) และในด้านการเปลี่ยนแปลงทัศนคติ (มีการเปลี่ยนแปลงทัศนคติในทางที่ดีหลายต่อหลายประการ) หลังจากนั้นจึงปรับปรุงบทเรียน ค่อย ๆ เพิ่มเนื้อหาทางวิชาการขึ้นเล็กน้อย จนผู้เรียนมีความมั่นใจที่จะเรียนวิชาอื่น ๆ ต่อไป และความครอบคลุมขยายมากขึ้น

ในระยะแรกนั้น ตำราชุดเดียวกันได้นำไปสอนในท้องถิ่นและภูมิภาคอื่นของประเทศ แต่ในไม่ช้าก็พบว่า ผลการเรียนในบางท้องถิ่นและบางภูมิภาคไม่น่าพึงพอใจเท่าที่ควร เพราะเนื้อหาที่สอนมิได้ตรงต่อสภาพแวดล้อมของภูมิภาคนั้น ๆ มากนัก และด้วยเหตุ

ดังนั้น จึงให้เจ้าหน้าที่การศึกษาส่วนท้องถิ่นและส่วนภูมิภาคมีเสรีภาพในการเปลี่ยนบทเรียน ซึ่งคิดว่าตรงต่อภววิสัยและปัญหาในท้องถิ่นนั้น

ตัวอย่างต่อไปนี้จะช่วยชี้ให้เห็นถึงความคล่องตัวของโครงการนี้

(๑) ศึกษานิเทศที่จังหวัดสงขลาได้เปลี่ยนแปลงเนื้อหาสาระของวิชาที่สอนเป็นอันมาก

(๒) สำหรับจังหวัดยะลา ในอาณาบริเวณที่ประชาชนใช้ภาษามาเลย์ เนื้อหาและวิธีการสอนแตกต่างจากที่อื่น ๆ โดยสิ้นเชิง ไม่เพียงแต่ครูผู้สอนจะเริ่มต้นวิชาที่สอนด้วยภาษามาเลย์เท่านั้น แต่บัตรที่แจกก็ยังเป็นภาษามาเลย์ (ยกเว้นคำสำคัญบางคำ) อีกด้วย แม้ว่าจะใช้แนวการสอนที่เป็นภาษาไทยก็ตาม เมื่อสอนมากขึ้น ๆ จึงค่อย ๆ เพิ่มการใช้ภาษาไทยมากขึ้น

(๓) ในเขตที่ยากจนในภาคเหนือของประเทศไทย (เช่น จังหวัดน่าน) ได้ใช้บัตรบทเรียนที่คิดขึ้นแต่แรก แต่แทนที่จะให้ผู้เรียนเข้าห้องเรียน ครูผู้สอนจะตระเวนไปตามบ้านชาวบ้าน สอนผู้ใหญ่ที่ละ ๓—๒๐ คน โดยที่ครูและเจ้าหน้าที่บางคนได้รับเงินเดือนเต็มตามเวลา

(๔) สำหรับหลักสูตรหกเดือนที่ใช้สอนลูกชาวเขา ซึ่งต้องการมาพักรวมกันในระหว่างที่เรียนนั้น ครอบคลุมถึงวิธีการทำไร่ไถนา เพิ่มเติมจากหลักสูตรที่ใช้ในภาคเหนือโดยทั่วไป

นอกเหนือจากความแตกต่างเหล่านี้แล้ว ยังมีความแตกต่างอื่น ๆ ซึ่งกำลังดำเนินการอยู่ โดยมีการเลือกบุคคลประเภทต่าง ๆ มาเป็นครู มีการสอนในสถานที่ต่าง ๆ กัน และบางครั้งอนุญาตให้ผู้เรียนนำบุตรธิดาเข้าชั้นเรียนด้วย และยังมีการปรับเวลาของชั้นเรียนเพื่อมิให้ตรงกับช่วงเวลาที่ต้องการใช้แรงงานในไร่นา

การปรับเปลี่ยนต่าง ๆ เหล่านี้เป็นไปได้ ก็ด้วยเหตุที่ไม่มีการสอบไล่ (แม้ว่าครูจักต้องประเมินความก้าวหน้าทุก ๆ ครั้ง หลังจากที่สอนไปแล้ว ๓ ชั้น) มีการแจกประกาศนียบัตรเทียบเท่ากับชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ แก่ผู้เรียนที่มีเวลาเรียนอย่างน้อย ๗๐% ของจำนวนชั่วโมงเรียนทั้งหมด

แม้ว่าโครงการนี้จะริเริ่มขึ้นในกรุงเทพมหานคร แต่ผลสำเร็จของโครงการขึ้นอยู่กับการมีส่วนร่วมอย่างสร้างสรรค์ของเจ้าหน้าที่การศึกษาส่วนท้องถิ่น โครงการนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ระบบที่พึ่งพิงความริเริ่มของท้องถิ่นนั้น อาจประสบผลสำเร็จอย่างน่าชื่นชม

และอาจดียิ่งกว่าระบบโรงเรียนที่รวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางเสียอีก การใช้เวลาเพียง ๒๐๐ ชั่วโมง และเสียค่าใช้จ่ายต่อหัวเพียงประมาณหนึ่งในสี่ของรายจ่ายต่อหัวของการศึกษาอย่างเป็นทางการระดับประถมศึกษาปีที่ ๑–๔ สามารถบรรลุเป้าหมายทางวิชาการใกล้เคียงกัน และยิ่งกว่านั้น ยังได้ความรู้และข้อคิดเห็นที่เป็นประโยชน์และตรงประเด็นอีกมาก

กล่าวโดยสรุป จักเห็นได้ว่า โครงการการศึกษาเพื่อชีวิตเป็นโครงการที่ได้ให้ข้อมูลที่สำคัญเป็นจำนวนมาก แก่ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูประบบการศึกษาอย่างเป็นทางการ (เพื่อให้สามารถมีบทบาทสำคัญในการพัฒนาชนบท) อาทิเช่น

(ก) โครงการนี้ได้ชี้ให้เห็นว่า ความอยากเรียนของผู้เรียน (หรือนักเรียน) อาจเร่งเร้าให้มากขึ้นได้ ถ้าหากว่าผู้เรียนได้รับข้อมูลที่ตรงต่อภาวะแวดล้อมของตนตั้งแต่บทเรียนบทแรก การอ่านเขียนหนังสือเป็นสิ่งที่สอนกันได้ตั้งแต่วันแรก หากนักเรียนได้รับตำราที่สมบูรณ์และตรงต่อประเด็นของปัญหาของตน

(ข) โครงการนี้ได้ชี้ให้เห็นว่า อาจเป็นไปได้ที่จะมีความสัมฤทธิ์ผลทางวิชาการที่ทัดเทียมกันในภูมิภาคต่าง ๆ แม้ว่าเนื้อหาของสิ่งที่สอนในภูมิภาคต่าง ๆ จะแตกต่างกันก็ตาม

(ค) โครงการนี้ได้ชี้ให้เห็นว่า การสอนด้วยวิธีการอื่นที่มิใช่วิธีการที่ครูสอนนักเรียนหากด้วยวิธีการโต้ตอบสนทนาระหว่างผู้เรียนนั้นเป็นสิ่งที่เป็นไปได้

(ง) โครงการนี้ได้ชี้ให้เห็นว่า ไม่จำเป็นที่จะต้องมีครูที่มี "คุณวุฒิ" ผู้ที่มีศักยภาพที่จะเป็นครูนั้นมีอยู่เป็นจำนวนมากในหมู่บ้านต่าง ๆ

(จ) โครงการนี้ได้ชี้ให้เห็นว่า ไม่จำเป็นที่จะต้องวางกฎและระเบียบให้เป็นที่ยุ่งยากแก่โครงการ เจ้าหน้าที่การศึกษาส่วนท้องถิ่น สามารถดำเนินโครงการด้วยมรรควิธีที่สร้างสรรค์และอย่างมีจินตนาการ หากเปิดโอกาสให้ทำเช่นนั้นได้

อย่างไรก็ตาม ข้อสำคัญยิ่งกว่าอื่นใดก็คือ โครงการนี้ได้พิสูจน์ให้เห็นว่า ไม่เพียงแต่จะเป็นไปได้ที่จะร่างโครงการการศึกษาที่มีประสิทธิผล โดยคำนึงถึงปัญหาและภววิสัยของท้องถิ่นเท่านั้น หากทว่ายังเป็นไปได้ที่จะร่างโครงการที่ใช้เวลาเรียนสั้นกว่า เสียต้นทุนน้อยกว่ามาก และได้ผลดีกว่า วิธีการสอนอย่างเป็นทางการที่ใช้กัน "ระดับชาติ" (ทั้งทางด้านผลการเรียน และการเปลี่ยนแปลงทัศนคติ)

๔. โครงการการศึกษาชนบทที่เป็นไปได้โครงการหนึ่ง

การที่จะฉีกสิ่งที่เรียกว่า "การศึกษา" ที่มีอยู่ในเมืองไทยและประเทศอื่น ๆ อีกหลายต่อหลายประเทศ (หากมิใช่ประเทศส่วนใหญ่) อย่างมีเหตุมีผล ออกเป็นชิ้น ๆ เป็นเรื่องค่อนข้างง่าย และการที่จะพัฒนาระบบการศึกษาที่มีให้เลือกในทางทฤษฎี ก็เป็นเรื่องง่ายอีกเช่นกัน แต่สิ่งที่ยากกว่า ก็คือ การคิดค้นระบบการศึกษาระบบใหม่ซึ่งนำบทเรียนจากข้อผิดพลาดที่มีอยู่ในระบบเก่ามาพัฒนาเป็นระบบใหม่ (นั่นก็คือ ยอมรับว่ามีระบบเก่าอยู่แล้ว แม้จะเลวร้ายเพียงใดก็ตาม) จักต้องเป็นระบบที่เป็นไปได้ แม้จะห่างไกลเพียงใดก็ตาม และจักต้องเป็นระบบที่ช่วยเสริมสร้างกลยุทธ์การพัฒนา และเสริมสร้างสังคมประเภทที่ได้พรรณนาไว้ในตอนต้นของบทความเรื่องนี้

แม้ตัวผู้เขียนเองจะไม่เชื่อว่า ตนจะสามารถเสนอมรรควิธีในการแก้ไขชนิดที่ใช้ได้โดยทั่วไป แต่ในอีกด้านหนึ่ง ผู้เขียนมีความรู้สึกว่า หากตนไม่สามารถเสนอทางเลือกในการแก้ปัญหา ข้อวิพากษ์วิจารณ์ต่าง ๆ ที่ผู้เขียนกล่าวไว้ในตอนที่แล้ว ก็จะไร้น้ำหนักลงไปเป็นอันมาก

ดังนั้น ในตอนนี้ ผู้เขียนจึงใคร่เสนอกลยุทธ์ทางการศึกษาเป็นทางเลือกทางหนึ่ง ซึ่งอาจดำเนินการได้อย่างน้อยที่สุดก็ในภูมิภาคที่ยากจนของประเทศไทย (ไม่มีความจำเป็นที่จักต้องทำทุกสิ่งทุกอย่างให้เหมือนกันทั้งประเทศ และการปล่อยให้มีความแตกต่างกันบ้างนั้น ก็จะเป็นประโยชน์อเนกประการ) หากมีความต้องการทางการเมืองที่จะเกื้อหนุนการพัฒนาชนบทอย่างแท้จริงและชั่วนิรันดร์ อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนมิได้เสนอว่าเมืองไทยควรจะใช้ระบบการศึกษาระบบใหม่ที่เสนอให้เลือกนี้ การที่จะเลือกใช้โครงการใดนั้น จำต้องมีการศึกษารายละเอียดของปัญหาและความเป็นไปได้ต่าง ๆ มากมายอันเกินกำลังที่ผู้เขียนจะทำได้ ผู้เขียนเพียงแต่แสดงให้เห็นว่า การใช้ทรัพยากรทางการศึกษาที่มีอยู่จำกัด ให้เป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาชนบทมากกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนั้นเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ หากมีความประสงค์เช่นนั้น

ก่อนที่จะกล่าวถึงโครงการที่จะเสนอนี้ ผู้เขียนใคร่ขอเน้นประเด็นสำคัญ ๕ ประเด็นที่ผู้เขียนได้กล่าวมาแล้วดังนี้ คือ

(๑) เป็นเรื่องน่าอัปยศ ที่มีการใช้ทรัพยากรทางการศึกษาเป็นสัดส่วนค่อนข้างสูงไปในการจัดการศึกษาสำหรับเด็ก หากเราต้องการแก้ปัญหาที่ก่อความทุกข์ยากแก่ประชาชนใน **ขณะนี้** จำต้องเปลี่ยนแปลงทัศนคติ แนวความคิด ความรู้ และทักษะของผู้ใหญ่ใน **บัดนี้**

(๒) ไม่มีเหตุผลที่จะใช้หลักสูตรเดียวกัน บังคับทั่วประเทศ เมื่อพิจารณาถึงความแตกต่างอย่างมหาศาลในด้านปัญหา สิ่งแวดล้อมทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของท้องถิ่นและภูมิภาคต่าง ๆ

(๓) เป็นเรื่องผิดพลาดอย่างยิ่ง ที่ไปสมมติว่า ครูที่มี "คุณวุฒิ" ซึ่งผ่านการศึกษาจากวิทยาลัยครูเท่านั้น ที่มีความสามารถในการสอน ในชุมชนใด ๆ ก็ตาม มีครูตามธรรมชาติอยู่เป็นอันมาก ซึ่งสามารถสอนวิชาการแขนงหนึ่งแขนงใดได้อย่างได้ผล

(๔) ไม่เพียงแต่จะเป็นไปได้ที่จะเชื่อถือในความคิดริเริ่มและความสามารถของประชาชนในท้องถิ่นเท่านั้น หากทว่ายังเป็นเรื่องสำคัญที่จะต้องปฏิบัติเช่นนั้นอีกด้วย หากต้องการให้การพัฒนาในเมืองไทยมีความหมาย และหากต้องการให้ประชาชนนอกกรุงเทพมหานครมีความเป็นตัวของตัวเอง แทนที่จะเป็นเครื่องเล่นของชนชั้นนำในภาคตัวเมือง

(๕) การศึกษาที่แท้จริงไม่สามารถเกิดขึ้นในห้องเรียนเท่านั้น แต่จะต้องแผ่ขยายไปยังอาณาบริเวณรอบ ๆ และพยายามใช้ประโยชน์จากทรัพยากรทางการศึกษาอันมั่งคั่งที่มีอยู่ในสิ่งแวดล้อม (แม้จะยากจนเพียงใดก็ตาม)

ประเด็นที่พึงสนใจอีกประเด็นหนึ่ง ก็คือ ในเขตชนบทนั้น ไม่มีความจำเป็นที่โรงเรียนจักต้องคอยดูแลและปกป้องเด็ก และไม่มีความจำเป็นที่โรงเรียนจักต้องจัดศูนย์ในการรวมตัวทางสังคม ซึ่งจะต่างกับกรณีของเมืองขนาดใหญ่ ที่มีอันตรายมากกว่าและประชาชนมีความอ่อนโยนน้อยกว่า

ข้อเสนอที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้ เสนอขึ้นจากข้อสรุปต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้ว (โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้อสรุปที่กล่าวไว้ในตอนที่ ๒ และ ๓) พร้อมกันนั้น ก็ได้พิจารณาถึงข้อจำกัดในแง่ของความเป็นไปได้และการดำเนินการในทางปฏิบัติด้วย

๔.๑ ทางเลือกสำหรับการศึกษาขั้นมูลฐานในชนบท

สำหรับระบบการศึกษาส่วนใหญ่นั้น ระดับการศึกษาขั้นที่ต่ำกว่าจักต้องปรับการเรียนการสอนเพื่อให้นักเรียนที่จบการศึกษาชั้นนั้นสามารถศึกษาต่อในระดับที่สูงขึ้นได้ ด้วยเหตุดังนั้นไม่ว่าจะเป็นกรณีใดก็ตาม ระบบการศึกษาจึงมิได้เป็นประโยชน์ต่อชนส่วนใหญ่ซึ่งมีเวลาเรียนเพียงไม่กี่ปี แต่จักเป็นประโยชน์เฉพาะแต่ผู้ที่สามารถศึกษาต่อในระดับที่สูงขึ้นไปเท่านั้น อย่างไรก็ตาม โครงการที่พรรณนามาข้างต้นนี้ มีข้อสมมติว่า ควรจะดำเนินการเพื่อสนองความต้องการที่แท้จริงของชนส่วนใหญ่ของประเทศที่ต้องการมีส่วน

ร่วมในการศึกษา ทั้งถือว่าเป็นหน้าที่รับผิดชอบของระบบการศึกษาขั้นสูงขึ้นไปที่จักต้องมีการปรับปรุงการเรียนการสอน อันจำเป็นสำหรับคนจำนวนน้อยที่จะศึกษาต่ออย่างมีประสิทธิผลในระดับการศึกษาที่สูงกว่าขั้นมูลฐานของมวลชน การศึกษาในระดับขั้นสูงขึ้นไปไม่ควรที่จะคาดหวังว่า จะได้รับนักเรียนที่มีคุณภาพตามที่ต้องการ

ในระบบการศึกษาระบบใหม่ซึ่งยึดถือชุมนุมชนชนบทเป็นศูนย์กลางนี้ จักต้องมีการพัฒนาวงจรพิเศษที่จะสอนชดเชยแก่เด็กจากชนบท เพื่อให้สามารถแข่งขันกับเด็กจากโรงเรียนประถมในภาคตัวเมืองได้ (ซึ่งเด็กจากภาคตัวเมืองมักได้รับการศึกษาชนิดที่เหมาะกับการเรียนต่อในชั้นสูงขึ้นไปมากกว่าอย่างหลีกเลี่ยงมิได้) วงจรชดเชยพิเศษดังกล่าวนี้จะรับนักเรียนจากชนบทเฉพาะจำนวนที่คาดว่าจะประสบผลสำเร็จในการศึกษาต่อ และสามารถหางานทำในภาคตัวเมืองหรือภาคชนบทได้เท่านั้น การศึกษาพิเศษดังกล่าวนี้ ควรจะมุ่งตระเตรียมเด็กจากชนบทให้สามารถแข่งขันเพื่อเรียนต่อได้ ไม่ว่าทักษะและความรู้ที่ได้จากโรงเรียนชุมชนในชนบทจะมีอะไรบ้าง อาจเป็นไปได้ว่า กว่าจะถึงเวลาที่ต้องแข่งขันกับเด็กในเมือง เด็กจากชนบทอาจต้องเสียเวลาเรียนมากกว่า ๑–๒ ปี วงจรชดเชยพิเศษนี้ไม่จำเป็นต้องมีระยะเวลาเท่ากันทั่วทุกภาคทุกท้องถิ่นของประเทศ ในท้องถิ่นชนบทบางแห่ง ซึ่งโรงเรียนมีหลักสูตรไม่แตกต่างจากโรงเรียนในเมืองมากนัก วงจรพิเศษอาจมีช่วงเวลาค่อนข้างสั้น แต่สำหรับท้องถิ่นชนบทที่ล้าหลังและห่างไกล วงจรชดเชยพิเศษอาจมีช่วงเวลาค่อนข้างยาว ด้วยเหตุดังนี้ แทนที่จะใช้ระบบการศึกษาระบบเดียวกันทั้งประเทศ โครงสร้างควรจะแตกต่างกันไปตามท้องถิ่นและภูมิภาค ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความต้องการของท้องถิ่นแต่ละท้องถิ่น

เราควรจัดโรงเรียนสอนชดเชยพิเศษอย่างน้อย ๒ โรงเรียนสำหรับอาณาบริเวณหนึ่ง ๆ ซึ่งมีโรงเรียนประมาณ ๕๐ โรง ควรตั้งในเมือง มากกว่าที่จะให้สัมพันธ์กับชนบทแห่งหนึ่งแห่งใดโดยเฉพาะ (ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป) โรงเรียนเหล่านี้โดยทั่วไปแล้ว ควรจะเลียนแบบโรงเรียนในเมือง ต่างกันแต่เพียงว่า ควรจะมีเครื่องไม้เครื่องมือบริบูรณ์กว่า และมีบุคลากรที่ได้รับเงินเดือนสูงกว่าโรงเรียนในเมือง หลักสูตรควรมุ่งปรับปรุงภาษาทักษะในด้านหนังสือและการคิดเลข และควรมุ่งช่วยให้เด็กจากชนบทคุ้นเคยกับความซับซ้อนในเมือง เพิ่มพูนความคาดหวังเกี่ยวกับบทบาทของตน และเพิ่มพูนความเชื่อมั่นในตนเอง

ผู้ที่จะเข้าโรงเรียนสอนชดเชยพิเศษเหล่านี้ จักต้องมีจำนวนจำกัด และเฉพาะผู้ที่สามารถสอบผ่านเข้าสู่วงจรพิเศษนี้เท่านั้นที่จะศึกษาต่อได้ ด้วยเหตุดังนี้ วงจรชดเชยดังกล่าวนี้จึงเป็น **ทำนบ** ที่แบ่งแยกระบบการศึกษาชนบทที่ยึดถือชุมชนเป็นศูนย์กลาง

ออกจากระบบการศึกษาที่อิงอยู่กับภาคตัวเมือง และเป็นทำนบที่ขวางกั้นการอพยพเข้าสู่ตัวเมืองเพื่อศึกษาเล่าเรียน ตลอดจนเป็นทำนบที่ช่วยลดการอพยพจากชนบทเข้าสู่เมืองโดยทั่ว ๆ ไป การคัดเลือกนักเรียนจำนวนน้อยเพื่อเข้าเรียนในวงจรชดเชยพิเศษนี้ จักต้องพิจารณาจากการมีส่วนร่วมในกิจกรรมของชุมชน ความรับผิดชอบต่อสังคม และผลการสอบข้อเขียนวิชาต่าง ๆ การแยกการศึกษาในชนบท มิให้ได้รับอิทธิพลจากการอุดมศึกษา มีความสำคัญทัดเทียมกับการแยกการพัฒนาชนบท มิให้ได้รับอิทธิพลจากการพัฒนาภาคตัวเมือง

การมีทำนบดังกล่าวข้างต้นนี้ มีความสำคัญอย่างยิ่งยวดในการที่จะทำให้การจัดการศึกษาชนบทเพื่อชนบทประสบความสำเร็จ ถ้าหากปราศจากทำนบดังกล่าวนี้ "ครู" ก็จะถูกกดดันให้สอนเฉพาะสิ่งซึ่งจำเป็นต่อการศึกษาต่อ (ในภาคตัวเมือง) เท่านั้น ทั้งนี้เนื่องจากการมีโอกาสแม้เพียงเล็กน้อยในการได้รางวัลที่หนึ่งจากสลากกินแบ่งรัฐบาล ยังน่าจูงใจกว่าความแน่นอนที่จะได้รางวัลร่วมกันทุกคน

ขอให้หันกลับมาพิจารณาข้อเสนอพื้นฐานของผู้เขียน เมื่อพิจารณาอย่างกว้าง ๆ โครงการการศึกษาชนบทเพื่อมวลชนที่เสนอข้างต้นนี้ จำต้องมีการจัดตั้งศูนย์การศึกษาตลอดชีพ (ซึ่งจักต้องตั้งอยู่ในศูนย์กลางของชุมชนจริง ๆ ไม่ว่าจะเป็นศูนย์กลางทางภูมิศาสตร์ หรือศูนย์กลางทางจิตใจ) เพื่อให้แทนที่โรงเรียนประถมศึกษาที่มีอยู่เดิม

ศูนย์การศึกษาตลอดชีพจักต้องมีหน้าที่ ๔—๕ ประการ กล่าวคือ ประการแรก จักต้องใช้เป็นโรงเรียนในช่วงระยะเวลาหนึ่ง (โดยที่หลักสูตรจักต้องตรงต่อประเด็นของปัญหาในชุมชน และไม่เน้นหนักทางวิชาการ) ประการที่สอง จักต้องใช้เป็นสถานที่ในการให้คำแนะนำส่งเสริมด้านการเกษตร สุขลักษณะ โภชนาการ และการวางแผนครอบครัวเป็นอาทิ (หรือใช้ในการให้คำแนะนำในปัญหาใด ๆ ก็ตาม ที่ทั้งชุมชนนั้น ๆ และรัฐบาลเห็นว่ามีความสำคัญ) ประการที่สาม อาจใช้สอนหลักสูตรการศึกษาผู้ใหญ่ และในประการสุดท้าย หวังว่าจะใช้เป็นศูนย์กลางของชุมนุมชนอย่างแท้จริง โดยเป็นที่พบปะของประชาชนในหมู่บ้าน เป็นที่อ่านหนังสือพิมพ์และหนังสือต่าง ๆ (หากสามารถอ่านออกเขียนได้) หรือเป็นที่ฟังเทปและวิทยุ วางแผนทำกิจกรรมร่วมกัน รวมกลุ่มหรือชุมนุมของผู้ที่มีความสนใจร่วมกันในเรื่องต่าง ๆ และอื่น ๆ ในชนบทที่แล้งเข็ญ ซึ่งมีปัญหาทุโภชนาการอย่างมากจนต้องแก้ปัญหานี้เสียก่อนที่จะแก้ปัญหาอื่นใด ศูนย์การศึกษาตลอดชีพเหล่านี้จักใช้เป็นที่แจกจ่ายอาหารและให้คำแนะนำแก่มารดาและเด็ก

จะไม่มีการใช้หลักสูตรเดียวกันตลอดทั้งประเทศ หรือแม้แต่วิชาที่สอนก็จะไม่

เหมือนกันทุกศูนย์ (ไม่ว่าจะเป็นวิชาสำหรับเด็กหรือผู้ใหญ่ และบริการการให้คำแนะนำส่งเสริม) แต่สิ่งเหล่านี้จะพิจารณากำหนด โดยการสำรวจปัญหาสำคัญที่มีอยู่ในแต่ละท้องถิ่น (ภายในรัศมี ๑๐—๑๕ กิโลเมตร) อย่างลุ่มลึก ซึ่งการสำรวจดังกล่าวนี้จักดำเนินการร่วมกันระหว่างสมาชิกในท้องถิ่นนั้น กับเจ้าหน้าที่การพัฒนาชุมชนที่ได้รับการฝึกอบรมมา อย่างไรก็ตาม อาจเป็นไปได้ว่า ปัญหาที่มีความสำคัญทั่วไปอาจคล้ายคลึงกัน และดังนั้น จึงได้รับการเอาใจใส่จากศูนย์การศึกษาตลอดชีพทุกศูนย์ อาทิเช่น อาจมีความจำเป็นที่จักต้องเปลี่ยนแปลงแนวความคิดทางประชากรที่มีอยู่ดั้งเดิม และนำแนวความคิดเกี่ยวกับการวางแผนครอบครัวมาใช้ในทุก ๆ ส่วนของประเทศ

อาจเป็นไปได้ว่า จะมีการพัฒนารูปแบบของหลักสูตรจำนวนมาก โดยอาศัยการสำรวจอย่างละเอียดเกี่ยวกับปัญหาและภววิสัยในท้องถิ่นต่าง ๆ เพื่อที่จะใช้แก้ปัญหาที่มีลักษณะเฉพาะ โดยที่หลักสูตรแต่ละหลักสูตรอาจต้องใช้เวลาเรียนที่ยาวนานต่างกัน หลักสูตรรูปแบบต่าง ๆ เหล่านี้ ไม่จำเป็นต้องเน้นถึงวิชาหรือทักษะประเภทหนึ่งประเภทใดโดยเฉพาะ อาทิเช่น ชาวนาในเขตที่มีการสร้างเขื่อนใหม่ อาจต้องการเรียนรู้อย่างละเล็กอย่างละน้อย เกี่ยวกับการขุดคลองคูน้ำ เกี่ยวกับเครื่องจักรกล (เพื่อซ่อมแซมเครื่องสูบน้ำ) เกี่ยวกับวิชาช่างไม้ (เพื่อซ่อมแซมใบพัดที่ใช้กับเครื่องสูบน้ำ) และอาจต้องการเรียนรู้วิธีการเลือกใช้อุปกรณ์ที่เหมาะสม ด้วยเหตุนี้ จึงอาจมีการตระเตรียมหลักสูตรที่ใช้เวลาเรียนและมีความสลับซับซ้อนแตกต่างกันหลาย ๆ หลักสูตร เพื่อช่วยให้เกิดทักษะอันเกี่ยวเนื่องกับการชลประทานหลาย ๆ ประเภท ทั้งนี้เพื่อเป็นไปตามความต้องการของชาวไร่ชาวนา และมิจำต้องคำนึงถึงการประเมินผลจากภายนอกเกี่ยวกับสิ่งที่ต้องเรียนในทางทฤษฎีและปฏิบัติของวิชาที่เรียกว่า "วิชาช่างไม้" หรือ "วิชาช่างกล" ฯลฯ เมื่อเวลาเนิ่นนานไป ก็จะมีหลักสูตรและเนื้อหาหลายรูปแบบ (ซึ่งร่างขึ้นด้วยวิธีการที่คล้ายคลึงกับเนื้อหาที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อการอ่านเขียนหนังสือที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน) ที่จะนำไปใช้โดยตรงหรือปรับตามสภาวการณ์เฉพาะบางประเภทได้

ศูนย์การศึกษาตลอดชีพแต่ละศูนย์จะจ้างคน ๔—๕ คน เพื่อทำหน้าที่เป็นครู หรือ "ตัวนำแห่งการเปลี่ยนแปลง" และผู้ที่ทำงานให้แก่ศูนย์ ฯ พึงมีทักษะอะไรบ้างนั้น ต้องพิจารณาจากลำดับความสำคัญของปัญหาที่สำรวจพบเป็นสำคัญ อาทิเช่น ศูนย์การศึกษาตลอดชีพในท้องถิ่นแห่งหนึ่งอาจจะมีนักเกษตรศาสตร์ เจ้าหน้าที่สหกรณ์ นักโภชนาการ และเจ้าพนักงานอนามัย เจ้าหน้าที่การประมง เจ้าหน้าที่การวางแผนครอบครัว แม้ว่าตำแหน่งของบุคลากรอาจจะเหมือนกันในท้องถิ่นต่าง ๆ แต่อาจมีหน้าที่และความสนใจต่างกัน ทั้งนี้เนื่องจากจำเป็นต้องฝึกอบรมเจ้าหน้าที่เหล่านี้ เพื่อให้สามารถแก้ปัญหาที่

สำคัญเร่งด่วนเฉพาะของแต่ละท้องถิ่นให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้

ประสบการณ์ประเทศต่าง ๆ ได้พิสูจน์ให้เห็นโดยทั่วไปแล้วว่า เป็นการยากลำบากที่จะดึงผู้ที่จบชั้นมัธยมและอุดมศึกษา ให้ไปทำงานในชนบท พวกที่ทำงานอยู่นั้น มักจะทำเพราะไม่มีทางเลือกอย่างอื่น (และด้วยเหตุดังนั้น คนจำพวกนี้จึงยากที่จะใส่ใจในการงาน) ครึ่งหนึ่งของจำนวนบุคลากรที่ทำงานในศูนย์การศึกษาตลอดชีพแต่ละศูนย์นั้น ควรจะเลือกจากผู้ที่มีหัวก้าวหน้าซึ่งมีอยู่ภายในท้องถิ่น ด้วยวิธีการเช่นนี้ อาจจูงใจให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมในกิจกรรมของศูนย์ฯ มากกว่าในกรณีที่เจ้าหน้าที่ทั้งหมดของศูนย์เป็นคนต่างถิ่น ผู้ที่ได้รับคัดเลือกเป็นเจ้าหน้าที่ของศูนย์ ฯ เหล่านี้ เมื่อได้รับคัดเลือกแล้ว ควรจะส่งไปฝึกอบรมภาคปฏิบัติเป็นเวลา ๑—๒ ปี (ในชนบทที่มีสภาพแวดล้อมง่าย ๆ เพื่อมิให้ตัดขาดจากชนบท) ในท้องถิ่นที่ซึ่งปัญหาที่สำคัญที่สุดคล้ายคลึงกับปัญหาในท้องถิ่นที่ต้องกลับไปทำงาน ทางเลือกอีกทางหนึ่งก็โดยการว่าจ้างชาวบ้านในชุมชนนั้นเพื่อทำงานครึ่งเวลา และไม่ต้องมีการฝึกอบรมที่กินเวลานาน (เพื่อมิให้ชาวบ้านเหล่านี้ต้องหยุดทำกิจกรรมที่ทำอยู่เป็นการปกติ) แต่จะให้มีการฝึกอบรมช่วง ๒—๓ เดือนในฤดูแล้งเป็นเวลา ๒—๓ ปี ระบบที่เสนอนี้จะมีความคล่องตัวและจะสามารถสนองความต้องการของท้องถิ่นที่เปลี่ยนแปลงไปและแก้ปัญหาที่เปลี่ยนแปลงได้ ขณะเดียวกันจำเป็นจักต้องมีกระบวนการฝึกอบรมแล้วฝึกอบรมเล่าอย่างต่อเนื่อง และจักต้องมีกระบวนการคัดคนแล้วคัดคนเล่าอย่างต่อเนื่องเช่นกัน

ศูนย์การศึกษาตลอดชีพของท้องถิ่นหรือของภูมิภาค จักต้องมีบุคลากรจำนวนหนึ่งซึ่งได้รับการฝึกอบรมให้มีทักษะเฉพาะบางประเภท เพื่อที่จะได้จัดส่งไปช่วยท้องถิ่นเมื่อได้รับการร้องขอจากหมู่บ้านหรือเมื่อศูนย์ ฯ ขอให้ไป หรือเพื่อส่งไปช่วยแก้ปัญหาหายนะในหมู่บ้าน (อาทิเช่น ส่งผู้ฝึกอบรม วัสดุและอุปกรณ์ที่จำเป็นไปช่วย) เพียงช่วงเวลาสั้น ๆ (ไม่เกิน ๒—๓ สัปดาห์) และให้การฝึกอบรมที่จำเป็นแก่การแก้ปัญหานั้น ๆ อาทิเช่น หมู่บ้านหนึ่งอาจขอให้มีการสอนวิชาตัดเสื้อเป็นเวลา ๒ อาทิตย์ หรือขอให้สอนวิชาการชลประทานครึ่งวันตลอดเวลา ๓ อาทิตย์ หรืออาจขอให้ส่งเจ้าหน้าที่ที่มีทักษะเกี่ยวกับการสร้างบ้านไปช่วยเหลือหมู่บ้านที่ประสบอุทกภัย (กองการศึกษาผู้ใหญ่กำลังพัฒนารูปแบบเบื้องต้นของบริการประเภทนี้อยู่แล้ว)

ท้องถิ่นแต่ละแห่ง (ในรัศมี ๑๐—๑๕ กิโลเมตร) อาจประกอบด้วยชุมนุมชนที่จะแยกต่างห่างจากกันถึง ๕๐ แห่ง (ในท้องถิ่นที่ประชากรอยู่กันอย่างกระจัดกระจาย อาจต้องกำหนดรัศมีให้ยาวขึ้น และลดจำนวนชุมนุมชนลง) และ ณ ตำแหน่งที่เป็นศูนย์กลางทางภูมิศาสตร์ของท้องถิ่น จักต้องจัดกลุ่มผู้ให้คำแนะนำจำนวน ๕ คนหรือมากกว่านั้น

(เจ้าหน้าที่แต่ละคนต้องมีความชำนาญเฉพาะด้านที่จะทำงานให้แก่ศูนย์) และต้องใช้เครื่องส่งวิทยุคลื่นสั้น และ/หรือหนังสือพิมพ์ท้องถิ่น เป็นเครื่องมือในการให้คำแนะนำ และเป็นเครื่องมือในการชักจูงให้ชาวบ้านในท้องถิ่นสนใจ พร้อมกันนั้นก็พยายามชี้ให้ชาวบ้านเห็นความสำเร็จของชุมชนและบัจเจกชนในท้องถิ่นนั้น เพื่อให้แนวคิดว่าจะมีอะไรที่สามารถทำได้บ้าง

เด็กในท้องถิ่นจะมีส่วนร่วมในกิจกรรมของศูนย์ทุกวันประมาณ ๔—๕ ชั่วโมง (เช่น จาก ๗.๐๐ น. ถึงเที่ยง) อายุของเด็กที่จะเริ่มนำเข้าสู่ศูนย์และจำนวนปีที่จะอยู่ในศูนย์จะแตกต่างกันไปตามภูมิภาคและขึ้นอยู่กับทรัพยากรที่มีอยู่และบัจจัยอื่น ๆ อย่างไรก็ตาม ถ้าจะให้ดีแล้ว เด็กที่จะเริ่มนำเข้าสู่ศูนย์ จักต้องมีอายุมากที่สุดเท่าที่จะมากได้ (บางที่อาจเป็น ๗—๘ ขวบ) และควรอยู่เรียนในศูนย์ประมาณ ๔—๕ ปี การเรียนในห้องเรียนจะมีน้อย โดยเน้นถึงการมีส่วนร่วมในทางปฏิบัติในกิจกรรมของชุมชน เน้นถึงการทดลอง และเน้นถึงการอภิปรายถกเถียง กล่าวอีกนัยหนึ่ง หลักสูตรจะจัดในรูปของโครงการหรือจัดขึ้นเพื่อแก้บัญหาที่มีอยู่ในชุมชน อาทิเช่น เด็กอาจต้องทำงานเป็นกลุ่มกับชาวนาต่างคนกัน ถกเถียงกันถึงวิธีการทำไร่ไถนาวิธีต่าง ๆ และถกเถียงกันถึงผลผลิตที่แตกต่างกันอันเกิดจากการใช้วิธีการทำไร่ไถนาที่ต่างวิธีกัน และทำการทดลองเพื่อพิสูจน์แนวความคิดทางทฤษฎีบางอย่าง (อาทิเช่น ผลที่เกิดจากการใช้ปุ๋ยเคมี พันธุ์พืชชนิดใหม่ และการชลประทาน ฯลฯ) จะไม่มีการกำหนดภาคการศึกษาดุจดังที่เป็นอยู่ในบัจจุบัน แต่จะใช้เวลาส่วนใหญ่ของตอนเช้า (หรือส่วนใหญ่ของสัปดาห์หรือเดือน) เพื่อศึกษาถึงบัญหาหนึ่งบัญหาใด หรือวิชาหนึ่งวิชาใด (สำหรับเด็กกลุ่มหนึ่ง ๆ)

วิชาการอ่านเขียนหนังสือจะยังไม่สอน จนกว่าจะมีเนื้อหาสาระที่เป็นแก่นสารและที่น่าสนุกสนาน (โดยใช้คำจำนวนจำกัด) ที่มีภายในท้องถิ่นมากพอสำหรับอ่าน และการสอนหนังสือจะไม่มุ่งสู่เป้าหมายการอ่านออกเขียนได้เท่านั้น แต่จะใช้การอ่านเขียนหนังสือเป็นเครื่องมือในการถ่ายทอดแนวความคิดที่เป็นประโยชน์ การสอนหนังสือจะทำกันในห้องเรียนเพียงส่วนหนึ่งเท่านั้น เวลาอีกส่วนหนึ่งจะใช้ไปกับการใช้ตัวหนังสือกับสิ่งแวดล้อม (ด้วยการติดบ้ายทุกสิ่งทุกอย่างในชุมชน เช่น ติดบ้ายชื่อบนต้นไม้แต่ละต้น แขวนบ้ายชื่อบนคอสัตว์ประเภทต่าง ๆ ฯลฯ) และจะใช้ไปกับการอธิบายและการสาธิตถึงความจำเป็นที่จักต้องอ่านหนังสือออกเขียนหนังสือได้ ดังนั้น งานส่วนใหญ่ในด้านการสอนหนังสือจะอยู่ที่การทำให้เด็ก (และผู้ใหญ่) คุ้นเคยกับตัวอักษรเป็นปฐม และจูงใจให้เรียนรู้ความหมายของตัวอักษรเป็นการมัธยม ความพยายามที่จะสอนให้มีทักษะ

ในการอ่านและเขียนหนังสืออย่างแท้จริง จะยังไม่เริ่มต้นขึ้น จนกว่าเด็กส่วนใหญ่ในกลุ่มนั้นคุ้นเคยและมีแรงจูงใจที่จะเรียนรู้ความหมายของตัวอักษรเสียก่อน

การแบ่งเด็กออกเป็นกลุ่มนั้น มิจำต้องยึดถืออายุเป็นเกณฑ์ (หรือยึดถือระยะเวลาที่ได้เข้ามาสู่ระบบเป็นเกณฑ์) และที่แน่นอนที่สุดก็คือ ไม่ว่าวิธีการแบ่งกลุ่มจะยึดถือหลักเกณฑ์ใดก็ตาม ไม่ควรจะจัดแยกเด็กปีสุดท้ายเป็นกลุ่มต่างหาก แต่ควรจะรวมเด็กปีสุดท้ายไว้ในกลุ่มอื่น ๆ ในช่วงเวลาส่วนใหญ่ที่อยู่โรงเรียน เพื่อว่าเด็กเหล่านี้จะได้มีส่วนช่วย "ครู" หรือ "ตัวนำแห่งการเปลี่ยนแปลง" พร้อมกับเด็กอื่น ๆ การคัดเลือกเด็กที่อาจศึกษาต่อ อย่างน้อยที่สุดควรจะพิจารณาจากความสำเร็จในการทำกิจกรรมดังกล่าวนี้ของเด็กคนนั้น ๆ

หลังอาหารเที่ยงหรือเวลาที่สะดวกอื่นใด (ซึ่งอาจแตกต่างกันไปตามฤดูกาล) บุคลากรของศูนย์การศึกษาตลอดชีพจักต้องอยู่ที่ศูนย์เพื่อให้คำแนะนำต่าง ๆ (ในกรณีของเจ้าหน้าที่การวางแผนครอบครัว ผู้ช่วยหมอ และเจ้าหน้าที่ด้านการหนังสือ) อาทิ เช่น เจ้าหน้าที่การเกษตรอาจให้คำแนะนำเกี่ยวกับปริมาณปุ๋ยที่ควรจะใช้ เมล็ดพันธุ์พืชที่ควรจะใช้ และวิธีการที่ดีที่สุดในการเพาะปลูกพืชบางชนิดและอื่น ๆ เจ้าหน้าที่การวางแผนครอบครัวอาจถกเถียงกับสตรีที่เป็นมารดา แนะนำให้ใช้วิธีการคุมกำเนิดบางวิธี ช่วยใส่ห่วงคุมกำเนิด หรือให้ยาคุมกำเนิด ผู้ช่วยแพทย์อาจใช้ห้องหนึ่งห้องใดในศูนย์ ฯ เป็นที่ตรวจอาการคนไข้ รักษาเยียวยา และสั่งยาให้กิน ท้ายที่สุดเจ้าหน้าที่การหนังสืออาจอ่านและเขียนจดหมายให้แก่ชาวบ้านที่อ่านหนังสือไม่ออกเขียนหนังสือไม่ได้ ช่วยชาวบ้านกรอกแบบฟอร์มต่าง ๆ แนะนำหนังสือให้ชาวบ้านอ่าน และอาจจัดหลักสูตรพิเศษแก่เด็ก (หรือผู้ใหญ่) ซึ่งอยากอ่านหนังสือ แต่ยังมีปัญหาในการอ่าน

"ตัวนำแห่งการเปลี่ยนแปลง" ณ ศูนย์การศึกษาตลอดชีพ อาจจัดหลักสูตรพิเศษสำหรับผู้ใหญ่ในตอนเย็นเป็นครั้งคราว หลักสูตรพิเศษเหล่านี้อาจจัดร่วมกับรายการวิทยุที่กระจายเสียงจากศูนย์ ฯ ของท้องถิ่น (โดยอาจยึดความสำเร็จของชุมชนหนึ่งชุมชนใดเป็นแนวทาง หรืออาจเป็นส่วนหนึ่งของการรณรงค์เพื่อแก้ปัญหาเฉพาะปัญหาหนึ่งปัญหาใดของชุมชน) หรืออาจจัดขึ้นจากการริเริ่มของ "ตัวนำแห่งการเปลี่ยนแปลง" หรือของชุมชนเอง หลักสูตรเหล่านี้ควรจะใช้วิธีการอภิปรายและการโต้ตอบสนทนา และมีการสำรวจตรวจสอบถึงผลการทดลองที่ดำเนินการโดยเด็กนักเรียน หากมีผู้ใหญ่จำนวนมากพอที่แสดงความต้องการที่จะเรียนรู้หนังสือ ก็อาจมีการจัดหลักสูตรการอ่านเขียนหนังสือสำหรับผู้ใหญ่ขึ้นได้ ตำราเรียนที่ตระเตรียมโดยเจ้าหน้าที่การหนังสือ หรือเลือกอย่าง

ระมัดระวังจากขุมตำราของศูนย์ ฯ อาจนำมาใช้ในหลักสูตรดังกล่าวนี้ เพื่อว่าสิ่งที่กำลังอ่านนั้นจะได้ตรงต่อสภาพการณ์ของผู้ใหญ่ในชุมชนนั้น

การฝึกอบรม "ตัวนำแห่งการเปลี่ยนแปลง" จักต้องเน้นถึงการพัฒนาวิธีสอนแบบสนทนาโต้ตอบ เพื่อให้มีการบรรยายในห้องเรียน (ทั้งแก่เด็กและผู้ใหญ่) แต่เพียงส่วนน้อย และเพื่อให้มีการอภิปรายชนิดที่มี "การชี้นำ" มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ วิธีการอภิปรายอย่างกระฉับกระเฉงเท่านั้นที่จักช่วยให้ผู้เรียนได้ตระหนักถึงความสัมพันธ์ระหว่างผู้เรียนกับสิ่งที่กำลังสอน

แต่การจัดหลักสูตรพิเศษสำหรับผู้ใหญ่ในตอนเย็นเหล่านี้นั้น จักประสบผลสำเร็จได้ก็ต่อเมื่อ "โรงเรียน" (หรือศูนย์การศึกษาตลอดชีพ หรือชื่ออื่นใดสุดแต่จะเรียก) จักต้องเป็นศูนย์กลางที่แท้จริงของชุมชนที่ชาวบ้านทุกเพศทุกวัยจะใช้เป็นที่สุมหัวซุบซิบนินทา อภิปรายถกเถียง อ่านหนังสือ ฟังวิทยุท้องถิ่นหรือเทปที่อัดไว้ (และอาจอัดเทปส่งไปกระจายเสียงทางวิทยุท้องถิ่นที่อยู่ในรัศมีที่จะรับฟังได้) และดื่มชาหรือเบียร์ (สุดแต่ขนบธรรมเนียมท้องถิ่น) โครงการทั้งหมดนี้จักประสบผลสำเร็จได้ ก็ต่อเมื่อศูนย์การศึกษาตลอดชีพตั้งอยู่ในแหล่งที่สะดวกและเป็นศูนย์กลาง และสามารถจัดสิ่งอำนวยความสะดวกและกิจกรรมต่าง ๆ ชนิดที่จะดึงดูดชาวบ้านให้เข้ามาร่วมได้เท่านั้น เพราะด้วยเหตุดังกล่าวนี้เท่านั้น ที่ประชาชนในท้องถิ่นจะมีความรู้สึกว่า ศูนย์การศึกษาตลอดชีพเป็นของตน และดำรงอยู่เพื่อประโยชน์ของตน มิฉะนั้นแล้ว ในไม่ช้าศูนย์การศึกษาตลอดชีพก็จะกลายเป็นสถาบันที่แปลกแยกจากชาวบ้าน และเหมือนกับสถาบันแปลกแยกอื่น ๆ ที่ก่อให้เกิดผลเสียไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าผลดี

ทางเลือกที่กล่าวถึงมาทั้งหมดนี้ จักมีผลให้มีการแบ่งแยกโครงการการศึกษาชนบทต่าง ๆ ออกจากระบบการศึกษาขั้นสูงของภาคตัวเมือง และยังผลให้มีการก่อตั้งสถาบันการศึกษาที่ยึดถือชุมชนเป็นศูนย์กลาง โดยอาศัยประชาชนในชุมชนนั้นเป็นบุคลากรส่วนใหญ่ และเน้นถึงการให้ความรู้และทักษะที่จำเป็นแก่การแก้ปัญหาเฉพาะทั้งของเด็กและผู้ใหญ่ ในการดำเนินโครงการเช่นว่านี้ จักต้องมีปัญหาทางด้านการบริหารและทางด้านปฏิบัติการเป็นอันมากอย่างเห็นได้ชัด ทั้งเกือบเป็นการแน่นอนที่สุดว่า คงเป็นไปไม่ได้ที่จะดำเนินโครงการนี้ตลอดทั่วทั้งประเทศภายในช่วงเวลาอันสั้น ด้วยเหตุดังนั้น จึงควรที่จะเริ่มดำเนินการในชนบทที่ล้าหลังมากที่สุด ที่ระบบการศึกษาอย่างเป็นทางการเป็นประโยชน์น้อยที่สุด และที่ซึ่งปัญหาที่ก่อความทุกข์เข็ญแก่ประชาชนมีความร้ายแรงที่สุดก่อน

การเปลี่ยนแปลงระบบการศึกษาอย่างถึงรากในทิศทางที่พรรณนาข้างต้นนี้ ได้เริ่มขึ้นบ้างแล้วในเมืองไทย โดยกองการศึกษาผู้ใหญ่ ซึ่งทดลองจัดตั้งศูนย์การศึกษาตลอดชีพ (ซึ่งเป็นของชุมชนและควบคุมโดยชุมชน) จัดลำดับความสำคัญของปัญหาในชนบท และพัฒนาหลักสูตรเพื่อการศึกษาตลอดชีพโดยได้รับความช่วยเหลือจากชาวบ้าน และเก็บรวบรวมรูปแบบของหลักสูตรจำนวนหนึ่ง ตลอดจนจัดตั้งกลุ่มผู้ฝึกอบรมซึ่งพร้อมที่จะเคลื่อนที่ไปทำงาน ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงการศึกษาชนบทอย่างถึงราก เพื่อก่อให้เกิดกระบวนการพัฒนาที่ยึดถือชุมชนเป็นศูนย์กลาง จึงมิใช่ว่าจะไม่อาจเป็นไปได้เสียเลย ดังที่ข้าราชการหัวเก่าในกรุงเทพ ฯ เชื่อถือกัน

๔.๒ การเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปได้บางประการในระดับมัธยมและอุดมศึกษา

ขอบเขตของการเปลี่ยนแปลงการมัธยมศึกษาและการอุดมศึกษาอย่างสำคัญ เพื่อให้สอดคล้องกับความเป็นจริงทางสังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจในเมืองไทยนั้น ค่อนข้างจะจำกัดมากกว่ากรณีของการศึกษาขั้นมูลฐานในชนบท (โดยเฉพาะอย่างยิ่งในชนบทที่ห่างไกล) ทั้งนี้มิใช่เพียงเพราะว่า ระดับการศึกษาขั้นสูงทั้งสองนี้ผสมกลมกลืนอย่างแนบแน่นกับกิจกรรมในภาคตัวเมืองเท่านั้น แต่ที่สำคัญยิ่งกว่า ก็คือ การศึกษาระดับดังกล่าวนี้อยู่ใกล้หัวใจ (นั่นก็คือ ความเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน) ของผู้นำทางการเมืองชนชั้นกลางในภาคตัวเมืองอีกด้วย ผู้นำเหล่านี้ได้ประโยชน์ทั้งทางสังคมและทางเศรษฐกิจ จากประกาศนียบัตรที่ได้จากการศึกษาระดับสูงในระบบโรงเรียนอย่างเป็นทางการ ทั้งหวังที่จะให้ลูกหลานของตนได้รับประโยชน์ทำนองเดียวกัน ด้วยเหตุนี้จึงไม่น่าประหลาดใจว่า หลังจากที่พยายามกระจายโอกาสในการศึกษาออกสู่ภูมิภาคต่าง ๆ เป็นเวลาถึง ๑๗ ปี แต่โรงเรียนระดับมัธยมศึกษาตอนปลายประมาณ ๖๐% ยังคงอยู่ในเขตกรุงเทพมหานคร

อย่างไรก็ตาม แม้จะพิจารณาถึงจุดมุ่งหมายของการมัธยมศึกษาและการอุดมศึกษาในการเกื้อกูลการพัฒนาภาคตัวเมืองตามมรรควิธีดั้งเดิม ก็ยังมีความจำเป็นที่จักต้องเปลี่ยนแปลงการมัธยมศึกษาและการอุดมศึกษาอย่างมาก อย่างไรก็ดี การอภิปรายถึงการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้อยู่นอกเหนือขอบข่ายของบทความเรื่องนี้ ดังนั้น สิ่งที่ผู้เขียนใคร่จะทำก็คือ กล่าวอย่างคร่าว ๆ ย่อ ๆ (มิใช่เพื่อเสนอแนะนโยบาย แต่เพื่อชี้นำเท่านั้น) ถึงการเปลี่ยนแปลงบางประการ ซึ่งอาจช่วยลดผลเสียที่การศึกษาระดับสูงจะก่อให้เกิดแก่การพัฒนาชนบทตามแนวทางที่เสนอในบทความนี้

การเปลี่ยนแปลงสิ่งต่อไปนี้ ควรจะได้รับการพิจารณา กล่าวคือ

(๑) เปลี่ยนแปลงโรงเรียนมัธยมและโรงเรียนอาชีวศึกษาที่มีอยู่ในชนบท ให้เป็นศูนย์การฝึกอบรม เพื่อผลิต "ตัวนำแห่งการเปลี่ยนแปลง" ให้แก่ศูนย์การศึกษาตลอดชีพที่จะจัดตั้งขึ้น การรับนักเรียนจักไม่พิจารณาถึงความรู้ทางวิชาการ ไม่มีการสอบไล่ และการฝึกอบรมควรจะเน้นภาคปฏิบัติและทำกันในสนาม

(๒) เปลี่ยนแปลงวิทยาลัยครูที่มีอยู่ในชนบท (ซึ่งใหญ่เกินกว่าที่จะผลิต "ตัวนำแห่งการเปลี่ยนแปลง" อย่างได้ผล) ให้เป็นศูนย์ทรัพยากรด้านการศึกษาของภูมิภาค เพื่อจัดบริการให้แก่ศูนย์การศึกษาตลอดชีพและแก่ท้องถิ่นต่าง ๆ เพื่อฝึกอบรมผู้ที่จะไปฝึกอบรม "ตัวนำแห่งการเปลี่ยนแปลง" อีกทอดหนึ่ง และจัดระบบอุดมศึกษาซึ่งเหมาะสำหรับชนบท

(๓) สถาบันการศึกษาระดับมัธยมและอุดมในภาคตัวเมืองทั้งหลาย จักต้องลดรายจ่ายลงและเพิ่มรายได้ขึ้น เพื่อว่าจะได้มีทรัพยากรเหลือสำหรับใช้ในระบบการศึกษาในชนบทระบบใหม่ให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้

(๔) จักต้องลดการสอบอย่างเป็นทางการ และลดการสอนภาคทฤษฎี อีกทั้งต้องให้ความดีความชอบแก่งานภาคปฏิบัติ และกิจกรรมเกี่ยวกับการพัฒนาชุมชนในภาคตัวเมือง

(๕) หลังจากที่ความมั่นใจในตนเองเกิดขึ้นในภาคชนบทถึงระดับหนึ่ง (แต่มิใช่ก่อนหน้านี้) จักต้องนำระบบการบังคับ (ทั้งครูและนักเรียน) ให้ทำงานใช้แรงกายในชนบท (อาทิเช่น ทำนา ไถนา หรือขุดคู ฯลฯ) เป็นเวลาอย่างน้อยหนึ่งเดือนต่อปี การใช้แรงงานดังกล่าวนี้จะไม่มีค่าจ้างตอบแทน (นอกจากค่าอาหาร) และควรจะดำเนินการโดยชุมชนชนบทเอง วิธีการดังกล่าวนี้อาจถือเป็นมรรควิธีที่ชาวเมืองใช้ตอบแทนชาวชนบทในฐานะที่ได้กดขี่ขูดรีดมาในอดีต ก่อนที่จะดำเนินการดังที่พรรณนามานี้ ควรจะมีการอภิปรายอย่างละเอียดลึกซึ้งถึงปัญหาและระบบคุณค่าของชนบท รวมทั้งวิธีการที่จะป้องกันมิให้ชาวเมืองยัดเยียดระบบคุณค่าของตนให้แก่ชาวชนบท

(๖) ก่อนที่จะมีการแจกปริญญาหรือประกาศนียบัตรเทียบเท่า ควรจะให้ผู้สำเร็จการศึกษาทำงานอย่างน้อย ๒ ปี ในหน่วยอาสาพัฒนาแห่งชาติ เวลาสองปีที่เสียไปกับการเป็นอาสาสมัครนี้ ควรจะถือเป็นส่วนหนึ่งของหลักสูตรระดับอุดมศึกษา งานดังกล่าวนี้ (ซึ่งได้รับค่าจ้างต่ำ) ควรจะทำในชนบท (โดยที่การเกณฑ์อาสาสมัครดำเนินการโดยชุมชนชนบทเอง มิใช่ดำเนินการโดยข้าราชการนอกเขตชนบท) หรือในเมืองเล็ก ๆ ที่อยู่ห่างไกล

การปฏิรูปเฉพาะส่วนดังกล่าวมานี้มีจุดมุ่งหมายสำคัญอยู่ ๒ ประการ กล่าวคือ ในประการแรก เพื่อที่จะใช้ทรัพยากรทางการศึกษาระดับอุดมที่มีอยู่ในปัจจุบัน ให้เป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาชนบท และในประการที่สอง เพื่อที่จะชี้ให้นักศึกษาเห็นว่านักศึกษาไม่สู้มีหน้าที่มากนักที่จะบอกชาวชนบทให้ทำอะไรบ้าง แต่มีหน้าที่ที่จักต้องช่วย (โดยอาศัยความรู้พิเศษที่มีอยู่) ในสิ่งที่ชุมชนเห็นว่าสำคัญ เมื่อการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้สามารถดำเนินการได้สำเร็จแล้ว จึงจะเริ่มปฏิรูปชนิดลึงรากมากยิ่งขึ้นไปอีกต่อไป เพื่อว่าในที่สุดจะได้นำภาคตัวเมืองและภาคชนบทเข้ามารวมกันได้อีกครั้งหนึ่ง แต่ความสัมพันธ์จะเป็นไปอย่างทัดเทียมกัน มากกว่าที่จะมีความสัมพันธ์ในทางกดขี่ขูดรีดดุจดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

๕. บทสรุป

บทความนี้ยังมิได้ให้คำอธิบายและกล่าวถึงสิ่งต่าง ๆ อีกมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่เกี่ยวกับการจำกัดอิทธิพลต่าง ๆ ที่จะเข้าไปแทรกซึมชนบท (เช่น ภาพยนตร์ สื่อมวลชน สินค้าบริโภค ฯลฯ) และในส่วนที่เกี่ยวกับขั้นตอนอันจำเป็นแก่การใช้กลยุทธ์การพัฒนาชนบท และกลยุทธ์ทางการศึกษาตามมรรควิธีที่เสนอไว้ การละเลยไม่กล่าวถึงสิ่งเหล่านี้ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะจงใจให้เป็นเช่นนั้น ทั้งนี้เนื่องจากบทความของผู้เขียนเรื่องนี้มิได้มีจุดมุ่งหมายมากนัก ที่จะนำเสนอวิธีการแก้ปัญหาที่เฉพาะเจาะจงแน่นอน แต่มีจุดมุ่งหมายที่จะแสดงอย่างคร่าว ๆ ถึงกระบวนการศึกษาปัญหาและการพัฒนาวิธีการแก้ไขปัญหาของการพัฒนาชนบทมากกว่า

ผู้เขียนคงถูกกล่าวหาอย่างแน่นอนว่า นำเสนอกลยุทธ์การพัฒนา ซึ่งธำรงทวิลักษณะของสังคมไทยในปัจจุบันไว้ แต่ทั้งนี้เป็นเพราะประจักษ์พยานข้อเท็จจริงที่ผู้เขียนได้ประสบพบเห็นในประเทศอื่น ๆ ดูเหมือนจะชี้แนะว่าไม่มีประเทศใดที่สามารถพัฒนาในแนวทางที่จะหลีกเลี่ยงทวิลักษณะดังกล่าวนี้ และในประเทศส่วนใหญ่ ความทุกข์เข็ญในชนบทเพิ่มพูนพร้อม ๆ กับการเจริญทันสมัยของภาคตัวเมือง การพัฒนาอุตสาหกรรม ปัญหาสิ่งแวดล้อมเป็นพิษ และปัญหาอาชญากรรม ถ้าหากการแบ่งแยกระหว่างเมืองกับชนบทเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงมิได้ และเมื่อพิจารณาถึงข้อเท็จจริงที่ว่าสังคมเมือง ซึ่งมีการใช้พลังงานและทรัพยากรที่ไม่อาจหามาชดเชยได้เป็นจำนวนมากเหล่านี้ จักต้องพังทลายอย่างหลีกเลี่ยงมิได้ (เว้นเสียแต่ว่า สังคมเหล่านี้จะเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว) ออกเป็นการฉลาดกว่าที่จะตระเตรียมรูปแบบการพัฒนา(ซึ่งได้รับอิทธิพลจากภายนอกโดยจำกัด) ที่ให้หลักประกันว่า จะเอื้ออำนวยให้ความสุขความพอใจและคุณภาพชีวิตของชาวชนบทดีขึ้น แทนที่จะตั้งความหวังอยู่บนความฝันที่ไม่อาจเป็นจริงได้ ในการที่จะแปรโฉมคนไทยทั้งผองให้กลายเป็นทาสค่าจ้างแรงงานที่อาศัยอยู่ในเมืองที่เต็มไปด้วยป่าคอนกรีตและแวดล้อมด้วยสิ่งเป็นพิษ

หากเมืองไทยสามารถสร้างภาคชนบทอันแข็งแกร่ง ซึ่งเน้นศูนย์กลางที่ชุมชน โดยที่สามารถจำกัดตัณหาให้อยู่ในระดับหนึ่งและได้รับความสุขความพอใจสูงสุดได้แล้ว ถึงการพังทลายอย่างหลีกเลี่ยงมิได้ของสังคมวัตถุนิยมตะวันตกจะเกิดขึ้นก็ตามที่ แต่สังคม

ไทยก็จะอยู่ในฐานะที่ดีกว่าสังคมอื่น ๆ และอาจป้องกันความโกลาหลและการแตกแยกโดยสิ้นเชิงที่อาจเกิดขึ้นได้

ในประการสุดท้าย ผู้เขียนรู้สึกเศร้าใจอย่างยิ่งว่า ในขณะที่คนในสังคมตะวันตกจำนวนมากขึ้นทุกที เริ่มตระหนักกันว่าปรัชญาพื้นฐาน (ที่ว่าการเพิ่มความสุขความพอใจด้วยการเร่งเพิ่มการบริโภคตลอดกาล) ไม่เพียงแต่เป็นปรัชญาที่เป็นไปได้เท่านั้น หากยังเป็นปรัชญาที่ไม่อาจยืนหยัดได้ในแง่ของมนุษยธรรม แต่คนไทยนับล้านกลับกำลังถูกชักนำไปสู่ความล้มเหลวเฉกเดียวกัน สังคมตะวันตกต่างหากที่จักต้องเรียนรู้จากสังคมไทย (เกี่ยวกับความสงบ ความสุข ความมั่นคงภายในครอบครัว และหมู่มิตรสหาย และการจำกัดตัณหา) หากต้องการอยู่รอด มากกว่าที่สังคมไทยต้องเรียนรู้จากสังคมตะวันตก (คนไทยได้เรียนรู้เกี่ยวกับวัตถุนิยม เทคโนโลยี และการขยายตัวของเมืองอย่างเกินพอเสียแล้ว) ดังนั้น ข้อสำคัญก็คือ กลยุทธ์การพัฒนาตามมรรควิธีใหม่ (ด้วยการเกื้อกูลของการดำเนินการด้านการศึกษา) จักต้องช่วยป้องกันมิให้ประชาชนชาวไทยกลายเป็นมนุษย์ที่จำลองแบบอย่างอย่างเลวจากชาวตะวันตก ที่กำลังผิดหวังและไร้เป้าหมาย

นิโคลัส เบ็นเน็ตต์

อุดมคติของการดำรงชีวิตตามแนวคิดของวัฒนธรรมจีน

—๑—

เมื่อต้น พ.ศ. ๒๕๑๖ ข้าพเจ้าได้ตีพิมพ์หนังสือภาษาอังกฤษเล่มเล็ก ๆ แจกจ่ายกันอยู่ในวงจำกัดขึ้นเล่มหนึ่ง ให้ชื่อว่า **Siam Through The Looking Glass** ได้อุทิศคุณความดีของหนังสือนั้นแด่นายป๋วย อึ๊งภากรณ์ โดยคัดคำของลัทธิเต๋า ที่ฝ่ายพุทธศาสนานิกายเซน นำมาใช้อธิบายคุณสมบัติของท่านไว้ว่าเป็นดัง "A True Man With No Title" ซึ่งข้าพเจ้าเห็นว่าเหมาะสม ยิ่งเวลานั้น ยิ่งเหมาะเป็นพิเศษ เพราะท่านปราศจากตำแหน่งหน้าที่ใด ๆ ทั้งสิ้น โดยที่ขณะนั้น ข้าพเจ้าหาได้เข้าใจความหมายที่ลึกลงไปกว่านั้นเท่าไรนักไม่ ต่อมาข้าพเจ้าได้ศึกษาวลีภาษาอังกฤษนี้มากขึ้น จนถึงกับแปลเรื่อง **มรรควิถีของจางจื๊อ** ออกมาเป็นภาษาไทย ข้าพเจ้าเห็นว่า ข้อเขียนของจางจื๊อทั้งหมด ดูจะเน้นสรุปลงได้ที่ความเป็น **มนุษย์ที่แท้** จึงเอามาตั้งเป็นชื่อให้หนังสือนั้นในภาคภาษาไทย อนึ่ง เมื่อข้าพเจ้าเขียนบทความเรื่อง "อุดมคติทางการศึกษาของไทย" ให้โครงการตำรา ฯ ตีพิมพ์ในหนังสือ **วรรณไวทยากร** เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๔ นั้น ได้พยายามนำแนวคิดจากภารตประเทศและจากอัสดงคตประเทศ มาประสานเข้ากับความเป็นไปทางวัฒนธรรมของไทย โดยสรุปว่า **อุดมคติแห่งชีวิตของคนไทย..... (คือ) การนำอุดมคติดั้งเดิม..... มาประยุกต์ใช้กับวิชาการแผนใหม่ ให้คงความเป็นมนุษย์ที่มีใจสูงโดยสมบูรณ์** สำหรับมนุษย์ดังกล่าว ก็ได้นิยามไว้เพียงว่า คือผู้ที่ **ประพฤติ..... เพื่อกระทำให้หมดสิ้นซึ่งสัญชาตญาณอย่างสัตว์**[๑]

คราวนี้เห็นควรอธิบายความข้อนี้ให้กว้างขวางออกไป เพราะนายป๋วยเอง นอกจากวิถีชีวิตของท่านจะเป็นแบบอย่างทางอุดมคติให้แก่คนเป็นอันมากแล้ว ท่านยังสนใจในเรื่อง **อุดมคติ** อยู่มิใช่น้อย ดังท่านเป็นคนแรกที่รับแสดงปาฐกถาในเรื่องนี้ ให้แก่มูลนิธิโกมล คีมทอง ดังมีตีพิมพ์ปรากฏอยู่แล้ว สำหรับบทความของข้าพเจ้าคราวนี้ เห็นควรนำแนวคิดทางฝ่ายจีนวิทยาเข้ามาประกอบการศึกษาเป็นสำคัญ แม้ข้าพเจ้าจะไม่รู้ภาษาจีน แต่ก็หวังว่าการที่อ่านเก็บเอามาจากภาษาไทยและภาษาอังกฤษ คงจะช่วยให้

บางท่านได้รับรู้อะไรแปลก ๆ ใหม่ ๆ ออกไปได้บ้าง อย่างน้อยก็หวังว่าบทความนี้คงจะช่วยเชื่อมช่องว่างทางความรู้ของเราได้ในช่วงระยะเวลาหนึ่ง

นอกจากเหตุผลดังที่กล่าวมาแล้ว ยังมีเหตุผลอื่นที่สนับสนุนให้ข้าพเจ้าเขียนบทความนี้ไปในทำนองนี้อีก ทั้งนี้ก็โดยที่ได้คำนึงถึงชีวประวัติของนายป๋วย อึ๊งภากรณ์ ดังท่านเล่าไว้ใน "ผู้หญิงในชีวิตของผม—แม่" จากการดำเนินชีวิตของท่าน และจากบทความที่เอ่ยถึงนั้น เราอาจจะเห็นได้ว่านายป๋วย อึ๊งภากรณ์ ดูจะเป็นหนึ่งในจำนวนคนไม่มากนักที่กล้าเล่าถึงเชื้อสายทางฝ่ายจีนของตน อย่างตรงไปตรงมา ไม่ปิดบัง ทั้งยังเล่าถึงการเผชิญปัญหาของความเป็นลูกจีน อย่างน่ารับฟังเป็นอย่างมาก ดังความตอนหนึ่งว่า ..... *ชื่อเราก็เป็นจีน นามสกุลก็เป็นจีน เพื่อน ๆ ที่โรงเรียนก็ล้อว่าเป็นเจ๊ก เขาตั้งฉายาต่าง ๆ ให้เจ็บอาย .....อยู่โรงเรียน เรา.....พยายามนักที่จะให้เพื่อน ๆ รับเราว่าเป็นคนไทย พอกลับมาบ้าน.....บรรดาญาติทางเตี่ย .....ก็มักล้อเลียนพวกเราว่าจะกลายเป็นคนไทยไปเสียแล้ว .....เรายังเด็กอยู่ รู้สึกอึดอัดใจเป็นกำลัง เพราะโดนขนาบทั้งสองด้าน ทั้งที่โรงเรียนและที่บ้าน แม่เป็นคนปลอบและให้กำลังใจแก่เรา ท่านว่า "ฮวนเก๊ย" ซีดี เกิดเมืองไทย อยู่เมืองไทย ต้องเป็นไทย ถ้าอยู่เมืองจีนเป็นคนจีนดีแล้ว เข้ามาหากินในเมืองไทยทำไมกัน ท่านว่าท่านเลี้ยงลูกของท่านให้เป็นคนไทย..... แม่เป็นผู้ที่นิยมวัฒนธรรมจีนขนบประเพณีจีน แต่แม่เป็นคนไทย ถือสัญชาติไทย จงรักภักดีต่อไทย เลี้ยงลูกให้อยู่ในกรอบวัฒนธรรมและศาสนธรรมของไทยตลอดมา*[๒]

ความสำเร็จในชีวิตของนายป๋วยอย่างอื่น ๆ จะขอยกไว้ แต่ก็เห็นได้ชัดว่า ประโยคสุดท้ายในวรรคข้างต้นนี้ มีผลในชีวิตท่านอย่างบริบูรณ์ กล่าวคือ นายป๋วยเป็นไทย ที่จงรักภักดีต่อไทย ยอมสละแม้ชีวิตและเลือดเนื้อเพื่อไทย ด้วยความวิริยะอุตสาหะอย่างซื่อสัตย์สุจริต เพื่อประโยชน์สุขของคนไทยส่วนใหญ่ พูดอย่างจีนก็ว่าท่านเป็นขุนนางตงฉินแท้ และท่านอยู่ในกรอบของวัฒนธรรมไทยและศาสนธรรมของไทยมาโดยตลอด ทั้งนี้จะเป็นเพราะมารดาท่านหรือตัวท่าน หรือองค์คุณทั้งสองประกอบกัน ก็สุดแท้พร้อมกันนี้ เราก็อาจกล่าวได้ว่า ที่แล้ว ๆ มา ลูกจีน หลานจีน เป็นจำนวนไม่น้อย ที่ได้รับความสำเร็จในด้านนี้ โดยเฉพาะก็ในบรรดาผู้ที่มีมารดา ซึ่งจงรักภักดีต่อไทย เลี้ยงลูกให้อยู่ในกรอบของวัฒนธรรมและศาสนธรรมไทย

ปัญหาที่น่าจะได้รับการพิจารณาก็คือ ลูกจีนหลานจีนที่ยังโดนขนาบจากทั้งสองข้างนั้น ในบัดนี้มิได้จำกัดวงอยู่แต่ที่โรงเรียนและบ้านเท่านั้น หากได้ขยายตัวออกไปถึงสังคมวงกว้างและมีปัญหาการเมืองเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย เช่น มีการกล่าวหากันในสถาบัน

ต่าง ๆ ตลอดจนสื่อสารมวลชนด้วยซ้ำไป และในระยะหลัง ๆ มานี้ กรอบของวัฒนธรรมไทยและศาสนธรรมของไทยก็อ่อนตัวลง คนที่จะพาไปวัดก็หมดตัวลง โรงเรียนพยายามมาทำการต่าง ๆ แทนบ้านและแทนวัด แทบจะหมดสิ้น การสืบเชื้อทางคุณธรรมและวัฒนธรรมจากมารดาสู่บุตร เป็นไปได้ยาก ยิ่งจากยายลงไปสู่หลาน เกือบจะปลาสนาการไปเลยด้วยแล้ว ควรหรือไม่ที่ปัญญาชนคนรุ่นใหม่จะได้ใฝ่ใจกันในเรื่องนี้ให้จงหนัก เพราะลูกจีนและหลานจีนนั้น อาจเป็นคุณแก่เราได้อย่างมหาศาล และก็อาจเป็นโทษแก่เราได้มิใช่น้อยเช่นกัน เราน่าจะคิดคำนึงกันให้มาก ว่าปัญหาชาวจีนโพ้นทะเลอย่างที่เกิดขึ้นในมาเลเซีย อินโดนีเซีย และฟิลิปปินส์นั้น ไม่เกิดขึ้นในเมืองไทย เพราะเหตุใด และจะเกิดขึ้นได้อย่างไร หรือไม่ เพราะเหตุใด

ถึงปัญหาดังกล่าว จะน่าสนใจเพียงใดก็ตาม จะขอยกไว้ ให้ผู้รู้หาทางคิดแก้ไขกันต่อไป ในที่นี้ใคร่ขอพูดถึงตอนที่นายป๋วยเอ่ยถึงมารดา ตรงที่ว่าเป็นผู้นิยมวัฒนธรรมจีนและขนบประเพณีจีน ประเด็นนี้ก็น่าได้รับการวิเคราะห์ เพราะลูกจีนหลานจีนสมัยใหม่ไม่ว่าจะรับวัฒนธรรมและศาสนธรรมของไทยได้แล้วหรือไม่ จะยังคงนิยมวัฒนธรรมจีนและขนบธรรมเนียมประเพณีจีนอยู่ละหรือ ส่วนบรรพชนของเราที่แล้ว ๆ มา ถ้ามีเชื้อสายจีนแล้ว ย่อมรักษาวัฒนธรรมและขนบประเพณีจีนไว้ ไม่มากก็น้อย ยกตัวอย่างเช่น สมเด็จพระพุฒาจารย์ (สี) วัดปทุมคงคานั้น ถึงกับถวายพระพร ขอมิให้พระราชทานเพลิงศพท่าน ก็ทรงพระกรุณาโปรดให้ฝังศพท่านตามประเพณีจีน สมเด็จพระวันรัต (เฮง) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์ ก็กล่าวกันว่าท่านสั่งให้ทำพิธีเซ่นไหว้บรรพบุรุษเวลาตรุษจีนทุกปี ทางฝ่ายขุนนางข้าราชการ สกุล ณ ระนอง ก็ยังคงฝังศพกันต่อมาจนบัดนี้ แม้ในราชสำนัก ก็ยังมีพระราชพิธีเซ่นไหว้พระบ้ายที่บางปะอิน ทางราชสกุลดิศกุลและจิตรพงศ์ ก็ยังคงมีพิธีไหว้บรรพชนฝ่ายจีนกันสืบต่อมาทุกวันตรุษจีน จนตราบเท่าทุกวันนี้

โดยที่ขนบธรรมเนียมและประเพณีของจีน ที่มิได้ผสมกลมกลืนเข้าสู่วัฒนธรรมไทย คนจีนที่กลายเป็นไทย แม้จะยังคงประพฤติปฏิบัติตามขนบประเพณีนั้น ๆ อยู่ ก็มักอับอาย ไม่กล้านำมากล่าวถึง หาไม่ก็ละทิ้งความประพฤติปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมนั้น ๆ ไปเลย แท้ที่จริง ขนบธรรมเนียมประเพณีเป็นแต่เพียงการแสดงออกซึ่งพิธีกรรมหรือความเชื่อ อันจำต้องมีจุดหมายที่มาอย่างลึกซึ้ง จากศาสนธรรมหรือระบบปรัชญา ซึ่งคนธรรมดาสามัญไม่อาจอธิบายได้

ขนบธรรมเนียมประเพณี ที่คนจีนประพฤติปฏิบัติอยู่นั้น มักเป็นที่รวมของกระแสวัฒนธรรม ๓ สายอันมีต้นตอมาแต่ลัทธิเล่าจื๊อ ขงจื๊อ และพระพุทธศาสนา นิกายมหา

ยาน จนบางครั้งกลายเป็นสามเส้าอย่างยากที่จะแยกออกจากกันได้ ดังคำภาษาจีนเรียกลัทธิศาสนาทั้งสามนี้ว่า **ซัมเจี่ย (Sam Chia)** ถ้าเราเข้าไปในวัดจีน แม้ในกรุงเทพฯ นี้ นอกจากเราจะเห็นพระพุทธรูป รูปพระโพธิสัตว์ พระอรหันต์ และเทวดาในพระพุทธศาสนา เช่น ท้าวจตุโลกบาล (จีนเรียกท่านทั้งสี่ ซึ่งขยายออกเป็นแปดว่า ท้าวกิมกัง) ที่พุทธศาสนารับเข้ามาจากศาสนาพราหมณ์ แต่เมื่ออยู่ในอินเดียแล้ว เรายังจะได้เห็นรูปเซียนในลัทธิเต๋า ตลอดจนวีรบุรุษหรือมนุษย์พิเศษในลัทธิขงจื๊อ ที่ยกย่องขึ้นเป็นเทพเจ้าอีกด้วย บุคคลเหล่านี้อาจเป็นคนในพงศาวดารจีน หรือเกร็ดพงศาวดาร เช่น กวนอู หรือแม้จนคนในท้องที่ ที่ประชาชนยกย่องขึ้นเป็นเทพเจ้าก็ได้

ท่านผู้ซึ่งเป็นที่เคารพเหล่านี้ ในสายตาของคนจีน ย่อมถือว่าท่านทรงฤทธาศักดานุภาพ มากน้อยแล้วแต่วาสนาบารมีของท่าน และความศรัทธาเลื่อมใสในท่านนั้น ๆ ก็แล้วแต่สติปัญญาและความต้องการทางอารมณ์ของแต่ละปัจเจกบุคคล ยกตัวอย่างเช่น พระศากยมุนีพุทธ สำหรับพุทธศาสนิก ซึ่งอ่านพระไตรปิฎก เข้าใจความ ย่อมรู้ได้ดีว่าท่านเป็นบุคคลในประวัติศาสตร์ ซึ่งได้ตรัสรู้และเสด็จดับขันธปรินิพพานไปนานแล้ว ย่อมไม่ทรงมาข้องแวะในเรื่องรับการเซ่นสรวงบวงบนอะไรอีก แต่ผู้รู้ในทางด้านมหายานก็ยังมีทฤษฎีในเรื่องพระพุทธเจ้าองค์อื่น ๆ อันอาจทรงช่วยเหลือมนุษยนิกรอยู่ได้อีก แต่สำหรับคนธรรมดาสามัญ ย่อมไม่อาจเข้าใจข้อแตกต่างระหว่างพระศากยมุนีพุทธกับพระอมิตาภพุทธ หรือพระธยานีพุทธได้ และใช่แต่พระพุทธเจ้าเท่านั้น แม้พระโพธิสัตว์ เช่น พระอวโลกิเตศวร หรือพระกวนอิม ก็อาจบันดาลคุณและโทษให้ได้มิใช่น้อย พร้อมกันนั้น คนธรรมดาสามัญก็ไม่จำต้องไหว้กราบอยู่แต่ท่านผู้ศักดิ์สิทธิ์หรือรูปเคารพในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ท่านอื่นรูปอื่นก็อาจให้คุณให้โทษในบางเรื่องได้ ดีกว่าพระพุทธเจ้าหรือพระอรหันตเจ้าเสียอีก เช่น เรื่องในท้องถิ่น เจ้าที่เจ้าทางย่อมจะรู้เรื่องราวได้ดีกว่า และสนใจมากกว่าเทวดาชั้นใหญ่ ๆ ที่อยู่สูงขึ้นไป[๓] เป็นต้น ท่านทั้งหมดนี้ ถ้าพูดในแง่ของอุดมคติทางลัทธิศาสนา ก็เป็นผู้ที่เข้าถึงความเป็นมนุษย์ที่แท้ มากน้อยเพียงใดนั่นเอง

เท่าที่กล่าวมานี้ มิใช่เรื่องเหลวไหล ตราบใดที่ระบบสังคม ยังแก้ไขให้ความต้องการทางร่างกาย ทางอารมณ์ และทางจิตใจได้ไม่ครบถ้วน (และก็ไม่มีวันที่สังคมใดจะทำได้เช่นนั้น) มนุษย์ในสังคมก็ย่อมต้องหาทางออกต่าง ๆ ในทางอื่น ๆ ใครจะบอกได้ว่าการแพทย์ของฝรั่งดีกว่าการแพทย์ของจีน ใครจะบอกได้ว่าจิตแพทย์หรือการวิเคราะห์จิตแบบฝรั่ง ให้ผลดีกว่าและย่อมเยาเบาราคากว่าการทรงเจ้าเข้าผี ในสังคมที่คนขาดความหวังใด ๆ ทั้งสิ้น การพึ่งผีพึ่งพระ อาจจะเป็นสิ่งเดียวที่มีอยู่ก็ได้ ดังในกรณีของ

มารดานายป่วย ก็ปรากฏว่า *เจ้าหนี้กำลังเร่งรัด ทวงเงินแม่อยู่หลายทาง วิ่งเต้นเท่าใดก็หาเงินมาชำระเขาไม่ได้ ขอผัดผ่อนไปได้บ้าง แต่ภาระหนี้ก็รัดตัวเข้ามาทุกที จนกลุ้มใจนอนไม่หลับ ครุ่นคิดอยู่ ๒—๓ คืน หาทางออกอย่างไรก็หาไม่ได้ ผลสุดท้ายเห็นมีทางออกอยู่ทางเดียว คือไปกระโดดน้ำตายเสียให้พ้นทุกข์ เผอิญรุ่งขึ้นถูกลอตเตอรี่ เป็นเรื่องหวาดเสียวสยอง แต่ก็เป็นบุญพระช่วย*[๔]

มารดานายป่วยจะไปพึ่งผีพึ่งพระหรือไม่ก็ตาม แต่ก็เป็นบุญที่พระช่วย หาไม่วิถีชีวิตของนายป่วยจะเป็นไปเช่นไร ก็เหลือที่จะเดาได้

แท้ที่จริง การที่เจ้าหรือผีหรือพระ จะเข้ามามีอิทธิพลกับคนได้ ย่อมขึ้นอยู่กับหลักความเชื่อดั้งเดิม แล้วความเชื่อนั้น ๆ คลี่คลายขยายตัวออกไป ขอให้เราจับที่หลักหรือประเด็นใหญ่แห่งปรัชญาจีน โดยไม่คำนึงถึงลัทธิปลีกย่อยที่แตกแขนงออกไป ก็จะเห็นได้ว่าปรัชญาจีนเป็นระบบทางจริยธรรมที่นำมาประยุกต์ใช้ได้ในชีวิต ทั้งนี้ต้องเข้าใจว่าระบบจริยธรรมนั้น สัมพันธ์กับความเชื่อขั้นพื้นฐาน ทางด้านอภิปรัชญา (Metaphysics) อย่างไรบ้าง

ความเชื่อขั้นพื้นฐานของจีนนั้น ถ้าจะสรุปลงง่าย ๆ ก็เห็นจะกล่าวได้ว่า ตั้งอยู่บนสมมติฐานที่ว่า

๑. จักรวาลและชีวิตมนุษย์เป็นสภาวสัตย์

๒. ธรรมชาติแห่งสภาพความจริงที่ว่านี้เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ หาคงที่อยู่ไม่ และอาจหาเหตุผล ทำความเข้าใจได้ ไม่อยู่เหนือพ้นสติปัญญาความสามารถของมนุษย์ไป

๓. ความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ เกิดขึ้นเพราะสัมพันธภาพระหว่าง **ยิน** กับ **หยั่ง** ซึ่งชาวจีนในประเทศไทยออกเสียงว่า **เอี๊ยน** และ **เอี๊ยง** ถ้าทั้งสองนี้บรรสานสอดคล้องกัน ก็เกิดความเรียบร้อยสุขสมบูรณ์ หากขัดกันก็เกิดทุกข์ยากภัยพิบัติ คตินี้อธิบายไว้ง่าย ๆ ให้มหาชนทราบได้ ในหน้าต้น ๆ ของเรื่อง **ไคเก็ก**

๔. ความเปลี่ยนแปลงย่อมเป็นไปตามกาลสมัยแห่งวัฏจักร ดังเช่นที่กล่าวไว้ในหน้าแรกของหนังสือ **สามก๊ก** ที่ว่า **เดิมแผ่นดินเมืองจีนทั้งปวงนั้น เป็นสุขมาช้านานแล้วก็เป็นศึก ครั้นศึกสงบแล้วก็เป็นสุข** กล่าวคือ ถึงสภาวการณ์จะเลวร้ายอย่างไร ก็ไม่เลวร้ายจนถึงที่สุด ย่อมมีเวลาดีขึ้นและเลวลง เป็นสัมพัทธภาพ (relative) ไม่เป็นไปในสภาพอันสัมบูรณ์ (absolute) การเข้าถึงภาวะอันสัมบูรณ์นั้น เป็นเรื่องของแต่ละปัจเจกบุคคล

๕. มนุษย์เป็นส่วนจุลภาค จักรวาลเป็นส่วนมหภาค หากต้องบรรสานสอดคล้องซึ่งกันและกัน ถ้ายอมรับความเชื่อขั้นพื้นฐานดังกล่าวแล้ว ก็ย่อมสรุปได้ว่า

(๑) ทั้งชีวิตมนุษย์และจักรวาล มีหลักการอันเป็นจริยธรรม ที่อาจนำประยุกต์ได้ในชีวิต โดยใช้ความคิดและสติปัญญา เพื่อหาทางเข้าใจระบบธรรมชาติหรือสภาวสัตย์ดังกล่าว

(๒) เมื่อค้นหาหลักการได้แล้ว มนุษย์ควรดำเนินชีวิตตามหลักการนั้น เพื่อตนจะได้ดำรงอยู่อย่างบรรสานสอดคล้องกับสังคม ซึ่งควรเป็นไปในรูปแบบที่บรรสานสอดคล้องต้องกับความเป็นไปในจักรวาลด้วยเช่นกัน

(๓) หากวิถีชีวิตของแต่ละปัจเจกบุคคล หรือของแต่ละสังคม ขัดกับวิถีหรือความเป็นไปในจักรวาล ผลร้ายย่อมเกิดขึ้นแก่มนุษย์และสังคมมนุษย์

(๔) มนุษย์ปุถุชนทุกคนอาจสามารถเป็นผู้รู้ เป็นมุนี หรือเป็นมนุษย์ที่แท้ได้

(๕) มุนี คือ ผู้ที่เข้าใจสภาวสัตย์แล้วมีส่วนร่วมในการแปรสภาพทางธรรมชาติโดยเกื้อกูลแก่คุณธรรม หรืออำนาจ **(เต้)** ของฟ้าและดิน ให้บรรสานสอดคล้องกันไปโดยตลอด[๕]

ที่ว่านี้เป็นการจับแกนที่เป็นหลักใหญ่ พร้อมกันนี้ เราก็ต้องมองไปที่วิวัฒนาการของปรัชญาจีนดูด้วย ดังจะแบ่งออกอย่างกว้าง ๆ ได้เป็นสามสมัย คือ

(๑) สมัยแรก ราว ๆ พุทธกาล และกินระยะเวลาทั้งสิ้นจนถึงประมาณ พ.ศ. ๓๐๐ เศษ ปรัชญาสาขาใหญ่ ๆ ได้แก่ลัทธิขงจื๊อและเต๋า เรื่อยลงไปจนพวกร้อยลัทธิ (๒) สมัยกลาง เป็นการผสมหลักปรัชญาใหญ่ ๆ ที่ประสานสอดคล้อง (ตลอดจนที่ขัด) กันกับพระพุทธศาสนา (๓) สมัยหลัง จับแต่ราว ๆ พุทธศตวรรษที่ ๑๗ เรื่อยลงมาจนเมื่อเร็ว ๆ นี้ กล่าวโดยสรุปก็ว่า เป็นชัยชนะของลัทธิขงจื๊อ หรือลัทธิขงจื๊ออย่างใหม่ โดยที่เต๋าและพุทธกลายเป็นลัทธิศาสนาของประชาชน มากกว่าที่จะมีอิทธิพลอยู่ในระบบการศึกษาของรัฐ[๖]

ถ้าถือตามนัยนี้ ก็จะเห็นได้ว่ากระแสความคิดใหญ่ ๆ ของจีนนั้น มีทั้งที่ประสานและขัดกัน เช่น ลัทธิขงจื๊อเน้นที่บทบาทของมนุษย์ในสังคม ในขณะที่ลัทธิเต๋าเน้นถึงความจำเป็นที่มนุษย์ควรบรรสานสอดคล้องต้องกับวิถีทางของธรรมชาติ ถ้ามองในแง่นี้ ก็จะเห็นว่าลัทธิทั้งสองนี้ขัดกันอย่างไม่อาจจะหันเข้าหากันได้ และก็ไม่มีใครปฏิเสธได้ว่า

ลัทธิทั้งสองนี้ไม่ขัดกัน พร้อมกันนั้นเราก็ต้องมองให้ลึกลงไปด้วยว่าลัทธิทั้งสองนี้ ในแง่ของปรัชญาชีวิตแล้ว มีสิ่งซึ่งละม้ายคล้ายกันมาก

สำหรับขั้นตอนที่ชาวบ้านทั่ว ๆ ไปรู้จัก ก็จะเห็นได้อย่างในหนังสือ **ไซอิ๋ว** ว่าพุทธเต๋า และขงจื๊อ ได้เข้ามาปะปนกันอยู่อย่างไร แม้เมื่อฝ่ายขงจื๊อหรือขงจื๊อใหม่ได้ชัยชนะฝ่ายพุทธและเต๋าแล้ว ถึงกับแสดงอาการดูถูกความเชื่อถือนอกลัทธิขงจื๊ออย่างชัดแจ้ง ดังเช่น *การถือศีล กินเจ เขียน* **กิมกังเก็ง นี้** *ก็ไม่เห็นว่าจะเป็นการเสียหายอย่างใด ทำไมบิดาจึงต้องร้อนใจด้วยหรือ จอยุ่ยเหม็งได้ยินดังนั้นมีความโกรธ ลุกขึ้นทุบโต๊ะ พูดว่ายังจะกล้าเถียงบิดาอีก คำสั่งสอนของตระกูลแซ่จอ ให้เล่าเรียนหนังสือรู้หลักนักปราชญ์และขนบธรรมเนียม ห้ามไม่ให้หลงเชื่อในสิ่งเหลวไหล ตั้งแต่ไรมาลูกหลานต้องเชื่อคำสั่งสอนของผู้ใหญ่ทุกชั่วคน ไม่มีใครกล้าพูดถึงสิ่งเหลวไหลเลย"*[๗] แม้กระนั้น ในเรื่องดังกล่าวก็ไม่พ้นไปจากความเชื่อทางฝ่ายพุทธและฝ่ายเต๋าที่เข้าปะปนกันอยู่ด้วยโดยตลอด จริงอยู่ในตอนจบของเรื่อง เป็นการแสดงออกซึ่งปรัชญาแบบขงจื๊อ ชนิดที่ให้รักเจ้าจนตัวตาย และเป็นการยอมรับสภาพฟ้าดิน ตามแบบปรัชญาของเต๋า มากกว่าทางฝ่ายพุทธ ดังพูดสรุปไว้อย่างน่าฟังว่า *"ครั้นอยู่ต่อมาถึงปีที่สิบหกในแผ่นดินพระเจ้าท่งเจ็งฮ่องเต้ พวกโจรมีความกำเริบยิ่งขึ้น ตีบ้านเมืองทางฝ่ายเหนือแตกหมด หลีซ้วนจึงยกพวกบริวารโจรไปตีเมืองหลวงแตก พระเจ้าท่งเจ็งฮ่องเต้หนีไปผูกพระศอที่ภูเขาบ้วยซัว สวรรคต ขุนนางตงฉินในเมืองพากันสละชีวิตตายตามพระเจ้าแผ่นดินเป็นอันมาก เวลานั้นซ้งง่วนเซ้งกับจอยงหวนรับราชการอยู่ในเมืองหลวง ครั้นพวกโจรตีเมืองหลวงแตก พระเจ้าแผ่นดินสวรรคตแล้วสองคนก็เลยเชือดคอตาย ต่อมาข่าวในเมืองก็แพร่หลายมาถึงเมืองเซียงเอี๋ยง พวกจอยุ่ยเหม็งก็ตั้งที่บูชา ถวายเครื่องบวงสรวงพระเจ้าแผ่นดิน ต่างร้องไห้เศร้าโศกโดยความกตัญญูยอมถวายชีวิตด้วยกันทั้งสิ้น ครั้นแล้วจอยุ่ยเหม็ง ฮ่วนเองเตง เฮ่งเจียฮวง เตียเซียติ๋ โตฮ่งหยิน ห้าบ้านปรึกษากันว่าจะยอมสละชีวิตแสดงความกตัญญูต่อพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อประชุมตกลงกันแล้ว ก็นัดกันว่าจะจ้างเรือใหญ่ลำหนึ่ง เอาพวกผู้ชายที่เคยเป็นขุนนาง และพวกผู้หญิงที่เป็นฮูหยิน ลงเรือไปตายกันที่กลางแม่น้ำ..... ครั้นถึงวันกลางเดือนห้า ซึ่งเป็นวันกำหนด พวกแซ่ฮ่วน แซ่เตีย แซ่เฮ่ง แซ่โต สี่ครัวมาประชุมพร้อมกันที่บ้านจอยุ่ยเหม็ง จอยุ่ยเหม็งมีความยินดีเป็นอันมาก จึงเรียกพวกทหารในบ้านออกมาถาม ว่าใครจะไปตายด้วยกัน หรือจะอยู่ก็ตามใจ พวกทหารทั้งหลายเต็มใจที่จะไปตายด้วยกันทั้งสิ้น จอยุ่ยเหม็งหัวเราะพูดว่าแปลกนัก เมื่อครั้งโบราณทหารของฉันหวยห้าร้อยคน ยอมตายพร้อมกับฉันหวยทั้งสิ้น มาแผ่นดินเม่งเฉียว ซึ่งสืบราชสมบัติมาสามร้อยปี พระเจ้าแผ่นดินทรง*

พระกรุณาชุบเลี้ยงโดยราชธรรมประเพณี มีพระคุณแก่เราอย่างยิ่ง บัดนี้พระองค์สวรรคตในเวลายุคเข็ญของแผ่นดิน เราเป็นข้าราชการ จะหลีกเลี่ยงเอาตัวรอดไปไม่ได้ แต่เหตุไฉนพวกพ้องวงศ์ญาติของเรา จึงเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ทั้งพวกทหารก็พร้อมเพรียงเป็นใจเดียวกันอีกด้วย จึงเห็นว่าการครั้งนี้น่าอัศจรรย์นัก ข้าพเจ้ารู้สึกปลื้มใจเป็นอันมาก พูดแล้วก็พากันออกจากบ้าน พวกผู้หญิงขึ้นเกี้ยว พวกชายขี่ม้า เดินออกทางประตูทิศเหนือ ในระหว่างทางที่เดินไป สังเกตดูทุกสิ่งทุกอย่างตลอดจนดินฟ้าอากาศเงียบเหงาไปสิ้น จะหาคนเดินทางสักคนเดียวก็ไม่มี ครั้นแล้วก็พากันลงเรือห้าลำ กางใบแล่นออกไปกลางแม่น้ำ เวลานั้นแสงจันทร์ส่องสว่าง อากาศชุ่มชื่นเย็นสบาย เรือห้าลำผูกติดกันเป็นตับ จอยุ่ยเหม็งชวนพวกนั้นให้เสพสุรา คนเหล่านั้นก็มีความยินดี นั่งเสพสุราพร้อมกัน ขณะที่กำลังเสพสุราอยู่นั้น จอยุ่ยเหม็งพูดว่า พวกเรารวมทั้งบุตรภรรยาพี่น้องและเพื่อนได้มาประชุมตายพร้อมกันในเวลานี้ ก็เพราะความจงรักภักดีต่อพระเจ้าแผ่นดิน นับว่าเราได้รับความบริบูรณ์ในคุณสมบัติที่เกิดมาแล้วชาตินึ่ง ย่อมมีความสุขไม่มีใครสู้ พูดแล้วก็ยกถ้วยขึ้นดื่ม แล้วจอยุ่ยเหม็งเล่าถึงเรื่องคนโบราณที่ประพฤติดีและชั่ว กล่าวว่าคนเป็นข้าสองเจ้าบ่าวสองนายแล้ว ถึงจะมีชีวิตอยู่ก็ได้รับความละอาย และเวลาตายก็เสียชื่อเสียง ผิดกับพวกเราที่ยอมตายพร้อมกันโดยความกตัญญูอย่างสุจริต นางจองี่เจ็งถอนใจใหญ่พูดว่า เมื่อครั้งแผ่นดินจิ้นเฉียว ฮู่เกี่ยนมาตีเมืองเซียงเอี๋ยงนั้น จูสูยังสามารถควบคุมสาวใช้ออกไปต้านทาน จนฮู่เกี่ยนถอยทัพไปได้ ครั้งนี้เสียดายแต่พระเจ้าแผ่นดินไม่มอบทหารให้อยู่ใต้อำนาจของเรา ถ้ามอบให้แล้ว บางทีเราคงจะจัดการกู้บ้านเมืองไว้ได้ น่าเสียดายที่มีสติปัญญาเสียเปล่า ยังมิทันใช้ให้เต็มความสามารถก็ต้องพากันมาพลอยตายเสียเช่นนี้ จอยุ่ยเหม็งหัวเราะแล้วชี้มือขึ้นไปบนอากาศพูดว่า เจ้าไม่เห็นหรือว่าผู้มีบุญเกิดทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ไม่ช้าก็จะมาช่วยดับความยุคเข็ญ และปราบกลียุคให้ราบคาบ ส่วนความชอบของพวกเราที่ได้ทำขึ้นสำเร็จ คือได้ฝังศพอยู่ในท้องน้ำอันเป็นที่สะอาดและบริสุทธิ์เท่านั้น นางจองี่เจ็งฟังแล้วก็นึ่งอยู่ ขณะที่สี่คนกำลังเสพสุรากันอย่างสุขสำราญนั้น ได้ยินเสียงเครื่องสังคีตวิเวกวังเวงปรากฏขึ้นในอากาศเบื้องบน และมีเมฆสีเขียวแดงลอยต่ำลงมา มีเทพยดาสี่องค์ร้องบอกจอยุ่ยเหม็งว่า เง็กเซียงฮ่องเต้มีรับสั่งให้มารับท่านกลับไปอยู่ในตำแหน่งเดิม บัดนี้ชะตาแผ่นดินเม่งเฉียวจะสิ้นสูญอยู่แล้ว ถึงท่านจะมีสติปัญญาเพียงใด ก็ช่วยกู้ไว้ไม่ได้ การที่ให้ท่านลงมาเกิดในยุคที่แล้วมานั้น ประสงค์จะให้เอาขนบธรรมเนียมอันดีมาใช้ให้เป็นตัวอย่างแก่คนทั้งปวงเท่านั้น บัดนี้ท่านได้ทำกิจการในหน้าที่เสร็จแล้ว ต่อไปยังมีกิจอย่างอื่นให้ท่านทำอีก พวกท่านจงตามข้าพเจ้าขึ้นมาเถิด พอขาดเสียงพวกเหล่านั้นก็ลอยขึ้นไปบนกลีบเมฆตามเทพยดาสี่องค์ขึ้นไปบนสวรรค์ แล้วพากันเข้าไปเฝ้าเง็กเซียงฮ่องเต้[๙]

จอยุ่ยเหมิงในเรื่องเป็นบุคคลที่ฟ้าดินบันดาลให้มาเกิด เพื่อเป็นขุนนางข้าราชการตัวอย่าง อันกอปรไปด้วยสติปัญญา ความสามารถ เป็นหัวหน้าครอบครัวที่ดีและอารีอารอบกับมิตรสหาย โดยมีความจงรักภักดีต่อพระราชามหากษัตริย์เป็นที่ตั้ง และหวังทำนุบำรุงไพร่ฟ้าประชาราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุข นับว่าเป็นผู้ที่นำคำสอนของขงจื๊อมาประยุกต์ใช้เกือบจะโดยตลอดก็ว่าได้ แต่ในเมื่อชะตาของบ้านเมืองถึงคราวคับขัน พระเจ้าแผ่นดินทรงเชื้อขุนนางกังฉิน ก็ยากที่คนดี มีความรู้ความสามารถเป็นพิเศษเช่นนี้ จะช่วยอะไรได้ ก็ได้แต่สละชีพถวายเป็นราชพลีเท่านั้น แนวสอนทำนองนี้ของลัทธิขงจื๊อใช่หรือไม่ที่จีนสมัยใหม่ทนไม่ได้ ด้วยไม่เน้นที่การปฏิวัติ สลัดความเชื่ออย่างเก่า ๆ ในเรื่องราชาธิปไตย ไม่เอาชนะฟ้าดิน แต่ความคิดที่จะเอาชนะฟ้าดินและสถาบันหลักอันควบคู่มากับวัฒนธรรมโบราณนั้น เป็นความคิดแบบตะวันตก นอกเหนือแนวความคิดแบบดั้งเดิมหรือมิใช่[๙] สำหรับจีน แต่ไหนแต่ไรมา การเน้นในด้านการบรรสานสอดคล้อง ระหว่างมนุษย์กับจักรวาลนั้นสำคัญยิ่งนัก มนุษย์เป็นศูนย์กลางของสรรพสิ่งก็จริงแหล่ แต่มนุษย์จะต้องพัฒนาธรรมชาติส่วนที่ดี ให้สามารถมีส่วนสัมพันธ์เป็นอันดี กับผู้อื่นและสิ่งอื่น ตลอดทั้งจักรวาล มนุษย์จะได้เข้าถึงสภาวะอันวิเศษ ได้เป็นมนุษย์ที่แท้ กล่าวคือเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับจักรวาล และการที่จะเป็นเช่นนั้นได้ ย่อมต้องรู้จักมรรควิถีหรือเต๋าและดำเนินรอยตามนั้น

ขงจื๊อกล่าวว่า **มนุษย์สามารถทำให้เต๋ายิ่งใหญ่ เต๋ามิได้ทำให้มนุษย์ยิ่งใหญ่**[๑๐] และการที่มนุษย์ยิ่งใหญ่ขึ้นมาได้ก็เพราะทำตามบัญชาของฟ้าดิน บัญชาของฟ้าดินนี้แลคือเต๋า

ขงจื๊อจะเป็นนักคิดที่สำคัญที่สุดของจีนหรือหาไม่ ไม่สำคัญ แต่แนวคิดของท่านผู้นี้มีอิทธิพลต่อวัฒนธรรมจีนอยู่นาน พอ ๆ กับอายุพระพุทธศาสนา และยังเป็นเหตุให้เกิดการปฏิวัติวัฒนธรรมของจีนในยุคปัจจุบันด้วยแล้ว เราจะมองข้ามความสำคัญของท่านไปหาได้ไม่ จริงอยู่ ขงจื๊อเน้นที่ความเป็นมนุษย์ แต่ก็ได้ให้ความสนใจทางด้านศาสนธรรมอยู่ด้วยเช่นกัน ในแง่หนึ่ง ท่านเป็นนักปฏิรูป เป็นผู้บุกเบิกถางทางให้ชนทุกชั้นวรรณะมีโอกาสได้รับการศึกษา และเป็นผู้เสาะแสวงหาพระราชา ที่ตนสามารถจะรับใช้ได้ โดยวิถีแห่งเต๋า พร้อม ๆ กันนั้น ขงจื๊อก็เป็นผู้ที่ยอมปรับตนให้เข้ากับขนบธรรมเนียมประเพณีของคนโบราณ ถือการเซ่นสรวงเทวดาอารักษ์และบรรพชนว่าเป็นสิ่ง

สำคัญ กล่าวกันว่าระเบียบประเพณีต่าง ๆ ของจีน ตลอดจนระบบความคิดแบบขุนนางที่ยึดเยื้ออยู่มาได้ช้านานนั้น ก็เพราะขงจื๊อ

ลัทธิ เต๋อ ธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องในพิธีการต่าง ๆ ตลอดจนข้อห้ามจุกจิกปลีกย่อยทั้งหลายทั้งปวง เป็นนัยลบ ที่เป็นผลพลอยได้ อันเกิดจากคำสอนของขงจื๊อ เช่นเดียวกับการเล่นแร่แปรธาตุ ทางด้านยาอายุวัฒนะ ที่จะมีอายุยืนโดยไม่คำนึงถึงสังคม เพื่อแต่ละปัจเจกบุคคลจะได้กลายไปอยู่อย่างเป็นเซียน ผู้วิเศษชนิดอมตะ เป็นวิวัฒนาการที่เกิดขึ้นกับลัทธิเต๋า ดุจดังคาถาอาคมและเปลือกกระพี้ต่างๆ ในทางพระพุทธศาสนาที่เข้ามาหุ้มห่อพระพุทธธรรมนั้นเอง ในที่นี้เราน่าจะหาทางเข้าใจแก่นแท้ของลัทธิขงจื๊อและลัทธิเต๋า แล้วนำมาสังเคราะห์เข้ากับแก่นพระพุทธศาสนาในประเทศจีน ดูจะเหมาะกว่า เพื่อค้นหาว่าทั้งสามกระแสนี้ พูดถึงมนุษย์ที่แท้อย่างไร หรือตั้งอุดมคติของการดำรงชีวิตไว้อย่างไร

ถ้าจะจับแก่นคำสอนของขงจื๊อแล้ว ที่น่าตราเอาไว้ เห็นจะได้แก่ข้อความที่กล่าวว่า

โบราณบัณฑิต ผู้ต้องประสงค์จะแสดงคุณลักษณะของตนอย่างชัดเจนต่อโลก
ประการแรกย่อมก่อให้เกิดชื่อแปในรัฐ
ก่อนที่รัฐจะมีชื่อแปได้ ต้องมีระเบียบวินัยในครอบครัวเสียก่อน
ก่อนที่ครอบครัวจะมีระเบียบวินัย แต่ละชีวิตในบ้านย่อมต้องเจริญงอกงาม
แต่ละปัจเจกบุคคลจะมีวิถีชีวิตอันไพบูลย์ได้ ใจคอจะต้องซื่อตรง
ใจจะซื่อตรงได้ ก็ต่อเมื่อจิตเป็นกุศล
จิตจะเป็นกุศลได้ ก็ด้วยมีวิชาความรู้
วงแห่งความรู้ย่อมครอบคลุมไปถึงการวิเคราะห์สิ่งต่าง ๆ
เมื่อวิเคราะห์สิ่งต่าง ๆ ได้กว้างขวางออกไปเพียงใด
วิชาความรู้ก็ขยายวงออกไปได้เพียงนั้น
เมื่อวิชาความรู้กว้างขวางพอ จิตย่อมรู้ดีรู้ชั่ว
เมื่อรู้ดีรู้ชั่ว ก็ย่อมน้อมนำใจไปในทางที่ตั้งตรง ไม่คดเคี้ยว
เมื่อใจซื่อตรง ชีวิตก็จะเป็นไปในทางที่งอกงาม เพื่อความไพบูลย์
เมื่อแต่ละชีวิตเจริญขึ้นเช่นนี้ ภายในครอบครัว ย่อมมีระเบียบวินัย
เมื่อแต่ละบ้านเรือนมีระเบียบวินัย บ้านเมืองก็ย่อมมีชื่อมีแป
เมื่อแต่ละเมืองเรียบร้อยดี ก็ย่อมจะมีสันติสุขทั่วโลก[๑๑]

วิธีการให้เหตุผลของขงจื๊อ อันเนื่องด้วยสังคม เป็นไปโดยนัยแต่ตรรก ไม่แตกต่างไป

จากพุทธวิธีที่อธิบายวิถีชีวิต ดังที่ปรากฏอยู่ในปฏิจจสมุปบาท หรืออิทัปปัจจยตา ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไปข้างหน้า และข้อความที่ปรากฏเป็นตัวเอนข้างต้นนี้ทั้งหมด ถ้าสรุปเป็นภาษาจีน ก็ได้คำเดียวคือ **เยน** หรือมนุษยธรรม ซึ่งเป็นข้อใหญ่ใจความแห่งแนวคิดของขงจื๊อทั้งหมด ขงจื๊อไม่ยอมนิยามหรือวิเคราะห์คำๆ นี้ ดังปรากฏใน **หัวข้อคำสอนหรือสรรนิพนธ์ The Analects (Lun Yu)** ของท่านว่าขงจื๊อมักไม่เอ่ยถึงคำ ๆ นี้เอาเลยด้วยซ้ำ

เยน คำนี้ ผู้รู้แปลเป็นภาษาอังกฤษ มากสำนวนด้วยกัน เช่น magnanimity, benevolence, perfect virtue (James Legge) moral life, moral character (Ku Hung-ming) true manhood, compassion (Lin Yutang), human-heartedness (Derk Bodde) man-to-manness (E.R. Hughes)

ทอมัส เมอตั้น ให้อรรถาธิบายว่า เป็น **ความเมตตากรุณา ซึ่งบางครั้งแปลว่าหัวใจของมนุษย์ ซึ่งช่วยให้รู้ถึงความสุขและความทุกข์ของผู้อื่น ว่าเป็นดุจดังของตนเอง**[๒] และว่าเป็นคุณสมบัติขั้นพื้นฐานประการแรกในสี่ประการ อันเป็นองค์คุณของ **หยู** หรือนัยหนึ่งคืออุปนิสัยของมนุษย์พิเศษผู้มีใจอันสูงส่ง

จาก **หัวข้อคำสอน** เอง ที่ฟังดูใกล้กับคำนิยามที่สุด เห็นจะได้แก่ประโยคที่ว่า **เป็นนายตัวเองด้วยการกลับเข้าสู่ความถูกต้อง หรือ หลี่ (จริยธรรม)** ซึ่งเมอตั้นขยายความต่อไป ว่ามิได้หมาย *แต่เพียงการถือตามพิธีกรรมภายนอกอย่างถูกต้องเท่านั้น หากหมายถึงความสามารถที่จะให้พิธีกรรมและการแสดงออกภายนอก ส่อให้เห็นถึงความรักและหน้าที่ที่ตนมีต่อผู้อื่นด้วย* **หลี่** *เป็นการแสดงออกซึ่งความรักและความเคารพ ไม่จำเพาะแต่ต่อบิดามารดา ต่อพระราชามหากษัตริย์ และต่อประชาราษฎรเท่านั้น หากเป็นการแสดงความรักและความเคารพต่อฟ้าและดินด้วย การสวดมนต์ภาวนาและบำเพ็ญศาสนธรรมให้ถูกต้องนั้นเป็นการช่วยตน ครอบครัวของตน ตลอดจนสังคมและจักรวาล พิธีกรรมของจีนโบราณ* **ขึ้นอยู่กับการสังเกตความเคลื่อนไหวต่าง ๆ ใต้ท้องฟ้า เผ้าดูความหมายจากสิ่งซึ่งเกิดขึ้นนั้น เพื่อจะได้ประกอบพิธีกรรมให้ถูกต้อง** *อัตตาของแต่ละบัจเจกบุคคล ควรจะหายไปในพิธีกรรม และกลายสภาพมาเป็นอัตตาที่สูงส่งขึ้น โดยอาศัยพิธีกรรมเป็นสื่อ ทั้งนี้ ก็เพราะพิธีกรรมดังกล่าวประกอบไปด้วยความรักและความเคารพ อันมีรากฐานที่สัมพันธ์กันมานานกับวงศ์สกุลของตนและประชาราษฎรของตน ภายใต้สวรรค์ (เทียน)* **หลี่** *สอนให้รู้สถานะของตน ในกาลและในจักรวาล ว่าตนควรดำรงสถานะอย่างรู้สึกนึกถึงบุญคุณต่อใครอย่างไร*

เท่าที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ย่อมเห็นได้แล้วว่า **เยน** เป็นเรื่องของการรู้จักตัวเอง จะว่าเป็นการบรรลุธรรมในขั้นโลกีย์ก็ได้ เพราะจากจุดนี้เท่านั้น ที่อาจสามารถสร้างขบวน

การทางสังคม ให้มีความสงบสุข บรรสานสอดคล้องกับความเป็นไปของจักรวาลได้ ขงจื๊อขยายความต่อไปอีกว่า ความเป็นมนุษย์นั้น ย่อมเคารพแต่ละปัจเจกชีวิต ย่อมเอาจริงเอาจังในการงาน ย่อมซื่อตรงกับผู้ที่ติดต่อด้วย คนที่เข้มแข็ง มีจิตมั่น ย่อมเป็นคนง่าย พูดช้า นี่แลคือผู้ที่ใกล้ชิดกับความเป็นมนุษย์ ความเป็นมนุษย์ประกอบไปด้วยคุณธรรมห้าประการ คือ (๑) เอาจริงเอาจัง (๒) ยอมรับฟังทัศนะของผู้อื่น (๓) สัตย์ซื่อ (๔) ขยัน และ (๕) โอบอ้อมอารี มนุษย์ที่แท้คือผู้ที่ต้องการมีอุปนิสัยอันดีงามอย่างไร ก็ใคร่จะให้ผู้อื่นมีอุปนิสัยเช่นนั้นด้วย ต้องการความสำเร็จเช่นไร ก็ต้องการให้ผู้อื่นได้รับความสำเร็จด้วย พูดตามภาษาศาสนาคริสต์ มนุษย์ที่แท้คือผู้ที่รักมนุษยชาตินั้นเอง

ขงจื๊อถือว่าบุคคลที่ว่านี้เป็นบุรุษพิเศษ เพราะเป็นผู้มีกรุณาในหมู่มนุษย์ จึงไม่วิตก เพราะเป็นผู้มีปัญญา จึงไม่กังวล และเพราะมีวีรธรรม จึงไม่ขลาดกลัว มนุษย์เช่นนี้ถือว่าธรรมะหรือความถูกต้องดีงามเป็นสาระของสรรพสิ่ง เขาย่อมปฏิบัติธรรมตามความเหมาะสม และกระทำการอย่างอ่อนน้อมถ่อมตน โดยไม่ท้อถอย หรือผันแปร จนกว่าการงานจะแล้วเสร็จ ยามกิเลสตัณหากล้า เขาย่อมมีความสังวรในกาม ยามอินทรีย์แก่กล้าและเต็มไปด้วยพลังงาน ย่อมงดเว้นการโจมตี เมื่อเข้าเขตปัจฉิมวัย ร่างกายเริ่มอ่อนแอ ย่อมไม่แสวงหาทรัพย์สมบัติ นอกจากนี้ **หัวข้อคำสอน** ยังกล่าวถึงวัตถุประสงค์ทั้งเก้าไว้ด้วยว่า

๑. ใช้ตา เพื่อเห็นให้ชัด
๒. ใช้หู เพื่อฟังให้ชัด
๓. แสดงออก เพื่อประกอบไปด้วยความเมตตากรุณา
๔. แต่งตัว เพื่อแสดงความเคารพ
๕. พูด เพื่อแสดงความจริงใจ
๖. ทำงาน อย่างเอาจริงเอาจัง
๗. เมื่อสงสัย ย่อมไต่ถาม
๘. เมื่อโกรธ ย่อมคิดถึงความยุ่งยากอันจักเกิดเป็นผลติดตามมา
๙. เมื่อได้ลาภยศ ย่อมคิดถึงความยุติธรรม

การไม่ทำอะไรให้ขัดกับ **หยี** หรือ **อี๊** (หน้าที่หรือความยุติธรรมอันเป็นการกระทำที่ชอบ) แสดงออกด้วยการพูดช้า หากทำการอย่างขยันหมั่นเพียร และเวลาได้ลาภ มิได้โลภ หากคิดถึงความถูกต้องถ่องแท้ ความสุขหาได้จากดนตรีและพิธีกรรมที่ถูกต้อง และจาก

การพูดถึงคุณงามความดีของผู้อื่น ประกอบกับการคบหาสมาคมกับผู้ที่ทรงคุณธรรม เพื่อทรงไว้ซึ่งหลักการทางจริยธรรม มนุษย์ที่แท้ย่อมสละละเลียได้ซึ่งยศศักดิ์และทรัพย์ศฤงคาร โดยยินดีเผชิญกับความลำบากยากจน การประพฤติปฏิบัติต่อคนอื่น ย่อมเป็นไปในรูปที่ตนต้องการให้ผู้อื่นประพฤติปฏิบัติต่อตน ถ้าผู้ใดร้ายต่อ ตอบแทนเขาด้วยความดี หากเขาใช้โทสจริต ตอบเขาด้วยความยุติธรรม กับบิดามารดานั้น เคารพและรับใช้ท่านตลอด แม้ท่านละโลกนี้ไปแล้ว ก็ยังคงเช่นไหว้อยู่ตลอดไป

ข้อแตกต่างระหว่างมนุษย์ที่แท้กับสามัญมนุษย์ คือ มนุษย์ที่แท้เป็นผู้ที่มีสติและมีสันโดษ ในขณะที่มนุษย์สามัญย่อมวิตกกังวลอยู่ตลอดเวลา จากปากคำของศิษย์ ขงจื๊อเป็นผู้ที่มีอากัปกิริยาอย่างง่าย ๆ และมีท่าทางอันสันเริงอยู่เสมอ ขงจื๊อเองกล่าวว่าเมื่ออายุ ๕๐ จึงเข้าใจบัญชาของฟ้าดิน เมื่ออายุ ๖๐ จึงประพฤติปฏิบัติตามนั้น และเมื่ออายุ ๗๐ จึงทำตามที่ใจปรารถนาได้ โดยที่การกระทำนั้น ๆ ไม่ขัดต่อหลักเกณฑ์ทางจริยธรรม ด้วยเหตุฉะนี้ ในที่สุดขงจื๊อจึงเข้าถึงความเป็นอยู่อย่างง่าย ๆ มีความสงบ เยือกเย็น บรรสานสอดคล้องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับจักรวาล เป็นราษฎรที่ดี ถือได้ว่าเป็นพลโลกที่ดี และการเข้าได้กับโลกนี้เป็นอย่างดี ย่อมหมายถึงมีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

การเข้าถึงสภาพดังกล่าว วิเคราะห์ไม่ได้โดยนัยแห่งตรรก และเข้าถึงไม่ได้ด้วยการสั่งสอนอย่างเป็นระบบ หากเข้าถึงได้ด้วยการประพฤติปฏิบัติตามแบบอย่างของศาสดาผู้ซึ่งเป็นประดุจผู้ประทานแสงสว่าง ให้แก่สานุศิษย์ ผู้แสวงหาสภาวสัตย์ สิ่งซึ่งสำคัญคือ ขงจื๊อยอมรับว่าจำเพาะมนุษย์จำนวนน้อยเท่านั้นที่จะเข้าถึงที่สุดแห่งความเป็นมนุษย์ที่แท้ แต่สำหรับคนทั่ว ๆ ไป อาจเรียนหลักจริยธรรมใหญ่ ๆ เพื่อนำไปประพฤติปฏิบัติได้ ด้วยเหตุฉะนี้จึงเกิดคัมภีร์ในลัทธิขงจื๊อ ซึ่งแนะแนวปฏิบัติในทางสังคมไว้ ๕ ประการ ทั้งยังมีตำราอันว่าด้วยพิธีกรรม สำหรับแสดงกตัญญูกตเวทีต่อบรรพบุรุษและผู้มีพระคุณอื่น ๆ อีกด้วย[๑๓]

—๓—

ถ้าจะกล่าวว่า เป้าหมายของลัทธิขงจื๊อคือการพัฒนาชีวิตให้ได้ใช้คุณธรรมอย่างสามารถที่สุดแล้วไซร้ เป้าหมายของลัทธิเต๋าก็คือ การดำรงชีวิตอย่างง่าย ให้บรรสานสอดคล้องกับธรรมชาติ ในคัมภีร์ **เต้าเต้เก็ง**[๑๔] ของเล่าจื๊อ ดูจะเน้นที่ความเป็นอยู่อย่าง

ง่าย ๆ เป็นสำคัญ ชีวิตอย่างง่ายคือชีวิตที่เรียบ ชนิดที่ไม่สนใจในเรื่องกำไรขาดทุน ไม่สนใจในเรื่องความฉลาดหลักแหลม ลดความเห็นแก่ตัวลงด้วยการสละละกิเลสตัณหา *ชีวิตอันอุดมคือชีวิตที่ดูประหนึ่งว่าขาดความสมบูรณ์.....สิ่งซึ่งตรงอย่างยิ่ง ย่อมดูประหนึ่งว่าคดเคี้ยว..... ความชำนาญนั้นดูประหนึ่งว่าเชื่องช้า..... วาทศิลป์อันเลิศนั้นดูประหนึ่งว่าผู้พูดเป็นคนติดอ่าง* ชีวิตของมนุษย์ที่แท้เป็นไปด้วยการผลิตและสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ โดยปราศจากความรู้สึกในการเป็นเจ้าของ พูดอย่างชาวพุทธก็คือ ทำการโดยปราศจากการติดยึด ดังคำของเล่าจื๊อว่า *ทำโดยไม่ตั้งตัวเป็นผู้นำ* ลักษณะของผู้นำนั้น เล่าจื๊อกล่าวไว้อย่างจับใจว่า

ผู้นำนั้นดีที่สุด เมื่อมนุษย์เกือบไม่รู้ว่ามีเขาอยู่ในโลก
หากมีแต่คนเชื่อฟังและยกย่อง เขาหาใช่ผู้นำที่ดีนักไม่
ผู้นำที่เลวที่สุดคือคนที่ใคร ๆ เกลียดและกลัว
"ถ้าท่านไม่ยกย่องประชาชน ประชาชนก็ไม่ยกย่องท่าน"
อันผู้นำที่ดีนั้น ย่อมพูดน้อย
เมื่อทำการแล้วเสร็จ ก็นับว่าสมประสงค์แล้ว
และคนทั้งหลายก็จะกล่าวว่า การงานนั้น ๆ เขาพากันทำขึ้นเอง[๑๕]

แกนความคิดของเล่าจื๊อในข้อนี้ เข้ากันได้ดีกับแนวคิดของขงจื๊อ จริงอยู่ เล่าจื๊อดูจะเป็นคนปฏิเสธระบบ จนมีผู้กล่าวหาว่าท่านเป็นอนาธิปัตย์ (Anachist) ดังคำของท่านว่า *เวลาเต๋าเสื่อมทรามลง ย่อมมีกฎเกณฑ์ทางจริยธรรมเกิดขึ้นมากมาย เมื่อวิชาและปรัชญาปรากฏขึ้น อาการหน้าไหว้หลังหลอกก็เกิดขึ้นเป็นเงาตามตัวมา* ในทางพระพุทธศาสนา พระมหากัสสปะก็เคยกราบทูลพระพุทธเจ้า ว่าสมัยปฐมโพธิกาล พระอรหันตสาวกมีมาก หากพระวินัยมีน้อย ครั้นล่วงมัชฌิมโพธิกาลไปสู่สมัยปัจฉิมโพธิกาล ดูสิกขาบทจะมีมากขึ้น โดยที่จำนวนพระอรหันตขีณาสพหาได้ขยายขึ้นตามส่วนไม่ ว่าเฉพาะเล่าจื๊อดูจะประณามอารยธรรม เท่า ๆ กับที่รังเกียจสงคราม การเก็บภาษีอากร ตลอดจนการตัดสินลงโทษผู้คน ทั้งนี้เพราะไม่ชอบความรุนแรง แต่ถ้าอารยธรรมบรรสานสอดคล้องกับธรรมชาติแล้ว เล่าจื๊อหารังเกียจไม่

มองดูเผิน ๆ เล่าจื๊อดูจะสอนให้ถอนตนออกจากโลกมนุษย์ แต่แท้ที่จริง ไม่น้อยกว่าหนึ่งในสามของคัมภีร์ **เต้าเต้เก็ง** พูดถึงศิลปะของการปกครอง รวมทั้งมีบางบทที่เอ่ยถึงการพิชัยสงครามด้วย จางจื๊อเปรียบมนุษย์ดุจดังมายา ว่าดังหนึ่งอยู่ที่ปลายขนของม้าเป็นอันต้องระวังตัวเป็นพิเศษ จึงควรที่จะเดินตามวิถีทางแห่งเต๋า กล่าวคือ จิตมนุษย์ควรหันเหไปในทางที่สอดคล้องต้องกับธรรมชาติ พร้อมกันนั้น จางจื๊อก็พูดถึงโลกธรรม

ว่าพระราชาในอุดมคติควรเป็นเช่นไร ครูในอุดมคติควรเป็นเช่นไร ทั้งเล่าจื๊อและจางจื๊อถือว่ามนุษย์ที่แท้ หรือมนุษย์ในอุดมคติ ไม่ใช่คนที่หนีไปจากโลก หากเป็นคนที่เข้าใจกรรมและอกรรม (**วูไหว่** หรือ **อิวไหว่**) ไม่ ซึ่งฝรั่งมักจะแปลผิด โดยใช้คำว่า no action ความข้อนี้กัวเสียงให้อรรถาธิบายว่า **วูไหว่** มิได้หมายถึงนั่งกอดอกและปิดปากเงียบ หากหมายถึง ผู้ที่สามารถอยู่ท่ามกลางการบริหารงานแผ่นดินก็ได้ โดยที่จิตสงบดังนั่งภาวนาอยู่ตามป่าเขา พระราชาในอุดมคติของเต๋า คือ ภายนอกแสดงออกซึ่งความเป็นพระราชา แต่ภายในคงไว้ซึ่งความเป็นมุนี เวลาที่ลัทธิเต๋าเอ่ยถึงการเดินตามธรรมชาตินั้น หมายถึงว่าให้คงสภาพเป็นปกติ พูดตามหลักพระพุทธศาสนาก็คือไม่หวั่นไหวไปด้วยอคติทั้งสี่นั่นเอง ความเป็นมนุษย์ย่อมดำรงคงอยู่ ร้อนก็รู้ว่าร้อน หนาวก็รู้ว่าหนาว ทุกข์ก็รู้ว่าทุกข์ สุขรู้ก็ว่าสุข คือ รู้เท่าทันอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ เพราะมีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์นั่นเอง

ขอกล่าวย้ำว่า ข้อแตกต่างอันฉกรรจ์ ระหว่างขงจื๊อกับเล่าจื๊อก็คือ ท่านแรกเน้นที่มนุษย์ ในขณะที่ท่านหลังเน้นที่ธรรมชาติ ความเรียบง่าย **วูไหว่** (กรรม–อกรรม) และความคิดทางจริยธรรมอื่น ๆ เกิดขึ้นจากการสังเกตธรรมชาติ ซึ่งเป็นมาตรฐานของฟ้าดินด้วย และของมนุษย์ด้วย โดยที่มนุษย์เป็นเพียงส่วนหนึ่งของจักรวาลเท่านั้น ทิศทางของฟ้าดินนี้แล คือ เต๋า ซึ่งเป็นหลักการที่สำคัญที่สุด หากปรับวิถีชีวิตให้เข้ากับเต๋า ทุกสิ่งทุกอย่างย่อมเป็นไปอย่างบรรสานสอดคล้องกับธรรมชาติ

สภาวสัตย์เป็นสภาพธรรมชาติ ชีวิตเราก็ควรเป็นเช่นนั้น เล่าจื๊อเปรียบชีวิตในอุดมคติให้เป็น *ดุจดังน้ำ น้ำแม้อยู่ในที่ต่ำ แม้ใครจะรังเกียจ แต่น้ำก็ให้คุณแก่สรรพสิ่ง และไม่แก่งแย่งแข่งดีกับสิ่งนั้น ๆ.....ไม่มีอะไรนุ่มกว่าหรืออ่อนกว่าน้ำ แต่น้ำอาจทำลายสิ่งซึ่งแข็งแกร่งและร้อนแรงได้* ชีวิตที่เติบโตแล้ว ควรกลับไปมีสภาพอย่างทารก ไม่ใช่กลับไปหาความโง่ และการไร้ความสามารถ หากกลับไปหาความไร้เดียงสา และความเรียบง่าย ศาสนาคริสต์ก็สอนในทำนองนี้ ว่าผู้ที่จะเข้าถึงพระผู้เป็นเจ้าได้ ต้องทำตนเป็นคนไร้เดียงสา ดังทารกฉะนั้น ในทางเต๋า การที่จะทำเช่นนั้นได้ ก็เพราะเข้าใจว่า

เต๋าก่อให้เกิดหนึ่ง
หนึ่งก่อให้เกิดสอง
สองก่อให้เกิดสาม
และสามก่อให้เกิดสิ่งต่าง ๆ เรือนหมื่น
สิ่งต่าง ๆ เรือนหมื่นย่อมประกอบไปด้วย หยิน และ หยัง
ทั้งสองนี้ประสานกันด้วยพลังแรง ก่อให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันขึ้น

การรู้สภาพอันบรรสานสอดคล้องกันนี้แหละคือความเป็นนิรันดร
การรู้ซึ้งถึงนิรันดรภาพนี้แลคือการรู้แจ้ง
การรู้แจ้งเกิดขึ้นได้ด้วยการ
เข้าสู่ความว่างอย่างเต็มที่
รักษาความเงียบไว้อย่างยิ่ง
สรรพสิ่งเกิดขึ้นแล้วก็กลับไปสู่สภาพเดิม
สรรพสิ่งงอกงามขึ้นแล้วก็กลับไปหารากเง่าเดิม
การกลับไปสู่รากเง่าเดิมหมายถึงความสงบเงียบ
เรียกได้ว่าเป็นการกลับไปสู่จุดหมายปลายทาง
การกลับไปสู่จุดหมายปลายทางนี้แลคือความเป็นนิรันดร
การรู้ซึ้งถึงนิรันดรภาพย่อมถือได้ว่าเป็นการรู้แจ้ง
เมื่อไม่รู้จักนิรันดรภาพ ย่อมทำการด้วยความหลง
ผลคือความหายนะ
ผู้ที่รู้จักนิรันดรภาพ ย่อมเข้าใจได้ตลอด
เมื่อเข้าใจได้ตลอดย่อมปราศจากอคติ
เมื่อปราศจากอคติ ย่อมเป็นสากล (หรือเป็นพระราชา)
ความเป็นสากล ทำให้เข้าได้กับธรรมชาติ
เมื่อเข้าได้กับธรรมชาติ ย่อมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับเต๋า
เมื่อเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับเต๋า ย่อมอยู่ชั่วกัลปาวสานต์
ย่อมพ้นจากภัยพิบัติตลอดชีวิต

ขอให้สังเกตว่า **ต้าเสีย** ของขงจื๊อ (เหนือเชิงอรรถที่ ๑๑) เน้นในเรื่องโลก รัฐ ครอบครัว เรื่อยลงมาถึงจิตใจ แล้วค่อย ๆ วกกลับไปหารัฐและโลกอีก ในขณะที่ **เต้าเต้เก็งบท**นี้ พูดจำเพาะภายในวงวัฏอันสัมพันธ์กับธรรมชาติ โดยไม่เอ่ยถึงรัฐหรือสังคมเอาเลย พร้อมกันนั้น บทสุดท้ายจาก **เต้าเต้เก็ง**ที่ยกมานี้ ก็แสดงให้เห็นว่าเล่าจื๊อเน้นที่ชีวิตด้วย และข้อความทำนองนี้เองที่ก่อให้เกิดการเล่นแร่แปรธาตุ ทางด้านยาอายุวัฒนะ ที่จะมีอายุยืน โดยไม่คำนึงถึงสังคม เพื่อแต่ละบัจเจกบุคคลจะได้กลายเป็นเซียน หรือผู้วิเศษ ชนิดอมตะ ดังที่เราอ่านพบในหนังสือเกร็ดพงศาวดารจีนอยู่เนือง ๆ เต้าหยินหรือเต้าสือในหนังสือประเภทดังกล่าว ก็คือผู้ที่บำเพ็ญพรตเพื่อการนี้นั่นเอง

แม้ลัทธิเต๋าจะมีวิวัฒนาการไปโดยนัยลบ แต่คนสำคัญที่ช่วยชี้ช่องทางให้แนวคิดในเรื่องมนุษย์ที่แท้นั้นได้แก่จางจื๊ออย่างไม่ต้องสงสัย จางจื๊อย้ำอยู่เสมอว่าเป้าหมายในชีวิต

คือการเข้าถึงซึ่งเต๋า คนที่เข้าถึงเต๋านั้นแลคือ มนุษย์ที่แท้ (Chih-jen) เป็นคนที่มีจิตอิสระ (Shen-jen) จิตจะพัฒนาถึงขั้นนั้นได้ก็ด้วยการลืมโลกเสีย ลืมภารกิจต่าง ๆ เสีย ตลอดจนลืมชีวิตนี้เสีย ที่ว่านี้อาจฟังดูเป็นนัยลบ แต่สิ่งซึ่งตรงกันข้ามกับที่กล่าวมานี้ คือการรู้แจ้ง การเป็นหนึ่งเดียวกับสิ่งต่าง ๆ เป็นจุดรวมของอดีตกับปัจจุบัน เป็นหนึ่งเดียวกับความเป็นและความตาย สิ่งซึ่งโลกสมมติขึ้น (โดยยึดเป็นตัวตนและมิใช่ตัวตน โดยยึดเป็นมนุษย์และจักรวาล โดยยึดเป็นความมีชีวิตและปราศจากชีวิต) ย่อมปลาสนาการไป บังเกิดเป็นเอกลักษณ์ใหม่ขึ้นแทนที่ เอกลักษณ์อันใหม่นี้แลคือมนุษย์ที่แท้ ซึ่งไม่ต้องขึ้นอยู่กับสภาวะใด ๆ เป็นอิสระเสรีชนโดยแท้

สำหรับจางจื๊อ มนุษยธรรมมีความสำคัญรองลงไปจากสภาวธรรม มนุษย์ไม่ควรขัดขวางธรรมชาติ มนุษย์ที่แท้คือผู้ที่

ไม่แสวงหาชื่อเสียง
ไม่วางแผนต่าง ๆ
ไม่ควบคุมกิจการต่าง ๆ
ไม่เป็นผู้รู้วิชา (สำหรับนำมาทำการเพื่อประโยชน์ตน)
รู้ได้ด้วยตนเองถึงอนันตภาพ
เดินทางในอาณาจักรอย่างปราศจากนิมิตหมาย
ประพฤติปฏิบัติตนตามที่เรียนรู้จากธรรมชาติ
โดยปราศจากทัศนคติส่วนตน
หรืออีกนัยหนึ่ง อยู่ในความว่างอย่างสมบูรณ์นั่นเอง

ขอให้เทียบ **จางจื๊อ** บรรทัดสุดท้ายนี้ กับบรรทัดแรกแห่ง **เต้าเต้เก็ง** ที่ยกมาข้างบนนี้ ว่าแนวทางของเต๋าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเช่นนี้เอง ผิดกันแต่ว่าจางจื๊อมิได้เน้นในเรื่อง **ชีวิต** เพราะผู้ที่เป็น

มนุษย์ที่แท้ไม่รู้จักรักความเป็นหรือเกลียดความตาย
ไม่ยินดีในการเกิดหรือต่อต้านการดับ
มาโดยไม่กังวล และไปโดยไร้กังวล
ไม่ลืมจุดเริ่มต้นและไม่แสวงหาจุดจบ
ยอมรับร่างกายนี้ด้วยความเต็มใจ
ลืมความเป็นและความตายพร้อม ๆ กันไปด้วย
กลับไปสู่สภาพธรรมชาติ

ใจไม่ขัดขืนเต๋า
ไม่เอามนุษย์ไปช่วยธรรมชาติ[๑๖]

แม้การไปเกื้อกูลธรรมชาติ จางจื๊อก็ไม่เห็นด้วยเสียแล้ว มิไยที่จะต้องเอ่ยถึงการเข้าไปเอาชนะธรรมชาติ การที่มนุษย์ไม่ควร **เสือก** เข้าไปยุ่งเกี่ยว เพราะมนุษย์ควรแต่เดินตามเต๋า ให้สอดคล้องต้องตามธรรมชาติเท่านั้นเอง การขันอาสาเข้าไป **ช่วย** เท่ากับเป็นการอวดกล้า ว่าเก่งกว่าธรรมชาติ ดังจางจื๊อกล่าวว่า **โคและม้ามีสี่ขา ทำไมจะต้องเอาบังเหียนไปใส่ที่ม้าและเอาตะพายไปสนจมูกโค** การกระทำเช่นนั้นเป็นการช่วยธรรมชาติหรือช่วยมนุษย์ด้วยการเอาเปรียบสัตว์ การตัดสินใจทำเช่นนี้เกิดจากการเห็นแก่ตัว เพราะไม่รอบรู้จริง ใช่หรือไม่

การรู้จริง หรือมหาวิชา หมายถึงรู้ว่าสรรพสิ่งเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เมื่อรู้เช่นนั้น มนุษย์ย่อมไม่ตัดสินใจทำการเพื่อตน หากเดินตามหลักการอันจะเป็นประโยชน์สุขแก่สรรพสิ่ง หลักการที่ว่านี้คือเต๋า ซึ่งเป็นต้นตอของสรรพสิ่ง และสรรพสิ่งเสมอภาคกันหมด ไม่มีใหญ่ไม่มีเล็ก ไม่มีต่ำไม่มีสูง

ไม่ว่าจะเสาหรือจั่ว
ไม่ว่าจะหญิงขี้ริ้วหรือคนสวยที่สุด
ไม่ว่าจะความตระหนี่หรือความใจดี
ความหลอกลวงหรือความผิดปกติ
เต๋าถือว่าเป็นหนึ่งเดียวกันสิ้น
สำหรับบางคน นี่คือการแบ่ง
สำหรับบางคน นี่คือการสร้างสรรค์
แต่สำหรับบางคน สิ่งเดียวกันนี้คือการทำลาย

ว่ากันโดยสภาวสัตย์แล้ว สิ่งที่เรียกว่านี่ก็คือนั่น และนั่นก็คือนี่ นั่นเกิดจากนี่และนี่ก็เกิดจากนั่น เมื่อมีการเกิด ก็มีการตาย เมื่อมีการตาย ก็มีการเกิด ถ้ามีการเป็นไปได้ ก็มีการเป็นไปไม่ได้ เมื่อมีการเป็นไปไม่ได้ ก็มีการเป็นไปได้ เมื่อมีผิดก็มิถูก เมื่อมีถูกก็มีผิด[๑๗]

จากเหตุผลดังกล่าว เราอาจสรุปได้ว่าไม่มีอะไรใหญ่ยิ่งไปกว่าปลายเส้นผม และไม่มีอะไรเล็กกระจิดไปกว่าภูเขาไทสาน

คนที่เข้าได้ถึงขั้นนี้ ไม่จำต้องพึ่งพาจริยธรรม หรืออารยธรรม เพราะมนุษย์ที่แท้ไม่ต้องการแม้แต่คุณธรรม หากอยู่ได้ในสภาพธรรมชาติ ดนตรี พิธีกรรม ความสุจริต

ยุติธรรมที่ขงจื๊อถือว่าสำคัญ ย่อมหมดความจำเป็นไป แม้คนทั้งหลายจะเข้าถึงสภาพดังกล่าวนี้ไม่ได้ อุดมคติหรือเป้าหมายอันนี้ ได้มีอิทธิพลต่อภาพพจน์และศิลปวัฒนธรรมจีนมาก ดังจะเห็นได้จากจิตรกรรมและวรรณกรรมจีน ที่ยกย่องธรรมชาติ ป่าเขาลำเนาห้วย

แม้มนุษย์ที่แท้ในแง่ของจางจื๊อจะคล้ายกับมนุษย์ในอุดมคติของขงจื๊อ ตรงที่มีคนจำนวนน้อยเท่านั้นที่เข้าได้ถึงขั้นดังกล่าว ผิดกันก็ในส่วนที่ลดน้อยถอยลงมา กล่าวคือ ขงจื๊อถือว่า แม้จะเข้าได้ไม่ถึงขั้นสุดของปรัชญา อย่างน้อย คำสอนของลัทธิตนก็ช่วยให้เกิดมีขุนนางข้าราชการที่ดี ที่มีคุณธรรม ช่วยให้บังเกิดมีผู้ดีขึ้นในสังคม กล่าวคือ ให้มีนักปกครองที่รู้จักวัฒนธรรม ให้มีบุตรที่ดี ครูที่ดี บุคคลเหล่านี้ก็ล้วนเดินตามทางแห่งเต๋า หากเป็นเต๋าที่นำมาประยุกต์ใช้เพื่อมนุษย์ ข้อโต้แย้งของจางจื๊ออยู่ที่ว่า เต๋าของขงจื๊อมิใช่เต๋าที่แท้ ซึ่งมองเห็นไม่ได้ เข้าใจไม่ได้ เต๋าที่ขงจื๊อนำมาสอน เป็นเพียงเงาสะท้อนส่วนน้อยของชีวิตมนุษย์ เป็นเพียงคำสอนที่รวบรวมมาได้จากโบราณาจารย์ เพื่อนำมาใช้เป็นวิถีทางแห่งคุณความดีในชีวิตประจำวันเท่านั้นเอง

การง่วนอยู่กับชีวิตประจำวัน ทำให้มนุษย์ลืมสภาวสัตย์ไปได้ จางจื๊อเตือนเราในเรื่องอนิจลักษณะว่า ชีวิตผันแปรไปดุจดังม้าที่ควบอยู่อย่างรวดเร็ว การมัวประกอบกิจกรรมอยู่หรือไม่ประกอบ หาใช่คำตอบที่แท้ไม่ คำตอบที่แท้ขึ้นอยู่กับการแปรสภาพของตัวเองให้เข้ากับสภาพการเปลี่ยนแปลงต่างหาก โดยเข้าใจว่าชีวิตนั้นเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ชีวิตมนุษย์ดำรงคงอยู่ชั่วขณะหนึ่ง ๆ เช่นสิ่งอื่น ๆ นั้นเอง ทุกสิ่งเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปเดี๋ยวเต็ม เดี๋ยวพร่อง รูปมิได้คงที่ ปีเดือนวันผันแปรไป จะหยุดกาละไว้ไม่ได้ เกิดขึ้นแล้วย่อมเจริญเติบโตเต็มที่ แล้วก็เสื่อมสลาย แล้วก็กลายสภาพ กลับมาเกิดใหม่อีก เมื่อวัฏจักรเป็นเช่นนี้ จะขืนเต๋าอยู่ได้หรือ การหาความสุขมีอยู่วิธีเดียว คือปล่อยให้ธรรมชาติเป็นไปตามกระแส สรรพสิ่งควรเข้าใจกระแสที่ว่านี้ และดำเนินรอยตามนั้น มนุษย์ที่แท้คือผู้ที่ปรับตนให้เข้ากับกระแสดังกล่าว

อุดมคติแห่งการดำรงชีวิตโดยนัยแห่งเล่าจื๊อและจางจื๊อ เท่าที่กล่าวมานี้ ดูจะเป็นนัยลบมากกว่านัยบวก ดังกรณีของลัทธิเต๋า ในที่นี้ควรพิจารณาให้เห็นนัยบวกของวิถีชีวิตดังกล่าวเสียด้วย คือ การดำรงชีวิตอย่างปล่อยวาง หรือตัดภาระออกไปจากสังคมนั้น ถือได้ว่าเป็นนัยบวก ถ้าเรายอมรับว่าวิถีชีวิตของสามัญมนุษย์ที่ดำเนินกันอยู่ในสังคมนั้นไร้ความหมายหรือไร้คุณค่าที่แท้ เพราะมัวแต่มุ่งเรื่องกิน กาม เกียรติ ฯลฯ อันล้วนเป็นมายา ที่ติดยึดกันอยู่ทั้งสิ้น แล้วเหตุใดจึงไปง่วนอยู่ทั้งวัน ๆ ด้วยการลงกำลังกาย กำลังความคิด ไปเพื่อสิ่งนี้กันเล่า การถอนตนให้พ้นไปจากสิ่งนี้ หรือปฏิเสธคุณค่า

อันจอมปลอม เช่นนี้ มิเป็นการถูกต้องดอกหรือ การที่จะไปแก้ไขสังคมและการเมืองในขณะที่ตัวเองก็ยังรู้ไม่จริง ทั้ง ๆ ที่ตัวเองยังเห็นแก่ตัวอยู่ จะแก้อะไรได้หรือ อย่างเก่งก็ไปช่วยประทังความทุกข์ไว้ดังเดิม หรืออาจช่วยให้ดีขึ้นหรือเลวลง โดยเวามาตรการอะไรมาวัดว่าดีขึ้นหรือเลวลงอย่างไร **การช่วย** หรือ **การแก้ไข** แสดงความสงบสุขได้โดยการไม่แสวงหานอกตัวตนออกไป หากมุ่งแสวงหาคุณค่าที่จริงแท้แน่นอน อันปราศจากมายา หรือปราศจากคุณค่าปลอมอื่น ๆ[๑๙]

ถ้าเราเข้าใจความข้อนี้ได้ชัด เราอาจทราบได้โดยประสบการณ์ ชนิดที่ศัพท์พระพุทธศาสนาเรียกว่า ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพวิญฺญูหิ กล่าวคือจำเพาะวิญญูชนเท่านั้นจึงจักรู้ได้เฉพาะตน ว่ามีคุณค่าอย่างอื่นที่สูงส่งกว่าโลกียสุข อันสามัญมนุษย์ติดยึดอยู่ การจะเข้าถึงอุดมธรรมนั้น ๆ ได้ ประการแรก มนุษย์ต้องมีความสงบ **(สมถะ)** จนถึงขั้นมีความเป็นหนึ่งเดียว **(สมาธิ)** จึงจักเกิดปัญญา แลเห็นสภาวะที่แท้ หรือสาระของสรรพสิ่ง **(ปัญญา)** ตัวปัญญานี้ ทั้งเล่าจื๊อและจางจื๊อถือว่าเป็นความว่าง

ความว่างตามนัยของเล่าจื๊อนั้น ถือว่าครอบคลุมสรรพสิ่งในโลก ถ้าจิตมนุษย์เข้าถึงความว่างได้ ย่อมพ้นจากขอบเขตอันจำกัดของสรรพสิ่งในโลก ที่ว่างเพราะไม่ติดยึด เมื่อไม่ติดยึด ย่อมปราศจากอคติ จำเพาะผู้ที่เข้าถึงสภาพเช่นนี้ จึงควรที่จะเป็นพระราชา แม้พระราชาจอมปราชญ์ของเปลโต้จะมีพื้นภูมิทางอารยธรรมที่ต่างกัน และผลลัพธ์ก็ต่างกัน แต่แนวฝันออกจะละม้ายคล้ายกันอยู่ ผลลัพธ์ของเปลโต้นั้น พระราชาจอมปราชญ์อาจสามารถช่วยแก้ไขธรรมชาติและสรรพสิ่ง ในขณะพระราชามหามุนีของเต๋าเข้าใจสรรพสิ่ง ไม่มีปฏิกิริยาเป็นพิเศษต่อสิ่งใด หากยินดีที่จะได้เห็นทุกสิ่งและการกระทำของทุกคนเป็นไปด้วยดี โดยถือว่าทุกคนเป็นดังบุตรของตนฉะนั้น ใจของพระราชามหามุนีอ่อน กว้าง กรุณา และว่าง ปล่อยให้ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นไปตามสภาพของมัน ยอมรับเดินตามโดยไม่เข้าไปก้าวก่าย ซึ่งผิดไปจากพระราชาจอมปราชญ์ของเปลโต้อย่างดำกับขาว

จิตที่ว่างนั้น ถือกันว่ากว้างใหญ่ไพศาล ดังสวรรค์ หากคิดแต่เรื่องไปและมา เกิดและตาย เจริญและเสื่อม พูดตามทางพระศาสนา ก็คือคิดพิจารณาอนิจลักษณะของจักรวาลโดยไม่ติดยึด ไม่ถือว่าเป็นความดีหรือความชั่ว

จิตที่เข้าใจอนิจลักษณะย่อมสรุปได้ว่า ทุกสิ่งมีขึ้นมีลงตามกฎแห่งธรรมชาติ เมื่อสิ่งใดขึ้นถึงที่สุด ก็ย่อมเสื่อมสลายลงเป็นธรรมดา ถ้าไม่อยากตกลงต่ำ ก็อย่าพยายามไต่เต้าขึ้นไปให้สูง หรือถ้ามีอันเป็นให้ต้องขึ้นไปสูง ก็พยายามกลับไปหาจุดเริ่มต้นเสียเอง

เพราะถ้าไม่ถึงจุดสุดท้ายปลายโต่ง ก็ยังไม่มีอันต้องตกลงมาถึงจุดเริ่มต้น ด้วยเหตุฉะนี้ เล่าจื๊อจึงสอนมนุษย์ให้กลับไปใช้ความไร้เดียงสาของเด็ก ให้ใช้ความสุภาพอ่อนน้อมของหญิง เพื่อรักษาพลังแรงไว้ให้คงอยู่ได้ นี้คือการประยุกต์หลักจากธรรมชาติมาใช้ในชีวิตประจำวัน อันจางจื๊อไม่เห็นด้วย

สำหรับจางจื๊อ ไม่ถือสรรพสิ่งในโลกเข้ามารวมอยู่ในความว่าง จางจื๊อสนใจในแง่ของอนิจลักษณะ ว่าสรรพสิ่งแปรเปลี่ยนไปอย่างไม่รู้จักจบสิ้น แปรเปลี่ยนจากรูปและสีต่าง ๆ กลายไปเป็นอากาศธาตุและวิญญาณธาตุ ซึ่งปราศจากรูปและสี จากนี้จึงเข้าสู่สภาพของความว่าง เพราะเน้นในเรื่องการแปรเปลี่ยนในจักรวาล จางจื๊อจึงเน้นในด้านการกลายสภาพทางด้านจิตหรือวิญญาณของมนุษย์ มนุษย์ที่แท้หรือมนุษย์ของสวรรค์ย่อมกลายสภาพไปพ้นอุปนิสัยดั้งเดิม ลืมอัตตาตัวเดิมเสีย หากดำรงชีพอยู่อย่างจิตที่บริสุทธิ์ ซึ่งไปไหนได้โดยอิสระ แปรสภาพไปได้กับจักรวาล เมื่อเผชิญกับสิ่งใด ย่อมรับสิ่งนั้น ๆ ได้ด้วยความยินดี โดยไม่ตัดสินว่าดีหรือชั่ว ไม่ติดยึด ปล่อยให้สิ่งนั้น ๆ ผ่านมาแล้วก็ปล่อยไป

เท่าที่กล่าวมานี้ เราย่อมสังเกตข้อแตกต่างระหว่างเล่าจื๊อกับจางจื๊อได้ว่า จางจื๊อเน้นหนักไปในทางสมณธรรม และในทางสุนทรียะ ยิ่งกว่าเล่าจื๊อ สุนทรียะของจางจื๊อไม่ใช่เป็นแต่เรื่องของรูปเท่านั้น หากเป็นการเข้าถึงความว่างด้วย แต่ความว่างและสมณธรรมที่ว่านี้ ปรัชญาจีนไม่อาจกล่าวได้อย่างเต็มที่ จนมาได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนา

—๔—

มองจากแง่ของจีน อนิจลักษณะในพระพุทธศาสนา ไม่ต่างไปจากแนวคิดของเต๋า เพราะความเปลี่ยนแปลงมาจากความว่าง และกลับไปสู่ความว่าง แต่ความว่างที่ว่านี้ต่างไปจากอนัตลักษณะ ซึ่งปรัชญาจีนไม่เข้าใจเอาเลย แม้เมื่อรับพระพุทธศาสนาเข้ามาแล้ว จีนก็เข้าใจปฏิจจสมุปบาทได้ยาก ดังตั้งศัพท์ภาษาจีนขึ้นเรียกว่า Yuan-Sheng และอธิบายว่า

สิ่งหนึ่งเกิดขึ้นได้เพราะปัจจัย
โดยปราศจากอัตตา
เพราะปราศจากสภาวะที่เป็นตัวตน

หรือสาระแห่งความเป็นตัวตนนั่นเอง
จึงเรียกได้ว่าเป็นความว่าง[๑๙]

ความว่างหรือ **ศูนยตา** เป็นธรรมชาติของสรรพสิ่ง ด้วยทุกสิ่งเกิดขึ้นเพราะปัจจัยเป็นเครื่องปรุงแต่ง เพราะฉะนั้นก่อนหรือหลังที่สิ่งต่าง ๆ เหล่านั้นเข้ามาปรุงแต่ง ก็ย่อมไม่มีอะไร และปัจจัยต่าง ๆ ที่คุมกันขึ้นเป็นสังขารธรรม อาจแยกออกจากกันได้ตลอดเวลา จึงไม่มีอะไรที่เป็นตัวแก่นหรือตัวยืน อันจะยึดถือว่าเป็นแกนกลาง หรือเป็นอัตตาของสิ่งนั้น ๆ อันจะแตกสลายเสียมิได้ เมื่อมีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น ก็ย่อมมีการดับลง จะถือว่าสิ่งที่เกิดขึ้นมีสภาวะอันยืนยงคงอยู่ชั่วนิรันดร เพื่อคุมปัจจัยต่าง ๆ ของสิ่งนั้นให้ดำรงคงอยู่ตลอดไป ย่อมไม่ได้ เพราะฉะนั้นในทุกสิ่งที่เกิดขึ้น ย่อมมีสภาวะของความดับรวมอยู่ด้วยตลอดเวลา ทุกสิ่งที่เกิดขึ้น เกิดขึ้นเพราะปัจจัยปรุงแต่ง เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ย่อมแปรสภาพไป และในทุกสิ่ง ไม่ว่าจะมีปัจจัยปรุงแต่งขึ้นหรือไม่ ย่อมอยู่ในสภาพแห่งความไม่มีตัวตนทั้งสิ้น การที่เป็นตัวเป็นตนขึ้น ก็เพราะไปยึดถือเอา โดยไม่เข้าใจสภาวะที่แท้ของธรรมชาติต่างหาก

การเข้าใจสภาวะที่แท้ของธรรมชาติ ไม่ใช่ของง่าย ต้องเริ่มด้วยการศึกษาพุทธธรรม ซึ่งเป็นกฎธรรมชาติ อันมีคุณค่ามาถึงชีวิตมนุษย์ ฉะนั้นพุทธศาสนิกจำต้องเข้าใจเสียก่อนว่าชีวิตคืออะไร โดยพิจารณาให้เข้าใจถึงองค์ประกอบทั้งห้าอย่างของชีวิต อันได้แก่ปัญจขันธ์[๒๐] ปัญจขันธ์หรือเบญจขันธ์นี้ปรุงแต่งขึ้น หรือรวมกันเข้า จึงเป็นชีวิต และชีวิตที่ดำเนินอยู่ในโลก ด้วยความติดยึด โดยถือว่าชีวิตนี้เป็นตัวเรา ตัวเขา เพราะมีอุปาทาน ซึ่งเป็นตัวกระตุ้นให้เกิดความโน้มเอียงที่จะยึดถืออยู่เสมอว่า ตัวตนที่แท้มีอยู่ในรูปใดรูปหนึ่ง บ้างก็ยึดเอาจิตเป็นอัตตา บ้างก็ยึดว่ามีสิ่งซึ่งเป็นอัตตาแฝงหรือซ่อนเร้นอยู่ในจิต ดังเรียกว่าวิญญาณก็มี และว่าวิญญาณนี้เป็นเจ้าของรูปหรือชีวิต เป็นตัวการที่คอยควบคุมบังคับบัญชากายและใจ หรือความคิด (ซึ่งรวมเรียกว่าจิตหรือมโน) อีกชั้นหนึ่ง ซึ่งบางทีก็เรียกกันเป็นภาษาอังกฤษว่า Soul ความคิดของเปลโต้ก็ดูจะเป็นไปในแนวนี้

เหตุที่อุปาทานเป็นตัวสำคัญ ก็เพราะเป็นตัวความอยาก **(นันทิ)** ที่คอยเกาะติดอยู่ ติดในอะไร คำตอบก็คือติดในปัญจขันธ์ คือ (๑) ติดในร่างกาย **(รูป)** อยากแต่จะให้หนุ่มสาว สวยงาม ไม่อยากให้แก่ ไม่อยากให้ตาย (๒) ติดในความรู้สึก **(เวทนา)** อยากแต่จะให้สุขสบาย ไม่อยากทนทุกข์เดือดร้อน (๓) ติดในความทรงจำ **(สัญญา)** คือ กำหนดได้หมายรู้อาการต่าง ๆ ที่รับรู้โดยทวารทั้งหก อันได้แก่การเห็น การได้ยิน

การได้กลิ่น การลิ้มรส การสัมผัส และความนึกคิดต่าง ๆ คือล้วนต้องการให้จิตรับรู้แต่สิ่งที่น่าพึงปรารถนา ต้องการลืมสิ่งซึ่งไม่น่าพึงปรารถนา (๔) ติดในองค์ประกอบของจิตที่ปรุงแต่งไปในทางดีและชั่ว หรือกลาง ๆ โดยมีเจตนาเป็นตัวนำ **(สังขาร)** และ (๕) ติดในความรู้แจ้งในสิ่งที่จิตรับรู้ **(วิญญาณ)**

คำอธิบายในข้อนี้ ของฝ่ายมหายานในประเทศจีน ตรงกันกับคำอธิบายของฝ่ายเถรวาท ในประเทศไทย ดังบทสวดทำวัตรเช้าของเราก็สรุปความเข้าใจในเรื่องนี้ไว้อย่างชัดเจน ดังคำแปลว่า

พวกเราเมื่อได้ฟังธรรมนั้นแล้ว จึงได้รู้อย่างนี้ว่า
แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์
แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์
แม้ความโศก ความร่ำไรรำพัน ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ
ความคับแค้นใจ ก็เป็นทุกข์
ความประสบกับสิ่งไม่เป็นที่รักที่พอใจ ก็เป็นทุกข์
ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักที่พอใจ ก็เป็นทุกข์
มีความปรารถนาสิ่งใด ไม่ได้สิ่งนั้น นั่นก็เป็นทุกข์
ว่าโดยย่อ อุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ เป็นตัวทุกข์
ได้แก่สิ่งเหล่านี้ คือ
ขันธ์ อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่น คือรูป
ขันธ์ อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่น คือเวทนา
ขันธ์ อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่น คือสัญญา
ขันธ์ อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่น คือสังขาร
ขันธ์ อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่น คือวิญญาณ
เพื่อให้สาวกกำหนดรอบรู้อุปาทานขันธ์ เหล่านี้เอง
จึงพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เมื่อยังทรงพระชนม์อยู่
ย่อมจะทรงแนะนำสาวกทั้งหลาย เช่นนี้เป็นส่วนมาก

จากบทสวดดังกล่าว เราจะเห็นได้ถึงข้อหนึ่งในพระไตรลักษณ์ หรือสามัญลักษณะ ๓ ประการ อันเป็นลักษณะโดยธรรมชาติของสิ่งทั้งปวง กล่าวคือ (๑) ความไม่เที่ยง ไม่คงที่ ไม่คงตัว สิ่งใดเกิดขึ้นแล้วก็ย่อมเสื่อมสลายไป **(อนิจจตา)** (๒) สิ่งที่เกิดขึ้นนั้น ๆ ไม่อาจมีความสมบูรณ์ในตัวเองได้ เพราะต้องพึ่งเครื่องปรุงแต่งต่าง ๆ เพื่อให้

คงสภาพนั้น ๆ อยู่ และสภาพนั้น ๆ จำต้องเปลี่ยนแปลงไปตามธรรมชาติ ไม่อาจคงทนอยู่ได้ในสภาพเดิม จึงเกิดการบกพร่อง ไม่สมดุลย์ ให้ได้พอใจอย่างเต็มที่ จนถึงเกิดการขัดแย้งกัน **(ทุกขตา)** (๓) ทั้งนี้เพราะสิ่งทั้งหลายทั้งปวง จะโดยมีการปรุงแต่งขึ้นหรือไม่ก็ตาม ล้วนปราศจากตัวตน ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมันเองเลย **(อนัตตา)** แต่แล้วมนุษย์กลับไปยึดในสิ่งนั้น ๆ ดังหนึ่งกับว่ามีตัวตน เท่ากับเป็นการขืนสามัญลักษณะหรือลักษณะโดยธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงนั่นเอง ทั้งนี้เพราะตัวอุปาทานคือการติดยึด ไม่ยอมสละละวางนั่นเอง

การที่จะเข้าใจในเรื่องอุปาทานได้ ต้องเข้าใจต่อไปถึงสิ่งต่าง ๆ ที่ปรุงแต่งชีวิตขึ้นนั้นอาศัยกันและกัน จึงเกิดมีขึ้นได้ สิ่งนี้เองที่เรียกว่าปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเป็นธรรมที่แสดงการเกิดและการดับของสรรพสิ่ง จึนรับธรรมะข้อนี้ได้ก็ต่อเมื่อโยงข้อความในหลักทั่วไปของปฏิจจสมุปบาทนั้น ให้ไปเข้ากับแนวของเต๋า

เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี
เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้ก็ดับไปด้วย[๒๑]

แต่ในทางพระพุทธศาสนา ได้ขยายความออกไปอีกว่า เพราะความไม่รู้แจ้งในสภาพที่แท้ของธรรมชาติ **(อวิชชา)** จึงเกิดกระบวนการต่าง ๆ ของชีวิตขึ้น จนกลายเป็นความยึดถือ **(อุปาทาน)** และความยึดถือนี้เกิดขึ้น เพราะความอยาก **(ตัณหา)** อันได้แก่ความทะยานอยากในสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕ **(กามตัณหา)** ความอยากมีอยากเป็นอยู่ชั่วกาลนาน **(ภวตัณหา)** และความอยากพ้นไปจากสภาพที่เป็นอยู่ **(วิภวตัณหา)** และความอยากนี้เกิดขึ้นเพราะความรู้สึก **(เวทนา)** อันได้แก่ความสุข ความทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ ความรู้สึกเกิดขึ้นได้เพราะ **ผัสสะ** คือการกระทบกันขึ้นระหว่างอายตนะภายในและภายนอก **(สฬายตนะ)** อันได้แก่ตากับการเห็น หูกับการได้ยิน จมูกกับการได้กลิ่น ลิ้นกับการได้ลิ้มรส กายกับความสัมผัส ใจกับอารมณ์ สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้มีขึ้นได้ เพราะมี **นามรูป** คือกายกับใจประกอบกัน ในฝ่ายกายมีเครื่องรับรู้คือ **วิญญาณ** ในฝ่ายใจมีความจงใจคือ **สังขาร** เป็นตัวรองรับ

การติดยึดนั้น อาจจำแนกออกไปได้ว่า ยึดในกาม คือสิ่งซึ่งมากระทบกาย พอใจในรูป รส กลิ่น เสียง ยึดในทิฐิ คือสิ่งที่มากระทบความคิดเห็นว่า ลัทธิทฤษฎีของตนดีวิเศษกว่าของคนอื่น ยึดในความประพฤติปฏิบัติว่า วิถีชีวิตของตนดีวิเศษกว่าของคน

อื่นและยึดในตัวตนว่ามีจริง โดยสร้างตัวตนขึ้นมายึดถือด้วยความเห็นผิด

เมื่อมีการติดยึดขึ้น ก็ย่อมเกิด **ภพ** คือ เจตจำนงที่จะทำการ แล้วทำให้เกิดกระบวนพฤติกรรม ผลักดันให้เกิดการสืบขั้นตอนต่อไป คือ **ชาติ** นับเป็นการกลับไปหาวงจรแห่งขันธ์ห้าอันแยกออกได้เป็น **นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ** และ **เวทนา** เมื่อมีเกิดก็ย่อมมีความเสื่อมทรามและแตกดับไป **(ชรามรณะ)** แม้จะยังไม่แตกดับไปในทันที ความเสื่อมสลายก็ได้แฝงซ่อนอยู่ในกระบวนการของชีวิตตลอดเวลา ซึ่งแสดงออกมาในรูปของความทุกข์ อันได้แก่ ความแห้งใจ **(โสกะ)** ความร่ำไรรำพัน **(ปริเทวะ)** ความทนอยู่ไม่ได้ **(ทุกข)** ความเสียใจ **(โทมนัส)** ความผิดหวังคับแค้นใจ **(อุปายาส)** ทั้งหมดนี้เป็นอาการอันสำแดงออกซึ่งความหมักหมมอยู่ในสันดาน ที่เรียกว่า **กิเลส** หรือ **อาสวะ** ที่ **อาสวะ** มีขึ้นได้ก็เพราะ **อวิชชา** ความไม่รู้ในกฎหรือวงจรแห่งชีวิตดังกล่าวแล้ว ยิ่งมีการติดยึดในชีวิตหรือส่วนใดส่วนหนึ่งของชีวิตเข้าด้วยแล้ว ยิ่งยากที่จะเข้าใจสภาวธรรมได้อย่างแจ่มแจ้ง เพราะฉะนั้น ทางพระพุทธศาสนา การจะเข้าหาสภาวสัตย์ได้ ก็ต้องเอาชนะอวิชชาให้ได้ เมื่อดับอวิชชาเสียได้ กระบวนการอย่างอื่นๆ ก็พลอยดับไปด้วย แต่ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ไม่ได้ให้ผลในทางปฏิบัติอย่างชัดเจนพอ เพราะปฏิจจสมุปบาท แสดงแต่ตัวกระบวนการล้วนๆ ตามที่เป็นไปตามธรรมชาติเท่านั้น ไม่ได้ระบุลงไปให้ชัดเจนว่าสิ่งที่จะต้องทำมีรายละเอียดอะไรบ้าง จะต้องทำอย่างไร มีลำดับขั้นตอนในการปฏิบัติอย่างไร

การตอบปัญหาในข้อนี้ พุทธศาสนิกย่อมยึดหลักในอริยสัจสี่ โดยเฉพาะข้อสุดท้าย อันได้แก่มรรค มีองค์ ๘ มาเป็นวิธีการปฏิบัติตนเพื่อให้พ้นทุกข์ หรือเพื่อให้ล่วงพ้นบ่วงแห่งการเวียนว่ายในวัฏฏะ ซึ่งทางฝ่ายเถรวาทรับเอาอย่างง่าย ๆ โดยไม่ยอมเอาชนะ จนเห็นว่าวัฏฏะนี้เป็นนิรันดรภาพไปเลยก็มี และเข้าใจเอาว่าการรู้ถึงความจริงข้อนี้ เป็นการตรัสรู้เสียแล้ว และการยอมรับสภาพเช่นนี้ เพียงทำตัวเป็นทารก อย่างไร้เดียงสา ก็จะอยู่ได้ในวัฏจักร จนอาจเป็นอมตะได้ ดังคำอุปมาในเรื่องน้ำ คือให้ทำตนเป็นน้ำ จะได้เยือกเย็น ต่ำต้อย แต่มีพลังมหาศาล ซึ่งทางฝ่ายพุทธเห็นเป็นตรงกันข้าม ว่าถ้าเข้าใจวัฏจักรนี้แล้ว อาจข้ามพ้นห้วงน้ำไปได้ การรู้แจ้งเห็นจริง คือการรู้สภาวะที่แท้ของธรรมชาติ เพื่อการข้ามพ้นโอฆะ คือ ห้วงน้ำ หรือวงวัฏดังกล่าวนี้เอง การปฏิบัติตนตามมัชฌิมาปฏิปทานั้น คือดำเนินตามอริยมรรค โดยเริ่มที่ปรับทัศนคติไปในทางที่ชอบ **(สัมมาทิฏฐิ)** ก่อน แล้วค่อยมีความดำริชอบ **(สัมมาสังกัปปะ)** แล้วจึงเจรจาชอบ **(สัมมาวาจา)** มีการกระทำที่ชอบ **(สัมมากัมมันตะ)** เลี้ยงชีพชอบ **(สัมมาอาชีวะ)** เพียรชอบ **(สัมมาวายามะ)** ระลึกชอบ **(สัมมาสติ)** แล้วจึงตั้งจิตชอบ **(สัมมาสมาธิ)**

ก็ได้ แต่ประมวลลงแล้ว ก็สรุปลงได้ในไตรสิกขา คือต้องมีกายวาจาเรียบร้อย **(ศีล)** มีจิตตั้งมั่นในทางที่ชอบ **(สมาธิ)** จึงจักเห็นสภาพที่แท้ของธรรมชาติ **(ปัญญา)** คือเข้าถึง **ศูนยตา** นั่นเอง รายละเอียดในเรื่องความประพฤติปฏิบัติเช่นนี้ ไม่มีกล่าวไว้ในลัทธิเต๋า หรือลัทธิขงจื๊อ ยิ่งลัทธิหลังนี้ด้วยแล้ว **สรรนิพนธ์** หรือ **หัวข้อคำสอน** ของขงจื๊อดูจะกล่าวถึงแต่แนวทางปฏิบัติในทางโลกียะ หรือจริยธรรม ยิ่งกว่าที่จะเอ่ยถึงศาสนธรรมหรือเต๋าแห่งการเข้าถึงความเป็นมนุษย์ที่แท้ แม้ลัทธิเต๋า โดยเฉพาะเล่าจื๊อนั้น ได้พูดถึงโลกสมมติ และเอกลักษณ์ใหม่ของมนุษย์ที่ปล่อยวาง โดยไม่ยึดมั่นถือมั่นในตนเอง พร้อมทั้งยังชี้ให้เห็นด้วยว่ามนุษยธรรมสำคัญเป็นอันดับรองลงไปจากสภาวธรรมตามธรรมชาติก็จริง แต่หาได้ชี้ให้ชัดลงไปไม่ ว่าแนวปฏิบัติ เพื่อให้เกิดเอกลักษณ์ใหม่ ในหมู่ผู้ที่จะได้เป็นมนุษย์ที่แท้นั้น ควรจะเป็นเช่นไร

ทางฝ่ายพุทธศาสนาได้ให้รายละเอียดในเรื่องนี้ได้มากกว่าคำสอนของลัทธิศาสนาใด ๆ ทั้งสิ้น โดยจะขอนำมัชฌิมาปฏิปทามากล่าวเพียงย่อ ๆ ให้เห็นได้ดังนี้[๒๒]

ความเห็นชอบนั้น คือเห็นในพระไตรลักษณ์ ในอริยสัจสี่ ในปฏิจจสมุปบาท หรือนัยหนึ่งคือเห็นกระบวนการแห่งธรรมชาตินั้นเอง ความเห็นชอบนี้จะเกิดขึ้นได้อย่างไร ตอบว่า เกิดขึ้นได้สองทาง ทาง ๑ คือ เกิดด้วยศรัทธาในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า รับทราบกระบวนการทางธรรมชาติดังกล่าวแล้ว เห็นตาม เชื่อมั่น และเลื่อมใส เพื่อนำไปประพฤติปฏิบัติ อีกทาง ๑ เกิดขึ้นได้เพราะอบรมกายวาจามาเรียบร้อยแล้ว มีจิตตั้งมั่นดีแล้ว จึงเกิดปัญญา มีสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ รวมเป็นสัมมาญาณะ คือรู้ชอบเลยทีเดียว ทางที่สองสัมมาทิฏฐิเป็นผล ทางแรกสัมมาทิฏฐิเป็นเหตุ อาศัยศรัทธาปสาทะเป็นแกน ก่อให้เกิดความดำริชอบ คือน้อมนำไปในทางการดำรงชีวิตแบบสงบ ไม่พยายามแสวงหาเพื่อความหมกมุ่นพอกพูน ไม่สนองความต้องการทางด้านอิฏฐารมณ์ กับมีดำริไปในทางที่ตัดความเคียดแค้นชิงชังลง พยายามลดความคิดเห็นในแง่ร้ายต่าง ๆ กับเลิกคิดเบียดเบียนผู้อื่นและสิ่งอื่นๆ เลิกความคิดในด้านการทำลายหรือทำร้าย

หากทำได้ดังนี้ ย่อมช่วยให้ความคิดปลอดโปร่ง ไม่หมกมุ่นพัวพัน ลดความเห็นแก่ตัวลง มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ปรารถนาดีต่อผู้อื่น ต้องการให้ผู้อื่นมีสุข และพยายามคิดที่จะช่วยให้ผู้อื่นพ้นทุกข์ ในแง่ของจริยธรรม ทำให้ดำรงชีวิตอยู่กับผู้อื่นอย่างมีสุข ในแง่ของศาสนธรรม นี้เป็นตัวปัญญา คือทำให้จิตอิสระ ไม่ติดยึด

จากแนวคิดเช่นนี้ ย่อมก่อให้เกิดการปฏิบัติในด้านสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และ

สัมมาอาชีวะ คือศีล หรือกล่าวโดยกลับกัน เพราะมีศีลที่สะอาดทั้งทางวาจาและทางกาย และมีสมาธิคือสัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ จึงก่อให้เกิดจิตอิสระเช่นนั้นได้

ศีลนั้นคือเครื่องชำระตนทางกายและวาจา ว่าเฉพาะทางกาย

(๑) คือไม่ใช่แต่เว้นขาดจากการตัดรอนชีวิตเท่านั้น หากยังเป็นการอนุเคราะห์เกื้อกูลสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงอีกด้วย

(๒) ไม่ใช่แต่เว้นขาดจากการยึดถือเอาสิ่งของของผู้อื่นเท่านั้น หากยังยินดีให้ปันของของตนแก่คนอื่นอีกด้วย

(๓) ไม่ใช่แต่เว้นขาดจากการล่วงละเมิดทางกามเท่านั้น แม้สิ่งที่เขารักเขาหวงแหนอย่างยิ่ง ก็ไม่ทำลายน้ำใจเขาด้วย หากช่วยเกื้อกูลในทางความรัก ดังรักภรรยาชายอื่นดุจมารดาของตนฉะนั้น[๒๓]

ในทางวาจา

(๔) ไม่แต่ละการพูดเท็จ ยังเป็นการพูดวาจาสัตย์ตลอดเวลาอีกด้วย

(๕) ไม่แต่ละวาจาส่อเสียดยุแยกให้แตกกันเท่านั้น หากยังช่วยพูดสมานสามัคคีให้รักใคร่ปรองดองกันอีกด้วย

(๖) ไม่แต่ละคำด่าที่หยาบคายอย่างร้ายกาจเท่านั้น หากยังกล่าววาจาสุภาพ ที่น่ารักน่าจับใจอีกด้วย

(๗) ไม่แต่ละการพูดพล่อย ๆ อย่างเพ้อเจ้อ หรือพูดสำรากหยาบช้าจนคนดีฟังไม่ได้เท่านั้น หากยังรู้จักพูดให้เหมาะแก่กาลเทศะ เจรจาเป็นหลักฐาน และเป็นประโยชน์อีกด้วย[๒๔]

ตามนัยที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่าศีลมิได้เป็นแต่เครื่องงดเว้น โดยนัยลบเท่านั้น หากยังเป็นเครื่องเอื้ออำนวยในทางสร้างสรรค์ อันเป็นนัยบวกของการดำรงชีวิตอีกด้วย และใช่แต่ศีลจะจำกัดอยู่แต่การกระทำทางกายและวาจาเท่านั้นก็หาไม่ หากยังครอบคลุมไปถึงใจอีกด้วย ดังจะเห็นได้ว่าในหัวข้อต่าง ๆ ข้างบนนี้ นำกุศลกรรมบถมากล่าวเพียง ๗ ข้อ อีกสามข้อคือการชำระจิตให้สะอาดนั้นเอง อันได้แก่ **อนภิชฌา** ไม่คิดจ้องเอาของผู้อื่น **อพยาบาท** และ **สัมมาทิฏฐิ** ซึ่งในที่นี้ สงเคราะห์เข้าอยู่ในอริยมรรคสองข้อต้นนั้นแล้ว

เมื่อมีความประพฤติปฏิบัติเป็นปกติ เข้าได้กับกฎเกณฑ์ของธรรมชาติเช่นนี้แล้ว

ขั้นต่อไปก็คือการอบรมจิต หรือสมาธิ ที่เรียกว่าจิตสิกขา ซึ่งเริ่มด้วย **สัมมาวายามะ** คือ เพียรป้องกันอกุศลที่ยังไม่เกิด อย่าให้เกิดขึ้น หรือถ้าเกิดขึ้นแล้ว ก็เพียรละอกุศลนั้นเสีย ในทางฝ่ายกุศล ถ้ายังไม่เกิด เพียรสร้างให้เกิดขึ้น ถ้าเกิดขึ้นแล้ว ก็เพียรรักษาไว้เพื่อให้งอกงามยิ่งขึ้น

อะไรเล่าคือกุศล อะไรเล่าคืออกุศล อกุศลคือ **อภิชฌา** ความเพ่งจำเพาะอันเป็นความปรารถนาอย่างยิ่งและ **โทมนัส** ความเสียใจหรือความยินร้าย วิธีป้องกันอกุศลคือไม่คิดเคลิ้มหลงติดในรูปลักษณะต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นรูปลักษณะทั่วไป **(นิมิต)** หรือรูปลักษณะปลีกย่อย **(อนุพยัญชนะ)** เพราะถ้าไปติดเข้าแล้ว บังเกิดพอใจในรูปลักษณะนั้น ๆ ย่อมเกิดกามวิตก ถ้าไม่พอใจ ย่อมเกิดพยาบาทวิตก และวิหิงสาวิตก วิตกทั้งสามนี้ เมื่อเกิดขึ้น ต้องพยายามบรรเทาให้ลดลง หรือพยายามละเสีย ให้สิ้นไป จะทำเช่นนั้นได้ ก็ต่อเมื่อโน้มน้าวนำใจไปในทางการสลัดให้พ้น เมื่อออกุศลพ้นไปแม้ชั่วขณะหนึ่ง ก็พึงถนอมกุศลธรรมที่เข้ามาแทนที่ไว้ และในขั้นสุดท้าย แม้กุศลก็พยายามสละละเสีย การที่จะกระทำเช่นนั้นได้ ย่อมต้องอาศัยสติ

สติคือความระลึกได้ เป็นภาวะที่พร้อมอยู่เสมอ เป็นตัวควบคุมการปฏิบัติหน้าที่คอยป้องกันยับยั้งตัวเอง ไม่ให้เพลิดเพลินหรือเลินเล่อ อีกนัยหนึ่งกล่าวว่า เป็นอัปปมาทธรรม นับเป็นธรรมที่สำคัญยิ่งในพระพุทธศาสนา แม้ในพระปัจฉิมวาจา ที่ทรงแสดงก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็สรุปลงได้ในอัปปมาทธรรมนี้เอง[๒๕]

เมื่อสติตั้งมั่น จิตก็เป็นสมาธิ สมาธินี้มีวิธีเจริญต่าง ๆ กัน เพื่อให้จิตประณีตขึ้นไปเป็นขั้น ๆ โดยลำดับ เพื่อถึงปัญญา ความเห็นแจ้งแทงตลอด หรือความหลุดพ้น ที่ในอริยสัจเรียกว่านิโรธ หรือวิมุตติ คือจุดหมายปลายทางของชีวิตที่อิสระ พ้นแล้วจากกิเลสอาสวะทั้งปวง หรือเป็นการเข้าถึงศูนยตาโดยสมบูรณ์นั่นเอง เมื่อถึงขั้นนี้ ทุกสิ่งทุกอย่างในกระบวนการของธรรมชาติ ย่อมกระจ่างชัดปราศจากความสงสัยใด ๆ สิ้น เป็นการเข้าถึงความเป็นมนุษย์ที่แท้ โดยนัยแห่งพระพุทธศาสนา เป็นสภาพอันพ้นที่สามัญมนุษย์จะเข้าใจได้ เหลือวิสัยที่นักปรัชญาจะนำมาวิเคราะห์ได้

เป้าหมายของพระพุทธศาสนาอยู่ที่การสอนมนุษย์ให้เข้าถึงโพธิ การตรัสรู้ ด้วยการรู้แจ้งเห็นจริงในศูนยตา ซึ่งเป็นวิถีชีวิตที่ต้องประกอบไปด้วยไตรสิกขา ซึ่งมีข้อละม้ายคล้ายกัน แต่ก็ต่างไปจากวิถีทางของเต๋า แต่แล้วนิกายมัธยมิกะก็นำเอาหลักของนักปราชญ์ฝ่ายเต๋า เข้ามาผสมกับแนวทางข้างฝ่ายพระพุทธศาสนา จนเกิดนิกาย **ฉาน** หรือ **เซน** ขึ้นได้ ในประเทศจีนและญี่ปุ่น ซึ่งมีอิทธิพลมาจนถึงโลกปัจจุบัน[๒๖]

ข้อแตกต่างที่สำคัญก็คือ **ฉาน** หรือ **เซน** (ออกจากสันสกฤต **ธยาน** หรือ **ฌาน** ในบาลีนั่นเอง) มิได้ให้อรรถาธิบายในเรื่องการเข้าถึงจุดสุดท้ายหรือการเข้าถึงธรรมชาติ ดังที่เอ่ยไว้ในพระไตรปิฎก กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ไม่ใช้วิธีอธิบายด้วยหลักของตรรก หากเป็นการกลับไปหา **เต้าเต้เก็ง** บทที่ ๑ ที่ว่า **เต๋าอันอธิบายได้ มิใช่เต๋าอันอมตะ** และกลับไปหาคำของเล่าจื๊อที่มีชื่อเสียงมาก ในข้อที่ว่าผู้พูดไม่รู้ ผู้รู้ไม่พูด นั้นเอง ในแง่นี้นิกาย **ฉาน** ของจีน เล่าปฐมเหตุว่าพระพุทธศาสนาที่ปรากฏอยู่แปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์นั้นก็เป็นดัง **ชื่อที่ตั้งให้กันได้ หาใช่สิ่งอันสูงสุดไม่** สิ่งสำคัญอันสูงสุดนั้น พระพุทธองค์มิได้ตรัสสอน หากทรงหยิบดอกไม้ขึ้นชูไว้ด้วยพระหัตถ์ และในบรรดาพระสาวก มีแต่พระมหากัสสปเท่านั้นที่เข้าใจรหัสยนัยแห่งบรมธรรมอันล้ำลึกนี้ ฉะนั้นนิกายที่ถือตัวว่าสืบสายโดยตรงมาทางพระมหากัสสปเถรเจ้า จึงเน้นในเรื่อง (๑) การเข้าถึงบรมธรรมนอกเหนือคัมภีร์ออกไป ด้วยการแนะนำจากอาจารย์โดยตรง (๒) ไม่ใช้หนังสือเป็นหลัก (๓) เข้าให้ตรงถึงสภาวจิต (๔) หยั่งถึงพุทธภูมิได้โดยแลเห็นสภาวสัตย์ในตนของตนเองนั้นแล

แทนที่จะเป็นการอธิบายธรรมะด้วยเหตุผล นิกายนี้ใช้วิธีเล่าเรื่องต่าง ๆ คล้าย ๆ กับที่ปรากฏในลัทธิเต๋า และถ้าเราพิจารณาดูดี ๆ แล้ว วิถีทางของคนชนบทที่อยู่ใกล้ธรรมชาติ ก็มักอธิบายสภาวะต่าง ๆ แม้ที่ลึกซึ้ง ด้วยการเล่าเรื่องเช่นกัน นี้นับว่าผิดไปจากปัญญาชน หรือคนที่อยู่ในเมือง ที่ชอบฟังคำอธิบายด้วยเหตุผลต้นปลาย โดยอาศัยตรรกวิทยาเป็นเกณฑ์ แท้ที่จริง วิธีการทั้งสอง มีทั้งคุณและโทษ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงเตือนไว้แล้วด้วย ดังปรากฏในกาลามสูตร

จะใช้เหตุผลในทางตรรก จะใช้วิธีเล่าเรื่องโดยศาสดาหรือสมณะ ครู อาจารย์ หรือจะใช้วิธีใดก็ตาม (เช่น วิธีให้แก้ปริศนาธรรมแบบ **เซน** หรือบริกรรม หรือเจริญวิปัสสนาภาวนาก็สุดแท้) นั่นก็เป็นเพียงพาหะที่จะให้สามัญมนุษย์ได้เข้าถึงสภาพของความเป็นมนุษย์ที่แท้นั้นแล เป็นประการสำคัญ การเข้าใจในเรื่องชีวิตและสกลจักรวาลโดยนัยแห่งไตรลักษณ์ อริยสัจ หรือปฏิจจสมุปบาท นั้น มีทางทำได้ไม่ยากนัก เมื่อเข้าใจแล้วสิ ทำอย่างไร จึงจักประพฤติปฏิบัติโดยมัชฌิมาปฏิปทา เพื่อเข้าถึงมรรคผลนิพพาน นี้เองที่เกจิอาจารย์ ต่างก็มีวิธีแนะนำสั่งสอน เพื่อการปฏิบัติให้ถึงที่สุด[๒๖]

ถ้าสมมติฐานในด้านปริยัติแตกต่างกัน คือ มีโลกทัศน์หรือทิฐิที่ผิดแผกกัน แม้ระหว่างเต๋ากับพุทธ แม้แนวปฏิบัติจะละม้ายคล้ายกัน ผลลัพธ์ก็คงจะเหมือนกันเลยที่

เดียวไม่ได้ ด้วยมุ่งผลต่างกันเสียแต่แรกแล้ว หากทิฐิตรงกัน แม้แนวปฏิบัติจะต่างกันไปบ้าง หากจุดใหญ่ใจความของการปฏิบัติเป็นไปเพื่อการถอนความติดยึดในตัวตน เพื่อความปลอดโปร่ง ด้วยการสำรวมทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย ประกอบไปด้วยสติสัมปชัญญะ คอยชำระจิตให้พ้นจากความโลภ พยาบาท ง่วงเหงา ลังเล ฟุ้งซ่าน เสียได้ เห็นกายในกาย เห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย เห็นจิตในจิต เห็นธรรมในธรรมเช่นนี้ ก็ย่อมเข้าสู่โลกุตรธรรมได้ และในโลกุตรธรรมนี้ พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนสำหรับคนทั่วไป มิได้มุ่งเฉพาะพระภิกษุสงฆ์เท่านั้น ดังทรงมีพระพุทธพจน์ว่า **เราบัญญัติโลกุตรธรรมอันประเสริฐว่าเป็นทรัพย์ของคน** และทรงเน้นเรื่องศูนยตาอันสูงสุดว่าเหมาะสมแก่ฆราวาส และการเป็นฆราวาสที่ดีนั้น คือผู้ที่บริโภคกามคุณด้วยจิตที่อยู่เหนืออำนาจบีบคั้นของกาม คือ ไม่กำหนัด **(อคธิโต)** ไม่สยบมัวเมา **(อมุจฺฉิโต)** ไม่พัวพัน **(อนชฺฌาปนฺโน)** เห็นโทษในส่วนที่เป็นโทษ **(อาทีนวทสฺสวี)** มีสติปัญญาอยู่เหนือโทษของกามคุณ **(นิสฺสรณปญฺโญ)** ดังมีพระพุทธภาษิตรับรองไว้ว่า *ดูก่อนคหบดี ท่านทั้งหลายไม่พึงกระทำความพอใจแต่เพียงว่า เราทั้งหลายได้บำรุงพระภิกษุสงฆ์ด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจยเภสัชชบริขารเท่านั้น ดูก่อนคหบดี เมื่อเป็นดังนั้น ในกรณีนี้ ท่านทั้งหลายพึงทำความสำเหนียกอย่างนี้ว่า ถ้ากระไร เราทั้งหลายจักเข้าถึงปริวิเวกปีติ แล้วแลอยู่โดยกาลอันควร ดูก่อนคหบดี ท่านทั้งหลายพึงทำความสำเหนียกอย่างนี้แล*[๒๗] **ปริวิเวกปีติ** คือปีติที่เกิดจากความสงัดทางจิตใจอย่างถึงที่สุด มีอยู่ ๕ ลักษณะด้วยกัน คือ (๑) ไม่ทุกข์โทมนัส หรือ (๒) สุขโสมนัสเพราะอาศัยกาม (๓) ไม่ทุกข์โทมนัสหรือ (๔) สุขโสมนัสเพราะอาศัยอกุศล แล้วก็ไม่มี (๕) ทุกข์โทมนัสเพราะอาศัยกุศล กล่าวโดยสรุปก็คือ การไม่ยึดมั่นถือมั่นในเรื่องกาม แม้จนในเรื่องกุศล เพราะเมื่อยังยึดมั่นอยู่ในกุศลก็มีความกลัดกลุ้ม มีความหนักอกหนักใจอันเกี่ยวกับกุศล จิตใจยังไม่เกลี้ยงเกลา เมื่อจิตใจเกลี้ยงเกลาได้แล้ว แม้เป็นฆราวาส พระพุทธองค์ก็ทรงยกย่องบุคคลเช่นนี้ว่าเป็นผู้เลิศ **(อคฺโค)** ประเสริฐ **(เสฏฺโฐ)** เด่นดวง **(ปาโมกฺโข)** สูงสุด **(อุตฺตโม)** และบวร **(ปวโร)**[๒๗]

แม้จะเข้าถึงสภาวะดังกล่าวไม่ได้โดยตลอด เข้าถึงได้เป็นครั้งคราวก็ยังดี อย่างที่ทางฝ่ายเถรวาทเรียกว่าทิฏฐธรรมนิพพาน คือการว่างจากกิเลสเป็นครั้งคราว ดังที่ฝ่าย **ฉาน** หรือ **เซน** เรียกว่า **สาตอรี** คือตรัสรู้หรือเกิดปัญญาชั่วขณะหนึ่ง ๆ ในขณะดังกล่าวถือได้ว่าเข้าถึงพุทธภูมิหรือเข้าถึงสภาวจิตที่แท้ สภาวะดังกล่าวนี้เองที่ **ฉาน** หรือ **เซน** ถือว่าเป็นมนุษย์ที่แท้ ที่ปราศจากคำอธิบายหรือเนมิกนามใด ๆ อีก ถือได้ว่าเป็นบุคคลจริง ๆ ซึ่งมิได้กำหนดขอบเขตไว้เพียงภายในร่างกายนี้ หรือชั่วอายุนี้เท่านั้น ถือได้ว่าเป็นการเข้า

ถึงภาวะอันสมบูรณ์ ดังอาจารย์สุสุกิอธิบายว่าบุคคลดังกล่าว คงความเป็นปัจเจกชนไว้ แต่ก็เข้าถึงสภาพที่อยู่เหนือปัจเจกภาพ ในแง่หนึ่งถือได้ว่าเขา

ตายไปในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่
และตายอย่างเต็มที่
ในกรณีเช่นนี้ ไม่ว่าจะทำอะไร
ย่อมเป็นการถูกต้องทั้งสิ้น[๒๘]

ความข้อนี้ตรงกับที่ท่านพุทธทาสกล่าวไว้เป็นคติพจน์อยู่เสมอ ๆ ว่า

จงทำงาน	*ทุกชนิด*	*ด้วยจิตว่าง*
ยกผลงาน	*ให้ความว่าง*	*ทุกอย่างสิ้น*
กินอาหาร	*ของความว่าง*	*อย่างพระกิน*
ตายเสร็จสิ้น	*แล้วในตัว*	*แต่หัวที*

นั่นเอง

ข้อความทำนองนี้ ก็มีพื้นฐานอยู่ในคริสต์ธรรมโบราณ แต่อารยธรรมตะวันตกได้ประหารแนวคิดเช่นนี้ ชนิดที่เกือบจะถอนรากถอนโคนเอาเลย และได้ขยายขบวนการออกมาถึงตะวันออกแล้วด้วย

ด้วยการมองไปที่พื้นฐานทางวัฒนธรรมตามแบบจีนโบราณ ที่รับจากฝ่ายพุทธศาสนาเข้ามาผสมผสานกันนี้ ยังมีทางที่จะเกิดมนุษย์ที่แท้ขึ้นอีก ได้ไหม ในโลกปัจจุบัน หรือว่าอุดมคติของการดำรงชีวิตตามแนวทางดังกล่าว เป็นความฝันมากเกินไป ใคร่ขอฝากไว้ให้วิญญูชนได้โปรดช่วยกันพิจารณาดูด้วยเทอญ[๒๙]

ส. ศิวรักษ์

อรรถาธิบาย

(๑) **วรรณไวทยากร** ชุมนุมบทความทางวิชาการ ถวายพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ในโอกาสที่พระชนม์ครบ ๘๐ พรรษาบริบูรณ์ ๒๕ สิงหาคม ๒๕๑๔ (โครงการตำรา ฯ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย) เล่ม ๑ ภาคการศึกษา หน้า ๖ และ ๖๓

(๒) **สันติประชาธรรม** ป๋วย อึ๊งภากรณ์ (เคล็ดไทย) ๒๕๑๖ หน้า ๗ และ ๑๒

(๓) ผู้ที่ต้องการทราบความข้อนี้โดยพิสดาร ขอให้อ่าน **ลัทธิของเพื่อน** เสฐียรโกเศศ–นาคะประทีป (คลังวิทยา) พ.ศ. ๒๕๑๔ โดยเฉพาะตอนที่ว่าด้วยลัทธิศาสนาของจีน หน้า ๔๐๗–๘๑๖

(๔) **สันติประชาธรรม** หน้า ๑๖

(๕) **The Chinese Mind: Essentials of Chiness Philosophy and Culture,** ed. by Charles A. Moor (East-West Center Press, Honolulu, 1967) โดยเฉพาะระหว่างหน้า ๑๔๕–๑๖๖ ในบทความเรื่อง The Basis of Social, Ethical and Spiritual Values in Chinese Philosophy

(๖) **The Chinese Mind** โดยเฉพาะในบทความเรื่อง The Story of Chinese Philosophy by Wing-Tsit Chan หน้า ๓๑–๗๕

(๗) **จอยุ่ยเหม็ง** พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางเน้ย โปษยานนท์ ๒๘ ธันวาคม ๒๕๐๓ หน้า ๓๓๐ **กิมกังเก็ง** ที่เอ่ยถึงนั้นคือวัชรสูตร

(๘) **จอยุ่ยเหม็ง** หน้า ๖๐๑–๖๐๒

(๙) หนังสือเก่าของจีน ที่สาธารณรัฐประชาชนจีนรับได้ ดูจะมีแต่ **ซ้องกั๋ง** เท่านั้น ดอกกระมัง แม้กระนั้นก็รับภาคปลายของเรื่องนี้ไม่ได้

(๑๐) ถ้อยคำของขงจื๊อที่แปลมานี้ จะโดยใส่อัญประกาศไว้หรือไม่ก็ตาม และข้อความที่นำมาเขียนเกี่ยวกับแนวคิดของขงจื๊อนั้น เก็บความมาจาก **The Analects of Confucius** by Arthur Waley (Allen & Unwin) London 1956 เป็นพื้นงานเขียนของขงจื๊อ หรือที่ขงจื๊อรวบรวม ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันและนักเรียนต้องศึกษา

เพื่อสอบเข้ารับราชการเป็นจอหงวน คือ

๑) คำนำหนังสือเอกสารพงศาวดาร **ชูเก็ง (Shu King)**

๒) ประมวลกวีนิพนธ์โบราณ **ชี่เก็ง (Shih King)**

๓) ตำราพิธีกรรม **ลี่กี (Liki)**

๔) **คัมภีร์อนิจลักษณะ ยี่เก็ง (I Ching or Yi King)** อันใช้ในการทำนายทายทักด้วย

๕) **ฤดูใบไม้ผลิและฤดูใบไม้ร่วง ชุนชิว (Ch'un Ch'ee)** ซึ่งฝรั่งแปลว่า Annals of Lu

คัมภีร์ทั้ง ๕ นี้ เป็นตำราเรียนนอกเหนือไปจาก **สรรนิพนธ์** หรือ **หัวข้อคำสอน The Analects** ที่นายเลียง เสถียรสุต ใช้คำไทยว่า **วิจารณพจน์**

(๑๑) **The Great Learning (Ta hsueh)** translated by Lin Yutang in **The Wisdom of Confucius** (Modern Library) New York, 1938 หน้า ๑๓๕–๑๔๐

(๑๒) **มนุษย์ที่แท้** ส. ศิวรักษ์ แปล (เคล็ดไทย) ๒๕๑๘ หน้า ๓๒ และ ๓๓

(๑๓) ทางด้านพิธีกรรมนั้น กล่าวกันว่าหลานของขงจื๊อคนที่ชื่อ จื๊อซือ รวบรวมขึ้น **Li chi, the Book of Rites** by Tzu-ssu โดยมีมาแต่ต้นราชวงศ์จิว ดู **The Conduct of Life** by Ku Hung-ming ใน **The Wisdom of The East Series** (John Murray) London, 1906 กับดูที่เชิงอรรถหมายเลข ๑๐ ประกอบด้วยประเทศจีนประกอบพิธีกรรมตามนัยนี้เป็นรัฐพิธี ณ ศาลต่าง ๆ ตามเทศกาลมาแต่ต้นคริสต์กาล เพิ่งมาเลิกไปเมื่อกลายเป็นสาธารณรัฐประชาชนจีนนี่เอง

(๑๔) ดู **คัมภีร์เหลาจื๊อ** ของ ล. เสถียรสุต พ.ศ. ๒๕๑๗ และนายพจนา จันทรสันติ ได้แปล **เต้าเต้เก็ง** แล้วเสร็จ หากยังไม่ได้ตีพิมพ์ สำหรับฉบับภาษาอังกฤษที่แปลและนำมาเขียนในตอนนี้ ใช้ **The Way And Its Power** by Arthur Waley (Grove Press) New York, 1958 และ **Lao Tzu Tao Te Ching** translated by D.C. Lau (Penguin) London, 1963

(๑๕) **ปาจารยสาร** (มูลนิธิเสฐียรโกเศศ–นาคะประทีป) มกราคม–มีนาคม ๒๕๑๗ หน้า ๙๓

(๑๖) ถ้อยคำจากขางจื้อ ที่ใช้ในตอนนี้ มิได้คัดมาจาก **มนุษย์ที่แท้** หากแปล (ในอัญ

ประกาศ) และเรียบเรียง จาก **Three Ways of Thought in Ancient China** by Arthur Waley (Allen & Unwin) London, 1953

(๑๗) ขอให้เทียบกับหัวข้อธรรมอิทัปปัจจยตา โดยนัยแห่งปฏิจจสมุปบาท ซึ่งจะกล่าวในตอนต่อไป โดยเฉพาะที่ข้อความเหนือเชิงอรรถ ๒๑

(๑๘) สำหรับความคิดของลัทธิเต๋าและถ้อยคำของเล่าจือ ที่นอกเหนือคัมภีร์ **เต้าเต้เก็ง** ออกไป อาศัย **The Parting of The Way** Lao Tzu and **The Taoist Movement** by Holmess Welch (Methuen, London, 1957) เป็นพื้น

(๑๙) **Mahayana Buddhism** by B.L. Suzuki (Allen & Unwin London, 1959) โดยเฉพาะคำนำของ Dr. Suzuki หน้า XIX–XXXX กับดูบทความอีกสองเรื่องประกอบด้วย คือ A Glance at Mahayana Buddhism in Siam by John Blofeld ใน **Visakha Puja** (พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย) พ.ศ. ๒๕๐๗ หน้า ๖๙–๗๓ และ Chinese Buddhism with Special Reference to Siam by John Blofeld ใน **Visakha Puja** พ.ศ. ๒๕๑๔ หน้า ๔๗–๕๗

(๒๐) ศัพท์พุทธศาสนาที่ใช้ในบทความนี้ พยายามใช้แต่ศัพท์ที่คุ้นหูคนไทย ซึ่งส่วนมากเป็นศัพท์บาลี ไม่พยายามเรียกตามศัพท์มหายานที่ไม่คุ้นหูคนไทย เว้นแต่ศัพท์บาลีไม่มี จึงใช้ศัพท์สันสกฤต แม้แต่ **สารัตถธรรมมหายาน** ที่คณะสงฆ์จีนนิกายตีพิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๓ ก็อธิบายทวาทสนิทาน ในปฏิจจสมุปบาท ด้วยศัพท์บาลีโดยตลอด

(๒๑) คำอธิบายเรื่องปฏิจจสมุปบาททางฝ่ายมหายาน ดู **The History of Buddhist Thought** by E.J. Thomas (Kegan Paul) London, 1953 บทที่ ๕ Causation: Note on the Wheel of Becoming หน้า ๕๘–๗๐ และสหโสทคตอวทานทิพยาทานที่พระปาสาทิโก แปลประกอบเรื่อง The Wheel of Wandering-on ของพระขันติปาโล ใน Visakha Puja พ.ศ. ๒๕๑๑ หน้า ๔–๒๐ โดยเฉพาะบทความหลังนี้ชี้ให้เห็นถึงการแปลปฏิจจสมุปบาทออกไป ในแง่ของวัฏจักร ที่กินความถึงภพอื่น ๆ ซึ่งละม้ายคล้ายกับที่ท่านพุทธโฆสาธิบายไว้ใน **วิสุทธิมรรค** นอกจากนี้ยังอธิบายความให้สามัญชนเข้าใจ ในเรื่องนรกสวรรค์และการเกิดใหม่ โดยเขียนภาพประกอบอย่างแพร่หลายมากในประเทศจีน และทิเบต ซึ่งบัดนี้มีเอาอย่างมาเขียนไว้ที่เมืองไทยด้วยบ้างแล้ว

(๒๒) ผู้ที่ต้องการเข้าใจพุทธธรรมโดยตลอด ขอให้อ่านบทความชื่อนั้น ของพระศรีวิสุทธิโมลี (ประยุทธ ปยุตฺโต) ใน **วรรณไวทยากร** เล่ม ๑ หน้า ๑—๒๐๖ และได้ตีพิมพ์แยกเป็นเล่มต่างหากให้ชื่อว่า **พุทธธรรม** ด้วยแล้วเช่นกัน หลักคำสอนที่เป็นแก่น ฝ่ายมหายานและเถรวาท หาได้ต่างกันไม่ ดังคำของบาทหลวงเอลเรด เกรแฮม เคยกล่าวว่า "ดูเหมือนคริสเตียนจะต่างทัศนะกันในข้อปลีกย่อย อย่างเอาจริงเอาจัง ในขณะที่ชาวพุทธแตกต่างทัศนะกันในข้อใหญ่ใจความแต่เพียงเล็ก ๆ น้อย ๆ เท่านั้น" (**อดีตของอนาคต** ส. ศิวรักษ์ เคล็ดไทย พ.ศ. ๒๕๑๗ หน้า ๑๗๗) กับขอให้ดู **Buddhism : Its Essence and Development** ของ Edward Conze (Cassirer) Oxford, 1960 ประกอบ

(๒๓) ดูคำนำของพุทธทาสภิกขุ ใน **พุทธศาสนากับสังคมไทยปัจจุบัน** สรุปผลการสัมมนาที่สยามสมาคม พ.ศ. ๒๕๑๓

(๒๔) **แว่นธรรมวินัย** ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ฌาณวโร) พ.ศ. ๒๕๑๖ หน้า ๓๔—๒๐๓

(๒๕) **พลังแห่งสติ** ของญาณโปนิกมหาเถระ ที่ทัศนีย์ หงศ์ลดารมย์แปล (บรรณศาลา ก.ข. ๒๕๑๗) ให้คำอธิบายในเรื่องนี้ดีมาก

(๒๖) ดู **The Secrets of Chinese Meditation** by Charles Luk (Rider) London, 1964 ซึ่งให้รายละเอียดในแง่ของการปฏิบัติศาสนธรรม ตามแบบของนิกายต่าง ๆ ทางด้านพระพุทธศาสนาด้วย และของลัทธิเต๋าด้วย

(๒๗) **อิทัปปัจจยตา** ของพุทธทาสภิกขุ (ธรรมทานมูลนิธิ) ๒๕๑๖ หน้า ๒๘๔

(๒๘) **A Flower Does Not Talk** by Abbot Zenkei Shibayama (Tuttle) Tokyo, 1970 หน้า ๔๖ เรื่อง **เซน** ของญี่ปุ่น มีตีพิมพ์มาก ที่เทียบให้เห็นทั้งของจีนและญี่ปุ่นมีดีอยู่ ๓ ชุด คือ **Ch'an and Zen Teaching** by Charles Luk สำหรับผู้ที่ต้องการรู้เรื่องนิกายนี้ ที่ปฏิบัติกันอยู่ในเมืองญวน ควรอ่าน **Zen Keys** by Thich Nhat Hanh (Doubleday) New York, 1974 ซึ่งนายพจนา จันทรสันติ แปลออกเป็นภาษาไทยด้วยบ้างแล้ว

(๒๙) บทความนี้ข้าพเจ้าได้ขอให้นายเลียง เสถียรสุต ช่วยกรุณาตรวจตราภาษาจีนและความถูกต้องให้ด้วย จึงขอแสดงความขอบคุณไว้ ณ ที่นี้ ส่วนความผิดพลาดต่าง ๆ ข้าพเจ้าขอรับผิดชอบแต่ผู้เดียว

หนังสือของโครงการตำรา ฯ ที่มีจำหน่ายในขณะนี้

๑. **ชุดวรรณไวทยากร** (เล่มย่อย – ปกอ่อน)

พุทธธรรม (พระศรีวิสุทธิโมลี)	๒๕ บาท
วรรณคดี (มล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ และ เจตนา นาควัชระ)	๒๕ บาท
ภาษาศาสตร์ (พระมหาเสถียรพงษ์ และ วิจินตน์ ภาณุพงศ์)	๒๕ บาท
เศรษฐศาสตร์ (ประชุม โฉมฉาย จิรายุ อิศรางกูร ฯ และ อรัญ ธรรมโน)	๒๕ บาท
นิติศาสตร์และการต่างประเทศ (หยุด แสงอุทัย และ วรพุทธิ ชัยนาม)	๑๘ บาท
วารสารศาสตร์ (สุภา ศิริมานนท์ และ สุรัตน์ นุ่มนนท์)	๑๘ บาท
การศึกษา (ส. ศิวรักษ์ สิปปนนท์ เกตุทัต เอกวิทย์ ณ ถลาง และ รจิต บุรี)	๒๐ บาท
รัฐศาสตร์ (สุจิต บุญบงการ ปราโมทย์ นาครทรรพ และ กมล สมวิเชียร)	๒๐ บาท
ปรัชญา (วิทย์ วิศทเวทย์ พินิจ รัตนกุล และ โกศล สินธวานนท์)	๑๘ บาท
ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม (เตช บุนนาค พัทยา สายหู และ แถมสุข นุ่มนนท์)	๑๘ บาท
วรรณไวทยากร ชนิด ๒ เล่มชุด	ปกอ่อน ๑๗๕ บาท ปกแข็ง ๒๗๕ บาท

๒. **วิธีการศึกษาสังคมมนุษย์กับตัวแบบสำหรับศึกษาสังคมไทย** (สนิท สมัครการ) ๑๘ บาท

๓. **การวัดในการจัดงานบุคคล** (สวัสดิ์ สุคนธรังษี) ๔๐ บาท

๔. **วิธีเชิงปริมาณสำหรับฝ่ายจัดการ** (เอกชัย ชัยประเสริฐสิทธิ) ๓๕ บาท

๕. **เศรษฐศาสตร์มหภาค เล่ม ๑** (สุพันธ์ โตสุนทร) ๓๕ บาท

๖. **เศรษฐศาสตร์มหภาค เล่ม ๒** (สุพันธ์ โตสุนทร) ๒๐ บาท

๗. **วิเคราะห์รสวรรณคดีไทย** (มล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ) ๔๐ บาท

๘. **ภูมิศาสตร์ประเทศไทย** (สวาท เสนาณรงค์) ๓๕ บาท

๙. **ทฤษฎีสื่อสารมวลชน** (เกษม ศิริสัมพันธ์) ๒๐ บาท

๑๐. **ปรัชญา (แปล)** (วิทย์ วิศทเวทย์) ๑๕ บาท

๑๑. **ปรัชญาการเมือง** (ส. ศิวรักษ์) ๓๕ บาท

๑๒. **ปรัชญากรีก** (ปรีชา ช้างขวัญยืน) ๒๕ บาท

๑๓. **ยูโทเปีย** (สมบัติ จันทรวงศ์) ๑๕ บาท

๑๔. **ประวัติศาสตร์ยุโรป** (นิออน สนิทวงศ์ และ นันทา โชติกะพุกกะณะ) ๔๕ บาท

๑๕. **เอเชียตะวันออกยุคใหม่ เล่ม ๑** (เพ็ชรี สุมิตร) ๕๓ บาท

๑๖. **เอกสารการเมืองการปกครองของไทย** (ชัยอนันต์ สมุทวณิช และ ขัตติยา กรรณสูต) ๗๐ บาท

๑๗. **ลักษณะการเมือง** (สุเทพ อัตถากร) ๕๖ บาท

๑๘. **จักรวรรดินิยมญี่ปุ่น** (เสน่ห์ จามริก) ๓๒ บาท

๑๙. **ครูเทพ ชุดชีวิตและงาน** (ชลธิรา กลัดอยู่ บรรณาธิการ) ๑๕ บาท

๒๐. **นมส. ชุดชีวิตและงาน** (สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร์ บรรณาธิการ) ๑๕ บาท

หมายเหตุ หนังสือข้างต้นทุกเล่ม สั่งซื้อได้ที่ ศึกษิตสยาม (๑๗๑๕ ถนนพระราม ๔ กท. ๕) หรือที่ สารสยาม (ตรอกนคร ถนนมหาราช กท. ๒)

หนังสือลำดับต่อไปของโครงการตำรา ฯ

๑. ความเป็นมาของคำ สยาม ไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ

๒. เอเชียตะวันออกยุคใหม่ เล่ม ๒

๓. ประวัติศาสตร์พม่า

๔. บทบาททางการเมืองของหนังสือพิมพ์ไทย

๕. ลัทธิคอมมิวนิสม์ในภาคทฤษฎีและปฏิบัติ

๖. ประวัติการประพันธ์นวนิยายไทย

รักเมืองไทย

ภาค การสาธารณสุขเพื่อมวลชน

สารบาญ

หน้า

๑. บทนำ ๑

๒. สาธารณทุกข์หรือความทุกข์ยากของประชาชนในปัจจุบัน ๒

๒.๑ โรค ๒

๒.๒ ปัญหาเกี่ยวกับการขาดแคลนบริการสาธารณสุข ๔

๒.๓ ความไม่ยุติธรรมของบริการสาธารณสุข ๖

๓. สาเหตุแห่งความทุกข์ยากของประชาชนและการแก้ไข ๘

๓.๑ ความยากจนและปัญหาการเพิ่มของประชากร ๙

๓.๒ รูปแบบของระบบบริการสาธารณสุข ๑๑

๓.๒.๑ รูปแบบและปัญหาทางการสาธารณสุขของสหรัฐอเมริกา ๑๑

๓.๒.๒ รูปแบบของระบบบริการสาธารณสุขในประเทศสังคมนิยม ๑๕

๓.๒.๓ รูปแบบของระบบบริการสาธารณสุขของไทย ๑๖

๓.๓ ขาดการเน้นหนักในเรื่องการป้องกันโรคและส่งเสริมสุขภาพ ๑๙

๓.๔ งบประมาณสาธารณสุขน้อย และการกระจายทรัพยากรไม่เป็นธรรม ... ๒๐

๓.๕ ขาดการวางแผนสาธารณสุขแห่งชาติและขาดการประสานงาน ๒๒

๓.๖ ปัญหาหมอเถื่อนและยาฝรั่ง : ตัวอย่างของการผูกขาดการแก้ปัญหา ๒๗

๓.๗ ประชาชนไม่ได้รับการสอนให้ช่วยตัวเองและช่วยกันเอง ๓๑

๓.๘ ขาดการเข้ามีส่วนร่วมโดยชุมชน ๓๒

๓.๙ ปัญหาเกี่ยวกับบุคลากรสาธารณสุข ๓๔

๓.๙.๑ จำนวนบุคลากรสาธารณสุข ๓๔

๓.๙.๒ การกระจายของบุคลากรสาธารณสุขและปัญหาเรื่องแพทย์ไทย ในสหรัฐอเมริกา ๓๕

๓.๙.๓ คุณภาพของบุคลากรสาธารณสุข ๓๘

๓.๙.๔ ปัญหาเรื่องแพทย์เฉพาะทาง ๓๙

๓.๙.๕ ภารกิจในการตรวจรักษาและประเภทของบุคลากรสาธารณสุข ๔๓

๓.๙.๖ ปัญหาเกี่ยวกับการให้การศึกษาอบรมบุคลากรสาธารณสุข ๔๗

๓.๙.๗ จะแก้ปัญหาจากยอดหรือจากฐาน ๕๓

๓.๑๐ ระบบการศึกษาไม่ถูกต้อง ๕๕
๓.๑๑ ระบบราชการไม่เอื้ออำนวย ๕๖
๓.๑๒ รัฐบาลและรัฐสภาไม่เคยเอาจริงในเรื่องการสาธารณสุข ๖๐
๓.๑๓ อิทธิพลของการเมือง เศรษฐกิจ และระบบผลประโยชน์ ๖๑
๔. มรรควิธีในการไปสู่อุดมการทางการสาธารณสุขเพื่อมวลชน ๖๗
๕. ขอบคุณ ๖๙
๖. เอกสารอ้างอิง ๗๐

การสาธารณสุขเพื่อมวลชน

๑. บทนำ

การสาธารณสุข หมายถึงทั้งการตรวจรักษาโรค การป้องกันโรค และการส่งเสริมสุขภาพ อันที่จริงคำว่า การสาธารณสุขเพื่อมวลชนออกจะไม่จำเป็น เพราะสาธารณสุขย่อมหมายถึงสุขของสาธารณชนหรือมวลชนอยู่แล้ว แต่เนื่องจากในความเป็นจริงขณะนี้มวลชนโดยเฉพาะคนที่ยากจนทั้งในชนบทและในกรุง ขาดแคลนบริการการสาธารณสุขเป็นอย่างยิ่ง จึงขอใช้คำว่าการสาธารณสุขเพื่อมวลชน และโดยที่ประมาณร้อยละ ๘๐ ของประชาชนไทยเป็นคนที่ยากจน คำว่ามวลชนในที่นี้ก็หมายถึงประชาชนที่ยากจน

การสาธารณสุขเป็นเรื่องที่มีปัญหาซับซ้อนเช่นเดียวกับเรื่องของสังคม มีความเกี่ยวโยงผูกพันกับเหตุปัจจัยต่าง ๆ เช่น การเมือง เศรษฐกิจ และการศึกษา การพยายามแก้ปัญหาทางสาธารณสุขโดยไม่เข้าใจถึงกลไกที่กำหนดพฤติกรรมต่าง ๆ ย่อมไม่นำไปสู่ความสำเร็จ และบ่อย ๆ ครั้งก็เป็นโทษ เพราะเป็นการหน่วงเหนี่ยวหรือขัดขวางมิให้การสาธารณสุขกระจายไปสู่มวลชน

มีความเข้าใจกันว่าไม่มีทางแก้ปัญหาให้ประชาชนไทยได้รับบริการทางสาธารณสุขที่ดีกว่านี้ เพราะประชาชนและประเทศของเรายากจน ในทรรศนะของผู้เขียน ประชาชนไทยมีสิทธิและอยู่ในฐานะที่ควรจะได้รับบริการที่ดีกว่านี้หลายเท่าโดยทั่วตลอด ถึงแม้ประชาชาติจะมีรายได้เท่าเดิม แต่การที่จะมีการสาธารณสุขเพื่อมวลชนได้ จำเป็นต้องมีการเปลี่ยนแปลงและปรับปรุงแนวทาง รวมทั้งขจัดเหตุที่ขัดขวางมิให้การสาธารณสุขไปสู่มวลชน ที่แล้วมาความคิดเห็นเกี่ยวกับการจัดการสาธารณสุขอยู่ในมือของคนกลุ่มน้อยที่มีผลประโยชน์เกี่ยวข้องกับบริการสาธารณสุข การที่จะแก้ปัญหาสาธารณสุขได้สะดวกก็ต่อเมื่อประชาชนมีความรู้ความเข้าใจถึงกลไกของการสาธารณสุข และเข้ามามีส่วนในการเปลี่ยนแปลง

บทความนี้ไม่ต้องการบันทึกตัวเลขทางสาธารณสุขที่ละเอียดลออ หรือหลักการการวางแผนสาธารณสุขที่สลับซับซ้อน แต่ต้องการเสนอข้อความในทำนองที่อาจก่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจในความทุกข์ยากของประชาชน และเกิดมโนสำนึกในความจำเป็นที่จะต้องแก้ปัญหา สำหรับข้อมูลทางสาธารณสุขและหลักการวางแผนงานสาธารณสุขที่มี

รายละเอียดและเป็นวิชาการมากกว่านี้ อาจศึกษาได้จากเอกสารของกองสถิติพยากรณ์ ชีพ [๑] และของกองแผนงานสาธารณสุข [๒–๕] กระทรวงสาธารณสุข

จะขอดำเนินอันดับของเรื่องตามขั้นตอนแห่งอริยสัจจ์สี่ คือ ปัญหาความทุกข์ยากของประชาชน สาเหตุแห่งความทุกข์ยาก การแก้ปัญหา และวิถีทางแห่งการแก้ปัญหา

๒. สาธารณทุกข์หรือความทุกข์ยากของประชาชนในปัจจุบัน

ปัญหาทางการสาธารณสุขรวบยอดก็คือ ความทุกข์ยากของประชาชนอันเนื่องจากสุขภาพไม่ดี และเนื่องจากการขาดแคลนบริการสาธารณสุข

๒.๑ โรค

โรคที่เป็นกันมากในประเทศไทย ได้แก่

(๑) **โรคติดเชื้อและโรคพยาธิต่าง ๆ** เช่น มาลาเรีย ไข้รากสาดน้อย (ไทฟอยด์) บิด ตับอักเสบ พยาธิปากขอ พยาธิใบไม้ในตับ วัณโรค และกามโรค เป็นต้น โรคทั้งหมดที่กล่าวถึงนี้สามารถป้องกันได้ แต่ก็เป็นโรคที่ยังระบาดอยู่อย่างมากในประเทศไทย

มาลาเรียยังมีอยู่อย่างชุกชุมในจังหวัดต่าง ๆ เช่น นครราชสีมา สระบุรี ราชบุรี กาญจนบุรี ชลบุรี ระยอง จันทบุรี และอื่น ๆ ประชาชนยังเจ็บป่วยและล้มตายด้วยมาลาเรียเป็นจำนวนมากในปีหนึ่ง ๆ

ไทฟอยด์ บิด และตับอักเสบ เกิดจากการกินน้ำและอาหารที่มีเชื้อ พบมากทั่วไปทุกแหล่งที่ให้บริการสาธารณสุข คือ ทุกโรงพยาบาล ทุกสถานีอนามัย ทุกศูนย์สาธารณสุข และทุกสำนักงานแพทย์เอกชน

กว่าร้อยละ ๗๐ ของประชาชนในกรุงเทพ ฯ เคยได้รับเชื้อวัณโรคในระยะใดระยะหนึ่ง กามโรค เช่น ซิฟิลิส และหนองในมีอัตราสูง แม้ในหมู่นักศึกษา

ประมาณร้อยละ ๖๒.๕ ของประชาชนไทยมีพยาธิชนิดใดชนิดหนึ่งในลำไส้ [๖] หมายความว่า ในปัจจุบันประชาชนไทยประมาณ ๒๕ ล้านคน มีพยาธิอยู่ในลำไส้ จากการศึกษานักเรียนประชาบาลในจังหวัดขอนแก่น พบว่า ร้อยละ ๘๐–๙๐ เป็นพยาธิปากขอ [๗] ประชาชนในภาคอีสานเป็นพยาธิใบไม้ในตับกันมาก บางหมู่บ้านประชาชนร้อยละ ๑๐๐ เป็นพยาธิใบไม้ในตับ โรคนี้เกิดจากการบริโภคเนื้อสัตว์ดิบ ๆ ซึ่งมีเชื้อพยาธินี้อยู่ ในปัจจุบันยังไม่มีทางรักษาให้หาย

เนื่องจากเต็มไปด้วยโรคพยาธิต่าง ๆ ดังกล่าว ประชาชนไทยจึงไม่เป็นประชาชาติที่แข็งแรง

(๒) **โรคขาดอาหาร** ในประเทศไทยซึ่งได้ชื่อว่าเป็นประเทศที่อุดมสมบูรณ์ แต่มีประชาชนเป็นล้าน ๆ คน โดยเฉพาะในภาคอีสาน ภาคเหนือ และเด็ก ๆ ในสลัม ที่เป็นโรคขาดอาหาร ประชาชนหลายล้านคนที่กินข้าวกับเกลือเป็นอาหารหลักทำให้ขาดโปรตีน ในภาคอีสานที่แห้งแล้งเดี๋ยวนี้ปลาก็ตัวเล็กและหายาก กบ เขียด หนู งู ที่พอจะเป็นอาหารโปรตีนก็จับมากินจนไม่ค่อยมีแล้ว เด็กเล็ก ๆ จำนวนมากถูกบ้อนด้วยข้าวเหนียวเปล่า ๆ หรือกินข้าวกับกล้วยบดโดยไม่มีอาหารอื่น การขาดอาหารทำให้การเจริญเติบโตไม่ดี เลือดจาง ไม่แข็งแรง เป็นโรคติดเชื้อได้ง่าย และโรคติดเชื้อรุนแรงถึงตายได้ง่าย โรคติดเชื้อบางชนิดก็ชักนำให้เป็นโรคหัวใจ หรือโรคไต เป็นปัญหาเพิ่มขึ้นต่อไปอีก มีการวิจัยที่แสดงให้เห็นว่า ถ้าขาดโปรตีนอย่างรุนแรงจะทำให้เซลล์สมองมีจำนวนน้อยลง กระทบกระเทือนถึงความสามารถในการเรียนรู้ การขาดอาหารจึงเป็นปัญหาทางสังคมและเศรษฐกิจสำคัญอย่างหนึ่งของประเทศไทย เมื่อเร็ว ๆ นี้เป็นข่าวเกรียวกราวตามหน้าหนังสือพิมพ์ว่า ในปี พ.ศ. ๒๕๑๖ มีเด็กไทยอายุต่ำกว่า ๕ ปีตายเพราะขาดอาหารถึง ๕๕,๐๐๐ คน

(๓) **ภาวะเลือดจาง** จากการศึกษาสำรวจประชาชนในชนบทในภาคต่าง ๆ กว่า ๔,๐๐๐ คน พบว่าโดยเฉลี่ยร้อยละ ๔๐ มีเลือดจาง ๙ ที่หมู่บ้าน ๒ แห่งในอำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี กว่าร้อยละ ๙๐ ของราษฎรมีเลือดจาง ตัวเลขเหล่านี้แสดงว่าประชาชนประมาณ ๒๐ ล้านคนในประเทศไทยมีเลือดจาง ความมากน้อยของการมีเลือดจางในประชากร ย่อมเป็นดรรชนีที่บ่งถึงสุขภาพของชุมชนหรือของประชาชาติ

(๔) **โรคกระเพาะอาหารและลำไส้** เกือบจะไม่มีบ้านใดที่ไม่มีคนเป็นโรคท้องเดินและปวดท้อง โรคท้องเดินและปวดท้องส่วนใหญ่ เกิดจากการกินอาหารหรือน้ำที่ไม่สะอาด โรคแผลในกระเพาะอาหารก็มีคนเป็นกันแทบทุกบ้าน เกิดเพราะความวิตกกังวล ยิ่งมีปัญหาสังคมและเศรษฐกิจมาก ประชาชนยิ่งเป็นแผลในกระเพาะอาหารมาก

(๕) **โรคจิตประสาท** ส่วนใหญ่เป็นโรคที่มีอาการใจสั่น หายใจไม่ทั่วปอด เหนื่อยง่าย ใจเต้น อ่อนเพลีย เป็นกันแทบทุกบ้าน จนอาจเรียกว่าเป็นโรคประจำชีวิตหรือโรคชีวิต ๙ ก่อความทุกข์ทรมานให้ประชาชนจำนวนมหาศาล ยิ่งบ้านเมืองพัฒนาทางวัตถุมากและมีปัญหาสังคมมาก โรคจิตประสาทจะเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ

(๖) **อุบัติเหตุ** พร้อม ๆ กับการพัฒนาทางเครื่องยนต์กลไก และการเพิ่มความเร็วใน

การเดินทาง ประชาชนที่เจ็บป่วยและถึงแก่ชีวิตเพราะอุบัติเหตุ เพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อย ๆ ในปี ๒๕๑๖ ที่โรงพยาบาลศิริราชมีผู้ป่วยอุบัติเหตุถึง ๑๗,๓๘๔ คน ทุกโรงพยาบาลทั่วประเทศ พบสถิติผู้ป่วยอุบัติเหตุเพิ่มขึ้น ในปี ๒๕๑๖ ที่โรงพยาบาลนครราชสีมาทำการรักษาผู้ป่วยอุบัติเหตุถึง ๓,๓๓๔ คน[๑๐] เมื่ออาชญากรรมและความขัดแย้งในสังคมทวีขึ้น การบาดเจ็บล้มตายเพราะถูกอาวุธก็จะเพิ่มขึ้นอีก

สำหรับรายละเอียดของโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ อาจค้นหาได้จาก "สถิติสาธารณสุข" ซึ่งจัดพิมพ์โดยกระทรวงสาธารณสุข[๑๑]

๒.๒ ปัญหาเกี่ยวกับการขาดแคลนบริการสาธารณสุข

การขาดแคลนบริการสาธารณสุขมีทั้งส่วนที่ประชาชนอยากได้รับ แต่ไม่สมประสงค์ และส่วนที่ประชาชนอาจไม่ทราบว่าตนเองขาดแคลน

ในปัจจุบันประเทศไทยมีพลเมืองประมาณ ๔๐ ล้านคน ร้อยละ ๘๕ หรือประมาณ ๓๔ ล้านคนเป็นชาวชนบทอยู่ตามหมู่บ้านต่าง ๆ ทั่วประเทศ ประมาณ ๕๐,๐๐๐ หมู่บ้าน ในหมู่บ้านและตำบลไม่มีแพทย์อยู่ ในอำเภอและกิ่งอำเภอต่าง ๆ ทั่วประเทศกว่า ๖๐๐ แห่งนั้น ที่มีแพทย์ประจำสถานีอนามัยมีเพียง ๒๑๒ อำเภอ นั่นหมายความว่าในอำเภอส่วนใหญ่ซึ่งมีประชาชนโดยเฉลี่ยอำเภอละ ๕๐,๐๐๐ คน หรือหลายอำเภอที่มีประชาชนกว่า ๑๐๐,๐๐๐ คน ไม่มีแพทย์ประจำอยู่เลย เมื่อประชาชนเจ็บป่วยย่อมรักษากันตามบุญตามกรรม เช่น ซื้อยากินเอง หาหมอกลางบ้าน หาหมอไสยศาสตร์ และหาหมอเถื่อน เป็นต้น

จากการศึกษาของกระทรวงสาธารณสุข คณะสาธารณสุขศาสตร์ โดยความร่วมมือขององค์การอนามัยโลก ในปี ๒๕๑๓ โดยใช้สุ่มตัวอย่าง ๓๐ อำเภอทั่วประเทศ เพื่อหาข้อมูลจากการสัมภาษณ์ประชากร ๓,๘๐๘ ครอบครัว ปรากฏว่าเมื่อประชาชนเจ็บป่วยจะแสวงหาการรักษา ดังแสดงในตารางที่ ๑

ตารางที่ ๑ อัตราร้อยละของการไปใช้บริการการบำบัดรักษาของประชาชน

ซื้อยามาใช้เอง	๕๑.๔ %
สถานีอนามัยทั้งที่มีแพทย์และไม่มีแพทย์	๔.๔ %
โรงพยาบาลของรัฐบาล	๑๐.๕ %
โรงพยาบาลเอกชน และคลินิคส่วนตัว	๑๑.๗ %
หมอแผนโบราณ หมอไสยศาสตร์ และหมอตำแย	๓.๙ %
หาชาวบ้านที่ฉีดยาได้	๓.๘ %
หน่วยควบคุมวัณโรค กามโรค โรคเรื้อน	๐.๖ %
ไม่ได้รักษาเลย และไม่ให้คำตอบ	๒.๗ %

สถิติการซื้อยารักษาตัวเองข้างต้นอาจน้อยกว่าความเป็นจริง เพราะเท่าที่ทราบกันประชาชนแทบทุกคนเมื่อไม่สบายก็มักจะลองใช้ยาเองก่อน ต่อเมื่อไม่หายจึงจะแสวงหาการตรวจรักษา เพราะไม่มีความสะดวกในการไปหาหมอ

ตัวเลขอีกพวกหนึ่งซึ่งเป็นดรรชนีที่บ่งถึงการขาดแคลนบริการสาธารณสุข ก็คือ ร้อยละ ๘๕ ของการคลอดกระทำกันเอง หรือโดยหมอตำแยที่ไม่ได้รับการฝึกอบรมสมัยใหม่ ร้อยละ ๗๐ ของการตายของผู้ป่วยเกิดขึ้นนอกโรงพยาบาล

ผู้ป่วยที่ตะเกียกตะกายเดินทางไปตรวจที่โรงพยาบาลประจำจังหวัด และที่โรงพยาบาลในกรุงเทพ ฯ มีเป็นจำนวนมาก ผู้ป่วยที่ไปรับการตรวจได้รับความลำบากและทุกข์ยากต่าง ๆ เช่น ต้องเดินทางไกล เสียเวลา และเสียค่าใช้จ่ายมาก ต้องรอตรวจนานและเบียดเสียดเยียดยัด ได้รับการตรวจลวก ๆ ไม่ได้รับคำอธิบายและคำแนะนำจากแพทย์ตามสมควร ทำให้การจรักษาได้ผลน้อยหรือเกิดผลร้าย เพียงแค่คนในกรุงเทพ ฯ เองเมื่อเจ็บป่วยด้วยเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ ถ้าไปตรวจที่โรงพยาบาลใหญ่ อาจต้องออกจากบ้านตั้งแต่ ๖ โมงเช้า เข้าคิวขอบัตรตั้งแต่ ๗ โมงเช้า อาจต้องยืนรอกว่าจะได้ตรวจถึงเที่ยง อาจได้รับการตรวจจากแพทย์เพียง ๑—๒ นาที แล้วต้องไปเข้าคิวซื้อยาอีกเป็นชั่วโมง ๆ รวมแล้วอาจเสียเวลาทำงานไปทั้งวัน บางคนกล่าวว่าการไปตรวจที่โรงพยาบาลแต่ละครั้งเหมือนไปขอทาน หรือเหมือนตกนรก

ถ้าเป็นผู้ป่วยจากต่างจังหวัด ความทุกข์ยากยิ่งมากกว่าหลายเท่า เพราะอาจต้องเดินทางมาถึงกรุงเทพ ฯ เป็นระยะทางหลายร้อยกิโลเมตร หมดเงินและเสียเวลาเป็นอันมาก แต่อาจได้รับการตรวจจากแพทย์ในโรงพยาบาลใหญ่ ๆ เพียงนาทีสองนาทีเท่านั้น เพราะมีผู้ป่วยแน่นโรงพยาบาล

ความทุกข์ในความรู้สึกขาดแคลนบริการสาธารณสุขเป็นของใหม่ โรคภัยไข้เจ็บต่างๆ ที่กล่าวถึงก็คงมีอยู่ในดินแดนแถวนี้มาแต่โบราณกาล แต่สมัยก่อนก็รักษากันตามวิธีพื้นเมืองซึ่งหาได้ทั่วไป ถ้าหายก็ดี ถ้าไม่หายก็รู้ว่าถึงที่สุดแล้ว เมื่อแรกตั้งโรงพยาบาลศิริราช ประชาชนยังไม่นิยมการแพทย์แผนปัจจุบัน ต้องไปจ้างผู้ป่วยมาอยู่โรงพยาบาล ในเวลา ๘๔ ปีที่ผ่านไป ประชาชนรู้จักการแพทย์แผนปัจจุบันขึ้นมามาก และเกิดความต้องการบริการการแพทย์สมัยใหม่กันทั่วไป แต่ระบบบริการนั้นมิได้สนองตอบความต้องการได้ เสมือนแหย่ให้อยาก แต่เมื่ออยากแล้วไม่มีให้ ก็เกิดเป็นความทุกข์ขึ้น เนื่องจากการบริการตรวจรักษามีไม่เพียงพอแก่ความต้องการของประชาชน จึงเกิดความพยายามที่จะแก่งแย่งแซงคิวในการตรวจและในการเข้าอยู่โรงพยาบาล ผู้ที่อยู่ในฐานะ

ทางเศรษฐกิจดีหรือผู้ที่มีสมัครพรรคพวก เช่น ญาติ หรือเพื่อนของเจ้าหน้าที่ของโรงพยาบาล ก็ใช้ความพยายามที่จะให้ได้รับบริการก่อนตาสีตาสา ซึ่งไม่มีทั้งกำลังเงินและไม่มีทั้งพวก ภาวะอย่างนี้จึงเป็นการลดคุณค่าและศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ลง

ทุกวันนี้ประชาชนได้รับการโฆษณาทั้งทางตรงทางอ้อมถึงวิธีการรักษาต่าง ๆ ซึ่งบางอย่างก็สามารถให้บริการแก่คนได้เพียงไม่กี่คน นับว่าก่อความทุกข์ให้แก่คนส่วนใหญ่โดยแท้ ในอนาคตเมื่อประชาชนมีการศึกษาดีขึ้น และมีการสื่อสารเพิ่มขึ้น ระดับความต้องการบริการสาธารณสุขของประชาชนจะเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว และถ้าความอยากนั้นไม่ได้รับการสนองตอบ ความทุกข์ก็จะทับถมมากขึ้น

บริการทางสาธารณสุขอีกด้านหนึ่งที่ประชาชนอาจไม่มีความ "รู้สึก" ว่าต้องการ แต่เป็นสิ่งจำเป็น ได้แก่บริการทางด้านการป้องกันโรคและการส่งเสริมสุขภาพ ซึ่งเราขาดแคลนอย่างมาก ทำให้ประชาชนต้องเจ็บป่วยโดยไม่จำเป็น (ดูหัวข้อ ๓.๓)

๒.๓ ความไม่ยุติธรรมของบริการสาธารณสุข

คนรวยกับคนจนได้รับการต้อนรับและได้รับบริการไม่เท่าเทียมกัน บางท่านอ้างว่าโรงพยาบาลรัฐบาลรับรักษาทั้งคนรวยและคนจนอยู่แล้ว ในข้อนี้ต้องไม่ลืมประการหนึ่งว่า คนที่จะมาถึงโรงพยาบาลได้ คือ คนพวกหนึ่งที่อยู่ใกล้หรืออยู่ในฐานะที่จะมาถึงได้ ยังมีประชาชนอีกจำนวนมากมายที่เขายากจน และอยู่ห่างไกลเกินกว่าที่จะมาตรวจถึงโรงพยาบาลได้

คนรวยอาจไปหาแพทย์ที่คลินิคส่วนตัว หรือถ้าจำเป็นต้องเข้าโรงพยาบาลก็อาจติดต่อกับแพทย์ที่ตนรู้จักนัดแนะนำเข้าไป โดยให้ผลประโยชน์ตอบแทนแก่แพทย์ได้ไม่โดยทางตรงก็ทางอ้อม คนรวยหรือผู้มีอิทธิพล หรือพรรคพวกของแพทย์มีทางเข้าโรงพยาบาลได้โดยไม่ต้องไปรอตรวจเบียดเบียนคนอนาถาทั่วไป คนที่พอมีเงินไปหาแพทย์ที่คลินิคส่วนตัวก่อนมีโอกาสเข้าอยู่รักษาในโรงพยาบาล มากกว่าผู้ป่วยอนาถาที่ไม่มีทางจะไปหาแพทย์ที่ใดมาก่อน

เรื่องคนรวยกับคนจนได้รับการต้อนรับจากแพทย์และพยาบาลไม่เท่าเทียมกัน เป็นที่เลื่องลือกันมาก มีผู้กล่าวว่า "ถ้าไปหามัน (แพทย์) ที่โรงพยาบาล (ของรัฐ) หน้าตามันบอกบุญไม่รับ แต่ถ้าไปหามันที่ร้านมันแทบจะอุ้มเข้าร้าน"

ประชาชนที่ยากจนอยู่ในฐานะที่จนตรอกจริง ๆ เขาไม่สามารถไปหาแพทย์ที่ร้านได้ เพราะแพทย์ที่ร้านคิดแพง ร้านใดที่คิดครั้งละ ๓๐—๕๐ บาท ก็ถือว่าถูกแล้วในสายตาของ

แพทย์ แต่สำหรับประชาชนที่หาเช้ากินค่ำหรือคนที่ไม่ค่อยจะมีกินอยู่แล้วต้องนับว่าแพงมาก จะไปตรวจที่โรงพยาบาลแต่ละครั้งก็แน่นต้องรอนาน ถูกดุว่า จะไปตรวจตอนบ่ายหรือเย็นก็ถูกดุว่าทำไมไม่ไปตรวจตอนเช้า ตอนเช้าผู้ป่วยก็แน่นจนยัดไม่เข้าอยู่แล้ว การไปรอตรวจก็อาจเสียเวลาทั้งวันหรือบอกให้กลับไปตรวจใหม่อีกโดยไม่มีใครคำนึงถึงการสูญเสียรายได้ของเขาซึ่งอาจจะได้เพียงวันละ ๑๐ บาทเท่านั้น การที่หญิงที่มีลูกเล็ก ๆ ที่สามีไปรับจ้างทำงานจะมาตรวจที่โรงพยาบาลที่อยู่ห่างไกลนั้น เป็นความไม่สะดวกอย่างยิ่งหรือเป็นไปไม่ได้เลย

จะขอยกตัวอย่างความทุกข์ยากของประชาชนให้เห็นเพียงหกราย

รายที่หนึ่ง เป็นชายชาวนานอนป่วยเป็นมะเร็งอยู่ที่ศิริราช เมื่อถามว่ามีญาติมาเยี่ยมบ้างหรือไม่ ตอบว่าไม่มีใครมาเยี่ยมเลย เพราะบ้านอยู่ไกลถึงชัยภูมิ ภรรยามาส่งแล้วก็ต้องรีบกลับไปเลี้ยงลูกและทำนา เมื่อตอนจะจากไปภรรยาบอกว่า "ถ้าแกหายก็หาทางกลับเอาเอง ถ้าแกตายก็ขอลาจากกันเพียงเท่านี้"

รายที่สอง เป็นหญิงจากสกลนคร อาชีพเก็บผักขาย มีลูก ๘ คน ลูกคนหนึ่งป่วยมานาน รักษาไม่หาย ต้องการพามารักษาที่กรุงเทพ ฯ แต่ไม่มีเงิน จึงต้องเอาลูก ๒ คนไปเป็นคนใช้ขอเบิกเงินล่วงหน้าเขามา เมื่อมาถึงกรุงเทพ ฯ ไม่มีแม้แต่ค่ารถกลับบ้าน ลูกก็ยังไม่หาย ไม่รู้จะทำอย่างไรต่อไป

รายที่สาม เป็นชาวนาจากอีสานเป็นมะเร็ง มารอเข้ารับการรักษาอยู่ ๓ สัปดาห์ เมื่อเข้ารักษาตัวหลังจากตรวจต่าง ๆ และการรักษาบางอย่างแล้วสัก ๒ เดือนแกก็ตาย แพทย์และพยาบาลก็ไม่ทราบว่าระหว่างนั้นแกต้องขายที่นาไปเสียแล้ว เพื่อใช้จ่ายค่าเดินทาง ค่าที่พัก ค่าอาหารระหว่างที่รอเตียง และของญาติระหว่างที่แกรักษาตัวอยู่ในโรงพยาบาล ผลที่ได้ก็คือ ตัวแกตายและลูกไม่มีที่นาจะทำกินต่อไป

รายที่สี่ เป็นหญิงอยู่ในกรุงเทพ ฯ เป็นโรคประสาท มีอาการใจสั่น อ่อนเพลีย วิงเวียนศีรษะ เล่าประวัติว่า เดิมไปรักษาที่คลินิคแพทย์ใหญ่คนหนึ่ง เสียเงินครั้งละ ๗๕ บาท รักษาอยู่เป็นปี ๆ นางต้องขายบ้านและที่ดินไปในการรักษาตัว ตอนแรก ๆ ก็ได้รับการต้อนรับจากแพทย์ใหญ่ดี แต่ตอนหลัง ๆ เงินของนางชักหมดเข้า ก็ไม่ได้รับการต้อนรับ จึงมาตรวจที่โรงพยาบาลศิริราช ขณะนี้ไม่มีที่อยู่อาศัย ต้องเที่ยวซุกซุนอาศัยเขาอยู่ โรคประสาทของผู้ป่วยคนนี้ยิ่งกำเริบมากขึ้น และจะหายได้อย่างไรถ้าไม่มีที่อยู่ และอาหารไม่พอเพียง

รายที่ห้า แพทย์ฝึกหัดที่โรงพยาบาลนครราชสีมาเล่าให้ผู้เขียนฟัง ชาวนาทำนาไม่ได้

เพราะฝนแล้ง พาลูกเข้าไปในดงเพื่อปลูกข้าวโพด ลูกน้อยซึ่งล้มเจ็บลงอ้อนวอนให้แม่พาไปตรวจที่โรงพยาบาล แม่ไม่กล้าพาไปเพราะไม่มีเงิน เมื่อเวลาผ่านไปหลายเดือน เพราะทุกขเวทนาของลูกแก่กล้าและเพราะทนลูกรบเร้าไม่ไหว หญิงชาวนาได้พาลูกมาตรวจที่โรงพยาบาลนครราชสีมาโดยเอาที่นาไปจำนองกับพ่อค้าไว้ แพทย์ผู้ตรวจลูกของหญิงผู้นี้ถามว่า ถ้าผู้รับจำนองจะเอาที่ไปเลยจะว่าอย่างไร นางตอบว่า "ก็สุดแต่เขาจะกรุณา" ในที่สุดลูกน้อยของนางก็ตาย เพราะอาการเพียบแล้วขณะที่พามาตรวจ หญิงชาวนาผู้นี้อาจจะเสียทั้งลูกและทั้งที่นา

รายที่หก เป็นหญิงจากกรุงเทพฯ มาตรวจที่โรงพยาบาลศิริราช ด้วยอาการอ่อนเพลีย ใจสั่น นอนไม่หลับ มีประวัติว่ามีลูก ๗ คน สามีที่เคยมีอาชีพรับจ้างตายลง อย่างมากที่นางทำได้คือไปรับจ้างเป็นคนใช้ แต่เงินเดือนของคนใช้ไม่สามารถเลี้ยงลูก ๗ คนได้ แล้วนางจะมีทางออกอย่างไรนอกจากเป็นโรคประสาท ผู้เขียนแนะนำให้ออกไปอยู่บ้านเดิมที่ต่างจังหวัดเพื่อทำไร่ทำนา ซึ่งยังดีกว่าการเป็นคนใช้ในกรุงเทพฯ นางตอบว่าที่บ้านที่ต่างจังหวัดก็ไม่มีที่จะทำกินแล้ว ออกไปอยู่ก็ไม่ทราบว่าจะอยู่ได้อย่างไร ช่างเป็นภาวะที่จนตรอกเสียจริงๆ ทำให้อดคิดไม่ได้ว่า ทำไมชาวไร่ ชาวนาและกรรมกรจึงไม่มีหลักประกันชีวิตเสียเลย ทำไมไม่มีใครให้บำนาญเขาบ้างเมื่ออายุ ๖๐ หรือเมื่อตายลงทั้ง ๆ ที่เขาก็ทำงานหนักโดยไม่มีวันเสาร์ อาทิตย์ หรือวันหยุดชดเชย หรือวัดหยุดพักร้อน แสดงว่าสังคมของเราทอดทิ้งคนส่วนใหญ่ให้เผชิญชะตากรรมที่โหดร้าย

ที่ยกตัวอย่างมานั้นเป็นเพียงส่วนน้อย **ความทุกข์ยากของประชาชนผู้ยากจนนั้นท่วมท้นและล้นแผ่นดิน** พอที่จะรับรู้ เข้าใจ และเกิดมโนสำนึกกันได้ทั่วไป

การที่ผู้บริหารระดับสูง เช่น นายกรัฐมนตรี รัฐมนตรี จอมพล นายพล ผู้อำนวยการสำนักงบประมาณ เป็นต้น เมื่อเจ็บป่วยก็ได้รับบริการการตรวจรักษาอย่างสะดวกสบายเป็นพิเศษต่างจากสามัญชน อาจทำให้ไม่มีโอกาสรับรู้ เข้าใจ และเกิดมโนสำนึก ถึงปัญหาความทุกข์ยากของประชาชนได้เพียงพอที่จะคิดช่วยเหลืออย่างจริงจัง

การที่จะช่วยแก้ไขความทุกข์ยากของประชาชนเหล่านี้ได้ ไม่สามารถทำได้โดยช่วยนิดช่วยหน่อย หรือแจกของแบบสังคมสงเคราะห์ แต่จำเป็นต้องศึกษาให้เข้าใจสมุทัยหรือสาเหตุแห่งความทุกข์ยากของประชาชนเหล่านั้น ดังที่จะได้กล่าวในตอนต่อไป

๓. สาเหตุแห่งความทุกข์ยากของประชาชนและการแก้ไข

ตอนนี้จะกล่าวถึงสาเหตุที่ทำให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บ สาเหตุที่บริการสาธารณสุขไม่เพียงพอ และสาเหตุที่แก้ปัญหาสาธารณสุขไม่ได้

๓.๑ ความยากจนและปัญหาการเพิ่มของประชากร

มีวัฏจักรที่รู้กันดีตามที่แสดงในรูปที่ ๑ คือ ความยากจน สภาพไร้การศึกษา—การเกิดโรค—ความยากจน และเป็นที่ทราบกันดีว่าคนที่ยากจนนั้นจะมีลูกมากกว่าคนที่มีฐานะดี เมื่อมีลูกมากก็ยิ่งทำให้วัฏจักรของความยากจน—สภาพไร้การศึกษา—และการเกิดโรคเพิ่มความรุนแรงขึ้นอีก

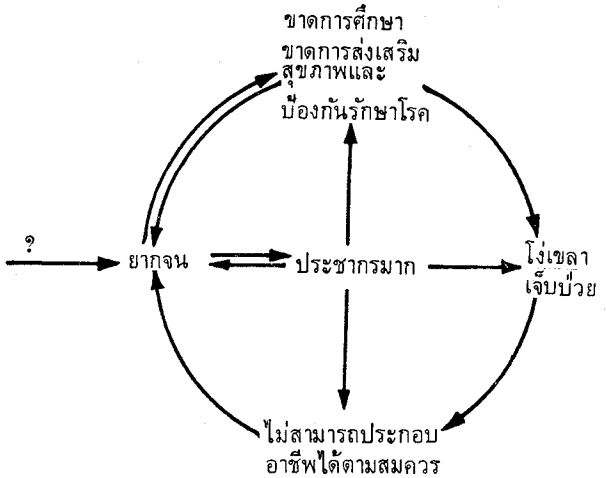

รูปที่ ๑ วัฏฏจักรแห่งความทุกข์ยากของประชาชน

ประมาณร้อยละ ๘๕ ของประชาชนไทย นั่นคือประมาณ ๓๔ ล้านคน ทั้งที่อยู่ในชนบท และคนยากจนที่อยู่ในกรุง ต้องตกอยู่ในวัฏจักรแห่งความยากจน—สภาพไร้การศึกษา—และการเกิดโรค ความยากจนทำให้ขาดแคลนอาหาร ขณะนี้ประชาชนจำนวนมากที่ต้องกินข้าวกับเกลือ เพราะไม่มีอาหารโปรตีนเพียงพอ การขาดโปรตีนทำให้ร่างกายไม่แข็งแรง และเกิดการเจ็บป่วยได้ง่าย เช่น เป็นโรคติดเชื้อต่าง ๆ ความยากจนและสุขภาพไม่ดีย่อมตัดโอกาสในการที่จะแสวงหาการศึกษา ความไร้การศึกษาย่อมวนมาทำให้ยังคงยากจนและเกิดโรคต่อไปอีกเรื่อย ๆ ไม่จบสิ้น

ขณะนี้ประชากรไทยเพิ่มขึ้นร้อยละ ๓.๓ ต่อปี ซึ่งหมายถึงการเพิ่มขึ้นปีละกว่าล้านคนในปัจจุบัน ในอีกประมาณ ๒๐ ปีข้างหน้า ประชากรไทยจะเพิ่มเป็น ๒ เท่า คือ เป็นประมาณ ๘๐ ล้านคน ปัญหาต่าง ๆ ที่แก้ไม่ทันก็จะยิ่งทับทวีมากขึ้น ขณะที่ได้มีการทุ่มเทเงินทองกันมากในการที่จะลดอัตราเกิด ความพยายามดังกล่าวถ้ายังทำกันในส่วนกลาง

และในระดับสูง เช่น สร้างตึกใหญ่ ๆ จัดตั้งสถาบัน จัดสัมมนากันบ่อย ๆ และทำการวิจัยกันในเรื่องชีววิทยาของการสืบพันธุ์ การลดอัตราเกิดก็คงสำเร็จผลได้ยาก ถ้าต้องการลดอัตราการเกิดให้ได้ผล ก็ต้องลงไปปฏิบัติให้ถึงหมู่บ้านทั้ง ๕๐,๐๐๐ หมู่บ้านทั่วประเทศไทย ถ้ามีบุคลากรสาธารณสุขประจำหมู่บ้านทุกแห่ง ก็จะสามารถให้คำแนะนำและให้ยาคุมกำเนิดแก่ประชาชนได้ทันทีทั่วประเทศ เราหมดเงินไปมากในการสร้างตึก จัดตั้งและดำเนินการสถาบัน จัดสัมมนา และการวิจัยทางชีววิทยา แต่เราไม่มีเงินพอสำหรับการผลิตบุคลากรสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน และไม่มีเงินพอที่จะแจกยาคุมกำเนิดให้แก่ประชาชนผู้ยากจนที่ต้องการ หรือควรได้รับบริการคุมกำเนิด กุญแจสำคัญที่จะทำให้ "การวางแผนครอบครัว" บรรลุผลก็คือ ต้องรวบรวมทรัพยากรทางด้านนี้ไปลงทุนสร้างบุคลากรสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน ซึ่งสามารถให้บริการสาธารณสุขอเนกประสงค์ มิใช่พยายามปฏิบัติภารกิจเฉพาะอย่าง อย่างในปัจจุบัน

ในปัจจุบันมีเสียงวิพากษ์วิจารณ์มากขึ้นว่า การโทษปัญหาประชากรเพิ่มเป็นการบ่ายเบี่ยงประเด็นที่แท้จริง ความทุกข์ยากของประชาชนเกิดจากความอยุติธรรมในสังคม และการมีลูกมากเกิดจากความยากจน การพุ่งประเด็นไปที่ปัญหาประชากรจะทำให้ลืมประเด็นเรื่องความอยุติธรรมในสังคมอันนำมาซึ่งความยากจน

ถ้าปัญหาความยากจนไม่ได้รับการแก้ไขอย่างจริงจังแล้ว ก็ไม่มีทางแก้ปัญหาสาธารณสุขได้ เป็นที่ปรากฏชัดเจนว่า ถ้าชุมชนใดมีฐานะทางเศรษฐกิจดีแล้ว สุขภาพของประชาชนก็จะดีขึ้นได้เองโดยไม่ต้องทำอะไร ประชาชนในหมู่บ้านตามลุ่มแม่น้ำแม่กลองไม่ซีดเซียวและเจ็บป่วยบ่อยเท่าประชาชนในภาคอีสาน เราจะเห็นได้ว่ามีการเลี่ยงประเด็นในปัญหาความยากจนตลอดเวลา ขณะที่เขียนบทความนี้ หนังสือพิมพ์หลายฉบับลงข่าวว่า มีเด็กตาย ๕๕,๐๐๐ คนเพราะขาดอาหาร มีการจัดตั้งคณะกรรมการขึ้นเพื่อส่งเสริมเรื่องโภชนาการ แต่ไม่มีการกล่าวถึงเลยว่า สาเหตุของการขาดแคลนอาหารที่แท้จริงนั้น คือความยากจน มิใช่เพราะไร้การศึกษา เพราะแม้แต่สัตว์ก็ยังรู้จักกินอาหารที่เป็นประโยชน์แก่ร่างกายของมัน

ดังนั้น จึงจำเป็นต้องหาทางออกจากวงจรของความยากจน–ไร้การศึกษา และการเกิดโรค (รูปที่ ๑) ให้ได้ เพื่อมิให้ยังต้องวนเวียนอยู่ในวัฏจักรนั้นต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด จุดที่จะออกก็คือความยากจน จะต้องถามต่อไปว่าอะไรที่ทำให้ประชาชนยากจน และทำอย่างไรจึงจะแก้ไขได้ ซึ่งคงจะมีบทความอื่น ๆ ในโอกาสนี้ที่กล่าวถึงประเด็นที่สำคัญนี้ และจะมีกล่าวถึงอีกบ้างในตอนหลัง ๆ ของบทความนี้

๓.๒ รูปแบบของระบบบริการสาธารณสุข

รูปแบบของระบบบริการสาธารณสุขมีความสำคัญในการกำหนดการกระจายบริการสาธารณสุข รูปแบบของระบบบริการบางอย่างให้บริการได้เฉพาะคนส่วนน้อย รูปแบบบางอย่างสามารถกระจายบริการไปสู่ชุมชนได้ทั่วถึง ก่อนที่จะกล่าวถึงรูปแบบของบริการสาธารณสุข ขอกล่าวถึงความหมายของคำบางคำที่จำเป็นต้องใช้

บุคลากรสาธารณสุข หมายถึง บุคลากรที่ปฏิบัติการเกี่ยวกับการสาธารณสุขทุกประเภท เช่น แพทย์ ทันตแพทย์ เภสัชกร พยาบาล นักเทคนิคการแพทย์หรือพนักงานวิทยาศาสตร์การแพทย์ (ผู้ทำการตรวจทางห้องปฏิบัติการเพื่อชันสูตรโรค) พนักงานอนามัย ผดุงครรภ์ พนักงานสุขาภิบาล และเจ้าหน้าที่ทางสาธารณสุขประเภทต่าง ๆ

แพทย์เวชปฏิบัติทั่วไป หมายถึง แพทย์ที่ให้บริการสาธารณสุขขั้นมูลฐาน

บริการสาธารณสุขขั้นมูลฐาน (primary health care) หมายถึง บริการการตรวจรักษาโรค การป้องกันโรค และส่งเสริมสุขภาพ ในปัญหาที่พบบ่อยและทำได้ทั่วไป ปัญหาสาธารณสุขประมาณร้อยละ ๘๐ หรือกว่านั้นเป็นปัญหาที่ต้องการบริการขั้นมูลฐาน

แพทย์เฉพาะทาง หมายถึงแพทย์ที่ทำการตรวจรักษาเฉพาะบางสาขาหรือบางอวัยวะ เริ่มแรกก็แบ่งเป็นเฉพาะทางกว้าง ๆ เช่น อายุรศาสตร์ สูติศาสตร์ ศัลยศาสตร์ จักษุวิทยา หูคอจมูก รังสีวิทยา วิสัญญีวิทยา พยาธิวิทยา ต่อมาก็แบ่งแคบไปอีก เช่น หมอโรคหัวใจ หมอโรคปอด หมอโรคไต หมอโรคทวาร ฯลฯ

๓.๒.๑ รูปแบบและปัญหาทางการสาธารณสุขของสหรัฐอเมริกา

รูปแบบและปัญหาของการสาธารณสุขในสหรัฐอเมริกา สมควรได้รับการพิจารณาเป็นพิเศษ เพราะหลายประเทศรวมทั้งประเทศไทยได้ลอกเลียนรูปแบบของระบบบริการสาธารณสุขจากสหรัฐอเมริกา

สหรัฐอเมริกามีประชากร ๒๑๓ ล้านคน ร้อยละ ๗๐ อยู่ในเมือง และร้อยละ ๓๐ อยู่ในชนบท ถึงแม้จะได้ชื่อว่าเป็นประเทศที่ร่ำรวยที่สุดในโลก และมีมหาเศรษฐีที่รวยที่สุดในโลก แต่ก็ยังมีปัญหาเรื่องคนจน เช่น คนในชนบท และพวกที่อยู่ในสลัมในเมือง ปัจจุบันมีแพทย์ประมาณ ๓๖๐,๐๐๐ คน (รวมทั้งแพทย์ต่างชาติ) มีโรงเรียนแพทย์ ๑๐๐ กว่าแห่ง ผลิตแพทย์ได้ปีละหมื่นคนเศษ แต่ก็มีแพทย์ไม่พอใช้ ต้องนำแพทย์ต่างชาติเข้าไปใช้ในประเทศ ในปี ค.ศ. ๑๙๗๒ มีแพทย์จากต่างประเทศในสหรัฐอเมริกา ๖๘,๐๐๙ คน

ปัญหาเกี่ยวกับระบบบริการสาธารณสุขอเมริกันที่มีรวบรวมไว้ใหม่ที่สุด คือ ในรายงาน "Health Professions Educational Assistance Act of 1974" ของวุฒิสภาอเมริกัน[๑๑] (รายงานเลขที่ ๙๓—๑๑๓๓) ซึ่งวุฒิสภาสั่งให้พิมพ์เมื่อ ๒๒ สิงหาคม ค.ศ. ๑๙๗๔ รายงานดังกล่าวมีข้อความหลายตอนที่แสดงถึงความขมขื่นของการขาดแคลนบริการทางแพทย์ในชนบทและในคนที่ยากจน เช่น ได้อ้างถึงรายงานของคณะกรรมการที่ปรึกษาของประธานาธิบดี ในเรื่องเกี่ยวกับความยากจนในชนบทที่เรียกว่า "ประชาชนที่ถูกทอดทิ้งอยู่ข้างหลัง" ความตอนหนึ่งว่า :

"เราได้ประสบความล้มเหลวอย่างน่าสมเพชที่จะให้ความคุ้มครองในด้านสุขภาพแก่ประชาชนที่มีรายได้ต่ำในชนบท ประชาชนเหล่านี้ได้รับบริการสาธารณสุขทั้งไม่เพียงพอและทั้งด้อยคุณภาพ เป็นบริการที่มีคุณภาพต่ำ ได้รับงบประมาณไม่พอ และไม่มีความสัมพันธ์กับความต้องการของปัจเจกบุคคลและครอบครัว บ่อยเหลือเกินที่การให้บริการทางสาธารณสุขมีการแยก ชั้น วรรณะ ตามเชื้อชาติและรายได้ของผู้รับบริการ โดยไม่อาทรถึงคุณค่าความเป็นมนุษย์ของแต่ละบุคคล"

ร้อยละ ๘๒ ของแพทย์อยู่ตามเมืองใหญ่ และแหล่งที่มีเศรษฐกิจดี เช่น นิวยอร์ก บอสตัน และแคลิฟอร์เนีย แต่ตามรัฐและเมืองเล็กที่มีคนจน ๆ อยู่จะหาแพทย์ได้ยาก เมืองเสี่ก ๆ (เคาน์ตี้) บางเมืองไม่มีแพทย์อยู่เลย แม้แต่ในนิวยอร์กเองขณะที่มีแพทย์อยู่ตามศูนย์การแพทย์เป็นร้อยหรือพันคน ในถิ่นของคนยากจนปรากฏว่าหาแพทย์ไม่ได้เลย

ใน ๕ ทศวรรษที่ผ่านไป แม้จะมีความพยายามหลายอย่างที่จะปรับช่องว่างระหว่างจำนวนแพทย์สำหรับคนรวยกับแพทย์สำหรับคนจนให้แตกต่างกันน้อยลง กลับปรากฏว่าความแตกต่างระหว่างคนรวยกับคนจนยิ่งเพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ ตั้งแต่ปี ค.ศ. ๑๙๖๔ เป็นต้นมา รัฐบาลกลางได้ให้เงินสนับสนุนโรงเรียนที่ผลิตบุคลากรสาธารณสุขเป็นเงินถึง ๑,๐๘๓,๗๔๐,๐๐๐ ดอลล่าร์ เพื่อเพิ่มจำนวนการผลิตบุคลากรสาธารณสุข ไม่ปรากฏว่ามีผลลดความแตกต่างของบริการทางสาธารณสุขที่คนรวยกับคนจนได้รับ ช่องว่างนั้นกลับใหญ่ขึ้นทุก ๆ ปี นั่นคือบุคลากรทางสาธารณสุขเหล่านั้นยินดีรับใช้คนร่ำรวยในเมืองมากกว่าที่จะออกไปทำงานในชนบท

สหรัฐ ฯ ได้หันไปพึ่งแพทย์ที่จบจากโรงเรียนแพทย์ต่างประเทศเพื่อแก้ปัญหาการขาดแคลนแพทย์ของตน ใน ๑๔ ปีที่แล้วมามีแพทย์ต่างชาติในสหรัฐอเมริกาเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในปี ค.ศ. ๑๙๕๘ สหรัฐอเมริกามีแพทย์ต่างชาตินอยกว่า ๖ เปอร์เซ็นต์ ในปี ค.ศ. ๑๙๖๓

เพิ่มขึ้นเป็น ๑๐.๗ เปอร์เซ็นต์ และในปัจจุบัน (๑๙๗๔) สหรัฐอเมริกามีแพทย์ต่างชาติ ๒๐ เปอร์เซ็นต์

ในปี ค.ศ. ๑๙๗๒ เศษหนึ่งส่วนห้า หรือ ๖๘,๐๐๙ คนเป็นแพทย์ต่างชาติ หนึ่งในสาม (๒๑,๙๕๙) ของแพทย์ฝึกหัด และแพทย์ประจำบ้านทั้งหมดเป็นคนต่างชาติและเกือบครึ่งหนึ่ง (๔๖ เปอร์เซ็นต์) ของแพทย์ที่ได้รับใบประกอบโรคศิลป์ในสหรัฐอเมริกาในปี ค.ศ. ๑๙๗๒ เป็นคนต่างชาติ

ในตอนต้น ๆ แพทย์ทื่อพยพเข้าไปสหรัฐอเมริกาเป็นฝรั่งจากประเทศอื่น แต่ระยะหลังเป็นแพทย์ที่ไปจากประเทศแถบเอเชียเป็นส่วนใหญ่ มีจากอินเดียเป็นที่หนึ่ง เกาหลีที่สอง และฟิลิปปินส์ที่สาม เศษหนึ่งส่วนสี่ของแพทย์ที่ผลิตได้ในฟิลิปปินส์ไปประกอบอาชีพอยู่ในสหรัฐอเมริกา ประเทศไทยมีแพทย์ทั้งหมด ๕,๐๐๐—๖,๐๐๐ คน จากจำนวนนี้ประมาณ ๑,๕๐๐ อยู่ในสหรัฐอเมริกา[๑๒] ในรายงานของวุฒิสภามีข้อความตอนหนึ่งว่า **"แพทย์เกือบทั้งหมดที่สำเร็จรุ่นแรกจากโรงเรียนแพทย์แห่งใหม่ที่เชียงใหม่ ประเทศไทย เหมาเครื่องบินเดินทางไปสหรัฐอเมริกา"** ตามที่นำมาตีพิมพ์ให้ดูข้างล่างนี้

> The vast majority of FMGs admitted as immigrants to the United States in 1972 were from Asian countries. India led the list with over 1,500 physicians admitted with immigrant status from that country in fiscal year 1972. Korea and the Philippines were the second and third highest donors. Forty-three percent of all physicians admitted as immigrants to the United States in 1972 were from these three countries. These statistics are striking. One-fourth of the physicians trained in the Philippines are now practicing in the United States. **Virtually the entire, first-year graduating class at the new medical school in Chiengmai, Thailand, chartered an airplane and flew off to the United States.** Currently, there are more Indian psychiatrists in the United States than there are in India.

แพทย์ต่างชาติเหล่านี้จำนวนมากไม่สามารถสอบเอาใบประกอบโรคศิลป์ได้ ต้องเข้าทำงานตามโรงพยาบาลโรคจิต และโรงพยาบาลอื่น ๆ ที่ไม่ได้รับการฝึกอบรมที่ดี เท่าที่สมาคมแพทย์อเมริกันรวบรวมได้ แพทย์ต่างชาติที่ไม่ได้รับใบประกอบโรคศิลป์โดยสมบูรณ์เหล่านี้มีจำนวนถึง ๑๔,๐๐๐ คน

ปรากฏว่าแพทย์ต่างชาติเหล่านี้ไม่สามารถแก้ปัญหาการขาดแคลนแพทย์ในชนบทของอเมริกันได้ เพราะร้อยละ ๘๐ ของแพทย์ต่างชาติประกอบอาชีพอยู่ในนครใหญ่ ๓๐๐ แห่ง การอนุญาตหรือชักจูงให้แพทย์ต่างชาติเข้าไปประกอบอาชีพในสหรัฐอเมริกาประสบข้อวิพากษ์วิจารณ์จากหลายด้าน เช่น มีคนหนุ่มคนสาวของอเมริกันเป็นจำนวนมากที่ต้องการเป็นแพทย์ แต่ไม่สามารถเข้าเรียนแพทย์ได้ ในขณะที่อเมริกาต้องไปเอาแพทย์จากต่างชาติเข้าไปประกอบอาชีพในประเทศของตน และในขณะที่แพทย์เหล่านั้นก็เป็นที่

ต้องการอย่างมากในประเทศของตนซึ่งเป็นประเทศกำลัง (ด้อย) พัฒนา ก่อให้เกิดข้อตำหนิแก่สหรัฐอเมริกา และอาจกระทบกระเทือนถึงสัมพันธภาพระหว่างประเทศ

การที่สหรัฐอเมริกาประสบปัญหาเรื่องการให้บริการสาธารณสุขมากมายนั้น เพราะรูปแบบของบริการสาธารณสุขและระบบสังคมเศรษฐกิจ รูปแบบของบริการสาธารณสุขเป็นแบบโรงพยาบาลใหญ่รวมแพทย์เข้ามาไว้มาก แทนที่จะกระจายเป็นศูนย์สาธารณสุขเล็ก ๆ ในชุมชน ในโรงพยาบาลใหญ่แห่งหนึ่ง ๆ อาจมีแพทย์เป็นร้อย ๆ หรือถึงพันคน แต่ในชุมชนต่าง ๆ อาจไม่มีแพทย์ให้บริการเลย นอกจากนั้น ระบบการแพทย์อเมริกันส่งเสริมให้มีแพทย์เฉพาะทางมากกว่าแพทย์เวชปฏิบัติทั่วไป

จากถ้อยแถลงของ นายแพทย์ เจมส์ พอตเช่น คณบดีฝ่ายบริหารทรัพยากร ของโรงเรียนแพทย์จอนฮอพกิ้นส์ แพทย์ที่จบจากโรงเรียนแพทย์แห่งนั้นพากันเป็นแพทย์เฉพาะทางหมด ไม่มีผู้ใดไปให้บริการแก่ประชาชนในทางเวชปฏิบัติทั่วไปเลย นั่นคือเป็นระบบของแพทย์เฉพาะทางที่สร้างแพทย์เฉพาะทาง และสร้างแพทย์เฉพาะทางต่อไปเรื่อย ๆ โดยเกือบไม่ผลิตแพทย์ออกไปให้บริการขั้นมูลฐานแก่ประชาชนเลย ที่โรงพยาบาลจอนส์ฮอพกิ้นส์ แผนกอายุรศาสตร์และแผนกกุมารเวชศาสตร์ ให้บริการคิดเป็นร้อยละ ๖—๗ ของเวลาปฏิบัติงานเท่านั้น ทั้ง ๆ ที่มีแพทย์อยู่หลายร้อยคนในแต่ละแผนก[๑๓]

ระบบสังคมเศรษฐกิจของอเมริกันเป็นระบบที่เปิดโอกาสให้ตักตวงเงินได้โดยเสรีสำหรับคนที่มีโอกาส แพทย์ก็ย่อมจะถือโอกาสจากความต้องการบริการของประชาชนตักตวงเงินอย่างเต็มที่ แหล่งที่มีเศรษฐกิจดีย่อมดึงดูดให้แพทย์ไหลไปสู่ เกิดปัญหาเรื่องแพทย์ยินดีรับใช้คนรวยมากกว่าช่วยเหลือคนจน ดร. แมธิว บล็อค แห่งคณะแพทย-ศาสตร์ มหาวิทยาลัยโคโลราโดกล่าวว่า การพยายามผลิตแพทย์เพิ่มขึ้นโดยใช้เงินภาษีของประชาชน ก็เพียงแต่สร้างแพทย์ที่มีความร่ำรวยเพิ่มขึ้นเท่านั้น ผลประโยชน์ไม่ตกแก่คนยากคนจนเลย

ระบบประกันสุขภาพ (บลูครอสส์—บลูชีล) ได้สร้างความร่ำรวยให้กับแพทย์อย่างล้นเหลือ ค่าบริการในการรักษาพยาบาลถีบตัวสูงขึ้นจนประชาชนจะทนไม่ไหวอยู่แล้ว มนุษยสัมพันธ์เสื่อมทรามลง แพทย์อาจแกล้งให้ผู้ป่วยหรือญาติเสียเงินมากขึ้น คนไข้คอยจะจ้องฟ้องแพทย์เพื่อเรียกค่าเสียหาย จนแพทย์ทุกคนต้องมีประกันสำหรับการที่จะถูกฟ้องโดยผู้ป่วย แพทย์ได้รับคำแนะนำว่า ถ้าพบผู้ป่วยอุบัติเหตุอยู่ริมถนน อย่าหยุดรถช่วย เพราะทำดีไม่ดีอาจถูกผู้ป่วยฟ้องเรียกค่าเสียหายได้ โรงพยาบาลหลายแห่งจะไม่รับผู้ป่วยไว้รักษาถ้าทราบว่าไม่มีเงิน เมื่อปี ๒๕๑๗ หนังสือพิมพ์ลงเป็นข่าวใหญ่ว่ามีผู้หญิง

นิโกรคนหนึ่งอยู่ในนครชิคาโก เป็นไส้ติ่งอักเสบอย่างปัจจุบัน ได้โทรศัพท์ไปตามแพทย์ แพทย์ได้เรียกร้องว่าต้องมีเงินสดให้เขา ๔๐ เหรียญทันที ไม่รับเช็ค เผอิญวันนั้นเป็นวันอาทิตย์ ผู้ป่วยไม่มีเงินสด แพทย์ไม่มาดู และในที่สุดผู้ป่วยถึงแก่ความตาย จะเห็นได้ว่าระบบเช่นนี้ทำให้คุณค่าของความเป็นมนุษย์ลดน้อยลง

ขณะนี้วุฒิสภาอเมริกัน ได้ผ่านร่างกฎหมายที่จะบังคับให้แพทย์ที่รับทุนรัฐบาลออกไปทำงานในชนบท และให้โรงเรียนแพทย์ที่รับทุนรัฐบาล (โรงเรียนแพทย์ทุกโรงในสหรัฐอเมริการับทุนรัฐบาล) จัดการให้มีแพทย์ออกไปทำเวชปฏิบัติทั่วไป ไม่ใช่เป็นแพทย์เฉพาะทางกันหมดเช่นในปัจจุบัน นอกจากนั้นกำลังมีความพยายามที่จะออกกฎหมายเพื่อจำกัดไม่ให้แพทย์ต่างชาติเข้าไปประกอบอาชีพในสหรัฐอเมริกา และได้ลงมืออบรมบุคลากรสาธารณสุขประเภทอื่นให้สามารถให้บริการในการตรวจรักษาขั้นมูลฐาน เช่น พยาบาลเวชปฏิบัติ (nurse practitioner) และโรงเรียนแพทย์บางแห่ง เช่น มหาวิทยาลัยมิสสุรี แห่งแคนซัสซิตี กำลังเปลี่ยนรูปแบบของการผลิตแพทย์ใหม่

อิสราเอลได้ชื่อว่ามีจำนวนแพทย์ต่อประชากรดีที่สุดในโลก คือ มีอัตราส่วนแพทย์ต่อประชากรประมาณ ๑:๔๐๐ แต่ก็มีปัญหาเรื่องการกระจายแพทย์ไปสู่ชนบท เมื่อวันอาทิตย์ที่ ๑๗ พฤศจิกายน ๒๕๑๗ ได้มีพิธีเปิดโรงเรียนแพทย์แห่งใหม่ที่เมืองนาเก๊พในอิสราเอล อดีตนายกรัฐมนตรี โกลดา เมเอียร์ ได้กล่าวคำปราศรัยว่า ถึงแม้อิสราเอลจะมีแพทย์มาก แต่แพทย์เหล่านั้นก็สนใจที่จะทำการวิจัยอยู่ในศูนย์การแพทย์ใหญ่ ๆ มากกว่าไปให้บริการแก่ประชาชน นายเอ็ดเวิร์ด เคเนดี ซึ่งเป็นประธานคณะกรรมาธิการสาธารณสุขของวุฒิสภาอเมริกัน ได้กล่าวปราศรัยตามหลังนางโกลดา เมเอียร์ว่า สหรัฐอเมริกาก็ประสบปัญหาอย่างเดียวกัน

นายแพทย์ เจมส์ พอตเช่น คณบดีฝ่ายบริหารทรัพยากรของโรงเรียนแพทย์จอนส์ ฮอพกิ้นส์ กล่าวว่า รูปแบบของการสาธารณสุขและการผลิตแพทย์ของอเมริกันนั้นไม่สามารถจะแก้ปัญหาแม้แต่ของสหรัฐอเมริกาเอง ไฉนจะเอาไปใช้ได้ในประเทศอื่น แต่ละประเทศจะต้องคิดรูปแบบที่เหมาะสมในการแก้ปัญหาของตนเอง ยิ่งกว่าการไปลอกเลียนรูปแบบจากสหรัฐอเมริกา[๑๔]

๓.๒.๒ รูปแบบของระบบบริการสาธารณสุขในประเทศสังคมนิยม

ประเทศสังคมนิยมไม่ประสบปัญหาเรื่องบุคลากรสาธารณสุขหลั่งไหลไปสู่แหล่งเศรษฐกิจและทอดทิ้งคนที่ยากจน ประเทศเหล่านี้สามารถทุ่มเททรัพยากรทั้งทางกำลังคนและกำลังเงิน เพื่อจัดบริการสาธารณสุขเพื่อมวลชนได้ สามารถกำหนดจำนวน

ประเภท และการกระจายกำลังบุคลากรสาธารณสุขได้ตามต้องการ นั่นคือสามารถวางนโยบายและการปฏิบัติให้สอดคล้องกัน ประเทศรุสเซียได้ชื่อว่ามีการวางแผนสาธารณสุขแห่งชาติดีเยี่ยม ถึงกับองค์การอนามัยโลกขอให้นายแพทย์โปปอพ เขียนเรื่องการวางแผนสาธารณสุขแห่งชาติ เป็นเอกสารขององค์การอนามัยโลกสำหรับเผยแพร่[๑๕] รุสเซียมีบุคลากรสาธารณสุขที่เรียกว่า เฟลเช่อร์ ทั่วประเทศกว่า ๒ ล้านคน การมีบุคลากรสาธารณสุขจำนวนมากและกระจายแหล่งบริการออกไปหาประชาชน ทำให้ประชาชนได้รับความสะดวกสบาย[๑๖] เช่น เมื่อเจ็บป่วยไม่ถึงขนาดต้องอยู่โรงพยาบาลก็มีพยาบาลมาฉีดยาให้ถึงบ้าน

ระบบการสาธารณสุขในสาธารณรัฐประชาชนจีนเป็นที่กล่าวถึงกันอยู่มาก[๑๗–๒๐] เมื่อเมาเซตุงประกาศนโยบายทางสาธารณสุขไว้สั้น ๆ เพียง ๔ ข้อ กลไกของพรรคและของรัฐได้นำนโยบายนี้ไปแปลเป็นการปฏิบัติ มีการปรับปรุงหลักสูตรการอบรมบุคลากรสาธารณสุขใหม่มิให้เยิ่นเย้อ มีการผลิตหมอเท้าเปล่า มีการปลุกระดมมวลชนให้เข้าร่วมในการรณรงค์ เพื่อขจัดโรคภัยไข้เจ็บของชุมชน ตามที่ฝรั่งที่เข้าไปสังเกตการณ์และเขียนเล่าไว้ ปรากฏว่าประชาชนได้รับการบริการสาธารณสุขโดยทั่วถึง สามารถขจัดโรคบางอย่างไปได้โดยสิ้นเชิง เช่น โรคขาดอาหาร โรคพยาธิซิสโตโซม และโรคซิฟิลิส เป็นต้น มีผู้กล่าวว่าก่อนสมัยการปฏิวัติมีศูนย์การแพทย์ที่ขึ้นชื่อลือชาอยู่ในกรุงปักกิ่ง (Peiping Union Medical Center) ซึ่งได้รับความสนับสนุนทางการเงินจากองค์การไชน่าเมดิคัล บอร์ด ของสหรัฐอเมริกา ศูนย์การแพทย์แห่งนี้สามารถให้บริการชั้นดีเยี่ยมได้เท่าโรงพยาบาลชั้นดีในยุโรปและในสหรัฐอเมริกา แต่บริการนั้นตกอยู่แก่คนส่วนน้อย ไม่สามารถแก้ปัญหาการสาธารณสุขของประชาชนจีนจำนวน ๘๐๐ ล้านได้อย่างในปัจจุบัน

ฝรั่งเคยยึดมั่นในความคิดว่า การแก้ปัญหาอะไรก็ตามต้องใช้เงินเป็นสำคัญ ถ้ามีเงินมากก็แก้ปัญหาได้มาก ถ้ามีเงินน้อยก็แก้ปัญหาได้น้อย ประเทศจีนมีปัญหามาก มีเงินน้อย แต่สามารถแก้ปัญหาหลายอย่างที่ประเทศที่ร่ำรวยกว่าไม่สามารถแก้ได้สำเร็จ ให้สำเร็จลุล่วงไปได้ ด้วยความร่วมมือร่วมใจของประชาชน องค์การอนามัยโลกซึ่งมีความสนใจในวิธีการแก้ปัญหาของจีนมากได้ส่งเจ้าหน้าที่เข้าไปดูงานในประเทศจีน และเชิญคนจีนไปเป็นผู้บริหารในองค์การอนามัยโลก

๓.๒.๓ รูปแบบของระบบบริการสาธารณสุขของไทย

รูปแบบบริการสาธารณสุขในปัจจุบันเป็นแบบที่ **ให้ประชาชนไปหาบริการ ไม่ใช่บริการไปหาประชาชน** นั่นคือ รวมแพทย์และบุคลากรสาธารณสุขอื่น ๆ ไว้ในโรงพยา-

บาลใหญ่ในกรุงหรือในเมือง แต่ไม่กระจายบริการไปสู่ชุมชน ในกรุงเทพ ฯ มีแพทย์ประมาณ ๓,๐๐๐ คน ในโรงพยาบาลใหญ่ ๆ มีแพทย์เป็นร้อย ๆ คน เช่น โรงพยาบาลศิริราช มีอาจารย์ประมาณ ๔๐๐ คน มีแพทย์ประจำบ้านและแพทย์ฝึกหัดอีกประมาณ ๒๕๐ คน ในโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ มีอาจารย์ ๒๘๐ คน มีแพทย์ประจำบ้านและแพทย์ฝึกหัดอีกกว่า ๑๐๐ คน โรงพยาบาลรามาธิบดี มีอาจารย์ประมาณ ๑๓๐ คน มีแพทย์ประจำบ้านและแพทย์ฝึกหัดอีกหลายสิบคน โรงพยาบาลหญิงและเด็กมีแพทย์ประมาณ ๑๒๐ คน โดยยังไม่นับแพทย์ฝึกหัดและแพทย์ประจำบ้าน เป็นต้น ในขณะที่ในต่างจังหวัดซึ่งมี ๗๑ จังหวัด และประชาชนประมาณ ๓๖ ล้านคน ในโรงพยาบาล ๘๔ โรง มีแพทย์เพียง ๗๐๐ กว่าคน และตามอำเภอ และกิ่งอำเภอต่าง ๆ ของประเทศไทยกว่า ๖๐๐ แห่ง มีสถานีอนามัยชั้นหนึ่ง ซึ่งมีแพทย์ประจำเพียงประมาณ ๒๑๒ อำเภอ หมายความว่าในโรงพยาบาลทุกจังหวัด และสถานีอนามัยทุกแห่งรวมกัน มีจำนวนแพทย์เท่ากับที่มีในโรงพยาบาลศิริราชและจุฬาลงกรณ์รวมกัน

รูปแบบของบริการแบบใช้แพทย์เฉพาะทางจำนวนมาก (ดูตอน ๓.๔.๔) ทำให้การกระจายแพทย์ออกไปลำบาก เพราะแพทย์เฉพาะทางต้องทำงานเป็นกลุ่ม แพทย์คนหนึ่งดูคนไข้ทั้งตัวไม่ได้ แต่คนไข้คนหนึ่งอาจต้องใช้แพทย์หลายคนดู

เมื่อประชาชนเจ็บป่วยแม้ด้วยเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็ต้องเดินทางไปตรวจรักษาถึงโรงพยาบาล ซึ่งอยู่ไกลบ้านมาก เช่น จากหมู่บ้านไปอำเภอ จากอำเภอเข้าไปจังหวัด จากจังหวัดไปสู่กรุงเทพ ฯ ผู้ป่วยเป็นหืดจากหมู่บ้านอาจต้องเสียค่าพาหนะ ๓๐๐ บาท เพื่อพาไปฉีดยาถึงอำเภอหรือจังหวัด ค่าฉีดยาอาจมีราคาเพียงไม่กี่บาท [๒๑]

ประมาณร้อยละ ๕๐ ของผู้ป่วยที่มารับบริการที่โรงพยาบาลใหญ่ในกรุงเทพ ฯ มาจากต่างจังหวัด อาจต้องเดินทางมาหลายร้อยกิโลเมตร และเสียเวลาเดินทางทั้งวันหรือกว่าวัน แต่อาจได้รับการตรวจจากแพทย์เพียง ๒—๓ นาที และไม่ได้รับคำอธิบายอะไรเลยนอกจากใบสั่งยา เพราะผู้ป่วยที่รอรับการตรวจมีจำนวนมาก

แม้แต่ผู้ป่วยในกรุงเทพ ฯ เอง ถ้าต้องการตรวจอาจต้องออกจากบ้านตั้งแต่ ๖ โมงเช้าไปยืนเข้าคิวขอบัตรตั้งแต่ ๗ โมงเช้า บางคนกว่าจะได้ตรวจอาจใกล้เที่ยง อาจถูกดุว่าทำไมมาช้า มักจะได้รับการตรวจคร่าว ๆ เพียง ๒—๓ นาที และอาจต้องไปเข้าคิวรอรับยาอีกเป็นชั่วโมง กว่าจะกลับถึงบ้านก็เย็น หมดเวลา หมดกำลัง และหมดทรัพย์ คนที่หาเช้ากินค่ำอยู่แล้วก็เรียกว่าประสบความลำบากแทบเลือดตากระเด็น

ค่าใช้จ่ายเฉพาะในการเดินทางเข้ามากรุงเทพ ฯ ของผู้ป่วยและญาติปีหนึ่ง ๆ รวมกัน

แล้วคงตกหลายร้อยล้านบาท หรืออาจถึงพันล้านบาท การที่จะเดินทางเข้าไปหาแหล่งบริการเหล่านี้ก็เป็นไปได้เฉพาะผู้ที่พอจะมีค่าเดินทาง หรือพอจะหยิบยืมผู้อื่นได้เท่านั้น มีประชาชนอีกจำนวนมากมายที่ไม่สามารถจะเดินทางไปรับบริการได้เพราะความยากไร้ หากลองสัมภาษณ์ผู้ป่วยในโรงพยาบาลในกรุงเทพฯ ที่เป็นชาวนา จะพบว่า จำนวนมากต้องกู้หนี้ยืมสินมาด้วยอัตราดอกเบี้ยสูง ๆ เช่น ยืมเขามาหนึ่งร้อยบาท อาจต้องเสียดอกเบี้ยด้วยข้าวสิบถัง บางคนแพทย์นัดให้มาตรวจอีกมาไม่ได้ เพราะเที่ยวหยิบยืมเงินเขาตั้งสี่ห้าบ้านกว่าจะยืมได้มา ๒๐—๓๐ บาท

การที่ผู้ป่วยจากที่ต่าง ๆ พากันหลั่งไหลไปรวมกันที่โรงพยาบาลใหญ่ ก่อให้เกิดสภาพยัดเยียด และการบริการไม่มีประสิทธิภาพ และเกิดอารมณ์ขุ่นมัวต่อกันทั้งฝ่ายผู้ให้และผู้รับบริการ ความไม่สะดวกนานาประการและความสิ้นเปลืองในการต้องไปรับบริการจากที่ไกลบ้านเช่นนี้ ทำให้ผู้ป่วยจำนวนมากไม่ไปรักษาเลย หันเข้าพึ่งการรักษาตัวเอง รักษาทางไสยศาสตร์ และรักษากับหมอเถื่อน เป็นต้น

จะเห็นได้ว่าระบบบริการสาธารณสุขแบบที่ต้องให้ประชาชนไปหาบริการ แต่บริการไม่ไปหาประชาชนนี้ ก่อความทุกข์ยากให้แก่ประชาชนเป็นอเนกประการ

รูปแบบของบริการสาธารณสุขควรเป็นชนิดที่ **บริการไปหาประชาชน** ให้ประชาชนได้รับบริการที่ใกล้บ้านหรือที่ทำงานของตนมากที่สุด นั่นคือ จะต้องมีโครงสร้างบริการสาธารณสุขขึ้นเข้าไปหาชุมชนทุกชุมชนในรูปของศูนย์บริการสาธารณสุขเล็ก ๆ มีบุคลากรสาธารณสุขเพียงไม่กี่คนแต่กระจายเป็นร่างแหครอบคลุมไปทั่วทุกชุมชน ศูนย์บริการสาธารณสุขเหล่านี้จะสามารถให้การตรวจรักษาผู้ป่วยได้ประมาณร้อยละ ๖๐—๘๐ เพราะในบรรดาปัญหาต่าง ๆ ที่นำผู้ป่วยไปโรงพยาบาลในปัจจุบันนี้ ประมาณร้อยละ ๖๐—๘๐ เป็นปัญหาสาธารณสุขขั้นมูลฐานที่สามารถตรวจรักษากันได้ทั่วไป ไม่จำเป็นต้องให้ผู้ชำนาญเฉพาะทางตรวจรักษา ถ้าปัญหาใดที่ยากหรือหนักเกินความสามารถของศูนย์บริการสาธารณสุขเหล่านี้ ศูนย์จะต้องถือเป็นหน้าที่ที่จะต้องส่งผู้ป่วยต่อไปที่โรงพยาบาลเอง ผู้อ่านอาจจะลองวาดภาพดูก็ได้ว่า ประชาชนจะได้รับความสะดวกเพิ่มขึ้นอีกเพียงใด ถ้าเมื่อปวดท้องปวดหัว เป็นไข้ก็สามารถไปตรวจที่ศูนย์สาธารณสุขใกล้บ้านหรือใกล้ที่ทำงาน และได้รับบริการไปภายในครึ่งถึงหนึ่งชั่วโมง ไม่ต้องไปเบียดเสียดเยียดยัด "ขอทาน" หรือ "ตกนรก" ในโรงพยาบาลใหญ่ ในประเทศที่มีบริการสาธารณสุขดีเขาถึงกับส่งคนไปฉีดยาให้ถึงบ้าน เพื่อประหยัดเวลาและความลำบากของผู้ป่วย

ศูนย์สาธารณสุขของชุมชนยังสามารถให้บริการทางด้านการป้องกันโรคและการส่ง

เสริมสุขภาพได้ดีกว่าโรงพยาบาล เพราะศูนย์ตั้งอยู่ในชุมชน และรับใช้ชุมชนเฉพาะกลุ่มส่วนโรงพยาบาลตั้งอยู่ห่างไกลจากชุมชนและให้บริการแก่ประชาชนที่จรมาหา

ความพยายามใดที่จะเสริมสร้างโรงพยาบาลใหญ่ในกรุงเทพ ฯ หรือชานกรุงเทพ ฯ ไม่ว่าเงินนั้นจะได้มาจากงบประมาณ หรือจากการบริจาค การกระทำนั้นย่อมส่งเสริมความเดือดร้อนของประชาชน และทำให้การกระจายบริการไปสู่ชุมชนต้องล่าช้าลง สมควรที่ผู้ใจบุญทั้งหลายและหน่วยราชการ เช่น สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ และสำนักงบประมาณจะต้องระลึกไว้ด้วย เพราะแม้เจตนาของท่านจะเป็นกุศลแต่การกระทำโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์ก็ก่อให้เกิดบาปได้ เป็นการไม่สมควรอย่างยิ่งที่โรงพยาบาลใหญ่ในกรุงเทพ ฯ จะส่งคนออกเรี่ยไรเงินของประชาชนตามถิ่นที่ต่าง ๆ เพื่อนำมาเสริมสร้างบริการของตน บริการสาธารณสุขจะต้องกระจายไปหาประชาชน ไม่ใช่ให้ประชาชนมาหาบริการ

๓.๓ ขาดการเน้นหนักในเรื่องการป้องกันโรคและการส่งเสริมสุขภาพ

ประมาณร้อยละ ๘๐—๙๐ ของโรคภัยไข้เจ็บที่ประชาชนเป็นกันอยู่ขณะนี้เป็นโรคที่ป้องกันได้ แต่ก็เป็นที่น่าเสียดายที่ประชาชนไม่ได้รับการป้องกันโรคและส่งเสริมสุขภาพเท่าที่ควร ทำให้เจ็บป่วย เมื่อเจ็บป่วยขึ้นแล้วย่อมเป็นการสูญเสียทั้งเวลาและเงิน ทั้งของตนเองและของรัฐ เช่น ถ้ามีผู้ป่วยหนักมากจากไทฟอยด์ หรือมาลาเรีย สักรายหนึ่ง การรักษาจะต้องโกลาหลขนาดหนัก ต้องใช้บุคลากรทั้งแพทย์ พยาบาล พนักงานวิทยาศาสตร์การแพทย์หลายคน ต้องทำการตรวจรักษาหลายอย่าง ต้องให้น้ำเกลือ ให้ออกซิเจน ให้ยาปฏิชีวนะ ให้คอร์ติโคสเตียรอยด์ ต้องทดสอบการแข็งตัวของเลือดเพื่อควบคุมการใช้ยากันเลือดแข็ง เป็นต้น การรักษาผู้ป่วยอย่างนี้รายหนึ่ง ๆ รัฐอาจต้องหมดเงินนับหมื่นบาท ทั้ง ๆ ที่เกือบไม่ต้องเสียเงินเลยในการที่ประชาชนจะป้องกันตนเองไม่ให้เป็นโรคเหล่านี้

การป้องกันโรคและส่งเสริมสุขภาพ หมายรวมถึงความสะอาดของอาหารและน้ำดื่ม การได้รับวัคซีนป้องกันโรค การได้รับอาหารพอเพียง มีการควบคุมพิษจากอาหารและยา การบริหารกาย และการบริหารจิต เป็นต้น ถ้าประชาชนได้มีโอกาสและรู้จักดำรงชีวิตโดยสมควร ก็จะไม่ค่อยเจ็บไข้ได้ป่วย

ประชาชนมักจะเรียกร้องเฉพาะบริการทางด้านการตรวจรักษา แต่มักไม่รู้สึกว่าต้องการหรือเห็นคุณค่าของบริการการป้องกันโรคและส่งเสริมสุขภาพ ซึ่งสำคัญกว่าและขาด

แคลน เกี่ยวกับบริการด้านการตรวจรักษานั้นมีผู้ยินดีลงทุนทั้งรัฐและเอกชน แต่ทางด้านการป้องกันโรคและส่งเสริมสุขภาพนั้นเอกชนจะไม่ลงทุนเพราะไม่มีค่าตอบแทน

แพทย์ก็นิยมปฏิบัติงานแต่เฉพาะในด้านรักษามากกว่าทางด้านป้องกันโรคและส่งเสริมสุขภาพ เพราะการรักษามีผลตอบแทน แต่การปฏิบัติการทางด้านป้องกันโรคและส่งเสริมสุขภาพเหมือนปิดทองหลังพระ แสดงให้เห็นอีกครั้งหนึ่งว่า ระบบผลประโยชน์กำหนดรูปแบบของการสาธารณสุข (ดูตอน ๓.๑๓)

ที่แล้วมา รัฐให้งบประมาณในด้านการรักษามากกว่าด้านป้องกันโรคและส่งเสริมสุขภาพ สถานีอนามัยชั้น ๒ ได้รับงบประมาณเวชภัณฑ์ปีละ ๕๐๐ บาท สถานีอนามัยชั้น ๑ ได้รับปีละ ๑๐,๐๐๐ บาท หรือไม่ถึง ในขณะที่งบประมาณของโรงพยาบาลใหญ่แห่งเดียวในกรุงเทพ ฯ ซึ่งเกือบไม่ได้ให้บริการทางด้านการป้องกันโรคและส่งเสริมสุขภาพเลย อาจมากถึง ๕๐–๖๐ ล้านบาทต่อปี

การที่จะทำการป้องกันโรค และส่งเสริมสุขภาพได้สำเร็จ จำเป็นต้องปฏิรูประบบการศึกษาเสียใหม่ (ดูตอน ๓.๑๐) ประชาชนจะต้องเข้ามามีส่วนร่วมในการรณรงค์เพื่อขจัดโรคภัยไข้เจ็บของชุมชน การที่ประชาชนจะมีความตื่นตัวได้ ก็ต่อเมื่อได้รับการปลุกเร้าให้สนใจในทางการเมือง (ดูตอน ๓.๘)

๓.๔ งบประมาณสาธารณสุขน้อยและการกระจายทรัพยากรไม่เป็นธรรม

ตารางที่ ๒ แสดงงบประมาณของประเทศและงบประมาณสาธารณสุข

รายการ	๒๕๑๐ (ล้าน)	๒๕๑๑ (ล้าน)	๒๕๑๒ (ล้าน)	๒๕๑๓ (ล้าน)	๒๕๑๔ (ล้าน)	๒๕๑๕ (ล้าน)	๒๕๑๖ (ล้าน)	๒๕๑๗ (ล้าน)
งบประมาณของรัฐ	๑๙,๐๐๘.๒	๒๑,๒๖๒.๐	๒๓,๙๖๐.๐	๒๗,๒๙๙.๘	๒๘,๖๔๕.๐	๒๙,๐๐๐.๐	๓๒,๐๓๐.๐	๓๖,๐๐๐
งบประมาณด้านสาธารณสุขของรัฐ*	๘๓๓.๒	๑,๑๖๒.๗	๑,๓๓๙.๔	๑,๓๒๙.๖	๑,๔๔๓.๖	๑,๔๔๒.๔	๑,๕๙๖.๘๗	๑,๗๔๘
งบประมาณด้านสาธารณสุขคิดเป็นร้อยละของงบประมาณของรัฐ	๔.๓๘	๕.๔๕	๕.๕๙	๔.๔๗	๕.๐๓	๔.๙๘	๕.๐๕	๔.๘๕
งบประมาณกระทรวงสาธารณสุข	๕๕๑.๕	๕๘๗.๘	๖๔๓.๕	๗๘๕.๐	๙๗๗.๙	๙๕๖.๓	๑๐๓๒.๑	๑,๑๑๓
งบประมาณกระทรวงสาธารณสุขคิดเป็นร้อยละของงบประมาณของรัฐ	๒.๙๐	๒.๗๖	๒.๖๘	๒.๘๗	๓.๔๑	๓.๒๙	๓.๑๙	๓.๐๙

*รวม งบประมาณด้านสาธารณสุขของกระทรวงสาธารณสุข มหาวิทยาลัย กระทรวงกลาโหม กระทรวงมหาดไทย ฯลฯ

จะเห็นได้ว่า กระทรวงสาธารณสุขได้งบประมาณร้อยละสามของงบประมาณของประเทศ ถ้าคิดรวมกับงบประมาณที่เกี่ยวกับการสาธารณสุขของกระทรวงอื่น ๆ ด้วยจะเป็นงบประมาณที่รัฐบาลจัดสรรให้การสาธารณสุขประมาณร้อยละห้าของงบประมาณของประเทศ งบประมาณดังกล่าวซึ่งใช้สำหรับการสาธารณสุขทั่วประเทศต้องนับว่าน้อยมาก โดยเฉพาะถ้าเทียบกับการใช้จ่ายเพื่อการสาธารณูปโภคต่าง ๆ ในกรุงเทพ ฯ เช่น ถ้าสร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาสัก ๓ สะพาน ก็เท่ากับเงินงบประมาณสาธารณสุข หรือเงินที่จ่ายให้บริษัทเดอกรีมองต์ เพื่อใช้จ่ายในการปรับปรุงการประปาของกรุงเทพ ฯ เมื่อสิบกว่าปี ก็มากกว่างบประมาณสาธารณสุขของประเทศขณะนั้น

งบประมาณเหล่านี้เมื่อแบ่งสันปันส่วนกันแล้ว จึงเหลือตกเป็นค่าเวชภัณฑ์ให้แก่สถานีอนามัยชั้นสองเพียงปีละ ๕๐๐ บาท และสถานีอนามัยชั้นหนึ่งปีละ ๑๐,๐๐๐ บาท ถ้าคิดว่าสถานีอนามัยชั้นหนึ่งแต่ละแห่งมีประชาชนในเขต ๕๐,๐๐๐—๓๐๐,๐๐๐ คน ก็เท่ากับรัฐจ่ายค่ายาให้ประชาชนประมาณหัวละ ๓—๕๐ สตางค์ต่อปี โรงพยาบาลและสถานีอนามัยในต่างจังหวัดถูกบังคับให้ต้องขูดรีดค่ายาจากประชาชน ซึ่งยากจนอยู่แล้ว เป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้ประชาชนต้องเดินทางเข้ามารับบริการถึงในกรุงเทพ ฯ

โรงพยาบาลใหญ่ ๆ ในกรุงเทพ ฯ อาจได้รับงบประมาณสูงถึง ๕๐—๖๐ ล้านบาทต่อปี อาจารย์ในมหาวิทยาลัยอาจบินไปประชุมต่างประเทศ ๒ สัปดาห์ หมดเงินงบประมาณของประเทศเป็นแสน ๆ บาท ขณะที่สถานีอนามัยต้องบริการประชาชนหลายหมื่นคนตลอดปีด้วยเงินหนึ่งหมื่นบาท ในมหาวิทยาลัยหลายแห่งอาจมีอาจารย์ล้นงาน แต่รัฐบาลต้องจ่ายเงินเดือนให้ถึงคนละ ๒ ล้านบาท[๒๒] ตลอดอายุราชการ (ยังไม่คิดบำนาญ) ในขณะที่ชนบทขาดแคลนเหลือหลาย แสดงให้เห็นความบกพร่องของ ก.พ. และสำนักงบประมาณในการกระจายกำลังคนและกำลังทรัพยากรอย่างไม่เป็นธรรม

การที่จะให้บริการสาธารณสุขแก่ประชาชน ๔๐ ล้านคน ให้ได้รับความสะดวกสบายพอสมควร จะต้องใช้บุคลากรสาธารณสุขประเภทต่าง ๆ หลายแสนคน แต่เราก็มีเพียงประมาณ ๓ หมื่นคน (นับรวมผดุงครรภ์และพนักงานอนามัยตามชนบท) การผลิตบุคลากรสาธารณสุขให้พอเพียงจำเป็นต้องใช้วิธีอื่นที่นอกเหนือไปจากการผลิตอย่างในมหาวิทยาลัยในปัจจุบัน (ดู ตอน ๓.๔) รัฐควรมีงบประมาณพอเพียงที่จะให้บริการสาธารณสุขฟรีแก่คนยากจนโดยเฉพาะในชนบท การที่จะมีเงินมาใช้จ่ายได้พอเพียงจำเป็นต้องปรับปรุงการเศรษฐกิจ และการกระจายทรัพยากรให้เป็นธรรม

น่าจะมีการปรับปรุงการป้องกันประเทศเสียใหม่ โดยลดอัตราทหารประจำการ และลดอาวุธยุทโธปกรณ์สำหรับสงครามใหญ่ในแบบลง แต่เตรียมป้องกันประเทศ ด้วย

สงครามประชาชน โดยให้นักเรียน นักศึกษาและประชาชน มีส่วนในการป้องกันประเทศ การปรับปรุงดังกล่าวจะสามารถประหยัดงบประมาณทางทหารลงได้หลายพันล้านบาทต่อปี ซึ่งสามารถนำไปช่วยเหลือประชาชนเพิ่มมากขึ้น เช่น ในการแก้ความยากจน เช่นช่วยให้อีสานมีน้ำสำหรับทำนา และใช้ในการให้บริการสาธารณสุขฟรีแก่ประชาชนได้มากขึ้น

การใช้จ่ายเกี่ยวกับสาธารณสุขของประเทศ ยังเป็นไปอย่างเปะปะ (ดูตอน ๓.๕) ถ้ามีแผนการสาธารณสุขแห่งชาติ และมีการดำเนินงานตามแผนได้จริง ก็น่าจะมีเงินไปช่วยการสาธารณสุขในชนบทอีกเป็นจำนวนมาก

๓.๕ ขาดการวางแผนสาธารณสุขแห่งชาติและขาดการประสานงาน

ขณะนี้มีฝ่ายต่าง ๆ ที่ให้บริการสาธารณสุข ดังนี้ คือ

๑. กระทรวงสาธารณสุขเป็นฝ่ายที่ให้บริการมากที่สุด สถานบริการสาธารณสุขที่ขึ้นกับกระทรวงสาธารณสุข คือ โรงพยาบาลประจำจังหวัด ศูนย์การแพทย์และอนามัย หรือสถานีอนามัยชั้น ๑ (ประจำอำเภอ) สถานีอนามัยชั้น ๒ (ประจำตำบล) และสำนักงานผดุงครรภ์ (หมู่บ้าน) โรงพยาบาลในกรุงเทพ ฯ บางแห่งก็ขึ้นกับกระทรวงสาธารณสุข เช่น โรงพยาบาลหญิง โรงพยาบาลเลิศสิน โรงพยาบาลสงฆ์ โรงพยาบาลโรคเรื้อน นอกจากนี้ยังมีศูนย์อนามัยแม่และเด็กตามที่ต่าง ๆ

๒. มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยหลายแห่งมีคณะแพทยศาสตร์ คณะทันตแพทยศาสตร์ คณะเทคนิคการแพทย์ ซึ่งนอกเหนือจากการผลิตบุคลากรทางสาธารณสุขแล้ว ก็ยังให้บริการแก่ประชาชนอีกด้วย เช่น โรงพยาบาลศิริราช โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ โรงพยาบาลรามาธิบดี เป็นต้น โรงพยาบาลของมหาวิทยาลัยได้งบประมาณต่างหาก และไม่ขึ้นกับกระทรวงสาธารณสุข

๓. กระทรวงมหาดไทย มีโรงพยาบาลตำรวจ โรงพยาบาลของเทศบาล เช่น โรงพยาบาลกลาง วชิรพยาบาล และศูนย์บริการสาธารณสุขของเทศบาล

๔. กระทรวงกลาโหม เช่น โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า โรงพยาบาลภูมิพล โรงพยาบาลพระปิ่นเกล้า กองและหมวดเสนารักษ์ต่าง ๆ

๕. สภากาชาด สภากาชาดมีรายได้จากงบประมาณที่รัฐบาลสนับสนุน และจากการบริจาคของประชาชน มีโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ และโรงพยาบาลสมเด็จ ณ ศรีราชา และสถานีกาชาด ฯลฯ

๖. องค์การของรัฐและของเอกชนที่จัดหน่วยแพทย์เคลื่อนที่ เช่น ร.พ.ช. ก.ร.ป. หน่วยแพทย์อาสาสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี เป็นต้น

๗. ฝ่ายเอกชนมีคลินิคส่วนตัวของแพทย์ และโรงพยาบาลเอกชน

ฝ่ายต่าง ๆ เหล่านี้ต่างดำเนินนโยบายและปฏิบัติการเป็นอิสระ ไม่เกี่ยวข้องกัน ไม่มีองค์กรใดที่ทำหน้าที่วางแผนการสาธารณสุขแห่งชาติ และที่จะกำหนดการประสานงานกระทรวงสาธารณสุขซึ่งเป็นผู้ให้บริการเป็นส่วนใหญ่ และใช้บุคลากรสาธารณสุขที่มหาวิทยาลัยผลิต ไม่มีสิทธิที่จะไปวางแผนให้มหาวิทยาลัย และมหาวิทยาลัยก็ไม่มีสิทธิที่จะไปวางแผนให้กระทรวงสาธารณสุข ต่างคนต่างทำ

การขาดการประสานงานนั้นเกิดขึ้นทั้งในระดับนโยบาย แผนงาน และปฏิบัติการ ดังจะยกตัวอย่างบางประการดังต่อไปนี้

กระทรวงสาธารณสุขขาดบุคลากรสาธารณสุขประเภทต่าง ๆ เช่น แพทย์ ทันตแพทย์ พยาบาล นักเทคนิคการแพทย์ และอื่น ๆ เป็นอย่างยิ่ง แต่ก็ไม่มีกลไกอะไรที่จะทำให้มหาวิทยาลัยเพิ่มการผลิตบุคลากรเหล่านี้ มหาวิทยาลัยหลายแห่งมีกำลังบุคคลมากและล้นงาน แต่ก็ไม่ปรากฏว่าได้ขวนขวายที่จะช่วยผลิตบุคลากรสาธารณสุขให้ประเทศเพิ่มขึ้น

คณะบางคณะผลิตบุคลากรสาธารณสุขหลายประเภท บางประเภทผลิตออกมาแล้วไม่มีงานทำ เมื่อไปต่อว่ากระทรวงสาธารณสุขว่าทำไมคุณไม่รับคนของฉัน ก็ได้รับคำตอบว่า ก่อนคุณจะผลิตไม่เห็นคุณมาถามฉันว่าฉันต้องการบุคลากรประเภทนี้หรือไม่

กระทรวงสาธารณสุขต้องการบุคลากรระดับผู้ช่วยที่สามารถถอนฟันได้ไปประจำที่สถานีอนามัย เพราะมีคนฟันผุและปวดฟันทุกหมู่บ้าน ทุกตำบล และทุกอำเภอ แต่มีทันตแพทย์อยู่หยิบมือเดียวและอยู่ในเมือง แต่คณะทันตแพทย์ไม่สนับสนุนการผลิตบุคลากรระดับผู้ช่วยที่จะไปช่วยถอนฟันให้ประชาชนเหล่านั้น และไม่รับผิดชอบเรื่องการปวดฟันของคนทั่วประเทศ

กระทรวงกลาโหมมีแพทย์ไม่พอใช้ เคยไปขอร้องมหาวิทยาลัยให้ช่วยผลิตแพทย์ให้กระทรวงกลาโหมเพิ่มขึ้น มหาวิทยาลัยปฏิเสธ กระทรวงกลาโหมจึงคิดจะตั้งโรงเรียนแพทย์ทหารที่โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า ผู้แทนของโรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้าแถลงในที่ประชุมคณะกรรมการการแพทยสภาว่า ได้รับอนุมัติจากกระทรวงกลาโหมแล้วให้ตั้งโรงเรียนแพทย์ทหาร และให้ "ดับเบิ้ลได้ทุกอย่าง" หมายถึงให้เพิ่มขึ้นสองเท่าทุกอย่าง

ทั้งตึก อุปกรณ์ และกำลังคน เพื่อผลิตแพทย์ปีละ ๓๒ คน ผลเสียที่จะตามมาก็คือจะหมดเงินอีกหลายร้อยล้านบาท เพราะโรงพยาบาลแห่งนี้จะตั้งแผนกวิชาปรีคลินิคขึ้น จะดึงแพทย์อีกจำนวนมากให้คงอยู่ในกรุงเทพ ฯ แทนที่จะกระจายไปสู่ส่วนภูมิภาค ทั้งๆ ที่การเพิ่มการผลิตแพทย์อีก ๓๒ คนนั้น มหาวิทยาลัยต่าง ๆ อาจรับไปช่วยผลิตได้ หรืออาจทำได้โดยยกฐานะโรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้าเป็นโรงเรียนแพทย์ทางคลินิค (ไม่สร้างแผนกปรีคลินิค) ก็ได้ โดยไม่หมดเปลืองงบประมาณเพิ่มขึ้นเท่าใดเลย แต่ก็ไม่มีองค์การใดของรัฐที่จะรับผิดชอบในการกำหนดนโยบายสาธารณสุข และทำการประสานงาน

กระทรวงสาธารณสุขตั้งสถาบันมะเร็งแห่งชาติ และสถาบันโรคผิวหนังขึ้นในกรุงเทพ ฯ ทั้ง ๆ ที่มีอันดับความสำคัญต่ำมากเมื่อเทียบกับการขาดแคลนบริการสาธารณสุขขั้นมูลฐานในต่างจังหวัด เกือบมีการจัดตั้งสถาบันโรคหัวใจขึ้นอีกด้วย ถ้ารัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุขคนก่อน (พล.ต.อ. ประเสริฐ รุจิรวงศ์) ไม่พ้นตำแหน่งไปเสียก่อน การจัดตั้งเหล่านี้ไม่ได้เป็นไปตามแผนงานสาธารณสุขใด ๆ ทั้งสิ้น แต่ขึ้นกับความพอใจของบุคคล เมื่อปี ๒๕๑๗ ได้มีการอนุมัติเงินงบประมาณสำหรับการสร้างโรงพยาบาลชานกรุงเทพ ฯ ทั้ง ๆ ที่ความจำเป็นเร่งด่วนอยู่ในชนบท แสดงว่าคณะรัฐมนตรีและสำนักงบประมาณไม่เข้าใจอันดับความสำคัญของการสาธารณสุข รัฐมนตรีสาธารณสุข ๒ คนในยุคนายกรัฐมนตรีสัญญา ธรรมศักดิ์ ได้ขอระงับโครงการโรงพยาบาลชานกรุงเทพ ฯ ไว้ เพื่อสงวนงบประมาณไปใช้ในชนบท

เมื่อ ๓ ปีมาแล้ว คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติได้แจ้งไปที่มหาวิทยาลัยว่า ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติระยะที่ ๓ ยังขาดแพทย์อีก ๒๐ คน และมีเงินเหลือสำหรับการนี้อีก ๒๕๐ ล้านบาท ปรากฏว่ามีการแก่งแย่งและทะเลาะกันเป็นการใหญ่ระหว่างฝ่ายต่าง ๆ ในมหาวิทยาลัย เพราะใคร ๆ ก็อยากได้เงิน ๒๕๐ ล้านบาท การผลิตแพทย์เพิ่มขึ้นอีก ๒๐ คนนั้นทำได้สบายมาก โดยเกือบไม่ต้องเพิ่มค่าใช้จ่ายเท่าใดเลย ถ้ามีแพทย์เพิ่มขึ้นอีก ๒๐ คน การสาธารณสุขไทยอาจไม่กระเตื้องขึ้นเลย แต่เงิน ๒๕๐ ล้านบาทนั้นมากเกินกว่าที่จะนำไปสร้างบุคลากรสาธารณสุขประเภทเวชชานามัย หรือเวชกรได้ครบทุกหมู่บ้าน ทุกตำบล และทุกอำเภอ อันจะสามารถช่วยเหลือประชาชนได้ทั่วประเทศไทยภายในเวลา ๒—๓ ปี เรื่องนี้เป็นตัวอย่างอีกประการหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่า คณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติก็ดี คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติก็ดี ไม่มีความเข้าใจเรื่องการสาธารณสุขแม้แต่น้อย แต่มีบทบาทที่สำคัญเกี่ยวข้องกับการสาธารณสุข ซึ่งเป็นที่น่าเสียใจที่จะกล่าวว่าเป็นไปในทางลบ

เนื่องจากการขาดแคลนบริการสาธารณสุขในชนบทอย่างชนิดที่มองไม่เห็นว่าเมื่อใด

จะดีขึ้น ได้มีการจัดตั้งหน่วยแพทย์เคลื่อนที่ขึ้นทั้งโดยทางราชการและเอกชน เพื่อเคลื่อนเข้าไปให้บริการแก่ประชาชนในท้องถิ่นทุรกันดาร หน่วยแพทย์เคลื่อนที่เหล่านี้ให้ประโยชน์ในแง่ยกระดับสุขภาพของประชาชนได้น้อย เพราะเป็นการไปประเดี๋ยวประด๋าว และนาน ๆ ผ่านไปที ไม่ยังผลสืบเนื่อง และแต่ละครั้งที่ไปก็มีประชาชนมารุมล้อมมาก ได้แต่แจกยาเป็นส่วนใหญ่ กิจการหน่วยแพทย์เคลื่อนที่นี้แม้จะจัดตั้งขึ้นด้วยความหวังดี แต่ก็มีผลร้ายที่ติดตามมา นั่นคือการหมดเปลืองทรัพยากรมากโดยไม่ได้ผลคุ้มค่า และรบกวนการปฏิบัติการของเจ้าหน้าที่ประจำในท้องถิ่นนั้น ๆ[๒๓] ตามปกติโรงพยาบาลตามต่างจังหวัด และสถานีอนามัยได้รับงบประมาณค่ายาน้อยมาก สถานบริการเหล่านี้จึงต้องคิดค่ายาจากชาวบ้าน มิฉะนั้นก็ไม่มีงบประมาณที่จะบริการต่อไปได้ หน่วยแพทย์เคลื่อนที่มีงบประมาณมากกว่า ไปที่ไหนก็แจกยาฟรี ทำให้ชาวบ้านมีความรู้สึกเป็นปฏิปักษ์ต่อเจ้าหน้าที่สถานีอนามัย และโรงพยาบาลในต่างจังหวัดที่คิดเงินค่ารักษาพยาบาลตน เกียรติภูมิของเจ้าหน้าที่เหล่านั้นก็ด้อยลง แต่อยู่ในฐานะกลืนไม่เข้าคายไม่ออก

ร.พ.ช. (สำนักงานเร่งรัดพัฒนาชนบท) ขอให้ศิริราชส่งหน่วยแพทย์เคลื่อนที่ออกไปปฏิบัติการที่จังหวัดอุดรธานี ถึงแม้จะช่วยประชาชนได้พอสมควร แต่เมื่อศิริราชยกออกไปตั้งกองอยู่อย่างนั้น โดยโฆษณาว่ามาจากศิริราช และมียาแจกมากเพราะได้งบประมาณจำนวนมากจาก ร.พ.ช. ชื่อเสียงเกียรติคุณของสถานีอนามัย และโรงพยาบาลอุดรธานีก็ด้อยลง เจ้าหน้าที่ประจำย่อมเกิดความไม่พอใจ และเนื่องจากการไปของศิริราชเป็นการไปทดแทนบริการ แต่มิได้ไปฝึกอบรมบุคลากรสาธารณสุขที่นั่นให้สามารถช่วยตัวเองต่อไปได้เป็นการถาวร เมื่อศิริราชถอนตัวหลังจากปฏิบัติการไป ๑๐ ปี และหมดเงินของ ร.พ.ช. ไปประมาณ ๒๐ ล้านบาท สภาพการสาธารณสุขของจังหวัดอุดรธานีก็ดูเหมือนอยู่ที่เดิม เงินจำนวน ๒๐ ล้านบาทนี้หากนำไปใช้อย่างถูกต้องจะสามารถนำไปสร้างบุคลากรสาธารณสุขประจำได้ทุกหมู่บ้าน และตำบล และหาแพทย์ไปประจำได้ทุกอำเภอ ในจังหวัดอุดรฯ ถ้าได้ทำดังกล่าวจะสามารถยกระดับบริการสาธารณสุขได้ทั่วทั้งจังหวัด ที่เป็นดังนี้เพราะเราไม่มีแผนสาธารณสุขแห่งชาติ และไม่มีการประสานงานโครงการหน่วยแพทย์เคลื่อนที่ที่อุดรธานีของศิริราชน่าจะเป็นตัวอย่างสำหรับการศึกษาโดยทั่วกัน

ตัวอย่างของการขาดการประสานงานในระดับปฏิบัติอีกตัวอย่างหนึ่งก็คือ เมื่อผู้ป่วยไปตรวจกับแพทย์คนหนึ่ง หรือที่โรงพยาบาลหนึ่ง เมื่อจะย้ายไปตรวจกับแพทย์คนอื่นหรือที่โรงพยาบาลอื่น จะเป็นโดยสมัครใจไปเองหรือแพทย์บอกให้ไปก็ตาม มักไปเฉย ๆ

และไปเริ่มการตรวจใหม่ โดยไม่มีการส่งมอบ ทำให้เสียเวลาและหมดเปลืองมาก เมื่อผู้ป่วยไปตรวจที่โรงพยาบาลหนึ่งแล้วไม่มีเตียงรับ ผู้ป่วยก็จะต้องกระเสือกกระสนหาโรงพยาบาลอื่นต่อ ๆ ไปด้วยตนเอง โดยไม่ทราบว่าจะได้เข้าโรงพยาบาลใด แทนที่โรงพยาบาลเหล่านั้นจะมีการติดต่อกันให้ทราบว่า ถ้าโรงพยาบาลแห่งหนึ่งไม่ว่าง จะมีโรงพยาบาลใดบ้างที่จะรับผู้ป่วยไว้ด้วย การขาดการประสานงานแบบนี้ก่อความทุกข์เวทนาให้แก่ประชาชนเป็นอย่างยิ่ง

คณะรัฐมนตรีเคยตั้งคณะกรรมการแพทย์ระดับบริหาร ซึ่งประกอบด้วยปลัดกระทรวงสาธารณสุข อธิบดีกรมต่าง ๆ ในกระทรวงสาธารณสุข อธิการบดีมหาวิทยาลัยแพทยศาสตร์ (มหิดล) คณบดีคณะแพทยศาสตร์ต่าง ๆ เจ้ากรมแพทย์ทหารและตำรวจ เป็นต้น เพื่อหวังผลในการประสานงาน คณะกรรมการแพทย์ระดับบริหารมีการนัดพบและรับประทานอาหารร่วมกันเดือนละครั้ง แต่ไม่ปรากฏว่ามีผลงานอะไร คงเป็นการประสานงานกันตามอัธยาศัย กล่าวคือ ประสานก็ได้ ไม่ประสานก็ได้ ไม่เกิดอะไร งบประมาณก็ต่างคนต่างได้มาคนละทาง โดยไม่ประสานกันอยู่แล้ว ไม่มีกลไกอะไรที่จะทำให้ต้องประสานกัน

กระทรวงสาธารณสุขได้เสนอให้มีการจัดตั้ง **สภาการสาธารณสุขแห่งชาติ** ขึ้น เพื่อทำหน้าที่กำหนดแผนงานสาธารณสุขแห่งชาติ เพื่อให้สนองตอบนโยบายสาธารณสุขของรัฐบาล และทำหน้าที่ประสานงานสภาการสาธารณสุขแห่งชาติ จะไม่สามารถทำหน้าที่ได้ ถ้าไม่มีอำนาจกำหนดงบประมาณด้วย การจัดตั้งสภาการสาธารณสุขแห่งชาติต้องมีข้อต้องพึงระวังที่องค์ประกอบของสภานี้ ถ้าประกอบด้วยข้าราชการซึ่งเป็นหัวหน้าหน่วยงานทางแพทย์และสาธารณสุขต่าง ๆ เช่น อธิบดีและคณบดีต่าง ๆ หรือประกอบด้วยแพทย์เป็นส่วนใหญ่ คงจะไม่สามารถกำหนดแผนงานสาธารณสุขแห่งชาติที่มีประโยชน์ต่อประชาชนผู้ยากไร้ได้สำเร็จ เพราะความสนใจเฉพาะงานของตัวเองอย่างหนึ่ง และความเฉื่อยชาของข้าราชการอีกอย่างหนึ่ง ผู้ที่คิดจัดตั้งสภาการสาธารณสุขแห่งชาติควรศึกษางานของแพทยสภา ว่าคณะกรรมการแพทยสภาซึ่งประกอบด้วยผู้บริหารระดับสูงของหน่วยการแพทย์ต่าง ๆ และแพทย์ที่ได้รับการเลือกตั้ง สามารถตกลงกันในเรื่องปัญหาสาธารณสุขได้เพียงใด

สภาการสาธารณสุขแห่งชาติควรมีองค์ประกอบของผู้ที่เป็นตัวแทนผลประโยชน์ของประชาชนมากกว่าข้าราชการ แต่เราจะได้บุคคลเหล่านี้มาจากไหน? คณะกรรมาธิการสาธารณสุขของรัฐสภาอยู่ในฐานะที่จะช่วยปรับปรุงการสาธารณสุขของประเทศได้เป็นอย่างดี ถ้าสนใจศึกษาให้เข้าใจปัญหาสาธารณสุขของประเทศ ที่แล้วมาคณะกรรมาธิการ

สาธารณสุข ฯ ทำหน้าที่เพียงตัดงบประมาณเล็กน้อยตามที่สำนักงบประมาณรวบรวมจากความต้องการของหน่วยงานต่างๆ เสนอมา ซึ่งไม่มีผลในการเปลี่ยนแนวทางการสาธารณสุขของประเทศได้แต่อย่างใด ข้อบกพร่องของคณะกรรมาธิการฝ่ายต่าง ๆ ของรัฐสภาคือการขาดข้อมูลสำหรับประกอบการศึกษา ขอเสนอแนะต่อคณะกรรมาธิการสาธารณสุขของรัฐสภาที่กำลังจะมีมา หรือกำลังมีอยู่ว่า น่าจะขอให้ **กองวางแผน (กองแผนงานสาธารณสุข)** ของกระทรวงสาธารณสุข ซึ่งมีข้อมูลสาธารณสุขดีที่สุดในประเทศไทยขณะนี้ ทำหน้าที่เป็นคณะเลขาธิการ (เซเครตาเรียต) ให้ เพื่อจะได้มีข้อมูลสำหรับประกอบการพิจารณาการทำงาน ของคณะกรรมาธิการสาธารณสุข

ในขณะที่มีความหวังค่อนข้างน้อยในการที่จะพึ่งหน่วยงานระดับสูงของรัฐ ในการวางแผนและปฏิบัติตามแผนสาธารณสุขที่จะอำนวยประโยชน์ให้มวลชน วิธีการอีกวิธีหนึ่งก็คือ ให้มีการวางแผนจากระดับต่ำ[๒๔] ให้แต่ละจังหวัด แต่ละอำเภอ แต่ละตำบล และแต่ละหมู่บ้าน วางแผนสาธารณสุขดูว่า แต่ละแห่งต้องการอย่างไร **ให้รวมงบประมาณทางสาธารณสุขทั้งหมด (ทั้งทางที่ให้ผ่านกระทรวงสาธารณสุขและอื่น ๆ) แล้วจัดสรรให้แต่ละจังหวัดตามสัดส่วนของจำนวนประชากรในจังหวัดนั้น ๆ** โดยวิธีนี้จะสามารถกระจายบุคลากรสาธารณสุข และบริการไปสู่ต่างจังหวัดได้โดยรวดเร็ว เพราะแต่ละจังหวัดจะมีงบประมาณไว้เป็นเครื่องต่อรองหน่วงเอาประโยชน์ไปสู่จังหวัดของตน เช่น ถ้าสถาบันใดตกลงจะผลิตบุคลากรสาธารณสุขประเภทและจำนวน ตามที่จังหวัดใดจังหวัดหนึ่งต้องการ จังหวัดนั้นก็จะแบ่งงบประมาณของจังหวัดมาให้ การกระจายงบประมาณไปสู่จังหวัดตามอัตราส่วนของประชากรนี้ อาจใช้สำหรับด้านอื่นได้ด้วย เช่น มหาดไทย และศึกษาธิการ หรือรวมกันไป จะทำให้การพัฒนาต่างจังหวัดได้รวดเร็วกว่าการรวมอำนาจการงบประมาณไว้ในส่วนกลางอย่างในปัจจุบัน และจะช่วยให้ต่างจังหวัดพึ่งตัวเองได้ ป้องกันประชาชนหลั่งไหลเข้าสู่กรุงเทพฯ

๓.๖ ปัญหาหมอเถื่อนและยาฝรั่ง : ตัวอย่างของการผูกขาดการแก้ปัญหา

ก่อนที่มีการแพทย์แผนปัจจุบัน เมื่อประชาชนเจ็บป่วยก็แก้ปัญหากันไปตามธรรมชาติ เช่น หาหมอตำแย หาหมอยาไทย หาพระที่มีความรู้เกี่ยวกับยา บุคคลเหล่านี้มีอยู่ทั่วไปทุกชุมชน ไม่เป็นการลำบากแก่การไปหาหรือตามมาที่บ้าน หมอเหล่านี้คิดค่าเปิดกระเป๋าหรือค่าครูราคาถูกมากหรือไม่คิดเลย ที่สำคัญก็คือ "บุคลากรทางสาธารณสุข" เหล่านี้เป็นคนระดับเดียวกับชาวบ้าน มีความเป็นกันเอง ญาติผู้ป่วยอาจมาฉุดหมอ ซึ่งเอาผ้าขาวม้าพาดบ่าไปดูคนไข้ที่บ้าน ถ้าพอดีเวลาอาหารก็อาจร่วมวงกินข้าวด้วยกันที่ชานเรือน การจะรักษาหายไม่หายเท่าใดนั้นเป็นเรื่องของธรรมชาติ แต่ที่สำคัญก็คือ

ไม่เกิดความขัดแย้งในจิตใจของประชาชนเกี่ยวกับความต้องการและการสนองตอบ ไม่มีช่องว่างในด้านมนุษยสัมพันธ์

เมื่อเริ่มตั้งโรงพยาบาลศิริราช (สมัยนั้นเรียกว่าโรงศิริราชพยาบาล) เมื่อ ๘๔ ปีก่อน ไม่มีประชาชนนิยม ต้องไปจ้างผู้ป่วยมาอยู่ และจ้างนักเรียนแพทย์มาเรียน ในเวลาที่ผ่านไป ๘๔ ปี การสร้างความนิยมในการแพทย์สมัยใหม่ประสบผลสำเร็จอย่างดียิ่ง แต่การแพทย์สมัยใหม่ไม่ได้วางแผนว่า ถ้าประชาชนนิยมแล้ว ทำอย่างไรจึงจะมีระบบและปริมาณของบริการที่สนองตอบความต้องการได้เพียงพอ ประชาชนถูกสอนให้ดูถูกวิธีการดั้งเดิมของตน แต่ในขณะเดียวกันวิธีการสมัยใหม่ก็มีอยู่เพียงหยิบมือเดียว ไม่สามารถช่วยมวลชนอันไพศาลได้ ความทุกข์ระทมขมขื่นของประชาชนจึงเกิดขึ้นทั่วไป เพราะเกิดความขัดแย้งระหว่างความต้องการกับการสนองตอบ

นอกจากนั้นทางราชการยังออกกฎหมายหรือวางกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ซึ่งก่อให้เกิดความเดือดร้อนมากขึ้นไปอีก ดังจะยกตัวอย่างให้เห็นในเรื่อง **หมอเถื่อน** มีกฎหมายที่ห้ามมิให้ผู้ไม่มีใบประกอบโรคศิลป์ทำการประกอบโรคศิลป์ ฉะนั้น ผู้ที่ทำการประกอบโรคศิลป์โดยมิได้มีใบประกอบโรคศิลป์ของทางราชการ จึงได้รับการขนานนามว่าเป็น "หมอเถื่อน" บุคคลเหล่านี้ประกอบด้วยชาวบ้าน ครู พระ เจ้าหน้าที่สาธารณสุขที่ไม่มีใบประกอบโรคศิลป์ เป็นต้น เมื่อชาวบ้านต้องการการแพทย์สมัยใหม่ซึ่งมีการฉีดยา ให้น้ำเกลือ ผ่าตัด แต่ไม่สามารถพึ่งบริการของรัฐหรือบริการที่รัฐรับรองได้ จึงจำเป็นต้องพึ่งหมอเถื่อน มีหมอเถื่อนอยู่ทุกหมู่บ้านในประเทศไทย หมอเถื่อนเหล่านี้ได้รับการฝึกอบรมน้อยหรือมิได้รับการฝึกอบรมเลย อาจทำเวชปฏิบัติที่เกินเลยความสามารถของตนจนเป็นอันตรายต่อผู้ป่วย การทำก็ต้องทำแบบลับๆล่อๆ และถ้าผู้ป่วยหนักก็ไม่มีทางติดต่อกับผู้มีความสามารถเหนือกว่าทางราชการ หรือที่ทางราชการรับรอง เพราะเวชกิจของหมอเถื่อนเป็นการผิดกฎหมาย เมื่อเป็นเช่นนี้อันตรายย่อมเกิดแก่ผู้ป่วย

หลายท่านแสดงความเหยียดหยามและเกลียดชังหมอเถื่อน และโวยวายว่าทำไมไม่มีการปราบหมอเถื่อนกันอย่างจริงจัง แพทย์จบใหม่หลายคนตั้งใจจะปราบหมอเถื่อนให้อยู่มือแต่ไม่เคยสำเร็จ ทำไมจึงปราบหมอเถื่อนไม่สำเร็จ ? ที่ไม่สำเร็จเพราะขัดกับความต้องการของประชาชน และประชาชนไม่ร่วมมือ บริการของรัฐและบริการที่รัฐรับรองมีน้อย สนองตอบความต้องการของประชาชนไม่ได้ ประชาชนไม่มีที่พึ่งจึงต้องพึ่งหมอเถื่อน อีกประการหนึ่งหมอเถื่อนเป็นคนระดับใกล้เคียงกับประชาชน มีความเป็นอยู่ใกล้เคียงกัน มีความเป็นกันเอง และอำนวยความสะดวกให้แก่ประชาชน เช่น มาถามถึงหัวบันไดบ้านว่ามีใครเจ็บป่วยเป็นอะไรบ้าง และหมั่นมาเยี่ยมเยียนผู้ป่วยถึง

บ้าน ในขณะที่ถ้าผู้ป่วยไปรับบริการในสถานบริการของรัฐ ได้รับการดูถูกเหยียดหยาม ขู่ตวาด และความไม่สะดวกนานาประการ ฉะนั้น ประชาชนจะร่วมมือกับเจ้าหน้าที่ของรัฐที่จะเข้าไปปราบหมอเถื่อนได้อย่างไร เพราะเป็นคนจรเข้าไปเพียงชั่วครั้งชั่วคราว และเขาไม่มีความสนิทด้วย และไม่ใช่คนที่ช่วยเขา แต่จะไปปราบคนที่เขาสนิทสนมด้วย และอยู่กับเขาตลอดเวลา พอพึ่งพากันได้

ด้วยเหตุที่ขาดความเข้าใจในกลไกของชุมชน ปัญหาหมอเถื่อนจึงเป็นเรื่องเรื้อรังเรื่อยมา การแก้ปัญหาควรให้สอดคล้องกับความเป็นจริง ความเป็นจริงก็คือ หนึ่งมีผู้ที่ต้องการและเต็มใจเป็นหมอรักษาผู้ป่วยทุกหมู่บ้านทั่วประเทศไทย และสองประชาชนยินดีให้บุคคลเหล่านี้รักษา สิ่งที่ขาดไปคือการฝึกอบรมทักษะในการตรวจและรักษา และการยอมรับของบ้านเมือง ถ้าให้การฝึกอบรมแก่หมอเถื่อนและยอมรับรองยกย่องให้เขาหายจากภาวะ "เถื่อน" เป็นหมอของประชาชน หรือหมอประจำหมู่บ้านเสีย และให้หมอของประชาชนเหล่านี้ติดต่อกับแพทย์ หรือบุคลากรสาธารณสุขอื่นได้เพื่อร่วมมือกันการสาธารณสุขเพื่อมวลชนก็จะเกิดขึ้นได้ ไม่เป็นสาธารณทุกข์เช่นปัจจุบัน หมอของประชาชนเหล่านี้จะมีความรู้ที่จะช่วยประชาชนทุกหมู่บ้าน และจะช่วยราชการทำการป้องกันโรคและส่งเสริมสุขภาพไปได้ทั่วประเทศ เช่น การฉีดวัคซีนป้องกันโรค และการแจกยาคุมกำเนิด เป็นต้น

ตามมรรยาทแห่งวิชาชีพ ซึ่งตามพระราชบัญญัติควบคุมการประกอบโรคศิลป์ พุทธศักราช ๒๔๗๙ และตามพระราชบัญญัติวิชาชีพเวชกรรม พุทธศักราช ๒๕๑๑ ห้ามมิให้แพทย์สนับสนุนผู้มิได้ใบประกอบโรคศิลป์ให้ทำการประกอบโรคศิลป์ นั่นคือ ห้ามมิให้ใช้ลูกมือแพทย์และฝึกลูกมือแพทย์ ทำให้จำกัดมิให้บริการต่อประชาชนขยายตัวออกไปได้กว้างขวางขึ้น ถ้าให้แพทย์ทุกคนที่ประกอบเวชปฏิบัติฝึกลูกมือได้ จะทำให้เรามีบุคลากรทางการแพทย์เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยรัฐเสียเงินแต่น้อยหรือไม่เสียเลย

ประชาชนไทยกินข้าวกับน้ำพริกและแกงกันทั่วประเทศ ถ้ามีคนมาบอกว่า อย่ากินเลยข้าวกับน้ำพริกและแกง จงมากินขนมปังและสะเต๊กเถิด เพราะมีส่วนประกอบอย่างนั้น ๆ มีคุณประโยชน์แก่ร่างกายอย่างนี้ ๆ และมีคนเชื่อเกิดความดูถูกข้าวกับน้ำพริกและแกงว่าเป็นของต่ำช้าไม่อยากกิน อยากกินขนมปังและสะเต๊กกันทั่วไป แต่ขนมปังและสะเต๊กมีอยู่นิดเดียว ความโกลาหลคงเกิดขึ้นทั่วไป นั่นเป็นสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นกับการสาธารณสุขไทย ประชาชนถูกสอนให้ดูถูกวิธีการดั้งเดิมซึ่งมีพอสำหรับทุกคน ให้หันไปนิยมของใหม่ที่แพงและมีน้อย ยกตัวอย่างเช่น ถ้านางมีจากหมู่บ้านแห่งหนึ่งห่างจาก

กรุงเทพ ฯ ๒๐๐ กิโลเมตร มาตรวจที่โรงพยาบาลใหญ่แห่งหนึ่ง แพทย์ที่ตรวจทราบว่านางมีท้องผูกเรื้อรังมาช้านานก็สั่งยาระบายฝรั่งอย่างหนึ่งให้หนึ่งขวด โดยไม่ได้ถามว่านางมีเคยแก้ปัญหาอย่างไร และจะแก้อย่างไรต่อไปหลังจากยาขวดนั้นหมดแล้ว ซึ่งนางมีจะหาอีกไม่ได้ในหมู่บ้าน จะให้นางมีเดินทางมาอีก ๒๐๐ กิโลเมตร เพื่อเอายาเช่นนั้นอีกในกรุงเทพ ฯ หรืออย่างไร ยาขวดนั้นก็อาจแพงกว่าสิบบาท ซึ่งนางมีก็ไม่ค่อยมีเงิน แต่ถ้าถามดูอาจพบว่านางมีเคยแก้ท้องผูกมาแล้วด้วยการเอาใบมะกาก็ดี แก่นขี้เหล็กก็ดี ผักราชพฤกษ์ก็ดี หรือยาดำก็ดี หรือด้วยยาลูกกลอนอื่น ๆ มาเป็นยาระบาย โดยไม่เกิดปัญหาอะไร เพราะยาเหล่านั้นหาง่ายไม่ต้องเสียสตางค์ หรือเสียแต่น้อย และไม่ต้องเดินทางไกล ปัญหาเรื่องท้องผูกมีอยู่ในประเทศไทยตั้งแต่ก่อนกรุงสุโขทัย ประชาชนก็แก้ปัญหากันมาได้โดยไม่ต้องเสียเงินให้ต่างประเทศ แต่ปัจจุบันจากตัวเลขของกรมศุลกากร ในปี พ.ศ. ๒๕๑๖ เราซื้อยาระบายจากต่างประเทศเป็นน้ำหนัก ๕๑,๙๙๖ กิโลกรัม คิดเป็นราคาที่ท่าเรือ ๔,๙๕๓,๐๐๒ บาท

บางท่านอาจเถียงว่าการใช้ยาไทยไม่เป็นวิทยาศาสตร์ เพราะไม่ทราบส่วนประกอบและกลไกการออกฤทธิ์ ความคิดเช่นนั้นเป็นผลของการศึกษาในปัจจุบันที่สอนให้เราหยิ่ง ยึดมั่น และไม่เกิดปัญญา อาหารที่มนุษย์กินมนุษย์เรียนรู้ที่จะกินก่อนที่จะรู้ส่วนประกอบและกลไกการออกฤทธิ์ แต่มนุษย์ก็กินอาหารต่าง ๆ ได้อย่างไม่มีปัญหา ยาฝรั่งหลายอย่างที่เราใช้เราไม่รู้ว่ามันออกฤทธิ์จริง ๆ อย่างไร ถ้าถามว่า แอสไพริน มีกลไกในการลดไข้และแก้ปวดอย่างไร หลายท่านก็คงตอบไม่ได้ แต่เราใช้เพราะเรารู้ว่าใช้แล้วได้ผลอย่างนั้น ๆ ในกรณีนี้วิทยาศาสตร์ไม่ได้หมายถึงการรู้กลไกว่าเกิดขึ้นอย่างไร แต่หมายถึงการสังเกตผลซ้ำ ๆ กัน หรือผลเหมือนกันจากเหตุเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ถ้ากินใบมะกาเป็นผลทำให้ระบายท้อง ถ้าไม่กินไม่มีการระบายท้อง ถ้ากินอีกก็มีการระบายอีก แสดงเหตุกับผลได้ซ้ำแล้วซ้ำอีก ก็แสดงว่าเป็นวิทยาศาสตร์ และถ้ามนุษย์ได้ทดลองใช้กันมาแล้วเป็นเวลานานโดยไม่เกิดปัญหา ก็น่าจะใช้ได้

มีสมุนไพรที่หมอไทยใช้กันต่าง ๆ มากมาย บางอย่างเราก็ทราบแน่ว่ามีประโยชน์มาก เช่น มะเกลือใช้เป็นยาถ่ายพยาธิปากขอที่ดีที่สุดที่ยังไม่มียาฝรั่งสู้ได้ ปวกหาดใช้เป็นยาถ่ายพยาธิตัวตืดได้เป็นอย่างดี ว่านงูใช้แก้พิษงูได้ เป็นต้น แต่การใช้และการค้นคว้าในเรื่องสมุนไพรไม่ได้รับความสนใจเท่าที่ควร เพราะหันไปใช้ยาฝรั่งกันมาก ในปี พ.ศ. ๒๕๑๖ ยาจากต่างประเทศเฉพาะที่ผ่านด่านศุลกากรมีน้ำหนัก ๗,๐๑๐,๔๗๗ กิโลกรัม คิดเป็นมูลค่าที่ท่าเรือ ๗๕๗,๐๓๓,๒๘๕ บาท การซื้อยาจากต่างประเทศจึงเป็นทางที่เราเสียเงินตราที่สำคัญอีกทางหนึ่ง ความนิยมของฝรั่งยิ่งทำให้เราพึ่งตนเองไม่ได้เข้าไปทุกที

ถ้าเกิดสงครามหรือเกิดความขาดแคลนขึ้น หรือเกิดราคายาแพงขึ้นเพราะความผันผวนทางเศรษฐกิจในประเทศผู้ผลิตยา ก็จะมีผลกระทบกระเทือนให้เราลำบากอย่างยิ่งยวด เหมือนระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒ แท้ที่จริงเราควรส่งเสริมให้ประชาชนใช้ยาพื้นเมืองที่พอใช้แก้ปัญหาได้ ควรมีนโยบายส่งเสริมการค้นคว้าสมุนไพรให้มากเพื่อนำของดีออกมาใช้ และให้มีการเรียนเรื่องยาไทยในโรงเรียนแพทย์ อย่างน้อยก็พอให้แพทย์เข้าใจชีวิตของประชาชนไทย และไม่ทำอะไรที่ก่อให้เกิดความขัดแย้ง อันนำไปสู่ความเดือดร้อนของประชาชน

๓.๗ ประชาชนไม่ได้รับการสอนให้ช่วยตัวเองและช่วยกันเอง

อันที่จริงเรื่องนี้ก็เป็นเรื่องเดียวกับการผูกขาดการแก้ปัญหา ซึ่งกล่าวถึงในตอนที่แล้ว แต่ยกมากล่าวแยกให้เด่น

คนนิยมพูดกันต่อ ๆ ไปว่า เมื่อเจ็บป่วย ประชาชนไม่ควรดูแลรักษาตนเอง แต่ควรจะไปหาแพทย์ บ้างก็ว่าประชาชนไม่ควรซื้อยากินเอง แต่ควรมีใบสั่งแพทย์ บ้างก็ว่าเมืองไทยป่าเถื่อนที่ประชาชนซื้อยาโดยไม่มีใบสั่งแพทย์ก็ได้ ในความเป็นจริงแล้วเรามีแพทย์เพียงหยิบมือเดียวสำหรับประชาชนไทย ๔๐ ล้านคน ประชาชนเกือบทั้งหมดเมื่อเจ็บป่วยจึงขวนขวายช่วยตนเองก่อน เพราะไม่สะดวกหรือไม่สามารถจะไปหาแพทย์ ต่อเมื่อไม่หายจึงจะขวนขวายไปหาแพทย์

ประชาชนไม่ได้รับการอบรมให้มีความรู้ในการรักษาตนเอง มีผู้เสนอขายยาเป็นครูสอนทางสื่อมวลชนต่าง ๆ แต่ผู้เสนอขายเหล่านี้มีจุดประสงค์ในการหาเงินเป็นสำคัญมากกว่าการช่วยเหลือประชาชน ฉะนั้น ความรู้เกี่ยวกับยาที่ได้จากผู้เสนอขายยาอาจก่ออันตรายแก่ผู้ป่วย แทนที่จะให้สื่อสารมวลชนของรัฐเป็นเครื่องมือทางการค้ามอมเมาประชาชนอยู่ทุกวันคืนดังในปัจจุบัน รัฐบาลควรจัดให้มีการใช้สื่อสารมวลชนเหล่านั้นแนะนำประชาชนในการดูแลรักษาและป้องกันตนเอง

ผู้หยิบยาขาย (หมอตี๋) หรือเภสัชบริกรตามร้านขายยาต่าง ๆ เป็นคนแรกที่ประชาชนที่ไม่สบายไปปรึกษา ว่ามีอาการอย่างนั้นอย่างนี้ควรจะใช้ยาอะไร **ถ้าเภสัชบริกรเหล่านี้ได้รับการอบรมเกี่ยวกับอาการของโรค และหลักการรักษาบ้าง ประชาชนคงได้รับประโยชน์เพิ่มขึ้น** แต่การที่จะไปอบรมเภสัชกรบริกรเหล่านี้ แพทย์หลายท่านจะถือว่าเป็นเรื่องบัดสีบัดเถลิง เพราะ "เป็นการสนับสนุนให้ผู้มิได้มีใบประกอบโรคศิลป์ทำการประกอบโรคศิลป์"

น่าจะมีการจัดเตรียมคู่มือสำหรับประชาชนในการดูแลรักษา และป้องกันตนเองใน

ด้านโรคภัยไข้เจ็บ

นอกจากประชาชนควรได้รับการสอนให้รู้จักดูแลตนเองแล้ว ประชาชนยังควรได้รับการอบรม และจัดตั้งตัวแทนให้ช่วยเหลือกันเองอีกด้วย ลำพังกำลังเจ้าหน้าที่ของรัฐและเจ้าหน้าที่ที่รัฐรับรองในปัจจุบันไม่เพียงพอที่จะแก้ปัญหาของประชาชน ซึ่งกว้างใหญ่ไพศาลได้ ดังจะเห็นได้จากตัวอย่างเรื่องมาลาเรีย ชาวนาที่ทำนาไม่ได้เพราะฝนแล้งบ้างและที่ไม่มีที่นาจะทำบ้าง ได้บุกเข้าป่า (ซึ่งเรียกว่าเข้าดง) เพื่อตัดไม้และทำไร่ ต้องไปเผชิญกับไข้ป่าหรือมาลาเรียจนเจ็บหนักและล้มตายจำนวนมาก ประมาณครึ่งหนึ่งของผู้ป่วยอายุรศาสตร์ที่โรงพยาบาลนครราชสีมาเป็นผู้ป่วยมาลาเรีย คนที่หายเมื่อกลับเข้าดงก็เป็นมาอีก คนที่ตายเสียในดงเพราะออกมาไม่ได้หรือออกมาไม่ทันก็มี ทางราชการไม่มีกำลังเจ้าหน้าที่พอทั้งในด้านจำนวนและความเสียสละ ที่จะติดตามไปให้การรักษาและป้องกันโรคแก่ประชาชนเหล่านี้ถึงในดงได้ แต่ถ้าสามารถอบรมชาวบ้านบางคนที่มีไหวพริบ และสนใจที่จะช่วยเหลือพวกเดียวกันเองให้พอมีความรู้ในการป้องกันและรักษามาลาเรียพร้อมกับมอบยาไว้ให้และตั้งเป็นตัวแทน ชาวบ้านที่อยู่ในดงก็คงไม่ล้มตายด้วยโรคมาลาเรียมากเท่าในปัจจุบัน

การอบรมและจัดตั้งชาวบ้านให้เป็นตัวแทนในการช่วยเหลือกันเอง จึงเป็นวิธีการที่สำคัญยิ่งวิธีหนึ่งที่จะกระจายการสาธารณสุขไปสู่มวลชน บุคคลเหล่านี้ไม่ได้เป็นพนักงานกินเงินเดือนของรัฐ ตัดภาระเรื่องการงบประมาณของรัฐไปได้ และชาวบ้านที่ถูกตั้งเป็นตัวแทนเหล่านี้ยังคงเป็น "ชาวบ้าน" ที่ประกอบอาชีพ เช่น ทำไร่ ทำนา อยู่เช่นเดิม จึงไม่แยกตัวออกเป็นคนละชั้นวรรณะจากราษฎร เพราะไม่ได้เป็น "ข้าราชการ"

โครงการ**ผู้สื่อข่าวสาธารณสุขและอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน** ของกระทรวงสาธารณสุขในปัจจุบัน จึงนับเป็นความคิดริเริ่มที่ตรงจุดในการพัฒนาการสาธารณสุขเพื่อมวลชน

๓.๘ ขาดการเข้ามีส่วนร่วมโดยชุมชน

ถ้าปราศจากเสียซึ่งการเข้ามีส่วนร่วมโดยชุมชนแล้ว การพัฒนาการสาธารณสุขเพื่อมวลชนย่อมทำได้ไม่สำเร็จ หากชุมชนมีการตื่นตัว มีความสนใจเรื่องสุขวิทยาของตนเอง ของครอบครัวและของชุมชน ช่วยกันแก้ไขสิ่งแวดล้อมและทำลายพาหะนำเชื้อโรค ช่วยกันรณรงค์การป้องกันโรคและส่งเสริมสุขภาพด้วยวิธีอื่น เช่น ให้มีน้ำสะอาดใช้ ให้มีการฉีดวัคซีนป้องกันโรค รับการฝึกอบรมเป็นผู้สื่อข่าวสาธารณสุข หรืออาสาสมัครสาธารณสุข หรือส่งคนในชุมชนของตนไปฝึกอบรมทางสาธารณสุขเพื่อมาประจำในชุม

ชนของตน ช่วยกันหามา ซึ่งสถานที่ อุปกรณ์ และบุคลากรสาธารณสุขตามความจำเป็น และดูแลบริหารดำรงไว้ และพัฒนาสิ่งเหล่านั้น เพื่อให้ชุมชนได้รับบริการทางสาธารณสุขที่สะดวกและดี การสาธารณสุขเพื่อมวลชนจึงจะเป็นไปได้ ลำพังกำลังเจ้าหน้าที่ของรัฐและงบประมาณของรัฐบาลไม่มีทางที่จะพัฒนาการสาธารณสุขได้สำเร็จ

กุญแจที่จะไขไปสู่ความสำเร็จโดยใช้เงินแต่น้อยก็คือ การปลุกเร้ามวลชนให้เข้ามีส่วนร่วมในการแก้ปัญหา

เรามักโทษกันว่า การที่ประชาชนไม่มีการตื่นตัวนั้นเพราะด้อยการศึกษา ซึ่งเป็นความเข้าใจที่ผิด ดังจะเห็นได้ว่า อาจารย์ในมหาวิทยาลัยก็ยังไม่ค่อยมีการตื่นตัวสนใจศึกษาและคิดแก้ไขปัญหาของส่วนรวม ตรงกันข้าม ชาวชนบทบางอำเภอที่ด้อยการศึกษากลับมีการตื่นตัวและรวมตัวกันที่จะกระทำกิจของส่วนรวมมากกว่า

การที่จะปลุกเร้าให้ชุมชนมีความตื่นตัวนั้นจะต้องใช้วิธีการหลายอย่าง ประการที่หนึ่ง ตัวผู้นำชุมชนหรือผู้ที่อยู่ในฐานะที่จะเป็นผู้นำชุมชนเอง จะต้องมีความตื่นตัวปฏิบัติงานด้วยความซื่อสัตย์ ขยันขันแข็ง แสดงให้เห็นเจตนาที่จะช่วยเหลือชาวบ้านอย่างแท้จริง จึงจะปลุกศรัทธาของชุมชนได้ แพทย์ไม่ได้รับการเตรียมตัวด้วยการฝึกอบรมที่จะให้เป็นผู้นำชุมชนเลย

ประการที่สอง ขณะนี้ชาวบ้านมีความรู้สึกว่าข้าราชการเป็นคนละพวก หรือคนละวรรณะ ข้าราชการมักดูถูกชาวบ้าน ชาวบ้านเกลียดและกลัวข้าราชการ ฉะนั้น จึงไม่ร่วมมือกับทางราชการ การที่จะให้ชุมชนเข้ามามีส่วนในการแก้ปัญหา จึงจำเป็นต้องปฏิรูประบบราชการตามที่จะกล่าวถึงในข้อ ๓.๑๑

ประการที่สาม การศึกษาน่าจะมีส่วนสำคัญที่จะทำให้ชุมชนตื่นตัว เพราะทุกครอบครัวมีบุตรหลานเป็นนักเรียน ถ้านักเรียนเหล่านั้นมีความตื่นตัวสูงก็จะพาให้พ่อแม่พี่น้องในแต่ละครอบครัวและในแต่ละชุมชนตื่นตัวไปด้วย แต่ในปัจจุบันก็หาได้เป็นเช่นนั้นไม่ เพราะระบบและค่านิยมทางการศึกษาของเราถือว่าการเรียน คือ "การท่องจำและสอบ" และนักเรียนมีหน้าที่ "เรียน" อย่างเดียว ไม่ควรสนใจเรื่องการเมืองและเรื่องอื่น ๆ การที่จะก่อให้ชุมชนมีความตื่นตัวในการแก้ปัญหาของตนเอง จึงจำเป็นต้องปฏิรูประบบการศึกษาตามที่จะกล่าวถึงในข้อ ๓.๑๐

ประการที่สี่ ประชาชนจะมีความตื่นตัวได้ง่าย ถ้าปลุกเร้าให้สนใจทางการเมือง การเมืองหมายถึงกิจการที่เกี่ยวกับความเป็นอยู่ของส่วนรวม และการบริหารชุมชนหรือประเทศ ซึ่งเป็นเรื่องที่ทุกคนควรจะสนใจ แต่เราก็ถกมอมเมาให้เข้าใจผิดว่าการเมือง

เป็นของไม่ดี ประชาชนไม่ควรเกี่ยวข้องกับการเมือง โรงเรียน มหาวิทยาลัย สมาคม พระสงฆ์ ไม่ควรยุ่งกับการเมือง ควรปล่อยให้การเมืองเป็นเรื่องของคนกลุ่มน้อยเท่านั้น ขณะเดียวกัน ก็ดูถูกดูหมิ่นประชาชนว่า "ยังไม่พร้อมที่จะเป็นประชาธิปไตย" ในมหาวิทยาลัยบางแห่งมีการห้ามนักศึกษาไม่ให้ยุ่งเกี่ยว หรือวิพากษ์วิจารณ์เกี่ยวกับการเมือง ถ้าหวังจะให้ชุมชนมีความตื่นตัวเข้าแก้ไขปัญหาของส่วนรวม จำเป็นต้องปลุกเร้าให้สนใจการเมือง ยิ่งประชาชนมีความตื่นตัวทางการเมืองเท่าใด โอกาสที่จะแก้ไขปัญหาของประเทศ และโอกาสที่จะเป็นประชาธิปไตยก็มีมากขึ้น

ประการที่ห้า หากใช้เครื่องมือสื่อสารของรัฐ เช่น วิทยุและโทรทัศน์ในการปลุกเร้าให้ประชาชนมีความสนใจในทางการเมืองก็จะทำให้เกิดความตื่นตัวได้รวดเร็ว ที่แล้วมาเครื่องมือเหล่านี้ทำประโยชน์น้อย แต่ให้โทษมาก เช่น โฆษณามอมเมาประชาชนให้เกิดนิสัยฟุ่มเฟือยเพื่อผลประโยชน์ทางการค้าของบริษัท และผลประโยชน์ทางการเงินของผู้จัดรายการ เผยแพร่เรื่องไร้สาระต่าง ๆ ตลอดจนบิดเบือนข่าวต่อประชาชน

๓.๔ ปัญหาเกี่ยวกับบุคลากรสาธารณสุข

บุคลากรสาธารณสุขเป็นปัจจัยที่สำคัญอย่างยิ่งในการแก้ปัญหาสาธารณสุข แต่ไม่ได้รับความเอาใจใส่พอเพียง จึงแก้ปัญหาสาธารณสุขไม่ได้เท่าที่ควร จะแยกพิจารณาปัญหาบุคลากรสาธารณสุขตามหัวข้อดังต่อไปนี้ คือ

- จำนวน
- การกระจาย
- คุณภาพ
- ปัญหาเรื่องแพทย์เฉพาะทาง
- ภารกิจในการตรวจรักษาและประเภทของบุคลากรสาธารณสุข
- ปัญหาเกี่ยวกับการศึกษาอบรมบุคลากรสาธารณสุขในปัจจุบัน
- จะแก้ปัญหาจากยอดหรือจากฐาน

๓.๔.๑ จำนวนบุคลากรสาธารณสุข

จำนวนบุคลากรสาธารณสุขบางประเภทเมื่อสิ้นเดือน เมษายน ๒๕๑๕ (ข้อมูลจากกองควบคุมการประกอบโรคศิลป์ กระทรวงสาธารณสุข) มีดังนี้

แพทย์	๕,๘๐๔ คน
ทันตแพทย์	๗๓๑ คน

เภสัชกร	๑,๕๕๓	คน
พยาบาลผดุงครรภ์	๕,๒๑๑	คน

อัตราการผลิตในปัจจุบัน

แพทย์ โรงเรียนแพทย์ ๔ แห่งผลิตได้ประมาณปีละ	๓๕๐	คน
พยาบาล พยาบาลผดุงครรภ์ปีละ ๑,๐๐๐ คนแยกเป็นปริญญา	๔๐	คน
อนุปริญญา	๒๐๐—๓๐๐	คน
ประกาศนียบัตร	๖๐๐—๗๐๐	คน
ผู้ช่วยพยาบาล ปีละ	๖๐๐	คน
ผดุงครรภ์ ปีละ	๖๐๐	คน
พนักงานอนามัย ปีละ	๖๐๕	คน

สำหรับแพทย์นั้น ในกรุงเทพ ฯ มีแพทย์ ๑ คนต่อประชากรประมาณ ๑,๐๐๐ คน แต่ในชนบทมีอัตราส่วนแพทย์ต่อประชากรเพียง ๑ ต่อ ๔๕,๐๐๐ คน และในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีเพียง ๑ ต่อ ๘๒,๐๐๐ คน ยิ่งกว่านั้น ในขณะนี้อำเภอจำนวนมากที่มีประชากรกว่าแสนคน แต่ไม่มีแพทย์อยู่ประจำเลย

ขณะที่มีคนปวดฟันและฟันผุทั่วประเทศ แต่เรามีทันตแพทย์อยู่เพียงหยิบมือเดียว เกือบไม่มีใครที่จะช่วยถอนฟันให้แก่ราษฎรที่ฟันผุ ซึ่งมีอยู่ทุกหมู่บ้านทั้ง ๕๐,๐๐๐ หมู่บ้าน และทุกตำบลทั้ง ๕,๐๐๐ ตำบล

ทุกโรงพยาบาลทั่วประเทศขาดแคลนพนักงานวิทยาศาสตร์ ที่จะทำการตรวจทางห้องปฏิบัติการเพื่อชันสูตรโรค และที่จะช่วยเกี่ยวกับการถ่ายและล้างฟิล์มเอ็กซเรย์ (รังสีเทคนิค) อำเภอต่าง ๆ ทุกอำเภอควรจะมีพนักงานวิทยาศาสตร์ และพนักงานรังสีเทคนิคเช่นเดียวกัน

พยาบาล ผู้ช่วยพยาบาล และบุคลากรสาธารณสุขประเภทอื่น ๆ ก็ขาดแคลนโดยทั่วไปหมด

การผลิตบุคลากรสาธารณสุขด้วยวิธีการแบบเดิมไม่สามารถแก้ปัญหาได้ทันการ อีก ๒๐ ปีข้างหน้าเมื่อประชากรไทยเพิ่มขึ้นอีกเท่าตัวเป็น ๘๐ ล้านคน การขาดแคลนบุคลากรสาธารณสุขจะยิ่งเป็นปัญหามากขึ้น

๓.๕.๒ การกระจายของบุคลากรสาธารณสุขและปัญหาเรื่องแพทย์ไทยในสหรัฐอเมริกา

นอกจากบุคลากรสาธารณสุขจะมีจำนวนไม่เพียงพอแล้ว ยังมีการกระจายอย่างพิการอีกด้วย การกระจายของแพทย์ไทยอย่างคร่าว ๆ มีดังนี้

อยู่ในสหรัฐอเมริกา ประมาณ ๑,๕๐๐ คน
อยู่ในกรุงเทพ ฯ ประมาณ ๓,๐๐๐ คน
อยู่ในโรงพยาบาลต่างจังหวัดทั้งหมด ๘๔ แห่ง
รวมกันประมาณ ๘๐๐ คน
อยู่สถานีอนามัยชั้น ๑ ตามอำเภอต่าง ๆ ๒๑๒ อำเภอ ๒๑๗ คน

จะเห็นได้ว่าแพทย์จะกระจายไปหนาแน่นตามแหล่งที่เศรษฐกิจดี ชาวชนบทซึ่งเป็นชาวไร่ชาวนาซึ่งประกอบเป็นมวลชน ๘๕ เปอร์เซ็นต์ของประเทศเกือบไม่มีแพทย์อยู่เลย แพทย์เกือบทั้งหมดอยู่ในกรุงเทพ ฯ และในสหรัฐอเมริกา ในมหาวิทยาลัยหลายแห่งมีแพทย์ล้นงาน บางแผนกมีแพทย์ถึง ๔๐—๕๐ คน แต่แพทย์ก็ยังต้องการเข้าไปอยู่เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ

การจัดตั้งโรงเรียนแพทย์ สถาบัน ขยายโรงพยาบาล หรือสร้างโรงพยาบาล ในกรุงเทพ ฯ หรือชานกรุงเทพ ฯ ก็ดี เป็นการดึงให้แพทย์อยู่ในบริเวณกรุงเทพ ฯ มากขึ้น และโอกาสที่จะกระจายแพทย์ไปสู่ส่วนภูมิภาคย่อมน้อยลง

การกระจายแพทย์ไปสู่ส่วนภูมิภาคเป็นปัญหาสำหรับประเทศที่ใช้เงินเป็นแรงบันดาลใจทุกแห่ง ปัญหาของสหรัฐอเมริกาได้กล่าวไว้แล้วในตอนที่ ๓.๒.๑ ในประเทศอังกฤษแพทย์จะไปหนาแน่นอยู่ทางภาคตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งรวมทั้งกรุงลอนดอนด้วย เพราะเป็นแหล่งที่มีเศรษฐกิจดี ในประเทศเล็ก ๆ เช่น ฮ่องกง และอิสราเอล ก็มีปัญหาเรื่องการกระจายแพทย์ไปสู่ส่วนภูมิภาค

ปัญหาเรื่องการกระจายแพทย์ไปสู่ชนบทในประเทศไทย ได้วิพากษ์วิจารณ์กันมากว่า ๑๐ ปี พวกหนึ่งกล่าวว่า "ก็ทำต่างจังหวัดให้เจริญเหมือนกรุงเทพ ฯ ก่อนสิ แพทย์จึงจะไปอยู่ได้" จากเหตุการณ์ที่ผ่านไปความคิดในแนวนี้ไม่สามารถแก้ปัญหาได้ ในสหรัฐอเมริกาซึ่งชนบทและนครใหญ่ไม่มีความแตกต่างกันมากเท่าในประเทศของเรา ปรากฏว่า แม้จะพยายามแก้ไขด้วยวิธีการต่าง ๆ กันมาถึง ๕ ทศวรรษ แต่ช่องว่างระหว่างอัตราส่วนของแพทย์ต่อประชากรในเมืองใหญ่กับในชนบทยิ่งกว้างขึ้นเรื่อย ๆ ความพยายามที่จะแก้ไขปัญหาเรื่องนี้คงไม่สำเร็จด้วยวิธีการในแนวเดิม หรือโดยการแก้ไขอะไรเล็ก ๆ น้อย ๆ แล้วก็รอคอยด้วยความหวังที่เลื่อนลอย แต่คงต้องอภิวัฒน์แนวทางใหม่โดยคำนึงถึงสาเหตุที่ทำให้บุคลากรสาธารณสุขไม่กระจายไปสู่ชนบท

การที่บุคลากรสาธารณสุขไม่ไปสู่ชนบทขึ้นอยู่กับสาเหตุเหล่านี้ คือ

— ระบบผลประโยชน์ (ดูตอน ๓.๑๓)

– การคัดเลือกนักศึกษา
– *ระบบการศึกษาอบรมบุคลากรสาธารณสุข*
– สถานที่ฝึกอบรมบุคลากรสาธารณสุข
– รูปแบบระบบบริการสาธารณสุข
– การเน้นหนักในเรื่องแพทย์เฉพาะทาง

สาเหตุเหล่านี้บางอย่างได้กล่าวถึงแล้ว บางอย่างจะได้กล่าวในตอนหลัง ๆ

ปัญหาเรื่องแพทย์ไทยในสหรัฐอเมริกา ขณะนี้มีแพทย์ไทยในสหรัฐอเมริกาประมาณ ๑,๕๐๐ คน แพทย์เหล่านี้จะกลับเมืองไทยได้ยากถึงแม้บางคนจะอยากกลับ นับเป็นความสูญเสียของประเทศไทยอย่างยิ่ง การที่กลับไม่ได้มีเหตุผลที่สำคัญ ๒ อย่าง คือ ประการที่หนึ่ง แพทย์เหล่านี้คุ้นเคยกับความสะดวกสบายในสหรัฐอเมริกา ทำนองเดียวกับคนกรุงเทพ ฯ ไม่อยากไปต่างจังหวัด ประการที่สอง แพทย์เหล่านี้เกือบทั้งหมดไปฝึกอบรมเป็นแพทย์เฉพาะทางแคบ ๆ กลับมาย่อมหางานทำได้ยาก เพราะในโรงเรียนแพทย์ต่าง ๆ ก็มีคนล้นงาน จะไปอยู่โรงพยาบาลต่างจังหวัดเขาก็ต้องการแพทย์ทั่วไปมากกว่าในโรงพยาบาลเล็ก ถ้าแพทย์ที่อยู่เวรรักษากระดูกหักไม่เป็น ผ่าตัดไส้ติ่ง หรือรักษาคนถูกแทง ถูกยิงไม่ได้ เพราะรักษาเป็นแต่โรคเด็ก หรือโรคหัวใจ หรือโรคไต หรือโรคภูมิแพ้ ก็อยู่ทำงานด้วยกันไม่ได้

ถึงจะน่าเสียดายแพทย์ไทยเหล่านี้เท่าใดก็ตาม ความพยายามที่จะนำแพทย์ไทยเหล่านี้กลับเป็นเรื่องที่จะต้องคำนึงถึงผลเสียด้วย เคยมีผู้เสนอว่ารัฐบาลน่าจะยอมลงทุนเป็นสิบ ๆ ล้านที่จะนำแพทย์เหล่านี้กลับโดยให้เงินเพิ่มพิเศษเดือนละ ๕ พันบาท แต่ก็มีคำถามที่ตอบไม่ได้ว่า แล้วจะให้ทำอย่างไรกับแพทย์ไทยที่ไม่ไปสหรัฐอเมริกา แต่เขาเต็มใจอยู่ปฏิบัติงานเมืองไทย

นอกจากนั้นแพทย์ไทยในสหรัฐอเมริกาเหล่านี้เกือบทั้งหมดปฏิบัติงานอยู่ในโรงพยาบาลในนครใหญ่ของสหรัฐอเมริกา จึงไม่อยู่ในฐานะจะเข้าใจปัญหาของระบบการสาธารณสุขแบบอเมริกันตามที่รายงานของวุฒิสภาอเมริกัน ได้กล่าวถึง[๑๑] ดังที่อ้างถึงในตอน ๓.๒.๑ ข้างต้น และแพทย์ไทยในสหรัฐอเมริกาก็ไปสหรัฐอเมริกาตั้งแต่สำเร็จใหม่ ๆ ก่อนที่จะเข้าใจปัญหาการสาธารณสุขของไทย เป็นอันว่าเรามีแพทย์อยู่จำพวกหนึ่งซึ่งเป็นแพทย์เฉพาะทางจากสหรัฐอเมริกา ซึ่งไม่เข้าใจปัญหาการสาธารณสุขทั้งของไทยและของอเมริกัน เมื่อกลับมาปฏิบัติงานในประเทศไทยก็พยายามเผยแพร่วิธีการปฏิบัติแบบอเมริกันที่ตนได้ผ่านพบมาในนครใหญ่ อันไม่เป็นไปเพื่อแก้ปัญหาการสาธารณสุข

ของมวลชนได้ ซึ่งผู้รู้ในสหรัฐอเมริกาเองพยายามแก้ไขกันมาถึง ๕ ทศวรรษ

ปัญหาเรื่องแพทย์ไทยในสหรัฐอเมริกาเป็นสิ่งที่พึงศึกษาและสังวรสำหรับผู้ที่คิดจะเดินทางไปฝึกอบรมในสหรัฐอเมริกา ยิ่งจบใหม่ ๆ แล้วไปเลย โดยไม่มีจุดมุ่งหมายแน่นอน และโดยยังไม่เข้าใจปัญหาและมีความผูกพันกับสังคมไทยพอ โอกาสที่จะกลับยิ่งน้อย หากอ่านจดหมาย "จากพี่ถึงน้อง" โดย สันต์ หัตถีรัตน์[๒๕] จะทำให้เข้าใจปัญหาดีขึ้น

สำหรับแพทย์ไทยในสหรัฐอเมริกาที่อยากกลับบ้าน น่าจะสมัครเข้าทำงานกับกระทรวงสาธารณสุขอเมริกัน โดยออกไปให้บริการแก่ชาวชนบท และควรฝึกอบรมทางเวชปฏิบัติทั่วไป อันอาจช่วยให้กลับมาปฏิบัติงานในต่างจังหวัดในประเทศไทยได้ และเข้าใจเรื่องการสาธารณสุขดีขึ้น และไม่กลับมาเผยแพร่ "วัฒนธรรมการแพทย์" ในนครใหญ่เพียงอย่างเดียว

๓.๔.๓ คุณภาพของบุคลากรสาธารณสุข

ในฐานะที่เป็นอาจารย์สอนนักศึกษาแพทย์และแพทย์จบใหม่โดยใกล้ชิดมากว่าสิบปี และรู้เห็นเวชกิจที่ปฏิบัติกัน ผู้เขียนลงความเห็นว่า แพทย์ของเราที่จบออกมามีความบกพร่องทั้งในด้านความชำนาญในการตรวจรักษาผู้ป่วย ทั้งในด้านความคิดอย่างวิทยาศาสตร์หรือคิดอย่างมีเหตุผล และในด้านการดูแลรักษาผู้ป่วยโดยมนุษยธรรมวิธี

ในด้านการขาดความชำนาญในการวินิจฉัยโรคและการรักษานั้น เป็นไปถึงขั้นน่ากลัวอันตรายที่จะบังเกิดต่อผู้ป่วย แพทย์เหล่านี้ไม่มีความสามารถเพียงพอที่จะออกไปปฏิบัติงานในชนบท เมื่อเราพูดถึงการผลิตแพทย์ที่มีคุณภาพเหมาะสมที่จะปฏิบัติงานในชนบท มักมีผู้ตีความเอาว่า หมายถึงการลดคุณภาพของการฝึกอบรมลง ที่จริงกลับตรงกันข้าม ในหลาย ๆ กรณี การผลิตแพทย์เพื่อชนบทกลับต้องการให้มีคุณภาพสูงขึ้น ให้สามารถให้บริการได้จริง ๆ โดยฝึกสิ่งสำคัญให้มากขึ้นและลดการท่องจำในสิ่งที่มีความสำคัญเป็นรองลง

เมื่อพูดถึงคุณภาพมักนึกถึงกันแต่ความรู้ทางวิชาการ แท้จริงคุณภาพหมายถึงภาวะที่เป็นคุณซึ่งมีหลายแง่หลายมุม การที่สามารถดำรงชีวิตได้ในชนบทก็ต้องถือว่าเป็นคุณภาพ เพราะถ้าอยู่ในชนบทไม่ได้ ต่อให้มีวิชาการวิเศษอย่างไรก็ไม่อาจก่อให้เกิดคุณแก่ชาวชนบทซึ่งเป็นประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศได้ คุณภาพประเภทที่อยากช่วยเหลือผู้อื่นย่อมชักนำไปสู่วิชาการที่เหมาะสมขึ้น เพราะการที่จะช่วยผู้อื่นได้ดีนั้น ต้องมีวิชาการที่เหมาะสม ในทางตรงกันข้ามถึงจะมีวิชาการวิเศษเพียงใดวิชานั้นก็จะเสื่อม ถ้าไม่มีมนุษยธรรมเพียงพอ

ผู้เขียนไม่ทราบเรื่องของบุคลากรสาธารณสุขอื่นดีเท่าเรื่องเกี่ยวกับแพทย์ แต่เท่าที่สดับตรับฟังดูก็รู้สึกว่ามีปัญหาทำนองเดียวกัน

เมื่อพูดถึงปัญหาคุณภาพของแพทย์หลายท่านนึกถึงแต่วิธีการศึกษาอย่างเดียว และพยายามปรับปรุงโดยการสอนให้มากขึ้น แท้ที่จริงปัญหาเรื่องคุณภาพไม่ใช่ปัญหาโดด ๆ แต่ผูกพันอยู่กับปริมาณและระบบผลประโยชน์ ตราบใดถ้าแพทย์ที่จบออกไปยังมีจำนวนไม่พอที่จะให้ประชาชนเลือกว่าคนไหนดีคนไหนไม่ดี ไม่ว่าจะขวนขวายหาความรู้เพิ่มเติมหรือไม่ ก็หางานทำได้และหาเงินได้คล่อง จะไม่มีทางปรับปรุงคุณภาพของแพทย์ขึ้นได้ ไม่ว่าจะใช้ความพยายามในกระบวนการผลิตให้เลอเลิศอย่างใด

๓.๕.๔ ปัญหาเรื่องแพทย์เฉพาะทาง

ในโรงเรียนแพทย์และโรงพยาบาลใหญ่ของไทย มีแพทย์เป็นผู้ชำนาญเฉพาะทางหมดยกเว้นแพทย์ฝึกหัด คือมีการแบ่งเป็นแผนก หรือภาควิชา หรือกองต่าง ๆ เช่น อายุรศาสตร์ ศัลยศาสตร์ สูติศาสตร์ กุมารเวชศาสตร์ ฯลฯ และแบ่งแยกเป็นสาขาวิชาต่าง ๆ ต่อไปอีก เช่น ประสาทวิทยา หทัยวิทยา ทรวงอก โรคไต โรคเลือด โรคผิวหนัง ฯลฯ การแบ่งแพทย์เป็นผู้ชำนาญเฉพาะทางนี้เลียนแบบมาจากตะวันตกโดยเฉพาะสหรัฐอเมริกา แต่ปรากฏว่าในประเทศไทยมีเวชปฏิบัติเหนือความชำนาญเฉพาะทางยิ่งกว่าในสหรัฐอเมริกา เช่น เมื่อแพทย์ตรวจผู้ป่วยอาจสนใจเฉพาะอวัยวะเดียวทั้ง ๆ ที่ผู้ป่วยคนเดียวกันอาจมีความผิดปกติได้หลายอย่างในตัว ดังจะยกตัวอย่างให้เห็นภาพพอสมควร

ถ้าผู้ป่วยตรวจอยู่ทางสูติศาสตร์ หรือศัลยศาสตร์ หากเป็นหวัดหรือปวดศีรษะเขาจะย้ายให้ไปหาแพทย์อีกคนหนึ่งทางอายุรศาสตร์ ผู้ป่วยทางอายุรศาสตร์ทั่วไปถ้าเป็นกลากเกลื้อนเขาจะย้ายให้ไปหาแพทย์โรคผิวหนัง ผู้ป่วยทางผิวหนังถ้าอยากวัดความดันโลหิตเขาจะย้ายให้ไปตรวจอายุรศาสตร์ทั่วไป การโยกย้ายเหล่านี้เป็นไปถึงขนาดที่จะยกตัวอย่างให้ดูสัก ๓ ราย

รายหนึ่งรถชนกันแล้วมีอาการเคล็ดยอกตามตัว ได้รับการตรวจทางศัลยศาสตร์ไม่พบกระดูกหัก หรือข้อเคลื่อน แพทย์ผู้ตรวจย้ายคนไข้ให้ไปตรวจทางอายุรศาสตร์เพื่อรักษาการเจ็บปวดตามตัว ทั้ง ๆ ที่ควรจะสั่งยาให้ผู้ป่วยได้เลย

รายที่สองผู้ป่วยเป็นโรคชนิดหนึ่งที่เรียกว่า เอสแอลอี ผู้ป่วยชนิดนี้มีอาการไข้ ปวดข้อ ผิวหนังอักเสบ ไตอักเสบ ถ้าตรวจน้ำเหลืองอาจให้ผลบวกต่อการทดสอบซิฟิลิส ทั้ง ๆ ที่ไม่ได้เป็นซิฟิลิส ผู้ป่วยคนนี้ได้รับการวินิจฉัยว่าเป็นโรคนี้และได้รับการรักษา

อยู่แล้ว ต่อมาเกิดตั้งครรภ์ได้รับการส่งไปฝากครรภ์ที่แผนกสูติศาสตร์ ที่แผนกนั้นตรวจน้ำเหลืองสำหรับโรคซิฟิลิส พบว่าให้ผลบวก จึงส่งผู้ป่วยไปคลินิคกามโรค และที่คลินิคนั้นก็ฉีดยารักษาซิฟิลิสให้ครบชุด โดยไม่มีใครเฉลียวใจว่าผู้ป่วยอาจไม่ได้เป็นซิฟิลิส แต่เป็นจากโรคเอสแอลอีนั้นเอง ต่อมาผู้ป่วยรายเดียวกันนี้มีอาการปวดข้อศอก ซึ่งเป็นธรรมดาของคนเป็นโรคนี้ แต่แพทย์ที่ดูแลผู้ป่วยคนนี้ก็ส่งผู้ป่วยไปหาแผนกศัลยกรรมกระดูก เป็นเรื่องที่ทำความลำบากให้แก่ผู้ป่วยโดยไม่สมควร

ผู้ป่วยรายที่สาม ถูกสามีตบ เริ่มด้วยการตรวจกับหมอตา เพราะมีเลือดออกที่ตาขาว หมอตาเห็นว่าไม่มีอันตรายอะไร สั่งยาหยอดตาให้ และว่าควรให้หมอหูตรวจด้วย หมอหูเห็นว่าหูไม่มีอะไรเท่าไร สั่งยาหยอดหูให้ แล้วส่งไปตรวจอายุรศาสตร์ต่อ ยังดีว่าอายุรแพทย์ไม่ส่งไปให้ศัลยแพทย์ตรวจว่ามีกระดูกหักหรือไม่ ผู้ป่วยคนนี้หมดเวลาไปกว่าครึ่งวันในการตรวจ ทั้ง ๆ ที่แพทย์คนเดียวน่าจะพอตรวจทราบว่าผู้ป่วยได้รับอันตรายที่ร้ายแรงหรือเพียงฟกช้ำธรรมดา

มีผู้กล่าวว่า การดูแลผู้ป่วยแบบเฉพาะทางกำลังระบาดไปทั่วโลกเหมือนกาฬโรค[๒๖]

เวชปฏิบัติแบบเหนือการชำนาญเฉพาะทาง (ultraspecialisation หรือ superspecialisation) นี้ ก่อให้เกิดปัญหาหลายอย่าง เช่น

(ก) เสียเวลาของผู้ป่วยมากในการที่ต้องโยกย้ายและนัดให้มาใหม่ในวันอื่น โดยมากปัญหาที่ผู้ป่วยเป็นกันร้อยละ ๖๐–๘๐ หรือกว่านั้นเป็นปัญหาทั่วไปที่ไม่จำเป็นต้องใช้แพทย์เฉพาะทาง เช่น การคลอดปกติ เป็นไข้ เจ็บคอ ปวดท้อง ท้องเดิน ท้องผูก นอนไม่หลับ เป็นเบาหวาน ความดันโลหิตสูง กลากเกลื้อน วัณโรค แผลในกระเพาะอาหาร เป็นต้น

(ข) เป็นอันตรายต่อผู้ป่วย ผู้ป่วยอาจมีปัญหาพร้อม ๆ กันหลายระบบ หรือเมื่อเริ่มแรกไม่ทราบว่าผู้ป่วยเป็นโรคระบบอะไรแน่ ถ้าแพทย์เฉพาะทางมีความรู้หรือตรวจเพียงระบบใดระบบเดียว และละเลยปัญหาอื่น ๆ ของผู้ป่วย อันตรายย่อมเกิดแก่ผู้ป่วยได้

(ค) เป็นการสิ้นเปลืองกำลังบุคลากรมาก เพราะแพทย์เฉพาะทางคนหนึ่งไม่สามารถดูแลผู้ป่วยได้ทั้งคน ต้องอาศัยแพทย์หลาย ๆ ทางช่วยกันดูผู้ป่วยคนเดียว แพทย์เฉพาะทางจึงต้องอยู่รวมกันเป็นกลุ่มใหญ่ ๆ แทนที่จะกระจายกันออกไปให้บริการแก่ประชาชนได้ โรงพยาบาลใหญ่ในกรุงเทพ ฯ แต่ละแห่งอาจมีแพทย์เป็นร้อย ๆ คน ขณะที่โรงพยาบาลต่างจังหวัดหลายแห่งมีแพทย์เพียงแห่งละ ๓–๔ คน และที่อำเภอประมาณ ๔๐๐ อำเภอไม่มีแพทย์ประจำเลย

(ง) ประสิทธิภาพของการบริการทั่วไปลดลง เมื่อแพทย์แบ่งแยกออกเป็นเฉพาะทางหมด ก็มีความสนใจอยู่เฉพาะในสาขาของตน ไม่มีความสนใจในงานทั่วไปเท่าที่ควร แต่ปัญหาของผู้ป่วยส่วนใหญ่นั้นเป็นปัญหาทั่วไป บริการทั่วไปจึงถูกทอดทิ้ง เช่น ปัญหาของห้องตรวจผู้ป่วยนอกไม่ค่อยมีแพทย์ให้ความสนใจเท่าที่ควร ทั้ง ๆ ที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งเพราะมีประชาชนมารับบริการเป็นจำนวนมาก หลาย ๆ โรงพยาบาลทอดทิ้งการตรวจผู้ป่วยนอกไว้ให้แพทย์ฝึกหัด ซึ่งเป็นแพทย์ที่มีประสบการณ์น้อยที่สุดรับภาระตามลำพัง

(จ) เวชปฏิบัติแบบเฉพาะทางเป็นตัวอย่างที่ไม่ดีแก่นักศึกษาแพทย์ และแพทย์หนุ่มสาวที่กำลังรับการฝึกอบรม ซึ่งจะเจริญรอยตามเป็นแพทย์เฉพาะทางสืบต่อไป และไม่ต้องการเป็นแพทย์ที่ให้บริการขั้นมูลฐานอันมีความจำเป็นมากกว่า

(ฉ) โรงพยาบาลอื่น ๆ พยายามจะเอาอย่างระบบแพทย์เฉพาะทางไปใช้ ดังจะเห็นได้ว่า ถ้าโรงพยาบาลใหญ่ขึ้นหน่อยจะมีการแบ่งแยกเป็นแผนกต่าง ๆ มากขึ้นเรื่อย ๆ ซึ่งจะประสบผลเสียเหมือนกับที่โรงเรียนแพทย์กำลังเผชิญอยู่ แต่ระเบียบราชการก็ส่งเสริมการแบ่งแยก เพราะถ้าไม่แบ่งแยกไม่ให้ตำแหน่ง เป็นต้น

ปัญหาเรื่องเวชปฏิบัติแบบเฉพาะทางนี้มีข้อโต้เถียงกันมาก ฝ่ายสนับสนุนก็ว่าเพราะเป็นโรงเรียนแพทย์ควรจะทำอย่างนั้นบ้าง เพราะเพื่อจะให้ผู้ป่วยได้รับบริการที่ดีบ้าง มีการปฏิบัติที่ไม่ลงรอยกัน ซึ่งอธิบายให้ชัดเจนไม่ได้อยู่อย่างหนึ่ง คือ ส่วนใหญ่ของแพทย์ที่ปฏิบัติการเฉพาะทางในสถานที่ราชการ เมื่อปฏิบัติการที่คลินิคส่วนตัวจะปฏิบัติแบบแพทย์เวชปฏิบัติทั่วไป เช่น ศัลยแพทย์ที่ทำร้านเมื่อมีผู้ป่วยเป็นหวัด ปวดศีรษะเป็นแผลในกระเพาะอาหาร คงจะไม่ส่งไปหาแพทย์เฉพาะทางที่ร้านอื่น แต่จะพยายามรักษาให้ได้มากที่สุดด้วยตนเอง ถ้าจะอ้างว่าการปฏิบัติแบบเฉพาะทางในสถานที่ราชการกระทำด้วยความหวังดี เพื่อให้ผู้ป่วยได้รับบริการที่ดี ก็ต้องแปลว่าเวชปฏิบัติที่คลินิคส่วนตัวมิได้ทำด้วยความหวังดีต่อผู้ป่วยดังกล่าว

มีตัวอย่างเปรียบเทียบทำนองเดียวกัน คือ คนงานในโรงพยาบาลก็พยายามแบ่งแยกเป็นผู้ชำนาญเฉพาะทางเหมือนกัน เช่น ผู้ทำหน้าที่ก่อสร้างไม่อยากขุดหลุมอ้างว่าเป็นหน้าที่ของคนงานกลางแจ้ง ในขณะที่ช่างก่อสร้างที่รับปลูกบ้านพยายามทำเองทุกอย่างทั้งงานไม้ งานปูน และงานขุดหลุม น่าจะลงความเห็นได้ว่า การทำอะไรก็ตาม **ถ้าเป็นราชการพยายามทำเฉพาะทาง แต่ถ้าทำส่วนตัวพยายามทำทั่วไป**

ความจริงข้อโต้เถียงระหว่างความสำคัญระหว่างแพทย์เฉพาะทางกับแพทย์ทั่วไป ว่า

ใครสำคัญกว่ากันนั้น น่าจะยุติได้ว่ามีความสำคัญทั้งคู่ แต่ควรจะมีตามสัดส่วนแห่งปัญหา ถ้าปัญหาส่วนใหญ่เป็นปัญหาทั่วไป แพทย์ส่วนใหญ่ก็เป็นแพทย์ทั่วไป (รูปที่ ๒ ก) มีแพทย์เฉพาะทางแต่น้อย สำหรับตรวจรักษาในปัญหาจำเพาะอย่างที่ยากเหนือความสามารถของแพทย์ทั่วไป แต่มิใช่ให้แพทย์ทั้งหมดเป็นแพทย์เฉพาะทางและทอดทิ้งปัญหาทั่วไป หรือเอาปัญหาทั่วไปไปเป็นปัญหาเฉพาะทาง ดังในทุกวันนี้ (รูปที่ ๒ ข)

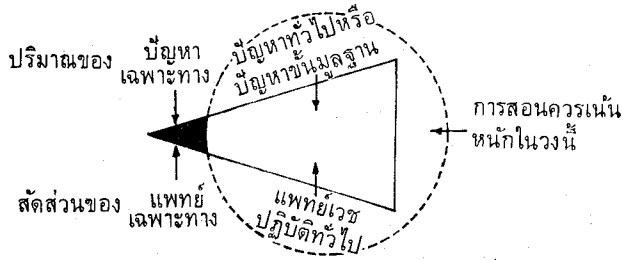

(ก) จำนวนของแพทย์เฉพาะทางและแพทย์เวชปฏิบัติทั่วไปควรเป็นไปตามสัดส่วนของปัญหา การสอนควรเน้นหนักในปัญหาทั่วไป

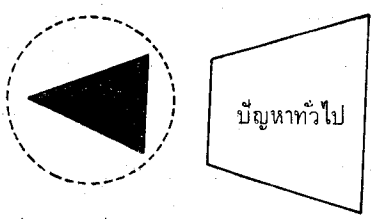

(ข) โรงเรียนแพทย์ในปัจจุบันมีแต่แพทย์เฉพาะทางให้บริการและสอนแบบเฉพาะทาง ทอดทิ้งปัญหาทั่วไปหรือปัญหาขั้นมูลฐาน

รูปที่ ๒ แสดงถึงสัดส่วนของปัญหาและสัดส่วนประเภทของแพทย์

การแก้ไขเรื่องการเน้นหนักในเรื่องแพทย์เฉพาะทางนี้ ต้องการความเข้าใจของ ก.พ. และสำนักงบประมาณ เพราะหน่วยงานทั้งสองมีความสำคัญในการกำหนดรูปแบบของหน่วยราชการ หน่วยเวชปฏิบัติทั่วไปควรเป็นหน่วยงานที่ใหญ่ที่สุด มีความสำคัญที่สุดรับภารกิจในการให้บริการและการสอนมากที่สุด ส่วนหน่วยชำนาญเฉพาะทางควรเป็นหน่วยเล็ก ประกอบด้วยผู้มีความสามารถและใจรักทางด้านนั้นจริง ๆ แต่ควรมีบทบาทในการสอนนักศึกษาแต่น้อย

๓.๕.๕ ภารกิจในการตรวจรักษาและประเภทของบุคลากรสาธารณสุข

ในปัจจุบัน กฎหมายอนุญาตให้แพทย์เท่านั้นที่มีสิทธิ์ในการตรวจรักษาผู้ป่วย เป็นที่ปรากฏชัดเจนว่า ลำพังแพทย์เท่านั้นไม่สามารถให้บริการในการตรวจรักษาได้เพียงพอ ในประเทศรุสเซียมีบุคลากรที่เรียกว่า เฟลเช่อร์ ถึง ๒ ล้านคน ในจีนแดงมีหมอเท้าเปล่าและหมออื่น ๆ ในสหรัฐอเมริกามีการฝึกอบรมบุคลากรระดับรองลงมาสำหรับการตรวจรักษาหลายประเภท

ในปี พ.ศ. ๒๔๘๓ ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนนายทหารเสนารักษ์ขึ้นที่จังหวัดลพบุรี โรงเรียนนี้มีหลักสูตร ๔ ปี นับตั้งแต่จบมัธยม ๖ (ม.ศ. ๓) ผลิตแพทย์ได้ ๔ รุ่น จำนวน ๑๖๗ คน ขณะนี้ถึงแก่กรรมไป ๑๕ คน ยังคงเหลือ ๑๕๒ คน ซึ่งแยกย้ายกันปฏิบัติงานดังนี้*

รับราชการในกองทัพบก	๘๒	คน
,, กองทัพอากาศ	๕	คน
,, กระทรวงสาธารณสุข	๒๓	คน
,, กรมการปกครอง	๑	คน
,, กรมตำรวจ	๑	คน
,, กรมปศุสัตว์	๑	คน
แพทย์เทศบาล	๑๒	คน
ประกอบอาชีพส่วนตัว	๒๗	คน
รวม	๑๕๒	คน

ประวัติและเหตุผลของการตั้งโรงเรียนนายทหารเสนารักษ์ ปรากฏในคำบรรยายของพลตรีพระศัลยเวทยวิศิษฏ์ อดีตนายแพทย์ใหญ่ทหารบก ผู้ริเริ่มการจัดตั้งดังนี้[๒๗]

"ราษฎรทั่วประเทศได้เรียกร้องว่า **ในชนบททั่ว ๆ ไปไม่มีแพทย์พอ** ที่จะรักษาในเวลาเจ็บไข้ได้ป่วย เด็กต้องเสียชีวิตก่อนอายุถึง ๒๑ ปีเป็นจำนวนมาก ทางราชการจึงสั่งให้ข้าพเจ้าพิจารณาร่วมกับอธิบดีกรมสาธารณสุข ซึ่งขณะนั้นยังสังกัดอยู่ในกระทรวงมหาดไทย จึงมีข้อตกลงในหลักการว่า ในการคัดเลือกชายฉกรรจ์เข้ารับราชการทหาร **ให้พลเมืองทุกตำบลทั่วประเทศ** ได้มีโอกาสเป็นพลเสนารักษ์ พลเสนารักษ์เหล่านี้เมื่อปลดเป็นกองหนุนแล้วจะได้เป็นประโยชน์แก่ประชาชนในทางรักษาพยาบาลบ้าง โครงการอันนี้ได้เริ่มตั้งแต่สมัยที่ พล.อ. พระยาพหลพลพยุหเสนา ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี

* ด้วยความเอื้อเฟื้อของนายแพทย์ สิน ภังคานนท์

นับว่าเป็นขั้นที่หนึ่งของการ **กระจายการแพทย์** ขั้นต่อมาก็คือ **ควรมีแพทย์ประจำทุกอำเภอ** เพื่อช่วยเหลือในทางรักษาพยาบาลเมื่อเกิดการเจ็บไข้อย่างปัจจุบัน เช่น บาดแผล สาหัส เส้นเลือดขาด เป็นต้น ด้วยเหตุผลดังกล่าวแล้ว ประกอบด้วยการร้องขอผู้แทนราษฎรในสภา การสร้างโรงเรียนแพทย์ **นอกเมืองหลวง** จึงเกิดขึ้น"

ข้อความดังกล่าวสะท้อนให้เห็นความเข้าใจปัญหา และความฉลาดของคนรุ่นก่อน และสภาพการณ์ในสมัยนั้นเอื้ออำนวยให้ลงมือทำการได้แม้จะมีเสียงคัดค้านตามเคย ผู้แทนราษฎรก็ขอร้อง นายกรัฐมนตรี (จอมพล ป. พิบูลสงคราม) ก็สั่งให้ลงมือทำ และมีแพทย์ผู้ใหญ่ เช่น พระศัลยเวทยวิศิษฏ์ ที่เล็งเห็นการณ์ไกลเป็นผู้ออกความคิดริเริ่มน่าเสียดาย ที่แนวความคิดที่ดีในการแก้ปัญหาสาธารณสุขไม่ได้รับการปฏิบัติสืบต่อมา บัดนี้เวลาล่วงไป ๓๔ ปี นับตั้งแต่ตั้งโรงเรียนเสนารักษ์ เราก็ยังไม่มีบุคลากรสาธารณสุขประจำทุกตำบล และอำเภออีก ๔๐๐ อำเภอก็ยังขาดแพทย์ประจำ ทั้งที่ในช่วงเวลานี้รัฐบาลหมดเงินไปหลายพันล้านบาท สำหรับการศึกษาในมหาวิทยาลัย

เมื่อประมาณปี พ.ศ. ๒๕๑๒ อธิบดีกรมการแพทย์ในสมัยนั้นได้เสนอความเห็นว่า กระทรวงสาธารณสุข ควรผลิตแพทย์อีกระดับหนึ่ง โดยรับผู้จบ ม.ศ. ๕ มาเรียน ๔ ปี (แทนที่จะเป็น ๖ ปีอย่างโรงเรียนแพทย์ในปัจจุบัน) เรียกว่าแพทย์มาตรฐาน เพื่อว่ากระทรวงสาธารณสุขจะได้มีแพทย์พอใช้บ้าง ข้อเสนอนี้ประสบกับการคัดค้านอย่างเซ็งแซ่ตามเคย ไม่มีปัญหาเลยว่าแพทย์ที่เรียนโดยใช้เวลาศึกษา ๔ ปี หลังจาก ม.ศ. ๕ จะสามารถให้บริการในการตรวจรักษาปัญหาทั่วไปได้เป็นอย่างดี แต่ข้อเสียของการผลิตแพทย์ระดับรองเช่นนี้ก็มีที่สำคัญ คือ ประการแรก ต้องสร้างโครงสร้างในการผลิตขึ้นมาใหม่ จะทำให้สิ้นเปลืองมากไม่คุ้มกับความแตกต่างของการศึกษาจากระบบเดิมเพียง ๒ ปี ประการที่สอง จะมีปัญหาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างบุคลากรประเภทต่าง ๆ ขณะนี้รองจากแพทย์ (๖ ปี) ก็คือ พยาบาล แพทย์ ๔ ปีจะเข้ามาแทรกระหว่างแพทย์ ๖ ปีกับพยาบาล อาจมีปัญหาระหว่างแพทย์ ๖ ปี กับแพทย์ ๔ ปี แต่ต้องมีปัญหาแน่ ๆ ก็คือระหว่างแพทย์ ๔ ปีกับพยาบาล เพราะมีจำนวนปีของการศึกษาไล่เลี่ยกัน แต่แพทย์ ๔ ปีจะมามีศักดิ์ศรีเหนือกว่าพยาบาลซึ่งเคยเป็นรองแพทย์ (ชั้น ๑) อยู่ แท้ที่จริงคณะพยาบาลก็เตรียมเอาเรื่องอยู่แล้วถ้าจะมีการผลิตแพทย์อีกระดับหนึ่งกันขึ้นจริง ๆ

หลังจากเวลาผ่านไปพอสมควร จากการศึกษาเพิ่มเติมทั้งจากที่อื่นและของเราเอง และจากการปรับปรุงความคิดหลายฝ่าย รวมทั้งเจ้าหน้าที่องค์การอนามัยโลก เช่น นายแพทย์ กุนารัตเน ผู้อำนวยการองค์การอนามัยโลกเขตเอเชียอาคเนย์ มีความเห็นพ้องกันว่า บุคลากรที่ให้การตรวจรักษาผู้ป่วยได้ควรมี ๓ ระดับ คือ

๑. แพทย์

๒. พยาบาลเวชปฏิบัติ (nurse practitioner) หรือเวชพยาบาล

๓. เวชชานามัย* หรือเวชกร

แพทย์ หมายถึง แพทย์มาตรฐานหรือแพทย์ปริญญา ซึ่งมีระดับเดียว แต่ควรปรับปรุงการฝึกอบรมใหม่ตามที่จะกล่าวถึงในตอนหลัง

พยาบาลเวชปฏิบัติ หรือ เวชพยาบาล หมายถึง พยาบาลซึ่งได้รับการฝึกอบรมในด้านแพทยศาสตร์ด้วย การผลิตพยาบาลเวชปฏิบัติหรือเวชพยาบาลนี้มีผลดีหลายอย่าง เช่น หนึ่งไม่สิ้นเปลือง เพราะใช้โครงสร้างการผลิตพยาบาลที่มีอยู่แล้วได้ เพียงแต่ดัดแปลงหลักสูตรเสียใหม่ สองไม่มีปัญหาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างบุคลากรเพิ่มขึ้น เพราะแพทย์กับพยาบาลคุ้นเคยกันอยู่นานแล้ว สามเป็นการยกย่องพยาบาลขึ้นให้สมกับเกียรติภูมิ พยาบาลนั้นเรียนวิชาวิทยาศาสตร์การแพทย์ค่อนข้างมากอยู่แล้ว แต่ได้รับมอบหมายภารกิจน้อย หรือนำไปใช้ผิดประเภทในบางแห่ง แต่ในที่บางแห่งพยาบาลก็ต้องช่วยทำการรักษาผู้ป่วยอยู่แล้ว เพราะความจำเป็น

การผลิตพยาบาลเวชปฏิบัตินี้จะเป็นกุญแจสำคัญ ในการช่วยปรับปรุงบริการของโรงพยาบาลและศูนย์สาธารณสุขต่าง ๆ ขณะนี้แพทย์จำนวนมากที่โรงพยาบาลต่าง ๆ มองไม่เห็นทางว่าจะแก้ปัญหาบริการที่ท้วมท้น และปรับปรุงคุณภาพขึ้นได้อย่างไร การสร้างพยาบาลเวชปฏิบัตินี่แหละที่จะช่วยได้ ยกตัวอย่างเช่น ถ้าสมมติว่า ขณะนี้แพทย์คนหนึ่งตรวจผู้ป่วย ๑๐๐ คน แล้วให้บริการที่เลวหมดทั้ง ๑๐๐ เพราะไม่มีเวลาถามประวัติ ตรวจร่างกายและอธิบายได้ถี่ถ้วน ไม่ได้ใช้วิชาที่เรียนมาเท่าใด เกือบตกอยู่ในฐานะคนแจกยา ถ้ามีพยาบาลเวชปฏิบัติหลายคน พยาบาลเวชปฏิบัติจะสามารถตรวจรักษาผู้ป่วยไปได้ร้อยละ ๖๐—๘๐ โดยมีเวลาคุยกับผู้ป่วยมากกว่าแพทย์คนเดียว ซึ่งทำให้ผู้ป่วยเหล่านี้มีโอกาสที่จะได้รับบริการที่ดีขึ้นกว่าเดิม แพทย์เองอยู่ในฐานะแนะนำควบคุมพยาบาลเวชปฏิบัติ และตนเองก็จะมีเวลาที่จะทุ่มเทให้ผู้ป่วยรายที่มีปัญหายาก ๆ ได้ เป็นอันว่าถ้ามีพยาบาลเวชปฏิบัติช่วยตรวจรักษาผู้ป่วยร่วมกับแพทย์ ผู้ป่วยทั้งหมดจะมีโอกาสที่ได้รับบริการดีขึ้น

จากการทดลองใช้พยาบาลเวชปฏิบัติกันมาแล้วในต่างประเทศ เช่น สหรัฐอเมริกา ปรากฏว่าได้ผลดี[๒๙] ในสหรัฐอเมริกามีการใช้พยาบาลเวชปฏิบัติกันทั้งในชุมชน และในโรงพยาบาล มหาวิทยาลัย อันที่จริงในประเทศไทยที่โรงพยาบาลต่างจังหวัดและสถานี

*ชื่อนี้ใช้หมายถึงบุคลากรต่างระดับจากที่มีผู้เสนอครั้งแรก[๒๘]

อนามัย พยาบาลก็ทำเวชปฏิบัติกันมานานแล้ว เพราะความจำเป็น แต่ทำโดยมิได้รับการคุ้มครองจากกฎหมาย และการฝึกอบรมโดยสมควร และมิได้รับการยกย่องให้สมควรแก่ฐานะ

โรงเรียนพยาบาลทุกแห่งควรปรับปรุงหลักสูตร โดยเพิ่มการฝึกอบรมการตรวจรักษาให้แก่นักเรียนพยาบาล ไม่ควรเพิ่มจำนวนปีของการศึกษาให้ยาวยืดเยื้อออกไปอีก แต่ควรปรับปรุงโดยใช้เวลาเรียนเท่าเดิม แม้โรงพยาบาลที่ไม่มีโรงเรียนพยาบาลก็ควรให้แพทย์สอนพยาบาลให้สามารถทำเวชปฏิบัติได้ การมีกิจกรรมการสอนเกิดขึ้น จะทำให้ตัวแพทย์เองขวนขวายในวิชาการเพิ่มขึ้น และจะทำให้คุณภาพของบริการในโรงพยาบาลนั้น ๆ ดีขึ้น การสอนควรเน้นหนักที่การได้ลงมือปฏิบัติจริง ๆ (ดูตอนการศึกษาอบรมบุคลากรสาธารณสุข)

เวชชานามัยหรือเวชกร หมายถึง บุคลากรที่ได้จากการให้การฝึกอบรมแก่ผู้ที่จบ ม.ศ. ๓ ประมาณหนึ่งปีครึ่ง การฝึกอบรมมีทั้งทางด้านการแพทย์และด้านอนามัย และควรได้รับการฝึกที่สถานีอนามัยและโรงพยาบาลต่างจังหวัด ข้อดีของบุคลากรประเภทนี้ก็คือผลิตได้เร็ว สิ้นเปลืองงบประมาณน้อย และสามารถมีชีวิตและทำงานอยู่ได้ในหมู่บ้านและตำบลต่าง ๆ ทั่วประเทศ เวชชานามัยหรือเวชกรสามารถให้บริการสาธารณสุขขั้นมูลฐานที่ระดับหมู่บ้านหรือตำบลได้ทั้งในด้านรักษา ป้องกันโรคและส่งเสริมสุขภาพ เป็นบุคลากรสาธารณสุขอเนกประสงค์ที่อาจฝึกเพิ่มเติมต่อไปในเรื่องทั่วไป หรือเรื่องเฉพาะอย่างได้ **เวชชานามัยหรือเวชกรนี้เป็นบุคลากรสาธารณสุขที่สำคัญที่สุดสำหรับการปรับปรุงการสาธารณสุขเพื่อมวลชน** ต้องผลิตให้ได้อย่างน้อย ๕๐,๐๐๐ คน ในเวลารวดเร็ว หวังว่าทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง เช่น คณะรัฐมนตรี รัฐสภา คณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ก.พ. และสำนักงบประมาณ จะเล็งเห็นความสำคัญของบุคลากรประเภทนี้ และให้ความสนับสนุนโครงการของกระทรวงสาธารณสุข งบประมาณที่จะใช้เพื่อการผลิตหมอให้ประชาชนทุกหมู่บ้านทั่วประเทศไทยนี้ คงจะน้อยกว่า ๒๐๐ ล้านบาท ซึ่งเป็นราคาค่าก่อสร้างอาคารโรงเรียนแพทย์ใหม่แห่งหนึ่ง

ขณะนี้เรามีผดุงครรภ์และพนักงานอนามัย ซึ่งเป็นบุคคลสำคัญที่สุดในการให้บริการสาธารณสุขแก่ประชาชน เพราะอยู่ที่ระดับหมู่บ้าน และตำบลต่าง ๆ ขั้นแรกควรฝึกบุคคลเหล่านี้ให้เป็นเวชชานามัยหรือเวชกร โดยอบรมเพิ่มเติมในการตรวจรักษา ดังที่บางแห่ง เช่น ที่สถานีอนามัยอำเภอพิมาย สถานีอนามัยอำเภอบางปะอิน และที่สำนักงานนายแพทย์ใหญ่ลพบุรี กำลังทำอยู่แล้ว ทุกสถานีอนามัยและทุกโรงพยาบาลควรทำการฝึกอบรมบุคลากรดังกล่าว และขั้นต่อไปให้มีการผลิตเวชชานามัยหรือเวชกรในโรง

พยาบาลและสถานีอนามัยทุกแห่งทั่วประเทศ

๓.๔.๖ ปัญหาเกี่ยวกับการให้การศึกษาอบรมบุคคลากรสาธารณสุข

ในปัจจุบันเรามีปัญหาเกี่ยวกับการศึกษาอบรมบุคลากรสาธารณสุขหลายอย่าง นับตั้งแต่การคัดเลือก หลักสูตร ผู้สอน ฯลฯ เอกสารของกระทรวงสาธารณสุขชื่อ "ปัญหาสาธารณสุขของประเทศโดยเฉพาะในด้านบุคลากร และข้อเสนอแนะในการพัฒนานโยบายเพื่อแก้ปัญหาบุคลากรสาธารณสุข"[๓๐] ได้กล่าวถึงปัญหาเหล่านี้ และเสนอแนวทางใหม่ในการแก้ปัญหาไว้ และตามมาด้วยบทความ "การผลิตบุคลากรสาธารณสุขเพื่อชนบท"[๓๑]

จะขอกล่าวถึงการศึกษาอบรมแพทย์เป็นตัวอย่าง เพราะเป็นการศึกษาอบรมที่ใช้เวลายาวนานที่สุด และเป็นตัวอย่างของปัญหาที่เห็นได้ชัดเจนที่สุด

ก. ปัญหาในปัจจุบัน

ปัญหาที่เกิดขึ้นจากการผลิตบุคลากรสาธารณสุขในปัจจุบัน คือ

- ผลิตได้จำนวนน้อย
- บุคลากรที่ผลิตได้ด้อยคุณภาพ ซึ่งหมายรวมทั้งด้อยในเรื่องเจตนคติ และไม่สามารถรับใช้ชนส่วนใหญ่ของประเทศ
- วิธีการผลิตเป็นการสิ้นเปลืองอย่างมหาศาล และใช้เวลาการศึกษานานเกินไปเพราะเรียนได้ช้า
- เกิดปัญหาเรื่องช่องว่างแห่งความเข้าใจระหว่างผู้ที่เกี่ยวข้องในกระบวนการทุกฝ่าย เช่น ระหว่างอาจารย์กับนักศึกษา นักศึกษากับนักศึกษา แพทย์กับพยาบาล อาจารย์กับอาจารย์ เป็นต้น

ข. การคัดเลือกนักศึกษา

การคัดเลือกนักศึกษาที่แล้วมาถือคะแนนเป็นสำคัญ แม้อาจมีการสัมภาษณ์เป็นส่วนประกอบบ้าง มีเสียงตำหนิเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ว่าวิธีการอย่างนี้ไม่เหมาะสมหลายประการ เช่น นักศึกษาที่ได้คะแนนดี ๆ มักเป็นลูกหลานของคนร่ำรวยในเมืองหรือในกรุง อาจมองไม่เห็นหรือไม่เข้าใจปัญหาของคนยากจนประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งเพราะความไม่คุ้นเคยกับสภาพแวดล้อมในชนบท ทำให้แพทย์ซึ่งมีถิ่นกำเนิดในเมืองหลวงออกไปอยู่ในชนบทได้ยาก เป็นเหตุส่งเสริมให้แพทย์เหล่านี้อยู่แต่ในเมืองหลวงหรือไปต่างประเทศยิ่งกว่าจะประกอบอาชีพในส่วนภูมิภาค แม้ขณะนี้จะมีการทำสัญญากับรัฐบาล

และรัฐบาลสามารถบังคับให้แพทย์จบใหม่ไปทำงานที่ไหนก็ได้ แต่การบังคับนี้ทำได้แต่กับกายเท่านั้น บังคับใจแพทย์เหล่านั้นไม่ได้ มีผู้ออกไปพบแพทย์เหล่านี้ที่สถานีอนามัยซึ่งมีความเศร้าสร้อยหงอยเหงา ท้อแท้ไม่มีแก่จิตแก่ใจจะทำการงานอะไรแม้แต่อ่านตำราเพราะความว้าเหว่ ไม่คุ้นเคยกับสิ่งแวดล้อมและบุคคล เพราะตนถือกำเนิดมาท่ามกลางสีสันของกรุงเทพ ฯ มีผู้กล่าวว่า "การแก้ปัญหาการกระจายแพทย์ออกไปต่างอำเภอนอกจากการทำด้วยกฎหมายบังคับ (แต่ตัว) ซึ่งทำอยู่ขณะนี้ไม่ได้น้ำใจจากแพทย์เลยร้อยละ ๕๐ อยู่อย่างจำใจ..."[๓๒]

มีการศึกษาเปรียบเทียบว่า ระหว่างแพทย์ที่ประกอบอาชีพในกรุงเทพ ฯ กับแพทย์ที่ประกอบอาชีพในต่างจังหวัดว่ามีอะไรแตกต่างกันบ้าง พบว่า แพทย์ที่ประกอบอาชีพในต่างจังหวัดเป็นพวกที่เคยอยู่หรือเคยศึกษาในต่างจังหวัดมากกว่าพวกที่ประกอบอาชีพในกรุงเทพ ฯ อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ[๓๓] อันที่จริงเรื่องนี้อาจอนุมานได้จากเหตุผลในทำนองเดียวกันที่ว่า คนที่เกิดในประเทศไทยก็คงจะอยู่ในสภาพแวดล้อมของประเทศไทยได้ดีกว่าฝรั่ง ไม่ว่าใครจะว่าประเทศไทยไม่ดีอย่างไรก็ตาม โรงเรียนแพทย์ควรรับนักศึกษาจากต่างจังหวัดที่ยินดีกลับไปรับใช้ต่างจังหวัด ยิ่งกว่ารับผู้ที่ได้คะแนนดีโดยไม่มีพันธะ โรงเรียนแพทย์ที่ตั้งขึ้นใหม่ที่สุดในญี่ปุ่น รับเฉพาะนักเรียนที่จังหวัดต่าง ๆ คัดเลือกมาจังหวัดละ ๒ คนเท่านั้น โดยมีสัญญาว่าเมื่อจบแพทย์แล้ว จะกลับไปปฏิบัติงานในท้องถิ่นนั้น ๆ อย่างน้อยคนละ ๕ ปี

มหาวิทยาลัยมหิดลกำลังทำโครงการที่จะให้โควต้าเป็นพิเศษแก่นักศึกษาต่างจังหวัดประมาณ ๑๐ เปอร์เซ็นต์ ถึงแม้เปอร์เซ็นต์นี้จะต่ำกว่าที่ควร แต่ก็เป็นความริเริ่มที่ดี

การคัดเลือกที่แล้วมาไม่สามารถคัดเลือกผู้ที่มีเจตนคติที่ดีได้ การสัมภาษณ์ในช่วงระยะเวลาอันสั้นย่อมไม่สามารถจำแนกบุคคลตามเจตนคติได้ เริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๑๖ มหาวิทยาลัยมหิดลได้ใช้คณาจารย์ผู้ใหญ่ประมาณ ๘—๙ คน รวมทั้งอธิการบดีและคณบดีทำการสัมภาษณ์นักศึกษาในคณะวิทยาศาสตร์ทั้งหมดประมาณ ๔๐๐ คน เพื่อคัดเลือกบุคคลที่เหมาะสมเข้าเรียนแพทย์ คณะกรรมการได้ใช้เวลาอันยาวนานในการสัมภาษณ์ด้วยความอุตสาหะอย่างน่าเห็นใจ หลายคนถามว่าเป็นการกระทำที่คุ้มค่าหรือไม่ การคัดเลือกดังกล่าวกระทำได้ในวงแคบ กล่าวคือพยายามเลือกนักศึกษาแพทย์ ๒๐๐ คนจากนักศึกษา ๔๐๐ คน ที่เข้ามหาวิทยาลัยมาแล้วด้วยการสอบได้คะแนนดี ไม่น่าเชื่อว่า ๒๐๐ คนที่เลือกจะต่างกันได้มากจากอีก ๒๐๐ คนที่เหลือ ถ้าสมมติว่ามีความแตกต่างกันจริงและคณะกรรมการมีความสามารถเลือกได้คนดี ๆ มาเรียนแพทย์ ก็ดูจะไม่ยุติธรรม

สำหรับสาขาอื่นอันได้แก่ เภสัชศาสตร์ ทันตแพทยศาสตร์ และเทคนิคการแพทย์ ซึ่งต้องรับนักศึกษา "ที่ไม่ดี" ที่เหลือไป

ในเมื่อเลือกวิธีนั้นก็ไม่ดี วิธีนี้ก็ไม่ดี แล้วมหาวิทยาลัยจะมีทางเลือกผู้ที่มีเจตนคติที่ดีได้อย่างไร คำถามนี้ดูเหมือนจะถามกันมาหลายปีแล้ว แต่ยังไม่มีคำตอบ การที่มหาวิทยาลัยประสบปัญหาเรื่องการคัดเลือกนักศึกษาเช่นนี้เพราะผิดที่ระบบ เมื่อระบบผิดแล้ว ไม่ว่าจะหันหน้าหันหลังอย่างไรก็แก้ปัญหาไม่ได้

เจตนคติทราบไม่ได้จากการบอกกล่าว แต่ "กรรมเป็นเครื่องส่อเจตนา" เราจะทราบเจตนคติของบุคคลได้จากการกระทำของเขา การเฝ้าสังเกตการกระทำของบุคคลในระยะเวลายาวนานจะช่วยบอกเจตนคติได้ ทำไมครูจึงทราบว่านักเรียนคนไหนดีไม่ดี ทำไมนักเรียนจึงทราบว่าครูคนไหนบ้างที่เป็นครูที่ดี ทำไมเราจึงทราบว่าเพื่อนร่วมงานคนไหนเป็นคนดีคนไม่ดี ใครเห็นแก่ตัวมากใครเห็นแก่ตัวน้อย การคัดเลือกควรใช้ผลของการปฏิบัติงานเป็นระยะเวลายาวนาน ระบบของมหาวิทยาลัยในปัจจุบันเป็นระบบที่รับคนจรจึงไม่อาจบอกได้ว่าคนแปลกหน้านั้นเป็นคนดีหรือไม่ดี ควรใช้ระบบคัดเลือกคนที่เคยผ่านการปฏิบัติงานมาแล้ว นั่นคือใช้ระบบการศึกษาต่อเนื่อง ให้การศึกษาแก่ผู้ที่เคยผ่านการปฏิบัติงานมาในฐานะบุรุษพยาบาล ผู้ช่วยพยาบาล พนักงานวิทยาศาสตร์การแพทย์ พยาบาล ผู้ช่วยแพทย์ ขึ้นมาตามลำดับ ถ้าใช้ระบบนี้นอกเหนือจากจะเป็นการคัดเลือกบุคคลที่เหมาะสมแล้ว ยังกระตุ้นให้บุคลากรสาธารณสุขทุกประเภททุกระดับมีความตื่นตัวตลอดเวลา เพราะทุกคนรู้ตัวว่าถ้าตั้งใจปฏิบัติหน้าที่ให้ดีและศึกษาเพิ่มเติมตลอดเวลาก็มีโอกาสก้าวหน้าขึ้นเรื่อย ๆ ทุกคนมีโอกาสที่จะก้าวหน้าตามความสามารถของตนในปัจจุบันและอนาคต มิถูกกีดกั้นด้วยอดีตและฐานะทางเศรษฐกิจเช่นเดิม ระบบปัจจุบันปิดกั้นบุคลากรประเภทต่าง ๆ ไว้เป็นวรรณะ ก่อให้เกิดช่องว่างระหว่างบุคลากรประเภทต่าง ๆ รวมทั้งการขาดจิตใจที่จะปฏิบัติงานและศึกษาต่อตลอดเวลา หากล้มเลิกวรรณะเสียและเปิดให้เป็นการศึกษาระบบต่อเนื่อง งานทางสาธารณสุขและมนุษยสัมพันธ์จะดีขึ้นโดยทั่วตลอด

ก. หลักสูตร

สำหรับแพทยศาสตร์ศึกษานั้นโดยย่อ ๆ มีดังนี้

– รับผู้จบ ม.ศ. ๕ เข้าเรียนเตรียมแพทย์ในมหาวิทยาลัย ๒ ปี มีการเรียนเคมี ฟิสิกส์ ชีววิทยา คณิตศาสตร์ และอื่น ๆ

– เรียนปรีคลินิคอีก ๒ ปี มีการเรียนวิทยาศาสตร์การแพทย์ต่าง ๆ เช่น กายวิภาคศาสตร์ สรีรวิทยา ชีวเคมี ฯลฯ
– เรียนคลินิคอีก ๒ ปี เป็นการเรียนเกี่ยวกับโรค
– เป็นแพทย์ฝึกหัดอีก ๑ ปี

รวมเวลาหลังจากจบ ม.ศ. ๕ แล้ว ๗ ปี จึงได้ใบประกอบโรคศิลป์ ถ้าต้องการฝึกอบรมเป็นแพทย์เฉพาะทางต้องเป็นแพทย์ประจำบ้านอีก ๓ ปี

หลักสูตรในปัจจุบันมีข้อบกพร่องดังนี้

(๑) เป็นการเรียนท่องจำทางทฤษฎียิ่งกว่าการปฏิบัติ ดังจะเห็นได้ว่ามีการเรียนทางวิทยาศาสตร์ล่วงหน้าก่อนพบปัญหาผู้ป่วยถึง ๔ ปี และเรียนจากการฝึกฝนกับปัญหาผู้ป่วยจริง ๆ ไม่ถึง ๒ ปี การเรียนวิธีนี้ทำให้เรียนยาก มีการเรียนสิ่งที่เกินจำเป็น หลงลืมวิชาต่าง ๆ ไปเป็นลำดับ เพราะมิได้ใช้ไปพลางเรียนไปพลาง แต่ไปเรียนไว้ล่วงหน้าเป็นส่วน ๆ

ในอริยสัจสี่มีอันดับดังนี้ คือ ทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ (สมุทัย) การดับทุกข์ (นิโรธ) และทางไปสู่การดับทุกข์ (มรรค) จะเห็นได้ว่า ท่านเริ่มด้วยปัญหาก่อน คนที่มีทุกข์ (ปัญหา) จึงจะสนใจเรื่องสาเหตุของทุกข์ เราไม่สามารถสอนอริยสัจจ์แก่เด็ก ๆ ได้ เพราะเขายังไม่รู้จักทุกข์ การเรียนวิทยาศาสตร์ไว้ล่วงหน้าเปรียบเสมือนการเรียนสาเหตุของทุกข์ก่อนที่จะรู้จักความทุกข์ (ปัญหาของผู้ป่วย)

การเรียนที่แยกตัวเองออกจากมนุษย์และปัญหาของมนุษย์ ทำให้นักศึกษาค่อย ๆ เหินห่างออกจากมนุษย์ไปเป็นลำดับโดยไม่รู้ตัว ทั้ง ๆ ที่เวชกิจนั้นจะต้องเกี่ยวเนื่องด้วยปัญหาของมนุษย์และมนุษยธรรม ฉะนั้น จึงไม่แปลกเลยที่แพทย์เป็นอันมากละเลยที่จะให้ความสนใจในปัญหาและการแก้ปัญหาของคนในฐานะที่เป็นคน เช่น ลืมไปที่จะถามเขาว่าเขามีความทุกข์อะไรบ้าง กังวลอะไรบ้าง บ้านอยู่ที่ไหน ต้องเดินทางไกลเท่าใด มีอาชีพอะไร ได้รายได้เท่าใด มีเงินค่ายาหรือเปล่า ต้องขายที่นามาหรือเปล่าในการมาโรงพยาบาล ลืมอธิบายในสิ่งที่ผู้ป่วยควรรู้เกี่ยวกับเรื่องของเขาเอง เกี่ยวกับเรื่องทำอย่างไรจึงจะไม่เจ็บป่วยอีก เพราะแพทย์เป็นอันมากสนใจเฉพาะ**โรค**เท่าที่จำเป็นต่อการประกอบอาชีพเท่านั้น ไม่ได้สนใจ**คนไข้**ทั้งคน

หลักสูตรที่บีบบังคับให้ท่องจำรายละเอียดมากมายและสำทับด้วยการสอบบ่อย ๆ ทำให้นักศึกษาไม่มีแก่จิตแก่ใจที่จะให้ความสนใจกับบุคคลและสิ่งแวดล้อมและสิ่งที่ดีงามต่าง ๆ เพราะกลัวสอบตก นักศึกษาถูกหล่อหลอมให้มีความเห็นแก่ตัวเพิ่มขึ้นตามลำดับ

(๒) การเรียนที่เน้นหนักแต่ทฤษฎีในห้องเรียนโดยอาจารย์ผูกขาดการสอน ทำให้อาจารย์ขาดการปรับตัวไม่สามารถพัฒนาตัวเองได้เท่าที่ควร เกิดปัญหาเรื่องสัมพันธภาพระหว่างอาจารย์กับศิษย์ หากการเรียนเน้นหนักที่การปฏิบัติร่วมกัน อาจารย์กับศิษย์ก็จะมีความใกล้ชิดและเห็นอกเห็นใจ มีส่วนในการช่วยกันพัฒนาตนเองขึ้นเป็นลำดับ

นอกจากนั้นการที่นักศึกษาแต่ละประเภทต่างแยกตัวเรียนในห้องเรียนของตัว ขาดการปฏิบัติร่วมกัน ก่อให้เกิดช่องว่างระหว่างประเภทอาชีพของบุคลากรสาธารณสุข นักศึกษาควรมีการปฏิบัติการร่วมกัน จะได้เข้าใจถึงความสำคัญของกันและกัน และหัดทำงานเป็นทีม ซึ่งเป็นชีวิตจริงในการปฏิบัติงาน

(๓) การศึกษาตามหลักสูตรปัจจุบันใช้เวลานานเกินไป แต่แพทย์ที่จบมาไม่มีคุณภาพเหมาะสม ในเวชปฏิบัติแพทย์จะต้องพบปัญหาต่าง ๆ ทั้งทางการแพทย์เองและปัญหาอื่น ๆ เกี่ยวกับบุคคลและสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ที่ไม่เคยผ่านพบมาในโรงเรียน โดยเฉพาะการปฏิบัติเวชกิจในชนบท[๓๔] เมื่อแพทย์ปฏิบัติงานที่สถานีอนามัยจะต้องเผชิญกับปัญหาต่าง ๆ เช่น การบริหารงานบุคคล และปัญหาของชุมชน แพทย์จะต้องมีลักษณะเป็นผู้นำชุมชนจึงจะสามารถดำเนินงานสาธารณสุขไปด้วยดีได้ แต่ในการศึกษาแพทย์ในปัจจุบันไม่มีการเตรียมตัวหรือฝึกฝนให้แพทย์สามารถเป็นผู้นำชุมชนเลย

(๔) มีคติที่แยกการเรียนและการบริการสังคมออกเป็นสองกระบวนการ อย่างหยาบ ๆ ก็จะเห็นว่าแยกออกเป็นว่า การผลิตบุคลากรเป็นหน้าที่ของมหาวิทยาลัย การบริการเป็นหน้าที่ของกระทรวงสาธารณสุข มหาวิทยาลัยไม่รับผิดชอบเรื่องบริการ กระทรวงสาธารณสุขไม่มีหน้าที่เรื่องผลิตบุคลากร ในอันดับต่อมา ในโรงเรียนแพทย์เองเราก็มองการศึกษาและการบริการผู้ป่วยเป็นกระบวนการแยกกัน การศึกษาหมายถึงการเรียนจากตำรา การเรียนในห้องเรียน การสอบ การศึกษาจากผู้ป่วย อาจหมายถึงเอาผู้ป่วยมาสอนแสดง หรือเอามาประกอบการบรรยาย แต่มิได้ศึกษาจากการให้บริการที่ดีต่อผู้ป่วย การบริการต่อผู้ป่วยเป็นเรื่องต่างหากออกไปจากการศึกษา และค่อนข้างถูกละเลย และแล้วหลายคนก็บ่นกันว่าไม่สามารถจะปลูกฝังเจตนคติที่ดีให้แก่นักศึกษาได้

ผู้เขียนรู้จักแพทย์ผู้หนึ่งซึ่งเมื่อเป็นลูกเสือสอบวิชาว่ายน้ำได้ แต่ไม่เคยว่ายน้ำเป็นเลยแม้ขณะนี้ เพราะการสอบนั้นเป็นการสอบข้อเขียน การศึกษาของเราโดยทั่วไปขณะนี้มักเป็นอย่างนั้น คือหย่อนในทางปฏิบัติ ทฤษฎีไม่สอดคล้องกับการปฏิบัติ

ในระยะ ๑๐ ปีเศษที่แล้วมา มีการตื่นตัวในเรื่องเวชศาสตร์ป้องกัน และเวชศาสตร์ชุมชนกันมาก ถึงกับมีการตั้งแผนกเวชศาสตร์ป้องกันขึ้นในโรงเรียนแพทย์ แต่ความ

ตนตัวเป็นไปในเรื่องทฤษฎียิ่งกว่าการปฏิบัติ แม้แต่ในโรงเรียนแพทย์เกือบไม่มีผู้ใดแนะนำผู้ป่วยเกี่ยวกับโรคที่เขาเป็น และทำอย่างไรจึงจะไม่เป็นอีก ในการศึกษาที่เรียกว่าเวชศาสตร์ชุมชน ก็เพียงแต่ส่งนักศึกษาไปรวบรวมข้อมูลมากกว่าการไปปฏิบัติการให้บริการแก่ชาวบ้าน เกิดความเอื้อมระอาด้วยกันทุกฝ่าย และไม่เกิดประโยชน์อะไรจริงจังแท้ที่จริงในการเรียนเวชศาสตร์ชุมชนนั้นควรมอบหมายให้นักศึกษารับผิดชอบหมู่บ้านโดยการให้บริการทั้งทางการตรวจรักษา การป้องกันโรค และส่งเสริมสุขภาพ และเป็นบริการต่อเนื่องตลอดไป ไม่ใช่มา "สำรวจ" เป็นครั้งคราว นักศึกษาจะเรียนได้เร็ว เกิดเจตนคติได้ดีกว่า และชาวบ้านได้ประโยชน์ไปด้วยในตัว

หากยอมรับหลักการในการนำกระบวนการศึกษา และการบริการสังคมมาซ้อนทับกัน[๓๕] นั่นคือ เรียนจากการให้บริการสังคม จะเปิดแนวทางใหม่ขึ้นเป็นอันมาก เช่น แทนที่จะไปนั่งสอนและสอบกันในห้องเรียน ศิษย์กับครูจะช่วยกันให้บริการที่ดีแก่ผู้ป่วยและชุมชน อันจะเป็นการศึกษาที่ดีที่สุดเพราะศึกษาได้เร็ว ตรง เกิดทักษะมาก ปลูกฝังเจตนคติได้ และสังคมได้ประโยชน์ไปด้วยพร้อมกัน

และถ้ายอมรับหลักการ **ศึกษาจากการให้บริการที่ดี**แล้ว ย่อมหมายความว่าเราสามารถใช้โครงสร้างของการบริการสาธารณสุข อันได้แก่ โรงพยาบาลทั่วไป สถานีอนามัย ศูนย์บริการสาธารณสุข คลินิคส่วนตัว เป็นสถานที่สำหรับการให้การศึกษาแก่บุคลากรสาธารณสุขได้ อันจะยังให้สามารถมีฐานผลิตบุคลากรสาธารณสุขกระจายกว้างไปทั่วประเทศ เป็นการพัฒนาความรู้ความสามารถของบุคลากรสาธารณสุขทั่วไปจากการที่ทำหน้าที่ครูไปด้วย อันจะยังให้เกิดการยกระดับคุณภาพของบริการสาธารณสุขไปทั่วประเทศ

(๕) ด้วยเงื่อนไขทางหลักสูตรการศึกษาจึงจำกัดตัวเองอยู่ภายในรั้วของมหาวิทยาลัย ซึ่งตั้งอยู่ในกรุงเทพ ฯ หรือเมืองใหญ่ และมีสภาพแวดล้อมที่เลอเลิศและสะดวกสบายทางวัตถุ ไม่เหมือนสภาพความเป็นจริงของประเทศ แยกตัวออกจากปัญหาของประเทศ เพราะคติที่แยกกระบวนการศึกษาออกจากการบริการสังคม สภาพแวดล้อมเหล่านี้ค่อย ๆ หล่อหลอมจิตใจของนักศึกษาให้เกิดความเคยชินต่อความสะดวกสบายทางวัตถุ เมื่อต้องออกไปปฏิบัติงานในส่วนภูมิภาค สภาพความเป็นจริงไม่เหมือนสภาพในมหาวิทยาลัย ทำให้ทนไม่ไหว อยู่ไม่ได้ ท้อถอย ฯลฯ

(๖) การศึกษาแบบปัจจุบันก่อให้เกิดความสิ้นเปลืองอย่างมหาศาล การสร้างโรงเรียนแพทย์แต่ละแห่ง จะต้องลงทุนเริ่มแรกประมาณ ๒๐๐ ล้านบาท ยังไม่นับค่าใช้จ่าย

อื่น ๆ และค่าใช้จ่ายในการดำเนินการต่อไป ค่าจ้างครูแพทย์แต่ละคนก็จะเป็นเงิน ๒ ล้านบาท โดยยังไม่คิดค่าบำนาญ เมื่อสร้างโรงเรียนแพทย์เชียงใหม่ และรามาธิบดีขึ้นมา และหมดค่าลงทุนเริ่มแรกไปประมาณ ๔๐๐ ล้านบาท แพทย์ส่วนใหญ่ที่จบจากโรงเรียนทั้งสองแห่งไปประกอบอาชีพในสหรัฐอเมริกา ขณะนี้กำลังมีการสร้างโรงเรียนแพทย์แห่งใหม่อีก ๒ แห่ง คือ ที่ขอนแก่นและสงขลา และอาจมีการสร้างโรงเรียนแพทย์ที่โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้าอีกในรูปแบบของโรงเรียนเดิม

กิจการของมหาวิทยาลัยในประเทศที่ยากจนเปรียบเสมือนยาจกเลี้ยงช้าง ยิ่งถ้าช้างนั้นไม่สามารถทำประโยชน์ให้ได้มากแต่กินจุ และถ้าอยู่ในสภาพที่จะขายก็ไม่ได้ ฆ่าก็ไม่ได้ยาจกนั้นก็จะแย่ลงไป การผลิตบุคลากรสาธารณสุขของมหาวิทยาลัยในปัจจุบันจึงเป็นปัญหาอย่างยิ่ง การขยายงานของมหาวิทยาลัยในแนวเดิมเป็นเรื่องที่จะต้องพิจารณาด้วยความระมัดระวัง มหาวิทยาลัยควรปฏิรูปตัวเองให้สอดคล้องกับการแก้ปัญหาของประเทศ สันต์ หัตถีรัตน์ ได้ชี้แนวทางไว้ในบทความเรื่อง "ก้าวต่อไปของศิริราช"[๓๖] และ "จากน้องถึงพี่ผู้ผลิตแพทย์"[๓๗]

แต่ก็ดูเป็นการยากหรือเป็นไปไม่ได้ที่ปัญหาของมหาวิทยาลัยจะแก้ได้จากภายในมหาวิทยาลัยเอง

๓.๔.๗ จะแก้ปัญหาจากยอดหรือจากฐาน

ประชาชนนั้นเกือบทั้งหมดอาศัยอยู่ตามหมู่บ้านต่าง ๆ ๕๐,๐๐๐ หมู่บ้าน เปรียบเสมือนเป็นฐาน (ดูรูปที่ ๓) มหาวิทยาลัยนั้นเปรียบเสมือนยอด ที่แล้วมาความพยายามที่จะแก้ปัญหาจากยอดลงมาหาฐานเท่าไร ๆ ก็ไม่ค่อยจะมีผลถึงฐานสักที และการแก้ปัญหาแบบนี้ประสบปัญหาต่าง ๆ มากมาย เช่น การคัดเลือกนักศึกษา หลักสูตรไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงของสภาวะสังคม ความยากลำบากเกี่ยวกับการกระจายผลิตผล (บุคลากร) ของมหาวิทยาลัยออกไปสู่ชนบท นอกจากนั้น ความสิ้นเปลืองและวิธีการเป็นข้อจำกัดปริมาณของการผลิต ข้อจำกัดจำนวนของบุคลากรเป็นเครื่องจำกัดคุณภาพดังที่กล่าวมาแล้ว อีก ๒๐ ปีข้างหน้าประเทศไทยจะมีพลเมืองเพิ่มเป็น ๘๐ ล้านคน ปัญหาต่าง ๆ ที่แก้ไม่ได้จะทับทวีมากขึ้น การแก้ปัญหาจากยอดปิระมิดลงมาย่อมไม่ทันการที่จะแก้ปัญหาของมวลชน จำเป็นต้องแสวงหาแนวทางใหม่

การแก้ปัญหาในทางตรงกันข้ามก็คือ แก้จากฐานขึ้นมา อันหมายถึงการเข้าแก้ปัญหาของหมู่บ้านโดยตรงและเร็วที่สุด เช่น การสร้างเวชชานามัยหรือเวชกร (หมอประจำหมู่บ้าน) ขึ้นโดยเร็วที่สุดให้ครบทุกหมู่บ้าน (ดูตอน ๓.๔.๕)

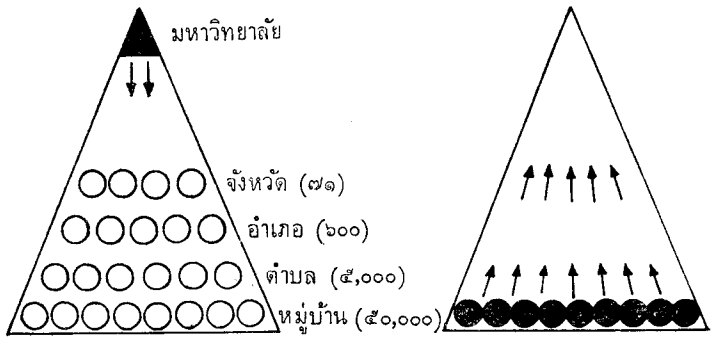

รูปที่ ๓ ประชาชนส่วนใหญ่อาศัยอยู่ใน ๕๐,๐๐๐ หมู่บ้าน
(ก) การแก้ปัญหาจากยอด (มหาวิทยาลัย)
ลงมายากที่จะมีผลกระทบถึงหมู่บ้าน
(ข) การแก้ปัญหาจากฐานขึ้นไปคือการแก้ปัญหาที่ระดับ
หมู่บ้านทั้ง ๕๐,๐๐๐ หมู่บ้าน โดยตรงและเร็วที่สุด

เมื่อแก้ปัญหาในระดับหมู่บ้านได้แล้วก็ค่อยขยับขึ้นมาที่ระดับตำบล อำเภอ และจังหวัด โดยการผลิตและฝึกบุคลากรสาธารณสุขให้มีความสามารถสูงขึ้นตามความจำเป็นและเหมาะสมเป็นลำดับต่อเนื่อง โดยให้โอกาสแก่บุคลากรสาธารณสุขทุกคนที่จะฝึกฝนเล่าเรียนตลอดเวลาตามความต้องการและความสามารถของแต่ละคน วิธีการฝึกอบรมบุคลากรจากฐานขึ้นมา ต่างจากวิธีการจากยอดลงไปของมหาวิทยาลัย ตรงที่มีการปรับตัวเองได้ตลอดเวลาตามความจำเป็น ตัดความสูญเสียและการกระทำในสิ่งที่ไม่จำเป็นหรือไม่สอดคล้องกับความเป็นจริง กระบวนการจากฐานไปหายอดนี้เป็นการคัดเลือกนักศึกษาอยู่ในตัว นอกจากนั้นบุคลากรสาธารณสุขจะตั้งใจปฏิบัติงานและศึกษาตลอดเวลา เพราะมีโอกาสก้าวหน้าไปเรื่อย ๆ ทุกคน ไม่แบ่งบุคลากรสาธารณสุขเป็นวรรณะต่าง ๆ อย่างในปัจจุบัน

กระทรวงสาธารณสุขประกาศว่าจะทุ่มเทเงินหลายร้อยล้านเพื่อการสร้างโรงพยาบาลศูนย์ เรื่องนี้ต้องการความระมัดระวัง เพราะจะประสบปัญหาเรื่องเวชกิจแบบเฉพาะทางและความสิ้นเปลืองแบบในโรงเรียนแพทย์ และเป็นการตัดตอนทำที่ยอดเหมือนกัน ถ้าหากยึดหลักการแก้ปัญหาจากฐานขึ้นมาตามลำดับ จะมีเวลาปรับตัวมากขึ้น เลือกทำและสร้างสรรค์เฉพาะสิ่งที่จำเป็น ด้วยความประหยัดและโดยสอดคล้องกับเหตุผล

๓.๑๐ ระบบการศึกษาไม่ถูกต้อง

การศึกษาควรเป็นมรรควิธีที่สำคัญอย่างหนึ่งในการแก้ปัญหาสาธารณสุข และปัญหาอื่นของประเทศ แต่ที่แล้วมาการศึกษาของไทยกลับสร้างปัญหาให้ประเทศเพิ่มขึ้น การศึกษาของเรามุ่งให้ท่องจำข้อมูลต่าง ๆ และทดสอบความจำเหล่านั้นเป็นสำคัญ ยิ่งกว่าการศึกษาจากการปฏิบัติให้เกิดผลจริงทั้งต่อตัวผู้เรียน ต่อครอบครัว และต่อชุมชน เราพยายามเผยแพร่คติว่าการศึกษาเป็นของสำคัญยิ่ง ศึกษามากยิ่งดี ทำให้เป็นคนที่ได้รับการศึกษา เป็นคนสูงกว่าผู้ที่ไม่ได้รับการศึกษา ชาวไร่ชาวนาและกรรมกรที่ยากจนอยู่แล้วต้องเสียเงินส่งลูกเข้าโรงเรียน ถ้าลูกจบชั้น ม.ศ. ๓ ก็จะทำไร่ทำนาและเป็นกรรมกรต่อไปไม่ได้ เพราะเป็น "ผู้ที่ได้รับการศึกษา" และการศึกษานั้นก็ไม่ได้สอนให้รักหรือให้สามารถเป็นชาวไร่ชาวนาและกรรมกรต่อไปได้ ผู้ที่จบ ม.ศ. ๓ และ ม.ศ. ๕ ส่วนใหญ่ก็เข้าเรียนอะไรต่อไม่ได้ เพราะการศึกษาที่สูงกว่านั้นมีไว้สำหรับคนจำนวนนิดเดียว ระบบการศึกษาของเราจึงทอดทิ้งคนส่วนใหญ่ไว้โดยไม่รับผิดชอบ คนเหล่านี้หางานทำไม่ได้ เป็นปัญหาสังคม และบุคคลเหล่านี้มีความเคียดแค้นต่อสังคม ชาวไร่ชาวนาและกรรมกรนอกจากต้องสูญเสียเงินในการศึกษาของลูกแล้ว ยังต้อง "สูญเสียลูก" และแรงงานที่จะช่วยทำไร่ทำนาและเป็นกรรมกรต่อไป เพราะะลูกถูกพรากไปเป็น "ผู้ที่ได้รับการศึกษา" (แต่ไม่มีงานทำและทำงานไม่ได้) ทั้งหมดก่อให้เกิดความยากจนและปัญหาสังคมและความเจ็บไข้ได้ป่วยติดตามมา

ถ้าการศึกษาประกอบด้วย พุทธิศึกษา จริยศึกษา และพลศึกษา การศึกษาของเราก็เป็นพุทธิศึกษาถ่ายเดียว และเป็นพุทธิศึกษาขั้นต่ำและหลงทาง จริยศึกษาและพลศึกษาซึ่งจะมีส่วนช่วยแก้ปัญหาได้รับการทอดทิ้ง การเรียนวิชาศีลธรรมที่ผ่านมาไม่ใช่จริยศึกษา เพราะเป็นการ **ท่องจำ** ศีลธรรมเอาคะแนน แต่ไม่ใช่การ **ปฏิบัติ** ศีลธรรม เกี่ยวกับพลศึกษานั้น ถ้าเห็นคุณค่าและมีการออกกำลังกายกันเป็นประจำทุกวัน จะสามารถตัดความเจ็บไข้ได้ป่วยได้มาก แต่คนที่ "ได้รับการศึกษา" กลับมีการออกกำลังกายน้อย ผู้เขียนเคยตรวจครูเป็นจำนวนมากซึ่งเจ็บป่วยจากโรคที่สามารถป้องกันได้ แสดงว่าครูเองก็มิได้เป็นผู้ที่เห็นคุณค่าของพลศึกษาโดยปฏิบัติให้เป็นตัวอย่างแก่นักเรียน

ที่ว่าพุทธิศึกษาของเราเป็นขั้นต่ำนั้นก็เพราะว่า พุทธิศึกษาประกอบด้วยความจำ ความเข้าใจ ความสามารถนำไปใช้ การวิเคราะห์ การสังเคราะห์ และการตัดสินใจ ของเราย้ำเรื่องความจำเป็นใหญ่ โดยไม่ได้พัฒนาปัญญาความสามารถขั้นที่สูง ๆ ขึ้นมา และที่ว่าพุทธิศึกษาของเราหลงทางนั้นก็โดยที่ไปท่องจำสิ่งต่าง ๆ มากมาย ไม่เลือกเรียนเฉพาะสิ่งที่มีประโยชน์แก่ตนเองและสังคม ครั้งหนึ่งพระพุทธองค์ทรงกำใบประดู่ลาย

ขึ้นมากำหนึ่ง แล้วตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความรู้ของตถาคตเปรียบประดุจป่า แต่สิ่งที่นำมาสอนแก่พระภิกษุนั้นเปรียบเพียงเท่าใบไม้กำมือเดียว คือ ทรงเลือกสอนเฉพาะสิ่งที่จำเป็นในการแก้ปัญหาปัจจุบัน ไม่ทรงนิยมพูดเรื่องนอกโลกหรือเรื่องปรัชญาฟุ้งเฟ้อ ขณะนี้นักเรียนของเราเรียนเรื่องต่าง ๆ มากมาย เหน็ดเหนื่อยอย่างยิ่ง แต่ไม่เกิดประโยชน์เท่าที่ควร

ถ้ามีการปฏิรูปการศึกษาเสียใหม่ให้เน้นหนักที่การปฏิบัติให้ได้จริง ๆ ยิ่งกว่าเรียนแต่ทฤษฎี และการปฏิบัตินั้นตรงเป้าหมายในการแก้ปัญหาของตนเอง ของครอบครัว และของสังคม เช่น เรียนเรื่องทำอย่างไรจึงจะทำไร่ทำนาให้ได้ผลดี จะต้องคิดเลขอย่างไรจึงจะไม่ถูกโกง จะต้องรู้กฎหมายเกี่ยวกับที่ดินอย่างไรจึงจะไม่สูญเสียกรรมสิทธิ์ที่ดิน ฝึกความรับผิดชอบต่อสังคมมาตั้งแต่เด็ก ๆ ตลอดเวลา พัฒนาจริยธรรม (การปฏิบัติ) ยิ่งกว่าการท่องหนังสือ **มีการสอนเรื่องการเมืองทุกระยะ** ในด้านการสาธารณสุขก็ต้องให้นักเรียนมีส่วนรณรงค์ในการป้องกันโรค และส่งเสริมสุขภาพ เช่น ออกให้วัคซีนที่จำเป็น เช่น วัคซีนป้องกันวัณโรค วัคซีนป้องกันไทฟอยด์ วัคซีนป้องกันโรคโปลิโอ เป็นต้น แก่ประชาชนทั่วประเทศ รณรงค์เกี่ยวกับน้ำใช้ที่สะอาด รณรงค์เกี่ยวกับการขจัดพาหะที่นำโรคมาสู่คน หากมอบภารกิจให้นักเรียนตามนัยที่ยกตัวอย่างมานี้ นักเรียนจะเรียนได้เร็วขึ้นและตรงเป้าหมายกว่าเดิม อีกทั้งยังสนุกกว่า ไม่ซึมเซาเหมือนการท่องหนังสืออย่างเดียว และสังคมได้ประโยชน์ไปด้วยในตัว

ความเห็นที่ว่านักเรียนมีหน้าที่เรียนอย่างเดียว ไม่ควรยุ่งเรื่องอื่น ไม่ควรสนใจการเมือง ควรมีโครงการกลับสู่ห้องเรียน จึงเป็นความคิดที่ไม่เป็นไปเพื่อแก้ปัญหาของประเทศ ถ้าปฏิรูปการศึกษาเสียใหม่ให้ "นักเรียนออกจากห้องเรียน" มาทำกิจที่เป็นประโยชน์ต่อสังคม จะสามารถใช้กำลังนักเรียนแก้ปัญหาของประเทศได้หลายอย่าง ที่บ่น ๆ กันว่าแก้ไม่ได้ในปัจจุบัน อาจใช้กำลังนักเรียนไปทำไร่ ทำนา จับปลา เลี้ยงสัตว์ เพื่อเพิ่มผลผลิตของประเทศ ใช้กำลังไปสร้างถนน ทำสะพานให้ชาวบ้าน ใช้ทำความสะอาดสาธารณสถานต่าง ๆ ใช้ทำหน้าที่ตำรวจจราจร ใช้เป็นบุคลากรสาธารณสุข ฯลฯ

การเรียนจะต้องมีจุดมุ่งหมายเพื่อพัฒนาคุณค่าของความเป็นมนุษย์ ไม่ใช่ฉุดความเป็นมนุษย์ให้ตกต่ำลงเยี่ยงในปัจจุบัน

๓.๑๑ ระบบราชการไม่เอื้ออำนวย

(ก) ระบบราชการไม่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนาการสาธารณสุข เพราะราชการมีลักษณะ ดังนี้

(๑) ข้าราชการมีความเนื้อยชา (ขี้เกียจ) และขาดความริเริ่ม บัญหาเจ็บไข้ได้ป่วยเป็นอกาลิโก เป็นบัญหาเรื่องความเป็นความตาย การเอาระบบราชการซึ่งมีการทำงานน้อย ช้า มีวันหยุดมาก เช่น เสาร์ อาทิตย์ วันหยุดชดเชย และวันหยุดอื่น ๆ เข้ามาใช้กับการแพทย์ ทำให้การตรวจรักษาล่าช้าเป็นอันตรายต่อผู้ป่วย

(๒) ข้าราชการไม่มีท่าทีที่เป็นมิตรต่อราษฎร ประชาชนไม่ค่อยอยากไปติดต่อสถานที่ราชการ เพราะถูกดุว่า สับโขลก และไม่ได้รับความสะดวก

(๓) ปรากฏว่าข้าราชการทุจริตอยู่เนือง ๆ ตั้งแต่ชั้นผู้น้อยไปจนถึงผู้ใหญ่ ผู้ใหญ่ทุจริตได้มากกว่าผู้น้อย

(๔) มีการแบ่งชั้นวรรณะและอิจฉาริษยา ข้าราชการใช้เวลาเป็นอันมากในการคุยกันเรื่องใครได้ชั้นโท ชั้นเอก ชั้นพิเศษ ใครได้ ๒ ขั้น ถ้าใครได้เงินขึ้นเร็วบางทีเพื่อนร่วมงานไม่พูดด้วย บุคลากรประเภทต่าง ๆ ก็มีความรู้สึกแบ่งแยกเป็นวรรณะ เริ่มตั้งแต่เป็นนักศึกษา เช่น พยาบาลรู้สึกว่าไม่ได้รับเกียรติจากแพทย์ บุรุษพยาบาลรู้สึกว่าถูกพยาบาลกด นักกายภาพบำบัดและนักเทคนิคการแพทย์รู้สึกว่าต่ำต้อยกว่าแพทย์ เป็นต้น ความรู้สึกเหล่านี้ทำให้มนุษยสัมพันธ์ไม่ดี ทุกหน่วยงานมีบัญหาเรื่องมนุษยสัมพันธ์ ทำให้ประสิทธิภาพของงานน้อยและขาดสันติสุข ความรู้สึกแบ่งแยกนี้ถูกกำหนดด้วยระบบผลประโยชน์ ในสังคม (ดูตอน ๓.๑๓)

(๕) ราชการขาดการวางแผนงาน ขาดประสิทธิภาพ ขาดการร่วมมือกันทำประโยชน์แก่ส่วนรวม และขาดการติดตามผล ในทางการสาธารณสุขนี้ ถ้าหน่วยราชการต่าง ๆ ร่วมมือร่วมใจกันได้จะสามารถทำประโยชน์ให้แก่ประเทศได้มากกว่านี้

(๖) ราชการชอบออกกฎเกณฑ์ซึ่งบังคับใช้ทั่วกันหมด โดยไม่คำนึงถึงความแตกต่างในกาลเทศะและสภาพของงาน ยกตัวอย่างเช่น ถ้าโรงพยาบาลต้องการจ้างเจ้าหน้าที่ด้านต่าง ๆ ปฏิบัติงานนอกเวลาราชการ เพื่อดูแลรักษาผู้ป่วยให้ทันท่วงที แต่ระเบียบการเงินของราชการก็กำหนดไว้ว่าให้จ่ายค่าอาหารเท่านั้นเท่านี้ จ่ายมากกว่านี้ไม่ได้ ทั้ง ๆ ที่บางครั้งโรงพยาบาลก็มีเงินพอที่จะจ่าย เมื่อไม่มีคนเต็มใจทำงาน ความเดือดร้อนก็ตกอยู่กับคนไข้ และเมื่อประชาชนด่าโรงพยาบาลว่าเป็นโรงฆ่าสัตว์ ก็เจ้าหน้าที่โรงพยาบาลเดือดร้อน แต่ "ทางราชการ" ซึ่งเป็นคนกำหนดไม่รับผิดชอบ

ถ้าที่สถานีอนามัยมีบริเวณเฉอะแฉะ มีเงินบำรุงพอที่จะใช้ถมที่ได้ ระเบียบราชการบอกว่าจะใช้เงินบำรุงถมที่ไม่ได้ ความเดือดร้อนตกอยู่กับเจ้าหน้าที่และประชาชน แต่ **"ราชการ" ไม่เดือดร้อนด้วย**

เมื่อทางโรงพยาบาลต่างจังหวัดขาดเจ้าหน้าที่จะช่วยถ่ายเอ็กซเรย์ และล้างฟิล์ม ก็จัดการฝึกอบรมขึ้นเอง สามารถปฏิบัติการได้เป็นที่พอใจของรังสีแพทย์ แต่ไม่สามารถบรรจุเข้ารับราชการได้ เพราะไม่ได้ผ่านการฝึกอบรมในสถาบันที่ "ราชการรับรอง" ในขณะที่คนที่ผ่านการอบรมที่ราชการรับรอง เขาก็ไม่ไปอยู่ต่างจังหวัดหรือมีคุณภาพไม่เหมาะสม คนที่เดือดร้อนคือประชาชนและแพทย์ในต่างจังหวัด "ทางราชการ" ไม่ต้องรับผิดชอบต่อความเดือดร้อนเหล่านั้น

ราชการจึงเปรียบเหมือนเงาดำทะมึนลึกลับที่มีอำนาจบงการต่าง ๆ แต่ไม่ต้องมีความรับผิดชอบในผลร้ายที่เกิดขึ้น

(๗) ราชการมีความเชื่องช้าในการติดต่อระหว่างหน่วยงาน จะขอยกตัวอย่างดังนี้ สมัยก่อนโรงพยาบาลจังหวัดขึ้นอยู่กับกรมการแพทย์ ส่วนสถานีอนามัยซึ่งอยู่ที่อำเภอขึ้นอยู่กับกรมอนามัย ถ้าโรงพยาบาลและสถานีอนามัย ซึ่งปฏิบัติการอยู่ในจังหวัดเดียวกันต้องการติดต่อกัน ต้องทำหนังสือผ่านอธิบดีของแต่ละฝ่ายซึ่งอยู่ในกรุงเทพ ฯ การปฏิรูประบบงานของกระทรวงสาธารณสุขเมื่อเร็ว ๆ นี้ เกิดขึ้นเพื่อกระจายอำนาจไปสู่แต่ละจังหวัดให้สามารถปฏิบัติงานด้วยตนเองโดยรวดเร็วขึ้น

(๘) ในระบบราชการไม่มีผู้ประเมินผลงานจริงจัง และไม่มีผู้รับผิดชอบเลยตลอดสาย เรื่องความบกพร่องในทางสาธารณสุขที่กล่าวมาข้างต้นทั้งหมด ไม่มีหน่วยงานใดจะต้องรับผิดชอบเลย เรื่องผลิตบุคลากรสาธารณสุขไม่พอและมีคุณภาพไม่เหมาะสม มีใครต้องรับผิดชอบบ้าง อาจารย์มหาวิทยาลัยหรือ ? คณะต่าง ๆ หรือ ? มหาวิทยาลัยหรือ ? สำนักนายก ฯ หรือ ? สำนักงบประมาณหรือ ? คณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติหรือ ? คณะรัฐมนตรีหรือ ? ปรากฏว่าไม่มีใครต้องรับคิดชอบเลย เพราะระบบราชการเป็นระบบที่โทษกันต่อ ๆ ไปได้ เช่น โทษว่าเพราะ ก.พ. ให้ตำแหน่งน้อย และให้บุคคลไม่เหมาะสม สำนักงบประมาณอนุมัติงบประมาณให้น้อย และ "ระเบียบราชการ" ไม่ให้ทำอย่างนั้นอย่างนี้ ขณะเดียวกัน ก.พ. และสำนักงบประมาณซึ่งควบคุมกำลังคนและกำลังงบประมาณก็ไม่ต้องรับผิดชอบถ้างานในหน่วยใดไม่ได้ผล

ทุกคนในทุกหน่วยงานได้รับเงินเดือนขึ้นปีละขั้น บางคนได้ ๒ ขั้น บางคนได้สายสะพาย แต่ความเสียหายตกแก่ประเทศและประชาชน

(๙) ระบบราชการขาดกลไกที่จะนำนโยบายของรัฐบาลมาประยุกต์ให้เกิดผล ยกตัวอย่างเช่น เมื่อนายกรัฐมนตรีสัญญา ธรรมศักดิ์ แถลงนโยบายในด้านสาธารณสุขต่อสภานิติบัญญัติ เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งครั้งที่สองว่า **"...รัฐบาลนี้จะส่งเสริมอนามัยของ**

ประชาชนให้ดียิ่งขึ้น โดยจะถือหลักการของการป้องกันเป็นสำคัญ ในด้านการรักษาพยาบาลผู้ป่วยเจ็บ รัฐบาลนี้จะเร่งการผลิตแพทย์ พยาบาล และผู้มีอาชีพเกี่ยวเนื่องกับวิทยาศาสตร์การแพทย์ให้มากยิ่งขึ้น รวมทั้งจะสนับสนุนให้มีแพทย์ประจำในส่วนภูมิภาคมากยิ่งขึ้น....."

มีกลไกทางราชการอะไรบ้างที่ขยับเขยื้อนเพื่อประยุกต์นโยบายนั้นให้สมจริง คณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ? ก.พ. ? สำนักงบประมาณ ? รัฐมนตรีว่าการทบวงมหาวิทยาลัยแห่งรัฐ ? ปลัดทบวงมหาวิทยาลัยแห่งรัฐ ? อธิการบดีของมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ? อาจารย์ในมหาวิทยาลัย ?

นโยบายต่าง ๆ ที่รัฐบาลแถลงก็อาจจะตกลงที่พื้นในสภาเท่านั้น ไม่เกิดผลจริงจังอะไร เพราะกลไกของราชการเป็นอัมพาต

(ข) การที่ระบบราชการเสื่อมโทรมถึงเพียงนี้ เพราะสาเหตุหลายอย่าง เช่น

(๑) ระบบราชการเป็นระบบเผด็จการที่ไร้ความรับผิดชอบ มีการรวบรวมอำนาจอยู่ที่ส่วนกลางและอยู่ที่ระดับสูง ก.พ. และสำนักงบประมาณมีอำนาจล้นเหลือในการกำหนดลักษณะงานของหน่วยต่าง ๆ ทุกซอกทุกมุมทั่วประเทศ ทำให้ข้าราชการเกิดความเนื่อยชา ไม่มีความคิดริเริ่ม เพราะระเบียบราชการวางไว้หมดทุกอย่างแล้ว และข้าราชการผู้น้อยไม่มีอำนาจในการตัดสินใจ และในการติดต่อกับใคร จะติดต่อภายนอกได้ก็โดยผ่านอธิบดี ไม่มีสิทธิเขียนบทความลงหนังสือพิมพ์ถ้าอธิบดีไม่อนุมัติ ทำเหมือนกับข้าราชการเป็นคนปัญญาอ่อน

การรวบอำนาจยังมีอยู่ในรูปอื่น ๆ อีกตลอดสายการบริหารของทางราชการ แม้แต่ในมหาวิทยาลัย องค์ประกอบและวิธีการเลือกคณะกรรมการสภามหาวิทยาลัย และคณะกรรมการคณะต่าง ๆ ก็เป็นการรวบอำนาจในการบริหารมหาวิทยาลัย

(๒) การให้ความมั่นคงในระบบราชการสูง ให้เงินตอบแทนในตอนต้นต่ำ ในตอนท้ายสูงรวมทั้งบำนาญด้วย ทำให้ข้าราชการต้องการอยู่เป็นข้าราชการต่อไป ทั้ง ๆ ที่บ่นว่าเงินเดือนไม่พอใช้ เพราะมีความมั่นคงมาก และมีประโยชน์ตอนท้ายสูง ขณะเดียวกันไม่ตั้งใจปฏิบัติราชการแต่พยายามแสวงหารายได้พิเศษ เมื่อเป็นข้าราชการแล้วก็เกือบเรียกว่าไม่มีใครไล่ออกได้ เพราะระเบียบราชการกำหนดความมั่นคงไว้สูงมาก ผู้บังคับบัญชาไม่ต้องการเสียเวลาไปกับการสู้รบตบมือกับลูกน้อง อีกทั้งผลประโยชน์ของผู้บังคับบัญชาไม่ได้ขึ้นอยู่กับประสิทธิภาพของงานในหน่วยราชการของตนเองอยู่แล้ว จึงไม่ต้องอนาทรว่าผู้ใต้บังคับบัญชาจะมีประสิทธิภาพหรือไม่

(๓) การที่ราชการใช้ระบบงานสายเดียว (one-line system) จึงมีการหมกซ่อนปัญหาไว้ได้ตลอดสาย เช่น หัวหน้ากอง หรืออธิบดีจะรายงานเฉพาะส่วนที่ดี แต่ปิดบังส่วนที่ไม่ดีเอาไว้ การปฏิบัติแบบนี้จะเห็นได้ชัดในคำกราบบังคมทูล เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปเยี่ยมหรือเสด็จไปในงานพิธี หน่วยราชการต่าง ๆ จะกราบบังคมทูลรายงานให้เข้าพระทัยว่า หน่วยงานนั้น ๆ มีความดีวิเศษต่าง ๆ แต่ไม่เคยกราบบังคมทูลถึงปัญหาข้อขัดข้องหรือความไม่ดีของหน่วยงานนั้น ๆ เลย

(๔) ระบบราชการไม่เปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนในการปฏิบัติ และในการประเมินผลงาน ทำให้ห่างเหินจากประชาชนและขาดการปรับตัว

ถ้าไม่ปฏิรูประบบราชการก็ไม่มีทางที่จะพัฒนาการสาธารณสุขเพื่อมวลชนได้สำเร็จ การที่บ้านเมืองไม่เป็นประชาธิปไตยก็เพราะถูกระบบราชการ ซึ่งเป็นระบบเผด็จการครอบงำอยู่ การเลือกตั้งผู้แทนราษฎรไม่ได้ทำให้เกิดประชาธิปไตย ถ้าสภาผู้แทนราษฎรนั้นไม่ก่อให้เกิดการปฏิรูประบบราชการ เพื่อกระจายอำนาจของการปกครอง การจัดการการศึกษา และการสาธารณสุขไปให้ชุมชน ลดอำนาจของ "ราชการ" ที่ครอบงำประเทศ และครอบงำข้าราชการให้เห็นผิดเป็นชอบลง

ควรให้ประชาชนจัดตั้ง "สหพันธ์พิทักษ์ผลประโยชน์ของประชาชน" ซึ่งเป็นองค์การใหญ่มีสาขาทั่วทุกจังหวัด ทุกอำเภอ ทุกตำบล มีสมาชิกเข้ามาประกบกับระบบราชการทุกระดับ เพื่อให้ระบบราชการมีการปรับตัว เพื่อผลประโยชน์ของประชาชนได้ตลอดเวลา

๓.๑๒ รัฐบาลและรัฐสภาไม่เคยเอาจริงในเรื่องการสาธารณสุข

ตามที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่า ปัญหาสาธารณสุขเป็นปัญหาที่สลับซับซ้อน เกี่ยวพันกับเหตุปัจจัยต่าง ๆ ความพยายามที่จะแก้ปัญหาโดด ๆ หรือแก้ปัญหาอยู่ในระดับต่ำอย่างที่แล้วมา จึงไม่ประสบความสำเร็จ การที่จะแก้ปัญหาสาธารณสุขได้นั้น ต้องการความเอาจริงจากองค์กรระดับสูงของประเทศ อันได้แก่ คณะรัฐมนตรี และรัฐสภา

ที่แล้วมาเกือบไม่ปรากฏว่า คณะรัฐมนตรีได้หยิบยกปัญหาสาธารณสุขของประเทศขึ้นมาพิจารณาอย่างจริงจังเลยว่า มันติดขัดที่ตรงไหนกันบ้าง ประชาชนจึงได้รับสาธารณทุกข์กันทั้งเมือง แต่ก็ดูเหมือนคณะรัฐมนตรีไม่สามารถจะแก้ปัญหาอะไรได้มากเท่าใด เพราะไปทำหน้าที่แบบข้าราชการ เช่น ตัดสินเรื่องหยุมหยิมมากมาย เช่น การลงมติให้นักเรียนไว้ผมยาวได้ และการลงมติให้ปราบหญ้าขจรจบ เป็นต้น แทนที่จะมีเวลาเอาใจใส่เรื่องใหญ่ ๆ ของประเทศ อีกทั้งคณะรัฐมนตรีไม่มีกลไกที่จะทำให้

ระบบราชการสนองตอบนโยบายของตนได้ ตามที่กล่าวแล้ว แสดงว่าฝ่ายการเมืองถูกราชการครอบอยู่

รัฐสภาที่แล้วมาก็ล้มลุกคลุกคลาน คณะกรรมาธิการสาธารณสุขควรมีบทบาทที่สำคัญในการศึกษาให้เข้าใจปัญหาสาธารณสุขโดยถ่องแท้ และมีมาตรการทางนิติบัญญัติที่จะปรับปรุงแนวทางการสาธารณสุข เพื่อประโยชน์ของประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศ มิใช่เพียงตัดโน่นนิดนี่หน่อยตามที่ฝ่ายราชการประจำเสนอมา ซึ่งจะไม่มีผลในการเปลี่ยนแนวทางการสาธารณสุข ถ้ามีคณะกรรมาธิการสาธารณสุขของรัฐสภาขึ้นมาใหม่ ขอให้ตั้งใจศึกษาปัญหาสาธารณสุขอย่างจริงจัง

๓.๑๓ อิทธิพลของการเมือง เศรษฐกิจ และระบบผลประโยชน์

ระบบการเมือง เศรษฐกิจ และระบบผลประโยชน์ เป็นปัจจัยสำคัญที่กำหนดรูปแบบของระบบการสาธารณสุข **ระบบของเราส่งเสริมประโยชน์ของปัจเจกบุคคลยิ่งกว่าพิทักษ์ประโยชน์ของประชาชนเป็นส่วนรวม** งบประมาณแผ่นดินได้มาจากภาษีทางอ้อมมากกว่าภาษีโดยตรง ซึ่งหมายถึงประชาชนทั่วประเทศเป็นผู้เสียโดยผ่านทางภาษีของเครื่องอุปโภคบริโภค และได้จากค่าฟรีเมี่ยมข้าวซึ่งต้องนับว่าชาวนาเป็นผู้ออก ส่วนคนรวยก็มีทางหลบเลี่ยงภาษีรายได้ต่าง ๆ นานา เป็นอันว่าเงินงบประมาณแผ่นดินส่วนใหญ่ที่นำมาสร้างความสะดวกสบายในกรุงเทพ ฯ สร้างกองทัพ สร้างมหาวิทยาลัยและอื่น ๆ นั้น ประชาชนที่ยากจนในชนบทเป็นผู้ออก แต่ประชาชนเหล่านี้ไม่ได้รับผลตอบแทนอย่างยุติธรรม

ระบบราชการที่รวมอำนาจและระบบมือใครยาวสาวได้สาวเอา ในการแสวงหาทรัพยากร ทำให้พ่อค้าร่วมมือกับผู้มีอำนาจทางราชการทั้งทางทหารและพลเรือน และร่วมกับนายทุนจากต่างชาติทำการค้าขายแบบอภิสิทธิ์ผูกขาด ทำการซื้อของจากชาวไร่ชาวนาด้วยราคาถูก กดค่าแรงกรรมกร ส่งขายออกนอกด้วยราคาแพง หลบเลี่ยงภาษีรายได้ กอบโกยผลประโยชน์มหาศาลเข้าสู่ตนและพรรคพวก และกอบโกยไปต่างประเทศ มีการใช้อิทธิพลของเงินซึ่งมีมากโดยมีธนาคารพาณิชย์เป็นเครื่องมือ ทำการกักตุนสินค้าให้ราคาแพง ใช้เงินที่มีมากผลิตสินค้าฟุ่มเฟือยที่ไม่จำเป็นในการครองชีพ แต่ใช้อิทธิพลของเงินว่าจ้างสื่อมวลชนให้โหมโฆษณา ให้ประชาชนเกิดความต้องการในสิ่งที่ไม่จำเป็น ทั้งหมดยังความยากจนให้ชาวไร่ชาวนา กรรมกร ข้าราชการชั้นผู้น้อย และสามัญชนอื่น ๆ ทำให้สังคมปั่นป่วน เกิดความชั่วร้ายนานาชนิดติดตามมา เช่น อาชญากรรม และความเสื่อมทรามของศีลธรรมอื่น ๆ

การพัฒนาประเทศที่แล้วมาถึงจะมีตัวเลขอวดอ้างว่า รายได้ของประชาชนมากขึ้น แต่เป็นการพัฒนาที่ทำให้คนรวยขึ้น คนจนยิ่งจนลง และสร้างปัญหาให้ประเทศมากขึ้น เป็นการพัฒนาไปสู่ความเสื่อมมากกว่าความเจริญ

จะเห็นว่าในระบบอย่างนี้ไม่มีทางที่จะแก้ปัญหาสาธารณสุขของต่างจังหวัดได้ ในเมื่อผลประโยชน์ของต่างจังหวัดถูกสูบมากรุงเทพ ฯ ด้วยกลไกแห่งการซื้อถูกขายแพง ดังกล่าว ย่อมทิ้งปัญหาไว้ให้ต่างจังหวัด อันได้แก่การมีโรคมาก และทิ้งให้ต่างจังหวัดไม่มีทางช่วยตัวเอง ต่างจังหวัดหาแพทย์ไปอยู่ยากเพราะต่างจังหวัดยากจน กรุงเทพ ฯ นอกจากจะสูบเงินทองมาจากต่างจังหวัดแล้ว อำนาจของเงินทองนั้นก็ดึงดูดแพทย์ไว้ที่กรุงเทพ ฯ ถึงประมาณ ๓,๐๐๐ คนด้วย ผู้อำนวยการโรงพยาบาลต่างจังหวัดจำนวนมากต้องประสบภาระที่หนักอึ้ง เพราะไม่สามารถจะหาแพทย์ไปประจำเพื่อให้ทันกับจำนวนของผู้ป่วยเจ็บที่เพิ่มขึ้นทุก ๆ ปี ปัญหานี้จะแก้ไม่ได้จากทางด้านสาธารณสุข เพราะเป็นปัญหาทางเศรษฐกิจการเมือง

ในเมื่อบริการทางสาธารณสุขได้กลับกลายจากระบบ "ยาขอหมอฟรี" มาเป็นอาชีพหรือเป็นการค้าขึ้น ย่อมมีปัญหาติดตามมา เช่น มีการปลอมแปลงยา มีการกักตุนยา มีการโฆษณาคุณภาพของยา และการรักษาที่ไม่เป็นความจริงเพื่อหวังประโยชน์ ในเมื่อสังคมของเราเป็นสังคมที่มุ่งเงินเป็นสรณะ จะไปห้ามไม่ให้แพทย์ต้องการเงินก็ไม่ได้ ระบบผลประโยชน์ของสังคมเป็นเครื่องกำหนดการกระทำของบุคคล ในเมื่ออาชีพแพทย์ต้องผูกพันอยู่กับเงินก็ไม่มีปัญหาว่าแพทย์จะรับใช้ใคร ก็ต้องรับใช้ผู้มีเงิน เพราะฉะนั้นระบบผลประโยชน์จึงกำหนดว่าจะมีแพทย์ในหมู่บ้านหรือตำบลไม่ได้ เพราะหมู่บ้านและตำบลไม่มีอำนาจว่าจ้างทางการเงิน ระบบผลประโยชน์จึงกำหนดให้มีแพทย์ในต่างจังหวัดน้อย ฉะนั้น ถึงจะโวยวายด่าว่าแพทย์เห็นแก่ตัวมานานเท่าใด เราก็ไม่สามารถกระจายแพทย์ไปต่างจังหวัดได้ ถ้าระบบผลประโยชน์ของสังคมยังครอบงำและกำหนดความเป็นไปของสังคมอยู่เหมือนเดิม

ระบบผลประโยชน์ยังกำหนดให้แพทย์ไม่ต้องการตรวจผู้ป่วยมาก ในสถานบริการของรัฐเพราะเหนื่อย แต่ได้ประโยชน์ทางการเงินเท่าเดิม แต่ถ้าเป็นที่คลินิคส่วนตัว ผู้ป่วยมากเท่าใดก็ยิ่งชอบ ทั้ง ๆ ที่บางครั้งมากเกินจนให้บริการที่มีคุณภาพต่ำ เพราะมีผลประโยชน์ทางการเงินตอบแทนเพิ่มขึ้นตามจำนวนผู้ป่วย บางท่านก็ว่าชอบแล้ว ควรใช้การสนองตอบกิเลสเป็นการยั่วยุให้เกิดการทำงานมากขึ้น แต่พระพุทธองค์ทรงสอนว่าการกระทำอะไรด้วยกิเลสย่อมนำไปสู่ความเสื่อม โดยกติกาของสังคมแพทย์ได้รับอนุญาตให้กระทำการอันเกี่ยวเนื่องด้วยชีวิตของผู้อื่น ทั้งทางกายและใจ มากยิ่งกว่าที่

สังคมให้อาณัติแก่นักบวช ถ้าการตัดสินใจในเวชกิจถูกอิทธิพลของผลประโยชน์เข้าครอบงำ อันตรายจึงเกิดแก่ประชาชนได้มาก

เริ่มแรกกิตติศัพท์ที่ว่าแพทย์หาเงินได้มาก ก็ชักนำให้มีผู้สมัครมาเรียนแพทย์เพราะอยากได้เงิน มิใช่เพราะอยากสงเคราะห์ผู้อื่น ถ้ามีความรู้เล็กน้อยเพียงใดก็สามารถหาเงินได้ แพทย์ก็จะไม่สนใจแสวงหาความรู้เพิ่มเติม ทำให้ล้าสมัยและเป็นอันตรายต่อผู้ป่วย ระบบผลประโยชน์จึงกำหนดคุณภาพของแพทย์อีกด้วย

ในโรงพยาบาลใหญ่ ๆ แผนกใดที่เกี่ยวข้องกับการได้เงินจากผู้ป่วยมาก จะมีเรื่องระหองระแหงระหว่างผู้ที่ได้ประโยชน์ (แพทย์ผู้ใหญ่) กับผู้ที่ไม่ได้ประโยชน์ (แพทย์ผู้น้อย) ในต่างจังหวัดมีผู้กล่าวว่าประมาณร้อยละ ๘๐ ของแพทย์ไม่มีความสามัคคีกัน เพราะขัดกันเรื่องผลประโยชน์ จะเห็นได้ว่าระบบผลประโยชน์ทำให้แตกความสามัคคีในทำนองเดียวกับการที่ลูก ๆ ของคนที่มีมรดกมากไม่มีความสามัคคีกัน

โรงเรียนแพทย์และโรงพยาบาลใหญ่ ๆ มีแพทย์ผู้ชำนาญจำนวนมาก ถ้าแพทย์เหล่านี้สามารถออกไปช่วยต่างจังหวัดได้เป็นครั้งคราว ก็อาจช่วยฝึกอบรมบุคลากรสาธารณสุขในต่างจังหวัดได้เป็นอันมาก ซึ่งจะช่วยยกระดับคุณภาพของบริการสาธารณสุขในต่างจังหวัดขึ้นได้ เป็นปัจจัยส่งเสริมให้แพทย์ที่ต้องการอยู่ต่างจังหวัดสามารถอยู่ในต่างจังหวัดได้ดีขึ้น และตัวแพทย์จากกรุงเทพ ฯ เองก็จะได้เรียนรู้ปัญหาสาธารณสุขของชุมชนด้วย อันจะช่วยให้ปรับปรุงการสอนของตนให้เหมาะสมยิ่งขึ้น นับว่าได้ประโยชน์ด้วยกันทุกฝ่าย แต่แพทย์จากกรุงเทพ ฯ ก็ออกไปปฏิบัติงานในต่างจังหวัดได้ยาก เพราะติดการทำคลินิคส่วนตัว ระบบสังคมเศรษฐกิจของเรากำหนดให้แพทย์ต้องทำคลินิคส่วนตัว ก็เลยทำให้แก้ปัญหาไม่ได้

ตัวอย่างที่กล่าวมาแล้วแสดงให้เห็นชัดเจนว่า สังคมที่ถือเงินเป็นสรณะ ย่อมนำไปสู่ความปั่นป่วนวุ่นวายต่าง ๆ ซึ่งแก้ไขได้ยาก

วันหนึ่ง ขณะที่พระพุทธองค์กำลังเสด็จพุทธดำเนินเลียบตามคันนา ได้มีรับสั่งแก่พระอานนท์ซึ่งตามเสด็จมาข้างหลังว่า "อานนท์ นั่นแน่เห็นไหม งูเห่า" พระอานนท์ทูลสนองว่า "เห็นแล้วพระพุทธเจ้าข้า งูเห่า" สิ่งที่ทรงเปรียบว่าเป็นงูเห่าได้แก่เหรียญกษาปณ์ พระพุทธเจ้าบัญญัติมิให้พระสงฆ์ทำการสะสมข้าวของเงินทอง ทรงสั่งสอนประชาชนให้พอใจในปัจจัยสี่ได้แก่ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่ และยารักษาโรค ทั้งหมดแสดงว่าพระพุทธองค์ทรงทราบเป็นอย่างดีว่า ความโลภของมนุษย์ในเงินทองข้าวของ จะนำความทุกข์ร้อนมาสู่ชีวิตมนุษย์และสังคม ดังจะเห็นได้ว่า ขณะที่ชาวโลกพูด

กันถึงมาตรฐานการครองชีพที่สูงขึ้น ความสุขของชาวโลกกำลังลดลง เกิดปัญหาสังคมต่างๆ เกิดอาชญากรรม เกิดปัญหาทางจิตใจ เกิดความขัดแย้ง เกิดสงคราม ฯลฯ เพราะไม่เชื่อพระพุทธเจ้า เพราะความเชื่อในเศรษฐศาสตร์ของฝรั่งที่ลดมนุษยสภาพลง แต่ไม่เชื่อเศรษฐศาสตร์ของชาวพุทธ[๓๘] ที่ยกย่องความเป็นมนุษย์เหนือสิ่งอื่นใด

ท่านพุทธทาสภิกขุเตือนให้เรา "จงมาถอยหลังเข้าคลองกันเถิด"[๓๙] อันหมายถึงลดมาตรฐานการครองชีพเพื่อแก้ปัญหาสังคม เมื่อวันที่ ๔ ธันวาคม ๒๕๑๗ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานพระบรมราโชวาท แก่คณะข้าราชการและประชาชนที่ไปเฝ้าถวายพระพรเนื่องในวันเฉลิมพระชนมพรรษา ความตอนหนึ่งว่า **"...ใครจะว่าประเทศของเราเชยก็ช่างเขา ขอให้เรา พอกิน พออยู่ โดยทั่วกัน..."** อันหมายความว่า ใครจะว่าบ้านเมืองของเราไม่เจริญทันสมัยล้ำยุคทางวัตถุก็ช่างเขา แต่ขอให้ประเทศของเรามีพออยู่พอกิน มีความสุขโดยทั่วกันเป็นใช้ได้

พระบรมราโชวาทนี้ต้องถือเป็นหลักในการแก้ไขปัญหาของบ้านเมือง ควรที่นักการเมือง และประชาชนทั้งหลายจะพินิจพิจารณาให้ลึกซึ้ง แล้วดำเนินการปรับปรุงแก้ไขกติกาของบ้านเมืองให้ "พอกินพออยู่ โดยทั่วกัน" มิใช่ให้คนส่วนใหญ่ประสบความอดอยากยากแค้น แต่คนส่วนน้อยมีจนล้นฟ้าอย่างในปัจจุบัน

ความจงรักภักดีต่อพระเจ้าอยู่หัวนั้นจะต้องมีให้ถูกทาง การที่พยายามจะเข้าใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาท แต่ไม่พยายามปฏิบัติหน้าที่ด้วยความซื่อสัตย์สุจริตและขยันขันแข็ง ไม่เรียกว่า ความจงรักภักดี การประกาศตนว่ามีความจงรักภักดี แต่พร้อมๆ กันกอบโกยขูดรีดให้ประชาชนเดือดร้อน ต้องถือว่าขาดความจงรักภักดี การเที่ยวป้ายสีสาดโคลนผู้อื่นเพียงเพราะเขาพูดถึงปัญหาความยากจนข้นแค้นของประชาชน เป็นการบ่อนทำลายสถาบันกษัตริย์เป็นอย่างยิ่ง ความจงรักภักดีต่อพระเจ้าอยู่หัวที่ถูกต้องนั้นจะต้องแปลออกไปเป็นการกระทำเพื่อประโยชน์ต่อประชาชน เพราะพระเจ้าอยู่หัวทรงรักประชาชนและประชาชนรักพระเจ้าอยู่หัว เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันจะแบ่งแยกมิได้

ในการแก้ปัญหาของเรานั้น เราควรจะเป็นตัวของเราเอง แสวงหาแนวทางการแก้ปัญหาให้เหมาะสมกับสภาพของเราเอง ด้วยความคิดที่เป็นวิทยาศาสตร์ เราจะต้องยอมรับว่าสังคมจะต้องมีการเปลี่ยนแปลงไป จะอยู่อย่างเดิมไม่ได้ ความคิดสถิตเป็นอุปสรรคอย่างร้ายแรงของการพัฒนา พระพุทธเจ้าทรงสอนว่า สรรพสิ่งทุกอย่างเป็น **อนิจจัง** นั่นคือจะแปรผันไปเรื่อย ปรมาณู อณู ธาตุ สัตว์ บุคคล ระบบสังคม ล้วนมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาเป็นธรรมชาติ ส่วนการจะเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างไรนั้นก็สุดแต่

เหตุปัจจัย พระพุทธเจ้าประกาศหลักแห่ง **อิทัปปัจจยตา (Law of Causality)** ว่า ผลย่อมมาแต่เหตุ ต้องการผลอย่างไรต้องเข้ากระทำ (กรรม) เหตุที่ก่อให้เกิดผลนั้น มิใช่รอหวังผลโดยการสวดอ้อนวอน หรืออธิษฐาน อันเป็นความคิดแบบไสยศาสตร์ ทรงสอนมิให้**ยึดมั่นถือมั่น** เพื่อจิตจะได้เปิดรับสัมผัส และแปลความสิ่งทั้งหลายได้ตามความเป็นจริง มองเห็นไตรลักษณธรรมอันมีอนิจจลักขณะ ซึ่งหมายถึงการเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่งทั้งหลายประกอบอยู่ด้วยองค์หนึ่ง จะเห็นได้ว่าคำสอนของพระพุทธองค์เป็นวิทยาศาสตร์ยิ่งกว่าวิทยาศาสตร์ของชาวตะวันตก สามารถทำให้จิตใจเป็นเสรีอย่างแท้จริง บรรลุปัญญาอันสว่างไม่มีที่เปรียบ สมดังพุทธภาษิตว่า นตฺถิ ปญฺญาสมา อาภา ถ้าเข้าใจคำสอนของพระพุทธเจ้าเราก็จะหมดปัญหา สามารถทำตนให้สอดคล้อง และมีส่วนในความเปลี่ยนแปลงของชีวิตและสังคม และเป็นการเปลี่ยนแปลงไปสู่สิ่งที่ดีขึ้น เพราะเราเข้าใจเหตุปัจจัยของสภาวะต่าง ๆ (อิทัปปัจจยตา)

แต่มนุษย์เป็นอันมาก รวมทั้งผู้ที่เรียกกันว่า "ได้รับการศึกษา" มีความกลัวต่อการเปลี่ยนแปลง พยายามยึดให้ทุกสิ่งทุกอย่างคงที่ จึงเกิดความขัดแย้งกันขึ้นกับธรรมชาติของความเปลี่ยนแปลง ก่อให้เกิดความทุกข์ยากต่าง ๆ ตามมา สะท้อนให้เห็นว่าการศึกษาของมนุษย์ไม่ได้เป็นไปเพื่อแก้ปัญหาของชีวิตและสังคม เพราะไม่ก่อให้เกิดความเข้าใจอนิจจลักขณะ และอิทัปปัจจยตา

พืชและสัตว์เป็นอันมากได้สูญพันธุ์ไป เพราะไม่สามารถปรับตัวให้เข้าได้กับดินฟ้าอากาศของโลก ซึ่งเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา วัฒนธรรมและสังคมเป็นอันมากที่สลายไป เพราะขาดการปรับตัวต่อความเปลี่ยนแปลง ถ้าสังคมของเราประสบความทุกข์ยากต่าง ๆ ก็แสดงว่ามีเหตุที่ทำให้มันเป็นอย่างนั้น ความคิดความเชื่อ และการปฏิบัติในสังคมที่เคยยึดถือกันมาบางอย่างหรือหลายอย่างอาจจะไม่ถูกต้อง หรือไม่สอดคล้องกับสภาวะของสังคม ซึ่งได้เปลี่ยนแปลงไปเพราะเหตุปัจจัยใหม่ ๆ ทำให้สังคมได้รับผลที่ไม่พึงปรารถนา สมควรที่สังคมจะปรับปรุงคติและกติกาต่าง ๆ เสียใหม่

คนดี ๆ ที่มีความซื่อสัตย์สุจริตและเต็มไปด้วยความหวังดีต่อส่วนรวมเป็นอันมาก ได้ตั้งความหวังและพยายามสั่งสอนให้คนเป็นคนดี แต่ก็ประสบกับความสิ้นหวังที่อาการไข้ของสังคมทรุดหนักลงทุกที ๆ ทั้งนี้เพราะ **ทัศนะที่มองเรื่องจิตใจของบุคคลเป็นเรื่องโดดเดี่ยว ในขณะที่ระบบผลประโยชน์ในสังคมเป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุดที่กำหนดความรู้สึกนึกคิดของบุคคลในสังคม** พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติหลักแห่งไตรสิกขาสำหรับการประพฤติปฏิบัติอันได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ต้องมีศีลจึงจะมีความสงบ เมื่อมีความสงบ

จึงเกิดปัญญา **หลักแห่งไตรสิกขานี้จะต้องนำไปใช้แก่สังคมด้วย** คือสังคมจะต้องมีศีล สังคมจึงจะมีสมาธิ และสังคมนั้นจึงจะมีปัญญา อันได้แก่ สันติสุข

ศีล หมายถึงวินัยหรือข้อบังคับใช้ ถ้าสมาชิกของชุมชนหรือหมู่คณะใดไม่มีศีล ย่อมทำให้ชุมชนนั้น หรือหมู่คณะนั้นเดือดร้อนปั่นป่วน ผู้ที่ขาดศีลต้องได้รับโทษ เช่น ขับไล่ให้ขาดจากสมาชิกภาพ ศีลที่สำคัญที่สุดต้องห้ามการเบียดเบียนกัน ส่วนใหญ่เรามองเห็นการเบียดเบียนเฉพาะการทำร้ายร่างกาย และการลักทรัพย์ **การเบียดเบียดที่ทำให้มนุษย์ประสบความทุกข์ยากมากที่สุด คือ การเบียดเบียนทางเศรษฐกิจ** ดังที่พรรณนาไว้ในตอนต้น การที่คนส่วนน้อยที่มีกำลังทางเศรษฐกิจมาก สามารถสูบรีดกอบโกยเอาผลประโยชน์ไป ทิ้งให้ประชาชนส่วนใหญ่ต้องยากจนข้นแค้น ก่อให้เกิดการล้มตายของคนเป็นล้าน ๆ ก่อให้เกิดอาชญากรรม และความชั่วร้ายอื่น ๆ ในสังคม

จะเห็นได้ว่า ขณะนี้สังคมของเราไม่มีศีลเป็นอย่างยิ่ง ใครอยากจะเบียดเบียนผู้อื่นอย่างใดก็เชิญได้ตามสบาย ใครอยากจะเอาเงินไปซื้อที่ดินในเมือง เพื่อโก่งราคาให้ชาวบ้านเดือดร้อน หรือไปกวาดต้อนซื้อที่นาสักกี่พันกี่หมื่นไร่ก็ได้ตามชอบใจ โดยไม่คำนึงถึงว่าชาวนาจะเดือดร้อน ใครจะกักตุนสินค้าเท่าใดก็ได้ คนที่ไป "ถือศีล" ที่วัดอาจจะกลับไปบ้านไปคิดค่าเช่าที่และคิดดอกเบี้ยราคาแพง และภูมิใจว่าตนได้ "ให้ทาน" ไปแล้วในวันนี้ แต่ทานชนิดแจกของแจกเงินแบบสังคมสงเคราะห์แก้ปัญหาสังคมไม่ได้ เพราะสังคมปั่นป่วนขึ้นทุกวัน **เราคงจะต้องตีความหมายของคำว่าทานกันใหม่** พระสงฆ์ศากยบุตรก็มีส่วนช่วยในการเบียดเบียนทางเศรษฐกิจกับเขาด้วย ท่านเอาใจเขาช่วยเขาดูฤกษ์ดูยามเจิมป้ายให้กำลังใจแก่ผู้ที่เบียดเบียนผู้อื่น เพื่อเขาจะได้ "ทำบุญ" สร้างวัตถุให้วัดมาก ๆ ซึ่งท่านคิดว่า "ได้บุญ" และจะได้ถวายปัจจัยให้ท่านมาก ๆ มูลนิธิของวัดบางแห่งก็ออกเงินให้กู้เหมือนเป็นธนาคารพาณิชย์ ก็ธนาคารพาณิชย์นั้นเป็นตัวการที่สำคัญ ในการทำให้พ่อค้ามีกำลังในการเบียดเบียนทางเศรษฐกิจ เช่น กดราคาข้าวของชาวนา และทำการกักตุนสินค้าทำให้ข้าวของแพง ประชาชนเดือดร้อนทั่วไปหมด

ในเมื่อทั้งพระและฆราวาสช่วยกันทำบาปถึงปานนี้ จะไม่ให้สังคมปั่นป่วนเดือดร้อนอย่างไรได้ การเบียดเบียนกันทางเศรษฐกิจผิดทั้งศีลข้อ ปาณาติบาต และอทินนาทาน เป็นอย่างน้อย **สังคมจะต้องบัญญัติศีลที่ห้ามการเบียดเบียนกันทางเศรษฐกิจ**

ในเมื่อการมุ่งหาเงินเป็นสรณะ และการเสพย์วัตถุอย่างไม่บันยะบันยัง เป็นสิ่งที่นำมาซึ่งความชั่วร้ายต่าง ๆ ในสังคม **สังคมจะต้องบัญญัติศีลที่จะลดความโลภของคนในการหาเงิน และในการเสพย์วัตถุ** นั่นคือเป็นการหนีห่างจาก "งูเห่า" ที่พระพุทธเจ้าตรัส

เป็นการ "ถอยหลังเข้าคลอง" ตามที่ท่านพุทธทาสภิกขุแนะนำ และเป็นการที่ว่า "ใครจะว่าเราเชยก็ช่าง ขอให้พอกิน พออยู่ โดยทั่วกัน" ตามพระบรมราโชวาท

ขอย้ำว่าการปรับปรุงที่กล่าวถึงข้างต้นมิใช่ใครจะทำก็ได้ไม่ทำก็ได้ แล้วแต่ "จิตใจ" ของแต่ละบุคคล แต่ต้องบัญญัติเป็น **"ระบบ"** หรือเป็นวินัยที่สมาชิกทุกคนต้องกระทำ มิฉะนั้นจะแก้ปัญหาไม่ได้ดังปัจจุบัน เปรียบเสมือนว่า ถ้าในหมู่สงฆ์พระจะถือศีลก็ได้ไม่ถือก็ได้ คณะสงฆ์ก็จะสลายไป การบัญญัติศีลของสังคมมิใช่ทำให้มนุษย์สูญเสียเสรีภาพ แต่เป็นการช่วยให้สังคมก้าวต่อไปสู่สมาธิ และปัญญา อันเป็นเสรีภาพที่ยิ่งใหญ่และมีความเป็นมนุษย์เพิ่มขึ้น

สังคมไทยจะต้องเปลี่ยนแปลง ส่วนจะเปลี่ยนไปเป็นอย่างไรและโดยวิธีใด ก็สุดแล้วแต่ระดับสติปัญญาของคนในชาติเป็นส่วนรวม ว่ามีความเข้าใจในกลไกของสังคมมากน้อยเพียงใด และมีมโนสำนึกที่จะแก้ไขปัญหาของสังคมเพียงใด

๔. มรรควิธีในการไปสู่อุดมการทางการสาธารณสุขเพื่อมวลชน

ตามที่กล่าวถึงข้างต้นจะเห็นได้ว่า ปัญหาสาธารณสุขเกี่ยวข้องกับเหตุปัจจัยอื่นในสังคมที่สลับซับซ้อน การที่จะแก้ปัญหาโดยแก้โน่นนิดนี่หน่อยในแนวเดิมย่อมไม่สำเร็จผล การแก้ไขจะต้องทำเป็นกระบวนการ และโดยการจับปัญหาหลักให้ได้ แนวทางในการปรับปรุงการสาธารณสุขเพื่อมวลชน ได้มีผู้เสนอแนะไว้แล้วหลายท่าน[๔๐–๕๐] ทั้งที่เป็นนามธรรมและรูปธรรม ทั้งโดยวิธีอนุรักษ์นิยมและโดยวิธีก้าวหน้า

ขอสรุปมรรควิธีในการเปลี่ยนแปลงไปสู่การสาธารณสุขเพื่อมวลชน ดังนี้

(๑) การเมืองเป็นปัญหาหลัก ถ้ามีการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เพื่อสนองผลประโยชน์ของประชาชน การสาธารณสุขก็จะเปลี่ยนแปลงไปด้วยอย่างง่ายดาย จะต้องมีรัฐบาลที่ประชาชนจัดตั้งเพื่อสนองตอบประโยชน์ของประชาชน มิใช่รัฐบาลที่ทหารจัดตั้งเพื่อประโยชน์ของทหาร หรือรัฐบาลที่ข้าราชการจัดตั้งเพื่อประโยชน์ของข้าราชการ หรือรัฐบาลที่พ่อค้าจัดตั้งเพื่อประโยชน์ของพ่อค้า แต่ต้องเป็นรัฐบาลของประชาชน โดยประชาชน และเพื่อประชาชน

(๒) ต้องกระจายอำนาจการปกครอง การจัดการการศึกษาและการสาธารณสุขออกไปให้ชุมชนให้มากที่สุด เพื่อให้บ้านเมืองเป็นประชาธิปไตยอย่างแท้จริง

(๓) ต้องปฏิรูประบบราชการให้หลุดพ้นจากการมีอำนาจครอบงำประชาชนและ

การเมือง หลุดพ้นจากความเนื่อยชา ให้ข้าราชการมีเจตนคติที่จะรับใช้ประชาชน และให้ระบบราชการมีกลไกที่สนองตอบนโยบายของรัฐบาลได้ ต้องให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม เช่น โดยให้มีการจัดตั้งสหพันธ์พิทักษ์ผลประโยชน์ของประชาชน ซึ่งมีสาขาแผ่ไปทั่วประเทศ เข้าประกบกับระบบราชการ เพื่อช่วยให้ระบบราชการสามารถปรับตัวเองในการสนองตอบประโยชน์ของประชาชนได้ตลอดเวลา

(๔) ต้องปฏิรูประบบเศรษฐกิจให้มีการกระจายรายได้ที่เป็นธรรม เพื่อแก้ปัญหาความยากจน ต้องมีกฎหมายที่ห้ามการเบียดเบียนกันทางเศรษฐกิจ และการมุ่งแสวงหาทรัพย์และวัตถุอย่างไม่มีขอบเขต เพื่อผดุงศีลธรรมของสังคม

(๕) ต้องมีการปฏิรูประบบการป้องกันประเทศเสียใหม่ โดยลดกำลังทหารประจำการและลดอาวุธหนัก และให้ประชาชนเข้ามีส่วนร่วมในการเตรียมต่อต้านการรุกรานด้วยสงครามประชาชน เพื่อประหยัดงบประมาณ และเพื่อความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันระหว่างทหารกับประชาชน

(๖) ตัดการครอบงำของต่างชาติทั้งทางด้านการเมือง การทหาร การเศรษฐกิจและวัฒนธรรม เป็นตัวของตัวเองในการดำเนินประเทศ ด้วยมิตรไมตรีและความหวังดีต่อทุกประเทศ

(๗) ปฏิรูปการศึกษาให้มีการเน้นหนักในการปฏิบัติเพื่อแก้ปัญหาสังคม และให้มีการศึกษาทางการเมืองทุกระยะ

(๘) ให้มีการปลุกเร้าประชาชนให้สนใจในการเมือง เช่น โดยใช้สื่อสารมวลชนของรัฐ ให้ประชาชนมีความตื่นตัวในการมีส่วนร่วมในการแก้ปัญหาของตนเองและของชุมชน

(๙) ให้มีการจัดตั้งสภาการสาธารณสุขแห่งชาติ สภาการสาธารณสุขจังหวัด สภาการสาธารณสุขอำเภอ สภาการสาธารณสุขตำบล และสภาการสาธารณสุขหมู่บ้านขึ้น เพื่อวางแผนการสาธารณสุขให้สอดคล้องกับความต้องการของแต่ละท้องถิ่นและแต่ละระดับ ให้แต่ละจังหวัดมีอำนาจในการจัดสรรงบประมาณสาธารณสุข (ทั้งประเทศ) ตามสัดส่วนของประชากรในจังหวัดของตน เพื่อให้อำนาจจังหวัดในการควบคุมการปฏิบัติการในส่วนกลาง

(๑๐) ให้มีการเน้นหนักในการสาธารณสุขเพื่อคนที่ยากจน

(๑๑) ให้มีการเน้นหนักที่การป้องกันโรค และการส่งเสริมสุขภาพ

(๑๒) ส่งเสริมการค้นคว้า การศึกษา และการใช้สมุนไพรไทยที่เป็นประโยชน์ในการรักษาโรค

(๑๓) ให้มีการผลิตบุคลากรสาธารณสุขจากฐานไปหายอด นั่นคือผลิตหมอประจำหมู่บ้าน หรือเวชชานามัย หรือเวชกรขึ้นโดยรวดเร็ว และให้มีการฝึกอบรมแก่บุคลากรเหล่านี้ และบุคลากรอื่นที่มีอยู่ขณะนี้ เช่น ผดุงครรภ์ พนักงานอนามัย ผู้ช่วยพยาบาล และพยาบาล ให้มีความสามารถในการตรวจรักษาเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ตามความสามารถของแต่ละบุคคล และตามความจำเป็น

(๑๔) ควรจำกัดการขยายตัวของมหาวิทยาลัยในรูปแบบเดิม แต่ปรับปรุงให้มหาวิทยาลัยสามารถดำเนินการเพื่อสนองตอบการแก้ปัญหาการสาธารณสุขได้

(๑๕) ส่งเสริมให้ประชาชนมีความรู้ความสามารถในการดูแลป้องกันตนเอง และช่วยเหลือกันเองในด้านสุขวิทยาและโรคภัยไข้เจ็บ เช่น

๑๕.๑ ใช้สื่อสารมวลชนของรัฐ เช่น วิทยุ และโทรทัศน์ในการให้สุขศึกษาแก่ประชาชน และสอนวิธีรักษาโรค

๑๕.๒ ผลิตคู่มือสำหรับประชาชนในการดูแลรักษาตนเอง และในการป้องกันโรคและส่งเสริมสุขภาพ

๑๕.๓ อบรมเภสัชบริกร (ผู้หยิบยาขาย) ให้มีความรู้ในเรื่องโรค และการรักษาโรคง่าย ๆ

๑๕.๔ อบรมผู้สื่อสารสาธารณสุข และอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้านอย่างที่กระทรวงสาธารณสุขกำลังเริ่มจัดทำ

๕. ขอบคุณ

ผู้เขียนขอขอบคุณอดีตคณะอนุกรรมการจัดทำข้อเสนอแนะ การวางแผนการแพทย์และการสาธารณสุขแห่งชาติ ของแพทยสภา ที่ให้ความรู้เกี่ยวกับปัญหาการสาธารณสุขแก่ผู้เขียนเป็นอเนกประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง นายแพทย์ ไพโรจน์ นิงสานนท์ และนายแพทย์ ยุทธนา ศุขสมิติ กับคณะ แห่งกระทรวงสาธารณสุข ซึ่งเป็นผู้ทรงความรู้ทางการสาธารณสุขอย่างดียิ่ง ตลอดจนบุคคลต่าง ๆ ที่กรุณาให้ข้อคิดเห็นแก่คณะอนุกรรมการดังกล่าว และที่กรุณาส่งเอกสาร หรือให้คำแนะนำต่าง ๆ แก่ผู้เขียนเป็นอันมาก ซึ่งรวมถึงผดุงครรภ์ พนักงานอนามัย นักศึกษาพยาบาล พยาบาล นักศึกษา แพทย์ฝึกหัด แพทย์ที่สถานีอนามัย และแพทย์ที่โรงพยาบาลต่างจังหวัดหลายแห่ง

ประเวศ วะสี

๖. เอกสารอ้างอิง

๑. **สถิติสาธารณสุข** จัดพิมพ์โดย กองสถิติพยากรณ์ชีพ กรมส่งเสริมสาธารณสุข กระทรวงสาธารณสุข, ๒๕๑๖.

๒. **ชุมนุมบทความของกองวางแผนการสาธารณสุข** กระทรวงสาธารณสุข, ๑๘ ธันวาคม ๒๕๑๖.

๓. รายงานสรุปการประชุม workshop **เรื่องการวางแผนพัฒนาสาธารณสุขแห่งชาติ ระยะที่ ๔** (พ.ศ. ๒๕๒๐—๒๕๒๔), กองแผนงานสาธารณสุข กระทรวงสาธารณสุข, เอกสารหมายเลข ผ./๑/ร. ๒๗๖/ข. ๔๔๒, ๒๒ ตุลาคม ๒๕๑๗.

๔. **แนวทางปฏิบัติในกระบวนการจัดทำแผนพัฒนาสาธารณสุขของประเทศ ระยะที่ ๔**, (๒๕๑๙—๒๕๒๔), กองแผนงานสาธารณสุข กระทรวงสาธารณสุข, เอกสารหมายเลข ผ./๑/ร.๒๘๕/ข.๔๕๖, ๒๓ พฤศจิกายน ๒๕๑๗.

๕. ดำรง บุญยืน. "ปัญหาสุขภาพอนามัยกับการพัฒนาสังคมในประเทศไทย" **แพทยสภาสาร,** ๓ : ๕๔๔, ๒๕๑๗.

๖. สุวัชร วัชรเสถียร และจำลอง หะริณสุต. "การศึกษาค้นคว้าเรื่องหนอนพยาธิในประเทศไทย ๑. สถิติการกระจายโรค และระบาดวิทยาของพยาธิลำไส้," **จดหมายเหตุทางแพทย์,** ๔๐ : ๓๐๕, ๒๕๐๐.

๗. สุวิทย์ อารีกุล, กันยิกา เทวกุล, นิตยา สมิตนันท์, จรัสศรี บุณยานันท์ และโกสุมภ์ คล่องคำนวณการ. "ความแพร่หลายของภาวะเลือดจางในนักเรียนไทย," **จดหมายเหตุทางแพทย์,** ๕๕ : ๔๕๗, ๒๕๑๕.

๘. ประเวศ วะสี, สุภา ณ นคร, อนงค์ เพียรกิจกรรม และวิจารณ์ พาณิช. "ค่าฮีมาโตคริตและอุบัติการเลือดจางในประชากรของประเทศไทย," **สารศิริราช,** ๒๕ : ๕๘๔ ๒๕๑๖.

๙. ประเวศ วะสี. "โรคชีวิต," **สารสุขภาพ,** ๑ : ๒๑, ธันวาคม ๒๕๑๕.

๑๐. รายงานผลงาน โรงพยาบาลนครราชสีมา, ๒๕๑๕—๒๕๑๗.

๑๑. **Health Profession Educational Act of 1974**. U.S. Government Printing Office, Washington, September 3, 1974.

๑๒. จรัส สุวรรณเวลา และมนัส วงศ์ทองศรี. "ผลการสำรวจความคิดเห็นของแพทย์ไทยในสหรัฐอเมริกา," **แพทยสภาสาร,** ๒:๑๑, ๒๕๑๖.

๑๓. พอตเช่น, เจมส์. คำให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์หลายฉบับ เช่น เสียงใหม่, สยาม, บ้านเมือง, เอกรัฐ, ไทยรัฐ, ทั้งหมดฉบับวันที่ ๒๒ ตุลาคม ๒๕๑๗.

๑๔. Popov, G.A. **Principles of Health Planning in the USSR.** Geneva: World Health Organization, 1971.

๑๕. จินดาภา สายัณหวิกสิต. **ความรู้ที่ได้จากการดูงานที่กรุงมอสโก สหภาพโซเวียตรุสเซีย,** ๘—๑๖ ธันวาคม, ๒๕๑๔. คณะสาธารณสุขศาสตร์, มหาวิทยาลัยมหิดล.

๑๖. Liang, M.H., Eichling, P.S., Fine, L.J., and Annas, C.J. "Chinese Health Care Determinants of the System," **American Journal of Public Health,** 63: 102, 1973.

๑๗. Stanley, M. "Two Experiences of an American Public Health Nurse in China: A Quarter of a Century apart" **American Journal of Public Health,** 63:111, 1973.

๑๘. ฮอร์น, เจ. เอส. **๑๕ ปีในสาธารณรัฐประชาชนจีน,** เกษม วงศ์ประดิษฐ์ แปล, สำนักพิมพ์วรรณศิลป์, ๒๕๑๗.

๑๙. Chang, C.C. and Chang, S.H.Y. "Child Health in China," **American Journal of Diseases of Children,** 127: 13, 1974.

๒๐. ประกอบ ตู้จินดา. "การสาธารณสุขในสาธารณรัฐประชาชนจีน," **แพทยสภาสาร,** ๓:๔๖๔, ๒๕๑๗.

๒๑. มงคล ณ สงขลา. **บัญหางานอนามัยชนบท.** กำลังตีพิมพ์.

๒๒. กาญจนา โสภโณดร. "ครูแพทย์ : การคัดเลือกและการสรรหา," **แพทยสภาสาร,** ๓:๘๕, ๒๕๑๗.

๒๓. อภิเชษฎ์ นาคเลขา. หน่วยแพทย์เคลื่อนที่ ร.พ.ช. : "กลลวงการเมืองระดับชนบท," **หนังสือพิมพ์เสียงใหม่,** ๗ กันยายน ๒๕๑๗.

๒๔. มงคล ณ สงขลา. เสนอปรับปรุงโครงสร้างการปฏิบัติงานด้านงานอนามัย จังหวัดนครราชสีมา.

๒๕. สันต์ หัตถีรัตน์. "จากพี่ถึงน้อง," **แพทยสภาสาร,** ๒, เมษายน ๓๒๓, พฤษภาคม ๔๐๐, พฤศจิกายน ๗๕๗, ๒๕๑๖.

๒๖. ชูเกียรติ อัศวณิชย์. "Superspecialisation : A Medical Dilemma," **สารศิริราช,** ๒๖ : ๒๑๕๔, ๒๕๑๗.

๒๗. พลตรีพระศัลยเวทยวิศิษฎ์. "การจัดตั้งโรงเรียนนายทหารเสนารักษ์," **อนุสรณ์นายทหารเสนารักษ์,** ๒๔๘๓—๒๔๘๐.

๒๘. ดำรง กิจกุศล. "เวชชานามัย," **แพทยสภาสาร,** ๑ : ๒๘, ๒๕๑๕.

๒๙. Edwards, J.A., Curtis, J., Ortman, K., and Linsey. P. "The Cambridge-Council Concept or Two Nurse Practitioners Make Good," **American Journal of Nursing,** 72 : 460, 1972.

๓๐. **ปัญหาสาธารณสุขของประเทศโดยเฉพาะในด้านบุคลากร และข้อเสนอแนะในการพัฒนานโยบายเพื่อแก้ปัญหาบุคลากรสาธารณสุขของกระทรวงสาธารณสุข,** ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๖.

๓๑. ประเวศ วะสี. "การผลิตบุคลากรสาธารณสุขเพื่อชนบท," **แพทยสภาสาร,** ๓ : ๓๘๗, ๒๕๑๗.

๓๒. สันติภาพ ไชยวงศ์เกียรติ. "ทำอย่างไรแพทย์จึงจะออกไปอยู่อนามัยชั้นหนึ่ง," **แพทยสภาสาร,** ๓ : ๗๒๑, ๒๕๑๗.

๓๓. Sriratanaban, Amnach. "Shortage of Physician in Thailand : An Approach to the Problem," **Journal of Medical Association of Thailand,** 57 : 126, 1974.

๓๔. ศาสตรี เสาวคนธ์. "ปัญหาและข้อคิดเห็นบางประการเกี่ยวกับการปฏิบัติเวชกิจทั่วไปในชนบท," **แพทยสภาสาร,** ๓ : ๖๖๓, ๒๕๑๗.

๓๕. ประเวศ วะสี. "ข้อเสนอเกี่ยวกับการตีความใหม่ และคุณค่าใหม่ของการสอน การบริการและการวิจัย," **สารศิริราช,** ๒๕ : ๑๙๗๖, ๒๕๑๖ และ ๑๖ : ๔๗๘, ๒๕๑๗.

๓๖. สันต์ หัตถีรัตน์. "ก้าวต่อไปของศิริราช," **สารศิริราช,** ๒๖ : ๑๒๐๖, ๒๕๑๗.

๓๗. สันต์ หัตถีรัตน์. "จากน้องถึงพี่ ผู้ผลิตแพทย์," **สารศิริราช,** ๒๖ : ๑๙๗๕, ๒๕๑๗.

๓๘. ชูเมกเกอร์, อี. เอฟ. **เศรษฐศาสตร์ของชาวพุทธ.** แปลโดย รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ มูลนิธิโกมล คีมทอง พิมพ์.

๓๙. พุทธทาสภิกขุ. **มาถอยหลังเข้าคลองกันเถิด** สำนักพิมพ์ธรรมบูชา, ๒๕๑๖.

๔๐. วิทูร แสงสิงแก้ว. **ปัญหาบางประการ และแนวทางปรับปรุงการสาธารณสุขของประเทศไทย,** เอกสารวิจัยและข้อคิดเห็นส่วนบุคคล.

๔๑. เทพนม เมืองแมน. "ความสำคัญของงานสาธารณสุขระดับหมู่บ้าน," **แพทยสภาสาร,** ๒ : ๖๗๕, ๒๕๑๖.

๔๒. สุรเกียรติ อาชานานุภาพ. "จากปัญหาของแพทย์จบใหม่ถึงปรัชญาของการสาธารณสุข," **วารสารกรมการแพทย์และอนามัย,** ๑ : ๓/๑๒ : ๒๕๑๖.

๔๓. ธำรง เวชประชา. "การแพทย์ในสายตาของแพทย์ทุนนิยมและศักดินานิยม," **หนังสือพิมพ์อธิปัตย์,** ๑๘–๒๔ ธันวาคม ๒๕๑๗.

๔๔. อภิเชษฎ์ นาคเลขา. "ระบบงานทางการแพทย์–การปฏิรูปเพื่อสังคมประชาธิปไตย," **หนังสือพิมพ์สยามรัฐ,** ๑๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๗.

๔๕. อภิเชษฎ์ นาคเลขา. "โรงพยาบาลชาวนา," **หนังสือพิมพ์ประชาธิปไตย,** ๒๓ มิถุนายน ๒๕๑๗.

๔๖. อภิเชษฎ์ นาคเลขา. "ความล้มเหลวทางแพทยศาสตร์ศึกษา," **หนังสือพิมพ์อธิปัตย์,** ๑๘–๒๔ กันยายน ๒๕๑๗.

๔๗. อภิเชษฎ์ นาคเลขา. "จดหมายรักถึงสาธารณสุข," **หนังสือพิมพ์อธิปัตย์,** ๒๓–๒๕ ตุลาคม ๒๕๑๗.

๔๘. สนธยา ศรีสม. "การสาธารณสุขเพื่อประชาชน," **หนังสือพิมพ์อธิปัตย์,** พฤจิกายน ๒๕๑๗.

๔๙. สุรชัย ปัญญาพฤทธิพงศ์. "การพัฒนาการแพทย์และสาธารณสุขเพื่อสังคม," บทเรียงความชนะการประกวดเนื่องในวันเกิดมหิดล พ.ศ. ๒๕๑๗, **แพทยสภาสาร,** ๓ : ๕๕๕, ๒๕๑๗.

๕๐. สรุปผลสัมมนาทางวิชาการครั้งที่ ๒ : **โครงการพัฒนาการสาธารณสุขในประเทศไทย,** จัดโดยสโมสรนักศึกษามหาวิทยาลัยมหิดล ๒๖–๒๘ กรกฎาคม ๒๕๑๗.

หนังสือของโครงการตำรา ฯ ที่มีจำหน่ายในขณะนี้

๑. ชุดวรรณไวทยากร (เล่มย่อย – ปกอ่อน)

พุทธธรรม (พระศรีวิสุทธิโมลี)	๒๕ บาท
วรรณคดี (มล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ และ เจตนา นาควัชระ)	๒๕ บาท
ภาษาศาสตร์ (พระมหาเสถียรพงษ์ และ วิจินตน์ ภาณุพงศ์)	๒๕ บาท
เศรษฐศาสตร์ (ประชุม โฉมฉาย จิรายุ อิศรางกูร ฯ และ อรัญ ธรรมโน)	๒๕ บาท
นิติศาสตร์และการต่างประเทศ (หยุด แสงอุทัย และ วรพุทธิ ชัยนาม)	๑๘ บาท
วารสารศาสตร์ (สุภา ศิริมานนท์ และ สุรัตน์ นุ่มนนท์)	๑๘ บาท
การศึกษา (ส. ศิวรักษ์ สิปปนนท์ เกตุทัต เอกวิทย์ ณ ถลาง และ รจิต บุรี)	๒๐ บาท
รัฐศาสตร์ (สุจิต บุญบงการ ปราโมทย์ นาครทรรพ และ กมล สมวิเชียร)	๒๐ บาท
ปรัชญา (วิทย์ วิศทเวทย์ พินิจ รัตนกุล และ โกศล สินธวานนท์)	๑๘ บาท
ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม (เตช บุนนาค พัทยา สายหู และ แถมสุข นุ่มนนท์)	๑๘ บาท
วรรณไวทยากร ชนิด ๒ เล่มชุด	ปกอ่อน ๑๗๕ บาท ปกแข็ง ๒๗๕ บาท
๒. วิธีการศึกษาสังคมมนุษย์กับตัวแบบสำหรับศึกษาสังคมไทย (สนิท สมัครการ)	๑๘ บาท
๓. การวัดในการจัดงานบุคคล (สวัสดิ์ สุคนธรังษี)	๔๐ บาท
๔. วิธีเชิงปริมาณสำหรับฝ่ายจัดการ (เอกชัย ชัยประเสริฐสิทธิ)	๓๕ บาท
๕. เศรษฐศาสตร์มหภาค เล่ม ๑ (สุพันธ์ โตสุนทร)	๓๕ บาท
๖. เศรษฐศาสตร์มหภาค เล่ม ๒ (สุพันธ์ โตสุนทร)	๒๐ บาท
๗. วิเคราะห์รสวรรณคดีไทย (มล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ)	๔๐ บาท
๘. ภูมิศาสตร์ประเทศไทย (สวาท เสนาณรงค์)	๓๕ บาท
๙. ทฤษฎีสื่อสารมวลชน (เกษม ศิริสัมพันธ์)	๒๐ บาท
๑๐. ปรัชญา (แปล) (วิทย์ วิศทเวทย์)	๑๕ บาท
๑๑. ปรัชญาการเมือง (ส. ศิวรักษ์)	๓๕ บาท
๑๒. ปรัชญากรีก (ปรีชา ช้างขวัญยืน)	๒๕ บาท
๑๓. ยูโทเปีย (สมบัติ จันทรวงศ์)	๑๕ บาท
๑๔. ประวัติศาสตร์ยุโรป (นิออน สนิทวงศ์ และ นันทา โชติกะพุกกะณะ)	๔๕ บาท
๑๕. เอเชียตะวันออกยุคใหม่ เล่ม ๑ (เพ็ชรี สุมิตร)	๕๓ บาท
๑๖. เอกสารการเมืองการปกครองของไทย (ชัยอนันต์ สมุทวณิช และ ขัตติยา กรรณสูต)	๗๐ บาท
๑๗. ลักษณะการเมือง (สุเทพ อัตถากร)	๕๖ บาท

๑๘. **จักรวรรดินิยมญี่ปุ่น** (เสน่ห์ จามริก) ๓๒ บาท

๑๙. **ครูเทพ ชุดชีวิตและงาน** (ชลธิรา กลัดอยู่ บรรณาธิการ) ๑๕ บาท

๒๐. **นมส. ชุดชีวิตและงาน** (สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร์ บรรณาธิการ) ๑๕ บาท

หมายเหตุ หนังสือข้างต้นทุกเล่ม สั่งซื้อได้ที่ ศึกษิตสยาม (๑๗๑๕ ถนนพระราม ๔ กท. ๕) หรือที่ สารสยาม (ตรอกนคร ถนนมหาราช กท. ๒)

หนังสือลำดับต่อไปของโครงการตำรา ฯ

๑. ความเป็นมาของคำ สยาม ไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ

๒. เอเชียตะวันออกยุคใหม่ เล่ม ๒

๓. ประวัติศาสตร์พม่า

๔. บทบาททางการเมืองของหนังสือพิมพ์ไทย

๕. ลัทธิคอมมิวนิสม์ในภาคทฤษฎีและปฏิบัติ

๖. ประวัติการประพันธ์นวนิยายไทย

"ในโลกของนักวิชาการหรือผู้ที่อยู่ในแวดวงของการสอนหนังสือนั้น ปัญหาเรื่องภารกิจของนักวิชาการอาจแบ่งออกได้เป็นสองประเด็น ในประเด็นแรกที่เดียว นักวิชาการมักจะถูกมองว่าอาศัยอยู่บนวิมานเหนือโลก หรืออยู่ในหอคอยงาช้างที่ห่างไกลจากสภาพความเป็นจริง แต่แท้ที่จริงแล้ว ไม่ว่าสิ่งที่เป็นกิจของนักวิชาการจะมีความสัมพันธ์โดยตรง หรือโดยอ้อมกับสภาพความเป็นจริงในปัจจุบันมากน้อยแค่ไหน อย่างไร ก็ยังดูเหมือนว่าจะมีความสำคัญน้อยกว่าประเด็นที่สองที่ว่า ในการปฏิบัติภารกิจของตนนั้น นักวิชาการได้ปฏิบัติตนเยี่ยงนักวิชาการที่แท้จริงหรือไม่เพียงใด นักวิชาการพยายามที่จะหลีกเลี่ยงการแสวงหาสัจจะอันเป็นเป้าหมายของวิชาการในเรื่องที่ตนคาดคะเนว่าจะได้ผลลัพธ์ที่ไม่ทำให้ตนเป็นที่นิยมของหมู่ชนหรือไม่ นักวิชาการบิดเบือนข้อมูล หรือจงใจให้ได้มาซึ่งข้อสรุปที่ตนปรารถนาจะได้ เพื่อแลกกับสิ่งตอบแทนบางอย่างหรือไม่ นักวิชาการใช้โล่ของความเป็นกลางในการแสวงหาสัจจะมาปฏิเสธภาระรับผิดชอบ ที่จะต้องแสดงความเห็นในฐานะเป็นผู้ใช้วิชาชีพทางวิชาการต่อสังคมหรือไม่ คำตอบเหล่านี้ ทั้งนักวิชาการและสังคมนี้จะต้องเป็นผู้พิจารณาเอาเอง....."

พิมพ์ที่ บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด ๘๙๑ ถนนพระราม ๑ กรุงเทพมหานคร
นางบุญพริ้ง ต. สุวรรณ ผู้พิมพ์โฆษณา พ.ศ. ๒๕๑๙